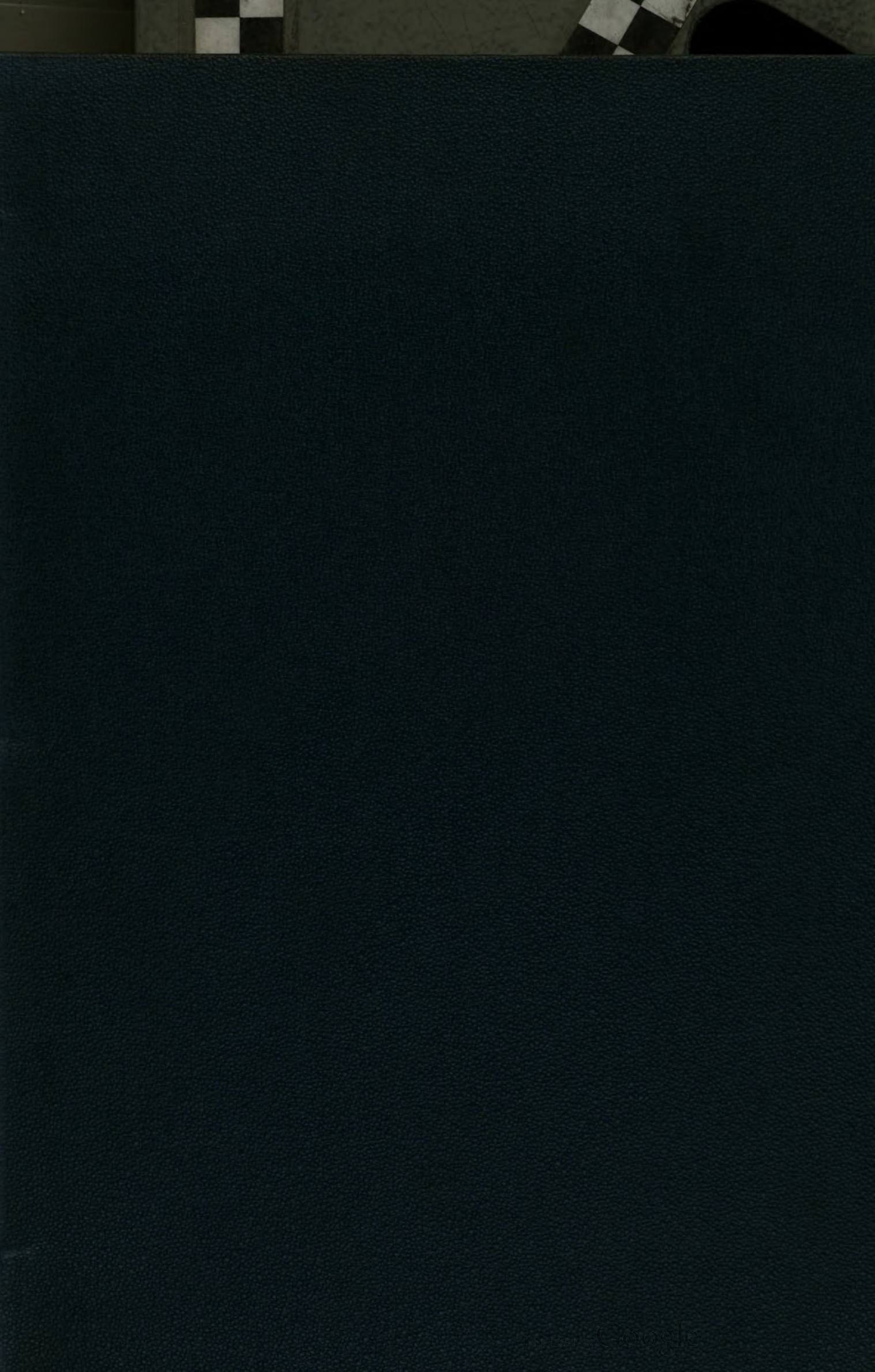

This is a reproduction of a library book that was digitized by Google as part of an ongoing effort to preserve the information in books and make it universally accessible.

Google™ books

<https://books.google.com>

~~87~~ ~~87~~ ~~51~~(5).

Indian Institute, Oxford.

~~86 F 8~~
5

Per. 10 d. 42

THE PANDIT.

A MONTHLY JOURNAL

OF THE

BENARES COLLEGE,

DEVOTED TO

SANSKRIT LITERATURE.

VOLUME V.

BENARES :

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS & CO.

INDEX TO VOLUME V.

	PAGE.
✓ ĀRYA-PANCHĀSİKĪ OF PATANJALI, THE,	189.
ASITA AND BUDDHA OR THE INDIAN SIMEON,	327.
✓ BĀLABHĀRATA,	8, 36, 66, 90, 117, 144, 164, 191, 216, 245, 274, 307.
✓ BHĀṬṬA-CHINTĀMAṆI,	209, 239, 267, 299.
DHARMASABHĀ, ESTABLISHED BY THE MAHĀ- RĀJAH OF BENARES,	205, 232.
✓ KHANḌA-PRAŚASTI,	22, 51, 74, 100, 132, 154, 173, 204, 230, 259, 288, 316.
PANDIT, LETTERS TO THE EDITOR OF THE,	103, 157, 175, 207.
✓ PRAKAṢAṆA-PANCHIKĀ, SĀLIKĀTHĪ,	113, 139, 159, 185.
✓ RĀMĀYAṆA (ENGLISH),	58, 158, 208.
✓ UPADEŚASAHASRĪ,	11, 29, 59, 83, 111.
✓ VAIŚEŚHIKA APHORISMS OF KAṆADA, THE,	23, 53, 78, 105, 134, 177, 234, 262, 292, 320.
VEDAVATĪ,	297.

Supplement.

- ✓ A Catalogue of MSS. in the Library of the Benares Sanskrit College.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विषयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रताप्यवाक्पूर्वोपरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 49.

Benares, June 1st, 1870.

Vol. V.

॥ उपदेशसहस्राः पद्यप्रबन्धः ॥

ननु बुद्ध्यादिभिरात्मनि ज्ञानमुत्पादयते ततः कथमिदमु-
च्यते आत्मचैतन्यं बुद्ध्यावध्यस्यते इति तत्राह ।

(६७) स्वरूपं चात्मनो ज्ञानं नित्यं ज्येष्ठतः श्रुतेर्यतः ।

न बुद्ध्या क्रियते तस्मान्नज्ञात्मनान्येन वा सदा ॥ ४८० ॥

स्वरूपं चेति । ज्ञानमात्मनः स्वरूपं “तदेव ज्योतिषां
ज्योतिरात्मेवास्य ज्योतिरन्नाद्यं पुरुषः स्वयंज्योतिः साक्षी च”-
त्यादिश्रुतेः । अतश्च नित्यमेव यतस्तस्माच्च बुद्ध्या ज्ञानं क्रि-
यते आत्मना वाच्येन वा चक्षुरादिना ज्ञानं सदा कदा ऽपि न
क्रियतरत्यर्थः ॥ ६७ ॥

बुद्ध्यात्मनोरन्योन्यधर्माभ्यासेनैव व्यवहाररत्युक्त्यैव दृष्टा-
नामाह ।

(६८) देहेहंप्रत्ययो यद्वृज्जानातीति च लौकिकाः ।

वदन्ति ज्ञानकर्तृत्वं तद्वद्वेस्तच्चात्मनः ॥ ४८१ ॥

देहरति । रूपादिमत्त्वेन घटादिवदहंप्रत्ययाद्योग्योप देहे
चेतनामध्यस्य यथाहं मनुष्यः ज्ञानः स्थूल इत्यादिप्रत्ययो
दृश्यते तथा बुद्धेर्जडत्वेन ज्ञातृत्वायोग्यत्वेपि चिदाभासव्या-
प्त्या ज्ञातृत्वमारोप्य जानामीति लौकिका वदन्ति व्यवहरन्ति ।
दाष्टान्तिकमाह । तथात्मन इति । विकाररहितस्याप्यात्म-
नो विकारिचित्ताविवेकाद्विकारित्वादिव्यपदेशसिद्धिरित्यर्थः ।
यद्वा स्थूले देहे यद्वदहंप्रत्ययो मनुष्योहमित्येवमादिरहंप्रत्य-
याद्योग्येपि व्यवह्रियते सर्वैः, लौकिकाश्च शास्त्रसंस्काररहि-
ता देहवत्तो जानाति मनुसरति च देहस्यैव ज्ञातृत्वं वदन्ति

च तद्वद्वेर्ज्ञानकर्तृत्वं तथा ऽऽत्मनो ज्ञानात्म्यत्वं विकारवत्त्वं
च व्यवहारास्पदं भवतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

ननु “तार्किका ज्ञानस्योत्पत्तिविनाशौ पश्यन्तो ज्ञानमा-
त्मना क्रियतरत्याहुः” तत्त्वार्थं वित्यं ज्ञानमात्मरूपमित्युक्तमि-
त्यत आह ।

(६९) बोद्धेस्तु प्रत्ययेरेवं क्रियमाणेश्च चिन्मिमे ।

मोहिताः क्रियते ज्ञानमित्याहुस्तार्किका जनाः ॥ ४८२ ॥

बोद्धेस्त्विति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेणात्मबुद्धोरन्योन्याभ्यासा-
त्त्वचिन्मिश्रच्छायापत्त्या चिद्विषयभ्रममाप्नोति तैर्बोद्धेर्बुद्धिप्रभवेः
क्रियमाणैः प्रत्ययैर्बुद्धिचिन्मिश्रमोहितास्तार्किका जना ज्ञानं क्रि-
यते जायतरत्याहुर्वदन्ति, तेषां बुद्ध्यात्मविशेषक इवापराधो न
तु ज्ञानं क्रियते तच्चा सति प्रत्ययोत्पत्तिविनाशयोरसाक्षिकतया
ऽसिद्धिप्रसङ्गादिति भावः ॥ ६९ ॥

यस्मादेवं विचार्यमाणे प्रमाद्यसिद्धौ तद्वत्त्वस्यात्मनो न वि-
कारित्वं प्रामाणिकं, यस्माच्च ज्ञानमात्मरूपत्वव्यवहारादित्य-
मेवेति न केनापि क्रियते, यस्माच्च बुद्धिसंसर्गं विनात्मनो न
ज्ञातृत्वमुपलभ्यते, सुबुद्धावदर्थेनाह, बुद्धिश्च नात्मनः पृथग्
ज्ञातृत्वाद्याकारोपलभ्यते, तस्मादात्मबुद्धितत्त्वाभासानामवि-
वेकाद्व्यापसिद्धमेव व्यावहारिकं बुद्ध्यात्मनोरेकत्वं गृहीत्वा
जानात्यादिव्यपदेश उपपद्यते, न परमार्थतो मुख्यमन्यदालम्ब-
नमस्तीति प्रकृतमुपसंहरति ।

(७०) तस्मान्ज्ञाभासबुद्धीनामविवेकात्प्रवर्तिताः ।

जानातीत्यदिशब्दश्च प्रत्ययो वा च तत्समृतिः ॥ ४८३ ॥

तस्मादिति । जानातीत्यादिशब्दश्च तदनन्तरभावी तद्वि-
षयः प्रत्ययश्च या तत्संस्कारजा स्मृतिः सा चेति त्रयोर्थाः
ज्ञाभासबुद्धीनामविवेकात्मवर्तिता इति योजना ॥ ७० ॥

ज्ञाभासबुद्धीनामविवेकमूलः सर्वो व्यवहारो न पारमा-
र्थिक इत्युक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति ।

(७१) आदर्शानुविधायित्वं ह्यायाया अस्यते मुखे ।

बुद्धिधर्मानुकारित्वं ज्ञाभासस्य तथेष्टते ॥ ४८४ ॥

आदर्शेति । ह्यायायाः मुखाभासस्य यदादर्शानुविधायित्वं
तन्मुखे ऽस्यते ऽध्यस्यते यथेति शेषः, तथा ऽध्यस्तस्य चिदा-
भासस्य बुद्धिधर्मानुकारित्वं ज्ञे आत्मनीष्यते ऽध्यस्य व्यवहृ-
यतइत्यर्थः ॥ ७१ ॥

यस्मादेवं चिदाभासाविविक्ता बुद्धिस्तस्मात्तत्परिणामेषु
ग्राहकत्वप्रतिभाससिद्धिरित्याह ।

(७२) बुद्धेस्तु प्रत्ययास्तस्मादात्माभासेन दीपिताः ।

ग्राहकाश्च भासन्ते दहन्तीवोल्मुकादयः ॥ ४८५ ॥

बुद्धेस्त्विति । निगदव्याख्यातं पद्यम् ॥ ७२ ॥

एवमाभासविविक्तपदार्थस्वरूपाज्ञानाद्वया तार्किकाणां
व्यामोहो ज्ञानं क्रियतइति, तथा बौद्धानामपि बुद्धिव्यतिरिक्तो
ग्राहको नास्तीति व्यामोह एवेत्याह ।

(७३) स्वयमेवावभास्यन्ते ग्राहकाः स्वयमेव च ।

इत्येवं ग्राहकास्तित्वं प्रतिषेधन्ति सौगताः ॥ ४८६ ॥

स्वयमेवेति । स्वयमेव च प्रत्यया इति शेषः ॥ ७३ ॥

यद्येवं प्रत्ययानां ग्राहकमन्यं स्थिरमनादृत्य प्रत्ययमेव
ग्राह्यग्राहकाकारं बौद्धा मन्यन्ते तर्हि तन्मतस्यानुभवानुसा-
रित्वादाभासानभ्युपगमे कथं ते निराकर्तव्या इत्याशयेन स्व-
यूथं पृच्छति ।

(७४) यद्येवं नान्यदृश्यास्ते तद्वारणं किमुच्यताम् ।

भावाभावा हि तेषां यो नान्यग्राह्यो सदा यदि ॥ ४८७ ॥

अन्यथी ग्राहकस्तेषामित्येतदपि तत्समम् ।

अचितित्वस्य तुल्यत्वादन्वस्मिन् ग्राहके ऽसति ॥ ४८८ ॥

यद्येवमिति । ते प्रत्यया नान्यदृश्या अन्येन साक्षिणा नि-
त्यसिद्धेन न ग्राह्या इति यद्येवं बौद्धा वदन्ति तन्मतवारणं
किमस्ति तदुच्यतामित्युक्तः स्वयूथः प्रत्याह । भावाभावा-
विति । तेषां प्रत्ययानां यो भावाभावावुत्पत्तिविनाशौ सदा
स्वतःसिद्धेन साक्षिणान्येन न ग्राह्यौ यद्यपि तथापि यस्मि-
न्यप्रत्ययानां भावाभावौ सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञाबलात्तेषां ग्राह-
कोऽन्यथी स्याद्यात्मा सिद्धयति किमाभासकल्पनयेति योजना ।

एवं स्वयूथेनोक्ते नैतावता बौद्धो वारयितुं शक्यतइति दूष-
यति । एतदपीति । एतदपि प्रत्यभिज्ञानसिद्धमपि ग्राहकत्वं
तत्समं प्रत्ययसमं जडमेवेत्यत्र हेतुमाहाचितित्वस्येति । अय-
मर्थः । प्रत्ययग्राहकः प्रत्यभिज्ञासिद्धोऽपि ग्राह्यः स्वप्रकाशो
वा, ग्राह्यं प्रत्याह । अचितित्वस्येति । अन्यस्मिन् ग्राहके अ-
सति ग्राह्यकोटिपतितत्वेन जाड्यापरिहारात्स्वयमप्यसिद्धः कथं
प्रत्ययानां ग्राहक इत्यर्थः । अथ वा ऽन्यस्मिन् ग्राहके असति
स्वतः सिद्धे साक्षिण्यविद्यमाने प्रत्यभिज्ञाग्राह्यस्याप्यचिति-
त्वस्य तुल्यत्वाद्ग्राहकत्वासिद्धिरित्यर्थः । द्वितीये स्वप्रकाश-
स्य साक्षिणो निर्विकारत्वादाभाससिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ॥ ७४ ॥

स्वप्रकाशसाक्षिण्यसति प्रत्ययानां भावाभावासिद्धिश्चे-
त्तर्हि साक्षिसाक्षिधर्मात्रेणैव तत्सिद्धेः कृतमाभासाभ्युपगमेने-
ति शङ्कते ।

(७५) अध्यक्षस्य समीपे तु सिद्धिः स्यादिति चेन्मतम् ।

नाध्यक्षेन उपकारित्वादन्वचापि प्रसङ्गतः ॥ ४८९ ॥

अध्यक्षस्येति । तत्र वक्तव्यं, किं साक्षिसाक्षिधानमात्रं प्रत्य-
यसिद्धिहेतुः, किं वा तत्कृतविशेषयोगोपीति, तत्र द्वितीयं
तावदूषयति । नेति । निर्विकारे ऽध्यक्षे उपकारित्वानिरूपणा-
दित्यर्थः । पाठान्तरे अध्यक्षे साक्ष्ये ऽहंकारादावनुपकारित्वा-
दुपकारपदवाच्यातिशयाजनकत्वादित्यर्थः । प्रथमं दूषयत्यन्य-
त्रापीति । साक्षिणः पूर्णतया सर्वत्र सदा साक्षिध्याविशेषा-
त्काष्ठलोष्टादीनामपि सिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ७५ ॥

एवमाभासानभ्युपगमे बौद्धादिमतसाम्यदोषपरिहारानुपप-
त्तिं स्वयूथान्मत्युक्त्वा शास्त्रीयो बन्धमोक्षव्यवहारोऽपि तेषां न
सिद्धयतीति वक्तुं विकल्पयति ।

(७६) अर्थी दुःखी च यः श्रोता स त्वध्यक्षो ऽथ वेतरः ।

अध्यक्षस्य च दुःखित्वमर्थित्वं च न ते मतम् ॥ ४९० ॥

अर्थीति । यो दुःखित्वेन मोक्षार्थित्वेन च प्रसिद्धो गुरुप-
देशश्रोता स एवाध्यक्षो मतस्ततो ऽन्यो वेति विकल्पार्थः ।
आद्ये निरनुग्रहाध्यक्षत्वादिनस्तवापसिद्धान्तप्रसङ्ग इति दूषय-
त्यध्यक्षस्य चेति । आत्माभासानङ्गीकारवादिनस्ते द्वाराभावा-
दविद्यातत्कार्यसंबन्धासिद्धेस्तेन च विनार्थित्वाद्वासिद्धेराभा-
साम्युपगमप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

द्वितीयं दूषयति ।

(७७) कर्त्ता ऽध्यक्षः सदस्मीति नैव सद्ब्रह्मर्हति ।

सदेवासीति मिथ्याक्तिः श्रुतेरपि न युज्यते ॥ ४९१ ॥

कर्त्तेति । श्रोतुरर्थिनो ऽध्यक्षस्य च भेदपक्षे कर्त्ता कर्तृ-
त्वादिधर्मको ऽविकारी श्रोता जडवर्गपतितत्वात्सद्ब्रह्मध्य-

चोस्मीति सद्रुहं सदादिशब्दनिर्दिष्टब्रह्मात्मग्रहं नार्हति विरोधादित्यर्थः । यद्वा सदध्यतो निर्विकार आत्मा ऽहमस्मीति सद्रुहं यथार्थबोधं नार्हति न लभतइत्यर्थः, श्रुतिबाधप्रसङ्गाच्चायं पक्षो न युक्त इत्याह । सदेवेति ॥ ७७ ॥

चिदाभासानभ्युपगमपक्षे बन्धमोक्षानुपपत्तिमुपपादय स्वपक्षे तदुपपत्तिमाह ।

(७८) अविधिच्योभयं वक्ति श्रुतिश्चेत्स्याद्रुहस्तथा ।

अस्मदस्तु विधिच्येव त्वमेवेति वदेद्यदि ॥ ४६२ ॥

प्रत्ययान्वयिनिष्ठत्वमुक्तो दोषः प्रसज्यते ।

अविधिच्येति । उभयमात्मानमहंकारं च द्वयमाभासद्वारेणाविशेकापक्षमविधिच्यं विविक्तमकृत्वा यथाप्राप्तमर्थित्वाद्युपादाय श्रुत्येन स्थितं प्रति तत्त्वमसीति श्रुतिवत्तयात्मतत्त्वमिति चेत्यतस्तदा तथा यथा श्रुत्युक्तस्तस्य ग्रहो ग्रहणं स्यादिति योजना । अयमभिप्रायः । अन्तःकरणादौ चिदाभासोदये सति तद्गतविकाराध्यासादविविक्ताहंकार आत्मार्यत्वादिसंपन्नो मुमुक्षुतां प्रतिपद्यते तथैवाविवेकावस्थं त्वमित्यनूयाभासद्वारा साभासान्तःकरणसाक्षितया लक्षयित्वा तेजोब्रह्मादिव्रजगत्कारणत्वेनोपलक्षितं सच्छब्दवाच्यं ब्रह्म तदित्यनूयाजीवेनात्मना नामरूपसंघातानुप्रविष्टत्वेनापरोक्षप्रत्यक्षतया लक्षयित्वा त्वं तदसीति श्रुतिरूपदिशत्यात्मतत्त्वमिति तथा ग्रहणमुपपद्यतइति । अहंकार एव श्रोता स्यात्किमात्माभासाभ्युपगमेनेति सांख्यमतमनूया दूषयत्यस्मदस्त्विति । प्रत्ययान्वय्यहंकारः यदि वाक्यमस्मदः प्रत्ययचैतन्यादहंकारं विधिच्येव त्वमेवेति प्रत्ययान्वयिनिष्ठत्वं वदेत्तदोक्तो दोषः श्रुतेर्मिथ्याक्तित्वप्रसङ्गरूपः प्रसज्यतइत्यर्थः ॥ ७८ ॥

तर्ह्यहंकारविविधयोप्युपदेशो ऽध्यते पर्यवस्यतीत्याशङ्क्याभासानभ्युपगमे तदपि दुर्घटमित्याह ।

(७९) त्वमित्यध्यक्षनिष्ठश्चेदहमध्यक्षयोः कथम् ॥ ४६३ ॥

संबन्धो वाच्य एवाच येन त्वमिति लक्षयेत् ।

त्वमिति । त्वमितिपदमहंकारवाचि सदध्यक्षं बोधयति चेदहंकाराध्यक्षयोः संबन्धग्रहणमन्तरेण वाक्यार्थबोधानुपपत्तेरहमध्यक्षयोः संबन्धो ऽत्र वाच्य एव, स कथमुपपद्यते, येन संबन्धेन त्वमिति पदमध्यक्षं लक्षयेदित्यर्थः ॥ ७९ ॥

अस्तिसंबन्ध इहेत्याशङ्क्य परिहरति ।

(८०) द्रष्टृदृश्यत्वसंबन्धो यद्यध्यक्षे ऽक्रिये कथम् ॥ ४६४ ॥

द्रष्टृदृश्यत्वेति । यदि द्रष्टृदृश्यत्वसंबन्धो ऽभ्युपगम्यते तदापि संबन्धग्रहणमनुपपन्नम्, अहंकारस्य जडत्वात्संबन्धग्रहणायोगादध्यक्षस्य तद्रुहणमिति वक्तव्यमक्रिये निर्विकारे ऽध्यक्षे कथं संबन्धग्रहणकर्तृत्वमित्यर्थः ॥ ८० ॥

मास्तु संबन्धग्रहणं तथापि तादात्म्योपदेशो भविष्यतीति शङ्कामनूया दृष्टविरोधान्मैवमिति परिहरति ।

(८१) अक्रियत्वे ऽपि तादात्म्यमध्यक्षस्य भवेद्यदि ।

आत्माध्यक्षो ममास्तीति संबन्धग्रहणे न धीः ॥ ४६५ ॥

अक्रियत्वेपीति । यथा लोके घटस्य शैक्ष्यमिति घटशैक्ष्ययोः संबन्धग्रहणे श्रुक्तो घट इति वाक्यात्तादात्म्यधीर्नादेति, तथा ममात्माध्यक्षो ऽस्तीति संबन्धग्रहणे सति न तादात्म्यधीः श्रुतिर्ना जायेतेत्यर्थः ॥ ८१ ॥

“एष य आत्मान्तर्हृदयेणीयानेष य आत्मान्तर्हृदय एतदुस्मे”ति शास्त्रादस्यहंकाराध्यक्षयोः संबन्धग्रह इति शङ्कामुत्थाप्य निराकरोति ।

(८२) संबन्धग्रहणं शास्त्रादिति चेन्मन्यसे नहि ।

पूर्वाक्ताः स्युस्त्रिधा दोषा ग्रहो वा स्यान्ममेति च ॥ ४६६ ॥

संबन्धग्रहणमिति । नहीत्युक्तं व्यनक्ति । पूर्वाक्ता इति । अहंकारस्य जडत्वात्संबन्धग्रहीतृत्वं न घटते, नाप्यध्यक्षस्य, निर्विकारित्वादिति द्वौ दोषौ, जडं प्रति श्रुतेर्बाधकत्वासंभवस्तृतीयो दोष इति त्रिधा दोषाः स्युः, यदि कथं चित्संबन्धग्रहणं कल्प्येत तदापि ममाध्यक्षो ऽस्तीति संबन्धग्रहणं स्याच्च त्वहमेव आत्मास्मीति तादात्म्याध्यासानङ्गीकारात्, चकारान्ममाध्यक्षो ऽस्तीत्यपि न घटते ऽहंकारस्य जडत्वादित्यभ्युच्चयः ॥ ८२ ॥

एवमात्मानात्मनोः परपक्षे संबन्धासिद्धिमुक्त्वा स्वपक्षे मिथ्या तादात्म्यसंबन्ध इति दर्शयति ।

(८३) अदृशिर्दृशिरूपेण भाति बुद्धिर्यदा सदा ।

प्रत्यया अपि तस्याः स्युस्तप्रायोविस्फुलिङ्गवत् ॥ ४६७ ॥

अदृशिरिति । यदा अदृशिरचेतना बुद्धिर्दृशिरूपेण सदा भातीत्यभ्युपगम्यते तदा तस्या बुद्धेः प्रत्यया वृत्तयोपि तप्रायोविस्फुलिङ्गानामन्यात्मत्ववद् दृशिरूपाः स्युरित्यर्थः ॥ ८३ ॥

अस्मिन्यत्वे लौकिकबौद्धिकव्यवहारसिद्धिरपि सुसंपादेत्याह ।

(८४) आभासस्तदभावश्च दृशेः सीम्नो न चान्यथा ।

लोकस्य युक्तितः स्यातां तद्रुहश्च तथा सति ॥ ४६८ ॥

आभास इति । सीम्नो ऽवधिभूतायाः दृशेश्चिदात्मनः सकाशादेव लोकस्याभासस्तदभावश्च स्यातां युक्तितो युक्तेरुपपत्तेर्न चान्यथा, तथा सति आभासानभ्युपगमे सति प्रत्ययभावाभावयोः प्रत्ययशास्त्रायोगात्ततोत्पन्नमेष विविक्तस्य चात्मनस्तद्वाहकत्वानुपपत्तेराभासद्वारा तु संबन्धादात्मने

बुद्धिबुद्धिभावाभावसाक्षित्वमुपपद्यते, बुद्धेस्व तद्वद् आत्मबुद्धौ
ऽहमस्मीत्युपपन्नः स्यादित्यर्थः ॥ ८४ ॥

तत्प्रायोविस्फुलिङ्गवदिति वृष्टान्ताभिधानादात्मनो वि-
कारप्राप्तिं शङ्कते ।

(८५) नन्वेवं दृशिसंक्रान्तिरयः पिबेद्येग्लिषद्वेत् ।

मुखाभासवदित्येतदादर्शं तन्निराकृतम् ॥ ४६६ ॥

नन्वेवमिति । अयःपिबेद्ये ऽग्निसंक्रान्तिवद् बुद्धेः दृशिसं-
क्रान्तिर्विकारो भवेदित्यर्थः । परिहरति, मुखाभासवदिति ।
तदेतच्छब्दादमादर्शं मुखाभासवदिति वृष्टान्तप्रबन्धेन निराकृ-
तमित्यर्थः । यथा मुखस्यादर्शं प्रतिबिम्बितस्य तत्स्यत्वेन रूपेण
मिथ्यप्रपञ्चः तथा बुद्धेः प्रतिबिम्बितस्य चिदात्मनो बुद्धिधर्म-
त्वेनावभासो भवेति पूर्वमुक्तं सर्वमिहानुसंधेयमिति भावः ॥ ८५ ॥

तर्हि कथं तत्प्रायोविस्फुलिङ्गवृष्टान्त उक्तस्तत्र विकार-
प्रसिद्धेर्वाष्टान्तिकाननुपपत्त्यादित्याशङ्क्य विवक्षितांशस्येहापि
संभवान्मैवमित्याह ।

(८६) कृष्णायो रोहिताभासमित्येतद् दृष्टमुच्यते ।

दृष्टदाष्टान्तुल्यत्वं न तु सर्वात्मना क्वचित् ॥ ४०० ॥

कृष्णाय इति । कृष्णवर्णमयो रोहिताभासं रोहितवर्णम-
वभासतइत्येतदावद् दृष्टं दृष्टान्तमुच्यते, जहाया बुद्धेस्वैत-
न्वाभास इत्यर्थः । सर्वोपसाम्यमनुपपन्नमित्याह । दृष्टदाष्टान्ते-
ति । अप्रकाशादात्मनो मुखादेश्वन्द्रादिवृष्टान्ताभावप्रस-
ङ्गादिति भावः ॥ ८६ ॥

वृष्टान्ते विवक्षितमंशमुक्त्वा दाष्टान्तिकेपि तत्राविधमंशं
दर्शयति ।

(८७) तथैव चेतनाभासं चित्तं चेतन्यवद्वेत् ।

मुखाभासो यथा ऽऽदर्शं आभासश्चोदितो मृषा ॥ ४०१ ॥

तथैवेति । चेतनाया आभासो यस्मिंस्तच्चेतनाभासं चित्तं
चेतन्यवच्चेतनमिव भवेत्स चाभासो यथा आदर्शं मुखाभासो
ऽविकृत एवमेवेहापि द्रष्टव्यः, आभासश्चोपाधिस्यतया दृ-
श्यमानो मृषा मिथ्येत्युदित उक्त एवेत्यर्थः ॥ ८७ ॥

कस्माच्चिदाभासव्याप्त्या चित्तस्य चेतनतावभासोऽभ्युपग-
म्यते न स्वत इति शङ्का न कार्या, तत्र प्रमाणाव्यापयोरभा-
वादित्याह ।

(८८) चित्तं चेतनमित्येतच्छास्त्रयुक्तिविवर्जितम् ।

देहस्यापि प्रसङ्गः स्यात्पुनरादेस्तथैव च ॥ ४०२ ॥

चित्तमिति । उत्पत्तिविनाशवत्तया ऽन्यदृश्यस्यापि चित्त-
स्य चेतनता स्वभावः स्यात्तदातिप्रसङ्गश्च दुष्परिहर इत्या-
ह । देहस्येति ॥ ८८ ॥

इष्टापत्तिमाशङ्क्य परिहरति ।

(८९) तदप्यस्त्विति चेतनं लोकायतिकसङ्गतेः ।

न च धीर्दृशिरस्मीति यद्याभासो न चेतसि ॥ ४०३ ॥

तदपीति । अवेदिकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः, किं चाभासानभ्युप-
गमे द्वाराभावादहं ब्रह्मास्मीत्यागन्तुकं वाक्यजन्यमैश्वर्यज्ञानं न
सिद्धेदित्याह । न च धीरिति । चेतसि यद्याभासो न भवे-
त्तदा दृशिशब्देनास्मीति धीर्न भवेत्केवलस्य चित्तस्य जडत्वा-
च्चिन्मात्रस्य च कूटस्थत्वादित्यर्थः ॥ ८९ ॥

ब्रह्मास्मीतिधियो ऽभावे का क्षतिरित्यत आह ।

(९०) सदस्मीति धियो ऽभावे व्यर्थं स्यात्तत्त्वमस्यपि ।

युष्मदस्मद्विभागश्चे स्यादर्थवदितं वचः ॥ ४०४ ॥

सदस्मीति । अपरिवधारणार्थः । तत्त्वमस्तिवाक्यमैश्व-
र्याहकमुक्तधियो ऽभावे व्यर्थमेवाप्रमाणमेव स्यादित्यर्थः । अस्तु
वैयर्थ्ये तद्वाक्यस्योक्त्यां सर्वेषां भट्टिति ब्रह्मास्मीति बुद्धृत्य-
त्पदर्शनादित्याशङ्क्याह । युष्मदस्मदिति । अधिकारिणः प्र-
मितिजनको वेद इति न्यायात्सम्बन्धपदार्थविज्ञानवत् एव
वाक्यार्थबोधे ऽधिकारादात्मानात्मविभागज्ञानवत्त्वे पुंसीदं
वाक्यमर्थवत् सर्वान्माति भट्टितीत्यर्थः ॥ ९० ॥

तमेव युष्मदस्मद्विवेकं दर्शयितुमुपक्रमते ।

(९१) ममेदंप्रत्ययै ज्ञेयौ युष्मदोव न संशयः ।

अहमित्यस्मदीष्टः स्यादयमस्मीति चोभयोः ॥ ४०५ ॥

ममेदमित्यादिना । इदं पुत्रादि ममेति च प्रत्ययै युष्म-
दनात्मन्येव ज्ञेयौ पुत्रादिवाक्यार्थस्य देहाध्यासप्रणालिक्रमेवा-
स्मदर्थं प्रवेशाद्वाक्यार्थसंबन्धादनात्मधर्म एवेति युक्तमुक्तं म-
मेति प्रत्ययो युष्मदोवेति । न संशय इति सर्वत्रानुवच्यते ।
अहमिति । प्रत्यय आभासद्वारात्मभूते व्यावहारिके ऽस्मदना-
त्मन्यहंकर्तरीष्टः स्यादहमित्येवोक्तसददर्शनाद्, अयं देहादि-
रस्मीति चोभयोरनात्मानात्मनोः प्रत्यय इत्यर्थः ॥ ९१ ॥

आत्मानात्मविषयाणां प्रत्ययानामसंकीर्णतया संकीर्णतया
च विषयानुत्क्रान्तविवेकसिद्धयै तेषां गुणप्रधानभावेन विवे-
कविशेष्यभावां बाह्य इत्याह ।

(९२) अन्योन्यापेक्षया तेषां प्रधानगुणतेष्यते ।

विशेषणविशेष्यत्वं तथा बाह्यं हि युक्तितः ॥ ४०६ ॥

अन्योन्येति ॥ ९२ ॥

विशेषणविशेष्यत्वं युक्तितो बाह्यमित्युक्तमेव विविध द-
र्शयति ।

(९३) ममेदं द्वयमप्येतन्मध्यमस्य विशेषणम् ।

धनी योमान्यथा तद्वदेहो ऽहंकर्तृत्वे च ॥ ४०७ ॥

ममेदं द्रुयमिति । मध्यमस्य पूर्वस्त्वोक्ते मध्ये निर्दिष्टस्यास्मदर्थस्यात्मनो विशेषणमिदं ममेति च द्रुयं मनुष्यो ऽहमिति प्रत्ययापेक्षयेत्यर्थः । तत्रोदाहरणं धनो गोमान्ययेति यथा धनादीदंत्वात्स्यदं तद्देहापेक्षया ममत्वात्स्यदमहंकर्तुः सिद्धं तद्वत्स्यलो देहो ऽहंकर्तुरात्मनो बाह्यधनाद्यपेक्षाहंत्वात्स्यदतया विशेषणमेवेत्यर्थः । चकारादात्मनोपि सोहं ज्ञातेत्याद्युक्ते स्थूलदेहमपेक्ष्य प्रधानभूतो ऽप्यहंकर्ता विशेषणमिति योज्यम् ॥ ८३ ॥

इतस्त्वेव यदधीनसत्ताप्रकाशं तत्रारोपितं सत्तस्य सदा विशेषणं भवदपि तेन साक्षिणा न संस्पृशतीत्येषु यो निरपेक्षसिद्धः स शुद्ध आत्मेति युष्मदस्मद्विभागज्ञस्य भवेदेव वाक्याद्वाक्यार्थज्ञानमिति प्रमाणमेव वेदान्तवाक्यमित्यभिप्रेत्योपसंहरति ।

(८४) बुद्ध्याकूटं सदा सर्वं साहंकर्ता च साक्षिणः ।

तस्मात्सर्वोवभाषो ज्ञः किं चिदप्यसृशन्सदा ॥ ४०८ ॥

बुद्ध्याकूटमिति । बुद्ध्याकूटं बुद्धिवृत्तिकोडीकृतं सर्वं देह-तत्संबन्धिविषयजातं साक्षिणो विशेषणं गुणभूतमिति योजना । न केवलमेतावत्किं च साहंकर्ता अहंकर्त्ता साभासमनसा सहितः सूक्ष्मो ऽपि संघातः साक्षिणो विशेषणं तस्मिन्मध्यस्ततया तदवभाष्यत्वादित्यर्थः । यस्मादेवं परमार्थतः किं चिदप्यसृशन्सदा सर्वं स्वाभासद्वारा ऽवभासयतीति सर्वोवभासस्तस्माद् ज्ञो ज्ञानस्वरूप एव सदात्मेति विवेको युक्त इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

एव विवेकिनां मार्गो विपरीतस्त्वविवेकिनां चेन्नादावप्यात्मनो विशेषणत्वप्रतीतेरित्याह ।

(८५) प्रतिलोममिदं सर्वं तथोक्तं लोकबुद्धितः ।

अविवेकधियामस्ति नास्ति सर्वं विवेकिनाम् ॥ ४०९ ॥

प्रतिलोममिति । बाह्यार्थोपहतचेता लोकस्तस्य बुद्धिलौकिकबुद्धिस्तस्या इति बाह्यार्थसत्त्वप्रधानां लोकबुद्धिमपेक्ष्येति यावत्, तथा च बाह्यार्थे प्रधानीकृत्य यदिदं यथोक्तं विशेषणविवेक्यादि सर्वं प्रतिलोममनात्मभूतं तदविवेकधियो विवेकज्ञानशून्यानां दृष्ट्यास्ति वर्त्तते, विवेकिनां तु दृष्ट्या सर्वमेतद्विशेषणादिकं दृश्यरूपं नास्ति न वर्त्तते, अतो ऽविवेकिनां बुद्धिमात्मन्ववतारयितुं विशेषणविवेक्यादिप्रबन्धकल्पना यथाप्रतीति सत्तामादाय क्रियते ऽधारोपापवादन्यायेनेति भावः ॥ ८५ ॥

नन्वन्यव्यतिरेकाभ्यामेव सर्वसंसारविनिर्मुक्तात्मावगमात्किं वाक्येनेत्याशङ्क्याह ।

(८६) अन्यव्यतिरेको हि पदार्थस्य पदस्य च ।

स्यादेतदहमित्यत्र युक्तिरेवावधारणे ॥ ४१० ॥

अन्यव्यतिरेको हीति । पदार्थस्यान्यव्यतिरेको नाम, आत्मपदार्थो द्रष्टा साक्षी न कदापि दृश्यः साक्ष्यो वा भवति तस्यालुप्तप्रकाशसन्मात्रतया स्वतः सिद्धत्वादतो ऽनन्याव्यत्वाच्च कदापि कस्यापि विशेषणमात्मा तथा यदृश्यं साक्ष्यं चाहंकारादिविषयान्तं तदन्याधीनप्रकाशसत्ताकतयान्याश्रयं सत्सदा विशेषणभावं न व्यभिचरति तस्मादनागमापायि दृगात्मरूपं सत्यं शुक्त्यादिवत्तद्विपरीतमसत्यं रज्ज्वादिवदित्यनृत-जडपरिच्छिन्नपराधीनपरागर्थव्यावृत्तः सत्यज्ञानानन्तप्रत्यगानन्दरूप आत्मेति विवेचनम् । पदस्यान्यव्यतिरेको नाम आत्मा चैतन्यं प्रज्ञानं ब्रह्म सदित्यादिपदानि कर्त्तव्याद्युपपदविधुराणि, केवलस्यैवात्मनः समर्पकाणि, न विशेषणतद्विशिष्टविषयाणि, असामर्थ्यात्कर्त्ता भोक्ता ज्ञाता द्रष्टा श्रोता वक्ता गन्ता कृशः स्थूल इत्यादीनि तु न केवलपूर्णात्मविषयाणि, अन्याधीनक्रियाद्युपरागदशायामेव प्रयुज्यमानत्वादिति विवेचनम् । एवं पदस्य पदार्थस्य चान्यव्यतिरेकाविति पदे तदहमित्यत्रास्मदर्थविषये ऽवधारणे युक्तिरेव स्याद्विवेकावधारणोपायमात्रं स्याच्च तु वाक्यार्थं पदार्थक्ये व्यापारोऽस्येत्यर्थः । तस्मादेतावतापि विवेकेन देहादिष्वैलक्षणे ऽवधारिते ऽपि कोहं तर्हीति जिज्ञासाया अनुवृत्तेस्तत्त्वमसीति वाक्यं जिज्ञासितस्वरूपविशेषसमर्पकमवश्यमपेक्षितव्यमेवेति भावः ॥ ८६ ॥

किं चावस्थात्रयं परस्परव्यभिचारि चैतन्यात्मा तु न कदापि व्यभिचारीति प्रकारान्तरेणात्मानात्मविवेकं दर्शयति ।

(८७) नाद्राक्षमहमित्यस्मिन् सुषुप्ते ऽन्यन्मनागपि ।

न वारयति दृष्टिं स्वां प्रत्ययं तु निषेधति ॥ ४११ ॥

नाद्राक्षमिति । अस्मिन् सुषुप्ते ऽत्रात्मनि अत्र स्थाने वा मनागपीवदप्यन्यदात्मस्वरूपातिरिक्तमहं नाद्राक्षं न दृष्टवानस्मीति परामृशन् जनो न स्वां स्वात्मनो दृष्टिं चैतन्यं वारयति, प्रत्ययं तु पुनर्निषेधति, प्रतीयत इति प्रत्यय इति व्युत्पत्त्या प्रमातृप्रमाणप्रमेयादिरूपः सर्व एव विशेषो दृश्यते, तस्मात्परस्परव्यभिचारितया दृष्टनष्टस्वभावाभ्यो ऽवस्थाभ्यो मिथ्याभूताभ्यो ऽव्यभिचारी चिद्रूपः साक्षी सत्य आत्मेति विवेकः सिद्धतीत्यर्थः ॥ ८७ ॥

एवमुक्तान्वयव्यतिरेको शास्त्रसंमतो न स्वबुद्धुत्प्रेतामात्रकृताविति विश्वासाय शास्त्रमुदाहरति ।

(८८) स्वयंज्योतिर्नेहि द्रष्टुरित्येवं संविदोस्तिताम् ।

कोटस्थं च तथा तस्याः प्रत्ययस्य तु लुपताम् ॥ ४१२ ॥

स्वयमेवाग्रणीच्छास्त्रं प्रत्ययावगती पृथक् ।

स्वयंज्योतिरिति सादृष्टेन । “अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत” इत्येवमादि शास्त्रं संविदश्चेतनाया अस्तितां सद्भावं तस्याः संविदः कौटस्थं निर्विकारतां च स्वयमेवाग्रणीदिति संबन्धः, तथा प्रत्ययस्य प्रमात्रादिभेदस्य लुप्ततामसतां च, “न तु तद्वितीयमस्ति न ततोऽन्यद्विभक्त”मित्यादि शास्त्रं स्वयमेवाग्रणीदिति पुनरेवा-
न्वयः, एवं प्रत्ययावगती पृथगसंकीर्णं शास्त्रेणैव विवेचिते इति शेषः, प्रत्ययो व्याख्यातः, अवगतिश्चैतन्यम् ॥ ९८ ॥

एवमवान्तरवाक्यकृतं युष्मदस्मद्विवेकमुपपत्तित उक्त्वा विज्ञातपदार्थतत्त्वे पुरुषे महावाक्यं फलवद्विज्ञानं जनयतीत्याह ।

(९९) एवं विज्ञातवाक्यार्थं श्रुतिलोकप्रसिद्धितः ॥ ५१३ ॥

श्रुतिस्तत्त्वमसीत्याह श्रोतुर्मोहापनुत्तये ।

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण श्रुतिप्रसिद्धितो लोकप्रसिद्धितो ऽन्वयव्यतिरेकतश्च विज्ञातावान्तरवाक्यार्थं पुंसि सति महावाक्यात्मिका श्रुतिः श्रोतुर्जिज्ञासोर्मोहापनुत्तये सकार्याविद्यानिवृत्तिप्रयोजनाय तत्सदाख्यं ब्रह्म तत्त्वमसीत्याहोपदिशतीत्यर्थः ॥ ९९ ॥

वाक्यश्रवणमात्रान्मोहापोहे दृष्टान्तं पुराणसिद्धिमाह ।

(१००) ब्रह्मा दाशरथ्येयद्रुदुक्त्येवापानुदत्तमः ॥ ५१४ ॥

तस्य विष्णुत्वसंबोधे न यवान्तरमूचिवान् ।

ब्रह्मेति । दाशरथिना रामेण देवकार्यसिद्धये मनुष्यावतारनाट्येन स्वमाहात्म्याच्छादनं संकल्पपूर्वकं यत्कृतं तद्विह तमःशब्देनोच्यते, न त्वीश्वरस्य मोहः संभवति, तदुक्तं संक्षेपशरीरके ।

“संकल्पपूर्वकमभूद्रघुनन्दनस्य

नाहं विज्ञानइति कं चन कालमेतत् ।

ब्रह्मोपदेशमुपलभ्य निमित्तमात्रं

तच्चोत्ससर्ज स हृते सति देवकार्ये” ॥

इति । हे राम त्वं विष्णुरसि न दाशरथपुत्रमात्र इत्युक्त्यैव ब्रह्मा दाशरथेः संकल्पमात्रकृतं तमो विष्णुत्वाच्छादनरूपमपानुदत् । एवकारार्थमाह । तस्येति । यवान्तरं वाक्योपदेशब्रह्मातिरिक्तमित्यर्थः ॥ १०० ॥

दार्ष्टान्तिकमाह ।

(१०१) अहंशब्दस्य या निष्ठा ज्योतिषि प्रत्यगात्मनि ॥ ५१५ ॥

सैवोक्ता सदसीत्येवं फलं तच्च विमुक्तता ।

अहंशब्दस्येति । अहंशब्दः प्रथमं योज्यः, यथायं दृष्टान्त एवं सदसीति वाक्येन सा निष्ठोक्तैव केवलं ननुष्ठापितेति

योजना । सा का निष्ठेति तस्माह । अहंशब्दस्येति । प्रत्यगात्मनि परागर्भेभ्यो व्यावृत्ते शोधिते आत्मनि निरुपाधिके ज्योतिषि साक्षिस्वप्रकाशस्वभावे अहंशब्दस्य या निष्ठा लक्षणा पर्यवसिता वृत्तिः सैवेत्यर्थः, तत्र त्वं तदसीत्युपदेशमात्रादहं सदुह्यास्मीति वाक्यार्थज्ञानोदयमात्रे सति विमुक्तता मोहापोहरूपा फलं भवतीत्यर्थः । यद्वा दृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकमेव विज्ञातवाक्यार्थ इति पूर्वश्लोकेण स्थितं द्रष्टव्यम्, । अयं त्वन्यथोत्थाप्यते । ननु दाशरथेर्भवेदेव विष्णुत्वोपदेशमात्राद्विष्णुरहमस्मीति कटिति बोधोदयस्तस्य महामहिमसंप्रत्यात्कथमिदानींतनस्य कर्त्ता भोक्तेत्यादिप्रत्यक्षाभिमतमिध्याप्रत्यययुहीतस्योपदेशमात्रादहं ब्रह्मास्मीति निर्विचिकित्सं ज्ञानं संभाव्यतइत्याशङ्क्य ज्योतिस्तत्त्वपदार्थस्य पुंसः कर्त्तादिसाक्षिण एवाहमादिशब्दलक्षितस्य ब्रह्मत्वोपदेशानुपपत्तिरचापीति परिहरति । अहंशब्दस्येति । सदसीत्येवं वाक्येन सैव निष्ठोक्तेति संबन्धः, अन्यत्समानम् ॥ १०१ ॥

एवमवगतपदार्थतत्त्वस्य वाक्यादेव समूलसंसारनिवृत्तिफलं ज्ञानं जायतएवेति स्थिते श्रुतेः प्रामाण्यसिद्धयर्थं कार्यपरत्वं कल्प्यमित्याहो निरर्थको विदुदनुभवविरोधादित्यभिप्रेत्याह ।

(१०२) श्रुतमात्रेण चेन्न स्यात्कार्यं तच्च भवेदुद्यम् ॥ ५१६ ॥

श्रुतमात्रेणेति । यथोक्तन्यायेन वाक्यस्य श्रुतमात्रेण चेदुक्तफले विज्ञानं न स्यात्तत्र तदा कार्यं कल्प्यं ध्रुवमवश्यं भवेदन्यथा ऽर्थवादादिवाक्यवत्स्वार्थं प्रामाण्यानुपपत्तेः, इह तु न तथा कल्प्यमस्ति, फलस्य सदा एवानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः । स्वयंज्योतिर्नेहि द्रष्टुरिति श्लोके पूर्वमर्दुश्लोको ऽधिकः स्थितः, इह चायमर्दु एव श्लोक इति सह गमनीयः ॥ १०२ ॥

किं च सिद्धे ब्रह्मात्मनि शास्त्रस्याप्रामाण्यं नाम विपर्यासलक्षणं वा निष्फलत्वं वा संशयलक्षणं वा ऽनुत्पत्तिलक्षणं वेति विकल्पान् क्रमेण दूषयति ।

(१०३) व्यवहारात्पुराणीष्ठः सद्भावः स्वयमात्मनः ।

अशनायादिनिर्मुक्तये तत्काला जायते प्रमा ॥ ५१७ ॥

व्यवहारादित्यादिना । नाद्यः, यस्माद्व्यवहारादहं ब्रह्मास्मीतिशास्त्रोपदेशव्यवहारात्पुरा पूर्वमप्यात्मनः स्वयमेव सद्भाव इष्टो बाधकाभावात्तस्मादवावस्थितात्मस्वरूपस्यैव श्रुत्या निवेदनाच्च शुक्तिरौप्यज्ञानवदप्रामाण्यमित्यर्थः । न द्वितीयो ऽनुभवविरोधादित्याह । अशनायादीति । तत्कालाप्रवाक्यश्रवणकाल एव कालो यस्याः सा तत्काला प्रमा, अशनायाद्युपलक्षितसंसारस्य निर्मुक्तये निवृत्त्यर्थं जायते, विदुषां प्रत्यक्षमेवैतदित्यतो न निष्फलत्वशङ्कावकाश इत्यर्थः ॥ १०३ ॥

तृतीयमप्यनुभवविरोधेन निराकरोति ।

(१०४) तत्त्वमस्यदिवाक्यार्थे चिबु कालेष्वसंशयः ।

तत्त्वमसीति । असंशयः संशयो नास्तीत्यर्थः ॥ १०४ ॥

चतुर्थे प्रत्याह ।

(१०५) प्रतिबन्धविहीनत्वात्स्वयं चानुभवात्मनः ॥ ५१८ ॥

जायेतैव प्रमा तच्च स्वात्मन्येव न संशयः ।

प्रतिबन्धेति । पदार्थाज्ञानं हि वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धस्तद्विहीनत्वादवगतपदार्थस्य पुंसस्तत्र तस्मिन्नेव वाक्यश्रवणकाले आत्मन्येव प्रमा जायेतैव न संशय इति योजना । आकाशपुष्पमस्तीत्यादिवाक्यार्थवदनुभवायोग्यार्थत्वशङ्कां वारयति । स्वयं चेति । अनुभवस्वरूपत्वात्स्वयमात्मनः प्रत्याख्यातुमशक्यत्वादित्यर्थः । अतो तुंफडादिशब्दवदनुत्पत्तिलक्षणमप्यप्रामाण्यं नास्तीति सिद्धं सिद्धे ब्रह्मात्मनि वाक्यस्य प्रामाण्यमिति भावः ॥ १०५ ॥

एवं प्रमाणस्वरूपनिरूपणेनाहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानमुपपाद्येदानीं प्रतिपत्त्यर्थेस्वभावनिरूपणेनापि तदुपपादयितुं विकल्पयति ।

(१०६) किं सदेवाहमस्मीति किं वान्यत्प्रतिपद्यते ॥ ५१९ ॥

सदेव चेदहंशब्दः सता मुख्यार्थ इष्यताम् ।

किं सदेवेति । तत्त्वमसीतिवाक्यश्रवणसमनन्तरं प्रतिपत्तावहमस्मीति किं सदेव प्रतिपद्यते किं वान्यदिति विकल्पार्थः । आहमनूद्य तत्रपरस्यानिष्टापत्तिरित्याह । सदेव चेदिति । सता सच्छब्दार्थेनाहंशब्दे मुख्यार्थ इष्यतां तदा च सच्छब्दाहंशब्दयोरेकार्थपर्यवसानादैकात्म्यमेव वाक्यार्थो न संसर्ग इत्यपरोक्षज्ञानसिद्धिरित्यर्थः ॥ १०६ ॥

द्वितीये दोषमाह ।

(१०७) अन्यच्चेत्सदहंयाहप्रतिपत्तिर्मृषैव सा ॥ ५२० ॥

तस्मान्मुख्यगृहे नास्ति वारणावगतेरिह ।

अन्यच्चेदिति । प्रत्यगात्मनो अन्यच्चेत्सत्ताहंयाहप्रतिपत्तिरहंशब्दरूपा या प्रतिपत्तिर्मृषैव सा भवेत्संपदादिज्ञानवत् तत्र वाक्यस्याप्रामाण्यमेव प्रसज्येत्यर्थः । प्रमाणप्रमेयस्वभावपर्यालोचनया वाक्यादेवापरोक्षं फलवदात्मतत्त्वविज्ञानमुत्पद्यत इत्युपपन्नमित्युपसंहरति । तस्मादिति । इह वाक्ये मुख्यगृहे सति अवगतेर्यथार्थानुभवस्य वारणा निवारणं नास्तीत्यर्थः ॥ १०७ ॥

नन्वात्मनः कूटस्थत्वेन प्रतिपत्तित्वानुपपत्तौ फलसंबन्धो नोपपद्यत इत्यसंभवात् न निवारणेत्याशङ्क्याह ।

(१०८) प्रत्ययी प्रत्ययश्चैव यदाभासौ तदर्थता ॥ ५२१ ॥
तयोरचितिमत्त्वाच्च चेतन्ये कल्प्यते फलम् ।

प्रत्ययीति । प्रत्ययी परिणाम्यन्तःकरणं प्रत्ययस्तत्परिणामश्च यदाभासौ यस्य चिदात्मन आभासो ययोस्तौ यदाभासौ तयोस्तदर्थता तच्छेषभूततेति यावत्, तस्मिंश्चेतन्ये चिदात्मनि तदाभासद्वारा फलं कल्प्यते, किं च तयोः प्रत्ययिप्रत्यययोरचितिमत्त्वान्जडत्वादपि फलसंबन्धायोगात्फलस्यात्मसंबन्धः स्यादित्यर्थः ॥ १०८ ॥

निर्व्यापारस्यापि फलसंबन्धे दृष्टान्तमाह ।

(१०९) कूटस्थेपि फलं योग्यं राजनीव जयादिकम् ॥ ५२२ ॥

तदनात्मत्वहेतुभ्यां क्रियायाः प्रत्ययस्य च ।

कूटस्थेति । ननु राजतद्व्यत्ययोः स्वस्वामिभावसंबन्धो ऽस्ति राजनि जयादिसंबन्धनिर्मितमिह त्वध्यक्षाध्ययोस्तादृशस्यादर्शनात्कथमयं दृष्टान्तः प्रकृतेः संगतः स्यादित्याशङ्क्यात्राप्यस्यधिष्ठानाधिष्ठेयभावः फलसंबन्धहेतुरित्याह । तदिति । हेतुभ्यामित्यत्र हेतुत्वाभ्यामिति भावप्रधानता योज्या, क्रिया ऽहमात्मिका वृत्तिः, प्रत्ययमयतीति व्युत्पत्तेः प्रत्ययोन्तःकरणं साभासमुच्यते, साभासवृत्तिवृत्तिमतोरिति यावत् । आत्मत्वं च हेतुत्वं चात्मत्वहेतुत्वे तस्य फलस्य न आत्मत्वहेतुत्वे तदनात्मत्वहेतुत्वे ताभ्यां तदनात्मत्वहेतुत्वाभ्यामिति योजना । तथा च क्रियाप्रत्यययोरजडयोः फलस्वरूपत्वाभावात्फलोपादानत्वाभावाच्च तद्व्यापारनिबन्धनं फलतदधिष्ठान एव निर्व्यापारेपि कूटस्थे योग्यमित्यस्ति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकसंगतिरित्यर्थः ॥ १०९ ॥

शुद्धस्यात्मनः प्रमावृत्त्यं नास्तीत्यभिप्रेत्येदं विशिष्टप्रमावृत्तं फलं कूटस्थे उपचर्यत इति राजदृष्टान्तेनोक्तं, वस्तुतस्तु चित्प्रतिबिम्बस्यैव स्वोपाधिव्यापारेण स्वात्मन्यध्यस्तेन विद्यत एव प्रमावृत्त्यमिति चिदात्मन एवाविकृतस्य प्रतिबिम्बभावनिबन्धनः फलसंबन्ध इति सदृष्टान्तमाह ।

(११०) आदर्शस्तु यदाभासो मुखाकारः स एव सः ॥ ५२३ ॥

यथैवं प्रत्ययादर्शो यदाभासस्तथा ह्यहम् ।

आदर्शस्त्विति । येन मुखाकारेण विशिष्टतया आभासत इति यदाभासः सत्तादर्शो मुखाकारः स एव शीवास्य एव स न ततोऽन्यो यथा बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्यं लोके प्रसिद्धमित्यर्थः । एवं प्रत्ययादर्शो ऽहंकारो यदाभासो येन चित्प्रतिबिम्बिना भास्यत इति यदाभासः स चित्प्रतिबिम्बः परमात्मेव न ततोऽन्यो ऽहंकारे ऽहमवभासगोचरस्तथा सत्यहं ब्रह्मेति वाक्यार्थधीर्घटते ऽध्यस्तांशापोहमात्रेण विना नात्मनः कर्मत्वमित्यर्थः ॥ ११० ॥

अयमेव पक्ष आदरणीय इत्याह ।

(११९) इत्येवं प्रतिपत्तिः स्यात्सदस्मीति च नान्यथा ॥ ५२४ ॥
तत्त्वमित्युपदेशोपि द्वाराभावादर्थकः ।

इत्येवमिति । एवं सति चिदाभासाभ्युपगमे सति सदह-
मस्मि चकारादहं सदस्मीत्येवमाकारा प्रतिपत्तिः स्यान्नान्यथा
आत्मन एवाहंकारस्यैव वा प्रमातृत्वाभ्युपगमे इति यतो, ऽतो
ऽयमेव मार्गो ऽनिच्छद्विरप्यादरणीय इति योजना । एवमन-
भ्युपगमे न केवलं प्रतिपत्त्यनुपपत्तिरपि तूपदेशस्याप्यनुपपत्तिरि-
त्याह । तत्त्वमिति । त्वमर्थानुवादद्वारेण हि तदर्थभाव उप-
देष्टव्यस्तज्ज्ञानव्यमानस्य चित्प्रतिबिम्बस्याभावे तदर्थोपदेशो
निरालम्बनो ऽनर्थकः स्यादित्येतदाह । द्वाराभावादिति ॥ ११९ ॥

एतदेव विशदयति ।

(११२) श्रोतुः स्यादुपदेशश्चेदर्थवत्त्वं तथा भवेत् ॥ ५२५ ॥

अध्यक्षस्य न चेदिष्टं श्रोतृत्वं कस्य तद्ववेत् ।

श्रोतुरिति । तथा सतीत्यर्थः । तच्च श्रोतृत्वमध्यक्षादन्यत्र
न संभवतीत्याह । अध्यक्षस्येति । न कस्यापीत्यर्थः ॥ ११२ ॥

यद्यप्यध्यक्षस्य नोपदेशस्तथापि न वैयर्थ्यमिति शङ्कते ।

(११३) अध्यक्षस्य समीपे स्यादुद्देशेरेवेति चेन्मतम् ॥ ५२६ ॥

न तत्कृतोपकारो ऽस्ति काष्ठाद्याद्वन्न कल्प्यते ।

अध्यक्षस्येति । तत्र बुद्धेः श्रोतृत्वं किमध्यक्षसच्चिदसत्ता-
मात्रापेक्षमाहोस्वित्तत्कृतोपकारापेक्षमिति विकल्प्याद्यं प्रत्या-
ह । न तदिति । तत्कृतः सच्चिदताध्यक्षकृत उपकारो ऽति-
शयो बुद्धेर्नोस्त्येव यदुत्काष्ठादिन्धनादेः सच्चिदतादुद्भावति-
शयो न कल्प्यते तदुदित्यर्थः ॥ ११३ ॥

द्वितीयमुत्थाप्य दूषयति ।

(११४) बुद्धौ चेत्तत्कृतः कश्चिन्नन्वेवं परिणामिता ॥ ५२७ ॥

आभासे ऽपि च को दोषः सति श्रुत्याद्यनुगृहे ।

बुद्धौ चेदिति । एवं सति आभासानभ्युपगमे अध्यक्षस्य
परिणामिता ननु निश्चितं प्रसज्येतेत्यर्थः । अतो “रूपंरूपं
प्रतिरूपो बभूव, एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रव”दि-
त्यादिश्रुतिस्मृत्यनुगृहीत आभासपक्षो निर्दुष्ट उपादेय इत्य-
भिप्रेत्याह । आभासेपि चेति । यद्वा अस्तु परिणामिताध्यक्ष-
स्येति चेत्तर्ह्यआभासेपि च प्रमाणसिद्धे ऽभ्युपगम्यमाने तव को
दोषो भविष्यतीत्याह आभासेपीति ॥ ११४ ॥

आभासपक्षे चिदात्मनः परिणामप्रसङ्गाभावं वक्तुं शङ्कामु-
त्थापयति ।

(११५) आभासे परिणामश्चेन्न रज्ज्वादिनिभत्ववत् ॥ ५२८ ॥

सर्पादेश्च तथावोचमादर्शे च मुखत्ववत् ।

आभासे परिणामश्चेदिति । नैवमाभासस्य मृषात्वोपपत्तेरि-
ति परिहारमाह । न रज्ज्वादीति । रज्ज्वज्ज्ञानकल्पितस्य सर्पा-
देरज्जुनिभत्ववदनिदमात्मकस्य रजतादेरिदमात्मत्ववच्च चि-
दात्माज्ञानकल्पितस्य बुद्ध्यादेर्बुद्धेर्च विचिभत्वं, चकारादभोक्तृ-
स्वरूपस्यात्मनो भोक्तृत्वाभासो मृषैवेति सूच्यते, यथैवं मृषात्वं
तथा पूर्वमवोचमादर्शे च मुखत्ववन्मुखाकारत्ववदिति दृष्टा-
न्तप्रणयेनेत्यर्थः । चकारान्मुखस्येवात्मनो ऽविकृतत्वमप्यवोच-
मित्यर्थः ॥ ११५ ॥

॥ शेष उत्तराङ्के ॥

॥ अथ बालभारतस्य ॥

॥ द्वितीयः सर्गः ॥

शुद्धज्ञानसुधाम्भोधिघनं द्वेपायनं स्तुवे ।

योऽवर्षेद्विश्वहर्षाय श्रीभारतसुधारसेः ॥ १ ॥

चतुरङ्गचमूचारभारभुग्राधनिर्व्याधात् ।

भीमानुजोऽथ कौबेरीदिग्जयाय प्रयाणकम् ॥ २ ॥

स्फाराङ्कारङ्कारङ्कारङ्कारिणभसेऽलसन् ।

अमिचश्रीसमाकृष्टिमान्तिका इव पतयः ॥ ३ ॥

मुखरा हयहेषाभिः पताकाहस्तशिखया ।

रथाः स्वरथिनां कीर्तीर्नर्तयन्त इवाचलन् ॥ ४ ॥

स्वगतिस्पर्धिनीं ह्यायामपि च्छादयितुं रुषा ।

पिधानाय रवेर्धूतधूलयो हलयोऽस्फुरन् ॥ ५ ॥

वलद्याः कलुषीकर्तुं द्विषत्कीर्तिपटौरिव ।

सस्रुर्मदमखीधारावर्षिणः करिणां गणाः ॥ ६ ॥

जयश्रीवल्लिबीजानां राजयो लाजमुष्टयः ।

जिष्णो घनरसासिते क्षिप्ताः पुरपुरन्धिभिः ॥ ७ ॥

कुलिन्दविषयप्रताषासस्तदनु वासविः ।

अपारपोरुषो भूरीन् जिगाय जगतीषतीन् ॥ ८ ॥

सुमण्डलादिभूमीन्द्रशौर्यनिद्रानिशागमः ।

सप्रद्वीपजयी जिष्णुयैरो प्राग्ज्योतिषं ततः ॥ ९ ॥

आलानितचमूनागमदस्यन्दकदम्बकैः ।

तत्रातिसुरभीचक्रे कृष्णः कृष्णागुरुदुमान् ॥ १० ॥

वृत्तश्चीनेः किरातोद्येः सागरानूपवासिभिः ।

तत्र शक्रसुहृद्राजा भगदत्तो युधं व्यधात् ॥ ११ ॥

आकृष्टमगदतस्त्र सुप्रतीकस्य दन्तिनः ।
 पपुःशिलीमुखाः पार्थकराम्भोजस्यजोमदम् ॥१२॥
 कृत्वा कामं दिनान्यष्टौ कामरूपेश्वरो रणम् ।
 धनंजये जयं पूर्वं स ततो व्यतरद्वनम् ॥ १३ ॥
 सर्वपर्वतखर्वत्वकरद्विपवरोऽथ सः ।
 उलूकपुरभूपालं बृहन्तं जितवान् युधा ॥ १४ ॥
 रामदेवसुनामादिराजराजिज्योऽज्ज्वलः ।
 सेनाबिन्दुं देवप्रस्थपुरे सत्याभिधं व्यधात् ॥१५॥
 कृत्वा तु पौरवं ध्वस्तगौरवं पर्वतेश्वरम् ।
 जिष्णुस्त्वयसंकेतांश्चक्रेऽनुत्सवकेतनात् ॥ १६ ॥
 रागिण्यः स्मेरकाश्मीरैः श्लथीभूतपतिक्रियाः ।
 काश्मीरभूमयः कामतप्रास्तमभजंस्ततः ॥ १७ ॥
 अश्वेस्तेनारिनारीणां द्विरदानां मदाम्बुभिः ।
 तेन मङ्गुर्मयो बङ्गुसरितप्रिगुणीकृताः ॥ १८ ॥
 अघोरीकृतकाश्मीरः शौर्यमोहितलोहितः ।
 दशमबलदण्डोयस्त्रिगर्तभटकर्तनः ॥ १९ ॥
 गतोऽयमिति वैरोर्भासंहः सिंहपुरं पुरम् ।
 युधि चिन्नायुधं भूपं तत्र चिन्नायुधं व्यधात् ॥२०॥
 युग्मम् ।
 अथ केलिचलाक्षीणां चक्षुश्चञ्चलतां सिपन् ।
 नव्यवेधव्यसंबन्धं कुर्वन् बाह्वीकयोषिताम् ॥२१॥
 सिक्तकीर्तिलतः शिष्टभूयङ्गुणीदृगम्बुभिः ।
 दरदोदरदीर्घात्थनिःश्वासेद्वमहःशिखी ॥ २२ ॥
 ययो काम्भोजमोजस्मौ रङ्गसङ्गतुरगमम् ।
 लक्ष्मीलिप्सुरसौ जिष्णुस्तरङ्गमिवार्यवम् ॥ २३ ॥
 विशेषकम् ।
 बद्धाः सिषिपुरबोलवृत्तालीं तद्विषा मदेः ।
 अवकारिष्वपि व्यक्तं महतामुपकारिता ॥ २४ ॥
 कृत्वा सुदक्षिणं क्षीणशौर्यं काम्भोजभूपतिम् ।
 नृपान् पार्थो जिगायाथ प्रामुदीच्यादिशिस्थितान् ॥२५॥
 ओजः परमकम्भोजलोहद्रेहभवं भजन् ।
 दरदेः सह काम्भोजमजयत् पाकशासनिः ॥ २६ ॥
 हरितः स हरीनष्ट प्राप्य तत्प्रभुठौकितान् ।
 खेरप्यजिह्वो रेजे तेजःक्रान्तजमत्रयः ॥ २७ ॥
 १ हृषीकेश हृषीकेशविक्रमस्तु क्रमादधी रति पा० ।

यतद्विजयसंवाते यशोवातमिवात्मनः ।
 अथावहत् तुषाराद्रिं सुधमभंकरं त्रिभुः ॥ २८ ॥
 एषां नास्योचितं गात्रमास्यं गात्रेचितं न वा ।
 इत्थं विस्मितास्तस्य तुरगान् वीक्ष्य किंनराः ॥२९॥
 आसन्नोत्तरदिग्दन्तिमदगन्धोदुरक्रुधः ।
 नीरदेषु रदाघातं तत्र तद्विस्ता व्यथुः ॥ ३० ॥
 तत्र तद्रथचक्राध्वसमूठप्रवहत्पयाः ।
 सहस्रमुखतां मन्ये तदादि द्युधुनी दधौ ॥ ३१ ॥
 तद्वीराः शौर्यसोप्मायो यत्र यत्र ददुः पदम् ।
 तत्र तत्रावहत् स्वच्छकीर्तिस्तेषां हिमच्छलात् ॥ ३२ ॥
 चक्रे भूर्जसदृग्बिन्दुबन्धुरैः सिन्धुरैरथः ।
 सोऽद्विस्तदीयेर्दानालिध्वनिधिकृतकिंनरैः ॥३३॥
 भिया शैलाधिदेवस्य दिग्भजेरप्यलम्बिताम् ।
 तत्कारिक्रीडया पीडां सेहिरै देवदारवः ॥ ३४ ॥
 जित्वा स निष्कुटं शैलं तं क्रान्त्या श्वेतपर्वतम् ।
 देशे किंपुरुषावासे दुमपचं ततोऽजयत् ॥ ३५ ॥
 स देशे हाटके कीर्तिशुभमं भावकोदामः ।
 प्रसह्य गुह्यकान् जित्वा सरो मानसमासदत् ॥ ३६ ॥
 तत्र गर्वद्वजालोकादस्थानाध्वमयोत्थितैः ।
 यशोभिरर्जुनस्येव गम्भिरं सितच्छदेः ॥ ३७ ॥
 सुवर्षसिक्ताखिलैः स्पर्षपद्मावतंसनैः ।
 वीरास्तत्र बभूवुर्तदीप्रतेजोवृता इव ॥ ३८ ॥
 स्कटिकाद्रो तटीबिम्बद्विगुणायितसेनिकः ।
 ततोऽलकापुरीद्वारि स निवासं न्यवेशयत् ॥ ३९ ॥
 तटीषु वर्षसादृश्याददृश्यदृश्यानिह ।
 निजबिम्बान् वषासुदृगा मुदा स्फुटन्तिनोऽसृजन् ॥४०॥
 कर्षेनिलोल्लसद्दानमखीर्बिन्दुनिषेकतः ।
 तद्विपेरलकावप्रे तत्प्रशस्तिरस्मिन्नतः ॥ ४१ ॥
 यच्छन् धनान्यसंख्यानि तस्य स्वपुरमङ्गभीः ।
 तदा धनद इत्थान् दधौ तथ्यां धनाधिपः ॥ ४२ ॥
 जित्वा मन्धर्वदेशं स मन्धर्वनगरेऽसह्यत् ।
 हयांस्तिरिक्त्वापान् मरुत्काव्यजिनोद्धवान् ॥ ४३ ॥
 उत्तरं हरिषं तु जिगीषुरथ फाल्गुनः ।
 दिव्येर्नरैः करान् दत्वा बहुराजानि धारितः ॥४४॥

सशंभुनन्दनाभ्यासविलासस्तम्भविभ्रमम् ।
 आरोपयज्जयस्तम्भमिह निर्दम्भविक्रमः ॥ ४५ ॥
 इत्युत्तरहरिं जेषः शंकरेणापि शङ्कितः ।
 उततार स कैलासशेलादेलविलार्चितः ॥ ४६ ॥
 इत्युत्तरदिग्जयः ।
 बलान्यथ बली भीमो रसादुद्धृषितेरसो ।
 वेशेरुच्छ्रितमाकूल्यदूर्ध्वः पूर्वदिशेऽदिशत् ॥ ४७ ॥
 जयलक्ष्मीविलासाद्विर्वाहिनीं वाहयन्नयम् ।
 भीमोऽबलद्वदाशङ्कभङ्गारः स्यन्दनाग्रयः ॥ ४८ ॥
 अस्य प्रातःप्रयागेऽभूत् पुरः कन्येव पूर्वदिक् ।
 मोलौ विजयकल्याणकुम्भवद्विभ्रती रविम् ॥ ४९ ॥
 पुण्डरीकेः सडिगडीरस्तुरगेरुत्तरङ्कितः ।
 भीमाननेन्दुतेजोभिर्जगत् बलसागरः ॥ ५० ॥
 पूर्वदिग्बिजयेऽपूर्वमेव पूर्वादितस्तदा ।
 अप्रतापीकृतः सैन्यैः शूरो दूरोत्थरेणुभिः ॥ ५१ ॥
 भूभृतः कटकभोगवाहिनीं वाहिनीं द्विधा ।
 लङ्घमानो मदोत्तालान् पाञ्चालान् प्राप मारुतिः ॥ ५२ ॥
 निष्पञ्चान् स पाञ्चालान् गरुडकान् दण्डदायिनः ।
 विदेहान् देहदान् कृत्वा दशार्धेषु ततोऽविशत् ॥ ५३ ॥
 निरायुधं युधा जित्वा सुशर्माणं दशार्धपम् ।
 स न्यधाद्विदिशापुर्णं यशस्तम्भमिव ध्रुवम् ॥ ५४ ॥
 प्रशस्तिं तत्र तत्सेन्यवृषा वेषवतीतटे ।
 विषाणेरलिखन्नीलेरक्षशेलाश्मसु द्विपाः ॥ ५५ ॥
 एनं सेनापतिं कृत्वा सुशर्माणं ततोऽजयत् ।
 सोऽश्वमेधेश्वरं पूर्वदेशाधीशं नरेश्वरो ॥ ५६ ॥
 सुकुमारसुमित्राख्यो पुलिन्दनगराधिपो ।
 वशीकृत्य निवासान् स चेदिदेशे न्यवेशयत् ॥ ५७ ॥
 शिशुपालमहीपालप्रोष्ठप्रेमगुणैरसौ ।
 आलानितो गज इव तत्र चिंशत्रिंशः स्थितः ॥ ५८ ॥
 श्रेष्ठिमन्तं कुमारेषु कोशलेषु बृहद्वलम् ।
 विनिर्जित्य स तेजस्वी ययावुत्तरकोशलान् ॥ ५९ ॥
 सङ्गरामङ्गुरेरीशेः सर्वदा तत्र गर्विताम् ।
 अलज्जयदयोध्यां स दीर्घप्राञ्चं नृपं जयन् ॥ ६० ॥
 सरयूसरिता तत्र तद्वन्तिमदमिश्रया ।

स्वर्धुनी प्राप संभेदं कालिन्धेव द्वितीयया^१ ॥ ६१ ॥
 गोपालकच्छराजादिराजराजीवचन्द्रमाः ।
 जगामोद्गमसंयामरसी धारावसीमसौ ॥ ६२ ॥
 जित्वा सुमन्तुनामानमुद्गमानमिलापतिम् ।
 कीर्तिः प्रतेने तेनेह द्वितीयेव द्युवाहिनी ॥ ६३ ॥
 सोऽत्र विश्वेश्वरं नत्वा प्रतापयशसी दधौ ।
 तद्गालनेष्वालेन्दुप्रभयेवाद्भुतप्रभे ॥ ६४ ॥
 तेन तेजोऽग्निभिर्मत्स्यदेशादिक्षितिपेन्धनेः ।
 चिरं देहे विदेहेषु जनको मिथिलापतिः ॥ ६५ ॥
 कृष्णयधन्वनो जायज्जनके मिथिलापुरे ।
 रामस्येवाभवत् तस्य करग्रहमहोत्सवः ॥ ६६ ॥
 अथेन्द्रपर्वतं सुह्रान् प्राच्यसुह्रान् सपत्नकान् ।
 जिगाय मागधान् दण्डदण्डधारधराधवौ ॥ ६७ ॥
 गिरित्रिजे जरासंधसुतं कृत्वा करप्रदम् ।
 स तेरेव वृतः सर्वैर्गोडदेशानुपाद्रवत् ॥ ६८ ॥
 कम्पयन् भूभृतः सैन्यैः स्थावरान् जङ्गमानपि ।
 ततः प्रापेव गोडेषु चम्पां निष्कम्पसंपदम् ॥ ६९ ॥
 तं प्राप्रविषयं वीक्ष्य विषमायुधविग्रहम् ।
 स्त्रीलोक इव चम्पायाः कम्पार्तेः पार्थिवोऽभवत् ॥ ७० ॥
 उत्तालकर्णभूपालावकर्णेनरतस्ततः ।
 पौण्ड्रपं रत्नसेवासु वासुदेवं जिगाय सः ॥ ७१ ॥
 कृती कौशिककच्छादिदेशकमितविक्रमः ।
 रङ्गदब्धितरङ्गेषु वङ्गेषु क्रमतोऽगमत् ॥ ७२ ॥
 तस्याङ्गिपूजानिर्मुक्तमुकुटेन महोत्सवः ।
 आञ्चा समुद्रसेनेन राज्ञा मूर्ध्नि न्यधीयत ॥ ७३ ॥
 चञ्चुद्वीचिकरोत्प्रेस्तस्य नानामखिलैः ।
 गाम्भीर्यनिर्जितः पूर्वसागरोऽपि करं ददौ ॥ ७४ ॥
 स गङ्गासागरन्यस्ते जयस्तम्भे यशोगजम् ।
 स्वयमाकलयामास पूर्वदिक्कुरिजित्वरम् ॥ ७५ ॥
 दीप्रस्तस्य प्रतापाग्निस्तत्र सिन्धूर्मिमारुतेः ।
 उद्यान्त्यनुदिनं यस्य स्फुलिङ्गा इव भानवः ॥ ७६ ॥
 इत्यशेषां दिशं जित्वा वल्लेऽसौ बलाम्बुधिः ।
 दोर्दण्डदण्डितोद्गुह्यमगडलाधिपमण्डलः ॥ ७७ ॥

१ स्वर्धुनीप्राप्तसंभेदकालिन्धेव, इति पा० ।

इति पूर्वदिग्भ्यः ।

सहदेवोऽपि चतुरं चतुरङ्गचमूवृतः ।
वीरो दक्षिणदिग्देशेर्षी याचामसूचयत् ॥ ७८ ॥
यङ्गान्तान् पातयन्स्तुङ्गान् गिरीनरिमहोभृताम् ।
अश्वयाश्रयशङ्करक्रे तस्य निश्शान्निस्वनः ॥ ७९ ॥
हरिचामरकुम्भीन्द्रकर्णस्यन्दनकेतुजेः ।
क्रमाच्चमूरजो निन्ये महद्भिः परमं नभः ॥ ८० ॥
शूरसेनेषु विद्वेषिभूरसेनां रसेन सः ।
अजयजयदन्तीन्द्रालानगोवर्धनाचलः ॥ ८१ ॥
मधुरानगरीनाथनारीभिः स जयोद्धुरः ।
सवेलस्यं सहर्षं च दृष्टुः सोभायभाग्यभूः ॥ ८२ ॥
वृन्दावनाधिदेव्यस्तत्कुम्भिकुम्भेस्तदास्मरन् ।
कृष्णालोकोल्लसद्गोपीपीनवसोजविभ्रमान् ॥ ८३ ॥
तस्य द्विपमदेः श्यामेः शुश्रूषीसाञ्जनाश्रुभिः ।
पृष्ठकप्रवाहिमिस्तत्र चिन्ता यमुनाप्यभूत् ॥ ८४ ॥
मत्स्यराजाहिराजादिदेशकेशोपदेशकः ।
चर्मवतीसरित्तीरभूषणभोजाङ्गकुञ्जरः ॥ ८५ ॥
अथायमुच्छलद्गुलिकायासुखबलद्वलः ।
ययावन्नन्तिदेशाय बह्विदेशीयविक्रमः ॥ ८६ ॥
युष्मम् ।
विन्दानुविन्दराजेन्द्रद्वयीजयमयीमिव ।
स शिप्रापुलिनोत्सङ्गरङ्गे कीर्तिमनर्तयत् ॥ ८७ ॥
अयमुज्जयिनीवारनारीनेपोत्पलार्चितः ।
तत्रानर्घं महाकालं चञ्चद्रोमाङ्गकङ्कुकः ॥ ८८ ॥
माहिष्मत्यां गतो नीलनृपेण कलयन् कलिम् ।
स व्यथादुधिरै रेवामपि कोपास्तुभामिव ॥ ८९ ॥
नीलस्य पूर्वजप्रतपवरबद्धोऽग्निरज्वलत् ।
साहाय्यायाय माद्रेयपूतनान्तः प्रतापवत् ॥ ९० ॥
स्वं विलोक्यानलज्वालामालाभिर्विह्वलं बलम् ।
सहदेवः शुचिर्भूत्वाग्रवीदिति कुताशनम् ॥ ९१ ॥
समारम्भस्त्वदर्घोऽयं स्वाहाप्रिय नमोऽस्तु ते ।
मुखं त्वमेव देवानां यच्चविघ्नाय नार्हसि ॥ ९२ ॥
इत्यादिस्तुतिभिस्तस्य प्रशान्ते हव्यवाहने ।
मौलिना नीलभूपालः पालयामास शासनम् ॥ ९३ ॥

चेपुरं करदं कृत्वा नश्वरं पौरवेश्वरम् ।
कोशिकान् विवशीकृत्य सुराष्ट्रायां ततोऽगमत् ॥ ९४ ॥
सुराष्ट्रेशमतोऽजेवीनृपं भोजकटे पुरे ।
रुक्मिणुपयुतं शक्रसुहृदं भीष्मकाभिधम् ॥ ९५ ॥
मिलित्वाथ परप्रेमशालिनो धनमालिनः ।
गत्वा चकार सूर्पादेः शशगतं बली ॥ ९६ ॥
दण्डकेषु जयन् भूपान् पूजयन् राघवाश्रमान् ।
गतोऽथ सागरद्वीपं स निषादविषादकृत् ॥ ९७ ॥
छिन्नप्रावरणान् कुर्वन् कर्माप्रावरणान् रथे ।
द्विषां कालसमः कालमुखान् कालमुखान् सृजन् ॥ ९८ ॥
मुरषीपुरवीरालिजयशालियशस्ततिः ।
दीपताम्राह्वयद्वीपनृपदीपसमीरवः ॥ ९९ ॥
रामकाद्रिभरस्तम्भीकारिसेनारजश्चयः ।
रक्षाब्धो शरजालेन गृह्णन् भूषं तिमिगिलम् ॥ १०० ॥
अयोध्येष्वेकपादेषु दण्डकेषु दयापरः ।
उत्कटः करहाटादिदेशात्करहाटकः ॥ १०१ ॥
इत्थं युधिष्ठिराद्यां स राज्ञां मूर्ध्नि किरीटयन् ।
मलयाद्रितटीं प्रापश्रीखण्डदुममखण्डनाम् ॥ १०२ ॥
पञ्चभिः कुलकम् ।
तत्र बर्हातपचाणि दृष्ट्वा केकिविशङ्किभिः ।
चन्दनाः पद्मगेर्मुक्ता ययुस्तत्सेन्यसेव्यताम् ॥ १०३ ॥
तत्र तस्येभनिर्भग्नचन्दनस्यन्दचिन्त्युषु ।
जलकेलिं विलेपं च समं चक्रश्चमूचराः ॥ १०४ ॥
खेलंस्तमालमालासु हेलामेलासु संसृजन् ।
तत्र रङ्गन् लवङ्गेषु तमसेवत माहृतः ॥ १०५ ॥
तत्राद्रुतभयोद्रेकज्वरजर्जरविग्रहः ।
तेने कोदण्डपाण्डित्यं न पाण्ड्यः पाण्डवं प्रति ॥ १०६ ॥
तत्रेभभग्नशुनयुत्थव्यक्तमुक्ताक्षरावलिः ।
प्रशस्तिपट्टिकेवास्य ताम्रपर्णी सरिद्वभो ॥ १०७ ॥
दुर्दुरालससिंहस्त्रीगर्भमिद्वटकुङ्कुतिः ।
अथापेव गिरिं सद्यमसद्यः प्रतिपार्थिवैः ॥ १०८ ॥
आर्द्रास्तद्वृन्तिदानोर्ध्वेष्मैस्तदुपत्यकाः ।
रामास्तताहिताम्भोधिषद्योमुक्ता इवावभुः ॥ १०९ ॥

बिडोभोनिबिडोभोभिर्मठैर्द्विबिडभूमिषु ।
 पराङ्गि काङ्गिनाथस्य चक्रं चक्राखि सं क्रमात् ॥ ११० ॥
 चोडीनेत्रपुटकोटीकृतेरपि पयःकथेः ।
 क्षान्तरिक्तान्तरे तस्य कोऽप्यहो कोपपावकः ॥ १११ ॥
 तद्वलेहतरत्कुम्भितुभिः स्तम्भिताम्भसः ।
 कावेर्या विरहारम्भममेधिलम्भितः क्षणम् ॥ ११२ ॥
 केरलीचिकुरैरेव कुटिलैः केरलेऽथ सः ।
 क्षणं विधान्तकृदयो विदधे न विरोधिभिः ॥ ११३ ॥
 मुरन्तातीरवानीरकुञ्जसंकोतकोतने ।
 क्षान्ता केरलनाथस्य लक्ष्मीरमिससार तम् ॥ ११४ ॥
 उग्रेऽथ तन्नृपस्तेष्वकाप्यधेतवदाम्भुजः ।
 महानदीनदीपद्वैरानर्चं पुरुषोत्तमम् ॥ ११५ ॥
 ततोऽन्ध्रेतिसप्तसप्तिसप्तस्तस्य सप्तयः ।
 सप्तगोदावरीतीरे मुमुचुर्मर्जं रजः ॥ ११६ ॥
 नीरन्ध्रयन् दिवो रन्ध्रमन्ध्रभूपजयोद्वेः ।
 यथोभिः सोऽथ भावेनानमद्रीमेश्वरप्रभुम् ॥ ११७ ॥
 ततः कुन्तलकर्णोदभूपाभ्यां भीमविक्रमः ।
 शासनं याहयामास पाकशासनशासनः ॥ ११८ ॥
 हसन् सैन्यार्तभूभुगं भुजगेशं भुजेन सः ।
 स्फूर्जत्क्षयस्फुलिङ्गेभ्यः कलिङ्गेभ्यस्ततोऽचलत् ॥ ११९ ॥
 निस्वाननिबिडस्थानसस्तसानुततिच्छलात् ।
 कलिङ्गेषु महेन्द्राद्रिस्तं तुङ्गं त्वजितोऽनमत् ॥ १२० ॥
 तस्मिन् नाराचधाराभिः कलिङ्गेशः सुरेशवत् ।
 चिरं धवर्षं विस्तीर्य गर्जतो रदिवारिदान् ॥ १२१ ॥
 करवालेन कुम्भिभ्यः कृष्टा मुक्ताफलान्यथ ।
 बीजानीव यथोवल्लेखप्रधानं भुवि पाशवधः ॥ १२२ ॥
 धाराद्वयायभिन्नेभकुम्भमुक्तावलच्छलात् ।
 जयश्रीस्तत्कृपाणस्य वरमालामिवाक्षिपत् ॥ १२३ ॥
 पदपद्मद्वयं तस्य लक्ष्मीसद्वृत्तं स्वयं ततः ।
 मुक्ता कालं कलिङ्गेशस्ततः केशेरमार्जयत् ॥ १२४ ॥
 तच्च नीरधितीराप्रपूगाभोगिलतादलैः ।
 तद्वीरैः किंचिदस्मारि नरिफोलीफोलेक्षणात् ॥ १२५ ॥
 जित्वा रोमांश्चयवनसहकच्छादिभूपतीन् ।
 विदीपे सिंहलद्वीपे च महेर्भिर्महाबलः ॥ १२६ ॥

तच्च द्विपरदोस्तत्काम्यमानमहावपुः ।
 तस्मै भियेव भूरीक्षि ददौ रक्षामि रोहसः ॥ १२७ ॥
 द्विरोदस्तकर्पूरतरुगीर्षाभिरावृतम् ।
 तच्च कर्पूरपारीभिस्तत्कीर्तिभिरिवाम्बरम् ॥ १२८ ॥
 श्रीरोहणाश्रमागस्त्यसेवार्थी तच्च संस्थितः ।
 सिंहलेशार्चितः प्रेषीजङ्गां प्रति चटोत्क्षयम् ॥ १२९ ॥
 श्रीरामविक्रमचमत्कारविस्मारेण रक्षेः ।
 अक्षोभितः स रक्षोभिर्वेशीचक्रे विभीषणम् ॥ १३० ॥
 युधिष्ठिरजयस्तम्भसमारोहवशादसौ ।
 चिकूटमपि सेलेन्द्रं चतुष्पाटमिव व्यधात् ॥ १३१ ॥
 लङ्कावस्कन्दकन्याहैस्तद्वित्वन्तोऽप्युदा इव ।
 यथोऽवर्षेन सुबेलाद्रौ तच्चमूरजनीचराः ॥ १३२ ॥
 इत्थं जयकुवा तेन समर्थेन समन्वितः ।
 वयले कलयन् कीर्तिमर्जुनामर्जुनानुजः ॥ १३३ ॥
 इति दक्षिणदिग्भयः ।
 नकुलस्तु मञ्जीपालकुलस्तुतपराक्रमः ।
 प्रफुल्लयंश्चमूवीचीं प्रतीचीमभिषेविलिखन् ॥ १३४ ॥
 परिभ्रूयश्च पुष्पा महतेष्व प्रसर्पता ।
 काम्यांचक्रिरे तेन के न भूपतिमहद्वहः ॥ १३५ ॥
 अन्यानां सैन्यधूलीभिर्वधिराणां च मेरिभिः ।
 निःशङ्कं द्विषतां लक्ष्मी रसादमिससार तम् ॥ १३६ ॥
 विपक्षपक्षमलाक्षीणां क्षीणां कुर्वन् मजोरतिम् ।
 श्रीकार्तिकेयभवनं रोहीतकमुपाद्रवत् ॥ १३७ ॥
 दिग्धारभयजोरोही रोहीतकपुरसृशाम् ।
 शूराणां द्वावयन् भक्तमयूराणां रक्षोत्सवम् ॥ १३८ ॥
 चमूरनमदुमिदूरोत्तलकुलाचलः ।
 महाक्षयकृतावेशं मरुदेशे विधेय सः ॥ १३९ ॥
 युग्मम् ।
 वशिष्ठाश्रमजैर्बुधैर्बुदाद्रेः सदाफलैः ।
 तत्सेन्यास्तापममुचन् वहिरनश्च मार्गजम् ॥ १४० ॥
 स वशिष्ठमखोत्थानां विश्वामित्रजित्वापि ।
 तच्च धात्रीमृतामन्त्रेणुच्छिष्टं वक्ष्ये यथाः ॥ १४१ ॥
 तस्य सेन्येभदानार्द्रं हतवीराग्रफक्लिने ।
 द्विषत्क्षान्ताश्रमिर्नद्यो अङ्गुलेऽपि स्थलेऽवहन् ॥ १४२ ॥

शेरीषकान् शिवीन् हेमांस्त्रिगर्तानर्तमालवान् ।
 पञ्चकर्वटकान् मध्यवाटधानद्विजान् जयन् ॥ १४३ ॥
 अपि यीष्मज्वलद्वाघपावकोयमहःसहः ।
 पुष्करारण्यलोकोऽथ प्रतापेस्तेन तापितः ॥ १४४ ॥
 युग्मम् ।
 तद्दुलाम्भोनिधेलौकलङ्घनाय प्रसर्पतः ।
 भेजेऽम्भोनिधिरघाये मर्यादावल्लिवैभवम् ॥ १४५ ॥
 दहता कूलभूपालान् क्रान्तस्तत्तेजसार्षवः ।
 मेनेऽग्निमौर्व सर्वाङ्गव्यापिनं स्वजयोत्थितम् ॥ १४६ ॥
 तत्र तालासवोन्मताश्चलत्प्रतिबलभमात् ।
 वीरा बिम्बितसेन्यासु सागरोर्मिषु धाविताः ॥ १४७ ॥
 अथैष मत्तदन्तीष भूरुहानिष भूभुजः ।
 सरस्वतीसरित्कूलवद्भूमलानमूलयत् ॥ १४८ ॥
 गर्व पार्वतिकेषु खर्वमकृत प्रापञ्चयन् पञ्चता-
 सूयां पञ्चनदेशितुर्व्यजयत् द्रागुत्तरज्योतिषम् ।
 दर्पेणामरपर्पटक्षितिर्पातं विश्लेषयन् निर्ममे
 खेदं दिव्यकटाधिपस्य रसवान् निर्लौढयामास सः ॥ १४९ ॥
 दोर्भारानथ हारङ्गनृपतेर्भङ्गा प्रभासाभिध-
 क्षेचालंकृततीर्थसार्थनमनेः कृत्वा कृतार्थं वपुः ।
 देवं द्वारवतीपतिं प्रियवचस्तोमातुलं मातुलं
 शल्यं मदनरेन्द्रमार्दमनसौ स प्रेमभिर्निर्ममे ॥ १५० ॥
 स्नेच्छानुच्छिद्य कृत्स्नानमरगिरिचरान् वल्लवेन्द्राय दत्त्वा
 दारिद्र्यं वर्धरेशोपशमनशमनः पूर्णदिग्जेषयाचः ।
 अप्येतस्यां प्रतीच्यामयमुदयगिरिः स्वीयतेजोयशःश्री-
 भानुप्राणैरभासोरजनयत् यशस्तम्भमम्भोधितीरे ॥ १५१ ॥
 इति पश्चिमदिग्जयः ।
 मध्येबन्धु प्रथितविजयस्तम्भवेदीचतुष्कं
 दीपे तेजःशिखिनि विधिना वर्तयन् मण्डलानि ।
 यच्चप्रेप्सुः प्रसृमरयशश्चन्दनस्यन्दशुभा-
 मित्थं पृथ्वीं सुकृततनयः पर्यणेषीन्मनीषी ॥ १५२ ॥
 अथामी सामीरिदुपतिसुतनासत्यतनुजा
 जगज्जित्वापेताः सुकृतसुतमानम्य मुदितम् ।
 नगर्याः पर्यन्तक्षितिषु निखिलाशजयमय-
 ग्रियां लीलाशेलानिष कनककूटानघटयत् ॥ १५३ ॥

भृष्टस्पृष्टापरनरपतिश्रेणिशुभातप-
 श्चक्षुं हेमं जगति सकले लालयन्नेकमेव ।
 ताराभारव्यपगमभवद्वेभवो भानुबिम्ब-
 भाजी भूमीं दिवस इव स द्योतयामास वीरः ॥ १५४ ॥
 इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते श्री-
 बालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्गे सभापर्वणि सर्वदि-
 ग्विजयो नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ :: ::

॥ अथ बालभारतस्य ॥

॥ तृतीयः सर्गः ॥

अस्तु वस्तुषु पराशरात्मज-
 ज्ञानदुग्धजलधिः स शुद्धये ।
 नीयते बत यदेकबिन्दुना
 भारतेन विलयं भवानलः ॥ १ ॥
 सोदरैरथ वृकोदरादिभि-
 स्तेरधिष्ठितजयो युधिष्ठिरः ।
 आदधौ वशगदिकचतुष्टय-
 स्तुष्टये मखभुजां मखोद्यमम् ॥ २ ॥
 एष एव समयः समुन्नतिं
 यावदापतति तावदापतत् ।
 श्रीपुराणपुरुषः पुरः पुरी-
 भर्तुरस्य चतुरः क्रतुक्रमे ॥ ३ ॥
 स्फाटिके सदसि संनिवेश्य तं
 क्षीरनीरधिनिवेशविस्मरम् ।
 विश्वपूज्यमभिपूज्य चावदत्
 पुंगवः क्रतुकृतां कृताञ्जलिः ॥ ४ ॥
 त्वत्प्रसादमदसीमया मया
 निजितं जगदजेयमप्यदः ।
 तामसं सृजति दिक्षु भङ्गुरं
 पङ्कुरप्यरुणसेवयारुणः ॥ ५ ॥
 तत्त्वणं कलुषितात्मनां रणे
 भूभूतामपहताः प्रभा इव ।

१-दशेव-इति पा० ।

मान्ति कान्तिकमदा मदास्ये
 हस्तिमयीवर न स्वल्पवर्षताः ॥ ६ ॥
 ध्यातमा क्वादिष त्वदाश्रया
 स्तम्भितो मन्त्रिकदम्बदम्भतः ।
 आचमाम मम धाम आनिनां
 नाम धामदहनो महीभुजाम् ॥ ७ ॥
 यैर्विलासगिरिभिर्जयमियां
 जिग्यिरे चकितदिग्भवा दिशः ।
 तान् मम व्यदधत समाभृतः
 प्राभृतं भृशमसंनिभानिभान् ॥ ८ ॥
 येऽश्ववारमनसा समं नभ-
 स्युल्लसन्ति समरे समन्ततः ।
 युक्तमेव मयि तान् ददुर्नृष-
 श्वितसेवितमदङ्गुलो हयान् ॥ ९ ॥
 इत्यमी मम परोपकारिता-
 भासुराशयविभूतिराशयः ।
 त्वत्प्रसादवशतः परः सत्त-
 द्माभुजंगवययोगेनयोऽभवन् ॥ १० ॥
 तद्विश चिदशशर्मकमेवे
 यत् करोमि समयश्च संप्रति ।
 त्वं सुमित्रमसि मे सुमन्त्रिते
 सद्गुरुः सद्गुपदेशसंसदि ॥ ११ ॥
 सन्ति सन्ततमपि त्वदीयणा-
 द्राजसूयमखराजयोऽपि मे ।
 किंतु तातवचनादिहस्पृहा
 सापि तु त्वदनुबन्धबान्धवा ॥ १२ ॥
 मङ्गु मामनुमनुष्व तत्क्रतो
 गच्छ मेऽद्रुतमहाः सहायताम् ।
 दीक्षितो भवतु वा भवान् भव-
 द्वारतीभरपरो भवाम्यहम् ॥ १३ ॥
 इत्युदीरितवति प्रभो भुवः
 सत्यमभ्यधित विष्टपाधिपः ।
 लोकदृक्कुमुदवृन्दसंमद-
 द्योतमानदशनेन्दुमण्डलः ॥ १४ ॥

त्वं कर्तुं कुरु कृतिन् भक्तकृते
 मत्कृतेऽपि च न किंचिदनारम् ।
 एकमेव हि यथोऽङ्गबोधने
 भात्यहर्षेतिमहः समूहयोः ॥ १५ ॥
 दिग्जितस्त्वदनुजास्त्वदुत्सवे
 निर्विषेचमतिरेष तेभ्यहम् ।
 इत्यमी ददतु पञ्च पञ्चतां
 तस्य यस्त्वयि न कर्मकृत्तृषः ॥ १६ ॥
 एवमुक्तवति देवकीसुते
 सेवकीकृतसमस्तराजकः ।
 सैव धोम्यमुनिना मुनीन् नृषः
 सोदरेरपि नृपानब्रूहत् ॥ १७ ॥
 सिद्धसिन्धुसुतमुख्यबन्धुभि-
 र्बन्धुरैरनुगतोऽनुबन्धतः ।
 सोममूर्तिरयमष्टमूर्तिभू-
 न्मूर्तितामधित दीक्षितो नृपः ॥ १८ ॥
 धोम्यदिष्टनकुलायचद्विज-
 स्तोमसंस्तुतसमस्तवस्तुनि ।
 यश्चकर्मसि पृथात्मजो यथो-
 चित्यमादिशदद्यावनीधवान् ॥ १९ ॥
 सज्जनेष्वकृत भोजनक्रिया-
 शोधनान्यथ सुयोधनानुजः ।
 भूमिदेवततत्तिप्रतिसह्ये
 सायहेऽजनि कृषीतनूद्वजः ॥ २० ॥
 पूजनानि जनयन् नयोऽप्यस्ते
 राजराजिषु रराज संजयः ।
 कृत्यवस्तुनि मनो धुनीजनि-
 द्रोमयोरजनि याज्ञिकेऽधिकृत् ॥ २१ ॥
 दक्षिणास्वजनि दक्षिणः कृष-
 स्तन्वमेति विदुरेव धार्मिकम् ।
 अर्हण्यहर्षणोरवं नृपः
 कौरवोऽभवत् सर्वभूमुजाम् ॥ २२ ॥
 अरदादिमुनिराजिराजिते
 केशवादिजनरेणेश्वरे

ब्रह्मतामधित तत्र सत्यव-
 त्यङ्गजस्त्रिजगदर्चितः क्रतो ॥ २३ ॥
 यज्ञवेदिमनुसंस्कृतामुषा-
 ध्यायपङ्क्तिभिरथो यज्ञोचितम् ।
 आजगाम सह राजाजैरथो
 राजसूययजमानशंकरः ॥ २४ ॥
 सा जगत्त्रयजनोद्यपावनी
 नूनमात्मनि पवित्रताकृते ।
 तत् पदं चिपथगम्यगादनु-
 चानचक्रगुणितयमीमयी ॥ २५ ॥
 भावसौरभभृतो विभावसो
 मन्त्रपूतमुपहृतदेवताः ।
 जुहुति स्म वत बह्वपि द्विजा
 द्रव्यमण्डलमखण्डवत्तयः ॥ २६ ॥
 पालनोद्यततृतीयसखस्य-
 प्रन्तस्वाखण्डवरसौधनीरुहा ।
 पावकेन परिरे परंपराः
 सर्पिषामिह वपुःप्रपुष्टये ॥ २७ ॥
 दूयमानमुपहूय सज्जिता
 वीक्ष्य हव्यममरा हविर्भुवि ।
 आननोत्थममृतं मुमुर्मुहुः
 सावहित्यमहत्तस्पृहाः पपुः ॥ २८ ॥
 उद्भुतेऽपि सति धूमसंचये
 सोचनेरनिमिषेर्निरीक्षितम् ।
 गृह्णते स्म हविराहुतं दुतं
 पावके निपतदेव देवताः ॥ २९ ॥
 नीरसाभिरमृतामृतद्युतो
 किंच नीरुचिभिरप्सरोऽधरे ।
 तत्र कश्चन सुधाचयस्तय-
 स्त्रिंशता चिदशकोटिभिः ववे ॥ ३० ॥
 तत्र वल्गनरसाय वत्स्याता
 संततं द्युपतिना विद्योमिनी ।
 द्यौरराजत मङ्गाग्रिकेतव-
 श्रेविदम्भकृतवेखिवन्धना ॥ ३१ ॥

दानवारिधुतदानवेर्षक-
 स्वादितेव विबुधेः सुखं बुधा ।
 धोम्यधूतलघुजातिभिस्तथा-
 भुज्यतान्नममृतं द्विजातिभिः ॥ ३२ ॥
 पावकेकमुखदुःखभोजनात्
 तृप्तिरापि नियतं न देवतेः ।
 तत्र ते रसवतीरसमृतं
 पातुमित्यजनि भूमिदेवतेः ॥ ३३ ॥
 संभृतेरवभृथेकमङ्गलेः
 संगतस्त्रिजगतः प्रियंकरः ।
 बन्धुबन्धुरितर्षनिधिर्बन्धा-
 दानवर्त्मनि मनो जगन्धिपः ॥ ३४ ॥
 स्पृष्टतामटतु रत्नमखलं
 दानहेतुवसुधा च वर्धताम् ।
 इत्ययं द्विजकरेषु कल्पना-
 धारि धारिनिधियेषकं ददौ ॥ ३५ ॥
 अथ दानरसिके रसाण्यौ
 स्वायतायभरमाजि के वयम् ।
 इत्यभावि भुवि कल्पप्रदये-
 रस्य दानजलसेकतोऽपि न ॥ ३६ ॥
 भूमिदेवतकुलाय भूमिकां
 दातुमेव दधतो जिजे मुजे ।
 रुद्रभूरितरभूमयरुचं
 कुर्वते स्म हृदि तस्य भूधराः ॥ ३७ ॥
 भूमिदेवनिवहाय भूरिमि-
 र्मेरदायि वसुभिः सहामुना ।
 इत्यसौ वसुमतीति नूतनं
 नाम नूनमजनिष्ठ विष्टपे ॥ ३८ ॥
 राजकानि मखशेषया भुवा
 स्वल्पयाप्ययमपूजयद्ययम् ।
 तानि तां ननु नितान्तभारिणीं
 मोलिभिर्द्रुतमगृह्णतानतेः ॥ ३९ ॥
 आदितो यदसुवद्रुतं वसु
 अमाधवेस्तदुपदाकृतं मुदा ।

आददे स बहुमानतः कृती
 मार्गेषु तृणवृद्धौ पुनः ॥ ४० ॥
 पूर्यतामुपदया मम क्रतुः
 स्पर्धयेति यददुर्धनं नृपाः ।
 तद्भूष खलु तस्य भूपते-
 रेकमार्गणकदानवर्जिका ॥ ४१ ॥
 दातुमिष्टमजनिष्ट तस्य यत्
 तद्भुचिन्ति मनसापि नार्थिभिः ।
 चिन्तितं न रसनास्वधारितैः
 किंतु दानमजनि चपाधिकम् ॥ ४२ ॥
 याचको यदिह याचतेऽप्यतां
 तज्जवादिति अगाद किंकरान् ।
 दानकृत् कनकमानयत्यसौ
 नादिशत् खलु नकारकैरतः ॥ ४३ ॥
 अर्थिनः प्रथितकार्यसंमितं
 गृह्णतोऽभ्यधिकमस्य यच्छतः ।
 नाददे खलु ददामि खल्वहं
 वाद एष भुवि केन भज्यताम् ॥ ४४ ॥
 तत्प्रदेयमणिपूर्तये पयो-
 नाथमाथहृदयस्तदा हरिः ।
 मन्दरभ्रमिसखं विलेऽक्षिप-
 द्यद्विरोचनसुतं शुशोच तत् ॥ ४५ ॥
 कम्पभृद्गृहमणिर्नभोमणि-
 स्तापवान् कलुषहृन्निशामणिः ।
 स्वस्वदानचकिताः शुचाभवं-
 स्तत्र यच्छति नवच्छवीन् मणीन् ॥ ४६ ॥
 पाचमेष वसुभिर्यथोन्नतं
 रागभृद्विरपि पूरयन् क्रमात् ।
 पर्वतोऽप्यवनिमप्यपूरयत्
 प्रातरभ्युदयवानिवार्यमा ॥ ४७ ॥
 स्थापयन् पृथु यथादरिद्रकं
 वित्तमेष निखिलेऽपि भूतले ।
 ऐकरूप्यमस्तृणदाया यथा
 निम्नमम्बु घटयन् घनाघनः ॥ ४८ ॥

आयुगान्तकुलभृद्विरचये-
 रर्थिनां निधिगतेस्तदर्पितैः ।
 रत्नराशिभिरनन्तया रजो-
 गर्भयाप्यजनि रत्नगर्भया ॥ ४९ ॥
 स्वं तथादित स पार्थिवो यथा
 संजगुर्दिवि विले च याचकाः ।
 स्वयुधिष्ठिरममर्त्यपादपं
 पन्नगालययुधिष्ठिरं बलिम् ॥ ५० ॥
 भूमिपातुरथ पाचमच त-
 त्संसदि प्रथममर्हणोचितम् ।
 पृच्छतः क्रतुमहे पितामहः
 संभ्रमादिति बभार भारतीम् ॥ ५१ ॥
 शक्रचक्रनुत्तमर्हणोचितं
 यद्विदन्नपि अगद्गुरुं हरिम् ।
 पृच्छसि त्वमिह मां व्यनक्ति तद्
 गौरवं गुरुषु कौरवोत्तम ॥ ५२ ॥
 यत्पदोदकमधत्त मूर्धनि
 स्वर्धुनीं विजगतीहरो हरः ।
 तं पुराणपुरुषं त्वमञ्जसा
 विज्ञ यज्ञपुरुषं प्रपूजय ॥ ५३ ॥
 इत्युदारनिश्चिन्तनस्फुटी-
 कारवाचि सति शन्तनोः सुते ।
 आद्यमर्धमसुरारये रथात्
 पाण्डवोऽदित नवोदितस्मयः ॥ ५४ ॥
 यज्ञसीम्नि शिशुपालपार्थिव-
 श्चक्षमे न हि तदर्चनं हरेः ।
 पाटलायितकरालदृगिरं
 देहिनीमिव रुषं ततान तत् ॥ ५५ ॥
 सत्स्वपि द्रुपदकुम्भसंभव-
 व्यासवृद्धगुर्याक्षिकेषु किम् ।
 पूजितः कुरुपते हरिस्त्वया
 नेकमप्यधित तेषु यो गुणम् ॥ ५६ ॥
 पूज्य एव यदि वा स एष व-
 स्तन्नृपाः किमुपहूय वञ्चिताः ।

धर्मसूनुरिति चात्मनः कुतो
 नाम नाम निबिडं विडम्बितम् ॥ ५० ॥
 इत्युदीर्य सममुत्थितो नृपे-
 र्गन्तुमिच्छुरवनीभृता धृतः
 बोधितोऽपि शुचिसान्त्वनोक्तिभि-
 र्वाचमित्ययमुवाच कोपनः ॥ ५८ ॥
 ने। गतिर्भवति पुषर्वाचिते
 तेन नूनमगतिर्धुनीजनिः
 छेतुमेष भवतोऽपि सद्गतं
 बुद्धिदेऽजनि जनार्दनार्चने ॥ ५६ ॥
 उवाहशकट्याहिमुख्यभि-
 द्विक्रमस्मितमनास्त्रिविक्रमः
 भूयसोऽपि परिभूय भूपती-
 नदुत्तानयमपूजि धिक् त्वया ॥ ६० ॥
 यः स्त्रियं बत अजान पूतनां
 नूतनाङ्कुरितपुण्यकन्दलः
 ईदृशि क्रतुमहोत्सवे महा-
 राज युक्तमयमच्युतोऽर्चितः ॥ ६१ ॥
 केतवादयमजर्जरां जरा-
 सन्धबन्धनविधौ धियं व्यधात्
 तत्कलङ्कभरभागमार्गसि
 स्तुत्य इत्युचितमच्युतस्तव ॥ ६२ ॥
 एतदुक्तवति तव कोपत-
 स्तद्वधाय युधि भीममुत्थितम्
 संनिरुध्य सहसा भुजोरसा
 शान्तनिस्तमिति शान्तये जगो ॥ ६३ ॥
 प्राणिह चिनयने चतुर्भुजे
 जातवत्यशुभरासभध्वनौ
 चस्तमातृपितृभीतिपारदा
 भारतीति गगनोद्गमभवत् ॥ ६४ ॥
 हिम्भ एष भविता अगज्ययी
 मृत्युरस्य स पुनर्भविष्यति
 यास्यतोऽधिकदृशा समं यदु-
 त्सङ्गसङ्गवशतोऽधिको भुजे ॥ ६५ ॥

इत्यमुष्य जननी भुतश्रवाः
 कस्य नेनमकृताङ्कवर्तिनम्
 विष्णुमस्तमिव भानुमानयं
 प्राप्य नष्टकरदर्शनेऽभवत् ॥ ६६ ॥
 भ्रातृञ्च निजमथाह सा हरिं
 सापराधमपि मा वधीरमुम्
 इत्यदादभयदं वरं तदा
 विष्णुरप्रियशतावधिं सुधीः ॥ ६७ ॥
 एनमप्रियशतायुषं ततो
 विष्णुयज्ञपशुमच मा वधीः
 इत्यवेत्य शममाष मासुतिः
 कोपमाप्य च जगाद चेदिपः ॥ ६८ ॥
 भीष्म भीष्मतरतेजसो भृशं
 भूभुजोऽवगच्छयन्ति यं गुणैः
 तं जलेशयमपि प्रपूजयन्
 वृद्ध इत्यधम तेर्न वध्यसे ॥ ६९ ॥
 गां निशम्य निशितामिति क्रुध्य
 दुर्धरोऽप्यधित सिद्धसिन्धुभूः
 ये नृपा न गणयन्ति शार्ङ्गिणं
 तच्छिरःसु पदमेतदर्पितम् ॥ ७० ॥
 पूजितो हरिरयं मयामुना
 रे नृपाः किमपि यस्य दुष्यति
 अद्य मद्रुजभुजंगभेकतां
 निर्विवेकमतिरातनोत् सः ॥ ७१ ॥
 इत्युदीर्यगिरि जीर्णपूरुषे
 रोषरुचितमुखेषु राजसु
 शार्ङ्गिणं प्रति जगो अगद्विदा-
 घोषघोषि दमघोषनन्दनः ॥ ७२ ॥
 योग्यतातिममुपाददेऽर्चनं
 किं त्वया कथममीभिराहितम्
 त्वामहं शिखिमुखे जुहोम्यतः
 कृष्ण शान्तनवपाण्डवेः समम् ॥ ७३ ॥
 शहि मङ्गु मदपूर्वमीहितं
 संविधेहि युधि शक्तिरस्ति चेत्

मदुजोऽस्त्वनुचिताह्वयह-
 क्रूरपापहरणाय ते गुरुः ॥ ७४ ॥
 त्वं च शान्तनव पाण्डवाश्च रे
 मङ्गु संयति समेतमेत वा ।
 एककालमपि वः पिबाम्यहं
 कुम्भयोनिरिव सप्र तोयधीन् ॥ ७५ ॥
 एधमब्धमिव शब्दमम्बर-
 ध्वानितं सृजति सात्वतीसुते ।
 आददे सदसि विष्णुना द्विष-
 त्वशुडिना मृदु शिखण्डिनेव गीः ॥ ७६ ॥
 मत्पुरीमदहदेष मत्पितु-
 वीहमप्यहूत वाहमेधतः ।
 बभ्रुसुभ्रुवमपाहरन्नृपा
 वचि विप्रियमतः किमेककम् ॥ ७७ ॥
 आगसामिति शतं पितृष्वसुः
 पुष्कोऽयमिति मर्षितं मया ।
 सांप्रतं तु न सहेऽतिमन्यतः
 क्षीरनीरधिरपि व्यधाद्विषम् ॥ ७८ ॥
 कोपकम्पितकरक्रमाधरः
 प्रोचिवानद्य सुनीयथार्थैवः ।
 रे जनार्दन विनर्दसीति किं
 किंकरस्य तव का मयि क्षमा ॥ ७९ ॥
 मा सहस्य सहसाद्य साहसा-
 दुत्पतेति तमुदित्वरायुधम् ।
 चक्रचङ्क्रमवशादसौ शिरो-
 विप्रयुक्तवपुषं विभुर्व्यधात् ॥ ८० ॥
 नूयमानमहिमांशुदुःसहं
 हर्षिभिः सुरमहर्षिभिर्महः ।
 सात्वतीसुतकबन्धतोऽविशत्
 केशवे वपुषि वीक्षितं न कैः ॥ ८१ ॥
 संप्रधार्य निजमातृबान्धवी-
 नन्दनस्य दहनक्रियां कृती ।
 धृष्टकेतुमभिषिच्य तत्सुतं
 तत्पदेऽथ सदमानयन्नृपः ॥ ८२ ॥

इत्थं मुरारिपरिपालितपूर्वयज्ञः
 साम्राज्यमाप्य विरराज स राजराजः ।
 पूर्णं यशोमयपयःप्रदयेश्च चक्रे
 यज्ञान्तपूर्तेमिव शाश्वतमन्तरिक्षम् ॥ ८३ ॥
 जगत्त्रितयपूजितोज्ज्वलचरिभ्राजा स्वयं
 नृपेण परिपूजितां मुदमुदित्वरीं बिभ्रतः ।
 स्मितैरनुगता वृकोदरकिरीटिमाद्रीसुते-
 स्ततो निजनिजं पटं सपदि विश्ववीरा ययुः ॥ ८४ ॥
 इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते श्री-
 बालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के सभापर्वणि राजसूयव-
 र्णो नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ :: ::

॥ अथ बालभारतस्य ॥

॥ चतुर्थः सर्गः ॥

ज्ञानप्रदीपपाषाणां सर्वेषामुपरि स्फुरन् ।
 पायाद् द्वेपायनो विश्वजनमञ्जनमञ्जुलः ॥ १ ॥
 अथेन्द्रप्रस्थसोन्दर्यं पश्यन् दुर्योधनोऽमुचत् ।
 पुरंदरपुरीजेचस्वपुरीचारुतामदम् ॥ २ ॥
 कदापि कोतुकाविष्टः प्रविष्टस्तामसो सभाम् ।
 द्रष्टुं ग्रामखिको राजधानीमिव संसंभ्रमः ॥ ३ ॥
 स्फटिकोर्व्यामसौ वीरमुत्क्षिपन् नीरशङ्कया ।
 रसादहासि दासेरैर्विलक्षवदनः क्षणम् ॥ ४ ॥
 पद्मरागमयीं पश्यन्नन्तरा पद्मिनीमयम् ।
 अर्काशमभूषितकेशं लीलावापीजलेऽपतत् ॥ ५ ॥
 अहासि न तदा तस्मिन् निस्तेजसि जलस्थिते ।
 अब्धिपातिनि मार्तण्डे कैरवेरिव कैरवेः ॥ ६ ॥
 हसत्सु सह दासेरैर्भोमार्चुनयमादिषु ।
 अहस्यत प्रतिध्वानेः सभाभित्तिभिरप्यसौ ॥ ७ ॥
 धिग्गतास्मि समयक्षमापतिक्षयनिमित्तात् ।
 इत्यन्तःपतिते तत्र चक्रम्ये केलिवापिका ॥ ८ ॥
 वाप्यालवालमध्येऽसौ विरोधदुरिवाङ्गवान् ।
 बभौ फलाय कस्मेचिद्विलक्षस्मितपुष्पितः ॥ ९ ॥
 तापवानुत्थितः सोऽयं तोयोद्धृतनवांशुकः ।
 निश्चितक्षत्रनक्षत्रयो रविरिवार्थवात् ॥ १० ॥

तस्याये स्फाटिकी भित्तिमच्छामनवगच्छतः ।
 गच्छतः स्थलिते मौलो ते पुनर्जहसुर्जनाः ॥ ११ ॥
 इत्येष रोषवैलक्ष्यावहित्यकृतसंमदः ।
 तपसः पुष्पापृच्छा प्रपेदे हस्तिनापुरीम् ॥ १२ ॥
 तादृशीं क्षमाभृतो लक्ष्मीं स्मारंस्मारं पदेपदे ।
 न रतिं क्वापि स प्राप मेरो तप इव द्विपः ॥ १३ ॥
 अमान्तीरिव चित्तान्तर्दुःखसंतापवीचिकाः ।
 तपनिश्वासरूपेण मुहुर्मुहमति स्म सः ॥ १४ ॥
 कृतकार्श्यपरिष्वङ्गास्तदङ्गावयवाः क्रमात् ।
 प्रभाधिक्यममुञ्चन्त हेमन्तादिवसा इव ॥ १५ ॥
 अथालोच्य मिथस्तेन प्रणुन्नः सौवलो नृपः ।
 प्रज्ञाचक्षुषमुषीशं विजनस्थं व्यजिज्ञपत् ॥ १६ ॥
 रत्नेरिद्वोऽपि कान्ताभिः सेव्यमानोऽपि ते सुतः ।
 कुतोऽपि कृशतामेति प्रावृषेण्य इवार्णवः ॥ १७ ॥
 स मत्वेत्यमथाहूय नृपतिः स्वयमब्रवीत् ।
 आश्रयोऽपि श्रियो वत्स किमिन्दुरिव सीदसि ॥ १८ ॥
 दूरनिर्मुक्तकोन्तेयाः समुद्येयाः पदेपदे ।
 किं तात रमयन्ति त्वां नेताः पैतामहश्रियः ॥ १९ ॥
 वधोनासीरतानीतस्कीतनिःश्वसितानिलः ।
 गान्धारीनन्दनो देन्यसगद्गदमथावदत् ॥ २० ॥
 कोन्तेया इव नूयन्ते क्षत्रियाः स्वार्जितश्रियः ।
 श्रीर्मुटे वणिजां पैतामही तात महीयसी ॥ २१ ॥
 पाण्डवेः खाण्डवप्रस्थमर्जिताभिर्विभूतिभिः ।
 तथाभूषि यथेहाभूद्वस्तुं वास्तोस्पतेः स्पृहा ॥ २२ ॥
 स्फुरति स्फाटिकस्तत्र प्राकारो रक्षितुं निधीन् ।
 कुण्डलीन्द्र इव श्वभात् परिखापथनिर्गतः ॥ २३ ॥
 गुह्या यस्य वप्रेण दत्तेव जपमालिका ।
 माणिक्यकपिशोर्षालिव्याम्बाधारि तमोभिदे ॥ २४ ॥
 नभोमरकतादर्शं भान्ति यत्परिखोर्मयः ।
 संक्रान्ता इव वप्रान्तचलकेतनकेतवात् ॥ २५ ॥
 प्रवेशेनेव यद्वप्रे स्थलितस्य नभस्वतः ।
 सफलं मेनिरे मारविचराणां क्षुर्जनाः ॥ २६ ॥
 चतुर्भिस्तोरणामुक्तमुक्ताम्रन्दशनेर्मुखैः ।
 चतुर्दिङ्लोकपालानां पुराणि वसतीव यत् ॥ २७ ॥

अपराहे नमन्नर्कस्तर्क्यते यद्वह्निर्जनेः ।
 वप्रायसंसमानेकमाणिक्यकपिशोर्षवत् ॥ २८ ॥
 वसन्तमन्तर्दिवसं रत्नवेश्मविभानिभात् ।
 यचाराममयो वप्रो बहिर्ध्वान्तः सदारुधत् ॥ २९ ॥
 न मामसावसौ वेति वेतीह युधमध्यगम् ।
 हरः सोऽपीति निर्भीतिर्यचानङ्गोऽपि रङ्गति ॥ ३० ॥
 मुक्तद्युगतयोऽभ्यस्तुं भुवि लीलागतीरिव ।
 वसन्ति यत्र रम्भोरुदम्भाद्रम्भादिदेवताः ॥ ३१ ॥
 मिथुनोद्येर्मिथोरुपनिहृपादनिमेषिभिः ।
 दिव्यैरिवागतं देत्यभीतेर्यचकुतोभये ॥ ३२ ॥
 मन्ये यच्चन्द्रशालानां नामाभूदमरावती ।
 यदूमिगर्भगेहानां नाम भोगवती पुनः ॥ ३३ ॥
 रत्नाव्यां कन्दुकभ्रान्त्या धावन्तः सह वालिना ।
 द्वयेऽपि रविबिम्बे न सीमां यान्ति यदर्भकाः ॥ ३४ ॥
 बाला यत्सोधमालासु नक्तमेणाङ्गमण्डले ।
 पाणिं क्षिपन्ति जानन्त्यो रजताञ्जनभाजनम् ॥ ३५ ॥
 यत्प्रासादास्तथाभूतस्वाभोगयस्तमम्बरम् ।
 उद्गिरन्ति सदोद्भूतधूपधूमावलिच्छलात् ॥ ३६ ॥
 ध्वजरत्ना भुजंगेशभाजो यद्वेवेश्मसु ।
 कुम्भाः कारयितुः पुण्यनिधिकुम्भा इव स्फुटाः ॥ ३७ ॥
 भान्ति यचोदवीथीषु कल्याणरजतच्छलात् ।
 साम्राज्यदीक्षितन्यायतेजःकीर्तिचया इव ॥ ३८ ॥
 जलेर्यत्केलिवापीनां स्यन्तिभिर्भूमिभेदिभिः ।
 सुधाकुण्डावलिर्नूनं जाता पातालपातिभिः ॥ ३९ ॥
 दानदीक्षागुरुणां यज्जनानां मणिपादुकाः ।
 नूनं कल्पद्रुमा मूर्ध्नि वहन्ते पल्लवच्छलात् ॥ ४० ॥
 कवीनां रसनालोलदोलकेलिरसस्पृशः ।
 वाग्देव्या यत्र दासीव श्रीः पुरः स्फुरति स्फुटम् ॥ ४१ ॥
 शेषोऽपि द्विसहस्राक्षरसनस्तत्पुरश्रियम् ।
 वीक्ष्य वीक्ष्य स्वयं वक्तुं शक्नो भवति वानवा ॥ ४२ ॥
 वसन् यत्र मणिश्रेणिनद्रुसौधास्ततामसे ।
 रवेरुदयमस्तं वा न वेति सुखितो जनः ॥ ४३ ॥
 स्वयंकृतस्य कोन्तेयेः पतनस्यास्य दूरगा ।
 पूर्मे पैतामही काण्डकरपाटकवद्भुभो ॥ ४४ ॥

सहजद्विषतामेषामेषा लक्ष्मीः पुरस्य माम् ।
 स्मर्यमाणा तुनोत्यन्तरयोगिनमिव प्रिया ॥ ४४ ॥
 चतुर्भुजेन दिग्भेषैः सोदरेश्व घृतः क्रतो ।
 श्रियं यामाश्रयदुर्मसूनुः क्रिस्ताति साति माम् ॥ ४५ ॥
 समस्तेर्वस्तुभिः स्वस्वदेशजैर्विश्वभूभुजः ।
 दत्तेरानन्दयन् यज्ञवलये बलिनेऽपि तम् ॥ ४६ ॥
 श्रीचन्दनरसं शातकुम्भकुम्भेरठोकयत् ।
 यशः स्वमिव तेजः स्थं पाण्डो मलयपार्थिवः ॥ ४७ ॥
 जातं रावणगङ्गायां पद्मरागमणिव्रजम् ।
 भक्त्या स्फुटीकृतं मूर्तमनुरागमिवात्मनः ॥ ४८ ॥
 अब्धितरीराद्वानिन्द्रनीलमौक्तिकसंचयान् ।
 स्वराज्यश्रीसितश्वेतकटाक्षस्तबकानिव ॥ ४९ ॥
 सिंहलेशो यशोवल्लिवृन्दकन्दानिवोज्ज्वलान् ।
 अदत्त दक्षिणावर्तशङ्खानपि सहस्रशः ॥ ५० ॥
 विशेषकम् ।
 अर्घ्यापिता नु पुष्पालोः सभृङ्गास्तज्जुषे श्रिये ।
 मुक्तामकरकर्तैर्युक्ता ददौ बर्बरदेशपः ॥ ५१ ॥
 मल्लक्ष्मीस्तव मुण्डोति वदंस्तस्याः कचानिव ।
 वेदूर्याणि पुरोऽमुञ्चत् कौङ्गचालकदेशपः ॥ ५२ ॥
 शङ्खमत्स्यमुखोन्मुक्तमुक्तापङ्क्तिद्वयीसिताः ।
 प्रवालकन्दलश्रेणीर्नवीनरविपाटलाः ॥ ५३ ॥
 नदीपट्टीपभूमीपा ददुर्यास्ताभिराबभौ ।
 ओष्ठपर्यस्तदन्तालिव्यच्छायेव तत्सभा ॥ ५४ ॥
 युग्मम् ।
 मुक्ताफलजुषो हीरान् नीरवाहद्युतो ददौ ।
 हसतोऽन्यानि रत्नानि नूनं सूपारपार्थिवः ॥ ५५ ॥
 करिदंष्ट्राकरिशिरोवेषुमुक्तास्थलचयीः ।
 ददुस्त्रिविधवीरश्रीलीलाशैलानिवादिपाः ॥ ५६ ॥
 मुक्ताभरणसश्रीकान् पारसीकाधिपो हयान् ।
 ददौ स्वविषयस्थस्य तरङ्गानिव तोयधेः ॥ ५७ ॥
 चामरौषधिकस्तूरीमुख्यैः किमु वयं यदि ।
 हीरानिति क्रुधा रक्तान् हिमाद्रिसदना ददुः ॥ ५८ ॥
 हेमामभयामहीरालिमालिनो ददतुर्द्विषान् ।
 कलिङ्गपुण्ड्रको जातानभितः काम्यकं सरः ॥ ५९ ॥

कोशलेशः शिरीषाभान् नातिपीतान् मतंगपः ।
 रेवातीरनृपः शुभ्रान् शोणान् सौराष्ट्रभूपतिः ॥ ६० ॥
 हीरानठोकयन्नेते विद्योतद्योतिताम्बरान् ।
 भक्ता विभूषणानीव स्वस्ववामभुवां भुवाम् ॥ ६१ ॥
 युग्मम् ।
 व्यतरन्नितरेऽप्युर्वीभुजः सारं निजश्रियाम् ।
 यतादृक्षमखप्रेक्षाः क्लृप्तवत् क्लृप्तभक्तयः ॥ ६२ ॥
 हेमकक्षास्तडित्वन्तोऽर्जुनप्रीतिलताम्बुदाः ।
 चतुर्दश सहस्राणि हरिणा करिणोऽर्पिताः ॥ ६३ ॥
 अदाच्चिरयः शक्रसुहृद्गन्धर्वनायकः ।
 जगन्मनस्वराभ्यासगुरुं हयचतुःशतीम् ॥ ६४ ॥
 अयं महाप्रभावानि प्रभावन्ति सहस्रशः ।
 अहीन्द्रमेलिजीमूतगर्भमुक्ताफलान्यदात् ॥ ६५ ॥
 विततार त्वरातारांस्तुम्बुरुस्तुरगान् शतम् ।
 समीरोऽपि करोत्येव यदारोहस्युहां गतो ॥ ६६ ॥
 पृथिव्यामुदयास्ताद्विमुख्यदिक्पर्वतान्तरे ।
 न स कोऽप्यस्ति भूभर्ता यस्तस्मै न बालं ददौ ॥ ६७ ॥
 अदृष्टपूर्वानच्चातनाम्नो विस्मयदानपि ।
 निर्विण्णोऽहं तदा गृह्णन् पदार्थान् सपरिच्छदः ॥ ६८ ॥
 देशारण्यनदीशैलसिन्धुमध्यादिसंभवेः ।
 वस्तुभिः पूरिता सा भूर्जम्बूद्वीपं श्रियाहसत् ॥ ६९ ॥
 पाथस्तदभिषेकार्थं मुनयोऽम्बरचारिणः ।
 आहरन् सर्वतीर्थेभ्यस्तदानीं नारदादयः ॥ ७० ॥
 भूपतेरभिषेकाय तस्योपस्करठोककाः ।
 महामहीभुजोऽप्यासन् भुजिष्या इव संसदि ॥ ७१ ॥
 बाह्मीकेन्द्राहृतं वाहेः काम्बोजोऽयोजयद्रथम् ।
 सुनीथोऽसज्जयत् केतुं वसुदानो महागजम् ॥ ७२ ॥
 मागधेन्द्रः स्रगुष्णीषे एकलव्य उपानहो ।
 काश्योऽस्त्रं कवचं पाण्ड्यश्चेकितानोऽधितेषुधिम् ॥ ७३ ॥
 शल्येन धारितस्यासेधाराद्वितयबिम्बितः ।
 चिर्मूर्तिरिव रेजोऽसौ चिवेदीवेदिनोऽर्चितुम् ॥ ७४ ॥
 घृतेस्तस्य स्वकुल्यस्य निष्कलङ्क इवेक्षितुम् ।
 सात्यकिस्फारितच्छत्रमूर्त्या तत्राययो विधुः ॥ ७५ ॥

रेवतुश्चामरे तस्य भीमकालान्वालिने ।
 कटाक्षो निकटप्राप्यक्षदानप्रियोरिव ॥ ७७ ॥
 वेदात्तया राजचिह्नेषु सज्जितेष्वपि पार्थिवैः ।
 अभ्यर्चिञ्चस्तपःसूनुं धोम्यव्यासादयो द्विजाः ॥ ७८ ॥
 अकल्पयत् पुरा कल्पे यं शक्राय प्रजापतिः ।
 तं ददौ वासुधं शङ्खं तदास्मे कलशोदधिः ॥ ७९ ॥
 एनमादाय दायादः किरीटसुखदुःखयोः ।
 अमिषेकं व्यधात् तस्य तीर्थाम्भोभिः स्वयं हरिः ॥ ८० ॥
 वीरवादितमङ्गल्यकम्बुनां निनदेस्तदा ।
 मयान्येरपि भूपालेर्मूर्च्छालैः पतितं भुवि ॥ ८१ ॥
 कृष्णपाण्डवशेनेयधृष्टद्युम्नैर्मूर्च्छितैः ।
 हसितोऽहं व्रजन्मोहं यत् तेस्तत्रैति विस्मृतिम् ॥ ८२ ॥
 आसीत् कृष्णार्चनात् पुष्पवृष्टिर्वा नकुलायजे ।
 सा मां दुनैति चेदीन्द्रमृत्युत्पातोऽनुशातवत् ॥ ८३ ॥
 वाप्यन्तः पतितं कृष्णा यन्मां स्त्रीभिः सहाहवत् ।
 स्वलक्ष्म्यापि तत् तात चित्ते निशितशल्यवत् ॥ ८४ ॥
 इत्यादिस्मरणोत्पन्नचिन्ताभारभियेष मे ।
 स्थितिमेकं कुत्रापि स्थाने न कुरुते मनः ॥ ८५ ॥
 अपूर्यमाणवाञ्छस्य तादृक्परिभवोदधेः ।
 मृत्युरेषाद्य मे श्लाघ्यो नतु दुःखविह्वलम्बनम् ॥ ८६ ॥
 इत्यवेत्य व्यथां सूनोरेवमूचेऽम्बिकासुतः ।
 वत्स कापुरुषस्येव वेराग्याय परर्द्धयः ॥ ८७ ॥
 पुरीं कुरु नयारम्भेर्जम्भमाणप्रियं स्वयम् ।
 सभां तादृक्प्रभां नानारत्नेर्यत्नेन कारय ॥ ८८ ॥
 गोतमाङ्गपतिद्रोहद्रोहिभिः ककुभो जय ।
 सप्रतन्तुं कुरु वृत्तः सोदरै राजसूयवत् ॥ ८९ ॥
 वत्स निर्वेदभूर्मा मूः कीर्तिमर्षय विक्रमात् ।
 त्वज्ज्येष्ठो यत् पृथासूनुः श्रीमान् सोऽप्युत्सवस्तव ॥ ९० ॥
 अथाकिरद्भिरं दैन्यच्छत्रक्रोधां सुयोगिनः ।
 सा श्रीः पुरे चिरेण स्यात् प्रतिभूः कोऽस्ति जीविते ॥ ९१ ॥
 सभा क्व भाविनी तात तादृक्पुनश्चकर्तृका ।
 पाण्डवेः पीतसर्वस्वाः कः स्वार्थो जयतां दिशः ॥ ९२ ॥
 राजसूयं विना न स्यां सम्राट् किं सप्रतन्तुना ।
 तज्जे तद्विक्रमात्सु विक्रामन् राजराजिषु ॥ ९३ ॥

ज्येष्ठः क्व मे तपःसूनुर्दुष्टो यस्तदाभवत् ।
 भीमादिषु सहासेषु सभान्तः स्थलिते मयि ॥ ९४ ॥
 गोतमादिभिराक्रम्य तत् पार्थान् वैरिणो रणे ।
 गृहे पुरं सभाशोभिदिज्जयोत्थां च संपदम् ॥ ९५ ॥
 मत्वेति तत्र दुर्मन्त्रं धृतराष्ट्रे विवक्षति ।
 स्वस्त्रीयं प्रति गान्धारधरणीपतिरभ्यधात् ॥ ९६ ॥
 पुरःस्फुरन्मुरारातिभीमार्जुनयमो युधि ।
 क्रोधे दग्धुं क्षमो विश्वं केन जेत्यो युधिष्ठिरः ॥ ९७ ॥
 तं तु रन्तुमजानन्तमाहूतमनिवर्तिनम् ।
 शरिद्यूतेन जित्वाहं गृहीष्ये सर्वमप्यदः ॥ ९८ ॥
 तदुप कारितस्फारसभालोकच्छलादमुम् ।
 इहानय ततः सर्वं गृहीष्येऽहं धियाजया ॥ ९९ ॥
 ऊचेऽथ व्यथमानोऽन्तः स प्रज्ञानयनो नृपः ।
 धिक्कुन्त्रं वः स धर्मात्मा जेतव्यः केतवादिति ॥ १०० ॥
 कर्मण्यस्मिन् क्व सा धर्मप्रतापयशसां कथा ।
 किंतु बापमसामर्थ्यमयशश्च प्रकाशि वः ॥ १०१ ॥
 इत्युक्ते व्यक्तकोपान्धः स्वभावान्धसुतोऽवदत् ।
 धर्मात्मा वा विद्यर्मा वा केषा द्विषि विचारया ॥ १०२ ॥
 शतया जेतुमशक्योऽरिः संताप्यः केतवादपि ।
 छलादुलायजेऽवध्राद्रुर्मन्त्रं बलिनं बलिम् ॥ १०३ ॥
 तत् कुरुपक्रमं तूर्णमेवं जेतुं विरोधिणम् ।
 न चेद्रोगेरिवाच्छिन्नेस्तेहन्मूलयितास्महे ॥ १०४ ॥
 कार्येऽस्मिन् पाण्डुपक्षीयेर्विदुराद्योर्निषेध्यसे ।
 तत् त्वं तात चिरं नन्देर्मरणं शरणं तु मे ॥ १०५ ॥
 इतिसुतमतिविप्रवेन जान-
 त्रपि कुलवीरविनाशमभ्युपेतम् ।
 नृपतिरपि तथेष्ट्युवाच कस्य
 भ्रम्यति पुत्रकदाग्रहो न चितम् ॥ १०६ ॥
 इति श्रीजिनदत्तसूरिस्त्रिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते श्री-
 बालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीररङ्गे सभापर्वणि कौरवमर्षो-
 नाम चतुर्थेः सर्गः ॥ ४ ॥ :: ::

श्रीः

अगुणोऽपि पुमान्ध्येयो योऽक्रियः परमार्थेदः ।

अजोऽपि मनुजोऽमर्त्यो राघवः पातु नो विभुः ॥

पुरा श्रीमद्वाशरथे रामचन्द्रस्य लङ्काधिपतिरावणहननोत्तरं ततः परावर्तनसमये श्रीरामचन्द्रो नारायणावतार इति सूचयितुं श्रीहनुमान् मीनाद्यवतारवर्णनविषयकं पद्यात्मकं काव्यं रचयित्वा जलधिसेतुप्रस्तरेषु विलिलेख ।

ततोऽनल्पे काले व्यतीते धनार्जनार्थिनो द्वीपान्तरं गच्छन्तः स्वपोतयानाः सांयात्रिकाः कदाचित्सेतुपथमागत्य प्रस्तरेषु पद्मबन्धं काव्यं दृष्ट्वा तल्लेखने प्रयता बभूवुः, परन्तु जलधिजल-कल्लैर्दृष्टं नाशस्तत्सम्पूर्णं नोपलब्धम् । ततश्च ते खण्डितमेव तद्विलिख्य स्वपुरमेत्य विद्वत्सदसि प्रादर्शयन्, ते च धीमन्तः कत्रयो दृष्ट्वा तत्खण्डितं काव्यं स्वशक्त्या पूरयन्ति स्म खण्डप्रशस्त्यभिधया तैर्व्यवहृतं च ।

ततश्चैकचत्वारिंशदधिकषोडशशततमे (१६४१) वैक्रमेऽब्दे जैनमतानुयायिना श्रीजयसोमगुणिशिष्येण श्रीगुणविनयगुणिना विवृतम् ।

सर्वं चैतत्तद्विवृतं एव मया ऽवगतम्, अस्य काव्यस्याति-प्राचीनमेकं पुस्तकं त्रिपद्यौ लब्ध्वा पुस्तकान्तरमलभमानस्त-त्पुस्तकमशुद्धमपि महता यत्नेन संशोध्य सरसालङ्कृतमेतत्काव्यं काशीविद्यासुधानिधिरसिकानां परमान्हादजनकं भवेदिति-धिया मुद्रितुमारभ्यत इति शम् ॥

{ काशिकराजकीयपाठशालायां ज्यो
तिशशास्त्राध्यापको वामनाचार्यः

॥ श्रीगजाननाय नमः ॥

खण्डप्रशस्तिः

तिलकपुता ।

श्रीपार्श्वे फलवर्धिकाद्रुतमहाराजं महो राजतं
त्रिःकृत्यःसुकृतैकभाजनमहं नत्वा कृपावारिधिम् ।
सारं श्रीगुराजपादकमलं चानन्दसंवर्द्धकं
संवक्ष्ये विवृतिं यथामति मतां खण्डप्रशस्तेः शुभाम् ॥ १ ॥

(१) कृतक्रोधे यस्मिन्नमरनगरी मङ्गलरवा
नघातङ्का लङ्का समजनि वनं वृश्चति सति ।

सदा सीताकान्तप्रणतिमतिविख्यातमहिमा
हनुमानव्यादुः कपिकुलशिरोमण्डनमणिः ॥

एतच्च काव्यं हनुमद्विरचितश्रीरामप्रशस्तिलेखनकर्त्रा मङ्गलार्थमादौ विरचितं तद्व्याख्येयम् । स हनुमान् वः युष्मान् अघ्यात् रक्षतु । सरति कः, यस्मिन् हनुमति कृतक्रोधे कृतो विहितः क्रोधः कोपो येन सः तस्मिन् सति अमरनगरी अमरावती, मङ्गलरवा मङ्गलशब्दा अजनि जाता, देवप्रतिपत्त्यिदैत्यविनाशनात्सुरपुर्या परमोत्साहः समुत्पद्ये इति भावः । तथा यस्मिन् हनुमति वनं वृश्चति छिन्दति सति लङ्का नघातङ्का नवसाध्वसा समजनि, किंविशिष्टः हनुमान् सदा सीताकान्तप्रणतिमतिविख्यातमहिमा सदा शश्वत् सीताकान्ताय रामाय या प्रणतिमतिर्नमस्कारबुद्धि-स्तया विख्यातः प्रसिद्धो महिमा माहात्म्यं यस्य सः पुनः किंवि-शिष्टः कपिकुलशिरोमण्डनमणिः कपिकुलस्य वानरसमूहस्य शिरोमण्डनमणिरिव यः स कपिकुलशिरोमण्डनमणिः ॥ १ ॥

इहहि श्रीरामप्रशस्तिः खण्डप्रशस्तिस्त्वेन कथमजनीत्ये तदाह ॥

पुरा श्रीदशरथाज्ञया श्रीरामः सलक्ष्मणः सीतासहायः समादाय कार्मुकमेकं मुक्त्वा च पुरशामादिकं विज्जनवनान्तं निर्ययौ, तत्र च ते ज्योपि विपिने तरुफलान्येष भुञ्जते न कृतद्वेजोत्पन्नसस्यानीत्येवं कालं सुखेन गमयन्ति स्म, अन्यदा श्रीरामजनीं सीतामेकाकिनीं विनीतां कामपत्नीस्वरूपां सु-रूपामवगम्य स्त्रीलोलुपतया रावणस्तां सीतामपहर्तुकामः जनकमृगं मायया व्यधत्, तं च मायामृगं दृष्ट्वा सा सीता स्व-क्रीडाये स्वर्पतिं श्रीरामं विज्ञापयति स्म, यथा च, हे भर्तः जनकमृगं केलिनिमित्तं समानीय मे देहीत्युक्तिः । तादृक्प्रिय-वचःश्रवणविह्वलतया मायामृगमपि आखेटक्येनाज्ञासीत् । ततः श्रीरामस्तं मायामृगमनुधावति स्म, ततो यावता तन्माया-मृगानुगामित्वेनादृश्यतां प्राप्तः श्रीरामस्तावता रावणः प-श्चादागत्य तां सीतामेकाकिनीमपाहरत्, स्वनगरीं लङ्कां वा-नयत्, ततो विफलाशः श्रीरामः समाययौ, यत्र सीता निवि-ष्टासीत्तत्र च तामनवलोकयन्महावियोगदुःखार्तः सा सीता केन नीतेति प्रलपन् स्वस्थीकृतो हनुमता, ततो वानरकुलमुपा-दाय स समुद्रं दृष्ट्वा द्विर्बन्ध, ततस्तां लङ्कां सर्वामपि स्वपुच्छाव-न्यस्ताग्निनाऽदहत्, ततः श्रीरामोऽपि सलक्ष्मणः समागत्य तस्य रावणदैत्यस्य एकेनैव बाणेन दशापि शिरांसि छित्त्वा तन्मा-र्गेणैव सीतां स्वष्ट्रे समानयत् । तत्र च सिन्धुसेतौ दृष्ट्वा-बद्धे हनुमान् श्रीरामप्रशस्तिमलिखत् । तत्र केचित्सांयात्रिकाः स्वपोतमारुह्य क्रयविक्रयार्हवस्तुसमुदायमादाय समुद्रान्तः प्रा-विशन् तत्र च यथेप्सितं द्वीपं गत्वा बहूनि धनान्यर्जयित्वा समागच्छतां तेषां पोतवणिजां पोतः केन चिद्वायुना प्रेरितो

हनूमद्विरचितसमुद्रसेतुमार्गं समागच्छत्, तत्र च हनूमद्विर-
चितां श्रीरामप्रशस्तिं सिन्धुसेतौ दृष्ट्वा तां ते सांयात्रिका आ-
लिखन् तत्र च कानि चित्काव्यानि समुद्रकङ्गोलैर्दृष्ट्वा पात-
नेन अखण्डितान्यपि तानि तैर्लिखितानि, ततस्तस्याः अखण्ड-
प्रशस्तिरित्यभिधानं स्फुटतया तैश्च कृतं ततस्ते स्वपुरीमा-
गत्य महतां संख्यावतां तां अखण्डप्रशस्तिमदर्शयन्, तेषु सु-
न्दराख्यतानि काव्यानीति विमृश्य तानि पूरयन्ति स्मेति सं-
बन्धनेन तत्र च अखण्डप्रशस्तौ हनूमद्विरचितायां श्रीरामस्य
दशावतारा व्याख्याः ॥ तत्क्रमश्चायम् ।

मत्स्यः क्रमौ वराहश्च नारसिंहोऽथ वामनः ।

रामो रामश्च कृष्णश्च बौद्धः कल्की तथैव च ॥

तत्र गन्यारम्भे आदौ मङ्गलं विधेयम् यतस्तदभावे न वि-
घ्नध्वंसः स्यात्, विघ्नध्वंसाभावे च न प्रारब्धशास्त्रपरिसमा-
प्तिरतः प्रारब्धशास्त्रसमाप्तिर्यथा प्रथममवश्यं मङ्गलं विधेयम्,
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां मङ्गलस्य विघ्नध्वंसं प्रति कारणावसाध-
नात्, न च कृतेऽपि मङ्गले न शास्त्रसमाप्तिः कादम्बर्यादिवत्,
अकृतेऽपि मङ्गले प्रमत्तानुष्ठितशास्त्रसमाप्तिरित्यन्वयव्यतिरे-
काभ्यां व्यभिचाराच्च कारणात्ता मङ्गलस्येति वाच्यम्, यतः
कादम्बर्यादौ यत् कृतेऽपि मङ्गले न गन्यसमाप्तिस्तत्र विघ्नानां
बाहुल्यात् मङ्गलस्यात्यत्वाच्च समया विघ्ना ध्वंसमापुः, यदि
बहुनि मङ्गलान्यादौ कृतान्यभविष्यन् तदा सर्वेऽपि विघ्ना अ-
सिध्यन्त, परं तानि बहुलानि न कृतानि ततस्तेऽपि सर्वे न ध्वस्ता
रति यावच्च मङ्गलं कृतं तावान्विघ्नध्वंसस्तत्रापि जात एवेति ।
तथा, यच्चाकृतेऽपि मङ्गले प्रमत्तानुष्ठितशास्त्रसमाप्तिरित्युक्तं
तदपि न चेतश्चमत्कारकारि, यतस्तेन पूर्वजन्मनि यद् वि-
घ्नविरहदशायां गन्यारम्भे मङ्गलं कृतमासीत्, तच्चादग्धहन-
न्यायेन यदि तदानीं विघ्ना अभविष्यस्तदा तान् मङ्गलमध्व-
सिष्यत, परं तदानीं तदभावात्तन्मङ्गलमसमाप्तफलकं सत्तज्ज-
न्मन्यकृतेऽपि मङ्गले विघ्नध्वंसं विधाय शास्त्रसमाप्तिं करोती-
त्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचाराभावात् गन्यसमाप्तिं प्रति
पारययेच्च मङ्गलस्य कारणात्तादौ विधेयम् ।

तत्र च श्री भगवत्सत्कृत्यमेव नास्ति यन्मङ्गलरूपतया
न स्यात्, अतो मत्स्याकृतेर्भगवतः शक्तिविशेषप्रकटनं मङ्गलरूपं
तदेवादौ श्रीरामप्रशस्तिकारकः श्रीहनूमान् स्वश्रेयोर्थं मङ्ग-
लमारभते ।

(२) वियत्पुच्छातुच्छोच्छलितजलगर्भे निधिरपा-

मपां नाथः पाथः पृथुललवदुःस्थो वियदभूत् ।

निधिर्भासामौर्वा दिनपतिरभूदौर्वदहन-

श्चलत्काये यस्मिन्त्स जयति हरिर्मीनवपुषा ॥

स हरिर्विष्णुर्मीनवपुषा मीनाकृत्या जयति सर्वात्कर्षण
वर्तते दशावतारित्वाद्विष्णोः प्राक् मीनाकृत्या यदुर्ध्वं तत्स-
मुद्रशायित्वेन भगवतो मत्स्याकृतेरतीवधल्लभत्वादिति । अथ
मत्स्याकृतेर्हरेः शक्तिविशेषमाविष्कर्वन्नाह । यस्मिन्हरेः चल-
त्काये चलत्कायः शरीरमस्येति तस्मिन् वियदाकाशं शून्यरूपं
अपां निधिः समुद्रोऽभूदभूव, किंविशिष्टं वियत् पुच्छातु-
च्छोच्छलितजलगर्भम्, पुच्छेन लाङ्गुलेनातुच्छानि बहुन्युच्छलि-
तानि जलानि तानि गतं मध्यप्रदेशेऽस्येति । तथा अपां
नाथः समुद्रो वियत्तभोऽभूत् कीदृगपां नाथः, पृथुलल-
वदुःस्थः पाथसामम्भसां पृथुलो विपुलो यो लवस्तेन दुःस्थो
दरिद्रोऽभूत् । पानीयरहितो बभूवेति भावः । तथा भासां
निधिः श्रीसूर्यं चौर्यं बहवानलोऽभूत् । यतः, पानीयं यदा
मीनाकृत्या भगवतास्वपुच्छेनोच्छालितं तदा सर्वमपि सामु-
द्रं जलं वियति गतं तत्र च रविर्वर्तते एव स बहवानलाकृत्या
मेने बुधेः । तथा चौर्यदहनो वाहवाग्निर्दिनपतिरभूत् । यतः,
समुद्रे पानीयाभावात्समुद्रस्याकाशकल्पना, तत्र च वाहवाग्नेः
सूर्योपमेति भावः ॥ १ ॥

THE
VAISÉSHIKA APHORISMS
OF
KANĀDA.

THIRD BOOK, FIRST DAILY LESSON.

Examination of the
mind.

आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावो
ऽभावश्च मनसो लिङ्गम् ॥ १ ॥

Aph. 1. Existence and non-existence of knowledge
on contact of the soul with the objects of sense are
the mark of the existence of an internal organ.

Distinction of real and fallacious arguments is the
subject of the (preceding) daily lesson. In order now

हेतुहेत्वाभासविवेक आधिकार्यः । इदानीमात्मपरीक्षाशेषं वर्तयिष्यन्
उच्छेदकमलङ्घनेन मनःपरीक्षामवतारयन्नाह । मनोगतिमात्मने स्मिन्
वक्ष्यति तद् यदि मनो ज्ञानकरणात्वेन भूतत्वेन च परीक्षितं भवति तदा
यत्प्रेरितं मन इन्द्रियान्तरादभिमतविषयप्राप्तिणि इन्द्रिये सम्बध्यते स
आत्मेति सिद्धं भवतीत्येतदर्थं क्रमलङ्घनम् । आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति
यस्मिन् इन्द्रियसन्निकर्षे ज्ञानस्य भाव उत्पादः असन्निकर्षे ज्ञानस्याभावो
ऽनुत्पादस्तन्मन इत्यर्थः ननु मनोवैभवे ऽपि करणधर्मत्वादेव ज्ञानाभ्या-
समुपपद्यते किञ्च मनो विभु विशेषगुणशून्यद्रव्यत्वात् कालवत् ज्ञाना-
समवायिकारणसंयोगाधारत्वादात्मवत् स्वर्थात्यन्ताभाववत्त्वादात्मवत्त्वादि-
त्वादि वैभवसाधकं प्रमाणमिति चेत् त्रैवं यदि मनो विभु स्यात् तदा
सर्वेन्द्रियसन्निकर्षात् ततः सर्वेन्द्रियकमेकमेव ज्ञानं स्यात् कार्यविरोधाच्चैव-
मिति चेन्न न हि सामग्री विरोधाविरोधमाकलयति येन चाक्षुषत्वरासन-

to bring the investigation of soul to a conclusion, by a breach of the order of enunciation (i. e. of the order in which the substances were enumerated), an examination of mind (or the internal organ) is instituted. It will be shown that mental movement is the mark of the soul's existence. If, then, the mind be examined as being an instrument of cognition, and as having form, then soul is proved to exist as that by which the internal organ is actuated when it is brought into connection with an organ of sense apprehensive of its proper object in consequence of the other [and internal?] organ. This is the reason of the breach of the order [of enumeration.] That is mind which, there being contact of the soul and an object of sense, being in connection with an organ of sense, knowledge exists or comes into being, and which not being in connection with an organ of sense knowledge does not exist, or does not come into being. It may be urged that though mind is an all-pervading substance, all cognition is not necessarily simultaneous, because of its property as an instrument; further, that mind is an all-pervading substance, because, like time, it is a substance void of any peculiar attribute; because, like soul, it is the substratum of conjunction with the non-cohesive cause of knowledge; because, like ether, it possesses absolute negation of sound; and so forth. If this argument to prove that it is an all-pervading substance be adduced, we reply that it is not so, for were the mind an all-pervading substance, then as it would be in contact with all the sensual organs, cognition would be one only and composed of all sensation. If it be replied that such is not the case because there is a contrariety among the effects, we deny this, for the instrument is not concerned with contrariety or non-contrariety, so that one should be apprehensive of a contrariety between visibility and sapidity and the rest, or that there should be a variegated form, as there is a variegated colour. If you object that there is [such simultaneous and complex sensation] in the case of eating a long ear of corn [which is at once seen and tasted], we deny this, for in that case also confusion is observed. If you ask how it is that you are conscious of simultaneous perceiving colour, taste, smell, and touch, we reply that neither is this the case, for this is merely a sense of simultaneity in five cognitions presented in memory and produced [successively] by the

त्वादिविधेयधायिभ्येत् चित्ररूपवत् चित्राकारमेव वा स्यात् भवत्येव तीर्थश-
कुलीभक्त्यात्वे इति चेत् तत्रापि व्यासङ्गवर्जनात् तर्हि रूपरसगन्धस्पर्शान्
युगपत् ग्रथ्येमीति कथमनुभवसाय इति चेत् श्रोत्रसंस्कारिमनोजनितेषु
पञ्चसु स्पर्शयुपनीतज्ञानेषु यौग्यव्याभिमानात् व्यासङ्गेऽपि करणधर्माधीन
इति चेत् अतोऽकारवत् सुसुखाधीनो व्यासङ्ग इति चेत् सर्वसुखाणां सर्व-
विषयकसर्वोपबन्धसङ्गात् सुसुखावा अपि अभिमतार्थयाद्रीन्द्रियमनःसम्बन्ध-
मात्रकलकत्वात् तस्माद्विज्ञानायोगव्याप्यवानुपपत्त्या सिध्यति अक्षु मनः ॥

rapidly shifting internal organ. If it be urged that the confusion depends on the property of the instrument, we deny this, for the answer has been already stated. If it be maintained that the confusion depends on the desire of knowing, we deny this, for on that supposition it would follow that when there was a desire to know all there would be a total presentation of all objects, whereas the only result of a desire to know is connection of the internal organ with the sensual organ percipient of its proper object. Inasmuch, therefore, as non-simultaneity of cognition would be otherwise impossible, the mind is proved to possess a minimum of divisibility. U.

तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ २ ॥

Aph. 2. Its substantiality and eternity are explained by air.

It may be urged that the internal organ which is proved to exist by the inference that a sense of pleasure &c. is effected by an instrument because it is an action, like the sense of colour &c., or because simultaneous cognition is impossible, is proved to exist because it is an instrument: whence, then, its substantiality and eternity? It is therefore stated that, as an aerial atom inferred to exist by reason of the compound substance [air] is a substance because it possesses qualities and actions, so mind which is inferred from the impossibility of simultaneous cognitions is a substance because it possesses qualities. For without conjunction with the organs of sense it would not be productive of cognition, so that there would be no possession of qualities. Moreover presentation of pleasure &c. must have a sensitive organ as its instrument, because, like the presentation of colour &c., it is a presentation. Therefore mind is proved to exist as an organ. The essence of an organ is the being a substratum of conjunction of the mind with the cause of a cognition. It is therefore established without any difficulty that mind is a substance. Its eternity is proved by its having no substratum; and that it has no substratum follows from the absence of any warrant in imagining constituent portions of it. U.

ननु सुखाद्युपलब्धिः करणसाध्या क्रियावत्त्वात् रूपोपलब्धिर्द्रव्यवत्त्वा-
द्यनुमानात् युगपज्ज्ञानानुपपत्त्या वा यन्मनः सिद्धं तत्करणतया तथा च
तस्य द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च कुत इत्यत आह । यथा ज्वरविद्रव्यानुमितो
वायुपरमाणुगुणवत्त्वात् क्रियावत्त्वाच्च द्रव्यम् तथा युगपज्ज्ञानानुपपत्त्या
नुमितं मनो गुणवत्त्वाद्रव्यं न हि तस्य इन्द्रियसंयोगान्तरेण ज्ञानोत्पाद-
कत्वं येन गुणवत्त्वं न स्यात् किञ्च सुखादिसाक्षात्कार इन्द्रियकरणकः
साक्षात्कारत्वात् रूपादिसाक्षात्कारविवर्तिन्यस्त्येन मनः सिद्धम् इन्द्रि-
यत्वं ज्ञानकारणमनःसंयोगाद्यवस्थमित्यवधारितमेव मनसो द्रव्यत्वम् नि-
त्यत्वञ्च तस्यानाश्रितत्वात् तस्यावयवकल्पनायां प्रमाणाभावादनारहित-
त्वमिति ॥

As there is in an aerial atom substantiality inasmuch as it possesses origination conjunction and other attributes; and eternity inasmuch as there is no warrant for assuming that it has constituent parts; so the substantiality and eternity of the mind follow from its possession of conjunction productive of cognition and its possession of other attributes, and from absence of proof of its production and destruction. V.

प्रयत्नायोगपद्व्याज्ज्ञानायोगपद्व्याज्चैकम् ॥ ३ ॥

Aph. 3. Because of non-simultaneity of volitions, and non-simultaneity of cognitions [mind] is one [in each body.]

A decision is stated with reference to the doubt whether mind be one in individual bodies or more than one. The words 'minds' and 'in each body' are to be supplied. If there were in each single body many internal organs or minds, there would be simultaneity of cognitions and volitions. The opinion that many volitions are simultaneously exerted, since we see simultaneous action in the arms, legs, fingers, and toes of a dancer, is erroneous, for this arises merely from the rapid transition of the internal organ. U.

The unity of the mind in individual bodies is established. When there is conjunction between the mind and any member of the body, a volition is exerted with restriction to that member, and not with restriction to other members. It must not, therefore, be said that

यथा वायवीयपरमात्मा आरम्भकसंयोगादिरूपगुणवत्त्वाद् द्रव्यत्वं तदवयवकल्पनायां प्रमाणाभावाच्चित्तत्वं तथा ज्ञानजनकसंयोगादिरूपगुणवत्त्वात् तदुत्पादविनाशयोः प्रमाणाभावाच्च मनस्यपि द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्चेत्यर्थः ॥

तत् किं प्रतिशरीरमेकमनेकं वेति सन्देहे निर्णायकमाह । मनः प्रतिशरीरमिति शेषः यत्तर्ककस्मिन्नपि शरीरे बहूनि मनांसि स्युस्तदा ज्ञानप्रयत्नानां योगपदं स्यात् यत् नर्तकीकरचरणान्गुलीषु युगपत् कर्मदर्शनाद्युपदेव बहवः प्रयत्ना उत्पद्यन्ते इति मतं तदपुनः मनसः शोधसञ्चारादेव तदुपपत्तेः ॥

प्रतिशरीरं मनस एकत्वं व्यवस्थापयति । यदङ्गेन मनसः संयोगो यदा भवति तदा तदङ्गावच्छेदेन प्रयत्न उत्पद्यते नान्यावच्छेदेन एवञ्च मनसो नानात्वे एकदा ङ्गद्वयेनापि एकैकस्य मनसः संयोगसम्भवात् प्रयत्नद्वयमुत्पद्यते न च विंशत्यङ्गवच्छेदेन एकदेव विंशतिः प्रयत्ना उत्पद्यन्ते कथमन्यथा एकदेव तेषां क्रिया उत्पद्यन्ते इति वाच्यम् उत्पलपत्रशतव्यतिभेद इव तासु योगपदप्रतीतिर्भेदरूपत्वात् मनस आशु सञ्चारादेव भिन्नभिन्नच्छेषेषु तासामुत्पादात् एवं मनसो नानात्वे युगपदेव घ्राणरसनादिभिः सह तेषामेकैकस्य संयोगसम्भवात् घ्राणजरसनादीनामपि युगपदुत्पादापत्तिरिति प्रतिशरीरं मन एकमेव न तु नानेत्यर्थः । ननु छिन्नवृश्चिकादिखण्डद्वय एव क्रियादर्शनात्मनसो नानात्वमावश्यकमिति चेन्न तदानीमदृष्टवशेन मनोऽन्तरसंचिवेशादेव तत्सम्भवात् अन्यत्र प्रयत्नायोगपदस्य ज्ञानायोगपदस्य च प्रामाणिकत्वेन मनसो नानात्वस्वीकारस्य कर्तुमशक्यत्वादिति । कूर्मशुण्डादिवन्मनसः सङ्काचविकाशाभ्यामेव प्रयत्नानां ज्ञानाज्ञा योगपदायोगपदयोर्निवाहः एकमेवैकस्मिन् शरीरे मन इति केचित् तदपि न मनोरमम् अनन्तावयवानां तत्प्रागभावानां तत्प्रत्यक्षानाम् अनन्ततत्परमाणूनाञ्च कल्पने महागौरवादिति संक्षेपः ॥

the mind being manifold two volitions are [simultaneously] exerted because conjunction between the mind and each of two members at the same time is possible; and that by restriction to the ten fingers and ten toes twenty acts of volition are produced at the same time [for otherwise how would the corresponding actions be produced?]; for the conviction of simultaneity in those actions, as of that in the scattering of the hundred petals of a lotus, is erroneous, inasmuch as they are produced in successive moments merely by the rapid transition of the mind. So, if the internal organ were manifold, then since each internal organ might be in conjunction with simultaneous sensations of smell, taste, &c. simultaneous production of cognitions derived from the organs of smell, taste, &c., would be possible. Mind, therefore, [since this is not the case] is in each individual body one only and not manifold. If it be objected that the internal organ must necessarily be manifold since we observe action in the two parts of a scorpion and the like when cut in two, we reply that this is not the case, for such action is possible through the mere accession of a new internal organ by the influence of fate; and because multiplicity of mind cannot be allowed owing to the authoritativeness of [the argument from] non-simultaneity of volition and non-simultaneity of cognition. Some have held that simultaneity and non-simultaneity of volitions to cognitions are the result of the contraction and expansion of the inner organ after the manner of a tortoise and an elephant's trunk. This is not satisfactory for there is great complication in the assumption of endless particles, of their previous and subsequent non-existences, and of their endless atoms.

Existence of Soul proved.

प्राणायाननिमेषोन्मेषजीवनमनेगतीन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्च चात्मनो लिङ्गानि ॥ ४ ॥

Aph. 4. The ascending and descending vital airs, the opening and closing of the eyes, life, motions of the mind, affections of the other organs of sense, pleasure and pain, desire and aversion, and volition are marks of the existence of Soul.

The completion of the remainder of the inquiry into

इदानीं कमलकुणप्रयोजनमादर्शयन्नेवात्मपरीक्षाशेषं वर्तयिष्यन्नाह प्रसिद्धज्ञानमेव केवलमात्मनो लिङ्गमिति न मन्तव्यं प्राणादयो ऽपि सन्ति आत्मनो लिङ्गानि तथाहि शरीरान्तश्चारीणि समीरणे प्राणायानलक्षणं ऊर्ध्वाधोगती उत्क्षेपणावक्षेपणे मुशलादाविव प्रयत्नं विना ऽनुपपद्यमानं यस्य प्रयत्नादभवतः स नूनमात्मा न हि तिर्यगमनस्वभावस्य वायोरेवं स्वभावविपर्ययो विना प्रयत्नात् न च विरुद्धद्विक्रिययोर्वाप्योः सलिलयोरिवोर्ध्वगतिः स्यादिति वाच्यम् एवं सत्यूर्ध्वगमनमेव स्याच्च त्वधोगमनं फूत्कारादि वा तिर्यगमनम् तथा चास्ति कश्चित् यः प्रयत्नेन वायुमूर्ध्वमधो वा प्रेरयति सुषुप्तिदशायां कथं प्राणायानयोर्ऊर्ध्वाधोगती इति चेन्न तदानीं योग्यप्रयत्नाभावे ऽपि प्रयत्नान्तरस्य सत्त्वात् स एव जीवनयोनिः

the soul is commenced; showing the purpose of the breach of the order [in which the substances were enumerated.] It is not to be supposed that consciousness or knowledge alone is the mark of the existence of the Soul. The ascending vital air and the rest also are marks of the existence of the soul. For that is soul in consequence of the volition of which the upward and downward motions in the air moving within the body, and known as the upward and downward vital air, take place, not being produced otherwise than by volition, just as the throwing upwards and downwards [of a pestle &c.] in a mortar &c., are not produced without volition. For the nature of this air which is to move

प्रयत्न इत्युच्यते एवं निमेषान्मेषावपि शरीरस्याधिष्ठातामनुमापयतः तद्याहि निमेषस्तावत् अक्षिपक्षयोः संयोगजनकं कर्मउन्मेषस्तयोरेव विभागजनकं कर्म इति च कर्मयोः नादनाभिधातादि दृष्टिकारणमन्तरेण निरन्तरमुत्पद्यमाने प्रयत्नं विना नात्ययति यथा दासपुत्रकनर्तनं कस्यचित् प्रयत्नात् तथा अक्षिपक्षमनर्तनमपि तेन प्रयत्नवाननुमीयते एवं जीवनमप्यात्मलिङ्गं तद्याहि जीवनपदेन लक्षयथा जीवनकार्यं दृष्टिस्तमन्तरोद्धार्यादि लक्षयति तथाच यथा गृहपतिर्भग्नस्य गृहस्य निर्माणं करोति जपोया वा गृहं वर्धयति तथा देहाधिष्ठाता गृहस्थानीयस्य देहस्याहारादिना दृष्टिसुपचयं करोति क्षतञ्च भेषकादिना प्ररोहयति भग्नस्य करचरणादि संरोहयति तथाच गृहपतिरिव देहस्याधिष्ठाता सिध्यतीति एवं मनोगतिरप्यात्मलिङ्गं तद्याहि मनस्तावत्संसर्गं चेति पूर्वप्रकरणे साधितम् तस्य चाभिमतविवययाहिणि इन्द्रिये निवेशनम् इच्छाप्रतिष्ठानाधीनम् तथा च यत्किञ्चाप्रतिष्ठाने मनः प्रेरयतः स आत्मेत्यनुमीयते यथा गृहकोशावस्थितो दारकः कस्युक्तं जाडागुटकं वा गृहभ्यन्तर एव इत्यतः प्रेरयति ननु दासपुत्रकनर्तयता गृहपतिर्दारको वा न शरीरादप्यो यो दृष्टान्तः स्यात् किञ्च शरीरमेव धेतव्याशयः अङ्गुलीराद्यदत्तात् भवति हि गारेराहं स्थलाहमत्याद्यङ्गुलीरसामानाधिकरणे न त्वयः यत् वात्येऽनुभूतं योचने धातुर्देहं वा स्मरति तत्र चैत्रमैत्रवच्छरीरभेदेऽपि स्मरणं न स्यात् नान्यदृष्टं स्मरत्यस्य इति तत्र चैत्रमैत्रयोर्भिन्नसत्त्वात्वेन प्रतिसन्धेन मात्सुबल्यकोमारभेदेऽपि रुक्ताने वत्वात् कार्यकारणभावेन प्रतिसन्धानमुपपत्स्यत इति तत्र ह्रमः पित्रानुभूतस्य पुत्रायपि स्मरणप्रसङ्गः तत्र शरीरभेदपक्षेऽपि इति चेत् दृष्टेन बालशरीरादभेदेनैव स्वशरीरस्य दहात् प्रतिसन्धानानुपपत्तेः अनुपलब्धपितृकस्य बालस्य शरीरभेदादहस्यापि रुक्तात् मम शरीरमिति ममकारसामान्येनाङ्गुलीरस्य भानात् ममात्मेत्यत्रापि तथेति चेत् तत्र ममकारस्यापचारिकत्वात् राक्षोऽशिर इतिवदभेदेऽपि वक्ष्युपपत्तेः हिंसादिफलञ्च कर्त्तरिण्य्यात् शरीरस्यान्यान्यत्वात् पातकमिच्छताभूतचैतनिकस्य कृतज्ञानमकृताभ्यागमश्च दोष इति दिक् इन्द्रियान्तरविकारात् खल्वपि दुश्यते हि बागरङ्गस्य चिर विलस्य वा उपविशेषसङ्घर्षरितं रसविशेषमनुभूय पुनस्तदुशं फलमुपलभमानस्य रसगच्छिप्रवर्त्तिता दन्तोदकसंख्यः स च नास्तरसानुमितिमन्तरेण अनुमितिनं व्याप्तिस्मृतिमन्तरेण सा च न संस्कारं विना स च न व्याप्यनुभवमन्तरेण स च न भूयोदर्शनमन्तरेणेति इयं ज्ञानपरमपरा नैकं कर्त्तारमन्तरेण कार्यकारणभूता सम्भवतीति तथाच गीतमोयं ब्रूमं इन्द्रियान्तरविकारात् इति सुखादयश्च ज्ञानवदेवात्मलिङ्गानि द्रष्टव्याः तद्याहि सुखादिकं क्वचिदाश्रितं द्रव्याश्रितं वा कार्यवस्तुत्वात् नुगत्वाद्वा उपादिवदितीतराधसङ्घर्षतं सामान्यतोदृष्टमेव अदृष्टव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं विवधीकरोति नहि दृष्टिव्यावृष्टकानाश्रिता इच्छा द्रव्याश्रितेति प्रतिज्ञा अदृष्टव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं प्रकारमनाद्याय पर्यवस्यति यत्र तु प्रथमे न बाधावतारस्तत्रादृष्टव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं व्यतिरेकसाध्यमिति विभागः व्यापकताद्वन्द्वेदकप्रकारिकैवानुमितिरिति तु तुच्छमेव विना प्रतीतिर्न पर्यवस्यति तस्यैव तत्र प्रकारत्वात् अन्यथादुक्त्युक्तं कार्यानाश्रितं सत् क्वचिदाश्रितम् अथयचित्वादित्यादिवकार्याश्रितत्वप्रकारिकाऽनुमितिनं स्यात् ॥

horizontally could not be thus changed except by volition. Nor can it be objected that two airs with differently directed motion may like two pieces of [confluent] water have an upward motion. Were this the case there would be an upward but not a downward motion, or in exsufflations and the like there would be horizontal motion. There is then a being, who, by his volition, impels the vital air upwards or downwards. It is no valid objection to ask how there could be upward and downward motions of the vital air in a condition of deep sleep; for at that time though volition proper does not exist, there exists another kind of volition, which is called volition the source of vitality. In like manner the opening and closing of the eyes causes us to infer a ruler of the body, for closing the eyes is an action productive of conjunction of the eyelids, and the opening of the eyes is an action productive of disjunction of the eyelids. These two actions being constantly manifested without any visible cause such as motive force, are not produced otherwise than by volition. As the dancing of a doll depends upon some one's volition, so also is the gesticulation of the eyelids. Therefore a being who exerts volition is inferred. Similarly vitality is also a mark of the existence of the soul, for by the word life the effects of vitality such as growth, recovery of what is hurt or broken &c., are indicated by implication. For as the owner of a house builds up the broken edifice or enlarges a building which is too small, so the ruler of the body effects by food &c., the increase or enlargement of the body which is to him in the stead of a habitation, and with medicine and the like causes what is wounded to grow again, and broken hands or feet to grow together again. Thus like the master of a house, is proved a guardian of the body. In a like manner the motions of the mind are also a mark of the existence of the soul. For it has been proved in the foregoing section that mind is possessed of form and of indivisibility. Its appliance to an organ of sense cognisant of its proper object depends on desire and effort. The desire and effort which actuate the internal organ are inferred to be identical with the soul. This may be exemplified by a child standing in a corner of a room, who throws a ball or a handful of red powder about the room. It may be objected that the doll, the master of the house, and the child are not other than body that they should be adduced as examples and that it is in the body that consciousness resides, inasmuch as the body is an object of sense of self, for the conviction of being pale, stout, and the like is produced by community of substratum with the sense of personal identity. Moreover, (it may be urged), that which was experienced in childhood is remembered in youth or in old age, whereas in the case

of separate bodies as those of Chaitra and Maitra there would be no act of memory, as it is said, One man remembers not that which another saw. In the latter case there will be no recollection because Chaitra and Maitra are the offspring of different parents; but, though childhood and youth be different, the act of recollection will take place in the order of cause and effect, because there is but one individual. To this argument we reply that it would follow that the son would remember what was experienced by the father. If it be rejoined that perception of difference of body prevents this, we reply that an old man, by having a body different from that which he had as a child, through perception of his body would be incapable of remembering [what he experienced as a child]. A child that never knew his father has no perception of difference of body. The notion 'my body' as generally in the case of the word 'my,' belongs to the sense of personal identity. If you reply that so also is the notion 'my soul,' we reply that such is not the case, for the word 'my' is usual tropically, since the genitive may be used where no difference is implied as in the case of 'Ráhu's head' [where Ráhu and Ráhu's head are one and the same thing]. Moreover on your supposition there could be no result of injuries and the like [i.e. no rewards or punishments] to the doer, for the body is constantly different [in the transmigratory state]; whereas the harm done by one who has consciousness, and the result unfulfilled, are an objection. It is also inferred from affections of the other organs [that there is a soul], for after experiencing the particular taste which accompanies the particular colour of an orange or *chira-villa* fruit, on again observing such fruit, there arises in one desirous of tasting it a watering in the mouth. This can only take place by an inference respecting the acid flavour, the inference only by remembering the invariable co-existence [of the colour and taste,] the remembrance only by a permanent impression (*Sanśhāra*), the permanent impression only by observation of the universal co-existence, and observation only by seeing it repeatedly, and this series of cognitions in the order of cause and effect is impossible unless there be one and the same agent in all. Accordingly the aphorism of Gautama, 'From the affection of other organs of sense.' Pleasure and the like are also to be regarded, like knowledge, as marks of the existence of the soul. For pleasure and the like must inhere in something or have some substance as their substratum, because it is a thing produced or a quality like colour &c. Hence an inference by analogy (*sāmānyato drishṭum*), accompanied by a residual inference (*itara-bādha*), takes for its subject inherence in a sub-

stance other than eight substances. For the proposition that desire which does not inhere in earth and seven other substances, inheres in a substance, is incomplete unless it assumes as its matter inherence in a substance other than those eight substances. But if the residual method be not first employed, inherence in a substance other than eight substances will have to be proved by negative conditional reasoning, and thus the division will be made. It is absurd to say that inference has for its matter only that which is essential to universal co-existence, for that is the matter of conviction without which the conviction is incomplete. Otherwise there could be no inference having for its matter inherence in what is uncaused, such as, an aggregate of two atoms, which does not inhere in anything caused [or produced], inheres in something, because it is composite. U.

तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ५ ॥

Aph. 5. Its substantiality and eternity are explained by air.

It may be said, Granted that the soul is perdurable, but why is it eternal, and why a substance? It is therefore stated, that as there is no warrant for assuming that an aerial atom has parts, and therefore it is eternal so also is soul eternal; and that as an aerial atom is a substance because it possesses attributes, so also is soul a substance. U.

THE APHORISMS OF THE YOGA PHILOSOPHY, OF PATANJALI.

(Continued from p. 225.)

a. Having stated the external Siddhis, he (now) proceeds to explain the internal ones.*

नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ ३० ॥

Aph. 30. A knowledge of the particular structure of the body (arises in an ascetic who performs his restraint) with regard to the circle of the navel.

b. The particular structure of the body; that is the constitution of the essential humour (*Rasa*), the excretion (*Mala*), the principle (*Dhātu*) and veins &c. of the body:—a knowledge about this structure arises in an ascetic by his performing restraint with regard to the circle of the navel situated in the body called *Nābhi*.

* ननु सिद्धयस्तु आत्मा स्थिरः सतु नित्य इति कुतः कुतश्च द्रव्यमित्यत्राह यथा वायुपरिमाणोरवयवकल्पनायां न प्रमाणमतीति नित्यत्वं तथात मनोऽपि यथा गुणवज्ज्वालायुपरिमाणुद्वयं तथात्माऽपीत्यर्थः ॥

* बाह्याः सिद्धीः प्रतिपाद्यान्तरीः प्रतिपादयितुमुपक्रमते ॥

which is endowed with sixteen angles. The true meaning of this is that the circle of the navel being situated in the middle of the body is a root or origin of veins &c. which are extended throughout (the body), and consequently by performing restraint with regard to the circle of the navel, the whole constitution of the body becomes exactly known to the ascetic.*

a. He (now) states another Siddhi.†

कण्ठकूपे क्षुत्पिपासाविनिवृत्तिः ॥ ३१ ॥

Aph. 31. A cessation of hunger, thirst, &c. (takes place in an ascetic by performing his restraint) with regard to the well of (his) throat.

b. There is a place like a pit below the tongue in the throat (which is called) the well of the throat; a contact of the vital airs with this well causes the manifestation of hunger, thirst, &c. And these inclinations cease in an ascetic who performs a restraint with regard to that (well), i. e. a superhuman faculty of this nature (is invariably at the command of an ascetic) on account of his brooding upon this stream (i. e. the well of the throat which is situated) below the uvula. ‡

a. He (now) states another Siddhi. §

कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ॥ ३२ ॥

Aph. 32. A firmness (of mind takes place when an ascetic performs his restraint) with regard to the vein (called) kūrma (tortoise).

b. A firmness of mind is produced when the ascetic performs his restraint with regard to the vein called kūrma which is situated below the well of the throat:—that is fickleness of mind does not take place when the ascetic (by the efficacy of his meditation) enters the spot (i. e. the vein) or firmness is produced in the body (of the ascetic) that is, it cannot be moved by anything. ||

a. He (now) states another Siddhi. ¶

मूर्ध्न्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३३ ॥

Aph. 33. (The ascetic) sees siddhas the divine personages or spirits (when he performs his restraint) with regard to the light—Jyotis—of the head.

* शरीरवर्ति नाभिसंज्ञकं यत्षोडशरं चक्रं तस्मिन् कृतसंयमस्य योगिनः कायगता योऽसौ व्यूहो विशिष्टरसमलधातुनाड्यादीनामवस्थानं तत्र ज्ञानमुत्पद्यते । इदमुक्तं भवति । नाभिचक्रं शरीरस्य मध्यवर्ति सर्वतः प्रसृतानां नाड्यादीनां मूलभूतमतस्तत्र कृतावधानस्य समयः सन्निवेशो यथावभाति ।

† सिद्ध्यन्तरमाह ।

‡ कण्ठे गले कूपः कण्ठकूपो जिह्वातोऽधस्तात् कूप इव कूपो गताकारः प्रदेशः प्राग्गोदर्यत्संस्पर्शनात्क्षुत्पिपासादयः प्रादुर्भवन्ति तस्मिन् कृतसंयमस्य योगिनः क्षुत्पिपासादयो निवर्तन्ते चण्डिकाधस्तात्स्रोतस्यवधार्यमाणे तस्मिन्भाविते भवत्येवंविधा सिद्धिः ।

§ सिद्ध्यन्तरमाह ।

|| कण्ठकूपस्याधस्तात् कूर्माख्या नाडो तस्यां कृतसंयमस्य चेतसः स्थैर्यमुत्पद्यते । तत्स्थानमनुप्रविष्टस्य चञ्चलता न भवतीत्यर्थः । यदि वा क्राये स्थैर्यमुत्पद्यते न केनचित् स्पन्दयितुं शक्यत इत्यर्थः ।

¶ सिद्ध्यन्तरमाह ।

b. An aperture called Brahmarandhra in the skull (of every body) is a light (Jyotis) on account of its being a reservoir of light:—as the spreading light of a gem situated in the inside of a house collects in the key-hole of the door, so in the same manner the luminousness of sattva of mind, being spread collects in the aperture called Brahmarandhra of the skull. (Therefore) when the ascetic performs his restraint with regard to this aperture or light (as just expounded), he catches sight of the divine spirits who dwell in the (wide) space between the earth and sky and who cannot be seen by any other beings (but the ascetic); that is he sees and converses with them.*

a. He (now) states another expedient for omniscience.†

प्रातिभाद्वा सर्वे सर्वनिमित्तानपेक्षम् ॥ ३४ ॥

Aph. 34. Or (the ascetic disregarding all other instrumental causes (knows) every thing from (only) Prātibhā (a knowledge called Tāraka.)

b. A right knowledge instantly produced from (the operations of) mind only is called Prātibhā, and a restraint being performed with regard to this, Tāraka (i. e. preserver) a knowledge antecedent to a discriminating faculty of mind Vivekakhyāti, arises. As the twilight appears before sun-rise, so Tāraka, a knowledge concerning all things, manifests (itself in the ascetic) before the Vivekakhyāti. (That is, when this is the case, the ascetic, having then no need of any other restraint, knows every thing.

a. He (now) states another Siddhi.‡

हृदये चित्तसंविद् ॥ ३५ ॥

Aph. 35. A knowledge about mind—Chitta—(arises in an ascetic, when he performs his restraint) with regard to the internal organ—Hridaya.

b. "Hridaya" a particular part of the body:—in this part, there is the site of the internal organ within a small inverted lotus, and when the ascetic performs his restraint with regard to that site, a knowledge of his own mind as well as that of others arises in him, that is he knows all fancies of his own mind as well as the passions &c. of the minds of others. §

* शिरः कपाले ब्रह्मरन्ध्राख्यं छिद्रं प्रकाशाधारत्वात् ज्योतिः । यथा गृहाभ्यन्तरस्थस्य मणोः प्रसरन्ती प्रभा कुञ्चिकाविवरप्रदेशं घट्टते तथा हृदयस्य सत्त्विकः प्रकाशः प्रसृतस्तत्र संपीडितत्वं भजते । तत्र कृतसंयमस्य ये व्यावायुधियोरन्तरालवर्तिनः सिद्धा दिव्याः पुष्पास्तेषामितरप्राणिभिरदृश्यानां दर्शनं भवति तान् स पश्यति तैश्च संभाषत इत्यर्थः ।

† सर्वज्ञत्वं उपायान्तरमाह ।

‡ मनोमात्रजन्यमविशंवादकं द्रागुत्पाद्यमानं ज्ञानं प्रतिभा तस्यां संयमे क्रियमाणे प्रातिभे विवेकख्यातेः पूर्वभावि तारकं ज्ञानमुदेति । यथोदेयति सचित्तरि पूर्वे प्रभा प्रादुर्भवति तद्विवेकख्यातेः पूर्वं तारकं सर्वविषयकं ज्ञानमाविर्भवति । तस्मिन् सति संयमान्तरानपेक्षः सर्वे जानातीत्यर्थः ।

§ सिद्ध्यन्तरमाह ।

|| हृदयं शरीरस्य प्रदेशविशेषस्तस्मिन्नेधोमुखस्वल्पपुण्डरीकाभ्यन्तरेऽन्तःकरणस्य स्थानं तत्र कृतसंयमस्य स्वपरचित्तज्ञानमुत्पद्यते स्वचित्तगताः सर्वा वासनाः परचित्तगतानि च रागादीन् जानातीत्यर्थः G. D. Ś.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 50.

Benares, July 1st, 1870.

Vol. V.

॥ उपदेशसङ्ख्याः पद्यप्रबन्धः ॥

अहङ्कतेरेवात्मत्वमिति मन्यमानस्तस्य चिन्धिभत्वमाप्ति-
यति ।

(११६) नात्माभासत्वसिद्धिश्चेदात्मनो यद्वहणात् पृथक् ॥ ५२६ ॥

मुखादेश्च पृथक् सिद्धिरिह त्वन्योन्यसंश्रयः ।

नात्मेति । आत्मनः केवलस्य यद्वहणादवभासनात् पृथगे-
वात्माभासत्वस्य सिद्धिश्चेन्न भवेदाभासावभासेनैवात्मभासो
भवेत्तदा इह त्वस्मिन्मते अन्योन्यसंश्रय इति योजना । दृ-
ष्टान्तश्च विषम इत्याह । मुखादेरिति । दर्पणादिगताभास-
व्यतिरेकेण गीवास्थत्वेन मुखस्य सदा सिद्धिरस्तीति न तत्रा-
न्योन्यसापेक्षेत्यर्थः ॥ ११६ ॥

अन्योन्याश्रयमेव स्पष्टयति ।

(११७) अध्यक्षस्य पृथक् सिद्धावाभासस्य तदीयता ॥ ५३० ॥

आभासस्य तदीयत्वे ह्यध्यक्षव्यतिरिक्तता ।

अध्यक्षस्येति । तथा चाहमिति प्रतीयमानोहङ्कृत्यात्मक
एव चेतन आत्मति युक्तमित्यभिप्रायः ॥ ११७ ॥

अहङ्कृत्यात्मकस्यान्तःकरणस्य स्वप्ने दृश्यत्वेनैव व्यवस्थित-
त्वात्तदाभासनिरपेक्ष एवात्मा तत्र सिद्ध इति नेक्तदृष्टान्ता-
सङ्गतिरिति परिहरति ।

(११८) नैवं स्वप्ने पृथक् सिद्धेः प्रत्ययस्य दृशेस्तथा ॥ ५३१ ॥

रथादेस्तच्च शून्यत्वात्प्रत्ययस्यात्मना यद्वहः ।

मैवं स्वप्न इति । प्रत्ययस्यान्तःकरणस्य दृशेरात्मनश्च स्व-
भावस्यायां तथा मुखतत्परिबिम्बवत्पृथगन्योन्यनिरपेक्षतयैव

सिद्धेरित्यर्थः । कुत एतदित्यपेक्षायामाह । रथादेरिति । न
तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्तीत्यादिना स्वप्ने रथा-
द्विदृश्यराहित्यस्य श्रूयमाणत्वात् प्रत्ययस्यैव रथाद्याकारमा-
पन्नस्य तत्रात्मना स्वप्रकाशचेतन्येन यद्वहः, तथा चात्मा प्रत्य-
यसंवलनविनिर्मुक्तः स्वप्रकाशतया भासमान एव स्वप्ने विष-
याकाराकारितप्रत्ययसाक्षी सिद्ध इत्यर्थः ११८ ॥

स्वप्नपर्यालोचनया चिदात्मनः प्रत्ययाद्विवेकं दर्शयित्वा
जाग्रत्स्वभावानोचनयापि तमाह ।

(११९) अवगत्या हि संख्याप्रः प्रत्ययो विषयाकृतिः ॥ ५३२ ॥

जायते स यदाकारः स बाह्यो विषयो मतः ।

अवगत्या हीत्यादिना । विषयस्याकृतिरिवाकृतियस्य, अथ
वा विषयस्याकृतिरेवाकृतियस्य स विषयाकृतिरिति विग्रहः ।
आत्मचेतनव्याप्ते विषयाकारे प्रत्यये जायमाने तस्मिन् यो
विषयाकारः स बाह्यो विषय इष्ट इत्यर्थः ॥ ११९ ॥

किं च ।

(१२०) कर्मस्मिततमत्वात्स तद्वाङ्कार्यं नियुज्यते ॥ ५३३ ॥

आकारो यच्च चाप्येत करणं तदिहोच्यते ।

कर्मस्मितेति । स बाह्यो विषय ईक्षिततमत्वात्कर्तुः मा-
ध्यतयोदृश्यत्वेनेष्टतमत्वात्कर्म भवति तद्वाङ्कार्यं नियुज्यते
कुर्विति प्रेर्यते यत इत्यध्याहारः । आकारस-
मर्पकस्य कर्मकारकतया विषयत्वमुत्त्वा प्रत्ययस्य करणत्वमा-
हाकारो यत्रेति । यत्र बुद्धिपरिणामे विषयेणाकारोऽप्यन्तर्भवति
तदिह विषयाभिध्यक्तौ करणमुच्यते तत्तद्वाङ्कार्यं नियुज्यते
तत्तदर्थोकारा बुद्धिवृत्तिर्विषयप्रमितिं प्रति करणमित्यर्थः ॥ १२० ॥

विषयकरणे व्युत्पाद्य कर्तारं व्युत्पादयति ।

(१२१) यदाभासेन संव्याप्रः स ज्ञातेति निगद्यते ॥५३४॥

अयमेतद्विषयाश्च यो जानाति स आत्मवित् ।

यदाभासेनेति । यस्य चित्प्रतिबिम्बस्याभासेन संव्याप्रोहं-
कारः परिणमते स चिदात्मप्रतिबिम्बो ज्ञातेति निगद्यते
कथ्यते । एवं सात्त्वं निर्दिश्य ततः सात्त्विकं पृथगुपलभयति ।
त्रयमिति । एतन्नयं ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेयं चेति विविच्यासाधार-
रूपेण वगम्यात्र त्रये परस्परापेक्षसिद्धिके आगमापायिनि वर्त-
मानं स्वतः सिद्धं तदवधिभूतमनागमापायिसात्त्विकं यो जाना-
ति सम्यगवगच्छति स आत्मवित् त्वंपदलक्ष्यप्रत्यगात्मविदिति
योजना । तदुक्तं श्रीभागवते ।

“एकमेकतराभावे यदा नेपलभामहे ।

त्रितयं तत्र यो वेद स आत्मा स्वाश्रयाश्रयः”

इति ॥ १२१ ॥

विवेकप्रकारमेव विशदयति ।

(१२२) सम्यक् संशयमिथोक्ताः प्रत्यया व्यभिचारिणः ॥५३५॥

एकैवावगतिस्तेषु भेदस्तु प्रत्ययार्पितः ।

सम्यगिति ॥ १२२ ॥

भेदस्तु प्रत्ययार्पित इत्येतद्वृष्टान्तेन स्पष्टयति ।

(१२३) आधिभेदाद्याथा भेदो मणेरवगतेस्तथा ॥५३६॥

अशुद्धिः परिणामश्च सर्वं प्रत्ययसंश्रयात् ।

आधिभेदादिति । मणोः स्फटिकादेः प्रत्ययसंश्रयादहंकार-
प्रतिबिम्बकृताभाससंश्रयाच्चिमित्तादित्यर्थः ॥ १२३ ॥

ननु बाह्यबह्वबाहकान्तिरिक्तात्मसिद्धौ किं प्रमाणमुक्तमे-
तावता भवतीत्यपेक्षायां तदाह ।

(१२४) प्रथमं गृह्यं सिद्धिः प्रत्ययानामिहान्यतः ॥५३७॥

आपरोक्ष्यान्तदेवोक्तमनुमानं प्रदीपवत् ।

प्रथममिति । प्रत्ययानां विषयाकाराणां जायत्स्वप्राव-
स्थानां प्रथमं स्फुरणं गृह्यमुपादानं स्थितिर्वा व्यवहारो वा सि-
द्धिः स्वरूपलाभश्चेह व्यवहारभूमौ अन्यतो ऽन्यस्मादापरोक्ष्या-
दपरोक्षस्वभावाद्भवितुमर्हति, अचित्स्वभावत्वादचित्स्वभावत्वं
चागमापायित्वात्मदीपवदित्येतदेवानुमानमिहोक्तमित्यर्थः ।
विमताः प्रत्ययाः, स्वविलसन्नान्याधौनप्रथमगृह्यसिद्धिकाः,
अचित्स्वभावत्वात्, प्रदीपादिवदिति प्रयोगः । एवं सामान्य-
तो वृष्टानुमानेनात्रायं पुंशः स्वयंज्योतिरात्मैवास्य ज्योति-
स्तस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्यादिश्रुतिप्रसिद्धस्वप्रकाशे
आत्मनि संभावना दर्शितेति द्रष्टव्यम् ॥ १२४ ॥

एवमनुमानमात्मन्युपन्यस्य विधिमुखेन प्रमाणेनात्मसिद्धि-
रुक्ता, तत्र के चिद्विषेधमुखेनैव प्रमाणेनात्मसिद्धिर्न विधिमुखेना-
पीति मन्यन्ते तन्मतनिराकरणाय विकल्पयति ।

(१२५) किमन्यद्वाहयेत्कश्चित्प्रमाणेन तु केनचित् ॥५३८॥

विनैव तु प्रमाणेन निवृत्त्या ऽन्यस्य शेषतः ।

किमन्यदिति । प्रथमस्तु शब्द एवकारार्थः, द्वितीयस्तु बा-
ह्यार्थः, किं कश्चिद्वादी केन चित्प्रमाणेनैव देहादिभ्यो
ऽन्यदात्मतत्त्वं ग्राहयेत्किं वा प्रमाणेन विनैवान्यस्य निवृत्त्या
परिशेषत इति विकल्पार्थः ॥ १२५ ॥

प्रथमपक्षे विधिमुखेनैव प्रमाणप्रवृत्तिः सिद्धयतीतीष्टहानिः
स्पष्टेत्यभिप्रेत्य द्वितीयं प्रत्याह ।

(१२६) शब्देनैव प्रमाणेन निवृत्तिश्चेदिहोच्यते ॥५३९॥

अध्यक्षस्याप्रसिद्धत्वाच्छून्यतेव प्रसज्यते ।

शब्देनैवेति । शब्देन प्रमाणेनानात्मनिवृत्तिरेव चेदिहो-
च्यतइति संबन्धः, तदा ऽध्यक्षस्य अध्यक्षसद्भावस्यान्यतो ऽप्र-
सिद्धत्वात्परिशेषसिद्धेः शून्यतेवावशिष्येते नास्मैत्यर्थः ॥ १२६ ॥

ननु चेतनाचेतनयोर्विरुद्धरूपत्वकथनेनान्यनिवृत्तिः शब्देन
क्रियते, तथा चाचेतनविरुद्धचेतनः परिशिष्यतइति न शून्य-
ताप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य परिहरति ।

(१२७) चेतनस्त्वं कथं देह इति चेन्नाप्रसिद्धितः ॥५४०॥

चेतनस्यान्यतः सिद्धावेवं स्यादन्यद्वाहानतः ।

चेतनस्त्वमिति । अप्रसिद्धितो नैवमित्युक्तं साधयति ।
चेतनस्येति । अयमर्थः । सिद्धे हि धर्मिणि प्रतियोगिनि चाय-
मयं न भवतीति तादात्म्यनिष्ठेन विरुद्धरूपत्वापदेशः स्याच्च
वाद्यापि चेतनपदार्थः पृथक् सिद्ध इत्यनेनैव तत्साधने ऽन्यो-
न्याश्रयः स्यादिति ॥ १२७ ॥

आत्मा नात्यन्तमप्रसिद्धस्तस्य स्वतः सिद्धत्वादित्याशङ्कते ।

(१२८) अध्यक्षः स्वयमस्त्येव चेतनस्यापरोक्षतः ॥५४१॥

तुल्य एवं प्रबोधः स्यादन्यस्यासत्त्ववादिना ।

अध्यक्ष इति । चेतनस्य स्वतो ऽपरोक्षत्वादित्यर्थः । दूष-
यति । तुल्य इति । एवं सत्यन्यस्यासत्त्ववादिना शून्यवादि-
ना तुल्यः समः प्रबोधः स्यात्, यथा शून्यवादिनः प्रमाणं त्रि-
ना स्वतःसिद्धशून्यमात्मेति न प्रबोधसिद्धिस्तथाध्यक्षस्यापि
तथेत्यर्थः ॥ १२८ ॥

इदानीं स्पृतिबलेन स्वतःसिद्धाध्यक्षसिद्धिं शङ्कते ।

(१२९) अहमज्ञासिधं चेदमिति लोकस्मृतेरिह ॥५४२॥

करणं कर्म कर्ता च सिद्धास्त्वेकक्षणे किल ।

अहमिदमज्ञासिधिमिति । अहमिदमज्ञासिधिमितीह व्यवहारे लोकस्य युगपत्स्मृतिदर्शनादननुभूते स्मृत्यभावात्करणकर्मकर्त्तारस्त्वयोर्येकत्वे प्रायेण सिद्धाः सोऽस्यध्यक्षः स्वतः सिद्ध इति गम्यते किलेत्यनभिमतत्वद्वयोतनात्पूर्वपक्षता द्योतितेत्यर्थः ॥ १२८ ॥

इतिचिराकरोति ।

(१३०) प्रामाण्येऽपि स्मृतेः शैघ्र्याद्योगपदां विभाव्यते ॥१४३॥

क्रमेण ग्रहणं पूर्वं स्मृतेः पश्चात्तथैव च ।

प्रामाण्येऽपीति । स्मृतेः पूर्वानुभवगमकत्वेन प्रामाण्येऽपि न युगपत्क्षितयसिद्धिगमकत्वं, यतः पूर्वं क्रमेण कर्त्तादीनां ग्रहणमभूत्तथैव च पश्चादुत्तरकालं स्मृतेः संभवो ऽतः शैघ्र्याच्चैरन्तर्गताविलम्बाद्योगपदां विभाव्यते मृषैवेत्यतार्यः । अर्थत्रयस्यैकस्मृत्यवभास्यत्वे निश्चिते सत्येवं स्याच्च तु तच्चिश्चेतुं शक्यते, यतो ऽहमिदं जानामीति क्रमेण व्यपदिश्यते, ऽतो बाह्यस्फुरणस्य शाहकग्रहणाकारताऽसंभवात्तत्काले तयोर्न भानं संभवति, एवं शाहकस्य प्रतीचः स्फुरणसमये शाह्यस्य परावो नास्ति स्फुरणं विद्वद्भाकारद्वयस्यैकस्मिन्माणाज्ञाने स्फुरणसंभवात्तथा ज्ञानस्यापि विषयैकाकारत्वात्तत्स्फुरणेन ज्ञातृस्फूर्तिरिति क्रमेणैव ज्ञात्रादिसिद्धिः प्रागुच्येय । तस्मादुत्पत्तपत्रशतभेदनयौगपद्याभिमानवद्गुणपत्स्मृतिरित्यभिमानः शैघ्र्यनिबन्धन इति भावः ॥ १३० ॥

स्मृतेर्यौगपद्याभावे कारणान्तरमाह ।

(१३१) अज्ञासिधिमिदं माचेत्यपेक्षा जायते ध्रुवम् ॥१४४॥

विशेषोपेक्ष्यते यच्च तच्च नैवेककालता ।

अज्ञासिधिमिति । इदमित्याकारो हि प्रत्यगपेक्षयोल्लिख्यते, तथा मामिति परागपेक्षया धीर्जायते, तथा च यच्च विशेषोऽन्यप्रतियोगिकोपेक्ष्यते, तच्चेककालता यौगपदां नैव घटतइत्यर्थः ॥ १३१ ॥

स्मृतेर्विषयतः स्वरूपतश्च यौगपद्यासंभवात्कर्त्तादिसिद्धौ व्यानुमापकत्वानुपपत्तिरित्युक्तं, संप्रति कर्त्तादीनां युगपदनुभवसाधनाभावादपि न युगपत्सिद्धिसंभावनेत्याह ।

(१३२) आत्मनोऽग्रहणे चापि चयाणामिह संभवात् ॥१४५॥

आत्मन्यासक्तकर्तृत्वं न स्यात्करणकर्मणोः ।

आत्मन इति । अयमर्थः । यथा विषयस्य ग्रहणे कर्त्ता करणं कर्म चेति त्रितयमपेक्ष्यते एवं प्रत्येकं कर्त्तादिग्रहणेऽपि त्रितयमपेक्षणीयं, तथा चात्मनः प्रमातृत्वकारात्ममेयस्य प्रमाणाज्ञानस्य च ग्रहणेऽपि चयाणां कर्त्तादीनामिहापेक्षासंभवात्तत्कर्त्तादिस्फुरणमन्तरेण तत्तदर्थस्य तदनुभूतत्वनियमासिद्धेः

कर्त्ताद्यनवस्था प्रसज्येत्यर्थः । तैरेव कर्त्तादिभिः स्वस्वरूपसिद्धिसंभवात्किमित्यनवस्थेति शङ्कां वारयति । आत्मनीति । आत्मन्येकस्मिन्नेव स्वसिद्धावासक्तमुपक्षीयं यत्कर्तृत्वं तदैव करणकर्मणोः सिद्धौ तच्च स्यादित्यर्थः । तथा चैकस्मिन्वभासे कर्त्तादिभावेनान्वीयमानानां तदैवावभासान्तरसाधनत्वान्वयायोगाच्च कर्त्तादिचितयस्य युगपदनुभवसाधनसंभावेनेति तदसिद्धिस्तदवस्थेत्यर्थः ॥ १३२ ॥

कर्त्तादीनां युगपत्सिद्धाभ्युपगमे व्याकरणविरोधापि स्यादित्याह ।

(१३३) व्याप्तिमिष्टं च यत्कर्तुः क्रियया कर्म तत्स्मृतम् ॥१४६॥

अतो हि कर्तृतन्त्रत्वं तस्येष्टं नान्यतन्त्रता ।

व्याप्तिमिति । कर्तुः क्रियया यद्व्याप्तिमिष्टतमं तत्कर्म स्मृतं “कर्तुरीप्सिततमं कर्म” इति पाणिनिना स्मृतमित्यर्थः । हि यस्मादेवमतः तस्य कर्मणः सकलकारकप्रयोक्तृत्वतन्त्रकर्तृतन्त्रत्वमिष्टं न तद्व्यतिरिक्ताध्यतन्त्रता, उक्तन्यायेन तत्साधकासिद्धेरित्यर्थः ॥ १३३ ॥

तस्माद्विधिरूपेण प्रवृत्तादेव प्रमाणादभिमतवस्तुसिद्धिर्नान्यनिषेधमात्रावसानादिति निर्णीतमित्युपसंहरति ।

(१३४) शब्दाद्वाऽनुमितेर्वीणिप्रमाणाद्वा ततोऽन्यतः ॥१४७॥

सिद्धिः सर्वपदार्थानां स्यादन्नं प्रति नान्यथा ।

शब्दाद्वेति । अन्यतोऽन्यस्मात्प्रत्यक्षादेवेत्यर्थः ॥ १३४ ॥

जडानां प्रवृत्तप्रमाणादेव सिद्धिरस्तु, न स्वयं चेतनस्येत्याशङ्क्याह ।

(१३५) अध्यक्षस्यापि सिद्धिः स्यात्प्रमाणेन विनैव वा ॥१४८॥

विना स्वस्य प्रसिद्धिस्तु नाच्चं प्रत्युपयुज्यते ।

अध्यक्षस्यापीति । येयमध्यक्षस्य सिद्धिरज्ञस्य सा प्रमाणाधीना न वेति विकल्प्यान्ये स्वरूपप्रकाशमात्रस्य विना प्रमाणेन सिद्धावपि नाच्चं प्रत्यध्यक्षता तस्य सिद्धतीति दूषयति । विना स्वस्येति ॥ १३५ ॥

अध्यक्षस्वरूपमपि विकल्प्य प्रमाणाधीनसिद्धिकतां तस्य दर्शयन्नाद्यं पक्षमभ्यनुजानाति ।

(१३६) तस्यैवाज्ञत्वमिष्टं चेज्ज्ञानत्वे ऽन्यामतिर्भवेत् ॥१४९॥

अन्यस्यैवाज्ञतायां च तद्विज्ञाने ध्रुवा भवेत् ।

तस्येति । तस्यैव ज्ञानस्वरूपस्य चेतनस्यैवाज्ञत्वमिष्टं चेत्तदा तस्य ज्ञानत्वे चेतनत्व ऽन्या प्रमाणाजन्या मतिरपेक्षणीया भवेत्, अन्यस्यैवाचेतनस्याहंकारस्यैवाज्ञतायां तद्विज्ञाने ऽध्यक्षविज्ञाने चान्या मतिर्ध्रुवा भवेदिति योजना । उभयथापि विधिपुस्तप्रमाणाधीना ऽध्यक्षसिद्धिरित्यर्थः ॥ १३६ ॥

अध्यक्षस्य सिद्धस्वरूपत्वान्मानापेक्षा नास्तीत्याशङ्क्य सिद्धिशब्दार्थ एव तर्हि वक्तव्य इत्याह ।

(१३०) ज्ञातता स्वात्मलाभो वा सिद्धिः स्यादन्यदेव वा ॥५५०॥

ज्ञातत्वे ऽनन्तरोक्तौ त्वं पक्षो संस्मर्तुमर्हसि ।

ज्ञाततेति । किं ज्ञानं सिद्धिः स्वरूपलाभो वा स्यादन्यदेव वाभयान्यप्रकारो वेति विकल्पार्थः । तत्राद्यो दोषमाह । ज्ञातत्वमिति । अनन्तरोक्तौ तस्यैवाज्ञत्वमिष्टं चेदित्यादिना पूर्वश्लोकोक्तौ, पूर्वाक्तविकल्पदूषणप्रसाराच्चाद्यः कल्पः साधुरित्यर्थः ॥ १३० ॥

द्वितीयमनूय दूषयति ।

(१३८) सिद्धिः स्यात्स्वात्मलाभश्चेद्यत्रस्तत्र निरर्थकः ॥५५१॥

सर्वलोकप्रसिद्धत्वात्स्वहेतुभ्यस्तु वस्तुनः ।

सिद्धिः स्यादिति । निरर्थकत्वे हेतुमाह । सर्वलोकेति । वस्तुनः सर्वस्य स्वहेतुभ्यः स्वात्मलाभरूपा सिद्धिरिति सर्वलोकप्रसिद्धत्वात्तत्र प्रमातृप्रमाणप्रयासो व्यर्थः स्यादित्यर्थः ॥ १३८ ॥

तृतीयं पक्षमप्रसिद्धिपराहतं मत्वा वक्ष्यमाणपक्षविशेषज्ञापनार्थमुक्तं पक्षं निगमयति ।

(१३६) ज्ञानज्ञेयादिवादे ऽतः सिद्धिर्ज्ञातत्वमुच्यते ॥५५२॥

अध्यक्षाध्यक्षयोः सिद्धिर्ज्ञेयत्वं नात्मलाभता ।

ज्ञानज्ञेयादीति । ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञाता चास्तीति यस्य वादस्मिन्वादे ज्ञातत्वमेव सिद्धिरुच्यते, अध्यक्ष्याध्यक्षयोस्तु पुनर्ज्ञेयत्वमेव सिद्धिर्न त्वात्मलाभ इत्यर्थः ॥ १३६ ॥

अध्यक्षस्यापीत्यादेरपरा योजना । अहमज्ञासिधं चेदमित्याख्यायता ऋणेन वस्तुं कर्मकरणां विधिमुखेन प्रवृत्तप्रमाणादेव सिद्धिर्नान्यथेति प्रासङ्गिकमुपपादितमुपसंहृत्याध्यक्षस्यापि वस्तुत्वाविशेषात्प्रवृत्तप्रमाणादेव सिद्धिरिति प्रकृतमनुसरन्माह । अध्यक्षस्यापीति । वाशब्दः कटाक्षे । अध्यक्षस्यापि द्रष्टुरप्यप्रमाणेन विमैव सिद्धिः स्याद्वेति योजना, नैव स्यादित्यर्थः । चेतनत्वादध्यक्षस्य प्रमाणेन विना कथं न सिद्धिरित्यत आह । विनेति । प्रमाणेन विना स्वस्य वस्तुनः प्रसिद्धिस्तु ज्ञानं प्रमितिं विना नाज्ञं प्रत्युपयुज्यते, ज्ञानस्यैव स्वरूपस्फुरणे प्रमाणानपेक्षा, न ज्ञातुरध्यक्षस्येत्यर्थः ॥

कथमिति चेत्तत्र वक्तव्यम्, अध्यक्ष एवाज्ञः सन् प्रमाणेन विनार्थसिद्धिं साधयिष्यति, किं वा ऽन्या ऽन्तःकरणादिति, तत्राहमनूय दूषयति ! तस्यैवेति । चेतनस्याध्यक्षस्येत्यर्थः । ज्ञानत्वे ऽहमध्यक्ष इति ज्ञानवत्त्वे ऽन्या मतिः प्रवृत्तप्रमाणजन्या मतिरपेक्षिता भवेदागन्तुकसिद्धेरन्यनिमित्तत्वादित्यर्थः । द्वितीयमनूय दूषयति । अन्यस्यैवेति । तद्विज्ञान इति तस्या

न्यस्यान्तःकरणादेरध्यक्षविषयविज्ञाने ऽन्या प्रमाणजन्या मतिर्धुवा भवेदिति योजना । उभयथा ऽपि विधिमुखेन प्रवृत्तप्रमाणादेवाध्यक्षसिद्धिरित्यर्थः ॥

ज्ञातता ज्ञानवत्ता सिद्धिरिति पक्षे तस्यैवाज्ञत्वमिष्टं चेदिति पूर्वश्लोकोक्तविकल्पदूषणप्रसाराच्च निवारणं स्यादित्याह । ज्ञातत्वे ऽनन्तरोक्ताविति । यथा व्याख्यातौ स्वपक्षावित्यर्थः । अन्यस्मानम् ॥

ननु ज्ञातता ऽऽत्मलाभातिरिक्ताप्यस्ति स्पष्टता नाम सिद्धिरितौ नाप्रसिद्धं पक्षान्तरमिति भट्टमतमाशङ्क्य परिहरति ।

(१४०) स्पष्टत्वं कर्मकर्षादेः सिद्धिता यदि कल्प्यते ॥५५३॥

स्पष्टतास्पष्टते स्यातामन्यस्येव न चात्मनः ।

स्पष्टत्वमिति । स्पष्टत्वं प्राकृत्यं कर्मकर्षादेः, स्पष्टतास्पष्टते अप्यन्यस्यैव कर्त्रादिविलक्षणस्य साक्षिणश्चिदाभासजननेन स्यातां, न त्वात्मनः कर्त्रादिस्वरूपस्य, जडत्वादित्यर्थः ॥ १४० ॥

एतदेव व्यतिरेकप्रदर्शनेन स्पष्टयति ।

(१४१) अद्रष्टुर्नैव चान्धस्य स्पष्टीभावो घटस्य तु ॥५५४॥

कर्षादेः स्पष्टतेष्ठा चेद् द्रष्टृता ऽध्यक्षकर्तृका ।

अद्रष्टुरिति । अन्यस्य दर्शनवृत्तिरहितस्य ज्ञातुर्विषयीभूतस्य घटस्य यः स्पष्टीभावः स नैव ज्ञानविषयतातिरिक्तो भट्टमते संभवतीत्यर्थः । एवं सति भाट्टमतानुसारिणा कर्षादेः स्पष्टता प्राकट्यरूपेष्ठा चेत्तदा द्रष्टृता तद्विलक्षणाध्यक्षकर्तृका ऽवश्यमेष्टया, तस्मात्कर्मादेर्जडस्य स्पष्टतायाः प्रकाशापरपर्यायाया असंभवाच्च स्पष्टता सिद्धिशब्दार्थः, किं तु ज्ञानविषयतैवेति कर्त्रादिगतचिदाभासनद्वारा तदधिष्ठानभूतश्चिदात्मा विधिमुखेनैव प्रदीपाद्विद्वृष्टान्तानुमानादिना प्रमाणेनावगन्तव्य इति भावः ॥ १४१ ॥

अत्र कर्तृकर्मविहीन एव प्रत्ययः स्वयमाभासतइति वदन् विज्ञानवादी बौद्धः प्रत्यक्षतिष्ठते ।

(१४२) अनुभूतेः किमन्यस्मिन् स्यात्तथापेक्षया वद ॥५५५॥

अनुभूतिरतीष्टा स्यात्सोप्यनुभूतिरेव नः ।

अनुभूतेरिति । अनुभूतेः संवेदनस्यान्यस्मिन्कर्त्रादावपेक्षया तत्र किं फलं स्यात्तद्वद, न किं चित्फलं, तस्याः स्वप्रकाशत्वादित्यर्थः । अनुभूतिरति आश्रयभूते सैष्टया स्यात्तस्यास्तदधीनत्वदर्शनादिति चेत् त्वं ब्रूयात्सर्हि सोप्यनुभूतिता नोस्माकं मते ऽनुभूतिरेव न ततः पृथक् तत्सत्त्वे प्रमाणाभावःदित्यर्थः ॥ १४२ ॥

कथं तर्ह्यनुभूतिरनुभविता ऽनुभाव्य इति भेददर्शनमित्य-
त आह ।

(१४३) अभिज्ञोपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्ययसितदर्शने ॥५५६॥

यादृशयादृकसंविन्निभेदवानिव लक्ष्यते ।

अभिज्ञोपि हीति । बुद्ध्यात्मा बुद्धिस्वभावो ऽभिज्ञोप्येको-
पि विपर्ययसितदर्शनैर्धान्तबुद्धिभिः पुरुषैर्योऽह्ययादृकसंविन्नि-
भेदवानिव लक्ष्यते प्रतीयते संविन्निशब्दो यदह्यशब्दपर्या-
यः ॥ १४३ ॥

बुद्धेः कारकत्वात्तन्नीकाराच्च न कर्त्ताद्यपेक्षेत्याह ।

(१४४) भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते ॥५५७॥

सत्त्वं नाशित्वमस्याश्चेत्सकर्तृत्वं तथेष्ट्यताम् ।

भूतिरिति । येषां मते या भूतिरनुभूतिः सैव क्रिया सैव
कारकमुच्यते । तृणभङ्गुरत्वेन विरम्य व्यापारायोगात्तेषां मते
कस्तस्याः स्वव्यतिरिक्तोपेक्षणीयः स्यादित्यर्थः । प्रथममनुभू-
तिरन्यानपेक्षत्वं निराकरोति सिद्धान्ती । सत्त्वमिति । अनुभू-
तिरस्याः सत्त्वं स्वरूपसत्त्वं नाशित्वं तृणभङ्गुरत्वमिष्टं चेत्तत्र
तर्हि तथा सकर्तृत्वमपीष्ट्यतामनुभवस्यात्रापि सद्भावादि-
त्यर्थः ॥ १४४ ॥

अथ सत्त्वादिरपि धर्मो नेष्यते इति मतं, तदा तृणिक-
त्वपक्षस्याप्यसिद्धिरित्याह ।

(१४५) न कश्चिच्चेष्ट्यते धर्मे इति चेत्पक्षहानता ॥५५८॥

न कश्चिदिति ॥ १४५ ॥

ननु नास्माभिर्विज्ञानस्य तृणिकत्वादयो धर्मो दृश्यन्ते, किं
तृणिकत्वात्त्रयोदशरूप एव तृणिकत्वादिरिष्यते, ऽतो नोक्त-
दोष इति शङ्कते ।

(१४६) नन्वस्तित्वादयो धर्मो नास्तित्वादिनिवृत्तयः ।

न भूतेस्तर्हि नाशित्वं स्वालक्षण्यं मतं हि ते ॥५५९॥

नन्विति । निराकरोति । नेति । एवं चेत्तर्हि भूतेरनुभूतेर्ना-
शित्वं न सिद्धोत्, हि यस्मात्ते तत्र भूतेः स्वालक्षण्यं मतं
स्वेनैव लक्ष्यते ज्ञायत इति स्वालक्षण्यं तस्य भावः स्वालक्षण्यं
निर्विकल्पकमात्रमिति यावत्, ततः सविकल्पकत्वात्तृणिक-
त्वासत्त्वानाशित्वात्तत्वादिव्यावृत्तेरनुभूतेश्च सविकल्पकज्ञा-
तमगोचरत्वाच्च सत्त्वनाशित्वादिधर्मसिद्धिरित्यर्थः ॥ १४६ ॥

एतदेव स्फुटयति ।

(१४७) स्वलक्षणवधिर्नाशो नाशो ऽनाशनिवृत्तिता ।

स्वलक्षण्येति । अयमर्थः । कार्यं विनश्यच्च निरवधि नश्य-
ति । इदमत्र नास्ति, इदमिदानीं नास्ति, नष्टमिति, वा
माज्ञो व्यवहिते यस्मात्सत्त्वात्मिकमप्यस्ति विनाशावधिभूत-

मविनश्यदनुत्पन्नं स्वतः सिद्धं चेत्यभ्युपेयं, तदेतदाह । स्वल-
क्षणवधिर्नाश इति । स्वरूपमेव लक्षणं प्रमाणं धर्मो वा यस्य
स स्वलक्षणः सोऽवधिः सीमा यस्य विनाशस्य स तथेति वि-
ग्रहः । तथा च त्वन्मते आविर्भावतिरोभावयोरवधिभूतस्य
स्थिरस्याभावाच्च सत्त्वविनाशयोः सिद्धिरित्यर्थः । किं चापो-
हपक्षे ऽन्योन्याश्रयश्च प्रसज्येतेत्याह । नाश इति । सिद्धे ना-
शे तद्विरोधिना ऽनाशस्य सिद्धिस्तत्सिद्धौ तदपोहरूपनाशसि-
द्धिरित्यर्थः ॥ १४७ ॥

यत्तु सामान्यमनभ्युपगच्छता बौद्धेनागोव्यावृत्तिर्गालक्षण-
मित्यभ्युपगम्यते, तदनुपपन्नमन्योन्याश्रयस्य तादवस्थ्यादित्य-
भिप्रेत्याह ।

(१४८) अगोरसत्त्वं गोत्वं ते न तु तद्गोत्वलक्षणम् ॥५६०॥

तृणवाच्योपि योर्थः स्यात्सोऽप्यन्याभावा एव ते ।

अगोरिति । गोरन्यस्याश्वत्वादेरगोपदाभिधेयस्यासत्त्वं नि-
वृत्तिरभावो गोत्वमिति ते मतं, तत्तु न गोत्वलक्षणं सिद्धमिति,
अश्वत्वस्यापि गोत्वव्यावृत्तिलक्षणतया परस्परपक्षेत्तद्विद्वत्त्वा-
दित्यर्थः । अपोहवादे दोषान्तरमाह । तृणवाच्यो ऽपीति ।
अन्याभावो ऽतृणिकाभावः तृणिक इति ते प्रसज्यते, अतः
स्थिरोपि तृणिकताविरोधी त्वया ऽभ्युपगतः स्यादि-
त्यर्थः ॥ १४८ ॥

नन्वभावो नाम न सतो निश्चितिरिष्यते येनातिप्रसङ्गः
स्यात्किं तु निवृत्त्याख्यगोत्वमेवान्यव्यावृत्त्यात्मना ऽभिलप्यत-
इति शङ्कते ।

(१४९) भेदाभावे ऽप्यभावस्य भेदो नामभिरिष्यते ॥५६१॥

नामभेदेरनेकत्वमेकस्य स्यात्कथं तत्र ।

भेदाभावेपीति । अभावस्य स्वरूपतो भेदाभावेपि अगोत्वम-
श्वत्वमनश्वत्वं गोत्वमित्यादिनामभिः स्वरूपभेद इष्यत इत्य-
र्थः । दूषयति । नामभेदेरिति । एकस्य निःस्वभावस्याभावस्य ना-
मभेदेर्निरर्थकसंज्ञाभेदेरनेकत्वमनेकपदार्थासाधारणतया व्या-
वृत्त्यात्मत्वं तत्र कथं घटेतेत्यर्थः ॥ १४९ ॥

किं च भिन्नानां व्यावृत्तिरपोहो ऽभिन्नानां वा, तत्राद्य-
मनूद्य दूषयति ।

(१५०) अपोहो यदि भिन्नानां वृत्तिस्तस्य कथं गवि ॥५६२॥

जाभावा भेदकाः सर्वे विशेषा वा कथं चन ।

अपोहो यदीति । भेदप्रतियोगिनामानन्त्यात्तदवगमम-
न्तरिण तदपोहानवगमात्तस्यापोहस्य गवि वृत्तिः कथं सिद्धो-
दिति शेषः । तदसिद्धौ च किंचिदभावस्य क्वचित्सुलभत्वाद्
व्यवहारानियमप्रसङ्ग इति भावः । द्वितीये दोषमाह । ना-

भावा इति । सर्वेष्वभावा अज्ञत्वाश्चत्वाद्यपोहरूपा न भेदका न गौरितरेतरव्यावृत्तत्वं बुद्धिजनकाः स्युस्तथा विशेषा वा भावरूपाः खण्डमुण्डत्वादयो भेदका न स्युर्भेदभेदकयोर्भेदा-
सिद्धेरित्यर्थः ॥ १५० ॥

एवं चापोहवादे खण्डो गौर्नीलमुत्पलमित्यादिविशिष्ट-
व्यवहारासिद्धिरियं गौरित्याद्यासाधारणस्वरूपव्यवहारासिद्धि-
श्च स्यादित्यभिप्रेत्यापोहनिराकरणमुपसंहरति ।

(१५१) नामजात्यादयो यद्वत्संविदस्ते ऽविशेषतः ॥ ५६३ ॥

नामजात्यादय इत्यर्तुः । ते तत्र मते संविदो ऽविशेषतो
निर्विशेषत्वाच्चात्र नामजात्यादयो यद्वत् विशेषणम्, एवं गवादीना-
मगवादिख्यावृत्तयः खण्डादयो वा न विशेषणमिति विशिष्ट-
व्यवहारलोप एवेति जीवनमपि ते दुर्लभमिति भावः ॥ १५१ ॥

यदुक्तं भूतिर्येषां क्रिया सैवेत्यत्र संविदः क्रियाकारकभेदा-
पेता नास्तीति, तत्प्रत्यक्षमनुमानं वेति प्रमाणद्वयाभ्युपगम-
विरुद्धमित्याह ।

(१५२) प्रत्यक्षमनुमानं वा व्यवहारे यदीच्छसि ।

क्रियाकारकभेदैस्तदभ्युपेयं ध्रुवं भवेत् ॥ ५६४ ॥

प्रत्यक्षमिति । स्पष्टार्थः ॥ १५२ ॥

तथा च संवेदनातिरिक्तवेद्यवेदितृस्वरूपमनिच्छताभ्युपे-
यमिति बौद्धमतनिराकरणमुपसंहरति ।

(१५३) तस्मान्नीलं तथा पीतं घटादिर्वा विशेषणम् ।

संविदस्तदुपेयं स्याद् येन चाप्यनुभूयते ॥ ५६५ ॥

तस्मादिति । येन चाप्यनुभूयते सोऽपि ज्ञाता ऽभ्युपेयः
स्यादित्यर्थः ॥ १५३ ॥

संविताक्षिप्यनुमानं प्रमाणमाह ।

(१५४) रूपादीनां यथान्यः स्याद्वाह्यत्वाद्वाहकस्तथा ।

प्रत्ययस्य तथान्यः स्याद् व्यञ्जकत्वाच्च दीपवत् ॥ ५६६ ॥

रूपादीनामिति । यद्वाह्यं तत्स्वान्यथाह्यं यथा रूपादि-
वाह्या संविदिति बौद्धं प्रति प्रयोगो योज्यः, तथा ऽवभासको
ऽवभास्यादन्यो व्यञ्जकत्वाद् घटादेः प्रदीपवदित्यास्तिकान्
प्रति प्रयोक्तव्यमित्यर्थः । तथा रूपादीनां वाह्यत्वाद्वाहकोऽन्यः
स्यात्तथा प्रत्ययस्य वाह्यत्वाद्वाहकोऽन्यः स्यात्तथा वाहकश्च
वाह्यादन्यः स्याद्व्यञ्जकत्वात्प्रदीपवदिति श्लोकयोजना ॥ १५४ ॥

कस्तर्हि प्रत्ययाध्यतयोः संबन्ध इत्यपेक्षायामाह ।

(१५५) अध्यक्षस्य दृशेः कीदृक् संबन्धः संभविष्यति ।

अध्यक्षेण तु दृश्येन मुक्त्वान्यो द्रष्टृ दृश्यताम् ॥ ५६७ ॥

अध्यक्षस्येति । स्पष्टम् ॥ १५५ ॥

द्रष्टृदृश्यसंबन्धाभ्युपगमे बलादाभासो ऽभ्युपगन्तव्य इति
दर्शयितुं विकल्पयति ।

(१५६) अध्यक्षेण कृता दृष्टिर्दृश्यं व्याप्नोत्यथापि वा ।

नित्याध्यक्षकृतः कश्चिदुपकारो भवेद्वियाम् ॥ ५६८ ॥

अध्यक्षेणेति । अध्यक्षेण प्रत्ययेन दृशेरात्मनः कीदृक् सं-
बन्धो भविष्यति, पारमार्थिको वा ऽपारमार्थिको वेति वि-
मर्शार्थः । तत्राद्यो दृशेः परिणामादिविकारप्राप्तिप्रसङ्गात्
साधका इत्यभिप्रेत्य द्वितीयमङ्गीकरोति । नित्याध्यक्षेति ॥ १५६ ॥

कोसावुपकार इत्यपेक्षायामाह ।

(१५७) स चोक्तस्तन्निभत्वं प्राक् संख्याप्रिश्च घटादिषु ।

यथा ऽऽलोकादिसंख्याप्रिर्व्यञ्जकत्वाद्विद्यस्तथा ॥ ५६९ ॥

सं चोक्त इति । स च नित्याध्यक्षकृतो बुद्धेरुपकारस्सं-
भत्वं चिन्मिभत्वं प्राक् पूर्वमेव मुखप्रतिबिम्बदृष्टान्तेनोक्त
इत्यर्थः । उक्ताभासद्वारा ऽऽत्मनो दृश्यं बाह्यविषयसंबन्धं वक्तुं
साभासाया बुद्धेर्विषयव्याप्तिं सदृष्टान्तमाह । संख्याप्रिश्चेति ।
यथा घटादिष्वालोकादिसंख्याप्रिर्व्यञ्जकत्वात्तथा धियो दृश्य-
घटादिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ १५७ ॥

उक्तमेव स्फुटयति ।

(१५८) आलोकस्यो घटो यद्वदुद्गारुढो भवेत्तथा ।

धीव्याप्तिः स्यादुद्गारोहो धियो व्याप्नो क्रमो भवेत् ॥ ५७० ॥

आलोकस्य इति । यद्वदुद्गारुढो भवेत्तथा बुद्धिनिविष्टो बुद्ध्या-
रुढो भवेत्, आरुढ इत्युक्ते पुद्गलस्वयोरिवोपर्यधोभाव इति शङ्कां वारयति । धी-
व्याप्तिः स्यादिति । यद्येवं विषयव्याप्तिमात्रमेव धियो वि-
षयव्यञ्जकत्वं तर्ह्यऽत्मनो बुद्धेश्च को विशेष इत्याशङ्क्य वि-
शेषमाह । धियो व्याप्नो क्रमो भवेदिति ॥ १५८ ॥

धियो विषयव्याप्नो क्रमो भवेच्चात्मन इत्यर्थादुक्तं विशेषं
विशदयति ।

(१५९) पूर्वं स्यात्प्रत्ययव्याप्तिस्ततो ऽनुग्रह आत्मनः ।

कृत्स्नाध्यक्षस्य सो ऽयुक्तः कालाकाशादिवत्क्रमः ॥ ५७१ ॥

पूर्वमिति । धियो विषयव्याप्तिः पूर्वं प्रथममिव प्रथमं
स्यात्ततो विषयाकारतायां सिद्धायामात्मनो ऽनुग्रहस्तदाका-
रप्रतिबिम्बभावस्तदुलाच्च विषयव्यञ्जकत्वमिति क्रमद्रष्टृत्व-
मन्यशेषत्वं च धियः सिध्यति न तथात्मन इत्याह । कृत्स्ना-
ध्यक्षस्येति । प्रत्यर्थं परिणामभेदेन व्यञ्जकत्वादुद्गारेण क्रमो
युक्तः कृत्स्नाध्यक्षस्य सर्वविधेपास्पदतया सर्वदा सर्वचानुगत-
प्रकाशरूपस्यापरिच्छिन्नस्यात्मनो न युक्तः स क्रम इत्यर्थः ।

देशतः कालतो वा क्रमाभावे दृष्टान्तः, कालाकाशादिव-
दिति ॥ १५९ ॥

नन्वध्यक्षस्यापि भोग्यविषयावभासकत्वादुद्देश्य परिणामः
प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह ।

(१६०) विषयग्रहणं यस्य करणापेक्षया भवेत् ।

सत्येव ग्राह्यशेषे च परिणामी स चित्तवत् ॥ १६० ॥

विषयग्रहणमिति । करणापेक्षया कर्त्रादिकारकापेक्षया
ग्राह्यशेषे स्वासंख्यविषयान्तरावशेषे च सति यस्य विषयग्र-
हणं भवेत्स परिणामी स्याच्चित्तवत्, नैवमात्मनो विषयावभा-
सनं, किं तु नित्यसिद्धप्रकाशस्वभावेन युगपत्स्वाध्यस्तसमस्ता-
वभासनमित्यतो न तस्मिन् परिणामशङ्कावकाश इत्य-
र्थः ॥ १६० ॥

यद्यपि तस्योक्तरीत्या भोग्यविषयाकारपरिणामो नास्ति,
तथापि ब्रह्मज्ञानाकारेण परिणामः स्याद् ब्रह्मणः स्वात्मत्वे
सत्यपि तदाकारावभासस्यागन्तुकज्ञानसापेक्षत्वादित्याश-
ङ्क्याह ।

(१६१) अध्यक्षोहमिति ज्ञानं बुद्धेरेव विनिश्चयः ।

नाध्यक्षस्याविशेषत्वान्न तस्यास्ति परो यतः ॥ १६१ ॥

अध्यक्षोहमिति । तत्त्वमस्यादिवाक्यादध्यक्षः परमात्मै-
वाहमिति यज् ज्ञानं जायते तच्चाध्यक्षस्य साक्षिणः परिणाम-
स्तस्याविशेषत्वात् स्वतः परतो वा निरवयवस्यासङ्गस्य
विशेषासंभवात्, किं तु बुद्धेरेव साभासाया विनिश्चयो ऽव-
स्याविशेष इत्युत्तरार्थः । एतदुक्तं भवति । अनेकजन्मानुष्ठित-
यज्ञाद्विज्ञतादृष्टदोषनिवृत्तिसंस्कारवत्याः सगुणब्रह्मोपासना-
निराकृतचाञ्चल्यायाः सांप्रतं विवेकवैराग्यशमादिगुणसंस्कृ-
तायाः पदार्थद्वयपरिशोधनज्ञानाहितदृढसंस्कारायाश्च बुद्धे-
स्तत्त्वमस्यादिवाक्यश्रवणसमनन्तरशोधितपदार्थगतकल्पितभे-
दांशतिरोधानेनाखण्डाकारा का चिदवस्था जायते तस्यां
प्रतिबिम्बितश्चिदात्मा तादृशस्य विविक्ताकारेणाहमिति परा-
मृश्य ततो विविक्तकारमेवोपाध्यंशोपादेहेन स्वमेव रूपं ब्रह्मेति
प्रतिपद्यतइति, न तस्मिन् कोपि विशेष उपजायतइति ।
चिदात्मनः परिणामाभ्युपगमे परिणामिनश्चित्तवत् स्वान्य-
वेद्यत्वनियमादात्मनो ऽप्यन्यः साक्षी कल्पेत, तदनुपपन्नम-
नवस्थानादप्रमाणकत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याह । न तस्यास्ति परो
यत इति ॥ १६१ ॥

यद्यप्येवमन्तःकरणस्यैव ज्ञानाकारपरिणाम,स्तथापि तस्य
न ज्ञानफलभागिनी, किं त्वात्मन एवेत्यभिप्रेत्याहकर्तुः फल-
संबन्धे दोषमाह ।

(१६२) कर्त्रा चेदहमित्येषमनुभूयेत मुक्तता ।

सुखदुःखविनिर्माको नाहंकर्तेरि युज्यते ॥ १६२ ॥

कर्त्रा चेदिति । कर्त्रा विकारिणा चेदहं मुक्त इति मुक्तता
ऽनुभूयेत तदा नाहं कर्तेति कर्तृत्वापमर्देन सुखदुःखविनि-
र्माको ऽसंबन्धस्तस्मिन् युज्यते, कर्तुः सुखादिमत्त्वानुभवविरो-
धादित्यर्थः । कर्तुरपि क्रियया सह तदा विलीयमानत्वाच्च
तस्य फलसंबन्ध इति भावः ॥ १६२ ॥

आत्मन्यपि कथं फलसंबन्धस्तस्य कूटस्थनित्यत्वादित्या-
शङ्क्य, तत्त्वज्ञानोदयाच्चान्तरीयकतया बाध्यमानाध्यस्तानात्म-
संभेदावभासस्य फलत्वापचारात्तस्य आत्मन्येवोपपत्तेरित्यभिप्रे-
त्याह ।

(१६३) देहादावभिमानोत्थो दुःखीति प्रत्ययो ध्रुवम् ।

कुण्डलिप्रत्ययो यद्वत्प्रत्यगात्माभिमानिना ॥ १६३ ॥

बाध्यते प्रत्ययेनेहाविवेकेनाविवेकवान् ।

देहादाविति । दुःखीत्युपलक्षणं, सुखी कृशः स्थूलः कामी
क्रोधीत्यादेः, कुण्डलस्य स्वसंबन्धित्वाभिमानकृते तत्संयोग-
वियोगयोः सुखदुःखे यद्वदिति दृष्टान्तार्थः । एवं बाध्यस्या-
ध्यस्तत्वमुक्त्वा तस्य बाधमाह । प्रत्यगात्माभिमानिनेति ।
अविवेकवानाभिमानिकप्रत्ययोविवेकेन प्रत्यगात्माभिमानिना
शुद्धत्वंपदार्थात्माभिमानिना प्रत्ययेन बाध्यतइत्यन्वयः । प्रत्य-
गात्माभिगामिनेति पाठान्तरं सुगमम् । अत्र प्राशुद्धेनार्तुं न
सह गणनयेह दृढमर्तुमेकीकृत्य ॥ १६३ ॥

अविवेकवता विवेकी प्रत्ययः कस्माच्च बाध्यते, विरोधस्य
समत्वादित्यत आह ।

(१६४) विपर्यासे ऽसदन्तं स्यात्प्रमाणस्याप्रमाणतः ॥ १६४ ॥

विपर्यास इति । वैपरीत्ये प्रमाणस्याप्रमाणतापातात् सर्व-
मसदन्तं शून्यान्तं स्यात् प्रामाणिकस्यार्थस्यासर्वे प्रतिभासस्य
निरालम्बनत्वापत्तौ निरवधिको बाध इति शून्यान्तताप्रसङ्ग
इत्यर्थः । अयमर्तुोप्येकः ॥ १६४ ॥

विवेकेनाविवेकबाधो भवतीति पूर्वमुक्तं प्रपञ्चयति ।

(१६५) दाहच्छेदविनाशेषु दुःखित्वं नान्यथा ऽऽत्मनः ।

नैव ह्यन्यस्य दाहादावन्यो दुःखी भवेत्कचित् ॥ १६५ ॥

दाहच्छेदेति । दाहादिदेहोपघातनिमित्तं हि दुःखमनुभू-
यते, नान्यथा, तच्च देहाभिमाननिबन्धनमन्यथा सुषुप्तावपि
प्रसङ्गादात्मा च देहादेरन्य इति प्रमाणसिद्धमतोऽन्यगतदाहा-
दिना ऽन्यस्य दुःखे ऽतिप्रसङ्गादध्यासनिबन्धनं दुःखग्रहमस्मीति
ज्ञानमित्यर्थः ॥ १६५ ॥

आत्मनः स्वतो दाहादिसंन्याभावे प्रमाणमाह ।

(१६६) अस्यर्शत्वाददेहत्वाच्चाहं दाह्यो यतः सदा ।

तस्मान्मिथ्याभिमानोत्थं मृते पुत्रे मृतिर्यथा ॥ ५०५ ॥

अस्यर्शत्वादिति । कलितं सदृष्टान्तमुपसंहरति । तस्मा-
दिति ॥ १६६ ॥

॥ शेष उत्तराङ्के ॥

॥ अथ बाह्यभारतस्य ॥

॥ पञ्चमः सर्गः ॥

शितिद्युतिः सत्यवतीतनूजः

पुनातु सूर्येन्दुविलोचनो वः ।

बभौ महाभारतशङ्कनाम्ना

गुणेन संचिप्रमिवाम्बरं यः ॥ १ ॥

अथो पृथासुनसभाविभूति-

स्पर्धासमुत्पादितपातकेन

च्युता सुधर्मेव दिवः पृथिव्यां

शुभा सभाकारि सुयोधनेन ॥ २ ॥

धुनीतनूके मयि च स्थितेन-

नैवानयः स्यादिति संप्रोबोध्य

दुरोदरार्थं विदुरो निषेधन्

नृपेण पार्थानयने नियुक्तः ॥ ३ ॥

हरित्वरापीतमहत्पथेन

रथेन धीमान् व्यथमानचेताः

तत् खाण्डवप्रस्थपुरं स हस्ति-

पुराज्जवेनोपपुरादिप्राप ॥ ४ ॥

कृत्वा सुहृद्द्यूतकृते कुरुणां

प्रभुः सभामाहूयते द्रुतं त्वाम् ।

इत्युक्तवन्तं विदुरं प्रपूज्य

हसन्निवाचष्टु तपस्तनूजः ॥ ५ ॥

वधंवद द्यूतगुणेन वेद्वि

कृद्वैतदातन्यत सौबलेन

युद्धैरवय्यो हि यथा तद्यापि

जेयो रिपुः स्यादिति साधु तद्वीः ॥ ६ ॥

अयमययाख्याकुम्भि संयतीव

द्यूतेऽपि हूतो न निवर्तते वः ।

स सचगोपेकपतिस्ततोऽह-

मेष्यामि तस्यां पुरि यद्विष्यः ॥ ७ ॥

इत्येष निश्चित्य सहानुयातेः

कृष्णापुरोगेरनुजेश्वरतुर्भिः ।

रक्षस्थितौ हस्तिपुरं प्रतस्थे

श्रीहाणये भानुरिवावराब्धिम् ॥ ८ ॥

पितामहद्रोणविचित्रवीर्य-

पुत्रादिपूजाकृतकृत्यमेतम् ।

दुर्योधनः पूजयति स्म बाह-

मेध्रकृतोर्वाहमिवावनीशम् ॥ ९ ॥

अथापरेद्युर्धृतराष्ट्रभीष्म-

मुख्यैर्धृतायामभितः सभायाम् ।

दुर्योधनो धर्मसुतेन रन्तुं

सारैः शकुन्यन्तरितः प्रवृत्तः ॥ १० ॥

अष्टापदाष्टापदमूर्ध्नि यात्य-

मानो समुत्थाद्य मुहुस्तदाक्षौ ।

युधिष्ठिरश्रीहरणे प्रवृत्तौ

वृत्तो स्वनेस्तेनतुरट्टहासम् ॥ ११ ॥

गृहान्तरारोपणसारबुध-

ष्टात्कारभारप्रतिनाददम्भात् ।

भविष्यदात्मप्रभुमृत्युदुःखा-

ञ्चकार हाकारमहो सभापि ॥ १२ ॥

सारा दधुः केऽपि कुभूषमृत्यु-

ध्यानेकतानाः किल कालिमानम् ।

भेषुः पृथासूनुविभूतिकृष्टि-

ध्यानेन मन्येऽरुणरूपमन्ये ॥ १३ ॥

उत्थापितारोपितबद्धमुक्तेः

शमेश्च रक्तेश्च नृपेरिवेतो ।

सारैर्विचिक्रीडतुरेकचित्तो

गमं चरेऽप्यादधतावलक्ष्यम् ॥ १४ ॥

हाकारधिक्कारवरेषु धर्म-

पुष्टेषु दुष्टेषु च हर्षितेषु ।

यद्यात् पृथाभूः पक्षतां निनाय ।

जिगाय तत् तच्छकुनिश्चलक्षः ॥ १५ ॥

पराजितोभूतसमस्तराज्य-
 भरोऽप्यसंभावितरोषदोषः ।
 पथेन बन्धूनपि हारयित्वा
 स्वं हारयामास स धर्मसूनुः ॥ १६ ॥
 सा विद्यतेऽद्यापि तवेव कृष्णा
 द्यूतं तया कृत्प्रपणं विधेहि ।
 अपीति पार्थे प्रति धार्तराष्ट्रे
 वदत्यमर्षो विदुरो जगाद ॥ १७ ॥
 ररेऽन्धसूनोऽन्धविवेक केयं
 क्रूरा कुलोच्छेदकरी मतिस्ते ।
 स्वमृत्यवे केसरियोऽङ्घ्रिघाते-
 रमून् किमुत्थापयसि प्रसुप्तान् ॥ १८ ॥
 जन्मक्षयोत्थक्षतजास्थिवृष्ट्या
 क्षातोऽपि पापान्धतमेन पिबा ।
 न जातमाचोऽपि हतोऽसि हा धिक्
 शशाङ्कवंशेकघुसस्त्वमेव ॥ १९ ॥
 कालचयज्ञः स्वकुले भवन्तं
 मत्वा भविष्यन्तमतिप्रमत्तम् ।
 जगत्त्रयीप्रीतिकरो बभार
 प्रागेव देवः क्लृप्तत्वमन्तः ॥ २० ॥
 रे कौरवाः क्रूरविपाकमन्त-
 दुष्टं व्रणं वो मरणाय जातम् ।
 उन्मूल्यतामेष विशेषशस्त्र-
 कर्मप्रगल्भैर्यदि जीवितेच्छा ॥ २१ ॥
 ईत्यालपत्यालमिवालयमस्मिन्
 हसन्निवाचष्ट वशंवदात्मा ।
 पणीकृता धर्मसुतेन कृष्णा
 जितेयमेवं शकुनिर्बभाषे ॥ २२ ॥
 दासीयमासीदिति धार्तराष्ट्रः
 स्वं प्रातिकामाख्यमयुङ्क्त सूतम् ।
 आनेतुमेतां द्रुपदस्य पुत्रीं
 कुलक्षयायेव विषस्य वल्लिम् ॥ २३ ॥
 निवेद्य वृत्तान्तमथामुनेय-
 माहूयमानेति जगाद कृष्णा ।

स्वं हारयित्वा पक्षितां नृपेण
 जेता जयेत् तामिति पृच्छ सभ्यान् ॥ २४ ॥
 इत्युक्तिमागत्य वदत्यमुष्मिन्
 दुर्योधनो द्रागनुजं न्ययुङ्क्त ।
 समानयेनामजयं जयं वा
 सभ्यान् स्वयं पृच्छतु संसदीति ॥ २५ ॥
 शङ्कोहि दासी त्वमसीति कोपात्
 दुःशासने जल्पति तत्र याते ।
 अन्तःपुरान्तः कुरुपुंगवस्य
 गन्तुं प्रवृत्तातिभयेन कृष्णा ॥ २६ ॥
 क्व यासि दासि त्वमिति क्रुधान्यो
 वदन्नूत्पत्य कचेर्गृहीत्वा ।
 चकर्व कृष्णामधमोऽयमात्म-
 द्रोही स्वकानामिव कालराषिम् ॥ २७ ॥
 स्त्रीधर्मनिर्मापितपारवश्यां
 मां मेति कर्षेति शनैर्वदन्तीम् ।
 इमां विशेषात् स चकर्व हर्ष-
 परः किमुद्धान्तहृदामकृत्यम् ॥ २८ ॥
 गृहीतदुर्योधनसासनेन
 दुःशासनेन प्रसमेन कृष्णम् ।
 आलोक्य तां तत्कुलकालवह्नि-
 धूम्यामिवाकम्प्यत राजलोकः ॥ २९ ॥
 देवव्रतद्रोणकृपेभु कोऽपि
 स्वेदः कुलेकक्षयसूचकोऽभूत् ।
 सभाजनः किंच चकार हाहा-
 कारस्वरेकार्णवमन्तरिक्षम् ॥ ३० ॥
 अधोमुखो निःश्वसितप्रवाह-
 संप्राव्यमानोदररोमराजिः ।
 तत् कर्म पश्यन् विदुरो दुरन्तं
 शिरो धुनीते स्म धृतं कराभ्याम् ॥ ३१ ॥
 इह क्षणेऽप्यस्फुटितं स्फुटाश्म-
 रूपं स्मरन्तः स्वमुरो नरेन्द्राः ।
 दुःखानलप्लुष्टमतीव धूर्णी-
 कर्तुजलेर्दृगलितेरसिञ्चन् ॥ ३२ ॥

महीभुजां कौरवपञ्चभाजां
 मुखेष्वाजन्त महाट्टहासाः ।
 आसन्नसंभावितजीवितव्य-
 प्रयाणभेरीप्रणदप्रकाशाः ॥ ३३ ॥
 तां वीक्ष्य भीमः कुपितो बभाषे
 युधिष्ठिर द्यूतकरो करो ते ।
 धक्ष्यामि साक्षात् सद्यदेव बहिं
 यच्छेति कोपे सति को विवेकी ॥ ३४ ॥
 ऐन्द्रिस्तमाचष्ट चिराद्विवेक-
 निधे धियस्ते किमु विप्रवन्ते ।
 अस्मान् विभुः क्षयधृतव्रतो य-
 दहारयद्रीम यशस्करं तत् ॥ ३५ ॥
 इत्यर्जुनोत्तया शमभानि भीमे
 दुःशासनः संसदमानिनाय ।
 तां याज्ञसेनां प्रसभादक्तीर्त्त-
 प्रतानिनीकन्दलवत् कुङ्कुमम् ॥ ३६ ॥
 रजस्वला संसदमेकवासा
 विकञ्चुका तेन शटेन नीता ।
 सा रोषरुचं कृपणं च चक्षु-
 स्त्रपानतेषु न्यधित प्रियेषु ॥ ३७ ॥
 जितासि किं दासि विलोकसेऽमून्
 दुर्योधने निक्षिप मङ्गु चक्षुः ।
 दुःशासनेनेत्यभिलोडितासौ
 सती नमस्कृत्य गुरुन् जगाद ॥ ३८ ॥
 विष्णोः सखीं पार्श्वतभूपपुत्रीं
 पाण्डोर्धरिषीकमितुर्वधूटीम् ।
 दासीति किं मामयमाह धर्मं
 विचार्य धार्यः कुमतिर्मवद्विः ॥ ३९ ॥
 भीष्मो बभाषेऽथ तवाभिभूत्या
 कुलक्षयं चेतसि चिन्तयन्तः ।
 वत्से वयं मूढहृदो न विद्व-
 स्त्वत्प्रश्नमप्यादृतधर्मशास्त्रः ॥ ४० ॥
 द्युते जितास्माभिरसौ न वेति
 दुर्योधन पृच्छति धर्मतत्त्वम् ।

सभ्येषु भीत्या खलु यद्वेषु
 प्रोचे विकर्णो धृतराष्ट्रसूनुः ॥ ४१ ॥
 सभ्या भयं किं भवतां विभाष्य
 धर्मक्रमं ब्रूत यथार्थमेव ।
 जितेन राज्ञा पश्चिता जितासौ
 न स्यादुवं पञ्चवशा हि कृष्णा ॥ ४२ ॥
 इत्यस्य वाचं चिरमभ्यनन्दन्
 सभ्या नृपः किंतु रूपाभ्यधत्त ।
 विकर्णो नो वेत्सि जितैव कृष्णा
 प्राक् क्लृप्तसर्वस्वपक्षेन साक्षम् ॥ ४३ ॥
 अस्त्राणि वस्त्राणि च पाण्डुवानां
 जितानि च स्वीकुरु को विलम्बः ।
 पञ्चप्रियायाः प्रसभादसत्या
 गृहाण वासश्च विचित्रमस्याः ॥ ४४ ॥
 अनेकमार्याणि वहस्त्वपाचं
 नीयेत या गोरिष राजतेऽसौ ।
 वासस्तदस्या रभसेन कर्षं
 गावोऽधिकं भान्ति विनांशुक्लेन ॥ ४५ ॥
 इत्यस्य वाक्यादपि पाण्डुपुत्र
 मुक्तोत्तरीयाः सटसि व्यराजन् ।
 समुज्जिताः शरदवारिदोषेः
 कराः खरांशोरिष विस्फुरन्तः ॥ ४६ ॥
 विचित्रवीर्याङ्गजनिर्विशेषं
 सभाजने तत्त्वद्वयमौलित्तवे ।
 दुःशासनः शासनतोऽङ्गभर्तु-
 र्वचर्षं चीरं दुपदाङ्गजायाः ॥ ४७ ॥
 कुतूहलोत्तानहस्तशने-
 रपूर्णवाज्जैरिपुभिर्महर्षि ।
 आविर्भवन् नूतनमेव वास-
 स्तद्रूपमाच्छादितदृषमस्याः ॥ ४८ ॥
 यथा यथासौ वस्त्रं चर्षं
 तथा तथात्युज्ज्वलमाविरासीत् ।
 नवं नवं तत्र सुवृत्तभाषि
 जवेन वाप्यामिव वारि हारि ॥ ४९ ॥

अनुज्ञया चीवरकर्षणस्य
 मुहुर्मुहुः कम्पि शिरः कुरुणाम् ।
 अस्त्राधिदेवैरिव पाण्डुरीयेः
 प्रारब्धमुन्मूलयितुं रराज ॥ ५० ॥
 अतिप्रकर्षेऽशुककर्षणाना-
 ममर्षतोऽभाषत भीमसेनः ।
 अनध्वनीनां श्रवणाध्वनीमां
 मम प्रतिज्ञां श्रुत्वा क्षितीशः ॥ ५१ ॥
 दुःशासनस्यास्य विदार्य घनः
 पिबामि नासृक् क्षुल्लकचयं चेत् ।
 लिप्ये तदस्येव दुराशयस्य
 पापेन साध्वीपरितापजेन ॥ ५२ ॥
 देव्या मणीभासुरदिव्यधासो-
 राशिस्तदा संसदि कृष्टमुक्तः ।
 बभौ महीयान् धृतराष्ट्रवंश-
 दाहाय दाघान्निरिव स्वयंभूः ॥ ५३ ॥
 दुःशासने चीवरकर्षणिने
 द्विधा निषण्णेऽथ बधूः पृथायाः ।
 अनाथवन्नाथवतीं सतीं मा-
 मयं ह हाकर्षदिति व्यलापीत् ॥ ५४ ॥
 सूतात्मजस्तामय भाषते स्म
 क्व ते सतीत्वं प्रचुरप्रियायाः ।
 जितेत्यनाथासि तदाशु नाथ-
 वती भवेकं वृणु कौरवेषु ॥ ५५ ॥
 वदत्यदः सूतसुते मदान्धः
 पापाश्रितरचोपविशेति जल्पन् ।
 मूर्खो मुमूर्षुर्दुर्पदाङ्गुष्ठाया
 दुर्योधनोऽदश्यदूरुदेशम् ॥ ५६ ॥
 क्रुधोच्छ्वसन् कर्षमुक्षारिरन्ध्र-
 कीर्णान्नीकीलोऽभ्यक्षिताद्य भीमः ।
 विनिर्यदोर्वाग्निशिखो युमान्त-
 विमुक्तमर्याद इषाम्बुराशिः ॥ ५७ ॥
 आस्फालयंश्चीरमपोह्य यं रे
 प्रदर्शयः संसदि यज्ञजायाः ।

दुर्योधनाजो गदयान्महाहं
 तं वाममूर्हं तव चूर्णयिष्ये ॥ ५८ ॥
 इत्युन्नदन्तं दृढकोषपिष्ट-
 दन्तं निरूप्य प्रसरन्मदं तम् ।
 कम्पं दधुः केचन विप्ररेभ्यः
 पेतुः परे मूर्च्छन्माधुरन्ध्रे ॥ ५९ ॥
 अदोष वा श्लोऽप्यक्षयमेव
 कालः कुरुणां कुमते कुरुणाम् ।
 एवं बभूवुर्विदुरापगेय-
 शारद्वतद्रोणमुखेषु वाचः ॥ ६० ॥
 मुखेन मुञ्चन् शिखिनः शिखिघं
 वदन्निवाशेषकुलस्य दाहम् ।
 तदग्निहोत्रे कुरुपार्थिवस्य
 गोमायुरुद्धेः स्वरमुज्ज्वात् ॥ ६१ ॥
 मत्वेत्यरिष्टं विदुरो दुराशा-
 मुन्मुच्य भीचुम्बितचित्तवृत्तिः ।
 कदर्थितस्वान्तमकीर्तेशब्दे-
 दुर्योधनं धीनयनो जगाद ॥ ६२ ॥
 ज्येष्ठस्य बन्धोर्दयिता स्वसेव
 मातेव वन्देव यथा तथास्तु
 सतीशतस्तुत्यपदां सदेऽन्त-
 रिमां किमित्थं तु वदस्यबुद्धे ॥ ६३ ॥
 त्वं तेजसा स्वेन सतीमयेन
 वत्से जगद्वस्मयितुं समर्था
 न दुर्नयेऽस्मिन्नपि कोपनादि
 तुष्टोऽस्मि पाञ्चालि वरं वृषीष्य ॥ ६४ ॥
 अथावदत् पाण्डवधर्मपत्नी
 तव क्रतो भूमिभुजः समस्ताः ।
 यस्याययुः कर्मसु किंकरत्स-
 मकिङ्करः सोऽस्तु तस्मिन्नुजः ॥ ६५ ॥
 वृणु द्वितीयं वरमित्थमुच
 भुरो पुनर्जल्पति सा जजल्प ।
 अमी सहास्त्रा रथिनः परेऽपि
 भवन्त्वदासा नृप पाण्डुपुत्राः ॥ ६६ ॥

निमज्जतामापदि पाण्डवाना-
 मसौ भृशं नौरचनिष्ठ कृष्णा ।
 इत्युक्तयः सभ्यजनस्य भीम-
 क्रोधानलान्तर्दधुरिन्धनत्वम् ॥ ६७ ॥
 स्त्री नोः किमस्मासु विपत्ययोधिं
 वयं तरामो भुजलीलयेव ।
 एष द्विषो हन्मि रुषेति जल्पन्
 गदामुदस्योत्थित एव भीमः ॥ ६८ ॥
 तं वीक्ष्य दुर्योधनकर्णदुःशा-
 सनादिषु द्वेषिषु कम्पितेषु ।
 धृत्वा भुजे धर्मसुतस्तमेषां
 वधान्तरायं रचयांचकार ॥ ६९ ॥
 प्राक् सुयोधनवधोद्धतानुज-
 क्रोधरोधमधुरे युधिष्ठिरे ।
 भारतीमथ विचिचनन्दन-
 श्चन्दनद्रवनिभामभाषत ॥ ७० ॥
 वत्स मत्सरिषु हृष्टारायित-
 क्रूरदूरवचनेषु बलिषु ।
 विष्टपानि रुषि दग्धुमीश्वरः
 को न कुप्यति महासहायवान् ॥ ७१ ॥
 मुञ्चतीन्दुमणिरप्यहो महा-
 घर्षणेन तमसि स्फुलिङ्गकान् ।
 ईदृशोपशमचारुचेतसः
 कस्तवोपमितमेतु हेतुभिः ॥ ७२ ॥
 सोदरैः सह हृह्रद्विधीति-
 स्यार्धवार्धितमहो महोद्यमेः ।
 अद्रियस्व निजराज्यमुज्ज्वलं
 पावनीं कुरुकुलावनीमिमाम् ॥ ७३ ॥
 सद्गुरुक्तमिव चित्ततः क्वचि-
 न्नोपकारमवतारयन्त्यहो ।
 अर्थिदत्तमिव वित्तमुत्तमा
 न स्मरन्त्यपकृतं परैः कृतम् ॥ ७४ ॥
 संसहस्य कुनयं सुयोधने
 स्वानुजैर्ब्रज निजां पुरीमपि ।

सा पृथाभव भवद्वियोगिनी
 क्रेशलेशविषया भविष्यति ॥ ७५ ॥
 तूर्णमित्ययमनुज्ञया पितुः
 स्वं पुरं प्रति चचाल धर्मसूः ।
 सोदरैः सह मुहुर्मुहुर्मह-
 मर्षनिश्वसितहर्षितायुधैः ॥ ७६ ॥
 रोषदोषकलुषाः प्रयान्त्यमी
 तात मृत्युरयमात्मनः कुले ।
 तैः समं समरकर्म दुष्करं
 द्यूतमेतदिह वर्ततां पुनः ॥ ७७ ॥
 द्वादशेव शरदो वनावनीं
 ते ब्रजन्त्वजिनवाससो जिताः ।
 खञ्जना इव शुचौ च्योदशे
 गुप्त्रमेव विचरन्तु वत्सरे ॥ ७८ ॥
 इत्यजेयसमरो भवामि ते-
 द्वादशाब्दबलवद्वलौघयः ।
 एवमङ्गुलिगिरा कुरुद्वहे
 धर्मनन्दनमज्जहवत् पुनः ॥ ७९ ॥
 विशेषकम् ।
 सचधर्ममधिकृत्य धर्मसू-
 र्यद्विष्यद्दयः सभां गतः ।
 निर्जितः शकुनिना दुरोदरे
 सोदरैः सह वनाय चेलिवान् ॥ ८० ॥
 दत्तराज्यविभवः सुयोधने
 कृत्तिचीवरधरो युधिष्ठिरः ।
 शेलकाननविलासमानसः
 शंकरश्रियमश्रियत् तदा ॥ ८१ ॥
 पाण्डवाननु यतीमथावदद्
 द्रोपदीमिति सुयोधनानुजः ।
 मुञ्च पञ्च दयितानकिंचना-
 नेकमेव वृणु कौरवेश्वरम् ॥ ८२ ॥
 पावनिस्तमवदच्चतुर्दशे
 वत्सरे निविडमत्सरैरितः ।
 क्षण्यकौरवशतार्पितक्रमः
 कौरवेशमुकुटे नटाम्यहम् ॥ ८३ ॥

कृतिवेष्टितवपुः किमच गो-
 गैरयं वदति काननोचितः ।
 श्वमुद्गिरि सुयोधनानुजे-
 हासि कर्णशकुनिक्षितीश्वरेः ॥ ८४ ॥
 हन्तमुग्रतरमन्तुकारिणः
 कर्णसौबलकशेषभूषणीन् ।
 प्रत्यजानत धृतक्रुधस्त्रय-
 स्तेऽपि संसदि वृकोदरानुजाः ॥ ८५ ॥
 वीक्ष्य कानपि विनम्यः कानपि
 स्वान्तचिन्तिततदङ्गमङ्गलान् ।
 सायहस्य विदुरस्य मन्दिरे
 ते विमुच्य जननीमथाचलन् ॥ ८६ ॥
 अभिवाद्य पदद्वयं वधूं
 चलितां कृच्छ्रमथावदत् पृथा ।
 कुसुमास्तरघृन्तभीरु ते
 भविताङ्गं सति कर्करातिथिः ॥ ८७ ॥
 सुकुमारतयानयाश्रयद्
 घुस्तृणं मोक्तिकमण्डनानि च ।
 रविधाम सहिष्यते कथं
 भवती स्वेदलवांश्च सा वने ॥ ८८ ॥
 जगदेकचितोऽपि यान्त्वमी
 सति सत्यव्रतपालिनो वनम् ।
 प्रतिपालय मामिहैकिकां
 किमु वत्से त्वमपीति मुञ्चसि ॥ ८९ ॥
 भवदीयमुखेन्दुनामुना
 विकसत्कोमलकान्तिना विना ।
 नकुल क्व कुलेककैरव-
 प्रतिमं मेऽक्षि विकाशमेष्यति ॥ ९० ॥
 यदि सत्यमपालि सोदरै-
 र्नियतं पालितमेव तत् त्वया ।
 त्वमिहैव कृतस्थितिः शुचः
 सहदेव प्रियपुत्र पाहि माम् ॥ ९१ ॥
 सकृपः कृतदुर्नयेऽप्यरो
 विजयिन् यः समभूः सभाभुवि ।

अकृपः स कथं स्थितोऽधुना
 रुदतीं मां न दृशापि पश्यसि ॥ ९२ ॥
 जनुमन्दिरतो विकृष्य मां
 निजपृष्ठेन वहन्नर्हनिशम् ।
 किमु भीम गतस्तदा खिदां
 यदिदानीं रुदतीं विमुञ्चसि ॥ ९३ ॥
 निजमौलिमणीगयोन्मजा-
 शुचिशोभेषु नमन्नहर्मुखे ।
 मम पादनखेषु को युधि-
 ष्ठिर कर्ता वदनावलोकनम् ॥ ९४ ॥
 उपलानपि सा विलापिनी-
 त्यवशारोदयदच नाद्रुतम् ।
 यदशोच्यत तेस्तदा सुयो-
 धनदुःशासनकर्णसौबलेः ॥ ९५ ॥
 अधिपाः किमु यान्त्यमी ह हा
 वनभूमीमिति नागरो जनः ।
 सकलोऽपि रुरोद रोदसी-
 दरदूरोदरपूरणारवः ॥ ९६ ॥
 माहं दृशा कुपितया धृतराष्ट्राष्ट्र-
 दाहाय भूवमतिदम्भगृहीतराज्यः ।
 इत्येष चीरपिहितास्यविभातिभूत-
 जीमूतगोपितविधुः प्रचक्षाल राजा ॥ ९७ ॥
 कालेन कालकवलीकरवेरवार्त-
 मेतेन कौरवकुलं कलहोत्कटेन ।
 विस्तार्य बाहुयुगमित्यगमन्निकाम-
 कोपारुणोरुनयनः पवनाङ्गजन्मा ॥ ९८ ॥
 एवं किरन् शरकदम्बकमाम्बिकेय-
 सेनासु दुर्धरधनुर्धरधैर्यरोधम् ।
 युद्धे करोम्यहमिति प्रववर्ष गच्छन्
 विष्वक् शतक्रतुसुतः सिकतावितानम् ॥ ९९ ॥
 आच्छिद्य मेदुरदुरोदरदम्भभृम्भ-
 माणप्रभावबलिनं युधि सौबलेयम् ।
 स्याद्युक्तमस्य विशदत्वमिति स्वमास्यं
 लिप्त्वा मखीभिरगमत् सहदेववीरः ॥ १०० ॥

रङ्गत्यरातिनिकरे चिरमङ्गमङ्ग
 शङ्गारितं भुजभृतां निभृतं न भाति ।
 इत्यङ्गनाजनमनोरमरूपरोचि-
 धूलीविलेपशबलो नकुलो जगाम ॥ १०१ ॥
 इत्यातुरं विशतु हस्तिपुरं पुरन्ध्री-
 वर्गो दिनेः कतिपयेरपि कौरवाणाम् ।
 इत्याललाप बहुशापमबद्धकेशा
 सा पाण्डुपुत्रसुदती रुदती प्रवासे ॥ १०२ ॥
 अल्पैरहोभिरिति कौरवकैरवाप्त्यो
 गीतानि बिभ्रतु शपन्निति कोपशैथिल्यः ।
 धोम्यो जगो परिपतन् पथि याम्यरौद्र-
 सामानि नैर्ऋतदिगुदुतदर्भपाणिः ॥ १०३ ॥
 उत्पाताः शतशोऽभवन् पुरि समागत्य स्वयं नारदो
 वंशोच्छेदमथादिशत् कुरुपतेश्चिन्ताज्वलन्नेतसः ।
 तद्गीत्येव समागतेषु शरणं दुर्योधनाद्येषु च
 द्रोणो वीररसेकवाधिरभयं दत्त्वाऽजन्मङ्गलम् ॥ १०४ ॥
 भेजे श्रीजिनदत्तसूरिसुगुरोरर्हन्मत्तार्हस्थितेः
 पादाब्जभरोपमानममरो नाम व्रतीन्द्रः कृती ।
 तत्कीर्त्यौकसि बालभारतमहाकाव्ये द्वितीयं सभा-
 पर्वतत् कविगर्वपर्वतपविः प्राप्यं समाप्रेः पदम् ॥ १०५ ॥
 अमुष्मिन् पञ्चभिः सर्गैः सभापर्वण्यनुष्ठुभाम् ।
 आत्मानि अधिकाशीतिसंयुतानि शतानि षट् ॥ १०६ ॥
 इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते श्री-
 बालभारतनाम्नि महाकाव्ये धीराङ्के सभापर्वणि पाण्डवप्र-
 वासे नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥ :: :: ::

॥ अथ बालभारतस्यारण्यपर्वारम्भः ॥

॥ तत्र प्रथमः सर्गः ॥

—*—

रामादपि श्लाघ्यगुणः श्रियोऽस्तु
 व्यासो मुनिः श्रीदयितावतारः ।
 विनिर्मितो येन परार्थमेव
 भवार्थवे भारतसेतुबन्धः ॥ १ ॥
 अथेन्द्रसेनादिभिरिन्द्रसेना-
 जयेऽप्युदारैः सह चारिदरैः ।

भक्तेश्चतुर्भिर्दशभिश्च पार्थो
 वीरै रथस्थैः पथि पर्यवारि ॥ २ ॥
 वैचित्रिणा नु प्रह्वितं विचित्रं
 रथादिसत्कारमवाप्य पार्थाः ।
 संबोध्य संमान्य निवर्त्य पौरां-
 स्तच्चित्तचोरा ययुरभ्युदीचीम् ॥ ३ ॥
 योगेद्वया धर्मसुतोऽनुगामि-
 द्विजव्रजापेसरशोनकोत्था ।
 शुचं निशायाममुचत् चिमार्गा-
 तटे प्रयागस्य वटे स्थितोऽसौ ॥ ४ ॥
 श्रीविप्रयुक्तेन च भूरिविप्र-
 युक्तेन च क्षोणिभुजा विभासे ।
 अक्षय्यरूपा रसवत्यवापि
 धोम्योपदिष्टेन रवेः स्तवेन ॥ ५ ॥
 सरस्वतीमुख्यसरस्वतीभिः
 श्लाघ्यं कुरुक्षेत्रमुपास्य भूपः ।
 दुरोदरं दूरतरं प्रशंसन्
 स जग्मिवान् काम्यककाननाय ॥ ६ ॥
 आस्थाय पन्थानमिह प्रथीयान्
 स्थितो निशीथे बकदैत्यबन्धुः ।
 किमौरवीरः समवर्तिसख्य-
 वर्ती रणेऽकारि बकारिणाशु ॥ ७ ॥
 निन्द्योऽर्चनं द्योतयिता कथं ते
 मूनः कलेरंश इति त्यजामुम् ।
 इत्यादिवादी विदुरो निरस्तः
 प्रज्ञादृशा प्राप घनेऽत्र पार्थान् ॥ ८ ॥
 संमानितो बन्धुवियोगात्प्र-
 धीदृष्टिदिष्टेन स संजयेन ।
 पुनः पुरेऽगाद्विदुरोऽन्येषु-
 कुमन्त्रबोधाधर्मभौष्ठपार्थः ॥ ९ ॥
 घात्या विसैन्या रिषवोऽधुनेति
 कर्णोक्तिभिः पार्थवधाय धावन् ।
 अनीतिपङ्के किमु मज्जसीति
 व्यासेन रुद्धेऽथ सुयोधनो द्राक् ॥ १० ॥

पार्थाग्रिषिद्यासु कराहृतोऽहं
 निरादरं संसदि कौरवेन्द्रम् ।
 शशाप मेचेयमुनिर्महद्-
 गदाक्षतोर्भवे संयतीति ॥ ११ ॥
 पार्थ वनं द्वैतघनं गतेऽथ
 मिषाणि धात्रीपतयः समीयुः ।
 हृदि प्रविष्टे प्रथमे समन्ताद्
 गणा गुणानामिव गौरवाय ॥ १२ ॥
 यो राजसूयाधभृष्टार्द्रमौलि-
 यो धर्मसूर्यो मतधर्मतत्त्वः ।
 शुचां शुचीनामिव तत्प्रसङ्गाद्
 भागं गृहीत्वा क्षितिपैर्गतं तेः ॥ १३ ॥
 देशाय सूनुरुपदस्य साकं
 कृष्णासुतेः पञ्चभिरञ्जति स्म ।
 तदा यदूनां च विभुः सुभद्रा-
 भिमन्युयुक्तोऽगमदुग्मन्युः ॥ १४ ॥
 प्रमोदवह्निं द्विषदुपदाध-
 दग्धां प्ररोहाभिमुखीं प्रतन्वन् ।
 कृष्णो मुनिर्मथ इवेत्य पार्थ
 प्रतिश्रुतिं नाम वषर्षे विद्याम् ॥ १५ ॥
 सरस्वतीसङ्गसदापवित्रं
 गतास्ततः काम्यककाननं ते ।
 प्रतिश्रुतिं साधयितुं किरीटी
 जगाम जायन्महिमा हिमाद्रिम् ॥ १६ ॥
 ददाह संक्रन्दननन्दनस्य
 दिनेश्च केशिदृषधद्वियोगः ।
 मनो वनोर्व्या विततानि तेषां
 श्रीशेषशोकद्रुमकाननानि ॥ १७ ॥
 इहान्तरे शान्तरसः शरीरी
 श्रीलोमशो नाम दिवोऽवतीर्णः ।
 वषर्षे देवर्षिधरः कृतार्थे
 कर्णानुजे कर्षरसायनं गाम् ॥ १८ ॥
 त्वं वर्धसे धर्मतनूच्च दिष्ट्या
 धन्योऽसि मन्यस्व क्षितानरातीन् ।

जगत्त्रयीजेभुजस्य भीमा-
 नुजस्य राजन्नमरास्त्रलाभेः ॥ १९ ॥
 गतो हिमाद्रेस्तटमिन्द्रकील-
 मिन्द्रेण विप्राकृतिना तपोऽर्थे ।
 विमोचितोऽप्यस्त्रमसावमुञ्चन्
 स्फुटात्मनाभाषि शिवं भजेति ॥ २० ॥
 तपोवनं चारु ततो गतोऽसौ
 तपःस्थितो वासविरैकमासम् ।
 दिनचयानन्तरपारणानि
 चकार कारुण्यकलः फलानि ॥ २१ ॥
 परं तपस्तप ततो वितन्वन्
 परंतपः किंचिदचिन्तनीयम् ।
 प्रकाशयामास स मासमात्रं
 बद्धासरीपारणकं फलानि ॥ २२ ॥
 सृजन्नथो मासमुदासवृत्ति-
 र्वपुष्यपि क्षीययशास्तपांसि ।
 बभूव पद्मान्तरितानि शीर्ष-
 पर्णान्यपर्णापतिदत्तचितः ॥ २३ ॥
 स्वयं मरुद्भिः परितः स्फुरद्भिः
 कृताहूतिर्मासि ततश्चतुर्थे ।
 निष्कम्पमूर्ध्वं दधदङ्गमङ्गी-
 चकार ताराणि तपांसि पार्थः ॥ २४ ॥
 हिमाद्रिशृङ्गाणि हिमार्दितानि
 रसादसाराणि विमुच्य चक्रुः ।
 नीलाश्मशृङ्गभ्रमतस्तदङ्गे
 दिग्दन्तिनो दन्तहतीरतीव ॥ २५ ॥
 रजस्तमोलङ्घनजाङ्घ्रिकेन
 क्रोडीचकाराशु हृदा तदानीम् ।
 सत्त्वं स्थितं भूतमिषाष्टमूर्ति-
 र्जगत्त्रयीमूर्तिमसौ महेच्छः ॥ २६ ॥
 तेनाथ तीव्रव्रतलीलयेव
 निह्न्यमानैरिव भीतभीतैः ।
 तस्मिन् प्रदेशे सकलोऽप्यमोचि
 द्वेषादिदोषैरसुमत्समूहः ॥ २७ ॥

पुच्छं चमयोस्तहगुच्छलग्न-
 भमोचयत् सिंहयुवा नखायेः ।
 श्रान्तं रतान्ते कलविङ्गयुग्मं
 सैर्मृदु व्येज्यत फूत्कृतेन ॥ २८ ॥
 शुष्यज्जलादाशु तटादुदस्य
 तिमिर्दकेऽमोचि वकेन भूरो ।
 अपाययन्मातृवियुक्तमेण-
 मेणारिनारी कृपया पयांसि ॥ २९ ॥
 समं समयेर्चतुभिर्व्यभूषि
 घनावनी तच्च विमुक्तवैरैः ।
 आधिर्वभूवार्जुनमर्जुनस्य
 यशो लतापुष्पततिच्छलेन ॥ ३० ॥
 अंसद्वयोत्तंसकृपाणचापं
 निषङ्गयुग्मव्यतिषङ्गिपृष्ठम् ।
 तपांसि तादृशि च तप्यमानं
 तं वीक्ष्य विदोभमगुर्दिगीशाः ॥ ३१ ॥
 प्रीतोऽद्रुतेस्तस्य तपोभिरेभिः
 कुतूहली सत्त्वविलोकनाय ।
 तचाययो सानुचरः किरात-
 रूपं विरूपाक्षविभुर्विभाव्य ॥ ३२ ॥
 स्वसंमुखं क्रूरतरस्तरस्वी
 मूकासुरः शूकरमूर्तिरुद्यन् ।
 पुरः शरेणाशु तवानुजेन
 जघ्रेऽनुजघ्रे शशिशेखरेण ॥ ३३ ॥
 अयं मयाङ्गीकृत एव कोलः
 कुतस्त्वयाहन्यत हन्मिन्तत् त्वाम् ।
 इत्युक्तिभिर्दूतमुखोदिताभिः
 पार्थ रणार्थं विभुरावभाषे ॥ ३४ ॥
 अथोदितास्त्रे शशिशेखरेण
 भिल्ले किरीटी भुजभृत्किरीटः ।
 आरोप्य चापं रचयांचकार
 ब्रह्माण्डमुन्मण्डपमेव काण्डेः ॥ ३५ ॥
 तेनेषुजालेन भिया कराले
 चस्ते समस्ते गणचक्रवाले ।

प्रभावतस्तस्य धनुर्निषङ्गा-
 दुरोऽह्वरद्विस्मितमानसस्य ॥ ३६ ॥
 कोशादथाकृष्य कृपाणमुद्य-
 त्याणिः प्रतापी प्रति तं किरातम् ।
 तवानुजो भानुजयोयजाय-
 दृग्दीप्तिर्द्विप्रदिगुच्चाल ॥ ३७ ॥
 हूते कृपाणेऽप्यकृपाणि पाणि-
 पातेः विपन्मङ्गु शिलाकुलानि ।
 भीमानुभूरेष पुरो हरोध
 क्रोधेकवीरः प्रधनेऽन्धकारिम् ॥ ३८ ॥
 क्षीणद्रुपाषाणगणायुधोऽथ
 प्रफुल्लमल्लत्वविधिः स धीरः ।
 करेण धृत्वा चरणे स्मरारि-
 मबिभ्रमज्जेवपटीमिवाजो ॥ ३९ ॥
 घूलागलद्गाङ्गजलः कपाली
 शूली जटालः स्फुटबालचन्द्रः ।
 प्रत्यक्षतां तस्य गतस्त्रिनेत्रः
 क्षणेन सत्त्वप्रसरेण तुष्टः ॥ ४० ॥
 पृथाभवाय प्रथितस्तवाय
 ततः प्रभुः पाशुपतास्त्रमस्मे ।
 अमानवक्षेप्यमदात्मदान्ध-
 सुरासुरश्रेणिष्वयोज्ज्वलशि ॥ ४१ ॥
 दास्यत्यसौ नः सुपतीनितीक्ष
 देवीभिरभ्यार्चि स पुण्यवृष्ट्या ।
 तदा द्युलक्ष्मीमदगर्जिताभो
 नभोऽन्तरा दुन्दुभिरुन्ननाद ॥ ४२ ॥
 एष प्रसन्नैरथ पर्यवारि
 शृन्दारकैरिन्द्र इवेन्द्रसूनुः ।
 ददत्युदात्ते सुमनस्त्वभाजः
 प्रभोः सुतेऽपि प्रभुवत् प्रभुत्वम् ॥ ४३ ॥
 प्रस्थापनास्त्रं धनदः प्रचेताः
 पाशान् ददौ दण्डधरश्च दण्डम् ।
 जगज्जयामीभिरुदारवीर-
 मुदीरयन्तः स्वयमित्यमुष्मे ॥ ४४ ॥

धन्योऽधुना मातलिसारथो तं
 रथेऽधिरोप्य प्रथमानमानम्^१ ।
 द्विषन्निकाग्रदुतसूदनाय
 दुनायकः स्वर्भवनं निनाय ॥ ४५ ॥
 अर्धासने तं विनिवेश्य शक्रः
 किमेतदेतत् परिपृच्छतो मे ।
 साक्षान्नराख्यानयुतं समस्त-
 मिदं चरिचं कथयांचकार ॥ ४६ ॥
 सगद्गदस्मेरमुखे सहर्ष-
 दृम्बदुबाष्पाम्भसि हृष्टरोम्भि
 ईदृक्चरिचमवशामृतोद्य-
 मग्राशये भूभुजि सानुजेऽपि ॥ ४७ ॥
 पुनर्मुनीन्दुर्निजगाद राजन्
 भूतीर्थयात्रासु मयि प्रवृत्ते ।
 इदं मदीयेन मुखेन पार्थः
 कृत्प्रणामस्तव संदिदेश ॥ ४८ ॥
 युग्यम् ।
 संवत्सरैः पञ्चभिस्तप्यच्छ
 दिव्यास्त्रचक्रं रचितेन्द्रकार्यैः ।
 श्वेताद्रिमेले भवदङ्घ्रिपद्मे
 रोलम्बयिष्यामि शिरोजराजीः ॥ ४९ ॥
 तस्मिन्निति व्यक्तगिरि प्रमोदं
 प्रपद्य पृथ्वीपतिरित्युवाच ।
 त्वया करिष्ये सह तीर्थयात्रां
 प्रसीद सीदन्तु ममाद्य संधाः ॥ ५० ॥
 श्रीलोमशेनानुमते मतेऽस्मिन्
 वृद्धं जनं काम्यकतो निवर्त्य
 स्थितस्त्यहं पर्वतनारदादि-
 कथाभिरद्वेषहृदेष पार्थः ॥ ५१ ॥
 नृपोऽन्वहं वर्त्मनि लोमशेन
 धोम्येन चादिष्टविशिष्टतत्त्वः ।
 अचाल पूर्वं प्रति मार्गशीर्षी-
 विरामपुण्योदयवासरेऽसौ ॥ ५२ ॥

सन्नानदानार्चितविश्वतीर्थैः
 पार्थः पथा नैमिषकाननस्य ।
 सोद्रेकगङ्गायमुनाम्बुसेकं
 प्रयागमागः क्षयदक्षमागात् ॥ ५३ ॥
 महानदीभाजमयं गयादि-
 मगात् पविचं शिरसा मयस्य ।
 अद्वस्तदा गीष्मजयेन गर्जेन्
 विभूषयामास नभोऽन्तरालम् ॥ ५४ ॥
 धोम्योऽथ पार्थ निजगाद धर्म्या
 न युज्यते पार्थिव तीर्थयात्रा ।
 वर्षासु वर्षाम्बुवशप्रभूता-
 विभूतजीवाकुलभूमिकासु ॥ ५५ ॥
 क्षमापाल कालः पुनरेष रम्यः
 स्थानस्थितानां न तु याचिकाणाम् ।
 दृक्प्रतीतिकृद्द्रुश्यसमस्तवस्तु-
 र्जम्बालजालाम्बुकरालवर्त्म ॥ ५६ ॥
 तथाहि पश्याद्वमृदङ्गनादे-
 र्नृत्यन्ति नूनं नृपदिक्पुरन्ध्रः ।
 आसामतश्चञ्चलरत्नभूषा-
 विभासिभा भात्यचिरप्रभासौ ॥ ५७ ॥
 ओर्वाग्निक्कीला नियतं पयोधेः
 समं पयोभिः परिरे पयोदेः ।
 एतास्तदेतेषु तड्द्वितान-
 च्छलाज्ज्वलन्त्युज्ज्वलदिग्बिभागाः ॥ ५८ ॥
 उत्तेज्यते मन्मथसैनिकास्त्र-
 गणोऽब्जशणेषु तड्द्विमिश्रेण ।
 तस्य स्फुलिङ्गेरिव पश्य पिङ्गे-
 रद्योति खद्योतकुलेश्चलद्भिः ॥ ५९ ॥
 पतिर्द्युतीनां पिहितः पयोदे-
 स्तत्कान्तयस्तद्विषि तद्वियुक्ताः ।
 भ्रमन्ति मूर्च्छन्ति पतन्ति वात-
 वीचीचलन्नीपरजोऽपदेशात् ॥ ६० ॥
 जित्वा दवाग्नीन् निजधर्मपुत्र-
 दुमद्रुहः पश्य मुदाम्बुदानाम् ।

गजोदृहासैर्हसतां लसन्ति
 दन्ता इवेता धवला जलाकाः ॥ ६१ ॥
 नायं पयोदोऽर्जुन एष नील-
 द्युतिर्दिवोऽभ्येति तडित्किरीटी ।
 धारापदेशान्नृप दर्शयंस्तेऽ-
 भ्यस्तेषुपातान् कलितेन्द्रचापः ॥ ६२ ॥
 निरीक्ष्य नीराशि पतन्ति गर्भा-
 धानस्य बीजानि भुजंगमीनाम् ।
 विभाव्य संभावि सुभिषमेते
 नदन्ति नृत्यन्ति च नीलकण्ठाः ॥ ६३ ॥
 सुजातिभाजः समयस्य राज-
 न्नमुष्य पुषीः सरितो रसाढ्याः ।
 समुद्रहन्तस्त्रपया महान्तः
 पयोधयः संप्रति संकुचन्ति ॥ ६४ ॥
 वियोगिनीहृद्वलदारणाय
 दधाति कामः क्रकवानि कामम् ।
 उत्कण्ठकान्यागतभृङ्गसङ्ग-
 नीलस्फुटत्केतककेतवेन ॥ ६५ ॥
 गूढाङ्गुयः पङ्कपरंपरासु
 श्यामाः स्वरामाविरहातिदुःखैः ।
 फूत्कारिणो मार्गवशेन वक्रं
 सर्पन्ति सर्पा इव पश्य पान्थाः ॥ ६६ ॥
 कृतां पयोदैः सरितं स्मराच्चा-
 रेखामिवोल्लङ्घितुमप्यशक्ताः ।
 प्राणान् परित्याजयितुं नदद्वि-
 र्कृता इवेते पथि पार्थ पान्थाः ॥ ६७ ॥
 पान्थस्य दुःखं नलिनस्य नाशं
 जलस्य मालिन्यमिनस्य लोपम् ।
 पश्याम मा स्मेति विशुद्धपद्माः
 प्रागेव जग्मुर्नृप राजहंसाः ॥ ६८ ॥
 सुप्रोऽधुना विष्णुरितीव तीव्र-
 मयूखपीयूषमयूखबिम्बे ।
 तल्लोचने रोचयतो न रोचि-
 श्चयेन विश्वं तिमिरार्तमेतत् ॥ ६९ ॥

स विश्वनाथः स्वपिति स्म पार्थ
 तीर्थानि सर्वाण्यपि यन्मयानि ।
 इहेव तत् संप्रति तिष्ठ तस्मिन्
 बिद्राणनिद्रे कुरु तीर्थयात्राम् ॥ ७० ॥
 इत्युक्तिभिर्धाम्यपुरोहितस्य
 नृपश्चतुर्मासमुवास तत्र ।
 मठद्विजास्यादश्वेषु वृत्तं
 राजर्षिराजस्य गयस्य विश्वम् ॥ ७१ ॥
 पश्यन्नगस्त्याग्रमदुर्नयादि-
 तीर्थान्यथो चार्थिष्वपंगवोऽसौ ।
 पुरातनानां चरितानि श्रवन्
 जगाम गङ्गान्वितसागराय ॥ ७२ ॥
 तस्मिन् कृती पञ्चनदीशतेषु
 स्नातो गतः पुण्यकलः कलिङ्गान् ।
 अद्वैतधीर्वैतरणीं स्रवन्ती-
 मुत्तीर्य तेने पितृतर्पणानि ॥ ७३ ॥
 उत्पन्नमषाखिललोकवृत्त-
 बिलोकनज्ञानममुष्य राज्ञः ।
 तथाश्रयोत् षष्ठिसहस्रगव्यू-
 त्यन्तर्गतानां यमिनां जपं सः ॥ ७४ ॥
 दानं ददद्गार्गवसङ्गमाय
 गिरा मुनीन्दोरकृतव्रणस्य ।
 अथ स्थितः कश्यपवेदिकायां
 चतुर्दशीं यावदसौ नरेशः ॥ ७५ ॥
 नत्वाथ भास्वन्महसं महेन्द्र-
 महाद्रिमौलो भृगुनन्दनर्षिम् ।
 क्षोणीशमुख्यो दिशि दक्षिणस्यां
 परिभ्रुतं नाम नदीं जगाम ॥ ७६ ॥
 गोदावरीस्नानकरीकृतश्री-
 रगस्थतीर्थं द्रविडेषु नत्वा ।
 पराक्रमं शक्रसुतस्य नारी-
 तीर्थेषु नत्वा स ययौ प्रभासम् ॥ ७७ ॥
 आनन्दसंवादविशारदाभ्यां
 रामाच्युताभ्यां परिपूजितेन ।

तत्र स्थितं भूमिभुजा समीर-
 पयोभुजा द्वादश वासराणि ॥ ७८ ॥
 ततो विदर्भेषु गतः स तेने
 स्नानं पयोष्णीसरितः पयोभिः ।
 तत्र स्थितः शक्रसहासनस्थं
 क्षानेन दृष्ट्वानुजमुन्मदोऽभूत् ॥ ७९ ॥
 आननं द्रुपदराजसुतायाः
 सर्वतीर्थविहितस्त्रपनायाः ।
 यद्गुल्लोकि कमलेः क्व तदेषां
 प्रीतये भवतु शीतमरीचिः ॥ ८० ॥
 ददत् प्रतिपदं मुदा द्विजजनाय दानान्ययं
 नयं च जनयन् जनैर्जगति धर्मवीरोत्तमः ।
 उपास्य परितोऽप्युदक्कुभिः सर्वतीर्थावलीः
 सुबाहुपुरमासदत् तदनु मेदिनीकामुकः ॥ ८१ ॥
 इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते श्री-
 बालभारतनाम्नि महाकाव्ये धीराङ्गे आरण्यके पर्वणि ती-
 र्थापासनो नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ :: ::

॥ अथ बालभारतस्य ॥

॥ द्वितीयः सर्गः ॥

कनीनिकीभवन् ध्यानदृशि दर्शयतां सताम् ।
 संसारपारावारस्य पारं पाराशरो मुनिः ॥ १ ॥
 व्यासादासाद्य तत् कर्णविषं पार्थकथानकम् ।
 दिनानि तानि गान्धारीजानिर्दुःखादवाहयत् ॥ २ ॥
 ततश्चरणचारेण वैचित्र्यतनयास्तु ते ।
 परिमुक्तस्था युक्तं चेलुर्भूभृद्विभुं प्रति ॥ ३ ॥
 भूधराधिपतिभानिभालनो-
 त्तालभालतरलं विलोचनम् ।
 लोमशस्तदनु सोमवंशजं
 चितवल्गुभमभाषत क्षितेः ॥ ४ ॥
 शेलाधिपोऽयमिह राज्यमपास्य पाण्डु-
 स्तस्थो चिरं तव पिता मृगयाविरक्तः ।

तत्कृपनिर्भरतपःप्रभवैर्यशोभिः
 शुभ्रैर्विभाति वपुस्य सुधांशुशुद्धम् ॥ ५ ॥
 ध्रुवमधनिधरादृतः पितुः स्वात्
 किमपि वशीकरसौषधं गृहीत्वा ।
 अहरत वपुर्धमेव गौरी
 पदमदित द्युधुनी तु मूर्ध्नि शंभोः ॥ ६ ॥
 नृपाल बालश्चिरमद्रिभर्तुः
 क्रोडेऽस्य विक्रीडितवान् यतस्त्वम् ।
 तत् त्वद्वियोगेरिव तापितोऽयं
 प्रालेयजालानि तनो तनोति ॥ ७ ॥
 मूलस्रुतेदृक्श्रुतिविश्वगर्भे
 प्रत्यन्तशेलप्रभवेर्भुवोऽन्तः ।
 शिरश्च्युतेरस्य हिमाम्बुपूरे-
 रन्तर्मरुद्वेश्च ररङ्ग गङ्गा ॥ ८ ॥
 ग्रीष्मे दिवाकरकरप्रकरार्दितानां
 मध्यंदिनेषु नृप किंनरदंपतीनाम् ।
 अस्मिन् गलतुहिनबिन्दुकदम्बकानि
 धारागृहश्रियमयन्ति गुहागृहाणि ॥ ९ ॥
 तपसि दृढतरो दधाति मूर्ध्ना
 विबुधमणीन् वहति क्षमां समन्तात् ।
 धरणिधर भवन्तमित्यवश्यं
 सुहृदमिवेक्षितुमेष नित्यमूर्ध्वः ॥ १० ॥
 हेलविलङ्घितहिरण्यमयरत्नशृङ्गाः
 शृङ्गारभासुररुचः सहचारिकान्ताः ।
 कान्तारभूषसतयोऽच चरन्ति सारं
 सारङ्गचञ्चलदृशो मरुतां महेलाः ॥ ११ ॥
 रत्नावनीरुचिचयेन मिथोऽप्यलक्ष्या-
 वेकच वासरसिकाविह हस्तिसिंहौ ।
 जानन्तु मुग्धहृदया इति किं नु वेद्वि
 तादृक्तपोधनतपःप्रभवं प्रभावम् ॥ १२ ॥
 बहुकासारः सारः
 सारस्वतचारिभिर्महानेषः ।

निजकान्तारं तारं
 तारं वहति ब्रह्मं मरुताम् ॥ १३ ॥
 उतीर्य तूर्ध्वतरमङ्गुलतटात् तटिन्यः
 पेतुः सुता इव गिरिरिह पादपीठे ।
 तल्लब्धरत्नमयभूषणभारभाजो
 गच्छन्ति विस्तृततरसा दयितं पयोधिम् ॥ १४ ॥
 विश्वेकशुशुरणागतमन्थकारं
 संरक्ष्य भानुमति वीक्षणभाजि शैलः ।
 भान्त्वा दिनं गतवतीह गुहागृहान्त-
 राकृष्य मुञ्चति निशि ज्वलितोषधीकः ॥ १५ ॥
 भात्येष मेरुहरोऽपि नमेरुशोभी
 कृत्स्नामिलामपि वहन्निलामिरामः ।
 सव्यालवालमपि चन्दनपादपानां
 नव्यालवालमभितो वहते समूहम् ॥ १६ ॥
 खेलत्यन्तर्धनस्यास्मिन् रतिभूतरुचारुणः ।
 सरोधः श्रीसखो रत्नैरतिभूतरुचारुणः ॥ १७ ॥
 धन्येभप्रकरकरायभग्नवंश-
 प्राभारप्रभवनवीनमौक्तिकोऽयम् ।
 कान्तारप्रसवपरागपिङ्गमूर्ति-
 नैववावलिघृतमेखद्विभाति ॥ १८ ॥
 भित्त्वा भित्त्वा कुवलयदलश्यामभासः सशब्दा-
 नब्दानस्मिन् गुरुतरशिलासङ्गसंपीडिताङ्गः ।
 सारङ्गाणामपि पतिरपि प्रत्यहं हन्ति जातं
 मातङ्गानां नहि गुरुवं संनिधावप्यशङ्कम् ॥ १९ ॥
 करिपरिणतदन्ताभ्याससंभग्नशङ्क-
 च्युतमणिचयमिश्रैरस्य पूरैर्नदीनाम् ।
 अपि मृगमृगनाभिभाजमानान्तराले-
 रुदधिरजनि रत्नस्थानकं मेचकश्च ॥ २० ॥
 धूमायमान इव लोलपयोदजालैः
 कीलानुबद्ध इव रत्नशिरःसमूहैः ।
 स्फारस्फुलिङ्ग इव कान्तिपिशङ्गपन्नि-
 व्यूहेरयं विद्यदुदन्वति वाडवाग्निः ॥ २१ ॥

१-शिखा-इति पा० ।

अस्मिन् महीभृति महाकटकाभिरामे
 तुङ्गा विभान्ति शिखराः किल धीरवीराः ।
 मोलिस्थितदुग्धमिवेष धृतातपसाः
 क्रीडदुर्जंगकपटप्रचलत्कृपाणाः ॥ २२ ॥
 गोप्रसङ्गेज्ज्वलच्छाये हरिच्छविपरिच्छदः ।
 एष भूमिधरो भाति जगत्त्रितयवस्तुषत्* ॥ २३ ॥
 लसन्नीलयावच्छिभरविनीलेऽम्बरतले
 सदा वर्षाहर्षादिह तटवनेषु क्षितिभृतः ।
 समीरप्राभारप्रहृतनिपतन्निर्भरकण्ठे-
 र्मेयूरा नृत्यन्ति स्फुरति परितश्चातकचयः ॥ २४ ॥
 चूलाचञ्चलमणिगणविभाकृष्टकोदण्डकेलिः
 कीलालोलस्फुरदुस्तडित्द्रुम्भदम्भोलिशोभी ।
 कालेनाब्जच्छलनवभवत्पद्मपद्मेऽयमद्भि-
 र्जैत्रं शुभं हरिमिव पराजित्य जगद्दृशस्त्रे ॥ २५ ॥
 प्राचीमञ्जुति चण्डरोचिषि चिरे प्राप्ते प्रतीचीं प्रति
 प्रातः शीतकरे करैरुभयतो गाङ्गेयभङ्गेज्ज्वलः ।
 हेमं कुण्डलमेकतः कलयतः कापालमप्यन्यतो
 भूतेशस्य वधूविभक्तवपुषः सैष श्रियं पुष्यति ॥ २६ ॥
 त्वद्वन्धुबन्धुरतप्रोवशदर्शितात्मा
 जामातृसङ्गमसुखानि चिरादवाप ।
 अभ्यापतन्तमयमित्यधुना भवन्तं
 लोलाभिराह्वयति शाखिशिखाङ्गुलीभिः ॥ २७ ॥
 इति लोमशोक्तिभिरयं नृपतिः
 कुतुकी विलोकयितुमेवमगम् ।
 अकृत द्रुतामपि गतं वत यां
 अदधायि सापि वरला पतिभिः ॥ २८ ॥
 पुरश्चरद्रीमपदान्तघात-
 समीकृतोरुस्वपुटोपलेन ।
 पथारुहोद्वाथ धराधरं तं
 धराधवोऽन्यैरनुगम्यमानः ॥ २९ ॥
 गन्धमादनवनान्तयायिने
 वायुवर्धितरजोऽम्बुवृष्टिजम् ।

* अनन्तार्थोऽयं श्लोकः ।

घ्नन्ति विघ्नमथ कुञ्जपुञ्जिता
 ध्यानशुद्धशुचिचेतसः स्म ते ॥ ३० ॥
 आकुले द्विजकुले पथि वध्वां
 पातभाजि नकुलेन धृतायाम् ।
 अस्मरच्च मनसाथ मरुदू-
 राजगाम च घटोत्कचवीरः ॥ ३१ ॥
 व्योमाङ्गणायसरलोमशदर्शितेन
 मार्गेण मेघपरिरब्धतडिल्लताभाः ।
 ऊठा घटोत्कचचमूसुभटोच्चयेन
 शेलेन्द्रमूर्धनि ययुर्बदरीवनं ते ॥ ३२ ॥
 पतिभ्यो निर्विशेषायाः कृष्णायाः सुखदुःखयोः ।
 सत्याः स्नानेन गङ्गा स्वं तत्र पुण्यममन्यत ॥ ३३ ॥
 कृष्णा तत्र कृतानल्पा कल्पा बिन्दुसरोऽम्बुजे ।
 मुदा मुकुरयामास कैलासस्य गिरेः शिलाः ॥ ३४ ॥
 सप्रमेऽहनि कैलासतटे स्वमुखबिम्बवत् ।
 पूर्वोत्तरमरुकृष्टं कृष्णा हेमाद्रिमेक्षत ॥ ३५ ॥
 अङ्गानि मह्यमीदृशि यच्छेति प्रेरितस्तया ।
 मारुतिः पितृभक्त्यैव मरुतः संमुखोऽचलत् ॥ ३६ ॥
 गन्धमादनमारुह्य मुह्यद्गन्धर्वगुह्यकम् ।
 सशङ्खनादं नादं स चक्रे चकितदिग्भाजम् ॥ ३७ ॥
 वसन्निह वने हेमकदलीखण्डमण्डने ।
 तद्वानजायदुत्तानसंभ्रमो हनुमानभूत् ॥ ३८ ॥
 पुच्छाच्छ्रोतेन स पविप्रहारं स्मारयन् गिरिम् ।
 उत्तस्थो कुम्भकर्णोदीन् नाकस्थानपि कम्पयन् ॥ ३९ ॥
 मत्वायान्तमथ ज्ञानाद्धान्धवं गान्धवाहिना ।
 तस्यै तस्य प्रियाकर्तुं संकटे पथि सुप्रवत् ॥ ४० ॥
 खिन्नो भीमः सुसंरम्भाद्रेमरम्भावनाध्वनि ।
 क्वापि तापं सरस्योष्कत् पानस्नानैर्द्विपेन्द्रवत् ॥ ४१ ॥
 गच्छन् पुरः कपीन्द्रं तमथ रुद्रमहापथम् ।
 स हेमाद्रिमिवाद्रीन्द्रसेवायातमलोकयत् ॥ ४२ ॥
 अपसर्पेत्वसौ मार्गादिति मारुतिरुन्नदन् ।
 तूर्णं धूर्णत्पतन्मुह्यन्जीवकीबमगं व्यधात् ॥ ४३ ॥
 अघोन्मील्य दृशो किञ्चित् किञ्चिदाकुञ्च्य कन्धराम् ।
 मन्दं मन्द इवोवाच वानरोऽयं नरोक्तिभिः ॥ ४४ ॥

महात्मन इवाकारस्तवाचारस्तु नीचवत् ।
 यतो वृथा व्यथापाचं जीवान् जनयसि स्वनेः ॥ ४५ ॥
 निद्रागुणक्षणीरोगभोगपृथुव्ययम् ।
 किं मां जागरयन् मूढ कृतवान् सुकृतं भवान् ॥ ४६ ॥
 मर्त्योऽस्यमर्त्यदेशोऽयं निवर्तस्व किमपि ते ।
 सुखं निद्रां करोम्येष सुखं जीवन्तु जन्तवः ॥ ४७ ॥
 निजं कुलं स कार्यं च प्रथयित्वा पृथासुतः ।
 ययाचे वैरिमन्यानः पन्थानमथ वानरम् ॥ ४८ ॥
 ऊचे कपिरपि स्वात्मज्ञानाच्चेन्मां न लङ्घसे ।
 तद्गच्छ पुच्छमुत्क्षिप्य हृणोऽहं चलनाक्षमः ॥ ४९ ॥
 नात्मवान् लङ्घनीयः स्यादस्य पुच्छमुदस्य तत् ।
 इतो यामीति भीमस्तदुत्क्षेपमकरोत् करम् ॥ ५० ॥
 अक्षमः स तदुत्क्षेपमहं दृष्टोऽस्मि केनचित् ।
 इति दिक्षु क्षिपन्नक्षि कपिना तेन भाषितः ॥ ५१ ॥
 लज्जतां मा स्म सामीरे यदहं भवदयजः ।
 वत्स त्वद्वर्णनोत्कण्ठी प्राप्नः श्रीरामकिंकरः ॥ ५२ ॥
 अथानन्दपरिस्यन्दस्यन्दमानस्वमानसः ।
 बकारिः शिरसि न्यस्य पाणी वाणीमिमां जगौ ॥ ५३ ॥
 मायालब्धमपि प्रेक्ष्य त्वां प्रीतोऽस्मि दृढं प्रभो ।
 अतिप्रीणय मामब्धियोग्यस्फूर्तिमूर्तिभृत् ॥ ५४ ॥
 कल्पान्तक्रमवर्धितानलभयं भ्रान्तदुसद्वानवं
 रुक्मच्छन्नशिरःकिरीटतिलकयीवामणिद्योमणि ।
 रोमस्तोमशिखातिर्खर्वितनगं निःसीम भीमस्तदा-
 पश्यद् भ्रातुरकातरेण मनसा तद्वर्धमानं वपुः ॥ ५५ ॥
 नासाश्वासवशोदरागतमुहुर्यतोऽबुजातो मुख-
 श्वासव्यासनतोन्नतवित्तिधृतिव्यपोरगयामणीः ।
 अङ्गव्यापिसमाप्रप्रभुवनो नाह्णापि वक्षश्च्युत-
 स्वेदार्यः कणवर्णमणवमसावैक्षिष्ठ किं वर्यताम् ॥ ५६ ॥
 तत्पुच्छाहतिनिम्नभूतलपथात् पाथोऽभवन्निम्नगा-
 स्तच्छासाज्जलधेर्गतैरित इतोऽयोभिश्च सप्रार्थवाः ।
 तदूत्कारबलात् तदा स्फुटितवत्यद्रीन्द्रवृन्दे गुहा-
 विद्धे व्योमनि ततनूरुहमुखेऽस्मिद्राणि कक्षच्छलात् ॥ ५७ ॥

१ स्वात्महितं चे- इति पा० ।

कृतं तत्तेजोभिः किमपि रथपृष्ठे प्रसूमरं
 स्वबिम्बस्यच्छायावलयमवलोक्य द्युतिपतिः ।
 चसन् राहुभ्रान्त्या समुपहसितो दूरगतिना
 मृगाङ्गेण स्वाभिः सह सहचरीभिः खलु तदा ॥ ५८ ॥
 कर्णेनासाननच्छिद्रेः पञ्चपासीकृताम्बरः ।
 स बभौ ब्रह्मचारीन्द्रः कपीन्द्रो मरुतां मुदे ॥ ५९ ॥
 अदर्शि दर्शनोयं ते रूपं कपिकुलोत्तम ।
 भाति यद्वर्णने दीना मुनीनामपि कापि वाक् ॥ ६० ॥
 मानहीनस्तवाकाशप्रासादः स्वर्धुनीध्वजः ।
 तमेकादशरुद्र द्राक्षुञ्च चञ्च सतां हृदि ॥ ६१ ॥
 कौन्तेयमिति जल्पन्तं द्रागल्पितघणुः कपिः ।
 आलिलिङ्गं च सानन्दबाष्पो मूर्ध्नि चुचुम्ब च ॥ ६२ ॥
 ऊचे च त्वमभीतो मद्रूपं भीतेन्द्रमैक्षथाः ।
 उत्तारणीयमात्मानं तद्वीर्यस्यादधे मुदा ॥ ६३ ॥
 अद्यादि सिंहनादस्ते मन्नादेन विमिश्रितः ।
 भविता वैरिमर्माविद्विषलिप्तः शरो यथा ॥ ६४ ॥
 स्वयं रणक्षणे स्फूर्जन्नर्जुनस्यन्दनध्वजे ।
 करिष्ये बाढब्रूत्कारैर्गतबोधान् विरोधिनः ॥ ६५ ॥
 इत्युक्त्वास्मिन्नदृश्यत्वं हनूमति गते सति ।
 भीमस्याभूत् तदादुःखप्रमोदरससंकरः ॥ ६६ ॥
 ततो निशातधीः शतकुम्भरम्भावनान्वनौ ।
 हेमपद्मदीयोगि सोऽगात् सौगन्धिकं वनम् ॥ ६७ ॥
 तत्रैलविलशैलायवननिर्भरसंभवाम् ।
 सुवर्णेषद्विनीं रत्नारवितामयमैक्षत ॥ ६८ ॥
 तस्यां पद्मानि कान्तास्यश्रीसद्मानि निरीक्ष्य सः ।
 प्रियामनेरथोऽपूरि मयेत्युत्पलकोऽभवत् ॥ ६९ ॥
 भविष्यद्वल्लभापाणिस्पर्शात् पुलकिते करे ।
 तामङ्गिनीं स जग्राह रत्नारक्षः क्षयक्षमः ॥ ७० ॥
 मिलद्विःपलभुग्योधैररोधि क्रोधिभिः पुनः ।
 उद्यद्विर्वियदयं स मशकैरिव कुञ्जरः ॥ ७१ ॥
 उग्रभ्रमित्वराटोपचक्राकारविडम्बिनीम् ।
 स गदां भ्रामयामास मूर्ध्नि दैत्यभयंकरीम् ॥ ७२ ॥
 तस्मिन् याति तदा तेनुः शिलावर्षाणि राक्षसाः ।
 तान्यस्मिन्नपतन् कान्तामुक्तलीलारविन्दवत् ॥ ७३ ॥

अथोत्पातेषु जातेषु कृष्णादिष्टेन वर्त्मना ।
 राजा घटोत्कचव्यूढस्तथागात् सपरिच्छदः ॥ ७४ ॥
 प्रबोध्य द्वेषिरक्षांसि भीमं भूमिपतिः स्वयम् ।
 समाश्लिष्यन्नसंतप्तं चक्रे रविमिवाम्बुदः ॥ ७५ ॥
 कल्याणकदलीखण्डचामोहितास्ततः ।
 तत्रैवास्थुरमी राज्यसंपदापि निरादराः ॥ ७६ ॥
 शंसन् भास्करशिष्यं स्वं जटाशाली जटासुरः ।
 विप्रवेणी कलान्वेषी तानुपेत्येह तस्थिवान् ॥ ७७ ॥
 घटोत्कचान्विते भीमे मृगयायां गतेऽन्यदा ।
 भुजद्वयवियुक्तेषु रेणे योधिष्ठिरी चमूः ॥ ७८ ॥
 अधिष्यन् भीमकोपाग्नेः प्राग् हृत्वास्त्राणि मायया ।
 क्षणेऽस्मिन् पाण्डवान् कृष्णायुतान् जह्रे जटासुरः ॥ ७९ ॥
 संस्तभितगतिं राक्ष्सा माद्रेयक्षोभितं च तम् ।
 चक्रे यमपुरीषान्थं दुतमन्वेत्य माहतिः ॥ ८० ॥
 अमी पुनः समागत्य नरनारायणाश्रमम् ।
 श्वेताश्वदतसंकेताश्चतुर्वर्षीमपूरयन् ॥ ८१ ॥
 ते मृगीकण्ठकण्डूभिर्मृगारातिनखाङ्कुरम् ।
 ततोऽगमन् शमिपतेराश्रमं वृषपर्वणः ॥ ८२ ॥
 स्थित्वा नृपोऽच सप्राहं सत्कृतो वृषपर्वणा ।
 भास्वानिव सहस्रान्तेऽचलत् प्रत्युत्तरां दिशम् ॥ ८३ ॥
 ततः किरीटसंपर्कमनोरथमिवोज्ज्वलम् ।
 श्वेताद्रिमारोहाहि चतुर्थे पार्थपार्थिवः ॥ ८४ ॥
 अथ गौरीनवोद्गाहप्रसन्नशिवसेवितम् ।
 ते ययुः कृतमेरुश्रीनन्दनं गन्धमादनम् ॥ ८५ ॥
 कीरोक्तिभग्नसंदेहपठद्वटुकमण्डले ।
 महर्षेराष्ट्रिषेणस्य तत्र ते तस्थुराश्रमे ॥ ८६ ॥
 पञ्चवर्णदलेः पुष्पैः समीरणसमीरितैः ।
 कृष्णाय लोभिता भीमं प्रेषीत् तद्गृहणेच्छया ॥ ८७ ॥
 अथाधिरुह्य शैलायमालोक्यायेऽलकां पुरीम् ।
 स नादक्षोभितोदन्वदम्बुकम्बुमवादयत् ॥ ८८ ॥
 तदा तदाननं तादृक्कम्बुचुम्बितवैभवम् ।
 मरालभ्राजिराजीवभ्रमतः शिथ्रिये श्रिया ॥ ८९ ॥
 चुट्यतारामतिचस्यदर्कास्वस्तस्य कम्बुभूः ।
 नादो विद्यमानेन्दुकलासंधिरवर्धत ॥ ९० ॥

नादस्तत्कम्बुभूर्भृदुहोदूतप्रतिस्वनः ।
 दिशि क्वासौ बभूवेति निश्चिकाय न कश्चन ॥ ६१ ॥
 तासु प्रतिध्वनत्कम्बुध्वानश्चूलासु बिम्बितः ।
 प्रीतो भीमः प्रियादेशात् कोटिर्मातिरिवाभवत् ॥ ६२ ॥
 हनुमन्नादमिश्रेण सिंहनादेन मोहयन् ।
 गन्धर्वान् पुष्पपङ्क्तिं तां सोऽग्रहीद्वन्धमादनात् ॥ ६३ ॥
 गन्धमादनवनाधिपालकः
 कोपमाप्य मणिमान् महाबलः ।
 भीमदक्षिणकरव्यथाकर-
 क्षिप्रशक्तिरमरैरनूयत ॥ ६४ ॥
 स्वव्यथाहितरूपेण बाहुना
 दक्षिणेन हठदक्षिणेन सः ।
 चिबगुप्रकरमार्जिताभिधं
 तं व्यधादथ समीरनन्दनः ॥ ६५ ॥
 आर्षिषेणमुनिसद्वनि कृष्णां
 न्यस्य बन्धुभिरसावथ वने ।
 आययो हतपलादकुलोक्ति-
 क्रोधतश्च धनदः प्रधनाय ॥ ६६ ॥
 प्रेत्य पाण्डवमपोह्य च रोषं
 गुह्यकाधिपतिरेतदवोचत् ।
 पुण्यमस्ति मयि नूनमुपेतो
 यः स्वयं त्वमिह धर्मतनूजः ॥ ६७ ॥
 भूचक्रशक्र मम केलिवनान्यमूनि
 नित्यं कृतार्थं यथासुखखेलनेन ।
 अथैव ते निवसतो मधुसेकमेक-
 मासेन दास्यति दृशोस्त्रिदशेन्द्रसूनुः ॥ ६८ ॥
 इत्युक्त्वा स्वपदं गते सति धनाधीशे धनाधीश्वरो
 भीमं वीररसैकनिर्मितमिवाश्लिष्य प्रशान्तिं नयन् ।
 संप्रायः पुनरार्षिषेणसविधे मासावधिं तन्मय-
 ध्यानेऽयं निरवाहयद्वरिसुतप्रेक्षाक्षयोत्कण्ठितः ॥ ६९ ॥
 इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते श्री-
 बालभरतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के आरव्यकपर्वणि हिम-
 वदधिरोहणे नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ :: ::

॥ खण्डप्रशस्तिः ॥

(२) चन्द्रादित्योहनेचः कमलभवभवस्फारपृष्ठप्रतिष्ठा
 भास्वत्कालाग्निजिह्वः पृथुलगलगुहादृष्टनिशेषविश्वः ।
 अद्विः पुच्छोत्थिताभिश्चकितसुरवधूनेचसंसूचिताभि-
 र्मेत्स्यश्चिन्नाब्धिवेलं गगनतलमलं क्षालयन्वः पुनातु ॥
 मत्स्यः मत्स्याकृतिर्भगवान् वः युष्मान् पुनातु पवित्रीक-
 रोतु, किं कुर्वन्, गगनतलं अलमत्यर्थं क्षालयन्, कीदृगगनत-
 लम्, क्षिन्नाब्धिवेलं क्षिन्नाद्वैधीकृताः पुच्छचापत्येन आकाशं
 गच्छन्त्योऽन्तरालेऽब्धिवेलाः समुद्रजलवृद्धयो यस्मिन् तत्, इदं
 क्रियाविशेषणं वा । काभिः क्षालयन्, अद्विः पानीयैः, कीदृशी-
 भिः, पुच्छोत्थिताभिः पुच्छादुत्थिताभिः तादृक्समुद्राच्छोटना-
 दृष्टताभिः, पुनः किंविशिष्टाभिः, चकितसुरवधूनेचसंसूचिताभिः
 चकितानि भयविह्वलानि यानि सुरवधूनामप्सरसां नेत्राणि तैः
 संसूचिताभिः सविस्मयं दृष्टाभिः, कीदृशो मत्स्यः, चन्द्रादि-
 त्योहनेचः चन्द्रश्चादित्यश्च चन्द्रादित्यौ तावेव उरुणी गरि-
 ष्ठे नेत्रे यस्येति, पुनः किंविशिष्टः, कमलभवभवस्फारपृष्ठ-
 प्रतिष्ठः कमलभवभवा वेदास्तेषां स्फारेगरिष्ठे पृष्ठे स्वपृष्ठ-
 प्रवेशे प्रतिष्ठा स्थानं यस्येति, अत्रान्वायः पुराहि शङ्खदै-
 त्यो ब्रह्मणः सकाशाद्वेदान् लात्वा समुद्रस्य शरणं गतः तत-
 स्त्रयस्त्रिंशत्कोटिदेवविज्रया कृष्णेन मात्स्यं रूपं धृत्वा दैत्यं
 निरुह्य समुद्राद्वेदाः स्वपृष्ठे क्षिप्वा समानीता इति, अथ वा
 कमलभवाद् ब्रह्मणस्सकाशाद् भवमुत्पन्नं ब्रह्माण्डं तस्य स्फारे
 विस्तीर्णं पृष्ठे प्रतिष्ठा यस्य सः, अतिमहागरिष्ठरूपत्वाद्
 ब्रह्माण्डं मत्स्यपृष्ठे लग्नमस्तीति भावः । यद्वा, कमलभवे
 ब्रह्मा तद्वेषो महेशस्तद्वत् स्फारा बहुला पृष्ठे प्रतिष्ठा यस्ये-
 ति, पुनः किंविशिष्टः, भास्वत्कालाग्निजिह्वः भास्वान् देदीप्यमा
 नो यः कालो यमः, स च ज्वगज्जन्तुदाहकत्वेनाग्निरिवाग्निः स
 एव जिह्वाऽस्येति, पुनः किंविशिष्टः, पृथुलगलगुहादृष्टनिशे-
 षविश्वः पृथुलगलगुहायां विस्तीर्णकण्ठकुहरे अदृष्टं निशेषं
 विश्वं जगदस्येति, सर्वस्यापि जगतो गलगुहायां निक्षिप्तत्वा-
 त्यरैरदृश्यमानतेति भावः । अथवा पृथुलगलगुहायां दृष्टं
 निशेषं विश्वं यस्मिन् सः ॥ २ ॥

(३) जीयासुः शकलाकृतेर्भगवतः पुच्छच्छटाच्छोटना-
 दुद्यन्तः शतचन्द्रिताम्बरतलं ते बिन्दवः सैन्धवाः ।
 यैर्व्यावृत्य पतद्भिरोर्वशिखिनस्तेजोजटालं वपुः
 पानाध्मानवशादरोचकरुजां चक्रे चिरायाम्पदम् ॥

शकलाकृतिर्मस्याकृतिर्भगवतः पुच्छच्छटाछोटानात् पुच्छ-
छटाभिर्यदाछोटनमितस्तत आलोडनं तस्माच्छतचन्द्रिताम्ब-
रतलं यथास्यात्तथा शतचन्द्रितं शतमित्युपलक्षणं अनेके संजा-
ताश्चन्द्रा अस्येति तारकादिस्वादितश्च ततः शतचन्द्रितमम्ब-
रतलं शतचन्द्रिताम्बरतलं तलशब्दोच्चापरितनभागवाची आ-
दर्शतलादिवत्, उदयान्तर्ध्वं गच्छन्तस्ते सैन्यवाः सिन्धो भवाः
सैन्यवाः भवार्थं अणु बिन्दवः पृथतो जीयांसुः, ते इति के यै-
र्विन्दुभिः प्रागाकाशं गच्छद्भिः पश्चाद्भासृत्य निवृत्य पतद्भिः
और्वशिखिना बाह्याग्नेस्तेजोजटालं तेजांस्येव जटा अस्येति
तत्, प्राणिस्थादातेलजन्यतरस्यामिति मत्वर्थीयो लच्, तेजो-
व्याप्तमिति भावः । ईदृश्वपुः शरीरं शरोचकश्चां शरचिरो-
गाणां चिराय विरकालं आस्पदं स्थानं चक्रे, कथमश्वचिर्जाते-
त्याह । पानाध्यानवशादिति, पानेन अतिजलपानेन अध्यान-
मग्निसंयोगाभावः । “आशब्दाग्निसंयोगयोरिति” तदुशादन्यो-
ऽपि यस्तादृक्किदाघज्वरादिरुगाक्रान्तो बहुपानीयं पिबति
तस्य पश्चात्पानीयस्याश्वचिर्जायते तथैतस्येति भावः । अथवा
पानेनातिजलपानेनाध्यानवशाद् घातव्याकोपवशादरोचक-
जां चिरायास्पदं चक्रे, अतिपानेनाध्यानमश्वचिश्च जायते इति
निदानविदः ॥ ३ ॥

(४) दिश्याद्वः शकलाकृतिः स भगवान्नेश्वर्यसौ सस्पदं
यस्य स्फूर्जदतुच्छपुच्छशिखरप्रेङ्खोलनक्रीडनैः ।

तुभ्यद्वार्धिसमुच्छलज्जलभरैर्मन्दाकिनीसङ्गते-
गङ्गासागरसङ्गमप्रणयिनी जाता विहायस्थली ॥

स भगवान् शकलाकृतिर्मत्स्यकृतिर्नैःश्वर्यसौ संपदं मोक्ष-
लक्ष्मीं दिश्यात् देयात्, “दिशयतिसर्जने” स इति कः, यस्य
स्फूर्जदतुच्छपुच्छशिखरप्रेङ्खोलनक्रीडनैः स्फूर्जदतुच्छं गरिष्ठं
यत्पुच्छशिखरं पुच्छाद्यं तदेव प्रेङ्खोलनं दोला तेन क्रीडनं
क्रीडाकरणं येषु तैः ईदृश्विधैः तुभ्यद्वार्धिसमुच्छलज्जलभरैः
तुभ्यन् शोभं प्राप्नुवन्त्यो वार्धिः समुद्रस्तस्मात्समुच्छलज्जलभरैर्ध्वं
गच्छन्तो ये जलभरास्तैः, किंशिष्टैः मन्दाकिनीसङ्गतैः मन्दा-
किनीसुरसरितां सङ्गता मिलिता ये तैः विहायःस्थली आ-
काशस्थली गङ्गासागरसङ्गमप्रणयिनी गङ्गासागरयोः सङ्गमे
मिलने प्रणयः स्नेहः संजातोऽस्या इति गङ्गासागरसङ्गमप्र-
णयिनी जाता बभूव, यतः सागरजलं मत्स्यपुच्छेनोच्छालितं
सुरनद्याः सङ्गमवाप ततो गङ्गासागरसङ्गमतीर्थं नभस्यपि
जज्ञे इति ॥ ४ ॥

(५) मायामीनतनोस्तनोतु भवतां पुण्यानि पङ्कस्थितिः
पुच्छाच्छोटसमुच्छलज्जलगुरुप्राभाररिक्तोदधेः ।

पातालावटमध्यसङ्कटतया पर्याप्तकष्टस्थिते-
वेदोद्धारपरायणस्य सततं नारायणस्य प्रभोः ॥

मायामीनतनोः मायया शङ्खदैत्यनिर्भर्त्सनचिकीर्षितक-
पटेन मीनाकृतिर्मत्स्याकारा तनुः शरीरं यस्य स तस्य, नारा-
यणस्य प्रभोः स्वामिनः पङ्कस्थितिः पङ्कावस्थानं भवतां पुण्या-
नि तनोतु विस्तारयतु, ननु पङ्कप्रयत्नं किं पुण्यकर्तृत्वेन भवि-
ष्यतीति न वाच्यम् । यतो महतां सर्वमपि कृत्यं श्रेयसे भवि-
ष्यतीति । किंविशिष्टस्य प्रभो पुच्छाच्छोटसमुच्छलज्जलगुरु-
प्राभाररिक्तोदधेः पुच्छाच्छोटेन पुच्छोल्लालनेन समुच्छलन् यो
जलस्य गुरुर्गरिष्ठः प्राभारस्तेन रिक्तो निर्जलः उदधिः समुद्रो
यस्मात्स तस्य, पुनः किंविशिष्टस्य, पातालावटमध्यसङ्कटतया-
पर्याप्तकष्टस्थितेः पातालमेवावटो भूरन्ध्रं तस्य यन्मध्यं तत्स-
ङ्कटतया तत्सङ्कीर्णतया पर्याप्ता प्राप्ता कष्टस्थितिर्येन स तस्य
पुनः किंविशिष्टस्य वेदोद्धारपरायणस्य वेदस्योद्धारः समुद्रा-
द्वेदानामाविष्करणं तत्र परायणस्य तत्परस्य सततं निरन्तर-
मिति ॥ ५ ॥

(६) मने मेरो पतति तपने तोयबिन्दाविवेन्दा-
वन्तलीने जलधिसलिले व्याकुले देवलोके ।

मात्स्यं रूपं मुखपुटतटाकृष्टनिर्मुक्तवार्द्धि
श्रीकान्तस्य स्थलजलगतं वेत्यलक्ष्यं पुनातु ॥

श्रीकान्तस्य विष्णोर्मात्स्यं रूपं स्थलगतं जलगतं वेत्यलक्ष्यं
पुनातु पवित्रीकरोतु, भक्तानिति शेषः । किंविशिष्टं मात्स्यं
रूपं मुखपुटतटाकृष्टनिर्मुक्तवार्द्धि मुखपुटतटेनाकृष्टः पूर्वं पीतः
पश्चाच्चिर्मुक्तो वार्धिः समुद्रो येन तत्, कस्मिन्सति, जलधिस-
लिले मेरो मने सति, तथा तत्रैव तपने सूर्ये पतति सति
तथा तत्रैव इन्द्रो चन्द्रे तोयबिन्दाविधान्तलीने उदकान्तः
प्रविष्टे सति तथा देवलोके व्याकुले संजाते सति, मात्स्यं
रूपं जलस्यतया वृत्तमिति किं स्थलगतं जलगतं वेति भावः ॥ ६ ॥

(७) जृम्भाविस्तृतवत्क्रपङ्कजविधेर्दृष्ट्वा श्रुतीः सागरे
लीनं वस्तसमस्तनक्रनिकरं शङ्खं जघानाजिरे ।
पुच्छोत्थिप्रजलोत्करैः प्रतिदिशं संतर्प्य यो वै धरां
पायाद्वः स मृणालकोमलतनुर्मीनाभिधानो हरिः ॥

स मृणालकोमलतनुर्मृणालवत्कोमला तनुर्यस्य स मीना-
भिधानो मत्स्याख्यो हरिर्विष्णुर्वो युष्मान्यायादसतु, स इति
कः, यः शङ्खं शङ्खदैत्यं आजिरेऽयोद्रणाङ्गणे जघान अहनत्
किं विशिष्टं शङ्खं, जृम्भाविस्तृतवत्क्रपङ्कजविधेर्दृष्ट्वा श्रुतीः
सागरे लीनं जृम्भया मुखविवरणेन विस्तृतं वक्रपङ्कजं मुख-

कमलं यस्य, ईदृग्विधो यो विधिर्ब्रह्मा तस्माद् ब्रह्मणः सकाशात् श्रुतीर्वेदान् हृत्वा चोरयित्वा सागरे समुद्रे लीनं तत्रोचितं, पुनः किं विशिष्टं, त्रस्तसमस्तनक्रनिकरं त्रस्तो भय-विह्वलः समस्तो नक्रनिकरो यस्मात्स तं, किं कृत्वा जघान, पुच्छोत्तिप्रजलोत्करैः पुच्छेन ऊर्ध्वं क्षिप्रा जनकया ये तैः धरां पृथ्वीं दिशं दिशं प्रतीतिं प्रतिदिशम् “वीप्सायामव्ययीभावः शरत्प्रभृतिस्वात्समासान्तष्टच्” संतर्प्य भृत्वेति ॥ ७ ॥

(८) यं दृष्ट्वा मीनरूपं स्फुरदनलशिखायुक्तसंरक्तनेत्रं लोलद्विस्तीर्णकर्णक्षुभितजलनिधिं नीलजीमूतवर्णम् ।

श्वासोच्छ्वासानिलौघैः प्रचलितगगनं पीतवारिं मुरारिं दिङ्मूढोऽभूत्स शङ्खः स भवतु भवतांभूतये मीनरूपः ॥

मीनरूपो भगवान् भवतो भूतये लक्ष्म्यै भवतु, स इति कः, यं मीनरूपं मुरारिं दृष्ट्वाऽवलोक्य स शङ्खो दिङ्मूढो व्याकुलोऽभूत्, किंविशिष्टं हरिं स्फुरदनलशिखायुक्तसंरक्तनेत्रं स्फुरती अनलशिखायुक्ते संरक्ते लोहिते नेत्रे यस्य सतं, पुनः कीदृशं, लोलद्विस्तीर्णकर्णक्षुभितजलनिधिं लोलद्विस्तीर्णकर्णक्षुभितो जलनिधिर्यस्मात्सतं, पुनः किंविशिष्टं, नीलजीमूतवर्णं नीलमेघाकृतिं, पुनः किंविशिष्टं, श्वासोच्छ्वासानिलौघैः श्वासोच्छ्वासवायुसमूहैः प्रचलितं गगनं यस्मात्सतं, पुनः किंविशिष्टं, पीतवारिं पीतं वारिजलं येन सतम् ॥ ८ ॥

(९) हंहो मीनतनो हरे, किमुदधे, किं वेपसे, शैत्यतः स्वन्नः किं, बडवानलात्, पुलकितः कस्मात्, स्वभावादहम् । इत्थं सागरकन्यकामुखशशिव्यालोकनेनाधिक-

प्रोद्यत्कामजचिन्हनिन्हुतिपरः शौरिः शिवायास्तु वः ॥

इत्थं उक्तप्रकारेण सागरकन्यकामुखशशिव्यालोकनेन लक्ष्मीमुखचन्द्रवीक्षणेन अधिकानि प्रोद्यन्ति यानि कामजचिन्हानि तेषां यानिन्हुतिरपलपनं तत्र परः सावधानः शौरिः “अपत्ये-र्ब्रह्मदजितिशूरादिज्” वः युष्माकं शिवाय कल्याणायास्तु, इत्थमिति किम् हंहो इति सम्बोधने, समुद्रः प्राह भो मीनतनो हरे इति, सम्बोधितो हरिराह हे उदधे किं पृच्छसी-ति शेषः, इत्युक्ते समुद्र आह किं वेपसे, हरिराह शैत्यतः समुद्रोऽप्यशीतलसमीरसायशोत्, पुनराहसमुद्रो हरिं प्रति, तर्हि स्वन्नः प्रस्वेदाकुलः किम्, हरिराह बडवानलात् बाह-वान्मेकवृत्त्वात्सत्ययोगे स्वेदः संभवतीति, पुनः प्रशिनत्स्तेन कस्मात्पुलकितो रोमाञ्चितः हरिरुचे स्वभावात्, अहं हरिः, यत एते भावाः कामिनां कामिनीमुखावलोकनाज्जायन्ते तत्र च हरेरपि समुद्रमथनादुद्भूताया लक्ष्म्याः सत्त्वादेते भावाः

समुपेदिरे, परं श्वशुरस्य द्विधा तान् भावान्हरिरपकुन्दुवे इति ॥ ९ ॥

(१०) दिङ्मूढं तं सुरारिं किल शितदशनैः पीडयमानं रटन् हृत्वा तीरे पयोधेः करतलकलितं पूरयामास शङ्खम् । नादेनाक्षोभ्य विश्वं प्रमुदितविबुधं त्रस्तदैत्यं सदेवै-र्दत्तार्थः पद्मयोनेः प्रहसितवदनः पातु वो दत्तवेदः ॥

स मीनरूपो देवः वो युष्मान्यातु रत्नतुः किं भूतः सः, देवैर्दत्तार्थं वितीर्णपूजाविशेषः, पुनः किं भूतः, प्रहसितवदनः प्रहसितं प्रकर्षणं हसो हास्यं जातेऽस्येति तत्प्रहसितं प्रहसितं सुस्मितोपेतं वदनमाननं यस्य स ईदृग्विधः सन् पद्मयोनेर्ब्रह्म-णो दत्तवेदः दत्ता वेदा येनेति सः, स इति कः, यो भगवान् तं दिङ्मूढं कान्दिशीकं सुरारिं दैत्यं, किलेति निश्चये, शितदश-नैस्तीक्ष्णादन्तैः पीडयमानं अत एव रटन्तमाक्रन्दं कुर्वाणम्, पयोधेः समुद्रस्य तीरे तटे हृत्वा नीत्वा करतलकलितं पाणि-तलभृतं शङ्खं पाञ्चजन्यं पूरयामास वादयामासेत्यर्थः, किं भूतं शङ्खम् नादेन शङ्खरवेण विश्वं गजत् आक्षोभ्य क्षोभ-मापाद्य प्रमुदितविबुधं प्रमुदिता अन्तर्भूतण्यर्थत्वात्प्रमोदं प्रापिता विबुधा देवा येन स तम्, पुनः किं विशिष्टम्, त्रस्त-दैत्यं त्रस्ता भयाकुला दैत्या यस्मात्स तम् ॥ १० ॥

“इति श्रीगुणविनयविरचितायां खण्डप्रशस्तिवृत्तौ मीना-वतारहरिवर्णनविवरणम्”

{ काशिकराजकीयपाठशालायां
ज्योतिषशास्त्राध्यापको
वामनाचार्यः

THE VAISĒSHIKA APHORISMS

OF

KANĀDA.

THIRD BOOK, FIRST DAILY LESSON.

(Continued from page 27.)

Objections to the
preceding arguments.

यज्ञदत्त इति सचिकर्षे प्रत्यक्षाभावादृष्टं
लिङ्गं न विद्यते ॥ ६ ॥

Aph. 6. In the contact [of the organs of sense and the object] from which the judgment ‘This is Yajñadatta,’ is derived, there being no perception, there exists no visible mark.

¹ There being contact, if in the judgment 'This is Yajñadatta' there is no act of perception, there is no visible mark, no mark by which a universal co-existence is ascertained from perception. There is no visible mark establishing the existence of soul, as there is a visible mark in the case of fire, viz. smoke observed concomitant with fire perceived. U.

² Though there be contact of the eye and other organs with the body of Yajñadatta, yet, since there is no ocular or other perception of the soul which presides over that body, there is no visible mark, i. e. no mark which by being included is an object of perception. How, then, is an inference of the existence of the soul possible? For, there being contact with fire &c., after the perception of it, an inference as to fire &c. meets with no obstacle, because universal concomitance therewith has been observed; [but this is not the case with the present inference.] V.

सामान्यतो दृष्टाच्चाविशेषः ॥ ७ ॥

Aph. 7. Moreover, from that which is observed generally [there results] no distinction.

¹ Though there is a generally observed mark, yet there is no proof therefrom of the existence of the soul, by means of the notion of soul, or of a substance over and above eight substances. It would be thereby established only that desires &c. must inhere in something but there is nothing to suggest the thought of a soul. Therefore it is stated that there results no distinction U.

² From that which is generally observed, i. e. from observation of inclusion in something determined by a general attribute, there results no distinction, i. e. no inference by means of a particular property, according to the rule that there must be observed in that which determined the character of the subject of an inference the nature of being determinant of that which is inclusive [of the subject.] V.

¹ सच्चिकर्षे सति अयं यज्जदत्त इति चेत् प्रत्यक्षं नास्ति तदा दृष्टं प्रत्यक्षतो यद्वीतव्याप्तिकं लिङ्गं नास्ति यथा वङ्गिना प्रत्यक्षेण सङ्घर्षरितो यद्वीतो धूमो वङ्गो दृष्टं लिङ्गं तथात्मसाधकं लिङ्गं दृष्टं नास्तीत्यर्थः ॥

² यज्जदत्तशरीरे चक्षुरादिसच्चिकर्षे सत्यपि तदधिष्ठातृरात्मनश्चातु-बाद्यभावात् दृष्टं व्याप्यत्वेन प्रत्यक्षविषयोभूतं लिङ्गं नास्तीत्यतः कश्च-मात्मानुमानं सुघटम् वङ्गादौ सच्चिकर्षे तत्प्रत्यक्षानन्तरं तद्व्याप्तिप्रत्यक्षा-द्वङ्गाद्यनुमानन्तु निराबाधमेवेति भावः ॥

³ सामान्यतो दृष्टमपि लिङ्गं भवति न तु तत् आत्मत्वेन अष्टद्व-व्यातिरिक्तत्वाद्व्याप्यत्वेन वा स्यादात्मसिद्धिः किन्तु तेनेच्छादीनां क्वचिदा-श्रितत्वमात्रं सिध्येत् तत्र आत्ममननौपक्षिकमित्यर्थः तदेतदाह अविशेष इति ।

⁴ सामान्यतो दृष्टात् सामान्यधर्मावच्छिन्नव्याप्यत्वगृहात् अविशेषः विशेषधर्मप्रकारेण नानुमितिः व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्वेवानुमितिविशे-वच्छेदकत्वे तन्त्रत्यादित्यर्थः ॥

तस्मादागमिकः ॥ ८ ॥

Aph. 8. Therefore the soul is proved to exist by re-velation only.

¹ The existence of the soul &c. rests on revelation, for, inasmuch as there is no mark of an observed uni-versal co-existence, any inference of the existence of the soul is impossible. The existence, then, of the soul rests solely on the authority of revelation. Thus this system for cogitation on the soul is useless. V.

Objections an-
swered.

अहमिति शब्दस्य व्यतिरेकाच्चागमि- कम् ॥ ८ ॥

Aph. 9. [The evidence of the existence of the soul] is not [solely] from revelation, because of exclusion of the word 'I' [from other designates.]

² Revelation is not the sole evidence of the existence of the soul; but that there is a soul is established also by the inference that the word 'I' or the word 'soul' [or 'self'] has some designate because it is a term, like the terms 'water-pot' &c. It might be said, let earth &c. be its designates. Hence the words 'because of its ex-clusion,' i. e. because of the exclusion or separation of the word 'I' from earth &c. For there never arises any such supposition or assurance as 'I am earth,' 'I am water,' 'I am light,' 'I am air,' 'I am ether,' 'I am time,' 'I am space,' 'I am mind.' If you object that such conviction arises with respect to the body, we reply that it is not so, for it would be equally applicable to the bodies of others: if, that it arises with respect to

¹ आगमिक इत्यस्य आत्मेत्यादि यतो यद्वीतव्याप्तिकलिङ्गाभावादा-त्मनो अनुमितिर्न सम्भवति अत आत्मा आगममात्रप्रमाणक इत्यर्थः । तथा आत्ममननार्थमेतच्छास्त्रं विफलमिति भावः ॥

² नागममात्रं प्रामाण्यमात्मनि किन्त्वहमिति पदं वा साभिधेयं पद-त्वात् धटादिपदवत् इत्यनुमानादव्याप्तिसिद्धिः । ननु एषिव्यादि तदभिधेयं स्यादित्यत आह व्यतिरेकादिति एषिवीत्यादितो अहमिति पदस्य व्यतिरेकाद्वावृत्तेरित्यर्थः । न हि भवत्यहं एषिवी अहमापः अहन्तेजः अहं वायुः अहमाकाशम् अहं कालः अहं दिक् अहं मन इति व्यपदेशः प्रत्ययो वा शरीरे भवतीति चेन्न परशरीरे तत्प्रसङ्गात् स्वशरीरे भवतीति चेन्न स्वस्यात्मभिन्नस्यानिकत्ते मम शरीरमिति वैयधिकरण्येन प्रत्ययाच्च नन्विदमपि सामान्यतो दृष्टमेव तच्च विशेषार्थव्यवसर्गमिति दूषितमेवेति चेन्न अहम्यदे अहन्त्वमात्मत्वमेव प्रकारः तथा च पक्षधर्मताबलादेवाहन्त्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं पर्यवसन्नं तच्छान्त्यसाधारणमेवेति विशेषसिद्धिः एवं सामान्यतो दृष्टादपि बाधसहकृताद्विशेषसिद्धिः यच्चोक्तं यवणादेव साक्षा-त्कारः किमनेनेति तदयुक्तं न हि मननमन्तरेण सङ्गशुक्लस्याश्रयामलक्षणनम् न च तदन्तरेण तत्र निदिध्यासननाधिकारः न च निदिध्यासनमन्तरेण स्ववासनमिच्छाज्ञानोन्मूलनसमस्तत्वसाक्षात्कारः न हि शाब्दमानुमानिकं वा ज्ञानं मिथ्याज्ञानोन्मूलनसमं दिङ्मोहादौ दृष्टमिति भावः । ननु तथापि परोक्षे आत्मनि कथं सकेतग्रह इति चेत् क एवमाह नात्मा प्रत्यक्ष इति किन्तु मनसा संयोगप्रत्यासत्त्यात्मग्रहः कथमन्यथाहं सुखी जानामीच्छामि यते दुःखीत्यादिप्रत्ययः न ह्ययमवस्तुकः सन्दिग्धवस्तुको वा नीलादिप्र-त्ययवत् कस्यापि निश्चितवस्तुकत्वात् न च लैङ्गिकः लिङ्गज्ञानमन्तरेणापि जायमानत्वात् नापि शाब्दः तदनुसन्धानाननुविधानात् प्रत्यक्षाभावात् अ-हमिति चेत् तर्हि क्वचिदनाभासविषयो ऽपि न ह्यप्रमितमारोप्यते इत्यावे-दयिष्यते ॥

the body of oneself, we reply that this is not so, for there is not intended a self different from soul, and because the conception 'my body' involves a difference of substrata. If you urge that this also is merely observed generally, and therefore, not being determined by a particular attribute, involves a fallacy; we reply that it is not so, for in the term 'I' the notion 'I' or the notion 'soul' is the form or essence, and that in virtue of being the attribute of the subject it is determined that the notion 'I' is the cause of actuality, and this is not common to other objects, being a proof of a particular object. In like manner there is proof of the particular even from the generally observed accompanied with the argument from impossibility. Whereas it is said, 'From merely hearing results realisation, what need of this proof?' this is wrong; for without reflection the dross of unbelief in wavering minds cannot be purged away; without this purification there can be no aptitude for profound meditation on this subject; and without profound meditation there can be no realisation of truth capable of uprooting false knowledge together with its impressions. For it is by practice only that the sad lover can realise [a mental image of] his beloved. For knowledge from verbal information or from inference is unable to uproot false knowledge, as is seen in the case of delusion in regard to direction in space, and similar instances. If it be asked, how whereas soul is invisible, can a sign [of its existence] be apprehended, we rejoin, 'Who has maintained that the soul is unknowable by perception?' But soul is cognised by its proximity to conjunctions with the internal organ: else how such assurances 'I am happy,' 'I know,' 'I desire,' 'I will,' 'I am in pain?' since such assurance is not without matter or of doubtful matter, for like an assurance of blueness &c. this has a definite matter. Nor is it derived from argument, for it arises without any knowledge of an argument. Nor is it derived from verbal communication, for it does not follow upon inquiry for that. If it be maintained that it is a mere appearance of perception, we reply that there must be some object not merely apparent, for it will be shown in the sequel that that which is not an object of certain knowledge cannot be applied by metaphor to another object. U.

यदि दृष्टमन्वत्तमहं देवदत्तो ऽहं यज्जदत्त इति ॥ १० ॥

Aph. 10. If the notion, 'I Devadatta,' 'I Yajñadatta' is a perception' [what need of any inference?]

¹ An opponent says, 'If this be so, what need of an

¹ एवञ्चेत् किमनुमानेनेति पूर्वपक्षवादी आह । इति शब्दो ज्ञानप्रकारमाह दृष्टमिति भावोक्तप्रत्ययान्तम् अन्वत्तमित्यध्यक्षं तेनायमर्थः अहं देवदत्तः अयं यज्जदत्त इति प्रकारकं दृष्टं दर्शनं अध्यक्षमेवास्ति यदि किमनुमानप्रयासेन न हि करिणि दृष्टे चोत्कारेण तमनुमिते अनुमातारः ॥

inference?' The word *iti* marks the form of the notion, and the word *dṛishṭa* ends in the affix *kta* used in a passive sense. 'Perception' means 'observation.' The sense, therefore, is as follows: If the percept or perception which has for its form 'This Devadatta,' 'This Yajñadatta, is only a perception, what occasion is there for the trouble of making an inference? For 'On seeing an elephant those who infer do not infer him to be one from his screaming.' U.

दृष्टयात्मनि लिङ्गे एक एव दृढत्वात् प्रसक्तवत् प्रत्ययः ॥ ११ ॥

Aph. 11. If a mark of the existence of the soul were observed, there would be one and one only conviction because of its certitude, as in the case of perception.

¹ The anticipated objection is refuted. The completed sense is that if a mark of the soul's existence were observed or apprehended by the internal organ, there being an inference, there would be one and one only primary conviction, in the same form as a perception in the case of perception. Whence its primary nature? The being a primary conviction or being of recognised validity, results from its certitude or power of removing doubts of invalidity. As, for instance, when the distant water of a lake &c. has been seen, there arises a doubt as to the evidence for such a perception, there being a doubt whether it may not be a mirage or the like; and afterwards there being an inference by means of cranes, &c. the mark [of its being a lake], the doubt ceases on the recognition of the evidence by means of discussion; so, although the soul is perceived, a doubt arises as to the validity of the conception, on account of counter probabilities, &c., but afterwards, the soul being recognised by inference, the certitude of such recognition, which certitude consists of capability of removing suspicion of invalidity through the recognition in that case of validity by means of argumentation, is easily demonstrated. It has accordingly been declared by the sage that 'The logicians desire to understand by inference even that which is fully established by perceptions.' V.

देवदत्तो गच्छति यज्जदत्तो गच्छतीत्युपचाराच्छरीरे प्रत्ययः ॥ १२ ॥

Aph. 12. The judgment 'Devadatta goes,' Yajñadatta goes,' is applied by a metaphor to the body.

¹ आशङ्कान् निरस्यति । दृष्टे मनसा यद्गते आत्मनि लिङ्गे अनुमाने सति प्रत्यक्षवत् प्रत्यक्षसमानाकारक एक एव मुख्य एव प्रत्ययः भवतीति शेषः मुख्यत्वं कुतः दृढत्वात् अप्रामाण्यशङ्कानिवर्तनक्षमत्वात् मुख्यत्वञ्च यद्गते प्रामाण्यकत्वम् यथा दूरस्थे सरोवरादिसन्निधौ दृष्टे ऽपि मरौचिकादिसन्निधौ दृष्टप्रत्यक्षे प्रामाण्यशङ्का उदेति ततो बलाकादिलिङ्गेन तदनुमाने सति तदनुमाने सति संवादेन तत्र प्रामाण्ययद्गतादृश्यशङ्का निवर्तते तथात्मनि दृष्टे ऽपि विपरीतसम्भावनादिना तज्ज्ञाने प्रामाण्यशङ्का सञ्जायते ततो अनुमानेनात्मनि यद्गते संवादेन तत्र प्रामाण्ययद्गतादप्रामाण्यशङ्कानिवर्तनक्षमत्वकपं दृढत्वं तादृश्यप्रत्यक्षं सुघटमेव तदुक्तं मिथैः प्रत्यक्षपरिकल्पितमप्यनुमानेन बुभुक्षन्ते तर्करसिका इति ॥

¹ It may be objected that if the notion 'I Yajñadatta' refers to the soul, such a judgment of community of substratum with motion, as 'Yajñadatta goes' is impossible. It is therefore stated that there are such judgments as 'I am fair-complexioned,' 'I am stout,' and there are such complex concepts as 'my body.' Of these in the judgment 'Devadatta goes' the perception of a community of substratum with motion, and the use of language to express it, are tropical, whereas the notion 'mine' is true. Although the notion Devadatta is a class or universal idea existing in the body, and accordingly the use of the proposition 'Devadatta moves' is correct even in its primary sense, as also the judgment; yet if the term Devadatta be employed with regard to the soul determined thereby, it is then to be understood metaphorically. U.

² It may be asked how, if such a notion as 'I Yajñadatta' has the soul for its object, the judgment 'Yajñadatta goes' can apply to the soul, for the soul has not the power of motion. It is therefore stated that the conviction excited by the proposition 'Devadatta goes' arises from the observation of the implication in the word 'Devadatta' &c. of the [meaning of the] body. Since such propositions as 'Devadatta knows, wishes, acts, hates' &c., are used in their primary sense, the term Devadatta must have the power of expressing a soul limited to a heterogeneous body. For, as in the meaning of these propositions there is a manifold application the complication [of this hypothesis] is inoperative [i. e. does invalidate it;] and it may be considered that the primary sense possibly belongs to such application to the expression of volition in the proposition 'He goes.' V.

सन्दिग्धसूपचारः ॥ १३ ॥

Aph. 13. The metaphor, however, is doubted.

³ The word 'however' points out the opponent's view.

¹ ननु यदि यज्ञदत्तोऽहमिति प्रत्यय आत्मनि तदा यज्ञदत्तो गच्छतीति गमनसामानाधिकरण्याभानमनुपपन्नमित्यत आह । अस्ति हि अहं गौरः अहं स्थूल इति प्रत्ययः अस्ति च मम शरीरमिति भेदप्रत्ययः तत्र देवदत्तो गच्छतीति गतिसामानाधिकरण्यानुभवे भक्तः ममेति प्रत्ययस्य यथार्थत्वात् यद्यपि देवदत्तत्वं शरीरवृत्तिर्जातिस्तेन देवदत्तो गच्छतीति मुख्य एव प्रयोगो यथार्थ एव च प्रत्ययः तथापि देवदत्तपदं तदवच्छिन्नात्मनि प्रयुक्तञ्चेत् तदौपचारिको बोद्धव्यः ॥

² नन्वहं यज्ञदत्त इत्यादिप्रत्ययं यथात्मविषयकं तदा यज्ञदत्तो गच्छतीति प्रत्ययः कथं स्यादात्मनि गतिमत्त्वस्याभावादित्यत आह । देवदत्तो गच्छतीति वाक्यजन्यप्रत्ययः देवदत्तादिपदस्य शरीरे लक्षणाऽहोऽभवति देवदत्तो जानाति इच्छति करोति द्वेष्टीत्यादि प्रयोगानां मुख्यतया देवदत्तादिपदस्य विजातीयशरीरावच्छिन्नात्मनि शक्तेरावश्यकत्वात्तदर्थं भूरिप्रयोगसत्त्वेन गौरवस्याऽकिञ्चित्कारत्वात् गच्छतीत्यत्राख्यातस्य यथार्थकत्वे तादृशप्रयोगस्य मुख्यत्वमपि सम्भवतीत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

³ तु शब्दः पूर्वपक्षद्वयोक्तः । आत्मशरीरयोस्तावदहमिति प्रत्ययः प्रयोगश्च दृश्यते तत्र क्व मुख्यः क्व औपचारिक इति सन्देहः ॥

The notion and the use of the word 'I' are observed to refer both to the soul and the body. The doubt in this case is which are the primary and which the metaphorical [notion and expression.] U.

अहमिति प्रत्यगात्मनि भावात् परत्राभावादर्थान्तरप्रत्ययः ॥ १४ ॥

Aph. 14. The notion 'I' is a perception of something other [than the body], since it arises in the case of one's own soul, and not in the case of another's.

¹ A notion in which something different, of the nature of soul, is observed, is a perception of something different. The meaning is as follows :—since the notion 'I' arises with reference to one's own soul, and not with reference to another's, it is proper to regard the reference to something else, i. e. to one's own soul as primary. If, on the other hand, the primary reference were to the body, the notion would be produced by the external organs of sense, for the body is not an object of mental perception, and the notion 'This being I' is mental being produced without any operation of the external organs of sense. Such notions as 'I am sorry', 'I am glad', 'I know', 'I will', 'I wish', arise from the mind's taking as its object the soul accompanied by its appropriate particular attributes. Such a notion is not inferred, since it is produced without seeking any mark of co-existence. It is not verbally communicated, since it is produced without reflection on words. It, therefore, belongs to the internal organ, and to the internal organ independent of the external organs, not being concerned with the body, &c. Moreover if it be urged that if it referred to the body it would refer to the bodies of others, and if it be referred to one's own soul it would refer to the souls of others; we deny this, for the soul of one man is beyond the senses of another, since its particular attributes are incapable [of being perceived], and it is so capable only by apprehension of perceptible particu-

¹ अर्थान्तरात्मस्वरूपं प्रत्ययं यत्र प्रत्ययो स प्रत्ययोऽर्थान्तरप्रत्ययः अयमर्थः अहमिति प्रत्ययस्य प्रत्यगात्मनि स्वात्मनि भावात् परत्र परात्मनि अभावात् अर्थान्तरं स्वात्मन्येव मुख्यः कल्पयितुमुचितः यदि तु शरीरे मुख्यः स्यात् तदा बहिरिन्द्रियजः स्यात् न हि शरीरं मानसप्रत्ययं मानसञ्चायमहमिति प्रत्ययः बहिरिन्द्रियव्यापारमन्तरेणापि जायमानत्वात् अहं दुःखो अहं सुखो जाने यते इच्छाम्यहमिति योग्यविशेषगुणोपहित-स्यात्मनो मनसा विषयीकरणात् नायं लैङ्गिको लिङ्गानुसन्धानमन्तरेणापि जायमानत्वात् न शाब्दः शब्दाकलनमन्तरेणापि जायमानत्वात् तस्मान्नानस एव मनसश्च बहिरस्वातन्त्र्येण शरीरादावप्रवृत्तेरिति भावः । किञ्च यदि शरीरे स्यात् परशरीरे स्यात् स्वात्मनियदिस्यात् तदा परात्मनि स्यादिति चेन्न परात्मनः परस्यातीन्द्रियत्वात् तद्विशेषगुणानामयोग्यत्वात् योग्यविशेषगुणोपपत्तेः तस्य योग्यत्वात् न केवलमात्मन इदं शीलं किन्तु द्रव्यमात्रस्य द्रव्यं हि योग्यविशेषगुणोपपत्तेरैव प्रत्ययं भवति आकाशमपि तर्हि शब्दोपपत्तेः प्रत्ययं स्यादिति चेत् स्यादेवं यदि श्रोत्रं द्रव्यमात्रकं भवेत् आकाशं वा रूपवत् स्यात् आत्मनोऽपि नीरूपत्वं तुल्यमिति चेत् बहिरिन्द्रियमात्र एव प्रत्ययतां प्रति रूपवत्त्वस्य सन्नत्वात् प्रत्यगित्यर्थं शब्दोऽनन्यावृत्तमाह ॥

lar attributes. Nor is this the nature of soul only, but of all substance, for substance becomes perceptible by apprehension of particular attributes capable [of being perceived.] If you rejoin that on this ground ether also should be perceptible by the apprehension of sound, we reply that such would be the case were the organ of hearing capable of apprehending a substance, or if ether possessed colour. If you object that the soul is equally devoid of colour, we reply that it is in the case of external substances only that possession of colour is a requisite with regard to perceptibility. U.

¹ The notion 'I' and the expressions 'I Yajñadatta am happy &c.' are the notion of different objects, the perception or conception of a different object, of one different from the body &c., since it produced verbal information the subject of which is different from the body. Such is the sense resulting [from the aphorism.] The application, accordingly, which is to the soul which is different from the body is primary, that to the body is metaphorical. Why so? The answer is because of existence, viz., the existence of pleasure, &c. in one's own soul, and because of non-existence, viz., the non-existence of pleasure, &c., elsewhere, i. e. in the body. There is not therefore so much as the shade of a doubt that of the diverse application, since [pleasure and the like] exists in the soul only, that the application to the soul is primary, and that to the body, &c., metaphorical. V.

देवदत्तो गच्छतीत्युपचारादभिमानात्तावच्छरीरप्रत्यक्षो
ऽहङ्कारः ॥ १५ ॥

Aph. 15. Since the expression 'Devadatta goes,' is by metaphor, i. e. by reference to self, self-consciousness is percipient of the body.

² Again a doubt is raised. Self-consciousness is the assurance of 'myself.' This is percipient of the body, and that is percipient of the body, of which the object of perception is the body. You have concluded that the proposition or judgment 'Devadatta goes' is merely by

metaphor: but this metaphor is self-regarding, for the judgments and propositions 'I am fair-complexioned,' 'I am stout,' 'I am thin,' 'I am fortunate,' and the notion of repeated births cannot be arrived at by a metaphorical use of language. U.

सन्दिग्धस्तूपचारः ॥ १६ ॥

Aph. 16. The metaphor, however, is doubted.

¹ This word 'however,' points out a true principle. This metaphor is self-regarding, but whereas it has been said that this notion 'I' refers to the body, there is a doubt on this subject. Since, therefore, the notion is on both sides a false witness, we must endeavour to find a particular limitation. Since on making this endeavour, we observe the notion 'I' even when the eyes are closed, we must hold that it refers to an object different from the body, and not an object of the external organs of sense. If it referred to the body, it would refer to the bodies of others also, and would not be independent of the body. If it be asked how there can be the possession of a common substratum in 'I who am stout (or thin) am happy,' we reply that in this case the notion of the body is possible under the condition of pleasure, as in the proposition 'This forest is resonant with the roar of a lion.' The notion 'I' being in contiguity with the internal organ is transferred to the body, just as the heat presented by the organ of touch in the judgments 'The water is hot,' 'The body is hot.' U.

² The metaphor is doubted. It is doubted whether the metaphor be in 'Yajñadatta goes,' or in 'I Yajñadatta am happy,' and because, there being no criterion of the diverse application to the body and the soul, it is impossible to choose one final alternative. The word 'however' is intended to point out a fixed principle. V.

A. E. G.

(To be continued.)

¹ अहमिति अहं यज्जदत्तः सुखीत्युपचारादभिमानात्तावच्छरीरप्रत्यक्षः अर्थान्तरप्रत्यक्षः अर्थान्तरस्य शरीरादिभिन्नस्य प्रत्यक्षं ज्ञानं यस्मात् शरीरादिभिन्नविषयक-
शब्दबोधजनक इति फलितार्थः तथा च शरीरादिभिन्न एवात्मनि तादृश-
प्रयोगो मुख्यः शरीरे त्वोपचारिकः कुत एवमत आह प्रत्यगात्मनि स्वा-
त्मनि भावात् अर्थात् सुखादेः सत्त्वात् परत्र शरीरे भावात् सुखादेरस-
त्त्वात् तथा च भूरिप्रयोगस्यात्मन्येव सत्त्वान्नैव तादृशप्रयोगस्य मुख्यत्वं
शरीरादावोपचारिकत्वमिति न सन्देहगम्यो ऽप्येति ॥

² पुनः शङ्कते । अहङ्कारो ऽहमिति प्रत्ययः स च शरीरप्रत्ययः शरीरं
कदाचिद्विषयो यत्र स शरीरप्रत्ययः । देवदत्तो गच्छतीत्युपचारात् तावत्
प्रबोधः प्रत्ययो वा त्वया समाहितः स उपचारः आभिमानिकः यतो
ऽहं गौरः अहं कश्चः सोभागिनो ऽहं पुनस्तज्जन्मेत्यादयः प्रत्ययाः प्रयोगा-
न्वोपचारेण समन्वयितुमशक्या इत्यर्थः ॥

¹ तु शब्दो ऽयं सिद्धान्तमभिधनन्ति उपचारो ऽयमाभिमानिकः किन्तु
शरीर एवायमहमत्यय इति यदुक्तं तत्रापि सन्देह एवेत्यर्थः तथा च
प्रत्ययस्योभयत्रापि कूटसाक्षित्वेन विशेषावधारणाय यतितव्यं तत्र यत्र
क्रियमाणे निमीलितादस्याप्याहमिति प्रत्ययदर्शनात् शरीरभिन्ने अहिरि-
न्दयागोचरे वस्तुनि स मन्तव्यः शरीरे भवन् परशरीरे ऽपि स्यात् अहुरि-
रप्येव न च स्यात् अहं कश्चः स्थूलो वा सुखीति कश्चं सामानाधिकर-
ण्यमिति चेन्न सुखाद्यवच्छेदकत्वेनापि तत्र शरीरभानसम्भवात् सिद्धान्त-
द्वयदिदं गहनमितिवत् अहन्त्वमात्रं शरीरे समाराध्यते मानसोपास्थितम्
त्वगिन्द्रियोपनीतमैषगम्यम् उष्णं जलम् उष्णं शरीरमितिवत् ॥

² उपचारः सन्दिग्धः किं यज्जदत्तो गच्छतीत्युपचारः उक्तं यज्जदत्तो
ऽहं सुखीत्यत्र शरीरे आत्मनि च भूरिप्रयोगस्याविशिष्टत्वेनैकशब्दस्य कर्तु-
मशक्यत्वादित्यर्थः तु शब्दः सिद्धान्तस्योक्तार्थः ॥

RĀMĀYANA, BOOK I.

(Continued from page 276.)

Deformed, terrific, murderous, dread,
 Swift as the levin on she sped,
 Like-cloudy pile in autumn's sky,
 Lifting her two vast arms on high,
 When Rāma smote her with a dart,
 Shaped like a crescent, to the heart.
 Sore wounded by the shaft that came
 With lightning speed and surest aim,
 Blood spouting from her mouth and side,
 She fell upon the earth and died.
 Soon as the Lord who rules the sky
 Saw the dread monster lifeless lie,
 He called aloud, Well done! well done!
 And the Gods honoured Raghu's son.
 Standing in heaven the Thousand-eyed,
 With all the Immortals, joying cried :
 ' Lift up thine eyes, O Saint, and see
 The Gods and Indra nigh to thee.
 This deed of Rāma's boundless might
 Has filled our bosoms with delight.
 Now, for our will would have it so,
 To Raghu's son some favour show.
 Invest him with the power which naught
 But penance gains and holy thought.
 Those heavenly arms on him bestow
 To thee entrusted long ago
 By great Kṛiṣṇa best of kings,
 Son of the Lord of living things.
 More fit recipient none can be
 Than he who joys in following thee ;
 And for our sakes the monarch's seed
 Has yet to do a mighty deed.'

He spoke ; and all the heavenly train
 Rejoicing sought their homes again,
 While honour to the saint they paid.
 Then came the evening's twilight shade.
 The best of hermits overjoyed
 To know the monstrous fiend destroyed,
 His lips on Rāma's forehead pressed,
 And thus the conquering chief addressed :
 ' O Rāma gracious to the sight,
 Here will we pass the present night,
 And with the morrow's earliest ray
 Bend to my hermitage our way.'
 The son of Daśaratha heard,
 Delighted, Viśvāmitra's word,
 And as he bade, that night he spent
 In Tāḍakā's wild wood, content.
 And the grove shone that happy day,

Freed from the curse that on it lay,
 Like Chaitraratha¹ fair and gay.

THE CELESTIAL ARMS.

XXIX.

That night they slept and took their rest ;
 And then the mighty saint addressed,
 With pleasant smile and accents mild,
 These words to Raghu's princely child :
 ' Well pleased am I. High fate be thine,
 Thou scion of a royal line.
 Now will I, for I love the so,
 All heavenly arms on thee bestow.
 Victor with these, whoe'er oppose,
 Thy hand shall conquer all thy foes,
 Though Gods and spirits of the air,
 Serpents and fiends, the conflict dare.
 I'll give thee as a pledge of love
 The mystic arms they use above,
 For worthy thou to have revealed
 The weapons I have learnt to wield.*
 First, son of Raghu, shall be thine
 The arm of Vengeance, strong, divine :
 The arm of Fate, the arm of Right,
 And Vishṇu's arm of awful might :
 That, before which no foe can stand,
 The thunderbolt of Indra's hand ;
 And Śiva's trident, sharp and dread,
 And that dire weapon Brahmā's Head.
 And two fair clubs, O royal child,
 One Charmer and one Pointed styled
 With flame of lambent fire aglow,
 On thee, O Chieftain, I bestow.
 And Fate's dread net and Justice' noose
 That none may conquer, for thy use :
 And the great cord, renewed of old,
 Which Varuṇ ever loves to hold.
 Take these two thunderbolts, which I
 Have got for thee, the Moist and Dry.
 Here Śiva's dart to thee I yield,
 And that which Vishṇu wont to wield.

(To be continued.)

¹ The famous pleasure-garden of Kuvera the God Wealth.

* ' The whole of this Canto together with the following one, regards the belief, formerly prevalent in India, that by virtue of certain spells, to be learnt and muttered, secret knowledge and superhuman powers might be acquired. To this the poet has already alluded in Canto xxiii. These incorporeal weapons are partly represented according to the fashion of those ascribed to the Gods and the different orders of demigods, partly are the mere creations of fancy : and it would not be easy to say what idea the poet had of them in his own mind, or what powers he meant to assign to each.' SCHLEGEL.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः .

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वोपरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 51.

Benares, August 1st, 1870.

Vol. V.

॥ उपदेशसहस्र्याः पद्यप्रबन्धः ॥

प्रागुक्तं दृष्टान्तं विवृण्वन्विवेकिप्रत्ययेनैवाविवेकी बाध्य-
तः त्युपपादितमुपसंहरति ।

(१६७) कुण्डल्यहमिति ह्येतद्वाध्येतेव विवेकिना ।

दुःखीति प्रत्ययस्तद्वत्केवलाहंधिया सदा ॥ ५७६ ॥

कुण्डलीति । केवले शुद्धे ब्रह्मण्येवाहंधीः केवलाहंधीस्त-
येति विवृहः ॥ १६७ ॥

नन्वदुःखिनो मोक्षोपदेशानुपपत्तेरात्मनोपि दुःखित्वमवग-
म्यते, ततस्तत्सिद्धये शक्तिमत्त्वं गम्यते, ऽतो नान्यगतेन नि-
मित्तेनैव दुःखी, किं तु स्वतोपीति सुषुप्तादावपि शक्तिमत्त्व-
मनिवारितमिति चेत्तत्राह ।

(१६८) सिद्धं दुःखित्वमिष्टं स्यात्तच्छक्तिश्छन्दसा ऽऽत्मनः ।

मिथ्याभिमानतो दुःखी तेनार्थापादनक्षमः ॥ ५८० ॥

सिद्धमिति । कस्यां चिदवस्थायां यद्यात्मनः केवलस्य
दुःखित्वं प्रमाणसिद्धं स्यात्तथा सति छन्दसा इच्छया तच्छ-
क्तिर्दुःखित्वशक्तिः कल्प्येत, न सा कल्पयितुं शक्यते, दुःखद-
र्शनस्यान्यथोपपत्तेरित्याह । मिथ्येति । अत्र ह्यन्यथ्यतिरेको
दर्शितो, तेन मिथ्याभिमाननिबन्धनत्वेनार्थापादनक्षमो दुःखि-
त्वानुभव इति योजना । अर्थादनुपपत्त्या यद् दुःखित्वशक्ति-
मत्त्वापादनं तस्य क्षमः समर्था ऽयमनुभव इत्यन्यथोपपत्तिरि-
त्यर्थः । तथा च यथादर्शनं दुःखशक्तिमत्त्वमपि मिथ्यैवेति
भावः ॥ १६८ ॥

तामेवान्यथोपपत्तिं साधयति ।

(१६९) अस्पर्शोपि यथा स्पर्शमचलश्चलनादि च ।

अविवेकातथा दुःखं मानसं चात्मनीक्षते ॥ ५८१ ॥

अस्पर्शोपीति । निरवयवस्य पूर्णस्यात्मनो यथा स्पर्शचल-
नादिदर्शनमविवेकादेव, आदिशब्दाच्छयनोत्थानोपवेशनादि
युज्यते, चकारात्परिच्छिन्नत्वाभिमानः । तथा मानसं मनः-
कल्पितं च दुःखमविवेकादेवात्मनीक्षतइत्यर्थः ॥ १६९ ॥

अविवेकादेव दुःखदर्शनमात्मनीत्येतदन्वयव्यतिरेकाभ्या-
मुपपादयति ।

(१७०) विवेकात्मधिया दुःखं नुद्यते चलनादिवत् ।

अविवेकस्वभावेन मनो गच्छत्यनिच्छतः ॥ ५८२ ॥

विवेकेति । विवेकरूपया ऽऽत्मधियेत्यर्थः, चलनादिवत्,
यस्मात्स्थूलदेहविवेकात्मज्ञानेन चलनादि स्थूलदेहसंबन्धि
मिथ्याध्यस्तमात्मनि निवर्त्यते तथा सूक्ष्मदेहाविवेकनिमित्तं
दुःखं ब्रह्मात्मज्ञानेन समूलं निवर्त्यतइत्यर्थः ॥ १७० ॥

अनिच्छतोऽप्यविवेकस्वभावान्मनश्चलतीति निमित्तमुक्तत्वा
नैमित्तिकमाह ।

(१७१) तदा तु दृश्यते दुःखं नैश्चल्येनैव तस्य तत् ।

प्रत्यगात्मनि तस्मात्तदुःखं नैवोपपद्यते ॥ ५८३ ॥

तदेति । नैश्चल्ये सति तस्यात्मनः तद् दुःखं नैवेत्यन्व-
यः । उपसंहरति । प्रत्यगात्मनि तस्मादिति ॥ १७१ ॥

एवं युक्तिः प्रत्यगात्मनो निर्दुःखस्वाभाव्ये सिद्धे वाक्या-
देव ब्रह्मास्मीत्यपरोक्षं ज्ञानं भवतीत्याह ।

(१७२) त्वंसतोस्तुल्यनीडत्वाग्नीलाश्ववदिदं भवेत् ।
निर्दुःखवाचिना योगात् त्वंशब्दस्य तदर्थता ॥ ५८४ ॥
प्रत्यगात्माभिधानेन तच्छब्दस्य युतेस्तथा ।

त्वंसतोरिति सार्द्धेन । इदं वाक्यमखण्डार्थनिष्ठं भवेत्
त्वंसतोस्त्वंसत्पदयोस्तुल्यनीडत्वादेकार्थवृत्तित्वाग्नीलाश्वपद-
वदित्युत्तरार्थः । नीलोश्व इतिपदयोर्यद्यपि गुणगुणरूपेण
संस्पृष्टार्थविषयत्वं तथाप्येकद्रव्यपर्यवसायित्वेन सामानाधि-
करणे दृष्टान्त इति दृष्टव्यम् । कथं पदयोरेकार्थनिष्ठत्वं
तद्विशयति । निर्दुःखेति । निर्दुःखवाचिना सच्छब्देन योगात्सा-
मानाधिकरण्यास्त्वंशब्दस्य तदर्थता सच्छब्दार्थता तथा प्रत्य-
गात्माभिधानेन त्वंशब्देन तच्छब्दस्य सच्छब्दस्य युतेर्योगात्सा-
मानाधिकरण्यादपरोक्षतात्मता सिद्धतीत्यर्थः ॥ १७२ ॥

वाक्यमप्यपरोक्षवस्तुप्रतिपादकमित्यत्र दृष्टान्तमाह ।

(१७३) दशमस्त्वमसीत्येवं वाक्यं स्यात्प्रत्यगात्मनि ॥ ५८५ ॥

दशमस्त्वमसीति ॥ १७३ ॥

ननु तत्त्वंपदयोरेकार्थनिष्ठत्वे पर्यायत्वापत्तौ सहप्रयोगायोग
इति चेवास्ति पर्यायत्वं प्रवृत्तिनिमित्तभेदादित्यभिप्रेत्याह ।

(१७४) स्वार्थस्य ह्यप्रहाणेन विशिष्टार्थसमर्पको ।

प्रत्यगात्मावगत्यन्तौ नान्योर्थार्थाद्विरोध्यतः ॥ ५८६ ॥

स्वार्थस्य हीति । प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वलक्षणस्वार्थस्य स्ववा-
च्यार्थस्याप्रहाणेनापरित्यागेनैव त्वंसच्छब्दौ विशिष्टार्थसमर्प-
को, अतो वाच्यभेदाच्च पर्यायतेत्यर्थः । एवं तर्ह्यखण्डार्थत्वं न
स्यादित्याशङ्क्याह । प्रत्यगात्मेति । प्रत्यगात्मनः शुद्धसाक्षिणो-
वगतिस्तत्त्वावगतिरन्तोवसानं ययोस्तौ तथा श्रूयमाणं पदयोः
सामानाधिकरण्यं मिथो विरुद्धवाच्यार्थसंसर्गं अन्यतरविशिष्टे
अन्यतरस्मिन् वा पर्यवसानमगच्छत्कल्पितभेदपरामर्शेन लक्षणया
विगतपरोक्षत्वापरोक्षत्वाद्यंशे स्वरूपमात्रे सोऽयं देवदत्त इति
वदखण्डे पर्यवस्यतीति प्रत्यगात्मावगत्यन्तौ तत्त्वंशब्दावुक्ता-
वित्यर्थः । ननु तत्त्वंपदयोः सामानाधिकरण्यमंशांशित्वादि-
विषयतयाप्युपपत्स्यते किमित्यखण्डार्थतापक्षपात इत्यत आह ।
नान्योर्थ इति । अतो ऽस्मादुक्तादखण्डार्थादेकरसाद्विरोधी अ-
न्योर्थो न वेदान्तेषु प्रतिपाद्यतइत्यर्थः । तदिदं विवक्षितं
तत्त्वमर्थयोः सुवर्णं कुण्डलमितिवच कार्यकारणभावेन संस-
र्गः संभवति, “अन्यत्रास्मात्कृताकृता”दिति श्रुतिविरोधात्,
नापि भूम्युषरादिवदंशांशिभावेन, निष्कलं निष्क्रियमित्यादि,
कूटस्थैकरसप्रतिपादकश्रुतिविरोधात्, नापि गुणगुणभावेन नी-
लमुत्पलमितिव, चिर्गुणत्वश्रुतिविरोधात्, नापि जातिव्यक्ति-
विशिष्टस्वरूपादिप्रकारेण संसर्गः, “एकमेवाद्वितीयमसङ्गो ह्ययं

पुरुष” इत्यादिश्रुतिविरोधा, तस्माद्विशिष्टसंसर्गविरोधि वस्तु-
मात्रनिष्ठत्वं वाक्यस्याखण्डार्थत्वमिह विवक्षितं, तथा च
विमतमखण्डार्थनिष्ठम्, उपाधिपरामर्शमन्तराविभाव्यमान-
भेदवस्तुनिष्ठत्वात्, सोऽयं देवदत्तः खं छिद्रमित्यादिवाक्यव-
दिति ॥ १७४ ॥

नःखेवमखण्डार्थनिष्ठत्वेपि वाक्यस्य न तावन्मात्रे पर्यव-
सानं युक्तं, बोधमात्रात्फलासिद्धेर्येषामन्तरमेष्टव्यमिति क्रियाप-
र्यवसायिता कस्माच्च कल्प्यतइत्याशङ्क्य मुमुक्षोर्जिज्ञासितमर्थं
विहायार्थान्तरपरत्वकल्पने ऽबुभुत्सितार्थपरत्वेन वाक्यस्याप्रा-
माण्यप्रसङ्गान्मैवमित्यभिप्रेत्य ज्ञानमात्रादेव फलसिद्धिं दृष्टा-
न्तेनोपपादयति ।

(१७५) नवबुध्यपहाराद्धि स्वात्मानं दशपूरणम् ।

अपश्यन् ज्ञातुमेवेच्छेत्स्वमात्मानं जनस्तथा ॥ ५८७ ॥

नवबुद्धीत्यादिना । नवैव वयमिति बुद्ध्या भ्रमरूपया उप-
हारात्तिरोहितत्वात्तिरोधानमात्रनिवृत्तिफलतया दशत्वसंख्या-
पूरणं स्वात्मानमपश्यन् ज्ञातुमेवेच्छेत् तु किं चित्कर्तुमित्यर्थः ।
यथा ऽयं दृष्टान्तस्तथा जनो मुमुक्षुरिति स्वमात्मानं केनापि
हेतुना विस्मृतं ज्ञातुमेवेच्छति भ्रमनिवृत्तिफलायैवातः क्रिया-
परत्वकल्पना नावकाशं लभतइत्यर्थः ॥ १७५ ॥

प्रकृते स्वात्मनः केनापहारः कृत इत्यपेक्षायां दार्ष्टान्तिकं
विवृण्वंस्तदाह ।

(१७६) अविद्याबद्धचतुष्पात्कामापहृतधीः सदा ।

विविक्तं दृशिमात्मानं नेक्षते दशमं यथा ॥ ५८८ ॥

अविद्याबद्धेति । अविद्या ऽनाद्यज्ञानं तथा बद्धमाच्छा-
दितं चतुर्विधेकदर्शनं यस्य स जीवस्तथा तस्य भावस्तत्त्वं
तस्मादिति विग्रहः । आवरणमुक्त्वा वित्तेपमाह । कामापहृ-
तधीरिति । बहिर्विचित्पचित इत्यर्थः । सदा सर्वदा दृश्यसं-
घाताद्विविक्तमेव परमार्थं दृगात्मतत्त्वं नेक्षते न पश्यति यथा
नवबुद्धापहृतस्वात्मतत्त्वो नवस्वेष विचित्पचितो दशमं नव-
भ्यो वस्तुतो विविक्तं नेक्षते तथेत्यर्थः ॥ १७६ ॥

कथं तर्ह्यैवात्मानं जानातीत्यपेक्षायां शास्त्राचार्योपदेशाच्चि-
मित्तमात्राज्जानातीति सदृष्टान्तमाह ।

(१७७) दशमस्त्वमसीत्येवं तत्त्वमस्यादिवाक्यतः ।

स्वमात्मानं विजानाति कृत्स्नान्तःकरणेक्षणम् ॥ ५८९ ॥

दशमस्त्वमसीत्येवमिति । कृत्स्नान्तःकरणेक्षणमहंकर्तुरपि
विविक्तं तत्साक्षिणमित्यर्थः ॥ १७७ ॥

ननु

यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् ।

तच्छब्द एवकारश्च स्यादुपादेयलक्षणम् ॥

इतिन्यायेन प्रथमनिर्दिष्टमुद्देश्यं चरमनिर्दिष्टमुपादेयमिति नियमो वक्तव्यः, इह नोपपद्यते, यतस्तत्त्वमित्यत्र तदर्थस्य प्राथम्यं श्रूयते, अहं ब्रह्मास्मीत्यत्र त्वमर्थस्य, एवं तत्रतत्रान्य-
द्यान्याया श्रूयमाणत्वात्कथमिहोद्देश्यविधेयनियम इत्याशङ्क्य वे-
दपदानामर्थवशादेव संबन्धो न पाठवशादाहर पात्रं पात्रमा-
हरेतिवदार्थनियमं विवक्षन्नाह ।

(१७८) इदं पूर्वमिदं पश्चात्पदं वाक्यं भवेदिति ।

नियमो नैव वेदेस्ति पदसांगत्यमर्थतः ॥ ५६० ॥

इदं पूर्वमिति । पाठस्यानियमेपि प्रसिद्धमुद्दिष्ट्यानुग्राह-
सिद्धौ बोध्यतइति न्यायादिदं प्रसिद्धार्थकत्वमहमादिपदं पू-
र्वमिदमप्रसिद्धार्थकं ब्रह्म सदादिपदं पश्चादित्येवं पदं वि-
न्यस्तं वाक्यं भवेदित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधार्य ततो वाक्या-
र्थबोधनं त्वमर्थस्य तदर्थोऽत्मत्वप्रतिपत्तिरूपं भवेदित्यर्थः ॥१७८॥

उक्त्यर्थे हेतुमाह ।

(१७९) वाक्ये हि श्रूयमाणानां पदानामर्थसंस्मृतिः ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ततो वाक्यार्थबोधनम् ॥ ५६१ ॥

वाक्ये हीति ॥ १७९ ॥

आचार्येण ब्रह्मासीत्युपदिष्टः खलु शिष्यः कथमहं ब्रह्म
स्यामिति पृच्छति तदन्यथानुपपत्त्या वाक्यं साक्षाद्बोधजनन-
समर्थं न भवतीति गम्यतइत्याशङ्क्याह ।

(१८०) यदा नित्येषु वाक्येषु पदार्थस्तु विविच्यते ।

वाक्यार्थज्ञानसंक्रान्त्यै तदा प्रश्नो न युज्यते ॥ ५६२ ॥

यदा नित्येष्विति । नित्येष्वर्थव्यभिचारिष्वित्यर्थः ॥१८०॥

पदार्थतत्त्वानभिज्ञस्यैव प्रश्नो घटतइत्युक्तं स्पष्टयति ।

(१८१) अन्वयव्यतिरेकोक्तिः पदार्थस्मरणाय तु ।

स्मृत्यभावेन वाक्यार्थो ज्ञातुं शक्यो हि केन चित् ॥ ५६३ ॥

अन्वयेति । अन्वयव्यतिरेकोक्तिशब्देनावान्तरवाक्यैस्तद-
नुकूलैश्च तर्कैरात्मानात्मविवेचनमुच्यते, पदार्थस्मृतिः पदोप-
स्थापिता वाक्यार्थज्ञानकारणमित्यत्र लोकप्रसिद्धिमाह । स्मृ-
त्यभावइति ॥ १८१ ॥

तत्रापि त्वंपदार्थविवेके ऽतीव यत्नः कार्य इत्यभिप्रेत्याह ।

(१८२) तत्त्वमस्यादिवाक्येषु त्वंपदार्थविवेकतः ।

व्यज्यते नैव वाक्यार्थो नित्यमुक्तोऽहमित्यतः ॥ ५६४ ॥

तत्त्वमस्यादीति त्रिभिः श्लोकैः ॥ १८२ ॥

विचारप्रयोजनं द्रष्टयति ।

(१८३) अन्वयव्यतिरेकोक्तिस्तद्विवेकाय नान्यथा ।

त्वंपदार्थविवेके हि पाणार्वापितवित्ववत् ॥ ५६५ ॥

वाक्यार्थो व्यज्यते चेवं केवलोल्लंघनार्थतः ।

दुःखीत्येतदपोहेन प्रत्यगात्मविनिश्चयात् ॥ ५६६ ॥

अन्वयव्यतिरेकोक्तिरिति । अत इति पूर्वश्लोकगतं पदम-
स्मिन् योज्यं, तद्विवेकाय त्वंपदार्थविवेकायेत्यर्थः । पदार्थवि-
वेकफलं स्पष्टयति । त्वंपदार्थविवेके हीति । केवलो भेदसं-
सर्गशून्यो वाक्यार्थ इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाहोल्लंघनार्थतो दुः-
खीत्येतदपोहेनेति । अहमिति प्रतीयमानात्पदार्थाद् दुःखी-
त्येतस्येदमंशस्यापोहेन प्रत्यगात्मनः सान्निध्यो विशेषेण निश्च-
यादित्यर्थः ॥ १८३ ॥

एवमुक्तेन न्यायेन वाक्यादेवापरोक्षब्रह्मात्मज्ञानमु-
पपाद्येदानीं पूर्ववादिकल्पनाया निर्मूलतामाह ।

(१८४) तत्रैवं संभवत्यर्थे श्रुतहानाश्रुतार्थधीः ।

नैव कल्पयितुं युक्ता पदवाक्यार्थकोविदेः ॥ ५६७ ॥

तत्रैवमिति ॥ १८४ ॥

यथाव्याख्यानं वाक्यस्य यथाश्रुतार्थं संभवति श्रुतहान्या-
दिकल्पनमनवकाशमित्युक्तमयुक्तं, प्रत्यक्षादिविरुद्धे वाक्यस्य
बाधदर्शनादिति पूर्ववादी दृष्टान्तेन शङ्कते ।

(१८५) प्रत्यक्षादीनि बाधेरन् कृष्णालादिषु पाकवत् ।

अन्नजादिनिभैरेतैः कथं स्याद्वाक्यबाधनम् ॥ ५६८ ॥

प्रत्यक्षादीनीति । यथा कृष्णालान् अपयेदिति कृष्णलश-
ब्दवाच्यसुवर्णमयकणेषु श्रुतोऽपि पाकः प्रत्यक्षेण बाध्यते तेषु
विक्रित्तेरदर्शनात्, किं त्वदृष्टार्थ एव संस्कारस्तत्र पाकक्रिया-
साध्यः, एवमिहाप्यखण्डार्थतां वाक्यस्य प्रत्यक्षादीनि प्रमा-
णानि भेदयाहकाणि बाधेरन्, श्रुतेष्व्यात्मनो ब्रह्मत्वे पूर्णत्वाद-
र्शनादतः प्रसंख्यानैनात्मसंस्कारार्थता वाक्यस्येति चेत्तत्रोत्तर-
माह । अन्नजादीति । भवेदेवं यदि कर्तृत्वादिप्रतिभासस्य
प्रत्यक्षप्रमाणता स्याच्चैतदस्ति, अद्यस्ताहंकाराद्युपरागमन्तरेण
स्वत आत्मनि दुःखित्वादिधर्मसंबन्धस्य निराकृतत्वादतः प्र-
त्यक्षाद्याभासैरेतैः प्रमाणभूतवाक्यबाधनं कथं स्याच्चैव स्यादि-
त्यर्थः । “प्रयाजेप्रयाजे कृष्णं जुहोती”तिवदुत्पत्तिज्ञानसंस्कृत-
स्यात्मनो ऽन्यत्र विनियोगादर्शनादिह न संस्कारार्थत्वं वा-
क्यस्योपपद्यते । सद्यो ब्रह्मत्वाददर्शनं तु पदार्थमतिदाढ्याभा-
वादित्युक्तमेवेति भावः ॥ १८५ ॥

नन्वेवं विरोधितालक्षणाप्रामाण्याभावेपि स्यादनुत्पत्तिलक्ष-
णमप्रामाण्यं वाक्यस्येति पूर्ववादी शङ्कते ।

(१८६) दुःख्यस्मीति सति ज्ञाने निर्दुःखीति न जायते ।

प्रत्यक्षादिनिमित्तेष्वपि वाक्यान् व्यभिचारतः ॥ ५६६ ॥

दुःख्यस्मीति । सतीति । दुःखित्वादिभानस्योक्तरीत्या प्रत्यक्षादाभासत्वेपि दुःख्यस्मीति विरोधगन्धिनि ज्ञाने सति वाक्याच्चिदुःखीति विज्ञानं न जायते, इति योजना । पूर्वसिद्धतया प्रत्यक्षस्यासंज्ञातविरोधित्वेन प्राबल्यमस्तीत्यभिप्रायः । दूषयति । न व्यभिचारत इति ॥ १८६ ॥

तमेव व्यभिचारमाह ।

(१८७) स्वप्ने दुःख्यहमध्यासं दाहच्छेदादिहेतुतः ।

तत्कालभाविभिर्वाक्येन बाधः क्रियते यदि ॥ ६०० ॥

स्वप्नरिति । स्वप्ने दाहच्छेदादिहेतुतो निमित्तादहं दुःख्यासं तदा ऽऽप्नोदशेषाच्चिदुःखो ऽभूवमित्यनुभवसिद्धत्वाच्चात्मधर्मा दुःखित्वादीत्यर्थः । तत्र पराभिनिवेशमनुवदति, तत्कालेति ॥ १८७ ॥

तथापि दुःखमात्मव्यभिचारीत्याह ।

(१८८) समाप्तेस्तर्हि दुःखस्य प्राक्च तद्बाध इष्यताम् ।

नहि दुःखस्य संतानो भ्रान्तेर्वो दृश्यते क्वचित् ॥ ६०१ ॥

समाप्तेरिति । दुःखस्य समाप्तेरुद्धं तद्बाधो दुःखबाध इष्यते, एवं प्राक्च पूर्वमपि दुःखं नाभूदिति तद्बाध इष्यतां, मध्ये दृश्यमानस्य शुक्तिरूपवन्मिथ्यात्वाव्यभिचारादित्यर्थः । कुतो बाध इष्यत इत्यत्र हेतुमाह । नहीति । भ्रान्तेर्वेति दृष्टान्तार्थो वाशब्दः, तस्माद्दुःखित्वादेरात्मनि सति व्यभिचारादागन्तुकस्य चाविकारिण्यात्मन्यनुपपत्तेरारोपितत्वसिद्धौ प्रमाणज्ञानं शुक्तिस्त्वज्ञानमिव रजतादिबाधनेन दुःखित्वादिबाधनं कुर्वदेव वाक्यादुदेतीति न वाक्यस्यासामर्थ्यशङ्कावकाश इति तात्पर्यार्थः ॥ १८८ ॥

इतश्च वाक्यं न प्रत्यक्षाद् दुर्बलमित्याह ।

(१८९) प्रत्यगात्मन आत्मत्वं दुःख्यस्मीत्यस्य बाधया ।

दशमं नवमस्येव वेद चेदविरुद्धता ॥ ६०२ ॥

प्रत्यगात्मन इति । स्पष्टार्थः ॥ १८९ ॥

विस्तरणोक्तं न्यायार्थं सन्तिष्याह श्लोकचतुष्टयेन ।

(१९०) नित्यमुक्तत्वविज्ञानं वाक्याद्वधति नान्यतः ।

वाक्यार्थस्यापि विज्ञानं पदार्थस्मृतिपूर्वकम् ॥ ६०३ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थः स्मर्यते ध्रुवम् ।

एवं निर्दुःखमात्मानमक्रियं प्रतिपद्यते ॥ ६०४ ॥

सदेवेत्यादिवाक्येभ्यः प्रमा स्फुटतरा भवेत् ।

दशमस्यमसीत्यस्मादथैवं प्रत्यगात्मनि ॥ ६०५ ॥

प्रबोधेन यथा स्वाप्नं सर्वं दुःखं निवर्तते ।

प्रत्यगात्मधिया तद्वद् दुःखित्वं सर्वदा ऽऽत्मनः ॥ ६०६ ॥

नित्यमुक्तत्वेत्यादिना । प्रमा स्फुटतरा अपरोक्षा । निगद-
व्याख्याताः श्लोकाः ॥ १९० ॥

पुरोक्तकृष्णलादिपाकदृष्टान्तवैषम्यं स्फुटयति ।

(१९१) कृष्णलादौ प्रमाऽजन्म तदन्यार्था ऽमृदुत्वतः ।

तत्त्वमस्यादिवाक्येषु न त्वेषमविरोधतः ॥ ६०७ ॥

कृष्णलादाविति । प्रमाया अजन्म यत्कृष्णलादौ न युज्यते यतस्तत्रान्यार्था प्रमा ऽदृष्टार्था न पाकार्था ऽमृदुत्वतो ऽमृदुत्वात्कृष्णलानामिति योजना । कृष्णलपाके पुरुषस्यानैश्वर्यादशक्यार्थं च नियोगानुपपत्तेरित्यर्थः । प्रकृते न तथाविधो विरोधोऽस्तीत्याह । तत्त्वमिति ॥ १९१ ॥

‘तत्त्वमस्यादिवाक्येषु त्वपदार्थाविवेकतः ।

व्यज्यते नैव वाक्यार्थः’

इत्युक्तं प्रपञ्चयंस्त्वंपदार्थविवेचने यन्नाधिक्यं सूचयति ।

(१९२) वाक्ये तत्त्वमसीत्यस्मिन् ज्ञातार्थं तदसिद्धयम् ।

त्वमर्थं ऽसत्यसाहाय्याद्वाक्यं नोत्पादयेत्प्रमाम् ॥ ६०८ ॥

वाक्ये तत्त्वमिति । पदत्रयात्मकेस्मिन्वाक्ये तत्पदमसिपदं चेति द्वयं ज्ञातार्थं प्रसिद्धार्थं त्वमर्थं त्वंपदार्थं ऽसत्यविज्ञाते ऽसाहाय्यात्सहायशून्यत्वात्सहकारिविरहाद्वाक्यमेतत्प्रमां नोत्पादयेदपरोक्षनिश्चयरूपामित्यर्थः ॥ १९२ ॥

असिपदस्योपयोगमाह ।

(१९३) तत्त्वमोस्तुल्यनीडार्थमसीत्येतत्पदं भवेत् ।

तत्त्वमोरिति । तुल्यनीडार्थं कुर्वन्ति येत्यादिक्रियाकाङ्क्षा-
निवारणेन सामानाधिकरण्यसिद्धौक्यालम्बनत्वस्यष्टीकरणा-
र्थमस्यस्मीत्यादिपदमुपयुज्यत इत्यर्थः ॥ १९३ ॥

निराकाङ्क्षे सामानाधिकरण्ये सति को लाभ इत्यपेक्षायामाह ।

(१९४) तच्छब्दः प्रत्यगात्मार्थस्तच्छब्दार्थस्त्वमस्तथा ॥ ६०९ ॥

दुःखित्वाप्रत्यगात्मत्वे वारयेतामुभावपि ।

तच्छब्द इति । प्रत्यगात्मा ऽर्था यस्य स प्रत्यगात्मार्थस्तच्छब्दः स्यात्, त्वंपदेन सामानाधिकरण्यादिति योज्यम् । तथा त्वमस्त्वंपदस्य तच्छब्दार्थो ऽर्था भवेत्तत्पदेन सामानाधिकरण्यादिति योजना । तदा को लाभ इति तमाह । दुःखित्वेति । उभावपि शब्दौ त्वमर्थस्य दुःखित्वांशं तदर्थस्यानात्मत्वपरोक्षत्वांशं च वारयेतामित्यर्थः ॥ १९४ ॥

एवं वाक्यार्थवर्णने ऽद्वितीयत्वपरश्रुत्यविरोधः सिद्धयतीत्यभिप्रेत्योपसंहरति ।

(१६५) एवं च नेतिनेत्यर्थं गमयेतां परस्परम् ॥ ६१० ॥
 एवं चेति । नेतिनेति वाक्यसिद्धमर्थमित्यर्थः ॥ १६५ ॥
 पूर्वपक्षे श्रुतद्वयश्रुतकल्पना निष्प्रामाणिकेत्युक्तमुपसं-
 हरति ।

(१६६) एवं तत्त्वमसीत्यस्य गम्यमाने फले कथम् ।
 अप्रमाणत्वमस्योक्ता क्रियापेक्षत्वमुच्यते ॥ ६११ ॥
 एवमिति । कथंशब्द आक्षेपार्थः ॥ १६६ ॥
 यस्मादेवं विचार्यमात्रे क्रियाया अनवकाशस्तस्मादित्यु-
 पसंहरति ।

(१६७) तस्मादाद्यन्तमध्ये कुर्वित्येतद्विरोध्यतः ।
 न कल्पामोऽश्रुतत्वाच्च श्रुतत्यागोऽप्यनर्थकः ॥ ६१२ ॥
 तस्मादिति । आदौ तत्त्वमसीति प्रथमोपदेशे मध्ये पदार्थ-
 परिशोधनान्वयव्यतिरेकग्रहणकाले ज्ञेते च निर्विकल्पित-
 ब्रह्मानुभवकाले कुर्वित्येतदनुष्ठानकल्पनं तत्तदर्थप्रतिपत्तिवि-
 रोधि यतो ज्ञेते न कल्पामो न कल्पयामः क्रियामिति शेषः ।
 किं चाश्रुतत्वादपि न कल्पयामः । न केवलमश्रुतत्वात्क्रिया-
 त्याज्या श्रुतत्यागस्यानर्थकत्वादपीत्याह । श्रुतेति । नहि त-
 त्वमर्थयोः स्वरूपमप्राप्तं चिन्तनीयतया विधातुं शक्यते । तस्या-
 भूतत्वात् । संभवादस्मादेव तत्प्राप्तिमाशंसतो वाक्यभेदादि-
 दोषप्राप्तिरपरिहाया स्यात्, तत्त्वमोस्तत्त्वसिद्धिमनपेक्षैव य-
 चाकथंचिच्चिन्तनविधानाभ्युपगमे चिन्त्यब्रह्मसाक्षात्कारस्या-
 प्रमात्वादविद्यानिवृत्तिफलासिद्धेर्निरर्थकः प्रसंख्यानविधिरिति
 भावः ॥ १६७ ॥

उक्तार्थानभिज्ञः पुनरातिपत्ति ।

(१६८) यथानुभूयते तृप्तिर्भुजेर्वाक्यान्न गम्यते ।
 वाक्यस्य विधृतिस्तद्वद्गोशकृत्यायसी क्रिया ॥ ६१३ ॥
 यथेति । भुजेर्भोजनात्तृप्तिः फलं वाक्याद्वाक्यार्थज्ञानमा-
 त्राच्च गम्यते मोक्षफलमिति शेषः । तस्माद्वया गोशक्तो गो-
 मयात् पायसी क्रिया पायसकरणं नोपपद्यते, तस्यातत्सा-
 धनत्वात्तद्वद्वाक्यस्य विधृतिर्विधारणमर्थतोऽवधारणं न वा-
 क्यार्थोपारोहसाधनमित्यर्थः ॥ १६८ ॥

उत्सर्गतो वाक्यं नार्थोपारोहार्थमित्येतदङ्गीकुर्वन् प्रकृते
 तस्यापवादकमाह सिद्धान्तो ।

(१६९) सत्यमेवमनात्मार्थं वाक्यात्पारोह्यबोधनम् ।
 प्रत्यगात्मनि न त्वेवं संख्याप्राप्तिवदधुवम् ॥ ६१४ ॥
 सत्यमिति । प्रत्यगात्मनि तु नैवमधुवमनिश्चितं, किं तु
 संख्याप्राप्तिवद्वैशमसंख्याप्राप्तिवदपरोक्षज्ञानसाधनत्वं वाक्यस्य
 धुवमेवेत्यर्थः ॥ १६९ ॥

कृत इत्यपेक्षायां स्वतोऽपरोक्षप्रत्यगात्मन एव ब्रह्मत्वा-
 पदेशादित्याह ।

(२००) स्वसंवेद्यत्वपर्यायः स्वप्रमाणक इष्यताम् ।
 निवृत्तावहमः सिद्धः स्वात्मनोऽनुभवश्च नः ॥ ६१५ ॥
 स्वसंवेद्यत्वेति । स्वप्रमाणकः प्रमाणनिरपेक्षप्रकाशमानता-
 स्वभाव आत्मैष्यतां स्वयंज्योतिष्वादिश्रुतेरित्यर्थः । तथा च
 वाक्यादहमोऽहंकारस्य ब्रह्मभेदकस्य निवृत्तौ स्वात्मनोऽनु-
 भवश्च सिद्ध एव नोस्माकमिति न किं चिदनुपपन्नमित्यर्थः ।
 विमतं परोक्षार्थज्ञानजनकं वाक्यत्वात् संमतवदित्यादिप्रयो-
 गेष्वात्मविषयत्वमुपाधिर्दशमस्त्वमसीत्यादौ व्यभिचारश्चे-
 त्युक्तं भवति ॥ २०० ॥

अत्र दुःखानुभवविरोधशङ्का न कार्या, दुःखस्य व्यभिचा-
 रित्वेनात्मधर्मत्वस्य निरस्तत्वाद्विषयधर्मत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याह ।

(२०१) बुद्धीनां विषयो दुःखं तापस्य विषया मताः ।
 कुतोऽस्य दुःखसंबन्धो दृशेः स्यात्प्रत्यगात्मनः ॥ ६१६ ॥
 बुद्धीनामिति । दुःख्यहमस्मीति दुःखधर्मवत्त्वेनाहंकर्तुरे-
 वानुभवास्य विषयभूतं दुःखं न बुद्धिदृश्याश्रयाहंकर्तृसा-
 क्षिण आत्मनो धर्मः संभवतीत्यर्थः ॥ २०१ ॥

सर्वधर्मरहितस्त्वप्रत्यगात्मा कथं तस्यानुभव इत्यत आह ।
 (२०२) दृशिरेवानुभूयेत स्येनेवानुभवात्मना ।
 तदाभासतया जन्म धियोऽस्यानुभवः स्मृतः ॥ ६१७ ॥
 दृशिरेवेति । दृशेरनुभवस्वभावत्वात्तस्य स्वरूपे को नामा-
 न्योनुभवोऽपेक्ष्येत्यर्थः । तर्हि कथं तस्य विशेषानुभव इति
 तत्स्वरूपमाह । तदाभासतयेति । चैतन्याभासव्याप्ततया धियो
 जन्मैवात्मन आगन्तुकोनुभवः स्मृतो विद्वद्विरित्यर्थः ॥ २०२ ॥

प्रकारान्तरेण प्रसंख्यानप्राप्तिं निराकरोति ।
 (२०३) अशनायादिनिर्मुक्तः सिद्धो मोक्षस्त्वमेव सः ।
 श्रोतव्यादि तवेत्येतद्विरुद्धं कथमुच्यते ॥ ६१८ ॥
 अशनायादीति । सर्वसंसारविनिर्मुक्तो नित्यसिद्धो मोक्षो
 ब्रह्मत्वमेवेत्याचार्योपदेशे सति तत्र श्रोतव्याद्यनुष्ठेयं विद्यत-
 इति कथं विद्वदमुच्यते, नह्यविक्रियं ब्रह्म त्वं कर्ता चेति वचः
 प्रमाणं स्यादित्यर्थः ॥ २०३ ॥

अथ तत्त्वं सेत्स्यतीति विपरिणाम उपदेशवाक्यस्याभ्युपे-
 यतइतिशङ्कामनुदा तत्रैकं संधिस्ततोऽपरं प्रत्यक्षतइति न्यायेन
 मोक्षानित्यत्वप्रसङ्गं दोषमाह ।

(२०४) सेत्स्यतीत्येव चेतत्स्याच्छब्दादि तदा भवेत् ।
 मोक्षस्यानित्यतेव स्याद्विरोधे नान्यथा वचः ॥ ६१९ ॥

सेत्स्यतीति । एवमुभयथा विरोधे सति वचो वाक्यं ना-
न्यथा न विपरिणामवदुक्तमित्यर्थः ॥ २०४ ॥

इतश्च प्रसंख्यानवादेऽनुपपन्न इत्याह ।

(२०५) श्रोतृश्रोतव्ययोर्भेदो यदीष्टः स्याद्वेदितम् ।

इष्टार्थकोप एवं स्यान्न युक्तं सर्वथा वचः ॥ ६२० ॥

श्रोतृश्रोतव्ययोरिति । श्रोत्रादिभेदो यदीष्टः स्यात्तदेवं
प्रसंख्यानं भवेत्कर्तृकर्मभेदाभावे कार्यानुपपत्तेरित्यर्थः । अस्तु
भेद इति चेत्तत्राह । इष्टार्थेति । जीवस्य ब्रह्मभावो हीष्टा-
र्थः सोऽन्यस्यान्यभावायोगाद्विहन्यतातः सर्वथा वचो वाक्यं
न युक्तमयुक्तप्रमाणमेव प्रसंख्यानपक्षे भवेदित्यर्थः ॥ २०५ ॥

न युक्तं वच इत्येतत्प्रकटयति ।

(२०६) सिद्धो मोक्षोऽहमित्येव ज्ञात्वाऽऽत्मानं भवेद्यदि ।

चिकीर्षुर्धुः स मूढात्मा शास्त्रं चोद्धाटयत्यपि ॥ ६२१ ॥

सिद्ध इति । उक्तप्रकारेणात्मानं ज्ञात्वा यो यदि चिकीर्षु-
र्भवेत्स मूढात्मैत्यन्वयः । उद्धाटयत्युत्सादयतीत्यर्थः ॥ २०६ ॥

मूढात्मत्वं प्रकटयति ।

(२०७) नहि सिद्धस्य कर्तव्यं सकार्यस्य न सिद्धता ।

उभयालम्बनं कुर्वन्नात्मानं वञ्चयत्यसौ ॥ ६२२ ॥

नहीति ॥ २०७ ॥

ननु किमित्यस्माच्चिन्दितास्मदभिप्रायमज्ञात्वैवेति पूर्ववादी
स्वाभिप्रायमाश्लिष्यतेति ।

(२०८) सिद्धो मोक्षस्त्वमित्येतद्वस्तुमात्रं प्रदर्शयते ।

श्रोतुस्तथात्वविज्ञाने प्रवृत्तिः स्यात्कथं त्विति ॥ ६२३ ॥

सिद्धो मोक्षस्त्वमिति । मुमुक्षोरात्मविज्ञाने प्रवृत्त्यर्थं सि-
द्धब्रह्मरूपो मोक्षस्त्वमसीति वस्तुमात्रकथनपरिमितं वाक्यं न
तत्त्वपर्यवसितमित्यर्थः ॥ २०८ ॥

उक्तमेव विवृणोति ।

(२०९) कर्त्ता दुःख्यहमस्मीति प्रत्यक्षेणानुभूयते ।

कर्त्ता दुःखी च माभूवमिति यत्रो भवेन्नतः ॥ ६२४ ॥

कर्त्तेति ॥ २०९ ॥

वाक्यश्रवणानन्तरं मन्तव्य इति श्रुत्या कर्तव्यविधानाद-
प्येवमेवाभ्युपेयमित्याह ।

(२१०) तद्विज्ञानाय युक्त्यादि कर्तव्यं श्रुतिरब्रवीत् ।

कर्तृत्वादानुवादेन सिद्धत्वानुभवाय तु ॥ ६२५ ॥

तद्विज्ञानायेति । त्वमिति कर्तृत्वमनूयं वस्तुगत्या त्वं
सिद्धमोक्षब्रह्मरूपोऽस्यतस्तज्ज्ञानाय यतस्त्वेति वाक्यतात्पर्य-
मित्यर्थः ॥ २१० ॥

नेयं कल्पना श्रुत्यनुसारिणीति सिद्धान्ती ब्रूयति ।

(२११) निर्दुःखो निष्क्रियोऽकामः सिद्धो मोक्षोऽहमित्यपि ।

गृहीत्वैवं विरुद्धार्थमादध्यात्कथमेव सः ॥ ६२६ ॥

निर्दुःख इति । निर्दुःखादिविशेषो मोक्ष एवाहमिति ब्र-
ह्मीत्यापीत्यन्वयः । वाक्याद्वाक्यार्थज्ञानं न जायतश्चेति न
वक्तुमुचितमप्रामाण्यप्रसङ्गादनुभवविरोधाच्च, तथा चोक्त्येव ज्ञा-
ने तद्विरुद्धप्रतिपत्तिर्न संजाघटीतीत्यभिप्रायः ॥ २११ ॥

यदि वाक्यादेव निर्दुःखादिलक्षणमोक्षात्मसाक्षात्कारः, कथं
तर्हि तदा तद्विरुद्धाकारानुभव इति पृच्छति ।

(२१२) सकामः सक्रियोऽसिद्ध इति मेऽनुभवः कथम् ।

अतो मे विपरीतस्य तद्वचान् वक्तुमर्हति ॥ ६२७ ॥

सकाम इति । अतः सकामत्वादिरुपाद्विपरीतस्य मे ब्र-
ह्मभूतस्येत्यर्थः ॥ २१२ ॥

अन्यस्वभावस्य सतो ममान्यस्वभावानुभवः कथमित्यस्मि-
न्नर्थे सङ्गच्छतवाक्यस्य पुंसः प्रश्नो घटते युज्यते, न तु कथमहं
निर्दुःखादिरूप इति मुक्तत्वानुभवार्थे इति प्रश्नविषयं विविच्य
प्रतिपत्तिः ।

(२१३) इहैव घटते प्रश्नो न मुक्तत्वानुभूतये ।

प्रमाणेन विरोधी यः सोऽर्थः प्रश्नमर्हति ॥ ६२८ ॥

इहैवेति ॥ २१३ ॥

अज्ञातज्ञापनस्वभावेन प्रमाणेनापूर्वार्थं बोधिते तद्विरोधी
यः प्रमाणाभासगृहीतार्थः स प्रश्नमर्हतीत्युक्तं प्रपञ्चयति ।

(२१४) अहं निर्मुक्त इत्येव सदसीत्यन्यमानवः ।

प्रत्यक्षाभासजन्यत्वाद् दुःखित्वं प्रश्नमर्हति ॥ ६२९ ॥

अहं निर्मुक्त इति । सदसीति । यदन्यन्मानं तज्ज
इत्यर्थः ॥ २१४ ॥

इदानीं शिष्याकाङ्क्षावशेनापि कार्यकल्पनं न घटतइत्याह ।

(२१५) पृष्ठमाकाङ्क्षितं वाच्यं दुःखाभावमभीप्सितम् ।

पृष्टमिति । किं तदाकाङ्क्षितं तदाह । दुःखाभावमभीप्सि-
तमिति । दुःखस्याभावो यस्मिन् तद् दुःखाभावं ब्रह्मरूपं
मोक्षलक्षणमित्यर्थः ॥ २१५ ॥

प्रश्नस्वरूपमुपन्यस्य तदनुरूपत्वं प्रतिवचनस्य निगमयति ।

(२१६) कथं हीदं निवर्तेत दुःखं सर्वात्मना मम ॥ ६३० ॥

इति प्रश्नानुरूपं यद्वाच्यं दुःखनिवर्तकम् ।

कथं हीति ॥ २१६ ॥

ननु पृष्टमेवोच्यते प्रसंख्यानद्वारेण तद्व्यतिरेकेण श्रुते दुः-
खापनयनसामर्थ्याभावादित्याशङ्क्य, प्रमाणस्य प्रमेयावबोधन-
मेव कार्यं न कार्यान्तरमस्तीति परिहरति ।

(२१०) श्रुतेः स्वात्मनि नाशङ्का प्रामाण्ये सति विद्यते ॥ ६३१ ॥

तस्मादात्मविमुक्तत्वप्रत्ययं याति तद्वचः ।

वक्तव्यं ततथार्थः स्याद्विरोधे ऽसति केन चित् ॥ ६३२ ॥

श्रुतेरिति । श्रुतेः स्वतःसिद्धप्रामाण्ये सति स्वात्मनि स्वप्र-
मेये नाशङ्का विद्यते स्वप्रमेयावभाससामर्थ्याभावाशङ्का न
विद्यतइत्यर्थः । किं ततः सिद्धं तदाह । तस्मादिति । मुक्त-
त्वप्रत्ययं प्रति कारणत्वं यातीत्यर्थः । विशेषपरिहारस्य कृत-
त्वादिति भावः ॥ २१० ॥

वाक्यस्योक्तार्थानुभवहेतुतां विहाय गत्यन्तरं नास्त्यनुभव-
मार्गगतमित्याह ।

(२१८) इतो न्योन्यनुभवः कश्चिदात्मनो नोपपद्यते ।

अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातारमिति श्रुतेः ॥ ६३३ ॥

इतो न्य इति । प्रकारान्तरकल्पना चात्रानुपपत्त्या, श्रुतिवि-
रोधादित्याह । अविज्ञातारमिति ॥ २१८ ॥

यदुक्तं पूर्वपक्षिणा प्राक्

“वर्या नो शास्त्रसंवेद्या स्यादनिष्टं तथा सति”

इति, तदन्यथैवोपपत्तेर्न प्रसङ्गानकल्पकमित्याह ।

(२१६) त्वंपदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणाम् ।

साधनत्वं ब्रजत्येवं शान्तोदान्तानुशासनात् ॥ ६३४ ॥

त्वंपदार्थेति । “शान्तो दान्त उपरतस्ति तद्वुः समाहितो
भूत्वा ऽऽत्मन्येवात्मनः पश्यती”ति श्रुतेरुपरतिशब्दनिर्दिष्टस्य
संन्यासस्यात्मज्ञानं प्रति साधनत्वावगमाच्च तस्याशास्त्रसंवेद्या-
तया परित्यागप्रसङ्ग इत्यर्थः । तथा च वाक्यार्थज्ञानस्य पदा-
र्थज्ञानपूर्वकत्वात्पदार्थावधारणयन्तमेवाश्रमधर्माणां विधितो
ऽनुष्ठानं, ततः परं तु शाक्यादवगतब्रह्मात्मतत्त्वस्य मयेदम-
स्मै कर्तव्यमिति नियोज्यविषयप्रयोजनबुद्धेरनुत्पत्तेर्न तस्य क्वा-
पि विधितः प्रवृत्तिः, किं तु साधकावस्थायामभ्यस्तस्य नि-
वृत्तिरूपस्याश्रमधर्मस्य ज्ञानाविरोधिनः संस्कारमात्रेणानुवृत्ति-
र्भवति, ततश्च न यथेष्टचेष्टा ऽप्यवकाशं लभतइति सर्वमव-
दातमेवास्मन्मतइति भावः ॥ २१६ ॥

इतदेव प्रपञ्चयिष्यन् वाक्यार्थादयप्रकारं श्रुतं व्युत्पाद-
यति ।

(२२०) त्वमर्थं प्रत्यगात्मानं पश्येदात्मानमात्मनि ।

वाक्यार्थं तत आत्मानं सर्वं पश्यति केवलम् ॥ ६३५ ॥

त्वमर्थमिति । शान्त्यादिसाधनसंपन्नो भूत्वा ऽऽत्मन्येवा-
त्माभासव्याप्ते स्वकार्यकरणसंघातएव न बहिरात्मानं प्रत्यक्वे-
तयितारं पश्येदिति श्रुत्यर्थः प्रथमाहुर्नोक्तः । सर्वमेतं पश्यतीति

श्रुत्यर्थमुत्तराहुर्नाह । तत इति । एतं शोधितं प्रत्यगात्मानं
सर्वं ब्रह्म पश्यतीति श्रुत्यर्थो दर्शित इति व्योतयति । वा-
क्यार्थमिति ॥ २२० ॥

एवं विज्ञातवाक्यार्थस्य विधिगोचरता नैव संभवतीत्याह ।

(२२१) सर्वमात्मेति वाक्यार्थं विज्ञाते ऽस्य प्रमाणातः ।

असत्त्वे ह्यन्यभानस्य विधिस्तं योजयेत्कथम् ॥ ६३६ ॥

सर्वमात्मेति ॥ २२१ ॥

वाक्यार्थविज्ञानात्प्रागेव विधयो ऽवकाशं लभन्ते नोर्ध्व-
मित्युपसंहरति ।

(२२२) तस्माद्वाक्यार्थविज्ञानान्नोद्धुं कर्मविधिर्भवेत् ।

नहि ब्रह्मास्मि कर्तेति विरुद्धे भवतो धियो ॥ ६३७ ॥

तस्मादिति । ऊर्द्धं विध्यसंभवे हेतुमाह । नहीति ॥ २२२ ॥

नवैक्यज्ञानेन भेदज्ञानमेव किमिति बाध्यते, विपरीतमेव
किं न स्यादित्यत आह ।

(२२३) ब्रह्मास्मीति च विद्येयं नैवं कर्तेति बाध्यते ।

सकामो बद्ध इत्येवं प्रमाणाभासजातया ॥ ६३८ ॥

ब्रह्मास्मीति चेति । प्रमाणाभासाज्जाता प्रमाणाभास-
जाता तयेति विग्रहः ॥ २२३ ॥

स्वभावप्रवृत्ताया बुद्धेः प्रमाणजातया बाध्यत्वं दृष्टान्ते-
नोपपादयति ।

(२२४) शास्त्राद्ब्रह्मास्मि नान्योहमिति बुद्धिर्भवेद्वृद्धा ।

यदा ऽयुक्ता तदैवं धीर्यथा देहात्मधीरिति ॥ ६३९ ॥

शास्त्रादिति । वृद्धा यदा भवेत्तदैवं धीः कर्ताहमित्येवं
धीरयुक्तेत्यन्वयः । यथा देहात्मधोर्मनुष्योहमित्यादिरूपा शा-
स्त्राद्विदितात्मतत्त्वस्य न भवति तथेत्यर्थः ॥ २२४ ॥

विदितात्मतत्त्वस्य कर्ता कामीत्यादिधीरनवकाशेत्युक्तेर्यं
दृष्टान्तान्तरमाह ।

(२२५) सभयादभयं प्राप्स्तदर्थं यतते च यः ।

स पुनः सभयं गन्तुं स्वतन्त्रश्चेन्नहीच्छति ॥ ६४० ॥

सभयादिति । लोकप्रसिद्धार्थानुवादी श्लोकः स्पष्टा-
र्थः ॥ २२५ ॥

यदुक्तं नियोगाभावे ज्ञानिनो यथेष्टचेष्टाप्राप्तिरिति तत्राह ।

(२२६) यथेष्टाचरणप्राप्तिः संन्यासादिविधो कुतः ।

पदार्थाज्ञानबुद्धस्य वाक्यार्थानुभवार्थिनः ॥ ६४१ ॥

यथेष्टेति । आदिशब्दाच्छ्रवणादिविधिरुह्यते, पदार्थयोरा-
समन्ताज् ज्ञानं पदार्थस्वरूपालोचनं तेन बुद्धस्य देहाद्यभि-
मानशून्यस्येति यावत् । पदार्थाज्ञानाद्बुद्धस्य प्रतिबुद्धस्येति वा ।

वाक्यार्थानुभवमर्थयमानस्य तत्रैव लग्नचित्तस्य कुतो यथेष्टा-
चरणप्राप्तिर्निमित्ताभावादवसराभावाच्चेत्यर्थः । प्रबुद्धवाक्य-
र्थस्य तु मिथ्याज्ञानलेशस्याप्यभावात्तन्मूला यथेष्टचेष्टा नो-
न्निवृत्तीति भावः ॥ २२६ ॥

प्रकरणार्थमुपसंहरति ।

(२२७) अतः सर्वमिदं सिद्धं यत्प्रागस्माभिरीरितम् ॥ ६४२ ॥

अतः सर्वमिदमिति ॥ २२७ ॥

मुमुक्षोरपि नास्ति यथेष्टचेष्टा, कुतः सा मुक्तस्य स्यादिति
कैमुक्तिकन्यायमाह ।

(२२८) यो हि यस्माद्विरक्तः स्यान्नासौ तस्मै प्रवर्तते ।

लोकत्रयाद्विरक्तत्वान्मुमुक्षुः किमितीहते ॥ ६४३ ॥

यो हीति ॥ २२८ ॥

विदुषो नियोगपारतन्त्र्याभावेऽपि भिन्नानादिप्रवृत्तिवद्विष-
यान्तरेऽपि प्रवृत्तिः कदा चित्तस्यादिति चेत्तत्राह ।

(२२९) बुधया पीड्यमानोऽपि न विषं ह्यतुमिच्छति ।

मिष्टान्नध्वस्ततृट् ज्ञानन्नामूढस्तज्जिघत्सति ॥ ६४४ ॥

बुधयेति । विषयाणां दुःखसाधनतावधारणपूर्वकं प्रागेव
विवक्ष्यक्तानां न पुनरुपादानममूढस्य संभवति, भिन्नाना-
देस्तु ज्ञाननिष्ठाविरोधाभावाच्छरीरस्थितिमात्रहेतुतया ऽऽव-
श्यकत्वे ऽप्यपूर्वापचयहेतुत्वाभावाच्च संस्कारवशादनुवृत्तिरि-
ति न दोष इति द्रष्टव्यम् ॥ २२९ ॥

उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य यद्यपि किमपि कृत्यं नास्ति तथापि
गुरुशास्त्रे माननीये एवेति शिष्याञ्छिन्नयच्चिव गुरुप्रणामं नि-
बध्नाति ।

(२३०) वेदान्तवाक्यपुष्पेभ्यो ज्ञानामृतमधूतमम् ।

उज्ज्वलारालिवद्यो नस्तस्मै सद्गुरवे नमः ॥ ६४५ ॥

॥ इति तत्त्वमसिप्रकरणम् ॥

वेदान्तवाक्येति । नो ऽस्मदर्थमित्यर्थः ॥ २३० ॥

इति तत्त्वमसिप्रकरणमष्टादशं विवृतम् ॥ १८ ॥

॥ अथ बालभारतस्य ॥

॥ कृतयः सर्गः ॥

सूचधार इव मुक्तिपुरेक-

द्वारभारतकृतौ कृतकृत्यः ।

श्रेयसेऽस्तु स मुनिर्महनीये

स्वात्मधामनि सुखेन निषण्णः ॥ १ ॥

श्वेतपर्वततटेषु स खेल-

त्रेकदा नृपतिरेक्षत कान्तिम् ।

द्वादशद्युमखिदीप्तिहर्षी

पिण्डितामिष दिवः प्रपतन्तीम् ॥ २ ॥

व्योमकालिमपयोदतमिष-

ज्योतिरिङ्गणमशीतमयूखम् ।

विश्वविश्वदृगशक्यविलोकेः

स्वप्रभावविभवेः पिदधानाम् ॥ ३ ॥

विस्फुलिङ्गनिभपिङ्गपतङ्ग-

भ्राजमानसर्पिचं वियदब्धो

त्रैर्वहेतिपटलीमिष तादृ-

ङ्गीलिमच्छलजलानि पिबन्तीम् ॥ ४ ॥

विशेषकम् ।

किं किमेतदिति निश्चिनुतेऽसौ

यावदयमिष तावदुपेतः ।

दीप्तिप्रजगदेष महेन्द्र-

स्यन्दनस्तडिदिव द्रुतमभात् ॥ ५ ॥

स्यन्दनावनिगतेः समकालं

वीक्ष्य पादपुरतो विलुन्तम् ।

कृष्णसर्पमिष जेतुमरातीन्

पार्थमादित करेण नरेन्द्रः ॥ ६ ॥

संमदादथ हृदा परिरब्धः

पार्थिवेन चिरमेष किरीटी

कृष्णया पुनरनेन समन्ता-

दान्तरेण भुजदूरगतोऽपि ॥ ७ ॥

मन्दचन्दनरसो विरसेन्दु-

श्रीर्मुधाकृतसुधापरिणामः ।

कोऽपि संमदपदाय तदाभूत्

सोदरेषु परितः परिरम्भः ॥ ८ ॥

सृष्टभौमचरणं च यमाभ्या-

मानतं च पुरतो विनिविष्टम् ।

सव्यसाचिनमथ क्षितिपालः

पूजितप्रहितमातलिरुचे ॥ ९ ॥

अस्मदुशतरपञ्चवियोगी
 पञ्चवह्निपसा समसाधि ।
 यत् त्वया किमपि पञ्चसमाभि-
 स्तद्वदार्किरिपञ्चमुख द्राक् ॥ १० ॥
 अङ्गकान्तियमुनाजलसङ्ग-
 स्वर्युनीकृतलसदृशनांशुः ।
 शेषरायितकराम्बुजलक्ष्मी-
 रभ्यधादथ सुराधिपसूनुः ॥ ११ ॥
 अर्जितेयमजरा धनुषि ज्या
 वर्म विद्विषदभेद्यमलाभि ।
 शिक्षिता च दिवि पञ्चदशास्त्री
 त्वत्प्रसादवशतस्त्रिदशेभ्यः ॥ १२ ॥
 निष्कपुष्करमयी मयि माला
 सेयमुल्लसदमेयमदेन ।
 दीयते स्म हरिणायमपाय-
 ब्रातघातनपटुर्मुकुटश्च ॥ १३ ॥
 चिचसेनममरेशसभाया
 भूषणं भरतपुत्रमुपास्य ।
 स्वीकृतं भुवनमोहि मयोच्चे-
 र्गीतनर्तनकलायुगलं च ॥ १४ ॥
 ते निवातकवचा युधि तिस्रः
 कोटयः सुरजितोऽम्बुधिक्षो ।
 स्वीकृतेन्द्ररथसारथिनास्त्रै-
 र्जघ्निरे नृप भवत्पदिकेन ॥ १५ ॥
 व्योमचारिणि हिरण्यपुरेऽहं
 कालिकेयकपुलोमजदैत्यान् ।
 अच्छिदं निह्निताशुपतास्तो-
 दूतभूरिपशुभिः स्मरणात् ते ॥ १६ ॥
 सा रतिः क्वचिदभून्न पुनर्मे
 यास्ति नाथ भवदङ्घ्रिविलोके ।
 पारिजातमधुपस्य कुतः स्यात्
 कर्णिकारकुसुमे रसमोहः ॥ १७ ॥
 अस्त्रचिर्चमिह नः प्रथयेत्थं
 तं पृथाप्रथमसूनुरथोचे ।

१-वित्त-इति पाठान्तरम् ।

सोऽपि भूपकुतुकाय वितेने
 दैवतायुधशतानि ततानि ॥ १८ ॥
 तत्त्वणार्जुनभुजायनियुक्तो-
 दयशस्त्रविसरप्रसरेण ।
 किं किमद्य भवितेति जगद्भिः
 द्योभितासुरसुरैः प्रचक्रम्ये ॥ १९ ॥
 अन्तरेऽच तरलामरमाला-
 खेदमेदुरगतिर्दुतमेत्य ।
 शंकरः स्वयमुदञ्चितपाणिः
 प्राणिनामभयदः प्रभूरुचे ॥ २० ॥
 वत्स संहरतु संहरतु द्राक्
 शस्त्रमस्तु न भवान् भुवनार्थे ।
 भास्करो यदि करोति तमिस्रं
 तत् प्रकाशयति लोकममुं कः ॥ २१ ॥
 देवतायुधगणोऽयमरातो
 क्षिप्र एव कुशलाय न शून्ये ।
 किं न तत्त्वणमतोयधिमुक्तो
 वाडवाग्निरभिहन्ति जगन्ति ॥ २२ ॥
 तदुनुः परिहरेत्युदितोऽपि
 स्थाणुना स्वयमसौ हरिसूनुः ।
 वीक्ष्य धर्मतनुजस्य मुखाब्जं
 तद्भुवेव शमितोऽस्त्रममुञ्चत् ॥ २३ ॥
 धार्मिर्निर्मितनुतो ससुरेशेऽ-
 दृश्यताविरहितेऽय महेशे ।
 ते परस्परसमागमहर्षो-
 त्कर्षतो वनमहीषु विलेसुः २४
 त्वां निषेवितुमिहाहमुपेतः
 पाण्डुनन्दनमिदं किल जल्पन् ।
 काननेषु मधुपीमधुरोक्ति-
 र्यत्कृतमथ ततान वसन्तः ॥ २५ ॥
 निश्चितं मधुदिनैः परितद्व्य
 स्वल्पिताः शिशिरदीर्घरजन्यः ।
 तल्लताः पतिततत्तनुखण्डा-
 नीव रेजुरुहमण्डलपुष्पाः ॥ २६ ॥

१ पुन- इति पाठान्तरम् ।

नृनवल्लिषलयो मृदुभङ्गी-
 गीतिमान् मलयवायुनटोऽयम् ।
 मानिनीजनविडम्बननमो
 नाटकान्मदयति स्म जगन्ति ॥ २७ ॥
 स्वं कुटुम्बमरविन्दकदम्बं
 लुप्रपचमवलोक्य सकोपः ।
 अर्दितुं किल हिमानि हिमाद्रिं
 प्रत्यगात् तरणिरुद्धुरतेजाः ॥ २८ ॥
 कः क्षणः प्रियतमानभिसर्तुं
 ध्यायिनीरिति नितान्तमसाध्वीः ।
 कोकिलः किल कुहूरिति वाचा
 भाविविद् द्विजवरो निजगाद ॥ २९ ॥
 वीक्षितासु सख्यं कुरुवध्वा
 गन्धमादनविलासपरासु ।
 स्ववर्धूषु विधुवंशभवेस्तेः
 प्रापि पञ्चशरपञ्चशरत्वम् ॥ ३० ॥
 यन्मधो तरुणिमसृशि किञ्चित्
 प्रोढिमानमतनिष्ठ दिनश्रीः ।
 निर्भरं तरणिरेष विशेषात्
 तत्क्रुधेव परितापमवाप ॥ ३१ ॥
 क्वापि गन्तरि मधो कुसुमाली-
 मण्डनेषु शिथिलीकृतभावाः ।
 वल्लयः शुशुभिरे विरहाग्नि-
 ज्वालिता इव विपाकपिशङ्गः ॥ ३२ ॥
 उच्छलज्जलधितुङ्गतरङ्ग-
 ध्वानमङ्गलमृदङ्गनिनादः ।
 आययावथ विजित्य वसन्तं
 ग्रीष्मभूविभुसदर्यमतेजाः ॥ ३३ ॥
 ग्रीष्मतापचकितः कुसुमेषु-
 र्बाणपुष्पमधुभिः स्वगृहाणि ।
 सिञ्चति स्म हृदयानि वधूना-
 मन्यथा कथमिमानि हिमानि ॥ ३४ ॥
 तच्च पाचनिहितानि पयांसि
 श्याममेघमहिषीकुलजानि ।

आपिषद्विरभितोऽपि विषस्व-
 नन्दनैरिव दिनेः समवर्धे ॥ ३५ ॥
 अदुतद्युमणिदीधितिभीतैः
 क्षमां प्रविश्य जगतोऽपि जलोद्येः ।
 आश्रिते विलपयान् खलु नाथः
 पाथसामिति दधातु समृद्धिम् ॥ ३६ ॥
 पाटलाविचकिलदुमपुष्पे-
 रपितद्युतिनि वल्लभदतेः ।
 नो शिरीषकुसुमेः स्वसमान-
 श्रीपुषि द्रुपदजावपुषि श्रीः ॥ ३७ ॥
 चन्दनद्रवभरैरपि भीष्म-
 ग्रीष्मतापचकितैरिव कामम् ।
 स्फीततत्समयशीतगुणेषु
 स्त्रीजनस्तनतटेषु विलेसे ॥ ३८ ॥
 तेस्तथा जगदिदं शुचिजातैः
 पर्यतापि परितः परितापैः ।
 नो निशा व्यलसदश्च यथोद्बु-
 द्योतचन्दनधराणि चिराय ॥ ३९ ॥
 नूतना दिवि तपात्ययभूमृ-
 द्वाटिकेव तरला जलदाली ।
 अभ्युपेत्य तपभूरिविभूतिं
 लुप्यति स्म मुहुर्दृष्टमरीचिम् ॥ ४० ॥
 छाद्यमानमहसं सहसार्कं
 वीक्ष्य नव्यजलदेर्मेदितेव ।
 उल्लास वसुधा नवदभै-
 रुत्पपात पयसा नदराजिः ॥ ४१ ॥
 उद्यतं शुचिजयाय वयस्यं
 तोयवाहमवलोक्य नटद्विः ।
 स्फारितस्फुरसदृश्चशिखण्डैः
 क्षोणिमण्डलममण्डि मयूरैः ॥ ४२ ॥
 श्यामतां वहतु वातिकठोरं
 वक्तु वार्कविभवं हरतां वा ।
 तद्वदौ किमपि वारिधरस्तु
 प्रीणितानि वत येन जगन्ति ॥ ४३ ॥

तेर्धनाघनघटापरिघट्टेः

खण्डितस्य दिवि चण्डमरीचेः ।

खण्डमण्डलममण्डयदाशा-

मण्डलीं चलतमोमणिमूर्त्या ॥ ४४ ॥

धूमयोनिरुदितः कृतवासं

स्वं पितामहमरण्यमहीषु ।

पावकं दलयति स्म ह हा धिग्-

दुर्विवेकमुदयं मलिनानाम् ॥ ४५ ॥

पाण्डवेदुपदजावदनेन्दु-

ज्योत्स्नया कृततमः शमनेषु ।

अप्रवृत्तजलदाम्बुलवेषु

क्रीडितं गिरिगुहान्तगृहेषु ॥ ४६ ॥

यूथिकाकुटजकेतकजाती-

नीपपुष्पकृतपञ्चशरश्रीः ।

आततान मकरध्वजवीरः

सज्जतां चिजगतीचिजयाय ॥ ४७ ॥

वृष्टितो विरमतापि कदाचित्

तुष्टयेऽनुसरतां पतगानाम् ।

अम्मुचा मुमुचिरे जललेशा-

स्तुङ्गपादपदलेषु गलन्तः ॥ ४८ ॥

गन्धलीनमधुपैरुण्यत्वं

धारयद्विरभितोऽपि शिलीन्ध्रेः ।

भूषिता मरकतोपलमिश्रे

रत्नभूषणगणैरिव भूमिः ॥ ४९ ॥

दातुमन्नपटलान्यदिताम्बुः

कल्पनाजलमपि षुटदब्धेः ।

यज्जगत्यपि जवात् तदवाप-

च्छुभतां शुचियशोभिरिवासौ ॥ ५० ॥

संगतामपतिषद् घनकालः

काननेषु शरदं परिरभ्य ।

तत्त्वज्ञादपि पलायत शृण्वन्

राजहंसजनितध्वनितानि ॥ ५१ ॥

चन्द्रचारुवदना धृतभास्व-

टुर्पेणा सुरधनुर्मुकुटाढ्या ।

हंसहाररुचिरा च तदीय-

क्वाणनूपुररचा शरदागात् ॥ ५२ ॥

पुण्यवानहमनेन समन्तात्

पायिणीय सपदीति मुदाब्धिः ।

उद्गते घटभुवि स्फुटमब्धेः

कर्शितोऽपि भृशमुच्छ्वसिति स्म ॥ ५३ ॥

लोचनेरिव निमेषवियुक्ते-

रम्बुजे रसभृतो भृशमापः ।

शृण्वताममृगयन्त विशुद्धा

मार्गमेव विशदच्छदयूनाम् ॥ ५४ ॥

हन्त भास्करकरायगतानां

प्रान्तरे चिरमपां चिरहेषु ।

श्यामतां गतवतः कृशमूर्तेः

कर्दमस्य हृदयेन विदीर्णम् ॥ ५५ ॥

जीवितेः किमु स यः समयोऽसौ

साहसादिव हृदेषु पतित्वा ।

वर्हिणां कृदभरैः पदमापि

कृचतामुपगतेर्नृपमूर्ध्नि ॥ ५६ ॥

प्रीतिनिश्चलमृगाः करलोल-

त्कङ्कणकृष्णपलायितकीराः ।

गीतनृतविधिनेव चितेनुः

पालनानि नवशालिषु गोप्यः ॥ ५७ ॥

स्फारितामृतकरामृतकुण्डे

नाकिनागजगती जगतीयम् ।

माधुरीगुणधुरीणधृतेषुः

काशिकाशमहसा हसति स्म ॥ ५८ ॥

यद्वनीषु चलखञ्जननेषा

सर्वतः शरदसौ विललास ।

तद्वभार भुवि तत्पदलेखा-

विभ्रमं स्थलमहोत्पलवीथी ॥ ५९ ॥

षट्पदो मुहुरयुक्कृदपुष्पं

सेवते स्म गजदानसुगन्धि ।

शङ्कितश्रवणतालनिपात-

स्तट्टलादपि चलादतिबिभ्यत् ॥ ६० ॥

बाणपचनयनेऽसनपुष्प-
 स्वर्णधामनि मुखे शरदोऽस्याः ।
 कुङ्कुमस्तवकमण्डनलक्ष्मीं
 बन्धुजीवकुसुमानि समीयुः ॥ ६१ ॥
 षट्पदोऽधरदले दयितायाः
 संपतन्नवजयेऽतिविलोलः ।
 पञ्चभिश्चलकरैः कुरुवीरैः
 शक्यते स्म विनिवारयितुं न ॥ ६२ ॥
 जानती मधुनिधानसरोज-
 श्रीरिषामिरपराधपरं स्वम् ।
 उत्थिते मधुविरोधिनि जाता
 भूरिभीरिव शरद्गमनेच्छुः ॥ ६३ ॥
 यामिनीं गुरुतरां तरुणीनां
 सोष्म च स्तनयुगं तुहिनेऽपि ।
 कल्पयन्नय सहःसमयोऽभूत्
 कामिनीसुकृतपाकवशेन ॥ ६४ ॥
 चिन्तयन् हृदि जपामनुरक्तां
 षट्पदोऽधित पदं न फलिन्याम् ।
 रोधरेणुभसितेन सिताङ्ग-
 स्तद्विने भ्रमतु सैष तपस्वी ॥ ६५ ॥
 भास्करोऽपि हिमरुष्ण^१ इव द्यो-
 सद्गोणपथ एव चचार ।
 वीक्ष्य भानुमिति भानुमणिभ्यः
 पावकोऽपि हि बहिर्न बभूव ॥ ६६ ॥
 स्म क्रियाव हि पराभवपाचं
 मा हिमेरहमयं च समेतो ।
 इत्यवाप्य हृदि मन्त्रमचालीत्
 पावकस्य हरिते खरतेजाः ॥ ६७ ॥
 इन्दुरम्बतलेऽम्बुनि पद्मं
 स्नानिमापतुरतीव तुषारैः ।
 एतयोर्द्युतिरलोकि निलीना
 पाण्डवेर्दुपदजामुख एव ॥ ६८ ॥
 उद्यतेन जगदेव मयेदं
 दूनमित्यनुशयीव सहस्यः ।

१-मग्न इति पाठान्तरम् ।

संस्मृतागततपःसमयोऽसौ
 वार्द्धके सति परिव्रजति स्म ॥ ६९ ॥
 अनिललोललवङ्गरजोभर-
 च्छलसुकोमलकेशलवाञ्छितः ।
 शिथिलपद्मपदः शिशिरः शिशु-
 र्नेवः समुद्रतकुन्दरदोऽभवत् ॥ ७० ॥
 निशि खलु द्युमणिः फणिविष्टपे
 व्रजति तच्चिरसङ्गवशादिव ।
 उदकमन्धुषु तापगुणं हिमे
 भजति शैत्यमिहापरथा तपे ॥ ७१ ॥
 हिमभयादुषसि स्फुटमात्मना
 क्षुदनलो वपुरन्तरदीप्यत ।
 अजनि तज्जनिधूमसखीमुखे
 तनुमतामतिबाष्पततिस्तता ॥ ७२ ॥
 हिमगुणैरजयज्जगदप्यदः
 समय एष कुचो न तु योषिताम् ।
 इति तयोस्तनुमानिव कुङ्कुम-
 स्तवकमूर्तिरदीपि महःशिखी ॥ ७३ ॥
 शिखिधिया कपिभिर्नवकृष्णाला-
 समुदयोऽनुपदं परिपुञ्जितः ।
 वनमहीभिरपि स्फुटकुङ्कुम-
 स्तवकवत् कलितस्तुहिनागमे ॥ ७४ ॥
 अहह चुह्निगृहेषु वधूकर-
 प्रथितभस्ममहावसना अपि ।
 गुरुतरामपि जायति यामिनीं
 हुतभुजोऽपि हिमेः स्म दुता इव ॥ ७५ ॥
 हिमभयान्मदनोऽपि हसन्तिका-
 मकृत सद्गुनि पद्मदृशां हृदि ।
 अपरथा कथमूष्ममनोरमं
 प्रियसुखाय तदीयकुचद्वयम् ॥ ७६ ॥
 द्रोपदी हिमगिरो शिशिरार्ता
 वीक्ष्य रात्रिषु महोषधिमालाम् ।
 अग्निविष्टरधियाभिपतन्ती
 पर्यहासि दयितैरनुवेलम् ॥ ७७ ॥

हिमदग्धपुष्पजनिहेतुघनी-

तरुवलिपद्मतिरितः शिशिरः ।

कुसुमाकरस्य चतुर्भर्तुरथा-

गमनं विभाव्य चकितश्चलितः ॥ ७८ ॥

पाञ्चाल्या वाचि पुंस्कोकिलकलगिरि तद्रोमपङ्क्तौ शिरीषे
तत्केशान्ते कलापिच्छदमहसि च तल्लोचने खञ्जरीटे ।

तद्दास्ये रोधपुष्पोल्लसितरजसि तद्वन्तपङ्क्तौ च कुन्द-
स्तोमे च प्राग्रहर्षैः कुरुभिरिति चतुर्वर्षिका तत्र निन्ये ॥ ७९ ॥

मत्वा द्यूतदिनादयो दशसमापूर्तिं समापृच्छन् तं
शैलेन्द्रं बदरीधनाश्रममहीमासाद्य मासं स्थिताः ।

उत्तीर्णास्तदतः सुबाहुनगरन्यस्तान् गृहीत्वा रथान्
भेमिं प्रेष्य च यामुनाचलतटीं ते पञ्च वीरा ययुः ॥ ८० ॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते श्री-
बालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के आरण्यकपर्वण्यर्जुन-
संगमो नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ :: ::

॥ अथ बालभारतस्य ॥

॥ चतुर्थः सर्गः ॥

दृशोराधाय यत्कायकान्तिसिद्धाञ्जनं जनः ।
द्राक् चिलोकीविलोकी स्यात् तं सेवे कृष्णयोगिनम् ॥ १ ॥

मिथेलीलास्मितज्योत्स्नालसत्कुसुमसंपदम् ।
खेलैः सफलतां निन्युस्ते यामुनघनाशनिम् ॥ २ ॥

तत्र तेषु तलं प्राप्य तन्वानेषु मिथः कथाः ।
कृतार्थं मेनिरे धाम महोषध्या निजं निशि ॥ ३ ॥

आहूय नूपुरारावैः शिष्ययन्तीव तद्गिरा ।
कृष्णालीलागतिस्तत्र मरालीनामभूद्रुहः ॥ ४ ॥

कृष्णालीलोक्तिमाकर्ण्य मधुरां वनदेवताः ।
उद्यान्मधुधिया तत्र सदापुः संप्रमान्मुदम् ॥ ५ ॥

चतूपयुक्तपुष्पस्रग्वती तत्र कृता प्रियेः ।
अलंचकार कान्तारं कृष्णा वल्लीव जङ्गमा ॥ ६ ॥

इह तेर्विहितानेकविनेदेरिन्दुनन्दनेः ।
इत्येकादशमुत्कर्षेवद्विर्वर्षमनीयत् ॥ ७ ॥

मृगयाये गतोऽन्येद्युर्महाकायमलोकत ।
कंचिद्रुकोदरः काकोदर* कन्दरगं गिरेः ॥ ८ ॥

* काकोदरः कषीत्यमरः ।

कीनाशनगरीलोद्ग्राकाराकारविग्रहम् ।

ययो तं निकषा भीमः कुतूहलितकोतुकः ॥ ९ ॥

दशमद्वारनिर्धूतक्रोधानलसदृङ्गणिः ।

सोऽप्यधावत दुःप्रेक्ष्यः प्रेक्ष्य भीमं भुजंगमः ॥ १० ॥

मुखोदरस्फुरत्कालदोः कल्परसनायुगम् ।

तं हन्तुमुद्रदभुजः क्रुधा भीमोऽप्यधावत ॥ ११ ॥

तत्फूत्कृन्मासतेनैव पातित्वा मारुतेर्गदा ।

द्विषद्वर्ती द्विषद्वृत्तिं स्वजनेऽपि हि गच्छति ॥ १२ ॥

दोर्दण्डेनैव तं हन्तुं प्रवृत्तोऽथ वृकोदरः ।

आपादकण्ठमावेष्टि स्वेन भोगेन भोगिना ॥ १३ ॥

महाबलयुजा तेन बद्धो धुन्वन् बलाद्रुपः ।

महाबलसुतोऽप्येष नासीन्नृगन्तुमीश्वरः ॥ १४ ॥

अथोत्पातेरिहयातो भीमं भोगिनियन्त्रितम् ।

धर्मसूयित्सर्वोद्गालिङ्गिताङ्गमवेक्षत ॥ १५ ॥

भोगी मल्लः क्व भीमेतत् कोऽप्ययं कोपितः सुरः ।

ध्यात्वेत्यूचे नृपो नागं कस्त्वं बद्धस्तथैव किम् ॥ १६ ॥

सरीसृपो नृपोतंसमथोचे मर्त्यभाषया ।

महाभुजभुजंगोऽहमेतद्वननिकेतनः ॥ १७ ॥

जीवाः सर्वे मद्गृह्यं तान् निघ्नन्नपराधवान् ।

बद्धो मयेव यद्वैरमेकद्रव्यसृष्ट्वा महत् ॥ १८ ॥

केनाप्येकेन जीवेन नाहं तृपः पुराभवम् ।

अद्यामुनातिकायेन शेष्ये कुक्षिभरिः क्षमम् ॥ १९ ॥

अमुं ददामि वा तस्मै स्वभक्ष्यं पारितोषिकम् ।

भवत्युत्तरबुद्धिर्मत्प्रश्नानामुत्तरेषु यः ॥ २० ॥

अवेचदथ पृथ्वीन्दुरित्थं यदि तदुच्यताम् ।

कुर्वे दर्वीकर प्रश्नगर्वं खर्वमहं तव ॥ २१ ॥

किं विषादपि पीयूषं स्यादिति भ्रान्तिदं वचः ।

अथ भूषं प्रति व्यालपतिरालपति स्म सः ॥ २२ ॥

को विप्रः किल कः शूद्रः को मिषं कश्च शाचवः ।

कः सुधीः कश्च वैधेयः कः शूरः कश्च कातरः ॥ २३ ॥

किं सत्यं किमसत्यं च को धर्मः किं च पातकम् ।

किं सुखं किमु दुःखं च का मुक्तिः का च संसृतिः ॥ २४ ॥

द्विजिह्वादिषु प्रश्नद्वितयीमिति पृच्छति ।

तस्मिन् भुजंगमे धीमानभ्यधत् स्मिताननः ॥ २५ ॥

१-मगात् इति पाठान्तरम् ।

तं जानामि द्विजं नाग यस्य निष्कपटं तपः ।
 तपोभिर्द्विजतां याति शूद्रोऽप्यनुद्रसंयमः ॥ २६ ॥
 विद्धि भोगीन्द्र तं शूद्रं यो रौद्रश्चारुवृत्तमुक् ।
 दुर्वृत्ता यान्ति शूद्रत्वं चिवेदीवेदिनोऽपि हि ॥ २७ ॥
 श्लाघ्यकर्माद्यमो मित्रं प्रमादः परमो रिपुः ।
 धीमान् भवेद्विरक्तात्मा वेधेयो नास्तिकः पुनः ॥ २८ ॥
 स्वकीयेन्द्रियसंकेतादपि प्रविशतोऽन्तरा ।
 यः शूचन् हन्ति कामादीन् स शूर इति मे मतिः ॥ २९ ॥
 भीरुणामपि नेचान्तललितालोकनेन यः ।
 कम्पते नाग निर्मुक्तधैर्यः स खलु कातरः ॥ ३० ॥
 सत्यं तच्च हितं जन्तोरसत्यमपि यद्वचः ।
 असत्यमेव तत् सत्यमपि यत् परदुःखकृत् ॥ ३१ ॥
 देवे परेषामद्वेषो रागो वंशक्रमगते ।
 सुपाचदुःस्थयोर्दानं क्षान्तिर्धर्मोऽयमुत्तमः ॥ ३२ ॥
 उपकारिण्यपि द्रोहः स्वविश्वस्तेऽपि वञ्चना ।
 पूज्येऽपि प्रभुतादर्पः सर्वं तद्वच्चि पातकम् ॥ ३३ ॥
 सुखं सर्वत्र माध्यस्थ्यं दुःखमिच्छाविकृम्भणम् ।
 मुक्तिः शिवात्मनोरेक्यं संसृतिर्द्वेषरागधीः ॥ ३४ ॥
 नरेन्द्रोऽयमिति प्रश्नोत्तरैर्मन्त्राक्षरैरिव ।
 अपश्यन्मुक्तमेवाये भीमं न तु भुजंगमम् ॥ ३५ ॥
 राजन् जय जयेत्युक्ता मुक्ता पुष्पाणि मूर्धनि ।
 सुरः कोऽपि विमानस्थः स्वस्थं भूपमथावदत् ॥ ३६ ॥
 रागद्वेषोयकौरव्यशतयन्त्रिविसंश्रुते ।
 वत्स त्वमेक एवास्मद्वंशे मुक्तामणीयसे ॥ ३७ ॥
 अहं स नहुषो नाम नृहंस तव पूर्वजः ।
 तपोभिरर्जयामास वासवश्रियमुज्ज्वलाम् ॥ ३८ ॥
 ऊढेन सर्वगन्धर्वसुपर्वपरमर्षिभिः ।
 चलितोऽस्मि विमानेन शचीसंभोगसंविदा ॥ ३९ ॥
 अथाशु सर्प सर्पेति मयोक्तः कुम्भजो मुनिः ।
 सर्पो भवेति मां कोपसंतप्रः शप्रवानसौ ॥ ४० ॥
 अनुग्रहं मया राहुः स मुनिर्यं तदा ददौ ।
 स ते प्रश्नोत्तरैरेव प्रत्यक्षो मम मुक्तिदेः ॥ ४१ ॥

१ सर्प इति पाठान्तरम् ।

तद्वत्स गच्छ कार्येषु यतस्व विजयस्व च ।
 इत्युदीर्य ययो नाकलोकं नहुषनिर्जरः ॥ ४२ ॥
 इति तच्चरितानन्दमण्डनाः पाण्डुनन्दनाः ।
 काम्यकं वनदेवीभिरापृष्टकुशला ययुः ॥ ४३ ॥
 हरिनारदमार्कण्डेयगताय कथाततिम् ।
 कथयित्वा चिरं तेषां गतमेभिर्यथागतम् ॥ ४४ ॥
 पितरं घोषगोवीदाच्छलेनापृष्टा कौरवः ।
 तद्वर्षणाय कर्णोत्था सेन्येद्वैतवनं ययो ॥ ४५ ॥
 स च द्वैतसरस्तीरनिवासेच्छुर्निवारितः ।
 तत्क्रीडाबन्धुगन्धर्वचिचसेनानुचारिभिः ॥ ४६ ॥
 द्राग्विरश्यातिरथ्यादीनथ तत्कारणे रणे ।
 सानुजं भूभुजं चिचसेनः सेनायतोऽहरत् ॥ ४७ ॥
 पार्थशमथ राजर्षियश्चे तद्विनदीक्षितम् ।
 आश्रित्य द्वैतवनगं चक्रन्दुः कौरवप्रियाः ॥ ४८ ॥
 अथासौ तत्कथां मत्वा हास्यमुन्मोच्य मारुतिम् ।
 आदिक्षत् कुल्यमेक्षाय धनंजययमान्वितम् ॥ ४९ ॥
 भीमार्जुनयमेः शत्रुयमेरथ दिवं प्रति ।
 वृष्टं नाराचधाराभिर्विपरीताम्बुदैरिव ॥ ५० ॥
 तद्वियाभूदतापोऽर्कः स्वरेव स्वेदवारिभिः ।
 सारथिस्तद्वयात् चस्तमनाः पङ्क्तुः करोतु किम् ॥ ५१ ॥
 घ्नन्ति त्वद्वंशजाः स्वामिन्निति वक्तुमिवोडुपम् ।
 तुल्यमध्यायि नक्षत्रैर्गन्तुं मेरोः परां तटीम् ॥ ५२ ॥
 धावक्रोधान्धगन्धर्वसेन्येदेन्यकरान् शरान् ।
 खण्डयन् पाण्डुपुत्राणां चिचसेनो न्यवर्तत ॥ ५३ ॥
 विद्राव्य पावकास्त्रेण शत्रुमायामयं तमः ।
 अवधीद्वृशगन्धर्वलक्ष्मीं मघवतः सुतः ॥ ५४ ॥
 चिचसेनं गदाचिचगतिं मित्रमथार्जुनः ।
 पुष्पश्लक्ष्णेऽपि शरैश्चक्रे काम इवाकुलम् ॥ ५५ ॥
 ऊचेऽथ चिचसेनस्तं पार्थ स्वार्थेऽपि मा मुहः ।
 हन्त कर्षति हन्तव्यसर्प कः पङ्क्तुः कृती ॥ ५६ ॥
 श्रीमानपश्रियो युष्मान् न्यक् कर्तुं रिपुरापतन् ।
 मया शक्राक्षया जह्रे तन्मन्ये किमु ताम्यसि ॥ ५७ ॥
 किंच युष्मासु यन्मूलः प्रतिकूलत्वपादपः ।
 नालाभि स तदास्माभिः कर्णस्तूर्णपलायनः ॥ ५८ ॥

पार्थोऽप्युचे जितं नान्येः सहन्तेऽरिं जिगीषवः ।
 निचं भोजनमुच्छिष्टीकृतमन्येः समेत कः ॥ ५६ ॥
 परस्परपराधेषु वयं पञ्च शतं च ते ।
 अपरेः परिभूतास्तु प्रयामः काममेकताम् ॥ ५७ ॥
 किंवा बहूक्तिभङ्गीभिरङ्गीकृतमिदं मया ।
 राक्षः कृपापयोराशेराज्ञया तद्विमोचनम् ॥ ५८ ॥
 मुक्तोऽथ चिचसेनेन यज्ञोर्व्यां सानुजो नृपः ।
 नतास्यो मयि तिष्ठेति वयमनुनयन्निव ॥ ५९ ॥
 द्यां गते चिचसेनेऽथ वीरान् पार्थिवान् हरिः ।
 अजीविषद्वेषप्रुष्टान् निर्दृष्टेवाम्बुदस्तकृन् ॥ ६० ॥
 वत्स नेदृक् पुनः कृत्यमित्युक्ते धर्मसूनुना ।
 दुर्योधनो ह्रिया दीर्यमाणहृत्तुलितस्ततः ॥ ६१ ॥
 द्वेषिभिर्मोचितोऽस्मीति मानी मृत्युन्मुखः पथि ।
 व्यितोऽसौ निर्भरं दर्भास्तरणेऽस्तरणेऽप्यितः ॥ ६२ ॥
 कुतोऽप्यागत्य विज्ञातवृत्तेनादित्यसूनुना ।
 दुःशासनशकुन्याद्यैर्बोधितोऽपि स नोत्थितः ॥ ६३ ॥
 कृत्यया हारयित्वाथ निशि तं निशितौजसः ।
 अगदुर्जगदुन्मादभेदिनः शुभदानवाः ॥ ६४ ॥
 मा भूर्विषादभूर्भूषणाय प्रगुणाशय ।
 वयं ते हन्त गन्तारो वियहाय सहायताम् ॥ ६५ ॥
 इत्युदीर्ये ज्वलद्दीर्यैः प्रहितस्त्रिदशहृत्तेः ।
 संपरायपरायतचित्तः पुरि ययो नृपः ॥ ६६ ॥
 तं भीष्मोऽथ सदस्यूचे दिष्ट्यासि कुशली नृप ।
 दृष्टस्त्वया स्वयं तादृग्विक्रमः कर्षणार्थयोः ॥ ६७ ॥
 ततोऽधुनापि संधेहि विभागं देहि भागिषु ।
 विरोधक्रोधकीलाभिर्मो कुलं व्याकुलं कृथाः ॥ ६८ ॥
 इत्युक्तियुक्तेऽवज्ञाते याते सिन्धुसुते नृपः ।
 दैत्योक्तिस्मरणस्मेरवेरो वैरोचनिं जगो ॥ ६९ ॥
 सर्वदिग्भेद्ययावत्स्वं भव भीमार्जुनादिवत् ।
 सूत धर्मात्मजासूयं राजसूयं तनोम्यथ ॥ ७० ॥
 दुरोदरचितो युद्धजेतव्यो जीयतेऽधुना ।
 राजसूयमखोत्थेन धर्ममूर्धर्मकर्मणा ॥ ७१ ॥
 अथ प्रारब्धसंरब्धनिर्व्यूढप्रोढदिग्भये ।
 राधेये राजसूयेच्छं पुरोधा नृपमभ्यधात् ॥ ७२ ॥

एकस्मिन् सति सप्तासि नान्यः सप्तासुवेदिति ।
 तद्राजन् राजसूयस्य मा भूः कर्मणि कर्मठः ॥ ७३ ॥
 परीतपुरुषूतार्थं हूतानागतपाण्डवम् ।
 ततः प्रतेने राजासौ राजसूयसमं मखम् ॥ ७४ ॥
 यज्ञान्ते तं जगो कर्णो हते युधि युधिष्ठिरे ।
 राजसूये त्वया प्राप्ते भजिष्ये हृदि संमदम् ॥ ७५ ॥
 करिष्ये पादशौचं तु नाहत्वाहं रणेऽर्जुनम् ।
 अत्वेति हस्तगं मूढो मेने दुर्योधनो जयम् ॥ ७६ ॥
 इतश्च मृगयाक्षीणैर्विज्ञप्तः स्वप्नोर्मृगेः ।
 कृपालुः काम्यके पार्थस्तृणबिन्दुसरो ययो ॥ ७७ ॥
 युद्धाभ्यासेऽथ ते लक्ष्याभ्यासाय मृगयामिषात् ।
 तृणबिन्दुश्रमे न्यस्य प्रियां पार्था वनेऽचरन् ॥ ७८ ॥
 विवाहार्थमथानेन पथा शास्त्वं जयद्रथः ।
 व्रजन् जहार पाञ्चालीं हारगौरं जहो यशः ॥ ७९ ॥
 ततोऽनुपालिभिः पार्थैः पात्यमानचमूचयः ।
 ववलेऽत्यवलेपेन धृतराष्ट्रसुतापतिः ॥ ८० ॥
 ततोऽर्जुनशरासारैर्निपेतुस्ते चमूभटाः ।
 धाराधराम्बुधाराभिर्निराधारा मृगा इव ॥ ८१ ॥
 तदाद्रुतगदापातैर्द्राग्विरथ्य जयद्रथम् ।
 त्वद्दासोऽस्मीति वाचालं मुदामुञ्चद्रुकोदरः ॥ ८२ ॥
 प्रकटप्रियसामर्थ्यपुलकाङ्गुरमालिनीम् ।
 आदाय दयितामीयुरथ पार्था निजस्थितिम् ॥ ८३ ॥
 तपो भागीरथीतीरे चरन्नथ जयद्रथः ।
 साक्षाद्रूते स भूतेशेऽयाचत् पार्थजये वरम् ॥ ८४ ॥
 तं शंभुरभ्यधाज्जेता त्वं चतुःपाण्डवीं युधि ।
 कृष्णमिचं तु केनैन्द्रिर्जये यो वयं जिताः ॥ ८५ ॥
 इत्यादिश्य तिरोभूते शिरोभूते दिवौकसाम् ।
 पुरं जयद्रथः पूर्णमनोरथ इवागमत् ॥ ८६ ॥
 इतोऽप्युचे द्विजः कश्चिद्दामिं द्वैतवनागतम् ।
 एष अङ्गायस्त्रां मे हरते हरिणोऽरबीम् ॥ ८७ ॥
 अथाशु पाण्डवाश्चण्डवापास्तदनुगामिनः ।
 नालोकन्त मृगं सौख्यमिव दुःस्वामिसेवकाः ॥ ८८ ॥
 भूमृतटेऽवटे क्वापि विश्रान्ता नकुलोऽम्भसे ।
 गतश्चिरादनागच्छन्नन्वीये बन्धुभिः क्रमात् ॥ ८९ ॥

क्रमानुगो नृपस्तत्र सरस्तीरे चतुर्मितान् ।
 पतितान् दिग्बयस्तम्भानिष भ्रातृनलोकत ॥ ६३ ॥
 ततः किमेतदित्यस्य चिन्तासंतापिचेतसः ।
 संभ्रमाय भुवो भर्तुर्भारती नभसोऽभवत् ॥ ६४ ॥
 राजन् यद्योऽस्मि मत्प्रश्नानभित्वैहाम्बुपायिनाम् ।
 मृत्युः स्यादिति तान् भिन्धि पिब चाम्बु यदृच्छया ॥ ६५ ॥
 राज्ञोचे बान्धवध्वंसेऽधुना किं मेऽम्बुनामुना ।
 तथापि त्वत्प्रियान् प्रश्नान् भेत्स्यामि स्वेच्छया वद ॥ ६६ ॥
 इत्युक्ते सति राज्ञेति व्योम्नः प्रश्नगिरोऽभवन् ।
 इत्युत्तरगिरश्चाशु जगाद जगतीपतिः ॥ ६७ ॥
 को देवः स्वीय श्वात्मा सद्गुह्यप्रकाशतः ।
 किं देवं प्राक्तनं कर्म सुदुर्लभं सुरासुरैः ॥ ६८ ॥
 को धन्यः क्रियते दास्यं यस्याक्षौर्वषयाधिपैः ।
 कः शुचिः क्षाति यः शश्वत् सत्यवाग्जाह्नवीजलैः ॥ ६९ ॥
 का लक्ष्मीः सर्वसंतोषः का विपद्विपुला स्पृहा ।
 मोक्षः कश्चित्तमेव स्वं सर्वबुद्धिवियोजितम् ॥ १०० ॥
 प्रीतः प्रश्नोत्तरैरेभिरहं जीवतु मद्वरात् ।
 तवेकः संमतो भ्राता जाताय व्योमवागियम् ॥ १०१ ॥
 मृत्युधीर्बन्धुदुःखेन कुललालनकाङ्क्षया ।
 अथ भूषोऽभ्यधान्माद्रीपुत्रो जीवतु मत्प्रियः ॥ १०२ ॥
 सोदर्यतोऽधिकप्रीतिर्वैमाचेयेऽथ पार्थिवम् ।
 प्रीतः प्रत्यक्षतामेत्य धर्मो निर्मलगीर्जगो ॥ १०३ ॥
 धर्मोऽस्यहं स्वपुत्रस्य तवास्येन्दुत्विषा मयि ।
 हतो पाण्डव माण्डव्यशापतापतमश्चयो ॥ १०४ ॥
 अरणी हरिणीभूय मया त्वां वीक्षितुं कृता ।
 सोदरेषु तृषार्तेषु पिबन्तोऽम्बु हतास्त्वमी ॥ १०५ ॥
 आनृशंस्यं च सत्त्वं च दृष्ट्वा तुष्टोऽस्मि तेऽधुना ।
 अवाप्नुहि जयं धर्म्यं जीवन्तु तव बान्धवाः ॥ १०६ ॥
 वर्षं वस विराटेषु मत्प्रसादादलक्षितः ।
 इत्युदीर्यारणीं तां च दत्त्वा धर्मस्तिरोदधे ॥ १०७ ॥
 सहोदरैः सहोद्याद्विधर्मसूः स्वाश्रमं गयो ।
 ब्राह्मणायारणीं तस्मै तज्जीवितमिवापयत् ॥ १०८ ॥
 पूर्णो द्वादशवत्सरीमथ परिचाय क्षमानायकः
 साग्रिं धौम्यमुदीर्य पार्श्वतपुरीवासाय वर्षावधि ।

किंच द्वारवतीपुराभिगमने तानिन्दसेनादिकान्
 वीरान् शिष्ययति स्म कर्तुमुदितो गुप्तं विहारं क्वचित् ॥ १०९ ॥
 भेजे श्रीजिनदत्तसूरिसुगुरोरहंन्मताहस्थितेः
 पादाङ्गभ्रमरोपमानममरो नाम व्रतीन्द्रः कृती ।
 तल्लीलागिरि बालभारतमहाकाव्ये तृतीयं मनो-
 निर्वेदव्ययमेदुराग्रि निरगात् पर्वदमारण्यकम् ॥ ११० ॥
 सर्गैश्चतुर्भिरेतस्मिन् पर्वथारण्यकाङ्क्षये ।
 चतुःशतो सप्तसप्तविंशतिषीदनुगुह्याम् ॥ १११ ॥
 इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते श्री-
 बालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्गे आरण्यकपर्वणि धर्म-
 देशनो नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ :: ::

॥ श्रीः ॥

॥ अथ खण्डप्रशस्तिः ॥

॥ तत्र कूर्माकृतेभगवतो वर्णनम् ॥

(११) यो धत्ते शेषनागं तदनु वसुमतीं स्वर्गपातालयुक्तां
 युक्तां सर्वैः समुद्रेर्हिमगिरिकनकप्रस्थमुख्येर्नगेन्द्रेः ।
 एतद्वत्खाण्डमस्याऽमृतघटसदृशं भाति वंशे मुरारेः
 पायाद्वः कूर्मदेहः प्रकटितमहिमा माधवः कामरूपी ॥ १ ॥
 स कूर्मदेहो माधवो वो युष्मान्यायाद्रक्षतु, स किं विशिष्टः,
 प्रकटितमहिमा प्रकटितो महिमा माहात्म्यं यस्य सः, पुनः किं-
 विशिष्टः, कामरूपी कामेनेच्छया रूपमस्यास्तीति स्वेच्छा-
 चारीति भावः, स इति कः, यः शेषनागं धत्ते पृष्ठ इति
 शेषः, तदनु तदुपरि स्वर्गपातालयुक्तां वसुमतीं पृथ्वीं धत्ते, किं-
 विशिष्टां तां, सर्वैः समुद्रेः तथा हिमगिरिर्हिमाचलः कनक-
 प्रस्थः कनकाचलस्तावेव मुख्यो प्रधानो येषां ते तैर्नगेन्द्रेः
 पर्वतराजैर्युक्तां सहितां, तथाऽस्य मुरारैर्वंशे पृष्ठे एतद्वत्खाण्ड-
 ममृतघटसदृशं भाति पीयूषकुम्भोपमं शोभते यतो हिमघन-
 समये किल सागरादमृतघटः समुत्पन्न इति प्रसिद्धिः स हरिः
 पायादिति ॥ ११ ॥

(१२) निष्प्रत्यूहमनल्पकल्पचरितस्त्रैलोक्यरक्षागुरुः
 क्रीडाकूर्मकलेवरः स भगवान्दिश्यादमन्दां मुदम् ।
 कल्पान्तोदधिमध्यमज्जनवशाद्वासर्पतः संलुटत्
 पृष्ठे यस्य बभूव सैकतकण्ठच्छायं धरित्रीतलम् ॥

कीडाकूर्मकलेवरं शरीरं यस्य सः भगवानमन्दामतुच्छां मुञ्चं
हृषं दिश्याद्वेयात्, निष्पत्त्यहं निर्विघ्नं यथा स्यात्तथेति क्रिया-
विशेषणम् । किंविशिष्टः, अनल्पकल्पचरितः अनल्पं बहु-
युगान्ते चरितं यस्येति, पुनः कीदृशः, त्रैलोक्यरक्षागुरुः
त्रैलोक्यस्य त्रिभुवनस्य रक्षायां गुरुरिव गुरुः, तथा यस्य कूर्म-
माकारस्य पृष्ठे संलुठत् परिभ्रमत् धरित्रीतलं सैकतकण-
च्छायं सिकता बालुका तस्या अयं सैकतो यः कणो लेशस्त-
च्छायं तच्छोभं बभूव, किंविशिष्टस्य हरेः, कल्पान्तोदधिम-
धमज्जनवशाद्वासर्पतः कल्पान्तोदधेर्यन्मध्यं तत्र यन्मज्जनं
तदुशाद्वासर्पतः प्रसरत इति ॥ १२ ॥

(१३) पुत्रिण्यः कति नाभ सन्ति भुवनेऽभूवन्कियन्तेऽथवा
सौभाग्यैकमठी तथादिकमठी स्त्रीषु प्रशंसास्पदम् ।

भग्ने भोगिनि भङ्गुरेषु करिषु भष्टोत्सवे दंष्ट्रिणि
क्षोणीं साहसिकायणीस्तुलयितुं जागर्ति यस्याः सुतः ॥

यस्याः कमठ्याः सुतः कूर्मः क्षोणीं धरित्रीं तुलयितुं तु-
लायां रोपयितुं धारयितुमित्यर्थः जागर्ति, किं विशिष्टः कूर्मः,
साहसिकायणीः साहसिकानां महाबलानां मध्येऽयणीः मुख्यः,
एतदेवाभिव्यनक्ति, यत् पुत्रिण्यः सुतजनन्यः कति कियन्त्यो
नात्र भुवने सन्ति विद्यन्ते, अथ वा कियन्त्यः पुत्रिण्यो नाभूवन्,
परं तासु स्त्रीषु यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धात्सा कमठी प्रशंसास्पदं
श्लाघामन्दिरं किं विशिष्टा कमठी, सौभाग्यैकमठी सौभाग्य-
स्यकीर्तरेका मठीव मठी या सा सौभाग्यैकमठी मठस्ताप-
साश्रमस्त्रिलङ्काः, स्त्रियाः पुंवदिति पूर्वस्त्रीप्रत्ययस्य पुंवद्भावः,
क्व सति धरित्रीं बभारेत्याह, भग्ने भोगिनि शेषे भूभारासह-
नाद्वने सति, तथा करिषु दिग्गजेषु अष्टसु भङ्गुरेषु विनश्वरेषु
भूभारमुदुर्तुमिति, भञ्जभासमिदो घुरजिति घुरच्, तथा
दंष्ट्रिणि वराहे भष्टोत्सवे भष्टोद्यमे जाते सतीति ॥ १३ ॥

(१४) पृष्ठभाम्यदमन्दमन्दरगिरियावायकण्डूयने-
निद्रालोः कमठाकृतेर्भगवतः श्वासानिलाः पान्तु वः ।

यत्संस्कारकलानुवर्तनवशाद्वेलाकृतेनाम्भसां
यातायातमतन्द्रितं जलनिधेर्नाद्यापि विश्राम्यति ॥

कमठाकृतेः कूर्माकृतेर्भगवतो विष्णोः श्वासानिलाः श्वा-
सवायवो वो युष्मान्यान्तु रत्तन्तु, कीदृशस्य कमठाकृतेः,
पृष्ठभाम्यदमन्दमन्दरगिरियावायकण्डूयनैः स्वस्य पृष्ठे भा-
म्यन्योऽमन्दो मन्दरगिरिस्तस्य यानि यावायाणि तेषु यानि
कण्डूयनानि तैर्निद्रालोः श्यालोः, तथा यत्संस्कारकलानुव-
र्तनवशात् येषांश्वासवायूनां संस्कारकला आकुञ्चनप्रसार-
काद्यास्तस्यानुवर्तनमभ्यासस्तदुशाद्वेलाभिषेण जलनिधेः समु-

द्रस्याम्भसां नीराणां समुद्रस्य यातायातं गतप्रत्यागतं अत-
न्द्रितं सर्वदा स्फुरद्रूपं नाद्यापि विश्रान्तिं याति ॥ १४ ॥

(१५) नमस्कूर्मः कूर्मं नमदमरकोटीरनिकर-
प्रसर्पन्माणिक्यच्छविमिलितमाञ्जिष्ठवपुषम् ।

जरीजृम्भडुम्भद्युमणिरमणीयांशुलहरी-
परीरम्भस्फूर्जद्वलभिदुपलाद्रि प्रतिभटम् ॥

कूर्मं नमस्कूर्मः कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वाट्टितीया, किंवि-
शिष्टः सः, नमदमरकोटीरनिकरप्रसर्पन्माणिक्यच्छविमिलि-
तमाञ्जिष्ठवपुषम् नमन्ते येऽमरास्तेषां यः कोटीरनिकस्त-
स्मात्प्रसर्पन्ती उद्वृच्छन्ती या माणिक्यच्छविस्तथा मिलितं
सत् माञ्जिष्ठं लोहितं वपुः शरीरं यस्य स तम्, पुनः किं-
विशिष्टम्, जरीजृम्भडुम्भद्युमणिरमणीयांशुलहरीपरीरम्भस्फू-
र्जद्वलभिदुपलाद्रिप्रतिभटम् जरीजृम्भन् अतिशयेन विकसन्या
हिम्भस्तरुणो द्युमणिः सूर्यस्तस्य रमणीया या अंशुलहयः
किरणवीचयस्तासां यः परीरम्भश्चाश्लेषस्तेन स्फूर्जन् देदीप्य-
मानो बलभिदुपलाद्रिः इन्द्रजगिररर्थात्पूर्वाचलः सुमेरुश्च
तत्प्रतिभटं तत्प्रतिमल्लं तत्सदृशमिति यावत्, जरीजृम्भदिति
यद्वलुकि शतृप्रत्यये रूपम्, वृत्त्यन्तरे तु जरीजृम्भडुम्भ इति पाठो
दृश्यते तत्र दय्यां गुहायां जृम्भचुदयं कुर्वन् योहिम्भ इत्यादि-
र्थः, परमयं पाठोऽपपाठश्चात्मनेपदित्वाद्वातोतरिति ॥ १५ ॥

(१६) भ्रमति गिरिराट् पृष्ठे गर्भेत्युपर्यतिसागरे
दहति विततज्वालाजालो जगन्ति विषानलः ।

सविनिहितशीवाकाण्डः कटाहकटोदरे
स्वपिति भगवान्कूर्मो निद्राभरालसलोचनः ॥

स कूर्मो निद्राभरालसलोचनो निद्राभरेण अलसे मन्यरे
लोचने नेत्रे यस्य सः स्वपिति शेते, किंविशिष्टः सः, कटा-
हकटोदरे ब्रह्मकटाहतटे विनिहितशीवाकाण्डो विनिहितो-
न्यस्तो शीवाकाण्डो गलनालं येन सः, तथा यस्य पृष्ठे गिरि-
राट् हिमगिरिर्भ्रमति, तथा यस्योपरि सागरः समुद्रोऽतिगर्भति
गर्भारवं कुरुते, तथा यस्य पृष्ठे विषानलो युगान्तामलो जग-
न्ति त्रिभुवनं दहति ज्वालयति, किंभूतः सः विततज्वाला-
जालः विततो विस्तीर्णो ज्वालासमूहो यस्य सः, अत्र अती-
त्युपसर्गस्य गर्जतीति क्रियापदोत्तरं पाठात्तत्र तस्यान्वयो यद्वा-
प्यव्युत्पन्नस्तथापि कुन्दोवत्कवयः कुर्वन्तीति महिम्ना तथा
पाठेयि तथ्यन्वयबोधस्य कुघटत्वादिति शम् ॥ १६ ॥

इति श्रीगुणविनयविरचितायां खण्डप्रशस्तिस्तौ कूर्माव-
तारवर्णनम् ॥

THE APHORISMS
OF THE
YOGA PHILOSOPHY,
OF
PATANJALI.

(Continued from p. 28.)

a. He (now) states another Siddhi.*

The expedient for the knowledge of the person—Puruṣa.

पुरुषसत्त्वयोरन्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययावि-
शेषात् भोगः परार्थान्यस्वार्थसंयमात्
पुरुषज्ञानम् ॥ ३६ ॥

Aph. 36. From conceiving indifferently the knowledge of the person (soul) and sattva (purity or the principle of understanding Buddhitattva—) which are entirely different from each other, (a knowledge of joy and affliction arises and) that is enjoyment (Bhoga). This enjoyment is another's object (Parārtha), and an object different from this is the proper object (Svārtha)—of the principle of understanding and from performing restraint with regard to this proper object, a knowledge of the person (arises in an ascetic).

b. "Sattva, (purity) is a particular modification of nature which consists of illumination and joy (and it is what is called the principle of understanding Buddhitattva).—The person (soul) is an experiencer—in the form of the ruler. These are entirely unmixed. The meaning is that, these are quite different (from each other) on account of their being severally experience and experiencer, conscious and unconscious. From sattva's acting the part of the agent (kartá), in consequence of conceiving identically the knowledge of these (two i. e. sattva and soul,) a knowledge (sanvit) or a modification consisting of joy and pain (arises) and it is (what is called) Bhoga (enjoyment). By sattva's not regarding this enjoyment as its own object, it is the object of another—Parārtha—i. e. it is for the sake of soul, and an object different from this is sattva's own object (svārtha). This object is clinging only to the nature of soul, the consciousness. That is, it is an object or reflection of consciousness (chichchháyásankránti) in sattva when it is free from egotism. When an ascetic performs his restraint with regard to that (svārtha of soul) a knowledge concerning the soul arises (in him) i. e. the ascetic knows that the soul is conscious of only this sort of knowledge, the clinging to the consciousness which consists in the sattva; and it (the soul) being intelligent becomes not the object of knowledge inasmuch as there would arise a difficulty from its becoming know-

* सिद्धन्तरमाह ।

able (jñeya) as there is a total contrariety of the intelligent and knowable.*

a. He (now) states the fruit of the same restraint.†

The fruit of the preceding superhuman faculty.

ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्ता
जायन्ते ॥ ३७ ॥

Aph. 37. From that, Prátibha, (Táraka, a knowledge concerning all things, see Aph. 34. book 3, and the knowledges caused by the organs) hearing, touch, sight taste, and smell arises (in the ascetic.)

b. "From that" (i. e.) from practising the restraint with regard to soul—Puruṣa—(the following knowledges arise in the ascetic (when) he is even Vyunthita i. e. not devoted to meditation. In this case, from the manifestation of the aforesaid knowledge, Prátibha, he sees subtle objects, &c. He recognises the sound produced in heaven from the eminent practice, gained by the force of restraint, in the knowledge produced from the organ of hearing. A knowledge arises (in him) with regard to touch of the objects in heaven from Vadaná, an appellation, technically used in Tantra (science) for a faculty of mind by which a knowledge produced from the organ of touch or tangibility is meant. A knowledge about the divine form arises (in an ascetic) from the excellent Ādarśa—a faculty of mind by which the forms (situated) all around are seen and consequently (it means) the knowledge caused by the organ of sight. Āsváda a faculty of mind—by which (a thing) is tasted; and thus it means the knowledge caused by the organ of taste. It being excellent, a knowledge about the divine taste arises (in the ascetic) Vártá, or Gandhasanvitti, is a knowledge caused by the organ of smell, because the organ of smell is called by the term Vritti in technical language of science (Tantra) as there is an object of smell in it; and this faculty being excellent, a divine odour is experienced (by the ascetic) ‡

* सत्त्वं प्रकाशसुखात्मकप्राधानिकः परिणामविशेषः पुरुषो भोक्ता-
धिष्ठानरूपस्तयोर्भोग्यभोक्तृत्वरूपत्वात् चेतनाचेतनत्वाच्चात्यन्तासंकी-
र्णत्वं भिन्नत्वमित्यर्थः । तयोः प्रत्ययस्याविशेषोऽभेदेन प्रतिभासनं तस्मा-
त्सत्त्वस्यैव कर्तृतावत्त्वा या सुखदुःखसंविद्धा भोगः । सत्त्वस्य स्वार्थ-
निरपेक्षेण परार्थः पुरुषार्थनिमित्तस्तस्मादन्यो यः स्वार्थः पुरुषस्वरूपमात्रा-
लम्बनः परित्यक्तादृक्कारे सत्त्वे या विच्छायासंक्रान्तिस्तत्र कृतसंयमस्य
पुरुषविषयं ज्ञानमुत्पद्यते तदेवं रूपं स्वालम्बनं ज्ञानं सत्त्विष्ठं पुरुषो वि-
जानाति न पुनः पुरुषो ज्ञाता ज्ञानस्य विषयभावमापद्यते ज्ञेयत्वापत्तेः ।
ज्ञातृज्ञेययोश्चात्यन्तविरोधात् ।

† अस्यैव संयमस्य फलमाह ।

‡ ततः पुरुषसंयमादभ्यस्यमानात् व्युत्थितस्यापि ज्ञानानि जायन्ते ।
तत्र प्रातिभं पूर्वोक्तं ज्ञानं तस्याविर्भावात्सुप्तादिकमर्थं पश्यति । श्रावणं
श्रोत्रेन्द्रियजं ज्ञानं तस्माच्च प्रकष्टाद्विषयं दिवि भवं शब्दं जानाति । वेदना
स्पर्शेन्द्रियजं ज्ञानं विद्यतेऽनयेति क्त्वा तात्त्विकया संज्ञया व्यग्रद्विषयं
तस्माद्विषयस्पर्शविषयज्ञानमुपजायते । आदर्शश्चक्षुरिन्द्रियजं ज्ञानं । आस-
मन्तात् दृश्यते रूपमनेनेति क्त्वा तस्य प्रकर्षाद्विषयरूपज्ञानमुत्पद्यते ।

a. He (now) states the respective provinces of these particular fruits.*

ते समाधायुपसर्गा व्युत्थानेसिद्धयः ॥ ३८ ॥

Aph. 73 These fruits are obstacles in the way of meditation and superhuman faculties (in the state of) non-meditation (Vyutthāna).

b. The aforesaid particular fruits become obstacles to the ascetic closely devoted to meditation (because his) meditation becomes relaxed by reason of joy, wonder &c. but in the state of non-meditation Vyutthāna—(that is) in the state of action, these fruits become the superhuman faculties on account of their yielding the particular fruits.†

a. He (now) states another Siddhi. ‡

The position when the ascetic knows the mind of another person.

बन्धकारणशेषित्यात् प्रचारसंवेदनाच्च
चित्तस्य परशरीरावेशः ॥ ३९ ॥

Aph. 39. The mind of (the ascetic) enters the body of others by reason of the laxity of the cause of Bandha—bondage, and by the knowledge of the process—Prachāra—(of mind).

b. A knowledge of the pervading soul and internal organ, entered into (a particular) body only by virtue of some fixed action, which arises in the form of their becoming experiencer and experience is called a bondage to the body (Sarīrabandha). When this knowledge, the cause of bondage, i. e. the action called virtue and vice becomes relaxed or diminished, then the ascetic enters &c. The vein (called) chittavaḥā, by which the internal organ blows, is a knowledge (sanvedanā) of its course of the site of heart towards (external) objects by means of organs, and this vein is (quite) different from the veins through which the humour (Rasa) vital air &c. blow. Therefore, when the internal organ knows the course (just expounded) of its own body and that of others, it enters a living or dead body of another person by means of that course. The organs (too) follow the internal organ entering the body of another (person), as black bees follow the queen bee. After that, the ascetic who has (thus) entered the body of another person, deals with that body as if it were his own

आस्वादो रसनेन्द्रियं ज्ञानमास्वाद्यतेनेति क्त्वा तस्मिन् प्रकृष्टे दिव्ये रसे संविदुपजायते । वार्ता गन्धसंवित्तिर्दृष्टिश्चक्षुः तान्निष्ठा परिभाषया प्रायेणैन्द्रियमुच्यते । वर्तते बन्धविषय इति क्त्वा । वृत्तेर्घ्राणेन्द्रियास्मात् वार्ता गन्धसंवित्तिस्तस्यां प्रकृष्यमाणायां दिव्यो गन्धोऽनुभूयते ।

* एषां फलविशेषाणां विषयविभागमाह ।

† ते प्राक् प्रतिपादिताः फलविशेषाः समाधेः प्रकर्षं गच्छन्त उपसर्गा उपद्रवा विघ्नकारिणः । तत्र हर्षविस्मयादिकारणेन समाधिः शिथिलोभयति व्युत्थाने तु व्यवहारदशायां विशिष्टफलदायकत्वात् सिद्धयो भवन्ति

‡ सिद्ध्यन्तरमाह ।

body, because, the internal organ and the soul are (at all times) pervading, (but a particular) action becomes the cause of the contraction of their enjoyment, and if it is destroyed by meditation, they then receive enjoyment everywhere in consequence of their being independent.*

a. He (now) states another Siddhi.†

उदानजयाञ्जलपङ्ककशटकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च ॥ ४० ॥

Aph. 40. A disunion (Asanga) with and a rising (Utkrānti) from water, mud, thorns &c. (take place) by conquering the Udāna, one of the vital airs.

b. The state of the organs, arisen at once like a flame of burning chaff, is called by the word Jīvana and it is denominated Prāṇa &c. from the different actions. Of these, one is called Prāṇa from its conducting the air through the mouth and nose from the heart ; another Apāna, from the region of the navel to the great toe ; another, Samāna, from conducting air everywhere having surrounded the region of the navel with it ; another, Udāna, from its conducting air the upwards from the back of the neck (Krikātikā) to the heart ; and another Vyāna, from its conducting the air which pervades the whole body. (The ascetic) disjoins himself from water, (i. e.) with a large river &c. or a great (quantity) of mud or sharp thorns by the quality of going upwards (obtained) by hindrance of all the airs (effected) by his conquering the air Udāna by means of restraint. The meaning (of disjunction with water is that the ascetic) being very light like a quantity of cotton, even if immersed in (deep) water, rises to the surface.‡ [He comes out even if placed under a large quantity of mud, and cannot be pricked with sharp thorns, by reason of his subduing the air Udāna through the efficacy of his restraint.]

* व्यापकत्वादात्मचित्तयोर्नियतकर्मवशादेव शरीरान्तर्गतयोरेव भोक्तृ-भोग्यभावेन यत्संवेदनमुपजायते स एव शरीरबन्ध इत्युच्यते । तदादा समाधिवशादुत्थकारणं धर्माधर्माख्यं कर्म शिथिलं भवति तानवमापद्यते । चित्तस्य योऽसा प्रचारो हृदयप्रदेशादिन्द्रियद्वारेण विषयाभिमुख्येन प्रसर-स्तस्य संवेदनं ज्ञानमिव चित्तवहा नाडो । अनया चित्तं वर्तते । इयं च रसप्राणादेवहान्याभ्यां नाडोभ्यां विलक्षणा इति स्वपरशरीरयोरेवदा संचारं जनाति तदा परकीयं शरीरं मृतं जीवच्छरीरं वा चित्तसंचारद्वारेण प्रवि-शति चित्तं च परशरीरं प्रविशतिन्द्रियायनुवर्तन्ते मधुकरराज इव मधु-मक्षिकास्ततः परशरीरप्रविष्टो योगो स्वशरीरवर्तने व्यग्रहति । यतो व्या-पकयोश्चित्तपुष्टयोर्भागसंकोचे कारणं कर्माभूत् तच्छेत्समाधिना क्षीणं तदा स्वातन्त्र्यात्सर्वत्रैव भोगनिष्पत्तिः ।

† सिद्ध्यन्तरमाह ।

‡ समस्तानामिन्द्रियाणां तुषज्वालावत्ता युगपदुत्थिता वृत्तिः सा जी-वनशब्दवाच्या तस्याः क्रियाभेदात्प्राणादिभिर्व्यपदेशस्तत्र हृदयान्मुखना-सिकाद्वारेण वायोः प्रणयनात्प्राण इत्युच्यते । नाभिप्रदेशात्प्राणादुत्थ-यन्तमपनयनादपानः । नाभिप्रदेशं परिवेष्ट्यासमन्ताच्चयनात्समानः । कृत्वा-टिकादेशादाशिरावृत्तेरुच्यनादुदानः । व्याप्य नयनात्सर्वशरीरव्यापी व्यानः । उदानस्य संयमद्वारेण जयादितरेषां प्राणानां निरोधादूर्ध्वगामित्वेन जले महानद्यादौ महति वा कर्दमे तोद्वेषु कण्टकेषु वा न सज्जते । अतिलघुत्वा-त्तूलयिष्यइवजलादौ मज्जितोऽप्युद्रच्छतोत्थः ।

THE
VAISĒSHIKA APHORISMS
OF
KANAḌA.

THIRD BOOK, FIRST DAILY LESSON.

(Continued from page 57.)

ननु शरीरविशेषाद्यज्ञदत्तविष्णुमित्रयोर्ज्ञानं विषयः ॥ १७ ॥

Aph. 17. But the knowledge of Yajñadatta and Viṣṇumitra does not, in consequence of the difference of their bodies, become an object.

¹ The word 'knowledge' implies the attributes of soul, sensible pleasure, pain and the like. As the bodies of Yajñadatta and Viṣṇumitra are separate from one another, so are their knowledge, pleasure and the like separate. Accordingly as the knowledge, 'This is Yajñadatta's body,' is an object, so though no knowledge, pleasure &c. be produced in Yajñadatta, the knowledge &c. 'I feel pleasure,' 'I know,' 'I will,' 'I wish,' will be an object; because, the body being an object to the appropriate senses, its knowledge &c., like its colour &c., may be perceptible. But this is impossible. Therefore there is, such is the meaning, to be maintained a subject of knowledge, pleasure and the like, other than the body. U.

² The knowledge of Yajñadatta and Viṣṇumitra does not in consequence of the difference of their bodies, in consequence that is of their bodies' being different objects become an object, in the observation of the body. The word 'knowledge' implies generally all the particular sensible attributes of the soul. Therefore, as in our realisation of soul &c., knowledge &c. is the object, it being universally allowed that there are such observations as 'I know,' 'I wish,' 'I will,' 'I feel pleasure,'

¹ ज्ञानमिति योग्यं सुखदुःखादिकमात्मगुणमुपलक्षयति यथा यज्ञदत्त-विष्णुमित्रयोः शरीरं परस्परभिन्नं तथा ज्ञानसुखादिकमपि भिन्नमेव तथा च यथा यज्ञदत्तस्येदं शरीरं तथा यज्ञदत्तस्य ज्ञानं सुखादौ वा नृत्यत्वे हं सुखी ज्ञाने यते इच्छामीति ज्ञानादिकं विषयो भवति योग्यशरीरविषयकत्वेन तदोपपादिवत्तदीयज्ञानादीनामपि प्रत्यक्षसम्भवात् न च सम्भवति तस्मात् ज्ञानसुखादीनां शरीरादन्य एवाश्रये वक्तव्य इति भावः ॥

² न तु न हि शरीरविशेषात् शरीरविशेषविषयकत्वात् यज्ञदत्तविष्णु-मित्रयोर्ज्ञानमपि विषयो भवति शरीरसाक्षात्कारे इत्यर्थः ज्ञानपदं योग्या-त्मविशेषगुणसामान्यपरम् तथा च यथास्माकमात्मसाक्षात्कारे ज्ञाना-दिकं विषयो भवति अहं जानामि इच्छामि यते सुखी दुःखी द्वेष्मीत्या-द्यनुभवस्य सर्वसिद्धत्वात् तथा शरीरसाक्षात्कारादपि ज्ञानादेर्भानं स्यात् यदि शरीरमहम्यदवाच्यं ज्ञानादिगुणकञ्च स्यात् न हि स्थूला यज्ञदत्तो हं जानामीति चाक्षुषप्रत्यक्षं कस्यचिदभवति तस्माच्छरीरे ह्यमादिव्यवहार-श्रापचारिक एवेति नास्माकं प्रतिज्ञाहानिरिति भावः ॥

'I am in pain,' 'I hate' &c.; so would there be in like manner, were the body denoted by the word 'I,' and did it possess the attributes knowledge &c., a cognition of knowledge &c. even in the ocular perception of body. But no one has an ocular perception in the form, 'I, the stout Yajñadatta, know.' Therefore the use of the words 'I' &c. in reference to the body is only by metaphor, and accordingly we do not surrender the subject of our discussion. V.

अहमिति मुख्ययोग्याभ्यां शब्दवद्व्यतिरेकाव्यभिचाराद्वि-
शेषसिद्धेर्नागमिकः ॥ १८ ॥

Aph. 18. The notion 'I' inasmuch as its particularity is established by the non-failure of an exclusive argument (as is the case with sound), from its original and appropriate attributes, does not depend upon revelation.

³ The following objection might be raised. The soul is not an object of perception, since, like ether, it is a colourless, or a simple substance. Of the cognition 'I am thin, or pale,' the body must be affirmed to be the object. Whereas there is sometimes the judgment 'I feel pleasure &c.,' it is proper to suppose that pleasure and the like, becoming manifest without a substratum, are attributed by metaphor to the body: as in the notion 'Hot, fragrant water,' heat and fragrance appearing without a substratum are metaphorically attributed to water. But in this case, on account of this attribution, in the notion of water there is not another

³ नन्वात्मा न प्रत्यक्षः नोपपन्नव्यत्यात् निरवयवव्यत्याद्वा आकाशवत् तथाचाहं कथो गौर इति बुद्धेः शरीरमेव विषयो वाच्यः क्वचिदहं सुखीत्यादि धीरपी यद्यप्यस्ति तथाप्याश्रयमन्तरेण भासमानानां सुखादीनां शरीरे समारोप इत्येव कल्पयितुमुचितम् यथैषां सुरभिजनम् इत्याश्रयमन्तरेण प्रतीयमानशरीराव्यसारभयार्जले समारोपः नन्वेतद-नुरोधेन जलप्रत्ययस्यापि प्रसिद्धजनमन्तरेणान्यविषयत्वम् तथा ह्यस्मि-त्यप्यहन्त्वं शरीर एव वास्तवम् सुखादिकानु कदाचित् तत्रारोप्यते तेना-त्मनि प्रत्यक्षाकारं ज्ञानं नास्त्येव सुखाद्याधारत्वेन यत्कल्पनीयं तदागम-सिद्धे भवतु न तत्रापि गृह इत्यत आह । अयमर्थः अहं दुःखीति प्रत्ययो नागमिको न शाब्दो नापि लेङ्गिकः शब्दलिङ्गयोरन्तरेणापि जाय-मानत्वात् प्रत्यक्षत्वे च नोपपत्वं निरवयवत्वञ्च यदुपपन्नमुक्तं तद्विद्वि-न्द्रियप्रत्यक्षतायां भवति तत्र हि रूपवत्त्वानेकद्रव्यत्वयोः प्रयोजकत्वात् मानसप्रत्यक्षता च तदन्तरेणापि । ननु स्यादेवं यद्यात्मनि प्रमाणं स्यात् तदेव तु नास्तीत्यत आह शब्दवद्व्यतिरेकाव्यभिचाराद्विशेषसिद्धे रिति यथा क्षित्यादिषु द्रव्येषु शब्दस्य व्यतिरेको व्यभिचारी नियतस्तेन तदाश्रयस्या-ष्टद्रव्यातिरिक्तस्याकाशरूपस्य विशेषस्य सिद्धिः एवमिच्छायाः एषिव्या-दिषु व्यतिरेकस्याव्यभिचारात् तदाश्रयेणापि अष्टद्रव्यातिरिक्तेन भवित-व्यम् । नन्वेतावता ध्यानुमानिक एव आत्मा न तु प्रत्यक्ष इत्यत आह अहमिति मुख्ययोग्याभ्यामिति अहमितीतिकारेण ज्ञानाकारमाह तेनाह-मिति ज्ञानं शब्दलिङ्गानुसन्धानमन्तरेण निमित्ताज्ञस्य यदुपपद्यते तन्मु-ख्येन अहन्त्ववता योग्येन प्रमाणसिद्धेन उपपादनीयम् न तु शरीरादिना तत्रेच्छाया व्यतिरेकाव्यभिचारात् मुख्ययोग्याभ्यामित्यनन्तरम् उपपादनी-यमिति पूरणीयम् आत्मनि प्रमाणानि बहूनि ग्रन्थगौरवभिया त्यक्तानि मेयूखे न्वेष्टव्यानि ॥

object independent of common water. In the case, therefore, of the Ego, the notion 'I' is real only in reference to the body, but pleasure and the like is sometimes metaphorically attributed to it. There is, then, with reference to soul, no knowledge of it in the form of perception. That then which we must assume as the substratum of pleasure and the like must be established by revelation. There is no means of knowing it. In reply to this objection is the following. The cognition 'I feel pleasure,' 'I am in pain,' is not by revelation, by verbal communication, or by inference, for it arises independently of any attention to words or arguments. Whereas it has been said that colourlessness, and simplicity [or the not being an aggregate of constitutive elements], is preventive of perception, this holds true only in the case of perception of the external organs, for of this the possession of colour, and the existence of substances more than one, are the necessary conditions. Mental perception is independent of these. It may be objected that this would be the case were there any proof of the existence of the soul, but there is none. Accordingly the words 'Inasmuch as its particularity is established by the non-failure of an exclusive argument, as is the case with sound.' As in the case of the substances, earth &c., the exclusive or negative argument from sound does not fail, and is decisive, and there is thereby proof of a particular substance, viz. ether, as excluded from other eight substances, as the substratum of sound; in like manner, since the exclusive argument from desire does not fail by applicability to earth &c., the substratum of desire must be excluded from other eight substances. Lest it be argued that all this shows that the soul is a subject of inference, not an object of perception, the words 'The notion I, from its original and appropriate attributes' are employed. By the particle *iti* the form of the notion is stated. 'The notion 'I,' therefore, which arises, independently of any attention to words or arguments, in one whose eyes are closed, must be produced by an original attribute of egoity, appropriate or established by proof; but is not produced by the body, inasmuch as the exclusive argument from desire does not fail by applicability to it. After the words 'from its original and appropriate attributes,' the words 'to be established,' are to be supplied. Many proofs of the existence of soul, omitted for fear of encumbering this treatise, should be sought in the *Mayūkha*. U.

¹ The Vedāntins maintain that soul is nothing but

¹ वेदान्तिनस्तु नित्यविज्ञानमेवात्मा अविनाशी वाऽरेऽयमात्मा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इति श्रुतेः स च वस्तुगत्या एको ऽपि मायाकार्याणाम-
नाःकरणरूपोपाधोनां भेदाच्चात्रैव प्रतिभाति एकमेवाद्वितीयम् इति एक-

eternal knowledge, according to the sacred text, 'This imperishable soul is true knowledge, the infinite supreme spirit;' and that by resort to matter, being divided into the products of illusion, and the accidents of the form of the internal organ, it appears manifold, according to such texts as, 'One only without a second,' 'One, moreover, the inmost soul of all beings became the counterpart of every form (?)' This doctrine is here refuted. After 'the notion I,' the words 'Is the object of perception,' are to be supplied. The subject, therefore, of such common mental perceptions as 'I am happy,' is not proved by revelation, and inseparable from God who is declared in such texts as, 'True knowledge, the infinite supreme spirit.' The reason of this is stated in the words 'From its original and appropriate attributes' &c.: because of the proof of particularity, i. e. because of the proof of separateness from God, by that which is original and appropriate, i. e. by pleasure and pain. Pleasure is among objects of desire original, because it is the object of desire not dependent on other desires; and pain is original among objects of aversion, because it is the object of aversion not dependent on other aversions. Appropriateness is the being an object of perception. This is mentioned to remove doubt as to absence of proof of the argument, and to prevent a fallacious application in case of the assumption of eternal bliss in reference to God: for eternal bliss is not appropriate, and consequently generated pleasure and pain is the proof of the difference between the individual soul and God. This generated pleasure and pain implies something more, and generated knowledge, desire, volition, and aversion are to be regarded as proofs of the separateness of the individual soul and God. It may be urged that in such arguments as 'the soul, the

स्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिक्रियो बभूव इत्यादिश्रुतेरित्याहुस्त-
न्मतं दूषयति । अहमिति प्रत्यक्षविषय इति शेषः तथा चाह सुखोत्था
दिलौकिकमानसप्रत्यक्षविषयः न आगमिकः सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म
इत्याद्यागमप्रतिपाद्येश्वराभिन्नः अत्र हेतुमाह मुख्ययोग्याभ्यामित्यादि मुख्यं
सत् यद्योग्यं सुखं दुःखञ्च ताभ्यां विशेषसिद्धेश्वरभेदसिद्धेः इत्येव सुखस्य
मुख्यत्वं अन्येच्छानधीनच्छाविषयत्वात् दुःखस्य तु द्विष्टेषु मुख्यत्वम् अन्य-
द्वेषानधीनद्वेषविषयत्वात् योग्यत्वञ्च प्रत्यक्षविषयत्वम् एतत्तत्कथनञ्च हेत्व-
सिद्धिशङ्कानिरासार्थम् ईश्वरे नित्यसुखाङ्गीकारपक्षे व्यभिचारव्यापारार्थञ्च
नित्यसुखस्यायोग्यत्वात् तथाच ज्ञेयं सुखं दुःखञ्च जीवस्येश्वरभेदसाध-
कम् । उपलक्ष्यञ्चैतत् ज्ञेया ज्ञानेच्छायज्ञा द्वेषश्च ईश्वरभेदसाधका
दृष्टव्याः । ननु अहमिति प्रत्यक्षविषय आत्मा ईश्वरभिन्नः ज्ञेयसुखवत्त्वा-
दित्यादौ दृष्टान्ताभावेन अन्यसहसहचारपक्षात् व्याप्तिज्ञानं दुर्घटमस्य उक्तं
व्यतिरेकाव्यभिचारादिति व्यतिरेकव्याप्तेरित्यर्थः प्रयोक्तव्यं पञ्चम्यर्थस्तस्य
च विशेषसिद्धावन्यः तथाचान्यदृष्टान्ताभावे ऽपि व्यतिरेकेण ईश्वरस्य
दृष्टान्तत्वसम्भवेन व्यतिरेकसहसहचारपक्षाधीनव्यतिरेकव्याप्तिपक्षादेवोक्त-
स्थले ऽनुमितिः सम्भवतीति भावः ननु व्यतिरेकव्याप्त्येश्वरभेदसाधकत्वं
न दृष्टव्यमित्याशङ्कानिरासायोक्तं शब्दवदिति शब्दादिवेत्यर्थः आकाशस्य
यथा शब्दरूपाद्धेतोर्व्यतिरेकव्याप्तिप्रकारेण ज्ञायमानादीश्वरभेदसिद्धिस्त-
थात्मनो ज्ञेयसुखादिमत्त्वात् तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥

object of the perception of the Ego is different from God, because it possesses generated pleasure &c., there being no example and consequently no observation of congruity [of similar instances] with the universal affirmation, the knowledge of a universal concomitance is impossible. Hence the words 'By non-failure of an exclusive argument,' i. e. because of the universality of the exclusion. The conditions [necessary to the proof] may be universally affirmed in the proof of the particular. Though, therefore, there be no example of the universal affirmation, since by exclusion God may be the example, an inference with respect to the matter in hand is possible, through observation of a universal exclusion, dependent on observation of concomitance with exclusion. To remove the doubt that the proof by a universally exclusive argument of the separateness from God is not applicable, the words 'As is the case with sound,' are added, meaning 'As is the case with sound and the like.' As ether is proved to exist by its mark, viz., sound, which is known by means of the form of universal exclusion; so the proof of the separateness of the individual soul from God, is from the possession by the soul of generated pleasure, &c. V.

Unity of soul.

सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादेकात्म्यम्
॥ १९ ॥

Aph. 19. Because of the non-particularity of the origin of pleasure, pain, and knowledge, soul is one.

¹ The section treating of the investigation of soul being completed, that treating of the multiplicity of soul is commenced. This aphorism sets forth an adverse doctrine. There is [according to this doctrine] but one soul, though the bodies of Chaitra, Maitra, and others be divided. Why? Because of the non-distinction of the origin of pleasure, pain, and knowledge; since the origin of pleasure, pain and knowledge, as determined by all bodies, is not particular. If there were another mark probative of the separateness of the soul, its separateness might be proved, but there is not; just as, in the production of sound, as determined in such and such places, its mark, sound, being non-particular, ether is one; as, its mark, the notions of simultaneity &c., being non-particular, time is one; and, as its mark, the notions of posteriority and priority being non-particular, space is one. U.

¹ आत्मपरोक्षाप्रकाशं समाप्य इदानीमात्मनानात्वप्रकरणमारभते तत्र पूर्वपक्षसूत्रम् । एक एव आत्मा चैत्रमेत्रादिदेहभेदे ऽहि कुतः सुखदुःखज्ञानानां निष्पत्तेरुत्पत्तेरविशेषात् सर्वशरीरावच्छेदेन सुखदुःखज्ञानानामुत्पत्तिरविशिष्टा यतः । यद्यात्मभेदसाधकं लिङ्गान्तरं भवेत् तदा सिद्धेदात्मभेदः न च तदस्ति यथा तत्तत्प्रदेशावच्छेदेन शब्दनिष्पत्तावपि शब्दलिङ्गाविशेषादेक एव कालः पूर्वापरदिप्रत्ययलिङ्गाविशेषादेकैव दिक् ॥

Multiplicity of soul.

व्यवस्थानां नाना ॥ २० ॥

Aph. 20. Because of its circumstances [soul is] manifold.

¹ The doctrine is stated. Souls are manifold. Why? Because of their circumstances. Circumstances are the several conditions, as one is rich, another mean, one is happy, another unhappy, one is of high, another of low birth, one is learned, another reads badly. These circumstances being impossible without a diversity of souls, prove a diversity of souls. It cannot be maintained that as are the circumstances of one soul, due to various states of being, to childhood, youth, and old age, so are the circumstances of one soul in the diverse bodies of Chaitra, Maitra &c., for it is by difference of time [only] that the existence [in one subject] of contradictory attributes is possible. U.

शास्त्रसामर्थ्याच्च ॥ २१ ॥

Aph. 21. And on the authority of the Śāstra.

² The Śāstra means revelation [Śruti]. For, in the declaration of diversity of soul, it is revealed, that 'Two spirits [Brahman] are to be known,' &c. U.

FOURTH BOOK, FIRST DAILY LESSON.

सदकारणवर्तित्वम् ॥ १ ॥

Aph. 1. The external is existent and uncaused.

³ Some say that the existent is produced from the non-existent. Their view is as follows. A seed &c. is not productive of a sprout &c. as its effect, for were this the case there would be produced a sprout &c. from a seed &c. in a granary. But inasmuch as the shoot is

¹ सिद्धान्तमाह नाना आत्मानः कुतः व्यवस्थानां व्यवस्था प्रतिनियमः यथा कश्चिदाद्यः कश्चिदङ्गः कश्चित् सुखो कश्चिदुखो कश्चिदुच्छाभिजनः कश्चिद्वीचाभिजनः कश्चिद्विद्वान् कश्चित् ज्ञात्मा इतोयं व्यवस्था आत्मभेदमन्तरणानुत्पद्यमाना साधयत्यात्मनां भेदम् न च जन्मभेदेन बाल्यक्रमावधारणभेदेन वा एकस्याप्यात्मनो यथा व्यवस्था तथा चैत्रमेत्रादिदेहभेदे ऽपि स्यादिति वाच्यं कालभेदेन विरुद्धधर्माध्याससम्भवात् ॥

² शास्त्रं श्रुतिः तयाप्यात्मनो भेदप्रतिपादनात् श्रूयते हि द्वे ब्रह्मणो वेदितव्ये इत्यादि ॥

³ असतः सज्जायते इति केचिद्वदन्ति तेषामयमभिप्रायः बीजादिर्नाङ्कुरादिकार्यजनकः तथा सति कुशूलस्य बीजादेरप्यङ्कुराद्यापत्तेः किन्तु चैत्रादि स्थितस्य बीजास्यावयवभागेन प्रध्वंसानन्तरमेवाङ्कुरात्पादात् बीजादिप्रध्वंस एवाङ्कुरादेः कारणमिति तथा च गीतमीयं पूर्वपक्षसूत्रम् अभिवादाभावात्पत्तिनानुपपत्त्य प्रादुर्भवात् इति तदेतन्मतं निराकुर्वच परमाद्यवादिक्रमेणारम्भवादं द्रष्टव्यम् । सत् भावरूपं किञ्चित् अकारणवत् अजन्यं नित्यं विनाशाप्रतियोगि वस्तु अवयविनां सूनकारणं नासत् इत्यर्थः प्रध्वंसस्य कारणत्वं चूर्णकृतादीप वाजादङ्कुरादपत्तिरिति भावः ॥

produced after the destruction of the seed lying in the field by the disjunction of its constituent parts, it is the destruction of the seed &c. which is the cause of the sprout, &c. Accordingly the aphorism of Gautama enunciatory of an adverse doctrine, From non-existence is production of existence: for without destruction is no manifestation. In refutation of this doctrine a prefatory discourse is established by treating of atoms &c. The existent means anything which is; 'uncaused,' unproduced; 'the eternal,' matter which does not by destruction cease to exist. The sense is that the primary cause of complex wholes is not the non-existent; for were destruction [or subsequent non-existence] the cause, a sprout would be produced even from a seed which had been ground. V.

तस्य कार्यं लिङ्गम् ॥ २ ॥

Aph. 2. The effect thereof is the mark of its existence.

Thereof—of an atom—an effect or product, a water-pot or the like, is the mark of existence. Accordingly the aphorism of Gautama, From the evolved is the production of the evolved, on the evidence of perception. Thus is the sequence of parts and the whole observed. If this sequence were unlimited there would be no difference in size between mount Meru and a grain of mustard seed, for they would be both without distinction originated by infinite parts. Nor can it be argued that the difference depends on an aggregation of extensions, for without a difference of number they would be impossible. If it be said that annihilation may be the limit [of the series of parts and wholes, we object that] in the indivisibility of some ultimate element annihilation is impossible for it is only disjunc-

tion of its constituent parts and destruction that can destroy matter. Nor is disjunction the limit, for it is impossible that it should have only one substratum. A substance, therefore, without parts, must be the limit, and this is an atom. A mote is not the limit for that has magnitude and is composed of substances more than one, being a visible substance. For magnitude is a cause of visual perception only as it presupposes multiplicity of substance. Else magnitude would not exist, and what would be the cause? Nor are the constituent parts of a mote atoms, for we must infer that those portions, as originative of a substance possessing magnitude, are composed of parts, like thread, and the half of a water-pot. Therefore whatever is a produced substance is composed of parts, and whatever is composed of parts is a produced substance. In whatever part, therefore, there ceases to be the nature of a product, there there ceases also to be that of containing parts; and this is the proof of the existence of invisible atoms. U.

¹ Thereof means of the primary cause; the effect, a mote or other produced substance; the mark, that which warrants an inference. If the series of parts and wholes were endless, it would follow that Meru and a grain of mustard seed would be equal, inasmuch as they would both indifferently originate in infinite constituent parts. We must, therefore, allow a cessation at some point. But the cessation cannot be in a mote, inasmuch as it is proved to have parts, aggregates of two atoms, according to the inference that a mote has parts, for it is a visible substance like a water-pot. Nor can the cessation be in an aggregate of two atoms, for by the inference that the constituent parts of a mote must have parts, because they are parts possessed of magnitude, like the halves of a water-pot, it is proved that of an aggregate of two atoms there is a part, an atom, a primary [material] cause. It cannot in like order be proved that this has a series of parts, for the hypothesis is impossible, involving an infinite regression, and being without any favourable argument. V.

¹ तस्य परिमाणोः कार्यं घटादि लिङ्गम् तथा च गीतमोयं सूत्रं व्यक्तात् व्यक्तस्य निष्पत्तिः प्रत्यक्षप्रामाण्यत्वात् इति अवयवावयविप्रसङ्गस्तावदनुभूयते स यदि निरवधिः स्यात् तदा मेरुसर्वपयोः परिमाणभेदो न स्यात् अनन्तावयवारब्धत्वाविशेषात् न च परिमाणप्रचयविशेषाधीनो विशेषः स्यादिति वाच्यं संख्याविशेषाभावात् तयोरप्यनुपपत्तेः प्रलयावधिः स्यादिति चेत् अन्त्यस्य कस्यचिन्निरवयवत्वे प्रलयस्यैवानुपपत्तेः अवयवविभागविनाशयोरेव द्वयनाशकत्वात् विभागश्च नावधिः तस्यैकाग्र्यत्वानुपपत्तेः तस्माद्विरवयवं द्वयमवधिः स एव परमाणुः । न च त्रसरेणुरेवावधिः तस्य चाक्षुषद्वयत्वेन महत्त्वादनेकद्वयवत्त्वाच्च महत्त्वस्य चाक्षुषप्रत्यक्षत्वे कारणत्वम् अनेकद्वयवत्त्वमादायेव अन्यथा महत्त्वमेव न स्यात् कस्य कारणत्वं भवेत् न च त्रसरेणोरवयवा एव परमाणवः महद्द्वयारम्भकत्वेन तेषामपि सावयवत्वानुमानात् तन्नुवत् कपालवच्च तस्मात् यत् कार्यद्वयं तत् सावयवं यच्चसावयवं तत् कार्यं द्वयम् तथा च यतो ज्वयवात् कार्यत्वं निवर्तते तच्च सावयवत्वमपि निरवयवपरमाणुसिद्धिः ॥

¹ तस्य मूलकारणस्य कार्यं त्रसरेणवादिकार्यद्वयम् लिङ्गमनुमापकम् तथाहि अवयवावयविधाराया अनन्तत्वे मेरुसर्वपयोरपि साम्यप्रसङ्गः अनन्तावयवारब्धत्वाविशेषात् अतः क्वचिद्विश्रामो वाच्यः न च त्रसरेणो विश्रामः त्रसरेणुः सावयवः चाक्षुषद्वयत्वात् घटवदित्यनुमानेन द्व्यणुककूपतदवयवसिद्धेः नापि द्व्यणुक एव विश्रामः त्रसरेणोरवयवाः सावयवा महदवयवत्वात् कपालवदित्यनुमानेन द्व्यणुकावयवस्य परमाणुरूपस्य मूलकारणस्य सिद्धेः न चेवं क्रमेण तदवयवधारापि सिध्येत् अनवस्थाभयेनानुकूलतर्काभावेन च तत्कल्पनाया असम्भवात् ॥

कारणभावात् कार्यभावः ॥ ३ ॥

Aph. 3. From existence of the cause is existence of the effect.

¹ From the existence of colour &c. in the [material] cause, results its existence in the effect, for the qualities of the cause are antecedent to those of the effect, as is observed in the case of a water-pot, a piece of cloth, and the like. U.

² From the existence of the cause, of the primary cause, results the existence or being of the effects, compound substances. Otherwise, as the material cause of earth is earthy, it would in like manner follow that, by having the non-existent for a material cause, products or complex wholes would not exist. V.

अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेधभावः ॥ ४ ॥

Aph. 4. The negation 'Non-eternal' is of the particular.

¹ The negation 'Not-eternal' is of the particular, relates to a particular thing, and hence arises the negation 'A compound substance is not eternal.' But a negation of the universal, 'Every thing is not eternal,' is impossible. V.

अविद्या ॥ ५ ॥

Aph. 5. [The supposition that atoms are non-eternal is] ignorance.

¹ रूपादीनां कारणे सत्त्वात् कार्ये सत्त्वभावः कारणगुणपूर्वका हि कार्यगुणा भवन्ति घटादौ तथा दर्शनादित्यर्थः ॥

² कारणस्य मुलकारणस्य भावात् कार्याणाम् अवयविनां भावः सत्ता अन्यथा सदुपादानकस्य मयमयत्वात् असदुपादानकत्वेन कार्याणामवयविनामसत्त्वप्रसङ्गादित्यर्थः ॥

³ न नित्य इति प्रतिषेधस्य भावो भवनं विशेषतः वस्तुविशेषमाश्रित्य तथाचावयवी न नित्य इति प्रतिषेधो भवति न तु सर्वः पदार्थो न नित्य इति सामान्यतः प्रतिषेधः सम्भवति ॥

¹ The following objections may be raised. An atom is not eternal for it is matter, like a water-pot. Similarly the possession of colour, taste &c. may be adduced as arguments. So also, by simultaneous conjunction with six [other atoms] an atom has six parts; and consequently from its possession of parts, and from its being the substratum of conjunction partially inherent [we may infer that atoms are non-eternal.] Moreover if there be ether inside an atom, then inasmuch as it has a hollow, it has parts; but if there be not ether inside an atom, it follows that ether is not omnipresent....Also the non-eternity of an atom follows from the inference which establishes the doctrine of transitoriness, that whatever is is momentary. If then, there be such a series of deductions, how can it be maintained that an atom is eternal? The answer is as follows. Every inference having for its subject the non-eternity of an atom is ignorance in the form of error, since it springs from a fallacy. This fallacy is occasionally prevention of proof including the subject; always absence of proof of inclusion due to want of evidence preventive of contrary instances; sometimes absence of proof as to the predicate. This and other matter may be sought in the Samāna-tantra. U.

² 'Ignorance' is want of proof, viz. the inference of non-eternity of sound; for it arises from a fallacy, inasmuch as all the aforesaid arguments are many-sided. V.

A. E. G.

¹ ननु परमाणुर्न नित्यः सूर्तत्वात् घटवत् एवं रूपवत्परसवत्त्वादयः प्रत्येकं हेतव उच्येयः एवं घटकेन युगपद्योगात् परमाणोः वडंशता तथा च सावयवत्वात् अख्याप्यवृत्तिसंयोगाच्चत्वात् । किञ्च परमाणोरमध्ये यद्याकाशमस्ति तदा सच्छिद्रत्वेनैव सावयवत्वम् अथ नास्ति तदाकाशस्यासर्वगतत्वप्रसङ्गः । अपि च यत् सत् तत् क्षणिकमित्यादिर्क्षाणकत्वसाधकानुमानादपि परमाणोरनित्यता तथा चैतावतो चेदनुमानपरम्परा तदा कथमुच्यते परमाणुर्नित्य इत्यत आह । परमाणोरनित्यत्वविषया सर्वाण्यनुमितिः अविद्या भमरूपा आभासप्रभवत्वात् आपाततो धर्मिणाहकमानन्नाथः सर्वत्र विपक्षबाधकप्रमाणाग्रन्यत्वाद्वाप्यत्वसिद्धिः क्वचित् स्वरूपासिद्धिरित्यादि समानतन्त्रे ज्वेष्टव्यम् ॥

² अविद्या अप्रमा अर्थात् परमाणोरनित्यत्वानुमितिः दुष्टहेतुजन्यत्वात् पूर्वोक्तानां हेतूनामनेकान्तिकत्वादिति भावः ॥

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यावाक्यपूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 52.

Benares, September 1st, 1870.

Vol. V.

। उपदेशसहस्र्याः पद्यमबन्धः ।

तदेवं संक्षेपविस्तराभ्यां तत्त्वपदार्थपरिशोधनपूर्वकं ब्रह्मा-
त्मैक्यलक्षणवाक्यार्थज्ञानं सफलं वेदान्तप्रत्ययं प्रमाणयुक्ति-
भ्यामुपपादितं, नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यज्ञानानन्तानन्दस्वभावस्य
प्रत्यगात्मनो भेदविपर्ययासादनैकानर्थहेतुस्वाहंकारमनोबुद्धि-
चित्तवाच्यमन्तःकरणमिति च तत्रतत्रोक्तम् । इदानीं प्राधान्येन
मनोऽध्यासनिबन्धन इवात्मनः संसारो ऽतो मनःस्वरूपतत्त्वे-
ष्टानुसंधानेन तद्विलापने यत्नः कार्य इत्यभिप्रायेणात्ममनःसं-
वादरूपं प्रकरणमारभमाणो भगवान् भाष्यकारः प्रकरणप्रयो-
जनं तावदाह ।

(१) प्रयुज्य तृष्णाज्वरनाशकारणं

चिकित्सितं ज्ञानविरागभेषजम् ।

न याति कामज्वरसंनिपातजां

शरीरमालाशतयोगदुःखिताम् ॥ ६४६ ॥

प्रयुज्येति । चिकित्सितं चिकित्सां भावे निष्ठा, ज्ञानं
विवेकरूपं विराग औदासीन्यं मनोवृत्तिविषयेष्वनासक्तिलक्षणं
च भेषजं यस्मिंस्तच्चिकित्सितं तृष्णाज्वरनाशकारणं प्रयु-
ज्य दुःखितां दुःखित्वं न याति पुमानिति योजना । काम
इव ज्वरस्तन्निमित्तः संनिपातो मूर्च्छा आत्मान्नात्मविवेकलक्ष-
णा ततो ज्ञातां शरीरपरंपराशतयोगैः संबन्धैर्दुःखितामित्यर्थः ।
यदा चिकित्सितमिति भेषजविशेषं योज्यं, सम्यक्संज्ञाशास्त्रं
साधनमित्यर्थः ॥ १ ॥

भेषजप्रयोगप्रकारमात्ममनःसंवादेन प्रयुज्यति ।

(२) अहंममेति त्वमनर्थमीहसे

परार्थमिच्छन्ति तवान्यर्हेद्वितम् ।

न ते ऽर्थबोधो नहि मे ऽस्ति चार्थिता

ततश्च युक्तः शम एव ते मनः ॥ ६४७ ॥

अहंममेत्यादिना । हे मनः अहंममेति, इदमित्यपि द्रष्टव्यं,
त्वमनर्थं व्यर्थमीहसे चेष्टसे, ननु त्वदर्थमेवाहं चेष्टे ऽतः
कथमनर्थक्यमिति चेत्वाहं सांख्यो यं प्रत्येकमभिमानस्तवे-
दमित्युत्तरमाह । परार्थमिच्छन्तीति । तवेहितं परार्थं पुनश्च
भोगापवर्गार्थमन्ये सांख्यो इच्छन्ति, न यं वेदान्तसिद्धान्तवे-
दिनः, विचार्यमाणे तन्मनीषितमपि मुधा यतस्ते ऽर्थबोधो
न संभवत्यचेतनत्वात्पि मे त्वव्यर्थिता ऽस्ति ततश्च ते
शमो लय इव युक्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

आत्मनो ऽर्थित्वाभावं साधयति ।

(३) यतो न चान्यः परमात्ममातनात्

सदेव तृप्नोह्यमतो न मे ऽर्थिता ।

सदेव तृप्नश्च न कामये हितं

यतस्व चेतः प्रशमाय ते ऽधिकम् ॥ ६४८ ॥

यत इति । सनातनात्पूर्वानन्दरूपात्परमादविकारात्पर-
मात्मनो ऽन्यो नाहं यतो ऽतः सदेव तृप्त इत्यादिरूपस्त-
स्मात् चे चेत्तस्ते प्रशमाय यतस्व, मुमुक्षुणा मनोविलयने यत्नः
कार्य इत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

परमात्माभेदेन स्वस्वार्थित्वाभाव उक्तस्तमेवाभेदमुपपाद-
यति ।

(४) षडूर्मिमालाभ्यतिवृत्त एव यः
स एव चात्मा जगतश्च नः श्रुतेः ।
प्रमाणतश्चापि मया प्रवेद्यते
मुधैव तस्माच्च मनस्तवेहितम् ॥ ६४६ ॥

षडूर्मिमालेति । अशनाया पिपासा शोको मोहो जरा मृत्युरिति प्राणमनोदेहधर्माः षडूर्मयइवाविर्भावतिरोभावरूपास्तेषां माला अविच्छिन्नाः परंपरास्ता अभ्यतीत्य सर्वात्मना एयककृत्य वृत्तः सिद्धो निष्पपञ्च इति यावत्, य एवंविधः स एव जगतः सर्वस्यात्मा, चकारात्तव चाहमेवात्मा, श्रुतेः, “यत्साक्षादपरोक्षादुक्तं य आत्मा सर्वान्तर” इत्यादौ अवगादित्यर्थः ।

“अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः”

इत्यादिस्मृतिप्रमाणतोपि चकारात्कार्यकारणोपाधिद्वयपरामर्शमन्तरेण स्वतो भेदानिरूपणादित्यादित्यायाद्विद्वदनुभवाच्च मया प्रवेद्यते सम्यग् ज्ञायते, मुधैवेति सुगमम् ॥ ४ ॥

प्रत्यगात्मनः परमात्माभेदं प्रामाणिकमुक्त्वा भेदप्रतिभासस्य मनःकल्पितत्वेनाभासतामुपपादयति ।

(५) त्वयि प्रशान्ते नहि चास्ति भेदधी-
यतो जगन्मोहमुपैति मायया ।

यहो हि मायाप्रभवस्य कारणं

गृहाद्विमोके नहि चास्ति कस्य चित् ॥ ६५० ॥

त्वयीति । यतो भेदधियो जगत्प्राणिजानं मोहमाकुलीभावमङ्गलार्थताभिमानलक्षणया मायया उपैति नित्यं संबध्यते सा भेदधीस्त्वयि मनसि प्रशान्ते न चास्ति, सुषुप्तौ त्वदभावे तदभावदर्शनादित्यर्थः । अन्यथ्यतिरेकाभ्यां भेदग्रहणस्यानर्थहेतुतामुपपादयति । यहो हीति । सुषुप्त्यादौ भेदग्रहाभावे मायामोहयोरदर्शनादित्यर्थः ॥ ५ ॥

इतश्च मनश्चेष्टितं वृथेत्याह ।

(६) न मे ऽस्ति मोहस्तव चेष्टितेन हि
प्रबुद्धतत्त्वस्त्वसितो ह्यविक्रियः ।

न पूर्वतत्त्वोत्तरभेदता हि नो

वृथैव तस्माच्च मनस्तवेहितम् ॥ ६५१ ॥

न मेस्तीति । असितो अन्धरहितः, प्रबुद्धतत्त्वस्वभावमसितत्वमविक्रियत्वं च व्युत्पादयति । न पूर्वति । पूर्वतत्त्वं पूर्वावस्था, पूर्वतत्त्वादुत्तरभेदता उत्तरकाले तत्त्वभेदता नोस्माकं नास्ति, तत्त्वप्रबोधात्पूर्वात्तरकालयोर्न मे विशेषोस्तीत्यर्थः । हि यस्मादेवं तस्मात्त्वत्कृतातिशयाभावादित्यर्थः ॥ ६ ॥

सर्वदृश्यातिवर्तित्वाच्चात्मन आगन्तुकातिशयायोगं साधयति ।

(७) यतश्च नित्यो ऽहमतो न चान्यथा

विकारयोगे हि भवेदनित्यता ।

सदा प्रभातो ऽप्यमतो हि चाद्वयो

विकल्पितं चाप्यसदित्यवस्थितम् ॥ ६५२ ॥

यतश्चेति । अन्यथा अनित्यता, ननु कुतो ऽनित्यताप्राप्तिर्या निषिध्यते तत्राह । विकारेति । परित्यन्दपरिणामादिरूपविक्रियाभावेपि प्रकाशाप्रकाशसंसर्गरूपविक्रिया स्यादित्याशङ्क्याह । सदेति । “सकृद्विभातो ह्येवैष ब्रह्मलोकः पश्यन्वै तव पश्यती”त्यादिश्रुतेरित्यर्थः । सति दृश्यभेदे कथमद्वयत्वमत आह । विकल्पितमिति । रज्जुसर्पादिवदागन्तुकत्वादसदित्यवस्थितं निश्चितमित्यर्थः ॥ ७ ॥

मनसैव सद्वितीयत्वमात्मन इत्याशङ्क्याह ।

(८) अभावरूपं त्वमसीह हे मनो

निरीक्ष्यमाणे नहि युक्तितो ऽस्तिता ।

सतो ह्यनाशादसतो ऽप्यजन्मतो

द्वयं च चेतस्तव नास्तितेष्यते ॥ ६५३ ॥

अभावरूपमिति । यद्वा भेदकल्पकस्य मनसो ऽभावादपि सदा ऽद्वयत्वमात्मन इत्याह । अभावरूपमिति । युक्तितो निरीक्ष्यमाणे तवास्तिता नहीत्युक्तां युक्तिमाह । सतो हीति । तथा चाह भगवान्

“नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः”

इति । द्वयं जन्मविनाशाख्यं ते तव, अतस्तव नास्तितेष्यते परमार्थसत्त्वं नेष्यतइत्यर्थः ॥ ८ ॥

बीजाभावे कुतः फलमिति न्यायेनाद्वैतत्वमात्मनो विशदयति ।

(९) द्रष्टा च दृश्यं च तथा च दर्शनं

भ्रमस्तु सर्वस्तव कल्पितो हि सः ।

दृशेश्च भिन्नं नहि दृश्यमीक्ष्यते

स्वप्नप्रबोधेन तथा न भिद्यते ॥ ६५४ ॥

द्रष्टा चेति । तव कल्पितस्वत्कृतः, किं चागन्तुकस्याविज्ञातसत्त्वादप्यात्मा ऽद्वय इत्याह । दृशेश्चेति । जडस्य स्वतः स्फुरणाभावादस्फुरतश्च सत्त्वे प्रमाणाभावादित्यर्थः । तथा सति स्वप्नात्मा प्रबोधेन जाग्रदादिना न भिद्यते यथा स्वापावस्थायामद्वितीय एव तथा ऽवस्थान्तरेपीत्यर्थः । स्वापे चाद्वितीयत्वं “सलिलएको द्रष्टा ऽद्वैतो भवति अथास्मिन्

प्राक् एवैकधा भवति तदेनं वाक् सर्वेनामभिः सहाप्येती”-
त्यादिश्रुतिसिद्धम् ॥ ८ ॥

एवं विकल्पाभावे ऽपि विकल्पना सत्या ऽस्तीति पुनर-
द्वैतानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह ।

(१०) विकल्पना चापि तथा ऽद्वया भवे-
दवस्तुयोगात्तदलातचक्रवत् ।

न शक्तिभेदोस्ति यतो न चात्मनां

ततो ऽद्वयत्वं श्रुतिनो ऽवसीयते ॥ ६५५ ॥

विकल्पना चापीति । तथा दृश्यवदेव विकल्पनापि न
भिन्नतदिति पूर्वश्लोकागतानुकर्षणार्था वाशब्दः किं त्ववस्तुयो-
गादवस्तुविषयकतया तच्चिरूपत्वादद्वयाधिष्ठानातिरिक्तस्व-
रूपरहिता भवेत्तत्र लोके ऽलातचक्रवद् भ्रमदुल्भकस्य चक्राका-
रत्ववदिति योजना । यथा भ्रमतो ऽलातस्य चक्राकारता न
पृथग्वस्तु तथा विकल्पनापि चिदात्मातिरेकेण पृथग्वस्तुसती
न भवतीत्यर्थः । तथापि नात्मनो ऽद्वयत्वं दृष्टिश्रुतिमित्यादि-
शक्तिरूपस्य स्वगतभेदस्य सत्त्वात्तथा प्रतिशरीरमात्मभेदप्रथ-
नात्सजातीयभेदोपपत्तेश्चेत्याशङ्क्य श्रुतिविरोधान्मेवमित्याह ।
न शक्तिभेद इति । तथा च श्रुतिः । “अकृत्वा हि स प्राणचेव
प्राणो नाम भवति वदन्वाक् पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वा-
नो मनस्तान्यसत्यानि कर्मनामान्ये”ति चिदात्मनो दृष्ट्या-
दिभेदस्योपाधिकतां दर्शयति । तथा “एको देवो बहुधा
निविष्टः एकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति एकस्तथा सर्वभूतान्त-
रात्मे”त्यादि श्रुतिरात्मनः सर्वत्रैकत्वमाह । तथा भेदनिषे-
धश्रुतिस्मृतयो ऽप्यत्रोदाहार्याः ॥ १० ॥

आगमबाह्यानामात्मभेदकल्पनां युक्त्या निराकरोति ।

(११) मिथश्च भिन्ना यदि ते हि चेतना

क्षयस्तु तेषां परिमाणयोगतः ॥

ध्रुवो भवेद्भेदवतां हि दृष्टतो

जगत्क्षयश्चापि समस्तमोक्षतः ॥ ६५६ ॥

मिथश्चेति । चेतना आत्मानो यदि मिथो भिन्नाः स्युस्तर्हि
ये भिन्नास्ते परिमिता यथा मूलाङ्गुरादयो ये च परिमितास्ते
विनाशिनस्तद्वदेवेत्यात्मनां विनाशित्वप्रसङ्ग इति समुदाया-
र्थः, परिमाणयोगतस्तेषां क्षयस्तु ध्रुवो भवेद् भेदवतां हि
दृष्टतो विनाशदर्शनादिति योजना । किं च भेदपक्षे एकैक-
स्मिन् कल्पे एकैकमुक्तावप्यनन्तेषु गतकल्पेष्वनन्तानां जीवानां
मुक्तिसंभवादिदानां समस्तमोक्षतो भोक्तृभावे तदर्थानां भो-
ग्यानां जगतां क्षयश्चापि भवेदतो भेदपक्षो दुर्युक्तिक इत्य-
र्थः ॥ ११ ॥

ननु तवापि जगज्जीवेश्वरादिभेदस्य विद्यमानत्वात्कथ-
मुक्तदोषपरिहार इत्याशङ्क्याह ।

(१२) न मे ऽस्ति कश्चिन्न च सोस्मि कस्य चिद्
यतो ऽद्वयो ऽहं नहि चास्ति कल्पितम् ।

अकल्पितश्चास्मि पुरा प्रसिद्धितो

विकल्पनाया द्वयमेव कल्पितम् ॥ ६५७ ॥

न मेस्तीति । यतो ऽहमद्वयो वस्तुतो ऽतो मे गुणभूतः
प्रधानभूतो वा ऽन्यद्वयो वा न कश्चिदस्ति यस्यापि कस्य
चिदहमस्मि सोपि न चास्तीति संबन्धः । यच्च कल्पितं ज-
गत्तच्च नह्यस्ति तथा च जीवेश्वरजगद्वेदस्य मय्यद्वये कल्पि-
तत्वात्कल्पितस्य प्रमाणासिद्ध्युताया अलंकारत्वाच्चास्त्यस्मा-
सूक्तदोषप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु द्वैतवद्वैतस्यापि पदार्थत्वाविशे-
षात्कल्पितत्वं तदवस्थमित्याशङ्क्य निरधिष्ठानकल्पनायोगा-
द्विरवधिकबाधयोगाच्च सर्वकल्पनायाः प्रागेव सिद्धं कल्पि-
तबाधावधितया पश्चादप्यवशिष्यमाणं न कल्पितं, किं तु
स्वतः सिद्धं वस्त्वद्वयशब्देनोच्यतइत्याह । अकल्पित इति ।
विकल्पनायाः पुरा प्रसिद्धितो ऽहमकल्पितं, चकारादूर्ध्वमप्य-
वधिभूतत्त्वान्मध्ये च तत्साक्षित्वादकल्पित एवास्मीति दृश्यते,
परिशेषात्सापेक्षद्वयमेव कल्पितमित्यर्थः ॥ १२ ॥

उक्तमेव स्पष्टीकुर्वन्नात्मनो विकल्पनाद्वयविषयत्वमाह ।

(१३) विकल्पना चाप्यभावे न विद्यते

सदन्यदित्येवमतो न नास्तिता ।

यतः प्रवृत्ता तव चापि कल्पना

पुरा प्रसिद्धेर्न च तद्विकल्पितम् ॥ ६५८ ॥

विकल्पना चापीति । नास्ति भव उत्पत्तिर्यस्य तदभवं
तस्मिन्नभावे नित्ये सदन्यत्सतो ऽन्यदसदित्यपि विकल्पना न
च विद्यते अत एव सति न नास्तिता आत्मनो नित्यत्वादित्य-
र्थः । किं चामनस्कस्य कल्पनानुदयान्मनसश्चागन्तुकतया
स्वरूपसत्ताभावात्तदपि सविलासं यत्र कल्पितं तत्र कल्पना-
लम्बनं किं तु सर्वकल्पनासाक्षित्वेन पूर्वापरकालकल्पनाक-
ल्पितं कूटस्थमेवात्मतत्त्वमित्याह । यत इति । तव मनस
इत्यर्थः । त्वत्कल्पनाया अपि पुरा प्रसिद्धेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु यदुपलभ्यते तदस्तीत्यभ्युपगम्यते यच्चोपलभ्यते तच्चा-
स्तीति, उपलभ्यते च द्वैतं नाद्वैतमित्याशङ्क्य दर्शनादर्शने न
वस्तुसत्त्वासत्त्वयोः कारणे, किं त्वन्य एव तच्चिश्चयहेतुरित्य-
भिप्रेत्याह ।

(१४) असद् द्वयं ते ऽपि हि यद्यदीक्ष्यते

न दृष्टमित्येव न चेव नास्तिता ।

यतः प्रवृत्ता सदसद्विकल्पना

विचारवद्वापि तथाद्वयं च सत् ॥ ६५६ ॥

असद् द्वयमिति । हे मनस्ते तव गोचरीभूतं यद्यदीक्ष्यत तद् द्वयं द्वैतदृष्टमप्यसत् स्वप्रवृष्टनष्टस्वरूपत्वात्तथा न दृष्टं न दृश्यत इत्येवमेतावता वस्तुनो नास्तिता न च, नहि नीरूपस्य वायोश्चक्षुषा ऽनुपलम्भेपि नास्तिता भवति, किं त्वस्मितैव, सतोपि वस्तुनो द्रष्टुरसामर्थ्याद्वा दर्शनायोग्यत्वाद्वाप्यदर्शनसंभवादित्यर्थः । नन्वदृष्टमपि नास्तीति शशशङ्कादिप्रसिद्धं, सत्यं, तथापि

“लब्धरूपं क्व चित्किं चित्तादृगेव निषिध्यते ।

विधानमन्तरेणातो न निषेधस्य संभवः” ॥

इति न्यायेन द्वैतमस्ति नास्तीति विप्रतिपक्षालम्बनं किमप्यास्येयमेवान्यथा विकल्पप्रसारायोगादित्यभिप्रेत्याह । यतः प्रवृत्ता सदसद्विकल्पनेति । यतो यस्मिन्निष्ठिष्ठाने प्रतीयमाना विकल्पना तदस्यकल्पितरूपमित्यर्थः । विकल्पालम्बनत्वेनाधिष्ठानसत्तामुक्त्वा ऽवधित्वेनापि तत्सत्त्वमाह । विचारवदिति । वाशब्दश्चार्थः । यथा विचारो निर्ययमन्तरेण न पर्यवस्यति तथा सद्व्ययं विना न विकल्पः प्रशाम्यति, अतः सर्पधारादण्डमालादिविकल्पेष्वनुगम्यमानतया ऽधिष्ठानत्वेन पुनः सर्वविकल्पनिषेधावसानतया ऽवधित्वेनानुवर्तमाना ऽविकल्पिता ऽनिषिद्धरज्जुस्वरूपवदध्यात्मादिविकल्पाधिष्ठानसन्मात्रत्वेन तच्चिन्तेधावधित्वेन चाविकल्पितमनपोद्वां चात्मतत्त्वमद्वयमस्तीत्येवोपलब्धमिति तात्पर्यार्थः ॥ १४ ॥

किं चोक्तविधया दर्शनादर्शनमात्रात्सत्त्वासत्त्वनिश्चयासंभवाद्विचारो ऽभ्युपेयस्तस्मिंश्च क्रियमाणे सदेवाद्वयमवशिष्यत इत्यभिप्रेत्याह ।

(१५) सदभ्युपेतं भवतोपकल्पितं

विचारहेतोर्द्येदि तस्य नास्तिता ।

विचारहानास्तु तथैव संस्थितं

न चेत्तद्विष्टं नितरां सदित्यते ॥ ६५७ ॥

सदभ्युपेतमिति । सद्वस्तु नास्तीति वदता तच्चिन्तेयाय विचारो ऽभ्युपगम्यते न वा, यदि सो ऽभ्युपगम्यते तदा भवता सद्वस्तुसदभ्युपेतं यतो विचारहेतोर्विचारसिद्ध्यर्थमुपकल्पितमुपस्थापितं किमपि वस्तु सर्वैर्विचारकैरिति योजना । विचारो हि प्रमाणाध्यापारस्य कलावसानत्वनिश्चयहेतुस्तर्कः, स च न प्रमेयमन्तरेण प्रसरमुपलभते, प्रमितं च न बाध्यते इति सद्वस्तुसिद्धिरित्यर्थः । विपक्षे बाधकमाह । यदीति । यदि तस्य सद्वस्तुनो नास्तिता तदा प्रमाणाप्रमेयप्रमादुनिरूप्यस्य

विचारस्य हानादप्रवृत्तेः, चकारात्सदभावनिर्णयहानाच्च, तथैव संस्थितमनिर्णीतमेव संस्थितं, तथा च वस्तुतत्त्वानवधारणाद्वैदिकामुष्मिकार्थप्रवृत्तिहानिः स्यादिति भावः । एतेन विचारानभ्युपगमपक्षे च दोष उक्तो वेदितव्यः । अथाविचारितमनिर्णीतं च तत्किमपि नेष्टं चेत्तर्हि विचारनिर्णययोः सदवसानमन्तरेण पर्यवसानाभावाच्चितरां सदित्यते सद्वस्तुस्थित्यत एवेत्यर्थः । यद्वा हे मनो भवतोपकल्पितं द्वैतजातं विचारहेतोर्विचारसिद्ध्यर्थं सदभ्युपेतमात्मतत्त्वनिश्चयफलविचारप्रवृत्तये ऽस्तीति द्वैतमङ्गीकृतमित्यर्थः । यदि पुनस्तस्य नास्तिता शून्यतैव द्वैतस्य स्यात्तदा विचारहानाद्विचाराप्रवृत्तेश्चकारात्परमार्थनिर्णयाभावाच्च तथैवाविचारितमनिर्णीतं च तत्त्वं संस्थितं स्यात्, अथ तत्त्वानिर्णये पुरुषार्थासिद्धेस्तदनिर्णीतं स्वभावमिष्टं न चेत्स्यात्तर्हि नितरां सदित्यते विचार्य निर्णये सति सर्वस्य सदवसानत्वाव्यभिचारादित्यर्थः । कोट्यन्तरस्फुरणं विना न संशयावतारस्तेन विना न विचारप्रवृत्तिस्तामृते न वस्तुतत्त्वनिर्णयस्तेन च विना न पुरुषार्थलाभ इति विचारार्थतया यथा प्रतिपन्नं द्वैतमभ्युपगतं न प्रामाणिकत्वेन तथा च भुजङ्गं रज्जुत्वेन व्यवहरत इवातत्त्वं तत्त्वबुद्ध्या व्यवहरतो ऽनर्थप्राप्तिसंभवात् तत्परिहाराय विचारो ऽवश्यंभाविनि क्रियमाणे सर्वेषु विशेषेष्वस्तिताया अव्यभिचाराद्विशेषाणां व्यभिचारान्मिथो व्यभिचारिणां चानृतत्वात्सन्मात्रमेव सत्यं न द्वैतरूपो विशेषाकार इति नितरां सिद्ध्यतीति भावः ॥ १५ ॥

भवत्वेवं विचारान्यथानुपपत्त्या सद्वस्तुसिद्धिस्तदर्थक्रियां करोति न वा, आद्ये सन्निकत्वापत्तिरित्यभिप्रेत्य द्वितीये तस्य सरशङ्कादेरविशेष इति बोद्धुः शक्नोते ।

(१६) असत्समं चैव सदित्यपीति चे-

दनर्थवत्त्वात्स्वरशङ्कतुल्यतः ।

अनर्थवत्त्वं त्वसति ह्यकारणं

न चैव तस्मात्त विपर्यये ऽन्यथा ॥ ६५९ ॥

असत्सममिति । अनर्थवत्त्वादर्थक्रियारहितत्वादित्यर्थः । अतः सदसत्सममर्थक्रियाशून्यत्वात्स्वरशङ्कवदित्यनुमानमप्रयोजकत्वेन दूषयति । अनर्थवत्त्वमिति । अनर्थवत्त्वं त्वसति असत्त्वे साध्ये न कारणं प्रयोजकं न भवति, स्वभावसत्त्वसंभवादित्यर्थः । अनर्थक्रियाकारित्वस्यासत्त्वव्याप्तौ संदिग्धानैकान्ततामुक्त्वा ऽर्थक्रियाकारित्वस्य सत्त्वव्याप्तावनैकान्ततामाह । न चैव तस्मादिति । तस्मादर्थक्रियाकारित्वाच्चैव सत्त्वं पदव्यासाद्व्यर्थक्रियाकारिणि कष्टकाद्यभावे सत्त्वव्यभिचारादित्यर्थः । हेतुनिरसनमुपसंहरति । न विपर्ययेत्येवेति । विपर्यये ऽर्थक्रियाकारित्वाभावे नान्यथा असत्त्वं न भवति, क्रियोत्पत्तेः पूर्व-

मुद्रासीनवस्तुदर्शनादन्यथा सत्त्वार्थक्रियोरन्यान्याश्रयापाता-
दित्यर्थः ॥ १६ ॥

असिद्धश्चायं हेतुरित्याह ।

(१७) असिद्धतश्चापि विचारकारणाद्

द्वयं च तस्मात्प्रसृतं हि मायया ।

श्रुतेः स्मृतेश्चापि तथा हि युक्तितः

प्रसिद्धतात्थ्यं न तु युज्यते अन्यथा ॥ ६६२ ॥

असिद्धतश्चापीति । न केवलमनैकान्तिकत्वादेरेवानुमान-
प्रमाणम्, अपि त्वस्मदभिमतं आत्मनि पञ्चासिद्धश्चेत्यपे-
र्यः । अर्थक्रियाकारित्वाभावमात्रं हेतुः परमार्थविशेषिततद-
भावो वा, आद्ये ऽसिद्धिमाह । विचारकारणद्वित्यादिना ।
कूटस्थस्यापि सतो धर्मित्वेन विचारप्रवृत्तिकरत्वान्मायया दृ-
यशब्दवाच्यभेदप्रपञ्चप्रसरणहेतुत्वाच्चेत्यर्थः । मायाया जगद्वे-
तुत्वं साधयति । श्रुतेरिति ।

“मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्”

इति श्रुतिः,

“मायाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्”

इत्यादिस्मृतिः, कार्यस्य वाचारम्भणत्वप्रतिपत्तिसाधकन्या-
यो युक्तिः, इत्थं कूटस्थस्याप्यर्थक्रियाकारित्वं प्रसिद्धयतो
हेत्वसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयं दृष्टान्तासिद्ध्या दूषयति । न
त्विति । अन्यथा परमार्थतो ऽर्थक्रियाकारित्वं स्थिरस्य क्षण-
िकस्य वा न युज्यते, अक्रियस्याकारकत्वाक्रियाकार्यं प्रत्यपि
क्रियावत्त्वापत्तावनवस्थाप्रसङ्गादिति दिक् ॥ १७ ॥

ननु सर्वविकल्पहेतुत्वादद्वयस्य सर्वविकल्पयुक्तत्वमित्या-
शङ्क्याह ।

(१८) विकल्पनाच्चापि विधर्मकं श्रुतेः

पुरा प्रसिद्धेश्च विकल्पतो ऽद्वयम् ।

न चेति नेतीति तथा विकल्पितं

निषिध्यते ऽचाप्यवशेषसिद्धये ॥ ६६३ ॥

विकल्पनाच्चापीति । विधर्मकं विरुद्धस्वभावमित्यर्थः ।
निष्कलं निष्क्रियमित्यादिश्रुतेः, विकल्पतः पुरा प्रसिद्धेरिति
युक्तेश्चेत्यर्थः । अद्वयमिति छेदः । नेदं यदिदमुपासते नेति-
नेति च निषिध्यमानचेतनाचेतनविकल्पावसानसिद्धये ऽत्रापि
निषेधवाक्येष्वपि विकल्पविधर्मकमद्वयं निर्विशेषं सिद्धमित्या-
ह । न चेतीति । यथा विकल्पितं नेतिनेतीति निषिध्यते
न च तथा ऽद्वयमात्मतत्त्वं निषिध्यतइति योजना ॥ १८ ॥

यथोक्ते श्रुत्यर्थे ये विकल्पयान्त ते ऽनर्थं प्राप्नुवन्तीत्याह ।

(१९) अकल्पितेष्वेवमजे ऽद्वये ऽक्षरे

विकल्पयन्तः सदसञ्च जन्मभिः ।

स्वचित्तमायाप्रभवं च ते भवं

जरां च मृत्युं च नियान्ति संततम् ॥ ६६४ ॥

अकल्पितइति । कूटस्थे भेदविकारसमगंशून्ये श्रुतिमिद्वे-
इति यावत्, सदसदस्तिनास्ति, चकारात्कृता ऽकर्ता सविशेषो
निर्विशेष इत्यादिप्रकारैः स्वचित्तमायाप्रभवं यथा स्यात्तथा
विकल्पयन्तो ये ते जन्मभिस्तिर्यङ्मुष्यजातिभिर्भवमुद्रवं जरां
मृत्युं मरणं च संततं निरन्तरं नियान्ति नितरां गच्छन्तीति
योजना । स्वचित्तमायाप्रभवमिति भवविशेषणं वा, बुद्धिभ्रम-
कल्पितमित्यर्थः ॥ १९ ॥

सद्वस्तुनः कूटस्थाद्वयत्वं श्रुत्यादिप्रमाणसिद्धं तदन्यथा वि-
कल्पनं पुरुषापराधनिबन्धनमित्युक्तमिदानीं तदेव युक्तितो द्र-
ढयितुमुपक्रमते ।

(२०) भवाभवत्वं तु न चेदवस्थिति-

न चास्य चान्यस्थितिजन्म नान्यथा ।

सतो ह्यसत्त्वादसत्तश्च सत्त्वतो

न च क्रियाकारकमित्यतो ऽप्यजम् ॥ ६६५ ॥

भवाभवत्वमिति । तुश्चार्थः किं चेत्यर्थः । अद्वैतमुत्पद्य-
मानस्वभावमनुत्पद्यमानस्वभावमुभयस्वभावं ह्यनुभयस्वभावं
वा नाद्यस्तदा सापेक्षत्वेन शुक्तिरजतादिर्वान्मिथ्यात्वापा-
तात्, न द्वितीयः, सदातनत्वापत्तौ तदभावव्यवहारानुदयप्र-
सङ्गात्, न तृतीयः, एकस्य विरुद्धोभयस्वभाववत्त्वायोगादित्यभि-
प्रेत्य चतुर्थं मनूद्य दूषयति । भवाभवत्वमिति । भवश्चाभ-
वश्च भवाभवौ तयोर्भावः भवाभवत्वमस्य द्वैतस्य भवाभवत्वं
चेद्विरोधाच्चेष्यते तदा ऽवस्थितिरवस्थानसत्त्वं न चास्य स्या-
दिति शेषः । ननुभयस्वभावविलक्षणं क्वचित्सदुपलब्धमस्ती-
त्यर्थः । च अपरं यदि द्वैतस्य जन्मेष्यते तदा स्वतः एव ज-
न्मासंभवादन्यस्मात्तद्वक्तव्यं तदपि सत्त्वभावमसत्त्वभावं वा
यतो द्वैतस्य जन्मेत्याकाङ्क्षायां सर्वथापि नापपद्यतइत्याह ।
अन्यस्थितिजन्म नान्यथेति । अन्यस्मिन् स्थितौ सति न
जन्म सतो न जन्मेत्यर्थः । अन्यथा ऽन्यास्थितौ जन्म नेत्यु-
परज्यते, असतोपि न जन्मेत्यर्थः । पक्षद्वयेपि दूषणमाह ।
सत इति । सत उपादानत्वे विकारित्वापत्तौ विनाशादस-
त्त्वप्रसङ्गादसत्तश्चेपादानत्वे सत्त्वतः सत्त्वापत्तेः, नहि शून्य-
मुपादानं स्यात्तस्य कार्यष्वननुगमादित्यर्थः । तथा च वस्तुनः
स्वभाववैपरीत्यायोगाच्च सत्कार्यद्वैतात्मना जायते नाप्यसदि-
त्युत्पत्तिपक्षोपि दुर्निरूप इति भावः । एवमुत्पादोत्पादकयोः

स्वभावनिरूपणे सत्युत्पातितत्कारकविशेषयोः सुतरामनिरूपिताकारता सिद्धेत्याह । न च क्रिया कारकमिति । उपसंहरत्यतो ऽप्यजमिति । उक्तयुक्तितो ऽप्यजं निर्विशेषमद्वयमात्मतत्त्वमित्यर्थः ॥ २० ॥

न च क्रिया कारकमित्युक्तमेव स्फुटयन्नत्वं वस्तुनः साधयति ।

(२१) अकुर्वेदिति यदि चास्य कारकं
न किं चिदन्यन्ननु नास्त्यकारकम् ।
सतो ऽविशेषादसतश्च सच्च्युतो
तुलां तयोर्द्वन्द्वमिच्छयान्नहि ॥ ६६६ ॥

अकुर्वेदिति । अस्य द्वैतजन्मनः कारकमकुर्वेदिति निर्वाणारं कारकमिष्टं चेदित्यर्थः । अस्यदिति द्वितीयपादस्य पदमादाय यदि वा ऽन्यत्कुर्वेदिति चेदित्यर्थः । तत्राद्ये ऽतिप्रसङ्गो दोषमाह । न किं चिन्ननु नास्तीति । ननु निश्चितं किं छिदपि कारकं नास्तीति न, अपि तु सर्वं सर्वस्य सर्वदा कारकं स्यादित्यर्थः । द्वितीये कारकत्वानुपपत्तिदोषमाह । अकारकमिति । अक्रियस्य कुर्वेत्प्रायोगाक्रियावश्वे नित्ये सदा कार्यप्रसङ्गादनित्ये च क्रियावदन्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गात्सदनपेक्षायामात्माश्रयापत्तेः कुर्वेत्प्रायोगाक्रियावश्वे नित्ये सदा कार्यप्रसङ्गाच्चिच्छिद्ये न किं छिदकारकमिति निराकरणपदान्वयः, सर्वमेव कारकं स्यादित्यर्थः । द्वितीये दूषणं, ननु नास्तीति, कुर्वेत्तः कारकत्वानिरूपणादित्यर्थः । कथमनिरूपणमिति चेत्तत्र वक्तव्यं, किं सदावश्यं कुर्वेदसदस्यं वा नोभयथापीत्याह । सतो ऽविशेषादसतश्चेति । असतश्चाविशेषादिति संबध्यते, विशेषवश्वे हेतुव्यापसेरविशेषे च सदा कार्यं स्यात् वा स्यादित्यर्थः । अथ सतो ऽसतो वा पूर्वसत्त्वासत्त्वप्रच्युत्यवस्थायां कार्यं स्यादिति भवेत्कारकत्वमिति मतं, तत्रावस्थाप्रच्युतिकार्ययोर्योगपदमभिमतं क्रमो वा, नाद्य इत्याह । सच्च्युताविति । उपलक्षणमसच्च्युतो च तुलाया अन्तयोः कोट्यार्यद्वन्मनोऽक्षममनुभवताः कार्यकरणभावो न निश्चीयते, तथा कार्यकारणस्वरूपभेदे नहि निश्चीयतइत्यर्थः । द्वितीये ऽनवस्थाप्रसङ्गे ऽवस्थाप्रच्युतेरपि कार्यतया तस्या अपि तथाविधपूर्वकत्वापेक्षणादिति द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥

वस्तुनो ऽवस्थान्तरापत्तिमभ्युपगम्येतदवोचाम, वस्तुतस्तु सतो ऽसतो वा ऽवस्थान्तरं नापपद्यतइति न कस्यापि कार्यत्वं कारणत्वं वा विद्यतइत्याह ।

(२२) न चेत्स इष्टः सदसद्विपर्ययः
कथं भवः स्यात्सदसद्व्यवस्थितौ ।

विभक्तमेतद् द्वयमप्यवस्थितं

न जन्म तस्माच्च मनो हि कस्य चित् ॥ ६६७ ॥

न चेदिति । एवमुक्तदोषापरिहारात्सदसद्विपर्ययश्चेष्ट-सदा सदसतोः स्वरूपव्यवस्थितौ भवः कथं स्यात् कुतो, यत एतद् द्वयमपि सच्चामच्च परस्परसंसर्गशून्यं व्यवस्थितं न पूर्वापरीभावो ऽनयोर्मियो वा ऽन्यापेक्षया वेत्यर्थः । हे मनो हि यस्मादेवं तस्माच्च कस्य चिदपि जन्म विद्यते इत्यवधारयेत्यर्थः ॥ २२ ॥

भवतु वा जन्म यस्य कस्यापि तथापि न मे ब्रह्मभूतस्य का चित् क्षतिर्बुद्धिर्वेत्याह ।

(२३) अथाभ्युपेत्यापि भवं तवेच्छते
ब्रवीमि नार्थस्तव चेष्टितेन मे ।

न हानवृद्धी न यतः स्वतो ऽसतो

भवो ऽन्यतो वा यदि वास्तित्ता तयोः ॥ ६६८ ॥

अथाभ्युपेत्यापीति । मनसश्चेष्टितेनात्मनो नार्थो ऽस्तीत्येतत् प्रपञ्चयति । न हानवृद्धी इति । न स्त इति योज्यम् । कुत इत्यत आह । न यत इति । यतो यस्मादसत आत्मन्यविद्यमानस्य हानस्य वृद्धेर्वा भव उद्भवः स्वतो ऽन्यतो वा हेत्वन्तराद्वा न संभवतीति योजना । यदि वा तयोर्हानवृद्धोर्यथात्मन्यस्तिता तथापि तव चेष्टितेन मे नार्थ इति संबन्धः । सिद्धेर्यं त्वच्छेष्टाया अकिंचित्कस्त्वादित्यर्थः ॥ २३ ॥

हीयमानोपचीयमानयोराम्नि संबन्धानिरूपणाच्च न हानवृद्धी स्त इत्याह ।

(२४) ध्रुवा ह्यनित्याश्च न चान्ययोगिनो
मिथश्च कार्यं न च तेषु युज्यते ।

अतो न कस्यापि हि किं चिदिष्यते

स्वयं च तत्त्वं न निरुक्तिगोचरः ॥ ६६९ ॥

ध्रुवा इति । ध्रुवाः स्थिराः कूटस्था अनित्याः क्षणिकाश्च पदार्था हि निश्चितमन्ययोगिनो न भवन्ति स्थिराणामविकारित्वात् क्षणिकानामन्यसंबन्धकालपर्यन्तमवस्थानासंभवादित्यर्थः । मिथश्चान्योन्यमपि स्थिरास्थिरयोर्न संबन्धिता संभवति संबन्धस्य संबन्धिसंबन्धुत्वासंबन्धुत्वविकल्पासहत्वादित्यर्थः । अत एव तेषु न कार्यं किमपि युज्यते घटते । विकारभेदसत्त्वनिराकरणमुपसंहरति । अत इति । न किमपि कस्यापि संबन्धि परमार्थत इष्यतइत्यर्थः । ननु कथमात्मनो ऽन्यसंबन्धाभावो वेदान्तवाक्यप्रमाणं प्रति प्रमेयत्वावगमादित्यत आह । स्वयं चेति । तत्त्वमात्मस्वरूपं स्वयं निरुपाधि-

कं न, निरुक्तेर्वाक्यस्य मुख्यया वृत्त्या गोचरो विषयः, शब्दप्रवृत्तिनिमित्तधर्माभावात्, किं तु लक्षणया शब्दस्य तत्र पर्यवसानमपेक्ष्य वेदान्तप्रमेयत्वं तस्याङ्गीकृतमिति न विरोध इत्यर्थः ॥ २४ ॥

तदेवं दुर्निरूपद्वैतसाक्षिणो ऽसङ्गाद्वयानन्दरूपस्य स्वप्रकाशतया प्रकाशमानं स्वरूपं श्रुतियुक्तिभ्यां निश्चित्य पुमान्कृतकृत्यो भवतीति द्वैताभासनिराकरणफलमुपसंहारव्याजेनाह ।

(२५) समं तु तस्मात्सततं विभा तव

द्वयाद्विमुक्तं सदसद्विकल्पितात् ।

निरीक्ष्य युक्त्या श्रुतितश्च बुद्धिमा-

नशेषनिर्वाणमुपैति दीपवत् ॥ ६७० ॥

समं स्थिति । सत्त्वासत्त्वाभ्यां विकल्पिताद् द्वयाद् द्वैताभासाद् विमुक्तमिति संबन्धः । सततं समं विभा तव प्रकाशमानमिति योजना । दीपवत्सहस्रैशशेषस्य बन्धस्य निर्वाणं परिममाप्ति पति निरीक्षणनिर्वाणयोनं व्यवधानं किमप्यस्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

उक्तलक्षणस्यात्मतत्त्वस्य निरीक्षणं किं विषयत्वेनाविषयत्वेन वेति जिज्ञासायामविषयत्वेनैवेत्याह ।

(२६) अवेदामेकं यदनन्यवेदिनां

कुतार्किकाणां च सुवेदामन्यथा ।

निरीक्ष्य चेत्यं त्वगुणग्रहो ऽगुणं

न याति मोहं ग्रहदोषमुक्तिः ॥ ६७१ ॥

अवेदामिति । सर्वसाक्षिप्रत्यगात्मनोन्यत्र भवत्यद्वयं ब्रह्मेति ये वेदिनस्तेषामनन्यवेदिनामवेदाम्, अन्यथा भेदेन विषयतया वेदिनां कुतार्किकाणां सुवेदं परिच्छिन्नतया सुज्ञेयं शास्त्रयुक्तिविचारप्रयासं विना स्वमत्यनुसारेण सुखबोधमित्यर्थः ।

गुणेषु सत्त्वादिषु सन्निकारेषु ग्रहो ऽभिनिवेशो यस्य स गुणग्रहो न गुणग्रहो ऽगुणग्रहः पुमान् देहाद्यभिमानहीन इति यावत्, अगुणं निर्विशेषमात्मतत्त्वमित्यमवेदामित्याद्युक्तं रूपं निरीक्ष्यालोच्य चकारादपरोक्षतयानुभूय मोहं न याति, तत्र हेतुमाह । ग्रहदोषमुक्ति इति । ग्रहरूपाद्वेषात्मुक्तितो मुक्तेः मोहहेत्वज्ञानतत्कार्यबाध्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

कस्मादेवं महता यजेनाविषयतया ब्रह्मात्मनो वेदनमिष्यते तत्राह ।

(२७) अतो ऽन्यथा न ग्रहनाश इष्यते

विमोहबुद्धेर्यह एव कारणम् ।

ग्रहोप्यहेतुस्त्वनलस्त्वनिन्धने

यथा प्रशान्तिं परमां तथा व्रजेत् ॥ ६७२ ॥

अतो ऽन्यथेति । अत उक्तविधादात्मज्ञानादन्यथा ऽन्यत्माद्वैतन्तरात्मकारान्तराद्वा न ग्रहनाशो मिथ्याज्ञाननिवृत्ति-

रिष्यते, “नान्यः पन्था विद्यते ऽयमाये” इति श्रुतेः । मास्तु तर्हि ग्रहनाश इत्यत आह । विमोहेति । ग्रहे सकारणे सति विमोहबुद्धेर्देहगेहादावहंममेत्याद्यभिनिवेशधियः सर्वानर्थबीजभूताया अनिवृत्तिः स्यादित्यनिर्मातृप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु भवतु ग्रहनाशान्मेहनाशो ग्रहनाश एव कुतो ब्रह्मात्मज्ञानादिति चेद्, न, ज्ञानादज्ञानस्येव निवृत्तिसंभवाद्बुद्धं निवृत्तिकारणमन्यदेष्टव्यमित्याशङ्क्याज्ञानकार्यत्वादुहस्य तच्चिन्तौ स्वयमेव निवर्त्तत इति सदृष्टान्तमाह । ग्रहोपीति । अहेतुर्निरुपादानः उपादाननिवृत्तौ पुनः प्ररोहहेत्वभावात्परमां निरतिशयां शान्तिमुपशान्तिं मोक्षलक्षणां व्रजेदित्यर्थः ॥ २७ ॥

प्रकरणसमाप्तो गुरुनमस्काररूपं मङ्गलमाचरति ।

(२८) विमथ्य वेदोदधितः समुद्रतं

सुरैर्महाब्ध्येस्तु यथा महात्मभिः ।

तथा ऽमृतं ज्ञानमिदं हि येः पुरा

नमो गुरुभ्यः परमीक्षितं च येः ॥ ६७३ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दभगवत्पादपूज्यशिष्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतिः सकलवेदोपनिषत्सारोपदेशसहस्री समाप्ता ॥

विमथ्येति । यथा सुरैर्देवैर्महात्मभिर्महाब्ध्येः क्षीरसागरादमृतं समुद्रतं पुरा पूर्वं तथा यैर्महात्मभिर्गुरुभिर्देवैर्दुःखोदधितो विमथ्यालोद्वेदं प्रकरणरूपेण मया प्रकाशितं ज्ञानामृतं ज्ञानरूपममृतं समुद्रतं पुरा पूष तथा येः परमात्मतत्त्वं चेक्षितमपरोक्षीकृतं तेभ्यो गुरुभ्यो नम इति योजना । अथ वा यैर्गुरुभिर्निर्मितभूतैर्मया परं चेक्षितमिति योजना । “तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद् भूतिकाम” इति श्रुतेः ।

“निरपेक्षं मुनिं शान्तं निर्वैरं समदर्शनम् ।

अनुव्रजाम्यहं नित्यं पूतयेद् यो ऽङ्घ्रिरेणुभिः” ॥

इति भगवद्वचनाच्च युक्तमत्र गुरुपूजनमित्यर्थः ॥ २८ ॥

उपदेशसहस्रीयं विवृता हि महात्मभिः ।

श्रुतावेशाद् मया ऽप्यस्याः पदयोजनिका कृता ॥ १ ॥

समस्तवेदार्थरहस्यगदा-

पत्रप्रबन्धार्थतया ऽवबोधः ।

कथं नु मातृङ्गतिर्बिम्बितः स्या-

दयापि भक्त्या ऽहमिहास्मि नुचः ॥ २ ॥

कूटान्तराविष्कृताराममूर्ते-

रूपा गुरुणां विपुलमसादात् ।

यथाकथं चिद् रचतेन विष्णु-

रनेन तुष्यत्वखिलान्तरात्मा ॥ ३ ॥

इति श्रीशंकराचार्येष्टोपदेशसहस्र्या व्याख्या कृष्णतीर्थशिष्यश्रीरामतीर्थविरचिता पदयोजनिकाख्या संपूर्णा ॥

॥ अथ बालभारतस्य विराटपर्वारम्भः ॥

॥ तत्र प्रथमः सर्गः ॥

कर्ता जगत्पापविषाहृतीनां
स्तात् स श्रिये सत्यवतीसुतो वः ।
जगत्प्रमत्कारकमुज्जगार
श्रीभारतं नाम सुधारसं यः ॥ १ ॥
पप्रच्छ पृथ्वीशमथो किरीटी-
कुर्वन् किरीटी करकुङ्कुलायम् ।
छन्नः प्रभो^१ स्यास्यसि कैः प्रकारै-
रिहाब्धभारैर्नभसीव भानुः ॥ २ ॥
द्विजं सभास्तारमवेहि धर्म-
सुतस्य मां कङ्क इति प्रतीतम् ।
इत्युक्तिभाक् संसदि मत्स्यभर्तुः
स्थाताहमित्याह महीमहेन्द्रः ॥ ३ ॥
भीमोऽभ्यधादित्यथ वल्लवाख्यः
सूदो भविष्यामि नृपस्य तस्य ।
जयो जगो राजसुतागुरुत्वं
नृते गमिष्यामि बृहन्नलाख्यः ॥ ४ ॥
स्थास्यामि गोस्वामितयाथ तन्ति*
पालाख्ययेवं सहदेव ऊचे ।
अश्वाधिभूर्यन्धिकरुञ्जयेह
स्थाताहमित्यं नकुलोऽप्यवोचत् ॥ ५ ॥
उवाच कृष्णाप्यथ मालिनीति
सैरन्ध्यहं तव विराटपठ्याः ।
ध्रुवं भविष्याम्यनवद्यकर्म-
कदम्बसंबद्धमिदं पदं हि ॥ ६ ॥
इत्थं मिथो मन्त्रकथेषु तेषु
मुनीन् विनम्याभ्युदितेषु गन्तुम् ।
धौम्यो धियां धाम सुधामयीभि-
रुवाच वाग्भिर्नयवागुराभिः ॥ ७ ॥

१ छत्रप्रभः इति पा० ।

* तन्तिर्नाम बलीवर्दा यस्यां दीर्घस्थूलरज्ज्वां वणिग्भि-
रल्पैर्दामभिर्बध्यन्ते सा गूढाभिसंधौ तु तन्तिर्वाक् तत्पालः
युष्मद्रुचनार्थानुष्ठातेत्यर्थः ।

भवद्विरुद्धिन्नयेर्विधेया
ध्येयावधानैर्नरदेवसेवा ।
या मृत्यवे शैलशिरोऽधिरोह-
पदोव सद्यः स्थलितक्रमाणाम् ॥ ८ ॥
अहो अहीनामपि खेलनेभ्यो
दुःखानि दूरं नृपसेवनानि ।
एकोऽहिना मृत्युमुपैति दष्टः
क्षमापेन दष्टस्तु सगोचमिषः ॥ ९ ॥
आदो मयेवायमदीपि नूनं
न तद्दहेन्मामवहेलितोऽपि ।
इति भ्रमादङ्गुलिपर्वणापि
स्पृश्येत नो दीप इवावनीपः ॥ १० ॥
सौरभ्यमेवाप्य सदाप्यहीना-
मानन्दनश्चन्दनपादपोऽभूत् ।
गुणेन केनापि न भूषतीनां
सदा मुदे कोऽपि कथंचन स्यात् ॥ ११ ॥
कुतोऽप्यनासादितजीवनस्य
संदेहदोलागतजीवितस्य ।
तृष्णातिरेकोत्तरलस्य कूप-
कम्पेव सेवा जगतीपतीनाम् ॥ १२ ॥
यदुभृते भात्यशुभं शुभं वा
तदेव धूर्तः सततं प्रतन्वन् ।
स्पर्धाभिमानोष्कित एव सेवा-
फलं क्वचित् क्वापि लभेत किञ्चित् ॥ १३ ॥
इत्युक्तवांनातदयोऽग्निहोत्रो^१
गुप्तं स पञ्चालपुरं प्रेदे ।
नृपाक्षया सौरिपुरीं स चेन्द्र-
सेनादिकः सर्वपरिच्छदोऽगात् ॥ १४ ॥
पङ्क्त्या पदानां द्रुतरक्तयाध्व-
महीषु पद्मप्रकरं किरन्तः ।
कृष्णां पुरस्कृत्य ययुर्विराट-
पुरीं स्वयं पाण्डुसुताः सुगुप्ताः ॥ १५ ॥

१-ततदग्निहोत्रो इति पा० ।

विलम्बमानेन शवेन गुप्ता-
 न्यमी शमीस्कन्धमनु श्मशाने ।
 निधाय तान्यायुधमण्डलानि
 व्युतांशुचण्डांशुतुलामवापुः ॥ १६ ॥
 जयो जयन्तो विजयश्च पाथी
 यमो जयत्सेनजयद्वुलाङ्गो ।
 इत्थं मिथः कल्पितगुप्तसंज्ञाः
 पृथग्ययुक्ते परिगुप्येवाः ॥ १७ ॥
 रत्नाक्षधारी धृतविप्ररूपः
 कोन्तेयभूषः सदसि प्रविष्टः ।
 कोऽसीति मात्स्यक्षितिपेन पृष्टो
 वाग्भिः सुधाश्रीवसुधाभिरुचि ॥ १८ ॥
 विप्रः प्रियः सत्यसुतस्य कङ्का-
 भिधः सभास्तार इति प्रतीतः ।
 तद्राज्यविभंशवशात्तूरव
 जिजीविषुस्त्रामहमभ्युपेतः ॥ १९ ॥
 हर्षोदथादत्त गिरं विराट-
 श्चिरान्मयादर्शि युधिष्ठिरोऽद्य ।
 तन्मैत्र्यभावोचितचारुमूर्ति-
 र्यदृश्यसे तस्य कृती वयस्यः ॥ २० ॥
 इदं यथेन्दो कुमुदं मुदं मे
 चतुष्य चक्षुस्त्रयि संद्रधाति ।
 ममापि तद् द्यूतसङ्गायभूतः
 खेलन् सुखं भुङ्क्त्व विभूतिमेताम् ॥ २१ ॥
 इति क्षितीन्द्रेण वितीर्णपूजे
 तपस्तनूजे क्षितिभाजि तत्र ।
 दवीखण्डाङ्गः प्रययो परेऽङ्घ्रि
 सूदस्वरूपी बक्रसूदनोऽपि ॥ २२ ॥
 ह्यं बलवाक्यं स दिशन् नृपेण
 सूदः कृतो बाहुबले च योधः ।
 कृष्णाप्युपागत्य विराटपत्नीं
 चकार सैरन्ध्यधिकारयाज्ञाम् ॥ २३ ॥

कृष्णां सुदेष्णाच्च नृपस्य पत्नी
 विलोक्य तां विस्मयिनी जगाद ।
 इयं तनुस्तन्वि तच्चातिरम्या
 सम्यङ् सैरन्ध्यधिकारपाचम् ॥ २४ ॥
 भाग्यावधिर्विश्वविलोचनानां
 निर्माणकर्मावधिरङ्गयोनेः ।
 हसत्यशेषोपमितीः प्रतीक-
 प्रभाभिरेषा तव रूपरेखा ॥ २५ ॥
 सामुद्रिकोक्तेरखिलेः प्रधान-
 स्त्रीलक्षणैर्लक्षितमूर्तिमब्धिः ।
 चक्रे खलु त्वां प्रतिकल्पलक्ष्मी-
 शिल्पादनल्पाभ्यसने मनोन्नाम् ॥ २६ ॥
 अल्पप्रभाणां प्रभवत्प्रभोद्य-
 मयोग्यमुद्यमेक्षिमण्डनानाम् ।
 वदत्यलंकारमतस्तवालं-
 कारस्तघानेय तवाङ्गमेतत् ॥ २७ ॥
 त्वां वीक्ष्य पुंस्त्वं मनसा श्रयन्ति
 स्त्रियोऽपि तद्गानतयैव देवी ।
 शक्तिः स्वयं विष्णुरभून्न लेभे
 त्वद्वर्ततां तु क्व नु भाग्यमीदृक् ॥ २८ ॥
 न प्रापवृत्त्ये तव रूपमीदृ-
 शूषसि तन्ननमनूनशीला ।
 ततः कथं स्थास्यसि भर्तृहीना
 श्रीमतमद्वर्त्तरि मद्वहेऽस्मिन् ॥ २९ ॥
 गन्धर्वदेवा नृपपति पञ्च
 रचन्त्यलक्ष्याः प्रतयोऽन्वहं माम् ।
 क्रिश्नाति तत् कोऽपि न तेषु सत्सु
 भास्वत्करेष्वाङ्गिनीमिवेन्दुः ॥ ३० ॥
 इतीरितोक्तिं नरपालपत्नी
 तां मालिनीति प्रथिताभिधानाम् ।
 चकार गन्धाधिकृतां कृताङ्गि-
 प्रक्षालनोच्छिष्टनिषेधगन्धाम् ॥ ३१ ॥
 युग्मम् ।

* सखा मन्यनदण्डः, सखा मन्यप्रहस्तयोरिति विश्वः ।

तत्रागतोऽन्येदुर्दृष्टीर्णतन्ति-
 पालाभिधानो नकुलमजन्मा ।
 परीक्ष्य दसो वृषलक्ष्येषु
 क्षोणीभुजाकारि वृषाधिकारी ॥ ३२ ॥
 आबद्धवेणिर्धृतकञ्चुकः स्त्री-
 जनोचितालंकरणः किरीटी ।
 अन्येदुराच्छाद्य किरीटमाग-
 द्विराटसंसदुषि षड्वेषः ॥ ३३ ॥
 बृहन्नलास्मीतिवदो दुलोक-
 गन्धर्वमैत्र्याप्रतदीयशिशः ।
 मत्स्याधिनाथेन कृतः सुतायाः
 संगीतशिक्षामुसृतरायाः ॥ ३४ ॥
 तमेत्य भूपं नकुलस्तुरंग-
 कुलस्य तत्त्वे कलितावबोधः ।
 अवाप बाहाधिकृतिं रथानां
 बन्धे सुधीर्यन्यकनामधेयः ॥ ३५ ॥
 इत्येषु गुप्तेषु सुखं स्थितेषु
 गतेषु मासेषु चतुर्मितेषु ।
 दिग्भ्योऽखिलाभ्यः पुरि तत्र यात्रा-
 महोत्सवे मल्लभटाः समीयुः ॥ ३६ ॥
 भटः प्रतापार्कयशःशशाङ्को
 गुणोद्यनक्षत्रपिधानहेतुः ।
 जीमूत इत्यूर्जितगर्जितश्री-
 र्मल्लाधिपस्तेषु समुल्लास ॥ ३७ ॥
 लीलासमुल्लङ्घितमल्लपङ्के-
 स्तस्य प्रतापेकनिधेर्न कश्चित् ।
 रवेरिवास्तंगमितान्यतेज-
 स्ततेः पुरोऽभूत् प्रतिमल्लभूतः ॥ ३८ ॥
 तस्मिन्नलङ्घ्यप्रधने मदेक-
 धनेऽधिकं रङ्गति रङ्गभूमौ ।
 भीमं ह्रियाचष्ट चिराद्विराटो
 निधार्यतां वल्लव मल्लमल्लः ॥ ३९ ॥
 इत्याज्ञया तस्य च कोतुकेस्व
 दोर्दण्डकण्डूलतया च नृपः ।

चिधोद्यदुत्साहरसः ससर्प
 तद्रूपमुच्छेतुमसौ पृथामूः ॥ ४० ॥
 भीमस्य दोःस्फालनजस्तदामू-
 न्नादो विदीर्णैतरशैलशङ्खः ।
 किमत्र चित्रं यदभञ्जि तेन
 जीमूतगर्वग्रहपर्वतोऽपि ॥ ४१ ॥
 मल्लेन्द्रमुद्रजंमथो सयुद्धं
 प्रपात्य दोष्णेष ममर्द भीमः ।
 दत्तोर्दन्ताग्रहतिच्युतेन
 महोपलेनेव महेभमद्रिः ॥ ४२ ॥
 विद्रावयत्येष समानकालं
 जीमूतजालं जनको यदीयः ।
 स एकजीमूतजयस्तवेन
 व्यलज्जि लोकेः पवनाङ्गजन्मा ॥ ४३ ॥
 भीमं प्रति प्रीतिरसप्रसन्न्या
 सुवर्णवृष्टिं नृपतिर्वितेने ।
 को वेति देवेस्त्रपया तदानीं
 प्रसूनशृष्टिर्न कृता कृता वा ॥ ४४ ॥
 गजार्च्य सिंहाश्च युधे पुरोऽन्तः-
 पुरस्य राज्ञा कुतुकान्नियुक्ताः ।
 भीमे ययुर्भङ्गमुदयसिंह-
 नादे दवार्चिर्नभनेत्रभासि ॥ ४५ ॥
 इत्थं लसत्कोतुककोशलाभि-
 लीलाभिरामोदयतां नरेन्द्रम् ।
 मासा दशासन् कुसुक्पुत्राणां
 तेषां विशेषार्चनहर्षितानाम् ॥ ४६ ॥
 तत्र च पुरि सेनानी-
 र्मत्स्यनृपालस्य बलनिधिः श्यालः ।
 षष्ठोत्तरशतबन्धु-
 ज्येष्ठोऽजनि कीचको नाम ॥ ४७ ॥
 स कदाचिद्रूपदसुतां
 ददर्श सदनं स्वसुः सुदेष्यायाः
 नियमितवर्णां मलयज-
 लतिकामिव कलितकालार्हाम् ॥ ४८ ॥

रूपं निरूप्य निरूपम-
 मस्याः स्वशिरः प्रकम्पयांचक्रे ।
 दुर्मदमदनप्रसृमर-
 शरबिसरैररवि विद्धु इव ॥ ४६ ॥
 अनिमिषद्रक् तां पश्यन्
 स पञ्चबाणेन पञ्चमिर्कण्ठेः ।
 एकैकेनेव हतो
 हृदि तस्या हृद्गतैर्दयितैः ॥ ४७ ॥
 तस्या नघप्रवेशात्
 तस्योरशिरस्तरिरसः खलूद्वान्तः ।
 उल्लसति स्म स लोचन-
 युगलीविगलितचलच्छलतः ॥ ४८ ॥
 सुमुखी सुललितनयना
 कोमलतरचरणपरिह केयम् ।
 अलिमिव हृदयं भ्रमयति
 मम जङ्गमकल्पवल्लिरिव ॥ ४९ ॥
 इति पृष्ठैव सुदेष्वां
 मुद्रितो विदितेन तत्स्वरूपेण ।
 भृशमधिकाधिकविकसित-
 रणरणकाकुलितहृदयोऽभूत् ॥ ५० ॥
 शुग्मम् ।
 अथ तेन दुपदसुता
 जगदे जगदेकनयनपीयूषम् ।
 परिकलितशीललीना
 स्मरशिखिकीलाभितप्रेन ॥ ५१ ॥
 इन्दुमुखी कुमुदासी
 रम्भोरुः कमलचारुकरचरणा ।
 अमृतद्रवलावण्या
 हृदयगता देवि किं ददृश्वि ॥ ५२ ॥
 त्वं कण्ठगा मुदेऽमी
 ददति मृतिं त्वं च पञ्चशरविभवा ।
 एते तृणं तदतुले
 तुलयामि शुभे किमसुभिक्षवाम् ॥ ५३ ॥
 अयि दयिते हृदयस्य
 द्वारे भवतीं विधातुमुत्कोऽस्मि ।

यदिहान्तरा चरन्ती
 शल्यमिव व्यथयसि दृढं माम् ॥ ५४ ॥
 यदि भुजयुगलेन दृढं
 सुतनो न तनोषि मम तनौ बन्धम् ।
 उत्कण्ठाभरपूर्णेः
 स्फुटितोऽस्मि तदूर्ध्वे श्वायम् ॥ ५५ ॥
 तदिह कुरु तरुणि करुणां
 मदसुषु मदनभिस्तपितं मय माम् ।
 रमणी रमणेन विना
 न विभाति विभावरीव चन्द्रेण ॥ ५६ ॥
 अथ रोषरूपदमिति
 वदति स्म दुपदनन्दिनी वचनम् ।
 दुर्नयमधिरोहति धी-
 र्धिक् ते दशकन्धरस्येव ॥ ५७ ॥
 गन्धर्वास्त्रिदशेर-
 प्यशमितगर्वा भवन्तमुद्वान्तम् ।
 मत्पतयो बत गुप्ता
 नेष्यन्ते फलं पञ्चत्वम् ॥ ५८ ॥
 अथ मन्मथविसृमरशर-
 दूनमनस्रस्तसु निबिडघ्नीहः ।
 सपदि सुदेष्वाये स
 न्यवेदयत् तद्गतं भावम् ॥ ५९ ॥
 मदनासहं सहोदर-
 मवलोक्य ततोऽवदत् सुदेष्वा तम् ।
 प्रेष्या महोत्सवमिषा-
 न्मदिरार्थं मन्दिरमियं ते ॥ ६० ॥
 मधुमधुरवचनरचना
 विचित्रवाग्भिस्तथेयमनुनेया ।
 अलिनी नलिनीव यथा
 सुमुखी विमुखी न ते भवति ॥ ६१ ॥
 इत्येष सहोदरया
 विहिताश्वासो ययौ निजावाप्तम् ।
 पशुरिव गुरुणा तस्मिन्
 रूपगुणेन प्रबद्धोऽपि ॥ ६२ ॥

तेन मनोऽतिमनोऽं
 रमणीमभियोजितं ततो मनसा ।
 साधु कृतज्ञेन कृतं
 तस्य पुरस्तन्मयं भुवनम् ॥ ६६ ॥
 शिशिरैः पदार्थविसरै-
 हरो न तस्याससाद शिशिरत्वम् ।
 तस्योरसा रयात् पुन-
 रासनशिशिराण्यशिशिराणि ॥ ६७ ॥
 शिशिरोपचारतरलं
 हरिवारजनं जगाद स तदानीम् ।
 मृदुमन्यरशिथिलोदित-
 वर्षपदं समदमदनार्तः ॥ ६८ ॥
 अन्तःपरितापभिदे
 तथ्यं पथ्यं हि न बहिरुपचारः ।
 अमृतमधुमधुरतदधर-
 संमुखरसनेषथं कुरुत ॥ ६९ ॥
 कदलीदलपटलमद-
 श्वालयथ कथं पदस्य पथनेन ।
 वर्धेत दावपावक
 इव हृदि ननु दीप इव ज्वरहः ॥ ७० ॥
 हृदि धृततत्कुचकलशे
 स्मरशररन्ध्रेषु ब्रह्मलेः प्राणैः ।
 ज्वलितवियोगानलज्वालि
 मलयजपङ्कोऽपि तापाय ॥ ७१ ॥
 इति दीनतदीयवचः-
 प्रचयविल्लीनावलेपदृढलेपाः ।
 जलतरलकातरदृशोऽ-
 भूषन्नवरोधसुदृशोऽपि ॥ ७२ ॥
 परिबृढदृढविकलतया-
 कुलितस्वान्तेन परिजमजनेन ।
 दूती सपदि नियुक्ता
 गत्वा निजगाद सैरन्ध्रीम् ॥ ७३ ॥
 देवि यदादि विलोचन-
 गोचरतां कीचकेन गमितासि ।

स तदादि हृच्छयशिली-
 मुखविद्धाङ्गो विसंज्ञोऽभूत् ॥ ७४ ॥
 स्मरशरभरपरिविद्धे
 तितततुलां सुदति तस्य हृदि याते ।
 भवदाशाबद्धपथे-
 न निर्गमोऽलाभि भृशमसुभिः ॥ ७५ ॥
 अबलापि बलवती त्वं
 यस्या भुजपञ्जरानुसरणरसः ।
 वियहरिपुशूर्पकैरिपु-
 विशिखभयात् कीचकोऽप्यभवत् ॥ ७६ ॥
 तव मुखमिति वत सुम्बति
 कमलं चक्रो कुचाविति स्पृशति ।
 कर इति कुमुदं दत्ते
 हृदि विकलः स किल वापीव ॥ ७७ ॥
 सैरन्ध्रीपदपदकीं
 दवीयसीं सपदि देवि परिमुञ्च
 नमतु पदाम्बुजयोस्तव
 तदङ्गनावदनचन्द्रोऽपि ॥ ७८ ॥
 परिरम्भदम्भनिभृतं
 रसय प्रेमामृतं समं तेन ।
 बृट्टमलहारविगलित-
 मुक्तामिषमुक्तबिन्दुचयम् ॥ ७९ ॥
 किसलयकमलकुलेर-
 प्यगलितमुरुमुरासि तस्य हरितापम् ।
 स्पर्शगुणेन हरन्ती
 निरुपमपाणिर्न किं भवसि ॥ ८० ॥
 अनुबन्धं रचय स्वय-
 मयमर्थैः सिद्धिमेष्यति मृगाणि ।
 सोदरपरितापभिदे-
 ऽभ्युदितसुदेष्णावचोभिरपि ॥ ८१ ॥
 स्मरशरनिकरव्यतिकर-
 ताडनपरिपीडितस्य तस्य भृशम् ।
 यदि जीवितं भवत्कुच-
 दुर्गमदुर्गाधिरोहेण ॥ ८२ ॥

* शूर्पकः कामरूप राक्षसः ।

अमृदितमलयजरसमिव
 राजतु तदुरो दृढेऽपि परिरम्भे ।
 सुमुखि स्वेदलषादित-
 विदलितनवहारसूत्रेण ॥ ८३ ॥
 स्मरतापभेदनौषध-
 पिरुडवदात्मीयकुचयुगं सुमुखि ।
 तदुरसि बधाम धन्ये
 पृष्ठदृढग्रन्थिभुजपाशम् ॥ ८४ ॥
 र्दृक्तापभयं परि-
 रम्भेऽपि न सुभु तस्य कर्तव्यम् ।
 स प्रथमं त्वदवेष्टा-
 स्वेदजलेर्यास्यति अडत्वम् ॥ ८५ ॥
 गच्छयिष्यति न सुदेष्टां
 न महीपालं निषेधमपि न तव
 अवले बलेन स बली
 गृहीष्यति स्वयमिदं रचय ॥ ८६ ॥
 द्वारं तदुरसि रसिके
 परिरम्भनिषेधकं सखि द्वेष्टात् ।
 अन्तःकठिनघनस्तन-
 संरम्भे स्वयं दलय ॥ ८७ ॥
 कण्ठोपकण्ठमधुना
 प्राणाः सुदति स्वयं समायाताः ।
 अपि भवती कण्ठगता
 प्राणसमा भवतु तस्य अवात् ॥ ८८ ॥
 अन्तर्गतया तदुरः
 पीडितमेव त्वयेव पूर्वमपि ।
 अधुनापि पौनरुक्त्याद्
 बहिर्गता पीडय न दोषः ॥ ८९ ॥
 इति विरतायां तस्या-
 मश्यामलचरितया तयोक्तमिदम् ।
 दूति बिभेमि स मेष्टो
 गन्धर्वैः पद्भूमिः पतिभिः ॥ ९० ॥
 इत्यफलीकृतमस्या
 वाचां पटलं तदेकवचनेन ।

मलिनतमममलरुचिना
 गृहमणिना तिमिरजालमिव ॥ ९१ ॥
 इति गतया दूतिकया
 तस्या वचने यथातथं कथिते ।
 नलिनतलिनस्थितोऽप्यय-
 मतीव समवाप कीचकस्तापम् ॥ ९२ ॥
 एष्ट्येहि वल्लभे लघु
 विनय कपोलाद् घनाञ्जनं बाष्पम् ।
 इति स जगो मृगलाञ्छन-
 मागच्छन्मालिनीमुखभ्रान्त्या ॥ ९३ ॥
 देववशेन स्वप्ने
 सैरन्ध्रीमेकवेलयासाद्य ।
 स मुहुर्मीलितनयनः
 सुव्याप प्राप न पुनस्ताम् ॥ ९४ ॥
 धातस्तात तवासन-
 सरोजसंकोचहेतुरयमिन्दुः ।
 कुरु राहोर्वपुरखिलं
 गिलितो न यथा पुनरुदेति ॥ ९५ ॥
 शंकर किं करवाणि
 त्वमेव देवः सदा मया महितः ।
 वहसि किमु शिरसि चन्द्रं
 न दहसि पुनरप्यमुं कामम् ॥ ९६ ॥
 इति विकलवचनरचना-
 परिचयविधुरीकृताखिलस्वजनः ।
 गमयामास तमिस्रां
 कण्ठमसौ कल्पशतकल्पाम् ॥ ९७ ॥
 विशेषकम् ।
 मद्यकृते सच्छलया
 तद्वत्सलया सुदेष्टया बलतः ।
 सैरन्ध्री दुर्नयभय-
 विहितनिषेधाप्यथ प्रहिता ॥ ९८ ॥
 तराणि विधाय शरयं
 कीचकसदनाय तदनु बायाङ्गे ।
 कृष्णा चचाल तस्यां
 रचाये राचसं व्यधादर्कः ॥ ९९ ॥

तस्या विलोक्य वदनं
 भासां सदनं स चन्द्रबिम्बमिव ।
 उद्वान्तो जलधिरिव
 द्विगुणोच्छलदच्छहर्षमिः ॥ १०० ॥
 रोमाञ्चद्विगुणतरो
 तरसा बाहू तदा तदीयो तो ।
 अदलयतां केयूरे
 किल दयिताश्लेषविघ्नभयात् ॥ १०१ ॥
 तामवदन्मदनार्तः
 स सतीं क्षितिबलयमिलितनयनयुगाम् ।
 सुमुखि समेहि समेहि
 त्यज लज्जां रचय परिरम्भम् ॥ १०२ ॥
 अयमहमियं च संपत्
 परिक्रमजनतेयमेतदपि सदनम् ।
 उररीकुह सकलमदः
 कलमदशीली भवामि यथा ॥ १०३ ॥
 इति निगदन्तमनन्तर-
 मवलोक्य तमुत्सुकं प्रसङ्गाय ।
 मणिभूषणकपिशतरं
 शीललतादवमसौ मेने ॥ १०४ ॥
 दुरितद्विरदोन्मूलित-
 मिव कीचकमंशुकालिकर्षेण ।
 तं भुवि परिपात्य ययौ
 राजनिकेताखिरं कृष्णः ॥ १०५ ॥
 अभिसृज्य कामकोप-
 द्विगुणिततापः कचेरथाकृष्य ।
 द्रुपदात्मजां पदासौ
 श्रियमिव मूर्खो अघान स्याम् ॥ १०६ ॥
 द्रुपदसुतादेहादथ
 रक्षारक्षस्तदाशु निर्गत्य ।
 दुरितमिव तस्य मूर्तं
 गतचेष्टमपातयदुवि तम् ॥ १०७ ॥

१ सुमुखि समेहि परित्यज लज्जां रचयस्व इति पा० ।

इति नृपतिसभायां भीमसेनोऽथ तिष्ठन्
 परिभवमवलोक्य स्वप्रियायाः प्रवीरः ।
 शमितसमयरोधो बोधयन् क्रोधवाहं
 लघु सुकृतसुतेनारोधि संज्ञाज्ञयासौ ॥ १०८ ॥
 इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते
 श्रीबालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के विराटपर्वणि
 पाण्डवगुप्तिर्नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ :: ::

॥ अथ बालभारतस्य ॥

॥ द्वितीयः सर्गः ॥

स पराशरनन्दनो मुदे
 रिपुनारीनयनाञ्जनाशनेः ।
 असिभिर्व्रततीव्रताजिते-
 रिव यः कान्तिमिषान्निषेव्यते ॥ १ ॥
 अथ पाण्डवजीवितेश्वरी
 द्रुतमुत्थाय कृतातुरस्वरा ।
 रजसा वृत्तवियद्वा ययौ
 जगतीपालसभां सवल्लभाम् ॥ २ ॥
 विकटाक्षिकटाक्षितानिलिः
 करुणक्रोधगिराच सा जयौ ।
 नयमद्य विलोकयामि ते
 प्रहृतां पश्यसि मत्स्यराज माम् ॥ ३ ॥
 युधयोः कलहो रहोऽभवद्
 वद किंकारणं यं मालिनि ।
 इति जल्पति मत्स्यभूपती
 पुनरप्यादित पार्ष्णी गिरम् ॥ ४ ॥
 सुररूपिषु वल्लभेषु मे
 जगतामप्रकटेषु पञ्चसु ।
 न महान् यदि जायते शमी
 बलवान् कः कुरुते तदीदृशम् ॥ ५ ॥
 युधि भीम जयन्तमुत्कटं
 दयित त्वां कथयन्ति बान्धवाः ।
 अवगण्य गुरोर्गिरं रया-
 दहितं संहारं मद्विडम्बिनम् ॥ ६ ॥

इति तामतिकोपसंभ्रम-
 स्फुटगुणाक्षरभाषिणीं ज्ञात्वा ।
 निजगाद युधिष्ठिरो गिरा
 विकसत्कृष्मिरोषरुक्षया ॥ ७ ॥
 यदि ते विदितः प्रभावभाग-
 युधि भीमः पतिरस्ति कश्चन ।
 परिपूरयतात् स ते स्पृहां
 ब्रज विघ्नीभव मा दुरोदरे ॥ ८ ॥
 इति धार्मिगिरा चिरादगा-
 दृधती मन्युभरं कुरङ्गदृक् ।
 अभि भूपतिवल्लभामथा-
 कथयत् कीचकदुष्टचेष्टितम् ॥ ९ ॥
 परपूरुषपाणिदूषिते
 समभिवात्य जलेन वाससी ।
 जनिस्तपना च सागमन्-
 निशि किमीरहरं महानसे ॥ १० ॥
 स महानसवेदिकातले
 नवनिद्रापरिमुद्रितेक्षणः ।
 हृदये लुठनं दधानया
 परिरब्धो हृदयेस्वरस्तया ॥ ११ ॥
 तदनिद्रविलोचनः प्रिया-
 मवलोक्य स्वयमागतां चिरात् ।
 भुजयुग्मनिपीडनच्युता-
 न्तरदुःखव्यसनां चकार सः ॥ १२ ॥
 अथ दुःखजबाष्पगद्गदी-
 कृतकण्ठस्फुरदस्फुटाक्षरम् ।
 द्रुपदक्षितिपालनन्दिनी
 प्रतिवक्ति स्म जटासुरद्विषम् ॥ १३ ॥
 यदुपेक्षितवान् पुरा भवा-
 नपि दुःशासनमुग्रशासनः ।
 इति पश्यतु गन्धकारिका-
 पदसंकीर्णकिणो करो मम ॥ १४ ॥
 अधुनापि चर्कष कीचकः
 कक्षपाशं निजधानं च क्रमेः ।

द्रुतमप्रतिकुर्वतोऽयतः
 किमुरोऽपि स्फुटितं न ते पते ॥ १५ ॥
 इति वल्लभया स भाषितः
 स्मृतबन्धुव्रजदुःखकष्टितः ।
 निजगाद तदा विनिश्चयन्
 भुजयोरक्षियुगं मुहुः क्षिपन् ॥ १६ ॥
 हृदयेस्वरि धर्मजन्मनः
 शममन्त्रेण दृढं नियन्त्रिताः ।
 उपलब्धिदशा इवास्त्रियोऽ-
 प्यभिभूतो किमु कुर्महे वयम् ॥ १७ ॥
 सह तेन विलाससंविदं
 कुरु मिथ्या निशि नृतमण्डपे ।
 कमलाक्षि यथा क्षिपामि तं
 यमवक्त्रे परिपिण्डितं जलात् ॥ १८ ॥
 इति भीमवचःसुधाचय-
 च्युतदुःखोद्यविषा मखाङ्गभूः ।
 द्रुतमाट विराटवल्लभा-
 भवनं गुणगतागतिर्मुदा ॥ १९ ॥
 अपरेद्युरपागतं गृहं
 रहसि स्नेहपरेष कीचकम् ।
 वचनेर्मधुवादसादरे-
 निजगाद द्रुपदस्य नन्दिनी ॥ २० ॥
 सज्जने सुभग त्वया कथं
 पृथिवीमन्मथ भाषिता तथा ।
 विजने निशि नृतमण्डपे
 समुपेतव्यमहो मदिच्छया ॥ २१ ॥
 इति तद्वचनेर्मुदं बह-
 त्रिदमूचे नरपालशालकः ।
 स्वपदागतसुस्थजीवित-
 स्फुटकण्ठास्खलदक्षरोदयम् ॥ २२ ॥
 सुकृतेः समवार्धि मामके-
 र्विनिपेते द्रुतमद्य पातकेः ।
 तृक्षितचिजगत्प्रभुत्वया
 स्मितया मां यदवेक्षसे दृशा ॥ २३ ॥

मदिराक्षि मदङ्गसंगम-
 भ्रमविभ्राजितशुभकान्तिनोः ।
 तव लोचनयोः प्रयोद्ग्रां
 ततिमुत्तारणकं करोमि किम् ॥ २४ ॥
 नयनप्रतिमा सरोरुहं
 वदनस्य प्रतिहस्तकः शशी ।
 चलचारुचकोरलोचने
 वरमेकं तव वर्धयामि किम् ॥ २५ ॥
 अयमद्य सुधासहोदरः
 सुमुखि त्वन्मुखचन्द्रमा वदन् ।
 अभवद्विषोदरोऽपि यः
 किमपि ह्यस्तनवासरे ह हा ॥ २६ ॥
 सफलं मम जन्म जीवितं
 विभुतारूपमदो मदोऽप्यभूत् ।
 अमृतप्रतिवन्मयि त्वया
 वचनं लोचनमप्यरोक्षि यत् ॥ २७ ॥
 हृदयं विचकास नेशिवान्
 परितपः प्रससार संमदः ।
 परिरम्भगिरापि ते ततः
 परिरम्भे किमहो भविष्यति ॥ २८ ॥
 स्फुटितैव कृतार्थिता मिथो
 ममसोर्मेलनखेलनेन नो ।
 स भविष्यति कीदृशः क्षणः
 खलु सा यत्र शरीरयोरपि ॥ २९ ॥
 इति स प्रलपन् घनं तया
 प्रहितो लोचनलोलनश्रिया ।
 दृढतद्गुणवद्भुमानसः
 शनैर्कैर्धाम जगाम कीचकः ॥ ३० ॥
 प्रहरे प्रथमेऽपि मूढधी-
 र्जयमहूः स मुहुः स्म पृच्छति ।
 वचनेर्गृह्णकेलिदीर्घिका-
 अयकोकद्वयशोककारिभिः ॥ ३१ ॥
 निशि तस्य मूर्तिं विचिन्तयन्
 कृपया नूनमहो दिवाकरः ।

अकरोद्विषसं गुरुं हृदा
 विकृपं तं स तु मन्यते स्म हा ॥ ३२ ॥
 क्षणदावसरेण मृत्युना
 खलु तस्य प्रसभं नमोऽन्तरात् ।
 हृदिनीहृदयाधिपान्तरे
 पतिरङ्गां परिपातितस्ततः ॥ ३३ ॥
 न विधेयमतः परं मये-
 त्यतुलं भूषणमेव तन्वतः ।
 सह तस्य मुदा स्म वर्धते
 रजनी चन्द्रमरीचिनिर्मला ॥ ३४ ॥
 दयितावचने रणक्रिया-
 गमभीमस्थितिभीमकोटरम् ।
 निशि यामयुगक्षणे यया-
 वथ संकेतनिकेतनं प्रति ॥ ३५ ॥
 पथि दुःशकुना न तेन ते
 गणिता नूनमसंख्यतां गताः ।
 श्रुतमाप्रभुजंगसंपदा
 मदनान्धेन वचः सतां न च ॥ ३६ ॥
 परिवारजनं विसर्जयन्
 द्रुतमौत्सुक्यपरिस्खलत्पदः ।
 प्रविवेश स रङ्गमण्डपं
 क्व मृगाक्षि त्वमसीति भाषकः ॥ ३७ ॥
 अयमन्ध इवायपार्श्विना
 तमभिस्युश्य वकान्तकं जगो ।
 न मया कमलाक्षि मण्डनं
 विदधे तादृशमुत्सुकात्मना ॥ ३८ ॥
 मदवाग्निमनोलयात् प्रिये
 परुषं स्पर्शगुणं गतासि किम् ।
 रणदारुणवेरिदारुण-
 क्षणकष्टैः कठिनं हि मद्रूपः ॥ ३९ ॥
 दयिताभिभवेन सौरभे-
 र्दयिताभोगकृते धृतेरपि ।
 प्रधानप्रथया च पावने-
 स्त्रिगुणं कोपशिखी तदाज्वलत् ॥ ४० ॥

ददृशे तव रूपमद्भुतं
 विभुताबोधि मृधं प्रकाशय ।
 इति मन्दमथालपन्मस-
 तनुभून्यस्य तदंसयोर्भुजम् ॥ ४१ ॥
 पदपातविकम्पितचित्तिः
 करघातध्वनदम्बरस्ततः ।
 चकितचक्षदाचरः परः
 समरस्तत्र तयोरजायत ॥ ४२ ॥
 अथ भीमभुजामहार्गल-
 प्रबलाघातचयेन कीचकः ।
 रुधिरं वमति स्म हृद्गत-
 क्रतुपुष्पीनिविडानुरागवत् ॥ ४३ ॥
 अखिलेरपि कीचकाङ्गकेः
 समरे भीमकरेरितेर्दुतम् ।
 हृदि यातमहो बहिः प्रिया-
 मनवाप्रां समवाप्नुमुत्सुकेः ॥ ४४ ॥
 सुरभीरुबिलासविस्मृत-
 द्रुपदापत्यरसेऽथ कीचके ।
 दयितामभिभाष्य मासुति-
 र्मुदितोऽशेत महानसं गतः ॥ ४५ ॥
 तदनु प्रहृतं प्रहर्षित-
 क्रतुजादिष्टमवेत्य कीचकम् ।
 अजनिष्ट जनोऽखिलः खलू-
 दितविचासविषादविस्मयः ॥ ४६ ॥
 अथ तत्र समं सुदेष्णाया
 सुदृशस्तस्य सहोदराश्च ते ।
 कृतहाकृतिदुःसहस्वनाः
 सहसा नृत्तनिकेतने ययुः ॥ ४७ ॥
 प्रतिशब्दमिषेण देहिनां
 निविडाक्रन्दभृतां पदे पदे ।
 अपि कुट्टिमकेलिपर्वत-
 चिदशावासभरैरुद्यत ॥ ४८ ॥
 विजयिन् बलिनः सुशर्मणः
 स्मरवीरप्रतिवीरविग्रह ।

अनिमेषकराललोचनाः
 सुरनार्यः स्वदिताः किमद्य ते ॥ ४९ ॥
 हरिणा स्वयमर्थितो यदि
 प्रिय जेतुं दिवि दानवान् भवान् ।
 अवचःपरिभाषणो यया-
 वपरीरम्भभरोऽपि नः कथम् ॥ ५० ॥
 विलसन्तमनङ्गमङ्गिनं
 सुदृशस्त्वामिह मेनिरे भुवि ।
 अधुना तपसार्जितं प्रिय
 क्व वधूस्तादृशमेव मन्यताम् ॥ ५१ ॥
 कृतमेतदहो द्युवासिनां
 मनसा सिद्धिमुपैति वाञ्छितम् ।
 सुरभीरुभिरन्यथा कथं
 त्वमकस्मात् परिरभ्यसेऽधिप ॥ ५२ ॥
 अनिमेषविलोचनासु चेत्
 तव रागः सुरकामिनीष्विह ।
 द्रुतमेहि महाशय स्वयं
 न निमेषो नयनेषु नः शुचा ॥ ५३ ॥
 इति तस्य नितम्बिनीजन-
 प्रबलाक्रन्दितगाढदुःखतः ।
 स्फुटति स्म किल द्विधा नभः
 ककुभो भङ्गमिषाययुस्तदा ॥ ५४ ॥
 उपरि स्फुरितस्य दुःखिनः
 स्वजनस्य स्वयमश्रुवारिभिः ।
 तमपस्त्रपयद्विरेव तेः
 क्षतजं क्षालितमत्र मण्डपे ॥ ५५ ॥
 दधिरैऽधिकपञ्च कीचकाः
 शतमस्याग्निहुतो ततो मतिम् ।
 पुरतोऽङ्गुलिगुप्रनासिकां
 ददृशुस्तं च युजं च मालिनीम् ॥ ५६ ॥
 अभिघात्य निजेः प्रियैरमुं
 मुदिता द्रष्टुमिहेयमाययो ।
 इति रोषरसेन कीचका
 दहने दग्धुमिमां समाकृषन् ॥ ५७ ॥

समनायि ततोऽयतश्चित्तां
 रुदितोद्गर्जनशोकसागरेः ।
 निगदन्त्यपि गुप्तानामभिः
 स्वपतीन् सा सदती च कीचकेः ॥ ५८ ॥
 दुतलङ्घितवप्रमण्डलः
 करशस्त्रीकृतमार्गपादपः ।
 पदधूतरजोमये तम-
 स्यथ भीमस्तदिलातलं ययौ ॥ ५९ ॥
 तमवेक्ष्य कृतान्तभीषणं
 गुरुगन्धर्वभिरोऽथ कीचकाः ।
 मुमुक्षुः सह जीविताशया
 दुतमेव दुपदस्य नन्दिनीम् ॥ ६० ॥
 प्रणिहृत्य हठेन कीचकान्
 सदृशश्याममितेन शाखिना ।
 तनयः पवनस्य वल्लभा-
 मथ संभाष्य यथागतं गतः ॥ ६१ ॥
 विज्ञाय गन्धर्वहतान् नृपस्तान्
 नोवाच किञ्चिच्चकितः स्वयं ताम् ।
 सुदेष्ण्या भूपगिरा तु गेहा-
 त्रिर्वास्यामानेयमिदं जगाद ॥ ६२ ॥
 क्षमानाथः क्षमतां त्रयोदशदिनीं देवि प्रवीरास्तदा
 भर्तारः स्वपदान्यवाप्य मुदिता नेष्यन्ति मामुत्सुकाः ।
 तेर्युक्तश्च जवादवाप्स्यति जयं राजा विराटोऽप्ययं
 तद्गुरैव भवेति तद्वचसि सा तूष्णीं सुदेष्ण्या स्थिता ॥ ६३ ॥
 इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते श्री-
 बालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के विराटपर्वणि कीचक-
 वधो नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ :: ::

॥ खण्डप्रशस्तिः ॥

॥ तिलकयुता ॥

॥ अथ वराहावतारवर्णनम् ॥

(१७) न पङ्केरालेपं कलयति धरित्रीव्ययभया-
 न्न मुस्तामादत्तेऽप्युरगनगरभंशभयतः ।
 न धत्ते ब्रह्माण्डस्फुटनसघृणो घर्घररवं
 महाक्रोडः पायादिति सकलसङ्कोचितमुखः ॥

महांश्वासो क्रोडश्च महाक्रोडः “आत्महत इत्यात्मम्,
 पायाद्वत्तु, इति हेतोः, सकलसङ्कोचितमुखः सकलात्मसंसा-
 त्कृत्यात्मसङ्कोचितं पराक् कृतं मुखं येन, सः, इतीति किम्,
 यो धरित्रीव्ययभयाद् भूविनाशभयात् पङ्केः कर्दमैः चालेपं
 विलेपं न कलयति न कुर्वते, यद्यहं धरित्र्यां सामुद्रे पङ्के तु-
 ठिष्यामि तदेयं भूर्मदृष्टमेव विलयं यास्यतीति विचार्य कृपया
 न यः पङ्कालेपं तनुत इति, तथा यो मुस्तां नादत्ते न गृह्णा-
 ति, अपिषब्दो निश्चये, कस्मात्, उरगनगरभंशभयतः चेदहं
 भुवो मुस्तामुत्सनिष्यामि तदा पञ्चगनगरोत्सननमपि भविष्य-
 तीति विमृश्य न तामदात्, तथा यो घर्घररवं घर्घरशब्दं न
 धत्ते, कीदृशः, ब्रह्माण्डस्फुटनसघृणः ब्रह्माण्डस्य यत् स्फुटनं
 तत्र सघृणः स दयः यद्यहमन्यवराहवद् घर्घररवं विधास्ये
 तदा ब्रह्माण्डस्फोटो भविष्यतीति, अतएव विश्वस्योपरि
 दयासत्वादितरदपि वराहचरितं तावच्चादृतवानिति ॥ १७ ॥

(१८) पातु चीणि जगन्ति सन्ततमकूपारात्समभ्युदुरन्
 धार्चो कोलकलेवरः स भगवान्यस्येकदंष्ट्राङ्कुरे ।

कूर्मः कन्दति नालति द्विरसनः पचन्ति दिग्दन्तिनो
 मेरुः कोशति मेदिनी जलजति व्योमापि रोलम्बति ॥

कोलकलेवरो वराहावतारः स भगवांस्त्रीणि जगन्ति भू-
 भुवस्वर्लक्षणानि सन्ततं निरन्तरं पातु, किं कुर्वन्, धार्चो भू-
 वमकूपारात्समभ्युदुरन्, स इति कः, यस्य क्राडस्य एक-
 दंष्ट्राङ्कुरे एकाऽद्वितीयो दंष्ट्राङ्कुरो दंष्ट्रैवाङ्कुरो दंष्ट्राङ्कुरस्त-
 स्मिन्, कूर्मः कन्दति कन्दइवाचरति कन्दति, कूर्मस्य सकलभू-
 भारोद्धारकत्वादधःस्थित्याङ्कुरंप्रति कन्दकल्पना घटत इति,
 तथा यस्य दंष्ट्राङ्कुरे द्विरसनः द्वे रसने जिह्वे यस्य स द्विरसनः
 सामान्यतः सर्पवाच्यमत्र प्रकरणाच्छेवाहेवाचकः स नालति
 नालमिवाचरति नालति, तथैव यस्य दंष्ट्राङ्कुरे दिग्दन्तिनो
 दिग्दन्ताः पचन्ति पचन्ती वाचरन्ति पचन्ति, तथा तत्रैव
 मेरुः कनकाचलः कोशति कोशः कोरकः स इवाचरति को-
 शति, तथा तत्रैव मेदिनी जलजति जलजं कमलं तदवा-
 चरति जलजति, तथा यस्य दंष्ट्राङ्कुरे व्योमाप्याकाशमपि रो-
 लम्बति रोलम्बो धमरः स इवाचरति रोलम्बतीति, अत्र
 कन्दतीत्यादिषु सर्वत्र सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विविति क्विपि
 तस्य लोपो ध्येयः ॥ १८ ॥

(१९) पातु श्रीस्तनपञ्चमङ्गिमकरीमुद्राङ्कितोरःस्थलो
 देवो वः स जगत्पतिर्मधुधूषत्क्रावृचन्द्रोदयः ।
 क्रीडाक्रोडतनोर्नवेन्दुविशदे दंष्ट्राङ्कुरे यस्य भू-
 र्भाति स्म प्रलयाब्धिपत्न्यलतलोत्प्लातेकमुस्ताकृतिः ॥

स देवो जगतां पतिर्जगत्पतिर्विष्णुर्वो युष्मान्यातु रक्षतु, कीदृशः, श्रीस्तनपत्रभङ्गिमकरीमुद्राङ्कितोरःस्थलः श्रिया लक्ष्या ये स्तने कुवौ तयोर्योः पत्रभङ्ग्यः पत्रलताः कस्तूरिकाविरचितास्तासु या मकर्यस्तासां मुद्रया प्रतिबिम्बेनाङ्कितं चित्रितमुरःस्थलं हृदयस्थलं यस्य सः यदा हरिणा श्रीःसमालिङ्गिता तदा तत्स्तनाश्लेषे तद्गतभृगमदपत्रलतामकर्यः उरःस्थले प्रतिबिम्बिता इति भावः, पुनः कीदृशः, मधुवधूवक्त्राब्जचन्द्रोदयः मधोर्मधुनाम्नो दैत्यस्य या वध्वो ललनास्तासां यानि वक्त्राब्जानि मुखकमलानि तत्र चन्द्रोदय इव चन्द्रोद्गमइव यः सः, यथा चन्द्रोदयेऽब्जानि सङ्कोचमाप्नुवन्ति तथा हरेरुदयात्तद्वधूवक्त्राब्जोदहाणि निःश्रीकाण्यभवन्ति भावः, स इति कः, यस्य क्रीडाक्रीडतनोः क्रीडया लीलया धृता क्रीडाकारा तनुः शरीरं येन सः तस्य लीलासूकररूपस्य दंष्ट्राङ्कुरे भूर्भूमिः प्रलयाब्धिपल्लवतलोत्खातैकमुस्ताकृतिः प्रलयाब्धिरेव पल्लवतलमल्पसरोऽधोभागस्तस्मादुत्खाता उत्पाटिता एका अद्वितीया मुस्ताकारा भाति स्म शुशुभे, किंविशिष्टे दंष्ट्राङ्कुरे, नवेन्दुविश्वे नवेन्दुवद्वालचन्द्रवद्विश्वे निर्मले अर्धचन्द्राकारस्वात्तदंष्ट्राया इति ॥ १९ ॥

(२०) निःकन्डामरविन्दिनीं स्थपुटितोद्वेशं कसेरुस्थलीं

जम्बालाविलमम्बु कर्तुमितरा सूते वराही सुतान् ।

दंष्ट्रायां प्रलयाण्वोर्मिसलिलैराप्लावितायामियं

यस्या एव शिशोः स्थिता विपदि भूः सा पुत्रिणी पोत्रिणी ॥

सा पोत्रिणी वराही पुत्रिणी पुत्रोऽस्यास्तीति पुत्रिणी पुत्रवतीत्यर्थः पोत्रं वराहमुखायं तदस्या अस्तीति पोत्रिणीति, अथ कथमियमेव पुत्रिणीत्याह, यस्या एव वराह्याः शिशोर्बालकस्य दंष्ट्रायां विपदि प्रलयकाले भूर्वसुमती स्थिता, अन्यथा प्रलयाण्वोर्मिसलिलैर्भूः पातालमगमिष्यद्यद्यं स्वदंष्ट्रायां नाधारयिष्यत्, अत एव महापदि येन भूर्धृता, बालकेनाप्येतावद्धारोद्वहनं कृतमिति महच्चित्रम्, किंविशिष्टायां तस्यां, प्रलयाण्वोर्मिसलिलैराप्लावितायां प्रलयाण्वस्यार्मयः कल्लोलास्तेषां यानि सलिलानि तैराप्लावितायां, स्नानं सवनमाप्नुव इति हेमकोशः, अथान्यवराहीसुतानामसत्कृत्य समुद्रावनेनेतरस्यैव विशेषं द्योतयन्त्याह, इतरा अन्या, वराही सुतान् सूते जनयति, किं कर्तुम्, अरविन्दिनीमम्भोजिनीं, निःकन्डां समूलान्मूलितकन्डां कर्तुं, तथा कसेरुस्थलीं कन्दविशेषवतीं, स्थपुटितोद्वेशंस्थपुटत्वं विषमोच्चतण्डं विद्यते येषु तेष्वपुटिताः, अत्र भावप्रधानो निर्देशो द्वेकयोरिति वत्, ईदृग्विधा-उद्वेशा यस्याः सा तां विषमोक्तां भूमिं विधातुमित्यर्थः,

तथा अम्बु पानीयं जम्बालाविलं जम्बालेन पङ्केनाविलं कलुषं कर्तुं यतोऽन्वहं सरसि मज्जनमेव कुर्वते क्रीडा इति तेषां स्वभाव इति, दंष्ट्रायां पुनरण्वोर्मिसलिलैरिति वा पाठस्तत्र पुनःशब्दो विशेषार्थं शेषं तथैवेति ॥ २० ॥

(२१) दृष्यद्वैत्यनितम्बिनीजनमनः सन्तोषसङ्कोचनः

कुर्याद्विश्वमनीश्वरं स भगवान्क्रीडावतारो हरिः ।

यदंष्ट्राङ्कुरकोटिकोटरकुटीकोणान्तरस्थेयसी

पृथ्वी भात्यवदातकेतकदलालीनेव भृङ्गाङ्गना ॥

स भगवान्क्रीडावतारो हरिर्विश्वं जगत् अनीश्वरं न विद्यते ईश्वरः स्वामी यस्य तादृशं कुर्यात् सर्वेषामपि जगज्जनूनां स्वतः भवामिषं विदध्यात् न कस्यचित्कश्चिदनुचरः स्यादिति भावः, अनश्वरमिति पाठेत्वनश्वरमज्ञयि विश्वं कुर्यादित्यर्थः, किंविशिष्टः, सः, दृष्यद्वैत्यनितम्बिनीजनमनः संतोषसंकोचनः दृष्यन्यौवनमदोत्कटो यो दैत्यनितम्बिनीजनस्तस्य यो मनःसंतोषश्चित्ताल्हादस्तं संकोचयतीति तथाभूतः, स इति कः, यदंष्ट्राङ्कुरकोटिकोटरकुटीकोणान्तरस्थेयसी यस्य क्रीडस्य यो दंष्ट्राङ्कुरस्तस्य या कोटिरयं सैव कोटरकुटी निष्कृद्भवानं तस्या यत्कोणान्तरं एहैकदेशान्तरालं तस्मिन्स्थेयसी अतिशयेन स्थिरा स्थेयसी ईयसि प्रियस्थिरैतिस्थादेशः, पृथ्वी अवदातकेतकदलालीना अवदातमुज्ज्वलं यत्केतकस्य दलं पत्रं तस्मिन्चालीना अिता भृङ्गाङ्गनेषु भृङ्गीव नातिशोभते, तदंष्ट्राङ्कुरस्य श्वेतत्वात्केतकदलसदृशत्वं तत्र स्थितायाः पृथ्व्या भृङ्गाङ्गनासमानत्वमिति भावः ॥ २१ ॥

(२२) लीने श्राचैकदेशे नभसि नयनयोस्तेजसि क्वापि नष्टे श्वासयासोपभुक्ते मरुति जलनिधौ पादरन्ध्राधर्षीते ।

पोत्रप्रान्तेकरोमान्तरविवरगतां मार्गतश्चक्रपायोः

क्रीडाकारस्य पृथ्वीमकलितविभवं वैभवं वः पुनातु ॥

क्रीडाकारस्य चक्रपायोर्विष्णोरकलितविभवमनवगतसमृद्धिं वैभवं विभुत्वं वा युष्मान्युनातु पवित्रयतु, तदेव भगवतो विभुत्वमभिव्यनक्ति, किंविशिष्टस्य तस्य, पोत्रप्रान्तेकरोमान्तरविवरगतां विष्णोः पोत्रप्रान्ते वराहमुखायै यदेकरोमान्तरं लोमान्तरालं तद्विवरगतां तद्वन्धान्तः प्राप्तां पृथ्वीं मार्गतः अवलोकयन्तः गवेषयन्त इति यावत् मार्गअवेषणे, कदा गवेषणमित्याह, नभस्याकाशे श्राचैकदेशे लीने प्रविष्टे सति, तथा तेजसि सूर्याचन्द्रमसोर्गतिशेषः नयनयोर्विषये क्वापि नष्टे सति, तथा मरुति वायौ श्वासयासोपभुक्ते श्वासयासः श्वासयहणं तेनोपभुक्तस्तस्मिन्सति, तथा जलनिधौ समुद्रे

पादरन्ध्रार्धपीते पादरन्ध्रं पादविषरं तदर्थेन पीतस्तस्मिन्सति,
एवं पञ्चापि महाभूतानि वपुष्वेव लीनानि इतावता तद्वेह-
स्यातिगुह्यत्वं निवेदितम् ॥ २२ ॥

(२३) अष्टौ यस्य दिशोदलानि विपुलः कोशः सुवर्णाचलः

कान्तं केसरजालमर्ककिरणा भृङ्गाः पयोदावली ।

नालं शेषमहोरगः प्रविततं धारानिधेर्लीलया

तद्वः पातु समुद्ररन्कुषलयं क्रोडाकृतिः केशवः ॥

धारानिधेः समुद्रात्तत्कुषलयं पृथ्वीमण्डलं पक्षे नलिनं स-
मुद्ररन्क्रोडाकृतिः केशवो वो युष्मान्यातु, किंविशिष्टं तत्,
प्रविततं विस्तीर्णं, अथ भूमण्डले नलिनतैल्यं समुद्रावयति
तदिति, यस्य कुषलयस्याष्टदिशो दलानि पञ्चाणि वर्तन्ते न-
लिनदलवत्, तथा सुवर्णाचलो मेरुस्य विपुलो विस्तीर्णः
कोशः कोरकः, तथा यस्य कुषलयस्यार्ककिरणाः सौराः किर-
णाः कान्तं मनोज्ञं केसरजालं परागवृन्दमभूत्, तथा यस्य
पयोदावली मेघश्रेणिः भृङ्गा अभूवन् मेघानां कृष्णत्वाद् भृङ्ग-
साम्यम्, तथा शेषमहोरगः शेषनागो यस्य नालमभूत्, यतः
कुषलये नालेन भाष्यं तथैतस्यापीति भावः ॥ २३ ॥

(२४) विभाणोऽभिनवेन्दुकोटिकुटिलं दंष्ट्राङ्कुरं लीलया

क्रोडाकारधरो हरिः स भगवान्भूयाद्विभूतिप्रदः ।

यस्योत्तिप्रवतः क्षमाकमलिनीमालम्बमानः क्षणं

लोलद्वालमृणालनालतुलनां भेजे भुजङ्गेश्वरः ॥

स भगवान्क्रोडाकारधरो हरिर्विभूतिप्रदः श्रीदायको भूया-
त्, किंकुर्वाणः, लीलया क्रीडया अभिनवेन्दुकोटिकुटिलं अ-
भिनवो य इन्दुस्तस्य या कोटिरसं तस्यातीववक्रत्वात्तद्वत्कु-
टिलं दंष्ट्राङ्कुरं विभाणो धारयन्, किं च, यस्य क्रोडाकारस्य
विष्णोः क्षमाकमलिनीं पृथ्वीसरोजिनीमुत्तिप्रवत उत्पाटित-
वतः सतः क्षणं यावदालम्बमान आसमन्ताल्लम्बमान उप-
नमन्सन् भुजङ्गेश्वरः शेषाहिः लोलद्वालमृणालनालतुलनां सा-
म्यं भेजे इति, ॥ २४ ॥

(२५) मुक्तेर्यास्यति कुचचिद्वसुमती दंष्ट्राङ्कुरस्थेयसी

कुक्षौ क्षोभमवाप्स्यति विभुवनं रुद्रेरमीभिः क्रमात् ।

इत्यस्वल्पविकल्पमीलितमतेः कण्ठे लुठन्तो मुहुः

क्रोडाकारधरस्य कैटभजितः श्वासानिलाः पान्तु वः ॥

क्रोडाकारधरस्य कैटभजितः कैटभनामानं दैत्यं जयतीति
स तस्य विष्णोः श्वासानिलाः श्वासवायवो वो युष्मान्यात्
रक्षन्तु, किंविशिष्टास्ते, इत्यस्वल्पविकल्पमीलितमतेः इति
हेतोः अस्वल्पैर्बहुभिर्विकल्पैः कल्पनाभिः कृत्वामीलिता सं-

कोचमापादिता मतिर्येन स तस्य कण्ठे गलकुहरे मुहुर्धारंवारं
लुठन्तोऽन्तर्घालनामासावयन्तः, इतीतिकम्, अमीभिः श्वा-
सानिलैर्मुक्तेर्बाहिर्मुक्तैः सद्भिर्बसुमती भूः कूचचिद्वसुमती यास्य-
ति अदृष्टा भविष्यतीत्यर्थः, किंविशिष्टा सा, दंष्ट्राङ्कुरस्थेयसी
दंष्ट्राङ्कुरेऽतिशयेन स्थिरा, अयं भावः, मया यदि श्वासवायवो
मोक्ष्यन्ते तदेयं भूःपतङ्गवदुच्छलिता क्व यास्यतीति न जाना-
मि, तथा क्रमात् क्रमेण अमीभिः श्वासानिलैर्मध्ये रुद्रेः सद्भिः
कुक्षौ त्रिभुवनं क्षोभमवाप्स्यति अतः श्वासानिलाः कण्ठे एव
लुठन्तीति भावः ॥ २५ ॥

(२६) पातु वः कपटकोलकेशवो

यस्य निश्चसितमारुतोद्भूता ।

उच्छ्रितिप्रपतनैरधीकृप-

त्केलिकन्दुकतुलामिला मुहुः ॥

स कपटकोलकेशवः कपटेन कोलः कोलाकृतिः कपटकोलः
स चासौ केशवश्च कपटकोलकेशवो वो युष्मान्यातु रक्षतु, स
कः, यस्य निश्चसितमारुतोद्भूता निश्चसितमारुतो श्वासवायु-
भिर्बहुता उच्छलिता इला भूमिर्मुहुर्धारंवारं केलिकन्दुकतुलां
केलेः क्रीडाया यः कन्दुकस्तस्य तुलां साम्यमधीकृपत् अकरोद्वि-
त्यर्थः, कैः कृत्वा, उच्छ्रितिप्रपतनैः उच्छ्रितिरुत्पतनं प्रपतनम-
धः पतनं तैः, यथाऽन्यः कन्दुकः क्रीडया शिशुभिर्हस्ति यत्ते-
ऽपत्तिष्यते च तथेयं भूरपि श्वासवायुप्रेरितोर्ध्वाधःपतनैः क-
न्दुकतुलां तुलयतीति भावः ॥ २६ ॥

(२७) सिन्धुष्वङ्गावगाहः खुरविवरविशतुच्छतोयेषु नागः
प्राप्ताः पातालपङ्के न लुठितरुचयः पोत्रमात्रोपयोगात् ।
दंष्ट्रा विष्टेषु नागैः शिखरिषु च पुनः स्कन्धकण्डूविनोदो
येनाद्धारधरिच्याः स जयति विभुताविघ्नितेच्छा वराहः ॥

स विभुताविघ्नितेच्छा वराहो जयति, विभुतया व्यापक-
त्वेन विघ्निता विघ्नं प्राप्ता इच्छा यस्य सः, यद्ययं वराहो वि-
भुर्न स्यात्तर्हि सिन्धुष्वङ्गावगाहादिसुखमप्याप्नुयात्परं तु विभुत्वा-
च्चाप्यं तेनेति, कथंभूतः सः, येन धरिच्या भूमेरुद्वारे सिन्धुष्व-
ङ्गावगाहः समुद्रेषु शरीरेण जलक्रीडावगाहनं नाप्तः न लब्धः,
किंविशिष्टेषु तेषु, खुरविवरविशतुच्छतोयेषु खुरविवरेषु शफ-
रन्ध्रेषु विशत्प्राविशदत एव तुच्छमल्पं तोयं जलं येषु ते तेषु
अतोऽङ्गुष्ठालने जलं न पर्याप्तमिति भावः, तथा च पुनः
पातालपङ्के पोत्रमात्रोपयोगात्केवलं तन्मुखायमात्रविलेपाच्च
लुठितरुचय इतस्ततः पृष्ठपरावर्तनेच्छा न प्राप्ताः, यतः,

पोत्रमित्युच्यते प्राज्ञैर्हलसूकरयोर्मुखम् ।

पङ्क्त्यस्य मुखमात्र एवोप योगो ज्ञात इत्यर्थः, किं च, स्कन्धखड्गविनोदः स्कन्धयोरंशयोर्वा कण्डूः खर्जूस्तस्या विनोद उपरामः स्फोटनमिति यावत् स शिखरिषु गिरिषु नाग्रे न लब्धः, किंविशिष्टेषु गिरिषु तंष्ट्राविष्टेषु तंष्ट्रास्वाविष्टाः प्रविष्टा ये तेषु, यतः सर्वेऽपि शिखरिणस्तदंष्ट्रायामेवाविशन्तः क्व स स्वस्कन्धखर्जूविनोदमापादयेदिति भावः ॥ २७ ॥

॥ इति श्रीगुणविनयविरचितायां खण्डप्रशस्तिविरचितौ वराहावतारवर्णनम् ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीदशङ्कराचार्यसभाजितपुण्ययामस्थसभावृतान्तवर्णनम् ॥

अथ गिरीन्द्रनिकेतनगिरीन्द्रतनयाधिष्ठितवामाङ्गपरिचर्या-सङ्क्षेपतः शास्त्रगम्भीरवारिधेः सकलसच्चात्रनिकरमनोगताविद्यातिमिरापसारणैकतरणेः श्रीगुरुचरणस्य परिचर्यया परिचितशास्त्रलेशावासां पुण्याख्यनगरे सभायां वृत्तं वृत्तं धर्ममार्गप्रचारसमुत्सुकसिक्कजनमनःकुतूहलाय वर्णयावः । मुख्याख्यनगरनिवासिना भट्टविष्णुशास्त्रिनामकेन परमगुरुचरणविरचितविधिवोद्गाहशङ्कासमाधिस्यशङ्कायन्याचननचेत्यादिपदरहितान्स्वसिद्धान्तकोटित्वेन पुनःपुनः“नेष्टेष्टे”इति वचनं च स्वसिद्धन्तसाधकतयोपन्यस्य विरचितं मूर्खजनप्रतारणैकफलकं विधिवोद्गाहविवेकाख्यं ग्रन्थं यथार्थशास्त्रतत्त्वैकपक्षपातिभ्यः काशिकपाठशालाप्रधानाध्वक्षश्रीमद्विफिषसाहिबाभिधप्रभुवर्येभ्यः प्राप्य परमगुरुचरणकृतविधिवोद्गाहशङ्कासमाधेर्विद्वत्कृतविचारस्यैव तदुक्त्यखण्डनसमर्थत्वेपि सकलजनमनःसन्तोषाय दाधानलमिव दुर्वृत्तविधवाहृदयकाननेकुरितसन्तोषाणां, हिमांशुमिव मुकुलितसतीमानससरोजातसुखानां, देवाभासनिरासनामकं परमगुरुचरणश्रीराजाराजशास्त्रिभिर्विरचितग्रन्थस्य तिलकं समुपन्यबध्नस्मदुह्वर्याः श्रीमद्वालशास्त्रिणः । तमिमं मुद्रितं ग्रन्थं बहुतरविद्वज्जननयनचकोरचन्द्रीभूतं विज्ञाय संजातस्वचिकीर्षितभङ्गविसम्भापि भट्टविष्णुशास्त्री स्वदेशे संस्कृतविद्याद्वारां विलोक्य केवलमपविष्टतजनसमाजे यः कोपि पुनर्विवाहस्य शास्त्रसंमतत्वविषये विवदेत तेन सह विवाहं करिष्यामीत्येवं प्रालपत् । अथ तत्प्रलापेन संदिहानैः श्रुतिस्मृतिसदाचारशिष्टधर्मतत्त्वनिर्णिनीषुभिस्तद्वेशीयैर्महाधनिकैर्नास्तिकमतप्रचारकालिकं श्रीदमज्जगद्गुरुशङ्कराचार्यवर्याणामनुष्ठानं स्मरद्भिः परमप्रार्थनया स्वदेशमानीताः श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्याश्च अथशङ्कपुरषड्दर्शनसंस्थापकश्रीकमलानिकेतकरवीरसिंहासने-

श्वरश्रीमच्छङ्कराचार्यान्वयसंज्ञाताभिनवश्रीविद्याशङ्करभारती-करकञ्जोद्भवश्रीविद्यानरसिंहभारतीस्वामिचरणाः स्वागमनमार्गप्रान्तवर्तिनगराणि पत्तनानि च भगीरथानीतगाङ्गाघटवपुनन्तः पुण्यशामं प्राप्य काशीप्रभृतिविविधक्षेत्रराजधानीस्यपण्डितान् नानादेशीयान् भूपालान् धनिकांश्चाहूय सुधर्मा-मिव धर्माभासनिरासपूर्वकसनातनसद्गुर्विवेचनाय सभां सभाजयामासुः । तस्यां च वादी भट्टविष्णुशास्त्री प्रतिवादिनो गजेन्द्रगठकरोपनामकनारायणाचार्याः । उभयपक्षीयाः पञ्चपञ्चमध्यस्था इमे, गोडबोलेइत्युपनामकभिक्षुशास्त्री, खांबेदेइत्युपनामकदिनकरशास्त्री, खाडिलकरोपनामकआपाशास्त्री, शेनापुरोपनामकभिकाचार्याः, कोलटकरोपनामकगणेशशास्त्री, इति । चिपुलकरोपाह्वकृष्णशास्त्री, माटेइत्युपाह्वकृष्णशास्त्री, आगाशेइत्युपाह्वरावजीशास्त्री, शेडेइत्युपाह्वरघुनाथशास्त्री, गाडीगिलोपाह्वकेशवशास्त्री, इति च वादिप्रतिवादिलिखितशास्त्रार्थपत्राणां सारासारौ विविच्योचितार्थस्य संमन्तारः यत्यचेऽधिका मध्यस्यसंमतयस्तत्पक्षस्य जयः संमतीनां साम्ये उचितपक्षनिर्णायकस्योभयपक्षीयमध्यस्थानुमतमध्यस्थाऽध्यक्षस्य पण्डितवरगोपालाचार्यस्य संमत्या पक्षजयनिर्णयः अन्ये च सर्वे निषेधकपक्षीया नारायणाचार्यलिखितलेखसहायकाः । उत्तेजकपक्षीयाश्च भट्टविष्णुशास्त्रिलेखसहकारिणः, इत्येवं नियमपुरःसरं कृतशास्त्रार्थस्यायं सारांशभिप्रायः । उत्तेजकपक्षीयाणां मूर्ढाभिषिक्तं मनुनारदपराशराणां समानानुपूर्वीकं नष्टे मृते इत्येकं वचनं, तत्र नारदस्मृतिस्थं तूपक्रमोपसंहारानुरोधेन नियोगपरमेव, मनुपराशरोक्तं त्वद्य यावन्मनुभाष्यकृन्मेधातिथिमारभ्य न केनापि अन्यकृता एकदेशिमताभिप्रायेणाप्युत्तेजकपक्षीया-नुगुणार्थपरतया व्याख्यातं तादृशार्थपरत्वे न तु नामापीत्यादिबहूनां निषेधकस्मृतिवचसां विपरीतार्थकल्पनाप्रसङ्गाद् इति निषेधकवचनार्थानुसृतार्थपरतया सुयोजत्वे ऽस्य विपरीतार्थपरिकल्प्य परःशतानां पुनर्विवाहनिषेधकवचनानां स्वारसिकार्थपरित्यागो ऽनुचित इति न कथमपि विधवापुनर्विवाहस्य शास्त्रविहितत्वसंभव इति निषेधकपक्षीयाणां मतम् । श्रुतिस्मृतिवचसां तात्पर्यनिर्णयो बाधकश्रुत्याद्यनुगुण एव कर्तव्यो न पुनः केवलमापाततः प्रतीयमानैर्धै तात्पर्यमवधार्य तत्तद्विरुद्धवचसां स्वविषयातिरिक्तत्वेन संकोचो युक्तः । अन्यथा “असीवरुणयोर्मध्ये बालरण्डां तपस्विनीम् । बलात्कारेण यङ्गीया-सद्विष्णोः परमं पदम्” । इत्यादिवचनानां पदैराभासमानमर्थे स्वीकृत्य रण्डाभिगमननिषेधकवचसामसीवरुणान्तःप्रदेशातिरिक्तदेशविषयकत्वेन व्याख्याने महानधर्मः प्रवर्ततेत्याशयस्तेषाम् । मनुनारदपराशरस्मृतिवचसां पुनर्विवाहविधायक-

त्वेनाभासमानानां तात्पर्यं तु तैस्तैरेव चक्षिभिः स्वयं स्पष्ट-
मेव प्रतिपादितम् । यथा कात्यायनः स तु यद्व्यन्याजातीय
इत्याद्युक्तैतद्वचनस्य धर्म्यविवाहबोधकत्वशङ्कानिराकरणाय
क्लीबं विहाय पतितं या पुनर्लभते पतिम् । तस्यां पौनर्भवो
जातो व्यक्तमुत्पादकस्य स इत्यनेन पुनर्विवाहोत्पत्तिसन्ततेः
पौनर्भवत्वजात्यन्तरं प्राह । एवं वसिष्ठोपि क्लेश्यपातित्या-
दिदोषविशिष्टपतिकायाः पुनर्विवाहं विधाय, या वा क्लीबं
पतितमुन्मत्तं वा भर्तारमुत्सृज्यान्त्यं पतिं विन्दते मृते वा सा पुन-
र्भूभवति इति वचनेन पुनर्विवाहसंस्कृतायाः पुनर्भूत्वरूपजात्य-
न्तरकथनात् पुनर्विवाहस्य धर्म्यत्वं निराकरोत् । एवमन्येपि । ननु
व्यभिचारप्रवृत्तानां विधवास्त्रीणां जातिदण्डादिभयेन गुप्तबाल-
हत्यादिकरणापेक्षयेदृशपुनर्भूत्वरूपजात्यन्तरं स्वीकृत्य पुन-
र्विवाहकरणमुचितमिति चेत्सत्यम् । न खयं बालहत्यादिपातक-
मङ्गीकृत्यापि तादृशविधवानां पुनर्विवाहो न कर्तव्य इति ब्रूमः,
अपि तु व्यभिचाररता विधवास्तत्समशीलैर्व्यभिचारिपुरुषैरवश्यं
विवाहाः । परं तु तस्या अन्नं नभोक्तव्यं पुनर्भूः सा प्रकीर्ति-
तेति वचनेन तथा सहाद्यादिव्यवहारस्य निषिद्धत्वात् सनात-
नधर्ममार्गमनुसिषीर्षुभिस्तज्जातीयेन सह भोजनादिव्यवहारो
न विधेय इति । परलोकाकाङ्क्षिणीभिः सतीभिर्विधवाभि-
श्चेदृशशास्त्रविरुद्धमध्यमं विवाहमकृत्वा ब्रह्मचर्यव्रतमनुतिष्ठ-
न्तीभिः फलमूलाशनेनायुः क्षपणीयमिति । अयमेवार्थः कामं
तु क्षपयेद्वेहं फलमूलाशनैः शुभैः न तु नामापि गृहीयात्पत्यौ
प्रेते परस्य तु इतिवचनेन स्पष्टमभिहितो मनुना । इत्थं संजा-
तविवाहोत्तरं वृणां मध्यस्थानां मध्यस्थाध्यक्षस्य च संमतिः
पुनर्विवाहः शास्त्रविरुद्ध इति ब्राह्मणादित्रयु वर्णेषु विधवा-
नां पुनर्विवाहो नैव कार्य इत्येतदर्थं ऽभूत् । अत्रशिष्टेषु तत्प-
त्तीयेषु चतुर्थ्यंशः केवलं नष्टे मृते इत्यस्य पुनर्विवाहोत्तेजक-
पक्षः कल्पितेनार्थेन शास्त्रसिद्धो भवति । परं तु अत्र यावत्
केनाप्यकृतत्वादेनेकनिषेधकवचनानुरोधाच्च कलौ न कर्तव्य
इत्येतदभिप्रायं सममंस्त । अन्येस्त्रिभिर्नष्टे मृते इतिवचनेन
सिद्ध्यति पुनर्विवाहस्तथापि तस्य गौणत्वादेकदेशीयमतानुसा-
र्यापद्रुर्मत्वादेव यावदप्रचाराच्च संप्रति स आचारविषयो विधे-
यो न वेत्यस्य तत्त्वनिर्णयोप्यतिगहनो भयंकरश्चेतीदृशतत्त्व-
निर्णये तत्र भवन्तः श्रीद्विजगुरुस्वामिचरणा एव प्रमाणमित्येत-
दर्थः सममानि । इत्येवं संमतिपत्राणि वादपत्राणि च विलोक्य
श्रीद्विजगुरुस्वामिचरणाः अधिकतरसंमतिकत्वात्सयुक्तिकत्वा-
च्च निषेधपक्षस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्येषु विधवानां पुनर्विवाहो
नैव कर्तव्यः अज्ञानतः कृते तां पुनरुद्वाहतां परित्यज्याश्चलाय-
नोक्तं प्रायश्चित्तं कुर्यादित्यनुशासनं सनातनधर्मपथमनुसंवरतां

स्वीयसच्छिष्यवर्गाणां कर्णपथं द्विजिमघोषपुरस्सरं प्रापयित्वा
सभाप्रारम्भदिनमारभ्यासमाप्तिं संजातं वृत्तं स्वीयानुशासनस-
हितं संतेपते महाराष्ट्रभाषया संमुद्र देशेदेशे प्रेषयामासुः ।
ततो भवत्कृतस्यास्मदुत्तराण्यकृतविधवाद्वाहशङ्कासमाधेः स्व-
गुणनाभासस्यावलोकनेनैव विदुर्द्विर्भूतसर्वपयोरिव गुरुचरणानां
भवतश्च बोधस्य तारतम्यं स्पष्टं जायते तथाप्यस्मिन्नानादे-
शीयपण्डितसमाजे ऽस्मदभिमुखं गुरुचरणान्यस्य द्वित्रस्थलाना-
मुपपादनमेवालं भवतो बोधपरीक्षायै स्वगुणं तु दूरे । अन्य-
था यथेष्टं कानि चित् संस्कृतवाक्यानि संयोज्य केवलं मूर्खज-
नप्रतारणायैवायं अन्य उपनिबद्ध इति प्रसिद्धिर्दुर्निवारा वर्तत-
एवेत्येतदर्थबोधकं महाराष्ट्रभाषायां मुद्रितं पत्रं भट्टविष्णुशा-
स्त्रिसमीपमात्राभ्यां प्रेषितमवलोक्यापि स विवादाय सभायां
नैवागत इति द्वितीयः पराभवस्तस्येति । ततः सर्वे पण्डिताः
प्रत्येकं लब्धमहार्हाणां वस्त्रयुगलसहितशतमुद्रापारितोषिका-
स्तत्रागतेस्तद्वेशीयैश्च धनिकैर्यथायथं कृतसंमाना गृहीतश्रीद-
मज्जगुरुस्वामिचरणप्रसादाशीर्वचनाः स्वस्वं नगरं ययुरि-
ति शम् ॥

धर्माधिकार्युपाख्यदुष्टिराजपन्तः
पण्डितशालियाममिश्रः

THE APHORISMS
OF THE
YOGA PHILOSOPHY,
OF
PATANJALI.

(Continued from p. 77.)

a. He (now) states another Siddhi.*

समानजयात्प्रज्वलनम् ॥ ४१ ॥

Aph. 41. A blazing (takes place) from conquering the air Samāna.

b. The ascetic appears as if wonderfully blazing by light of the fire of the stomach (Jātharāgni) being uncovered from conquering, i. e., from subduing with restraint, the air called Samāna which exists (in the body) surrounding the fire of the stomach.†

a. He (now) states another Siddhi. ‡

* सिद्ध्यन्तरमाह ।

† अग्निमावेष्ट्य व्यवस्थितस्य समानाख्यस्य वायोर्जयात् संयमेन व-
शीकारादिरावरणस्याग्नेरुभुतं तेजसा प्रज्वलच्चिव योगी प्रतिभाति ।

‡ सिद्ध्यन्तरमाह ।

श्रोत्राकाशयोः संबन्धसंयमाद्विष्यं श्रोत्रम् ॥ ४२ ॥

Aph. 42. A divine organ of hearing (is developed in the ascetic) by his performing restraint with regard to the connection between (Śrotra) the organ of hearing and (Akāśa) the ether.

b. "Śrotra" the organ caused by selfishness which apprehends sound and Akāśa, ether, the object of which is the subtle rudiment of Sound (Śabda-tanmatra). "The connection between these," the characteristic of this connection is becoming site and situated object, i. e., having place. Such is the meaning of the compound word Deśadeśibhāvalakṣhaṇa. [Or Avachchedyāvachchedakalakṣhaṇa, that is, the characteristic of which is being inclosed and encloser. The true meaning of this is that when sound takes place in the ether enclosed by the space of the ear, then only the organ of hearing catches the sound, otherwise not. Such is the connection between ether and the organ of hearing] And, when the ascetic performs his restraint with regard to that connection, a divine organ of hearing is developed in him,—an organ of hearing which is capable of catching simultaneously subtle, concealed and distant sound—Such is the meaning.*

a. He (now) states another Siddhi.†

कायाकाशयोः संबन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तिश्चाकाशगमनम् ॥ ४३ ॥

Aph. 43. (A power) of walking through the air (is developed in the ascetic) by his obtaining a state of lightness like a light piece of cotton, &c., from performing his restraint with regard to the connection which a (man's) body has with air.

b. The ascetic having performed restraint with regard to the connection of a body consisting of five elements with air by its yielding a space to the body, forms an identity with loose cotton &c. and thus having obtained a state of extreme lightness, he walks at will, on the earth at first, and subsequently being able to walk along the spider's threads, sports with the sun's rays and then walks through the air in anyway he likes. ‡

G. D. Ś.

* श्रोत्रं शब्दयाहकमाहङ्कारिकमिन्द्रियमाकाशं व्योम शब्दतन्मात्रकार्यं तयोः संबन्धो देशदेशभावलक्षणस्तस्मिन् कृतसंयमस्य योगिनो दिव्यं श्रोत्रं प्रवर्तते । युगपत्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकटपट्टणसमर्थं भवतीत्यर्थः ।

† सिद्ध्यन्तरमाह ।

‡ कायः पञ्चभौतिकं शरीरं तस्याकाशेनाकाशेनावकाशशार्द्वः संबन्धस्तत्र संयमं विधाय लघुतूलादौ समापत्तिस्तन्मयोभावलक्षणं तां च विधाय प्राप्तात्यन्तलघुभावो योगो प्रथमं भुवि यथावच्चि संचरक्रमेणोर्ध्वानाभतन्तुजालेन संचरमाद्य आदित्यरश्मिभिरञ्च विहरन् यद्येष्टमाकाशेन गच्छति ॥

THE

VAISĒSHIKA APHORISMS

OF

KANĀDA.

FOURTH BOOK, FIRST DAILY LESSON.

(Continued from page 82.)

Conditions of perception.

महत्पनेकद्रव्यवत्त्वात् रूपाच्चेपलब्धिः ॥ ६ ॥

Aph. 6. Perception is of the great, in consequence of its possessing substances more than one, and in consequence of colour.

¹ Perception—ocular and tactual presentation—takes place (for these words are to be supplied) in relation to the great, that is, in relation to that which has great extension. It is meant that there is accordingly no perception of an atom inasmuch as it has no magnitude. It might be asked why there is no perception of air &c., there being great extension; accordingly the words 'In consequence of colour,'—that is in consequence of appreciable colour, and thus though there be colour in the eye &c. there is no perception of it. It might be asked how there is greatness in a mote whereas there is none in an atom; accordingly the words 'In consequence of its possessing substances more than one.' Since then possession of substances more than one is the positive condition with regard to produced greatness, and this does not exist in an atom &c., therefore greatness does not exist in an atom, &c. Possession of substances more than one is the being a substratum in which a plurality of substances co-inhere. V.

सत्यपि द्रव्यत्वे महत्त्वे रूपसंस्काराभावाद्वायोरनुपलब्धिः ॥ ७ ॥

Aph. 7. The non-perception of air, though there is substantiality and magnitude, is in consequence of the non-existence of the impression of colour.

² Such being the case there should (it may be urged)

¹ उपलब्धिः चाक्षुषं स्पर्शनञ्च प्रत्यक्षम् महति महत्परिमाणवति भवतीति शेषः तथा च परमाणोर्महत्त्वाभावाच्च प्रत्यक्षमिति भावः । ननु वाय्वादेरपि महत्परिमाणसत्त्वात् कथं न प्रत्यक्षमत उक्तं रूपादिति उक्तं रूपादित्यर्थः तेन चक्षुरादौ रूपसत्त्वेऽपि न प्रत्यक्षम् ननु त्रसरेण प्रादावेव कथं महत्त्वं न परमाणावित्यत उक्तम् अनेकद्रव्यवत्त्वादिति तथा च जन्यमहत्त्वं प्रति अनेकद्रव्यवत्त्वस्य प्रयोजकत्वात् परमाणवादौ च तदभावाच्च महत्त्वम् अनेकद्रव्यत्वञ्च अनेकसमवेतसमवेतत्वमिति ॥

² नन्वेवमपि मध्यन्दिनेल्काप्रकाशस्य चाक्षुषस्य रश्मेर्वायोर्वा स्पर्शसमवायेन रूपसमवायिनो महत्तच्चेपलम्भः स्यात् अत आह । रूपसंस्कारपदेन रूपसमवायो रूपोद्भवो रूपानभिभवञ्च विवक्षितः । तेन यद्यपि वायौ य एव स्पर्शसमवायः स एव रूपसमवायः तथापि रूपनिरूपितो नास्ति रूपात्यन्ताभावसत्त्वात् चाक्षुषे च रश्मौ रूपसंस्कारः रूपोद्भवो नास्ति मध्यन्दिनेल्काप्रकाशो च रूपसंस्कारो रूपानभिभवो नास्ति इति न तेषां प्रत्यक्षता एवं शीघ्रोद्भूतभर्जनकपालानलकनकादिषु रूपसंस्कार उच्येयः ॥

also be perception of the light of a torch at midday, or of the light of the eye, in which colour inheres in consequence of the inhesion of touch, and which has magnitude. The answer is as follows. :—By the term 'impression of colour' is intended inhesion, or appreciability, or non-obscurtion, of colour. Though, therefore, the self-same inhesion in air of touch is inhesion of colour, yet it is not qualified by colour, for there is in it absolute non-existence of colour. In the light of the eye there is no impression, that is no appreciability, of colour. In the light of the torch at midday there is no impression, that is no non-obscurtion, of colour. Of these, therefore, there is no perceptibility. In like manner impression of colour is to be analogously applied to the hot season, heat, fire within a cooking utensil, gold, &c. U.

¹ Impression of colour, or impressed colour (according to the argument that a past passive participle is predicated), amounts to appreciable or to unobscured colour. This not existing, or in other words there being non-existence of the nature of a substratum having such colour for its essential property, there is no perception or sensuous presentation of air. Nor can it be urged, why is there not in air the nature of a substratum of colour, inasmuch as the existence of a connection determines the existence of the connected object? For this is contradictory to the non-existence of colour delivered by the sensuous presentation that in air there is no colour; and there is nothing to prove that air is a substratum of colour, there being no cognition that air possesses colour. It must be understood that existence of a connection determines the existence of the connected object in such cases only where there is no impossibility and where there is another proof. In fine, to affirm the existence of substantiality is to imply the existence of connection with colour. To affirm the existence of great extension is to imply the existence of a cause of perception. To predicate affirmatively appreciability is to deny perception of fire within culinary utensils &c., and of the hot weather, heat, &c. To predicate affirmatively inappreciability is to deny perception of the light of a torch at midday and the like. V.

¹ रूपसंस्कारः संस्कृतं रूपं कद्रिहित इति न्यायात् उद्भूतानभिभूतकपमिति यावत् तादृशरूपत्वावच्छिन्नव्याधिकरणात्वाभावाच्च वायोः उपलब्धिः प्रत्यक्षमित्यर्थः न च सम्बन्धसत्तायाः सम्बन्धिसत्तानियामकत्वात् कथं न वायौ रूपाधिकरणात्वमिति वाच्यं वायौ रूपं नास्तीति प्रत्यक्षसिद्धेन रूपाभावेन विरोधित्वात् वायू रूपवानिति प्रत्ययासत्त्वेन तदधिकरणात्तायां साधकाभावाच्च यत्र तु न बाधकं किन्तु साधकान्तरं तत्रैव सम्बन्धसत्ता सम्बन्धिसत्तानियामका इत्यभ्युपगमस्यावश्यकत्वात् द्रव्यत्वस्य सत्त्वकथनन्तु रूपसम्बन्धसत्त्वज्ञापनार्थम् महत्परिमाणसत्त्वाभिधानुप्रत्यक्षकारणसम्येत्यर्थम् उद्भूतत्वविशेषणं भर्जनकपालादिस्थवर्द्धिशोष्मात्मचक्षुराद्युपलब्धिवारणार्थम् अनभिभूतत्वविशेषणम् मध्यन्दिनोल्काप्रकाशादि प्रत्यक्षवारणार्थमिति संबोधः ॥

Conditions of perception of colour.

अनेकद्रव्यसमवायात् रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥ ८ ॥

Aph. 8. Perception of colour is consequent on co-inhesion of substances more than one, and on particularity of colour.

¹ Particularity of colour is particularity residing in colour. This is appreciability and non-obscurtion. On it perception is consequent. The words 'co-inhesion of substances more than one' are added to anticipate the objection that the colour of an atom and of a binary aggregation of atoms would be likewise perceived. The term 'more than one' indicates plurality. Perception, therefore, is consequent on the co-inhesion of plural substances from a tertiary atomic aggregate and upwards, of which, as their substratum, are substances more than one or a plurality of substances. Water-pots and the like, originating in two constituent parts, are in regressive succession substrata of a plurality of substances. Visual perceptibility has no relation to taste, touch &c., inasmuch as there does not exist therein the essence of colours. It has no relation to the light of the eye, in consequence of the absence of appreciability. Appreciability is a kind of universal entity residing in a particular quality of colour &c. and included in the essence of colour. U.

Minimum sensible. तेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ ९ ॥

Aph. 9. By this is explained cognition in the case of taste, smell, and touch.

¹ Of the senses other than touch co-inhesion in the same substratum with colour is the positive condition of perceptibility to the external organ. For this reason the conditions of perception of colour being stated, are here extended to other cases. 'By this' means by knowledge given by perception of colour. As perception of colour is consequent on particularity of colour, that is on non-obscurtion and appreciability in the essence of

¹ रूपगतो विशेषो रूपविशेषः तत्त्वोद्भूतत्वमनभिभूतत्वं रूपत्वञ्च तस्माद्रूपस्योपलब्धिः । नन्वेवं परमाणोर्द्रव्यस्य रूपं गृह्यतेत्यत उक्तमनेकद्रव्यसमवायादिति अनेकपदं भूयस्त्वपरं तेनानेकानि भूयांसि द्रव्याणि आश्रयतया यस्य तदनेकद्रव्यं त्रसरंणुप्रभृति तत्समवायात् घटादयो ऽप्यवयवद्वयारब्धाः परम्परया नैकद्रव्याण्या एव रसस्पर्शादौ रूपत्वविरहात् उद्भवः रूपादिविशेषगुणगता जातिविशेष एव रूपत्वादिव्याप्यः ॥

¹ स्पर्शातिरिक्तानां रूपसामानाधिकरण्यमेव कद्रिर्द्रियग्राहता प्रयोजकमिति रूपप्रत्यक्षसामग्रीमभिधाय तामन्वर्ततिदिशश्चाह । तेनेति रूपप्रत्यक्षज्ञानेनेत्यर्थः यथा रूपविशेषात् रूपत्वानभिभूतत्वोद्भूतत्वादुपोषलब्धितथा रसविशेषात् रसत्वानभिभूतत्वोद्भूतत्वलक्षणात् रसोपलब्धिः एवमितरत्रापियोज्यम् अनेकद्रव्यसमवायश्चातिदेश्यः घागरसनत्वमिन्द्रियाणामनुभवाद्गन्धरसस्पर्शानामुद्भवम् पाबाणादावनुभवाद्गन्धरसयोः तद्भस्मनि तयोऽप्यलम्भात् तयोः पाबाणादावुपलम्भ एव न तु स्पष्ट इत्येके । विभक्तावप्यव्ययद्रव्यरूपानुभवात्तदवयवम् एवं रसस्यापि उष्णजले तेजोरूपस्यानुभवात् स्पर्शस्य चाभिभवात् विततकर्पूरचम्पकादौ रूपरसस्पर्शानामनुभवादन्युपलम्भः ॥

colour so perception of taste is contingent upon particularity of savour, that is, upon the distinctive qualities of non-obscuration and appreciability in the essence of taste. This remark is to be applied in the other cases [viz. those of smell, and touch], and the co-inhesion of plural substances is to be analogously extended to them. From inappreciability to the organs of smell, taste, and touch, results non-apprehension of smells, tastes and touches. It is from their inappreciability in a stone and the like, that smell and taste are not there perceived; for they are perceived in the ashes of the stone, &c. Some maintain that they are perceived indeed in the stone &c. but not distinctly. From inappreciability of colour in a substance, included in its disjunct elements, results its non-perception. This the case likewise with taste. In hot water in consequence of inappreciability of light [or fire], and of its obscuration by touch, is non-perception of light [or fire.] In comminuted camphor, champaka perfume, &c. in consequence of their inappreciability is non-perception of colour, taste and touch. U.

तस्याभावादव्यभिचारः ॥ १० ॥

Aph. 10. Because of the non-existence of this, there is no deviation.

¹ Gravity also is inherent in a plurality of substances, and has a common substratum with colour and magnitude. Why is it not perceptible? This objection is obviated. Because of the non-existence in gravity of the universal appreciability of the essence of colour, gravity is not perceptible.

It might be said that granted that the essence of colour &c. does not exist, yet there may be perception. Accordingly the words 'no deviation' are added; for it is a law that there is no deviation [too wide or too narrow assertion] of the five universal entities, the essences of colour &c., in relation to apprehensibility by the respective organs of sense. For there only where there is one of the five classes, colour &c., is there apprehensibility by the respective exterior organs, according to the exclusive argument [that where the former are not, there the latter does not exist.] Gravity, by reason of

¹ ननु गुरुत्वादेः कथं न प्रत्यक्षं महत्त्वस्य उद्भूतरूपस्य च सामानाधिकरण्यासम्बन्धेन तत्र सत्त्वादित्यत आह । अत्र तत्पदेन अप्रकान्तस्यापि कारणकलापस्य परामर्शः कार्योत्पत्तिप्रयोजकतया तस्य प्रसिद्धत्वात् तथा च तस्य कारणकलापस्य अभावात् असत्त्वात् अव्यभिचारः उद्भूतरूपाभावः कार्यकारणभावकल्पनायां गुरुत्वादि नान्यव्यभिचार इत्यर्थः तथा च नैतिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षसामान्यं प्रत्यक्षान्तिन्द्रियाणां गुरुत्वादोनां गुरुत्वादीनां प्रतिबन्धतास्वीकारस्यावश्यकत्वेन तदन्योन्याभावस्य गुरुत्वादावसत्त्वेन सामान्यभावाच्च गुरुत्वादेः प्रत्यक्षमिति भावः वल्लभाचार्येण एतत्सूत्रमन्यथैव व्याख्यातं स्वीकृतञ्च गुरुत्वादेः स्पर्शनप्रत्यक्षमिति संशयः ॥

the obscurity of the subject of the aphorism, by Praśastadeva classed among things transcendental is by Vallabhāchārya said to be perceived by touch. U.

¹ It might be asked why there is no perception of gravity &c., since magnitude and appreciable colour there exist by the connection of inhesion in a common substratum. Accordingly the answer is given. In this place by the word 'this' there is reflection upon a number of causes not stated in the text, but which are well known as positive conditions of realisation of the effect. From the non-existence of this complement of causes results non-deviation, [i. e., neither excess nor defect of predication]; that is, on the hypothesis of the causal relation of appreciable colour &c. there is no deviation of affirmation in relation to gravity &c. By reason therefore of the relation of common objectivity to perception in general, and the necessity of admitting that the essences of gravity &c. are preventive of the presentation of gravity and the like which are transcendental, and by reason of the non-existence in gravity of the mutually exclusive non-existence of these, there being no instrument, there is no perception of gravity, &c. By Vallabhāchārya this aphorism is otherwise explained and maintained, viz., that of gravity &c. there is tactual perception. V.

Entities perceived by both sight and touch.

संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोग-
विभागौ परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्य-
समवायात् चाक्षुषाणि ॥ ११ ॥

Aph. 11. Numbers, extensions, separateness, conjunction and disjunction, priority and posteriority, and action, as inhering in coloured substance, are visible.

Things perceptible by one organ of sense having being discussed, those perceptible by two are enumerated. The absence of compounds is to indicate the mutual independence of these as visible and tangible. Though magnitude is supposed, it is not by the essence of extension. The word 'and' involves the addition of viscosity, fluidity, and velocity. The term visible implies tangibility, or the particle 'and' may be applicable here after 'visible.' The word 'numbers' in the

¹ एवमेकेन्द्रियग्राह्यानभिधाय द्वेन्द्रियग्राह्यानाह । इतेषां चाक्षुष-
त्वे स्पर्शनत्वे वा परस्परानपेक्षत्वं सूचनायां समासः यद्यपि महत्त्वापेक्षा
स्ति तथापि न परिमाणत्वेन चकारः खेददयत्वं वेगानामुपसंयुक्तार्थः चाक्षु-
षाणीति स्पर्शनत्वमप्युपलक्षयति यद्वा चकार एव चाक्षुषाणि चेत्यत्रार्थो
योज्यः संख्या इति बहुवचनम् एकत्वादिकाः संख्या एव संख्या संयुक्ता-
ति एकत्वं सामान्यमेव न तु गुण इति चेत् तद् यदि द्रव्यमात्रमिति तद्-
द्रव्यत्वेन सद्धान्यनानातिरिक्तवृत्तित्वम् अथ गुणकर्मयोगादि वृत्तं तदा
सतया सद्धान्यनानातिरिक्तवृत्तित्वम् कथं तर्हि गुणादावप्येकत्वादि प्रत्या-
इति चेत् आरोपितेनैकत्वेन एकार्थसमवायप्रत्यासत्या सम्यगेकत्वप्रत्यस-
यो वा तदेतदेकत्वं नित्यद्रव्येषु नित्यम् अनित्येषु चकारणैकत्वात्यस्य
यिका ॥

plural comprehends all numbers, from unity upwards. If it be held that unity is a universal entity, and not a quality, then if it exist in substance only, it is existence as neither less nor greater than the essence of substance ; if, on the other hand, it exist in qualities and actions also, it is existence as neither less nor greater than existence. If it be asked how then in the former case there is the notion of unity &c., in quality &c., it may be answered that it is by means of attributed unity ; or that by reason of the notion of inhesion in one substance, the notion of unity is just. This unity is eternal in eternal substances, in non-eternal substances it has for its non-cohesive cause causal unity. Duality &c. is resultant from relative conception. Relative conception is the mental basis of various unities, when two homogeneous or heterogeneous substances are in contact with the organ of vision. U.

¹ Things perceptible by two organs of sense are enumerated. After the word 'visible' the preceding particle 'and' is to be construed. The meaning is, then, that these entities, beginning with sound and ending with action, inherent in coloured substance, are visible and tangible. The particle 'and' after the word 'action,' includes by implication viscosity, velocity, fluidity and their universal essences. The word 'coloured' indicates appropriateness, and consequently there is no incongruity in the fact that these entities, when existent in atoms &c., are not perceptible. V.

अरूपिष्ववाप्तुषाणि ॥ १२ ॥

Aph. 12. In uncoloured substances they are imperceptible to sight.

¹ The invisibility of these when existing in inappropriate [i. e. uncoloured] substances, though involved [in the preceding aphorism] is stated for the sake of perspicuity. The meaning is that these are invisible and intangible in uncoloured or inappropriate subjects. It is not said that they are imperceptible, because of the arising of an internal perception of the unity of soul. V.

एतेन गुणस्य भावे च सर्वेन्द्रियं ज्ञानं व्याख्यतम् ॥ १३ ॥

Aph. 13. By this it is explained that knowledge in regard to quality and existence is of all the senses.

¹ द्वेन्द्रियसाक्षानाह । चाक्षुषाणोक्त्यापि पूर्वचकारो योजनीयः तेन सकृदादीनि कर्मपर्यन्तानि रूपवद्वयसमवेतानि चाक्षुषाणि स्पर्शनानि चेत्यर्थः कर्म चेति चकारात् उद्भूतरूपवद्वयाणां योग्यगतानां स्नेहवेगद्वयत्वानां ज्ञातीनाञ्च संयुक्तः ।

² रूपिष्वदेव योग्यपरं तेन परमाख्यादिगतानामेतेषामप्रत्यक्षत्वे ऽपि नासङ्गतिः अयोग्यसमवेतानामेतेषामचाक्षुषत्वमर्थवातमपि स्पष्टार्थमाह । अपिपु अयोग्येषु सन्तानि अचाक्षुषाणि अस्पर्शनानि चेत्यर्थः आत्मैकत्वस्य मानसप्रत्यक्षोदयात् अप्रत्यक्षाणीति नोक्तम् ॥

¹ Existence means being ; of all the senses, produced by all the senses ; knowledge, perception. The sense is, therefore, that these inasmuch as they are appropriate to, are cognised by, all the senses. V.

SECOND DAILY LESSON.

Three-fold division of matter.

तत् पुनः पृथिव्यादिकार्यद्वयं त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयकसंज्ञम् ॥ १ ॥

Aph. 1. The aforesaid product substance, earth and the like, is three-fold, under the names of body, organ, and object.

¹ Of these corporeity is a kind of universal attribute, an absolute whole possessing action, and having for its non-cohesive cause conjunction with soul endowed with volition, but corporeity is not a universal entity, for terrestriality does not admit of the generic and specific. The organic is the being a substratum of mind causative of knowledge productive of reminiscence ; or the being a substratum of conjunction with mind causative of knowledge, not being the substratum of the appreciable particular qualities other than sound. In regard to the light of the eye of animals that prowl at night another kind of light must be admitted, and in regard to visuality the words 'not being a substratum of appreciable particular qualities other than sound and colour' are to be added. Objectivity is although being the means of phænomenal experience, that is to say, the being an object of ordinary mental presentation common to substance, quality, action, generality, and non-existence,—yet, in accordance with the aphorism, product substantiality the object of common mental presentation for it is stated in the aphorism that earth and other product substances are threefold. Objectivity also, then, is not a universal entity. U.

¹ भावः सत्ता सर्वेन्द्रियं सर्वेन्द्रियजन्यम् ज्ञानं प्रत्यक्षं तथा च तयोः सर्वेन्द्रिययोग्यवृत्तित्वात् सर्वेरेवेन्द्रियैस्ते यद्येते इति भावः ॥

² तत्र शरीरत्वं प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणवत्क्रियावदनवायवित्वम् उपाधिभेदः न तु शरीरत्वं जातिः पृथिवीत्वादीनां परापरभावानुपपत्तेः इन्द्रियत्वञ्च स्पर्शजनकज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वम् शब्दतरोद्भूतविशेषविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वं वा नक्तञ्चरनयनरश्मिस्तु तेजोमत्तमेव चक्षुष्टे तु शब्दरूपेतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सतीति देयम् न त्विन्द्रियत्वं जातिः पृथिवीत्वादीनां परापरभावानुपपत्तेः विषयत्वञ्च यद्यपि प्रतीयमानभोगसाधनत्वम् तच्च लौकिकसाक्षात्कारविषयत्वमेव द्वयगुणकर्मसामान्याभावसाधारणम् तथापि सूत्रानुरोधात् लौकिकसाक्षात्कारविषयकार्यद्वयत्वं द्रष्टव्यम् पृथिव्यादिकार्यद्वयम् त्रिविधमिति हि सूत्रम् तथा च विषयत्वमपि न जातिः ॥

'Of these corporeity is universality existing in that which possesses muscular motion existing only in an absolute whole. In this definition the second 'existing' is intended to exclude existence as a hand, terrestriality, substantiality, existence &c. The term 'existing in that which possesses muscular motion, is intended to exclude conjunction of water-pots, bodies, &c. 'A class' therefore the definition is applicable to human and other bodies, by consideration of humanity, the being Chaitra, and other universal entities. There exists in trees &c. organic motion through connection with divine air, otherwise fractures and wounds in them would not close up. From the multiplicity of the man-lion's [Vishnu's] body, according to the division of æons, the definition may be applied to it by consideration of the universal entity existence as man-lion. But corporeity is not a class for there would be confusion with terrestriality &c.; nor is it existence as the substratum of muscular motion, for the definition would be too narrow in relation to body deprived of organic movement. The organic also, is not a class, for there would result a confusion with terrestriality &c. but existence as a substratum of conjunction with mind causative of cognitions, and the not being a substratum of appreciable particular qualities other than sound. The words 'the not being a substratum' &c. are intended to prevent an unduly wide predication in regard to the cuticle, and the soul; the causes of cognitions being conjunction of the mind and the external organs of sense, conjunction of the cuticle and the internal organ, and conjunction of the soul and the internal organ.....Objectivity is product substantiality, being the means of experience in an immediate succession. Though it exists [is included] in body and organs, it is separately enumerated to give a more distinct conception to the learner. V.

१ अत्र शरीरत्वम् अन्नावयविमानचेष्टावृत्तिजातिमत्त्वं हस्तत्वपृथ्वीत्वद्वयसत्त्वादिवारणाय प्रथमवृत्त्यन्तम् घटत्वादिवारणाय चेष्टावृत्तीति घटशरीरसंयोगादिवारणाय जातीति मनुष्यत्वचैत्रत्वादिकातिमादाय मानुषादिशरीरे लक्षणसमन्वयः घटादावपि चेष्टा इत्येव आध्यात्मिकवायुसम्बन्धात् अन्यथा भन्नक्षतसंरोहणादिकं न स्यात् कल्पभेदेन वृक्षशरीरस्य नानात्वात् वृक्षित्वजातिमादाय तत्र लक्षणसमन्वयः न तु शरीरत्वं जातिः पृथिवीत्वादिना सङ्करात् नापि चेष्टाप्रत्ययत्वम् निश्चेष्टशरीरे व्याप्तेः । इन्द्रियत्वमपि न जातिः पृथिवीत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् किन्तु शब्देतरोक्तभूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वम् इन्द्रियमनःसंयोगाश्रयमनःसंयोगात्ममनःसंयोगाज्ञानकारणानीति चर्मस्थान्मनि जातिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् भोजने व्याप्तिवारणाय शब्देतरंति व्याघ्रादिनयनरश्मेश्चक्षुष्टस्वीकारे तु रूपेतरंतिरिति वक्तव्यम् घ्राणादेरन्यादिसत्त्वादुक्तभूतं शुक्लत्वादिव्याप्यम् अनुक्तभूतत्वं जातिर्नानैव तदभावकूटत्वमुक्तभूतत्वं तच्च संयोगे ज्येस्तीत्यसम्भववारणाय विशेषेति

प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं न विद्यते ॥ २ ॥

Aph. 2. The body is not composed of the five [elements], for the conjunction of things perceptible and imperceptible is imperceptible.

१ The author now proceeds to refute the assertion that the body is composed of three or four elements. Were the body, by reason of its odour, moisture, [digestive] heat, breath, and compressibility, composed of five elements, the body would be imperceptible in the same manner in which conjunction of wind with trees is imperceptible. The aphorism employs an example. After the word 'is' [vidyate], the word 'body' is to be supplied. Moisture, [digestive] heat and the other qualities exist only in their basis, water, fire, &c. Such is the case also with regard to four elements. Let it then (it may be urged) consist of three elements, for three elements are perceptible. This is not the case for an origination out of heterogeneous elements is denied. One quality in a whole is not originative of other qualities. If therefore the commencement were from earth and water, that which they originate would be void of odour and taste. In like manner if it originated in earth and air, it would be destitute of smell, taste, colour, and touch. Such and other inferences may be drawn. U.

कालदिगादावति व्याप्तिवारणाय ज्ञानकारणेति चक्षुरवयवविषयसंयोगस्यापि चक्षुर्विषयसंयोगद्वारा ज्ञानजनकत्वस्वीकारात् चक्षुरवयवादे चक्षुःसंयुक्तकालविशेषयतायाः कालादौ रूपाभावचाक्षुषस्य जनकतया तदघटकसंयोगस्यापि स्वाश्रयविशेषयतासम्बन्धेन चाक्षुषकारणत्वात् तमादाय कालादौ चातिव्याप्तिवारणाय मनःपदम् विषयत्वञ्च साक्षात् परम्परया बोधभोगसाधनत्वे सति अन्यदव्यक्तम् तस्य शरीरेन्द्रियवृत्तित्वे ऽपि शिष्यबुद्धिवैकल्याच्च तयोः पृथगुक्तोत्तर्नमिति संबन्धः ॥

१ इदानीं शरीरस्य त्रैभौतिकत्वचातुर्भौतिकत्वप्रवादे निराकर्तुमाह ।

गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकं यदि शरीरं भवेत् तदा अप्रत्यक्षं भवेत् यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां वायुवनस्पतीनां संयोगोऽप्रत्यक्षस्तथा शरीरमयप्रत्यक्षं स्यादिति दृष्टान्तद्वारकं सूत्रं पञ्चात्मकं न विद्यत इति शरीरमिति शेषः क्लेदपाकादयस्तु उपष्टम्भकजलानलगतता एव चातुर्भौतिको ज्येष्ठः मन्वस्तु त्रैभौतिकम् त्रयाणां भूतानां प्रत्यक्षत्वादिति चेन्न विज्ञातोपारम्भस्य प्रतिषेधात् एकस्य गुणस्यावयविनि गुणा नारम्भकत्वात् तद् यदि पृथिवीजलाभ्यामारम्भः स्यात् तदा तदा रज्यमग्न्यमरसञ्च स्यात् एवं पृथिव्यनलाभ्यामग्न्यमरसञ्च स्यात् पृथिव्यनलाभ्यामग्न्यमरसञ्च स्यात् इत्येवमग्न्यमरसञ्च स्यादित्याद्युक्तम् ॥

गुणान्तराद्ग्राह्यं न च्यात्मकम् ॥ ३ ॥

Aph. 3. The body is not composed of three elements, because there is not manifested another.

¹ A body originated by quality, perceptible earth water, and light, might be perceptible, if there were manifested in it another quality having for its antecedent a quality of the cause. This is not the case, for it has been already stated that a single odour &c. is not originative. Therefore the body is not composed of three elements nor originated by three coloured substances. U.

अणुसंयोगस्त्वप्रतिषिद्धः ॥ ४ ॥

Aph. 4. A conjunction of atoms is not denied.

² How then do we observe [digestive] heat &c. in one single body? The answer is given in the text. A mutual conjunction of the five elements as the basis of one another is not denied. But it is not affirmed that two heterogeneous atoms are the non-co-inhesive cause of a substance. It is, therefore, in consequence of the basis of those that [digestive] heat &c. is observed in the body. If it be asked then, of what nature the human body is, we cite the aphorism of Gautama :—‘That [the body] is terrestrial, for the particular quality [of earth] is observed.’ Odour the particular quality of earth is observed in the human body as not departing from it till its dissolution, [Digestive] heat &c. is not observed in the decayed body. These qualities, therefore, are accidental, but its odour is essential according to the constitution of terrestriality. U.

तत्र शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्च ॥ ५ ॥

Aph. 5. Of these, body is twofold born from the womb, and not born from the womb.

¹ पृथिव्यप्तेजसां प्रत्यक्षाणामेव शरीरं प्रत्यक्षस्यादपि यदि तत्र गुणान्तरं कारणागुणपूर्वकं प्रादुर्भवेत् त्वत्वेतदस्ति एकस्य गन्धादेरज्ञारम्भकत्वस्योक्तत्वात् तथा च न च्यात्मकमपि शरीरं न रूपवद्भूतत्रयारम्भप्रत्यर्थः ॥

² कथं तर्ह्येकस्मिन्नेव शरीरे पाकादीनामुपलभ्य इत्यत आह ।

मिथः पञ्चानां भूतानां परस्परमुपप्लव्यतया संयोगो न निविध्यते किन्तु विजातीययोरश्वेतं प्रत्यक्षमवधारणं संयोगो नेष्यते तथा च तदुपप्लव्यात् पाकादीनां शरीरे भवत्युपलभ्य इति तर्हि किम्भक्तिकमिदं मानुषशरीरमित्यत्र गौतमीयं सूत्रमुपप्लव्यते पार्थिवं तद् विशेषगुणोपलब्धेः पृथिवीविशेषगुणो गन्धो मानुषशरीरे आनाशमनयाद्यौ दृश्यते पाकादयस्तु शुक्लशरीरे नोपलभ्यन्ते इति तेषामपार्थक्यं गन्धस्य स्वाभाविकत्वमिति पार्थिवत्वव्यवस्थिते ॥

¹ Of these—among terrestrial, aqueous, and other bodies—the terrestrial body is twofold. ‘What are the two kinds? It is answered in the text that they are uterine and non-uterine. Aqueous, igneous, and aerial bodies known in the spheres of Varuna, the sun, and the air, are exclusively non-uterine. The bodies of gods and sages are non-uterine, according to the text of revelation ‘Manu and others the mind-born of Brahman.’ If it be asked how there can be an effect without a cause, we reply that the womb is not a cause essential to corporeity; for the affirmation that it was so would be erroneous in regard to the bodies of worms, mosquitoes &c., generated by warmth. Peculiarity of constitution is not known, for our bodies are not different in appearance from those of the divine sages. The uterine is twofold, viviparous and oviparous. Viviparous are the bodies of men and animals wild and domestic. The bodies of birds and reptiles are oviparous. Snakes, worms, fishes &c. are called reptiles, because it is their nature to creep about. Though trees &c. are a kind of bodies being substrata of fruition,—for life, death, sleep, waking the use of medicine seminal propagation, desire of the agreeable, aversion from the disagreeable, &c. are impossible without a substratum of fruition [or sentient subject];—and growth, and the closing up of fractures are manifest means of fruition; and there is the sacred text, ‘The Śārala and Arjuna trees which grow on the banks of the Narmadā, from contact with the waters of the river attain to the highest state hereafter’ &c.; and such as ‘In the cemetery grows a tree haunted by herons and vultures;’ yet germinant bodies do not evidently possess muscular motion and sensitive organs, and they are not therefore, in common usage called bodies. U.

A. E. G.

¹ तत्र पार्थिवप्राणशरीरेषु मध्ये पार्थिवं शरीरं द्विविधम् के ते द्वे विधे इत्यत्राह । योनिजमयोनिजञ्चेति आप्यतेजसवायवीयशरीराणां वक्ष्यादित्यवायुलोकेषु प्रसिद्धानामयोनिजत्वमेव अयोनिजत्वं शुक्लशोणितसंक्षिपातानपेक्षत्वं अयोनिजञ्च देवानाम्बीणाञ्च अयते हि ब्रह्मणो मानसा मन्वादय इति कारणमन्तरेण कथं कार्यमिति चेत् योनेः शरीरत्वावच्छेदेनाकारणत्वात् उष्णजकमिमशकादिशरीरे व्यभिचारात् संस्थानविशेषवत्त्वस्य चासिद्धेः देवर्षिशरीरापेक्षया स्मदादिशरीराणामन्यादृशत्वात् योनिजम् द्विविधं जरायुजमयजञ्च जरायुजमानुषषशुम्णाणां गर्भाशयस्य जरायुजत्वात् सर्पकीटमत्स्यादयो ऽपि सरोक्षपा यद्यप्यपि वृक्षादयो ऽपि शरीरभेदा एव भोगाधिष्ठानत्वात् न खलु भोगाधिष्ठानत्वमन्तरेण जीवनमरणस्वप्नजागरणभेषजप्रयोगबीजजातोयानुबन्धानुकूलोपगमप्रतिकूलोपगमादयः सम्भवति दृष्टिद्वयभग्नसंरोहेण च भोगावपादके स्फुटे एव आगमो ऽप्यस्ति नर्मदातीरसम्भूताः शरलार्जुनपादपाः नर्मदातीरसंस्थानात् ते यानि परमां गतिम् इत्यादिः श्मशाने जायते वृक्षः कङ्कः पृथ्वादिसेवितः इत्यादिश्च तथापि चेष्टावत्त्वमिन्द्रियवत्त्वञ्च नोक्तिभेदा स्फुटरतमता न शरीरव्यवहारः ॥

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 53.

Benares, October 1st, 1870.

Vol. V.

॥ उपदेशसहस्रा उपसंहारः ॥

आलोकालोक आलोकान्तरं नापेक्षते यथा ।

एवं वृत्त्याप्तिमात्रेण यत्स्फूर्तिस्तत्परं महः ॥

सर्वस्य जगतस्तावद् दुःखं मे मा भूदिति प्रार्थनाया निर्वि-
घादत्वेन समूलदुःखनिवृत्तेः केनायनिष्यमाणताया वक्तुमशक्य-
त्वेन तदात्मा मोक्ष इच्छाऽजन्येच्छाविषयत्वात् स्वतः पुरुषार्था
भवितुमर्हति । तदसाधारणकारणं च दुःखादीनामविद्यामूल-
कत्वादविद्यायाश्च विपरीतज्ञानरूपाया यथार्थज्ञानैकनिवर्त्य-
त्वात् तत्त्वज्ञानमेवेति ब्रह्ममीमांसायां सिद्धान्तितम् । तस्य
च तत्त्वज्ञानस्य मोक्षहेतोर्हेतुतया श्रवणं मननं निदिध्यासनं
चेति त्रयं क्रमेणाप्रतिपत्तिसंदेहविपर्ययासानामुन्मूलकमागमः द्वौ
बोधितम् । तदिदं श्रवणादित्रयं संक्षेपतः सापेक्षं निरूप-
यितुं क्रमेण तत्रप्रदर्शकैः 'शिष्यप्रतिबोधविधि' 'कूटस्थाद्वया-
त्मबोध' 'परिसंख्यानविधाना' 'भिधानैस्त्रिभिः' प्रकरणैरुल्लसितो
गद्यप्रबन्धो नामोपदेशसहस्रः पूर्वदत्तं भगवता श्रीदेशंकरा-
चार्येणोपनिबन्धने ।

(३३) (३४) (३५) तत्र तावत् प्रथमे प्रकरणे गुरुशिष्य-
योरध्यात्मविद्याग्रहणप्रवचनार्थकारिणिरूपणाय मुमुक्षुत्वशुचि-
त्वश्रद्धाधानत्वादीञ्छिष्यगुणानूहापोहादीन् गुरुगुणाञ्छ्रमदया-
दौर्ध्वोभयगुणान् प्रदर्श्य प्रश्नप्रतिवचनमुखेनाविनाशित्वापरि-
च्छिन्नत्वादिभिरात्मनो देहवैधर्म्यस्य व्यवस्थापनेन देहधर्मि-
कमहंमतिमुत्सार्य संसारित्वासंसारित्वादीनां जीवब्रह्मभेदा-
पपादकत्वेनाभासस्याविद्याप्रयुक्तत्वापपादनेन जीवब्रह्मणोर-
भेदं संसाध्य ब्रह्मभावदशायां कर्मणां तत्साधनानां च त्या-

गस्य न्यायसिद्धत्वं निरूप्य साध्यसाधनादेर्दृश्यमानस्य श्रूयमा-
णस्य वा ऽविद्याकृतत्वादत्यन्ततुच्छत्वमिति प्रतिपादितम् ।
अत्र च प्रकरणे मुख्यप्रतिपाद्याद्वैतोपपादकयुक्तीनां प्रदर्शनस्य
प्रासङ्गिकत्वादुत्तरप्रकरणेव प्राधान्येन तत्प्रदर्शनात् प्रकृता-
र्थप्रतिपादकानां वचनानामेवात्र बहूनां संग्रहेण श्रवणस्वरू-
पनिरूपणपरतैवास्य प्रकरणस्यावसीयते ।

(३५) (३६) (३७) द्वितीये तु प्रकरणे प्रथमं संसारस्य
रोगवन्नैमित्तिकत्वं प्रतिपाद्य नैमित्तिकनिवृत्तेर्निमित्तनिवृत्त्य-
धीनत्वात्संसारनिमित्तचिन्तायामविद्यायास्तच्चिन्तितत्वं व्यव-
स्थाप्य तत्स्वरूपं च मिथ्याध्यारोपणात्मकं सम्यग् बाह्यित्वा
ऽनर्थजीवत्वेन ज्ञानव्यन्येन केन चित् प्रयुक्तः करोमि तां
परतन्त्र इति शिष्यप्रश्नमुखेनात्मनः पारतन्त्र्यमाक्षिप्य चैत-
न्यान्यथा ऽनुपपत्त्या स्वातन्त्र्यमङ्गीकारितम्, अथ च शब्दाद्या-
कारनिरूप्यत्वात्प्रत्ययानां संहतत्वाच्चैतन्यानात्मकत्वात्तेषामु-
पलब्धुर्विक्रियावतः कथं कूटस्थत्वमिति संदिग्ध सर्वप्रत्ययानां
नियमत उपलब्धौ वा परिणामित्वं तत एव च कूटस्थत्वं संसा-
ध्यापलब्धुपलब्धोर्भेदनिराकरणपुरःसरं नित्योपलब्धिस्वरूप-
तामात्मनः संसाध्यावस्थात्रयसाक्षितया ऽवस्थाधर्मास्पर्शि-
त्वापपादनेन पुनः कूटस्थतां द्रढयित्वा मीमांसकलौकार्याति-
काद्यात्तेप्रतिक्षेपपुरःसरमवगतेः सदा स्वतः सिद्धत्वरूपाम-
लुप्रचिद्रूपतां तदन्यस्य दृश्यजातस्य तुच्छत्वमङ्गीकार्यं प्रकर-
णोपक्रमे पृष्ठं विद्याऽविद्यायोः स्वरूपविभागादिकं विस्तरेणो-
पपादितमुपसंहृतमविद्या संसारहेतुर्विद्या तच्चिन्तिका ततो
ऽभयं प्राप्नोति येन पुनर्जायतस्वप्नदुःखं नानुभविष्यतीति संसा-
रदुःखान्मुक्ते भवतीति । तदिदं प्रकरणं नानाविधसंदेहापा-

करखोपयोगियुक्तिशतप्रदर्शकत्वान्मननप्रयोजनकमेवेति स्पष्ट-
मेव ।

(३७) तृतीये तु प्रकरणे संज्ञातमपि ज्ञानं भेददर्शनवा-
नाशशास्त्रिचलं यदि न भवति तदा यत् पुनः पुनरनुचिन्तनी-
यमात्मनः शब्दादिभिरस्पृष्टत्वादिकं येन चिन्तितेन ज्ञानदा-
तुं संपद्यते तत् सोपस्करं निरूपितमिति स्फुटा तस्य निदि-
ध्यासनार्थमेवेति ।

तदनेन सर्वोपनिषत्सारांशप्रतिपादकेन गद्यप्रबन्धेन प्रति-
पादितोपार्थो मध्यमाधिकार्यनुग्रहधिया पुनः किं चिद्विस्त-
रेणोपदेशसहस्र्या उत्तरदलेन पद्यप्रबन्धनामधेयेनैकोनविंशत्या
प्रकरणैर्निरूप्यते ।

तानि च प्रकरणानि तत्तद्वृत्तितैतत्पञ्चाङ्गप्रदर्शनपुरःसरं
निरूप्यन्ते ।

तथाहि ।

(३७) (३८) प्रथमं प्रकरणमुपोद्घातो नाम वेदान्तशा-
स्त्रारम्भस्यावश्यकतापपादकम् ।

(३८) द्वितीयं प्रतिषेधो नाम यदितरप्रतिषेधमुखेनात्म-
ज्ञानोत्पत्तिं प्रतिपादयति ।

(३८) तृतीयं त्वीश्वरो नाम यत्र जीवभेदप्रतिपादकानां
तदभेदप्रतिपादकानां च श्रुतिवचसां विरोधपरिहारपुरःसर-
मद्वितीयः प्रत्यगात्मा व्यवस्थाप्यते ।

(३८) चतुर्थमहंप्रत्ययो नाम यत्र ज्ञानिनः कर्मप्रतिबन्धा-
भाव उपपाद्यते ।

(३८) पञ्चमं मूत्राशङ्को नामाविवेकस्यात्मस्वरूपाग्रहण-
कारणत्वापपादनपूर्वकमिदमंशप्रहाणेनात्मानुभवो भवतीति
प्रतिपादयति ।

(३८) षष्ठं द्वित्वाप्रकरणं यत्र पदार्थपरिशोधने सुकर
उपायो निर्दिष्टः ।

(३८) सप्तमं बुद्ध्याकूटो नाम यत्र संपादितविवेकस्य त-
त्त्वज्ञानं वाक्यादेवानायासं जायतदत्यत्रोपोद्गलकतया स्वा-
नुभवो दर्शितः ।

(३८) अष्टमं मतिविलापनं नाम यत्रात्ममत्तोः संवादेना-
ज्ञानविध्वंसनं विहितम् ।

(३८) नवमं सूक्ष्मता नाम यत्रात्मनो निरतिशयसूक्ष्मत्वं
व्यापित्वं चोच्यते ।

(४०) दशमं दृष्टिर्नाम निर्विषयज्ञानात्मन आत्मनः पार-
मार्थिकस्वरूपप्रदर्शनपरम् ।

(४०) एकादशमीक्षितृत्वं नाम यत्र कर्मणः कर्मसमुच्चि-
तज्ञानस्य वा मोक्षहेतुत्वं वेदान्तविनिश्चयस्य तर्कणान्यथा
सिद्धिश्च निराक्रिये ।

(४१) द्वादशं प्रकाशो नाम त्वंपदार्थशोधनप्रधानम् ।

(४१) त्रयोदशमचतुष्टुं नाम यत्रात्मनः शुद्धत्वमवलम्ब्य च
विस्तरेण निरूप्यते ।

(४२) चतुर्दशं स्वप्नस्मृतिप्रकरणमन्तःकरणस्यापरोक्षताप्र-
तिपादनपूर्वकमात्मनस्तद्वृत्तास्पृश्यं प्रतिपादयति ।

(४३) पञ्चदशं नान्यदन्यन्नाम यत्रात्मनः संसारिस्वभाव-
त्वमेकदेश्यपक्षिप्रं प्रतिक्षिप्तम् ।

(४४) (४५) षोडशं पार्थिवं नाम यत्र वैशेषिकादिसक-
लतार्किकमतनिराकरणेन ब्रह्मेकत्वज्ञानस्य स्वरूपावस्थानल-
क्षणमोक्षहेतुत्वं प्रपञ्चितम् ।

(४६) (४७) सप्तदशं सम्यग्भूतिर्नाम वेदान्तशास्त्रानुधा-
रित्या आत्मज्ञानप्रक्रियाया विस्तरेण प्रदर्शकम् ।

(४८) (४९) (५०) (५१) अष्टादशं तत्त्वमसि नाम यत्र
कूटस्थं चिदेकतानं सात्त्विकं नित्यापरोक्षमेवात्मानं शास्त्रं ब्र-
ह्मेति प्रतिपादयतीत्येतदर्थस्य स्पष्टप्रतिपत्तये तत्त्वंपदार्थप-
रिशोधनपूर्वकं ब्रह्मात्मैक्यलक्षणवाक्यार्थनिरूपणपुरःसरं प्र-
त्यगात्मनः सकला अनर्था अन्तःकरणचतुष्टयोपाधिका इति
महता विस्तरेण प्रतिपादितम् ।

(५२) एकोनविंशमात्ममनःसंवादो नाम यत्र मनसः स्व-
रूपं व्यापारं चानुसंधाय तद्विलापने यत्र कार्यं इति बोध-
यित्वा निबन्ध उपसंहृतः ।

तदित्यमनुपमगद्यपद्यमयैर्ब्रह्ममीमांसासारांशस्य माकल्ये-
न संवाहकैर्भूयोभिरुपदेशैर्यं निबन्धः समुल्लसतीत्युपदेशस-
हस्रीति नामधेयमस्य सान्त्वयम् । यद्यपि समाहारे द्विनौ सह-
स्रोपदेशीति युक्तमभिधानं तथापि

“उपदेशसहस्र्याः स गद्यबन्धो यथामति”

“उपदेशसहस्रीयं विवृता हि महात्मभिः”

इत्येतटीकाकाररचितप्रबन्धद्वयान्तिमपद्याभ्यामुपदेशसह-
स्रीत्यभिधानस्यैतटीकाकारसमततायानिश्चयेन लोकेष्येतदुन्य-
स्योपदेशसहस्रीत्येव व्यवहारस्य दर्शनेन चास्माभिरपि तथैव
व्यवहृतम् । तदुपपत्तिश्च सिद्धान्तन्यायेनोपदेशाः सहस्रम-
स्यामुपदेशानां सहस्रमिति वा बहुव्रीहिषष्टीतत्पुरुषाभ्यां
चिन्तनीया । तत्र बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोः पसंख्यानमित्य-
स्याप्रवृत्तिः पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वाद्वाच्या, तत्पुरुषे तु
परवल्लिङ्गताया अप्रवृत्तिः कथं चिद् वाच्या, उभयथापि ङीष्
तु पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वादेव वाच्यः । प्रयोगाश्चैवंजातीयः
पुराणादौ बहवो दृश्यन्ते । यथा

“चिन्तितं समवाप्नोति पठङ्कूकशतीमिमाम्”

इत्यादयः ॥ सेयं मया महता परिश्रमेण संशोध्य काशी-
विद्यासुधानिधेस्त्रयस्त्रिंशमङ्कमारभ्य द्वापञ्चाशाङ्कपर्यन्तैर्वि-
श्वशङ्केः संप्रकाशिता ज्योत्स्नेष विद्वज्जनमानसकुमुदानि
विकासयन्ती मामकान् संशोधनादिपरिश्रमान् सफलयतादि-
ति सर्वान्तर्यामिणमुपयाचते ।

सांख्यशा० बालशास्त्री

॥ श्रीः ॥

। शालिकनाथीयप्रकरणपञ्चिकाया उपलब्धस्यान्तिमभागस्य
वर्णनम् ॥

पूर्वमेतत्पञ्चारम्भे महाशयविद्वलशास्त्रिणा प्रकरणपञ्चि-
कायाः (७८) पञ्चाण्यादित उपलब्धानि तदनुसारेण तद्वर्णन-
मकारि । संप्रति च तस्यैव जीर्णपुस्तकस्य कस्य चिन्महारा-
ट्टस्य वेश्मनि शततमपत्रप्रभृतिषड्विंशत्युत्तरशततमपर्यन्तानि
(२७) पञ्चाणि मयोपलब्धानि । चरमे च पत्रे (समाप्ता चेयं
प्रकरणपञ्चिका) इति पुस्तकलिपिसदृशाक्षरैश्च पङ्क्तिर्दृश्यते,
तेन चेयसाप्यस्य स्पष्टमेवावधार्यते । एवं तदनुकूपयैव (सं-
वत् १६४१) इति लिप्या लिपिकालोपि । एवमेतच्चरमपृष्ठे
(१२६) इत्यङ्कस्य दर्शनेनारम्भपृष्ठे यद् (१०२६) इति लिखि-
तमस्ति तच्च हिन्दुर्लेखकप्रमादपतितः पत्रसंख्याङ्कश्चायमित्य-
पि व्यक्तं निश्चीयते । यद्यप्युपलब्धेभ्यः पत्रेभ्यः पूर्वाणि (२१)
पञ्चाणि न लब्धानि लब्धेष्वपि वाक्यार्थमातृकानामकप्रकरणं
किंचित्स्वरिद्धतद्वितीयपरिच्छेदप्रभृत्येव लब्धं तथाप्यतिप्राचीनः
परमप्राष्ठसंस्कृतो दुर्लभतमोऽयं निबन्धराज इति तावानेव
प्रकाशमर्हतीति श्रीमन्महाशयप्रभुवरशिष्यसाहिबवर्याणाम-
नुमत्या संशोधनपुरस्सरं तं प्रकाशयितुमुत्सहते ।

सांख्य० बालशास्त्री

॥ ओपरमेश्वरो जयति ॥

प्रकरणपञ्चिकायां वाक्यार्थमातृकाया

द्वितीयः परिच्छेदः ।

निहादिशब्द एव प्रमाणमिति साहसम्, अणुहीतसंबन्धस्य
शब्दस्यावाचकत्वात् । अनवधारिते हि संबन्धिनि संबन्धबो-
धवैधुर्यात् । यत् च तत्र स्वाध्यायाध्ययनविधिना सर्वं विधा-
यका आत्मा च नियुज्यन्ते, पुरुषं हि विधिः प्रेरयति यश्च
येन प्रेर्यते तेऽचेतना न युज्यन्ते न चाचेतनानां नियोज्य-
त्वमपि संभवति, अनियोज्यत्वे किं तच्च युज्यते । तदप्यनुप-
पन्नम् । शब्दभावनासु सर्वशब्दानां स्वत एव सकर्तृत्वाद्विनि-

योगानपेक्षणात् । अथ न पुरुषप्रेरणे विनियुज्यन्ते किं स्वर्थ-
विबोधने । तदपि न घटते । तत्रापि नियोज्यानपेक्षायास्तुत्य-
त्वात् । अध्ययनविधेरचाक्षरसंस्काररूपाध्ययनविधायकत्वा-
भ्युपगमः । तथा चाहुः ।

द्रव्यादीनां पुनः कस्मिन् स्वाध्यायोन्तर्गते भवेत् ।

त्रिधापि प्रतिभात्यस्मिन् संस्कार्यत्वस्य निर्णयः ॥

संस्कार्यगणनायां च युक्तेवाक्षरसंस्क्रिया ।

स्वाध्यायो हि स्फुटं कर्म साक्षात्संस्क्रियते हि सः ॥

इति । संस्कारविधिश्व न संस्कार्यं नियुक्ते, प्रमाणान्तराव-
सितोपयोगस्य शेषित्वात् । संस्कारपर्यवसायी तु संस्कारवि-
धिर्न संस्कार्यस्य कार्यं कल्पयेतेति । आत्मा चाध्ययनविधिना
नियुज्यते विनियुज्यते वेति प्रतिपत्तिद्वयस्याप्यसंभवाद् अ-
नुपपन्नम् । कथं च पुरुषप्रवृत्तिस्तस्या भाव्या । न तावदन-
न्तरनिष्पत्तेः विधिज्ञानस्य करणत्वाभावेऽप्रसङ्गात् । क्रिया-
फलं हि तदा पुरुषप्रवृत्तिः स्यात् । न च क्रिया स्वफलप्रस-
वाय करणमपेक्षते । न च गमनं संयोगविभागारम्भे करणापेक्षम् ।
स्यान्मतम् । शब्दो विधिज्ञानं जनयित्वा तत्करणानुगृहीतः
प्रेरणारूपं स्वव्यापारमारभते इति, न करणत्वाभावः क्रिया-
निष्पत्तावेव करणत्वात् । तदिदमलौकिकम् । नहि कस्य चि-
द्वस्तुनः स्वज्ञानमुत्पादहेतुः प्रतीतम् । एवं चार्थवादोदितप्राश-
स्त्यस्यापीतिकर्तव्यतात्वं विध्वस्तम् । योग्यतया हि तस्य त-
थाभावः । न च प्रेरणोत्पत्तो शब्दकर्तृकायां करणीभूतज्ञाना-
नुग्रहयोग्यता तस्य शक्यतेऽवगन्तुम् । पुरुषकर्तृकायां प्रवृत्तौ तस्य
योग्यतावगमः, प्रशस्ते प्रवृत्तिदर्शनात् । स्यान्मतम् । अप्रशस्त
पुरुषप्रवृत्त्यसंभवे प्रेरणैव नोपपद्यते । तदसंभवायसा
क्रियानिष्पत्तिः, क्रियानिष्पत्त्यायसैव फलसिद्धिरिति लोके प्र-
तीतम्, अत एव तस्मिन् पक्षे निष्फलपि प्रेरणसिद्धेः प्रवृत्तिः
स्यात् । अथ फलमपीतिकर्तव्यतापदनिवेशि प्राशस्त्यवदतत्स-
दभावे प्रेरणा निष्पद्यतइति चेत् । तर्हि फलमेवास्त्वितिक-
र्तव्यतांशपरिपूरकं किं प्राशस्त्येन । सत्यमेतद्, अस्ति तावत्
तदपीति न त्यज्यते । एवं तर्ह्यश्रुतप्राशस्त्ये तदपेक्षा माभूत् ।
ततश्च तदपि देशादिकल्पनमघटमानं केवलस्य विधेर्विही-
मवत्करणेतिकर्तव्यताकल्पना कल्पनामात्रमेव दर्हिहोमवदि-
ति च सिद्धौ दृष्टान्तः । तत्र श्रौतद्रव्यदेवतास्मृत्याधारप्रा-
प्ताचमनादीतिकर्तव्यतामात्रेणोपकारप्राप्तेरभिमतत्वात् । नह्ये-
कस्यैव वस्तुनोऽनुयाहकताऽनुयाह्यता च स्वात्मन्युपपद्यते ।
अथ शब्दः प्रेरणां करोत्येव, प्रवृत्तिस्तु न तावन्मात्रेण, किं तु
तज्ज्ञाने सति । एवं तर्हि ज्ञानफलमेव प्रवृत्तिरस्तु न प्रेरणा-
फलं, तस्मिन्सति भावादसति च अभावात् । तथा च सति

शब्दभावनाविधिरिति न सिद्धम् । किं च शब्दो ऽम्बरगुण इति प्राप्यकारीन्द्रियवादिनाभ्युपेयम्, अन्यथा नभसः श्रोत्रभूतस्य शब्दस्य च प्राप्यसंभवात्संयोगसमवाययोरन्यतरस्य प्राप्तिरूपत्वात्, संयोगस्यान्यतरकर्मजस्योभयकर्मजस्य संयोगजस्य द्रव्यत्वे शब्दस्य नभसा सहासंभवात्, तस्य त्रैविध्यनियमात्, पारिशेष्यात्समवायः प्राप्तिरित्याकाशगुणः शब्दः । न च तस्य व्यापारसंभवा, द्रव्याश्रितत्वाद्यापाराणां । कथं तर्हि शब्दस्याभिधानलक्षणो व्यापार आश्रीयते । यथा तत्तथा श्रूयताम् । यत्तदात्मन्यर्थविषयज्ञानं शब्दविषयज्ञानानन्तरं जायते तच्छब्दकत्रार्थतया यदा विवक्ष्यते तदा तदभिधानमित्युच्यते । परस्य व्यापारे भवत्येव कर्तृता परित्यन्दइवात्मन इति न कश्चिद्वेषः । कथं चासौ शब्दव्यापारो ऽर्थभावनाविषयः । एकप्रत्ययवाच्यत्वादिति चेत् । तदुक्तम् ।

विधिभावनयोश्चैकप्रत्ययवाच्यताकृतः ।

धात्वर्थताप्रथमं तावत्संबन्धोध्यवसीयते ॥

इति । तच्च । प्रत्ययस्य भावनाभिधानमस्मिन्पक्षे दुर्घटं यतः । ननु च सर्वाख्यातानां भावनावचनता करोतिसामानाधिकरण्यादध्यवसीयते । तथाहि । भवत्यर्थस्य कर्तुः प्रयोजकव्यापारो भावना । सैव च कृतिः । भाव्यमानस्य क्रियमाणत्वात्स कृतिकर्मत्वात् । किमकार्षीदपाक्षीत् करोति पचति किं करिष्यति पच्यति इति प्रश्नोत्तरदर्शनात् । करोत्यर्थः सर्वाख्यातैरभिधीयते इति गम्यते । अन्यथा करोत्यर्थविषयप्रश्ने तदुत्तरानुपपत्तिः । तत्रापि सत्यामपि प्रकृतौ घञन्तादिषु करोत्यर्थानवबोधात् । आख्यातप्रत्ययसचिधाने च तदवगमाद् आख्यातानामेव सार्थ इति निश्चीयते । तदसत् । किं करोतीत्यस्य प्रश्नस्य यद्वयमर्थः यत्करोति तत्किमिति तत्र चेत्पचतीत्युत्तरं स्यात् । तदा पाकं करोतीति स्यात्तस्मिन्नर्थे पचतीति वर्त्तते । तथा च सिद्धेदाख्यातानां करोत्यर्थता । न चैतदेव मनवगते हि धातुवाच्ये व्यापारविशेषे तद्विशेष एवैवं दृश्यते, तत्र पचतीत्युत्तरं, तथा च न सिद्ध्यति धात्वर्थातिरिक्तकरोत्यर्थवचनता आख्यातानाम् । सर्वधात्वर्थाश्च कस्य चिदभूतस्य भवनेनुकूलतां भजन्तः करोत्यर्थतामापन्नाः करोतिना प्रष्टुं निर्देष्टुं च शक्यन्तइति तद्विषयप्रश्नोत्तरे ऋषेति । किं च धातुवाच्यव्यापारविशेषविषयत्वेनापि प्रश्नोत्तरयोरुपपत्तौ तदतिरिक्तकरोत्यर्थवाचकता ऽऽख्यातानां न शक्यते वक्तुम् । अपि च सम्यक्सक्रियेषु देवदत्तादिषु व्यापारभेदसंभवाद् घटेतां प्रश्नोत्तरे, व्यतिरिक्तकरोत्यर्थविषये किं करोति अथ गच्छति इति प्रश्ने गच्छतीति चोत्तरे गमनातिरिक्तव्यापाराभावादनुपपत्तिरेव स्यात् । धात्वर्थविशेषवि-

षयत्वे तत्राप्युपपत्तिः । अथ संयोगविभागौ धात्वर्थः परित्यन्दस्तु विभक्त्यर्थ इति तत्रापि धात्वर्थव्यतिरिक्तव्यापारसंभवाच्चानुपपत्तिः । तच्च । परित्यन्दस्यैव गमिवाच्यत्वाच्च केवले संयोगे विभागे वा गमेः प्रयोगः । स्यादौ श्येनेन वियुक्ते संयुक्ते वा अप्रयोगात् । नापि द्वयोः कृत्यन्य निपतिते श्येने स्यादौ प्रयोगप्रसङ्गात् । एकक्रियाक्षणाजन्यौ संयोगविभागौ गमिवाच्यविति यदुच्यते तर्हि क्रियैवास्तु वाच्या, किमसावुपाधिकोऽटौ निवेश्यते । एवं ह्युपाधिसमाश्रयणैरवमेव परित्यन्दं भवति । अपि च वृद्धव्यवहाराच्छब्दार्थनिर्णयः । न चाख्यातानां भावनावचनत्वमन्तरेण कस्य चिद्वृद्धव्यवहारस्यानुपपत्तिः । प्रश्नोत्तरे तु संबन्धज्ञानोत्तरकालभाविनी । अतो न तद्वशेन संबन्धनिरूपणा, कर्त्तादिसंख्यामात्रवाचितया आख्यातप्रयोगोपपत्तौ नाधिकं वाच्यं शक्यं कल्पयितुम् । अपि च पाकं करोति देवदत्त इत्यत्र तावत्पच्यर्थे पाकशब्दो ब्रवीति तदनुगुणं प्रयत्नं करोतिराचष्टे । आख्यातं तु केवलकर्तृसंख्यां वक्तीति सिद्धं तन्मात्रवाचित्वम् । अतोऽन्यत्रापि तत्रैव वर्त्ततइति युक्तम्, एवं च पचति देवदत्त इत्यस्य यद्विवरणं पाकं करोतीति तदप्यनुपपन्नम् । पचतीत्यत्र यः पुरुषप्रयत्नो यत्संबन्धेन पच्यर्थः साध्यभूतः तं करोतिना प्रकृतिभूतेनोपादाय विवरणोपपत्तिः । यत्रापि प्रयोगो गमनं करोतीति न प्रयत्नोपरोस्ति तत्रापि गमनस्य साध्यतां दर्शयितुं गौणः करोतिप्रयोगो द्रष्टव्यः, पचतुयेपि तुल्यत्वात् । यस्तु देवदत्त औदनं पचतीत्यादौ वृद्धव्यवहारे एव प्रकृत्यर्थातिरिक्ते प्रयत्ने प्रयोगादाख्यातानां तदर्थतामाह । स इत्थं शिक्तयितव्यः । वत्स किं न वेत्सि । अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति । इह च प्रकृत्यर्थात्तेषां प्रयत्नप्रतिपत्त्युपपत्तेर्न शक्यते तद्वाचकताख्यातानामाश्रयितुं मति । ननु प्राभाकरा अपि भावनावचकतां कथमाख्यातप्रत्ययस्येच्छन्ति । उच्यते । न सर्वाख्यातप्रत्ययानां भावनावचनत्वमभ्युपेयम्, किं तु कार्यभिधायिना लिङादयः कार्यस्यान्ययानभिधानात् कृत्यभिधायिन इष्यन्ते । कृतिसंबन्धि हि कार्यं कृत्यनभिधाने नाभिहितं स्याच्चक्ष्यस्ति संभवः कृतिश्च नाभिधीयते कार्यं च नाभिधीयतइति । अथ मतम् । यथा दण्डीत्यत्र प्रत्ययेन दण्डो नाभिधीयते, अथ च तद्विशिष्टपुरुषप्रतीतिरित्येवमिहापि भवेदिति । तच्च । तत्राप्यप्रतीते दण्डे न तद्वति प्रत्ययः । अस्ति च तत्र प्रकृतिभूतो दण्डशब्दः । स च तस्य प्रत्यापयिता, न चेह तथा संभवति, प्रकृतीनां पुरुषव्यापाराभिधाननियमात् । पुरुषो हि चेतनः कार्यं लिङादिभिरवबुध्यते । न चासौ परकृतिसंबन्धि स्वयं कार्यं बोद्धुमलमिति तदीयकृत्यभिधानमेवित्यम् । तस्य

च कृतिः प्रयत्नरूपा न च संबन्धननुभवे तदभिधायिन इति न दृष्टव्यायस्यायं विषयः । स्यान्मतं, यथा तिङ्गं कर्त्तादिसंख्यामात्रवचनता क्रियाक्षेपेण च कर्त्तादीनां प्रतीतिः तथेहापि क्रियाप्रयत्नमाक्षिपति माभूतस्य लिङ्गाच्चतेति । तदसत् । यद्यपि प्रकृत्यर्थभूतया क्रियया प्रयत्न आक्षिप्यते तथापि तदायत्तसिद्धिकृतया कथमपूर्वं गम्यते । प्रयत्नाभिधाने तदवच्छिन्नतयाभिधीयमानं तदायत्तसिद्धिक्रमवगम्यते नान्यथा । न च कृत्यनवच्छिन्नं स्वरूपमात्रेणापूर्वमभिहितं कृतिमाक्षेपमलम् । अवगतसंबन्धं हि वक्ष्यातिष्यते । न च शब्दमन्तरेणापूर्वस्य प्रयत्नसंबन्धावगमे कारणान्तरमस्ति । अतः कथं तत्प्रयत्नमाक्षिपेत् । तस्मादपूर्वकार्याभिधायिनां प्रयत्नाभिधानमवश्याश्रयणीयमिति विषयकरणीये निपुणतरमुपपादितमित्यलमितिप्रसङ्गेन ॥

तच्च न क्रियामात्रकं तावदहं बुद्ध्वा प्रवृत्तो, न चापि फलमात्रकं, न क्रियाफलसंबन्धमात्रं वा । क्रियाफलयोः साधनसाधनतावगमेपि न प्रवृत्तिरूपपद्यते । वृत्तिहेतोर्भाजनेतीति वर्तमाने वा उपवृत्तिर्भविष्यत्यपि तत्साधने सामुद्रविदाख्यातद्वानुष्ठानाभावात् । पुरुषाशयावगमस्तु प्रवृत्तिहेतुतया नाशङ्कितोपि स्वतन्त्रप्रवृत्तो व्युत्पत्सोर्दूरोत्सारितत्वात् । किं तु कार्यतां बुद्ध्वा प्रवृत्तो ममेदं कार्यमिति प्रतीत्याहं सर्वत्र प्रवृत्तः । तथाहि ।

आस्तां तावत्क्रिया लोके गमनागमनादिका ।
अन्ततः स्तनपानादिस्तृप्तिर्कार्यपि या क्रिया ॥
सा यावन्मम कार्येयमिति नैवावधार्यते ।
तावत्कदापि मे तच्च प्रवृत्तिरभवन्नहि ॥

अत्रापर आह । सत्यं कार्यावगमादेव प्रवृत्तिरिष्टसाधनतैव तु कार्यता । न परा काचित्सेव प्रवृत्तिहेतुर्विधिरुच्यते । तदाह ।

अपेक्षितोपायतैव विधिरिष्टो मनीषिभिः ।
ततो ह्यध्यवसायादिर्वा कस्मान्नाभिधानतः ॥

तथा ।

पुंसां नेष्टाभ्युपायत्वात् क्रियास्वन्यः प्रवर्तकः ।
प्रवृत्तिहेतुं धर्मे च प्रवदन्ति प्रवर्तनाम् ॥
कर्तुरिष्टाभ्युपाये हि कर्त्तव्यमिति लोकधीः ।
विपरीतं त्वकर्त्तव्यमिति तद्विषये ततः ॥

तच्च तावदिदमेव वक्तव्यम् । अतीतस्य वर्तमानस्य चेष्टसाधनतास्ति न च तत्कार्यतया ऽवसीयते । तेनान्या कार्यता

ऽन्या चेष्टसाधनतेति । तथा च प्रवृत्तिरपि तन्मात्रावगमायत्ता न भवतीति उपेत्यैव तावत्तं फलसाधनताकार्यतयोर्भेदं विनिर्दिशति फलसाधनता नाम या सा नैव च कर्त्तव्या ।

कार्यता कृतिसाध्यत्वं फलसाधनता पुनः ।

करणत्वं फलोत्पादे भिद्यते ते परस्परम् ॥

यद्यप्येकवस्तुनिवेशिता द्रव्योः तथापि स्वरूपभेदो ऽभ्येव । तदेव हि वस्तु फलं प्रत्युपायभावात्फलसाधनमित्युच्यते । कृत्यधीनात्मलाभतया च कार्यमिति । किमिति इष्टाभ्युपायेष्वेव कर्त्तव्यतावगमो ऽन्यत्र नेति । तत्राह ।

किं तु स्वयं क्रेशरूपं कर्म यत्कार्यतां व्रजेत् ।

फलसाधनता तच्च कारणं तेन कार्यता ॥

तद्वावभाविनी नित्यं तदात्मेष प्रतीयते ।

स्वभावेन हि कर्माणि दुःखोत्पादहेतुभूतानि । तेषु कार्यत्वावगमः फलसाधनतावगमनिबन्धनः । कार्यता हि न कृत्यधीनसिद्धिमात्ररूपा, किं तु कृतिं प्रति प्रधानभूतं सद्यस्तदधीनसत्ताकं तत्कार्यमुच्यते । तच्च कृतेः प्रधानं यदधिकृत्य कृतिः प्रवर्तते । न च दुःखं दुःखहेतुभूतं वाधिकृत्य कृतेर्वृत्तिरूपपत्ता । नाप्यदुःखमदुःखहेतुं वा । किं तु सुखं सुखहेतुं वा । तत्र न तावत्स्वयं सुखरूपं कर्म । सुखसाधनमपि चेन्न स्याद् न तस्य कृतिं प्रति प्राधान्याभ्युपगमो घटते । अतः कर्मसु कार्यत्वावगमः फलसाधनतावगमनिबन्धन इति ज्ञापककोटिनिविष्टां फलसाधनतां कार्यतानुबध्यते । न त्वसौ तदात्मैव । तथा चासाधनस्यापि सुखस्यैवास्ति कार्यता । सुखं हि सर्वः कार्यतयावैति । न तस्य फलसाधनतामपेक्षते । तेन साधनतोत्तीर्णकार्यतावगमेन मे प्रवृत्तिरिति निश्चित्य व्युत्पत्समानश्चैत्रं प्रवर्तमानं दृष्ट्वा ऽनुमिनोति, चैत्रोपि कार्यबोधात्मप्रवर्ततइति चैत्रस्य प्रवृत्तिर्दुर्मेणी कार्यबोधनपूर्विकेति साध्यो धर्मः बुद्धिपूर्वकत्वे सति प्रवृत्तिस्त्वान्मदीयप्रवृत्तिवदिति । लिङादयश्च प्रवृत्तिहेतुभूतार्थाभिधायिनः कार्यमेवाभिदधते । तस्यैवावगतस्य प्रवृत्त्यनन्तरकारणत्वात् । इच्छा यद्यपि प्रवृत्तिहेतुस्तथापि सा लिङादिवाच्या न भवति तदवगमस्य प्रवृत्तावनपेक्षितत्वात् । उत्पत्ता हि सा प्रवृत्तिकारणं नावगता । नन्वेवमपि कथं लिङादीनां कार्यं व्युत्पत्तिरिति । अत आह ।

शब्दान्तराणि स्वार्थेषु व्युत्पद्यन्ते यथैव हि ।

आवापोद्गापभेदेन तथा कार्यं लिङादयः ॥

लिङादिशुक्तवाक्यश्रवणे तद्वावभाविन्या प्रवृत्त्या विशिष्टकार्यावगतिमनुमाय वाक्यस्य तावद्वेतुतामध्यवस्यति । तत्रापि कार्यभागः केन शब्दाशेनाभिहित इति विवेचने लि-

डाद्यावापेन कार्यावगतिदर्शनात्तद्वृत्तरे चादर्शनात्तस्य कार्या-
वगते कुर्वन्तीति शब्दान्तरादलिङादीनां कार्यवाचकत्वव्यु-
त्पत्तिसिद्धिः । ननु लोकव्यवहाराल्लिङादयो वाचकतया व्यु-
त्पाद्यमानाः प्रेषादिष्वेव वाचकतया व्युत्पत्तिमहन्ति । त-
त्रैव तेषां प्रयोगदर्शनादिति ।

कार्यमेव हि कर्तृणां ज्ञायः समकनीयसाम् ।

प्रवृत्त्यापेक्षया भेदात्प्रेषादिव्यपदेशभाक् ॥

प्रवृत्त्यपेक्षया ज्ञायसा वक्ता प्रतिपाद्यमानं कार्यं प्रेष
इति व्यपदिश्यते । समेनामन्त्रणं हीनेनाध्यक्षणमिति प्रेषा-
दिप्रतिपादका अपि च लिङादयः ।

कार्यमेव हि सर्वत्र प्रवृत्तावेककारणम् ।

प्रवृत्त्यव्यभिचारित्वाल्लिङाद्यर्थोवधार्यते ॥

प्रवृत्तिर्ह्ये बालेन स्वात्मनि कार्यावगमपूर्विका प्रतिपद्येति
सर्वपुरुषानपि प्रवर्तमानान्दृष्ट्वा कार्यावगममेव बालः कल्पय-
तीति प्रेषादीनामपि प्रवृत्तिः कार्यावगमनिबन्धनेति कर्तव्य-
मेव हि प्रेषादिव्यपदेशयोगीति सिद्धम् ॥ वस्तुतस्तु प्रेषादी-
नामपि प्रवृत्तिव्यभिचारित्वात्कार्यस्य च प्रवृत्तिषु सर्वासु हे-
तुभूतत्वात्प्रेषादिष्वपि लिङादीनां कार्यमेवार्थ इति निश्ची-
यते । केन पुनः प्रमाणेन बालः स्वयं कार्यमवगच्छति यतः
प्रवर्तते इति, अत आह ।

कृतिसाध्यं प्रधानं यत्तत्कार्यमवसीयते ।

तच्च मानान्तरेणापि वेद्यमोदनपाकवत् ॥

कृतौ सत्यां च भावादसत्यां चाभावादनुमानतः कृतिसाध्य-
ता तावदवगम्यते । यदधिकृत्य कृतिः प्रवर्तते तत्कृतिः प्र-
धानम् । प्रयत्नश्च कृतिः । स च मानसप्रत्यक्षवेद्य इति विशि-
ष्टे प्रयोजनतापि प्रयत्नस्य प्रत्यक्षवेद्यैव तेन प्रत्यक्षानुमाना-
भ्यामवगम्यते । यथा चौदनः पाकस्येति न किं चिदनुपपन्नम् ।
उपसंहरति ।

एवं कार्यात्मके ऽप्यर्थे व्युत्पद्यन्ते लिङादयः ।

तदन्वितेषु स्वार्थेषु तथा शब्दान्तराण्यपि ॥

एवमपि कथं मानान्तरावेद्यकार्यवाचिता लिङादीनामि-
त्याशङ्क्य मीमांसामवतारयति ।

संप्रधार्यमिदं त्वच्च तत्कार्यं किं क्रियात्मकम् ।

यद्वा तद्व्यतिरेकीति ।

को नु निर्णय इत्यत्राह ।

तच्च लोकानुसारतः ॥

प्रमाणान्तरविज्ञेया क्रिया कार्येति यद्यपि ।

प्रतिभाति ।

लोके हि लिङादियुक्तवाक्यश्रवणे विशिष्टक्रियानुष्ठानद-
र्शनात्तद्विषया कार्यावगतिर्लिङादिभिः क्रियत इति युक्तम् ।
अवगतिप्रवृत्त्योरेकविषयत्वात् । नहि अन्यत्कार्यतयावगम्या-
न्यत्र बालः प्रवर्तते । किं च क्रियायां कार्यभूतायां लिङादि-
युक्तवाक्यप्रतिपाद्यमानायां शक्तिरूपनालाघवं स्यात् । तथा-
हि, धातुरेव कार्यभूतं स्वार्थं व्रवीतु । तथाभूतार्थवाचिनस्तु
धातोः परे लिङादयो भवन्तीत्याश्रीयताम् । लिङादिश्रवणे तु
तथाभूतार्थतया धातुः प्रयुक्त इत्यवगम्य कार्यभूतधात्वर्थोवग-
मः संप्रपद्यते । यथा लिङादिभ्यो वर्तमानाद्यध्यवसायः, ते-
ष्वपि वर्तमानेन वर्तमानाद्वातोर्लङित्येव सूत्रार्थः । कर्त्तादि-
संख्यामात्रवाचित्वमेव केवलं लिङादीनामिव लिङादीनामप्यर्थ
इति क्रियैव कार्यतया वेदे ऽप्यवगम्यत इति यद्यपि विवेक-
समर्थानामवगतिर्भवति ।

तथा वेदे सिद्धान्ते ऽवस्थिते सति ॥

स्वर्गकामादयः कार्ये नियोज्यत्वेन संगताः ।

स्वर्गकामादयः शब्देर्वक्तव्या इत्यवस्थितम् ॥

षष्ठाद्वे ह्येतदुक्तम् । लिङादिप्रयोगे तावत्कार्यावगतिरस्ती-
ति निर्विवादम् । कृतिसाध्यं च कार्यं भवति । सति कर्तरि
तस्यात्मलाभः । कर्तृलाभश्च स्वसंबन्धिकार्यविबोधे सति
भवति नान्यथा । तेन यद्यपि लोकानुसारेण क्रियाया एव
कार्यतया बोध्यमानाया वाक्यार्थत्वात्तदन्वयित्वाच्चेतरेषामपि
पदार्थानां कारकत्वादृते चान्यस्य क्रियान्वयित्वासंभवाज्ज्ञेहि-
तोष्णीषन्यायेन विशेषणभूतस्वर्गकामनासमर्पणपरतया कर्तृ-
विशेषणत्वेन स्वर्गकामस्यान्वयो ऽवगम्यते, तथापि स्वसंब-
न्धिकार्यबोद्धृत्वेनैवान्वयो वर्णनीय इति नियोज्यसमर्पकत्व-
मेवाश्रीयत इति ॥ एवमपि किमित्याह ।

नियोज्यः सर्वकार्ये यः स्वकीयत्वेन बुद्ध्यते ।

तथापि किमित्याह ।

स्वर्गादिः कामयोगाच्च साध्यत्वेनैव गम्यते ॥

साध्यविषयैव हि सर्वत्र कामना भवति । तेन तत्संबन्धा-
त्साध्यभूतं स्वर्गादि काम्यमानतया पुरुषं विशिनष्टि ।

तेन साध्यत्वपर्यन्तस्वर्गादीच्छाविशेषितः ।

तदेव शक्यतात्कार्यं बोद्धुं यत्काम्यसाधकम् ॥

अत्र किञ्चिदाह । यद्यपि कामनायोगात्साध्यता स्वर्गा-
दीनामवगम्यते । तथापि प्रकृतकार्यसाध्यत्वावगमो निष्प्रमाणाक
एव । अन्यसाध्यस्यापि साध्यत्वसंभवात् । न च यत्काम्यते

तस्यावश्यं साधनमस्ति मनोरथपरंपराहृतचेतसो हि तस्मास्ति यन्न कामनाविषयीभवति । न च तस्य सर्वस्य साधनं भवति सर्वज्ञत्वमपि के चित्कामयन्ति न च तस्योपायसंभवः । अथ तद्विच्छावतो ऽतत्साधने कर्तृता नोपपद्यते । तच्च । दृश्यन्ते हि सामाभिगमनकामा हि यादृच्छिकीषु क्रियासु प्रवर्त्तमानाः । अपि च सर्वोभ्युपायार्थैव पुरुषस्तथापि प्रायशस्तद्विरोधिष्वेन्द्रियार्थेषु प्रवर्त्तमाना दृश्यन्ते । अत्रोच्यते । स्वर्गादिकं काम्यमानस्य तदेव कार्यतया बोद्धुमशक्यते । यदेव तस्य काम्यमानस्य सिद्धानुगुणमन्यथा हि तत्कामिना सता तत्कार्यतया ऽनवबुद्धं स्यात् । अपरिव्यक्ततत्कामनासंबन्धो हि तत्साधनं कार्यतया ऽवबुध्यते । तस्माद्वत्कामिनो यत्कार्यतयोपदिश्यते तत्तस्य काम्यस्य साधकमिति नियोज्यकार्यान्वयानुपपत्त्यैव गम्यते । एवं सति किं फलमित्याह ।

लिङादिस्तत्र कार्यं चेत् क्रियामेवावबोधयेत् ।

समन्वयो नियोज्येन तदानीमेव हीयते ॥

कथमित्याह ।

क्रिया हि क्षणिकत्वेन न कालान्तरभाविनः ।

स्वर्गादेः साध्यमानस्य न शक्ता जननं प्रति ॥

इष्टस्याजनिता सा च नियोज्येन फलार्थिना ।

कार्यत्वेन न संबन्धमर्हति क्षणभङ्गिनी ॥

कार्यविरोधि कर्मेति पमाणान्तरसिद्धम् । परिस्यन्दो ह्युत्तरदेशसंयोगोदयापवर्गीत्याशुतरविनाशिनी । स्वर्गश्च नियतदेशान्तरकालान्तरभोगः । ननु प्रीतिमात्रवचनः स्वर्ग इति षष्ठाद्वे साधितं प्रतीतिसाधनेषु द्रव्येषु स्वर्गशब्दप्रयोगात्, न च तेषु स्वरूपनिबन्धन एव तत्प्रयोगः । प्रीत्यपगमे तदभावात् । न च तत्साधनवचनता तदनभिधाने घटते । तदभिधानाभ्युपगमे न तद्वाचकतैव, लक्षणया तत्साधने प्रयोगोपपत्तेः । तत्र शक्तिकल्पनापरित्यागात् । अखण्डशब्दतया च दण्डिन्यायस्यासंभवात्तदन्तर्गतस्य दण्डशब्दस्य दण्डप्रत्यायकत्वसंभवात् प्रीतिश्च कर्मानन्तरभावित्वमपि संभवत्येव । उच्यते, न प्रीतिमात्रवचनतया ज्योतिष्टोमादिवोदानासु स्वर्गशब्दस्य प्रयोगो वगम्यते । अर्थवादेषु दुःखासंभिन्नचिरतरोपभोग्याभिलाषोपनेयप्रीतिश्रवणात् । तत्र यदि विध्युद्देशगतः स्वर्गशब्दस्तथाविधप्रीतिपरप्रयोगतया वर्ण्यते तदातिपरोक्षार्थवादपदानां वृत्तिरादृता न भवेदिति तदानुगुण्येन तादृश्यामेव प्रीतौ स्वर्गशब्दः प्रयुक्त इति निश्चीयते । तथावस्था नियतमेवं देशान्तरभोग्या । अतो न कर्मानन्तरभाविनीति न तत्र कर्मण आशुतरविनाशिनः साधनतावकल्पते । यस्मिन् हि पूर्ववर्त्तनि

यविष्याद्यते तत्तस्य साधनमितिलोकप्रतीतिरत एव च विनष्टस्यापि कर्मणः शास्त्रेण साधनत्वं बोध्यते इति ये ब्रूयते तेषां निरस्ताः । एवं चासावाशुतरविनाशिनी क्रिया स्वर्गकामिना नियोज्येन सह कार्यतया संबन्धुं नार्हति । स्वर्गं प्रति साधनत्वानुपपत्तेः ॥

शेष उत्तराङ्के

॥ अथ बालभारतस्य ॥

॥ तृतीयः सर्गः ॥

सुस्वादुशीतविशदः सुधारसो

यद्वक्त्रपद्मगतिसारसौरभः ।

कर्णप्रियोऽप्यजनि भारतीभवन्

कृष्णं तमानमत योगिनं जनाः ॥ १ ॥

दृष्ट्वा न ते क्वचन पाण्डवा इति

ख्याते चरैः कुरुनरेश्वरस्तदा

लक्ष्ये क्व तानिति स चिन्तयाकुलः

पप्रच्छ संसदि नदीसुतादिकान् ॥ २ ॥

भीष्मोऽभ्यधत्त सुलभः शुभेकभू-

भूखण्डभूषणमणिर्युधिष्ठिरः

शमिश्चरैरितिभिः स वीक्षितः

सर्वत्र पर्वतधुनीवनादिषु

यथातिशुद्धविधिविप्रमण्डली-

घुष्टचयीप्रमुदितस्त्रयीतनुः

काले जलं च तुहिनं च शक्तिमान्

धर्मं च मुञ्चति नृणामदुःखदम् ॥ ४ ॥

दुग्धैः सहर्षसुरभीस्तनच्युते-

रामूलमद्भुतरसासु भूमिषु

वापीषु यत्र जलमुद्रवत्यहो

पातालनिर्यदमृतौघसंनिभम्

सत्कर्मकान्तवपुषाद्भुताद्भुत-

श्रीलक्षणेन सुतवत्सलात्मना

धर्मण सत्यशुचिनाङ्घ्रिणान्वितो

देशोऽस्ति तत्र खलु धर्मनन्दनः ॥ ६ ॥

उचे सुशर्मनृपतिस्त्रिगर्तभू-

नाथस्तदा कुरुपतिं कृताञ्जलिः

ख्यातं चरैर्मम समस्तभूमिभाग-
 देशेषु मत्स्यविषयोऽद्य वर्ण्यते ॥ ७ ॥
 तन्निश्चितं चरति गुप्रचर्यया
 तत्रैव धर्मतनुजः सहानुजः ।
 दृश्यश्च केशचन कदाप्युपक्रमेः
 स्यान्नेष वो हरिरयोगिनामिव ॥ ८ ॥
 तन्मत्स्यराजनगरादुरामहे
 वृन्दं गवां तदिह चेद् द्विषः स्थिताः ।
 तद्गोपरीभवस्था गमिष्यति
 प्रत्यक्षतामसमयेऽपि फाल्गुनः ॥ ९ ॥
 तत्रापि ते यदि भवन्ति न ध्रुवं
 वीरप्रकाण्ड तदपाण्डवं जगत् ।
 तत् तादृगद्भुतविभूतिभूषणं
 मत्स्याधिभूनेन विगृह्य गृह्यते ॥ १० ॥
 यो नाम धामचयधाम कीचक-
 स्तस्याजनि क्षितिपतेश्चमूपतिः ।
 देवाज्जगाम जगतां स दुर्जयो
 गन्धर्वकोपहुतभुक्पतङ्गताम् ॥ ११ ॥
 तन्मत्स्यभूमिविभुरस्तकीचकोऽ-
 स्माकं सशल्यरहितेव शर्करा ।
 आत्मप्रतापपरितापितात्मना
 तं वीर कीर्तिपयसा समं पिब ॥ १२ ॥
 गोचद्विषं सकलबन्धुमेकतो
 दूरेण गोहरणतो हरामि तम् ।
 तत्पतनं विभवमतमन्यतः
 स्वामिन् गृहाण विहितोद्यमः स्वयम् ॥ १३ ॥
 आदाय संविदमिमां सुशर्मणः
 प्रोत्साहितस्तपननन्दनादिभिः ।
 राजा रजःकलषकीर्तिसिन्धुना
 सैन्येन गोहृतिमतिस्ततोऽचलत् ॥ १४ ॥
 दिग्भ्यो यशः स्वमिव देहतः स्वतः
 पुण्यप्रतानमिव पावनं ततः ।
 भर्ता विगर्तविषयस्य याम्यदि-
 ङ्मुक्ता विराटनगराज्जहार गाः ॥ १५ ॥

पूर्णोऽथ धर्मतनयस्य वत्सरे ,
 गुप्ते तदा कलकलाकुलाननः ।
 गोपालजालपतिरेत्य संसदि
 श्वासेर्मिर्जर्जरितगीर्जगौ नृपम् ॥ १६ ॥
 यः कीचकेन करिणोव पल्लव-
 श्चक्रे पुरा स्फुरदकीर्तिकर्दमः ।
 देव विगर्तनृपतिः स एव ते
 जह्रे पुरस्य सुरभीरभीलुकः ॥ १७ ॥
 क्रोधोदुरः स धरणीधवो धनु-
 र्ध्वानौघरुद्धमरुदध्वकन्दरः ।
 प्रच्छन्नपाण्डुसुतसंयुतस्ततः
 संनद्धदुर्धरचमूचयोऽचलत् ॥ १८ ॥
 तैः सूर्यशङ्खमदिराश्वनामभिः
 पुत्रैर्युतः स नृपतिर्द्विषां बलम् ।
 प्रापेन्दुशुक्रबुधबद्धसंनिधि-
 र्ध्वान्तं प्रगे प्रतिपदं शुमानिव ॥ १९ ॥
 भोक्तुं रसेन चतुरङ्गतां गतं
 सैन्यं समानसमयं सुशर्मणः ।
 तत्कृष्टकार्मुकचतुष्टयच्छला-
 ज्जज्ञे यमस्ततश्चतुर्मिताननः ॥ २० ॥
 वीरोत्करेऽवनिविलासशालिनि
 स्वर्गाङ्गनासमुदये वियज्जुषि ।
 अन्तःपटाभमिषुमण्डपं व्यधु-
 स्ते पाणिपीडनमहोत्सवे तयोः ॥ २१ ॥
 स्पर्धानुबन्धिसुरसिन्धुमत्सरा-
 न्नेतुं सहस्रमुखतां निजं यशः ।
 युद्धक्रियानिरवधीन् क्रुधावधीद्
 वीरान् सहस्रमथ मत्स्यपार्थिवः ॥ २२ ॥
 तादृक्सहस्रमितवीरमर्दन-
 प्रोद्धतदुःसहमहःसहस्रकम् ।
 मत्स्यावनीशमवलोक्य लज्जया
 भ्रम्यां सहस्ररुचिरम्बुधौ व्यधात् ॥ २३ ॥
 उद्वृण्डकाण्डकृतवैरिमण्डला-
 वर्तस्त्रिगर्तनृपतिस्ततः क्रुधा ।

भूभङ्गभीषणमुखः करालदृग्-
 द्राङ्गस्यभूमिविभुमभ्यधावत ॥ २४ ॥
 कुन्त रयेण करमुक्तमाहवे
 दूरात् प्रविश्य हृदयेन विद्विषाम् ।
 पृष्ठेषु निःसृतमहो मुहुः करे
 वेगाय यस्य जगद्गुह्यस्तुरङ्गिणः ॥ २५ ॥
 दूरे पुरः स्थितमपि द्विषं प्रलि
 क्रुद्धा विमुच्य विशिखं महारथाः ।
 पश्चाद्विमुक्तममुमश्ववेगतोऽ-
 पश्यन् मृतं बलितकन्धरा यदि ॥ २६ ॥
 निर्भत्सितेव भटरक्तसिन्धुभिः
 संध्या जगाम विलयं स्वयं तदा ।
 अप्यन्धकारनिकरान्निकारवान्
 क्षीणः क्षणेन रश्मरेणुहम्बरः ॥ २७ ॥
 वीरासिपातधुतकुम्भिमण्डली-
 कुम्भोत्थमौत्तिकगणानुकारिभिः ।
 क्षिप्नोच्छलद्गुह्योऽर्दिताम्बर-
 स्वेदोदबिन्दुभिरिवोडुभिर्बभे ॥ २८ ॥
 भ्रश्यत्कृपाणततयोऽसिधेनुभि-
 स्तद्वेदतः प्रबलमुष्टिलीलया ।
 तस्यामशक्तिजुषि दन्तिवददे-
 स्तेनुस्ततोऽतिबलिनः कलिं भटाः ॥ २९ ॥
 एवं बलेन बलिनः सुशर्मण-
 स्त्वाप्तं जवेन गमिते बले स्थितः ।
 शको विराटजगतोपतिः प्रगे
 निस्तारकाततिरिवौषधीपतिः ॥ ३० ॥
 स्वध्वाङ्गभूषणमणिप्रभाभर-
 ध्वस्तान्धकारविशदं मदात् तदा ।
 उत्तालकालचरखं रणोत्सवं
 मत्स्यचिगर्तनृपती वितेनतुः ॥ ३१ ॥
 वर्षत्यमर्षजुषि बाणधोरणीं
 क्रुद्धे चिगर्तनरभर्तारि क्षणम् ।
 वृष्ट्याकुलच्छग इवाथ संकुचन्
 कष्टां दशमधित मत्स्यभूपतिः ॥ ३२ ॥

वर्षं यदोक्तसि यदन्नभोजिनो
 यूयं स्थिताः स किमुपेक्ष्यते युधि ।
 इत्यात्मवंशतिलकान् कुरुद्वहान्
 वक्तुं कृतोद्यम इवेन्दुरद्ययो ॥ ३३ ॥
 वीरेन्द्रमस्तक्रमणेः सुशर्मणो
 मूर्तेव कीर्तिरुदियाय चन्द्रमाः ।
 प्रेम्णैव पर्यभतेनमङ्गन-
 व्याजादकीर्तिरपि मत्स्यभूपतेः ॥ ३४ ॥
 बाणोत्करोर्वरशितस्तिरस्कृतः
 खड्गादिशस्त्रसमरैरपि क्षणात् ।
 मल्लोपमल्लकलया धुतः श्वसन्
 बद्धोऽथ मत्स्यनृपतिः सुशर्मणा ॥ ३५ ॥
 क्षिप्त्वा रथे तमथ याति वैरिणि
 व्याचष्ट मारुतसुतं तपःसुतः ।
 अस्मासु सत्सु यदयं द्विषा क्षित-
 स्तद्योरिवेन्दुमहसा हसत्यहो ॥ ३६ ॥
 एवं निगद्य शरपद्या दिवं
 वीरान् सहस्रमनयद् युधिष्ठिरः ।
 भीमः शतानि युधि सप्र तत्क्षणं
 माद्रीसुतो दशशर्ती सुशर्मणः ॥ ३७ ॥
 क्रुद्धस्य योद्धुमभिधावतस्ततो
 निर्मेध्य रथ्यरथसारथीन् पदा ।
 मोलिं चिगर्तनृपतेरलोहयद्
 भीमो महेभ इव मूर्च्छितात्मनः ॥ ३८ ॥
 मत्स्याधिनाथमभिमेध्य मारुतिः
 कारुण्यपुण्यसुकृतात्मचोक्तिभिः ।
 वीरोऽमुचत् तमप्रि वैरिणं हसन्
 दासस्तवाहमिति दीनवादिनम् ॥ ३९ ॥
 गृहीत राज्यमपि मे भवद्वलात्
 कीर्तां च संपदि च संचराम्यहम् ।
 अस्माकमेतदिति मत्स्यभूपतेः
 कङ्कादिभिः सह मुदोक्तयोऽभवन् ॥ ४० ॥
 एवं विमोच्य सुरभी मिलस्रभू-
 हर्षस्मितौघमिषमूर्तेकीर्तिभाक् ।

दूतेर्निदिश्य नगरे जयोत्सवं
तत्रैव रात्रिमवसद्विराटराट् ॥ ४१ ॥

इति दक्षिणगोथहः ॥

यस्य प्रगेऽथ पुरि गोकुलाधिपः
शुद्धान्तधामनि कुमारमुत्तरम् ।
व्याचष्ट पुष्टभयकोपसंचय-
व्याकम्पसंपदपरिस्फुटं वचः ॥ ४२ ॥

एकार्णवं क्षितितलं बलोत्करैः
कुर्वन् कुबेरहरितो जहार गाः ।
शीतद्युतो द्विगुणयन् सुयोधनः
स्वामिन् कलङ्कमलमात्मपूर्वजे ॥ ४३ ॥

युद्धेऽन्यतश्चरति तत्र भूमिभू-
त्सिंहेऽस्तभीरिभ इवेह सोऽस्फुरत् ।
जानात्यसौ खलु कुमारसंह न
त्वामच गोचतिलकायितश्रियम् ॥ ४४ ॥

चक्षुर्भुजापरिघयोर्मुहुः क्षिपन्
दन्तांशुभिर्विशदयन् मुहुः सभाम् ।
मातुः पुरः प्रणयिनीजनस्य च
प्रोचेऽथ मत्स्यनृपसूनुहतरः ॥ ४५ ॥

तावत् क्रुधेह युधि जायतु द्विषो
यावन्न मे प्रविलसन्ति सायकाः ।
स्यादद्य यद्यनुगुणस्तु सारथि-
स्तत् तान् करोम्युदितपार्थशङ्कितान् ॥ ४६ ॥

इत्थं धराधरभुषा धनंजय-
स्यर्धोद्धुरं निगदिते वधूपुरः ।
मन्युद्रुषा बहुलमन्युरग्रही-
दन्तर्विहस्य वचनं मनस्विनी ॥ ४७ ॥

ख्यातः क्षितीन्द्रभय यस्तव स्वसु-
नृत्ये गुरुत्वमवहदुहन्नला ।
पूर्वं पुरन्दरभवस्य खाण्डव-
प्रोषे स सारथिपदं प्रोदिवान् ॥ ४८ ॥

यस्तस्य गाण्डिवविखण्डितद्विषो
यन्ताजनिष्ठ स न ते किमु क्षमः ।
सारथ्यमर्थयतरां तमुतरां
संप्रेष्य नैव यदि मां न मानयेत् ॥ ४९ ॥

श्रुत्वेति तद्वचनमुत्तरोऽनुषां
प्रेष्यानिनाय रयतो बृहन्नलाम् ।
तेनातिथन्नमयमर्थितो जयः

सारथ्यभारमुररीचकार तम् ॥ ५० ॥

अन्तःपुरेऽथ परितः कुमारिका
मिथ्यानभिन्न इव हासयन्मुहुः ।
पर्यादधार ब्रिविधैर्विचेष्टितैः
सौवर्ण्यवर्म शतमन्युनन्दनः ॥ ५१ ॥

इत्युत्तराभ्यधित सस्मिताधरा
तं सज्जितध्वजपटे रथे स्थितम् ।
संख्येऽशुकान्यरुद्धदां बृहन्नले
हार्याणि मत्कृतकपुष्पिकाकृते ॥ ५२ ॥

इत्थं तदुक्तिमभिगत्य पाण्डुभू-
राकूठवत्यथ रथान्तमुत्तरे ।
तारांस्तथैष तुरगानतत्वरत्
क्षमामसृशन्त इव ते ययुर्यथा ॥ ५३ ॥

पृष्ठानुयायिजवनानिलत्वरान्
संप्रेरितैरपि निजाश्वपादजैः ।
अग्राय एव रजसां भरे रथ-
स्तूर्णं ययो रिपुसमीपमोत्तरः ॥ ५४ ॥

अग्रे शमीतरुसमीपगः पुरी-
प्रान्तश्मशानभुवि मत्स्वभूपभूः ।
विद्वेषिणां भुवनभोषणारवं
व्यालोकते स्म विपुलं बलार्णवम् ॥ ५५ ॥

विश्वान्तरालचरकालशर्वरी-
संध्यायमानकरिकुम्भवर्णकम् ।
रङ्गन्तुरङ्गखुरपातघातज्ञ-
क्षोणीरजःस्थपुटदिकृपुटस्थितिम् ॥ ५६ ॥

चञ्चद्रथोच्चयचलध्वजाञ्चल-
प्रज्वालितप्रबलपौरुषानलम् ।
ख्यातप्रमतयमकिंकरावली-
सुगन्धामकुण्डलितचापमण्डलम् ॥ ५७ ॥

दृष्टं नदीजकृपकुम्भभूकृपी-
संभूतसूतसुतकोरवेश्वरैः ।

सैन्यं निभाल्य पुरतो भयातुरः
प्राचे शचीवरतनूजमुतरः ॥ ५८ ॥
विशेषकम् ।

शतां निरूप्य पृतनां दिनेशहृ-
दोप्रासिदण्डनिबिडां बृहन्नले ।
आकम्पतेऽद्य हृदयं भयाभयं
व्यावर्तयान्तकपुरीपथाद्वयम् ॥ ५९ ॥

श्रुत्वेति तस्य वचनं धनंजयो
व्याचष्ट तं भ्रमितभीरुलोचनम् ।
संयामकातरतया चपामहे
सोशीमहेशसुत शूरसंसदि ॥ ६० ॥

कीर्तिर्युगान्तशतसाक्षिणी नृणां
कायस्तु मतकरिकर्णचञ्चलः ।
धैर्यं भजस्व युधि भङ्गसंगमा-
न्मा मा कुलं कुरु कलङ्कसंकुलम् ॥ ६१ ॥

आत्मायुधैर्युधि विशोधितो न चेत्
तन्नामृतद्युतिकपोलदंशकः ।
स्वाद्येत नन्दनवनान्तकेलिषु
प्रेम्णार्पितोऽमरवधूचनाधरः ॥ ६२ ॥

मातुः स्वसुश्च दयिताततेश्च तां
संध्यां विधाय पुरतस्तथाविधाम् ।
धिग्धिक् पलायनपरायणोऽधुना
ह्रीर्मानहीनमनसां जिजीविषाम् ॥ ६३ ॥

श्रुत्वेत्यभाषत सुतः क्षितीशितु-
र्विघ्नस्तहस्तगधनुर्विहस्तधीः ।
प्रश्यन् पुरः कुरुपतेर्वह्निनां
दृप्यदधीन्द्रवरभेरवारधाम् ॥ ६४ ॥

या कीर्तिरुल्लसति देहनाशत-
स्तां वेसरीसुतजनुःसहोदरीम् ।
रम्भाफलोद्भवसर्वाङ्गीर्णां जनः
क्रौं मूलनाशनकरीं परीप्सति ॥ ६५ ॥

कीर्त्यापि किं तु परलोकगामिनो
या न स्फुटा श्रुतिपुटामृतीभवेत् ।

किं कण्ठपीठलुठिता गतात्मनः
पुंसः सुखं सृजति हारवल्लरी ॥ ६६ ॥

के नाम वामनयनाजनायतो
न स्फोरयन्ति निजबाहुबाहुलम् ।
शक्यं न निष्कृपकृपाणपाटन-
प्राणप्रहारकरणं रणं पुनः ॥ ६७ ॥

द्रोणापगेयकृपकर्णकौरवाः
सर्वे स्फुरन्ति शरदन्तुराम्बराः ।
एकैकमेषु समरे सहेत कः
स्याद्यत्परोऽशनिधरोऽप्यधीरधीः ॥ ६८ ॥

उक्तेति शुष्यदधराननो रथा-
दुत्प्लुत्य तूर्यपदपातमचसत् ।
पृष्ठे शराहतिमसौ श्लथीभव-
द्भूमिल्लपुष्यततिपाततोऽब्रिदन् ॥ ६९ ॥

तं पाण्डुसूरनुससार वेगतो-
व्याधूतवेणिलितिकारुणांशुकः ।
तं चिषरूपमविचारगोचरं
वीक्ष्यारवेरहसिषुः कुरुद्वहाः ॥ ७० ॥

स्त्रीवेषगुप्तनुरेष फाल्गुनो
नूनं गजेन्द्रगमनो महाभुजः ।
रोषं विमोक्षति रुषा शरोत्करै-
रित्यूचिरे गुरुकृपापगाङ्गजाः ॥ ७१ ॥

पश्चाद्गतेन रयतः किरीटिना
केशैर्धृतः कृपणमुनरोऽवदत् ।
मां मुञ्च मुञ्च रदिनो रथान् हयान्
हेमानि रत्ननिचयं तवार्पये ॥ ७२ ॥

आक्रोशनानि शतमन्यसूनुना
श्रुत्वास्य सस्मितमितीरितं वचः ।
मा भीतिमाश्रय हयास्त्वया निय-
म्यन्तां तनोमि रिपुदारणं रणम् ॥ ७३ ॥

अस्मिन् शमीतरुशिखान्तरुतर
न्यस्तास्ति पाण्डुसुतशस्त्रमण्डली ।
अस्याः शुभं मम भुजार्गलोपमं
गाण्डीवमिन्द्रतनयास्त्रमर्पये ॥ ७४ ॥

शङ्कां विलम्बिनि शवेऽच मा कृथा
 माया हि गूढमियमाहिता मया ।
 मूर्धाभिषिक्ततनुवं न योजये
 त्वां कर्मणि ध्रुवममङ्गलक्रमे ॥ ७५ ॥
 इत्यर्जुनोक्तिमवधार्य मत्स्यभू-
 रारोहति स्म तमसौ शमीद्रुमम् ।
 तत्रासिसायकधनूंषि चित्रभा-
 जूंषि न्यभालयदबालविस्मयः ॥ ७६ ॥
 संख्याद्येषुधियुतं ततोऽग्रही-
 द्वाण्डीवमर्जुनगिरोपलक्ष्य सः ।
 तत्रावतीर्य तरुतः क्व ते गताः
 पञ्चेति पृष्ठवति फाल्गुनो जगो ॥ ७७ ॥
 कङ्कद्विजः सुकृतजो मरुद्ववः
 सूदो यमो तुरगगोपती त्वहम् ।
 बीभत्सुरस्मि निरवाहि वत्सरो
 गुप्रस्थितिः कृतपणो भवद्गृहे ॥ ७८ ॥
 बीभत्सुफाल्गुनकिरीटिजिष्णवः
 कृष्णार्जुनो विजयसव्यसाचिनो ।
 विश्वे धनंजयकलक्षवाहना-
 वित्याह्वयान् दश दिशन्त्यहो मम ॥ ७९ ॥
 धेयं भजस्व विनयस्व वाजिनः
 पश्यादितां कुरुक्षुं शरैर्मम ।
 इत्युक्तिभाजि विजये रथाश्रये
 हृष्टो ह्वयान् नृपतिभूरथैरयत् ॥ ८० ॥
 साकं ततोऽनुगतभूतपङ्क्तिभिः
 केतो निकेतमकरोत् कपीश्वरः ।
 यस्यांशुभिर्जययशःश्रियोर्विषद्-
 वेदूर्येषुशङ्खमरुणाकैरव्ययक् ॥ ८१ ॥
 दिक्कुम्भिनो निभृतकर्णतालतां
 शैलान् प्रतिध्वनितकुञ्जपुञ्जताम् ।
 चक्षुःश्रुतीन् विधुरिताक्षतां नयन्
 शङ्खं ततो द्युपतिभूरपूरयत् ॥ ८२ ॥
 आश्वास्य शङ्खनिनदेन मूर्च्छितं
 मत्स्यक्षितीन्द्रतनयं किरीटिना ।

दिव्यास्तदेवतततिं यतात्मना
 ध्यात्वाधिरोपितमनुद्धतं धनुः ॥ ८३ ॥
 विश्वे कुटुम्बयति कम्पमुत्कटे-
 र्ज्याटङ्गतिव्यतिकरैः किरीटिनः ।
 उद्यतदात्वकुनिमित्तकोटिभि-
 र्भीतोऽभ्यभाषत गुरुः कुरुद्वहम् ॥ ८४ ॥
 यत् कौरवप्रवर विप्रपान्तरे
 दृष्ट्वा माद्यति निमित्तमण्डली ।
 तल्लक्ष्यामि भटलक्ष्मांसभुग्-
 रक्षोगणभ्रमणभीषणं रथम् ॥ ८५ ॥
 दुर्योधन प्रधनकेलिकौतुकी
 पार्थः स एष कपिकेतुरीक्ष्यते ।
 कोपानले बहुलहेतिहेलय
 कक्षीकरिष्यति कुरुतमानसौ ॥ ८६ ॥
 एते किरातरणकर्मसाक्षिणः
 क्षीवन्निवातकवचान्तकारिणः ।
 दृप्यद्विरण्यपुरदेत्यदारणाः
 प्रेङ्गति ते क्षितिप पार्थमार्गणाः ॥ ८७ ॥
 एतां गुरुक्तिमुपकर्ण्य कौरवोऽ-
 भाषिष्ठ भीष्ममिति भूरिमन्युभूः ।
 मत्स्याधिपेन सह विग्रहेऽद्य नः
 कस्मात् प्रहर्तुमयमेति फाल्गुनः ॥ ८८ ॥
 विस्मृत्य संश्रवमुपैति चेत् ततः
 का नः क्षितिः स्फुरतु कानने पुनः ।
 किंतूद्यते गुरुरयं स्वयं रणा-
 रम्भे प्रगल्भयति यो रिपुस्तुतिम् ॥ ८९ ॥
 इत्थं प्रजल्पति नृपे नदीजनिः
 शृण्वन् जगो नरशरासनः स्वयम् ।
 कालो यथा नियमितः सहाधिके-
 र्मासेर्नरेश निरतारि पाण्डवेः ॥ ९० ॥
 पार्थः स एष समितो समुद्यतः
 प्रोद्धतकेतुकपिभीषणारवः ।
 मन्यस्व संधिममुनाधुनाप्यहो
 भूयान्महोत्सवमयं जगत्त्रयम् ॥ ९१ ॥

नैवं भवेदिति गिरं तमब्रवीद्
 देवं विरुदुमवबुध्य सिन्धुभूः ।
 यता भवन्तु सुभटा घटामहे
 येनामुना समिति सव्यसाविना ॥ ६२ ॥
 किंतु ब्रजन्तु नगराय गोब्रजाः
 क्षोणीशसैन्यचतुरंशरक्षिताः ।
 पूर्वं हि विप्रह्निमितवस्तुनः
 शंसन्ति रक्षयविधिं विचक्षणाः ॥ ६३ ॥
 अन्येन गच्छन्तु वृत्तश्चमूचतु-
 र्भागेन नागनगरं नरेश्वरः ।
 येनेष एष विजयो रणक्षये
 यत् स्वामिरक्षयविधिर्यथातथा ॥ ६४ ॥
 द्रोणादिभिस्तु सुभटेयुतोऽ-
 र्जुनं क्षमाभृदुनीरयमिवैष धारये ।
 इत्युक्तवत्यथ पितामहे तथा
 चक्रे भयातुरतया नृपो रथात् ॥ ६५ ॥
 वेगाद्वचन्तमथ तं पृथङ्गरः
 प्रेक्ष्योत्तरं प्रहसितोत्तरं जगो ।
 संगृह्य याति सुरभीः सभोरसौ
 यातेऽच मेऽच समरेण किं फलम् ॥ ६६ ॥
 शनं प्रति त्वरयत्तुरङ्गमान्
 दूरं कुरङ्ग इव मा पलायताम् ।
 श्रुत्वेत्यथ त्वरितमुत्तरो रिपुं
 पक्षान्वितेरिव ह्येकरूपाद्रघत् ॥ ६७ ॥
 अप्राप्य सत्वरखुरेस्तुरङ्गमे-
 र्वेगेन संगतिमुपागते रथे ।
 हन्त च सन्तमिदमब्रवीदथो
 दुर्योधनं हठधनो धनंजयः ॥ ६८ ॥
 भो तिष्ठ तिष्ठ निभृतं भवादृशेः
 कुन्त्येः कलङ्कविधुरः कृतो विधुः ।
 पूर्वं जहार सुरभीर्भवान् ह हा
 रुद्धा मयाधम पलायसेऽधुना ॥ ६९ ॥
 चापं गृह्णाण विगृह्णाण विप्रह्निन्
 साकं मया समय एष दुर्लभः ।

एकोऽस्मि संगरनियुक्तसंगरो
 यूयं पुनः शतमिता धनुर्धराः ॥ १०० ॥
 निर्भर्त्सकैरिति गिरां भरे रया-
 दुत्साहकैरपि तदा कुरुद्वहः ।
 युद्धाय नैव चलते स्म तत्क्रुधा
 पार्थो रथस्य रथतो गतोऽयतः ॥ १०१ ॥
 वामे विमुच्य पृतनामभिद्रुतं
 दुर्योधनाय विनिभाल्य फाल्गुनम् ।
 भीष्मादिभिः सपदि पर्यवारि ते-
 र्व्यावर्तितत्त्वरितवाहनेर्नृपः ॥ १०२ ॥
 एकच तत्र मिलितां पताकिनीं
 दृष्ट्वा प्रहृष्टदयो धनंजयः ।
 आक्रमितक्षुभितदेवदानवं
 द्वाभेददत्तमथ पर्यपूरयत् ॥ १०३ ॥
 ध्वानेर्ध्वजे कपिशस्य तत्परी-
 वारप्रभूततरभूतभूतकृतेः ।
 तेर्देवदत्तनिनदेश्च विस्फुटद्-
 ब्रह्माण्डमण्डलमशङ्क विष्टुपेः ॥ १०४ ॥
 आस्फालयंस्तदनु धन्व शिञ्जिनी-
 टङ्कारभारमतनोत् तथाऽर्जुनः ।
 गावो यथा सपदि पुच्छदण्डिका-
 मुत्पाद्य मत्स्यपुरमीयुस्तसुकाः ॥ १०५ ॥
 व्यावृत्तिमीयुषि गवां गणे द्विषां
 सैन्येषु तेषु विशिखोत्करं क्षिपन् ।
 तत्तत्प्रियापरिभवादिदुःखजं
 वर्षन्नमर्षमिव शक्रसूर्वभो ॥ १०६ ॥
 एकेन मार्गणगणः किरीटिना
 यावानमोचि पिहितार्कमण्डलः ।
 तावान् न भूरिभिरपि द्विषां बले-
 र्भिन्नारिणा भृशमभिन्नशुभिः ॥ १०७ ॥
 लक्ष्याप्रिलालसतमानुषेयुष-
 स्तीव्रागतीनपरमार्गव्रजान् ।
 दत्तार्थचन्द्रवशनः प्रपातयन्
 किं वप्येते स्वकुलमोलिर्जुनः ॥ १०८ ॥

नाश्वः स कोऽपि न स कोऽपि वारखो
 घोरः स कोऽपि न रथः स कोऽपि न ।
 तेषां स कोऽप्यवयवोऽस्ति न द्विषां
 यत्तार्जुनस्य न शरा व्यधुर्यथा ॥ १०६ ॥
 एकोऽपि सिंह इव केतुकेतव-
 व्यालोलपुच्छवलयो महायतिः ।
 आसीद्धनंजयरथस्तदा द्विषद्-
 भूपालकुङ्जरमदैकशेवकृत् ॥ ११० ॥
 साटोपरत्नमुकुटोरुमण्डलं
 लालभु भीषणकनीनिकेक्षणम् ।
 आवेशदप्रदशनच्छदं शरैः
 शङ्कुतपस्य मुखमेन्द्रिच्छिदत् ॥ १११ ॥
 कोन्तेयकुन्तगरुणवियहः
 संयामजिन्निपतितो विवस्वता ।
 मत्पुत्रकर्णपितृभूतसूतसू-
 रित्यस्तशङ्खमयमङ्गलः कृतः ॥ ११२ ॥
 तस्या विदग्धपृतनामृगीदृशः
 कर्णेऽवतंससितपद्मदृशः ।
 भीमानुजन्मकरपङ्कजोत्थिते-
 स्तेने सितेतरतरं शिलीमुखैः ॥ ११३ ॥
 शारद्वतोऽपि गुरुरिन्द्रनन्दने
 शिष्ये पुरः स्फुरति संगराङ्गणे ।
 तत्संगमेच्छुरपि नो जयश्रिया
 संश्लिष्यते स्म किल सज्जलज्जया ॥ ११४ ॥
 प्राकप्रतापरविनाशतस्तम-
 स्तोमे प्रसर्पति विरोधिना धुतः ।
 द्रोणो मलीमसतमाकृतिः क्षण-
 दुड्डीनपक्षततिरातनोतु किम् ॥ ११५ ॥
 युद्धाङ्गणे गुणनिबन्धतः क्षणा-
 दवस्यतो मरणमेव काङ्क्षतः ।
 चक्रे धनुर्धरधुरंधरोऽङ्गवं
 द्रोणस्य लोचनमिवैकमाकुलम् ॥ ११६ ॥
 सेनासरोरुहदृशो विभूषणं
 गाङ्गेयमुत्कटमहोर्मिनिर्मलम् ।

पार्थेन पौरुषमथो हृते तदा
 विच्छायमेव जनता व्यलोकत ॥ ११७ ॥
 धारोद्गुरान् शरभरान् धनंजयो
 वर्षन् घनः प्रकटितोत्तरोत्ततिः ।
 चासेन्मुत्रं समरपल्वलान्तरे
 तं धार्तराष्ट्रमकरोत् किलाकुलम् ॥ ११८ ॥
 एकैकशोऽपि मिलितानबिभ्रमद्
 दिव्यास्त्रजालजटिलीकृताम्बरान् ।
 एतान् जिगाय युधि वासवाङ्गभू-
 राविष्कृतप्रतिमहास्त्रपङ्क्तिभिः ॥ ११९ ॥
 कोन्तेयकुन्तततिपातपातिता
 भान्ति स्म भूमिपतिवक्रपङ्क्तयः ।
 शौर्यश्रियः प्रधानपल्वलोदरे
 केलिक्रमाय कमलाकरा इव ॥ १२० ॥
 भिन्नप्रभिन्नकरिकुम्भमण्डली-
 मुक्ताफलानि विगलन्ति भेजिरे ।
 जम्भारिजन्मपरिरम्भसंभवत्-
 स्येदोदबिन्दुसमतां जयश्रियः ॥ १२१ ॥
 दुःशासनप्रभृतयस्ततो व्यधुः
 सौवर्णपङ्क्तविशिखोत्करैर्नरम् ।
 नक्तंप्रदीप्रपरितोमहोषधी-
 मालोज्ज्वलाङ्गनमहीधमञ्जुलम् ॥ १२२ ॥
 तानेक एव स शिलीमुखोच्चये-
 श्चक्रे विलीनमहसो महेन्द्रसूः ।
 धिष्यन्नजानिव दिवाकरो दिवा-
 रम्भे क्षणात् खरतरैः करोत्करैः ॥ १२३ ॥
 छिन्नेर्नरेषु निचयेन चामरे-
 श्चिच्छेध्वजेष्व निपतद्विराबभे ।
 स्पष्टं पलप्रसनपुष्टिहृष्टिम्-
 द्रक्षोघटादृहसितेरिवाहवे ॥ १२४ ॥
 एकास्तुरङ्गनिकरेस्तरङ्गिता
 बाणोत्करेण परिशोष्य बाहिनीः ।
 अन्या द्विषां क्षतमुखाम्बुजाचिताः
 प्रावर्तयद् युधि जयोऽस्मबाहिनीः ॥ १२५ ॥

एवं पराजयविषदुर्मन्यवः
 शौर्याभिभूतशतमन्यवस्ततः ।
 सर्वेऽपि सिन्धुतनयादयोऽर्जुनं
 संभूय तत्र हृदुर्धनुर्धराः ॥ १२६ ॥
 तान् संहतान् पुनरवेक्ष्य रोषतः
 स्वं स्वं विभज्य बहुधेव बलातः ।
 जिष्णोरपूज्यत पराक्रमश्वम-
 त्कारोत्तरं सुरधरैः सुमोत्करैः ॥ १२७ ॥
 एकोऽप्यनेकवदयं भयं करो
 राक्षां शिरांसि शरितः शरैः क्षिपन् ।
 नूनं सहस्रभुजनेचतां जना-
 दृश्यां गतोऽयमिति तर्कितोऽपरैः ॥ १२८ ॥
 कुन्तीसुतोऽय मरणैककाङ्क्षिषु
 क्षमापेषु तेषु विलसद्व्याघरसः ।
 अस्त्रं युधि प्रियमनङ्गथन्विनः
 संमोहनाभिधमधाद्भुनुर्गुणे ॥ १२९ ॥
 निद्रासमागमनहेतुदूतिका
 अम्भा संमेत्य घटनेषु विद्विषाम् ।
 बाष्पेण सान्त्विकरसादिवोदयं
 संबिभ्रताशु नयनान्यपूरयत् ॥ १३० ॥
 निद्राधिदेवतनवावतारतो
 व्याघ्रैर्गर्ग्यंश्च घटनं विरोधिनः ।
 आलोकयंश्च निखिलाः पुनर्दिशे
 दृग्भिर्मुहूर्तधृतचेतना मुहुः ॥ १३१ ॥
 मुक्तेऽर्जुनेन विशिखे सिधेविरै
 निद्रारसं सपदि वैरियो रणे ।
 मांसाशनव्यसनसङ्गुपङ्गतः
 प्रेतप्रणाशकरघोरघोरिणः ॥ १३२ ॥
 सुप्ताः परस्परशरीरसंभ्रमा-
 वष्टम्भवेदिसुखशालिनो द्विषाः ।
 तेषां च कुम्भयुगलोपरिस्थिताः
 प्राप्रप्रियोरसिञ्जविभ्रमा भटाः ॥ १३३ ॥
 निद्रारसः समजनिष्ठ वाचिनां
 कश्चित् तदा स किल फाल्गुनास्ततः ।

अद्यापि येन गमनेऽपि तेऽन्वहं
 नो यान्ति जागरणकेलिकौतुकम् ॥ १३४ ॥
 आसन्नधोमुखनतास्तुरङ्गिणः
 स्कन्धेषु बाह्निकरस्य निद्रया ।
 वक्षःस्थितं विजयरत्नमर्जुन-
 व्याकृष्यमाणमिष रक्षितुं क्षवात् ॥ १३५ ॥
 निद्रावशेन रथिनां करद्वयात्
 कर्णान्तनीतगुणमेव कार्मुकम् ।
 भूमौ यपात विशिखेस्तु वेध्यगे-
 विंश्वे निजा सफलता स्म दृश्यते ॥ १३६ ॥
 तत्कालमेकसमयं पदातिभिः
 प्रोढेः पतद्विरवनीधरोद्गुरैः ।
 दुर्वारभारनतभूमिषक्लि-
 स्वाङ्गे बभौ कमठवत् फणीश्वरः ॥ १३७ ॥
 स्मृत्वात्तरावचनमर्जुनस्ततो
 मत्स्येन्द्रसूनुमिदमब्रवीन्मुदा ।
 दुर्योधनस्य कदलीदलप्रभे
 कर्णस्य काञ्चनरुची हरांशुके ॥ १३८ ॥
 एतेषु न स्वपिति सिन्धुसूरसौ
 मुक्ता तदेनमितरक्षमाभृताम् ।
 अस्त्रैर्विचित्रवसनान्युपाहरे-
 त्युक्ते नरेण स तथाकरोद्भुतम् ॥ १३९ ॥
 आतांशुकः श्रितरथोऽय मत्स्यभूः
 पार्थाङ्गयाशु तुरगानतत्वरत् ।
 भीष्मे शरैस्तुदति पृष्ठतः परा-
 वृत्तो निहत्य तुरगान् जयी ययौ ॥ १४० ॥
 मुक्तो रिपुः किमिति कौरवो घटन्
 सुप्रोत्थितः स्वयमबुद्धविप्रधः ।
 छात्वांशुकान्यपहृतानि भीतिमान्
 भीष्मोक्तिभिः सह चमूभिरवसत् ॥ १४१ ॥
 बाणैः किरीटशिखरं किरीटिना
 दुर्योधनस्य समहारि नश्यतः ।
 तस्मिन् शमीतरुवरेऽस्त्रमण्डलं
 मुक्तं तथैव वक्षते पुरं प्रति ॥ १४२ ॥

इत्युत्तरगोयहः ॥

जित्वा रिपूनथ समागतः पुरे
मत्वा सुतं सपदि षण्डसारथिम् ।
भीष्मादिभिः समरहेतवे गतं
दुःखी विराटनृपतिर्न धर्मसूः ॥ १४३ ॥
यावद्वलानि समनीनहृद्वरे-
स्तावत् कुमारविजये निवेदिते ।
भूषः प्रवर्त्य नगरोत्सवं ततः
कङ्कान्वितो व्यधित शारिखेलनम् ॥ १४४ ॥
क्रीडन् नृपोऽभ्यधित कङ्क पश्य मत्-
पुत्रो जिगाय युधि तं सुयोधनम् ।
कङ्को जगाद खलु जीयते सुखा-
द्येनैव सारथिरभूद्वृहन्नला ॥ १४५ ॥
षण्डस्य सारथिपदं वदन्
जये हेतुं रुषा वितिभृताक्षताडनात् ।
कङ्कद्विजः स विदधे सभालदृ-
क्कीलो महेश इव दृश्यशोणितः ॥ १४६ ॥
मानिष्ठमच विषये प्रवर्ततां
भूसङ्गिमद्रुधिरलीलयेत्ययम् ।
कीलालपाणिरवनीपतिर्बभा-
वागन्तवे घुसृणवानिष श्रिये ॥ १४७ ॥
तूर्यागतद्रुपदनन्दिनीधृते
पात्रे सुवर्णघटिते युधिष्ठिरः ।
चिक्षेप रागमिष मूर्तमात्मनः
प्रेम्णा चिरात् क्षतजनिर्भरं स तम् ॥ १४८ ॥
नेया वयं प्रकटतां दिनश्ये-
णैवेति दनदृढशिखमुत्तरम् ।
पार्थो विधाय रथिनं तमात्मनो
धात्रीशसौधमनयद्रथं रयात् ॥ १४९ ॥
संसदुवि क्षितिर्पतिं प्रति प्रती-
हारो व्यजिज्ञपनुप्रेतमुत्तरम् ।
षण्डेन सार्धमतिवर्धिसंमदं
तूर्यं नृपोऽपि तमव्रीविशत् तदा ॥ १५० ॥

यो मे करोति वपुषि क्षतं वित्तो
तं प्रेषयेत् सकुटुम्बकं दिवि ।
षण्डोऽयमच न विमुच्यतामते
दौवारिकेऽवददितं युधिष्ठिरः ॥ १५१ ॥
इत्येक एव वचनेन वेषिणः
प्रीतः सभान्तरमवापदुत्तरः ।
तं प्रेषत क्षतजनिर्भरच्छला-
च्छुण्डालमच च नरेन्द्रकुञ्जरम् ॥ १५२ ॥
वृत्तान्तमेतमवगत्य भूपभू-
स्तातं जगाद किमु कोप्यते द्विजः ।
समान्यतामयमतः सुतोक्तिभिः
कङ्कं नृपः क्षमयति स्म मङ्गु तम् ॥ १५३ ॥
कोपावलोकनवशेन पाण्डवः
कर्तुं क्षमोऽपि भुवनानि भस्मसात् ।
यं पट्टबन्धमतनोत् क्षतार्थकं
तेनैव सोऽजनि धुरि क्षमावताम् ॥ १५४ ॥
मेलिष्यते द्विजवरस्य गोपिते
षण्डः सभाभुवि नृपेण मोक्षितः ।
विद्वेषिशाखिशतदावपावकः
प्रापात्मनन्दनविलासमारुतः ॥ १५५ ॥
षण्डश्च मत्स्यनृपतिस्ततः सुतं
ते वत्स शतनुसुतादयस्त्वया ।
युद्धे जगत्त्रयजयक्षमाः कथं
ध्वान्तोत्करा दिनकृतेषु निर्जिताः ॥ १५६ ॥
केनापि दिव्यपुरुषेण पौरुषं
पुण्येन मे विदधता जिता द्विषः ।
गन्ता दिनेः प्रकटतां स तु विभिः
श्रुत्वा सुतोत्तरमिति स्मितो नृपः ॥ १५७ ॥
क्षामः काममयं करोति जगति क्रीडात्सवानेकया
रत्या साकमितीव पाकविषयप्राप्तेरसूयारसेः ।
प्रीतिर्वीरकुमारवीरविजयश्रीसंभ्रमप्रेरिता
तां निष्काश्य तदा चकार सदनं वित्ते पुरोक्तासिनाम् ॥ १५८ ॥
इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते श्री-
बालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के विराटपर्वणि दक्षि-
णोत्तरगोयहे पाण्डवकव्ये नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ :: ::

॥ अथ बालभारतस्य ॥

॥ चतुर्थः सर्गः ॥

मुदेऽस्तु वः कृष्णमुनिर्यदीय-
 भास्वद्वपुर्दन्तनखप्रभाभिः ।
 विचित्ररत्नाभरणा न के के
 विमुक्तिकान्तासुभगीभवन्ति ॥ १ ॥
 स्वयं तृतीयेऽथ दिने दिनादे
 स्नातो विशुद्धाम्बरमाल्यधारी ।
 धर्माङ्गजः स्वेरनुजेश्चतुर्भिः
 सिंहासने मत्स्यविभोर्न्यवेशि ॥ २ ॥
 वृत्तान्तमावेदितमुतरेण
 मत्वाथ तोषाब्धिविधुर्विराटः ।
 आगत्य धर्मात्मजपादयुग्मे
 लग्नः क्षमस्वेति मुहुर्ब्रुवाणः ॥ ३ ॥
 मग्नस्तदा धर्मतनूजपाद-
 नखप्रभावारिणि वीरमुख्येः ।
 उत्थापितो भूमिपतिश्चतुर्भि-
 र्भौमादिभिर्भूरिभुजप्रभावैः ॥ ४ ॥
 करो किरीटे नखरत्नराजि-
 विराजितो हेमविधौ विधाय ।
 हारं सृजन् वक्षसि दन्तकान्त्या
 प्रति प्रभुं वाचमुवाच राजा ॥ ५ ॥
 अहं च देशश्च पुरी च नाथ
 वर्तमानहे स्मस्त्रिजगत्पवित्राः ।
 त्वदीयसङ्गादधुना कुलं मे
 पुनीहि कन्यां जयिने ददामि ॥ ६ ॥
 इत्येतया तोषविशेषान्द्रो
 गिरा विराटस्य धराधिनाथः ।
 दृशं भृशं शाक्रिमुष्णारविन्दे
 चित्ते लोलभ्रमराभिरामम् ॥ ७ ॥
 रदे रुचा प्रत्युपकारगौरै-
 रदाम्बरस्याम्बरमासृजद्विः ।

१ मोदाम्बुनिधिर्विराटः इति पा० ।

विवेकभूर्वासवभूर्बभाषे
 शिष्यां सुतावद्गणयन्ति धीराः ॥ ८ ॥
 यद्याग्रहः स्नेहविवृद्धिहेतो-
 श्चिराद्विराटस्य चकास्ति चेति ।
 सुताय दत्तामभिमन्यवे तत्
 सुतां मदीयाय सदृग्धराय ॥ ९ ॥
 आलोच्य निश्चित्य सुकृत्यमेत-
 द्धरं हृषीकेशपुरे न्ययुक्त ।
 भूपः सुभद्रातनयस्य तूर्ण-
 माकारणायाकृतिदर्पकस्य ॥ १० ॥
 अथागतं द्वारि धनुर्विमुक्त-
 क्षाणत्वराजित्वरनौसवेगम् ।
 विज्ञापितो वेचिगिरा मुरारि-
 रवीविशत् संसदि दूतमेतम् ॥ ११ ॥
 कृतप्रणामस्तदयं जगाद
 धरः सभायां तिलकानि तन्वन् ।
 द्विजन्मचञ्चत्करचन्दनेन
 मुरारितेजोमृगनाभिभाञ्जि ॥ १२ ॥
 अयुङ्क्त मां युक्तमते मतेन
 सहोदराणामिह धर्मसूनुः ।
 प्रत्यक्षतां पूरितगोप्यकाल-
 स्तन्वन् विषस्यानिध त्रीव्रतेजाः ॥ १३ ॥
 किरीटिने गोमहगाढगर्व-
 दुर्योधनक्षमापजयोज्ज्वलाय ।
 दातुं सुतां धर्मसुताङ्घ्रियुग्मे
 लग्नो विराटः सह नन्दनेन ॥ १४ ॥
 सुतेव शिष्येति धनंजयेन
 नैवादृता पार्थिवपुष्पिकेयम् ।
 स्नुषा तु पुत्रीव सतां विभाति
 ततः सुतार्थं स्वयमर्थिता सा ॥ १५ ॥
 ततस्तदाकारणकारणेन
 समागतोऽहं जगदेकनाथ ।
 स्वामिन् सुभद्रातनयं नयन्
 क्षणान्निजं प्रेषय भागिनेयम् ॥ १६ ॥

सखीसमक्षं मुकुरे मुखं या
 निरीक्षितुं चेतसि लज्जमाना ।
 मुहुः कुमारी मणिकङ्कणेषु
 लीलाविलोले क्षिपति स्म चतुः ॥ १७ ॥
 उरःस्थले मन्मथवार्थिवस्य
 मत्वा निवासं कुचदूष्यचिह्नम् ।
 विमुच्य यस्याः सरलप्रचारं
 कर्णान्तरे दृङ्गुगयुग्ममागात् ॥ १८ ॥
 अन्तर्गता शेषशयोधनाभ्यां
 या पीड्यमानेव मुहुर्दृढाभ्याम् ।
 पर्याकुला वाञ्छति लोलदृष्टिः
 कस्यापि पाणियह्यं कुमारी ॥ १९ ॥
 कुतूहलात् काञ्चनकन्दुके च
 करं करोति श्रुतिकुण्डले च ।
 मुहुर्विभूषाजुषि या विनोद-
 गेहे च द्रेहे च करोति दृष्टिम् ॥ २० ॥
 इमां कुमारीं परिणीय राज-
 न्नयं कुमारो भुवने विभातु ।
 अभ्युन्नतः केतुरिवान्ववाय-
 प्रासादमौलो विलसत्पताकः ॥ २१ ॥
 आकर्ण्य मत्वाथ तथेति विष्णु-
 र्दत्ताङ्गभूषं विससर्ज दूतम् ।
 सौधं मतीनामभिमन्युशिवा-
 कृते कृती मन्त्रिणमादिदेश ॥ २२ ॥
 राज्ञस्तदाज्ञामधिगम्य सम्यग्-
 विशुद्धधीरुद्वमन्त्रिराजः ।
 उवाच वाचः सितकान्तिकान्ति-
 भद्राः सुभद्रातनये नयेच्छुः ॥ २३ ॥
 मा विश्वसीर्षिष्वजनीनशक्तेः
 स्त्रियाः श्रिया वा भृशचञ्चलायाः ।
 ददाति गाढं व्यसनं जनानां
 रक्ता विरक्तापि पदे पदे या ॥ २४ ॥
 यतो महात्मन्यपि लम्पटत्व-
 स्मामन्यते लम्पटसंगमेन ।

लोलः शशाङ्कोऽपि विभाति तात
 वातप्रणुत्ताम्बुदमध्यवर्ती ॥ २५ ॥
 कृतिन्नमात्येषु पुरातनेषु
 चिरं स्थिरा राजति राजनीतिः ।
 यतः शरावेषु नवेषु वारि
 न्यस्तं समस्तं प्रलयं प्रयाति ॥ २६ ॥
 ध्वस्ताः समस्ता रिपवो मयेति
 निरुद्यमो वीरवरेण्य मा भूः ।
 मुक्तोदये भास्वति भूरिशोऽपि
 भिन्नं तमोऽभ्येति पुनः कुतोऽपि ॥ २७ ॥
 तात प्रतापप्रसराय धीराः
 कुर्वन्ति धैर्यं न पुनर्धनाय ।
 न केसरी मौक्तिकपङ्क्तिहेतो-
 राहन्ति दन्तिप्रकरं करायेः ॥ २८ ॥
 दुरोदरारम्भकथाः कथंचि-
 दार्या न कार्यान्तरतोऽपि कुर्युः ।
 दुरोदरस्य व्यसनेन पेतु-
 र्विपत्ययोधो पितरस्त्वदीयाः ॥ २९ ॥
 प्रभुप्रवृत्तिप्रतिमं चरन्ति
 प्रजाश्चिरं चण्डतमं ह्रिमं वा ।
 सूर्योपला वह्निमुचः स्वकाले
 चन्द्रोपलाः पश्य सुधामुचः स्युः ॥ ३० ॥
 अत्यर्थभावेन निषेव्यमाण-
 मप्यार्यं कार्यं व्यसनं वदन्ति ।
 तन्वत् पितुर्वाचमवाप रामो
 वनं बलिर्न्यमामनं च दानात् ॥ ३१ ॥
 हत्यादिभिर्मन्त्रिपतेर्वचोभि-
 र्मत्वा विदग्धं भुवि भागिनेयम् ।
 विधाय दिव्यास्त्रभरप्रवीणं
 हरिः पितुः सद्गतिं तं न्ययुङ्क्त ॥ ३२ ॥
 रङ्गतरङ्गवतभूमिभाग-
 रजोभरच्छन्नदिनाधिनाथैः ।
 केशिचत् प्रयाणैरगमत् कुमारो
 विराटभूपालपुरोपकण्ठम् ॥ ३३ ॥

नदीप्रवाहप्रमितस्य तस्य
 कुमारसेन्यस्य समागतस्य ।
 विराटभूपालबलाम्बुराशि-
 र्वेलाकुलः संमुखमाचचाल ॥ ३४ ॥
 युधिष्ठिरं धीक्ष्य दृशा कृशानु-
 तेजाः कुमारस्तुरगं विमुच्य ।
 नमश्चकार क्षितिनम्रमौलि-
 स्तथा च भीमप्रमुखान् क्रमेण ॥ ३५ ॥
 न्यञ्चद्वपुः किञ्चिदुदञ्चिताङ्ग-
 भागेन साकं पुरपार्थिवेन ।
 कटीतटन्यस्तकरश्चकार
 कृती परीरम्भभरं विधिज्ञः ॥ ३६ ॥
 समानरूपप्रतिपत्तिमेव
 विधाय सङ्गं सममुत्तरेण ।
 युधिष्ठिरादेशवशात् कुमार-
 स्तुङ्गं तुरङ्गं पुनरासुरोह ॥ ३७ ॥
 प्रत्यालयद्वारविमुक्तमुक्ता-
 कदम्बकस्वस्तिककेतवेन ।
 सर्वाङ्गमानन्दमनोरमश्रीः
 प्रस्वेदबिन्दुप्रकरान् बभार ॥ ३८ ॥
 परिस्फुरद्वाहसमूहपाद-
 प्रपातभिन्नावनिमण्डलोत्थैः ।
 घातप्रणुने रजसां विताने-
 र्विवर्ण्येतामप्युरीचकार ॥ ३९ ॥
 सा देशदेशप्रसरत्प्रमत्त-
 मातङ्गचक्रक्रमसंभ्रमेण ।
 वसुंधरायां प्ररिकम्पितायां
 कम्पानुभावं विभरांबभूव ॥ ४० ॥
 तत्कालसज्जीकृतनीलरत्न-
 द्वास्तोरणस्तम्भसमुद्रवेन ।
 मरीचिवीचिप्रसरेण भूरि
 रोमाञ्चमङ्गै रचयांचकार ॥ ४१ ॥

उच्चैः शिरःसंगतलोकघट्ट-
 प्रभृष्टहारच्युतमोक्तिकोचेः ।
 स्फीतप्रतौलीनयनान्तराला-
 दश्रुप्रपातं परितस्ततान ॥ ४२ ॥
 आयाति सौभाग्यनिधौ कुमारे
 विस्तारयामास च बाहुपाशौ ।
 द्विधाभवत्संमुखपौरलोक-
 व्याजेन नारीव पुरी तदासौ ॥ ४३ ॥
 कुलकम् ।
 मूर्त्या स मूर्तः किल कामदेवः
 कामं विभूषाभरभासमानः ।
 स्मितप्रतौलीनयनाध्वनेव
 पुरीपुरन्ध्रीहृदयं विवेश ॥ ४४ ॥
 आकीर्यमाणा नवतूर्यनादै-
 र्नायः स्वकार्यप्रसरं विमुच्य ।
 कुमारमालोकयितुं विलोला
 जालान्तरालाभिमुखं प्रचेलुः ॥ ४५ ॥
 औत्सुक्यतः काचन चिचकार्यं
 करे गृहीतां मृगनाभिमेव ।
 स्निग्धाञ्जनभ्रान्तिवशात् किरन्ती
 नेत्रद्वये तत्र द्रदौ मृगत्वम् ॥ ४६ ॥
 ताडङ्गमेकं कर एव काचित्
 तदा वहन्ती चपलं चचाल ।
 चेलोक्यजेचस्मरचक्रवर्ति-
 प्रताकिनीवायविलासिचक्रा ॥ ४७ ॥
 क्षिप्रं श्रुतो कुण्डलमेकमेव
 कस्याश्चिदास्यं दध्नाबभासे ।
 हर्षं प्रकर्षाद्भुतमाससाद
 द्रष्टुं कुमारं स रविः किमिन्दुः ॥ ४८ ॥
 चचाल झारस्य पदे निवेश्य
 समुत्सुका काचन काञ्चिदाम ।
 सकिङ्किणीध्वानमिदं वहन्ती
 सा मूर्तकामद्विपवद्बभासे ॥ ४९ ॥

चक्षुर्गवाक्षं सुदृशं मनोभूः
 स्वसद्वनां कौतुकतोऽधिहृष्टः ।
 तदेकतानप्रविलोक्यमान-
 किरीटसूनुप्रतिमानदम्भात् ॥ ५० ॥
 आलोकयन् वंश्यममुं कुमारं
 भूरीणि रूपाणि विधुर्विधाय ।
 स्मितेक्षणश्चन्द्रमुखीमुखानां
 मिषेण हर्षी न समाप तृप्तिम् ॥ ५१ ॥
 निपीयमानः स्मरविह्वलाभि-
 रेवं सुकेशीभिरसौ कुमारः ।
 अन्तः प्रविश्याशु मनोऽपहृत्य
 तासां क्रमादप्रकटो बभूव ॥ ५२ ॥
 निपीय नेत्राञ्जलिसंपुटेन
 क्षणेन सौन्दर्यरसं सुकेश्यः ।
 चिरादतृप्ता इव नैव जम्मुः
 पुरोविभागाद्विगतेऽपि घीरे ॥ ५३ ॥
 विनिर्जितेनेव तनुप्रभाभि-
 रयं स्वकीयप्रतिमाच्छलेन ।
 स्मरेण संवेशितपादमूलः
 सौधान्तरं रत्नधरं विवेश ॥ ५४ ॥
 बहुश्रुतेः कुण्डलितं द्विजेन्द्रे-
 निश्चित्य लग्नं शुभभावसूचि ।
 पाणियहारम्भमहोत्सवानां
 कृते नृपावुत्सुकतां प्रपन्नो ॥ ५५ ॥
 स्वाजन्यजन्यप्रमदावदाताः
 स्वयं तदा तारतरत्वरामिः ।
 मत्स्यावनीन्दोः पुरि विश्वभूषाः
 श्रीविश्वरूपप्रमुखाः समीपुः ॥ ५६ ॥
 भ्रान्तभ्रुवो चन्दनमालिकाभि-
 श्चलत्कराः केतनचक्रवालेः ।
 महोत्सवेऽस्मिन् सदनश्रियोऽपि
 नृत्यं वितेनुर्धृतस्त्रभूषाः ॥ ५७ ॥
 तनूजशुभ्रच्छदजाह्नवीभिः
 पतिक्रमाम्भोजमधुव्रतीभिः ।

तिथौ शुभायां द्रुतमुत्तरायां
 नितम्बिनीभिः प्रतिकर्म चक्रे ॥ ५८ ॥
 साभ्यङ्गभूषा सुभगा बभासे
 सिद्धार्थदूर्वाङ्कुरकर्बुराङ्गी ।
 उपातबाणा ध्वजशोभिहेम-
 नीलाश्मचेतेभ्यवेत्यचारुः ॥ ५९ ॥
 रोध्रेण निर्नाशिततेलमङ्ग-
 माविभ्रती कुङ्कुमपङ्कसङ्कुम् ।
 स्नानक्षणे तूर्यरवप्रमोदैः
 सा मूर्तरागप्रसरेव रेजे ॥ ६० ॥
 यणीदृशं श्रेणिरिमां कुमारो
 सकुङ्कुमामस्त्रपयत् पयोभिः ।
 शुभांशुकुम्भप्रभवैर्विभाभिः
 ससाध्यरागां रजनीं यथाद्याम् ॥ ६१ ॥
 सा चन्द्रिकाभं परिधाय वास-
 श्चन्द्रानना प्राप विभावरीष ।
 भास्वन्मणिस्तम्भचतुर्दिगदि-
 नभेनिभं केलिवितर्दिमध्यम् । ॥ ६२ ॥
 प्राचीमुखी चन्द्रमुखीमथेनां
 निवेश्य नेपथ्यविधिव्यधायि ।
 यस्तोषिणा बन्धुवधूजनेन
 स प्राप नेपथ्यमिदं तदङ्गम् ॥ ६३ ॥
 विभूषणाभोगधरा वराङ्गी
 विलोक्य रूपं मणिदर्पणे सा ।
 आकाङ्क्षदात्मन्यभिमन्युभावं
 मुदाभिमन्यो च तदात्मभावम् ॥ ६४ ॥
 ततान दीप्तातिलकं सवित्री
 तस्या यदास्येऽर्पितचन्द्रदास्ये ।
 तत्रैव पर्यङ्कसमे समेत्य
 चकार केलिं सरतिर्मनोभूः ॥ ६५ ॥
 पूर्णं यदूर्णामयसूचमस्या
 हस्ते जनन्या जनितं तदानीम् ।
 पाणियहारम्भजुषां लभन्ते
 न तेन साम्यं मणिकङ्कणानि ॥ ६६ ॥

आरुह्य मुक्ताधवलं स पोष-
स्नेहेन दत्तं किल वासवेन ॥ ७५ ॥
उत्तार्यमाणस्य तदा भगिन्या
शुभस्य दम्भाद्वरकुम्भकस्य ।
मुहुः परिभ्रम्य विलोक्यमानः
कुल्यप्रमोदाद्विधुना चचाल ॥ ७६ ॥
युग्मम् ।
दूतेन तूर्यध्वनिनेव तस्य
पुरो वरस्यागमने निदिष्टे ।
विराटगोचप्रमदाकुलस्य
मदाकुलस्य स्फुरितं प्रमोदेः ॥ ७७ ॥
स पूर्वशैलादिव दन्तिराजा-
दुर्तीर्य मार्तण्ड इवोरुतेजाः ।
पादप्रचारेण विराटधाम
धाराधराध्वानमिषाविवेश ॥ ७८ ॥
बृहज्जनेः संमुखमापतद्वि-
निन्येऽभिमन्युः सविधे स वध्वाः ।
प्रागन्धवाहेरिव गन्धवाहे-
रम्भोरुहिण्या मधुपः समीपम् ॥ ७९ ॥
मोनाबलम्बिन्यखिलेऽपि लोके
क्षणं लिपिन्यस्त इव स्थितेऽस्मिन् ।
पदं पदं चाक्षरमक्षरं च
स्फुटं नियुक्तेषु समुच्चरत्सु ॥ ८० ॥
संसाध्य लग्नं सजनौघतालं
स्थालं विशालं परिवादयत्सु ।
संमेलयामास करो तदीयो
गुहर्विराटस्य धृतो कराभ्याम् ॥ ८१ ॥
युग्मम् ।
ह्रिया मुहुः संप्रसरापसारं
मिश्रस्तयोर्नैचयुगं तदानीम् ।
विश्रम्य विश्रम्य विभां प्रियाङ्गा-
दपादतृपं चिरतृष्णयेव ॥ ८२ ॥
प्रदक्षिणास्तो शिखिनः सृजन्तो
जायापती निर्मलक्षीरचाहू

भुवि रेणुश्रिपतितं दानवं निरीत्य दृष्ट्वा जातहामः समुत्प-
वहासो हरिर्जयति ॥ ३० ॥

(३१) दंष्ट्रासंकटवक्रकन्दरललज्जिह्वस्य हव्याशन-
ज्वालाभासुरभूरिकेसरसटाभारस्य दैत्यद्रुहः ।

व्यावल्गदुलवद्विरण्यकशिपुक्रोडस्थलास्फालन-
स्फारप्रस्फुटदस्थिपङ्कजरघ्नूरानखाः पान्तु वः ॥

दैत्याय हिरण्यकशिपवे द्रुह्यतीति दैत्यद्रुहः तस्य हरेने-
का वो युष्मान्यान्तु रत्नन्तु, किंविशिष्टस्य तस्य, दंष्ट्राभिः स-
कटः संकीर्णो यो वक्रकन्दरो मुखगच्छरं तस्मिन् ललन्ती वि-
नसन्ती जिह्वा यस्येति, पुनः किंविशिष्टस्य, हव्याशनोऽग्नि-
स्तस्य ज्वाला अर्चिषस्तादृश भासुरा देदीप्यमाना भूरि बहूरो
याः केसरसटाः सिंहस्कन्धस्युरच्छटास्तासां भारः समूहेन यस्य
स तस्येति, पुनः किंविशिष्टा नखाः, व्यावल्गनं कूर्दन् बलशाल्यो
हिरण्यकशिपुर्दैत्यविशेषस्तस्य यत्क्रोडस्थलमुत्सङ्गस्थलं तस्य
यत्सैः कृतमास्फालनं विदारणं तेन स्फारो विस्तीर्णः प्रस्फु-
टन्योऽस्थिपञ्जरं कङ्कालं तस्य यो रघः शब्दस्तन क्रूरा उवा
रति ॥ ३१ ॥

(३२) भूयः कण्ठावधूतिव्यतिकरतरलोत्सनचमाला-
बालेन्दुसुद्वघण्टारणितदशदिशादन्तिचीत्कारकारी ।
अव्याद्वो दैत्यराजप्रथमयमपुरीयानघघटानिनादो
नादो दिम्भितिभेदप्रसरसरभसः कूटकण्ठीरवस्य ॥

कूटेन कट्वना कण्ठीरवः सिंहः प्रकृत्या च यो ना हरिरेव
तस्य नृसिंहस्य भगवतो नादः स्वेहो वो युष्मान् भूयो स्मा-
वन्तु, किंविशिष्टो नादः, दिश एव भित्तयस्तासां भेदप्रसरे
भेदप्रवृत्तौ सरभसो राभस्ययुक्तस्तत्रोत्सुकइति भावः, पुनः किं-
विशिष्टः, कण्ठावधूतिव्यतिकरं गलकुहरान्दोलनप्रस्तावे तर-
ना चपलात्सोच्चैः स्थायिनी या नत्तत्रमाला नत्तत्रश्रणिः सा
च बालेन्दुर्नूतचन्द्रश्च तावेष सुद्वघण्टा लघुकिक्रियस्तासां
यद्वणितं शब्दितं तेन दशसु दिक्षु ये दिम्बन्तिनो दिग्गजा-
स्तेषां चीत्कारं कारयतीति सः, पुनः किंविशिष्टः, दैत्यराजस्य
हिरण्यकशिपोः प्रथमो यमपुरीयाने गमने यो घटानिनादः
स इत्येति ॥ ३२ ॥

(३३) अन्तःक्रोथोज्जिह्वानज्वलनभवशिखाकारजिह्व व-
लोठप्रोष्ठब्रह्माण्डभागडः पृथुभुवनगुहागर्भगम्भीरनादः ।
दृप्यत्पारीन्द्रमूर्तिर्मुर्जिदवतु वः सुप्रभामण्डलोभिः
कुर्वन्निधूमधूमध्वजनिचितमिष व्योमरोमच्छटानाम् ॥

दर्पयुक्तसिंहमूर्तिर्मुर्जिदवतुर्वा युष्मानवतु रत्नन्तु, स किं-
विशिष्टः, अन्तश्चित्ते क्रोथवोज्जिह्वान उत्पन्नमानो यो ज्व-
लनोऽग्निस्तस्माद्वोषोत्पत्त्या शिखाकारा रक्तत्वसाधर्म्याद्या जि-
ह्वा तथाऽवलोठमोषदास्यादितं प्रोष्ठं गरिष्ठं ब्रह्माण्डभागड
येन सः, पुनः किंविशिष्टः, पृथुर्वस्तीर्णो या भुवनगुहा चित्र-
गद्वच्छरं तस्या यो गर्भो मध्यं तत्र गम्भीरो नादो यस्य सः,
किंकुर्वन्निधु, रोमच्छटानां स्कन्धस्फुरत्केसराणां सुप्रभामण्डलो-
भिः शोभनकान्तिश्रेणीभिर्व्योमाकाशं निर्धूमधूमध्वजनिचितं
निर्धूमाग्निव्याप्तं कुर्वन्निधु, यतस्तद्गोष्ठां प्रभारक्ता भवन्ति
ततश्चाकाशं गच्छन्त्यो निर्धूमाग्निभ्रान्तिं जनयन्तीति भा-
वः ॥ ३३ ॥

(३४) सोमार्थायितनिष्पिधानदशनः सन्ध्यायितान्तर्मुखो
बालार्कायितलोचनः सुरधनुर्लेखायितभूलतः ।
अन्तर्नादनिरोधपीवरगलत्वक्पूपनिर्यतडि-
तारस्फारसटावरुद्गगनः पायावृत्तसिंहः स वः ॥

स नृसिंहो वः पायात्, किंविशिष्टः सः, सोमार्थं चन्द्रा-
र्धमिवाचरन्ति ते सोमार्थायिताः निष्पिधानाः पिधानरहि-
ताश्च ते दशना दन्ता यस्य सः दन्तानामर्धचन्द्राकृतित्वं प्र-
सिद्धमेव क्रोधसमये प्रोष्ठपुटाभ्यामनाच्छादनं च तथेति भा-
वः, पुनः किंविशिष्टः, सन्धेय रक्तत्वसाधर्म्यादाचरत् स-
न्ध्यायितमन्तर्मुखं यस्य सः, पुनः किंविशिष्टः, बालार्कैश्चा-
चरन्ती लोचने यस्य सः, पुनः किंविशिष्टः, सुरधनुर्लेखेन्द्र-
चापलेखेवाचरति भूलताऽस्येति, अत्राचारार्थक्यङ्कनात्
क्तप्रत्ययो ज्ञेयः, पुनः कथंभूतः, अन्तर्मध्ये यो नादनिरोधः
शब्दादरोधनं तेन यः पीवरो गलस्तस्मिन् ये त्वक्पूपा रोमकू-
पास्तेभ्यानिर्यन्ती निस्सरन्ती तडिट्टिद्रुसत्तारोऽज्वला स्फारा-
विस्तीर्णो या सटा केसरच्छटा तथाऽवरुद्गं व्याप्तं गगनं येन
स इति ॥ ३४ ॥

(३५) चटचुटिति चर्मणिच्छ्रमिति चोच्छलच्छोणिते
धगद्गुगिति मेदसि स्फुटरवोऽस्थिनि घृगिति ।

पुनातु भवतो हरेरमरवेरिवीरोरसि

कृणत्करजपञ्जुरक्रकचघर्षजन्मानलः ॥

अमराणां देवानां वीरो शत्रुहिरण्यकशिपुनामा दैत्यः स-
एव वीरः सुभटस्तस्योरसि हृदये, अथ वा अमरवेरिषु वीरो
दैत्यस्तस्योरसि हरेर्विष्णोः कृणत् शब्दं कुर्वन् यः करजपञ्ज-
रो नखपञ्जरः स एव क्रकचं करपत्रकं तेन यो घर्षो हृदयस्य
घर्षणं तस्माज्जन्मोत्पत्तियस्य स इदृश्विधो योऽनलोभिः स
भवतो युष्मान्युनातु पवित्रयतु, तथा चर्मणि त्वचि जायमान-

श्चटच्चटिति प्रकटरवो वः पुनातु, तथा उच्छलद्रुधरे च्छच्छ-
मिति स्फुटरवः पुनातु, तथा मेदसि वपायां धगदुगिति स्फु-
टरवः, अस्थिनि च ष्टागिति यः स्फुटरवः स पुनातु, पुनात्स्वि-
ति क्रियापदसंबन्धः सर्वत्र, अत्र चटच्चटिति धगदुगिति द्वे
अनुकरणे नातोत्र नास्तेहितस्येति प्रवर्तत इति ॥ ३५ ॥

(३६) शबोः प्राणानिलाः पञ्च वयं दश ज्योऽप्येकः ।

इति कोपादिधातामाः पान्तु वो नृहरेर्नखाः ॥

नृहरेर्नखा वः पान्तु, किंभूतास्ते, इति हेतोः कोपापक्रोधा-
दिवाऽऽतामा ईषद्वक्ताः, यद्यपि स्वत एव नखा रक्ता भव-
न्ति परंतु कविभिरुत्प्रेत्यन्ते, अथ कोपकारणमाह शत्रारिति,
शत्रोर्हिरण्यकशिपोः प्राणानिलाः प्राणवायवस्तावत्यञ्चव वयं
च दश नखा अतोऽत्रवैरिविदारणे को जयः यदि चाल्पेर्बह-
वो जीयन्ते तदा जयः परमोत्कृष्टः प्रतिभाति यदा चाल्पे
जया बहवश्च जेतारस्तदा लोके हास्यमेवेतिकोपोत्पत्ति-
कारणमिति भावः ॥ ३६ ॥

(३७) समस्त्वरमितस्ततस्ततविहस्तहस्ताटवी-

निकृत्तसुरशश्चतुत्ततजसिक्तवक्षस्थलः ।

स्फुरद्वरगभस्तिभिः स्थगितसप्रसप्रिद्युतिः

समस्तनिगमस्तुतो नृहरिस्तु नः स्वस्तये ॥

नृहरिर्नृसिंहाकृतिर्हरिर्नृऽस्मभ्यं स्वस्तये कल्याणायास्तु,
अनन्ययस्यापि स्वस्तिशब्दस्य सत्त्वात्स्वस्तये इति, किंवि-
शिष्टा नृहरिः, समस्त्वरं सशीघ्रं यथा भवति तथा इतस्ततः
सर्वत्र ततो विस्तीर्णो विहस्तो वैरिहनने व्याकुलो यो हस्तौ
तावेव अटव्यरण्यं तस्यां निकृत्तं द्विचं यत्सुरशश्चोर्हिरण्यक-
शिपोर्द्वुदयं तस्माद्वत्ततजं रुधिरं तेन सिक्तं परिक्षिप्तं वक्ष-
स्थलं यस्य सः, पुनः किंविशिष्टः, स्फुरन्तो देदीप्यमाना वराः
प्रधाना ये गभस्तयः किरणास्तेः स्थगिताच्छादिता सप्रसप्रेः
सूर्यस्य द्युतिर्येन सः, पुनः किंविशिष्टः, समस्तेर्निगमैरधिष्ठा-
नैस्तात्स्थ्यात्तद्व्यपदेशितिन्यायात्तद्व्यासिभिर्जनैः स्तुतः यद्वा
समस्तेषु सर्वेषु निगमेषु वेदेषु स्तुतो वर्णित इति ॥ ३७ ॥

(३८) विद्युच्चक्रकरालकेसरसटाभारस्य दैत्यद्रुहः

शोणत्रेचहुताशडम्बरभृतः सिंहाकृतेः शार्ङ्गिणः ।

विस्फूर्जद्गलगर्जतर्जितककुम्मातङ्गदपौदयाः

संरम्भाः सुखयन्तु वः खरनखचुगणद्विषद्वक्षसः ॥

सिंहाकृतेर्भगवतः शार्ङ्गिणश्चक्रिणो विष्णोः संरम्भा रिपु-
विनाशनव्यापारा वो युष्मान्यान्तु सुखयन्तु सुखी कुर्वन्तु, किं
विशिष्टस्य तस्य, विद्युच्चक्रं तद्विस्फूर्जद्गलस्तद्वत्कराला भयजन-

का याः केसरसटास्तासां भारः समूहो यस्मिन्स तस्य, पुनः किं-
विशिष्टस्य, दैत्यद्रुहः दैत्याय द्रुह्यतीति दैत्यद्रुह तस्य, पुनः
किंविशिष्टस्य, शोणत्रे रक्तीभवन्त्यो नेत्रहुताशो नयनाग्निस्तस्य
यो डम्बर आडम्बरस्तं विभर्तीति यः स तस्य, किंविशिष्टाः
संरम्भाः, विस्फूर्जन्ददीप्यमानो यो गलकण्ठस्तेन यो गर्जितः
सिंहनादरूपः शब्दस्तेन तर्जितः ककुम्मातङ्गानां दपौदयो ये
स्ते, गर्जधातोरिप्रत्यये गर्जितः पुल्लिङ्गः यद्यपि गर्जिशब्दो मे-
घध्वनिवाचकः उक्तं च हेमकोशे, यथा

जलदस्य तु स्तनितगर्जितं गर्जितः ।

इति तथाप्यत्रगाम्भीर्याद्वनेकधर्मसाधर्म्यात्तच्छब्दप्रयोगः,
कीदृशस्य नृहरेः, खरनखैः चुगणानि विदारितानि द्विषतां
वैरिणां वक्षसि येन स तस्येति ॥ ३८ ॥

(३९) यथाखण्डलदन्तिदन्तमुशलान्याखण्डितान्याहवे

धारा यथा पिनाकपाणिपरशोराकुण्ठिता वक्षसि ।

तन्मे तावदुरो नृसिंहकरजैर्व्यादीर्यते सत्त्वरं

दैवेदुर्जनतां गते तृणमपि प्रायेण वञ्चायते ॥

नृसिंहेन वक्षसि विदार्यमाणे हिरण्यकशिपुर्तिथ्यमवदत्, त-
थाहि, यत्रोरसि आखण्डलस्येन्द्रस्य दन्तिन ऐरावतस्य दन्त-
मुसलान्याखण्डितान्यासमन्तात्खण्डितानि भग्नानीति यावत्,
यत्रोरसि पिनाकपाणेरीश्वरस्य परशोः कुठारस्य धारा आ-
कुण्ठितां प्राप्ता तन्मे ममोरो हृदयमेतादृशकाठिन्ययुक्तं सत्त्वरं
शीघ्रं नृसिंहकरजैर्नृसिंहनखैर्व्यादीर्यते, यतो दैवे भाग्ये दुर्ज-
नतां गते प्रातिकूल्यं प्राप्ते सति प्रायेण स्वभावतस्तृणमपि वञ्चा-
यते, वक्षशब्दादाचारव्यङ्ग्यमिति बोध्यम् एवंविधो नृसिंहोऽस्मा-
न्युष्मांश्च रतत्विति भावः ॥ ३९ ॥

॥ इति श्रीगुणविनयविरचितायां खण्डप्रशस्तिवृत्तौ नृ-
सिंहावतारवर्णनम् ॥

THE
VAISĒSHIKA APHORISMS
OF
KANĀDA.

FOURTH BOOK, SECOND DAILY LESSON.

(Continued from page 110.)

Non-uterine bodies
exist.

अनियतदिदेशपूर्वकत्वात् ॥ ६ ॥

Aph. 6. Because [the non-uterine body] has ante-
cedents of indeterminate time and space ;—

' It might be asked how the non-uterine body of Manu and others is produced, seeing that it is atoms originative of semen and blood that are originative of a particular body, and that these do not there exist. In anticipation of this difficulty the aphorism is stated. Atoms indeterminate in time and space are those of which the time and space are not determined. From having these for their antecedents or conditions 'there exist non-uterine bodies,' such being the connection of the four aphorisms succeeding the fifth with the tenth. There exist, therefore, in the sphere of Varuṇa &c. non-uterine bodies, aqueous, igneous, aerial, and mental. To obviate the difficulty as to whence come the atoms originative of beings whose production is independent of semen, blood &c., it being seen that in the case of uterine bodies it is only seminal and sanguineous, atoms that are originative, the following statement has been made. Atoms terrene, aqueous, igneous, and aerial exist in all quarters and are in all places, and there being no local determination of these, there is no lack of atoms in the production of non-uterine bodies. For it is not true that no atoms other than seminal or sanguineous are originative of bodies, since, were it so, it would follow that there was no production of the bodies of gnats, mosquitoes, trees, shrubs, &c. V.

धर्मविशेषाच्च ॥ ७ ॥

Aph. 7. Also because of peculiar merit ;—

' The sense is that in creation &c., motion arises in the atoms in consequence only of conjunction of soul and the fruits of actions done in a former state of being, and that the atoms having by that action come together originate, in the order of binary atomic aggregates &c., the non-uterine bodies of divine sages, &c. The following implication is also to be considered, that it is in consequence of peculiar demerit that the tortured bodies of mosquitoes and other insects generated by heat are produced. U.

' ननु मन्वादीनामयोनिर्ज्ञं शरीरं कथमुत्पद्यते शुक्रशोणितारम्भकपरमाणुनामेव विशिष्टशरीरारम्भकत्वेन तत्र तदभावादित्याश्चक्रायामाह । अनियतो दिग्देशो येषां ते अनियतदिग्देशः परमाणवस्तत्पूर्वकत्वात् तदधीनत्वात् सन्धयोनिजाः इति दशमसूत्रेण पञ्चमान्तानां चतुर्थीं सूत्राह्वयमन्वयः तथा च वरुणलोकादौ अयोनिजा आप्याः तैजसा वायवीया मानसाश्च देहाः सन्ति तेषां शुक्रशोणितारम्भकशोणितारम्भकानामारम्भकाः परमाणवः कुत आगच्छन्ति योनिषु शुक्रशोणितपरमाणव एवारम्भका दृष्टा इत्याशङ्कानिरासार्थमुक्तमिदम् पार्थिव जलीयाः तैजसा वायवीयाश्च परमाणवः सर्वेषु दिक्षु सर्वेषु देशेषु च सन्ति तेषां दिग्देशनियमाभावात् अयोनिजशरीरात्पत्तौ न परमाणुदुर्भिक्षं न हि शुक्रशोणितपरमाणुभिर्जाः परमाणवो न देहारम्भकाः दशमशक्तगुल्मादिदेहानुपपत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥

' अदृष्टवद्व्यसंयोगादेव सर्गादौ परमाणूनां कर्म तेन च कर्मणा सम्भूय परमाणवो ह्युत्पन्नमेव अयोनिर्ज्ञं देवर्षीणां शरीरमारम्भते इत्यर्थः उपलब्धश्चेत्तत् अधर्मविशेषाच्च सुवृत्तानामुत्पन्नानां मयकादीनां यातनामयानि शरीराद्युत्पद्यन्ते इत्यपि द्रष्टव्यं ॥

समाख्याभावाच्च ॥ ८ ॥

Aph. 8. Also because names exist ;—

' Because names or terms are or exist, 'without an ancestor or father [to bestow them]', for these words, are to be supplied. For not all names are imposed by a father &c., for such terms as water-pot, cloth, are not such. It is therefore the same God who imposed names on water-pots, cloth, and other inanimate things, that imposed the names Manu, Marīchi &c. on non-uterine bodies. V.

संज्ञाया आदित्वात् ॥ ९ ॥

Aph. 9. Because of the primitiveness of the term ;—

' By means of the primordial name Brahman &c. which became manifest in creation &c. it is known that non-uterine body exists. For there are not parents of Brahman, by whom the name Brahman should be invented. U.

सन्धयोनिजाः ॥ १० ॥

Aph. 10. There exist non-uterine [bodies.]

' Here is pointed out that which is established by the four preceding aphorisms. The words 'peculiar bodies of Manu, Marīchi, and others' are to be supplied. V.

वेदलिङ्गाच्च ॥ ११ ॥

Aph. 11. [This follows] also from the evidence of the Veda.

' It is known from evidence or information in the

' समाख्या संज्ञा तस्या भावात् सत्त्वात् खोजो पित्रादिकं विनैवेति शेषः न हि सर्वज्ञः संज्ञाः पित्रादिनैव निवेदिताः घटपटादिसंज्ञानान्धात्वाभावात् तथा च येनेश्वरेण घटपटादयस्तेषु संज्ञा निवेदितास्तेनैव मनुमरोऽप्यादिसंज्ञा अयोनिजेषु शरीरेषु निवेदिता इति भावः ॥

' सर्गादौ या ब्रह्मादिसंज्ञा आदिभूता प्राथमिकीतया ज्ञायते असन्धयोनिजं शरीरमिति न हि तदा ब्रह्मणो मातापितरौ स्तः याभ्यां ब्रह्मादिसंज्ञा कृता स्यादिति भावः ॥

' इदानीं चतुर्णामुक्तानां सूत्राणां साध्यं निर्दिशति मनुमरोऽन्धादीनां देहविशेषा इति शेषः ॥

' वेदकथं यस्मिन् ज्ञापकं तस्मात् तथा ब्राह्मणो ऽस्य मुखमासीत् स मुखतो ब्राह्मणमसृजत् इत्यादिकेभ्यो वेदेभ्य एव अयोनिजाः शरीरविशेषाः सन्तीति ज्ञायते परन्तु जलीयतैजसावायवीयशरीराणां पार्थिवभागो ऽष्टभा-दुपभोगसाधनत्वम् पार्थिवं इन्द्रियं प्राणं तस्य गन्धस्य गन्धगतजातीनाञ्च वा ह्रस्वमध्यान्दिनं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वात् कुक्षुमगन्धा-भिव्यञ्जक्यतादिवत् वायूपनीतसुरभिभागवद्वा रसेन्द्रियं जलीयं परकीय-रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति परकीयरसव्यञ्जकत्वात् सत्तुरसाभिव्यञ्जकोदक्यत् एतच्च रसस्य तद्रतजातीनाञ्च ग्राहकं द्रव्यग्रहणं घ्राणरसनयोर्न सामर्थ्यम् च-क्षुरिन्द्रियं तैजसं गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति रूपव्यञ्जकत्वात् दीपप्रभावं दृढञ्च इन्द्रियं संयोगरूपसंचिकर्षेण उद्भूतरूपवति महत्त्वाविशिष्टाति च द्रव्याणि गृह्णाति संयुक्तसमवेतसमवायरूपसंचिकर्षेण तादृशद्रव्य-वृत्तीनि रूपसंख्यापरिमितिपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगसिद्धव-त्त्वकर्मसामान्यानि च गृह्णाति संयुक्तसमवेतसमवायरूपसंचिकर्षेण योग्य-वृत्तिवृत्तीनि सामान्यानि गृह्णाति संयुक्तविशेषणतासंयुक्तसमवेतविशेष-

form of the Veda, from such texts as 'The Bráhmaṇ was his mouth'; 'He created the Bráhmaṇ from his mouth'; that there exist particular non-uterine bodies. But aqueous, igneous, and aerial bodies possess a sensitive apparatus, having the support of terrene particles. The terrene organ is that of smell, and this apprehends odour and the classes contained in odour. The organ of smell is earthy because in the midst of colours &c it manifests odour only, in the same manner as clarified butter &c. manifests the scent of saffron, or like the fragrant particles wafted by the wind. The organ of taste is aqueous, because, while it does not manifest extraneous colour &c., it does reveal extraneous taste, in the same manner as water which reveals the flavour of grain fried and ground. This is cognisant of taste and the classes contained under it. Smell and taste have no power to cognise matter. The organ of vision is igneous, for whereas it does not manifest odour &c. it does manifest colour, in the same manner as the light of a lamp. This organ, by contact in the form of conjunction, cognises substances of appreciable colour and possessed of magnitude. It cognises also, by contact in the form of coinhesion in the conjunct, colour, number, extension, individuality, conjunction, disjunction, priority, posteriority, velocity, viscosity, fluidity, motion, and generality existing in such substances. By contact in the form of coinhesion in the coinherent in the conjunct it cognises universal entities existent in that which exists in the existent [such as the idea of the class 'cow,' such idea existing in the class which exists in its constituent members.] By being qualitative of the conjunct, by being qualitative of the coinherent in the conjunct &c. it cognises universal non-existences [viz. antecedent, subsequent, and absolute non-existence] which are non-existent in the existent, and also reciprocal non-existences [such as the non-existence of a water-pot as a piece of cloth] which are non-existent in the non-existent residing in the existent. According to the

यथादिभिर्योग्यप्रतियोगिकान् संसर्गाभावात् योग्यगतान् अयोग्यप्रतियोगिकान् अन्योन्याभावात् यद्व्याप्ति काणादनये समवायस्य प्रत्यक्षं न भवति त्वगिन्द्रियं देहव्यापी उक्तस्यैवाहकं तद्वत्सामान्यपाहकञ्च एवं रूपमिदं रूपमात्रगतसामान्यमिदं च वस्तुमिदं यद्व्याप्ति वायुमपि यद्व्याप्ति नव्याः सन्निकर्षस्तु पूर्ववत् तदेतदिन्द्रियं वायवीयं रूपाव्यञ्जकत्वं सति स्पर्शव्यञ्जकत्वात् अङ्गसङ्गसत्तिलशैत्यव्यञ्जकव्यञ्जनवातवदित्यादिरनुमानप्रकारः सर्ववृत्तानुमानेषु आत्मनः प्रभृतिषु व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् एवं सन्निकर्षं व्यभिचारवारणाय द्रवस्थे सतीति विशेषणं देयम् कर्तृशङ्कस्यद्विषयः सन्नः सन्नमिन्द्रियम् तस्य समवायेन शब्दान् समवायेन तद्वृत्तानि सामान्यानि च यद्व्याप्ति यदिन्द्रियं यद् वाहकं तत्प्रतियोगिकसंसर्गाभावात् तद्वृत्तानामन्योन्याभावात् वाहकमपि तदिन्द्रियं भवति इति वाद्येन्द्रियाणि यच्च मनस्तु अन्तरिन्द्रियं तस्य संयोगेन आत्मानं विशेषमुपोषरत्नमेव यद्व्याप्ति संयुक्तसमवायेन बुद्धिसुखदुःखेष्वाद्भुतज्ञानं आत्मत्वज्ञातिञ्च यद्व्याप्ति संयुक्तसमवेतसमवायेन बुद्ध्यादिगतानि सामान्यानि यद्व्याप्तिचन्यत्र विस्तरः ॥

system of Kanáda there is no perception of coinhesion. The organ of touch pervades the body, and is cognisant of appreciable feels and the classes therein contained. It thus cognises the objects cognisable to the eye, with the exception of colour and the universal entities residing in colour only. According to the moderns it also cognises air. Its contact [with the tactile object] is as described above. The form of inference respecting it is, therefore, as follows :—This organ is aerial, for while it does not manifest colour &c. it does manifest touch, like the wind from a fan which manifests coldness in the perspiration adhering to the limbs. In all the aforesaid inferences the clause beginning with 'while' or 'whereas,' is inserted to prevent an undue applicability to soul, the internal organ, &c. So also, to prevent undue applicability to contact, we must add the qualification 'there being substantiality.' The organ of hearing is ether limited to the outer part of the ear. This cognises sounds by coinhesion, and the universal entities contained in sounds by coinhesion in the coinherent. Whatever organ is cognisant of anything, is cognisant also of the universal non-existences in it non-existent, and of the reciprocal non-existences residing in it. So much for the five external organs. The mind is an internal organ, and by conjunction cognises soul tinged with its peculiar attributes. By coinhesion in the conjunct it cognises thought, pleasure, pain, desire, aversion, and volition, and the universal entity, the idea of soul. By coinhesion in the coinherent in the conjunct it cognises the universal entities existent in thought, &c. A full discussion of the subject may be sought elsewhere. V.

FIFTH BOOK, FIRST DAILY LESSON.

Action investigated. आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म ॥ १ ॥

Aph. 1. Action in the hand is by means of conjunction with, and volition of, soul.

¹ The subject of the fifth chapter is the investigation of action. The investigation of action determinable by volition is that of the first daily lesson. In this there are sections treating of (1) throwing upwards, (2) throwing upwards effected without volition, (3) of action which has merit for its cause, (4) of actions good, bad, and indifferent. The aphorism is propounded in rāṣa-

¹ कर्मपरीक्षा एवमाध्यायार्थः प्रयत्नविशेषकर्मपरीक्षा प्रयत्नादिप्रकारः तत्राप्युत्प्रेषकप्रकारम् पुण्यहेतुकर्मप्रकारम् पुण्यपापोदासीनकर्मप्रकारञ्च चेष्टाविशेषमधिकृत्याह । संयोगप्रयत्नश्च संयोगप्रयत्नो आत्मनः संयोगप्रयत्नो ताभ्यां हस्ते समवायिकारश्च कर्म तस्य च कर्मणः प्रयत्नवदात्मसंयोगो समवायिकारश्च प्रयत्नश्च निमित्तकारणम् इयमेव चेष्टा प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारश्चक्रियाया चेष्टात्वात् स्वात्मवेतत्वात्प्रितितस्यैवदन्त्यप्रयत्नजन्यक्रियाया वा ॥

tion to a particular kind of muscular action. Action in the hand as its coinhesive cause is by means of conjunction with, and volition of, soul. Of this action the non-coinhesive cause is conjunction with soul possessing volition. Volition is the efficient cause. This is muscular action; for muscular action is action whose non-coinhesive cause is conjunction with soul possessing volition, or action produced by volition other than that which possesses touch of that which is not coinhesive in, or excluded from, self. U.

तथा हस्तसंयोगाच्च मुसले कर्म ॥ २ ॥

Aph. 2. In like manner, and from conjunction with the hand, is action in the pestle.

By the particle 'and' gravity is additionally implied as another efficient cause. 'In like manner from conjunction with the hand' may also mean 'from conjunction with the hand possessed of upward motion.' In this instance the non-coinhesive cause is conjunction of the pestle with the hand conjunct with soul possessing volition. The coinhesive cause is the pestle. The efficient causes are volition and gravity. U.

अभिघातज्जे मुसलादौ कर्मणि व्यतिरेकादकारणं

हस्तसंयोगः ॥ ३ ॥

Aph. 3. In the action produced in a pestle and the like by impact, conjunction with the hand is not a cause, being excluded from it.

The cause of the sudden upward motion which is produced in the pestle when struck by the mortar, is stated. In this instance though there is conjunction of the hand with the rising pestle, such conjunction is superfluous if regarded as a cause. The impact of the mortar is only the non-coinhesive cause. It may be asked why this is the case. It is therefore stated that it is so because of the exclusion, that is, because volition would be improperly predicated. If there were volition in this case, there would be no sudden upward motion in the pestle. By a volition to hold [the pestle and mortar] apart there would be a mere sustentation of the pestle; or the upward motion of the pestle would depend upon volition. U.

कारणं युक्तं निमित्तकारणान्तरं समुच्चिनोति तथेति तादृशमुपेक्ष्य रूपमेवेत्यर्थः यद्वा तथा हस्तसंयोगादुत्पन्नप्रयत्नसंयोगादित्यर्थः अत्र च प्रयत्नवदात्मसंयुक्तेन हस्तेन मुसलस्य संयोगो समवायिकारणम् मुसलं समवायिकारणम् प्रयत्नयुक्तं निमित्तकारणम् ॥

उक्तुं कारणाभिमतस्य मुसलस्याकस्माद् यदुत्पत्तं जायते तत्र कारणमाह । अत्र यद्यपि मुसलेन उत्पत्त्या हस्तस्य संयोगो ऽस्ति तथा ऽपि स संयोगो ऽवधारकः किन्तु उक्तुं कारणाभिधात इव असमवायिकारणम् कुत इवमित्यत आह । व्यतिरेकादिति प्रयत्नस्य व्यभिचारादित्यर्थः यदि यदा प्रयत्नः स्यात् मुसलस्यैवास्मिन्मुत्पत्तं न भवेत् विधारकेण प्रयत्नेन मुसलस्य धारणमेव भवेत् चेष्टाधीनं मुसलस्य पुनरुत्पत्तं वा भवेत् इति भावः ॥

तथात्मसंयोगो हस्तकर्मणि ॥ ४ ॥

Aph. 4. In like manner conjunction with soul in relation to action in the hand [is not a cause.]

The aphorism is stated with the purpose of specifying a particular cause of the action of the hand as it flies upwards with the pestle, and of disproving the non-coinhesive causality of conjunction with soul possessing volition. The meaning is that conjunction with soul, that is conjunction with soul possessing volition, is likewise not a cause of action in the hand as it suddenly rises with the pestle. The term 'not a cause' is in the preceding aphorism. The words 'in like manner' are used to imply analogy. U.

अभिघातान्मुसलसंयोगादुत्पत्ते कर्म ॥ ५ ॥

Aph. 5. The action in the hand is from impact, and from conjunction with the pestle.

An answer is furnished to the question, 'Whence then at that time the upward motion of the hand?' The hand rises at that time in the same manner in which the metal at the end of the pestle rises. By the word 'impact,' is elliptically expressed recoil produced by impact. A recoil is produced in the pestle as its substratum by the vigorous action in the pestle accompanied with the impact. The upward motion in the hand also is consequent upon conjunction of the hand and pestle in relation to the recoil so effected, as its non-coinhesive cause. But this upward motion has not for its non-coinhesive cause conjunction with soul possessing volition, for the hand rises involuntarily together with the pestle. U.

आत्मकर्म हस्तसंयोगाच्च ॥ ६ ॥

Aph. 6. Action of the soul is also from conjunction with the hand.

An answer is furnished to the objection, 'In the case of the action which is produced in the body or in a part

मुसलेन सहात्पततो हस्तस्य कर्मणि कारणे विशेषमभिधातुं प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं निराकर्तुमाह । मुसलेन सहात्पततो हस्तस्य कर्मणि आत्मसंयोगः प्रयत्नवदात्मसंयोगस्तथा अकारणमित्यर्थः अकारणमिति पूर्वसूत्रस्य तथेत्यतिदिश्यते ॥

कुतस्तर्हि हस्ते तदोत्पत्तनमत आह । यथा मुसले उत्पत्तिरिति मुसलमुक्तत्वं लाहमुत्पत्तिरिति तथा हस्ते ऽपि तदोत्पत्तिरिति अत्राभिघातशब्देन अभिघातजनितः संस्कार उच्यते उपचारात् उत्पत्तौ मुसलस्य पटुतरस्य कर्मणा अभिघातसङ्गतनेन स्वाद्ये मुसले संस्कारो जनितस्तत्कृतं संस्कारमपेक्ष्य हस्तमुसलसंयोगादसमवायिकारणाद्धस्ते ऽप्युत्पत्तं न तु तदुत्पत्तं प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणम् अवशो हि हस्ते मुसलेन सहात्पततीति भावः ॥

ननु शरीरे शरीरावयवे वायत्कर्मोपपद्यते तत्र प्रयत्नवदात्मसंयोगः कारणम् प्रकृते कथं न तथेत्यत आह । आत्मशब्दः शरीरावयवपर उपचारात् अवयवानुपपत्तिरेवोपचारकीकृतं तथा आत्मनः शरीरावयवस्यापि हस्तस्य यत्कर्म तत् हस्तमुसलसंयोगात् चकाराच्च वेगसमुच्चयः हस्तकर्मणि हस्तसंयोगस्तावदसमवायिकारणं तत्र व्यभिचारो नास्ति स च क्वचित् प्रयत्नवदात्मसंयोगः क्वचिद्वेगवन्मुसलादिहस्तसंयोगो यथा वातुलस्य शरीरावयवकर्ममिति भावः ॥

of the body, conjunction with soul possessing volition is the cause, why is it not so in the present instance? The term soul by a metaphor signifies a portion of the body. The impossibility of the connection [of the words of a sentence if taken literally] is the germ of metaphor. The action then of the soul, that is of a member of the body, that is of the hand, results from conjunction of the hand and pestle. The word 'and' implies also velocity. In the action of the hand conjunction with the hand is the non-cohesive cause. There is here no improper predication. This conjunction is at some times conjunction with the soul willing, at others conjunction with the pestle possessed of velocity, as is the case with the limbs of one that has the gout. U.

संयोगभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ७ ॥

Aph. 7. In the absence of conjunction falling [results] from gravity.

By the term 'conjunction' impediments of whatever kind are also implied. In the absence, therefore, of impediments, in consequence of gravity as its non-cohesive cause, falling, an action resulting in conjunction below, is produced. Here in fruit &c. possessing gravity the impediment is conjunction; in a bird &c. regulative volition is the impediment to falling; in an arrow discharged it is the recoil that is the impediment to falling. The sense is that falling is dependent on gravity in the absence of these. U.

In the case of a body resting upon a tree or other high place, falling in consequence of the breaking of the bough &c. which supports it, or by accidentally slipping, it is gravity which is the cause, not conjunction with soul possessing volition, for that does not occasion falling but sometimes prevents it. Hence it is that in the case of birds &c. soaring in the sky, in consequence of conjunction with soul possessing volition, as an impediment, there is no fall. In like manner it is from conjunction with God possessing volition as an impediment that the earth and other worlds do not fall. V.

नोदनविशेषाभावाच्चाधै न तिर्यग्गमनम् ॥ ८ ॥

Aph. 8. No upward or sideward motion takes place without a particular impulse.

संयोगपदेन प्रतिबन्धकमात्रमुपलक्ष्यति प्रतिबन्धकाभावे गुरुत्वाद्-समवायिकारणात् पतनम् अधःसंयोगफलिका क्रिया जायते तत्र गुरु-त्ववति फलादेव प्रतिबन्धकः संयोगः विहङ्गमादेव तु विधारकः प्रयत्नः प-तनप्रतिबन्धकः काण्डादेव क्षिप्ते संस्कार एव पतनप्रतिबन्धकः एतेषाम-भावे गुरुत्वाधानं पतनमित्यर्थः ॥

वृद्धाद्युच्चदेशाकूटस्य देहस्य अवलम्बनशालादिभङ्गेन देवात् स्थल-नादिना यत् पतनं भवति तत्र गुरुत्वमेव कारणं न तु प्रयत्नवदात्मसंयोगः तस्य पतनाप्रयोजकत्वात् क्वचित् प्रतिबन्धकत्वाच्च अत एव विज्ञाय-सि विहरतां विहङ्गमार्दानां प्रयत्नवदात्मसंयोगादेव प्रतिबन्धाच्च पतनम् एवं प्रयत्नवदीश्वरसंयोगात् प्रतिबन्धादेव भूरादिलोकानां न पतनम् ॥

The perpendicular or horizontal motion which takes place in a clod of earth, an arrow &c., though they possess gravity, results from a particular, that is a violent, impulse. In the case of the falling, therefore, of a fruit, a bird, an arrow &c., in the absence of conjunction, volition, and recoil, there does, not exist a particular impulse and consequently there is no upward or sideward motion. U.

प्रयत्नविशेषाच्चादनविशेषः ॥ ९ ॥

Aph. 9. Particular impulse [results] from particular volition.

नोदनविशेषादुदसनविशेषः ॥ १० ॥

Aph. 10. From particular impulse [results] particular casting upward.

As for particular impulse, whence is it produced? This objection is answered. Particular impulse is produced by particular volition of which the cause is the desire 'I will throw sideways or upwards, far or near.' By this impulse &c., perpendicular or horizontal movement is produced in a substance such as a clod of earth. Casting upwards is throwing far upwards. U.

हस्तकर्मणा दारककर्म व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

Aph. 11. By the action of the hand, the action of a child is explained.

The action which is produced in the hand together with the pestle by the impact of the mortar, is not preceded by volition, or a cause of merit and demerit. The analogy of this motion to a child's movement in the play of its hands and feet is pointed out. Though a child's movement of its hands and feet be preceded by volition, it has no good or evil result, and is not a cause of merit or demerit. Such is the meaning of the analogy. U.

A. E. G.

(To be continued.)

गुरुत्ववतो ऽपि लोष्टकायदादेर्यदुच्यते तिर्यक् च गमनं ततोदन-विशेषात् तीव्रतराच्चादनात् तथा च फलपक्षिकायादेव संयोगप्रयत्न-स्काराभावे यत् पतनं तत्र नोदनविशेषो नास्ति तेन न तिर्यग् न वोच्यते गम-नमिति भावः ॥

ननु नोदनविशेष एव कुत उत्पद्यते तत्राह । तिर्यक् उच्यते दूरम् वा-सन्नं वा क्षिपामीतिच्छाकारणकः प्रयत्नविशेषः तज्जनितो नोदनविशेष-तो गुरुत्ववतो द्रव्यस्य लोष्टादेरुच्यते तिर्यक् च गमनमुपपद्यते उदसनं दू-रेतस्त्वेषाम् ॥

उदूखलाभिधातात् मुसलेन सङ्ग हस्ते यत्कर्म उत्पद्यते तत्तावत् प्रय-तनपूर्वकं न भवति नापि पुण्यपापहेतुरतस्तत्तुल्यतां जालकस्य क्रीडाक-रणादिचालनं यत्तत्रातिदिशति जालकस्य यद्यपि करचरणादिचालनं न-यत्नपूर्वकमेव तथापि हिताहितफलप्राप्तिकलकं न भवति न वा पुण्य-पापहेतुरित्यतिदेशार्थः ॥

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS
AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विद्ययिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपञ्चद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 54.

Benares, November 1st, 1870.

Vol. V.

॥ प्रकरणपञ्चिकायां ॥

वाक्यार्थमातृकाया द्वितीयपरिच्छेदस्य पूर्वोक्तप्रक्रान्तस्य शेषांशः,

॥ विषयकरणीयं च प्रकरणम् ॥

तस्मान्नियोज्यसंबन्धसमर्थं विधिवाचिभिः ।

कार्यं कालान्तरस्थायि क्रियातो भिन्नमुच्यते ॥

ननु क्रियैव कार्यतयोच्यताम् । अस्तु सैव, स्वर्गसाधनतां

कथमवलम्बिष्यते । उच्यते । वरं तस्या एव तदनुपपत्त्या

चिरतरावस्थायिताकल्पना । न पुनरदृष्टस्याश्रुतस्य तदतिरे-

किणो ऽर्थस्य कल्पना । यदि कर्मण एव शक्तिरवस्थायिनी-

त्यभ्युपगम्यताम् । तद्विदमुभयमपि प्रमाणान्तरविरोधाच्च क-

ल्पनामर्हति । अविरोधि हि प्रतीतिसिद्ध्यर्थं कल्पयितुं शक्य-

म् । कर्मणश्चाशुतरनाशिनः चिरतरावस्थायिता प्रमाणान्तर-

निरस्ता । शक्तिमति चातीते शक्तिरप्यतीतेति प्रमाणान्तर-

सिद्धिमिति न सापि स्यायिनी शक्या कल्पयितुम् । अपि च

आश्रये निवृत्ते किमाश्रया शक्तिरवतिष्ठताम् । अस्तु सैव स्व-

र्गसाधनमाश्रितेति चेत्, नान्यद्वीया शक्तिरन्यत्र वर्तते । प्रमाणा-

न्तरविरोधादेव । किं च शक्तिमत्यसति शक्तिः फलं न युक्त-

म् । शक्तिमद्वि साधनं न शक्तिः । अन्यथा शक्तित्वं न स्यात् ।

ननु यागादिक्रिया देवताराधनोपायभूता सती कार्यतयोच्य-

तां, सा तत्प्रत्त्यासत्तिद्वारेण कालान्तरेपि फलं जनयितुमल-

मेव । देवता फलदानसमर्था कर्मभिराराध्यते । सा ऽऽराधि-

ता प्रसीदति, प्रसच्चा च कर्तृन्कालान्तरेपि फलेन योजयत्येवे-

ति । नैतदेवम् । यागादीनां देवताराधनहेतुत्वे प्रमाणाभा-

वात् । नहि देवताराधनोपायहेतुभूतो याग इत्यत्र किं चि-

त्प्रमाणमस्ति । ननु देवतापूजार्थं एव यज्ञिः स्मर्यते । पूजा

च सर्वा पूज्यमानार्थेत्यवगतम् । उच्यते । न स्मृतिः प्रमाणं,

स्मृतित्वादेव । प्रमाणान्तरापेक्षया च स्मृतीनामर्थवर्णनम् ।

तदनुवर्तित्वात्तासाम् । न च प्रमाणान्तरेण देवताराधनोपा-

यता यागस्येत्युक्तम् । अतो देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो याग इति

गौणं देवतापूजात्मकत्वमवगमयितव्यं, पूजापि पूज्योद्देशेनैव

हि प्रवर्तते इति । अपि च सा कर्मभिराराध्यते या ऽऽराधनं

प्रतिपादयते । नानादिद्देशगामिना पुरुषेणानुष्ठीयमानयागा-

त्मरूपपूजावगमश्च देवताया इति प्रमाणान्तरविद्वद्भेदः, त-

स्यानादित्वानुपपत्तेः । देवताधिकरणे च प्रपञ्चेनायं ग्रन्थो

निरस्त इति नातीव यतितव्यम् । अथापि स्यात्पुरुषसंस्कार-

हेतुभूतैव क्रिया शब्देन कार्यतयोच्यते तस्याश्च स्वर्गकामादि-

पुरुषसंबन्धात्पुरुषसंस्कारादेव कालान्तरे फलं भविष्यतीति ।

तच्च । पुरुषसंस्कारकत्वे प्रमाणाभावात् । नहि प्रमाणान्तरतः

शब्दतो वा पुरुषसंस्कारहेतुता यागादीनामवसीयत इति क-

र्मण्यारम्भभाव्यत्वादित्यत्राक्तम् । ननु क्रियैव कार्यतयोच्यतां

फलसाधनता च तस्या एवाश्रीयतां, तदन्यथानुपपत्त्या तु किं

चिदप्यपरं तज्जन्यं फलोदयानुगुणं कालान्तरस्थाय्यात्माश्रयं

परिकल्प्यतां, मा भूत्तस्य लिङ्गादिवाच्यतेति । उच्यते । तद्वि

तदनुपपत्त्या कल्प्यते यदस्योपपादकम् । न च क्रियाजन्येना-

न्येन फलजनकेन कल्पितेन क्रियायाः साधनतोपपादिता भ-

वति । नहि साधनसाधनं तस्य साधनं भवति । अत्रान्तर-

व्यापारो वा शक्तिर्वा तत्साधनतां निर्वाहयति । व्यापारयो-

गितयैव शक्तिमतां साधनता यतः । न चात्मसमवाय्यर्थान्तरं

कर्मणामवान्तरव्यापारो नापि शक्तिरिति न तस्यार्थापत्तिग-

म्यता युक्ता । किं त्वन्विताभिधाने स्थिते नियोज्यानुग-
ण्याच्छब्दवाच्यतैवोचितेति सूक्तम् । “नियोज्यसंबन्धसामर्थ्य-
कालान्तरस्यायि कार्यं क्रियातिरिक्तं लिङादिभिरेवोच्यते”
इति ।

अत्रैषा प्रक्रिया । चेदनासूत्रे कार्यार्थता प्रतिपादिता ।
षष्ठादौ तस्यैव कार्यस्य स्वसंबन्धितया बोध्यः स्वर्गकामादि-
नियोज्य इति व्युत्पादितम् । तस्य च कार्यस्य नियोज्यविशेष-
णीभूतकाम्योत्पत्तिहेतुत्वमिति बादर्यधिकरणे राट्टान्तितम् ।
तच्च तथाभूतं क्रियारूपं न भवति, तस्याः फलसाधनत्वायो-
गात्, देवताराधनमुखेन तावत्फलसाधनता नास्तीति देवता-
धिकरणे व्युत्पादितम् । पुरुषसंस्कारमुखेन नास्तीति कर्मा-
ण्यारम्भभाव्यत्वादित्यत्रोक्तम् । कर्मणस्तच्छक्तेर्वा स्यायिता
नेतीति चापूर्वाधिकरणे नियोज्यान्वयमुखेन मानान्तरापूर्वमा-
त्मसमवायिकार्यं लिङादिरभिधीयतइति अनेकन्यायसाध्यम् ।
कार्यं च कृतिसाध्यम् । कृतिश्च पुंसां प्रयत्न एव । नचासौ भा-
वार्थमन्तरेणास्तीति तत्संबन्धनियोग एवोच्यतइति भावार्था-
धिकरणे स्थितम् । स च भावार्थः संबन्धमानस्तमवच्छिनत्तीति
शब्दान्तराधिकरणे निर्णीतम् । विषयभूतश्च भावार्थः करणी-
भवतीति बादर्यधिकरणे एवोक्तम् । स्वकार्यसाधने भावार्थं
पुरुषस्यैश्वर्यमिति तत्रैवोक्तम् ।

कालान्तरावस्थायिनः कार्यस्य नियोज्यान्वययोग्यतामाह ।

तद्वि कालान्तरस्थानाच्छक्तं स्वर्गादिसिद्धये ।

संबन्धोप्युपपद्येत नियोज्येनास्य कामिना ॥

ननु “भाष्यकारः प्रत्ययार्थतया उपूर्वमित्याह न क्रियादि-
भिन्नं कार्यमिति” यो मन्यते तं प्रत्याह ।

क्रियादिभिन्नं यत्कार्यं वेद्यं मानान्तरैर्न तत् ।

अतो मानान्तरापूर्वमपूर्वमिति गीयते ॥

नन्वेवमपि अपूर्वं वाक्यार्थः स्याद्, न नियोगः । नियो-
गश्च वाक्यार्थ इति प्राभाकराणामुल्लाप इत्यत्राह ।

कार्यत्वेन नियोज्यं च स्वात्मनि प्रेरयन्नसौ ।

नियोज्य इति मीमांसानिष्क्रान्तेरभिधीयते ॥

एवमपि कथं वाक्यार्थत्वमित्याह ।

कार्यस्यैव प्रधानत्वाद्वाक्यार्थत्वं च युज्यते ।

वाक्यं तदेव हि प्राह नियोज्यविषयान्वितम् ॥

उक्तं ह्येतत्, यत्प्रधानतया प्रतिपाद्यते तद्वाक्यार्थ इति,
कार्यं च प्रधानतयोच्यतइति इह तस्यैव वाक्यार्थत्वम् । नि-
योज्यान्विताभिधानं च प्रायिकमाधानाध्ययनाङ्गप्रधानोत्पत्ति-

नियोगानां नियोज्यशून्यानामभिधानाभ्युपगमात् । विवरण-
कारा ह्याधानविषयमपि नियोगान्तरमिच्छन्ति । क्रतुनियोग-
प्रत्यभिज्ञानाभावाद्, असन्निधाने हि तन्नियोगप्रत्यभिज्ञानं
नोपपद्यते । नापि वर्णनादिविधिवदव्यभिचरितक्रतुसंबन्धात्-
न्मुखेन प्रत्यभिज्ञोपपत्तिः, प्रागाधानादाहवनीयादिशब्दाना-
मर्थापत्तिज्ञाने क्रतुसंबन्धानवगमात् । जुह्वादीनां त्वाकृतित्व-
चनत्वात् प्रागेव विनियोगात्प्रत्यभिज्ञासंभवः । नन्वग्नीनामपि
साध्यत्वात्साध्यद्वयं कथमेकस्मिन्वाक्ये ऽन्वीयते । उच्यते ।
नियोग एवात्रापि प्रधानं साध्यम् । अनीप्सितकर्मता त्वग्नी-
नामनीप्सितकर्मत्वेऽपि यत्तदाधानजन्यं फलमग्निसमवायि त-
द्योगिन्याहवनीयादिशब्दे प्रयोगादाहवनीयादीनां च क्रतूप-
योगित्वात्तत्सिद्ध्यर्थतयैव पुरुषप्रवृत्त्युपपत्तेरनुष्ठानलाभादलं प्र-
योज्याभिधानेनेति । तथाध्ययनविधावपि आचार्यकरणविधि-
प्रयुक्त्येवानुष्ठानलाभाच्चियोज्यशून्याभिधानमिति स्थितम् । प्र-
धानोत्पत्तिनियोगा अंधकारनियोगाद्विप्रस्वविषयानुष्ठानेनैव
लब्धसिद्ध्य इति न तत्र नियोज्याभिधानान्वेषणम् । अङ्गो-
त्पत्तिनियोगा अपि विनियुक्तप्रयाजादिविषयत्वादधिकार-
नियोगा एव सिध्यन्तीति किं तेषु नियोज्यान्विताभिधानेन ।
कथं पुनः प्रयाजादिविधीनां विनियुक्तविषयत्वम्, उच्यते ।
साधिकारनियोगसंनिधौ प्रयाजादिवाक्यानि श्रुतानि, न ता-
वत्स्वयागविषयनियोगान्तरमवगमयितुमीशते । अवघातादि-
वदनुवादकत्वसंभवात्किं तु स्वरूपमात्रमेव यागस्य स्वपदा-
र्थविशिष्टमुपपादयन्ति, तच्च प्रयोजनाकाङ्क्षितया प्रयोजनी-
भूतेन साधिकारेण नियोगेनान्वीयतइति । अधिकारवाक्यगत
एव लिङ्शब्दस्तदन्वितं स्वार्थमभिधत्ते । स चान्वयः प्रयाजा-
दीनामैदमर्थमात्रेण ग्राहकग्रहणमित्युच्यते । करणोपकारा-
काङ्क्षस्य च अपूर्वस्य यत्करणोपकारकत्वपरिकल्पनं सप्रकरण-
व्यापार इति । तत्र यत्तेषां करणोपकारजनकत्वकल्पनं तदौ-
पादानिकं, नास्ति बहिःप्रयाजादिषु नियोगान्तरम् । न च
नास्ति । तृणिकानां तेषां संभूयेतिकर्तव्यतात्वानुपपत्तेर्नियो-
गान्तरस्यावश्याश्रयणीयत्वात् । योसौ लिङादिः प्रागनुमाना-
र्थतया शङ्कितः । स इदानीं नियोगान्तरमभिधत्ते । अत एव
चावघातादिवदेषां यज्यादिशब्दानामेवाङ्गवाक्यगतानामधि-
कारनियोगान्वितस्वार्थाभिधानं नाभ्युपगम्यते । तथा हि स-
ति उत्पत्तावेवाङ्गतयाङ्गस्वरूपस्यान्यतिरश्चीनत्वाच्चियोगान्-
तरविषयता न स्यात् । उत्पत्तिदशायां त्वनन्यनिष्ठतयाभिधा-
नाद्युक्तं नियोगान्तरविषयत्वम् । कस्मात्पुनरन्यतिरश्चीनस्य
नियोगान्तराविषयत्वम् । कार्यद्वयसंबन्धावगमानुपपत्तेः । न
ह्येकं वस्तु युगपत्कार्यद्वयसंबन्धि शक्यमवगन्तुम् । यच्च त-

चियोगान्तरं प्रयाजादिषु तत्पश्चादभिधीयमानमधिकारनि-
योगाङ्गत्वेयं शब्देनाभिधीयते । अन्यथा विषयवृत्तिविनियोग-
विरोधादित्यलमितिप्रसङ्गेन ।

ननु नियोगस्य काम्यमानफलसाधनत्वाभ्युपगमात्फलस्यैव
प्राधान्यात्तस्यैव वाक्यार्थत्वमित्यत आह ।

आत्मसिद्धानुकूलस्य नियोज्यस्य प्रसिद्धये ।

कुर्वन्स्वर्गादिकमपि प्रधानं कार्यमेव नः ॥

यत्तदपूर्वं कार्यं तस्य नियोज्यान्वयं विना कार्यत्वानुपपत्तिः ।
अनुष्ठानं विना तदसंभवात् कर्त्ता च विना तदनुपपत्तेः ।
अधिकारिणा च विना कर्त्तुरभावाच्चियोज्यत्वं विना तदयोगा-
दकामसाधने च नियोगानवगमादित्यात्मसिद्ध्यर्थमेव नियोगः
काम्यमानफलसिद्धिहेतुत्वमवलम्ब्यते स्वामिवत् । यथा आ-
त्मन एव संविदधानः स्वामी गर्भदासस्योपकरोति, तथा नि-
योगोपि नियोज्यस्येति न प्राधान्यपदप्रच्युतिः ।

ननु नियोगस्य फलसाधनत्वात्तस्य च सेतिकर्तव्यताक-
रन्निबन्धनसिद्धत्वात्तदनुष्ठानानन्तरं नियोगसिद्धेः फलसिद्धिः
स्यादथानन्तरनियोगो निष्पद्यते तर्हि क्रियायामतीतायां कुत-
स्तत्सिद्धिरित्याह ।

विषयानुष्ठितौ सत्यां सिद्धौ नहि विधिः फलम् ।

तदानीमेव कुरुते सहकारिव्यपेक्षया ॥

एषात्र दर्शनस्थितिः । प्रधानोत्पत्तिनियोगा अङ्गोत्पत्ति-
नियोगाश्च यथायथं संनिपत्योपकाराङ्गयुक्तस्वविषयमात्रानु-
ष्ठानेनैव सिद्ध्यन्ति, तत्र यान्यङ्गापूर्वाणि तानि संभूय प्रधानो-
त्पत्त्यपूर्वपूर्वकुर्वन्ति तस्माच्च परमापूर्वं निष्पद्यते । यान्यपि
चाङ्गापूर्वाणि दीक्षणीयादीनां तेषामप्यङ्गादुपकारकातिदेशि-
काङ्गभाजामेकमुत्पत्त्यपूर्वमपरमप्यङ्गापूर्वं प्रधानवद्बुद्धितत्त्वमि-
ति । अनया दिशा सकलमूहनीयम् । इत्थं यद्यपि कर्मानु-
ष्ठानानन्तरमेव विनियोगसिद्धिः । तथा यत्फलस्यानन्तराभ-
वन्नं तदुपपत्त्या कल्प्यते । अस्ति किं चिदपेक्षणीयमपरं यदस-
न्निधेः फलं नात्यद्यते इति । नन्वेवं सति फलहेतुता ऽपूर्व-
स्य बाध्यतेत्यत्राह ।

सहकारिव्यपेक्षा च कारणत्वं न बाधते ।

मा वा बाधिष्ठ सर्वत्र कार्यं पाकादिके यथा ॥

तथेत्यर्थः ।

“अतः पुरुषकारश्च द्वैतं च फलसाधनम्”

इत्याचार्याः, द्वैतमपूर्वमपेक्षणीयं सहकारि च पुरुषकार-
पदवेद्यम् ।

नन्वेवं भवतु काम्येष्वपूर्वकार्याभिधानं लिङ्गादीनां, नित्य-
नैमित्तिकनिषेधाधिकारेषु कथं तेषु फलोदयं प्राभाकरा अनुम-
न्यन्ते । नहि फलं फलतया ऽन्वीयते किं स्वधिकारिविशेषण-
तया, लब्धे तु जीवनादौ अधिकारिविशेषणे किं फलान्वे-
शेन । न च फलमन्तरेण प्रवृत्त्यसंभवः । स्वसंबन्धिकायावग-
ममात्रायत्तत्वात्प्रवृत्तेः । निरपेक्षः शब्दात्फलमन्तरेणापि स्व-
संबन्धिकायावगमः । तावन्मात्रस्य लोके प्रवृत्तिहेतुत्वावग-
मात् । कार्यावगमोत्पादनायैव फलमुपयुज्यतइत्युक्तम् । ननु
यथा शब्दात्कार्यावगतिः । तथा निष्फलत्वादनुमानेनाकार्य-
ताप्रतीतिरपीति कथं प्रवृत्त्युपपत्तिः । न । आगमविरोधेनानु-
मानस्यात्मलाभाभावात् । एतावानेव प्रमाणव्यापारः, । तत्प्र-
वृत्तियोग्यार्थदर्शनम् । अन्यथा यदि कश्चित्कल्पिते फले न
प्रवर्तते तदा किं कर्त्तव्यं तेन फलोदयानभ्युपगमे च प्राच्यमा-
र्गसंभवाच्चित्यादिषु अपूर्वकार्याभिधानमप्रमाणकं तत्राह ।

एवं कामाधिकारार्थपर्यालोचनयोत्थिता ।

व्युत्पत्तिः सर्ववाक्यार्थप्रतिपत्तिनिबन्धनम् ॥

उक्तमिदमन्यायश्चानेकार्थत्वमिति । तेन कामाधिकारे
सिद्धे ऽपूर्वकार्याभिधायकत्वे नित्यादिष्वपि स एवायं विरो-
धाभावादाश्रीयते । नित्याधिकारानुगुण्येन तु क्रियाकार्यत्वा-
भिधानं काम्येष्वनुपपन्नमिति सर्वत्रापूर्वमेव वाक्यार्थः ।

नन्वेवं वेदादेव व्युत्पत्तिः स्थिता स्यादित्याशङ्क्याह ।

व्युत्पत्तिरिह कार्यार्थे व्यवहारानुसारिणी ।

किं तु निर्धारणामात्रं वेदवाक्यविमर्शजम् ॥

तत्रैतदेव तावदुक्तव्यम् । न केवलं वेदे लोकव्यवहारादेव
शब्दार्थवधारणं किं तु प्रसिद्धार्थपदसंबन्धादपि पदार्थान्तरा-
न्वययोग्यार्थाभिधायकत्वे स्थिति तदनुकूपार्थाभिधायकता नि-
र्णीयतएव । एतच्च व्यववहाराधिकरणे व्युत्पादितं, व्यवहारत
एव संबन्धावधारणादुभयथापि व्यवहारदर्शनात्समा विप्रति-
पत्तिरिति पूर्वः पक्षः । पदान्तरसंबन्धादपि पदान्तरार्थाध्यव-
सानं भवत्येव तेन वैदिकवाक्यशेषान्वयार्हतालोचनेन दीर्घ-
शूकादर्थमेवेति राट्टान्तः । तथा त्रिवृच्छब्दे यूपहवनीयादिषु
शक्त्यवधारणाल्लोकेपि चायं व्यवहारो बहुलमुपलभ्यते । तथा
च सति वैदिकनियोज्यान्वययोग्यतया लिङ्गादीनामपूर्वकार्या-
भिधायकत्वनिर्णयो नानुपपन्नः । अयं चापरो विशेषो यल्लि-
ङ्गादियुक्तानां वाक्यानां कार्यार्थत्वं तत्तावद्वृत्त्यवधारणस्य सिद्धं,
किं तु लिङ्गादिप्रत्ययानां तद्वाचकता तच्चापूर्वमित्येतावन्मात्रं
वैदिकपदसंबन्धादवसीयतइति ॥

एकदेशिनः अधुना निराकर्तुमुपन्यस्यति ।

व्यवहारत एवाहुर्व्युत्पत्तिमपरे पुनः ।

कार्ये मानान्तरावेदो क्रियादिव्यतिरेकिणि ॥

अस्यार्थः । के चिदेवमाहुः । लिङादियुक्तवाक्यश्रवणे प्रवृत्तिदर्शनात्कार्यावगतिनिबन्धनत्वात्प्रवृत्तेः कार्यमात्रमेव तेषामर्थः । न क्रियादिरूपता, तस्यां शब्दस्य प्रवृत्त्यनुपयोगित्वादिति क्रियानिष्कृष्टकार्याभिधायिता लौकिकव्यवहारादेव निर्णीयते इति ।

तदिदमयुक्तमिति प्रतिजानीते ।

सितेतरद्वय त्वेष पक्षश्चित्तं न कर्षति ।

चन्द्रातपामलन्यायप्रवासमलिनीकृतः ॥

कथमित्याह ।

कार्ये मानान्तरावेदोः पार्श्वस्थस्तन्निबन्धनम् ।

व्यवहारं कथंकारं शब्दात्प्रागवबुध्यताम् ॥

व्यवहारमविज्ञाय तन्निबन्धनतद्गता ।

प्रतिपत्तिः कथं ज्ञेया शब्दशक्तिः कथंतराम् ॥

इदमत्राकृतम् । यद्यपि कार्यमात्रमेव प्रवृत्त्युपयोगीति तावन्मात्रमेव शब्दार्थः, तथापि तस्य लोके क्रियागतस्यैव प्रवृत्तकत्वदर्शनाद् शक्यते क्रियाश्रितता प्रत्येतुम् । यथा कृतिमात्रस्य शब्दार्थत्वेऽपि व्यत्याश्रिततापि न प्रतिक्षिप्यते । तथा क्रियाश्रितत्वं प्रमाणान्तरप्रमितं न प्रतिक्षेपमर्हति । तेन क्रियातिरिक्तकार्याभिधायि न प्रसिद्धम् । यदि परं तच्चिबन्धनव्यवहारदर्शनमेव स्यात् । तदा तद्वर्शनात्तद्वेतुभूतप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या अनुमानेन शब्दस्य वाचकत्वाध्यवसानं भवेत् । न चैतदस्ति, तस्य शब्दादन्यतः प्रागनवगमात्तच्चिबन्धनव्यवहाराप्रतिपत्तिः । तदप्रतिपत्तौ च तद्वेतुभूतप्रतिपत्त्यनुमानाच्च शक्तिकल्पनोपपत्तिः ।

तत्राकृतं विवृणोति ।

कार्यप्रतीतिमात्रं च प्रवृत्तेरनुमीयताम् ।

किं तु कार्या क्रियैवेह लोकदृष्ट्यावसीयते ॥

लोकप्रतीतं क्रियारूपत्वं च न शक्यते उपहोतुमिति कार्यमात्रार्थत्वे क्रियैव कार्यतया लिङादर्थ इति निश्चीयते । न पुनः प्रमाणान्तरादपूर्वमिति । अन्य पुनर्वदार्थबोधकस्वार्थवचननिबन्धनप्रवृत्तिदर्शनेनातीन्द्रिये कार्यं लिङादयो व्युत्पद्यन्तइत्याहुः । यदि आचार्यवचनादपि क्रियैव कार्यतयावगम्यते । तदा तस्याः स्वयं दुःखरूपत्वात्पुरुषार्थान्तरानुबन्धनं विना प्रवृत्त्यसंभवाच्चिद्यमेन सुखार्थिनः प्रवृत्तिर्न स्यात्ततश्च संध्योपासनादौ कथं प्रवृत्तिः, न च तत्र पुरुषार्थास्ति । तस्मात्क्रियातिरिक्तकार्यमाचार्यवचनेभ्योऽवगम्यतइति ।

तान्मत्याह ।

वेदार्थाचार्यवाक्येषु प्रवृत्तिर्यापि दृश्यते ।

तत्राप्येवैव संबन्धपरिज्ञानविधा भवेत् ॥

आचार्यवाक्यश्रवणादपि शिष्याणां या संध्योपासनादौ प्रवृत्तिः तत्रापि बालः स्वविषयनिरूपितं क्रियाकार्यत्वावगममेव कारणत्वेन परिकल्पयेत् । फलं विना च तदनुपपत्तेः फलावगममपि संभावयेत् । व्युत्पत्त्यनुसारेण वेदार्थमपि प्रतिपद्यमानो नित्यनैमित्तिकाधिकारयोरपि फलं कल्पयेत् । स एवं बाल्यदशायां व्युत्पन्नः स्वयमाचार्यपदवीमधिकृतो वेदार्थं प्रतीत्य शिष्येभ्य उपदिशन्क्रियामेव कार्यतया प्रतिपादयेत् नापूर्वं कार्यम् ।

उपसंहरति ।

तस्मात्लोकानुसारेण व्युत्पत्तिः कार्यमात्रके ।

तस्य त्वपूर्वरूपत्वं वेदवाक्यानुसारतः ॥

एवमपूर्वकार्याभिधायित्वे सिद्धे चोदयति ।

ननु लोकविरोधित्वं पक्षेस्मिन्नपि दृश्यते ।

सर्वदेव यतो लोके क्रिया कार्यैव गम्यते ॥

परिहरति ।

भवेदेवं विरुध्यते कार्ये पूर्वपि लौकिके ।

प्रतिपत्तिवियोगो चेत्क्रियाकार्यत्वगोचरौ ॥

यदि क्रियाकार्यत्वगोचरौ लौकिकत्वप्रतिपत्तिप्रयोगौ अपूर्वकार्याभिधायित्वपक्षाङ्गीकारे विरुध्यते ततो लोकविरुद्धत्वं स्याद् अस्मत्पक्षस्य न चैतदस्तीत्याह ।

अपूर्वं हि क्रियासाध्यं साधिता साधनं क्रिया ।

तस्मादपूर्वसाध्यत्वं क्रियासाध्यत्वसंगतम् ॥

प्रमाणान्तरगम्यं हि लोकः शब्देर्विवक्षति ।

क्रियाकार्यत्वएवातः प्रयोगो लक्षणान्वितः ॥

प्रतिपत्तिप्रयोगौ हि नावश्यं श्रौतवृत्तनुसारिणावेव । लक्षणयापि लोके दर्शनात् । तेन यद्यप्युक्तेन न्यायेनापूर्वमेव कार्यं लिङादीनामभिधेयम् । तथापि तस्य क्रियाकार्यत्वाद्यभिचारात्तत्र लक्षणया तयोर्नानुपपत्तिः । क्रियासाध्यं त्वपूर्वं साधिता च सती क्रिया साधनं भवतीत्यपूर्वेण सह क्रियाकार्यत्वं नित्यसंबद्धमिति शक्यते तल्लक्षयितुम् । यत्तु श्रौतपदार्थं लोके लिङादि न प्रयुज्यतइति, तत्तस्यापूर्वात्मनः प्रमाणान्तराप्रतीतत्वात्प्रतीतविषयत्वाच्च लौकिकप्रयोगस्य ।

यद्येषा लक्षणा किमिति तर्हि लोको नावगच्छतीत्याह ।

लक्षणानभिधानं तु मुख्यार्थानवधारणात् ।

ये तु मुख्यार्थकुशलास्तेषां लाक्षणिकत्वधीः ॥

इति । मुख्यमर्थमविदित्वा लाक्षणिकमपि अर्थे श्रोतमिव
ग्रन्थन्ते । चेच्छा इव यववराहाद्वयम् । मुख्यार्थविशेषिनां
तु परीक्षकाणां लाक्षणिकत्वधीरिति ।

उपसंहरति ।

तस्मान्मानान्तरावेद्यं कार्यमर्थान्तरान्वितम् ।

वेदवाक्यं ब्रवीतीति संबोधेयमुदाहृतः ॥

ग्रन्थस्य कर्तुं च संज्ञां प्रयोजनं चाह ।

वाक्यार्थमातृकेयं प्रभाकरगुरुदर्शनानुसारेण ।

अनसूयबोधनार्थं शालिकनाथेन संयथिता ॥

रचिता सञ्चरितानामनुग्रहं कर्तुं कामेन ।

वाक्यार्थमातृकाया वृत्तिरियं शालिकेनेव ॥

इति श्रीशालिकनाथमिश्रकृतायां वाक्यार्थमातृकावृत्तौ
द्वितीयः परिच्छेदः ॥

॥ समाप्ता चेयं प्रकरणपञ्चिकायां वाक्यार्थमातृकावृत्तिः ॥

॥ श्रीमहागणपतये नमः ॥

प्रभाकरमतं सम्यगालोच्य क्रियते मया ।

विषयं करणं चैव विवेक्तुं युक्तिवर्णेना ।

ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिषु स्वर्गकामादिर्नि-
योज्यत्वेन संबध्यमानो नास्वर्गसाधने कार्यं बोध्यतया ने-
तुमलम् । क्रिया क्षणभाविनी न कालान्तरभाविनी स्वर्गादेः
साधनायोपपद्यते इति कालान्तरावस्थायि क्रियातो भिन्नं
कार्यमपूर्वं लिङ्गादयो बोध्यन्तीति स्थितम् । कार्यं च कृती-
प्सितमुच्यते इति । कृतिरात्मव्यापारः पुरुषप्रयत्न इत्यनर्थो-
न्तरम् । चेतनश्चात्मा कार्यं बोध्यतयान्वयमुपैति । न चान्य-
व्यापाराभिनिर्वर्त्यमन्यः स्वसंबन्धतया कार्यत्वेन संवेदयि-
तुमलमित्यात्मनो मानमप्रत्यक्षसमधिगमनीयः प्रयत्नः स्वव्या-
पारः । अतस्तत्त्वित्यर्थमेवापूर्वं कार्यमात्मा मन्यते । प्रयत्न एव
भक्षितव्येऽपूर्वं प्रयोजकभूतस्य भावयितुरात्मनो व्यापार इति
भावनाशब्देनोच्यते । न च कार्याभिधानं कृतिमनभिदधतां
लिङ्गादीनामुपपद्यतइति कृतिमप्यभिदधति । अपूर्वं च । न
च युगपदनेकाभिधानं दोषः । तथा उच्यमात् । आनुगुण्या-
च्च । अवगता हि प्रमाणेन लिङ्गादीनां कार्याभिधायिता
आनुगुण्यात् । कृतिगुणभूता प्रधानपदवर्तिन्यपूर्वात्मनि कार्यं,
ऽविद्यादा च कर्त्रादिसंख्यावाचिता लिङ्गादीनां कार्याभिधा-
यिनामपि । न चाभिधेयतामात्रेण भावनाया एव वाक्यार्थत्वं,
भाव्यमपूर्वं प्रति गुणभावेनाभिधानात् । प्रधानभावेनापूर्वस्या-

भिधानात् । तदेव वाक्यार्थ इति न किं चिदनुपपन्नम् ।
अत एव भगवतो भाष्यकारस्य तत्रतत्र व्यवहारः पुरुषप्रयत्नः
प्रकरणतोऽपूर्वस्य नोच्यतइति । तस्य तथाविधस्य कार्यस्य
नूनं केन चिद्वाचार्थेनावच्छेदः । नहि प्रयत्नो भावार्थमन्तरे-
णास्ति । सर्वो हि पुरुषप्रयत्नः कं चिद्वाचार्थमवश्यमाश्रयति ।
तेन विना तदभावात् । तेन प्रयत्नाविनाभावी भावार्थः प्रय-
त्नाभिनिर्वर्त्यमपूर्वमवच्छिनत्ति । अवच्छेदकतयैव विषयभावम् ।
यत्रैव हि यो भवति नान्यत्र स तस्य विषय इति विषयवि-
दः, अनन्यत्र भावो विषयार्थः । अत एव भाव्य एवार्थो
विषयः । भाष्यस्यैव पुरुषप्रयत्नगोचरत्वात् । तेन कार्याभिधा-
यिभिः सह विषयबोधकतयैव भावार्थः कर्मशब्दः समभि-
व्याहारं प्रथममर्हति । तस्य प्रतिपत्त्यनुबन्धत्वात् । अविषयं
ह्यपूर्वं कार्यं प्रत्येतुमशक्यम् । प्रतीतस्य च कार्यस्य साधना-
काङ्क्षा । तेन न जघन्यया साधनतया भावार्थानामपूर्वेण
सहान्वयः । किं तु प्रतीत्युपायतामेव मन्यमानो भगवानेवं
ब्रूते । नह्यविषयाच्चियोगाच्चियोगज्ञानमुत्पद्यतइति । स च वि-
षयीभूतभावार्थोवच्छिन्नो विध्यर्थः कार्यात्मा प्रतीतः करण-
मितिकर्तव्यतां चापेक्षते । अन्यत्रापि साध्ये दर्शनात् । तत्र
स एव भावार्थो विषयीभूतः करणमित्यवसीयते । कृतिव्या-
प्यत्वात् । यो हि यया कृत्याऽन्यार्थप्रवृत्तया विषयीक्रियते
स एव तत्र करणम् । यथा परशुवृद्धमननिपतनाभ्यां काष्ठ-
गतद्वेधीभवनलक्षणकार्यं प्रवृत्ताभ्यां व्याप्यमानस्तयोरेव द्वि-
धाभवनलक्षणफलावच्छेदलब्धद्वेधीकरणव्यपदेश्ययोश्छिदि-
धातुवाच्ययोः करणं, तथेहापि अपूर्वार्थप्रवृत्तपुरुषप्रयत्नव्या-
प्यमानो भावार्थस्तस्मिन्नेव प्रयत्ने अपूर्वभावनारूपे करणम् ।
ननु कथं प्रयत्नलब्धात्मा भावार्थो भावनायां करणम् । भाष्य-
मानतया हि कर्मैव स्यात् । उच्यते, तत्र न कर्म तावदपूर्वार्थ-
कृतिविषयत्वात् । सर्वस्यैव हि कारकाणि कर्तव्यतिरिक्ता-
नि तद्व्यापारव्याप्यानि न चैतावंता तानि कर्मतां प्रतिभजन्ते ।
अनीप्सितत्वात् । क्व चिच्चानीप्सिते कर्मता दृश्यतएव । य-
था ऽग्निहोत्रं जुहोतीति । करणं तु यद्यपि स्वरूपनिर्णेतो न
संभवति । तथाप्यपूर्वभावनारूपता तदधीनेति नानुपपन्नम् ।
यथा परशोरेव । नहि परशुः कर्म । करणं तु भवति, अनी-
प्सितत्वात् । उद्धमननिपतनयोर्द्वेधीकरणभवनरूपतायास्तद-
धीनत्वात् । परशुसंबन्धप्रभावेन ह्युद्धमननिपतने द्वेधाभवन-
फलनिष्पादकतया द्वेधाभवने कारणतां भजते । अत उद्धिदा
यजेतेति तृतीयानिर्देशोपपत्तेः । अपूर्वभावनायां कारणत्वा-
द्यागस्य तत्रामत्वाच्चोद्विच्छब्दस्य । एवं चापूर्वफलयोरेकैक-
भावना, एकत्वात्पुरुषप्रयत्नस्य, एकमेव च कारणं तद्व्यवना-

व्याप्यत्वादेकैव भाव्यतेति । अत एव च साध्यविवृतिरिति प्राभाकराः । यदि विषयीभूतस्य करणता, हन्त तर्हि दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यत्र तन्त्राभिहितानां तन्त्रेणैव प्रतिपत्त्यनुबन्धत्वाद्विषयभावस्यैकत्वादेकमेव कारणं स्यात् । ततश्च भेदेनेतिकर्तव्यतासंबन्धो न स्यात् । उच्यते । न सम्यगवधृतमायुष्मता श्रुतिशालिनां वचः । यदेव विषयीभूतं तदेव कारणं नान्यदिति । तस्यार्थः । प्रतीत्यनुबन्धतया च विषयभावः स यथाभिधानमवकल्पते प्रतिपत्त्युपायत्वादिभिधानस्य । अनस्तन्त्राभिधानात्सहितानां विषयभावः कारणं सिद्ध्यनुबन्धो नियोगस्य यथास्वभावं वेदितव्यम् । स्वभावाधीना हि साधकानां साधकतेति स्वभावभेदे हि भिन्ना साधकता । साधकत्वे च कृतिविषयत्वात्कारण्यतेति भेदेन कारणभावः । नन्वेवं प्रत्येकं कारणभावाश्रयणे कारणान्तरनिरपेक्षणा किमिति नियोगसिद्धिहेतुता न भवति । नैवम् । यथाश्रुतकरणाधीनसिद्धित्वाच्चियोगस्य । तत्र बहूनि करणानि तस्य श्रूयन्ते इति तथैव तस्य सिद्धिः । अनेककरणसंपादयतापि एकस्य दृष्ट्या, यथा गमनस्याश्वेन शिबिकया वा । गच्छतीति भिन्नस्तत्र कारणव्यापार इति यदुच्येत । अत्राप्युत्पत्त्यपूर्वाण्यवान्तरव्यापारभूतानि भिन्नानि संगिरामहे एव । अत एव तद्वेदेन भिन्नत्वात्कारणभावस्य परमापूर्वप्रयुक्तत्वेऽप्याज्यौषधसांनायधर्माणामसंकरः । अपूर्वसाधननिवेशितत्वादुर्माणां तस्य च भेदात्, ये पुनर्यागादीनामपूर्वं चान्तरा भावनां नानुमन्यन्ते । तेषां यागादीनां कारणभावो दुर्घटः । अव्यापाररूपत्वादपूर्वस्य, व्यापारसंबन्धप्रसवत्वाच्च कारणभावस्य । गौणं कारणत्वमिति चेत् । कथं तर्हि इतिकर्तव्यतासंबन्धः । कारणं हि इतिकर्तव्यतया संबध्यते । गौणं च न कारणं, नहि गौणे मुख्यधर्मः संभवति । ये ऽपि सर्वाख्यातेष्वेव भावनाभिधानमाहुः, तेषामपि मतमस्मभ्यं न रोचते । नहि कार्याभिधायिषु लिङ्गादिषु भावनाभिधाने प्रमाणमस्ति । यदपि करोति पचतीति उत्तरदर्शनं प्रमाणमुपन्यस्तं, तदपि न । साधकव्यापारविशेषप्रश्नो ह्ययं किं करोतीति तत्र पचतीत्युत्तरेणापि तदेव निर्दिश्यते । यस्तु व्यापारमात्रवाचिधातूच्चारणमात्रं न क्रियते । तत्र तावन्मात्रव्यापभंशत्वात्प्रत्ययान्तरोच्चारणे च प्रश्नेन सहासंबन्धः । अत एवाचेतने व्यापारे वर्तमानापदेशादीनां प्रयोगः । लिङ्गादयस्तु चेतनमेवाधिकृत्य प्रयुज्यन्ते । न चाचेतनेषु गौणः प्रयोगः । मुख्यत्वे ऽप्यविरोधात्कर्त्रादिसंख्यादिमात्रवचनत्वेन रथो गच्छतीत्यादिषु लङर्थः, तेनाचेतनेष्वपि मुख्य एव लङर्थ इति । धातूनामेव क्रियावाचित्वात्प्रथमोपनिषाती व्यापार एव धात्वर्थो युक्तः ।

जघन्यौ संयोगविभागौ । किं चानेकार्थता ऽप्यापद्येत । केवलस्य संयोगस्यावाच्यत्वात्संयोगजेषु संयोगे ऽच्छ गच्छतीत्यप्रयोगाद्विभागजेषु विभागे प्रयोगानुपलब्धेः न केवलस्य विभागस्य गमिवाच्यतेति किमनेन स्वमनीषिकानिर्मितेन बालजल्पितेन मनोहारिणा निर्बन्धेन ।

शालिकनाथेन कृतं कृतिनामुपकारसिद्धये सम्यक् ।
समुदोद्भववरगुरुमतं सम्यग्विषयकरणीयमिदम् ।

॥ अथ बालभारतस्योद्योगपर्वारम्भः ॥

॥ तत्र प्रथमः सर्गः ॥

संसारवारिधिद्वीपं द्वेपायनमुनिर्मुदे ।
मध्यस्थोऽप्याश्रितान् शास्त्रैर्यः प्रीणात्यमृतोपमेः ॥ १ ॥
अथारिमन्त्रमाधाय राजा सह सहोदरैः ।
आससाद सदः सार्धं सीरिश्चीजानिस्तृज्यैः ॥ २ ॥
अष्टभिर्विष्टपाधीशैरेभिस्तुकीर्तिसिन्धुभिः ।
समेयं शुशुभे तुङ्गेरचलेषु कुलाचलैः ॥ ३ ॥
दन्तांशुदम्भादृधतीं सुधाविजयजं यशः ।
ज्ञातनीतिपथो वाचमथोवाच तपःसुतः ॥ ४ ॥
ज्ञातनिःशेषशास्त्रस्य व्याहारे यत् पुरो हरेः ।
रत्नाचलस्य तत् काचलवटौकनिकायते ॥ ५ ॥
प्रीत्येव वच्मि वा किञ्चित् पुरोऽपि विजगद्गुरोः ।
ज्ञानं तन्यादुनीमूर्ध्निः शंभोरम्भोमयं न कः ॥ ६ ॥
बन्धुवर्गेण न समं समरो मम रोचते ।
जये पराजयेऽपि स्यान्नश्वरं कुलमेन्दवम् ॥ ७ ॥
संग्रहारः सहामीभिः स्वकैः क्व कुशलाय नः ।
स्वैरेव बिम्बितैः साकं रणः केसरिणामिव ॥ ८ ॥
स्वीया हन्त न हन्तव्यास्तेऽपराधपरा अपि ।
कश्चिन्ते रभसोत्कीर्णदृशं नखमपि स्वकम् ॥ ९ ॥
जितेषु तेष्वकीर्तियां सास्मानपि हि लिम्पति ।
लिप्तेऽङ्गे कर्दमेर्बिम्बमलिप्रमपि लिप्रवत् ॥ १० ॥
नीतिद्विषापि सार्धं न योऽद्वयं कुसुमेरपि ।
तत् किं युध्यामहे सार्धं बन्धुभिर्दुर्धरायुधाः ॥ ११ ॥
हरानङ्गितपुष्पेषुरयोदाहरणादिना ।
शिथिलीकृतसंधानः संधानविधये मतिः ॥ १२ ॥

दत्तां स बन्धुरस्माकं पञ्चानां ग्रामपञ्चकम् ।
 भोगमात्रं फलं राक्षामपि क्रेशस्ततोऽधिकः ॥ १३ ॥
 का रक्तिभूरिभोग्यायां गणिकायामिव क्षितौ ।
 भाग्यहीनं पतिं त्यक्त्वा रज्यते भाग्यभाजि या ॥ १४ ॥
 श्रियं पुष्पान्तु नित्यं मद्बान्धवास्तेषु बान्धवाः ।
 पञ्चानां कष्टतोऽस्माकं सन्तु ते सुखिताः शतम् ॥ १५ ॥
 अथ वक्तुं लसत्तृष्णो कृष्णो हर्षोज्ज्वले बले ।
 कोपानलस्फुलिङ्गाभवर्यः सात्यकिरुज्जगौ ॥ १६ ॥
 नीतिशास्त्रान्धपट्टेन नियन्त्रितदृशां भृशम् ।
 शूरः किरति गास्तापकृतोऽनालोकहेतुकाः ॥ १७ ॥
 तथापि ब्रूमहे नीतिलतावनगतः शिखी ॥
 अस्फुरद्विक्रमः को न द्विषद्वावेन दह्यते ॥ १८ ॥
 सौम्ये नीतिक्रमोऽप्यास्तामपमाने तु विक्रमः ।
 सुखं खेत्तुं कारयेण हतः स्यादुत्फणः फणी ॥ १९ ॥
 चारु निश्चेतनं दाह यज्ज्वलत्येष घर्षणेः ।
 अपमानेष्वनुद्युक्तान् धीक्ष्यापि स्त्रान्ति सात्विकाः ॥ २० ॥
 न सत्त्वं नाभिमानश्च येषां तेषां द्विषद्भवे ।
 पराभवेऽपि स्वस्थानां नीतिरुत्तरमुत्तरम् ॥ २१ ॥
 नीतिश्चेद्वैः प्रमाणं तत् कुलजः सहजो रिपुः ।
 स भवन् कृतकारातिरातिथ्यं क्रियते मृतेः ॥ २२ ॥
 विरुद्धान् सहसा हन्ति नीतिज्ञोऽपि गुरुनपि ।
 ज्वलन्तं शमयन्त्यङ्गे किमग्निं नाग्निहोषिणः ॥ २३ ॥
 इति ज्ञातेऽथ संधाने न धीरपि विधीयते ।
 तैर्ममैकगदासाध्यैश्छलिभिर्वैरिभिः सह ॥ २४ ॥
 एवं वागृष्टिजीमूते सृञ्जयेऽथ विरामिणि ।
 बभार भारतीं विष्णुर्मराल इव कोमलाम् ॥ २५ ॥
 नीतिसारं नृप स्माह शौर्यसारं च सृञ्जयः ।
 क्व स्थानं मद्गिरां वक्त्रि यदौदासीन्यदोषभीः ॥ २६ ॥
 रण्डा निर्विक्रमा नीतिरनीतिर्विक्रमोऽप्यसन् ।
 कीर्तिं जनयतो गौरीं मिथुनं नीतिविक्रमो ॥ २७ ॥
 धावन् क्रोधान्धकारेषु नीतिदीपिकया विना ।
 स्खलित्वा क्षमाभृति प्रोक्ते भज्यते विक्रमः क्वचित् ॥ २८ ॥
 शौर्येण स्मेरिता नीतिः सूर्येण सरोजिनी ।
 रावहंससमूहस्य वशीकरणकारणम् ॥ २९ ॥

तदस्ति हस्तगं शौर्यमिह नीतिः प्रयुज्यताम् ।
 भजन्ते यदि संधानमन्धावनिपनन्दनाः ॥ ३० ॥
 ईदृगिरि हरो भूषपादपीठोपवेशिनी ।
 शोणट्टक्कोणकारीषपदं दुषदजावदत् ॥ ३१ ॥
 नीतिः पततु वो मूर्ध्नि क्षयं व्रजतु वो मतिः ।
 पाताजं यातु वो मन्त्रः शास्त्रं वस्तत् प्रलीयताम् ॥ ३२ ॥
 तदा सदसि मां वीक्ष्य तैः कृष्टकक्षवाससम् ।
 प्रलीनं चेद्वलं तत् किं स्फुटितं न ह्रियापि हृत् ॥ ३३ ॥
 संधिं निर्मेतु निर्मानः सह तैरहितैर्नृपः ।
 अहं तु हन्तुमद्य स्वमुद्यतास्मि हुताशने ॥ ३४ ॥
 इतिवाचालपाञ्चालीनिश्वासानिलवीचिभिः ।
 ततः क्रोधानलो भीमो गाढमुद्वलतां गतः ॥ ३५ ॥
 क्षयोद्यत्कालरुद्राग्निवाडवायितदृग्युगः ।
 यसन्नेष्टुं रदेर्भालं भुवा वाचमुवाच सः ॥ ३६ ॥
 कालकूटेर्व्यथाद्यापि तदृतेर्बालकेलिषु ।
 दहत्यद्यापि मद्देहं दहनो जतुगेहजः ॥ ३७ ॥
 तैः कूटसारणाद्वारेर्निद्राद्यापि ममेति न ।
 क्रिश्यमानां परैः प्रेक्षे तथैवाद्यापि वल्लभाम् ॥ ३८ ॥
 पिबामि रक्तमद्यापि न दुःशासनवक्षसः ।
 तं नो सुयोधनस्योहं गदयाद्यापि चूरये ॥ ३९ ॥
 यावत् क्षत्रक्रियामन्दः संदधात्यसौ नृपः ।
 क्षिपामि खण्डशः क्षमायां द्विषस्तावद्गदासखः ॥ ४० ॥
 इति हस्ताहतक्षोणीचमत्कृतफणीश्वरः ।
 भूमिध्वनद्गदाभीमो भीमो रोषाट्विरुत्थितः ॥ ४१ ॥
 द्विषदम्भो निधिज्ञो भसमर्थमथ सीरभृत् ।
 आधारयदमुं दोर्भ्यां गोविन्द इव मन्दरम् ॥ ४२ ॥
 असौ कुसुमयन् दन्तप्रभामधरपल्लवे ।
 बभाषे च सभाकर्णेपीयूषाययणं वचः ॥ ४३ ॥
 भीम स्थान्ना च नान्ना च जयत्येव जगद्भवान् ।
 कुलीनगुरुगीः किंतु लङ्घिता लाघवाय ते ॥ ४४ ॥
 यथा तथापि नो जेया बलिनश्छलिनश्च ते ।
 भेदस्तु क्रियते कोऽपि संधिच्छलबलेश्वरैः ॥ ४५ ॥

१ क्षीराब्धिमन्यनावर इति भावः ।

तुल्यः पितामहस्तुल्यो गुरुस्तुल्यो गुरोः सुतः ।
 तेषां च भवतां चेते दधते यद्युदासताम् ॥ ४६ ॥
 अर्जुनेषुमरुद्भूतकर्णोदितुषपङ्क्तयः ।
 अमी तथा त्वदायतगदावल्येव कौरवाः ॥ ४७ ॥
 प्रमाणाय गुरोर्वाणीं रुचिं च रचयात्मनः ।
 तेऽपि त्वमिव दर्पिष्ठा न संधो दधते धियम् ॥ ४८ ॥
 इति सीरिषचः शान्तरुषि तस्थुषि मारुतो ।
 वाचमाचष्टु शोऽड्योश्मोदामर्जुमर्जुनः ॥ ४९ ॥
 संघट्यन्ते रणोद्धट्टप्रबलानि बलानि च ।
 नियुज्यते यथाथोक्तिपूतो दूतश्च वैरिषु ॥ ५० ॥
 चेन्न संदधते मूढधियो वध्यास्तदाशु ते ।
 अपातितो न तोषाय मुख्यः स्वाऽपि चलो रदः ॥ ५१ ॥
 सेवन्ते यदि तु ज्येष्ठमेवं ते जीवितानि नः ।
 सेवमानो मुखद्वारं श्वासे मुक्तोऽपि गृह्यते ॥ ५२ ॥
 कार्यं महदिहादीर्घसूचिता सूच्यतां परम् ।
 राहुः पूर्णमपूर्णाङ्गे जयतीन्दुं जडक्रियम् ॥ ५३ ॥
 श्रुतः स्मितमुखैर्भूषणैर्पदीभीर्मयादवेः ।
 यमाभ्यामपि मन्त्रोऽयमेवातिप्रस्तुतः स्तुतः ॥ ५४ ॥
 अथारिषु पृथापुर्चेद्रेपदस्य पुरोहितः ।
 संधेर्वा युद्धबुद्धेर्वा स्थेयाय विनियोजितः ॥ ५५ ॥
 निश्चित्य कृत्यमित्यात्मपुरं मुररिपौ गते ।
 अमी अमीमिलन् पार्था नृपसार्थान् रणार्थिनः ॥ ५६ ॥
 रिपुद्विरदपञ्चत्वे पञ्चास्यः पञ्चभिः सुतेः ।
 पञ्चावरोतुं जामातृन् पञ्चालपतिराययो ॥ ५७ ॥
 विराटद्रुपदोर्वाशः क्षौहिणीद्वयसंगमम् ॥
 प्राप्स्य सात्यकेरक्षौहिणी निन्ये चिवेक्षिताम् ॥ ५८ ॥
 पाण्डवानीयतुर्धृष्टकेतुश्चेदिधराधवः ।
 सहदेवो जरासंधसूनुश्चाक्षौहिणीपती ॥ ५९ ॥
 माहिष्मतीपतिर्नीलो भ्रातरः पञ्च कैकयाः ।
 वार्तुक्षेमिकुन्तिभोजो अणिमान् शिविपौरवौ ॥ ६० ॥
 एते चान्ये च नानाद्रिविषयक्षोणिनायकाः ।
 संदध्य विदधुः सप्राक्षौहिणीशं युधिष्ठिरम् ॥ ६१ ॥
 समं जग्मतुराह्वातुं हरिं दुर्योधनार्जुनौ ।
 पश्यतः स्म स्वपन्तं तमन्तरन्तःपुरं च तौ ॥ ६२ ॥

कौरवस्तस्य शीघ्रान्ते पादान्ते फाल्गुनः स्थितः ।
 ततः श्रीपतिना प्रेक्षि प्रबुद्धेन पुरोऽर्जुनः ॥ ६३ ॥
 पृष्ठा हृष्टमनाः पार्थमनामयमथेक्षत ।
 शय्योपधानलग्नांसं केशवः कौरवेश्वरम् ॥ ६४ ॥
 संपरायसहायत्वमाभ्यामभ्यर्थितस्ततः ।
 मुरारातिः परावृत्य कौरवप्रभुमभ्यधात् ॥ ६५ ॥
 त्वं प्रापः प्रथमं पार्थेश्वरमं नृप यद्यपि ।
 तथापि वृणुते पूर्वदर्शनादयमेव माम् ॥ ६६ ॥
 एकतो युद्धमुक्तोऽहमेकतोऽक्षौहिणी च मे ।
 समाविमावुभो भागो गृहाणाक्षौहिणीमतः ॥ ६७ ॥
 इत्युक्तः शौरिणा हृष्टोऽधिष्ठितां कृतवर्मणा ।
 क्षमापतिः समादाय यादवाक्षौहिणीं ययौ ॥ ६८ ॥
 सारथ्यतथ्यस्वीकारकारिणा हरिणा सह ।
 जितानेव रिपून् जानन् पार्थोऽपि प्राप पार्थिवम् ॥ ६९ ॥
 शल्यं पार्थेषु गच्छन्तमन्तर्गत्वा सुयोधनः ।
 संतोष्य भक्तिभिर्दत्तः स्वपक्षत्वमयाचत ॥ ७० ॥
 इत्यावेदयितुं मदनरेन्द्रेऽयमुपागतः ।
 जगदे पार्थनाथेन यात यूयं यथेप्सितम् ॥ ७१ ॥
 अस्माकं तु प्रियाकर्तुं कुरुपक्षाश्रयेऽपि वः ।
 निन्दावचोभिः कर्णस्य कार्यस्तेजोवधो युधि ॥ ७२ ॥
 तथेत्ययं प्रतिज्ञाय प्रति दुर्योधनं ययौ ।
 तमाजग्मुश्च मित्राणि क्षत्राणि कति नाभितः ॥ ७३ ॥
 भगदत्तो जगदृताभयः सुरविभोः सुहृत् ।
 अरिद्रुसिन्धुरः सिन्धुपृथ्वीनाथो जयद्रथः ॥ ७४ ॥
 अवन्तीशोऽनुबिन्दायजन्मा बिन्दोऽस्त्रकोविदः ।
 द्वेषिदमापमनःशल्यं शल्यो मदमहीपतिः ॥ ७५ ॥
 कृतवर्मो वृष्णिवरः काम्बोजेशः सुदक्षिणः ।
 सोमदत्तसुतो भूरिश्रवा भूरिबलः शलः ॥ ७६ ॥
 एते प्रत्येकमक्षौहिण्यधिपाः समुपाययुः ।
 अक्षौहिण्यश्च तिस्रोऽन्यैरिलानाथैः किलामिलन् ॥ ७७ ॥
 आक्षौहिणीभिरित्येकादशभिः शुशुभे नृपः ।
 पातुं स्वदेशं जेतुं च दशाशा इव सोदयम् ॥ ७८ ॥
 धृतराष्ट्रे सभाभाजि राजराजिविराजिनि ।
 स युक्तमुक्तवान् पार्थप्रहितोऽयं पुरोहितः ॥ ७९ ॥

वंशवर्गयथायुक्तप्रणामानामयोक्तिभाक् ।
 वक्ति पाण्डवराजन्यः स्वाजन्यं विशदं वचः ॥ ८० ॥
 धन्योऽस्मि बन्धुभिस्तुङ्गमङ्गीकृत्य धराभरम् ।
 कृतोऽस्मि सुकृतोत्कण्ठी तीर्थयाचोत्सवेन यः ॥ ८१ ॥
 द्यूतोपदिष्टा गमयामासिरे वासरा मया ।
 इदानीं दीयतां युक्तो भागः सागरवाससः ॥ ८२ ॥
 जानामि नामितरिपुर्विपुलं विपुलातलम् ।
 शमेन च चतुर्भिश्च बन्धुभिर्बन्धुरं भजे ॥ ८३ ॥
 स्वयमेकेन केनापि भूमिभौक्तुं न शक्यते ।
 सहते सत्सु कुल्येषु कोऽन्यं तद्भागभोगिनम् ॥ ८४ ॥
 इति हृदिः सुहृदिश्च विचार्य सुकृतोचितम् ॥
 कृत्यं कृत्यबुधैर्विश्वानन्दि संदिश्यतां मयि ॥ ८५ ॥
 इत्युक्तस्वेषसंदेशभङ्गिरिङ्गितवित्तमः ।
 सर्वेषु स्वान्तबोधाय पुरोधाश्चक्षुरक्षिपत् ॥ ८६ ॥
 अनिकृत्प्रकृतिः सर्वः स्यादिति स्पष्टतां नयन् ।
 भेजे शुभतरङ्गाभामय गङ्गासुतो गिरम् ॥ ८७ ॥
 दिष्ट्या बाहुबलोदस्तप्रत्यूहव्यूहवीचयः ।
 विपत्नीरनिधेस्तीरमीयुस्ते वीरशेखराः ॥ ८८ ॥
 ऐन्द्रेर्दोर्वशवीराणां दिष्ट्या तेषां शमार्थिता ।
 दिष्ट्या प्रविष्टास्तत्कोपदहनं न महीभुजः ॥ ८९ ॥
 इदं गदति गाङ्गेये भूभङ्गाभोगभौमदृक् ।
 तापनिस्तापनिर्बन्धविधुरां व्याहरद्गिरम् ॥ ९० ॥
 रणचस्तूहो दैन्यप्रार्थिनो बलवानपि ।
 भोष्म भोष्मानिवाख्यासि कस्मादस्मासु पाण्डवान् ॥ ९१ ॥
 सन्त्येभ्यो वीरकोटीरा गुणकोटीभिरुत्तराः ।
 तत् किं न पलितापीड व्रीडसे पाण्डवस्तवेः ॥ ९२ ॥
 यद्वा सुतेषु शक्तो यः स पितॄणां प्रियो भवेत् ।
 निन्दां करोषि कुरुषु स्तुतिं पाण्डुसुतेषु यत् ॥ ९३ ॥
 अथावदन्नदीसुनः स्मितेः कुसुमितं वचः ।
 पार्थस्तुतिषु राधेय बाधेयमिति किं तव ॥ ९४ ॥
 गणयन्ति तृणं प्राणान् ये प्रवीरा रणाङ्गणे ।
 षण्डैरुडाययन्त्येतान् पाण्डवाः काण्डवायुभिः ॥ ९५ ॥
 निरीक्ष्य गायहे घोषविद्यहे च बलं तव ।
 नेदानीं वच्मि दैन्येन यदि ते दधते भयम् ॥ ९६ ॥

इत्युक्तिभासुरे भीष्मे सान्तर्हासे सभाजने ।
 सदाः कर्णे विषर्णे च वाचमूचे विचित्रभूः ॥ ९७ ॥
 हितमाहितचिन्तानां निखिलानामिलाभृताम् ।
 भीष्मो यदाहं वंशैकदाहनीरं हि तद्वचः ॥ ९८ ॥
 जगदुद्धारसंहारसत्ये सत्यपि तेजसि ।
 स्पृहयन्ति श्रिये कुल्यनिग्रहं विग्रहं न ये ॥ ९९ ॥
 तेऽतिमन्योल्लसत्कोपा न क्रियन्ते पृथाभुवः ।
 उद्यद्ग्रा इव क्षीरसागरा लोकलुप्रये ॥ १०० ॥
 तद्यातु संजयस्तत्र प्रसादयतु पाण्डवान् ।
 प्रसादप्रकृतीनिन्दुकरानिष घनान्त्ययः ॥ १०१ ॥
 इत्युक्त्या सभ्यचेतांसि रञ्जयन् संजयं नृपः ।
 पार्थेषु संधये प्रेषीत् तं पुरोगपुरोहितम् ॥ १०२ ॥
 उपप्रव्यपुरे गत्वा मित्रमन्त्रिवृत्तं नृपम् ।
 ननाम संजयो नामप्रथनेन पृथासुतम् ॥ १०३ ॥
 पृष्ठः कुलस्य कुशलं वाचिकं च स भूभुजा ।
 गिरां गतिषु पीयूषं खञ्जयन् संजयो जगौ ॥ १०४ ॥
 यद्वाति त्वादृशेर्धर्मो जागरं गुणसागरेः ।
 भूष संभाव्यतां कस्मात् तस्मिन् न कुशलं कुले ॥ १०५ ॥
 इदं तु मन्तुसंतानमन्दनन्दनदुःखितः ।
 संदिदेश त्वयि श्रीमानग्रजः पाण्डुभूभुजः ॥ १०६ ॥
 धर्ममर्मविदो वन्द्या भवभाजां भवादृशाः ।
 न ये कृतान्यद्योभेण लक्ष्मीलोभेन लङ्घिताः ॥ १०७ ॥
 भवान् भवानुकारी न याति कस्य नमस्यताम् ।
 अभञ्जि घनभाजोऽपि यस्येश्वर्यं न केनचित् ॥ १०८ ॥
 धूलिस्थामस्थिरां भूमिमिच्छन् बन्धुबधोदातः ।
 सुधांशुशुद्धया कीर्त्या को न मुच्येत नित्यया ॥ १०९ ॥
 सुकृतामृतकल्लोलसंतानस्नानमालिनः ।
 नेच्छन्ति दूषितां रक्तेः शुचयो विजयश्रियम् ॥ ११० ॥
 सन्तो भजन्ति संतोषं सुलभं विश्ववैभवम् ।
 वाञ्छन्ति भूलवैश्वर्यं जडास्तु प्राणसंशयात् ॥ १११ ॥
 न कुलीनसमं कुल्यैः श्रिये नाश्रीयते रणः ।
 बुद्धिं युद्धाय कः कुर्याद्वाग्यायतासु भूमिषु ॥ ११२ ॥
 इत्युदीर्यात्तमौनेऽस्मिन् रसनावल्लिमञ्जरीम् ।
 निनाय भारतीं भूषः संसत्कर्णावतंसताम् ॥ ११३ ॥

कदा कलहवार्तापि धार्तराष्ट्रेः कृता मया ।
 यदित्यमभ्यर्थयते मां मुहुः शान्तये चिता ॥ ११४ ॥
 संगरस्य गिरामस्ति प्रस्ताव्येऽपि न संग्रति ।
 यतो मे पूर्ववाम्बद्धः चिता दातेव मेदिनीम् ॥ ११५ ॥
 न चेद्वाता भुवं वृद्धो वत्सवत्सलताजितः ।
 तत् कार्येऽस्मिन् प्रमाणं नः पुरातनपुमानयम् ॥ ११६ ॥
 ततो मतिलतापुष्पैः समेकहृदयंगमाम् ।
 ब्रित्तेने विमलेर्वर्णैर्मालिकां वनमालिकः ॥ ११७ ॥
 ददते यदि ते भूमिभागमागः शतानि तत् ।
 मत्सखीचिकुराकर्षमुख्यान्यपि सहामहे ॥ ११८ ॥
 इन्द्रप्रस्थं वृक्षप्रस्थं माकन्दीं वारणावतम् ।
 किञ्चिच्च पञ्चमं पञ्चपुरीयं दीयतामिति ॥ ११९ ॥
 इदमप्यददानेषु तेषु कृत्यविधौ पुनः ।
 मन्त्रः प्रमाणं सामीरिसौनासीरिगदास्त्रयोः ॥ १२० ॥
 इति कृष्णोक्तिमाकर्ष्य कोन्तेयानां च वाचिकम् ।
 मनोऽपि रथवेगेन खञ्जयन् संजयो ययौ ॥ १२१ ॥
 कथं स्थितेषु भूषेषु स्वरूपं सदसि त्वया ।
 इत्युक्त्वा बुद्धिदृक् सायमायातं विससर्ज तम् ॥ १२२ ॥
 ततो विचिन्त्य पार्थानां धर्मं संग्रामधाम च ।
 आर्तोऽम्बिकासुतस्तत्त्वविदुरं विदुरं जगौ ॥ १२३ ॥
 यो नद्यो स जयीत्यथ धर्मसूनुदाहृतिः ।
 व्यावृत्त्युदाहृतिः किंतु भविष्यति सुतो मम ॥ १२४ ॥
 किं करोमि क्व गच्छामि वत्सो मे दुर्नयाश्रयः ।
 इदं तु व्यसनं कुल्यं व्याकुल्यकृतमात्मनः ॥ १२५ ॥
 इति व्याघ्रशीभूतं भूषं बोधयितुं सुधीः ।
 गिरास्यं विदुरो निन्ये दृशाममृतकुण्डताम् ॥ १२६ ॥
 मा विषादविषान्मोहं ब्रज धैर्यं भज प्रभो ।
 ते हि धीरा धरायां ये व्यसनेभ्यो न बिभ्यति ॥ १२७ ॥
 सत्त्ववन्तो हि नात्मानं ज्ञापयन्ति विपद्गतम् ।
 उड्डीना इव धावन्ति पक्षच्छेदेऽपि वाजिनः ॥ १२८ ॥
 ज्ञानीव तेजस्तमसोर्यस्तुल्यः संपदापदोः ।
 तमर्दयितुकामानां मुग्धा धीः कर्मणामपि ॥ १२९ ॥
 यः संपदापदोर्भेदं न वेद स्वान्ययोरिव ।
 स सेव्यः स महात्मीयः स स्तुत्यः स तपःशुचिः ॥ १३० ॥

प्रीयतां व्यथ्यतां वा स्वेः संपदा मत्कथेः स किम् ।
 वश्यत्थात्मानमिव यः संपदापन्नमयं जगत् ॥ १३१ ॥
 ते शूरा व्यसने दूरादायाति सति विद्विषि ।
 हसन्तो हर्षसंलीनाः संमुखीना भवन्ति ये ॥ १३२ ॥
 अप्येत एव विद्विषो ये हर्षाद्वेतवादिनः ।
 व्यसनेन विजीयन्ते न दुःखाद्वेतवादिना ॥ १३३ ॥
 स धीमान् स विचिक्तात्मा प्राक् पुण्याय व्यषेद्या ताम् ।
 संपदं विषदं वेति विषदं संपदं च यः ॥ १३४ ॥
 किञ्चात्मनो न कस्यापि संबन्धी नास्य कश्चन ।
 वृथा ममायमस्याहमित्यतत्त्वविदां मतिः ॥ १३५ ॥
 राजन्नात्मानमात्मीयमेव त्वं विद्धि बुद्धितः ।
 पाण्डुपुत्रेण मत्पुत्रो जेतव्य इति मा मुहः ॥ १३६ ॥
 इत्युक्त्वा विदुरेणान्तर्यामिनादानीय दर्शितः ।
 राज्ञे सनत्सुजातीयमुनिरध्यात्ममादिशत् ॥ १३७ ॥
 तदुक्त्याध्यात्मवाक्यरदूरितान्तर्यथानलः ।
 स तमीं गमायामास वसुधावासवः सुधीः ॥ १३८ ॥
 अथास्मिन् भूपते प्रातः सर्वैरर्षीधवेर्वृते ।
 यथोक्तं धार्मिकृष्णोक्तं सभायां संजयोऽभ्यधात् ॥ १३९ ॥
 तत्र दुर्योधने राजन्यभिमान इवाङ्गिनि ।
 पृथाभुवां च संदेशान् संदिदेश पृथक् पृथक् ॥ १४० ॥
 वक्ति त्वां धर्मसूः प्रीतो गृहीते भूभरे त्वया ।
 वयं तीर्थेषु विभ्रान्तास्त्वमिव त्वं प्रियोऽसि नः ॥ १४१ ॥
 जातः खेदो यदि भ्रातश्चिरकालेन कोऽपि ते ।
 तन्मुञ्च तं भरं पञ्च तद्गृहप्रगुणा वयम् ॥ १४२ ॥
 ऊचे भीमो न चेद्भारं मोक्तुं शक्तेऽसि तं स्वयम् ।
 तदादिश भृशं बाहुबलादुत्तारयामि ते ॥ १४३ ॥
 ब्रूतेऽर्जुनः स्पृहाद्यापि भूभारं भर्तुमस्ति चेत् ।
 तद्विश्रामधियाहं ते कर्णान्ते स्थातुमुत्सुकः ॥ १४४ ॥
 अतिपूरयितुं कर्णोवथ तद्वचनोच्चयेः ।
 मूर्धानमधुना धुन्याः सूनुधर्मसुतं स्तुवन् ॥ १४५ ॥
 आचष्ट धृतराष्ट्रं च वचनेः कोपकल्मषेः ।
 कटाक्षवीक्षिताशेषधराधीशो धुनीसुतः ॥ १४६ ॥

१ ब्रह्ममन्त्रेण इत्येते इति पा० ।

शक्तिं दूतापमाने त्वद्वज्ज्यासज्जयन्ते ते ।
 नतु निर्बोड पीडा तेऽभूत्तेषु वनयायिषु ॥ १४७ ॥
 मुञ्चन्त्यद्यापि मर्यादां न ते त्वद्वहुमनसः ।
 यस्त्वं स पाण्डुर्यः प्राण्डुः स त्वं तेषां सदा हृदि ॥ १४८ ॥
 अद्यापि नीतिर्मद्विस्तेः सार्धं संधिः खलूचितः ।
 जीयन्ते केन ते पञ्चेन्द्रियाणां च अयश्चियः ॥ १४९ ॥
 वध्यमाना गलन्माना भीमेन तव सूनवः ।
 रक्षिष्यन्ते क्व कर्णोद्योर्ध्वयिज्यानिलतूलकेः ॥ १५० ॥
 इति विरचितवाचं भीष्ममाचष्ट कर्णो
 रणभुवि कुरुवीरा रक्षणीयास्त्वयामी ।
 त्वयि तु अयि शरलीतप्रसुप्ते तनोमि
 प्रधानमहमितीर्य्यतापतश्चापमोज्ज्वलम् ॥ १५१ ॥
 इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते श्री-
 बालभारतनाम्नि महाकाव्ये वाराङ्गे उद्योगपर्वणि सैन्य-
 संवर्णनो नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ :: ::

॥ अथ बालभारतस्य ॥

॥ द्वितीयः सर्गः ॥

अग्रमेयमहिमा हिमाचल-
 श्रीः पराशरसुतः श्रियोऽस्तु सः ।
 यस्य विश्ववलयेकपावनी
 स्वर्धुनीव विषसार भारती ॥ १ ॥
 संधिबन्धविधयेऽथ धार्मिणा
 धार्मिकेण दधता दयाधियम् ।
 मुग्धबुद्धिविधुरेषु बन्धुषु
 प्रेषि बोधमधुरो मधो रिपुः ॥ २ ॥
 षट्सहस्रसुभटीं सहायतां^१
 सादिनो दश महारथान् वहन् ।
 केशवो निशि वृकस्थले पुरे
 तस्थिवान् कुरुपुरीमथासदत् ॥ ३ ॥
 पुण्यवानहमहं महानिति
 ध्यायता विभुरभोजि तद्विने ।
 इन्दिरापतिरुदारभक्तिधी-
 सुन्दरेण विदुरेण मन्दिरे ॥ ४ ॥

१ सहायहन् इति पा० ।

भक्तितुष्टमनसो हरेर्वरान्
 यच्छतोऽथ विदुरो मुदावदत् ।
 अस्तु मे त्वयि रतिः सुखकुलं
 भोज्यमप्यतिश्रिसंकुलं कुलम् ॥ ५ ॥
 संभवादभिमुखोत्थितैः स्मितैः
 पूजितः सुरसरित्सुतादिभिः ।
 आससाद तदयं गदायभू-
 रम्बिकासुतविकासितं सदः ॥ ६ ॥
 विक्रमेर्निरुपमान् निरूपयन्
 भूपकुञ्जरचयानवज्ञया ।
 सानुसिंह इव सिंहविष्टरं
 विष्टपप्रभुरभूषयत् ततः ॥ ७ ॥
 माधवः सह महामहौधवैः
 संहतेरवहितेऽम्बिकासुते ।
 पाण्डवीयकमुवाच वाचिकं
 वाचि कंचिदमृतद्रवं किरन् ॥ ८ ॥
 के न पूर्वमभवन् भुवो धवा
 मेदिनी कमपि नेयमन्वगात् ।
 ब्रीडमप्यधृत नायभर्तारि
 भंशभाजि दधती नवं नवम् ॥ ९ ॥
 नैतया कति पतित्वधारिणो
 मारिता बत परेषु सक्तया ।
 रागिणो गुणनिधीन् यदृच्छया
 जीवतोऽपि कति नेयमत्यजत् ॥ १० ॥
 एतदर्थमपि यः कदर्थय-
 त्थर्थवादकण्ठीरिपूनापि ।
 श्लाघ्यते न खलु सोऽपि यः पुनः
 कुल्यमस्यति नमस्य एव सः ॥ ११ ॥
 वैभवेऽपि भुवनस्य भोग्यता-
 मेति तल्पमितमेव भूतलम् ।
 श्रीभरेऽपि सति भोग्यतोऽधिकं
 स्वस्य किंचिदपि नोपकारकम् ॥ १२ ॥
 वैभवेर्भवति भोग्यतोऽधिकोः
 संमदो यदि ममत्वमाचतः ।

क्ष्मा ममेयमखिलाप्यदेो वदन्
 प्रीयते न तर्काचनोऽपि किम् ॥ १३ ॥
 मन्मुखादपि तपःसुतो नृप
 त्वां प्रणम्य परिरभ्य बान्धवान् ।
 भोगमात्रफलमात्मपञ्चमो
 ग्रामपञ्चकमयाचत स्वयम् ॥ १४ ॥
 तदुनीवनबिलागसागरे
 रुद्धमस्ति न कियदुरातलम् ।
 भूलवोऽयमपि तद्वदुच्यतां
 मुच्यतां सह कुलेन विग्रहः ॥ १५ ॥
 विग्रहः सह कुलेन नौचितीं
 यात्यरातिकुलकल्पपादपः ।
 कश्चिरं रणभरेण सिंहयोः
 प्रीतिमेति न वने वनेचरः ॥ १६ ॥
 गोचजः सहजशचुरित्यसौ
 नीतिरस्तु धनलोभदुर्धियाम् ।
 वृद्धतुल्यलघुपुंवृतं जग-
 द्दीधनस्य पितृमित्रपुत्रवत् ॥ १७ ॥
 धारयन्ति धनलुब्धचेतसां
 बन्धवोऽपि निभृतं विरोधिताम् ।
 लूनलोभमधुरस्य धीमतो
 बन्धुतां स्पृशति विश्वमप्यदः ॥ १८ ॥
 देहिनामहह लोभतः परः
 कश्चिदस्ति न परो भुवस्तले ।
 आगमय्य निजपक्षतां क्षणाद्
 यो विपक्षयति बान्धवानपि ॥ १९ ॥
 तद्वयं क्षितिभृतो भुजाभृता-
 मालिभिः परिवृता इति स्मयात् ।
 लोभतोऽवनिलवस्य विग्रहे
 मा ग्रहोऽस्तु जयसंशये निजेः ॥ २० ॥
 व्योममार्गभृदनेकमार्गणे-
 ष्वेकमार्गणवशं विरोधिषु ।
 एकमेव गणयन्ति कोविदा
 भूरिभिर्वृतमपि स्वमाहवे ॥ २१ ॥

१ लाभत इति पा० ।

नेकमप्यरिमनन्तपत्तयोऽ-
 प्याहवेऽवगणयन्ति धीधनाः ।
 सत्सु तारकगणेषु राहुणा
 ग्रस्यते किमु न तारकाधिपः ॥ २२ ॥
 आधिपत्यमपि न स्थिरं भुवः
 सुस्थिरं च यदि जीवितावधि ।
 जीवितं तु रणकारिणां नृणां
 चापमुक्तशरतुल्यचापलम् ॥ २३ ॥
 तन्मृधाय बत मा विधा धियं
 बन्धुभिः सममिला विलास्यताम् ।
 धाम्नि भोज्यसमये समागतान्
 भोजयन्ति कृतिनो रिपूनपि ॥ २४ ॥
 बधुवर्गमवधूय निष्ठुरो
 यो बलिं गिलति भूतलेऽन्धधीः ।
 नित्यमुदुरशिरोधरेर्मदा-
 देकदृम्भिरपि स प्रहस्यते ॥ २५ ॥
 हस्यमानवचसः पदे पदे
 बालिशैरपि पराङ्मुखश्रियः ।
 क्षामटन्ति निजपक्षविद्विषः
 खण्डिता^१ इव न पण्डिता नृपाः ॥ २६ ॥
 यः स्वबान्धवगणस्य पृष्ठगो
 भोगकर्मणि रणोत्सवेऽयगः ।
 तं वियोगलवकातरा धरा
 सेवते सुचरितं पतिव्रता ॥ २७ ॥
 यो धुनेति निजबन्धुतां निज-
 स्तस्य कोऽस्तु पर एव यः परः ।
 क्वापि यान्त्यमलपक्षिणो जलेः
 शेवलं शिति सहेत्र शुष्यति ॥ २८ ॥
 ये स्वबन्धुपरिरम्भसंभव-
 प्रीतयो धनलवातसंमदाः ।
 ते हतेन्दुरवयो वयोमणि-
 द्योतिनोऽतिमलिना घना इव ॥ २९ ॥

१ पण्डिता इति पा० ।

बन्धुनातिकटुनापि संगमः
 संमदं सृजति यं न तं सुधा ।
 यत् सुधाकरकरेषु सत्सु न
 प्रीयतेऽस्तभृति भास्करेऽम्बुजम् ॥ ३० ॥
 तेन बन्धुषु निजेषु संधये
 ठाक्यतां किमपि पञ्चकं पुराम् ।
 सर्वथापि विषयेऽच वो हिते
 सोऽहमप्यपुरुषधिम मध्यगः ॥ ३१ ॥
 प्राक्चरिचनिचयेर्निबोधितो
 नारदादिभिरपि दूतागतेः ।
 ऊचिवानिति हरिं प्रति क्रुधा-
 रब्धबोधनिधनः सुयोधनः ॥ ३२ ॥
 सौहृदेन जयिनश्चटूनि किं
 दैत्यबन्धन दधासि संधये ।
 तान् महाप्रहरणान् रक्षावनी-
 सीन्नि सज्जय लसज्जयश्रियः ॥ ३३ ॥
 याच्यतेऽवनिलवोऽद्य धीधने-
 रेभिर्दृढदृढगूढमत्सरैः ।
 तच्च रोषितपदा हि मच्चू-
 दाहि सैन्यमतिमेलयन्ति ते ॥ ३४ ॥
 अद्य बान्धवमिषान् द्विषः कथं
 तान् महत्त्वमधिरोपये पुनः ।
 मृत्युदानपरमङ्गसंगतं
 कः प्रवर्धयति रोगमात्मनः ॥ ३५ ॥
 श्वमालपति कोरवे रवेः
 साम्यमिन्दुमपि नायनं नयन् ।
 भारतीमभजदुल्लसदुजः
 क्रोधनः क्रमकटुं चिचिक्रमः ॥ ३६ ॥
 ऐन्द्रिरेव परमः सुहृन्मम
 त्यज्यते स्वरपि यत्कृते मया ।
 सान्द्रमेन्द्रमपि तस्य निष्फलं
 यस्य न स्फुरति तादृशः सुहृत् ॥ ३७ ॥
 संगतोऽङ्ग सुहृदां सुधा मुधे-
 त्यादिशन्ति ह दयालवः सदा ।

यं रसाद्रसयतां मनीषिणां
 न प्रियाधररसेऽपि हि स्पृहा ॥ ३८ ॥
 नो सुहृत्परिचयात् परं क्वचित्
 किञ्चिदस्थमृतमित्यहं ब्रुवे ।
 यन्निपातघटमानहृष्टयो
 दृष्टयो दधति निर्निमेषताम् ॥ ३९ ॥
 हृत्थमिन्द्रसुतसौहृदादहं
 किं करोमि न विना त्वदुक्तिभिः ।
 पूर्वकर्मवशगे शुभाशुभे
 चाटु कर्म कुरुते न कोविदः ॥ ४० ॥
 युष्मदर्थमयमर्थितो मया
 संधिरस्तु यदि वो युधीप्सिता ।
 भीमदोष्णि निहितैव तद्विषां
 कालरात्रिरिव सर्वदा गदा ॥ ४१ ॥
 अस्तु पाण्डुतनुजन्मनां पुनः
 को विरोधिषु भवत्सु मत्सरः ।
 मोलिदत्तचरणासु केसरी
 मक्षिकासु न कदापि कुप्यति ॥ ४२ ॥
 को भवत्परिभवाय पाण्डवैः
 सैनिकव्यतिकरः करिष्यते ।
 वल्गदेणगणगर्बस्त्रव्ये
 सैन्यमानयति केसरी कियत् ॥ ४३ ॥
 उत्तरार्थहृतमोलिचीवरो
 मोलिजालमहरदृयाभरात् ।
 कां चमूरचयच्चमूभृतां
 गायहे स विजयी जयाय वः ॥ ४४ ॥
 पश्यतां निजभुजाभृतां कृप-
 द्रोणतत्तनयकर्णभूभुजाम् ।
 त्वां बलार्दिविहृतं व्यमोचयत्
 फाल्गुनस्तदपि विस्मृतं तव ॥ ४५ ॥
 यस्तु दुष्टजनपुष्टसंनिधिः
 साधुबन्धुवचनेषु रोषणः ।
 स ध्रुवं त्वमिव दुश्चरिचधीः
 क्रोधनेन विधिना कटाक्षितः ॥ ४६ ॥

यद्विदुः प्रकृतितो विषम्यं
 मृत्युसीन्नि तदसत्यमेव ते ।
 आजनुः प्रकृतिदृष्ट साधुतां
 नाधुनापि मृतिदृष्ट यद्वाधाः ॥ ४७ ॥
 ते त्वया समधिरोपितः पदं
 किं महत्तममवाप्तमिच्छवः ।
 ऊर्णनाभमुखलालया लला-
 रोहधीः क इव काङ्क्षति यद्गम् ॥ ४८ ॥
 किंच नीचगति वारि तत्पतेः
 श्रीरपत्यमधिगत्य तां जडः ।
 द्रागधो जिगमिषुर्महोन्नतेः
 क्वाधिरोपयन् बान्धवान् पदे ॥ ४९ ॥
 निर्मलोऽपि मलिनीभवन् जले-
 रुन्नतो भजति वैरितां निजे ।
 धूमयोनिरिह धूमकेतन-
 भ्लानिदर्शितरसो निदर्शनम् ॥ ५० ॥
 अप्रणाशितकुलं न शाम्यति
 स्वेः सह ध्रुवममर्षजं महः ।
 वेणुयुग्मघनघट्टजः शिखी
 सर्वतोऽपि विपिनं दहत्यहो ॥ ५१ ॥
 तन्मुधा दधति संधये धियं
 मादृशा इह भवादृशे मुहुः ।
 अतु वः सकलमप्यदः कुलं
 भीमदोर्विटपिभेगिनी गदा ॥ ५२ ॥
 इत्युदारतरभारतीभरे
 केटभद्विषि तदा बभौ सभा ।
 कोपतः कपिशदीधितिर्मृति-
 स्त्रीकटाक्षचयचुम्बितेव सा ॥ ५३ ॥
 क्रूरकोपकपिशः परिज्वलन्
 कौरवप्रभुमुखप्रभाभरः ।
 भूपरिभ्रमणनिर्भरो बभौ
 क्षीवगाण्डिव इक्षुशुक्षणिः ॥ ५४ ॥
 ऊरुमाहत तथा सुयोधनः
 क्रोधनः करतलेन नादिना ।

तद्वाशङ्कत यथा विभुः स्वयं
 भीमसेनगदयाप्यभङ्गुरम् ॥ ५५ ॥
 स्वो भुजावधित कोपकमटक-
 षुट्यदङ्गदसमुच्छलन्मणी ।
 दुःसहोष्मदहनस्कुलिङ्गक-
 स्फूर्जिताक्वि सुयोधनानुजः ॥ ५६ ॥
 कोपवानवतरः स्मरद्विष-
 स्तं स्मरस्य पितरं पुरः स्मरन् ।
 आदधेऽलिकदृशं भृशं कृपो-
 योनिस्त्वणकृपीटयोनिकाम् ॥ ५७ ॥
 विस्फुलिङ्गपटलीं मुखान्मिथः
 कोपपिष्टरदराजिजां क्षिपन् ।
 इन्दुतो दहनवृष्ट्यमङ्गलं
 संसदि व्यधित कर्णेनन्दनः ॥ ५८ ॥
 इत्यलोक्त्यतः कुतूहलोत्प्लव-
 लोचनेन दनुनन्दनद्विषा ।
 रोषरूक्षरवसंभ्रमभ्रमः
 दूरिभूरमणरासभा सभा ॥ ५९ ॥
 स्वग्रहार्थमथ कौरवायजं
 पाशपाणिमतिकोपिनं पुरः ।
 प्रेक्ष्य सात्यकिनिवेदितं तदा
 दिव्यरूपमधितः क्रुधा विभुः ॥ ६० ॥
 भालभागगतपद्मभूविभा-
 भारभासुरनभाः सभाचरैः ।
 मस्तकोपगतकोपपावको
 ज्वालयन्नयमशङ्कि शङ्किभिः ॥ ६१ ॥
 हृद्विहारिहरहारहारिणा
 भीषणः फणभृतां गणेन सः ।
 बाहुदण्डनिवहानहो बहू-
 कुर्वता क्षणबहूकृतानपि ॥ ६२ ॥
 अस्त्रमुल्लसदभीषुभीषणं
 दोष्णि दोष्णि स दधौ नवं नवम् ।
 मारिभिर्नवनवाभिरेकको
 हन्तुकाम इव वैरिणः क्षणात् ॥ ६३ ॥

१ किल दृशं इति पा० ।

क्रूरकौरवचमूविमूलन-
 स्फीतदुःसहमहःपुतानिव ।
 वृष्णिपार्थनिवहान् मुहुर्मुखा-
 दक्षिपत् सहचराशुशुक्षणीन् ॥ ६४ ॥
 व्यतवक्तपटुकण्ठकन्दर-
 स्पष्टदृष्टजठरचिविष्टपम् ।
 तं निरीक्ष्य भयभीतचक्षुषः
 कौरवा विधुरमारवं व्यधुः ॥ ६५ ॥
 द्रोणभीष्मविदुराविसंजये-
 रैव हर्षिभिरसौ निरीक्षितः ।
 द्रागमर्षशमनाय नाकिभि-
 र्नाकनायकमुखैरिति स्तुतः ॥ ६६ ॥
 उद्गतस्त्वदुदराद्विरञ्चन-
 स्तत्सुता च वचसामधीश्वरी ।
 तत्प्रसादलवकोविदाकृति-
 र्वेत् वास्तवमपि स्तवं कृ ते ॥ ६७ ॥
 गर्भितचिभुवनोऽपि वा यथा
 नाथ संवससि नो मनोऽणुषु ।
 त्वं प्रसीदसि तथैव चेद्वचा-
 गोचसीभवसि तन्मुदा नुमः ॥ ६८ ॥
 रोचते पस्कृताप्यहो सतां
 न स्तुतिः स्वमिह नैति कः स्वयम् ।
 शेमुखीं स्वमयविष्टपचय
 स्वस्तवार्थमिति न प्रयच्छसि ॥ ६९ ॥
 किं तव स्तवगिरा प्रसीदतु
 श्रीतडिज्जलद भक्तवत्सल ।
 मुञ्चतु क्रुधमिमां भवान् भवा-
 भोगदुःखसुखतारतुन्दिलः ॥ ७० ॥
 कौरवेष्पि करोषि बाणदोः-
 खण्डखण्डनकुठारं किं रुषा ।
 वर्ज्यसे युधि य एव भालदृ-
 ष्टभाललिपिना पिनाकिना ॥ ७१ ॥
 ज्वालयन् हुतभुगेकमालयं
 पतनस्य परितोऽपि भीतिदः ।

एषु कुप्यसि भृशं वयं भयं
 मन्महे हृदि महेश मा कुपः ॥ ७२ ॥
 एवमाशु गमितः शर्म सुरै-
 र्वैजभृत्प्रभृतिभिः सुभक्तिभिः ।
 द्रोणभीष्मविदुरान्वितो ययो
 संसदः स दनुसूनुसूदनः ॥ ७३ ॥
 पृथामथामन्त्र्य हरिः पुरस्य
 बहिर्गतः प्रागुपहूय कर्णम् ।
 तदग्रतस्तज्जनिर्किंवदन्ती-
 मुवाच दन्ती दनुजद्रुमाणाम् ॥ ७४ ॥
 अथ स्वजन्मप्रथया पृथायाः
 कौमार्यसूनुर्नजगाद कष्टी ।
 धिङ्मां मयैवेदमकारि दुःख-
 मजानता तेषु सहोदरेषु ॥ ७५ ॥
 धिङ्मां मया सापि तदा वधूटी
 दृष्टातिहृष्टेन कदर्यमाना ।
 धिङ्मां मया तान् परिहृत्य बन्धून्
 बन्धूकृतास्तत्परिपन्थिनोऽपि ॥ ७६ ॥
 इत्यनुस्मरणकश्मलवर्णं
 कर्णमर्णवशयोऽनुश्रयार्तम् ।
 आन्तरिचिजगतीगतगङ्गा-
 वीचिचारुभिर्वाच वचोभिः ॥ ७७ ॥
 कर्ण मा स्वमपवर्णय वृत्तं
 बन्धुवर्गमधुनापि भज स्वम् ।
 राज्यभाजमिह धर्मजमुख्या-
 स्त्वां नमन्तु तव कोऽपि न मन्तुः । ॥ ७८ ॥
 अयजं विभुमवाप्य भवन्तं
 दुर्जयेषु खलु तेषु विपक्षेः ।
 वीर जीवदखिलात्मतनूज-
 प्रीतिमेतु जननी तव कुन्ती ॥ ७९ ॥
 परस्परान्मूलनयुद्धसंधा-
 बन्धान्निवृत्ते त्वयि फाल्गुने च ।
 अविग्रहं वीर सहस्रदृष्टेः
 सहस्रभासा सह मैत्र्यमस्तु ॥ ८० ॥

इति षदति रिपो दितेः सुतानां
गिरमधितोच्छ्रसदङ्गमङ्गराजः ।
कथय कथमिवाश्रये सगर्भा-
नहमधुना प्रधानावतारकाले ॥ ८१ ॥

तैः सार्धमीश जयिभिर्विदधे विरोधं
मामेष यो मनसिकृत्य मृधैकधुर्यम् ।
आबालकालसहृदं व्यसनोदयेऽद्य
तं मुञ्चतः स्फुटति मे हृदयं ह्रियेव ॥ ८२ ॥

दुर्योधनादपि युधिष्ठिरमभ्युपेत-
मद्यादि मां स्थलितसख्यमुदाहरन्तः ।
मा प्रीतिपूर्णमपि नीतिविदो षदन्तु
मिचं कलत्रमिव विश्वसनस्य बाह्यम् ॥ ८३ ॥

बन्धवोऽपि विरुद्धाः स्युर्लक्ष्मीलेशस्य लोभतः ।
जगतोऽपि जयत्येको जीवितालम्बनं सुहृत् ॥ ८४ ॥

मुञ्चे दुर्योधनं चेत् तद्विश्वे मित्रपराङ्मुखे ।
हा कः कस्य मनःशून्यदुःखोद्गारं करिष्यति ॥ ८५ ॥

इति कृतगिरमङ्गाधीशमीशप्रशंसा-
शुचिरुचिरचरिचं वीरमापृच्छ विष्णुः ।
द्रुततरगतिं गत्वा कारयामास धर्मा-
ङ्गजमसहनवर्गश्रीप्रहाणं प्रयाणम् ॥ ८६ ॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते श्री-
बालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्गे उद्योगपर्वणि दुर्बोध-
दुर्योधनो नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ :: ::

॥ श्रीः ॥

अथ खण्डप्रशस्तौ

वामनावतारवर्णनम् ॥

(४०) किं छत्रं किं नुरत्नं तिलकमुत तथा कुण्डलं कौस्तुभो वा
चक्रं वा वारिजं वेच्यमरयुवतिभिर्यद्वलितद्वेषिदेहे ।
उर्ध्वं मौलौ ललाटे श्रवसि हृदि करे नाभिदेशे च दृष्टं
पायातद्वोऽर्कबिम्बं स च दनुजरिपुर्वर्धमानः क्रमेण ॥

स दनुजरिपुर्विष्णुस्तद्वर्कबिम्बं च वः पायात्, किंभूतः
सः, क्रमेण वर्धमानो वृद्धं प्राप्नुवन्, यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्स

इति कः, यस्य श्रीविष्णोर्बलितद्वेषिदेहे बलेर्बलिनान्शो दैत्यस्य
द्वेषी द्रोही वामनाकृत्या यो देहस्तस्मिन्, तदितिकिम्, य-
द्वर्कबिम्बं सूर्यमण्डलममरयुवतिभिरप्सरोभिरित्यमुना वक्ष्यमा-
णप्रकारेण दृष्टम्, इतीतिकिम्, यदेतद्वेहे उर्ध्वमर्कबिम्बं तत्कि-
मिति वितर्कं तादृग्वर्तुलत्वभासुरत्वादिगुणसाम्याच्छत्रं वर्तते,
तथा पुनस्तच्छरीरे वृद्धं प्राप्ते सति तद्वर्कबिम्बं मौलौ मुकुटे
रत्नं चूडामणिर्वा वर्तते, किंत्विति विकल्पे, तथा पुनर्वृद्धौ
तद्वर्कबिम्बं ललाटे भाले तिलकं वर्तते, उतेति वार्त्तं, ततोऽपि
वृद्धिं प्राप्ते तच्छ्रवसि कर्णे कुण्डलं वा, श्रवसोद्विस्त्रियेकत्वोक्ति-
र्कबिम्बस्यैकत्वाभिप्रायेणेति ध्येयम्, तथा तथैव देहवृद्धौ
तद्वर्कबिम्बं हृदि हृदये किं कौस्तुभो मणिर्वा वर्तते, हरेर्हृद-
ये कौस्तुभमणेः सद्भावात्, ततोऽपि देहे समुच्छ्रयं प्राप्ते सति
तद्वर्कबिम्बं करे हस्ते चक्रं वा वर्तते, तथा ततोऽपि वृद्धौ-
तद्वर्कबिम्बं नाभिदेशे किं वारिजं कमलमस्ति, यतो हरेर्नाभौ
कमलं वर्तते, अत्रेयं कथा श्रूयते, यदा हरिर्वामनाकृतिर्ब-
दुरुपो बलिं दैत्यं हन्तुमात्रगाम तदा तेनापि बलिना समा-
यातं ब्राह्मणं भित्तिार्थनमवगम्य प्रोक्तं रेवराक मां याचस्व यदी-
प्सितमित्युक्ते हरिणा स्वचरणत्रयावस्थितिहेतोः स बलिर्भुव-
मयाचि, ततस्तेन दत्तेत्युक्ते हरिर्वामनाकृतिरपि प्रवर्धमानदेहः
क्रमेण बभूव, तदानीमियं कल्पना ताभिः सुखनिताभिः कृता
किं छत्रमित्यादीति ॥

(४१) खर्वशन्यविमुक्तसन्धिविलसद्वृक्षः स्फुरत्कौस्तुभं
निर्यन्नाभिसरोजकुङ्कुलपुटीगम्भीरसामध्वनि ।

पात्रावाप्तिमुत्सुकेन बलिना सानन्दमालोकितां
पायाद्वः क्रमवर्धमानमहिमाश्चर्यं मुरारेर्वपुः ॥

मुरारोर्विष्णोर्वपुर्वां युष्मान्यायाद्रत्नतु, किंविशिष्टं वपुः,
क्रमवर्धमानमहिमाश्चर्यं क्रमेण वर्धमानो यो महिमा महित्वं
तेन कारणेनाश्चर्यं यस्मिन् तत्, पुनः किंविशिष्टं, ख-
र्वशन्यविमुक्तसन्धि खर्वशन्यीनां विमुक्ताः सन्धयो येन तत्,
पुनः किंविशिष्टं, विलसद्वृक्षः स्फुरत्कौस्तुभं विलसद्वेदीय-
मानं यद्वृक्षो हृदयं तस्मिन्स्फुरत्कौस्तुभं यस्मिन् तत्, पुनः
किंविशिष्टं, निर्यन्नाभिसरोजकुङ्कुलपुटीगम्भीरसामध्वनि नि-
र्यन्निस्सरत्वाभिसरोजकुङ्कुलपुट्या नाभिकमलकुङ्कुलपुटाद्गम्भीरः
सामध्वनिर्ब्रह्मणः सामवेदध्वनिर्यस्मिन् तत्, पुनः किंवि-
शिष्टं, पात्रावाप्तिमुत्सुकेन पात्रस्य कपटद्विजाकारस्य हरे-
र्याऽवाप्तिस्तस्यां समुत्सुकेन बलिना, यतः पात्रं दातृभि-
र्बहुभिः पुण्यैरवाप्यतेऽतः सानन्दं साल्हादं यथा स्यात्तथा-
ऽऽलोकितां दृष्टमिति ॥ ४१ ॥

(४२) ब्रह्माण्डच्छदण्डः

शतधृतिभवनाम्भोरुहो नालदण्डः

चोणीनौकूपदण्डः

चरदमरसरित्पट्टिकाकेतुदण्डः ।

ज्योतिश्चक्राख्यदण्ड-

स्त्रिभुवनविजयस्तम्भदण्डोऽङ्घ्रिदण्डः

श्रेयस्त्रैविक्रमस्ते

वितरतु विबुधद्वेषिणां कालदण्डः ॥

त्रैविक्रमस्तयो विक्रमा विशिष्टाः क्रमाः सृष्टिस्थितिप्रल-
यलक्षणाः शक्तयोऽस्य त्रिषु लोकेषु विक्रमः पादन्यासोऽस्येति
वा त्रिविक्रमस्त्रिविक्रमस्यायं त्रैविक्रमः, यतो बलिसंहारे हरि-
स्त्रिविक्रमो बभूवेति सभ्याः, स त्रैविक्रमोऽङ्घ्रिदण्डश्चरणदण्ड-
स्ते तुभ्यं श्रेयः कल्याणं वितरतु ददातु, कीदृशः सः, ब्रह्माण्ड-
च्छदण्डः ब्रह्माण्डमेव च्छन्नं ब्रह्माण्डच्छन्नं तस्य दण्ड इव त-
दाधारो यः सः, पुनः कीदृशः, शतधृतिभवनाम्भोरुहो नालदण्डः
शतधृतेर्ब्रह्मणो यद्वचनाम्भेरुद निवासपट्टं तस्य नालदण्ड इव यः
सः पुनः किं विशिष्टः, चोणीनौकूपदण्डः चोणी भूः सैव नौनौका
तस्यां कूपदण्डो गुणवृत्त इव यः सः, पुनः कीदृशः, चरदम-
रसरित्पट्टिकाकेतुदण्डः चरन्ती पानीयं वहन्ती याऽमरसरि-
तृङ्गा सैव पट्टिका तस्याः केतुदण्डो ध्वजदण्ड इव यः सः,
पुनः किं विशिष्टः, ज्योतिश्चक्राख्यदण्डः ज्योतिश्चक्रस्यातद-
ण्डा नाभिचेप्यदारुदण्ड इव यः सः, पुनः किं विशिष्टः,
त्रिभुवनविजयस्तम्भदण्डः त्रिजगत्कीर्तिस्तम्भदण्ड इव यः सः,
पुनः किं विशिष्टः, विबुधद्वेषिणां कालदण्डः विबुधद्वेषिणां
देवविरोधिनां दैत्यानां कालदण्डो मृत्युदण्ड इव यः स
इति ॥ ४२ ॥

(४३) हस्ते शस्त्रकिणाङ्कितोऽरुणविभाकिर्मीरितोरःस्थलो
नाभिप्रेङ्खदलिर्विलोचनयुगप्रोद्भूतशीतातपः ।

बाहूर्मिश्रितवन्हरेष तदिति व्याक्षिप्य वाक्यं कवे-
स्तारैरध्ययनैर्हरन्बलिमनः पायाज्जगद्ग्रामनः ॥

वामनो वामनावतारो हरिर्जगत्पायाद्रुतु, किं विशिष्टः
हस्ते पाणौ शस्त्रकिणाङ्कितः शस्त्रकिणैः शस्त्रवर्णैरङ्कितश्चि-
ह्नितः, पुनः किं विशिष्टः, अरुणविभाकिर्मीरितोरःस्थलः
अरुणविभाभिर्लहितकान्तिभिः किर्मीरितं कर्षुरितमुरःस्थलं
यस्य सः, यतो हरेर्भगवतो हृदये कौस्तुभमणिर्लहितच्छवि-
स्त्यतस्तत्प्रभाभिः किर्मीरितत्वं वत्तस्यलस्यास्तीति भावः,
पुनः किं विशिष्टः, नाभिप्रेङ्खदलिः नाभौ प्रेङ्खन्द्देदीप्यमानो-

ऽलिर्भ्रमरो यस्य सः, यतो हरेर्नाभौ कमलं वर्ततेऽतस्तत्र त-
त्सुरभिगन्धलोलुपतया भ्रमरागमनं घटत एवेति भावः, पुनः किं-
विशिष्टः, विलोचनयुगप्रोद्भूतशीतातपः विलोचनयुगाद्विशिष्ट-
नेत्रद्वन्द्वात्मोद्भूतो शीतातपो यस्य सः, वामनः किं कर्षुर्न कवेः
शुक्रस्यासुरगुरोरिति तद्वाक्यं व्याक्षिप्य तिरस्कृत्य तारैरुच्च-
स्वरैरध्ययनैर्वदपाठैर्बलिमनो बलिदैत्यचितं हरन्, तदिति
किम्, रे मूढमते न जानास्येनं वामनावतारं हरिं यतस्त्वं च-
र्मचतुरतो नावजानासि अहं तु दिव्यचक्षुषा वेद्मि यदेष वामनो
बाहूर्मिश्रितवह्निः समागतोस्तीति बाहूर्मौ बाहुरक्तके श्रि-
तोऽवस्थितो वह्निरग्निर्यस्य सः । अत्रेयं कथा, असुरगुहणा
बलिहर्तृषिणा कविना तदानीमेव बलिसभायां समायामं
हरिं वामनरूपधरं ज्ञानेनावबुध्य तं बलिं हरिस्वरूपमवबोध-
यितुमभाषि, रे बले एष बाहुरक्तकश्चिताग्निर्वर्तते इत्येवं प्रवद-
तः शुक्रस्य वाक्यं निराकृत्य यदा सामध्वनयो हरिणा समुद्री
योस्तदाव्यात्तेपस्तत्कथाया अभवदिति भावः ॥ ४४ ॥

(४४) यस्मादाक्रामतोद्यां गरुडमणिशिलाकेतुदण्डायमाना-
दाद्योतन्त्यावभासे सुरसरिदमलो वैजयन्तीव कान्ता ।
भूमिष्ठो यस्तथान्यो भुवनगृहमहास्तम्भशेभां दधानः
पातामेतो पयोजोदरललिततलो पङ्कजाक्षस्य पादौ ॥

पङ्कजाक्षस्य पङ्कजवदक्षिणीनेत्रे यस्य स तस्य कमलनयनस्य
श्रीत्रिविक्रममूर्तेः पादौ चरणौ वो युष्मान्यातां रत्नताम्, कथं-
भूतौ पादौ, पयोजोदरललिततलो पयसि जले जायते यत्तत्प-
योजं पद्म तस्योदरं गर्भो मध्यमन्तर्भाग इति यावत् तदुल्ल-
लिते तले तलभागौ ययोस्तौ आरक्ततलाविति भावः । तयोर्मध्ये
यस्मादेकस्माच्चरणाव्यां व्योमाक्रामतः सतः सुरसरिदृङ्गा
आद्योतन्ती गच्छन्ती वैजयन्ती पताकेवावभासे समन्ताच्छु-
शुभे, अत्र व्युत्तेरात्मनेपदित्वेऽनुदात्तेत्वनिबन्धनस्यात्मनेपद-
स्यानित्यतया तस्माच्छतरिरूपं, शुभ्यर्थकं धात्वन्तरमेव परस्मै-
पदीति वा स्वीकरणीयम् । किं विशिष्टाद्यस्मात्, गरुडमणि-
शिलाकेतुदण्डायमानात् मणिकेत्वादिव्योतिश्शास्त्रप्रसिद्धो
गगने प्रत्यक्षदृश्य उत्पातरूपो गरुडमणिशिलाकेतुस्तस्यैव
दण्डायमानो लम्बायमानस्तस्मात्, कथंभूता सुरसरित् कान्ता
मनोज्ञा, तथा तयोर्मध्ये योऽन्याद्वितीयो भूमिष्ठश्चरणः स
भुवनगृहमहास्तम्भशेभां दधानः भुवनं जगत्देवगृहं तस्य यो
महान्तम्भ आधारस्तस्य शेभां कान्तिं दधानो विभाण इति,
भूमिष्ठ इत्यत्राम्बाम्भोगोभूमीतिवत्त्वमिति बोध्यम् ॥ ४४ ॥

॥ इति श्रीगुणविनयविरचितायां खण्डप्रशस्तिवृत्तौ
श्रीवामनावतारवर्णनविधरणम् ॥

॥ अथ श्रीपरशुरामावतारवर्णनम् ॥

(४५) गोत्राचारविचारपारगतया वृद्धानिरादिष्टया
मात्रा वस्तुषु तेषु तेषु पुरतः प्रस्तारितेषु क्रमात् ।
अन्नप्राशनवासरे सरभसं वक्षोभरोत्सर्पिणा
येनानं धनुरीक्षिताश्च सपदि क्षत्रावतं सा दिशः ॥

येन परशुरामेणाक्षप्राशनवासरे प्रथमाक्षयहणदिने मात्रा
वृद्धानिरादिष्टया वृद्धाभिः श्वश्रूषभृतिभिर्निरादिष्टयोक्तया
यथा च हे रेणुके सर्वाण्यपि क्रीडनकानि त्वमेतत्पुरतः संरचय
किमवलोक्यायं हस्तमादातुं व्यापारयिष्यतीत्येवं वृद्धाभिः
स्त्रीभिरुक्तया तेषु तेष्वद्वुतेषु कन्दुकादिषु वस्तुषु पुरतः क्रमेण
प्रस्तारितेषु विस्तारितेषु सरभसं सवेगं धनुरात्तं दृहीतं नत्व-
न्यद्वस्तुजगृह इत्यर्थः । कीदृश्या मात्रा, गोत्राचारविचारपारग-
तया गोत्रस्यान्वयस्य य आचारविचारास्तत्तत्स्वक्रियाकलापवि-
मर्शनानि तेषां पारं गतया परां कोटिं प्राप्तया, किंविशिष्टेन
येन, वक्षोभरोत्सर्पिणा वक्षोभरेण हृदयबलेनेत्सर्पति गच्छति
तच्छीलो वक्षोभरोत्सर्पिं तेन, पुनः सपदि शीघ्रं क्षत्रावतंसाः
क्षत्राणि क्षत्रियराजास्त एवावतंसाः शिखरीभूता यासु तादिशो
निरीक्षिता अवलोकिताः, यतस्तेन सर्वत्रापि क्षत्रिया एवाव-
लोकितास्ततस्तान्दन्तुं ऋषा धनुरेवात्तमिति भावः ॥ ४५ ॥

(४६) देवे दिग्विजयोद्यते धृतधनुष्यत्यर्थेसीमन्तिनी-
वैधव्यव्रतदायिनि प्रतिदिशं क्रुद्धे परिभ्राम्यति ।

आस्तामन्यनितम्बिना रतिरपि चासान्न पौष्यं करे
भर्तुर्धनुर्मदान्मदान्धमधुपीनीलीनिचालं धनुः ॥

देवे रामे दिग्विजयोद्यते दिग्विजयाय सज्जीभूते प्रतिदिशं
क्रुद्धे ईर्ष्यालौ परिभ्राम्यतीतस्ततः पर्यटनं कुर्वति सत्यन्यनि-
तम्बिन्येषां वैरिणां नितम्बिन्यास्तां दूरे तिष्ठतु, या रति-
रपि त्रासाद्भयात्पौष्यं पुष्पाणामिदं पौष्यं पुष्पविरचितमित्यर्थः
धनुः कामुकं भर्तुः कामस्य करे धर्तुं धारयितुं नादात् न ददौ,
कथं तयेतत्तत्क्रिंतं चेन्मम भर्ता क्रमो यदि धनुर्धारयिष्यति
तदाऽयं राम एनं मद्भर्तुं कामं धनुर्धरत्वादुनिष्यतीति तद्व-
यास्त्वभर्ता धनुर्नद्याहयत्, किंविशिष्टे रामे, धृतधनुष्यत्यर्थेसी-
मन्तिनीवैधव्यव्रतदायिनि, धृतं धनुश्चापो यैस्ते च ते प्रत्य-
र्थिनः शत्रवस्तेषां याः सीमन्तिन्यो वध्वस्ताभ्यो वैधव्यव्रतं
ददाति यः स तस्मिन्, यतः सर्वेऽपि धृतचपा रामेण हता
अतस्तस्मिन्वैधव्यभाजो जाता इति भावः, किंविशिष्टं धनुः,
मदान्धमधुपीनीलीनिचालं मदान्धा या मधुष्यस्ता एव नीली-

निचालो नीलप्रच्छदपटो विद्यते यस्मिन् तत् पुष्पमकरन्दा-
स्वादनशीला नीलधर्मयौऽभितः परिभ्रमन्तीति भावः, दायि-
नीति दाधातोर्ब्रह्मादित्वाणिनिरिति ज्ञेयम् ॥ ४६ ॥

(४७) किं दोर्भ्यां किमु कार्मुकोपनिषदा भर्गप्रसादेन किं
किं वेदाधिगमेन भास्वति भृगोर्वशे च किं जन्मना ।
किं वाऽनेन ममादुतेन तपसा पीडां कृतान्तोऽपि चे-
द्विप्राणां कुरुते किमप्यनुशयो रामस्य पुष्पातु वः ॥

रामस्य किमप्यनिर्वचनीयं यदनुशयः पश्चात्तापो वो यु-
ष्मान् पुष्पातु पुष्टिं विधत्ताम्, अथ तदेव पश्चात्तापकारण-
माविर्भावयन्नाह, चेद्विदि मयि सति कृतान्तो यमोऽपि विप्रा-
णां पीडां व्यथां कुरुते तदा दोर्भ्यां बाहुभ्यां किं, तत्पीडाया
अनिर्वर्तित्वाच्च किंचिदित्यर्थः । तथा कार्मुकोपनिषदा धनुर्वे-
दविद्याज्ञानरहस्येन किम्, उत वा भर्गप्रसादेनेश्वरप्रसन्नतया-
किम्, यतो महतामनुग्रहस्तदा सफलः स्याद्व्ययुपकारः कस्य
चित्कर्तुं शक्येत परं मया तत्पीडाऽपि निवारिता न भवत्यतः-
शम्भुप्रसादेन किमित्यर्थः । तथा वेदाधिगमेन चतुर्णामपि
वेदानां ज्ञानेन किं न किमपीत्यर्थः । तथा भास्वति भास्वरे
भृगोर्जन्मदग्नेर्वशे पुनर्जन्मना किम्, अथवाऽनेन ममादुतेना-
श्चर्यकारिणा तपसा चान्द्रायणादिना किं, यतस्तपसाऽसा-
ध्यमपि साध्यते परं यदि मया तत्कृत्यं नासाधि तदाऽनेन
तपसा किमिति भावः ॥ ४७ ॥

(४८) नाशिष्यः किमभूद्वधः किमभवन्नापुत्रिणी रेणुका
नाभूद्विश्वमकार्मुकं किमिति वः प्रीणातु रामचपा ।
विप्राणां प्रतिमन्दिरं मणिगणोन्मिश्राणि दण्डाहते
नाब्धीनां स मया यमोऽपि महिषेणाम्भांसि नोद्वाहितः ॥

इत्येवं रामचपा परशुरामलज्जा वो युष्मान्मीणातु, इती-
तिकिम्, भवईश्वरोऽशिष्यः शिष्यरहितः किं नाभूत्, यस्य शिष्य-
त्वेऽपि परकृत्यसाधनासमर्थोऽहं जातः स चेदशिष्योऽभवि-
ष्यत्तदा चारुजातमभविष्यत् । उक्तं च चाणक्ये । तथाहि
वरं ह्यशिष्यो न वरं कुशिष्य इति ।

तथा रेणुकाऽपुत्रिणी पुत्ररहिता किं नाभवत्, किमिति
प्राक्ता गर्भ एव मामधत धृतोपि किं न स्वावितो यतस्तस्यां
समुत्पन्नोऽहं न कां चित्यरोपकृतिमकार्षेमिति, तथा विश्व-
मकार्मुकं धनुर्विरहितं नाभूत्, चेद्विश्वे कार्मुकं नाभविष्यत्-
दाऽहं धनुः कथमाधायं तथात्वे तत्कथं संभाव्यते, अथल-
ज्जायाः कारणमाह । मया विप्राणां प्रतिमन्दिरं प्रतिगृहम-
ब्धीनां चतुर्णामपि समुद्राणामम्भांसि जलानि मणिगणोन्मि-

आणि मणिगणैरुन्मिआणि व्याप्तानि न कृतानि, अपि च ग्रहि-
षेण कृत्वा दण्डाहतो यमोऽपि नोद्धाहितो न पलायित इति
रामजपा वः प्रीणात्विति भावः ॥ ४८ ॥

(४९) कुलाचला यस्य महो द्विजेभ्यः

प्रयच्छतः सीमदृषत्वमापुः ।

बभूवुत्सर्गजलं समुद्राः

स रेणुकेयः श्रियमातनोतु ॥

स रेणुकेयो रेणुकाया अपत्यं श्रियं लक्ष्मीमातनोतु, स
इति कः, यस्य रामस्य द्विजेभ्यो महो प्रयच्छतो ददतः कुला-
चलाः सप्त कुलपर्वताः सीमदृषत्वं सीम्ना मर्यादाया दृषत्वं
दृषद्वावं प्रस्तरभावमापुः प्राप्ताः, यदा ब्राह्मणेभ्यो भूर्देवता
तदा तेषां स्वस्वभूमिसीमार्थं कुलाचला एवासन् ।

तेच यथा ।

महेन्दो मलयः सह्य चतुर्वागन्धमादतः ।

निगधः पारियात्रस्व सप्तैते कुलपर्वताः ॥ १ ॥

तथा समुद्रा उत्सर्गजलं बभूवुर्यदा याचकेभ्यो दानं दीयते
तदा दानात्प्राग्दातृभिरुत्सर्गजलं दीयते, अतस्तेनैतावद्दानं
दत्तं येन समुद्रा उत्सर्गजलतयाऽभूवचिति भावः ॥ ४९ ॥

(५०) पायाद्वो जमदग्निवंशतिलको वीरव्रतालङ्घुतो

रामो नाम मुनीश्वरो नृपवधे भास्वत्कुठारायुधः ।

येनाशेषहताहिताङ्गहृदिरैः संतर्पिताः पूर्वजा

भक्त्या चाश्वमेखे समुद्रवसना भूर्हन्तकारीकृता ॥

नामेति कोमलामन्त्रणे रामो मुनीश्वरस्तापसव्रतधारि-
त्वाद्वा युष्मान्यायाद्रततु किंविशिष्टः सः, जमदग्निवंशति-
लकः जमदग्नेर्भृगोर्वंशे तिलकमिव यः सः, पुनः किंविशिष्टः,
नृपवधे चत्रियराजवधे भास्वत्कुठारायुधः भास्वद्वेदीप्यमानं
कुठारायुधं पशुरूपं शस्त्रं यस्य सः, तथा येन भगवताऽशेष-
हताहिताङ्गहृदिरैः अशेषाः समस्ता हता मारिता येऽहिताः
शत्रवस्तेषां यान्यङ्गहृदिराणि तैः पूर्वजाः संतर्पिताः प्राणिता
इत्यनेनास्य रणे शूरत्वमाविष्कृतम् । अयं स्वधर्मपालनपुरस्स-
रमस्यदानशौण्डीरत्वं प्रकटयन्नाह, येन रामेण भक्त्याऽश्वमेखे-
ऽश्वमेधे यागे समुद्रवसना भूः पृथ्वी हन्तकारीकृता ब्राह्मणेभ्यो
देयत्वेन विहितेत्यर्थः । हन्तकारलक्षणं मार्कण्डेयपुराणे ।

षोडश यासां हन्तकारमिति ।

लिङ्गानुशासनवृत्तौ तु ।

यासप्रमाणं भिता स्यादयं यासवतुष्टयम् ।

अयं चतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं द्विजोत्तमाः ॥ १ ॥

इत्युक्तमिति ज्ञेयम् ।

॥ इति श्रीगुणविनयविरचितायां खण्डप्रशस्तिवृत्तौ
श्रीपरशुरामवतारवर्णनं समाप्तम् ॥

॥ श्रीः ॥

॥ दाक्षिणात्यमतिः ॥

अथ काशीस्थपंडितनामनिवार्तापत्रे काशीस्थाभ्यां वृदा-
भ्यां पंडिताभ्यां लिखितं पुनर्विवाहनिर्णायकपुण्ययामस्थ-
सभाविषयकं पत्रं दृष्टं मया । तस्योत्तरं दातुं यथामतिप्रयत्ने-
ऽत्राहम् । तत्पत्रध्वनितविषया एते ॥ १ ॥ अस्मासु दाक्षि-
णात्येषु संस्कृतविद्याज्ञासः ॥ २ ॥ करवीरसिंहासनेश्वरश्रीम-
च्छंकराचार्याणां विजयो माहात्म्यं च ॥ ३ ॥ श्रीमद्राजाराम-
शास्त्रिणां पुनर्विवाहखंडकपुस्तकस्य प्रभावः ॥ ४ ॥ भट्टवि-
ष्णुशास्त्रिणां विद्याहीनत्वम् । किंचित्पुरुषमनुलक्ष्य किंचिद-
पि लेखनं मे न रोचते । अत एव श्रीमद्राजारामशास्त्रिणां विद्या-
प्रभावं भट्टविष्णुशास्त्रिणां विद्याहीनत्वं च वर्जयित्वाऽन्यान्
विषयानुद्दिश्य किंचिद् वक्षि । सर्वे दाक्षिणात्याः श्रीमद्रा-
जारामशास्त्रिणां सदाचरणमार्देवप्रियभाषितादिगुणपरिष्कृत-
महाविद्वत्तामंगीकुर्वति । तथापि नास्त्यस्मासु विद्याज्ञासः ।
श्रीमच्छंकराचार्याणां नास्तिविजयो माहात्म्यं च ॥

प्रथमप्रकरणम् । अस्माकं भरतखंडनिवासिनां का विद्या
किं सामर्थ्यं च ॥

सांख्ययोगादिषड्दर्शनानि क्वचिदध्याप्यन्ते क्वचिदधीयन्ते
च । फलमाधुन्यद्वत्तमाहात्म्यम् । शौर्यप्रदर्शनात्तन्त्रिययोग्य-
ता । रसादिपरिपाकात्काव्यसाफल्यं । एतैः सामान्यन्यायैरुप-
मानप्रमाणबलादस्माकं भरतखंडनिवासिनां समीचीनैकदर्श-
नज्ञानमपि नास्तीति सिध्यति । गौतमकृष्णदप्रणीतन्यायवै-
शेषिकशास्त्रसाहाय्येनास्माकमिदानीं तनामवस्थामुदाहरामि ।
प्रमाणचतुष्टयजन्यसृष्टपदार्थविज्ञानसामर्थ्याच्छेषवत्पूर्ववदनु-
मानलापनाच्चानेकोपयोगि विषयोपपादकसिद्धांतसमर्थकव्या-
प्तयः संयहीतव्याः । ईदृग्ध्याप्तीनां विवेचनं करणीयम् ।
अनेन सत्यासत्यमंडनखंडनशौडपंडितालंबितपथेनोपयुक्तज्ञा-
नवर्धनात्स्वदेशस्यैहिकपारमार्थिकसुखसंपादनात्स्वदेशविभव-
वर्धनं भवेदिति प्रयत्नाः करणीयाः । सर्वमिदं त्यक्त्वाधुनिक-
नैयायिकैः किंक्रियते । अथच्छेदकावच्छिन्नव्यासज्यवृत्तिप्रका-
रकत्वप्रति योगिताव्यधिकरणसमानाधिकरणादिपदजालसंजा-
तविफलनिःसारस्वपांडित्यदर्शनम् । किमनेन । आंग्लदेश-
स्थाः एतद् दृष्ट्वा यदुपहसन्ति तत्सत्यम् । पुनरपि पातंजलप-
स्पशान्हिकप्रतिपादितोपयोगव्याकरणशास्त्रविवेचनं सांप्रति

कम् । सर्वज्ञगत्पूज्यपाणिनीयशास्त्राध्ययनाद्वैदिकपदप्रयोग-
ज्ञानाच्च वेदार्थमीमांसनं करणीयम् । शास्त्रीयलक्षणघटक-
पदनिर्वचनाक्षरीनपदप्रयोगशक्त्याच्चोपयुक्तविषयसमर्थननि-
बन्धारवनीयाः । तथा च नवरसादिज्ञानाच्चैर्योदिगुणवर्ण-
नान्वितनवीनकाव्यानि नाटकानि च निर्मेयानि । सर्वमिदं
त्यक्त्वा कंठगतकोटिरिक्तज्ञानप्रदर्शनेन विजिगीषवो वैयाकर-
णा वादं वादं स्वस्य स्वयजमानानां च कपालशूनाय व्याघ्रा-
यन्ते । एषैवास्माकं दाक्षिणात्यानां काशीस्यपंडितानां च
स्थितिर्दिदानीं तना । किंविस्तरं ॥

द्वितीयप्रकरणम् । कुतः शंकराचार्यत्वम् । चतुर्वेदषट्शास्त्र-
संज्ञानात्सदाचरणाच्चिस्पृहित्वाद्ब्राम्हणादिजातिचतुष्टय-
स्याप्येच्छुत्वात्सद्व्यासंगात् सद्गुणेशित्वाच्चिष्यत्तपतित्वाद्ब्रह्म-
ण्यत्वाच्चैव नान्यथा । कर्वीरसिंहासनेश्वरशंकराचार्यदेशस्य-
ब्राह्मणाः । ते किंचिदपि शास्त्रं न जानन्ति । स्वामपि महाराष्ट्र-
भाषां व्यक्तं वक्तुं न शक्नुवन्ति । सुलभव्यवहारविषयेष्वभिचरिता-
मानं कर्तुं न प्रसहन्ते । एतादृशां भगवतो नास्तिकमतखंडकस्य
सद्विद्या सच्चास्त्रप्रकाशकस्यादिशंकराचार्यस्यैव पूजनं वर्णनं च
सर्वथैवायोग्यमज्ञानमूलकं च । एतदपेक्षया मुग्धपाषाणपूजनं स-
मीचीनम् । ईदृशाः शंकराचार्याः “स्वागमनमार्गप्रान्तवर्तिन-
गराणि पत्तनानि च भगीरथानीतगंगैघटव पुनंतः पुण्यग्रामं
प्राप्य काशीप्रभृति विविधतेजराजधानीस्थपंडिताच्चानादेशी-
यान् भूपालान् धनिकांश्चाहूय सुधर्मांश्च धर्माभासनिरास-
पूर्वकसनातनसद्गुर्मविवेचनाय सभां सभाजयामासुरिति” वर्ण-
नमसत्यम् । मूर्खजनप्रतारणैकफलकं चैव । नात्र संशयः । क
भोजराजः क गांगतैलकः । क सुधर्मा क पुण्यग्रामस्य सभा ।

तृतीयप्रकरणम् । वैदिकब्राह्मणानां का स्थितिः । एते दश-
धात्सहितादीन् कंठगतान्कुर्वन्ति । परं त्वेकस्यापि पदस्यार्थं न
जानन्ति । व्यवहारज्ञानशून्यानां शास्त्रद्वेष्ट्यां वेदार्थशक्य-
त्वप्रतिपादयितुं नामेतेषां ब्राह्मणानां किं वक्षि । तेषामप्ये ना-
नावेदार्थप्रकाशकसाधनानि गर्दभस्यायेगुहृद्व्यर्थानि । व्यर्थे
च भगवद्व्यास्काचार्यकृतनिर्हृतम् । व्यर्थानि च पाणिनीयानि
सूत्राणि । व्यर्थे च माधवीयं भाष्यम् ।

चतुर्थप्रकरणम् । अर्वाचीनास्तद्व्या आंग्लभाषां पश्यन्ति ।
तया व्याकरणन्यायादनेकशास्त्राणां शिल्पादनेककलानां च
ज्ञानं भवति । चतुर्वाक्पटवः सदाचरणैकदृष्टयः स्वदेश-
हितपरायणा एकेश्वरपूजनरता उदारचेतसः स्वजनदुःखनिरा-
सोद्यताः संस्कृतभाषानिपुणाः केचित्सुज्जनीना मुग्धजनानां-
गीकृतांधपरंपराप्राप्ता वैदिकाचरणनिरासपूर्वकश्रुत्यादिप्रति-
पादितसनातनधर्मप्रवृत्तिं विजिगीषवः सन्ति । एतेषां मतखंड-

नेन किं फलं जायते । एते पुराणपद्यानुसारि शास्त्रिणामुप-
देशं न गृह्णन्ति । अत एव तेषामुपदेशः केवलं ब्राह्मणजाति-
कलहाय भवति । मिथो बहिष्कारेण द्वेषोत्पादकशब्दप्रयोगे-
णास्माकं ध्वंसः स्वहस्तैः सुद्रोषसुद्रोयोरिवमाभूदिति मे दी-
नस्य विज्ञप्तिः । यतः ख्रिस्तधर्मानुयायिनो महमूदधर्मानुया-
यिनो ब्रह्मधर्मानुयायिनः पूरातनधर्मध्वंसं कर्तुमनस इत्यलम् ।
म. भो. कु. नामा दाक्षिणात्यकर्वीरस्यशास्त्री ।

RAMAYAN BOOK I.

CANTO XLV.

THE BIRTH OF LAKSHMI.

At length when many a year had fled,
Up floated, on her lotus bed,
A maiden fair and tender-eyed,
In the young flush of beauty's pride.
She shone with pearl and golden sheen,
And seals of glory stamped her queen.
On each round arm glowed many a gem,
On her smooth brows, a diadem.
Rolling in waves beneath her crown
The glory of her hair flowed down.
Pearls on her neck of price untold,
The lady shone like burnisht gold.
Queen of the Gods, she leapt to land,
A lotus in her perfect hand,
And fondly, of the lotus sprung,
To lotus-bearing Vishnu clung.
Her, Gods above and men below
As Beauty's Queen and Fortune know.*

* 'That this story of the birth of Lakshmi is of considerable antiquity is evident from one of her names *Kshirābdhi-tanayā*, daughter of the Milky Sea, which is found in *Amarasinha* the most ancient of Indian lexicographers. The similarity to the Greek myth of Venus being born from the foam of the sea is remarkable.'

'In this description of Lakshmi one thing only offends me, that she is said to have four arms. Each of Vishnu's arms, single as far as the elbow, there branches into two; but Lakshmi in all the brass seals that I possess or remember to have seen has two arms only. Nor does this deformity of redundant limbs suit the pattern of perfect beauty.' SCHLEGEL. I have omitted the offensive epithet.

(To be continued.)

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS
AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्यपूर्वपरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 55.

Benares, December 1st, 1870.

Vol. V.

॥ प्रकरणपञ्चिकायाम् ॥

॥ अङ्कपारायणम् ॥

व्याख्याविकल्पसंभवमङ्गान्यधिकृत्य संशयं हेतुम् ।

परमं प्रभाकरगुरोर्गम्भीरं भावमभिधास्ये ॥

इह चतुर्विधमङ्गजातं जातिगुणद्वयभावर्योत्पत्तम्, तत्र भावर्योत्पत्तमपि द्विविधं, संनिपत्योपकारकमारादुपकारकं च, तत्र संनिपत्योपकारकं चतुर्विधं, साध्यभूतित्पत्तिप्राप्तिविहितसंस्कृतिभेदात् । यथाक्रमं संयत्नदोहमविलापनबोद्धादिरूपम्, संयत्ननेतृभावर्योत्पत्तिः पिच्छदत्पद्यते । सदेव सीरं दोहनेन प्राप्यते । विज्ञापनेन प्राप्तिं संहतावस्थामपवाधेतरा द्रवावस्थाव्यस्योत्पद्यते । पार्थिवं ह्यन्यं गन्धवत्वात्स्वभावतः संहतरूपमग्नियोगेन द्रवीभवति । तदाह भगवान्काश्यपः । “सर्पिर्जतु-मधूच्छिष्टानां पार्थिवानामग्निसंयोगाद् द्रवत्वमग्निः सामान्य”-मिति । तथा च शब्दैरप्युक्तम् । अग्निसंयोगेनान्यं द्रवीभवतीति च्छिप्रत्यययोगादिति । प्रोक्तं तु द्रव्यस्य न प्रागवस्थाव्यसेन दशान्तरमादधातीति । श्लोकश्चात्र भवति ।

पूर्वावस्थाप्रहाणेन दशान्तरपरिग्रहः ।

विहारमाहुः संस्कारं केवलातिशयोक्तये ॥

इति । किं पुनरेषां चतुर्थामपि सन्निरूप्योपकारित्वलक्षणं, यत्कारकविध्यपेक्षं फलं जनयति तत्संनिपत्योपकारकम् । यथा कर्तारि स्थानं, कर्मण्यवस्थातादि, अधिकरणे दधानयनमित्यु-दसीयं, तत्र सन्निरूप्योपकारकाङ्गव्ययेषु केचित्पृथग्विधीनभ्यु-पगच्छन्ति । ते हि मन्यन्ते । यत्रात्र पृथग्विधयो नाभ्युपगम्य-रस्तदा ऽधिकृताधिकारः दङ्गुतैवावस्थापदीनां न स्यात् । न च

द्रव्यसंबन्धमुखेन प्रकृताधिकारापूर्वसंबन्धादङ्गुतासिद्धिः । त्री-
ष्टादिशब्दानामाङ्गुतित्वचनत्वात्, यद्यपि कार्यप्रत्यासन्नतया व्य-
क्तीनां तत्त्वतयाचौ जातिशब्दः । तथापि व्यक्तिमात्रं लभ्येत,
नापूर्वविशेषसंबन्धा व्यक्तिः । न च प्रकृतानेयीवत्तदपूर्वसंबन्ध-
व्यक्तिवशेनापूर्वसंबन्धस्तथापि यथानेयीन्यायेन सन्निरूप्य-
क्तिपरिग्रहः, तथापि स्वरूपेणैव तासां प्रकृतव्यक्तिपरिग्रहेण
प्रतीतिः, न पुनरपूर्वविशेषसाधनतया तस्य स्वरूपस्य लक्षण-
कत्वात् । न च लक्षितलक्षणायां प्रमाणमस्ति । तथाहि, जा-
त्या व्यक्तिर्लक्ष्यते । व्यक्त्या च साधनविशेष इति लक्षितलक्षणा
प्रकरणाभावादयुक्ता । अत एव चाग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते इति
सत्यपि प्रकृतपरिग्रहे न अग्नन्तरेणाग्नीध्र उपस्थातव्यः । अत
एव च न तत्र विनियुक्तविनियोगविरोधः । कार्यान्तरसाधनतया
चाग्नीध्रेत्यस्थाने ऽविनियोगात् । एवं च स्वरूपमात्रेणावघाता-
दीनां संबन्धाच्चापूर्वविशेषसंबन्धसिद्धिः । दीक्षणीयावाङ्मि-
मनवत् । यथा स्वावान्तरापूर्वसंबन्धाद्वाङ्मिमो नाधिकारापूर्-
वानुपवेशी तथा ऽवघातादपि स्यात् । ततश्चाधिकारापूर्व
प्रत्यवघातादीनामङ्गुता न स्यात्तदनङ्गुत्वे च तत्प्रयुक्त्यभावा-
दवघातादीनामङ्गुतानं न स्यात् । अतो ऽवघातादिबुद्ध्यतिनि-
येगोद्गीकरणीयः । तस्मिन् कल्पाश्रिते ऽधिकाराभावेन
तस्यानुष्ठानानुपपत्तेरधिकारिणि कल्पयितव्ये प्रकृताधिकारा-
पूर्वाधिकृत एव प्रयाजगदिविधाधिक्रियतइति उपायोपेय-
भावात्तदङ्गुतसिद्धिरिति । तदिदं तत्र भवानुपाध्यायो न
सृज्यति । अनभिज्ञो भवान्विचरयनियोज्यानामिति । अवघाता-
दिषु शब्दते वस्तुतो वस्तुस्वभावतश्च प्रोक्तानादिषु शब्दत
एव तुषकरव्यभिचानादिवृष्टमवृष्टं च कार्यमङ्गीक्रियते । ६ च

यदि नियोगो ऽप्यपर आश्रीयेत कार्यभूतस्तदा कार्यद्वयमेकस्मिन्कार्ये नान्वीयते । न च यथा स्वर्गादिकं फलं तथाभूतमेव तद्विस्तृतमर्हति । तस्य च नियोज्यविशेषणत्वेनान्वयसंभवात् । न च तुषकरणाविमोचनादि नियोज्यविशेषणं, क्रियाफलत्वात् । यदेव नियोगात्फलं तदेव नियोज्यविशेषणतामनुभवति । साध्यविशिष्टो हि नियोज्यस्तदेव कार्यतया प्रतिपत्तुमर्हति यदेव तस्य साध्यं साधयति इति नियोज्यविशेषणस्य सिद्धिरवसीयते । यच्च क्रियाफलं न तच्चियोगात्सिध्यतीति न तद्विशिष्टो नियोगे नियोज्यतामश्नुते । न च प्रतीततुषकरणाविमोचनादिकार्यत्यागो युक्तः, प्रतीतहानादेव । ननु च नियोगाभिधायिलिङादिप्रयोगवशेन नियोगो ऽपि प्रतीत एवेति तुल्यो दोषः । उच्यते । सच्चिहिते विधौ विधिरवगम्यमानः स एव तावदवगन्तुमुचितः । तत्र यदि तद्विषयानुप्रवेशिता विषयस्य न स्यात् । भवेद्विध्यन्तरम् । अनुप्रविशति चावघातादि प्रकृतविषये तदर्थव्रीह्यादिसंबन्धात् । तथाहि सच्चिहिताधिकारिनियोगपरतयैवावहन्त्यादिभिः पदैरवघातादय उच्यन्ते । तथाभूतानां तेषां क्रियाकारकभावोपदेशात् । यदि स्वरूपमात्रावस्थितैर्व्रीह्यादिभिः सह संबन्धः स्यात्तदा तदधिकारसंबन्धेन स्यात्तदीयसाधनविशेषलक्षणया व्रीह्यादिभिः पदैरवस्थापितो ऽवघातादिभिरन्वीयते न स्वरूपमात्रम् । एवं चोपदेश एव यवेष्टव्यवघातादयः सिद्धा भवन्ति, साधनभावस्याविशेषात् । अत एव चावघातादयो नियोगसाधनतया ऽप्राप्ता एव विधीयन्ते । नियमस्तुप्रयोजनम् । यदि नियोगाङ्गतया ऽवघातादयो न विधीयेरन् तदा पुरोडाशमात्रसिद्ध्यर्थतया नखदलनाद्यप्याक्षिप्येत, नियोगाङ्गतया त्ववघातादिषु विहितेषु तैर्विना नियोगसिद्ध्यनुपपत्तेर्नियमेन तेषां क्षिप्यन्ते । नियोगाङ्गता तु पक्षे ऽप्यप्राप्ता । नियोगस्यालौकिकतया तदङ्गस्यापि शब्दादन्यतो ऽनवगमानियोगाङ्गत्वाच्चावघातादीनां नियोगसंबन्धः प्राप्तः स लिङादिभिरनूयते । ननु यद्वघातादीनां नियोगसंबन्धोऽस्ति कथं तर्हि तेषां नियोगाविषयत्वम्, उच्यते । किं तु यस्य नियोगस्य सिद्धिरेव कार्यः स विषयः, अवघातादीनां च तुषकरणाविमोचनाद्वान्तरकार्यं कुर्वतां नियोगाविषयत्वं, तेन नियोगाविषयत्वमङ्गताचेति सिद्धम् । विधेयास्त्ववघातादयो नियोगसिद्ध्यर्थतयोपादीयमानत्वात्तदुक्तं, “यत्तु तत्सिद्ध्यर्थमुपादीयते तद्विधेयमिति तन्त्रव्यवहार” इति ॥ तदेवं नियोगप्रत्यभिज्ञापकसच्चिधानमात्रेणैवावघातादीनां नियोगाङ्गता न पदार्थान्वयमुखेनेतिसिद्धम् । येषां पुनः पदार्थान्वयमुखेनानुप्रवेशो ऽभिमतस्तेषां प्रकरणाधीनस्य पाञ्चदश्यस्यानारभ्याधीतस्य च साप्तदश्यस्य सामिधेनीसंबन्धमुखेनानुप्रवेशिनोरवि-

शेबादुभयोरपि प्रकृतावेव नियोगो विकल्पश्च स्यात् । सच्चिधानमात्रेण तु प्रकरणाधीनस्य यद्वये शीघ्रं पाञ्चदश्यमधिकारानुप्रविष्टमिति तदवकट्टे साप्तदश्यमधिकारविधौ नानुप्रविशति, तेन चिह्नतावेव तस्य निवेश इति ॥ यदि सच्चिधानतो ऽधिकारविधानानुप्रवेशः तर्हि पर्यतादीनामनारभ्याधीतानां कथमनुप्रवेशः । उच्यते । जुह्वादयो ऽप्यभिचरितक्रतुसंबन्धा इति तत्संबन्धमुखेन क्रतुसंबन्धसिद्धिः । तत्संबन्धेनैव च जुह्वादिषु पर्यतादिसंबन्धात् । अत एव हिरण्यं भार्यमिति स्वतन्त्रमेवाधिकारनियोगविषयः । हिरण्यस्य क्रतुसंबन्धव्यभिचारात् । ये च पदार्थस्वरूपानर्थकत्वापत्तेस्तत्संबन्धावस्थान्वयपूर्वकं ग्राहकान्वयमाहुः । तेषामिदमेव तावत्कथम्, आनर्थक्येन न भवितव्यमिति, वेदवाक्यत्वादिति चेत्, वेदेनानर्थकेन न भवितव्यमिति न राज्ञा ज्ञापितं, यस्यार्थो गम्यते तस्य मा भूदानर्थक्यम् । अनवसीयमानार्थस्य त्वर्थवत्त्वं मनोरथमात्रविवृत्तमितम् । पक्षान्तरालम्बनेनाप्यर्थवत्ता भवत्येवेति परं संनिधानवशेन नियोगाङ्गताभ्युपगमः । सच्चिधानमपि संबन्ध कारणमिति वाक्यविदः । संबन्धश्च गुणप्रधानभावमन्तरेण न स्यात् । तत्र न च कार्यमन्यथा भवतीति नियोग एव प्रधानम् । अङ्गमवघातादयः । यदि चा ऽनर्थको न नियोगसंबन्धः तदा च तृच उत्तमः पर्यास इति द्वादशाहविधिविरोधाच्च, क्रतुसंबन्धे ह्येव पर्यास उच्यते । तेन तत्र पदार्थमात्रसंबन्धे एवातिक्रान्तमिति आनर्थक्यं नास्ति । तथा हिरण्यमयः सुवे भवन्ति इति सुचामव्यभिचरितक्रतुसंबन्धानां धर्मविधेरानर्थक्यं नास्तीति न प्रकृताधिकारसंबन्धः स्यात् । किं चानर्थक्यपरिहाराय पूर्वसंबन्धो ऽभ्युपेयत किमिति सच्चिहितापूर्वसंबन्धे स आश्रीयते । यदि सच्चिधानमात्रेण ततश्च अग्नेस्तृणान्यपक्षिनातीति नाग्निहोत्रे एव व्यवतिष्ठेत । अथ संनिधानविशेषात्तदपूर्वसंबन्धनामन्यादीनां परिहः तदा वरं संनिधानविशेषात्तदपूर्वसंबन्ध एवास्तु किं परंपराश्रयणेन । यथा क्रियाकारकभावेनान्विताभिधानं यथा प्रयोजनप्रयोजनभावेन लोके प्रतिपक्षम् नहि व्रीह्यादयः प्रयोजनतां प्रतिपत्तुमर्हन्ति इति तत्परित्यागेनापूर्वेण सह प्रयोजनप्रयोजनभावेन संबन्धः । ये चावघातादिष्ववान्तरापूर्वाणि संगिरन्ते तेषां मते प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्तीति प्रोक्षणं दीक्षणीयावाङ्मयमवदवान्तरापूर्वप्रयुक्तं स्यात्ततः स त्रैधातवीयायां वाङ्मयमो न स्यात्तथा नखनिर्भैः प्रोक्ष्यं न स्यात्तत्प्रयोजकं रूपं तत्र नास्तीति । नचैतद्वाक्यं, तुषकरणाविधेचनाधिकार्यमुखेनाधिकारापूर्वमेव प्रयोजकमिति । वाङ्मयमेपि तथा प्रसङ्गाद्वीक्षणीयायामपि क्रत्वपेक्षितत्वेनाप्यतिरिति तदधिकार्यता नास्तीति

ज्योतिष्टोम एव प्रयोजको वाङ्मयमस्य स्यात् । तद्वीक्षितत्वात्-
त्वादिकायां त्रैधातवीयायामपि स्यात् । ननु चावघातादिष्व-
वान्तरविधयो नेष्यन्ते, कथं तर्हि “न चाविहितमङ्गं भवती”
ति अङ्गेष्ववान्तरविध्यग्रमो भाष्यकारस्य । उच्यते । आरा-
दुपकारके ऽनृतवदनप्रतिषेधे चावान्तरविधिरङ्गीकृतः । तद्वृ-
त्तिरेकेणाङ्गत्वानुपपत्तेः । स्वरूपेण क्षणिकत्वात्कर्मणामुपकारजन-
नकाले तदनवस्थानादङ्गत्वं न घटत इति इहैव वक्ष्यामः । अत
एव “संहन्यमानमन्त्रवचना ऽसन्निपत्योपकारिणि न पुरुषप्रय-
ज्यश्रवणमनुवदति” इति वदति भाष्यकारो, यत्र ह्यवान्तरवि-
धिरस्ति तत्र पुरुषप्रयज्यश्रवणं नानुवादः । यदेव तदवान्तरापूर्वं
तत्कार्यतया लिङादिवाच्यम् । न च कृतिरूपपुरुषप्रयज्याभि-
धाने कृत्यवच्छिन्नस्वभावस्य कार्याभिधानोपपत्तिरिति तदर्थं
पुरुषप्रयज्याभिधानं युक्तमिति नाविश्रितः पुरुषप्रयज्यः । एवं नियो-
गप्रत्यभिज्ञापवृत्तिरहितसंनिधिसमानानादवघातादयोवहन्त्यादि-
पदैरधिकारनियोगैदमर्थ्येनान्वयिनोवगताः सन्तस्तदन्विताव-
स्थेर्ग्रीह्यादिभिः सह क्रियाकारकभावेनान्विता न प्रतिशे-
षतां प्रतिपद्यन्ते । किं पुनरवघातस्य ग्रीह्यादिशेषत्वे प्रमा-
णम् । कार्यमिति ब्रूमः । तदा हि न कार्यमन्यार्थं भवति ।
कार्यत्वादेव । तेन यत्कार्येण संबन्धं तत्तावत्तदर्थम् । यदपि
च कार्यैदमर्थ्यापन्नेन संबन्धं तेनापि सह यस्य साध्यसाधनभा-
वस्तदपि तदर्थमेव । कार्यैदमर्थ्यापन्नस्यान्यैदमर्थ्यं प्रमाणाभा-
वात् । एवं च सर्वेष्वशेषशेषित्वं वेदितव्यम् । यदि कार्यत
एवैदमर्थ्यावगमः । कथं तर्हि श्रुत्यादीनां विनियोगकारणत्वम् ।
द्वारविशेषसमर्पकतया कार्यविशेषकरतया हि शेषः शेषिणि
शेषतामापद्यते । नान्यथा । आर्कचित्करस्य शेषत्वानुपपत्तेः ।
तत्र श्रुतिः ग्रीहीनवहन्तीति द्वितीयात्मिका ग्रीह्यादिगतं
तुषकणविमोचनादि समभिव्याहृतक्रियासाध्यभूतं समर्पयन्ती
नियोगकरणातामनुभवति । न पुनरन्विततयैव शेषितां ग्रीह्या-
दीनामवघातस्य च शेषतामाह । गां ददातीत्यादिषु व्यभि-
चारात् । क्रियाजन्यफलभागिता हि सर्वत्राव्यभिचारिणी द्विती-
यावाच्या । न शेषिता, व्यभिचारित्वात् । क्रियाजन्यस्य फलस्य
भागि कारकमेव तत्कर्म तच्च किं चिदीप्सितं भूतभाव्युपयो-
गात् । किं चिच्चानीप्सितमनुपयोगात् । तेनैव विशेषेण भग-
वतः पाणिनेः सूत्रद्वयम् । कर्तुंरीप्सिततमं कर्म । तथायुक्तं
चानीप्सितमिति । येषां मते शेषितैव द्वितीयादीनामर्थः । तेषां
मते सुवर्णं भार्यमिति क्रतुधर्म एव स्यात् । श्रुतानुगुणाधिका-
रानुपवेशितैव न्याय्या यतः । न स्वतन्त्राधिकारकल्पना एव मतः
सुवर्णशेषित्वत्यागप्रसङ्गात् । क्रियाजन्यफलभागित्वे तु शब्दा-
र्हं न श्रुतहानिरिति स्वतन्त्रकर्तृतावगमात् तत्कारणभूताधि-

कारत्वेनैव न्याय्या प्रकृतनियोगाप्रत्यभिज्ञानाद् नियोगान्तरे
स्थिरे प्रजापतिव्रताधिकारवत् कल्पनेनाधिकारकल्पनैवोचितेति
ज्ञानादिषु वस्तुस्वभावपर्यालोचनया लिङ्गात्कर्तृसंस्काररूपका-
र्याङ्गीकारः । तेन कर्त्तरिशेषितामानादीनां सामर्थ्यात्सामर्थ्य-
मात्रं च लिङ्गं नाभिधानसामर्थ्यमेवं सति आज्यं जुहोती-
त्यादिषु वाक्यैः दतिक्रमस्य होमः कार्यतया प्रतीयतइति वाक्ये-
नापि न विनियोगः सन्निपत्योपकारकारणम् । न च प्रकरणेन
विनियोगः संभवति । येषां प्रकरणं कल्पयति तेषां प्रकरणाधी-
नोविनियोगः । इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाप्रकरणम् । तथा च करणो
पकारः कार्यभूतः कल्प्यते, तथासौ सन्निपत्योपकारिणां द्वार
मिति न तेषां प्रकरणेन विनियोगः । स्थानसमाख्ययोरपि
सन्निपत्योपकारकारणं प्रति न कार्यकल्पकतेति न विनियो-
गकारणत्वम् । एवं सन्निपत्योपकारकाणां नियोगैदमर्थ्यमभि-
दधानतो विनियोगतश्च कारकैदमर्थ्यमुपादानतश्चाधिकार-
नियोगकरणीभूतयागाद्यैदमर्थ्यं विनियोगात्तेषां ह्युपादानम् ।
तत्कृतं प्रोक्षणादेः क्रत्वर्थत्वम् । यदि यदीयप्रकरणोपकारता
प्रोक्षणादेर्न स्यात् तदा केनापरेण प्रकारेण तदन्विता विनियो-
गप्रतीतिर्नैवहतीति नियोग एव तदन्वितः प्रतिपद्यस्तस्य क-
रणोपकारकताकल्प्यं करणैदमर्थ्यमाक्षेपतीति तत्कृतमेव
प्रोक्षणादेः क्रत्वर्थत्वं विनियोगात्पुनः करणैदमर्थ्यमेवेति ।
कथं पुनस्तेषां करणोपकारकता । तुषकणविमोचनादिकार्यपर-
परादानेनोपकार्यविशेषादायकतया । नन्वेवं सति कारका-
नुपवेशिनामवघातादीनां करणशरीरविशेषादायकतया कर-
णोपकारकत्वं, प्रयाजादीनां तु व्यतिरिक्तकारकानुवहजनक-
तेति न सर्वैरेक उपकारः क्रियते । ततश्च सर्वैरेकेतिकर्त्तव्य-
तेति न स्यात् । उच्यते, उपकार्यविशेषायत्तत्वादुपकारसिद्धे-
रूपपक्षमुपकार्यस्य हि विशेषस्योपकारकं कल्पितुं शक्यते
नान्यस्येत्यवघातादिविनियोगादवगम्यते । एवं चेदुपपन्नमव-
घातादेरपि प्रयाजादिभिः सह करणोपकारजनकत्वम् । कस्मा-
त्पुनः प्रयाजादिवदवघातादयोप्युपकारका नाभ्युपेयन्ते । प्रकृ-
ताधिकारनियोगप्रत्यभिज्ञानात् । संभवति चात्र नियोगैक्यं
तदीयग्रीहिसंस्कारगुणेनेत्युक्तम् । प्रयाजादितुल्यत्वे हि अव-
घातादीनामङ्गीक्रियमाणे उत्पत्तिनियोगान्तरमाश्रयणीयमिति
वक्ष्यामः । तत्र संयहश्लोकाः ।

सविधानवशोत्पन्ना प्रकृता पूर्वभाविनी ।
भावाधिष्ठा त्वभिज्ञेति तदनुवहकाङ्क्षया ॥
अवहन्त्यादिभिः शब्दैः कार्यान्वितपदार्थैः
प्रकृतापूर्वसंयन्त्र एव स्वार्थाभिधीयते ॥
तथा सति तदीयत्वं तेषां रक्षितुमिच्छता ।
ग्रीह्यादिभिः पदैर्युक्ता कार्यसाधनलक्षणा ॥

क्रियाकारकसंबन्धो ह्यतत्साधनगोचरः ।

शेषिकोभोगि तस्यैव श्रौतस्वाद्यनुसारतः ॥

इति प्रकरखण्डिकायामङ्गपारायणे सविपस्येपकारकपरि-
च्छेदः ॥ ॥

आरादुपकारकं च द्विविधम् । अदृष्टप्रयोजनं दृष्टादृष्ट-
प्रयोजनं च । समिधो यजतीत्यादिष्वस्य कारकगतं किं चित्प्र-
योजनं न दृश्यते । तत्र के चित्तावदधिकारापूर्वसिद्ध्यर्थमेवा-
मधिकृताधिकारमिच्छन्ति । ते हि मन्यन्ते उत्पत्तिनियो-
गास्सावत्समिदादिषु निर्दिष्टादं संमताः । न च नियोगो-
नियोज्यमन्तरेणाभिधीयते । तथा च सति विश्वजिज्ञादिषु
नियोज्यपरिकल्पना न स्यात्तत्र च नियोज्ये कल्पयितव्ये यद्वा-
नुपङ्गः फलपदस्य कल्प्येत यदि वा विश्वजिज्ञायेन चाधिकारी
कल्प्यते तदाधिकारापूर्वस्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षा न परिपूर्णति ।
न परमापूर्वाधिकारकत्वेनाधिकारिणि सत्युपायोपेयभावो ग-
म्यते । न ह्यन्यथाधिकृताधिकारभाव उपपद्यते । यस्य न पर-
मापूर्वसाध्यश्च परमापूर्वाधिकारः । न च यथा स्वर्गकामो यजेते-
त्यादौ साध्यस्वर्गविशिष्टाधिकारिणि स्वर्गयागयोरुपायोपेय-
भावः तथेहापि समिदादिपरमापूर्वयोः । तत्र च न कार्यमन्या-
र्थमिति न्यायेनाधिकारनियोगैरुदमर्थमेव समिदादीनामवसीय-
ते । तदिदं बाहक्यद्वयमिति गीयते, तत्रोत्पत्तिविशिष्टाग्नेया-
दिकरणावबुद्धे परमापूर्वं प्रकारान्तरेणैरुदमर्थानुपपत्तेरितिकर्त-
व्यतात्वेनैव संबन्ध इति । तदिदमनुपपन्नमिति प्राभाकराः ।
यदि सर्वस्य नियोगस्य नियोज्यान्विताभिधानमाश्रीयते तत्र
राजसूयिकानामिव्याविशेषाणामुत्पत्तिविनियोगानामपि सा-
धिकारत्वं स्यात् । ततोभिषेचनीयतन्त्रमध्ये पठितानां देवना-
दीनामभिषेचनीयावान्तरापूर्वप्रकरणेन तदङ्गत्वेन न स्यात् । अ-
थे च्येत नादृष्टार्थं नियोगो नियोज्यान्विताभिधीयते किं त्वनु-
ष्ठानलब्धये । अभिषेचनीयादयश्च परमापूर्वप्रयुक्त्यैव लब्धानु-
ष्ठानाः परमापूर्वस्यापि तद्विषयत्वात्तेनैव स्वसिद्ध्यर्थं विषयीभू-
तास्विज्यासु प्रयुज्यमानासु तद्विषयोत्पत्तिनियोगा अपि लब्ध-
सिद्ध्यो न स्वसिद्ध्यै नियोज्यान्तरमाकाङ्क्षन्तीति । तर्हि प्रया-
जादिनियोगा अपि विनियुक्तविषयत्वात्ताधिकारान्तरमपेक्षेत् ।
स्यान्मतं विनियोग एव तेषामधिकृताधिकारमन्तरेणानुपपन्न इ-
ति । तदसत् । नियोगैरुदमर्थमात्रेण प्रथमशब्देनावगताधिकार-
संबन्धानां प्रकरणेनेतिकर्तव्यतात्वेन विनियोगात् । तथाहि, अ-
धिकारविधिसंनिधौ यजतीत्यादयो निरधिकारा एव तावदान्वा-
यन्ते । तत्र योसावधिकारविधिः स एव प्रयोजनभूतो निरधिकारैः
समिदादिभिः स्वयमप्रयोजनभूतैरन्वितः शब्देनाभिधीयते । स-
मिदादि वाक्यानि च द्रव्यदेवताविशिष्टानि यामस्वरूपाण्येव

संनिधापयन्ति सन्निधानमात्रेण तैः सहाधिकारनियोगसा-
न्धयः । यदि च सन्निधानं नाद्वियेत तदा समिदादिष्वपि
किमिति परमापूर्वाधिकारी कल्प्यते । तदेवं संनिधानमात्रतः
सिद्धमुपकारैरुदमर्थं कथं भवतीत्यपेक्षा । तथा साध्यभूतस्या-
धिकारापूर्वस्य कथमित्याकाङ्क्षा । तेन करणोपकार एव तेषां
द्वारमाश्रीयते । तत्र यदैरुदमर्थेनान्विताभिधानं तद्वाहक्यद्वयम् ।
यच्च तेषां करणोपकारद्वारपरिकल्पनं स एव प्रकरखविनियो-
गः । नन्वेवमवान्तरापूर्वाण्यपहृतानि । नापह्नेष्यामहे । यद्यपि
प्रथमं लिङादयो न व्यतिरिक्तं नियोगं प्रतिपादयितुमीक्षते ।
अवहन्यादिष्विव शङ्क्यमानाधिकारनियोगानुवादकत्वात् ।
तथाप्यधिकारनियोगं प्रति एषां क्षणभङ्गिनामवान्तरापूर्वाण्य-
जनयतामङ्गुतोपपद्यत इति पश्चादधिकारापूर्वाङ्गभावोपपा-
दनायाश्रयणीया अवान्तरापूर्वाणि लिङाभिधेयान्युपेयन्ते ।
तदेतद्वीक्षणीयावाङ्मयमाधिकारणे व्युत्पादितम् । नत्वेवमाश्र-
यिष्ववान्तरापूर्वाभ्युपगमे यथा तथा तत्रैव वक्ष्यामः । यानि
च तान्यवान्तरापूर्वाण्यन्वितानि शब्देनाङ्गभूतानि अधिकारापूर्वं
प्रत्युपनीयन्ते । नन्वेवं तर्हि दीक्षणीयादिषु प्राङ्मयमस्यावान्-
तरापूर्वप्रयुक्तता न स्यात् । किं तु प्रोक्षिताभ्यामवहनतीति त-
दपूर्वप्रयुक्ततैवापद्येत । न । तत्स्वरूपनिष्पत्त्यर्थत्वात्, द्वावप्यवान्-
तरापूर्वाणां परमापूर्वाङ्गताया भावः तथापि स्वरूपनिष्पत्त्यर्थं एव
वाङ्मयमादिको धर्मः । न दीक्षणीयायामनुसूयादिति दीक्षणी-
यासंबन्धावान्तरापूर्वस्वरूपसंबन्धावगमात् । न च तेषां स्वरूप-
रित्यागेनाङ्गाङ्गिभावलक्षणा युक्ता । लक्षणेयं यतः, न च स्वरूप-
ार्थत्वनानुमानम् । स्वरूपस्यैवानन्यगम्यसिद्धत्वात् । शब्देका-
म्यसिद्धिकं सर्वमपूर्वमवघातादीनां तु प्रमाणान्तरावसेयसिद्धी-
नां विनापि प्रोक्षणं स्वरूपसिद्धेः स्वरूपार्थत्वे ऽयुक्तं निश्च-
नियोगस्यानुष्ठानम् । तदेवं स्वयमङ्गत्वाल्लब्धानुष्ठानेषु प्रया-
जादिषु नाधिकारकल्पनावकाशः । तेनैव प्रकारेण प्रधानविषयैक-
व्युत्पत्तिनियोगेषु करणावान्तराभावो वेदितव्यः । यो हि तन्मन्त्रा-
न्तरव्यापारं नाभ्युपगच्छति तस्य कारणभेदो न स्यात् । दर्शपूर्व-
मासादिषु तथाग्नेयादिधर्मा उपांशुयाजादिषु भक्षेयुः । यस्मात्पूर्-
वप्रयुक्तत्वात्तत्प्रतिसन्धानभावाविशेषात् । अवान्तरव्यापारभेदे
तु युक्ता व्यवस्था । अन्यथा आग्नेयस्य करणता, अन्यथा उपांशु-
याजादीनामिति । बृहद्रथन्तरयोः स्तुतिसाधनयोरपि अन्यथा-
साधनतेति धर्मव्यवस्था । तथापार्चणहोमयोरपि । अत एव वि-
कृतिषु बाधः । नहि यथाग्नेयस्यापूर्वसाधनता तथा सौर्यस्येति
प्रकृतद्वाराभावेन पार्चणहोमयोर्बाधः । ये च सन्त्यवान्तरापूर्वाणि
न साधनरूपाणीत्यावहते । न तेषामवान्तरव्यापारतेति प्राची-
नसकलदोषप्रसङ्गः । कार्यात्पत्तिनिमित्तभावेन हि अवान्तर-

आप्ताहता । अन्यथा आत्ममादेरपि कृषिसमुत्पादप्रविलेखन-
चक्रवसस्याधिममेवान्तरव्यापारतापत्तेः । नन्वेवमधिकारशून्यत्वे
दीक्षणीयादिष्वतिदेशो न स्यात् । उच्यते । निरधिकाराणामपि
कार्यत्वाविशेषादनिर्जातोपायत्वाच्च युक्तैव कथमित्याकाङ्क्षा ।
नन्वेवमङ्गीकृतमवान्तरप्रकरणम् । कर्तव्यस्य कथमित्याकाङ्क्षप्र-
करणांमिति श्रीमांसकमसिद्धिः । नावान्तरप्रकरणं नाम प्रमा-
णमस्ति प्रमेयाभावे प्रमाणत्वानुपपत्तेः । यावदेव तान्यवान्त-
रपूर्वार्थेण नावगम्यन्ते सावदेव सर्वस्यारादुपकारकस्य पदार्थ-
ज्ञातस्याविशेषेण प्रधानविधिपरिहृतीतत्वात् । पश्चात्तु सर्वसा-
धारणधिकारानुपवेशाविशेषाच्चान्येन्यं तादर्थ्यमस्तीति नावान्तर-
प्रकरणविनियोज्यसंभवः । यानि तु वाक्यादिभिस्तेष्ववान्तरा-
पूर्वार्थेण निर्वक्षितानि तत्र प्रतिष्ठितानि न परमापूर्वं संक्रमि-
ष्यन्ति । नन्वेवं प्रयाजादिषु सौमिकविध्यन्तप्रसङ्गः । नायं
दोषः । यदि निरधिकाराणामपि साधिकाराणामिव स्वार-
सिकाकाङ्क्षा भवेत् । मवेदेवम् । अननुष्ठेयत्वाच्च स्वाभाविकी-
तिकर्तव्यताकाङ्क्षा । कथं पुनरकार्यता ऽननुष्ठेयता च । नूनं
भवान् अश्रुनपूर्वः सप्रमादः विविक्तं हि तत्रेदं गुरुणा । यदेव
हि पुरुषेण मयेदं कार्यमिति निरपेक्षमेवावगम्यते तदनुष्ठेयम् ।
यत्तु तत्सिद्ध्यर्थं प्रागसिद्धं सद्विनियुज्यते तत्कार्यम् । परमापूर्वं
च निरपेक्षं कार्यमवगम्यते । कार्योपगमाद्वि फलावगतिः । न
फलावगतेः कार्यतेति षष्ठाद्ये क्षणम् । अतः सिद्धे ऽनुष्ठे-
यकार्यविवेकः । यदेव चानुष्ठेयं तत्रैव कथमित्याकाङ्क्षा न कार्य-
मात्रे । अवहीनस्तर्हि प्रयाजादीनामेव दीक्षणीयादिषु आका-
ङ्क्षानुष्ठेयनातिदेशः । न सम्मगवगतं मतमस्माकं भवता ।
अयं हि नो राहान्तः । स्वारसिकीतिकर्तव्यताकाङ्क्षा निरधि-
काराणां नास्ति । कारणान्तरसमुत्पादा तु नापन्हूयते । तत्र दी-
क्षणीयादिषु प्रयाजादिदर्शनेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा कल्प्यते स्व-
रसतोप्यकाङ्क्षाशून्यस्य कारणान्तरोपनिपातनिबन्धनाकाङ्क्षा ।
यथा पटो भवतीति निराकाङ्क्षस्यपि पदद्वयस्य रक्तपटोच्चा-
रणाद्वक्तं प्रत्याकाङ्क्षा, अन्यथा रक्तः पटो भवतीत्यनन्वयप्रसङ्गः ।
एवं प्रयाजादिषु न किं चिदाकाङ्क्षे त्वावने कारणान्तरमस्तीति
न सौमिकधर्मातिदेशः । सिद्धश्च दीक्षणीयादिष्वैष्टिकविध्य-
न्तलाभः । ये त्वधिकृताधिकाराभ्युपगमेन साधिकारतामङ्ग-
नियोगानामाहुः । तेषां प्रयाजादिषु राजिसन्नयायेनार्थवादिक-
फलकाम एवाधिकारी प्राप्नोति इति नाधिकृताधिकारसंभ-
वः । स्यान्मतमितिकर्तव्यताकाङ्क्षा प्रधानविधेर्न परिपूर्णतइति ।
मा परिपूरि प्रयोजनं तु परिपूर्णम् । न प्रमाणम् अर्थवादप-
दानि प्रमाणांशोपनिपातौनि तेषां परीक्षा वृत्तिर्माभूदिति तत्प्र-
तिपादफलकाम एवाधिकारी युक्तः । साधिकारविधिसंनि-

धिमप्राप्त्य तु निरधिकाराणां प्रतीति तादर्थ्यं ऽधिकाराकाङ्क्षा ना-
स्तीत्यर्थवादपदानि अर्थवादमात्रपर्यवस्योप्येव । तथा पयो-
घ्नं ब्राह्मणस्येत्यादिषु भोजनाय प्रवृत्तस्य द्रव्यार्जननियमव-
त्स्वयमव्यवसायधिकारिणो लब्धत्वाच्च प्रधानप्रवृत्तसाधिकारक-
ल्पना शक्यते कल्पयितुम् । अथ स्वातन्त्र्यं पयोघ्नतादीनामा-
पद्यते । तथा नानृतं बदेदिति प्रकरणाधीतेपि निषिध्य-
मानक्रियाकर्तुर्धिकारावसमच्च प्रकरणानुपवेशसंभवः । तस्या
भिन्ने जुहोतीति निमित्तस्याधिकारिविशेषणत्वाद्दिना विभिन्न-
कल्पनमधिकारिविशेषणालाभाच्च होमस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्व-
लाभः । न वेदमिह साधनम् । भिन्नशब्दस्य यौगिकत्वात्प्रकृ-
तिगमिन्त्वं सति निमित्तवतोप्यधिकारेधिकृतस्याधिकार इति ।
प्रकरणे भिन्नस्य विनियोगात्तद्वि प्रकरणं संनिहितं यत्तत्र विनि-
युक्तम् । न च भिन्नस्य विनियोगोस्ति । अपि वाधिकाराकाङ्क्ष-
यामधिकारे कल्पयितुमुपक्रान्ते किमित्यर्थेन संनिधात्वेनाधि-
कारः कल्प्यते वरं भवत्वनुबद्धः साक्षाच्छ्रुतस्याधिकारपदस्य ।
प्रधानवाक्ये तु श्रुतेधिकारपदे प्रधानेन सहसंबन्धे सति सवि-
हितानामश्रुताधिकाराणां साधिकारैरुपमर्थनान्वितानामधि-
काराकाङ्क्षं नास्तीति अनुबद्धनिराकरणे मूलयुक्तिः । अभ्युच्च-
यमात्रं तु वरमनुबद्धः । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षापरिपूरणमेवेति ।
अपि च प्रत्येकं समिधो यजतीत्यदिषु प्रधानाधिकृतस्याधिका-
रावगमस्यन्येकमेव समिदादीनां प्रधानोपायभावात् प्रत्येक-
मितिकर्तव्यताभावः स्यात् । अवान्तरविधयो हि तदा स्व-
विशेषाणामुपायभावं प्रकल्पयन्ति । कारणानुष्ठेय परमापूर्वं कल्प-
तासंभवात्कारणोपकारजनकत्वयैवोपायभावकल्पनम् । ततश्चा-
नपेक्ष्योपायभावमाश्रित्यैकस्येव कारणोपकारकत्वापदकत्वाद् वि-
कल्पः समिदादीनां स्यादधिकारिविधिना तु तावत्तादर्थ्यमा-
त्रमहो तस्य तदन्वितस्यान्यथानुपपत्तेस्समर्थसिद्ध्यर्थं कारणो-
पकारजनकता स्यात्तदा विकल्पे सति नित्यवदन्वये बोधसंक्रि-
येत । मिलितानां तज्जनकताश्रये सर्वेषां तदन्वयोपसंहार-
इति न प्रत्येकमितिकर्तव्यताभावः । उपायोमेवभावे तु ताद-
र्थ्यमान्त्र्ये सति वैकल्पिकत्वादुपायभावस्य तत्त्वैवान्वयोपीति
युक्तम् । किं चाधिकृताधिकारेण सर्वेषु साधिकारेषु सन्तु य-
थाभावेरितिकर्तव्यताकाङ्क्षा स्वारसिकीति सौमिकधर्मातिदेश-
स्तेषु स्यात् । न च वाच्यं सत्यामप्याकाङ्क्षायामितरेतरान्यतया
न तेषु सौमिकधर्मातिदेशः, सोमे हि दीक्षणीयाभिरङ्गान्
दीक्षणीयादीन्यष्टिकधर्ममाहीति, यदि चेष्टावपि प्रयाजादिषु
सौमिकधर्माः प्रवर्तन्त तदा स्फुटतरमितरेतराश्रयत्वमिति ।
तद्विदं जालजनजल्पितम् । सोमे हि विनाप्यैष्टिकधर्मप्राप्या
दीक्षणीयादिमात्रनिबन्धन एवोपकारः स्येष्टावपि सौमिकक-

धर्मनिरपेक्ष एवोपकारः । यदि परमेतयोः रङ्गनिबद्धयोरुपकारं
युक्ताति अत्र वोपकाररूपेण विशेषाच्च कश्चिद्वेषः । निरधिका-
रेष्वङ्गेषु न स्वारसिकीतिकर्तव्यताकाङ्क्षा । किं तु लिङ्गबलोत्था-
पनीयेति दर्शितमादौ । तेन लिङ्गरहितेषु नाकाङ्क्षादय इति न
प्रयाजादिषु सौमिकधर्मातिदेशः । के विद्वद्भ्यः यदि संनिधि-
समान्वातमात्रेण प्रकृताधिकारानुप्रवेशो न भवति तदा ज्यो-
तिष्टोमप्रकरणे समान्वातस्य षोडशिन उत्तरे ऽहनि त्रिरात्रस्य
युक्ततइति वैकृतत्वमेव स्यात् । तदसत्, ग्रहणस्याबाध्यतया
याज्ञमपेक्षणीयम्, तत्र प्रकृततया लोकतश्च स एव याज्ञत्वे-
नान्वयं याति स च ज्योतिष्टोमाधिकारसंबद्ध इति तदनुप्रवेशः,
पश्चात्तु तस्य वाक्येन पुनर्द्विरात्रसंबन्ध इति नानुपपन्नं किं
चित् । तदेवमारुदुपकारकेषु प्रथमं तादर्थ्यनाधिकारनियोगं
प्रत्यन्वितेषु साधिकारेण विधिनानुष्ठेयभूतेन करणोपकारे
रूपे तं प्रति नाधिकारनियोगेन जनकत्वकल्पनम् । न च
क्षणिकभावे तेषां परस्परं स्वरूपेणासंबन्धतां संभूयोपकारजन-
कता समापद्यते इति अवान्तरापूर्वाणि स्वीक्रियन्ते । एवमा-
श्रयिषु विनाय्यपूर्वेण द्रव्यदेवतासंस्कारमुखेन करणोपकारज-
ननसिद्धिरिति नापूर्वसमाश्रयणे किं चन प्रमाणम् । किं च दृष्ट-
मालायां न तत्र दृष्टम् । दर्शितं हि तत्रदं चतुर्धा । तुर्यं न
साक्षाद् द्रव्यदेवतोपकारो यागः किं तु स्वाङ्गभूतमन्त्राद्यंश-
मुखेन । न च योगेधिकाराननुप्रविष्टे तयोस्तत्र विनियोगो-
पपत्तिः । न चापूर्वमन्तरेण यागस्याधिकारानुप्रवेश इति
अवश्यंश्रयणीयमवान्तरापूर्वम् । तेषां चादृष्टतया न प्रयोज-
नत्वम् । दृष्टतया च द्रव्यदेवतासंस्कार एव प्रयोजकः ।
तत्रापि द्रव्यदेवतासंस्कारयोर्द्रव्यप्रतिपत्तिरेव प्रयोजिका योगे
द्रव्यस्य साक्षाद्वापारादिति मन्तव्यम् । द्रव्यस्य तु न श्रुति-
विनियोगः । न क्वचिद्द्रव्यस्यद्वारं श्रुतिः समर्पयति । नन्वप्राक-
णिकोपि द्रव्यस्य विनियोगः साक्षात्करणोपकारजनकत्वाभा-
वात्तस्य लिङ्गेन समाख्यया स्थानेन भावार्थ एव जनकतया-
संबन्धः । गुणदेवतयोस्तु वाक्येन विनियोगः । नानाव्यापार-
त्वात्कारणानाम् । अङ्गसाधनतद्व्योपादाने तदवच्छेदकया
ऽस्त्येव तयोरुपयोग इति न कारकतया विनियोगो विरुद्धते ।
या तु संख्या उत्पन्नकर्मसम्वायीया एकादश प्रयाजान्यजती-
ति । उत्पन्नानां कर्मणां विधानासंबन्धात्कर्माश्रिता विधीयते ।
यद्यपि चोद्देश्यगतं विशेषणं वाक्यभेदभयेन विवक्षां नार्हतीति
प्रयाजादीनां साहित्यमविवक्षितम्, तथापि तस्य पृथक्त्वनिवे-
शित्वाच प्रत्येकमभिसंबन्धः, किं तु समुदायेनैव । न चाभ्यासं
विना तस्य प्रतिपत्तिरित्ययोर्द्वयासाश्रयणम् । प्राकृतक्रमानुय-
त्नाल्लब्धाधिकारविधौ च परिपूरणम् । यः पुनरुत्पद्यमानकर्म-

समवेतः नासौ विधेयः, स हि विधीयमानानि कर्माण्यवच्छि-
नति । न च तथा विधेयत्वसंभवः । बहुषु विहितेषु स
प्रयोगेण परिलभ्यते एवेति न पृथग्विधेयत्वमवलम्बते । अवि-
धेयभूतावपि तौ भावार्थावभिन्दन् विधावुपकरोतीति स ना-
न्वयी । यस्तु भिन्नप्रातिपदिकाभिधेयः सौमिमादिवच कर्म-
णि कारकतया विधीयते । यः पुनरयं विभक्त्यभिधेयः तस्य
यद्यपि शक्त्या प्रातिपदिकार्थसंबन्धः तथापि तस्य तन्मात्र-
संबन्धे प्रकरणसमान्वातनापादितो सहसंबन्धो नापपद्यतइति
याहकीयावस्यासंबन्धितैवोपादानिकीति निर्णीयते । विनि-
युक्तस्य पश्वादेरुपादानमनवच्छिन्नस्य न संभवतीत्यस्ति तदव-
च्छेदकभूतसंख्यापेक्षा संख्यायाश्च प्रतीतयाहकान्वयनिर्वाहा-
याश्रयापेक्षेति तदवस्यासंनिधिता विधिः कल्पयति । उपादा-
नलक्षणो विधिव्यापार आक्षेपापरपर्यायो मीमांसकैः प्रतिपक्षः ।
उत्पत्त्यधिकारनियोगप्रयोगविषयः प्रतिज्ञायते । तस्य च यथा
प्रतीतविध्यनुपपत्तिरेव बीजम् । सैयं चहं निर्वपेदित्यादौ
साधिकारो विधिः प्रसङ्गत उत्पत्तिं विनानुपपद्यमान उत्प-
त्तिमाक्षिपति । नहि क्षणिकं यागमात्रमुत्पत्तिनियोगानपेक्षम-
धिकारसिद्धिसमर्थमिति बहुधाक्तं विश्वजिदादिष्वधिकारम-
न्तरेणानुष्ठानासंभवात्कार्यरूपस्य विधेरवगतस्यानुपपत्तिरधि-
कारकल्पनाबीजम् । संख्याविधितश्चविधिर्यः प्रतीतः तदवयो-
पपत्तये याहकीयदशासंबन्धितामापादयति । निमित्त एवेति
योधिकारे साध्यभूतो विधिरनुष्ठानापरनामा ऽलंकरणस्य
प्रयोजनमाक्षिपति । कामाधिकारे तु कामसिद्धिस्तदायत्तत्वा-
न्मानसी प्रवृत्तिः प्रागेव प्राप्तानुष्ठानप्रवृत्तावप्रतिहता नि-
मित्ततास्तीति विधिरप्रयोजकः । उभयत्राङ्गेषु क्रतुरेव प्रयो-
कः । क्रतूपकारद्वारत्वात्तेषाम् । यदेव हि यस्य कार्यं तदेव
तस्य प्रयोजकम् । क्रतूपकारश्चाङ्गानां कार्यमतस्तदेवानुष्ठा-
ननिमित्तं यच्च विधिना स्वसिद्ध्यर्थमाक्षिप्यते तद्विधेयमिति
तत्त्वज्ञाः ॥

॥ शेषउत्तराङ्के ॥

॥ अथ बालभारतस्य ॥

॥ तृतीयः सर्गः ॥

धराधृतिद्वेषिहृतिप्रतिष्ठिता-

वतारसंसारसमुद्भवश्रमः ।

शमामृते विश्रमधीर्विवेश यः

स पातु पाराशरविग्रहो हरिः ॥ १ ॥

कृती कुरुक्षेत्रगमाय विष्णुना

स्वयं प्रयाणाय कृताभिषेचनः ।

परोपरोधादधिहंठवानथो
 रथं पृथामृथिवीपुरंदरः ॥ २ ॥
 वृकोदराद्याः सहसा महस्विनः
 सहोदरास्तं परिवत्रिरे नृपम् ।
 द्युहस्तिनो हस्तमिवासुहृद्गण-
 च्छिदानिदानं रणपारदा रदाः ॥ ३ ॥
 विराटपाण्ड्यदुपदादयो नृपा-
 स्तमन्वगुर्धन्वविराजिभिर्भुजेः ।
 विरोधिवीरध्वजिनीवधक्रुधा-
 धिरोपितभूविकटैरिवोत्कटाः ॥ ४ ॥
 निजां निजां कीर्तिमिव द्युवाहिनी-
 जलैर्मिलन्तीं शिशुसोमकोमलाम् ।
 वितत्य केतुप्रचलाञ्जलच्छला-
 द्युतुर्बलाङ्गीं भुजशालिनोऽमिलन् ॥ ५ ॥
 शितिद्युतिः संमदभासुरैः सुरैः
 पुरश्चरोऽर्दार्श सुदर्शनायुधः ।
 द्विषद्वधध्यानमयो महश्चय-
 श्चमूसमूहस्य गतो नु पिण्डताम् ॥ ६ ॥
 तनेतु केनेष तुलां बलोच्चयः
 परोघदाहेन च गौरवेण च ।
 ययो यदयेसरतां स वाडवो-
 ऽर्णवोल्लसच्चक्रमुकुन्दकेतवात् ॥ ७ ॥
 जिते प्रतापैरिव पृष्ठगे रवौ
 स्वकुल्यहर्षादिव संमुखे विधौ ।
 भयादिवायत्यजि राहुयोगिनी-
 युगे गते दक्षिणवामपक्षयोः ॥ ८ ॥
 अदक्षिणस्यां रथतोऽथ तत्त्वत-
 स्तदोर्ध्वगं श्वासमवेत्य विष्णुना ।
 अवादि शङ्खश्च सुमङ्गलोत्सवा-
 दचालि सूतेन रथश्च भूपतेः ॥ ९ ॥
 तदात्वसंपूजितहर्षितद्विज-
 ब्रजोक्तवेदचयनादवीचिभिः ।
 प्रतिध्वनत्स्यन्दनकन्दरोदरो
 दधौ यथार्थामभिधां चयीतनुः ॥ १० ॥

पटुः प्रयागे पटहस्य निस्वनः
 प्रविश्य कर्णोद्वितयेषु दोष्मताम् ।
 स निर्जगाम द्विगुणोदयः क्षणा-
 न्मुखेकमार्गैर्मदशब्दकेतवः ॥ ११ ॥
 धृतेभकुम्भस्तनयुग्मविभ्रमा
 चमूर्धमत्स्यन्दनचक्रकुण्डला ।
 चचाल भूपं परितोऽनुरागिणी
 प्रियेष पारिप्लवराजिलोचना ॥ १२ ॥
 विलुप्रविश्ववयवा सुनागरेः
 स्थितैरुपप्रव्यपुरादपङ्क्तिषु ।
 नृपावलोकादनिमेषतां भृशं
 भजद्विरभ्राजि नभश्चरैरिव ॥ १३ ॥
 समुत्पतद्भिः स्थलितैर्महांसयो-
 र्मुहुर्महासौधवधूकरोष्मितैः ।
 अराजि लाजेः सुकृतोज्ज्वले नृपे
 वियच्चरैरामरचामरैरिव ॥ १४ ॥
 ययो प्रतोलीपथसंकटाकुलः
 क्रमेण वप्रस्य बहिर्बेलोच्चयः ।
 महासरः पूर ह्वातिपूरण-
 क्षतस्य सेतोर्बहुबाह्यविस्तरः ॥ १५ ॥
 पुरोऽपि पश्चादपि विस्तृताकृति-
 र्गताल्पतां गोपुरमध्यवर्त्मनि ।
 विनिःसरन्ती रिपुजीवितापहा
 चमूरियं शक्तिरिव व्यराजत ॥ १६ ॥
 शमीव तत्त्वं परमन्तरुद्वहन्
 युधिष्ठिरं धर्ममयं चमूचयः ।
 अखण्डयन् पूस्तरुखण्डशाखिनां
 शिखायमप्येष शनैः शनैर्ययो ॥ १७ ॥
 उदित्वरैर्वेप्रगिरिप्रतोलिका-
 गुहाशतेभ्यो गुरुवाहिनीगणैः ।
 अपूरि दूरादपि पूरविस्तृतेः
 स भूरिभिर्भूविभुसेन्यसागरः ॥ १८ ॥
 गतेऽन्विमार्गान्नृपतावियं वियो-
 गिनीव शून्यत्वमवाप किंचन ।

तदात्ववशात्तरद्विलोकात्-
 प्रजामिषसंस्थिरोऽशुका पुरी ॥ १९ ॥
 समुल्लङ्घे निगमः कियतिनिति
 प्रतिक्षणं ध्यानपरस्त्वमूभरः ।
 विलोचने वक्रितकन्धरं सुरी
 प्रति प्रतेने च शनैश्चक्षाल च ॥ २० ॥
 मिथोऽपि बिम्बद्विगुणां रददुर्ध्वं
 मणिप्रणद्धां दधत्ते महोन्नतः ।
 सुरासुरैरनुभिले बलाम्बुधौ
 विलेसुरैरावतवन्मत्तङ्गजाः ॥ २१ ॥
 विषाणिनां गर्जभिरद्विभेदिनां
 बले चले तत्सुराशु दिग्गजाः ।
 भुजंगराजेकककीलमोलिम-
 स्ततो विलोलः चित्तिमोलकोऽभवत् ॥ २२ ॥
 अवाप्य सेकं करिणां मदोदके-
 र्मरुतरङ्गानपि कर्णवीजनेः ।
 सुयोधनक्रूरचरिषमूर्च्छिता
 चिरादुरा किंचिदचालयद्वयः ॥ २३ ॥
 मृतो मृतोऽसाविति भाषुके चने
 गृहीतमात्मानमपाययुधः सुधीः ।
 गजेन शुण्डाङ्गुलिपर्वचर्बणा-
 दमूमचत् कोऽपि चमूचमात्कृतः ॥ २४ ॥
 समेत्य पश्वात्रिभृतं धृतः क्रुधा
 गजेन विस्तीर्णकरेण संधृतान् ।
 तदात्वकृष्टचरिकाप्रधारण्य
 विवर्धं बालान् द्रुतमच्छुटत् वरः ॥ २५ ॥
 महाबलः कोऽपि करं करेणुना
 धृतं करेणान्यकरादमोचयत् ।
 स तेन गाढग्रहतो धृते करे
 वराक एवेककरः करोतु किम् ॥ २६ ॥
 समेतमासन्नमिमं विभीः परः
 पुरो बलन् दक्षिणगात्रलीलया ।
 पटेन शुण्डां परिमृच्य संभ्रम-
 न्नभिभ्रमन्नेककशीन्नि जाड्यिकः ॥ २७ ॥

न यावदुर्वो करिभारभङ्गुण
 प्रयाति दर्वीकरमन्दिरोदरम् ।
 खुरक्षतोदूतरक्षस्तथ्य सद्यं
 वितेनिरे त्वघदमं चमूहयः ॥ २८ ॥
 स्थली पयोधिर्जलधिर्वसुंधरा
 भविष्यतीति चिदशेषभूत् कथा ।
 स्फुरत्तुरंगप्रकरकमहति-
 क्षणोच्छलद्गुलिमप्रबलेकतः ॥ २९ ॥
 हरिः परस्पर्धिनि वर्धितोद्यम-
 स्तुरंगमे धावति वेगदुर्धरः ।
 अनष्टमूर्ध्वं पुरुषं पुरः परो
 व्यलङ्घतापीडितमेव फालया ॥ ३० ॥
 परो हरिः कूपमपहृतं तृणे-
 रलङ्घ्यमुल्लङ्घ्य विशालफालया ।
 व्यथां न लेभे कश्यापि ताडितो
 हृदि स्तुवन् धैर्यगुणं तुरंगिणः ॥ ३१ ॥
 उदञ्चितैकक्रमलीलया विभिः
 पदेस्तथा कोऽपि हयो गतिं व्यव्यात् ।
 यथाभवन्नेतसि चिचकारिण्य-
 मपि क्षणं चित्रकृतो चमत्कृतिः ॥ ३२ ॥
 समं मया ध्याय्य मूयमित्यहे
 भृशं दृशः कोलुकिनां विलोकिनाम् ।
 विलुप्य पश्चात्पदधूलधूलिमि-
 हरिः परोऽथावत आत्मजित्वरः ॥ ३३ ॥
 हरिर्निषिद्धोऽप्यपराश्वत्तार्जित-
 स्त्वराममुञ्चन्नहि यः स तस्थिमान् ।
 प्रतापिनः शब्दकसन्नरस्फुर-
 त्पदस्य पीडां निदधत् तुरंगिणः ॥ ३४ ॥
 विवर्धितस्पर्धमहे महोन्नतौ
 समं चलन्तो त्वस्या परो हरी ।
 पताकिनीलोज्ज्वलो दृशोर्भृशं
 समानतामापत्तुरयतो गतो ॥ ३५ ॥
 जितेऽपि वेगादितरे तुरंगमे
 न कोऽपि तत्स्थानं स्वयं हयः ।

निजं तनुच्छायमवेक्ष्य च क्षितौ
 निशम्य पादध्वनितं च दुर्धरः ॥ ३६ ॥
 हयाङ्गिकुट्टालगततप्तस्थलो-
 च्छलद्रवः पूर्णततेषु वर्त्मसु ।
 अलब्धनेमिस्खलना मनागपि
 प्रससुरश्रान्ततुरंगमं रथाः ॥ ३७ ॥
 रथाङ्गरेखानिवहेर्महीं रथा
 विभूषयन्तो नवहारहारिभिः ।
 दिशां दिशन्तस्तिलकानि च ध्वजा-
 झ्रलेः किलातन्वत कामचारिताम् ॥ ३८ ॥
 क्षुरप्रबाणेन विभिद्य दूरतः
 पतन्ति पक्वानि फलानि भूरुहाम् ।
 अधो गतः कोऽपि रथाश्ववेगतो
 रथी करेणैव सहेलमग्रहीत् ॥ ३९ ॥
 परो रथं सारथिरन्यसारथे-
 र्जयाय संतर्ज्य धुरीणवाजिनः ।
 जवेन योक्तेकुटितेऽपि धीधनोऽ-
 धिरुह्य वंशान्नितरामदुदुवत् ॥ ४० ॥
 द्युतेऽपि चक्रे चिरमेकपक्षत-
 स्तदक्षमुतीर्य करेण धारयन् ।
 मरुत्स्वराङ्घ्रिस्त्वरयन् रथे हयान्
 जिगाय यन्तापरसारथिं परः ॥ ४१ ॥
 महाबलः कश्चन सारथिः पथि
 स्थितेषु खिन्नेषु निजेषु वाजिषु ।
 जवेन यान्तं प्रतिवादिनो रथं
 करेण धृत्वेव हठादतिष्ठिपत् ॥ ४२ ॥
 परः समीरत्स्वरया समीरयन्
 हयान् नियन्ता जितवांश्च घादिनः ।
 ररक्ष चासन्नलताशिखाततेः
 पतिं चलत्प्राजनघेगलीलया ॥ ४३ ॥
 चरिष्णुचक्रारगृहीतचीवर-
 प्रपातिनः कृष्टतनोर्ध्वानि प्रभोः ।
 उदारचोत्कारभरैरकर्णय-
 न्नबोधि कोऽप्यन्यजनेन सारथिः ॥ ४४ ॥

महारथो कोचन कोपङ्कुति-
 प्रणादरोदो रथसंकटे पथि ।
 युधे धृतासी चटुलो चटूक्तिभिः
 प्रविश्य मध्यं प्रभुरप्यधारयत् ॥ ४५ ॥
 पुरः प्रचेलुश्चतुरं तुरंगम-
 त्वरापरिभ्रान्तपदाः पदातयः ।
 रथा इवोच्चैर्भुजदण्डमण्डली-
 भवत्पताकायितखड्गवलयः ॥ ४६ ॥
 समुत्पतन्तोऽधिकमुच्चकोः समु-
 ल्लसत्कृपाणद्युतिहृद्यपाणयः ।
 बभुर्भटाः स्वप्रभुकीर्तिविस्तृति-
 प्रवृत्तये कृतविपल्लावा इव ॥ ४७ ॥
 विचित्रचारीषुसखर्बरं स्फुर-
 त्स्फुटस्वनाः शून्यभिदोऽसिखेलया ।
 मुहुर्नदन्तो मदविभ्रमादजी-
 गणंस्तृणाभं चिजगत् पदातयः ॥ ४८ ॥
 भयं दधानो हृदि विष्टपथ-
 व्ययप्रगल्भोऽपि ललायलाञ्छनः ।
 रथे सहायीभवितुं भुजाभृता-
 मसिच्छलो दक्षिणपाणिमग्रहीत् ॥ ४९ ॥
 स्फरापदेशात् कलितैककुण्डलो
 विनीलवासाः कटिशस्त्रिकांशुभिः ।
 अनन्ततां पतिचयो ययावसि-
 च्छलेन कर्षन् यमुनां समन्ततः ॥ ५० ॥
 उदस्य कोऽप्याशु समं मुहुर्महुः
 करेण वामेन च दक्षिणेन च ।
 स्फरं च खड्गं च दधद्विपर्यया-
 न्महत्त्वमभ्यासकृतां कृती लजो ॥ ५१ ॥
 उपेत्य पश्चान्मृततातवृत्तिकः
 कृताद्रुतध्वानपरेण कोतुकात् ।
 परेण बालः सहसापि तापित-
 श्चलन् धृतासिर्न भटानतचपत् ॥ ५२ ॥
 उदस्य कुन्तं दिवि कोऽपि लीलया
 सकौतुकेः सैन्यजनेर्विलोकितः ।

वमः समुत्पत्त्य रयेण पाणिना
 तमूर्ध्वमेव प्रसरन्तामेषहीत् ॥ ५३ ॥
 जनौघमाक्षिप्य पुरश्चरं भटः
 स्फुटं परिक्षिप्य रयेण कुन्तकम् ।
 परेण निर्मुक्तमिवायतौऽपतः
 करेऽयहीत् कश्चन वज्रयन् मुखम् ॥ ५४ ॥
 इति स्फुरत्कृत्स्नचर्मसमुत्थितै
 रजोभिराच्छादितभानुभानुभिः ।
 कृतप्रयागे जयभाजि राजनि
 व्यराजदेकातपवारणं जगत् ॥ ५५ ॥
 अवाप्य दैन्यं खलु सैन्यभारत-
 शिचरान्निरस्ता फणिकूर्मशूकरैः ।
 महीयसां मूर्ध्नि मही महीभृतां
 समासरोहं च्छलतो रजस्ततैः ॥ ५६ ॥
 तटेषु खातेषु तुरंगरङ्गणे-
 रूपयुपेतेषु रजश्चयेषु च ।
 स्फुटीभवन्मूलविवृद्धमौलयो
 गणा गिरीणां त्रिगुणोन्नता मुर्वः ॥ ५७ ॥
 बलाभिषङ्गादधिकाधिकोत्थितै
 रजोभिरुच्चैर्दिवि सान्द्रतां गतैः ।
 रवेरघृष्टव्यधुरास्तुरंगमा-
 श्चिरं महीधारसुखं सिषेविरै ॥ ५८ ॥
 प्रपूरितानां परितो बलोद्धतै
 रजोभिरास्कन्धतलं महीरुहाम् ।
 समुन्नतानामपि पाणिलीलया
 फलान्यगृह्णादपि वामनो जनः ॥ ५९ ॥
 विधेः कृतं क्वापि न जायतेऽन्यथा
 तथाहि शून्यं गतयापि रेणुभिः ।
 विभावरीवासररत्नगर्भया
 न किं भुवाभूयत रत्नगर्भया ॥ ६० ॥
 इलातले पङ्क्तितां प्रप्रेदुषि
 प्रभिन्नकुम्भीन्द्रमदाम्भसां भरेः ।

१ बभूव इति पा० ।

अधारयद्दृष्टिमिकृतनील-
 ग्रभां नभोऽन्तः प्रथमोत्थितै स्वः ॥ ६१ ॥
 नभःसरित्केतनभासुरे शिरः-
 सुवर्णकुम्भायितभानुमण्डले ।
 सुखं लसन्ती पृतनेह अङ्गमे
 नृपस्य धाम्नीव रजस्वराक्षत ॥ ६२ ॥
 रथं नयन् वर्त्म विभीतवाजिनं
 भुजिष्यभग्नस्थपुटं शनैः शनैः ।
 जगाद यन्ता कुतुकास्पृशा दृशा
 निरूपयन्तं नृपतिं पताकिनीम् ॥ ६३ ॥
 अधीश पश्याच ह्रियेऽनुपातिमि
 द्रुतं भिया वक्रितकन्धरा वधूः ।
 व्यधाद्विलोले नयनं तथा यथा
 स्थिरो ह्रियेवायमभूत् समीपगः ॥ ६४ ॥
 अयं मयस्यानुयतः स्वर्गं धनं
 निशम्य कोपाद्वलले मृगद्विपः ।
 निरीक्ष्य तद्वर्तिवधूकुचद्वयं
 प्रतीभकुम्भभ्रमतो भियाचक्षत् ॥ ६५ ॥
 तरोस्तलेऽसौ खिद्यन् निवेदिषान्
 नृपस्य वाचा प्रथमं समुत्थितः ।
 तमप्यनालोच्य सखायमभतोऽ-
 चसन्निरिद्यागतमुन्मदं गजम् ॥ ६६ ॥
 न हत्यथा हन्त कदापि गृह्यते
 करी परं पापशिखा निषादिनाम् ।
 इति प्रलापेषु जनस्य दन्तिना
 व्यमोचि नारीयमनेन सादिता ॥ ६७ ॥
 पुरो मुखस्य भ्रमयन् शिखां तत्रोः
 प्रकोपयन् कोऽपि गजं कुतूहली ।
 उदस्तहस्तं परिषङ्ग्य यात्यसौ
 चतुष्पदाभ्यन्तरकर्षणा मुहुः ॥ ६८ ॥
 विलङ्घ्य लङ्घी त्वरया रजोद्युधं
 गतोऽयतोऽस्मीत्ययमुदुरो मदात् ।
 पुरःकरिचासवलन्मयद्वयः
 सहाससंराविषमोक्षितो बलेः ॥ ६९ ॥

अवेद्य मार्गं शकटातिचकटं
 रथी पथीह स्थपुटे प्रयात्सयम् ।
 परिस्वलचक्रविलोचनभा-
 मुहुःपरिष्वङ्गसुखाभिलाषकः ॥ ७० ॥
 अयं दवीयःपदकीमतामिभी-
 मिभभमात् तूर्धमुपैत्य कोपनः ।
 अमूं विनिश्चित्य ततः स्पृशत्यहो
 मुहुर्महेभस्ततहस्तलीलया ॥ ७१ ॥
 अवाप्रजन्म जननीवधादसौ
 ततः कृतोद्येर्बहुभरषाहकः ।
 शुचा खराश्वो निजपूर्वपक्षको
 निरीक्ष्य तुल्यध्वनि रौति वेषरः ॥ ७२ ॥
 इति प्रसन्निप्रसरार्थया चमूं
 दृशाभिषिञ्चन्निध धर्मेनन्दनः ।
 पदे पदे संमिलितैः कुतूहला-
 दलोकि लोकेः शतधापि वीक्षितः ॥ ७३ ॥
 द्विपेन्द्रदानोदकनिर्भरच्छटा-
 मिषेकसान्द्रोभयपक्षधान्यया ।
 अचल्यत ग्रामतटेषु सेनया
 निरन्तरवेषविशङ्कटे पथि ॥ ७४ ॥
 अमी महान्तः किरयो वृहत्करा
 मृगास्तथेते प्रसभेन रक्षितुम् ।
 अहो क्व शक्या इति भीतविस्मिते-
 र्गञ्जाश्वमालोक्यत वप्रमोषकेः ॥ ७५ ॥
 अपि श्रियां भूमिरभूषितोज्ज्वला
 विलोक्यन् शालिषु गोपबालिकाः ।
 स्वकामकेलीविशदाय केशवो
 न शेषवाय स्पृहयाबभूव किम् ॥ ७६ ॥
 इदं किमेतत् किमिति स्त्रियां तथा
 शिशो मुहुः पृच्छति दन्तिषाजिक्म् ।
 कृतोद्यमूल्याकुलितः किलाघिदन्
 ददौ जरट्टामटिकोऽपि नोत्तरम् ॥ ७७ ॥
 इतीह्यमाणः क्षणकोतुकोल्लस-
 द्विलोचनेर्गामनिवासिभिर्जनेः ।

चमूचयः काननमूषु भूषणी-
 बभूव विस्तारमहर्दिदृश्या ॥ ७८ ॥
 पुरः शिशूनां गललम्बिनां कपि-
 स्त्रियः परिभ्रम्य तृषं यदत्यजन् ।
 तदङ्गनानां कटकोचितीभृता-
 मपुचिणीनां हृदि शल्यतामधात् ॥ ७९ ॥
 सुषं गतयाः शयनं सुलम्पटा
 विघट्य सिंहास्तनतः स्तनंधयाः ।
 गजेष्वाधवंश्च मुहुर्मेटाभके-
 मुंदा व्यमुच्यन्त च मातुरन्तिके ॥ ८० ॥
 फलं करेणाप्रमना मुहुर्मयं
 निनाय चूतं रवणाधिरोहणः ।
 मयस्तु निम्बाय मुहुर्गतः कुतः
 क्रियेक्यमन्योन्यमनेऽभिलाषयोः ॥ ८१ ॥
 हयोद्युयोदूतरजःपरंपरा-
 विलुप्रवेषम्यसुखाधिरोहणाः ।
 पथि प्रथीयःस्थललीलया रयाद्-
 बलावलीभिर्गिरयो ललङ्घिरे ॥ ८२ ॥
 विलङ्घ्य कुल्याममुंकां पुरेऽमुके
 क्रमेण गन्तव्यमिति श्रुते पथि ।
 पुरः पुरागयेव बलेर्निदधियरे
 न सिन्धवो धूलिततिस्थलीकृताः ॥ ८३ ॥
 पुरामुपान्तेषु तुरंगमक्रम-
 प्रपातखातेषु निखातसंपदः ।
 चमूचरेश्चञ्चलया ललोकिरे
 दृशा रजोदर्शननिर्विशेषया ॥ ८४ ॥
 पुरः स्त्रिया सैन्यलसदृशा रसा-
 द्वावा निषादी सकटावमीक्षितः ।
 व्यधात् परीरम्भमिमेन्द्रकुम्भकोः
 स तद्गतावः पुलकान्यधत सा ॥ ८५ ॥
 युवा तुरंगी लसदङ्गचङ्गिमा
 तुरंगमं चारुगतानि कारयन् ।
 पुरः पुरस्त्रीभिरदर्शि सस्पृहं
 परस्परैर्घ्याकलुषेण चेतसा ॥ ८६ ॥

१ पुंयोगविबद्धाग्रमुकीमि यवि वा० ।

उदारशृङ्गारभृतां पदे पदे
विलोकिनीनां पुरयोषितां पुरः ।
समुन्नतायां गवि नम्रलोचने
मिथः स्खलन्मन्दपदं ययो जनः ॥ ८० ॥
इति यामारण्यक्षितिधरसरित्पत्तनतती-
र्विलङ्घ्य प्रस्थानैः कतिभिरपि धर्मस्य तनयः ।
स्वयं स्थाने स्थाने मिलदतुलवीरोपकटकः
कुरुक्षेत्रोपान्ते दुहिणदुहितुस्तीरमगमत् ॥ ८८ ॥
इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते
बालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के उद्योगपर्वणि
प्रयाणवर्णने नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ :: :: ॥

॥ अथ बालभारतस्य ॥

॥ चतुर्थः सर्गः ॥

अमृतवृष्टिरिवाजनि हृष्टिदा
जगति यस्य पुराणपरंपरा ।
भवदवार्तिभिदे जलदद्युति-
र्न किमिवास्तु स सत्यवतीसुतः ॥ १ ॥
लसदनेकपयोधवलप्रभा
बहुलपञ्चरथा पृथुवाहभृत् ।
अथ चमूः क्षितिपस्य सरस्वती-
मनुससार निवासविधित्सया ॥ २ ॥
गतिजितः पवनो निजकिङ्करी-
कृत इवाम्बुलबाम्बुजगन्धभृत् ।
अभि चमूं प्रहितः सरिता तथा
सुकृतनन्दनसत्कृतिकर्मणि ॥ ३ ॥
अथ विजित्य तनूषु चमूभृतां
सपदि धर्मजवारिलवन्नजम् ।
प्रसृमरः पवनः स्म सरस्वती-
जलकणप्रकरं प्रति तिष्ठति ॥ ४ ॥
नलिनरेणुलवेः कनकद्युतिः
सृमरसौरभषट्पदगीतिभाक् ।
मधुरशीतगुणाम्बुक्कणैः सरि-
न्मरुदभूट्टयितो बलयोषिताम् ॥ ५ ॥

अपि सरित्परिरम्भभवन्नवो-
दकलवं परिरभ्य समीरणम् ।
अजनि मीलितदृग्यदियं चमू-
स्तदबला खलु कामितकामिनी ॥ ६ ॥
मृदुसमीरविलासविकम्पिनीं
कुसुमसाल्विकवारिकणैर्वृताम् ।
अभजदाशु रसेन सरस्वती-
तटवनीमवनीशचमूचयः ॥ ७ ॥
जलनिधो निहितो वडवानलः
पविमक्षितिपदेव मदाय नः ।
इति विरञ्जिसुतां परितो बल-
च्छलकुलाद्रिकुलानि सिषेवरे ॥ ८ ॥
अविदितोत्सृतिरोपणकं नृपैः
कथमपि द्युपथेन किलागतम् ।
समवलोक्य यथाक्रमरोपितं
कुतुकिभिः स्थलमण्डलमगतः ॥ ९ ॥
सुकृतसूनुनिकेतचलध्वजा-
ञ्जलभुजा कथितेष्विव वेश्मसु
विनिहितेषु यथाक्रममक्रमा-
न्निजनिजेषु ययुर्जगतीभुजः ॥ १० ॥
कमपि सारथिरात्मनृपालयं
पथिषु पृच्छति यावदधिभ्रमः ।
निजगृहाङ्गणमेष रथो ह्येः
सपदि तावदनायि गतभ्रमेः ॥ ११ ॥
गजतुरंगधरचयपीठिका-
वलियिमूलभुवः स्थलसंचयाः ।
सुरगृहे परितो नृपसेविताः
सुरगृहा इव दिग्विजयश्रियाम् ॥ १२ ॥
शिरसि ताडकृतोऽपि निषादिनः
समधिरोपयति स्म यथा नमन् ।
इह तथैव रयादुदतीतरत्
करिपतिर्महतां चरितं नुमः ॥ १३ ॥
स्फुरितमाप सपत्ययनो ह्यः
पथि यथा न निरस्तभरस्तथा ।

सहजसौम्यभृतो हि पराक्रमे
 सति महांसि वहन्ति मनस्विनः ॥ १४ ॥
 स्थिरपदा निजसारथिसंज्ञया
 रथिनि पार्श्वगते रथवाजिनः ।
 बहुमह्यीगमनेऽप्यखिदस्तदा
 प्रथमयुक्तमिव स्वमबोधिषुः ॥ १५ ॥
 समधिरोहति यन्त्रभरे यथा
 रथभरं रथणा विधुरं व्यधुः ।
 अवतरत्यपि हन्त तथैव ते
 क मतिरुर्ध्वमुस्य खलूचिता ॥ १६ ॥
 पुलकिभिर्मुकुलायितलोचनाः
 सरभसं कुचमूलमिलदुजेः ।
 गलविलम्बिकुचद्वितया हयात्
 प्रियतमेरुदतारिषत प्रियाः ॥ १७ ॥
 क्षितिरगृह्यत सत्यमसौ युधे
 तदिह तत्र सतामुचिता हतिः ।
 इति विचार्य भटेर्न मृगादयो
 ववधिरे विधुराक्षपलायिनः ॥ १८ ॥
 पटमयानि वितत्य निकेतना-
 न्यभिपतज्जनसत्कृतितत्पराः ।
 रुचिरे वणिजो गणिका इवो-
 तरलकङ्कणकुण्डलसदृचः ॥ १९ ॥
 कणजलेन्धनवह्निजिघृक्षया
 परिजने निखिलेऽपि गतेऽभितः ।
 वसनवेश्मसु संमदमद्भुतं
 क्षणमधुः पतयो दयितासखाः ॥ २० ॥
 पतितसैन्यरजःपटलं पटू-
 भवति यावदुदात्तदिवाकरम् ।
 सपदि तावदिदं पिहितं बहू-
 दितमहानसधूमचयैर्वियत् ॥ २१ ॥
 विधिसुताम्भसि सत्तुरलं मलं
 दलयितुं बहिरेव चमूचराः ।
 मुमुचुरान्तरमप्यहह स्पृहा-
 धिरुदमेव हि सुप्रभुसेवनम् ॥ २२ ॥

१-ऽपि इति पा० ।

सुमधुरं शिशिरं रसयन् पयो
 जनचयो मनसा समचिन्तयत् ।
 सरिति वारिधिषज्जलभूरितां
 कलशयोनिवदात्मनि शक्तिताम् ॥ २३ ॥
 तरलहस्तमहालहरीभरो-
 च्छलितशीकररुद्धनभा ध्वनन् ।
 तनुरुचैव तमांसि सृजन् धुनी-
 मभिससार गजव्रजवारिधिः ॥ २४ ॥
 प्रतिशरीरभृतः कति नो वन-
 द्विष्कपोलरुषैर्मदगन्धिताः ।
 श्रुतः हरिहृदयध्वनितः क्रुधा
 मदकलः करटी बिभिदे तटौः ॥ २५ ॥
 पथिजखेदवशोऽपि करी तं
 प्रहृतवान् वनदन्तिमदक्रुधा ।
 अहह साहसिकस्य शिरस्यतः
 कुसुमवृष्टिरमुष्य दिवोऽपतत् ॥ २६ ॥
 दलितमौक्तिककान्तिनि सैकते
 करिकुलस्य बभौ पदपद्भुतिः ।
 सुकृतसूनुयशःसमतार्थिनी
 शशिघटानुमृतेषु सरस्वतीम् ॥ २७ ॥
 करिघटामवलोक्य धनभ्रमा-
 द्रुयभृतेरथवा गतिनिर्जितेः ।
 सुकृतसूनुयशोजलपल्लवं
 वियदभाजि सरिद्वरटावरैः ॥ २८ ॥
 विविशुरम्भसि भूधरडिम्भकाः
 स्फुरितपक्षतया हरिभीरवः ।
 प्रचलकर्णदलद्विपमण्डल-
 च्छलभृतो विगलन्मदनिर्कराः ॥ २९ ॥
 स्फुटतरायकरः परितोऽम्भसि
 ब्रुडितवानुदमज्जदथ द्विपः ।
 धुतमुखः कृतचीत्कृतिरम्बुज-
 भ्रमपतन्मधुपाकुलपुष्करः ॥ ३० ॥
 उदयदान्तरशेत्यगुणो पर-
 स्परभवत्परिरम्भविजृम्भयोः ।

वरसरित्करिणो परितः परां
 मुमुचतुः परितापपरंपराम् ॥ ३१ ॥
 मधुपगीतगुणानि जलस्य य-
 ज्वलरुहाणि जहाम महागजः ।
 तदिदमप्यहरन्मुहुर्मुर्मिभि-
 र्मेदममुष्य चित्स्त्वरसौरभम् ॥ ३२ ॥
 तिमिविलेलदृशः सरितो मदे-
 र्भ्रमदेरिव पचलताततिम् ।
 विकटकुम्भयुगप्रतिबिम्बन-
 स्तनतटीषु ततान मतङ्गजः ॥ ३३ ॥
 उदितबुद्बुदवृन्दभृशस्विदं
 बहु विलस्य नदीं नलिनाननाम् ।
 पुनरुदित्त्वरदानवशेषृतः
 सहचरैरलिभिर्निरगादिभः ॥ ३४ ॥
 गजगणे गतवत्यथ तत्क्षणा-
 दभिगतासु कुतोऽपि सखीष्विव ।
 अकथयद्वरटासु नदी मदा-
 विलजलालिरवेरिभविभ्रमान् ॥ ३५ ॥
 तरुतलेषु निषण्णमथो पथो
 गमनखिन्नमशक्तमितो गतो ।
 जनमपास्य विनिश्चसदाननं
 द्विरदराजिरवध्यत सादिभिः ॥ ३६ ॥
 कुसुमसंचयशृष्टमधुच्छटा-
 रुभिपृष्ठनिविष्टषडङ्गुलिभिः ।
 कुथवृत्तेरिव मुक्तकुथैरपि
 द्रुमतलेषु तदा करिभिर्बभे ॥ ३७ ॥
 तदलङ्घितो जलवर्षणं
 तल्लममुष्य भजेदिति मूलगेः ।
 जलधरैरिव मुक्तमदाम्बुभि-
 र्भृशमिभैः समसिञ्चि तरुचयः ॥ ३८ ॥
 सुखनिमीलितदृग्रसनाशिखा-
 मिलिततालुविघूर्णैतविग्रहम् ।
 पदमतन्यत शास्त्रिषु योगिवत्
 करिभिराहृतपिण्डबिरादरैः ॥ ३९ ॥

क्षुधितमप्यलसं परिचारकाः
 करधृतेः कवलेर्धृतबङ्गिलेः ।
 विदधतः परितः परिताडनं
 चटु च डिम्भमिवेभमभोजयन् ॥ ४० ॥
 गजघटागतिकुट्टमितं खुरैः
 स्थपुटतामनयन् पुलिनं हयाः ।
 अपि महद्विरतीष समीकृतं
 विषमयन्तितरां तरला न किम् ॥ ४१ ॥
 नखविलासजुषः कृतशिङ्खन-
 श्वसितलोलरजःकणकम्पिनीम् ।
 सरभसं परिवेल्लनकेतवा-
 द्रुसुमतीं हरयः परिरेभिरे ॥ ४२ ॥
 विपरिवर्तयोरध्वमुखाङ्गुयः
 क्षणमतिप्रचलत्वभृतो हयाः ।
 स्फटिककुट्टिमकान्तिनि सैकते
 रवितुरंगमबिम्बनिभा बभुः ॥ ४३ ॥
 चिररजोलुठनैर्मलिनं श्रियः
 सुतमपि द्रुतमङ्गमुपागतम् ।
 स्वयमसिञ्चपदेव सरस्वती
 स्व इव भाति परोऽपि सतां श्रितः ॥ ४४ ॥
 अपि तनूषु न भेदमदीदृशन्
 मधुरधीरगभीरमधुध्वनिम् ।
 चपलतैकपराः परिरेभिरे
 लहरयो हरयोऽपि परस्परम् ॥ ४५ ॥
 अवतरन्तममुं सरितो हरि-
 प्रकरमाशुविलङ्घितरोधसम् ।
 लहरिपूरमिवेवत दूरत-
 श्चलितमुच्चमियं चकिता चमूः ॥ ४६ ॥
 पुरुषमानपटुकृतकीलक-
 व्यतिकरयथिताजिनवल्लिषु ।
 करयुगान्तरिता परितो हया-
 वलिरवध्यत वल्लवपालकैः ॥ ४७ ॥
 प्रमदनादभृतां परिवल्गता-
 मित इतोऽपि खुरैः खनतां क्षिप्तिम् ।

तृष्णमुखां वदनेष्वथ वाजिनां
 सपदि खाद्यमबाध्यत किङ्करीः ॥ ४८
 अविरलोच्चदलोच्चयखादने-
 र्मयगणः क्षणतो धरणीरुहाम् ।
 अस्तृजदादिशिरोऽवयवोत्सवा-
 निव स गीतिषु दिक्षु खगारवैः ॥ ४९ ॥
 जीवः क एष किमु नाम विलोक्तोऽसा-
 वुत्कन्धरः प्रकुपितः पटुदीर्घदन्तः ।
 एवं विलोक्य रघुं वनमेदिनीषु
 दूरं पलायत भयादिभसूदनोऽपि ॥ ५० ॥
 शीकरार्द्रतृणच्छद्मस्वेदरोमाञ्चक्रुक्म् ।
 प्रहर्षो वृषभं चुम्बन् नदीतीरभुवं युवा ॥ ५१ ॥
 स्वस्मे यद्यज्जनितमशनं तेन तेनातिखिन्नान्
 पश्चात् पश्चादभिगतवतो भोजयामासुराशु ।
 आसंध्यं ये स्वयमविदितक्षुद्राः सत्त्ववीरा-
 स्तेषां वीराकृति यश इव प्रोदगादिन्दुरोचिः ॥ ५२ ॥
 इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रधिरचिते
 बालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के उद्योगपर्वणि निवास-
 निवेशो नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ :: :: ॥

॥ श्रीः ॥

अथ खण्डप्रशस्तौ ।
 रामावतारवर्णनम् ॥

(५१) कल्याणानां निधानं कलिमलमथनं पावनं पावनानां
 पाथेयं यन्ममुक्षोः सपदि परपदप्राप्तये प्रस्थितस्य ।
 विश्रामस्थानमेकं कविवरवचसां जीवनं सज्जनानां
 बीजं धर्मद्रुमस्य प्रभवतु भवतां भूतये रामनाम ॥

रामनाम भवतां भूतये लक्ष्म्यै प्रभवतु समर्थोभवतु, किं-
 विशिष्टं रामनाम, कल्याणानां शुभानां निधानं निधिः, पुनः
 किंविशिष्टम्, कलिमलमथनं कलेः कलियुगस्य मलं पापं म-
 ग्रान्तीति तत्, पुनः किंभूतम्, पावनानां पवित्राणां मध्ये
 पावनं पवित्रम्, पुनर्यन्नाम मुमुक्षोर्मोक्षमिच्छोर्मुनेः पाथेयं श-
 म्बलम्, किंविशिष्टस्य मुमुक्षोः, सपदि शीघ्रं परपदप्राप्तये मो-
 क्षप्राप्तये प्रस्थितस्य प्रवृत्तस्य, पुनः किंभूतम्, सज्जनानां जी-
 वनं प्राप्नोतम्, पुनः किंभूतम्, धर्मद्रुमस्य पुण्यवृक्षस्य बीजं
 हेतुरिति ॥ ५१ ॥

(५२) उत्फुल्लामलकोमलोत्पलदलश्यामाय रामामनः-
 कामाय प्रथमाननिर्मलगुणायामाय रामात्मने ।

योगाकूठमुनीन्द्रमानससरोहंसाय संसारवि-
 ध्वंसाय स्फुरदोजसे रघुकुलोत्तंसाय पुंसे नमः ॥

तस्मै रामात्मने रामस्वरूपाय पुंसे परमपुरुषाय नमः,
 किंविशिष्टाय तस्मै, उत्फुल्लामलकोमलोत्पलदलश्यामाय उ-
 त्फुल्लानि विकस्वराण्यमलानि निर्मलानि कोमलानि यान्यु-
 त्पलानां दलानि पत्राणि तद्वत्क्यामः कृष्णस्तस्मै, पुनः किं-
 विशिष्टाय, रामामनःकामाय रामाणां रमणीनां यानि मनां-
 सि तेषां कामोऽभिलाषो यस्मिन्स तस्मै, यद्वा रामाणां मनसि
 कामइव कन्दर्पइव यस्तस्मै, पुनः किंविशिष्टाय, प्रथमाननि-
 र्मलगुणायामाय प्रथमानो विस्तरन्निर्मलो गुणयामो धैर्यौदा-
 र्यादिगुणसमूहो यस्य स तस्मै, शमशब्दः समूहार्थकः कोशा-
 दौ प्रसिद्धः, पुनः किंविशिष्टाय, योगाकूठमुनीन्द्रमानससरो-
 हंसाय योगाकूठा अष्टाङ्गयोगसाधनावस्थां प्राप्ता ये मुनीन्द्रा-
 स्तेषां मानससरोसि हंसइव हंसो यस्तस्मै, पुनः किंविशिष्टाय,
 संसारविध्वंसाय संसारस्य क्षणतो विध्वंसो नाशो यस्मात्स
 तस्मै, पुनः किंविशिष्टाय, स्फुरदोजसे स्फुरदोजः पराक्रमो
 यस्य स तस्मै, पुनः किंविशिष्टाय, रघुकुलोत्तंसाय रघोः कुले-
 ऽन्वये उत्तंसइव शेखरइव यस्तस्मै ॥ ५२ ॥

(५३) ये मज्जन्ति निमज्जयन्ति च परांस्ते प्रस्तरा दुस्तरा
 वार्धौ वीर तरन्ति वानरभटान् संतारयन्तेऽपि च ।

नैते यावगुणा न वारिधिगुणा नो वानराणां गुणाः

श्रीमद्वाशरथेः प्रतापमहिमा सोऽयं समुज्जृम्भते ॥

ये प्रस्तरा यावाणः स्वयं गुरुत्वान्मज्जन्ति क्लान्तर्गच्छन्ति
 किं चान्यानपि स्वपृष्ठस्थान् जले निमज्जयन्ति ते च पुनः प्र-
 स्तरा दुस्तरा दुःखेन तीर्यन्तेऽसौ दुस्तरस्तस्मिन्वार्धौ समुद्रे हे
 वीर शूर यत्तरन्ति मज्जन्ति अपि च वानरभटान् वानरजनान्-
 तारयन्ते स कस्य महिमेति विचारयेति शेषः, यतो नैते तरण-
 तारणलक्षणा यावगुणाः प्रस्तरगुणास्तथा न वारिधिगुणा वा-
 रिधिः समुद्रस्य गुणास्तथा नो वानराणां गुणाः किं तु श्रीम-
 द्वाशरथेर्देशरथापत्यस्य यः प्रतापमहिमा प्रतापस्य माहात्म्यं
 सोऽयं समुज्जृम्भते यत्प्रभावतो यावाणस्तारन्ति तारयन्ति च
 तद्रामचन्द्रमाहात्म्यं समुल्लसतीति भावः ॥ ५३ ॥

(५३) श्रीर.म त्वदनेकचिच्चरितप्रोद्गमकीर्तिश्रुति-
 प्रल्हादादवधूतमूर्ध्नि सकलभैलेक्यलोकेऽपि यत् ।

अशोचाः फणिनस्तदेतदुचितं नो चेदहिस्वामिना

व्याधूते शिरसि क्व भूः क्व गिरयः क्वामीदिशामीश्वराः ॥

हे श्रीराम सकलत्रैलोक्यलोके समस्तत्रिजगज्जने ऽपि-
त्वंदनेकचित्रचरितप्रोद्गमकीर्तिश्रुतिप्रल्हादात् तवानेकान्यन-
ल्पानि यानि विचित्रचरितान्याश्चर्यकृत्यानि तैः प्रोद्गमोत्क-
टा या कीर्त्तिस्तस्या या श्रुतिः श्रवणं तस्याः समुत्पन्नो यः
प्रल्हादस्तस्मादवधूतमूर्ध्नि अवधूतः कम्पितो राम कीर्तिश्रव-
णान्मूर्धा शिरो येन स तस्मिन् जाते सति यत्कण्ठिनः सर्पाः
अश्रोत्राः कर्णरहिता जातास्तदेतदुचितं युक्तमित्यर्थः, किम-
त्रौचित्यमत आह, नेचेदिति, चेद्यदि ते कण्ठिनोऽकर्णा नाभ-
विष्यंस्तदाहिस्वामिना शेषेण तद्गुणकीर्तिश्रवणादन्यलोकाव-
च्छिरसि व्याधूते कम्पिते सतीयं भूर्भूमिः काभविष्यत् कुत्रा-
स्यास्यत्, तथाऽमी गिरयः कनकाचलाद्याः काभविष्यन्, तथा-
ऽमी दिशामीश्वरा दिक्पालाः काभविष्यन्, शेषशिरोवधूनेन
च भूमिः पात एव स्यात्तत्तेषां गिर्यादिवस्तूनां कावस्थानं
भवेद्यत्तत्तेषां भूम्याश्रितत्वात्तस्याश्च शेषाश्रितत्वादिति
भावः ॥ ५४ ॥

(५५) राम त्वत्तत्त्वप्रतापतपनचासादिव चाम्बको
नो गङ्गां विजहाति निःसरति न क्षीराम्बुधेर्माधवः ।
ताम्यंस्तामरसान्तरालवसतिर्देवः स्वयंभूरभू-
त्पातालावधिपङ्कलग्नवपुषस्तिष्ठन्ति कूर्मादयः ॥

हे राम चाम्बको महेशो गङ्गां न विजहाति न त्यजति,
कस्मादिव, त्वत्तत्त्वप्रतापतपनचासादिव त्वदीयो यस्तत्त्वः
प्रत्ययः प्रताप एव तपनः सूर्यस्तस्माद्वस्त्रासो भयमाकस्मिकं
तस्मादिव, यद्यपि निसर्गत एव भर्गः शिरसि सुरसरितमुद्ग-
हति तथापि कविभिरुत्प्रेत्यते, एवमप्येऽपि, नहि रामप्रतापभ-
याच्छीतलत्वार्षिभिरेभर्गङ्गेदृढनादिकं क्रियत इति युक्तम्,
तथैव माधवो विष्णुः क्षीराम्बुधेः क्षीरसमुद्राच्च निस्सरति,
तथैव च स्वयंभूर्देवो ब्रह्मा ताम्यन् त्वत्प्रतापतापान्छानि
प्राप्नुवन्, अतएव तामरसान्तरालवसतिः तामरसान्तरालं क-
मलमध्यं तत्र वसतिर्निवासोऽस्येतीदृग्विधोऽभूत् हरिनाभि-
कमलस्यातिशीतलत्वात्तत्र निवसतीति भावः, तथा कूर्मादयः
कमठप्रमुखा जलजन्तवः पातालावधिपङ्कलग्नवपुषः यावत्पा-
तालं यः पङ्कः कर्दमस्तस्मिन्मग्नानि निविष्टानि वपुषि शरीरा-
णि येषां ते अभूवन् जाता इति ज्ञेयम् ॥ ५५ ॥

(५६) कीर्तिः श्रीरघुवंशरत्न भवतः स्वर्वाहिनीगाहिनी
दिक्पालान्यरितः परीत्य दधती पाण्योः प्रतापानलम् ।
सप्राप्मोनिधिमण्डलान्यधिगता त्वय्येकपत्नीव्रत-
ख्यात्ये विष्णुपदं स्पृशत्यनुदिनं शेषस्य शीर्षायपि ॥

हे श्रीरघुवंशरत्न श्रीरघुराजान्वये रत्नमिव यः स तत्संबुद्धौ
तथा, भवतस्तव कीर्तिर्विष्णुपदं स्पृशति, तथा शेषस्य नागा-
धिपतेरनुदिनं प्रतिदिनं शीर्षायपि शिरस्यपि स्पृशति, किं-
भूता सा, स्वर्वाहिनीगाहिनी स्वर्वाहिनी गङ्गा तां गाहते त-
च्छीला सा, किं कुर्वती सा, दिक्पालान्यरितः परीत्य प्रदत्ति-
णीकृत्य प्रतापानलं प्रताप एवानलोऽग्निस्तं पाण्योर्हस्तयोर्दध-
ती विभती, पुनः कथं भूता, सप्राप्मोनिधिमण्डलानि सप्तसमु-
द्रमण्डलान्यधिगता प्राप्ता, किमर्थम्, त्वयि रामे एकपत्नीव्रत-
ख्यात्ये एकस्यैव पत्नी सैव व्रतं एकपत्नीव्रतं तस्य ख्यात्ये
प्रसिद्धे स्वसतीत्वव्रतज्ञापनाय दिव्यकरणं युक्तमेव, अयं भा-
वः, याहि स्त्री दिव्यं कर्तुमिच्छति सा पूर्वं गङ्गां गाहते अपरं
देवताः प्रदत्तिणीकृत्य पाण्योः रनलं दधती मम मण्डलान्यति-
क्रामति ततो विष्णुपदं स्पृशति तथा सपं कर्षति तद्वदियं त्व-
त्कीर्तिरपि जलानिराजपदविष्णुपदसर्पस्पर्शनाख्यानि पञ्च-
दिव्यानि स्वसतीत्वनिर्वाहाय विधत् इति ॥ अत्रायं गर्भा-
र्थः । यत्स्वत्कीर्तिर्भुवनत्रयमभिव्याप्य वर्तत इति ॥ ५६ ॥

(५७) कीर्तिः श्रीरघुवंशदीप भवतो दूती मुरारेः प्रियां
यस्मात्तुभ्यमदात्तदादि गिरिशोऽभूदर्थनारीश्वरः ।
ब्रह्माभूच्चतुराननः सुरपतिश्चक्षुःसहस्रं दधौ
स्कन्दोमन्दमतिश्चकार न करं स्पृशे स्त्रियाः शङ्कितः ॥

हे श्रीरघुवंशदीप रघुवंशप्रकाशक भवतस्तव कीर्तिः की-
र्तिरूपा दूती मुरारेर्विष्णोः प्रियां लक्ष्मीं यस्माद्धेतोस्तुभ्यम-
दादौ, तदादि तत्प्रभृति गिरिशो महेशोर्द्वेनारीश्वरोऽभूद-
भूव, महेश्वरेणेत्यं तर्कितम्, यद्यहमुमां स्वपार्श्वं न स्थाप-
यिष्यामि तदेयं कीर्तिदूती लक्ष्मीमिवापहृत्य मम कामिनीं
गौरीमपि रामाय प्रदास्यतीति भिया स्वाङ्गएव गौरी स्थापिता
तत्प्रभृत्यर्द्वेनारीश्वरो हर इति ख्यातिः, तथा ब्रह्मा तत्प्रभृ-
त्येव चतुराननश्चतुर्मुखोऽभूत् यतस्तेन स्वपत्नीरक्षणायं चतसृ-
ष्वपि दिक्षु मुखानि निर्मितानि, तथा सुरपतिरिन्द्रोऽपि चक्षुषां
नेत्राणां सहस्रं तत्प्रभृत्येव दधौ बभार, यतो बहूनि चक्षुषि
मम चेद्विष्यन्ति तदा स्वाप्सरसः प्रलोभ्यापहर्तुमागच्छन्तीं
कीर्तिदूतीमवलोकयामीति, तथा स्कन्दः कुमारः शङ्कितः
शङ्का जातास्येति शङ्कितस्वत्कीर्तिदूतीभयविह्वलः सन् स्त्रियाः
करस्पर्शे पाणियहणं न चकार यतश्चेदहं कृच्छ्रेण प्राक् स्त्रियं
परिणेष्यामि तथापि तदपहरणे मम तस्या वियोग एव भावी
ततः किमनेन परिणयनारम्भेणेति विचारादिति भावः, अत-
एव सोऽद्यापि कुमार एवावस्थितः कीर्त्यते च कुमार इति,
किंविशिष्टः सः, मन्दमतिः मन्दाविवाहे ऽलसा मतिर्यस्य स
इति ॥ ५७ ॥

(५८) अर्धैर्वारिजिघृक्षयाऽर्णवगतेः साकं व्रजन्ती मुहुः

संसर्गद्वडवानलस्य समभूदापन्नसत्त्वा तडित् ।

मन्ये राम तया क्रमेण जनितो युष्मत्प्रतापानलो

येनारातिवधूधिलोचनजलैः सिक्तोऽपि संवर्द्धते ॥

अर्धैर्मघैः साकं सार्द्धं व्रजन्ती गच्छन्ती तडित्द्विद्वद्वडवा-
नस्य बाहवान्मेर्मुहुर्वारंवारं संसर्गात्संयोगादापन्नसत्त्वा गुर्वि-
क्ष्यभूत् जाता, किंविशिष्टैरर्धैः, वारिजिघृक्षया पानीयवहणे-
च्छयाऽर्णवगतेः समुद्रं प्राप्तेः, रिक्ता मेदाः पानीयानयनार्थं स-
मुद्रं गच्छन्तीति, यदुक्तं वृद्धैः,

दोषजालमवधूयमानसे

धारयन्ति गुणमेव सज्जनाः ।

वारभावमपनीय वारिधे-

र्ग्यहते सलिलमेव वारिदाः ॥ १ ॥

हे राम अहमेवं मन्ये यत्तया तडिता क्रमेण युष्मत्प्रतापा-
नलो भवत्प्रतापाग्निरुज्जितः समुत्पादितः यतः स्वानुरूपमपत्यं
जन्यते मात्रेत्यतोऽग्निनाग्निरिवोत्पादित इति भावः । अथ त-
डिता स्वत्पनाग्निरिव जनित इति कथं ज्ञायत इत्याह, येन
कारणेन युष्मत्प्रतापानलोऽरातिवधूधिलोचनजलैः अरातिवधू-
नां वैरिस्त्रीणां विलोचनजलैर्नैत्राम्बुभिः सिक्तोऽपि संवर्द्धते,
अयं भावः । वैरिस्त्रियः स्वभर्तृमरणाद्व्याधाययाऽधिकं रुदन्ति
तथातथाधिकं तच्चैत्राम्बुभिस्त्वत्प्रतापाग्निः संवर्द्धते स्वत्प्रता-
पोऽधिको भवतीति यावत्, यतः स प्रतापाग्निर्बडवानलात्पि-
तुस्तडितश्च मातुः समुत्पन्नस्तौ च पितरौ पानीययोगादेवो-
क्तभूतेऽतस्तत्पुत्रेऽपि स्वत्प्रतापो भवद्वैरिमणीनेत्राम्बुभिः
सिच्यमानो वृद्धिमाप्नोतीत्येतदुचितमेवेति, जिघृक्षयेति सह-
धत्तोः सन्नन्ताद्वावे स्त्रियामः प्रत्यय इति ॥ ५८ ॥

(५९) शत्रुचक्रलचनेचसलिलैर्जम्बालजालसृष्टि

भ्रान्त्या भूपतिभालभूषणभवत्कीर्तिर्भुवो मण्डले ।

यद्यान्ती विबुधालयं प्रति सुधाकुण्डे सुधांशोऽर्धधा-

दङ्घ्रिचालनमित्ययं किल मलस्तस्मिन् गतः स्मेरताम् ॥

भूयतीनां राज्ञां भालानि ललाटानि भूष्यन्तेऽनेनेति करणे
श्रुटं तत्संबोधने हे भूपतिभालभूषण भवत्कीर्तिस्त्वग्रशो
भुवो मण्डले भ्रान्त्या पर्यटनं विधाय विबुधालयं स्वर्गलोकं
प्रति यान्ती गच्छन्ती यद्यस्माद्वृत्तोः सुधांशोश्चन्द्रस्य सुधा-
कुण्डेऽमृतकुण्डेऽङ्घ्रिचालनं चरणयोर्धावनं व्यधाच्छक्रं, इति
हेतोरयं मलो भूधमणसंजातचरणपङ्क्तस्तस्मिंश्चन्द्रे स्मेरतां
प्रकटस्वरूपतां चिह्नतामिति वा किलेति संभावने वतः प्र-

प्तः, किंविशिष्टे मण्डले, शत्रुचक्रलचनेचसलिलैः वैरिराज-
रमणीनेत्राम्बुभिर्जम्बालजालसृष्टि जम्बालजालं कर्दमजालं
सृशतीति तस्मिन् । अयं भावः । यच्चन्द्रान्तः कालुष्यमवलो-
क्यते तत्पङ्क्तिभूषणमेन कर्दमाङ्कितचरणया स्वत्कीर्त्या च-
न्द्रामृतकुण्डे स्वमलिनपादचालनतो जनितमिति, अन्योऽपि हि
यो देवतालयं याति स जलपूर्णकुण्डे चरणौ प्रक्षाल्य याति
तथेयमपीति, तस्मिन्नित्यनेन सकलवैरिदिनाशनद्वारात्स्वी-
र्तिः दुरालये जागर्तीति सूचितम् ॥ ५९ ॥

॥ शेषउत्तराङ्के ॥

॥ श्रीः ॥

वर्त्तते सम्प्रति प्रशियाफ्रान्सदेशयोर्मध्ये पर्वतमानः सङ्घ-
मः । तत्र सिनगरमासम्य प्रथमदिवसे घोरतरमेकं युद्धमभूत् ।
तस्य द्वितीयदिवस एव प्रशियादेशवासिना सङ्घामभूमिस्थि-
तेन केनचिदश्वसादिना स्वमित्रं प्रति संस्कृतभाषया पत्रमेकं
व्यलेखि । तत्र अग्नेदीयसंहितास्यैका अङ्गं दृष्टान्तपरतयो-
पन्यस्ता । सच विद्वत्तमो जुरिस वोन यीलमान समभिधः
प्रशियादेशान्तर्गतबर्लिननगरे न्यायाधोशपदनियुक्तापि वाहि-
न्यधिकारविनियुक्तत्वात्सेनया सह युद्धार्थं च गच्छति यथा-
वसरं संस्कृतभाषाध्ययनमपि करोति ॥

धन्यः सभूपतिर्यस्य देश ईदृग्विलतवणव्यवसायिनः पुरुषाः
सन्ति । अतस्तस्य जयः सम्भाव्यत एव । अत्रत्यजना ईदृग्वि-
षय आश्चर्ययुक्ता भविष्यन्ति । अस्माकन्तु महाब्रिस्मयकरमिदं
यदेतद्वेशवासिन ईदृगुणगणसमलङ्कृतैर्यूरोपखण्डीयमहानुभा-
वैः साम्यमिच्छन्तीति ॥

तल्लिखितपत्रन्तु

ह्यो महायुद्धम् अभवत् । शत्रवः सर्वे निर्जिताः, सर्वा
निशां सेना, महाराजश्च स्वयं, बधुः । त्वष्टानो वञ्चं स्वयं
ततश्च ; अहन्माऽहिं स्वबिले शिश्रियाणम् । (अग्वेद १, ३२)
अहं सुकुशलोऽस्मि ; युद्धे न मरद्भयं गतोऽहम्, यद् एतस्मिन्
क्षेत्रे सुपार्वते पदातय एव योद्धुं शक्नुवन्ति, तुरङ्गिणस्तु नाहं-
न्ति । महत्यां सेवायां भवतः शिष्य इति ॥

शिवप्रसादः

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीधर्मदोस्वामिश्रीजीवनजीमहाराजस्योदायम् ॥

अस्ति किल श्रीमद्वैष्णवीनन्दनपादारविन्दमिलिन्दायमान-
मानसानेकभूमिपालमौलिमालालानितचरणकमलविमलतरय-

शोराशिधवलनाखिलदिङ्मण्डलविदुत्कुलाखण्डलभक्तजनान्ना-
नतमोनिवारणैकभास्करश्रीमदुल्लभाचार्यान्वयवाकरसुधाक-
रो मुंबापुरीनिवासी श्रीजीवनजीमहाराजेतिनाम्ना ख्यातिमु-
पगतो गोस्वामितिलकः ।

तेन च परमैदाय्यंशालिना महानुभावेन स्वनिर्मिता भगव-
चन्दनन्दनादुतचरितवर्णनप्रधाना खाडिल्करोपनामात्मार-
मशास्त्रिविचितात्युत्कृष्टव्याख्यानसंवलिताना बालकृष्णाभिधा-
ना चम्पूः, श्रीमद्विदुद्वय्येण गदूजीतिनाम्ना प्रसिद्धेन गोवर्द्धनश-
र्मणा रचितः प्रश्नात्तरव्याजेन प्रायः सर्वेषां वैष्णवसिद्धान्ता-
नां स्वसम्प्रदायस्य चोपयुक्तानां विषयाणां प्रकाशकः सत्सि-
द्धान्तमार्तण्डाभिधः प्रबन्धः, तथा विदुच्चूडामणिना श्रीगोवर्द्ध-
नाशुक्विना प्रणीतो वेदान्तविन्तामणिसमाख्यो ग्रन्थ, इत्येत-
त्पुस्तकत्रयं वाराणसीनिवासिभ्यः कतिपयेभ्यः संख्यावद्भ्यः
प्रत्येकं श्रीमद्वाराणसीनिवासिसकलविद्यासम्प्रदायैश्वर्यवंशवतं-
मश्रीबाबूहरिचन्द्रद्वारा समर्पितम् । एतेन चातिसन्तुष्टेस्तेस्ते-
र्विदुद्वयैस्तस्य महात्मनो धन्यवादपुरस्सरमुत्तरोत्तरं तदीय-
यशस्सम्प्रदाय भवद्वये प्राप्यते भगवान् वृन्दावनचन्द्रः श्रीकृ-
ष्णचन्द्र इति ॥

रामेश्वरदत्त त्रिपाठी ।

THE APHORISMS
OF THE
YOGA PHILOSOPHY,
OF
PATANJALI.

(Continued from page 105.)

He [now] states another Siddhi.

बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः ॥ ४४ ॥

Aph. 44. The external modification [of the internal organ] akalpitā, thoughtless, is [called] the great incorporeal [modification, mahāvidehā]: therefrom [results] the destruction of the obscuration of the illumination [of intellect.]

The modification which arises outside the body without having dependence thereon, is, by means of the removal of the steadfastness of the selfishness with regard to the body, called, "the great incorporeal" [modification, "mahāvidehā"].

"Therefrom"—from the asceticism performed with regard to it; "the destruction of the obscuration of the illumination" that is—the annihilation of the

obscurations—the afflictions, works &c. [i. e. fructification]—of the light of intellect [or thinking principle] characterised by purity [the quality, sattwa], takes place; the meaning is this—the external modification of the mind, which takes place while selfishness in regard to the body [śarīrahankāra] exists, is called, kalpitā, or thoughtless, and when the modification of the mind arises independently, having laid aside the selfishness with regard to the body, then it is called "akalpitā" or thoughtless [modification]: from the restraint performed with regard to this, [akalpitā vrittiḥ] all the impurities of the mind of the ascetic are removed.

In order to exhibit various methods for the perfection of the meditations [both] with a germ [sambija] and without a germ [nirbija], which are conducive to the discernment of the truth, he states as follows:

स्यूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमादुत्तमजयः ॥ ४५ ॥

Aph. 45. The conquering of the elements [takes place] from the asceticism [performed with regard to the five forms of the elements] gross [sthūla]—nature, [svarūpa], subtile [sūkshma], concomitant [anwaya] and possession of objects [arthavattwa].

The ascetic attains victory [over] the elements, that is the elements become subject to him, from the restraint performed in regard to the five properties, grossness &c., [i. e. grossness, nature, subtility, concomitance and possession of objects] of the elements,—earth &c. [It should be borne in mind that each and all of the five elements possess these five properties—forms]: "gross" [or the 1st form] is the phenomenal having appreciable form, of the elements [including in its gross qualities, gross sound &c.]; the "nature" [or second form] of these, [that is of the elements] is characterised respectively by tenuity, viscosity, heat, impulsion and giving space; the "subtile" [or third form] is, the subtile elements, odour &c. [gandhāditanmātrā, that is, odour flavour, colour, tangibility and sound], which are determined to be the respective causes of the elements;

सिद्ध्यन्तरमाह ।

शरीरादुद्दिष्टा मनसः शरीरनैरेवेत्येव वृत्तिः सा महाविदेहा नाम विगत-
शरीराहङ्कारदाढ्यद्वारेणाच्यते ततस्तस्याङ्गतात् संयमात्मकाशावरणक्षयः
सात्त्विकस्य चित्तस्य यः प्रकाशस्तस्य यदावरणङ्केशकर्मणां तस्य क्षयः
प्रविलयो भवति अयमर्थः शरीराहङ्कारे सति या मनसो बहिर्वृत्तिः सा क-
ल्पितेत्युच्यते या पुनः शरीराहङ्कारभावमपरित्यज्य स्वातन्त्र्येण मनसो
वृत्तिः साकल्पिता तस्यां संयमाद्यागिनः सर्वे चित्तमलाः क्षीयन्ते ॥

इदानीं तत्त्वदर्शनेऽपयोगिसंयोजनैर्ब्रह्मसमाधिसिद्धये विविधोपायप्र-
दर्शनायाह । पञ्चानाम्पञ्चिद्यादीनां भूतानां ये पञ्चावस्था विशेषरूपा धर्माः
स्यूलत्वादयस्तत्र कृतसंयमस्य भूतजयो भवति भूतानि वशयान्यस्य भव-
न्तीत्यर्थः । तथाहि भूतानाम्परिदृश्यमानं विशिष्टाकारवत् स्यूलम् ।
स्वरूपस्वेषां यथाक्रमङ्काशयोष्णताप्रेरणावकाशदानलक्षणम् । सूक्ष्मं
यथाक्रमभूतानाङ्काराभेदेन व्यवस्थितानि गन्धादितन्मात्राणि ।

"concomitants" [or the fourth form] are qualities, which are observed as everywhere co-existing, in the form or shape of light, action and rest, [or revealing, exertion and fixation]; "possession of objects" [or the fifth form] means the power, existing in these qualities, [or in the five elements earth &c.] called the power of procuring fruition, and emancipation, [bhogāpavarga sampādanā-khyā śaktih], [and as this power exists in the qualities, and as the qualities, exist in the subtile and other elements &c., every thing is endowed with fruition and emancipation].

Thus [this being the case] the ascetic performing the asceticism in regard to each of the five forms of the five elements differing by the [five] shapes characterised by the [particular] states above described, conquers the elements. For example, the natures of the elements become obedient like cows following their calves, to his [the ascetic's] resolves, who has finished the performing of the restraint [with regard to each of the five forms]—i. e. (who has) first performed [restraint] with regard to gross form [sthūla], afterwards with regard to subtile form [sūkṣma] and so forth in due order, [that is in regard to the remaining successive forms].

(To be continued.)

NOTICE.

In preparation, to be ready in 1872, by Pandits Rājārām Śāstri and Bāl Śāstri, Professor in the Sanskrit College, Benares. The *Mahābhāṣya*. With commentary and notes. Lithographed. Price to subscribers paying in advance Rs. 20—To non-subscribers—Rs. 24.

Applications may be addressed to the Editor of the Pandit, Sanskrit College, Benares.

THE VAIŚEŚHIKA APHORISMS OF KANĀDA.

FIFTH BOOK, FIRST DAILY LESSON.

(Continued from page 138.)

तथा दग्धस्य विस्फोटने ॥ १२ ॥

Aph. 12. In like manner in the case of the bursting open of one burnt.

अन्वयिना गुणाः प्रकाशप्रवृत्तिस्थितिरूपतया सर्वत्रैवान्वयित्वेन समुपलभ्यन्ते । अर्थवत्त्वं तेष्वेव गुणेषु भोगापवर्गसम्पादनाख्या शक्तिः ॥

तदेवम्भूतेषु पञ्चसूक्तलक्षणावस्थाभिन्नेषु प्रत्यवस्थं संयमकुर्वन् योगी भूतजयो भवति तद्यथा प्रथमं स्थूले रूपे संयमं विधाय तदनुसूक्ष्मरूपे इत्येवमुक्तेषु तस्य कृतसंयमस्य सङ्कल्पानुविधायिन्यो वस्तुानुसारिण्य इव गावो भूतप्रकृतयो भवन्ति ॥

' In a house which has been set on fire by a felon, when a man has there been burnt, and his body torn open by the fire, the action which is produced in the hand &c., by the will to kill the felon, is neither a cause of merit, nor a cause of demerit ; as it has been said, 'In the slaying of a felon there is no sin in him that slays openly or covertly: wrath encounters wrath. An incendiary, a poisoner, an assassin, a thief, a ravisher of wife or field,—these six are felons.' U.

Involuntary motion. प्रयत्नाभावे प्रसुप्तस्य चलनम् ॥ १३ ॥

Aph. 13. Movement of the sleeping (takes place) in the absence of volition.

' Movement, action such as the sideward or upward moving of the limbs takes place in the sleeping, in the body possessing a state of profound slumber, even in the absence of volition generated by such desire as 'I will throw upwards.' A particular volition is not, therefore, always the cause [of such motion.] V.

तृये कर्म वायुसंयोगात् ॥ १४ ॥

Aph. 14. Action [takes place] in grass from conjunction with wind.

' The actions of the body being explained, those of other objects are treated of. All such objects as trees, shrubs, climbing plants, are implied in the term grass. U.

मणिगमनं सूच्यभिसर्पणमदृष्टकारणम् ॥ १५ ॥

Aph. 15. The movement of the gem, and the approach of the needle, are caused by destiny.

' By the term gem are intended vessels made of

' आततायिना केनाप्यगारे दाह्यमाने तत्र दग्धस्य पुण्यस्य विस्फोटः, वह्निकृते जाते सति तस्याततायिना वधानुकूलेन प्रयत्नेन हस्तादि यत्कर्म जनितं तच्च पुण्यहेतुर्न वा पापहेतुः यथाऽसुः नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन प्रकारं वा प्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमच्छति । अग्निदो- गरदग्धैव शस्त्रपाणिर्धनापह्ना । क्षेत्रदारापहारी च वहेते आततायिनः ॥

' उर्ध्वं त्रिषामोत्थादोच्छाज्जनितप्रयत्नाभावे ऽपि प्रसुप्तस्य सुषुप्तस्य स्थान्वितस्य शरीरस्य चलनं तिर्य्यगूर्ध्वाङ्गवाहनदिक्कर्म उत्पद्यते इत्यर्थः तथा च प्रयत्नविशेषो न सर्वत्र हेतुरिति भावः ॥

' शरीरकर्मणि व्याख्याय तदितरावयान् । तृणपदेन दृष्टगुल्मलतावतानादिकं सर्वमुपलक्षयति ॥

' मणिपदेन खलपूर्णकाञ्चनादिमयपात्राण्यभिप्रेतानि चौर्यधनलब्धये तादृशपात्रे मान्विकैर्मन्त्रप्रयोगः क्रियते तादृशपात्रन्तु भूमौ तिष्ठति तदुपरि अपरेण केनचिद्विद्युत्तुहस्तः स्थाप्यते मन्त्रसामर्थ्यात्तत्पात्रं तादृश- हस्तसहितमेव चौर्यधनावस्थानाभिमुखं गच्छति तत्र स्थाने गत्वा स्थिरं भवतीति प्राचां किंवदन्ती तादृशपात्रगमनेन प्रयत्नविशेषो हेतुः किन्तु पूर्वस्वामिनः सुकृतं चोरस्य दुष्कृतं वा निमित्तकारणम् तादृशपात्रन्तु समवायिकारणम् एवं अयस्कान्तसंविधाने सति सूचीनां लोहशलाकानां यद- यस्कान्ताभिमुखगमनं भवति तत्रापि अदृष्टमेव हेतुः ननु कस्यादृष्टेन सूच्यादीनां गमनमिति चेत् तद्गमनेन यस्य हितमर्हत्वं वा भवति तद- दृष्टस्यैव तत्र हेतुत्वम् सूचात्युपलक्षणम् अयस्कान्ताकण्टलोहमात्रमभि- प्रेतम् तृणकान्तमण्याकण्टानां तृणानां गमने वह्निकृत्वज्वलेन वायोस्तिर्य- गमने सर्गाद्यकालीनपरमाणुकर्मणि चादृष्टकारणकत्वमूहनीयमिति संबोधः ॥

gold &c. and filled with water. To such a vessel magicians apply incantations for the recovery of stolen property. The tradition of the ancients is that the vessel is set on the ground, and some other person lays his hand upon it. The vessel accompanied with the hand, in consequence of the efficacy of the incantation, turns towards the spot where the stolen property has been deposited. The reason of the movement of such a vessel is not a particular volition, but the efficient cause is the merit of the former possessor or the demerit of the thief. The non-cohesive cause is conjunction of such a vessel with soul possessing such destiny [or results of actions done in previous states of existence]; and the co-inhesive cause is such a vessel. In like manner destiny is also the cause of the attraction towards a loadstone which takes place in needles or metallic rods when in proximity with the magnet. If it be asked in consequence of whose destiny [or previous merits and demerits] motion takes place in needles &c., the reply is that it is the destiny of him to whom benefit or injury accrues by the motion that is the cause. The term needle implies other objects, iron in general attracted by the loadstone being intended. It is to be inferred that destiny is the cause of the motion of pieces of grass attracted by amber, of the upward flaming of fire, of the horizontal motion of wind and of the action of the primordial atoms at creation. V.

इषावयुगपत्संयोगविशेषाः कर्मान्यत्वे हेतुः ॥ १६ ॥

Aph. 16. Particular non-simultaneous conjunctions in an arrow are the cause of the diversity of its action.

The sense of this aphorism is as follows. After conjunction of arrows &c. moving with velocity with a wall and the like, a cessation of motion is observed though the arrows &c. continue to exist. In this case it is not destruction of the substratum that is destructive of motion, for the substratum continues to exist. Also no other contrary property is observed. It therefore follows that it is a self-produced conjunction that destroys the action [of the arrow.] This conjunction produced in the fourth moment destroys the action in the fifth moment. The meaning, therefore, is that the production of the action, then disjunction, next the destruction of the prior conjunction, the subsequent conjunction, and the destruction of the action, make known the

इदमत्राकृतं वेगेन गच्छतां शरादिनां कुट्टादिसंयोगानन्तरं शरादौ स-
त्येव गत्युपरमोदृश्यते अत्राश्रयनाशस्तावन्नतचाशकः आश्रयस्य विद्यमान-
त्वात् विरोधिगुणान्तरञ्च नोपलभ्यते तेन स्वजन्यः संयोगश्च कर्मनाशक-
इत्युच्यते स च संयोगश्चतुर्थक्षणे जातः पञ्चमक्षणे कर्म नाशयति तथा-
हि कर्मात्परित्यज्यविभागः अथ पूर्वसंयोगनाशः उत्तरसंयोगः कर्मनाशः
तेनायुगपत् संयोगविशेषाः कर्मनानात्वज्ञापकादित्यर्थः संयोगविशेषादिति
संयोगविशेषः स्वजन्यत्वमेव कथ्यते संयोगसमाप्त्य कर्मनाशकत्वे कर्म क्व-
चिदपि न तिष्ठेत् ॥

diversity of the action. 'Particular conjunctions,'—peculiarity in conjunction, self-production. Otherwise, were conjunction in general destructive of action, action could not abide anywhere. U.

**नोदनादाद्यमिशोः कर्म तत्कर्मकारिताच्च संस्कारा-
दुत्तरं तथोत्तरमुत्तरञ्च ॥ १७ ॥**

Aph. 17. The first action of the arrow is from impulse, the next is from self-reproduction caused by that action, and in like manner the next and the next.

The first action in an arrow when discharged is produced by a bowstring drawn by human volition. In this case the impulse is the non-cohesive cause; the arrow is the co-inhesive cause; volition and gravity are the efficient causes. By this first action self-reproduction termed velocity and having a common substratum is produced. This is established by the perception that it [the arrow] moves with velocity. By this self-reproduction action is produced in the arrow. Of this the non-cohesive cause is the self reproduction; the co-inhesive cause is the arrow; and the efficient cause is a particular keen impetus. In like manner a succession of actions one after the other is produced by the self-reproduction which continues until the arrow falls. A single self-reproduction produces a succession of actions, for when an action is destroyed by subsequent conjunction produced by itself, the self-reproduction produces another action. It is not proper to suppose a succession of self-reproductions like the succession of actions, for the hypothesis is unnecessary. To show this the words 'In like manner the next and the next,' are added, and term, 'Self-production caused by that action' is in the singular number. In the Nyāya doctrine which affirms a succession of self-reproductions like the succession of actions, there is complexity. The reason that of two arrows simultaneously discharged the velocity of the one is swift and that of the other slow, is the swiftness or slowness of the impetus. U.

पुरुषप्रयत्ने नाकृष्टया पतञ्जिकया नृक्षस्येवैराद्यं कर्म जायते तत्र नोद-
नमसमवायिकारणम् इषुः समवायिकारणम् प्रयत्नगुणत्वे निमित्तकारणं ते-
न चाद्येन कर्मणा समानाधिकरणो वेगाद्यः संस्कारो जन्यते स च वेगेन ग-
च्छतीति प्रत्यक्षसिद्धयश्च तेन संस्कारेण तत्रैवै कर्म जायते तत्रासमवायि-
कारणं संस्कारः समवायिकारणमिषुः निमित्तकारणन्तु तीव्रो नोदमविशे-
षः एवञ्च यावद्विषुपतनमनुवर्तमानेन संस्कारेण तरे तरे कर्मसन्तानो जा-
यते स्वजन्योत्तरसंयोगेन कर्मणि नष्टे संस्कारेण कर्मान्तरजननात् एकएव
संस्कारः कर्मसन्तानजनकः नतु कर्म संतानवत् संस्कारसन्तानो ऽप्यभ्युपग-
न्तुमुचितो गौरवादिति दर्शयितुमाह । तथोत्तरमुत्तरञ्चेति तत्कर्मकारिता-
च्चसंस्कारादित्येकवचनञ्च न्यायनये तु कर्मसंतानवत् संस्कारसन्तानस्यै-
कारे गौरवम् यत्तु युगपत् प्रक्षिप्तशरयोरेकस्यतीव्रावेगा ऽपरस्य तु मन्दस्य
नोदनतीव्रत्वमन्वत्वे निमित्तम् ॥

संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ १८ ॥

Aph. 18. Falling [results] from gravity in the absence of self-reproduction.

It might be objected that in such a case the arrow would continue going, and never fall. The answer is as follows. There being absence, destruction, of the self-reproduction, the velocity produced by the first action, from gravity as its cause, there results falling in an arrow &c.; that is, the time during which the particular velocity lasts, determined as the final moment, destroys such velocity. In some cases also conjunction with another substance is destructive of velocity. It was in consequence, then, of the existence of a preventive velocity that there was no previous fall of the arrow &c., but a succession of motions. There was in consequence of the destruction of the cause of the action of moving no subsequent movement, but falling results from the absence of anything to prevent it. In this there is no impossibility. V.

SECOND DAILY LESSON.

नोदनापीडनात् संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्म ॥ १ ॥

Aph. 1. Action in earth [results] from impulse, impact, and conjunction with the conjunct.

In earth, in a bamboo &c., action is sometimes produced by the impulse of fire &c., and sometimes from the impact of an axe &c. Similarly action is produced in a chariot &c. through conjunction with the conjunct, through conjunction with the harness conjunct with the horses as they move. In the first of these instances, that of action in a bamboo &c., the impulse of fire &c., is the non-cohesive cause, the bamboo &c., the co-inhesive cause, destiny the efficient cause. In the second, the blow with the hatchet &c. is the non-co-inherent cause. In the third, conjunction with the harness conjunct with the horses is the non-coinherent cause. V.

अन्वेयं शरीरमेव गच्छेत् कदाचिदपि न पतेदित्यत आह । संस्कारस्याद्यकर्मजनितस्य वेगस्य अभावे नाशे सति गुरुत्वात् कारणादेवपतनं शरादौ जायते इत्यर्थः यादृशवेगविशेषो यावन्तं कालान्तिष्ठति तावानेवकालोऽन्तिमद्वयावच्छिन्नस्तादृशं वेगं नाशयति क्वचित् द्रव्यान्तरसंयोगोऽपि वेगनाशकः तथा च प्रतिबन्धकस्य वेगस्य सत्त्वादेव पूर्णं शरादेर्न पतनं किन्तु नतिसन्धान एवाभूत् उत्तरकालम् ममनकर्मणः कारणविनाशान्तमवर्तं किन्तु प्रतिबन्धकाभावात् पतनमेव भवतीति न किञ्चिदनुपपन्नम् ॥

पृथिव्यां वंशादौ कदाचिद्गुणादिनोदनात् कर्म जायते कदाचिच्च कुठाराद्यभिघातात् एवं संयुक्तसंयोगात् चलदश्वादि संयुक्तरज्जुसंयोगात् रथादौ कर्म जायते तत्र प्रथमे वंशादिकर्मणि वज्रादिनोदनमसमवायिकारकम् वंशादिः समवायिकारणम् अदृष्टादिकं निमित्तकारणम् द्वितीये कुठाराद्यभिघातेऽसमवायिकारणम् तृतीयेऽव्यसंयुक्तरज्जुसंयोगेनोऽसमवायिकारणमिति ॥

तद्विशेषेणादृष्टकारितम् ॥ २ ॥

Aph. 2. [That action which is produced] in a different manner from these is caused by destiny.

That which, as an earthquake &c., is produced, in a different manner, to the exclusion of these, of impulse impact, and conjunction with the conjunct, is caused by destiny, i. e. has for its non-coinherent cause conjunction with soul destined; since it is the destiny of him to whom pleasure or pain results from the earthquake that is the particular cause of the earthquake. V.

अपां संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ३ ॥

Aph. 3. The falling of water [results] from gravity in the absence of conjunction.

The section investigative of action co-inherent in fluids is here commenced. In this it is stated that the falling of water, in the form of rain, has gravity for its non-coinherent cause. This takes place when there is absence of conjunction, of conjunction with a cloud. The absence of conjunction is, therefore, the efficient cause. U.

द्रवत्वात् स्यन्दनम् ॥ ४ ॥

Aph. 4. Flowing [results] from fluidity.

It may be asked how there is in drops of rain action productive of mutual conjunction. The answer is therefore given. The flowing or distant progression of the stream or great aqueous whole composed by mutual conjunction of the fallen waters or raindrops, is produced by fluidity as its non-coinherent cause, and by gravity as its efficient cause in the waters as its co-inherent [or material] cause. U.

नाहो वायुसंयोगादारोहणम् ॥ ५ ॥

Aph. 5. The sun's rays [cause] the ascent [of water] through conjunction with air.

नोदनापीडनात् संयुक्तसंयोगाच्च ॥ ६ ॥

Aph. 6. Through the impress of the impulse, and conjunction with the conjunct.

तेषां नोदनाभिघातसंयुक्तसंयोगानां विशेषेण व्यतिरेकेण जातं यद्भूकर्म्यादिकं कर्म तत् अदृष्टकारितं अदृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकमित्यर्थः भूकर्म्येन यस्य सुखं दुःखं वा भवति तददृष्टस्य तत्रासाधारणकारणत्वादिति भावः ॥

इदानीं द्रवद्रव्यसमवेतकर्मपरीक्षाप्रकारणम् तत्राह । अपां यत् पतनं कर्षणरूपं तद् गुरुत्वासमवायिकारणकम् तत् संयोगस्य मेघसंयोगस्याभावे सति भवति तेन संयोगाभावस्तन्निमित्तकारणमित्यर्थः ॥

चित्तौ पतितानामपां विन्दुनां परस्परं संयोगेन मल्लजलावयवि स्रोतेरूपं यज्जायते तस्य यत् स्यन्दनं दूरसंसरणम् तत् द्रवत्वादसमवायिकारणादुत्पद्यते गुरुत्वाच्चिन्तितकारणादप्यु समवायिकारणेषु ॥

¹ It may be asked how the sun's rays have such power as to draw up waters situated on the earth. Through the impress, the congress by means of the impulse, the impulse of a strong wind, waters conjunct with the sun's rays conjunct with the wind, fly upwards; as the rays, of fire driven by the wind draw up boiling water in a caldron. The particle 'and' means 'as;' and the example of water in a caldron is to be considered. U

वृक्षाभिसर्पणमित्यदृष्टकारितम् ॥ ७ ॥

Aph. 7. The circulation in trees is caused by destiny.

¹ The circulation in a tree of waters sprinkled on the root is caused by destiny. The action by which the waters rise and cause the growth of the tree results from conjunction of destiny and the souls of those in whose souls pleasure or pain is effected by the growth of the leaves, stem, fruit, flowers &c., as its non-coinherent cause; from destiny as its efficient cause; and in water as its coinherent cause. U.

अपां सङ्क्रान्ता विलयनञ्च तेजःसंयोगात् ॥ ८ ॥

Aph. 8. The freezing and thawing of water [results] from conjunction with light.

¹ Aqueous atoms originating a binary atomic aggregate, in consequence of being impeded by the light of the sky do not originate in these aggregates fluidity. Snow, hail &c. void of fluidity are thus originated by constituent elements void of fluidity and successively by binary and other aggregates. They are consequently

¹ ननु यदि भूमिष्ठानामपाम् ऊर्ध्वं गमनं भवति तदा गुरुत्वात् पतनवर्षणं सम्भाव्यते तदेव तु कुत इत्यत आह कारयन्तीति शेषः यदपामूर्ध्वमारोहणं तत् नाहः सूर्यरश्मयो वायुसंयोगात् कारयन्ति गोष्मे वाय्वभिहताः सूर्यरश्मयश्च आरोहयन्त्यप इत्यर्थः क्वचित् पाठो नाहवायुसंयोगादिति स च नाहो नाहोऽस्मन्मन्यो वायुसंयोग इत्युपपादनीयः ॥

ननु सूर्यरश्मिनां कथमर्थं महिमा यत् भूमिष्ठा अपऊर्ध्वं नयन्तीत्यत आह। नोदनेन बलवद्वायुनोदनेन आपोऽहनादास्कन्दनात् वायुसंयुक्ता रश्मयस्तत्संयुक्ता आपऊर्ध्वं धावन्ति यथा म्यालीस्या अपः क्वथ्यमानाः वायुन च वह्निरश्मयऊर्ध्वं नयन्ति चकार इवार्थस्तत्र च उपमानं स्थालीयाश्वापो द्रष्टव्याः ॥

¹ अभितः सर्पणमभिसर्पणं तदभिसर्पणं मूलेनिवृत्तानामपां वृत्ते तददृष्टकारितं पत्रकायडफलपुष्पादिदृष्टिकृतं सुखं दुःखं वा येषामात्मनां अदृष्टवत्तदात्मसंयोगादसमवायिकारणात् अदृष्टाच्चिमित्तादसुसमवायिकारणेषु तत् कर्म भवति येन कर्मणा आपऊर्ध्वं गत्वा वृत्तं वर्धयन्तीत्यर्थः ॥

¹ दिव्येन तेजसा प्रतिबन्धादाप्याः परमाणवोद्गुणकमारभमाणोद्गुणकेषु द्रवत्वं नारभन्ते ततो द्रवत्वगुणैरवयवैर्गुणकादिप्रक्रमेण द्रवत्वशून्या हिमकरकादय आरभ्यन्ते तेन तेषां काठिन्यमुपलभ्यते नन्वेवं हिमकरकादीनामाप्यत्ये किं प्रमाणमत उक्तं विलयनञ्च तेजः संयोगादिति तेजः संयोगेन बलवता हिमकरकाः स्मकपरमाणूनां क्रिया क्रियातो विभागस्तत्र आरम्भकसंयोगनाशपरम्पराया हिमकरकादिमहावयविनाशस्तत्र द्रवत्वप्रतिबन्धकतेजःसंयोगविगमात् तस्य परमाणवः उद्गुणकेषु द्रवत्वमारभन्ते ततो द्रवत्ववतां हिमकरकादिनां विलयनं तत्र च बलवत्तेजोनुपवेशो निर्मितम् ॥

observed to be hard. It might be asked what proof there is that snow, hail &c. are water. The words 'and thawing from conjunction with light' are therefore added. Action is produced in the atoms originative of snow, hail &c. by powerful conjunction with light. From this action results disjunction. Then in the course of destruction of the originative conjunction results destruction of the larger constituent parts of the snow, hail &c. Next in consequence of the departure of the conjunction with light, which prevents fluidity, these same atoms originate fluidity in the binary atomic aggregates, from which results the thawing of the snow, and hail &c. thus endowed with fluidity. Of this the efficient cause is the powerful ingress of light. U.

तत्र विस्फुर्जयुर्लिङ्गम् ॥ ९ ॥

Aph. 9. In these the rolling of thunder is a mark.

¹ In these—in the waters of the sky—the rolling of thunder is a mark of the ingress of the light of the sky; that is, it is the pealing of thunder which warrants the inference. The excessive brilliance of lightning is perceptible, and after that follows the thunder which also is perceptible. It is therefore inferred that lightning, the light of the sky, has entered into the cloud from which the hailstones appear. In consequence of this is the prevention of fluidity in the water originative of hail. U.

वैदिकञ्च ॥ १० ॥

Aph. 10. There is also Vedic [authority establishing this.]

अपां संयोगाद्विभागाच्च स्तनयिषोः ॥ ११ ॥

Aph. 11. [The rolling of thunder results] from conjunction with water and disjunction from a cloud.

¹ It may be asked how thunder is produced, for no impact nor any kind of disjunction causative of sound is observed. The answer is here given. Thunder results from conjunction with water, that is from its being struck by wind, and from disjunction from a cloud. V.

पृथिवीकर्मणा तेजःकर्म वायुकर्म च व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

Aph. 12. The action of light and the action of air are explained by the action of earth.

¹ तत्र दिव्यासु अप्सु दिव्यानां तेजसामनुपवेशे विस्फुर्जयुर्लिङ्गं वज्रनिर्घोष एव लिङ्गमित्यर्थः आत्यन्तिकविद्युत्प्रकाशस्तावत्प्रत्यक्ष एव तदनुपपदञ्च स्फुर्जयुः सोऽपि प्रत्यक्ष एव तेनानुमायते यस्मान्मेघान् करकाः प्रादुर्भवन्ति तत्र दिव्यन्तेजो विद्युद्रूपमनुपविष्टं तदुपपत्तेर्मेघेन करकारम्भायामपां द्रवत्वप्रतिबन्ध इति ॥

¹ ननु शब्दकारणस्याभिघातस्य विभागविशेषस्य चाननुभवात् विस्फुर्जयुः कथमुत्पद्यते इत्यत आह अपां जलानां संयोगात् अर्थाद्वायुना अभिघातात् स्तनयिषोर्मेघाच्च विभागात् विस्फुर्जयुर्भवतीत्यर्थः ॥

¹ Conjunction with soul destined has been pronounced the cause of earthquakes. In like manner in the case of the action which is produced in light which causes a sudden conflagration, and in wind which causes a sudden agitation of trees &c., the non-coincident cause is conjunction with soul influenced by destiny; air and fire are the co-inherent causes; and destiny is the efficient cause. U.

अग्नेर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनमणूनां मनसश्चाद्य कर्मादृष्टकारितम् ॥ १३ ॥

Aph. 13. The upward flaming of fire, the sideward blowing of wind, and the first action of atoms and of the internal organ are caused by destiny.

¹ The word first means existing in the earliest time of creation. There being no impulse, impact &c. at that time, it is conjunction with soul influenced by destiny that is in these the non-coincident cause. The word first applies also to blazing upwards and blowing sideways. It is proper to hold that velocity is the cause of other actions of blazing and blowing, for there being a visible cause there is no occasion for an unseen cause [or destiny as a cause.] U.

हस्तकर्मणा मनसः कर्म व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

Aph. 14. The action of the internal organ is explained by the action of the hand.

¹ As the action of the hand in the throwing upwards of a pestle &c. has for its non-coincident cause conjunction with soul possessing will, in like manner the action of the mind, which has for its purpose contact with the organ percipient of the desired object, also has for its non-coincident cause conjunction with soul exerting volition. Although mind as an organ is not an immediate object of volition, it is to be considered that action is produced in the mind by volition acting upon the vein which conveys the internal organ. It must be admitted that this vein is perceptible to the sense of touch, else the transmission of what is eaten and drunk by means of volition acting upon the vessel [or vein] which is the channel of the breath would be impossible. V.

¹ भूकर्म्यं प्रत्यदृष्टवदात्मसंयोगः कारणमुक्तम् तत्रैवाकस्मिकदिग्दाहहेतोस्तजसः आकस्मिकवृत्तादिज्ञोभहेतोश्च प्रभञ्जनस्य कर्म यत् संजायते तत्राप्यदृष्टवदात्मसंयोगो समवायिकारणम् वायुतेजसो समवायिकारणम् अदृष्टं निमित्तकारणमित्यर्थः ॥

² आद्यामिति सर्गाद्यकालीनमित्यर्थः तदानोदनाभिधातादीनामभावात् अदृष्टवदात्मसंयोग एव तत्रासमवायिकारणम् आद्यमूर्ध्वज्वलनं आद्यं तिर्यक् पवनमिति इतरेषां ज्वलनपवनकर्मणां वेगासमवायिकारणकत्वमेव मनुमुचितं दृष्टे कारणे सत्यदृष्टकल्पनानवकाशात् ॥

³ सुखलोत्प्रेषणादौ यथा प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकं हस्तकर्म तथा अभिमतविषयान्निष्ठोऽन्दिरे सच्चिकर्षाथे यन्मनसः कर्म तदपि प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकमेव यद्यपीन्द्रियं मनो न साक्षात् प्रयत्नविषयस्तथापि मनोवहनादौगोचरेण प्रयत्नेन मनसि कर्मात्पत्तिर्दृष्ट्या नाद्यास्तुत्वगिन्द्रियग्राह्यत्वमङ्गीकर्तव्यम् अन्यथा प्राणवहनादौगोचरेण प्रयत्नेनाश्रितपीताद्यभ्यवहरणमपि न सम्भवेत् ॥

ted that this vein is perceptible to the sense of touch, else the transmission of what is eaten and drunk by means of volition acting upon the vessel [or vein] which is the channel of the breath would be impossible. V.

आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसच्चिकर्षात् सुखदुःखम् ॥ १५ ॥

Aph. 15. Pleasure and pain [result] from contact of soul, sense, mind, and object.

¹ Pleasure and pain imply other states. Cognitions and volitions are also to be considered. The infinity of the internal organ has been previously disproved, and its atomic minuteness proved. It has been stated that the impossibility of simultaneous cognitions is the mark of the existence of an internal organ. There can, then, be no pleasure and pain without conjunction with mind determined to such and such an organ of sense. Were there no action in the internal organ there could be no feeling such as of pleasure in the foot, of pain in the head &c. Although every particular attribute of the soul depends upon contact with the external organ, pleasure and pain are [alone expressly] mentioned, being, in consequence of their producing violent affections, more remarkable [than the others.] U.

तदनारम्भ आत्मस्य मनसि शरीरस्य दुःखाभावः संयोगः ॥ १६ ॥

Aph. 16. Absence of action in the mind fixed upon soul, non-existence of pain in the body,—this is union.

¹ It might be objected that if mind be of a mobile nature, it must be impossible to restrain it, and consequently a system of meditation must be useless, emancipation being impossible since a presentation of soul is impossible. To this an answer is furnished. When the mind abides in the soul, when by sixfold union the external organ quitting the senses &c. abides in the soul alone, there results the non-commencement or non-production of the action of the mind. The mind then becomes immovable. In this state there is non-existence

¹ सुखदुःखे इत्युपलक्षणं ज्ञानप्रयत्नाद्यपि द्रष्टव्यं मनसो वैभवं पूर्वमेव निराकृतं अणुत्वञ्च साधितम् युगपत् ज्ञानानुपतिञ्च मनसो लिङ्गमित्युक्तं तेन तत्तदिन्द्रियप्रदेशेन मनःसंयोगमन्तरेण सुखदुःखे न स्यातामेव यदि मनसि कर्म न भवेत् न भवेच्च पादे मे सुखं सिरसि मे वेदनेत्याद्याकारोऽनुभवइत्यर्थः यद्यपि मनःसच्चिकर्षाधीनः सर्वोऽप्यात्मविशेषगुणस्तथापि सुखदुःखे तीव्रसंवेगितया तिस्रस्तत्त्वादुक्ते ॥

² ननु मनश्चेत् सज्जलस्वभावं तदा तस्य निरोधो न सम्भवति तथा च योगमन्तरेणात्मसाक्षात्कारस्यासम्भवादपवर्गस्यासम्भवेन मननशास्त्रं निष्प्रयोजनमापद्यतेत्याशङ्क्यामाह ॥ आत्मस्य मनसि षडङ्गयोगेन इन्द्रियादिकं परित्यज्य मनो यदा आत्ममात्रे तिष्ठति तदा तदनारम्भः तस्य मनः कर्मणश्च नारम्भः अनुत्पादः तदा मनो निश्चलं भवति तदवस्थायां शरीरस्य दुःखाभावः शरीरावच्छेदेन दुःखं न जायते स आत्मना ब्राह्मणवृत्तमनसः संयोगो योग उच्यते तथा च तदनन्तरमात्मसाक्षात्कारोदयेन मिथ्याज्ञानादिनिवृत्तौ सत्यामपवर्गो निष्पत्त्युच्यते इति न मननशास्त्रं निष्कलमिति भावः ॥

of pain in the body ; that is, pain is not produced in relation to the body. This is called the conjunction or union with soul of mind excluded from all things external. This is established by the words of the Skandapurāṇa :—"The mind is smitten by the breath : he should not therefore sigh. He should therefore restrain his breath for the sake of immobility of mind. That he may restrain his breath, let him practise sixfold union. Sitting, checking the vital airs, abstraction, suspension of the faculties, meditation, and contemplation,—these are the six elements of union." After this, then, there being cessation of false cognition by the arising of a realization of soul, final emancipation is unimpeded ; and a system of meditation is not therefore fruitless. V.

अपसर्पणमुपमर्पणमश्नितपीतसंयोगाः कार्यान्तरसंयोगाश्चेत्यदृष्टकारितानि ॥ १७ ॥

Aph. 17. The egress and ingress [of minds from and into bodies], conjunctions with things eaten and drunk, and conjunctions with other effects,—all these things are caused by destiny.

¹ Egress, the issuing forth of the mind from the body at the time of death ; ingress, the entrance of the mind into another body when it is produced ; conjunctions of food and water eaten and drunk ; and conjunctions with the body of other effects, that is, of the sensual organs and vital airs ; the actions from which these conjunctions arise, (for these words are to be supplied),—these actions are caused by destiny, that is, have for their non-cohesive cause conjunction with soul destined. V.

तदभावे संयोगाभावो ऽप्रादुर्भावश्च मोक्षः ॥ १८ ॥

Aph. 18. Where there is non-existence of this [that is, of destiny], there is non-existence of conjunction, and non-existence of manifestation, emancipation.

¹ Where there is non-existence of this—of destiny that is where there is destruction of future results of actions by presentation of soul, and of past results by fruition, there is non-existence of conjunction, a severance from connection with the stream [series] of bodies

¹ अपसर्पणं सरस्यस्त्रापां देहान्मनस उत्सृज्यामुपसर्पणं देहान्तरोत्पत्तौ तत्र मनसः प्रवेशः अश्नितपीतयोरुत्पत्तयोः संयोगः कार्यान्तराशामिन्द्रियप्राप्तानां देहेन सह संयोगाश्च यस्मात् कर्मणो भवन्ति इति पूरणीयम् इति एतानि कर्मणि अदृष्टकारितानि अदृष्टवदात्मसंयोगासमसर्पणकारणकाणि ॥

² तदभावे तस्यादृष्टस्याभावे सति प्रारब्धेतरादृष्टानात्संयोगात्तत्त्वादेहप्रारब्धानाञ्च भोगेन ह्ये सन्तीति यावत् संयोगाभावः देहप्रवाहप्रसङ्गस्य विच्छेदस्तत्परश्च अप्रादुर्भावः अर्थादुःखस्यानुत्पत्तिर्देहकृतस्यादृष्टकृतस्य च कारणस्य विरुद्धादिति तदानीमेव मोक्षः अपसर्पणं सम्प्रकृतीति नापवर्गस्य अश्लेषाण्यसामावर्तेति भावः ॥

After this there is non-manifestation, that is to say non-production of pain ; and from the absence of the body and of destiny as causes, at that time emancipation—liberation is possible. Emancipation, therefore, is not [chimerical] like the horns of a hare. V.

Darkness.

द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्यादभावस्तमः

॥ १९ ॥

Aph. 19. Darkness is non-existence, being dissimilar to the production of substance, quality, and action.

It may be objected :—The action of a substance is observed also in darkness, there being such cognitions as 'the shadow moves.' In such cases there is no volition, no impulse or impact, and no gravity or fluidity : another efficient cause must therefore be enumerated, but this does not appear. The reply is here supplied. By this also is established the observation that there are only nine substances. The production of substances is dependent only on tangible substances, and no touch is observed in darkness. Nor is there in darkness a touch, but inappreciable touch ; for where colour is appreciable touch must also needs be appreciable. If it be objected that this is the rule with regard to earth, but darkness is a tenth substance, we reply that this is not the case for no other substance is a substratum of blue colour, and gravity is inseparable from blue colour, as also are taste and smell. If it be urged that as ether has sound only as its distinctive attribute, and darkness may in like manner have blue colour for its specific property, we reply that it is not so, for there is a contradiction to visibility ; for were darkness merely something possessing blue colour, or blue colour, it would not be perceived by the eye without an external act of vision. U.

तेजसो द्रव्यान्तरेशावरणाच्च ॥ २० ॥

Aph. 20. And because of the obacuration of light by another substance,

It may be asked : What then occasions the notion

¹ ननु तमसोऽपि द्रव्यस्य कर्म दृश्यते चलति ह्येति प्रत्ययात् तत्र न प्रयत्नो नवा नोदनाभिघातो न वा गुक्त्यद्रवस्ये न वा संस्कारस्तथा च निमित्तान्तरं वक्तव्यं तच्च नानुभूयमानमित्यत आह । एतेन नवैवद्रव्यास्तीत्यधारणमप्युपपादितं द्रव्यनिष्पत्तिस्तवत् स्पष्टैवद्रव्याधीना न च तमसि स्पष्टोऽनुभूयते न चानुभूतएव स्पष्टः रूपोदभावे स्पष्टोदभावस्यावश्यकत्वात् पुण्यव्यामर्श नियमः तमस्तु दृश्यं द्रव्यमिति चेन्न द्रव्यान्तरस्य नीलरूपान्धकारत्वात् नीलरूपस्य च मुक्तकान्तरैक्यत्वात् रक्तमण्डना रीयकत्वम् यथाकाशं अक्षयान्नविशेषगुणं तथा तमोऽपि नीलरूपमात्रविशेषगुणं स्वदितिचेन्न चाक्षुषत्वविरोधात् यदि हि नीलरूपवर्णीलं रूपमेव वा तमः स्यात् वाद्यालोकप्रदहमन्तरैश्च वक्ष्या न दृश्येत ॥

² तर्हि गतिप्रसक्तिः किञ्चित्त्वन्वेत्यत आह वक्षता द्रव्यान्तरेककृते तेऽस्मिन् पूर्ववैधानुपलम्भादस्मिन्देशे चोपलम्भात्तेजोभावस्य गच्छद्रव्यत्वात् स्याद् गतिप्रसक्तो ननु वक्ष्यते तत्र गतिप्रसक्तः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथा प्रतीतेः उक्तभूतकृतवदावर्तेजः संख्याभावस्तमः ॥

SIXTH BOOK, FIRST DAILY LESSON.

बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे ॥ १ ॥

Aph. I. There is in the Veda a composition of sentences consequent upon design.

The subject matter of the sixth book is the investigation of merit and demerit the primary causes of transmigration. Merit and demerit may be conceived as existing in virtue of such precepts and prohibitions as "Let him that desires paradise offer sacrifices," "Let him not eat kalanja," assuming the authoritativeness of such injunctions and prohibitions. Such authoritativeness is established by the prior existence of the distinguishing attribute of accurate knowledge of the meaning of the speaker's words. Per se authoritativeness being denied, the author proceeds in the first place to prove the quality determinant of the authority of the Veda. Composition of sentences, framing of propositions, is consequent upon intention, preceded by the speaker's accurate knowledge of the meaning of the sentences, because it is a composition of sentences, like the composition by ourselves and others of such sentences as "There are five fruits on the river's bank." 'In the Veda' means in the aggregate of sentences. Of this the composition of the aggregated sentences is the subject; and there is no unduly assumed causality in the priority of ours and others' intention. For in such instances as "Let him that desires paradise offer sacrifices," the means of attaining the desired object or the fact of its being an effect are not objects of ours or other's intellect. Therefore there is established in the case of the Veda the prior existence of an Absolute Being, and the notion of the Veda is that of words of authority not derived from knowledge of the meaning of propositions derived from words, there being implied the notion of that which is not an object of certain knowledge derived from evidence other than of words and of the evidence upon them dependent. U.

ब्राह्मणे संज्ञाकर्म सिद्धिलिङ्गम् ॥ २ ॥

Aph. 2. The formation of names in the Bráhmaṇa is an evidence of design.

संसारमूलकारणयोर्धर्माधर्मयोः परीक्षा षट्पञ्चाध्यायार्थः धर्माधर्मौ च स्वर्गकामो च यजेत न च कलज्जं भक्षयेत् इत्यादिदिधिनिषेधलक्षणाया विधिनिषेधवाक्ययोः प्रामाण्ये सति स्यातां तत्प्रामाण्यञ्च वक्तुर्न्यायवाक्यार्थानलक्षणगुणपूर्वकत्वादुपपद्यते स्वतः प्रामाण्यस्य निषेधादतः प्रथमं वेदप्रामाण्यप्रयोजकगुणसाधनमुपक्रमते वाक्यकृतिर्वाक्यरचना सा बुद्धिपूर्वका वक्तुर्न्यायवाक्यार्थज्ञानपूर्वका वाक्यरचनात्वात् नदीतीरे पञ्च फलानि सन्तीत्यस्मदादिवाक्यरचनावत् वेद इति वाक्यसमुदाय इत्यर्थः तत्र समुदायिनां वाक्यानां कृतिः पक्षः न चास्मदादिबुद्धिपूर्वकत्वेनान्यथा सिद्धिः स्वर्गकामो यजेत इत्यादिषष्ठसाधनतायाः काव्यताया वाक्यस्मदादिबुद्धिगोचरत्वात् तेन स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वं वेदे सत्यति वेदत्वञ्च प्रकृतदुर्ज्ञाविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणाजन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यप्रमाणाशब्दत्वम् ॥

It is stated in another manner that the words of the Veda were preceded by intention. The Bráhmaṇa here denotes a portion of the Veda. The formation there of terms, or making of names, points to the intention of the derivatist, just as the making in ordinary language of such names as Long-ear, Long-nose, Long-neck. U.

बुद्धिपूर्वा ददातिः ॥ ३ ॥

Aph. 3. The words 'He gives' are preceded by intelligence.

The injunction to make gifts in such precepts as, "He that desires paradise should give a cow," is derived from the knowledge that such giving effects the desired object. The particular employment of the root in the form "He gives" implies giving, the sense of the root. U.

तथा प्रतिग्रहः ॥ ४ ॥

Aph. 4. Likewise reception.

The sacred texts enjoining reception also are subsequent to intention. The word reception implies a sacred text of which it is the subject. Sacred texts enjoining acceptance of lands &c. imply its efficacy to the welfare of the receiver. Sacred texts enjoining the reception of the skin of the black antelope &c. imply efficacy to that which is undesired by the recipient. The efficacy to the desired and the undesired cannot be merely subjects in the minds of modern persons. U.

आत्मान्तरगुणानामत्मान्ते ऽकारणत्वात् ॥ ५ ॥

Aph. 5. Because the attributes of one soul are not a cause with regard to another soul.

Because the attributes of one soul, its merits and demerits such as sacrifices injuries &c. are not a cause of the attributes pleasure and pain in another soul, pleasure and pain are produced by such merit and demerit only as exist in each several soul, not by merit and demerit inhering in different substrata. Otherwise, inasmuch as one by whom a sacrifice was not offered nor a wrong done would receive its recompense, there would result a loss of what was done and consequences arising from what was not done. U.

A. E. G.

(To be continued.)

प्रकारान्तरे वेदवाक्यानां बुद्धिपूर्वकत्वमाह। ब्राह्मणमिह वेदभाष्यं स्तत्र यत् संज्ञाकर्मनामकरणं तत् व्युत्पादकस्य बुद्धिमाविरति यथा लोके लम्बकण्ठोर्ध्वनासलम्बयोवादिनामकरणम् ॥

स्वर्गकामो गां दद्यात् इत्यादौ यज्ज्ञानप्रतिपादनं तज्ज्ञानेष्टसाधनताज्ञानजन्यं ददातिरिति धातुनिर्देशो धात्वर्थे दानमुपलक्षयति ॥

प्रमाणान्तरमाह। प्रतिग्रहप्रतिपादिका अप्रयुतयो बुद्धिपूर्वकाः प्रतिग्रहार्थं स्वविषयांशुतिमुपलक्षयति तेन भूम्यादि ह प्रतिपादिकाः प्रुतयः प्रतिग्रहात् श्रेयसाधनतत्पराः कृष्णसारचर्मादिप्रति ह प्रतिपादिकाः प्रुतयः प्रतिग्रहोत्तरानेष्टसाधनताज्ञेयिकाः न चेष्टानेष्टसाधनते अर्वाचीनपुरुषाच्छाचरा भवितुमर्हतिः ॥

आत्मान्तरगुणानां योगहिंसादिपुण्यपापानां आत्मान्तरे यो सुखदुःखात्मको गुणो तयोर्कारणत्वात् एवञ्च प्रत्यात्मनेष्टाभ्यामेव धर्माधर्माभ्यां सुखदुःखेन व्यधिकराभ्यामन्यथा येन योगहिंसादिकं न कृतं तस्य तत्फलं स्यादिति कृतहानिरक्तः भ्यागमश्च प्रसज्यते ॥

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAKSHMI AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनोदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 56.

Benares, January 2nd, 1871.

Vol. V.

॥ प्रकरणपञ्चिकायाम् ॥

॥ पूर्वाङ्कप्रकाशस्याङ्कपारायणस्य शेषः, अतिदेशपारायणं च अरमम् ॥

नन्वेवं विश्वजिदादावधिकारोप्याक्षिप्ततया विधेय एव स्यात् । उच्यते । नाधिकारस्य नियोगसिद्धौ व्यापारः, किं तु कर्तृत्वस्य, यत्प्रतिपत्त्यर्थेऽधिकाराक्षेप इति । एवं च विधिना स्वसिद्ध्यर्थमनाक्षिप्यमाणत्वाच्च क्रमो विधेय इति मीमांसकानामुद्धारः । क्रमस्य पाञ्चमिकस्य न किं चिदभिधानमस्ति । न चानभिहितस्य तस्य वैनियोगिकमौपादानिकं वा शेषत्वं घटते । न वा शेषभूतस्य विधिराक्षेपाय प्रभवति । यस्तु वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति प्रथमशब्दाभिधेयः क्रमः स हि विनियोगो विधेयश्चेति निबन्धनकारः । अतएवासौ न निलीयेतेति विततः । पञ्चमे हि यस्तावच्छ्रौतक्रमः आध्वर्युर्यज्ञपतिं दीक्षयित्वेत्यादौ न तस्य किं चिदभिधानमस्ति । कथं तर्हि प्रतीयते । त्वाप्रत्ययोपि हि समानकर्तृकैर्न वर्तमानाद्वातोर्विधीयमानोपि य एव प्रथमं प्रयुज्यते तत एव विधीयते तत्र त्वाप्रत्ययश्रवणात् । अथ वा प्रयोक्तृत्वे स्थितेर्येविसिरपि तथैव । यथा-प्रयोगभावित्वाद्यर्थवगतेर्यथावगति चानुष्ठानमिति क्रमोपि तथाविध इवावगम्यते । अर्थादिष्वभिधानशङ्का रूपवदेव । अनभिधीयमानस्याप्यवगत्युपायभावस्तत्र प्रमाणे चिन्तित एव । यदि विध्यर्थं प्रतिशेषत्वं क्रमस्य नास्ति, कथं तर्हि चोदनालक्षणत्वम् । न विधेयता चोदनालक्षणत्वे हेतुः । अधिकारस्य तदभावप्रसङ्गात् । अविध्यर्थस्तदन्वितः प्रतिपाद्यते इति चोदनालक्षणम् । तर्हि क्रमान्वितोपि प्रयोगविधिरवसीयते इति तस्यापि चोदनालक्षणत्वमविशुद्धम् । क्रमविशेषपरि-

रुहीतप्रयोगावच्छिन्नो हि प्रयोगविधिः प्रतीयते । अतएवानङ्कत्वेपि क्रमनियमस्य तदादरः । तदभावे प्रयोगानुपपत्तैः प्रयोगविधेश्च विशिष्टप्रयोगसाध्यत्वात् । तदेवं द्विविधमौपदेशिकत्वं वैनियोगिकमौपादानिकं च । तत्र न यथाधिकारं विनियुज्यते । अपि तु यथाविनियोगमधिकारः सामान्यतोऽप्यधिकाराश्रयणेन विनियोगसिद्धेः । यस्यापि प्रतिप्रकरणं व्यवस्थासिद्धये बाह्यकपूर्वको विनियोगः, यद्यपि च साधिकारस्यैव बाह्यकत्वम्, तथापि सामान्यतः स्वर्गकामादावधिकारिणि लब्धे साधिकारत्वे संपन्ने बाह्यकबहणे निवृत्ते नियुक्तेष्वङ्केषु तदवच्छिन्ने विध्यर्थं कार्यात्मनि तदनुष्ठानसमर्थस्य स्वर्गकामिनोधिकार इति पश्चादधिकारिविशेषनियमः । अत एवान्यवधिरपङ्क्तादीनामवेषणश्रवणातिक्रमणाद्यङ्कवति पञ्चाश्याखामावैयत्रयवखलक्षणाङ्गभावि आहवनीयादियोगिणि चानाहिताग्नीनामधिकारः । तेषां तथाविधविध्यर्थसंपादने स्वाभाविकशक्त्ययोगादिति स्वयमूहनीयम् । येषां च न स्वाभाविकी शक्तिरपेता तेषामधिकारो भवत्येव । अत्रव्याख्यानसमाधेयव्याधिविशेषपरवशेन्द्रियाणां च । ननु तेषामधिकारो न निर्वह्येवापूर्वसिद्धिनिबन्धनत्वात्तस्य, तस्याः सकलाङ्गयामायतत्वात् । सत्यम् । कामाधिकारो न भवत्येव । तस्य सेतिकर्तव्यताकफलभावनाकरणविषयत्वात्फलकामस्य हि फलभावनं प्रति एककरणीभूते ऽधिकारो नावकल्पेत, सर्वं च कारणं सेतिकर्तव्यताकं कारणतामनुभवतीति संमतम् । ततः साङ्गानुष्ठाने सेतिकर्तव्यताकत्वव्याघाताद्विषयाभावाद्विषयिणोप्यनुपपत्तेरधिकारविलय एव कामिनाम् । निमित्ततश्च केवलभावार्येविषय एवाधिकार इत्यङ्गानुपसंहारेपि विषयप्रमोषा-

आधिकारावगमः । अनपेक्षयाधिकारो यावदुपसंहरणयाङ्गसं-
पाद्यतामेव तदानीमवगमयति । औत्सर्गिकी तु सकलाङ्गाय-
त्तसिद्धिः सिद्धेव । अनेनैवाधिकारेण निमित्ताधिकारं गौणो
मुख्यश्च शास्त्रार्थ इति प्राभाकराणामुल्लासः । अस्ति च किं
चिदङ्गं निमित्तायत्तविधानम् । तत्सत्येव निमित्ते ऽङ्गं यथा भि-
न्ने जुहोतीति तत्र चैव शास्त्रार्थः । सति भेदेन भेदेन होमसहितो-
ङ्गकलापः करणोपकारं कुर्वन्कार्यमाकूट इति । तदल्पत्वे तु
एकक एवेति । यावच्च भेदादिकर्मावर्तते तावती होमस्यावृ-
त्तिः । एष तावदौपदेशिकोङ्गकलापः । कार्यनिबन्धनं के चि-
दन्ये मीमांसकामन्यन्ते । उपदेशो हि प्रतिप्रकरणमङ्गानां
व्यवस्थित एव । अपूर्ववद्दणपूर्वकत्वाद्विनियोगस्य । यदि हि
दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन साधिकारं यागमुद्वि-
श्य समिधो यजतीति समिदादिविधिः स्यात् तदानीमेवमु-
द्विश्य विधानाद्यावद्वागमेव समिदादिविधिरिति यजिमतसु
सर्वापूर्वेषु समिदादिविधानादुपदेशो न व्यवतिष्ठेत् । नहि
तदा स्वर्गकामपदं दर्शपूर्णमासपदं च विशेषायातम् । उद्वि-
श्यमानविशेषणविशेषणविषयतायां वाक्यभेदापत्तेः । संनिधान-
मात्रेण त्वन्विताभिधानसिद्धेर्दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यस्याधिकार-
वाक्यत्वे सति समिदादीनां तदनुप्रवेशाद्विनियुक्तविषयतयाप्य-
नुष्ठानसंपत्तेर्दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यधिकारद्वारपरिकल्पनम् । त-
त्र चोपादानलक्षणेन विधिष्यापारेणाङ्गानां समुदितानामुपकार-
रत्त्वपरिकल्पनमिति प्रतिप्रकरणमङ्गव्यवस्था । क्व पुनः केषां
कार्यनिबन्धनमङ्गत्वम् । प्राकृतानां वैकृतापूर्वेषु तदीयकरणे
च यथायथमतिदेशमाचक्षते । प्राकृतानां प्राकृतस्यानप्रतीति
ऽर्थान्तरसमूहमभिदधति द्विविधं शाब्दमुपदेशकं कार्यकं च ।
तत्र वैकृतापूर्वस्य साध्यभूतस्य सेतिकर्तव्यताकाङ्क्षस्य विषयीभूते
भाषार्थे करणे लब्धे या परेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा तस्यां च न प्रकृ-
तिवदुपकारान्तरकल्पनोपपद्यते । कृत्रेयुपकारान्तरे तज्जनक-
द्विविधपदार्थाकाङ्क्षा पश्चात्तनी सा प्रकरणाधीतपदार्थवर्गसं-
बन्धेन न परिपूर्यते । प्राकृते तूपकारे स्वीकृते तत्तन्मुखेन द्विवि-
धप्राकृतपदार्थापस्यापनादाकाङ्क्षा परिपूर्यते इति प्राकृतमेवोप-
कारं स्वीकरोति । कः पुनर्हंतुः स्वीकरणे । नानुमानम् । अथ्यभि-
चरितलङ्गसंबन्धाभावात् । नोपमानम् । तस्य सादृश्यमात्रविषय-
त्वात्सिद्धविषयावगाहिनोश्चानयोः कार्यप्रमाणानवतारात् । उ-
च्यते । यद्व्यासौ विनियोगाभिधायी लिङादिशब्दः स एव प्राकृतो-
पकारान्वितं स्वार्थमभिदधति । प्रकृतावपि विध्यर्थपरिकल्पि-
तोपकारिणान्वितं स्वार्थं लिङादिरेव वक्ति । अन्विताभिधाने
चाकाङ्क्षा योग्यता संनिधिश्व कारणम् । इह च प्राकृतस्योपकार-
स्यैवैवाकाङ्क्षा योग्यता च तावदविवादा । संनिधानं तु बुद्धेन

प्राकृतेनैवापूर्वेषु लिङ्गविशेषेण प्राकृतमपूर्वं बुद्धे संनिधीयते
तच्च स्वोपकारं संनिधापयति । अत एवोपकारसंबन्ध औपदे-
शिक इति तत्त्वविदः । यो हि ग्रन्थेन विध्यर्थनैवोपस्थापितस्त-
स्मिन्नन्वयमिति स औपदेशिकः । प्रकृताविषोपकारः यथा वि-
श्वजिदादावधिकारी । तदंशमुपकारसंबन्धमुपेतः केन पदार्थ-
वर्गेण जन्यत इति पश्चात्तस्यैव वैकृतस्यापूर्वस्याकाङ्क्षा भवति ।
ननु प्रकृतावात्मोपकारो निर्जातजनकभूतपदार्थवर्गेण इति नाका-
ङ्क्षोदये कारणमस्ति । अत एव पदार्थानामतिदेशो नेति म-
न्यते । यदि पदार्थेष्वपि पश्चाद्वाविन्याकाङ्क्षा तदा तद्वेतुके प्रा-
कृतानां वैकृतापूर्वसंबन्ध सति को नामोपकारस्यैव पदार्था-
नामतिदेशं धारयेत् । अन्यत उच्यते । ग्रन्थेन संबन्धोक्तिदेश
इत्यतिदेशविदः । अत्र ब्रूमः । यदि करणोपकारप्रयुक्ताः प्रकृ-
तौ पदार्थाः स्युः तदा निर्जातेषु जनकेषु पदार्थाकाङ्क्षा ना-
वतरेत् । अपूर्वप्रयुक्तास्तु धर्मा इति मीमांसकाः । तथा सति
यदपूर्वप्रयुक्तास्ते धर्मास्तत्संबन्धएवोपकारे तेषां जनकता क-
ल्पिता नान्यसंबन्धे । अतो वैकृतापूर्वसंबन्धस्यानिर्जातोपाय-
स्योपेयाकाङ्क्षा नानुपपन्ना । येषां न प्रकृतिसाधनभावेन पदा-
र्थानामनुष्ठानमेव केवलम् तेषामौपदेशिकत्वादुपकारसाध-
नभावस्योद्वाधो न स्याताम् । आकाङ्क्षानिबन्धनेन प्रकृत्य-
पूर्वसंबन्धेन यथोद्वाधो सिद्ध्यतः तथा तत्रैव वक्ष्यामः । एवं
च सत्यां पदार्थाकाङ्क्षायां पश्चादुपकारेण ये प्राकृताः पदार्था
बुद्धिविषयतामापद्यन्ते ते ऽन्वयमासादयन्ति । केन पुनः संब-
न्धेनोपकारस्तानुपस्थापयति । उच्यते । प्रकृतौ तेषां पदार्था-
नां तस्य चोपकारस्य जन्यजनकभावः प्रतीत इति तथा पूर्वप्र-
तीत्या स्मृतिस्तेषु जायते । तेषु स्मृतिसंनिहितेषु लब्धान्वयेषु
तथा प्रकरणाधीतेषु पश्चादुपकारसाधनत्वं मिलितानां सा-
धनत्वं कल्प्यते । तदाहुः । वैकृतं पदार्थवर्गं प्राकृतमुपकारा-
दैकितं तथा ऽऽविषयकारे साधनमेकीकृत्य कल्पयति उपकार-
लक्षणकार्योपस्थापितप्राकृतपदार्थान्वयज्ञानं च विहृत्यपूर्वका-
र्यकं शाब्दमुच्यते । न च पदार्थानामपूर्वान्तरसंबन्धेनानुपपन्नः ।
अन्यद्रीयस्यान्यसंबन्धाभावादिति । तद्वाचनेनोपकारेन्विते त-
ज्जनकाकाङ्क्षायां कार्यतोन्वयावगमात् । अर्थश्चायमतिस्तुल्य-
चक्षुविमलादिषु । तत्र प्राकृतानां संस्काराणां प्राकृतद्रव्यस्वा-
नपत्तिपदार्थसंबन्धनिश्चय ऊहापरनामापि कार्यरूपवशात् ।
प्रकृतौ यत्कार्यं प्रतीतमवघातादीनां तदेवेदमिति निश्चये
सति यदपूर्वाहवघातादयस्तदीयतण्डुलोत्पत्तिप्रकृतिद्रव्यमव-
घातादिभिः संस्कार्यमिति प्रकृतौ शास्त्रार्थः । विहृतावपि ता-
दृशा एव नीवारादय इति धर्माहस्तेषु । एवं कृष्णलादिष्व-
वघातादिषूहितेषु द्वारभूतकार्याभावे च यो बाधनिश्चयः

सोऽपि कार्यकश्च । तदेवं तद्विना बाधिताभ्युचितपदार्थेऽन्यप्रा-
कृत उपकारो विकृताविति स्थितम् । तेषां चोपदेशिकानां-
कार्यसंबन्धानामनेकप्रधानसंबन्धे प्रयोगविशेषे तन्त्रमनुष्ठानम् ।
तथा देशकालकर्तृणां प्रयोगानुबन्धभूतानां भेदो नावसीयते
कार्यस्य वा । भिन्नमाने तु कार्यं कार्यार्थमनुष्ठानमावर्ततएव ।
देशादिभेदेऽपि प्रयोगभेदावगमाद् आवृत्तिरेवानुष्ठानस्य । यस्य
च परार्थमनुष्ठितस्यापि कार्यं तन्त्रमित्यवगम्यते तस्यान्यत्राप्यु-
पकारकत्वमेवेति सकृदनुष्ठानमिति ॥

नानामितविषयाणां विधिसंसिद्धौ निमज्जिताङ्गानाम् ।

प्रविततगम्भीराणां पारायणमेतदाचरितम् ॥

॥ इति प्रकरणपञ्चिकायामङ्गपारायणं समाप्तम् ॥

विकृतौ ये पदार्थानामतिदेशं न मन्वते ।
करणस्योपदेशं च तेषामुत्तरमुच्यते ॥ १ ॥
प्राकृतेनोपकारेण पदार्थैश्चैव वैकृतः ।
प्रयोगविधिना स्वेन विधिरन्वित उच्यते ॥ २ ॥
यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं संनिधानं प्रपद्यते ।
तेनान्वितो हि विध्यर्थः स्वशब्देनैव भग्यते ॥ ३ ॥
साध्यभूतश्च विध्यर्थ उपकारमपेक्षते ।
तिबादिभिः प्राकृतश्च स योग्यः सन्निधाप्यते ॥ ४ ॥
अन्यथा ऽनवगम्यत्वाद्यद्यप्यङ्गपुरःसरः ।
उपकारः प्राकृतोऽसौ विकृतौ संनिधाप्यते ॥ ५ ॥
तथा ऽप्यपेक्षितत्वेन प्रकारं प्रथमं विधिः ।
स्वीकरोति पदार्थास्तु प्रतीतानप्यपेक्षते ॥ ६ ॥
पश्चान्तु तेरपि पुनरुपकारप्रसिद्धये ।
अपेक्षितैस्तद्वशेन प्राप्तेरन्वयमृच्छति ॥ ७ ॥
गुणप्रधानभावेन सर्वेष्वान्वयोमतः ।
प्रधानं च विधिर्धर्मो गुणास्तं प्रति संमताः ॥ ८ ॥
अन्वितस्याभिधानं च न शब्दोपस्थितेः परम् ।
दर्शनात्पितृयज्ञादौ कल्पेनाप्यधिकारिणा ॥ ९ ॥
संबन्धना न सर्वेषु सहसैवान्वितामिधा ।
संबन्धनां संनिधानक्रमेण तु यथायथम् ॥ १० ॥
प्राकृतौ तु स्वशब्दत्वात्पदार्थानां पुरोन्वयः ।
उपकारस्य कल्पस्य पश्चादिति परं भिदा ॥ ११ ॥
व्युत्क्रमेणोपकारेण पदार्थैश्चैव वैकृतः ।
प्राकृतेर्विधिरन्वेति सोऽतिदेशश्च सम्मतः ॥ १२ ॥

यस्य देशे विधिर्यस्मिंस्ततो ऽन्यथापि तद्गतिः ।
अतिदेशः प्रकारस्य धर्माणां चैव युज्यते ॥ १३ ॥
अन्यत्रत्यो यथा ऽन्यत्र प्रकारो ऽन्वयमृच्छति ।
तथा धर्मो अपीष्यन्ते तेषामप्यतिदेश्यता ॥ १४ ॥
नन्वेवं दशमाद्येन विरोधस्ते प्रसज्यते ।
नैवं कार्यानपेक्षो ऽसावतिदेशो निवारितः ॥ १५ ॥
तद्वद्भावेन संबन्धो धर्माणामेव चेद्वेत् ।
अनपेक्ष्यप्रकास्त्वात्तदा बोधो न सिध्यति ॥ १६ ॥
प्रकृतौ हि पदार्थानां संबन्धे ऽवगते यथा ।
द्वारं दृष्टमदृष्टं वा संबन्धार्थं प्रकल्प्यते ॥ १७ ॥
कार्यानपेक्षसंबन्धे तथैवावगते सति ।
द्वारं दृष्टमदृष्टं वा कल्पं स्याद्विकृतावपि ॥ १८ ॥
ततो न घटते बाधः कार्यलोपनिबन्धनः ।
दृष्टाभावेऽप्यदृष्टस्य द्वारस्य खलु संभवात् ॥ १९ ॥
कार्यापेक्षा यदा धर्मो विकृतौ यान्ति संगतिम् ।
तदा कार्यखलोपेन तेषां बाधः प्रसिद्ध्यति ॥ २० ॥
प्राप्नुवन्तो हि कार्येण धर्मो द्वारसमन्विताः ।
प्राप्नुवन्तीति न द्वारकल्पनावसरस्तदा ॥ २१ ॥
ऋषद्वाराखलोपेन तेषां बाधः प्रमाणवान् ।
अतिदेशेन धर्माणां प्राप्नानामपि सिद्ध्यति ॥ २२ ॥
कार्यानपेक्षसंबन्धो धर्माणामुच्यते यदि ।
दशमाद्यविरोधः स्यात्तदानीं न च ततथा ॥ २३ ॥
तद्भावेन न किं धर्मोः प्रकारो वापि गृह्यते ।
इत्येषा दशमाद्ये हि चिन्ता बाधप्रसिद्धये ॥ २४ ॥
पूर्वपक्षी च तथाह पदार्थानां परियहम् ।
नोपकारे हि धर्मैभ्यो विना शक्यं निरूपणम् ॥ २५ ॥
यद्यप्याकाङ्क्षति विधिः प्रकारं प्रथमं स्वयम् ।
तथापि तस्य प्रकृतावपि नैव स्वरूपतः ॥ २६ ॥
परिज्ञानं किं तु यथाश्रुतेर्धर्मैस्तथैव हि ।
तस्मात्पदार्थपूर्वैव सदा तस्या निरूपणा ॥ २७ ॥
अतः पूर्वप्रतीतत्वात्पदार्थैरेव वैकृतः ।
विधिः संबन्धमाप्नोति तागृहीत्वा तु स स्वयम् ॥ २८ ॥
उपकारं प्रकृतिवत्कल्पयत्यात्मसिद्धये ।
अतश्च प्राकृते द्वारे लुपे बाधं तु नाहति ॥ २९ ॥

राद्धान्ती तु वदत्येवं सत्यं धर्माः पुरःसराः ।
 तथापि ते न गृह्यन्ते तदानीमनपेक्षणात् ॥ ३० ॥
 प्रकारं हि पुनः साध्यरूपो विधिरूपेक्षते ।
 न पदार्थानिति हि तान्प्रतीतेनाप्युपेक्षते ॥ ३१ ॥
 प्रकारेणैव संबन्धं प्रथमं प्रतिपद्यते ।
 प्रकारकल्पितैः पश्चात्पदार्थैरिति दर्शितम् ॥ ३२ ॥
 धर्माणामन्यदीयानां कथमन्यत्र संबन्धः ।
 इति चेदुपकारेण लुल्यमेतदबोध्यते ॥ ३३ ॥
 नोपकारस्य संबन्ध इति हास्यमिदं वचः ।
 यद्यसौ नान्यदीयः स्यात्कथं तर्ह्यितिदिश्यते ॥ ३४ ॥
 अन्यत्र ह्यन्यदीयस्य देशेतिदेश उच्यते ।
 तद्वद्भावेन तत्प्राप्ते निरोधश्चेन्न विद्यते ॥ ३५ ॥
 तद्वद्भावोपपत्त्यर्थं पदार्थेष्वपि तत्समम् ।
 प्रतिपत्तिविरोधेयमन्यदीयान्यसंगमे ॥ ३६ ॥
 मुखान्तरेण संबन्धे सच नास्ति कथंचन ।
 ये तु नेच्छन्ति धर्माणां संबन्धं वैकृतेः सह ॥ ३७ ॥
 अपूर्वं प्राकृताङ्गानां ग्रन्थस्तेषां विरुद्धते ।
 सप्रमाणमयोस्तेषां प्रकारप्राप्तिचिन्तनम् ॥ ३८ ॥
 न युक्तं तत्र चिन्ता हि षट्केस्मिन्कार्यबन्धना ।
 नियोगो ऽप्यथ कार्यं चेतदर्थमपि चिन्त्यते ॥ ३९ ॥
 चतुर्थीध्यायचिन्तापि षट्केस्मिन्नापत्तेतथा ।
 कार्यतो ह्युपदेशार्थाद्विध्यार्थादात्प्रतीयते ॥ ४० ॥
 यथा तस्योपदिष्टत्वं तथाध्यक्षेण वक्ष्यते ।
 तेन विध्यर्थमुत्सृज्य कार्यमन्यत्समाश्रितम् ॥ ४१ ॥
 द्वारभूतमियं चिन्ता कार्यषट्के विधीयते ।
 अतिदेशः पदार्थानां तेन षट्के ऽवचिन्तितः ॥ ४२ ॥
 तस्यैव हेतुभूतः स उपकारोऽपि दर्शितः ।
 अङ्गिर्दीक्षयतीत्यत्र प्राकृतानां च वैकृतः ॥ ४३ ॥
 अङ्गभूतेरनङ्गानां बाधश्चेवं प्रसज्यते ।
 प्रधानबोधबाह्यत्वादुपकारप्रसिद्धये ॥ ४४ ॥
 नैव प्रयुक्तिमात्रेण क्रियते प्राकृतं पुनः ।
 अतः कार्योपदेशोऽयं संमतस्त्वोपदेशिकः ॥ ४५ ॥
 उपदेशप्रमेयेण विध्यर्थेनोपकल्पितः ।
 प्राकृतावुपकारस्य यदपूर्वेण कल्पना ॥ ४६ ॥

नियोज्यस्य च वृद्धानामुपदेशेन संमता ।
 उपदेशो हि नामात्र ग्रन्थसंदर्भ उच्यते ॥ ४७ ॥
 स च प्रमाणं विध्यर्थे कार्यरूपे ऽवधारितः ।
 योर्थः प्रतीयते यस्मात्स परं नोपदेशिकः ॥ ४८ ॥
 विध्यर्थः स्वप्रतीत्यर्थं यमाक्षिपति सोपि च ।
 अपर्यवस्यन्विध्यार्थां यं प्रकल्पयितुं क्षमः ॥ ४९ ॥
 औपदेशिकता युक्ता तस्याप्यवरबोध्यता ।
 उपकारविशेषं च विधिः कल्पयितुं क्षमः ॥ ५० ॥
 न पदार्थविशेषं तु वैकृतः प्राकृतो यथा ।
 उपकारविशेषस्य कल्पनायां क्षमोपि यत् ॥ ५१ ॥
 प्रकृतेरेव गृह्णाति लाघवं तत्र कारणम् ।
 कृप्रकल्प्यविरोधे हि लघुः कृप्रपरिग्रहः ॥ ५२ ॥
 स्ववाक्यनामलिङ्गेश्च कृप्रोसौ संनिधाप्यते ।
 यदार्थभेदप्राप्तिस्तु नोपकारं विना भवेत् ॥ ५३ ॥
 तत्प्राप्तेः कार्यतस्तेषां प्रकारश्चोपदेशतः ।
 विकृतो कार्यतो धर्माः प्रकारश्चोपदेशतः ॥ ५४ ॥
 उपदिष्टेपि चेतस्मिन्नतिदेशपदाभिधा ।
 निवार्यतेस्ति तस्यार्थे देशेन्यत्वं निजाद्विधेः ॥ ५५ ॥
 उपदिष्टातिदिष्टत्वं न त्वेकस्य विरुद्धते ।
 नोपदेशातिदेशो हि प्रमाणे इति संमते ॥ ५६ ॥
 उपदेशातिदेशो हि प्रमाणे भवतो यदि ।
 तदा विरोधो जायेत न चेवमिह संमतम् ॥ ५७ ॥
 तेनोपदेशमेयत्वादुपदेशत्वमिष्यते ।
 अन्यस्मिन्नन्यताभावादतिदेशोपि युज्यते ॥ ५८ ॥
 उपदेशः कार्यरूपप्रमाणाद्वयसंश्रयो ।
 षट्कावुभौ नोपदेशमतिदेशं च संश्रितौ ॥ ५९ ॥
 अतिदेशाश्रयत्वे हि बाधे तन्त्रेण भूयसी ।
 उपदिष्टार्थविषया चिन्ता नैवोपपद्यते ॥ ६० ॥
 द्वारकार्याश्रयत्वे तु सर्वासामुपपन्नता ।
 चिन्तानामिति चिन्तेह युक्ता कार्यसमाश्रया ॥ ६१ ॥
 नन्वेवमुपदिष्टत्वं पदार्थानां प्रसज्यते ।
 कार्यवन्तेरपि यतो विध्यर्थोऽन्वित उच्यते ॥ ६२ ॥
 उच्यते शाब्दतेवं स्यान्नोपदेशप्रमेयता ।
 प्रमाणद्वयभेदोऽयमुपस्थाननिबन्धनः ॥ ६३ ॥

उपदेशोपस्थितो यो वाक्यार्थान्वयमृच्छति ।
 स उपदेशिको ज्ञेयः सच द्वेधमुपस्थितः ॥ ६४ ॥
 ग्रन्थेनोपस्थितश्चेव विध्यर्थोपस्थितस्तथा ।
 यथोपकारः प्रकृतौ नियोज्यो वा श्रुतो यथा ॥ ६५ ॥
 प्रकारोपस्थितो यश्च द्वेधा नासावुपस्थितः ।
 तेनोपदेशिको नासौ केवलं कार्यबन्धनः ॥ ६६ ॥
 पूर्वनिबन्धनिबन्धनमपनेतुं सम्यगीहमानेन ।
 शालिकनाथेन कृतः कृतिनामानन्ददोयवः ॥ ६७ ॥

इति श्रीशालिकनाथमिश्रविरचितायां प्रकरणपञ्चिका-
 यामतिदेशपारायणं नाम प्रकरणं संपूर्णम् ॥

॥ समाप्ता च प्रकरणपञ्चिका ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीमद्गवत्पतञ्जलिविरचितार्याः ॥

—*—

गर्भगृहवाससंभवजन्मजरामरणविप्रयोगाब्धौ ।
 जगदालोक्य निमग्नं प्राह गुहं प्राञ्जलिः शिष्यः ॥ १ ॥
 त्वं साङ्गवेदवेत्ता हेत्ता संशयगणस्य ।
 ज्ञतं वक्ता संसारार्णवतरणं प्रश्नं पृच्छाम्यहं भगवन् ॥ २ ॥
 दीर्घं ऽस्मिन्संसारे संसरतः कस्य केन संबन्धः ।
 कर्मशुभाशुभफलमनुभवति गतागतैरिह कः ॥ ३ ॥
 कर्मगुणजालबद्धो जीवः संसरति कोशकारद्वय ।
 मोहान्धकारगहनास्य कथं बन्धनान्मोक्तः ॥ ४ ॥
 गुणपुरुषविभागज्ञे धर्माधर्मौ बन्धकौ न भवतः ।
 इति गदितं प्रकृतिं पुरुषं च मे ब्रूहि ॥ ५ ॥
 त्रित्याधारो भगवान्पृष्ठः शिष्येण तं स होवाच ।
 विदुषामप्यतिगहनं वक्तव्यमिदं शृणु तथापि त्वम् ॥ ६ ॥
 सत्यमिव जगदसत्यं मूलप्रकृतेः कृतं येन ।
 तं प्रणिपत्योपेन्द्रं वक्ष्ये परमार्थसारमिदम् ॥ ७ ॥
 अव्यक्तादण्डमभूदण्डाद्ब्रह्मा ततः प्रजासर्गः ।
 मायामयः कल्पान्ते संज्ञियते पुनः क्रमशः ॥ ८ ॥
 मायामयोप्यचेतनो गुणकरणगणः करोति कर्माणि ।
 तदधिष्ठाता देही सचेतनोपि करोति न किं चिदपि ॥ ९ ॥
 यद्वदचेतनमपि सन्निकटस्थे धामके धमति लोहम् ।
 तद्वत्करणसमूहश्चेष्टते चिदधिष्ठिते देहे ॥ १० ॥
 यद्वत्सवितर्युदिते करोति कर्माणि जीवलोको ऽयम् ।
 न च तानि करोति रविर्न कारयति तद्वदात्मापि ॥ ११ ॥

मनसो ऽहंकारमूर्क्षितस्य चैतन्यविबोधितस्य ह ।
 पुरुषाभिमानसुखदुःखभावना भवन्ति मूढस्य ॥ १२ ॥
 कर्त्ता भोक्ता द्रष्टा ऽस्मि कर्मणामुत्तमादीनाम् ।
 इति तत्स्वभावविमलो मन्यते सर्वगोप्यात्मा ॥ १३ ॥
 नानाविधवर्णानां वर्णान्धत्ते यथा ऽमलः स्फटिकः ।
 तद्वदुपाधेर्गुणतो भावितस्य भावं विभुर्धत्ते ॥ १४ ॥
 गच्छतिगच्छतिसलिलेदिनकरबिम्बस्थिते स्थितियाति ।
 अन्तःकरणे गच्छति गच्छत्यात्मापि तद्वदिह ॥ १५ ॥
 राहुरदृश्योपि यथा शशिविम्बस्थः प्रकाशतामेति ।
 सर्वगतो ऽपि तथात्मा बुद्धिस्थो दृश्यतामेति ॥ १६ ॥
 आदर्शं मलरहितं यद्वद्रूपं विचिन्वते लोकाः ।
 आलोकयति तथात्मा विशुद्धबुद्धौ स्वमात्मानम् ॥ १७ ॥
 सर्वगतं निरुपममद्वैतं तच्च चेतसा गम्यम् ।
 यद्वद्विगतं ब्रह्मोपलभ्यते शिष्य बोध्यं तत् ॥ १८ ॥
 बुद्धिमनोऽहंकारास्तन्मात्रेन्द्रियगणाः सभूतगणाः ।
 संसारसर्गपरिरक्षणतमाः प्राकृता हेयाः ॥ १९ ॥
 धर्माधर्मौ सुखदुःखे कल्पना स्वर्गनरकवासश्च ।
 उत्पत्तिस्थितिनिधनवर्णाश्रमा न सन्तीह परमार्थे ॥ २० ॥
 मृगतृष्णायामुदकं शुक्तौ रजतं भुजंगमो रज्ज्वाम् ।
 तैमिरिकचन्द्रयुगवद्भ्रान्तमखिलं जगद्रूपम् ॥ २१ ॥
 यद्वद्विनकर एको विभाति सलिलाशयेषु सर्वेषु ।
 तद्वत्सकलोपाधिष्ववस्थितो भाति परमात्मा ॥ २२ ॥
 खमिव घटादिष्वन्तर्बहिः स्थितं ब्रह्म सर्वेषु पिण्डेषु ।
 देहे ऽहमित्यनात्मनि बुद्धिः संसारबन्धाय ॥ २३ ॥
 अमलः सङ्गद्विभातश्चैतन्यात्मा खवद्व्यापी ।
 सर्वविकल्पनहीनः शुद्धो बुद्धो ऽजरो ऽमरः शान्तः ॥ २४ ॥
 रसफणितशर्करिकागुडखण्डाद्या विकृतयो यथेहेतोः ।
 तद्वदवस्थाभेदाः परमात्मन एव बहुरूपाः ॥ २५ ॥
 विज्ञानान्तर्यामिप्राणविराड्देहजातिपिण्डान्ताः ।
 व्यवहारस्यस्यात्मन एते ऽवस्थाविशेषाः स्युः ॥ २६ ॥
 रज्ज्वां नास्ति भुजङ्गः सर्पभयं भवति हेतुना केन ।
 तद्वद्वैतविकल्पभ्रान्तिरविद्या न सत्यमिदम् ॥ २७ ॥
 एतत्तदन्धकारं यदनात्मन्यात्मताभ्रान्त्या ।
 न विदन्ति वासुदेवं सर्वात्मानं नरा मूढाः ॥ २८ ॥
 प्राणाद्यनन्तभेदैरात्मानं संवितत्येन्द्रजालमिव ।
 उपसंहरति वासुदेवः स्वभूत्या क्रीडमानइव ॥ २९ ॥
 त्रिभिरेव विश्वतैजसप्राज्ञैस्तैरादिमध्यनिधनाख्यैः ।
 जायत्स्वप्नसुषुप्तैर्धर्मभूतैश्छादितं तुरीयम् ॥ ३० ॥

मोहयतीवात्मा न स्वमायया द्वैतरूपया देवम् ।
 उपलभते स्वयमेव गुहायां पुरुषमात्मानम् ॥ ३१ ॥
 ज्वलनाद्भूमोद्वृत्तिर्भविष्यति ऽऽकृतिरम्बरे यथा भाति ।
 तद्वद्विष्णोः सृष्टिः स्वमायया द्वैतविस्तरा भाति ॥ ३२ ॥
 शान्त इव मनसि शान्ते हृष्टे हृष्ट इव मूढ इव मूढे ।
 व्यवहारस्योपि पुनः परमार्थत ईश्वरो भवति ॥ ३३ ॥
 जलधरधूमरजोभिर्मलिनीक्रियते यथा न गगनतलम् ।
 तद्वत्प्रकृतिविकारैः परामृष्टो ऽमलः पुरुषः ॥ ३४ ॥
 एकस्मिन् घटगगने धूमादिमलावृते ऽशेषाः ।
 न भवन्ति मलोपेता बन्धो जीवे ऽपि तद्वदिह ॥ ३५ ॥
 देहेन्द्रियेषु नियताः कर्मगुणाः कुर्वन्ते स्वभोगार्थम् ।
 नाहं कर्तेति न ममेति विज्ञानतः कर्म नैव बध्नाति ॥ ३६ ॥
 अन्यशरीरेण कृतं यत्कर्म भवेद्येन देह उत्पन्नः ।
 तदवश्यं भोक्तव्यं भोगादेव क्षयो ऽस्य निर्दिष्टः ॥ ३७ ॥
 प्राग् ज्ञानोत्पत्तेश्चित्तं यत्कर्म ज्ञानशिखिशिखालीढम् ।
 बीजमिव दहनदग्धं जन्मसमर्थं न तद् भवति ॥ ३८ ॥
 यद्वदिषीकातूलं पवनबलं दश दिशो याति ।
 ब्रह्मणि तत्त्वज्ञानात्तथैव कर्माणि तत्त्वविदः ॥ ३९ ॥
 ज्ञानप्राप्तेरुर्ध्वं क्रियमाणं कर्म यत्तदपि नाम ।
 न श्लिष्यति कर्तारं पुष्करपर्णं यथा वारि ॥ ४० ॥
 वाग्देहमानसैरिह कर्म क्षयः क्रियत इति बुधाः प्राहुः ।
 एकोपि नाहमेषां न च कर्ता कर्मणामस्ति ॥ ४१ ॥
 कर्मफलबीजनाशाज्जन्मविनाशो न चात्र सन्देहः ।
 बुद्धैवमपगततमाः सवितेवाभाति भारुषः ॥ ४२ ॥
 क्षीरादुद्धृतमान्यं क्षिप्तं यद्वच्च पूर्ववत्तस्मिन् ।
 भवति गुणैस्तद्वत्पृथक्कृतश्चेतनोप्यात्मा ॥ ४३ ॥
 गुणमयमायागहनं निर्धूय यथा तमः सहस्रांशुः ।
 बाह्याभ्यन्तरचारी सैन्धवधनवद्भवेत्पुरुषः ॥ ४४ ॥
 यद्वद्देहोवयवा मृदेव पार्था विकारजातयश्च ।
 तद्वत्स्थावरजङ्गममद्वैतं द्वैतवद्भाति ॥ ४५ ॥
 एकस्मात्तेजसाद्बुद्धः तेजज्जातयो जाताः ।
 लोहगतादिव दहनात्समं ततो विस्फुलिङ्गकणाः ॥ ४६ ॥
 त्रैगुण्यसङ्गदोषाद्बुद्धा इव धान्यजातयः स्वतुषैः ।
 जन्म लभन्ते तावद्यावज्ज्ञानाग्निना ऽदग्धाः ॥ ४७ ॥
 त्रिगुणा चैतन्यात्मनि सर्वगते ऽवस्थितखिलाधारे ।
 कुरुते सृष्टिमविद्या सर्वोत्पा सृश्यते तयानात्मा ॥ ४८ ॥
 रज्ज्वां भुजङ्गहेतौ प्रभवविनाशौ यथा न स्तः ।
 जगदुत्पत्तिविनाशे न च कारणमस्ति तद्वदिह ॥ ४९ ॥

जन्मविनाशगमनागमनविर्वर्जितो नित्यम् ।
 आकाशमिव घटादिषु सर्वोत्पा सर्वगो ऽबद्धः ॥ ५० ॥
 कर्मशुभाशुभफलचयसुखदुःखैर्योगो भवत्युपाधीनाम् ।
 तत्संसर्गाद्बुद्धस्तस्कासङ्गादतस्कावत् ॥ ५१ ॥
 देहगुणकरणगोचरसङ्गः पुरुषस्य यावदिह भवति ।
 तावन्मायापाशैः संसारे बद्धवद्भवति ॥ ५२ ॥
 मातृपितृपुत्रद्वारधनभोगविभागसुखदुःखसंमूढः ।
 जन्मजरामरणमये चक्रमिव भ्राम्यते जन्तुः ॥ ५३ ॥
 लोकव्यवहारकृतां य इहाविद्यामुपासते मूढाः ।
 ते जननमरणधर्मिणो ऽन्ये तमसि प्रपद्यन्ते ॥ ५४ ॥
 हिमफेनबुद्बुदा इव जलस्य धूमोद्भूतो यथा वह्नेः ।
 तद्वत्स्वभावभूता मायैवा कीर्तिता विष्णोः ॥ ५५ ॥
 एनां द्वैतविकल्पभ्रमस्वरूपां विमोहिनीं मायाम् ।
 उत्सृज्य सकलनिष्कलमद्वैतं भावयेद्ब्रह्म ॥ ५६ ॥
 यद्वत्सलिले सलिलं क्षीरं क्षीरं समीरणे वायुः ।
 तद्वद्ब्रह्मणि विमले भावनया तन्मयत्वमुपयाति ॥ ५७ ॥
 को मोहः कः शोकः सर्वं ब्रह्मावलोकयतः ।
 प्रारब्धान्ते सातादृष्टीभूतः स्वसंवेद्यः ॥ ५८ ॥
 ब्रह्मेवेदं सर्वं निष्कलमद्वैतं यदैव भातीह ।
 मोहनहनाद्भिमुक्तस्तदैव परमेश्वरीभूतः ॥ ५९ ॥
 त्यक्तोपाधिः स्फटिकः स्वप्रभया भाति निर्मलो यद्वत् ।
 चिद्भासं चैतन्यं तथा विभातीह निरुपाधि ॥ ६० ॥
 गुणकरणगणशरीरप्राणतन्मात्रजातिसुखदुःखैः ।
 अपरामृष्टो व्यापी चिद्रूपो ऽहं सदा विमलः ॥ ६१ ॥
 द्रष्टा श्रोता घ्राता स्पर्शयिता ग्रहीता च देही ।
 देहेन्द्रियविवर्जितश्च कर्ता भोक्ता ह्यकर्तासौ ॥ ६२ ॥
 एकोनेक इव स्थितो ऽहमैश्वर्ययोगः स एवात्मा ।
 व्याप्याकाशवदखिलं न कश्चिदप्यत्र संदेहः ॥ ६३ ॥
 यद्यत्सिद्धान्तेष्वागमतर्कादिषु भ्रमन्ति रागान्धाः ।
 अनुमोदमस्तत्तेषां सर्वोत्पावादधिया ॥ ६४ ॥
 सर्वोकारो ब्रह्मवानुयास्यते येन भावेन ।
 तंतं भावं भूत्वा चिन्ताम्रखिवत्तमम्येति ॥ ६५ ॥
 नारायणमात्मानं ज्ञात्वा सर्गस्थितिमलयहेतुम् ।
 सर्वज्ञः सर्वगतः सर्वः सर्वेश्वरो भवति ॥ ६६ ॥
 आत्मज्ञस्तरति सुखं यस्माद्बुद्धान् विभेति न कुतश्चित् ।
 मृत्योरपि मरणभयं न भवत्यन्यतः कुतस्तस्य ॥ ६७ ॥
 तथा प्रकृतिं पुरुषं विज्ञाय निरस्तकल्पमाजालः ।
 आत्मसारमः पुरुषः परमात्मा जीवलीमवति ॥ ६८ ॥

अथर्विद्वध्यातकबन्धविमोक्षैर्विर्वाजितं नित्यम् ।
परमार्थतत्त्वमेकमतोऽन्यदनुतं सर्वम् ॥ ६९ ॥

नलकदलीवेषुबाणा नश्यन्ति यथा पुष्पमासाद्य ।
तद्वत्स्वभावभूताः स्वभावतां प्राप्य नश्यन्ति ॥ ७० ॥

भिचे ऽज्ञानग्रन्थो द्विचे संशयगणे शुभाशुभे त्रीणे ।
दग्धे तु जन्मबीजे परमात्मानं हरिं याति ॥ ७१ ॥

बुद्धा विभक्तां प्रकृतिं पुरुषः संसारमध्यगो भवति ।
मुच्यते सर्वकर्मभिरम्बुजपत्रं यथा सलिलैः ॥ ७२ ॥

मोक्षस्य नैव कश्चिद्वासा न वा गमनमन्यत्र ।
अज्ञानहृदयग्रन्थैर्भेदो यस्तं विदुर्मोक्षम् ॥ ७३ ॥

बुद्धैश्चमसत्यमिदं विष्णोर्मायात्मकं जगद्रूपम् ।
सर्वद्वन्द्वसहिष्णुर्योगासक्तो भवेच्छान्तः ॥ ७४ ॥

त्यक्त्वा सर्वविकल्पानात्मस्थं निश्चलं मनः कृत्वा ।
दग्धेन्धन इव वह्निः सर्वस्यात्मा भवेच्छान्तः ॥ ७५ ॥

अश्नन्त्यद्वा तद्वा संवीतो येन केन चिच्छान्तः ।
यत्र क्व चन शायी मुच्यते सर्वभूतात्मा ॥ ७६ ॥

इति शिष्य ब्रह्म यथा ऽभिहितं परमं विधूय नानात्वम् ।
निष्पन्नपरमानन्दं यो वेद स तन्मयो भवति ॥ ७७ ॥

हयमेधसहस्राण्यथ कुरुते ब्रह्मघातलक्षाणि ।
परमार्थविन्न पुण्येन च पापैः स्पृश्यते विमलः ॥ ७८ ॥

मदकोपहर्षमत्सरविषादभयपरुषर्वाजितबागुबुद्धिः ।
निःस्तोत्रवषट्कारो जहघद्विचरेदगाधमतिः ॥ ७९ ॥

उत्पत्तिनाशवर्जितमेकं परमार्थमुपलभ्य ।
कृतकृत्यः सफलजन्मा सर्वगतस्तिष्ठति यथेष्टम् ॥ ८० ॥

श्वपचश्चे तीर्थं वा नष्टस्मृतिः परित्यजन्देहम् ।
ज्ञानसमकालमुक्तः कैवल्यं याति हतशोकः ॥ ८१ ॥

पुण्याय तीर्थसेवा निरयाय श्वपचादनं निधनगतिः ।
पुण्यापुण्यकलङ्कस्पर्शाभावे तु किं तेन ॥ ८२ ॥

परमार्थमार्गसाधनमभ्यस्याप्राप्य योगमपि नाम ।
सुरलोकभोगभोगी मुदितमना मोदते सुचिरम् ॥ ८३ ॥

विषयेषुसार्वभौमः सर्वजनैः पूज्यते यथा राजा ।
भुवनेषु सर्वदेवैर्योगभ्रष्टस्तथा पूज्यः ॥ ८४ ॥

महता कालेन पुमान्मानुष्यं प्राप्य योगमभ्यस्य ।
प्राप्नोति दिव्यममृतं यत्तत्परं पदं विष्णोः ॥ ८५ ॥

वेदान्तशास्त्रमखिलं विलोड्य शेषस्तु जगदाधारः ।
आर्यापञ्चाशीत्या बबन्ध परमार्थसारमिदम् ॥ ८६ ॥

॥ इति श्रीमद्भगवच्छेषकृतार्यापञ्चाशीतिः समाप्ता ॥

महता परिश्रमेण संपाद्य संशोध्य प्रकाशितवानिदं सांख्य० बालशास्त्री ।

॥ अथ बालभारस्य ॥

॥ पञ्चमः सर्गः ॥

सदा हृदन्तः स्फुरितस्य विष्णो-
र्विस्तारिणीभिर्द्युतिधोरणीभिः ।

रोमावलिद्वारविनिःसृताभि-
रिवासितः सत्यवतीसुतोऽव्यात् ॥ १ ॥

इतो निषिद्धोऽपि नदीजमुख्ये-
र्दुर्योधनोऽधत्त धियं प्रयागे ।

मतङ्गजस्तुङ्गनगेन्द्रशङ्गात्
पतन् लतादोरपि रुध्यते किम् ॥ २ ॥

पथ्यं वचो बाल इवातुरोऽयं
क्रूरो न गृह्णाति सुयोधनो नः ।

रणे प्रवृत्ते कुरुपाण्डवानां
भूमिर्भविष्यत्यखिलापि नैषा ॥ ३ ॥

इति प्रणीतां विदुरेण वाणी-
माकर्ण्य कुन्ती कलितोरुचिन्ता ।

ततस्त्रिमार्गापुलिने दिनेश-
सूनुं दिनेशस्तुतिलीनमागात् ॥ ४ ॥

युगम् ।

आ पृष्ठतापादुदयन्तमर्कं
राधेयमारोपयितुं प्रवृत्तम् ।

प्रतीक्षमाणा सुतवत्सलासौ
तापार्तिताम्यतनुरच तस्थौ ॥ ५ ॥

कर्णे ह्रियान्तेऽथ पृथेत्यवोचत्
कन्यात्वजातस्तनयोऽसि मे त्वम् ।

देवः सहस्रांशुरसौ पिता ते
प्रभूतधाम्नो न पुनः प्रसूतः ॥ ६ ॥

देवेन साक्षाद्विणाप्यमुष्मि-
न्नूदिते तद्वचने द्विवोऽन्तः ।

रोमाञ्चितस्तीर्थशतानि जानन्
पदानि कर्णोऽथ ननाम मातुः ॥ ७ ॥

निजाङ्घ्रियुग्मानतमूर्ध्नि कर्णे
द्राक् प्रस्त्रवानां स्तनयोः पर्यासि ।

१ इतश्च कैश्चिद्विनिवारिताऽपि इति वा० ।

वत्स स्वमूर्धानमितो विधेही-
 त्युवाच कुन्ती सुतसंमदाश्रुः^१ ॥ ८ ॥
 जगाद कर्णः किमितः करोमि
 मातः शिरः स्वं यदि हापयन्ति ।
 जितद्युकुल्यास्त्रिजगत्यतुल्या-
 स्त्वत्तीरधाराधुतपापभाराः ॥ ९ ॥
 स्तन्यानि धन्यास्तव ते निपीय
 मत्सोदरा विश्वजितो बभूवुः ।
 धन्योऽहमप्यद्य जयी प्रयाण-
 द्यो यदेतैरधुनाभिषिच्ये ॥ १० ॥
 ऋष्येकवारं यदि पायितः स्यां
 मातः पयस्तद्वि केन जीये ।
 न पायितः साधु मृधे जयन्तु
 पञ्चापि मत्पञ्चतया कनिष्ठाः ॥ ११ ॥
 इत्युक्तिभाजं नतमङ्गराजं
 कुन्ती कराभ्यां तमुदस्य सदाः ।
 दृग्मुखो ते परिचुम्ब्य मूर्ध्नि
 दीनाननं नन्दनमित्युवाच ॥ १२ ॥
 शूश्रूकृतं तद्वच एव यो वः
 षण्णां विपक्षोऽञ्चतु पञ्चतां सः ।
 ज्येष्ठस्य ते धर्मसुतादयोऽपि
 भवन्तु भूपस्य भुजिष्यरूपाः ॥ १३ ॥
 त्वय्यागतेऽस्मासु बलेन कस्य
 मृधं विधातास्ति सुयोधनोऽपि ।
 इत्याप्य संधं परिपात वत्सा-
 स्त्वं च क्षितिं पञ्च च ते शतं च ॥ १४ ॥
 अथाङ्गजः स्माह रथाङ्गबन्धो-
 र्मा मेति वोचः कुविचारमम्ब ।
 अद्यास्तमिचे मयि निष्कलोऽय-
 मोदृग्जनोक्तिस्तव लाञ्छनाय ॥ १५ ॥
 मदेकविश्रम्भधनं विहाय
 दुर्योधनं युद्धधुरीणमद्य ।
 सुते मयि द्वेषिपरे न धत्तां
 शशीव शूरोऽपि क्लृप्कृष्णम् ॥ १६ ॥

१ च्युतसंमदाश्रुम् इति पा० ।

भयान्न चाविष्कृतसोदरत्वात्
 कर्णः श्रितो युद्धभयेन पार्थान् ।
 इत्युक्तिभिः कौतुकिनां जनाना-
 मवीरसूर्मा भव वीरमातः ॥ १७ ॥
 युधिष्ठिरं सत्यगिरं प्रतिज्ञा-
 निर्वाहबन्धूनपरांश्च बन्धून् ।
 लज्जे श्रयन् संयति कौरवेभ्यः
 श्रियं ददामीतिमृषाप्रतिज्ञः ॥ १८ ॥
 तुङ्गाभिमानः कृपकुम्भयोनि-
 पितामहद्रोणिमहासहायः ।
 विनापि मां कोपनिधिः स धीरः
 पक्षद्वयेऽपि क्षयकृन्नेन्द्रः ॥ १९ ॥
 मातर्वयं किं तनयाः षडेव
 न ते शतं किं तव देवि पुत्राः ।
 मुक्ता स्वकुल्यव्यसने शतं तान्
 पञ्चाश्रयेऽहं किल को विवेकः ॥ २० ॥
 इति प्रवीरव्रतधीरवाच-
 मुवाच हृष्टा तनयं सतीयम् ।
 साधूदितं त्वज्जनकः स कर्म-
 साक्षी जगच्चक्षुरितोऽस्तु तुष्टः ॥ २१ ॥
 स्थिरप्रतिज्ञं श्रितवीरधर्मं
 याचे पुनः किंचिदहं मुहुस्त्वाम् ।
 स्थिरश्चिरं तिष्ठ सुहृत्सु वत्स
 यच्छाभयं किंतु निजानुजेषु ॥ २२ ॥
 पृथामथावोचत भानुसूनुः
 कथं वृथा मामिति याचसे त्वम् ।
 त्वदङ्गजानामभयं भयं नः
 प्रागेव दैवेन रणे प्रदत्तम् ॥ २३ ॥
 मातर्महोत्पातततिः पुरे नः
 प्रतिक्षणं कौरवभेरवास्ति ।
 तप्तो निशीन्तुः कुरुपूर्वजः स्यात्
 क्रुधेव दुर्योधनदुर्नयस्य ॥ २४ ॥
 चण्डालभूतेष्विव दुश्चरिषे-
 र्धावन्ति दूराद्रुषणा भषन्तः ।

काकाश्च मौलीनभि कौरवेषु
 मृतेष्विव क्रूररषाः पतन्ति ॥ २५ ॥
 ह्रीणा इव स्वैश्चरितेः स्वमास्यं
 स्वस्याप्यहो दर्शयितुं न शक्ताः ।
 इतीव दिव्येषु विलोकयामः
 कबन्धमाचं मुकुरेषु गात्रम् ॥ २६ ॥
 प्रासादवृन्देऽस्मदभाग्यदुष्ट-
 भूतग्रहार्ता इव तावदर्चाः ।
 स्वियन्ति कम्पं दधते हसन्ति
 घमन्ति रक्तं निपतन्ति भूमौ ॥ २७ ॥
 कुहूकलामस्मदकीर्तिलेपे-
 रिवाश्रयत् कार्तिकपूर्णिमापि ।
 पतन्ति चास्मत्क्षयकालरक्षः-
 करालवक्राग्निशिखाषटुल्काः ॥ २८ ॥
 धातापि संमूढ इव क्षयेऽस्मिन्
 वृक्षेषु पुष्पाणि विपर्ययेण ।
 करोत्यकालेऽधिकहीनगात्रान्
 डिम्भानजात्यानपि गर्भिणीनाम् ॥ २९ ॥
 एकाङ्गनायां बहुशोऽपि जाताः
 सदोऽपि नृत्यन्ति हसन्ति कन्याः ।
 प्रविष्टमात्रा इव विश्वरङ्गे
 सदोऽस्मदायुः क्षयनाटिका याः ॥ ३० ॥
 आसन्नमृत्युन् मृतभक्षणेच्छु-
 र्यालोलजिह्वावलयः कृशानुः ।
 संध्याद्वये पश्यति नित्यमस्मान्
 दिग्दाहदम्भेन दिशोऽधिरुह्य ॥ ३१ ॥
 स्वप्ने तु दृष्टा दिशि दक्षिणस्यां
 यान्ता मया प्रोक्तमयाधिकृताः ।
 स्वशोणचीराभरणाः पितृणां
 पत्युर्गृहं गन्तुमिवातवेगाः ॥ ३२ ॥
 प्रासादमारुह्य सहस्रपादं
 स्वं मूर्तिमत् पुण्यमिवोल्लसन्तः ।
 स्वप्ने व्यलोक्यन्त मया जयश्री-
 विश्रामभूमिस्तु निजानुजास्ते ॥ ३३ ॥

भक्षन् भुवं धर्मभवोऽद्विवर्ती
 भीमः किरीटी घृतपायसाशः ।
 स्वप्ने मयेक्ष्यन्त यमो गजस्थो
 नृवाहनस्थो हरिसात्यकी च ॥ ३४ ॥
 युष्मद्वलेऽमी खलु सप्त दृष्टाः
 स्वप्ने विशुद्धाम्बरलेपमाल्याः ।
 दैर्घ्याधने तु चय एव सैन्ये
 कृपः कृपीभूः कृतघर्मवीरः ॥ ३५ ॥
 एवं दशैवाखिलसैन्ययुग्म-
 तृप्रस्य मृत्योर्विवशीभवन्तः ।
 क्षीणां क्षितौ क्षत्रियजातिमपि
 समुद्ररिष्यन्ति पुनः प्रवीराः ॥ ३६ ॥
 बिभीहि मा पञ्चसु पाण्डवेषु
 मृत्युर्भयेनेव न याति मातः ।
 गन्ता स कौरव्यशतं बहूनां
 न पक्षपातं युधि कः करोति ॥ ३७ ॥
 अथो पृथोवाच यदीदमस्ति
 तथाप्यभीतिं वितरानुजेषु ।
 कल्याणलीनेऽपि सुते पितृणा-
 मनर्थशङ्कीनि न किं मनासि ॥ ३८ ॥
 अथाङ्गभर्ता गदति स्म मात-
 र्बद्धप्रतिज्ञोऽस्मि वधेऽर्जुनस्य ।
 तदेनमुन्मुच्य मया चतुर्णां
 वितीर्यते भीतभियामभीतिः ॥ ३९ ॥
 राज्ञां समूहस्य समक्षमात्तां
 मुञ्चन् प्रतिज्ञां रणसीम्नि लज्जे ।
 मा भूत् पुनर्भीतिलवोऽपि मात-
 रयं मया न म्रियते किरीटी ॥ ४० ॥
 पुरा युधाभ्यासविधावहं-
 युरहं धृतस्पर्धमनेन सार्धम् ।
 द्रोणं गुरुं भक्तिभरैरयाचे
 ब्रह्मास्त्रमस्मिन् विहितावतारम् ॥ ४१ ॥
 नैवेदमज्ञातकुलस्य कल्याणं
 कदाचिदित्यर्जुनपक्षपातात् ।

निराकृतोऽहं मुखेण जगत्त्र
 रामस्य धामाद्विपत्तिं महेन्द्रम् ॥ ४२ ॥
 चपेकशर्पुर्न महास्त्रदायी
 ममायमित्यदृष्टविप्रमायः ।
 अहं महाभक्तिमरेर्गुरुं तं
 संतोष्य कां प्राप न चापविद्याम् ॥ ४३ ॥
 गुह्यप्रसादोहमदात् कदाचित्
 काचिन्मया मोहमयाशयेन ।
 तपोवनान्तर्धमता हता गो-
 स्त्रस्तो भियेवासु वृषस्तदेव ॥ ४४ ॥
 अथाकुलः कश्चन तद्वने मां
 शशाप विप्रः कटुकोपक्रमः ।
 यं जेतुमिच्छन्सि सन्मृधे ते
 रथाङ्घ्रियुग्मं मिलितुं समेति ॥ ४५ ॥
 मया स विप्रश्चतुर्चातुरीभि-
 राराध्यमानोऽपि न कोपमोक्तुः ।
 प्रज्वालितः शैलधनेष्वदग्धो
 जलादिसेकेन निवर्ततेऽग्निः ॥ ४६ ॥
 तच्छापशल्यस्खलनातुरारः
 प्रचीणबुद्धेरपि मे क्रमेण ।
 गुह्यप्रसादात् कृत्स्नार्जुनोऽभू-
 द्ब्रह्मास्त्रमुखास्त्रसङ्घसलामः ॥ ४७ ॥
 मूर्धानमाधाय ममङ्गुदेशे
 मुखेन सुष्वाप गुरुः कदाचित् ।
 दुःखं हृदः आपमयं जयन्ती
 क्षणादभूद्रुतलेऽतिपीडा ॥ ४८ ॥
 गुरुर्न जागर्तुं प्रमेत्सकम्पः
 केयं व्यथेत्यर्कलयोमि योवत् ।
 विनिर्ययो वज्रमुखाऽष्टपाद-
 स्तावत् क्षतोहर्मणुकाख्यकीटः ॥ ४९ ॥
 गुरो मद्रुहवतजोर्मिसङ्ग-
 सन्दालनिद्रेऽथ वितन्द्रेकोपे ।
 किमेतदित्यालपति स्वमङ्गं
 खादन् मयादर्शि च चक्षुःशुभः ॥ ५० ॥

दृष्ट्वा दृष्ट्वा सहसा स कीटो
 भस्मीकृतस्तेन तपोधनेन ।
 दिव्यां दधनस्तनुमेस्तदेभिः
 पुरो गुरोः कोऽपि नमन्तुंवाच ॥ ५१ ॥
 देत्योऽस्मि भर्तुर्भृगुतो महाहर्ष-
 भृशपराधः खलु शापमाप ।
 त्वदृशेनानुयहमुत्तकीट-
 योनिः स्फुरामीति तिस्रोदधेऽवो ॥ ५२ ॥
 क्रुधाभ्यधान्मात्रेण कोपधाम-
 व्याधामधामांश्चि दधन्मनीन्द्रः ।
 रे वचगोच क्षततोऽप्यक्रमो
 विप्रोऽसि न त्वं क्व नु तस्य सत्त्वम् ॥ ५३ ॥
 निर्माय माद्यमिति कामिनास्त्र-
 विद्यानवद्या षष्ठं ह्रीं गृहीता ।
 महाम्बुदे व्योमनि सेवमूर्ति-
 रिवोज्ज्वलापि त्वयि निष्कलास्तु ॥ ५४ ॥
 प्रापं त्वया आह्वयमायया यद्
 ब्रह्मास्त्रमेतत् तदहो महाजो ।
 मृत्योर्दिने द्वेषिहतिप्रसूतं
 विनाशमेष्वस्त्यजुताद्यमेव ॥ ५५ ॥
 इत्यथ तादृगुत्सेवयामपि
 लापाय शपोऽजनि आस्त्रशक्तिः ।
 अभाग्यभाजां व्याधसायकर्म
 महन्महत्ये विपदेऽपदिष्टम् ॥ ५६ ॥
 किंचाटवीर्यायिषु फलदेषु
 स्वप्ने सविभ निशि वारितेऽपि ।
 इन्द्राय विप्रेन्द्रसयार्थितेऽह्नि
 ते कुण्डले तत् कवचं च दत्तम् ॥ ५७ ॥
 गिलिष्यति क्षमा समरे स्थाङ्गुली
 शापात् तथास्त्रं प्रभविष्यति च ।
 विद्वेषिणां संमुखभक्तुकल्पं
 तदम्ब तादृक्कृष्णं यथो मे ॥ ५८ ॥
 गतं च तद्वर्म सकोपशक्त-
 क्षिप्रेन नूनं पविनाप्यमेवोत् ॥

तत् कर्मणा केन मया स विष्णु-
 र्जयो जितः संयति केव इन्द्रः ॥ ५६ ॥
 हित्वा श्रुती स्वैव तनुं च भित्त्वा
 तदा तु मे कुण्डलवर्मदातुः ।
 सत्त्वेन तुष्टो हरिरैकवीर-
 च्छिदं ददौ शक्तिमयं अमात्र ॥ ५७ ॥
 न सापि शक्तिः प्रभवत्यवश्यं
 शार्थं कृतार्थं हरिभन्तिस्तेव ।
 तत् सर्वथा सर्वजितोऽमुष्मा मे
 दशापि जेष्यन्ति भुजेर्द्विषोऽमी ॥ ५८ ॥
 किंचात्मनः स्वर्गनिमित्तद्विष्टं
 जानामि मृत्युं मुनस्मि धन्यः ।
 मातः प्रयाणाय सरेऽद्य यत् त्वं
 तीर्थानि सर्वाण्यपि बीजितासि ॥ ५९ ॥
 इदं वदन् मातृपदं प्रणम्य
 कर्णः प्रयाणाय दिदेश सैन्यान् ।
 कुन्ती च सुनोर्वचनेन हृषे
 दुःखं च दीर्घं दधती जगाम ॥ ६० ॥
 अथोहवात्येद्धतधूलिहम्ब-
 दुम्भारिदुष्यज्जलपूर्णकुम्भः ।
 कुरुप्रभोर्विस्मृतमन्त्रशून्यं
 यात्राभिषेकं विदधे पुरोधाः ॥ ६१ ॥
 अस्मिन्नसत्यत्वभयेन नून-
 मनिर्यतः स्वस्त्ययनस्य मन्त्रान् ।
 प्रसह्य कर्णेन खिद्येव भिन्न-
 स्तदा द्विजानां ध्वनिराप मान्दस्य ॥ ६२ ॥
 जेता भवान् वैरिपरंपराभिः
 सुदुस्तरेऽस्मिन् समरे ससैन्यः ।
 सैतश्चिरं तपिकशूरभेद-
 परायणः प्राप्नुहि गां संबन्धुः ॥ ६३ ॥
 आशीर्वेषाभिर्विपरीतबोध-
 क्रिश्यद्विदग्धैरिति भागधानास् ॥
 भुग्धः प्रमोदं दधदन्धजम्भा
 रथं मृतेर्गहमिवाहरेह ॥ ६४ ॥
 युग्मम् ।

तनोति दुष्टत्वततीरतीव
 यः सस्फुटं पूर्वजवातहेतुः ।
 अतः पपातादिपुमान्मुष्य
 छत्रापदेशेन दिवो भुवीन्दुः ॥ ६५ ॥
 कुमारिका मौलिगूर्णकुम्भा
 शुभार्थमानीयत संमुखं या ।
 इयं स्वलित्वा पतिता जयश्री-
 रिवायतस्तारतरं सरोदं ॥ ६६ ॥
 अस्मिन्नकल्याणमरातिवीर-
 महाप्रहारेर्भविष्यति भीतिः ।
 विमुच्य मूर्धानममुष्य राज्ञः
 पपात कल्याणमयः क्षिरीठः ॥ ६७ ॥
 आसन्नमार्जाररण्येऽम्भ-
 भियस्तदा दीपधरस्य हस्तात् ।
 कम्पादपाति विमिश्रितमप-
 बीजत्विषा भङ्गलदीपकेन ॥ ६८ ॥
 उन्मत्तकाहूत्कटदण्डपात-
 स्फुटत्पुटोत्थः कटु अर्जुनश्रीः ।
 जयश्रियः क्रन्दितवत् तदाभूत्
 प्रयाणशंसी षट्प्रणादः ॥ ६९ ॥
 देवव्रतद्रोणकृपैर्महद्विः
 समं चलद्विर्बहुशास्त्रलीनैः ।
 पदे पदे दुःशकुनैरिवायं
 निवार्यमाणोऽपि चञ्चल मूढः ॥ ७० ॥
 तदा चलद्विः समराय नागे-
 र्थस्तं स्वसर्वस्वमिष प्रियासु ।
 मदाम्बुरोलम्बकदम्बसुम्भ-
 माधिर्बभूव द्विरद्वीषु भूरि ॥ ७१ ॥
 प्रदीपनेस्तत्र तदास्वकीप्रे-
 स्तापः पृथिव्या विविडोऽभविष्यत् ।
 न चेत् तत्रा संचलता हयाना-
 मिहापतिष्वज्जनेद्विषाभि ॥ ७२ ॥
 विभग्नचक्राः परिभूलसूता
 खिलीनयोक्ताश्चक्षुस्त्रयणेऽपि ।

युद्धोद्धरेभद्वयरोदनाद-
 चस्तेरकृष्यन्त रथास्तरंगेः ॥ ७६ ॥
 चेलुस्तदा निश्चितमृत्यवोऽप्ये
 मा यात पश्चाद्भुजतेति मन्ये ।
 संकेत्यमाना अपि संमुखीन-
 मरुचलेः केतुपटेर्भट्टाद्याः ॥ ७७ ॥
 एवं बलेर्मानमिव ग्रहीतुं
 भोगोचितायां भुवि विस्तरद्विः ।
 आनन्द्यमानः स महाभिमानः
 प्रापत् कुरुक्षेत्रमर्हं महीशः ॥ ७८ ॥
 रङ्गतरंगोर्मिर्भास्वशोभी
 स्थलाद्रिशाली ज्वलितायुधैर्वः ।
 भूमृद्वलौघोऽयमदृष्टपार-
 स्तस्थावकूपार इवेह गर्जन् ॥ ७९ ॥
 नोच्छेदनीया मम पाण्डुपुत्रा
 भेत्स्यामि योधानयुतं दिनेन ।
 इदं वदन् सिन्धुसुतोऽभिषिक्तः
 सेनापतित्वेऽथ सुयोधनेन ॥ ८० ॥
 शनिप्रवीरो मगधेशधृष्ट-
 द्युम्नो विराटद्रुपदो शिखण्डी
 चेदीश्वरश्चेति तपःसुतेन
 स्वे सप्त सेनापतयोऽभिषिक्ताः ॥ ८१ ॥
 लेभे हरिस्वीकृतसारथित्व-
 प्रीतोऽर्जुनः सर्वधूमपतित्वम् ।
 इत्यष्टभिस्तेः स वृत्तो रराज
 ग्रहेयहाधीश इव क्षितीशः ॥ ८२ ॥
 एवं रथोत्के बलयोद्धयेऽस्मिन्
 खेदं स्वकुल्यव्यसनेन बिभ्रत् ।
 धार्मिं तदापृच्छ जगाम रामः
 सरस्वतीतीरगतीर्थवीथीः ॥ ८३ ॥
 त्वं मां शरण्यं वद तद्भजे त्वा-
 मेवं वदन् पार्थसुयोधनाभ्याम् ।
 निराकृतो रुक्मिनृपस्तदानी-
 मचोहिणीशः स्वपुरं जगाम ॥ ८४ ॥

सुयोधनो योधधरानथोचे
 कालेन को वः कियता संकोपः ।
 अचोहिणीः सप्त तपःसुतस्य
 जेतुं समर्थः समरातिरेकात् ॥ ८५ ॥
 स्वं चिंशता शान्तनकुम्भयोनी
 कृपस्तु षष्ठ्या दशभिः कृपीभूः ।
 कर्णो दिनेः पञ्चभिरस्य वैरि-
 क्षये समर्थः कथयांबभूवुः ॥ ८६ ॥
 संपृच्छमाने नृपतो निवेद्य-
 मानेषु भीष्मेण महारथेषु
 उक्तोऽङ्गभर्ताधरथीति कोपात्
 प्राचीं प्रतिज्ञां पुनराबबन्ध ॥ ८७ ॥
 उलूकनामाथ सुयोधनेन
 दूतो नियुक्तः समरोत्सुकेन
 कोपाग्निक्कीलाकटुभिर्वचोभिः
 सभागतं धर्मसुतं बभाषे ॥ ८८ ॥
 राजन् रथं कस्य बलेन कर्तु-
 मुक्तोऽसि साकं कुरुकुञ्जरेण ।
 न द्यूतमेतद्विजितः क्षणेऽस्मिन्
 न यासि जीवन् सह बन्धुभिः स्वैः ॥ ८९ ॥
 जीवन् ब्रजाशु त्यज युद्धबुद्धिं
 मिष्टान्नभोजी भव सर्वदापि ।
 विराट्भूपौकसि सूपकार-
 भूतस्य भीमस्य करप्रसादात् ॥ ९० ॥
 किरीटिकोदण्डगुणायधूत-
 तूलालिसंपादितसूचजानि
 विप्राकृतेस्तत्र तवांशुकानि
 ददातु साध्वी विशदानि कृष्णा ॥ ९१ ॥
 निश्चिन्तमेवं कशिपुस्तवास्मि
 मा मृत्युदूर्तां भज राज्यचिन्ताम् ।
 इमानपि श्रीपतिसात्वतादीन्
 किं कालभोज्यं कुरुषे विमूढान् ॥ ९२ ॥
 अथो रथाश्वेभनृवाहनाधि-
 रोहस्पृहा काचन ते चकास्ति ।

तद्वासतामाशु सुयोधनस्य
 भज स्वयं सेवककामधेभोः ॥ ९३ ॥
 इत्यस्य चाग्निः स्फुटमिष्टुराभि-
 र्भुजाभृतां कोपकुटुम्बितानाम् ।
 कृष्णां द्युतिः कौरवकालरात्रि-
 संध्येव मध्येजगदुद्विदीपे ॥ ९४ ॥
 क्रोधज्वलच्चक्षुरभीषुभिन्नाः
 कनीनिकांशुप्रकरा न केषाम् ।
 दूतेऽपि पेतुः प्रलयान्लार्चि-
 र्जटालकालायसदश्चण्डाः ॥ ९५ ॥
 हस्तेन चेदित्थितपः शतघ्नी-
 मुदास घात्याः शतमित्यमर्षी ।
 स्थाप्याश्च पञ्चेति मर्ही महाहि-
 घातेन चक्रेऽङ्गुलिघातचिह्नम् ॥ ९६ ॥
 यं घृष्टक्रेतुः स्फुटितस्फुलिङ्गं
 क्रोधा कृपाणं दशनैर्ददंश ।
 उत्प्रेक्षि केनास्य स नास्यकर्त्री
 हृद्रीप्रशोर्यानलधूमदण्डः ॥ ९७ ॥
 क्रोधात् तथा क्रौर्यमधस्त घृष्ट-
 द्युम्नो यथेस्य प्रतिबिम्बदम्भात् ।
 कृष्टासिवर्ती पुरतो बभूव
 किं किं करोमीति यमोऽपि क्रमः ॥ ९८ ॥
 विवर्तयंश्चक्रमिवाक्षितारा-
 मारोपयंश्चापमिव भुवं च ।
 तुलां तदागाहत मातुलस्य
 पितुश्च मन्युप्रवणोऽभिमन्युः ॥ ९९ ॥
 पदाङ्गुलीभिर्युधि केऽपि केऽपि
 कौराङ्गुलीभिर्युधि चूरणीयाः ।
 घात्या द्विषोऽमी शतमित्यमर्षात्
 कृष्णासुतेः पञ्चभिरभ्यभाषि ॥ १०० ॥
 स्टुष्टं स्वयं शशुषु दीर्घमायुः
 क्षणादिवापूरयितुं प्रवृत्तः ।
 विभुः क्रुधाबिभ्रमदुग्रवेगा-
 दृशो निशाघस्रविवर्तहेतू ॥ १०१ ॥

यथा प्रकोपेन जटासुरारि-
 श्वपेटया ग्राह्यत दूरमूढम् ।
 भियेव तद्ध्यानभुवा म्रियेरन्
 समीपतः सूर्यदि धार्तराष्ट्राः ॥ १०२ ॥
 जिह्वाञ्जलोऽराजत सृञ्जयस्य
 किञ्चिद्विवक्षोः प्रसूतास्यलोलः ।
 अत्युत्सुकः शशुकुलानि दग्धुं
 निर्यन् हृदो मूर्त इव प्रकोपः ॥ १०३ ॥
 यमो जगत्प्राणसमीरण-
 स्कीताविवोष्ठो यमपन्नगस्य ।
 प्रदर्शयामासतुराशु खड्ग-
 जिह्वाद्वयं द्यामिव लेलिहानम् ॥ १०४ ॥
 भूमिं परां प्राप्यत फालानेन
 भूर्भालरङ्गे प्रकटं नटन्तो ।
 नटीव वैरिव्ययनाटकैक-
 नटस्य गाण्डीवशरासनस्य ॥ १०५ ॥
 तेषां प्रकोपस्य विकस्वरस्य
 द्विषन्नृमेधक्रतुपावकस्य ।
 जानन्नलूकः प्रथमाहुतिं स्वं
 चस्तो नृपभूलवसञ्जयेव ॥ १०६ ॥
 द्वेषादेष निमेषतोऽहमखिलं द्विष्टसंहतिं संहरे
 प्राप्येकस्य हरे रणोत्सवनवोत्साहाय साहायकम् ।
 इत्युये नृपमुपवाचि विजयिन्यभ्युत्थिते निर्भरं
 वीरेन्द्राः समनीनहन् सममर्षी सेनां रसेनाञ्जितार्म् ॥ १०७ ॥
 भेजे श्रीजिनदत्तसूरिसुगुरैरहंमताहंस्थितेः
 पादाङ्गुलभरोपमानममरो नाम क्रतीन्द्रः कुतू ।
 मोहद्रोहिणि बालभारतमहाकाव्ये शम्भे पञ्चमं
 तद्वोधाभ्युधिमेतत्तिकस्रजि मयो पर्वदमोद्योगिकम् ॥ १०८ ॥
 सर्गः पञ्चभिर्द्वोगपर्वस्यस्मिन्ननुष्ठुभाम् ।
 श्लोकाः सप्ताधिका विंशत् तथाचैव शतानि षट् ॥ १०९ ॥
 इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्र-
 विरचिते बालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्गे
 उद्योगपर्वणि पञ्चमे समरसमरम्भो नाम पञ्चमः
 सर्गः ॥ ५ ॥ :: :: ॥

१-नाञ्जिताः इति पा०

॥ अथ बालभारतस्य भीष्मपर्वारम्भः ॥

॥ तत्र प्रथमः सर्गः ॥

यच्च भात्यनपवृत्तनिवेशः

कालदेशपिहितोऽपि पदार्थः ।

वैभवानि भुवि भारतकार-

ज्ञानतत्त्वमुकुरः स करोतु ॥ १ ॥

पुण्यधाम्नि कुरुवर्षपृथिव्यां

बालवृद्धपरिसेवितदिक्षु ।

प्राद्यतेष्वथ नृपेषु बभाषे

श्रीपराशरसुतो धृतराष्ट्रम् ॥ २ ॥

दिव्यमक्षि वितरामि तवेदं

पश्य युद्धमितिवाचि मुनीन्द्रे ।

सौबलीपतिस्वाच कुलस्य

प्रक्षयं न खलु वीक्षितुमीशे ॥ ३ ॥

संजयाय समरावधि दत्त्वा

दिव्यमक्षि सहसाथ महर्षिः ।

सर्वमेष कथयिष्यति तुभ्यं

भूपतेरिति निवेद्य तिरोऽभूत् ॥ ४ ॥

संजयोऽथ रणसीमनि गत्वा-

गत्य खिन्नमनसः क्षितिभर्तुः ।

मन्दिरोदरगतस्य पुरस्ता-

द्वक्तुमारभत वीरविनाशम् ॥ ५ ॥

राजराज शृणु यो विषमस्थः

संगरादथ गतः स न वध्यः ।

संविदं मिथ इति प्रतिपद्य

क्षमाभृतो रणभराय विनेदुः ॥ ६ ॥

सेनयोस्तदुभयोरभयैक-

भ्राजमानमनसः शिबिरेभ्यः ।

प्राचलन् भुजभृतो युधि योधा

मूर्तिमन्त इव विक्रमभेदाः ॥ ७ ॥

अदुतं रणरसे मधुरत्वं

पश्य यस्य रसनाय समुक्ताः ।

नेकवेलमस्तृजन्तुपरुद्धाः

सुभ्रवामधरपानमभीष्टम् ॥ ८ ॥

युद्धतूर्यनिनदेर्बलवद्वि-

द्रोऽग्विजित्य रुदितान्यबलायाः ।

विस्मृतस्मररसो रणरौद्रः

कश्चिदाशु चकृषे वरवीरः ॥ ९ ॥

कोऽपि वीरमुकुटः परिरभ्य

प्रेयसीमुरसिजद्वयसङ्गात् ।

संस्मृतप्रधनकुञ्जरकुन्तो

मङ्क्षु वीररसमूर्तिरचालीत् ॥ १० ॥

अस्मि वीररमणीति रमण्या-

मस्मि वीरजननीति जनन्याम् ।

संमदं विदधदुत्सुकचेता-

स्तारतूर्यतरलश्चलितोऽन्यः ॥ ११ ॥

वल्लभास्मि तव चेत् करिकुम्भा-

न्मत्कुचोन्नतिरिपून् परिभिद्य ।

यच्छ मे मणिगणानिति कान्ता-

तर्जितो युधि ययो द्रुतमेकः ॥ १२ ॥

कम्पितः पतसि पादयुगे मे

नेषकोणनिहतोऽपि भयार्तः ।

युध्यसे किमिषुभिः प्रिय भीरुं

भाषुकामिति हसंश्चलितोऽन्यः ॥ १३ ॥

कामयुद्धरसरागवशात्मा

कोऽपि दोलितमना रुचिभाजम् ।

कम्पिनीमहह पाणिगृहीतां

प्रेयसीमसिलतां च ददर्श ॥ १४ ॥

मा कृथा युधि वृथात्मकलङ्कं

मां निधाय हृदये हृदयेऽथ

साहसिन्निह परच च यन्मे

त्वं गतिः प्रियमुवाच परैवम् ॥ १५ ॥

स्पर्धया लसदसिश्चलवेणिः

कुम्भिकुम्भसुभगा सुकुचश्रीः ।

हृत् परस्य सद्विषुः सकटाक्षा-

लोलयत् परचमूश्च वधूश्च ॥ १६ ॥

अस्मि वीरतनया वरवीर-

प्रेयसी च कुरुवीरसवित्री ।

अद्य दृढसमरैरिति माता
 कंचिदाह तिलकाक्षतपूर्वम् ॥ १७ ॥
 पत्युरेव पुरतः सुतमेका स्माह
 साहसनिधेः समरोत्कम् ।
 विक्रमं युधि तथा विदधीथा
 ने यथा भवति वत्स विकल्पः ॥ १८ ॥
 उत्सुकास्मि तव संमुखपश्चा-
 द्घातपङ्क्तिममृतेश्च विषैश्च ।
 अर्जितैर्निजसतीव्रतशक्त्या
 सेक्तुमित्यवदद्भजमन्या ॥ १९ ॥
 आशिषं च तिलकं च जनन्या
 मन्यते स्म कवचाधिकमन्यः ।
 तेन संयति स एव भटानां
 विक्रमेः कवचतां प्रतिपेदे ॥ २० ॥
 कोऽपि पाणिधृतकाष्ठकृपाणो
 बालकोऽप्यनुपतन् जनकं स्वम् ।
 हन्मि वीरतनयानिति जल्पन्
 भक्तिशक्तिभिरधारि जनन्या ॥ २१ ॥
 जीवतां युधि यशांसि मृतानां
 यद्यशांसि च सुरप्रमदाश्च ।
 सत्यमित्यशकुनान्यपि वीरा
 मेनिरे सुशकुनानि चलन्तः ॥ २२ ॥
 वज्रसूचिमुखयोस्तटिनीभू-
 शकसूघटितयोः सुभटेस्तेः ।
 व्यूहयोरथ रथद्विपवाजि-
 स्थास्त्रभिश्च पदिकेश्च विलेसे ॥ २३ ॥
 व्यूहयुग्ममिदमदुतमाप्रं
 तेर्भटैरभवदुद्वटघोरम् ।
 नूनमुल्लसितकेतुकराये-
 राहवाय मिथ आहूयमानम् ॥ २४ ॥
 हाटकीयपटुकंकटपिङ्गे
 ते बले चलदुल्लपताके ।

रेजतुर्युगभिदेऽदुतजिह्वा-
 वोर्वरोद्वदहनाविष दीप्ते ॥ २५ ॥
 संभ्रमप्रसृतदृष्टिचक्षुः
 हुंकृतीरकृत यद्वटवर्गः ।
 तद्भुवं मुहुररातिजयश्री-
 कृष्टिमन्त्रमिह गुप्रमपाठीत् ॥ २६ ॥
 अग्रतो रिपुषु विस्फुरितेषु
 क्रोधिनामिह घथोत्कभुजानाम् ।
 शत्रुतां प्रभव एव भटानां
 भेजिरे मृधविधावदिशन्तः ॥ २७ ॥
 तत्र राजतरथः सितवर्णो-
 ष्णीषवर्मतुरगः कुरुवृद्धः ।
 हेमनद्रुसितपञ्चशिखाभृत्
 तालकैतुरभवन्मृधमूर्धा ॥ २८ ॥
 अर्जुनो रिपुपदानथ पश्यन्
 संगरे गुरुपितामहबन्धून् ।
 बाष्पपूरममुचन्नयनाभ्यां
 शस्त्रमण्डलमथाशु कराभ्याम् ॥ २९ ॥
 तं कृपामयमपाभयशक्तिं
 मङ्गु वीक्ष्य चकितो हरिर्दृष्ट्वा
 आयुधं धर भटस्मरयोगं
 कोऽपि कस्यचिदपीह न किञ्चित् ॥ ३० ॥
 इत्युदीर्य परमं निजहृपं
 विश्वहृपमयमेव मुरारिः ।
 उद्वषप्रलयतत्परजन्तु-
 घ्रातसंकुलमदीदृशदस्मे ॥ ३१ ॥
 वाङ्निदर्शनवशादिति दैत्य-
 द्वेषिणा विरचितप्रतिबोधः ।
 संस्मरन् नवमिवारिषु वैरं
 चापमाप विजयी यमरोद्रः ॥ ३२ ॥
 अर्जुने रणारसस्युशि यावत्
 पाण्डवाः किलकिलां कलयन्ति ।
 तावदुत्क्रियशरासनवर्मा
 धर्मसूरवततार रथान्तात् ॥ ३३ ॥

क्वायमायतभुजेषु परेषु
 क्रोधिषु व्रजति संप्रति राजा ।
 विस्मयं दददिति स्वभटानां
 सोदरैः सह जगाम स भीष्मम् ॥ ३४ ॥
 भीष्ममाप रिपुरेषु शरण्यं
 कौरवा जयरवान्ति चक्रुः ।
 आदधौ चित्तिपत्तिस्तु जयश्री-
 लोभकं शिरसि भीष्मपदाब्रुम् ॥ ३५ ॥
 यत् त्वया सह पितामह येतस्ये
 यच्छ तन्मयि जयार्थमनुज्ञाम् ।
 श्वमुद्गिरति भूभुजि भीष्मः
 स्माह संयति यतस्व जयास्मान् ॥ ३६ ॥
 नाव्रजेरिति यदि प्रधानान्त-
 स्त्वां तदा चित्तिपमुख्य शपेयम् ।
 औचित्योचतुर संप्रति हृष्टः
 किं प्रियं तव क्वं करवाहि ॥ ३७ ॥
 इत्युदीरितगिरं गुह्यमूचे
 प्राञ्जलिः कल्लिन्धीर्धरणीशः ।
 प्रीतिमान् यदि ततः कथय त्वं
 तत्त्वतो निजवधार्थमुपायम् ॥ ३८ ॥
 न म्रिये रणपरैरपि देवे-
 राव्रजेः पुनरपीह कदाचित् ।
 श्वमुल्लसितवाचि स भीष्मे
 द्रोणमाप च नन्वम च राजा ॥ ३९ ॥
 भीष्मवत् कृतवचाः स च राज्ञे
 पृच्छते स्ववधबुद्धिमुवाच ।
 हन्त हन्ति यदि कोऽपि रणे मां
 न्यस्तशस्त्रमिति मे मरुतं स्यात् ॥ ४० ॥
 अग्रियं यदि महन्महनीयात्
 त्वादृशादसमसत्थ शृणोमि ।
 संत्यजामि रणक्षीमनि शस्त्रं
 तदातस्व विजयस्व च शून् ॥ ४१ ॥
 इत्युपायमनपायमवाप्य
 द्रोणतः कृपमवाञ्जगतीशः ।

तं प्रणम्य च निशम्य च तस्म-
 दाशिषं सपदि शल्यमगच्छत् ॥ ४२ ॥
 भूपतिर्जयमतिः प्रणिपात-
 प्रीतिभाजि वरदायिनि शल्ये ।
 प्राच्यमद्रुण्यदेव तदेवो-
 दोगकर्मणि वचः प्रतिवक्तुम् ॥ ४३ ॥
 कर्णमर्णवसुत्परमणस्तु
 द्राजगाम च जगाद च हृष्टम् ।
 युध्यसे न खलु जीवति भीष्मे
 तच्च पातिनि पुनः स्फुरितव्यम् ॥ ४४ ॥
 तद्वचोमतविधायिनि राधा-
 नन्दने हरिरवाप धरापम् ।
 पाण्डुसूनुवदत् पुनरस्मान्
 यो वृणोत्यरिबले वृणुमस्तम् ॥ ४५ ॥
 बुद्धिधाम कुरुभूपसुतानां
 दुर्धियामपरमातृकबन्धुः ।
 शिश्रिये तमथ मङ्गु युयुत्सु-
 स्थक्तबान्धवबलः स्वबलेन ॥ ४६ ॥
 धीनिधिर्जयजयेति गदद्भिः
 स्तूयमानचरितोऽथ पृथाभूः ।
 सैन्यमाप्य निजमादृतवर्मा
 युद्धकर्मणि रथी प्रवृणोऽभूत् ॥ ४७ ॥
 दध्मुरुद्धुररवानथ शङ्खा-
 नर्जुनप्रभृतयो रथभाजः ।
 स्वैर्गुणैरपि तदा विहसद्भि-
 दीर्यमाणमिष खं विरराज ॥ ४८ ॥
 कौरवैरपि विपिष्टदिगन्ता-
 श्चक्रिरे किमपि कम्बुनिनादाः ।
 नूनमम्बरगुणो न रवो यैः
 प्रत्युत ध्वनिगुणं विद्यदासीत् ॥ ४९ ॥
 संमदध्वनिरतीव विरोधं
 बन्धुतां च दधतां भुजभाजाम् ।
 क्रोधतो नु मदतो नु न जानेऽ-
 न्योन्यभेदकलितो मिलितः खे ॥ ५० ॥

निश्चितागतरणोत्सवहृष्यद्-
भीमसेनकृतनादपयोधो ।
व्यह्योरुभयतः सुभटानां
स्वेडसिन्धुभिरमञ्जयत ताभिः ॥ ५१ ॥
विस्फुटीभवितुमुद्रमतान्त-
र्विक्रमेण रणविभ्रमभाजः ।
विस्फुटद्विरिव बाहुभिरुच्चैः
प्राचलन्नुभयतोऽथ भटोद्याः ॥ ५२ ॥
सादिनं हयवरो रथभाजं
स्यन्दनी गजगतं च निषादी
पतिमप्यथ पदातिरवाप
द्वन्द्वयुद्धमिति जातममीशम् ॥ ५३ ॥
मग्नमन्यरदिनो रदयुग्मं
कोऽपि संयति गजः प्रतिमाने
छिन्नमूलमिषुभिर्निजभर्षा
बिभ्रदाप सुरसिन्धुरशोभाम् ॥ ५४ ॥
तादृशं रणविलासमतन्वन्
पर्यताडि शिरसि स्वरदेन
कोऽपिनेव परकुञ्जरहस्ता-
भ्युद्धतेन युधि कश्चन हस्ती ॥ ५५ ॥
कस्यचिद्विषयस्य न बाणा
रक्तपानसुखमापुररीणाम्
तत्करस्फुटितघोरधनुर्ज्या-
टंकृतिध्वनितनश्यदसूनाम् ॥ ५६ ॥
सारसारथिजुषं तरलाश्वं
स्यन्दनं हतपतिं निजपक्षे
कोऽपि मङ्गु विरथो रथभर्ता-
रुह्य संयति जघान विरुद्धम् ॥ ५७ ॥
सादिनो सपदि कोचन युद्धे-
ऽन्योन्यचक्रवहदाहितभल्लो
निर्यथं पुरत एव मिलित्वा
चक्रतुः परहतिं सुरिकाभ्याम् ॥ ५८ ॥
धावतः समिति हर्षितहेषं
कश्चिदात्मतुरगस्य वृदेव ।

पालितेषु परसादिषु सद्यो
न द्विषद्वधमहोत्सवमाप ॥ ५९ ॥
खण्डितैकचरयो विपरीतैः
कोऽपि यान्तमहितं पदपातैः ।
धावितो युधि जघान मुहुर्भू-
स्थापितोद्धृतकरस्फुरकोटिः ॥ ६० ॥
अम्बरोत्पन्नतः प्रपतन्तं
धीरमुल्लसदांसं युधि कंचित् ।
एकमप्यपरि वज्रशिलाव-
न्मेनिरे भयपराः परवीराः ॥ ६१ ॥
मतदन्तिपृतनासु पयोद-
श्रेणिकासु हिमकान्तिरिवैकः ।
द्राक् प्रविश्य परितः स्फुरिताङ्गः
कौमुदीमिव यशांसि वितेने ॥ ६२ ॥
भूतले निरवकाशतयाश्व-
श्रेणिमूर्धसु कृतक्रमचारः ।
उत्पतन्नरिबलेषु बलीयान्
सादिनः सपदि कोऽपि जघान ॥ ६३ ॥
स्वरमप्रहृतसारथिरथ्याः
अथधर्ममधुरेण परेण
चक्रिरे रिपुचमूषु रणप्राक्-
सज्जिता इव रथा रथिहीनाः ॥ ६४ ॥
धैर्यधन्यतममर्जितवत्यो-
र्ध्यातमेकसुभटं सुरवध्वोः ।
हेलया वत बिभेद विषादं
तद्वधूः शिखिपथेन गताये ॥ ६५ ॥
कापि चित्तदयिते च्युतमौलो
नृत्यति स्म निमृतिर्मृगनेषा
तूर्यपाणिधृतकुण्डलताला
तद्वरामरवधूर्विर्रसाभूत् ॥ ६६ ॥
कोऽपि तत्क्षणमदक्षिणपक्ष-
स्वर्गभीरुरपि वीक्ष्य निजस्त्रीम् ।
स्पर्शनव्यसनिनीं स्वकबन्धे
संगमं सृह्यति स्म भट्यात्मा ॥ ६७ ॥

एनमेनमथवा वृषवालि		तान् प्रहारचतुरांश्चतुरोऽपि	
स्वर्धूरिति विचारपरेका	।	प्रेक्षत ध्वनिघनानमरोद्यः	॥ ७६ ॥
वञ्चिता निजहृदेष परामि-		तन्मियो विरक्षितो सकृपाखो	
द्राग्भृता यदधिकाधिकवीराः	॥ ६८ ॥	महुं केकयनृपश्च कृपश्च	।
भीरवोऽपि समसंगतिभीरु-		तत् किमप्यसृजतां युधि येना-	
म्रीडया व्यधुरभीरुवदेके	।	लोकितो रणमणास्य भटेस्तो	॥ ७७ ॥
युद्धमुद्धतकृपाणनिपात-		दुर्मुखस्य धृतराष्ट्रसुतस्य	
म्रीडया मृदितपूर्वकलङ्काः	॥ ६९ ॥	द्राग्बृहद्वलसहायपदस्य	।
लोहमुद्गर इवाङ्गचतुर्दिक्-		साराथं युधि शरेण सरोषो	
खद्गवेगचलनास्फुटमूर्तिः	।	निर्वेधान सहसा सहदेवः	॥ ७८ ॥
कोऽपि निष्फलपरास्त्रनिपातोऽ-		आर्जुनेर्विकिरतः शरवीची	
वासयद्रिपुकुलानि कुलीनः	॥ ७० ॥	व्यानिनादनिपतद्रिपुङ्गेः	।
कर्णतालयुगवीजितमूर्ति-		अच्छिनद्युधि बृहद्वलभूपो	
द्धानलुभ्यदलिगीतचरिषः	।	मार्गयोः सपदि सारथिकेतू	॥ ७९ ॥
कोऽपि भर्तुरनृषो गुरुनिद्रः		तत्कृतप्रतिकृतः स कृतश्चः	
स्वापमाप रदिनो रदतल्पे	॥ ७१ ॥	कोपतः किमपि युद्धमथत	।
एकतः परिकिरन् युधि आद्यान्		फाल्गुनिर्घनघनाघनसान्द्रे-	
भानुमानिष करानभिमन्युः	।	श्चादयन् गगनवर्त्म शरोधेः	॥ ८० ॥
निर्विभेद परतामसमुन्ने-		एकमप्यतुलवीर्यमनेकं	
राततान च महान्ति महांसि	॥ ७२ ॥	मेनिरे निजनिजायविभागे	।
एष विश्वमहितां जयलक्ष्मी-		रोदसी दश दिशोऽपि शरोधेः	
मुद्गरजहितसेन्यमदेन्यम्	।	प्राधयन्तमिष फाल्गुनिमन्ये	॥ ८१ ॥
मन्दराद्रिरिष वार्धिममन्दा-		अप्यभेदापुपलावलिवृष्ट्या	
डम्बरं दुतमलोडयदेकः	॥ ७३ ॥	मण्डपं दिवि विधाय स काण्डेः	।
विस्फुरन्तमिति तं प्रति कोपाद्		अग्निवज्जनकमातुलरीत्या-	
द्राग्बृहद्वलकृपो नृपविप्रो	।	चारयद्रिपुवने निजतेजः	॥ ८२ ॥
पेततुः कुरुचमूचपलाची-		भिन्नभद्रगजरीद्रसुभद्रा-	
लोचने इव तदा रश्मिराजो	॥ ७४ ॥	मन्दनास्त्रगणविक्रमणेन	।
तं बृहद्वलमखण्डबलश्री-		इत्यभिद्रुतकुरुप्रकरेण	
र्मन्युमानभिययावभिमन्युः	।	प्राणिने समिति पाण्डवसेन्ये	॥ ८३ ॥
आर्जुने रणसहायतयाथो		आपपात तटिनीतनयस्य	
केकयचित्तिपतिः कृपमाप	॥ ७५ ॥	स्यन्दनो भुवनभीषणघोषः	।
दन्तिनोरिव तदा कुरुपाण्डु-		चक्रयोगतिभिरेव मृतानां	
प्यूहयोरुभयतो रदनामान्	।	जीवतां च हृदयानि विभिन्दन्	॥ ८४ ॥

आपतन् प्रलयमास्तकल्पः
 सिन्धुसूनुरतुलस्तु बलान्तः ।
 भूभृतां स कटकानि कुलानि
 व्यक्तशक्तिरुदपीडयदये ॥ ८५ ॥
 न श्रमः समञ्जनिष्ठ तटिन्या
 नन्दनस्य धनुषं विधिखेवा
 भूभिभङ्गचललोचनरोचिः-
 स्रग्भिरैव विमुखेषु परेषु ॥ ८६ ॥
 अस्थिरा युधि युधिष्ठिरसेना
 भीष्मभीष्मधनुर्दृष्टबाणैः ।
 तुद्यमानतनुरातनुते स्म
 व्याकुलेषु सकलापि विलापम् ॥ ८७ ॥
 सिन्धुजन्मनि जगत्प्ररोद्रे
 मुञ्चति क्षयकरानिति बाणान् ।
 आरुरोह परमं विषदकैः
 केतुकीव रणबीजणहेतोः ॥ ८८ ॥
 आकुलान्यथ बलानि बिलोक्त्र
 स्यन्दनी पितृपितामहमागात् ।
 अन्यवीरसमरेण सुभद्रा-
 नन्दनः स्फुटमपूर्णेविनोदः ॥ ८९ ॥
 स्वप्रणप्ररिषुणा हृदि विद्व-
 स्तच्चमत्कृतिविकम्पितमौलिः ।
 तादृशे समिति शान्तनवोऽपि
 व्याकुलः कुरुचमूभिरशङ्कि ॥ ९० ॥
 भीष्मसीमनि कृपः कृतवर्मा
 ते च दुर्मुखविंशतिशल्याः ।
 फाल्गुनेर्विशिखबलिगतकेन
 व्याहृताः कमपि कम्पमवापुः ॥ ९१ ॥
 ऐन्द्रिसूनुरभितः परिभिन्नः
 कोपनिर्जितयुगान्तकृतान्तः ।
 अच्छिदत् सपदि दुर्मुखसूतं
 भीष्मकेतुमिषुभिः कृपचापम् ॥ ९२ ॥
 केतुपातकुपिते युधि भीष्मे

कालदण्डवदुदस्यति बाणान् ।
 पाण्डुसेन्यरथिनो दृश दीप्ता
 रक्षितुं नरसूतं परिवन्तः ॥ ९३ ॥
 आपतत्पतगराडिव भीमो
 भीष्माबाणगणघातितकेतुः ।
 तत् किमप्यकृत संगरसङ्गी
 येन वीररस एव स मेने ॥ ९४ ॥
 आत्मयुग्यगजघातितसूत-
 स्यन्दनाश्वनिकराय सकोपः ।
 उतराय तु विराटसुताय
 स्वर्णशक्तिममुचद्युधि शल्यः ॥ ९५ ॥
 पर्वतादिषु गजादयः तस्मा-
 द्दुत्तरस्तरलया युधि शतया ।
 विद्युतेषु कृतगाढनिपातं
 पातितः शिखरदेश इवोच्चैः ॥ ९६ ॥
 खड्गभिन्नरिपुसिन्धुरशुण्डे
 तत्र राक्षि कृतवर्मरथस्थे ।
 भ्रातृमृत्युकुपितो युधि शङ्खः
 सिन्धुजेन रुहधे परिधावन् ॥ ९७ ॥
 शङ्खरक्षधियाव धुनीषं
 दुर्यधं लघु हरोध किरीटी ।
 तत् तयोः प्रलयविभ्रमदाक्षी-
 सायके रणरसः प्रससार ॥ ९८ ॥
 पादचारबलशल्यगदाय-
 ध्वस्तसारथिहयस्तु स शङ्खः ।
 जीवितव्यमिष मङ्क्षु गृहीत्वा
 खड्गमर्जुनरथेऽधिहरोह ॥ ९९ ॥
 सिन्धुसूनुरथ पाण्डुचमूषु
 त्यक्तफाल्गुनरथः प्रणनाद ।
 कोपविस्तृतयमाननतुल्या-
 कृष्टचापदशनायितबाणः ॥ १०० ॥
 लोठयन् गजघटां भटचक्रं
 संहरन् विघटयन् रथबीथीम् ।

सूर्ययन् ह्यययं युधि जातो

वक्षपात इव शुष्णु भीष्मः ॥ १०१ ॥

मार्गेषु गगनं पिदधत्सु

क्रुद्धभीष्मधनुस्त्रसितेषु

अस्तभूधरगुहान्तरमागात्

सोऽपि भीतवदशीतमरीचिः ॥ १०२ ॥

इत्थं भीष्मेऽतिभीष्मे जयसमयसमुद्भूतधूमध्वजोय-
ज्वालाकल्लोललीठान्तरमिव तरसा कुर्वति व्योम बाणैः ।

यावद्युद्धान्निषेद्धं किल निजकुलजानेति पूर्वोद्दिमिन्दु-
स्तावत् ते मत्तवीराः स्वयमतनिषत् व्रीडयेवावहारम् ॥ १०३ ॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते बा-
लभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के भीष्मपर्वणि प्रथमदिन-
साङ्गमवर्णने नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ :: ::

॥ श्रीः ॥

खण्डप्रशस्तो

रामावतारवर्णनम् ॥

(६०) स्थाणुः कूर्मोऽयं यष्टिर्भुजगपतिरसौ भाजनं भूतधात्री
तेलापूरः समुद्राः कनकगिरिरयं घृतवर्तिप्ररोहः ।

अर्चिश्चण्डांशुरोर्चिर्गगनमलिनिमा कज्जलं दह्यमाना
शुश्रेणीपतङ्गा जयति रघुपते त्वत्प्रतापप्रदीपः ॥

हेरघुपते त्वत्प्रतापप्रदीपस्तव प्रताप इव प्रदीपो जयति
प्रकर्षेण वर्तते, अथ प्रदीपसाधर्म्यं प्रतापस्य प्राह । अत्र प्रता-
पप्रदीपे कूर्मः कमठः स्थाणुः स्तम्भोपलम्भहेतुः, तथा भुज-
गपतिः शेषराजोयष्टिर्दीपदण्डः, तथा भूतधात्री वसुंधरा
भाजनं दीपाधारपात्रं, तथा समुद्रास्तैलापूरास्तैलपूर्णाः, तथा-
ऽसौ कनकगिरिः सुमेरुर्वर्तवर्तिप्ररोहे मध्यवर्तिस्त्वादृतुलदशा-
ङ्कुरोऽभूत्, तथा चण्डांशोः सूर्यस्य रोचिः कान्तिः साऽर्चि-
र्वज्रालाऽभूत्, एवंभूते त्वत्प्रतापप्रदीपे दह्यमाना भस्मीभवन्ती
शुश्रेणी वैरिराजिः पतङ्गा अभूविति भावः ॥ ६० ॥

(६१) गङ्गीयत्यसितापगां फणिगणं शेबीयति श्रीपतिं
श्रीकण्ठीयति कैरवीयति कुलं नीलोत्पलानां वने ।
कर्पूरीयति कज्जलं पिककुलं लीलामरालीयति
स्वःकुम्भीयति कुम्भिनामपिघटां त्वत्कीर्तिसंघट्टतः ॥

हेराम त्वत्कीर्तिसंघट्टतस्त्वद्गणः संयोगादसितापगां यमु-
नां गङ्गीयति गङ्गामिवाचरति, सर्वोपि जनरत्यध्याहारः सर्वत्र,
तथा फणिगणं कृष्णसर्पसमूहं शेबीयति शेषमिवाचरति, तथा
श्रीपतिं श्रीकण्ठीयति विष्णुं हरमिवाचरति, तथा वने वने
नीलोत्पलानां नीलकमलानां कुलं समूहं कैरवीयति कैरवमिव
कुमुदमिवाचरति, तथा कज्जलमञ्जनं कर्पूरीयति कर्पूरमिवाच-
रति, तथा पिककुलं कोकिलव्रजं लीलामरालीयति लीलाया यो
मरालो हंसस्तमिवाचरति, तथा कुम्भिनां हस्तिना घटामपि
स्वःकुम्भी ऐरावत्यस्तमिवाचरति, अथ यमुनादीनां कृष्णानामपि
सितायास्त्वत्कीर्तितः संयोगात्सितरूपवत्त्वादिसाधर्म्येण गङ्गा-
द्यारोपो ज्ञेयः । उपमानादाचाररति क्यचि गङ्गीयतीत्यादिरू-
पसिद्धिरिति बोध्यम्, ॥ ६१ ॥

(६२) देव त्वत्करनीरदे दिशिदिशि प्रारब्धपुण्यान्नतो
चञ्चत्कङ्कणरत्नकान्तितडिति स्वर्णामृतं वर्षति ।

स्कीता कीर्तितरङ्गिणी समभवत्तृप्ता गुणयामभूः

पूर्वं चार्थिसरः शशाम विदुषां दारिद्र्यदावानलः ॥

हेदेव हेराम त्वत्करनीरदे तव कर इव नीरदो मेघस्त-
स्मिन्, किंभूते तस्मिन्, दिशिदिशि प्रारब्धपुण्यान्नतो प्रति-
दिशं प्रारब्धा प्रवर्तिता पुण्या पवित्रा उच्चतिर्येन स तस्मिन्,
पुनः किंविशिष्टे, चञ्चत्कङ्कणरत्नकान्तितडिति चञ्चन्ती दे-
दीप्यमाने ये कङ्कणे वलये तयोर्या रत्नकान्तिः सैव तडित्वि-
द्युद्विद्यते यस्मिन्स तस्मिन्, स्वर्णामृतं स्वर्णमेवामृतं पानीयं
वर्षति सति कीर्तितरङ्गिणी कीर्तिरेव तरङ्गिणी नदी स्कीता
जलभरैर्द्विं प्राप्ता समभवत्तृप्ता, तथा गुणयामभूगुणसमूह-
भूमिस्तृप्ता अन्यस्मिन्नपि मेघे वर्षति सति याम्यभूस्तृप्यति
एवं त्वत्करमेघे वर्षति सति गुणयामभूस्तृप्यति, तथा च पुनः
चार्थिसरः चार्थिनो वाचकास्त इव सरः, यद्वा चार्थिनां वाच-
कानां सरो मनो एवं वा तत्पूर्वं स्वर्णाम्भोभिर्भुतं, तथा त्व-
त्करनीरदे वर्षति सति विदुषां विपश्चितां दारिद्र्यदावानलः
दारिद्र्यरूपोऽग्निः शशाम शान्तोऽभूत्, वृष्ट्याप्येते सकलगुणा
भवन्तीति भावः ॥ ६२ ॥

(६३) एकं काञ्चनभूधरं सुवलयं वासः सुधाचारिधिं
तारं तारकराजमण्डलमिदं संप्राप्य सत्कुण्डलम् ।

दूरस्थापि च तेन तेन सदृशं त्वाभूषणं चापरं
स्त्रीमानयहिलेव याचतितरां श्रीराम कीर्तिस्तव ॥

हेश्रीराम तव कीर्तिर्दूरस्थापि दिक्पर्यन्तं प्राप्तापि त्वां
प्रति तेन काञ्चनभूधरादिना सदृशं समानमपरं भूषणमन्य-
ज्यङ्गनं स्त्रीमानयहिलेव स्थिता यो मानः स्वपतिसौभाग्य-

सुखत्वादिगर्वस्तेन यहिला यहहृहीता यहाद्यपस्मारपरवशा
रुहेत्युत्प्रेतायां याचतितरामतिशयेन याचतीत्यर्थः, अन्यापि
य मानिनी मानयहहृहीता भवेत्सा विदेशस्थापि पतिं प्रभ-
विषुं तत्तद्वस्तु याचते, यद्वमण्डलेपि नाप्यते, तथेयं कीर्तिरपि
अपरं भूषणं याचते, किंङ्कत्वा, एकमसहायं काञ्चनभूधरं स्व-
र्णाद्रिं सुखलयं शोभनकटकं संप्राप्य यतो हे स्वामिन् ममैकः
काञ्चनगिरिर्दक्षिणे करे कटकोस्ति वामे तु न किमपीत्येक-
नेवाञ्जनवच्च शोभते पाणी अतोऽपरं तादृशं वलयाख्यं भू-
षणं मह्यं देहीति प्रार्थयते, पुनः किंङ्कत्वा, एकं सुधावारिधिं
हीरसमुद्रं वासो वस्त्रं प्राप्यापरं तत्समं याचते, यतो नह्येकं
वासउपर्यधश्चाङ्गे परिधातुं शक्यते, तथा पुनः इदमेकं तार-
कराजमण्डलं तारकाणां राजा तारकराजश्चन्द्रस्तस्य मण्डलं
सत्कुण्डलं शोभनकुण्डलमेकस्मिन्कर्णे संप्राप्य तत्सममपरकु-
ण्डलं द्वितीयकर्णार्थं याचति, किंभूतं तत् तारमुज्ज्वलं सकल-
कलाभिः संपूर्णमिति भावः । अत्र यहिलेति यहशब्दात्पि-
च्छादित्वादिलचिप्रत्यये ज्ञेयम् ॥ ६३ ॥

(६४) अत्युक्तौ यदि न प्रकुप्यसि मृषावादं न चेन्मन्यसे
तद्वमोदुतवस्तुवर्णनविधौ व्ययाः कवीनां गिरः ।
राम त्वतरुणप्रतापदहनज्वालावलीशोषिताः
सर्वे वारिधयस्तवारिवनितानेचाम्बुभिः पूरिताः ॥

हेराम अत्युक्तौ बहुभाषिते यदि न प्रकुप्यसि चेत्क्रोधं
न कुरुषे तथा मृषावादं असत्यवचनं चेद्यदि न मन्यसे न
जानासि तर्हि तत्किमपि ध्यं ब्रूमः, तत्किमित्याह, हेराम
अदुतवस्तुवर्णनविधौ अदुतमाश्चर्यकारि यद्वस्तु तस्य यद्वर्णनं
शुभवात्खलासैः कथनं तस्य विधौ विधाने कवीनां मेधाविनां
गिरौ वाक्यो व्यया व्याकुला बभूवुरन्यवस्तुवर्णनमनस्काः कव-
योऽन्यदेव व्याचक्षतेत्यर्थः । ननु गिरां शब्दात्मकत्वेनाचेतन-
त्वात्कथं व्ययत्वमिति चेत्सत्यम् । परमत्र कवीनामदुतस्तुतौ
चेतसो व्याकुलत्वे तदुद्ववत्वात्तासामपि व्याकुलत्वमुपचर्यत
इति भावः । अथ तत्किमदुतं वस्तु यस्य वर्णनविधौ कवि-
गिरां व्ययत्वमिति तदाह । हेस्वामिन् सर्वे वारिधयः समु-
द्रास्त्वत्तरुणप्रतापदहनज्वालावलीशोषितास्तव तरुणः प्रत्य-
शोऽयं प्रतापः स एव दहनज्वालावल्योग्निशिखाश्रेणयस्ताभिः
शोषिताः शोषं प्राप्ताः सन्तस्त एव पुनस्तवारिवनितानेचा-
म्बुभिः वैरिस्त्रीनयनाश्रुभिः पूरिता भृताइति, अत्र सर्वसमु-
द्राणां शोषणं पुनश्च तेषां शत्रुवनितानेचाम्बुभिः पूरणमेत-
त्सर्वमदुतमतोऽस्मिन्वर्णने कविगिरौ व्यया इति भावः ॥ ६४ ॥

॥ शेषउत्तराङ्के ॥

॥ श्रीकाशिराजसंस्थापितकाशीधर्मसभायाः संचिप्रं वृत्तम् ॥

आसीत् किल श्रीमन्निखिलराजन्यवृन्दवन्दितचरणकमलः
सकलभुवनविख्यातप्रभावो महानुभावो मानधनप्रधानं श्री-
मदुदितनारायणसिंहशर्मेतिशुभाभिधानो महाराजाधिराजः
श्रीकाशिराजः । स भूपतिरेकदातिप्रबलेन कलिनातितरां पीड्य-
मानस्य श्रौतस्मार्त्तसद्गुर्माचारस्य तन्मूलस्य श्रुत्यादिप्रचारस्य
चोत्तरोत्तरं ह्यममाकलय्य तदभिवृद्धये परमसौजन्याद्यविलगु-
णगणसमृद्धेन श्रीमत्प्रसिद्धनारायणसिंहशर्मेतिनाम्ना प्रसिद्धेन
निजानुजेन सविनयमभ्यर्थितस्तत्कालप्रसिद्धैरसंख्यातगुणगण-
स्तव्यैवाराणसीवास्तव्यैः श्रीभैरवमिश्रश्रीचन्द्रनारायणतर्काल-
ङ्कारप्रमुखैर्विद्वद्भ्यः सह मन्त्रयित्वा तेषामभूतपूर्वां परिषदं स्था-
पयामास । ततः कतिपयदिवसापगमे तस्मिन् महीपाले का-
लवशाच्चलिनीदलगतजलबिन्दुवञ्चलं पाञ्चभौतिकं देहं वि-
हाय निर्वाणपदं प्रविष्टे तेषु तेषु विद्वद्भ्येषु च यथाकालं
लोकान्तरं प्रस्यितेषु सा सभापि फलविशेषमनुत्पाद्यैव कथा-
शेषतामयासीत् । अथ सम्प्रति तस्यैव महाराजस्य राज्यपदं प्र-
शासत् श्रीमत्समस्तसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिनिचयचुम्बित-
चरणारविन्दः शरदिन्दुसुन्दरयशःपूरपूरिताखिलदिगन्तरो नि-
रन्तरसम्पादितसपर्यासंभारसमाराधितमहेश्वरः श्रीमदीश्वरी-
प्रसादनारायणसिंहशर्मेतिशुहृतीतनामधेयो विद्वज्जनविधेयो
महाराजाधिराजः श्रीकाशिराजः श्रीमत्पण्डितवस्तीरामद्विवेद-
श्रीताराचरणतर्करत्नप्रभृतिभिर्विद्वद्भ्यैस्तस्याः परिषदः पुनः स्था-
पनाय प्रोत्साहितः षड्विंशत्यधिकैकोनविंशतिशततमे वैक्रमेऽब्दे
पौषमासस्य कृष्णद्वादश्यां वाराणस्यामरालमालकोपलक्षिते
प्रदेशे एकस्मिन् पाकशासनसदनसुन्दरे स्वमन्दिरे सुधर्मासि
विबुधवराधिष्ठितां “श्रीकाशीधर्मसभे”त्यभिख्यया समलङ्कृतां
विद्वत्सभां समतिष्ठिपत् । स्वीचक्रश्च श्रीमतां सभासदां सम-
त्या वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतविद्यालयावलम्बिनो विद्वद्भ्यो
इतरेऽपि कतिपये नगरनिवासिनः पण्डितश्रेष्ठा राज्यका-
र्याधिकारिणश्च प्रतिष्ठितपुरुषाः प्रधानाध्यक्षोपाध्यक्षलेखा-
ध्यक्षकोषाध्यक्षकार्यनिर्वाहकसामाजिकानां पदानि यथायथं
पालयितुम् । तदाप्रभृत्येव प्रधानाध्यक्षप्रमुखाः परिषदयेसराः
प्रतिचतुर्दश निर्दिष्टचरे मन्दिरे मध्याह्नादूर्ध्वं समेत्य यथासम्भ-
वं सभाकृत्यं निर्वर्त्तयन्ति । तच्च कृत्यं—धर्मसंक्रान्तेषु केषु-
चिद्विषयेषु जातसंशयेभ्यः साक्षात् पञ्चादिद्वारा वा पृच्छद्वा लो-
केभ्यो यथाशास्त्रमुत्तरदानम्, धर्मसंबन्धिनं कमपि विषयमवल-
म्ब्य संस्कृतगिरा सुललितबन्धस्य प्रबन्धस्य निर्माणम्, सभायां
प्रवृत्तायां तद्विषये विचारश्च । अवकाशश्चेदुर्मप्रतिपादकानां

मनुस्मृत्यादिप्रबन्धानां कस्यचित् प्रकरणस्य पाठः, तद्वदुभयत्र-
भ्यस्तत्र संगतेभ्यो लोकेभ्यो देशीयभाषया तदर्थप्रतिपादनम्, स-
कलकृत्यमैलिभूतमद्यावधि सभासद्विरननुष्ठितं केवलमनुष्ठे-
यत्वेन निर्धारितं तावदिदं यत् संस्कृतविद्याया वृद्धये प्रतिवर्षे
परीक्षाकालात् पूर्वं नियमितेषु विषयेषु छात्राणां परीक्षां
कृत्वा तेभ्यो योग्यतानुसारेण छात्रतावेतनस्य पारितोषिकस्य
तत्तच्छास्त्रीयपाठवतारतम्यबोधकानां “व्याकरणप्रविष्ट”^१-
न्याय्युपनाम्नां प्रशंसापत्रस्य च वितरणम् । प्रतिश्रुतं च श्रीमता
तत्रभवता सततसदाचारतत्परेण कीर्तितचरेण महाराजा-
धिराजेनैतत्समाजस्य समुदितकार्यसम्पत्तये प्रत्यब्दं सहस्रमु-
द्राः प्रदातुम् । श्रूयते किलैतस्यां पौषकृष्णचतुर्दश्यां परीक्षावि-
षयाणां परीक्षाणां पारितोषिकस्य च नियमो जातः परीक्षाण्य
विराट्प्रविष्यतीति । संवत् १८२७पौषकृष्णामायाम् ॥

पण्डितशीतलप्रसादत्रिपाठी ।

THE APHORISMS
OF THE
YOGA PHILOSOPHY
OF
PATANJALI.

(Continued from page 177.)

¹ He [now] mentions the result of the conquering of the elements :—

ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत् तदुर्म्मोऽनभिघातश्च
॥ ४६ ॥

Aph. 46. Therefrom spring up [three perfections i. e.] minuteness &c., excellence of body, and non-destruction of the merits of it.

• “Minuteness” [anīmá] attainment of an atomic form

¹ भूतजयस्य फलमाह ।

² अणिमा परमाणुरपतापतिर्महिमा महत्त्वङ्गिमा गुरुत्वप्राप्तिः प्रा-
प्तिरनुस्ययेण चन्द्रादित्यर्शनशक्तिः प्राकाम्यमिच्छा अनभिघातः शरीरान्तः
करणे ईशित्वं सर्वत्र प्रभविष्णुता वशित्वं सर्वाण्येव भूतानि तदुक्तमनुग-
च्छन्ति तस्मै अणिमाद्याः समाध्युपगोगिनो भूतजयात् प्रादुर्भवन्ति एत-
अणिमादयो ऽष्टौ महासिद्धय उच्यन्ते कायसम्पद् वक्ष्यमाणा ताम्प्राप्नोति
तदुर्म्मो अनभिघातश्च तस्य कायस्य ये धर्माः कृपादयस्तेष्वामनभिघातो नाशो
नास्य कुतश्चिदपि भवति नास्य रूपमग्निर्दहति न च वायुः शोषयती-
त्यादियोज्यम् ॥

—or the power of becoming as minute as an atom, [by this power the ascetic can enter into a diamond &c]; [by the word ‘Et cætera’ are meant the other seven perfections viz.] ‘Magnitude’ [mahimá] greatness—or the power of magnifying oneself [by this power the ascetic can occupy as much space as he likes]. ‘Gravity’ [garimá] attainment of heaviness—or the power of becoming heavy; ‘Lightness’ [laghimá] the power of becoming as light as a ball of cotton; ‘Reach’ [prápti] the power of touching the moon &c., with the tip of the finger &c.; ‘Irresistible will’ [prákámya] means non-frustration of desires in the corporeal internal organ; ‘Dominion’ [ísitva] the power of prevailing every-where; ‘Subjection’ [vaśitva] means that all the elements obey (or are unable to disobey) his (the ascetic’s) command. These, viz. ‘Minuteness’ and the other seven perfections, which are conducive to meditation, result from the conquest of the elements, and [they] are called the eight great perfections [mahásiddhi]; the “Excellence of body” which will be described hereafter [in the next aphorism] is attained by the ascetic [who has conquered the elements]; “Merits of it” mean the qualities of the body [of the ascetic], colour &c., their destruction—annihilation—cannot be effected by anything, for example, fire cannot burn nor can air dry up his [the ascetic’s] colour : such and other cases may be considered.

¹ [Next] He mentions what the ‘Excellence of body’ is :—

रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसम्पत् ॥ ४७ ॥

Aph. 47. The excellence of body consists of colour, loveliness, strength, and adamant density.

• “The excellence of body” [‘káya-sampat’—which is one of the three perfections that arise from the conquest of the elements] consists of “Colour” [‘rúpa,’—which means the virtue of becoming white &c. from black &c. and so on]; “Loveliness” [lávanya—excellent beauty—or the virtue of becoming exceedingly beautiful] “Strength” [‘bala’—or the power of becoming very strong] and “adamantine density” [‘vajrasanhananatva’] i. e. hardness of the body like that of a diamond [or the power of making the body as hard as a diamond].

² [Having described the conquest of the elements] He now mentions the conquest of the organs of sense :—

¹ कायसम्पदमाह ।

² वज्रसंहननत्वं वज्रवत्कठिनाङ्गत्वमन्यत्प्रसिद्धम् ॥

³ इन्द्रियजयमाह ।

ब्रह्मस्वरूपाऽस्मिताऽन्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजन्यः ॥ ४८ ॥

Aph. 48. The conquering of the organs of sense results from the restraint performed with regard to perception, nature, egotism, concomitance, and possession of objects.

¹ The ascetic attains victory over the organs of sense, having as aforesaid [Aph. 45] performed restraint with regard to the five states of the organs of sense, viz. "Perception" ['grahana'] the function of the organs of sense directed towards their objects; "Nature" [sva-rūpa] the state of revealing in general—or the eleven organs, viz., [the five organs of action and the five of sense and the mind]; "Egotism" [asmitā] notion of selfishness; "Concomitance" and Possession of objects are as before-stated. [Aph. 45.]

² He (now) states the result of the conquering of the organs of sense :—

ततो मनोजवित्त्वं विकरणभावः प्रधानजन्यश्च ॥ ४९ ॥

Aph. 49. Therefrom spring up velocity of mind, the state of modification, and the conquest of nature.

¹ "Velocity of mind" ('manojavitva') means attainment of rapid motion by the body like that of mind; [that is, the ascetic can move his body from one place to another as quick as the mind.] "The state of modification" ('vikaranabhāva') is, the attainment of functions in the organs of sense independent of body; [that is, the modifications of the organs of sense take place independently of the body at any time, whenever the ascetic desires, with regard to any place or object.]

"The conquest of nature" [pradhāna-jaya, the chief or universal victory,] controlling all things,—[that is altering anything from one state into another at will]. These perfections are attained by the ascetic who has conquered the organs of sense. And these are, here—in this system, called the honey-like [perfections, madhupratīka] because like an individual particle of honey each of them is tasteful.

(To be continued.)

¹ ब्रह्ममिन्द्रियाणां विषयाभिमुखी वृत्तिः स्वरूपं सामान्येन प्रकाशत्वमस्मिता ब्रह्मरानुगमोऽन्वयार्थवत्त्वे पूर्ववत् । एतेषामिन्द्रियाणामवस्थापञ्चके पूर्ववत् संयमकृत्वा इन्द्रियजन्यो भवति ॥

² तस्य फलमाह ।

³ शरीरस्य मनोवदुत्तमो गतिलाभो मनोजवित्त्वकूपयनिरपेक्षाणामिन्द्रियाणां वृत्तिलाभो विकरणभावः सर्ववर्तिशत्वमप्रधानजन्यः । एताः सिद्धयो जितेन्द्रियस्य प्रादुर्भवन्ति ताश्चास्मिन् शास्त्रे मधुप्रतीका इत्युच्यन्ते यथा मधुन एकदेशो ऽपि स्वदते एवमत्येकमेताः सिद्धयः स्वदन्त इति मधुप्रतीकाः ॥

TO THE EDITOR "PANDIT".

SIR,

Allow me to point out, what appears to me to be an inaccuracy in the current number of the Pandit. In translating Śāṅkara Miśra's comment on Kaṇāda, the translator has rendered the word आततायिन् by "felon". But as the Sanscrit word is capable of being used in some such sentence as ममायमाततायो which itself does not admit of being rendered, "he is my felon", it appears that the word "felon" ought not to be fixed as a good rendering for आततायिन्. Some such phrase as "imminent foe," unless it grates on an English ear for its novelty, might imply what आततायिन् denotes, judging from its etymology, आतत+इ+णिन् "one who comes with an आतत or uplifted weapon".

I grant that the English criminal jurisprudence classifies as felonies every one of the crimes enumerated in the well known text which characterises an आततायी; but that is no reason for considering the limitation of the two words "felon" and "आततायिन्" as identical; a fact that ought to be carefully noticed as the only test for the correctness of the rendering of one word into another.

In the last number of the Pandit there is another point that strikes me as somewhat odd and whimsical. One signing himself as शिवप्रसाद holds up for the emulous imitation of our countrymen, the proficiency of the Germans in our ancient mother-tongue; and he reproduces the German soldier's Sanskrit letter, which has recently made some noise in the papers. But it appears to me that if शिवप्रसाद thought it worth his while to do so much, he ought as well to have pointed out the glaring marks of the exceedingly insufficient knowledge of Sanskrit evinced by the German in his very small Sanskrit letter. The phrases सुकुशलोऽस्मि, महदभयगतः, क्षेत्रे सुपार्ष्वते, are but a scanty instalment of the inaccuracies to which Europeans when attempting Sanskrit composition are necessarily liable. Though it will not be palatable to the Europeans, it had better be set down as an inevitable fact that, unless a long residence among the Pandits of this country should unwontedly ripen their knowledge of Sanskrit, the Europeans pretty often fall into egregious mistakes that would excite the smile of a simple-minded indigenous Pandit. The Anglo-maniacs of our country are welcome to applaud the zeal and perseverance of the European Sanskrit scholars and also their exertions in the publication of our ancient works; but to hold up such achievements as the German soldier's letter as an example is a proceeding that we might fairly ask them to spare.

Yours Obediently,
A. HINDU.

THE RĀMĀYAN.

BOOK III.

CANTO I.

THE HERMITAGE.

When Rāma, valiant hero, stood
In the vast shade of Daṇḍak wood,
His eyes on every side he bent
And saw a hermit settlement,
Where coats of bark were hung around,
And holy grass bestrewed the ground.
Bright with Brāhmanic lustre glowed
That circle where the saints abode :
Like the hot sun in heaven it shone,
Too dazzling to be looked upon.
Wild creatures found a refuge where
The court well-swept was bright and fair,
And countless birds and roe deer made
Their dwelling in the friendly shade.
Beneath the green of well-loved trees
Oft danced the gay Apsaras.
Around was many an ample shed
Wherein the holy fire was fed,
With sacred grass and skins of deer,
Ladles and sacrificial gear,
And roots and fruit and wood to burn,
And many a brimming water-urn.
Tall trees their hallowed branches spread,
Laden with pleasant fruit, o'erhead,
And gifts which holy laws require,¹
And solemn offerings burnt with fire,²
And Veda chants on every side
That home of hermits sanctified.
There many a flower its odour shed,
And lotus blooms the lake o'erspread.
There, clad in coats of bark and hide,
Their food by roots and fruit supplied,
Dwelt many an old and reverend sire
Bright as the sun or Lord of Fire,
All with each worldly sense subdued,
A pure and saintly multitude.
The Veda chants, the saints who trod
The sacred ground and mused on God,
Made that delightful grove appear
Like Brahmā's own most glorious sphere.
As Raghu's splendid son surveyed
That hermit home and tranquil shade,
He loosed his mighty bow-string, then
Drew nearer to the holy men.
With keen celestial sight endued
Those mighty saints the chieftain viewed,
With joy to meet the prince they came,
And gentle Sītā dear to fame.
They looked on duteous Rāma, fair
As Soma³ in the evening air,

¹ The *bali*.

² The *homa*.

³ The Moon-God : 'he is,' says the commentator, 'the special deity of Brāhmins.'

And Lakshman by his brother's side,
And Sītā his devoted bride,
And with glad blessings every sage
Received them in the hermitage.
Then Rāma's form and stature tall
Entranced the wondering eyes of all,
His youthful grace, his strength of limb,
And garb that nobly sat on him.
To Lakshman too their looks they raised,
And upon Sītā's beauty gazed
With eyes unclosing, lest their sight
Should miss the vision of delight.
Then the pure hermits of the wood,
Rejoicing in all creatures' good,
Their guest, the glorious Rāma, led
Within a cot with leaves o'erhead.
With highest honour all the best
Of radiant saints received their guest,
With kind observance, as is meet,
And gave him water for his feet.
To highest pitch of rapture wrought
Their stores of roots and fruit they brought,
They poured glad blessings on his head,
And 'All we have is thine,' they said :
Then, reverent hand to hand applied,¹
Each duty-loving hermit cried :
'The king is our protector, bright
In fame, maintainer of the right ;
He bears the awful sword, and hence
Deserves an elder's reverence.
One fourth of Indra's essence, he
His people keeps from danger free ;
Hence honoured by the world, of right
The king enjoys each choice delight.
Thou shouldst to us protection give,
For in thy realm, dear lord, we live :
Whether in town or wood thou be,
Thou art our king, thy people we.
Our worldly arms are laid aside,
Our hearts are tamed and purified,
To thee our guardian, we who earn
Our only wealth by penance, turn.'
Then the pure dwellers in the shade
To Raghu's son due honour paid,
And Lakshman, bringing store of roots,
And many a flower, and woodland fruits.
And others strove the prince to please
With all attentive courtesies.

NOW READY.

Vols. I. and II.

THE RĀMĀYAN OF VALMĒKI,
TRANSLATED INTO ENGLISH VERSE

BY

R. T. H. GRIFFITH, M. A.

Price per Vol. Rs. 6. Postage 6 anas.

BENARES : MESSRS. E. J. LAZARUS & Co.,

CALCUTTA : MESSRS. BERIGNY & Co.,

LONDON : MESSRS. TRÜBNER & Co.,

¹ 'Because he was an incarnation of the deity,' says the commentator, 'otherwise such honour paid by men of the sacerdotal caste to one of the military would be improper.'

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS
AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 57.

Benares, February 1st, 1871.

Vol. V.

॥ भाट्टचिन्तामणिवर्णनम् ॥

अथ प्रकरणपञ्चिकाया गुणप्रभाकरमतप्रतिपादनैकपराय-
कायाः प्रकाशनोत्तरमवश्यं कश्चन भाट्टसिद्धान्तनिरूपणप्रव-
क्तो निबन्धः प्रकाशनमर्हति । यतो जैमिनिदर्शनमवलम्ब्य
त्रायैव मतानि परस्परव्यावृत्तात्यन्तविशेषवन्ति प्रसिद्धान्ति
गुरुमतं भट्टमतं मुरारिमतं च । तत्र मुरारिमतानुसारी द्वाद-
शाध्यायीव्याख्यानपरो निबन्धो नास्त्येव कोऽपि प्रसिद्धान्ति ।
भाट्टमतानुसारिणश्च भाट्टदीपिकाशास्त्रदीपिकाभाट्टरहस्यप्र-
भृतयो यद्यपि बहवो निबन्धा उपलभ्यन्ते ऽथापि ते ऽतिवि-
स्तृताः कठिनतरसंस्कृतयथिताः सुलभपुस्तकाश्चेति कृत्वा ऽयं
भाट्टचिन्तामणिनामधेयः स्पष्टार्थसंस्कृतो नातिप्राचीनोऽपि
प्राचीनतमसंप्रदायानुसारी संतिष्ठतिः सकलभाट्टमतनिबन्धसा-
रसंवाहको ऽतिदुर्मिलपुस्तकः काशीविद्यासुधानिधिचकारने-
त्रातिथिभावमर्हतीति तन्मुद्रणाय सोल्लासं प्रयत्नामहे । र-
चयिता चास्य भट्टकुलतिलको विश्वेश्वरभट्टापराभिधानो गा-
गाभट्टः । योऽयं यावदागोपालाङ्गनमुत्तमोत्तमविद्वदुपमानभावं
प्रतिपदं लभते ।

अथ तस्य प्रथममुद्रणीयतर्कपादस्य प्रकरणानि प्रतिपत्ति-
सौकर्याय सूच्यन्ते ।

- १ शास्त्रारम्भोद्देशः
- २ मङ्गलवादः
- ३ धर्मस्वरूपम्
- ४ धर्मं वेदस्य प्रामाण्यपरीक्षा
- ५ ज्ञानप्रामाण्यनिश्चिन्तिः

- ६ स्वतः प्रामाण्यव्यवस्थापनम्
- ७ प्रत्यक्षनिरूपणम्
- ८ चार्वाकनिराकृतिः
- ९ अन्यथाख्यातिवादः
- १० सामान्यलक्षणाज्ञानलक्षणे
- ११ अनुमाननिर्वचनम्
- १२ व्याप्तिग्रहप्रकारः
- १३ परामर्शविमर्शः
- १४ ईश्वरवादः
- १५ शक्तिवादः
- १६ कारणतावादः
- १७ सृष्टिप्रलयचिन्ता
- १८ विवर्तखण्डनम्
- १९ जगत्सत्यत्वव्यवस्थापनम्
- २० जीवात्मसाधनम्
- २१ मोक्षस्वरूपनिरूपणम्
- २२ उपमानस्वरूपम्
- २३ अर्थापत्तिस्वरूपम्
- २४ अनुपलब्धिस्वरूपम्
- २५ अभाववादः
- २६ शब्दप्रामाण्यनिर्वचनम्
- २७ आकाङ्क्षायोग्यतयोः स्वरूपम्
- २८ तात्पर्यकारणत्वकल्पनम्
- २९ शक्तिग्रहप्रकारः
- ३० वृत्तिस्वरूपम्

- ३१ गौण्यादिलक्षणानिरुक्तिः
 ३२ कृतादिपदभेदप्रदर्शनम्
 ३३ वाक्यार्थस्य लाक्षणिकत्वोपपादनम्
 ३४ प्रसङ्गात्स्फोटनिर्वचनम्
 ३५ प्रवर्तकज्ञानव्यवस्थापनम्
 ३६ विधिभेदप्रकाराः
 ३७ विधिलक्षणम्
 ३८ धात्वर्थनिरुक्तिः
 ३९ आख्यातार्थनिरुक्तिः
 ४० कारकान्वयनिरुक्तिः
 ४१ लकारार्थनिरुक्तिः
 ४२ प्रातिपदिकार्थज्ञात्यादिनिरुक्तिः
 ४३ प्रथमादिसुबर्थनिरुक्तिः
 ४४ समासार्थनिरुक्तिः
 ४५ नञर्थनिरुक्तिः
 ४६ उपसर्गार्थनिरुक्तिः
 ४७ निपातार्थनिरुक्तिः
 ४८ त्वतलाद्यर्थनिरुक्तिः
 ४९ विधिप्रामाण्यम्
 ५० शब्दनित्यत्वम्
 ५१ अर्थनित्यत्वम्
 ५२ संबन्धनित्यत्वम्
 ५३ स्फोटोपपादनं तच्चिराद्विनिश्च
 ५४ वेदानामपौरुषेयत्वस्यसाधनम्

इति ॥

सांख्य० बालशास्त्री

॥ भावचिन्तामणिः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अधिसरयूतटिनीतटमधिसाकेताङ्गणमधितदुद्यानम् ।
 खेलवीरदनीलो बालो मे मानसे सदा भूयात् ॥ १ ॥
 सारं यच्छ्रुतिशिरसामगोचरं यन्मनोवचसाम् ।
 तत्कौशल्यावचसां शिष्टापात्रं महो वन्दे ॥ २ ॥
 विश्वामित्रकुलध्वजः समभवद्यो भट्टनारायण-
 स्तद्वृणस्य करीरतां दधदयं विश्वेश्वराख्यः हृती ।
 गागाभट्ट इति प्रथां दिनकरात्प्रापः पितृलालनाद्
 मीमांसासुनिधिं प्रमथ्य चिनुते श्रीभाट्टचिन्तामणिम् ॥ ३ ॥
 गुरोरथ कुमारिलस्य मुखावद्विषेपि अम-
 क्रमो न सफलो ऽभवद्ववति तत्र कस्योद्यमः ।

स साहसमिति प्रथामवितथां प्रकर्तुं ममो-
 द्यमोयमिति चिन्तयन् बुधजनः परिवाम्यतु ॥ ४ ॥
 अथातो धर्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

अनेन सूत्रेण विषयप्रयोजनकरणद्वारा शास्त्रारम्भकर्तव्यता
 प्रतिपाद्यते । कर्तव्यपदाध्याहारेण जिज्ञासापदे विचारलक्ष-
 या च वेदाध्ययनानन्तरं वेदाध्ययनहेतुको धर्मज्ञानेच्छाप्रयोज्यो
 धर्मप्रमाफलको विचारः कर्तव्य इति सूत्रार्थः । तेन विचार-
 हेतुसूत्रसमुदायरूपशास्त्रस्य धर्मज्ञानप्रयोजनकता धर्मविषयता
 चेक्ता । संबन्धोपि प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः । वेदाध्ययनहे-
 तुकता चाधीतवेदस्य धर्मण पापमपनुदतीत्यादिवाक्येभ्यः ।
 सामान्यतो धर्मज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकज्ञानेच्छाहेतुत्वात् ।
 तथाहि । धर्मणेति वाक्येन सामान्यतो धर्मज्ञाने तदुत्तरं त-
 दनुव्यवसाये धर्मज्ञानत्वसामान्यप्रत्यासत्त्या सकलधर्मज्ञानज्ञान-
 म् । घटत्वसामान्यप्रत्यासत्त्यानीलघटादिज्ञानवत् । ततस्तद्विष-
 यकेच्छेति क्रमेण सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारके-
 च्छाप्रयोजकत्वम् । सा चेच्छा सप्रमाणकधर्मज्ञानं जायतामि-
 त्याद्याकारिका, तादृशेष्टसाधनताज्ञानजन्या च । तादृशज्ञा-
 नज्ञानं च धर्मज्ञानत्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्येति । तेन चा-
 धीतवेदोधिकारी प्रदर्शितः । इदं च सूत्रं स्मृतिरूपं स्वसू-
 चितन्यायानुसङ्गप्रमाणसापेक्षं चेत्यध्ययनविधिप्रलम्बम् । ते-
 नापि वेदाध्ययनानन्तरं तदर्थज्ञानाय विचारविधानात् । तथा-
 हि । स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इत्यत्राध्ययनकरणकभावनायामर्थज्ञा-
 नं भाव्यम् । कर्मनुष्ठानौपयिकत्वेन पुरुषार्थत्वादिति । स्वर्गार्थ-
 त्वमिति चेत् । न । अदृष्टार्थत्वापत्तेः । नाप्यतरयहणम् । पुरुषा-
 र्थाननुबन्धित्वात् । व्याकरणादीनां वेदार्थत्वापत्तेश्च । अङ्गत्वं
 कार्यजनने सहकारित्वं, तच्च वेदाध्ययनस्यार्थज्ञानार्थत्वे उ-
 पपद्यते । व्याकरणादीनां वेदार्थज्ञानोपयोगित्वात् । स्वर्गार्थ-
 र्थत्वे वा तदनुपयोगात् । वेदाध्ययनमिष्टजनकदृष्टार्थकम्,
 अर्थवद्विषयकविहिताध्ययनत्वात्, अङ्गाध्ययनवदित्यनुमाना-
 त् । अत्र स्तोभाध्ययने व्यभिचारवारणाय अर्थवद्विषयकेति ।
 विश्वमन्त्राध्ययने व्यभिचारवारणाय विहितेति । अतो ऽर्थ-
 ज्ञानं भाव्यम् । न चार्थज्ञानस्य भाव्यत्वे ऽनध्यायादिनियमा-
 नां स्वरूपकार्ययोरनुपयोगादध्ययनाङ्गत्वानुपपत्तिः । कार्योपयो-
 गाभावेपि विघ्ननिवारणार्थत्वेन स्वरूपोपयोगित्वात् । नियमा-
 पूर्वं उपयोगाच्च । कर्मार्थकतव्यप्रत्ययस्तु संबन्धमात्रे ला-
 णिकः । विश्वं भुनक्ति सक्तञ्जुहोतीतिवदनीप्सितकर्मत्वप-
 रो वा । ईप्सितकर्मत्वपरत्वेपि स्वाध्यायकर्मकभावनाविशिष्टत-
 त्करणभावनाविधित्वेनैतस्य विधेरर्थज्ञानभाव्यकत्वमिति क-
 श्चित् । अत्र स्वाध्यायत्वं स्वशाखात्वम् । स्वत्वं च परंपरया

ऽध्ययनविषयत्वमनुष्ठानविषयत्वं च । तेन वेदत्रयान्तर्गतैकैकशाखापरः स्वाध्यायशब्दः । तेनाध्ययनानुष्ठानयोः स्वपरंपरापरिवृत्तीताध्ययनानुष्ठानविषयत्वोपपत्तिः । तत्रैतिकर्तव्यतावेष्टायाम् योग्यतया विचार इतिकर्तव्यतात्वेन संबध्यत इति विचारकर्तव्यतासिद्धिः । एवं च “स्यागुरयं भारद्वाजः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योर्थम्” “योर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मे”त्यर्थाभिज्ञतदनभिज्ञनिन्दास्तुती उपपद्यते इति वार्तिकादयः ॥

पितृचरणास्तु प्रोक्तानादिविधावपूर्वसाधनत्वेन ग्रीहीणा-मिवात्रापि प्रयोजनवदर्थज्ञानजनकत्वेन स्वाध्यायस्यैव भाव्यत्वं, वेदार्थज्ञानस्य द्रव्यप्राप्तिप्रतिष्ठौपयिकत्ववत्कर्मानुष्ठानौपयिकत्वमिति लोकसिद्धं पुरुषार्थत्वं, द्रव्यार्जनवत् । अतोऽर्थविधिः प्रतिवृत्तादिनियमवदध्ययननियमार्थः । नन्वध्ययननियमस्य निषेधेषु नोपयोगः, अध्ययनेनैव विध्यर्थं ज्ञानं विधेयानुष्ठानेन फलमाप्नुयादितिवदध्ययनेनैव निषेधार्थं ज्ञानं निषेधानुष्ठानेन प्रत्यवेयादिति कल्पनायां निषेधाध्ययने प्रवृत्त्ययोगादिति चेत् । न । तत्रागत्या ऽध्ययनेनैव निषेधार्थमज्ञानं प्रत्यवेयादिति कल्पनात् । न चैतावता ऽदृष्टार्थकत्वं, नापि विनियोगभङ्गः । यदेव विज्ञया करोतीति वाक्यं तु अर्थज्ञानस्य नाकृताबोधकं, किं तु अद्वेषनिषज्जन्यज्ञानार्थवादः । अस्तु वा यत्करोतीति वैदिककर्मसामान्यमुद्दिश्य विद्यापदलक्षितार्थज्ञानविशेषनियमार्थः सचकृताबोधकः, ग्रीहिविधिवत् । तथापि न कृत्वपूर्वार्थज्ञानजनकत्वेनैवाद्देश्यता, येनाध्ययनस्याकृता स्यात्, स्याच्च प्रकरणापेक्षा । स्वाध्यायस्योद्देश्यत्वादेव तद्वैतैकत्वाविवक्षया वेदानधीत्येत्यादिस्मृतेरेतन्मूलकत्वं न तन्मूलकान्यन्तरकल्पनागौरवम् । तेनार्जनविधिवद् अर्थज्ञानजनकत्वेनैवाद्देश्यतेति अर्थज्ञानफलकविधिर्विचारकर्तव्यतात्वेपक इत्याहुः ॥

तेनार्थज्ञानपर्यन्तं गुरुकुलवासो विचारकरणं चाध्ययनविधेः फलम् । कृत्वधिकारनियमाच्च । तथाहि । वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यमित्यादिवाक्येर्ब्राह्मणाद्यङ्गत्वेनोपनयनं विधीयते । अष्टवर्षे ब्राह्मणमुपनयीतेत्यादिवाक्येषु ब्राह्मणाद्युद्देशेनाष्टवर्षत्वादिविधिः तत्संनिधिपठितश्चाध्ययनविधिः कर्तुंसापेक्षः कार्यापेक्षानुपनीतानेव कर्तुं शक्नुमिति इत्यध्ययनविधिप्रयुक्ताध्ययनजन्यार्थज्ञाने त्रैवर्णिकानामेव सिद्धे कर्तुविधयो ऽप्यर्थज्ञानोपायात्वेपकत्वाभावलाघवसहजता ब्राह्मणादिपरा इव भवन्तीति शूद्रादेरुपनीतकर्तृकाध्ययनजन्यार्थज्ञानरूपाङ्गसंपादनासमर्थस्य नाधिकारः । तमभ्यापयतीति संनिधिसिद्धेपनीतकर्तृकत्वानुवादः । यद्वा उप-

नयनाध्यापनवाक्ययोः प्रयोजककथाकाराविवक्षया उपगमनाध्ययनविधिः । अष्टवर्षो ब्राह्मण उपगच्छेत्सोधीयीतेति शास्त्रान्तरीयत्वेन स्वाध्यायविधेर्नामर्थक्यम् । कर्मणां नित्यतया उपनयनाध्ययनयोः फलतो नित्यत्वम् । यद्वा

ब्रह्मसूत्रं विशां कालं शौपनायनिकः परः ।

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते

इति वाक्येन अनधीयानां ब्राह्म्या भवन्तीति निषेधेन च नित्यत्वसिद्धिः । अधीतवेदस्य प्रयोजनकत्वं चैत्वमवसेयम् । विधीनां प्रवृत्तिजनकप्रवर्तनाज्ञानम्, अर्थवादानां प्राशस्त्यज्ञानं, मन्त्राणां विशिष्टार्थस्मरणं, नाम्नां कर्मभेदो गुणफलेष्वन्धःसंकल्पलाघवं च, साम्नामह्वराभिष्यक्तिः, स्तोभानां सामकालपूर्तिः, उपनिषदां पारलौकिकफलककर्मप्रवृत्तिजनकशरीरव्यतिरिक्तजीवात्मज्ञानं, क्रमज्ञानादि च यथेष्टमूहनीयम् । इवमङ्गानां वेदोपकारकत्वम् । तच्च शिष्यायाः स्वरादिनिश्चयद्वारा, कल्पस्य शास्त्रान्तरसंदिग्धविध्युपसंहाराद्वारा, न्यायसंभ्यार्थसंशयनिर्णयद्वारा च, व्याकरणस्य वैदिकोद्दिष्टज्ञानद्वारा, छन्दसां वैदिकवाक्यपरिमाणद्वारा, ऋगैतिष्यस्य वैदिककर्मप्रयोगोपयोगितिष्यादिज्ञानद्वारा, अधीतवेदजन्यार्थज्ञानोपयोगित्वम् शास्त्रारम्भसिद्धिर्वैधी । अधिकरणं च पञ्चाङ्गम् ।

विषयः संशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरः ।

प्रयोजनं च पञ्चाङ्गं शास्त्रे ऽधिकरणं स्मृतम् ॥

संगतिश्चेत् क्व चित्पाठः । तच्चैत्यम् । अध्ययनविधिर्विषयः । वेदाध्ययनोत्तरं धर्मो धर्मज्ञानफलकविचारविधायको न वेति संशयः । अध्ययनस्य मुख्यलोच्यारणपूर्वकोच्यारणरूपत्वात्तस्य विश्वजिदुत्स्वर्गार्थत्वादधीत्य ज्ञायादिति ज्ञानावधिना न कर्तव्य इति पूर्वपक्षः । उक्तयुक्त्या ऽध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्ततया तस्य विचारमन्तरेणासंभवात्कर्तव्यः । स्मृतिस्त्वध्ययनकरणकभावनोत्तरकालं ज्ञानमिति व्याक्येया, सुत्यनुरोधेन सिद्धान्तः । प्रयोजनं स्पष्टम् । इवमत्र ऽवधिकरणानि द्रष्टव्यानि । तथा च सिद्धं धर्मज्ञानार्थं शास्त्रमारम्भणीकमिति । तज्ज्ञानं च स्वक्यप्रमाणसाधनप्रयोगविचारद्वारेणेति तच्चिन्ता । एवं सूत्रे अकारप्रश्लेषेणाधर्मचिन्तया अपि शास्त्रे विषयत्वमुक्तम् ॥

अत्र जैमिनेर्विघ्नाभावनिश्चयाद् यस्यादौ न मङ्गलाचरणे प्रवृत्तिरिति कीर्णोः । वस्तुतस्तु अतः पदेन अध्ययनहेतुत्वोक्तैरानन्तर्यस्याप्यर्थमाप्तत्वादवशज्ज्ञानार्थक्यापत्त्या अष्टवर्षो मङ्गलार्थकः । तत्त्वं च समाप्तिविघ्नध्वंसान्यतरहेतुत्वेन विहितत्वम् । विधायको वेदस्त्वाचारानुमेयः । न च नास्तिकान्यकादम्बर्यादावन्वयव्यतिरेकव्यभिचारेण मङ्गलस्य तद्वेतुत्वेन

विधिर्न संभवतीति वाच्यम् । व्यभिचारस्य हेत्वन्तरप्रयुक्ततया श्रुतिबोधितहेतुत्वबाधकत्वाभावाद्भिन्नसमसंख्याकमङ्गलत्वेन कारणत्वकल्पनाद्वेति जीर्णाः । समाप्तेर्बुद्धिप्रतिभादिदृष्टसामर्थ्यजन्यतया मङ्गलाजन्यत्वेन विघ्नध्वंसहेतुत्वेन विहितत्वं मङ्गलत्वमिति मङ्गलकृत् । अत्र चिन्तयन्ति । विघ्नध्वंसस्य न भाव्यता, अपुरुषार्थत्वात् । न च समाप्तिजनकत्वेन तस्य पुरुषार्थता । समाप्ता विघ्नसंसर्गाभावस्यैव जनकतया ध्वंसस्याजनकत्वात् । अन्यथा विघ्नान्त्यन्ताभाववद्वारब्धस्य समाप्तिर्न स्यात् । इष्टसाधनत्वभाव्यत्वयोः समानप्रकारकत्वनियमात् । न च विघ्नसंसर्गाभावस्यैव भाव्यता । अन्त्यन्ताभावप्रागभावयोर्ध्वंसवदजन्यत्वेन संसर्गाभावत्वस्य भाव्यतानवच्छेदकत्वात् । अतो ऽदृष्टद्वारा मङ्गलस्य बुद्धिप्रतिभादीनां च दृष्टद्वारा समाप्तिजनकत्वम् । यदि चोपवापकर्मत्वेन तुषाणामन्वये तादृशनियमस्य व्यभिचार इति विभाव्यते तदा कीर्णकप्रतिपत्तिकर्मत्वातिरिक्तकर्मत्वान्वये तादृशनियमाद्भिन्नध्वंसत्वस्य भाव्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तिरेव । अदृष्टकल्पनागौरवं तु विघ्नध्वंसस्य फलत्वेपि मङ्गले पूर्वोत्तराङ्गोपसंहृतये तुल्यमिति दिक् ॥

चोदनालक्षणेऽर्थो धर्मः ॥ २ ॥

अनेन सूत्रेण धर्मस्वरूपं तत्प्रमाणं चोच्यते । न तावद्यागापूर्वाभयनिष्ठा धर्मत्वं जातिः । यागस्य क्रियेच्छान्यतररूपतया क्रियात्वेनेच्छात्वेन च संकरात् । अतो ऽपूर्वनिष्ठैव सुखकारणतावच्छेदिका धर्मत्वं जातिरिति नैयायिकाः ॥ अपूर्वमजानतामपि यागादिकर्तरि धार्मिक इति प्रयोगाद्वेदबोधितेष्टसाधनत्वरूपो यागापूर्वाभयनिष्ठोपाधिरेव धर्मत्वमिति केचित् । वस्तुतस्तु अलौकिकश्रेयःसाधनत्वेन विहितक्रियात्वं विहितत्वं वा धर्मत्वम् । सोमादिष्वङ्गत्वेन विहितेष्वतिव्याप्तिवारणाय तृतीयान्तम् । अलौकिकत्वं च वेदतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणागम्यत्वे सति प्रमितिर्विषयत्वम् । वेदत्वं च न मुख्यवेदप्रयोगविषयत्वं शास्त्रासमुदायत्वं वा, शास्त्रात्वस्य वेदैकदेशत्वरूपतया आत्माश्रयात् । नापि संदिग्धकर्तृकवाक्यत्वम् । वादिनोः संदेहाभावेन मध्यस्थस्य वादिपञ्चाशयववाक्यप्रयोगजन्यतया तत्र पक्षतावच्छेदकज्ञानाभावेनान्यान्याश्रयात् । अतो मन्त्रत्वब्राह्मणत्वव्यापकजातिविशेषो वेदत्वमिति केचित् । तदपि पौराणमन्त्रब्राह्मणत्वव्यापकपुत्राण्येति व्याप्तेर्न युक्तम् । शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वे सति शब्दाजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यप्रमाणशब्दत्वं वेदत्वमिति चिन्तामणिः । अत्र लौकिकवाक्ये ऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं, घटादिवारणाय द्वितीयं,

स्मृतिपुराणादिव्याख्यातिव्याप्तिवारणाय शब्दाजन्येति । तादृशेश्वरीयज्ञानजन्यत्वाद्वेदस्य लक्षणममन्वयः । अपौरुषेयवाक्यत्वं वेदत्वम् । अपौरुषेयत्वं च पौरुषेयभिन्नत्वम् । पौरुषेयत्वं च न तावत्स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वम् । स्वातन्त्र्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाद्, व्यर्थविशेषणत्वात्, पट्यमानभारते ऽव्याप्तेश्च । नापि शब्दाजन्यवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानजन्यजातीयत्वं, पट्यमानभारते अव्याप्तिवारणाय तज्जातीयेति । महाभारतादावसंभवात् सर्वस्यैव शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वात् । तदुच्चारणेच्छाजन्यवाक्यत्वं, तदर्थधीजन्यवाक्यत्वं वा, सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चरितजातीयत्वं वा स्मृतिपुराणादिव्याप्तिवारणाय सजातीयेति । एतादृशपौरुषेयत्वाभावस्य वेदे सत्त्वात् । तथा च सिद्धमपौरुषेयं वाक्यं वेद इति । उपपादयिष्यते चेदमुपरिष्ठात् । अनिष्टसाधनकलञ्जभ्रष्टादौ व्यभिचारवारणाय श्रेयःपदम् । अपूर्वं व्यभिचारवारणाय विहितेति । तत्त्वं च विधिविषयभावनान्वयित्वम् । तेन फलसाधनत्वेन विहितक्रियाद्रव्यगुणादीनां धर्मत्वम् । एतेन विहितक्रियाजन्यत्वमपूर्वनिष्ठमेव धर्मत्वमित्यपास्तम् । धर्मः सरति कीर्तनादित्यादौ तु लाक्षणिकः प्रयोगः । एवं च “यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणी”ति ।

“इत्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।

अयं तु परमो धर्मः”

इति निर्धारणश्चापि संगच्छते । न चैवं श्येने धर्मत्वापत्तिरिष्टत्वात् । प्राणवियोगरूपहिंसायाः श्येनफलत्वेन श्येने हिंसात्वाभावाच्चिषेधाप्रवृत्तेरधर्मत्वायोगात् । तदुक्तम् ।

हिंसा हि फलमेतेषां भिन्ना तेभ्यः स्वरूपतः ।

सा हि प्राणवियोगात्मा श्येनस्तत्रासिवत्पृथक् ॥

यदि च प्राणवियोगानुकूलव्यापारस्य हिंसात्वमुपेयते तदाप्यदृष्टाद्वारकव्यापारस्य हिंसात्वात् श्येने तदभावः सुवचः । अस्तु वा हिंसात्वं तथाप्यग्नीषोमीयहिंसावद्विधेयतया निषेधाप्रवृत्तेर्धर्मत्वापत्तिः । यागे रागादङ्गे वैधी प्रवृत्तिरित्यादि प्राभाकरवचनं निर्युक्तिरुक्त्वादनादेयम् । यदि च तत्र हिंसात्वाभावेप्यदृष्टाद्वारकमरणानुकूलव्यापारस्याभिचारत्वेन

“अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छैर्विशुध्यति”

इति स्मृत्या ऽभिचारस्य निषिद्धतया तत्राधर्मत्वं विभाव्यते, तदा तस्यान्यतररूपेण धर्मत्वेपि न क्षतिः । अलौकिकपदेनैव विवाहार्थमिथ्यावादस्य विधेयत्वेपि धर्मत्वं व्यावर्त्यते । तस्य विवाहमात्रसाधनतया तदभावात् । अत एव

पञ्चानृतान्याहुरपातकानि

इति पातकत्वाभावमात्रं तत्र, न तु धर्मत्वम् । उपनिषज्जन्यात्मज्ञानस्याविद्यानिवृत्तिद्वारा मोक्षजनकस्य प्रमात्मान-

प्राप्तत्वात्तलौकिकत्वमिति न तत्रधर्मत्वम् । अस्तु वा तत्र धर्मत्वम् । निषेधबोधितलौकिकानिष्टसाधनत्वमधर्मत्वम् । इदमप्यबधेयम् । स्वप्रकृतगङ्गाङ्गानादीनां मिथ्यात्वेऽपि श्रेयःसाधनतया धर्मत्वम् ।

“यस्यायस्यामवस्थायां यदात्कर्म करोति यः ।

तस्यांतस्यामवस्थायां तत्तत्फलमुपाश्रुते, ॥

इति वचनात् । अतः सिद्धं क्रियादीनां धर्मस्वरूपत्वम् ॥ इत्यप्रमितिकरणं वेदः । तत्रापि प्राधान्येन विधिनिषेधौ । ननु बोधं विधिस्तेन च कथमलौकिकश्रेयःसाधनत्वबोध इति चेत् । अत्र केचित् । लिङादिश्रवणे प्रवृत्तिर्जायतइति लिङादिज्ञानं प्रवृत्तिसामर्थीजनकम् । सा च कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छारूपा विकीर्षा, तज्जनकज्ञानं च लिङादिभिर्जन्यते, तच्चेष्टसाधनत्वबलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानम् । अन्यतराभावे प्रवृत्त्यजननात् । अतो लिङादिज्ञानेन चित्तयज्ञानजननात् चित्तयेऽपि शक्तिः । पुष्पवन्तश्चन्द्रवद्गुणपदार्थत्रयस्य बोधः । अन्ययश्च तेषां विधेयधात्वर्थः । एवं च यागादिनिष्ठेष्टसाधनताबोधादुर्मे प्रामाण्यं, निषेधेष्वपि कलञ्जभक्षणादावनिष्टसाधनत्वबोधादधर्मप्रामाण्यमिति ॥ मीमांसकास्तु विधेः प्रवर्तनायां शक्तिः । चन्द्रजन्यप्रवृत्तौ प्रवर्तनाज्ञानस्य हेतुत्वात् । प्रवर्तनाज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वम् अहमेनं प्रवर्तयामि आचार्यो मां प्रवर्तयतीत्यनुभवात् । न च तत्रेष्टसाधनत्वज्ञानमेवप्रवर्तकम् । अनिष्टसाधनेऽपि आचार्यप्रवर्तितोऽहं करोमीत्यनुभवात् । प्रवर्तमा च परनिष्टप्रवृत्तिहेतुः प्रवर्तकधर्मः । प्रवर्तकधर्मत्वं चाहमेनं प्रवर्तयामीति देवदत्तस्त्वां प्रवर्तयति नाहमित्यादिप्रतीतिसाक्षिकं, भोजनस्य स्वमिष्टप्रवृत्तिहेतुत्वेन प्रवर्तनात्ववारणाय परनिष्ठेति प्रवृत्तिविशेषणम् । आचार्यत्वादिवारणाय प्रवृत्तिहेतुरिति । प्रवृत्तिहेतुलिङादिवारणाय धर्मत्वं समवेतत्वं बोध्यम् । स च धर्मो लोके रक्षादिरूपो वेदे तु तदसंभवात् लिङादिनिष्ठोऽलौकिकः कल्प्यते । प्रवृत्तिजनकत्वं च प्रवृत्तिविशेषेष्टसाधनताज्ञानजननद्वारेत्यादिप्रैष्टसाधनताबोधकत्वात्सिद्धं विधेः प्रामाण्यम् । एतच्च न्योत्यान्वयवादे स्फुटीकरिष्यते । एवमर्थवादानामपीष्टसाधनयागविशेषकलक्षितप्राज्ञस्थप्रकारकप्रमितिजनकत्वेन भावनाविशेष्यकप्राज्ञस्यादिप्रमितिजनकत्वेन वा प्रकारांशे अनधिगतार्थगन्तृत्वं विशेष्यश्रे धर्मप्रमाजनकत्वं शेषपादनीयम् । एवं मन्त्राणां निर्वाणान्यादिस्मारकत्वेनानधिगतार्थगन्तृत्वरूपप्रामाण्यासंभवेऽपि कृत्रिमसंज्ञादिफलकत्वमेव प्रामाण्यमिति कीर्त्तयः ॥ अङ्गताविधिसंज्ञानद्वारेष्टसाधननिर्वापादिविशेष्यकमन्त्रप्रकारकप्रकाशयतादिसंसर्गकप्रमाप्रयोजकत्वेनोभयोपपत्तिरिति सोमेश्वरः ॥

प्रयाजादिमन्त्रादिविशिष्टेन भावयेदिति प्रयोगविध्यर्थं पदार्थं पदार्थविधया प्रामाण्यमिति मिश्राः ॥ वस्तुतस्तु मन्त्राणां मन्त्रवाक्यार्थबोधजनकत्वेनैव प्रामाण्यं निर्वाणान्यादिसंसर्गस्यानधिगतत्वेनानधिगतार्थगन्तृत्वोपपत्तेः । इष्टसाधननिर्वापस्य विशेष्यत्वादुर्मेप्रामाण्यापपत्तेश्च । यदि च स्वसमानाधिकरणत्वाव्यवहितपूर्वस्यप्रवृत्तिज्ञानाविषयविषयकत्वरूपमनधिगतार्थकत्वं विभाव्यते तदा सुतरां स्मारकत्वेऽपि प्रामाण्यापपत्तिः । एवं नान्वां सप्रकारकप्रमितिजनकत्वेन प्रामाण्यम् ॥

तस्य निमित्तपरीष्टिः ॥ ३ ॥

धर्मं वेदः प्रमाणमित्युक्तं, तत्संभवति नवेति परीक्षा, प्रत्यक्षादीनां धर्मप्रामाण्यासंभवनिरूपणद्वारा क्रियतइत्यर्थः । किं नाम प्रामाण्यं, प्रमाकरणत्वम् । ननु किं प्रमात्वम् । उच्यते । यथार्थानुभवत्वम् । यथार्थं च तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकज्ञानत्वं, भ्रमवारणाय विशेष्यकान्तम्, रजतविशेष्यकद्रव्यत्वप्रकारकज्ञाने रजतत्वप्रमात्वधारकं तत्प्रकारकमिति । न च रङ्गरजतयो रजतरङ्गप्रतीतिः प्रमात्वापत्तिः, ज्ञानैक्येन तद्वद्विशेष्यकत्वतत्प्रकारकत्वयोः सत्त्वादिति वाच्यम् । तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वस्य विवक्षणात् । तत्रापि येन संबन्धेन तद्वत्त्वं तेन तत्प्रकारकत्वं बोध्यम् । अतो न समवायेन लोहितः स्फटिक इति ज्ञानेऽतिप्रसङ्गः । न चैवं पाकरक्ते इदानीं श्यामरूपवानिति प्रतीतिः प्रमात्वप्रसङ्गः । यदवच्छिन्नेत्यस्य विवक्षितत्वात् । रूपप्रकारताया वर्तमानकालावच्छिन्नरूपवद्विशेष्यकत्वानवच्छेदकत्वात् । अन्ये तु अयं विनाशीत्यादौ मतुपो वर्तमानार्थत्वासंभवेन संबन्धार्थकत्ववदत्रापि संबन्धार्थकत्वादव्याहतमेव प्रमात्वमित्याहुः ॥ निर्विकल्पकस्य तु धर्मप्रमाभयबहिर्भूतत्वमेवाकरे व्यक्तम् । अस्तु वा तस्यापि प्रमात्वं, विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वस्यैव प्रमात्वात् । अत्र ज्ञानत्वघटितमेव प्रमात्वं सुवचं, तथापि तस्य स्मृतिसाधारण्येन तत्कारणस्य प्रमाणान्तरतापत्त्यानुभवत्वघटितमेवानुमन्यन्ते सांप्रदायिकाः । अनुभवत्वस्य जातित्वेन ज्ञानत्वाघटितत्वाच्च गौरवमित्यन्ये ॥ वस्तुतस्तु ज्ञानत्वघटितमेव तत्त्वाघवात् । न च स्मृतिकारणस्य प्रमाणान्तरतापत्तिः । इष्टत्वात् । निर्युक्तिकप्रवादस्य हेतुत्वात् । अत एव मन्त्राणां स्मारकत्वेऽपि प्रामाण्यम् । अनुभवत्वं च स्मृतिभिन्नज्ञानत्वं, स्मृतिजनकतावच्छेदकजातिविशेषो वा । न च स्मृतौ निश्चयत्वेन ज्ञानत्वेन वा जनकतेति वाच्यम् । गौरवात् । बहुतरामियताजनकवृत्तिस्त्वाच्च । न च स्मृतितोऽपि स्मृतिजननाच्चाबुभवत्वेन स्मृतिहेतुतेति वाच्यम् । प्रथमानुभवस्यैव सं-

स्कारद्वारा तत्र हेतुत्वात् । न च स्मरणेनानुभवजन्यसंस्कार-
नाशस्मरणोत्तरमस्मरणप्रसङ्गः । चरमस्मृतेरेव तच्चाशक्त्यक-
ल्पनात् । अतो ऽनुभवत्वेन स्मृतिजनकता । संस्कारं प्रति तु
उपेक्षान्यनिश्चयत्वेन । संशयात्संस्काराजननाश्चिन्त्येति । स-
मानप्रकारकस्मृतेरेव संस्कारनाशकत्वकल्पनात्समूहालम्बना-
दितो नैकैकगोचरक्रमिकस्मरणानुपपत्तिः । उद्बोधकसमवधा-
नस्यैव तत्तत्स्मृतिजनकत्वात् । उपेक्षात्वं च प्रवृत्तिनिवृत्त्यज-
नकज्ञानत्वम् । तादृशेन संस्कारानुत्पत्तेः सर्वसंमतत्वात् । उ-
पेक्षान्यत्वं च उपेक्षात्वात्यन्ताभावत्वम् । तेनांशे उपेक्षात्मकस्यां-
शे ऽनुपेक्षात्मकस्य सुवर्णवृत्ते इति ज्ञानस्याद्यांशेन संस्कारजन-
कत्वमप्रत्यूहम् । तदंशे उपेक्षात्वाभावसत्त्वात् । इदं रजत-
मिति ज्ञाने प्रकारांशे प्रमात्वाभाववत् । अतो ऽनुभवत्वं जा-
तिः ॥ वस्तुतः संस्कारं प्रति उपेक्षान्यसंशयान्यानुभवत्वेन स्मृतिं
प्रति ज्ञानत्वेन जनकता, नातः पण्डसंस्कारकल्पनेति युक्तम् ।
एवं च संस्कारजनकतावच्छेदकतया ऽनुभवत्वजातिसिद्धिरि-
ति ॥ संस्कारश्च सविषयकः । अन्यथा पटविषयकानुभवस्य
स्वजन्यसंस्कारसंश्लेषेन स्मृतिहेतुत्वे घटत्वप्रकारकानुभवात् त-
द्विशेष्यकस्मरणोपपत्तिः । अतः समानप्रकारकसमानविशेष्यक-
संस्कारस्य तादृशस्मृतिं प्रति हेतुत्वाच्चानुपपत्तिः । एवं च
स्मृतिजनकतावच्छेदके ऽनुभवत्वस्याप्रवेशेन लाघवम् । समा-
नविशेष्यकसमानप्रकारकत्वेनैव स्मृतिजनकत्वादिति दिक् ॥
स्मृतित्वं च ज्ञातविषयकज्ञानत्वं, संस्कारजन्यज्ञानत्वं वा ।
एवं चाज्ञातविषयकं बाधकज्ञानरहितज्ञानं प्रमेति फलितम् ।
अनेनैवाशयेनाशुहीतयाहित्वं प्रामाण्यमित्याचक्षते । न चैवं
शुहीतविषयकधाराबाहिकज्ञानस्याप्रामाण्यप्रसङ्गः । कालस्य
षडिन्द्रियवेद्यत्वेन पूर्वक्षणाविशिष्टघटस्य विषयीकरणेन तादृ-
शस्योत्तरज्ञानाविषयतया ऽनधिगतार्थविषयकत्वसंभवात् । म-
न्त्राणामनुवादवाक्यानां स्मृतीनां च स्वसमानाधिकरणस्वा-
व्यवहितपूर्वक्षणावर्तिज्ञानाविषयविषयकत्वस्वरूपाशुहीतयाहि-
त्वेन प्रामाण्योपपत्तिः ॥ तानि च प्रमाणाणि प्रत्यक्षानुमानो-
पमानशब्दार्थापत्त्यनुपलब्ध्याख्यानि षड् लौकिकानि । धर्म-
प्रमाणाणि विधिर्येवादमन्त्रनामधेयस्मृतिशिष्टाचाररूपाणि ष-
ट् । धर्मभेदकानि शब्दान्तराभ्याससंख्यानामगुणप्रकरणान्त-
राणीति षट् । धर्माङ्गताबोधकानि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरण-
स्थानसमाख्येति षट् । श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रवृत्तिरूपाणि
षट् क्रमबोधकानि । वचननामलिङ्गान्यतिदेशप्रमाणाणि । स्था-
नापत्तिरूपप्रमाणम् । प्रत्यान्वानप्रतिषेधार्थलोपरूपाणि बा-
धप्रमाणाणि । एवमेकत्रिंशदलौकिकप्रमाणाणि । एषामा-
लोकसंयोगादिवत्सहकारितामात्रं, विधिरेवात्र मानमित्यपि

केचित् ॥ इदं तु चिन्त्यते । ज्ञानप्रामाण्यं ज्ञानहेतुभिर्बहेतुज-
न्यं ज्ञानयाहकभिर्बज्ञानवाह्यं चोत्तरज्ञानसामयीजन्यं ज्ञान-
याहकसामयीवाह्यं वेति ॥ अत्र नैयायिकाः । प्रमात्वं ज्ञान-
सामान्यकारणभिर्बकारणजन्यतावच्छेदकम् । ज्ञानवृत्त्यनित्य-
धर्मत्वात् । अप्रमात्ववदित्यनुमानेन प्रमात्वस्येन्द्रियादिगत-
गुणजन्यत्वं सिद्ध्यति । दोषाभावस्य कारणत्वे गौरवात् ।
पीतः शङ्ख इति शङ्खप्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गाच्च । अन्यव्यतिरेकाभ्यां
तद्वेतुकत्वसिद्धेश्च । एवं च प्रमायां गुणः धर्मे दोषः कार-
णम् । किं च रङ्गादपि रजतज्ञानोत्पत्तिदर्शनाच्च ज्ञानमात्रस्य
तत्प्रकारकत्वावच्छिन्नतद्विशेष्यकत्वनियमः । अतस्तत्र भिन्ना
सामयी वाच्या । ज्ञानसामान्यकारणजन्यत्वे जन्यज्ञानमात्रस्य
प्रमात्वप्रसङ्गः । तेन प्रामाण्यप्रामाण्यं च परत उत्पद्यते ।
एवं ज्ञानान्तरेण गृह्यते । तच्च इदं ज्ञानं प्रमा, गुणवत्कार-
णजन्यत्वात्, अर्थक्रियासंवादाद्, बाधाभावाद्, इत्याद्यनुमा-
नम् । संवादात्वं च तद्विषयविषयकत्वम् । न चैवं वेदवाक्य-
जन्ययागस्वर्गसाध्यसाधनभावज्ञाने ऽर्थक्रियासंवादाभावाद् न
कदापि प्रामाण्यनिश्चयः स्यादिति वाच्यम् । तेषामीश्वरवा-
क्यजन्यतया गुणवत्कारणजन्यत्वेन तदनुमानात् । न चार्थ-
क्रियादिज्ञानेषु कथं प्रामाण्यनिश्चय इति वाच्यम् । अगत्या
तत्र स्वतःप्रामाण्यबहाङ्गीकारात् तस्मात्परतः प्रामाण्यं नि-
श्चीयतइत्याहुः ॥ सिद्धान्तस्तु अनन्तगुणानां हेतुत्वमपेक्ष्य
ज्ञानसामान्यसामयीजन्यत्वस्यैवोचितत्वात् । दोषवदिन्द्रिय-
जन्यस्यापि धर्म्यं प्रमात्वाच्च । एतेन गुणज्ञानज्ञाप्यत्वं दो-
षाभावज्ञानज्ञाप्यत्वं चापास्तम् । अनेकदोषाभावाणामननुग-
तत्वेन गौरवात् । अतो न ज्ञानोत्पत्तेः परतस्त्वं, नापि ज्ञप्तेः
परतस्त्वं संभवति । तथाहि । नोदकाहरणरूपार्थक्रियाज्ञाने-
नार्थनिश्चयद्वारा पूर्वज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयः । तस्यापि स्वप्ना-
वस्थायामर्थव्यभिचारेण तेनार्थनिश्चयासंभवात् । नापि तज्ज-
न्यसुखोपस्थित्या । अयथार्थादपि स्वप्ने चन्दनलेपादिज्ञानात्सु-
खोत्पत्तेस्तस्याप्यर्थव्यभिचारात् । किं चोदकाहरणादिरूपार्थ-
क्रियया व्याप्यविधया घटनिश्चयः । व्याप्तिश्च संबन्धरूपेति
नाशुहीते संबन्धिनि शहीतुं शक्यते । तत्र संबन्धिघटज्ञाने
स्वत एव प्रामाण्यनिश्चयो वाच्यः । एवं गुणज्ञानसंवादाज्ञान-
योरपि । न चैताभ्यां विषयो निश्चेतुं शक्यते । न च तत्रापि
ज्ञानान्तरेण प्रामाण्यनिश्चयः । अनवस्थापत्तेः । एवं च स्वत
एवार्थतथात्वनिश्चयो वाच्यः । एवं तर्हि घटादिज्ञानेपि स्वत
एव प्रामाण्यं, तस्यापराधाभावात् । तेन ज्ञानयाहकण्यैव तस्य
ज्ञानमिति सिद्धं प्रामाण्यज्ञप्तेः स्वतस्त्वम् । किं च ज्ञानं न
प्रत्यक्षम् । तस्य प्रत्यक्षत्वे निर्विकल्पप्रत्यक्षशरणाय निष्पत्तिः

रक्षन्निर्विशेष्यकत्वनिःसंसर्गकत्वानां विनिगमकाभावेन ज्ञाणामपि प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवात् । न च विशिष्ट-
वैशिष्ट्यप्रत्यक्षे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य हेतुतया
तदभावाच्च निर्विकल्पकप्रत्यक्षतापत्तिरिति वाच्यम् । विशेष्ये
विशेषणमिति रीत्या एकत्रेभ्यमिति रीत्या वा तादृशप्रत्यक्षे
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य हेतुत्वाभावेन तद्वीत्या
निर्विकल्पकप्रत्यक्षतापत्तेर्दुर्वारत्वात् । एवं चावश्यकप्रतिबन्ध-
प्रतिबन्धकभावकल्पनमपेक्ष्यात्मनिष्ठगुणप्रत्यक्षे तादात्म्येन ज्ञा-
नस्यैव धर्माधर्मभावनानामिव ज्ञानभावनादृष्टसाधारणवैजा-
त्यकल्पनया तज्ज्ञात्यवच्छेदेनैव वा प्रतिबन्धकत्वकल्पनमुचि-
तम् । ज्ञानामीत्याद्यनुभवानामपि अनुभवामीत्युपनीतभानत्व-
म् । एवं च विषयनिष्ठज्ञाततया तच्चिष्टमेव ज्ञानमनुमीयते । घ-
टो ज्ञानवान् ज्ञाततावत्त्वादिति । तत्र घटत्वनिष्ठप्रकारतानि-
रूपितविशेष्यतासंबन्धेन ज्ञानानुमितौ तादृशप्रकारतानिरूपि-
तविशेष्यतारूपप्रामाण्यग्रहः । न च ज्ञाततायाः प्रमात्वाव्या-
प्यतया तदनुमापकत्वासंभव इति वाच्यम् । प्रमात्वस्याननु-
मेयत्वात् । ज्ञानानुमाने समानसंविदसंबन्धतया ज्ञानत्ववत्प्र-
मात्वस्य स्वतस्त्वसंभवात् । न च ज्ञातताया मानाभावः,
तस्या विषयज्ञानातिरिक्ताया आवश्यकत्वात् । तथाहि । न
तावद्विषयता ज्ञानस्वरूपा । घटप्रकारकभूतलविशेष्यकज्ञाना-
दुत्तलप्रकारकघटविशेष्यकानुव्यवसायापत्तेः । नापि विषयस्व-
रूपा, विशिष्टज्ञानसमूहात्मन्योरवैलक्षण्यपत्तेः । अत उ-
भयातिरिक्ता, सा च नित्या, लाघवात् । अन्यथा जनन्ततत्त-
द्विषयकज्ञानैरनन्ततत्तद्विषयतोत्पत्तिश्चाशकल्पनागौरवापत्तेः ।
एवं च नष्टयुधिष्ठिरादिविषयकज्ञानोत्पत्तिरपि सुलभेति
युक्तम् ॥ अन्ये तु आत्मघटयोर्व्याप्यतालक्षणाः संबन्धो मान-
सप्रत्यक्षः सविषयतेत्याहुः । तेषां भावं नाकलयामः ॥ अन्ये
तु तत्तज्ज्ञानजन्या तत्तद्विषयनिष्ठा ज्ञातता सा च नष्टभावि-
विषयनिष्ठापि । न चासतोः कथं कार्योत्पत्तिरिति वाच्यम् ।
द्वित्वादिवदुत्पत्तौ बाधकाभावात् । न च तत्र नष्टद्वित्वस्य
स्मरणमिति वाच्यम् । अननुभूतद्वित्वस्य स्मरणासंभवात् । न
च यावदाश्रयप्रत्यक्षं विना कथं द्वित्वप्रत्यक्षमिति वाच्यम् ।
लाघवेन संयोगप्रत्यक्षे तस्य हेतुत्वाङ्गीकारेण व्यासज्यवृत्ति-
धर्मप्रत्यक्षे तस्य हेतुत्वाभावेन तत्प्रत्यक्षस्य सुवचत्वात् । न
चाश्रयप्रत्यक्षं विना कथं तच्चिष्टगुणप्रत्यक्षमिति वाच्यम् । वा-
युप्रत्यक्षाभावे ऽपि तच्चिष्टस्पर्शप्रत्यक्षस्य त्वयैवाङ्गीकारात् ।
अतो द्वित्वबहुत्वयोर्भाविभूतपदार्थनिष्ठत्ववत् तत्तज्ज्ञानो-
त्पाद्यविषयताया अपि भाविभूतपदार्थनिष्ठत्वम् । न च द्वि-
त्वादेर्गुणस्य समवायिकारणाभावेन भाविभूतयोः कथमुत्पत्ति-

रिति वाच्यम् । समवायसंबन्धेन भावकार्योत्पत्तौ तादात्म्य-
संबन्धेन द्रव्यस्य जनकतेति समवायिकारणकार्यकारणभावस्य
वक्तव्यत्वेन संख्यायाः पदार्थान्तरत्वेन विषयतावत् समवाये-
नोत्पत्त्यभावेन समवायिकारणानावश्यकत्वात् । संख्याया वि-
षयतायाश्चाभावं जानामि, अभावौ द्वौ, चतुर्विंशतिर्गुणा इ-
ति प्रतीत्या ऽभावगुणादिनिष्ठतया स्वरूपसंबन्धेनैवात्पत्त्य-
ङ्गीकारेण समवायिकारणानावश्यकत्वात् । न च द्वित्वादी-
नामाकस्मिकत्वप्रसङ्गः । अपेक्षाबुद्धेरैव जनकतया नियामक-
त्वात् । अपेक्षाबुद्धेरभिध्यञ्जकत्वे तु नित्यतया न तदापत्ति-
प्रसङ्गोपि । न च कार्यसमवेतगुणत्वेनानित्यत्वानुमानात् कथं
नित्यत्वमिति वाच्यम् । एकत्वेनाङ्गीकृतासु अक्षणादिव्यक्तिषु
व्यभिचाराद्, अनुकूलतर्काभावेनाप्रयोजकत्वाच्च । न च आ-
श्रयाभावे विषयताद्वित्वादेः क्वावस्थानमिति वाच्यम् । कपा-
लादिनाशे क्षणमात्रं घटादेरिव विषयताया अपि सत्त्वे बाध-
काभावात् । अतो नष्टघटादावपि घटो ज्ञात इत्याद्यनुभ-
वाद् भूतभाविनिष्ठत्वमिति दिक् ॥ अत एव ज्ञानजन्यज्ञात-
तावत्त्वाद् घटं जानामीति कर्मत्वोपपत्तिः । तस्मादतिरिक्ता
विषयता । किं च ज्ञानेच्छाकृतिसंस्काराणां समानविषयकत्वे-
नैव कार्यकारणभावे लाघवादपि विषयता ऽतिरिक्ता, सैव च
ज्ञातता, तयैव ज्ञानं दृश्यते, तच्चिष्टप्रमात्वमपीति स्वतस्त्व-
म् ॥ नन्वेवमिदं ज्ञानं प्रमा नवेति संदेहो न स्यात्, ज्ञाना-
ग्रहे धर्मिज्ञानाभावात्, तद्वृत्ते तच्चिष्टप्रमात्वस्यापि ग्रहादिति
चेत् । नायं ज्ञानविशिष्टप्रमात्वसंशयः, किं तु विषयसंशय
एवायं, पुरोवर्त्तिनि रजतत्वमस्ति वा नवेति रजतादिज्ञानो-
त्तरं प्रमात्वस्मरणे रजतादिज्ञाननाशात्तत्संशयोपपत्तेः । यद्वा
धर्मिज्ञानाभावेपि धर्मान्द्रियसन्निकर्षमात्रेण संशयोत्पत्तिः ।
यद्वा सत्यपि प्रामाण्यज्ञाने दोषवशादेव तदुत्पत्तिः । दोष-
श्चानभ्यासदशानापक्षत्वमिति । तस्मादुक्तं ज्ञप्तिप्रामाण्यस्य
स्वतस्त्वमिति ॥ गुरवस्तु घटादिमात्रविषयकं न ज्ञानं, सर्व-
ज्ञानानां त्रिपुटीविषयकत्वाङ्गीकारात् । त्रिपुटी च ज्ञानात्म-
विषयरूपा, तेन सर्वं ज्ञानं घटं जानामीत्याद्यनुव्यवसायाकार-
मिति त्वेनैव स्वस्य घटादिविषयकत्वग्रहणात्ततः प्रामाण्यमि-
त्याहुः ॥ मुरारिमिश्रास्तु घटादिज्ञानोत्तरं घटं जानामीत्या-
द्यनुव्यवसायो जायते तेन घटत्ववद्विशेष्यकत्वघटत्वप्रकारक-
त्वरूपप्रामाण्यग्रह इत्याहुः ॥ वस्तुतो जलादिज्ञानोत्तरं प्रवृत्त्या
जलादिनिश्चयोत्तरं पूर्वज्ञाने प्रामाण्यं जानातीति कश्चित् ॥
कश्चित् ज्ञात्वा प्रामाण्यं प्रवर्तते इत्यनुभवाज्ज्ञातं ज्ञानं प्रमा
न वेत्यादिसंशयानुभवाच्च ज्ञानमात्रे स्वतः प्रामाण्यनिश्चयो
युक्तः । नापि परतः प्रामाण्यं क्वचित्सिद्धान्तभङ्गापादकम् ।

किं तु कुत्र चित्स्वतः प्रामाण्यबहः । क्व चित्परत इत्यननुगत
एव प्रामाण्यबहः । शक्तिबहवत् । तेन वेदजन्यज्ञाने संशयाभा-
वात्स्वतः प्रामाण्यं, तद्विचित्रानि तु परतः प्रामाण्यं ज्ञायते ।
अत एव स्मृतिजन्यज्ञाने सन्मूलकत्वगुणज्ञानादेव प्रामाण्यं सि-
द्धान्तेष्वङ्गीकृतमिति युक्तमुत्पश्यामः ॥

इति गागाभट्टकृतमाट्टचिन्तामणौ ज्ञानप्रामाण्यविचारः ॥

॥ अथ बालभारतस्य ॥

॥ द्वितीयः सर्गः ॥

वीरोदचिरशायित्वात् पीयूषमिव संचितम् ।
स्कारयन् भारतं व्यासः श्रीकृष्णावतरः श्रिये ॥ १ ॥
राजानमहनि स्नानमथ भीष्मार्कतेजसा ।
गोभिरुल्लासयामास निशाकाले जनार्दनः ॥ २ ॥
निशान्तोदयटिते वीरमुक्तिद्वारे रवौ ततः ।
कोन्तेयाः कोरवाः क्रोञ्चव्यूहव्यूहकृतोऽमिलन् ॥ ३ ॥
शिरोसि भूभुजामेव शरपातेरपातयत् ।
कलानि नालिकेरामिव सिन्धुसुतस्ततः ॥ ४ ॥
राक्षां भीष्मशरोत्क्षिप्वा मूर्धानो युधि नृत्यताम् ।
वरयिणीं सुरवधूमिव द्रष्टुमगुर्दिवम् ॥ ५ ॥
क्षिप्रानां नभसि क्षमापमूर्ध्नां स्वस्मिन् प्रपातिनीः ।
रोषारुणा दृशोऽपश्यद्वीष्मः पुलककन्दलः ॥ ६ ॥
धुनीसुतशरोद्भूतेरास्ये राक्षां सकुण्डलेः ।
सर्वाङ्गफलद्रोमसूयैन्दुफलपादपः ॥ ७ ॥
इत्यस्य विशिखापातेर्वातेरिव विलोडिताम् ।
विलोक्य बाहिनीं क्रोधादधावद्भुजः ॥ ८ ॥
मर्मविद्विद्विषां बाणैः कटाक्षैरिव सुभ्रुवः ।
पुरतस्ताड्यमानोऽपि हृष्यन्नेवापपात सः ॥ ९ ॥
स बाणविद्रुसर्वाङ्गं गलद्रक्तं द्विषद्भुलम् ।
मनसः कोपतप्रस्य धारागृहमिव व्यधात् ॥ १० ॥
तमभ्यधावत् क्रुद्धोऽथ धुनीसूनुः किरन् शरान् ।
संहर्षेणालपातालकुमारप्रकरोपमान् ॥ ११ ॥
पार्थस्य चापतः सिन्धोर्मर्यादात इवोर्मिमिः ।
शरैः प्रसन्ने सन्धद्विलोकान् रोदुमवारितैः ॥ १२ ॥
विक्रमोपक्रमस्ताभ्यां तदा कोऽपि तथा दधे ।
व्योमापि विशिखस्तोमे रोमाञ्जीव यथैक्ष्यत ॥ १३ ॥

स्पर्शैकपेयं मधुरममरीकारकारणम् ।
अन्योऽप्यारेभिरे वीरा द्वन्द्वयुद्धरसायनम् ॥ १४ ॥
क्षतेभकुम्भोद्यन्मुक्ताक्षलोच्छलितसीकरम् ।
रेमे कलिङ्गवाहिन्यां भीमः साकं जयन्त्रिया ॥ १५ ॥
भीमभिन्नकरिष्वेक्षितवेशिषु मञ्जताम् ।
तथ्यसन् जीवितपाणशरखं जीवतां मृताः ॥ १६ ॥
व्योम्नि भीमक्षतोत्क्षिप्वा द्विरदा नीरदा इव ।
रक्तवर्षैः कलिङ्गेष्वत्पातं कंचिदसूचयन् ॥ १७ ॥
भीमोऽवधीच्छक्रदेवं भानुमन्तं च गोपतिम् ।
इत्युत्थिते ध्वनौ सिद्धा न्यधुरिन्द्रार्कयोर्दृशम् ॥ १८ ॥
ततो मूर्च्छत्यतद्वीरमुन्ननाद वृकोदरः ।
दिग्गवा द्यां तदैवन्त षट्दृष्ट्वाण्डशङ्कया ॥ १९ ॥
कुम्भीन्द्रेणैव भीमेन यमलीलावता युधि ।
ध्वस्तो वीररसस्येव प्रासादः केतुमान् नृषः ॥ २० ॥
अथ भीष्मास्त्रविरथस्तां चमूमत्यतापयत् ।
मारुतिर्मरुतोद्भूतजीमूत इव भानुमान् ॥ २१ ॥
सौभद्रशरवीचीभिः कुमारः कुरुभूपतेः ।
बालद्रुम इवाम्भोदधाराभिर्विधुरीकृतः ॥ २२ ॥
शराः सुयोधनादीनामितश्चेतश्च पातिनः ।
व्येजयन् संयतिश्रान्तमार्जुनिं वाजमारुतेः ॥ २३ ॥
द्रुमाणां कुसुमानीव यशसि क्षमाभुजां क्षिपन् ।
तचातित्वरया वायुरिवायात् कषिकेतनः ॥ २४ ॥
विषयविशिखास्तस्मिन्नकिंचित्करतां ययुः ।
नरोऽतिनीरसे नारीनिरीक्ष्यगुणा इव ॥ २५ ॥
कीनाशदासहस्तायैरिव भल्लिनखोत्कटेः ।
असून् क्रष्टुं विषयेषु विष्वक् पते तदाशुगेः ॥ २६ ॥
कोन्तेयकृतेर्वीरेन्द्रेर्विध्यमानः समन्ततः ।
उद्विग्न इव तीक्ष्णांशुस्तदास्ताद्रिगुहां गतः ॥ २७ ॥
ततोऽवहारव्याहारभाजि भीष्मे भुजाभृतः ।
ययुर्निजनिजं धाम धामनिहृतवह्नयः ॥ २८ ॥
द्वितीयमहः ।
अथोत्थारणश्रद्धाः संनद्धा दोर्भृतोऽमितः ।
रक्तकण्टकान्त्योन्नेः क्षपाशेषे तमोऽक्षिपन् ॥ २९ ॥

भीष्मो व्यूहं व्यधाद्वैरिदर्पसर्पाय गारुडम् ।
 तद्गुह्यगलहस्तार्थमर्धचन्द्रमथेन्द्रभूः ॥ ३० ॥
 अभीष्टोद्गमसङ्ग्राममिथोदानसुहृत्तमाः ।
 परस्परं प्रशंसन्तः प्रीता भुजभृतोऽमिलन् ॥ ३१ ॥
 तदापलिप्रकीर्णालबालार्कद्युतिमालया ।
 न प्रत्यङ्गं लगन्तोऽपि प्रहारा जङ्घिरे भटेः ॥ ३२ ॥
 प्रविष्टौ कुरुसैन्येषु द्रुतं भीमघटोत्कचौ ।
 मध्येषु सममाबद्धौ बालकस्य कराविव ॥ ३३ ॥
 तच्चापयोः शरासारैर्नो मुहुर्मुहुः कति ।
 कटाक्षैर्लक्षितास्तीक्ष्णैः कालराशिदृशोरिव ॥ ३४ ॥
 रिपुराजशरश्रेणिस्तयोर्परि निष्फला ।
 पपात जलमृदृष्टिरुषारण्यधोरिव ॥ ३५ ॥
 भीमसेनपृष्ठत्वेन हृदयान्तःप्रवेशिना ।
 मूर्च्छां कौरवभूभर्तुर्मृतिदूतीव योजिता ॥ ३६ ॥
 तस्मिन् मूर्च्छाभृति हृते दूतेन रथशायिनि ।
 कृष्णाद्येस्तद्वलं चक्रे विषशं विशरारुभिः ॥ ३७ ॥
 द्रुतमाहितमोहेन नृपेणोत्साहितस्ततः ।
 पालिं वीररसस्येव भीष्मः कृष्टं धनुर्दधौ ॥ ३८ ॥
 मुहुर्धन्व धुनीसूनोः शरापातैर्नैतान्नतम् ।
 भटालिचर्वणञ्चययमवक्राभमेत्यत ॥ ३९ ॥
 एकैकङ्कपचास्तचिचीभरुधिरारण्ये ।
 सपार्थरथपत्यश्वं निमज्जयितुमुद्यतः ॥ ४० ॥
 विश्वेषामीशभीष्मस्य विशिखोर्मिषु मज्जताम् ।
 न किं भवार्णवोत्तारपोतः पोतत्वमेषितः ॥ ४१ ॥
 हृत्युपालभ्यमानोऽन्तरनन्यमतिकेर्नृपेः ।
 विभुर्भीष्मरथस्यायं निनाय रथमार्जुनम् ॥ ४२ ॥
 प्रसरन् भीष्मदावाग्निबाणकीलाचयोऽयतः ।
 चण्डेः पाण्डवकाण्डानां वातैरेव विवर्तितः ॥ ४३ ॥
 रिपुच्छेदोच्छलद्वाणे चापचक्रे किरीटिनः ।
 प्राकार इव संलीनं पाण्डुसैनिकजीवितैः ॥ ४४ ॥
 भीष्मस्य विशिखानेव छिन्दन् भिन्दन् परान् शरैः ।
 गुरोर्भक्तिं च शक्तिं च दर्शयामास वासविः ॥ ४५ ॥

ततस्तस्यद्वयो भीष्मः कृष्णो नाराचपञ्जरे ।
 निनाय निजशौर्यश्रीजयश्रीकेलिकीरताम् ॥ ४६ ॥
 कृष्णो विवभतुर्भीष्मप्रहारक्षतजोक्षितो ।
 कालीकटाक्षकपिशप्रभो कालभुजाविव ॥ ४७ ॥
 गाङ्गेयवसुमुख्यानां सायकानां समागमे ।
 तदासीत् पाण्डवी सेना गणिकेव पराङ्मुखी ॥ ४८ ॥
 शिथिलं युध्यमानेऽथ फाल्गुने गुरुगौरवात् ।
 सुधारेर्भीष्मनिर्घातेः साक्रन्दे चाखिले बले ॥ ४९ ॥
 स्वार्थसार्थच्छिदे पार्थ पदबन्धमथो युधि ।
 यदेवं दीप्रमुद्गान्तं न वृद्धं विनिषेधसि ॥ ५० ॥
 अद्य हन्म्यहमेवामुं किं त्वयेत्युद्गमद्वचाः^२ ।
 चण्डांशुचक्रचण्डांशुचक्रज्वालाज्वलन्नभाः ॥ ५१ ॥
 दृष्टः कथं बलद्वीवेस्त्रसद्भिस्त्रिदशैरपि ।
 रथायादुयवेगश्रीस्ततार क्रुधा हरिः ॥ ५२ ॥
 कालापकम् ।
 तं प्रेत्यायान्तमुद्गान्तः स्मेरो हृष्यन् प्रसन्नदृक् ।
 रोमाञ्ची चञ्चयंश्चापमाचष्ट वसुरष्टमः ॥ ५३ ॥
 यद्वाहि नाथ मुक्तिं मे द्राग् दतां त्वत्सुदर्शनम् ।
 मूढाश्चिरं तपःकृष्टं सेवन्ते दर्शनान्तरम् ॥ ५४ ॥
 द्रुतमुत्तिकृते कैश्चिन्नाथ पूज्योऽपि कोप्यसे ।
 धन्योऽहमपकर्तास्मि किंचिच्च कुपितोऽसि च ॥ ५५ ॥
 इत्युक्तिपरिभक्त्या च चक्राप्रिसृहयापि च ।
 नमन्मूर्धनि गाङ्गेये मुक्तिलक्ष्मीकटाक्षिते ॥ ५६ ॥
 अनूत्पत्य समुत्थाप्योत्पुत्थारोप्य रथे हरिम् ।
 जज्ञेऽर्जुनस्त्रिजगतीप्रेक्षणीय इव क्षणम् ॥ ५७ ॥
 शुभम् ।
 विश्वेश कोऽयमारम्भः संरम्भस्त्यज्यतामयम् ।
 प्रभावः प्रेत्यतां प्रेहन् स्व एव मयि बिम्बितः ॥ ५८ ॥
 इत्युक्त्वा हृष्टवैकुण्ठकम्बुनादैः कृतोद्यमाः ।
 ज्यानादेराह्वयत् पार्थः सुरीर्वरवरोत्सुताः ॥ ५९ ॥
 भुजगीव भुजा तस्य कृष्टचापबिलायजा ।
 असूतेवाशुगान् सर्पान् नरेन्द्रेरपि दुर्धरान् ॥ ६० ॥

१ सममेव द्वौ इति पा० ।

२-दुलः इति पा० ।

तुल्यकालोच्छलच्छस्त्रैरोधि क्रोधनेरयम् ।
 संभूय भूभुजां भारैर्जम्भारिरसुरैरिव ॥ ६१ ॥
 अथोत्कृतद्विषट्टेहवाहनायुधकेतनम् ।
 माहेन्द्रमस्त्रं माहेन्द्रिर्त्र्यधाद्विश्वक्षयक्षमम् ॥ ६२ ॥
 कोऽप्यासीत् खण्ड्यमानानां पाण्डवास्त्रैर्विरोधिनाम् ।
 धीवरैर्धूयमानानां शङ्खानामिव निस्वनः ॥ ६३ ॥
 पतन्त्येव बलाङ्गानि विखण्ड्याहर्तुमुत्सुकाः ।
 व्यलसन् रक्तकुल्यासु पिशाचास्तिमिरूपिणः ॥ ६४ ॥
 धनंजयजये घोरा बहुभ्यासभुजामदम् ।
 तदोच्चैरमुचन्नब्धितरणे तारका इव ॥ ६५ ॥
 पार्थास्त्रक्षणासैन्योद्यद्रक्तसिक्त इवारुणः ।
 दिनेशः प्रविवेशब्धौ तदा स्नानमनोरथः ॥ ६६ ॥
 आप्रभातं रणाम्भेधौ संपृक्तं दिवसात्यये ।
 तदिति व्यथितं चक्रद्वयं विघटितं तदा ॥ ६७ ॥

तृतीयमहः ।

अथावासेषु निर्वर्त्य शर्वरीं स्वप्नसंगरैः ।
 व्यूहेन्द्रं कौरवाश्चक्रुरर्धचन्द्रं च पाण्डवाः ॥ ६८ ॥
 अथ रक्तौघसंवृतप्रातःकृत्यपिशाचकम् ।
 भीष्माभिमन्युप्रमुखा विदधुर्युद्धमुद्धतम् ॥ ६९ ॥
 भूपालैः कालबालस्य प्रातराशं प्रकल्पयन् ।
 कर्मव्यूह इवात्मानं भीष्मोऽर्जुनमयोधयत् ॥ ७० ॥
 कृताधिकप्रतिकृतेस्तो हृष्यन्तो मुहुर्मिथः ।
 चिरं चिक्रीडतुश्चारुसौहार्दौ सुहृदाविव ॥ ७१ ॥
 अभिमन्युः शरासारैरेकः शूननेकशः ।
 आच्छादयदुडुस्तोमान् करैरिव दिवाकरः ॥ ७२ ॥
 पौरव्यपुत्रं दमनं नृपं सांयमनिं पुनः ।
 कर्मकालाविव ज्ञानी धृष्टद्युम्नस्तदावधीत् ॥ ७३ ॥
 भीमो भेजे द्रुतं प्रीतिभावं धावत्सु संमुखम् ।
 मगधेन्द्रगजेन्द्रेषु भेकेष्विव भुजंगमः ॥ ७४ ॥
 गदापाणेस्तदा तस्य पादातस्य प्रसर्पतः ।
 तदोत्पातेन नागेन्द्रा द्वयेऽपि विचक्रमिरे ॥ ७५ ॥
 खण्डितं तद्गदापातेरुच्छलन्मौक्तिकच्छलात् ।
 तदोत्पपात कुम्भिभ्यो दिक्कुम्भजयजं यशः ॥ ७६ ॥

भीमस्य पादपातेर्या पीडा भोगिविभोरभूत् ।
 नेव सा तद्गदोत्क्षिप्रगजेन्द्रगिरिपाततः ॥ ७७ ॥
 घृति तस्मिन् रयोत्पातापातरक्ताब्धिमज्जनेः ।
 गजान् धीक्ष्याकुलान् देवाः क्षिप्रादेरस्मरन् हरेः ॥ ७८ ॥
 इति क्षतसमस्तेभवत्तानं फालानायजम् ।
 कृतान्तमिव संभ्रान्तमीयुर्दुर्योधनादयः ॥ ७९ ॥
 काण्डेन कुरुराजेन ताडितः पीडितः क्षणम् ।
 स्तब्धोऽभूत् तद्वधोपायं ध्यायन्निव वृकोदरः ॥ ८० ॥
 पार्थेनाथ रथस्थेन पृषत्केन हृदि क्षतः ।
 वर्षिकां मरणस्येव मूर्च्छामाप सुयोधनः ॥ ८१ ॥
 सेनापतिसुषेणाब्धौ जलसंधसुलोचनौ ।
 भीममुयं भीमरथं भीमबाहुमलोलुपम् ॥ ८२ ॥
 समं विवित्सुविकटो दुर्मुखं दुष्प्रधर्षणम् ।
 इमान् यमातिथीकृत्य तत्सुतांश्च चतुर्दश ॥ ८३ ॥
 चतुर्दशसु विश्वेषु व्रजतां यशसामसौ ।
 उच्चैः सहचरीचक्रे सिंहनादान् वृकोदरः ॥ ८४ ॥

विशेषकम् ।

विषमास्त्रप्रगल्भेऽथ भगदत्ते समेयुषि ।
 संचुकोच नवीनेव रामा भीमपताकिनी ॥ ८५ ॥
 भीमो मूर्च्छन् ध्वजालम्बी विद्वस्तदिषुणा हृदि ।
 धूर्णन् बभौ स्तम्भबद्धो मदान्ध इव सिन्धुरः ॥ ८६ ॥
 स्वभटाहूढदिग्दन्तिघटो मायी घटोत्कचः ।
 तमिभस्थं सुरेभस्थस्ततस्तातक्रुधार्थत् ॥ ८७ ॥
 तदस्त्रवृष्टिभिः शौर्यलताकन्दो तदापतुः ।
 उत्कर्षं भगदत्तश्च सुप्रतीकश्च तद्गजः ॥ ८८ ॥
 प्रणादेर्भगदत्तस्य सुप्रतीकस्य चाद्रुतेः ।
 द्राङ्गनरेन्द्रा गजेन्द्राश्च बभूवुर्विमदास्तदा ॥ ८९ ॥
 समुष्कितेव दिङ्नागेर्घटोत्कचहृतेरिव ।
 तदा तमीतमःक्रान्ता सिन्धुमग्नेव भूर्बभौ ॥ ९० ॥
 मायिनां रणराज्याय रक्षसां दिवसो निशा ।
 इति भैमिमिया भीष्मोऽवहारं व्याहरज्जवात् ॥ ९१ ॥
 न मृतास्तावदद्येति ध्यायन्तः कौरवा ययुः ।
 श्वोऽप्यमून् हन्म एवेति स्मरन्तः पाण्डवाः पुनः ॥ ९२ ॥
 चतुर्थमहः ।

किं त एष जयन्तीति निशि पृष्ठः सुतेन ते ।
भीष्मो जगद गां विष्णुमना विष्णुपद्मीनिभाम् ॥ ९३ ॥
स्वयंभुवा भुवो भारं निराकर्तुं स्मृतः पुरा ।
गतः प्रत्यक्षतां तेन सूतो नारायणः प्रभुः ॥ ९४ ॥
विश्व विश्वेश विश्वात्मन् विश्वकार्योऽयं विश्वधीः ।
जय विश्वस्थिते विश्वक्षय विश्वोदय प्रभो ॥ ९५ ॥
ज्ञाताज्ञातप्रभो ज्ञानं ज्ञेयं तुभ्यं नमो नमः ।
मेक्षभोग्यप्रभो भोगभोक्ते तुभ्यं नमो नमः ॥ ९६ ॥
ये जघ्निरे त्वया नाथ दिवस्तोषाय दानवाः ।
भारयन्ति भुवं देवीं मानवीभूय तेऽधुना ॥ ९७ ॥
यदंशमेरुमैलिदोः पातालं यत्तलं पुनः ।
हर्तुं तस्या भुवो भारं भगवन् भव मानवः ॥ ९८ ॥
स्वयं स्वयंभुवेत्युक्ते स श्रीनारायणः प्रभुः ।
नरेण सुहृदा सार्धं भेजे भूषणतां भुवः ॥ ९९ ॥
वासुदेवार्जुनीभूय ताभ्यां गुप्ता युधिष्ठिरः ।
जयत्येव स धर्मात्मा युक्तस्तेन समं शमः ॥ १०० ॥
इति भीष्मगिरा भूपः प्रभावं भावयन् हरेः ।
आसाद्य सदनं वीरविनयेरनयन्निशाम् ॥ १०१ ॥
आपपात ततः प्रातर्भीमभीष्ममुखो मृधे ।
प्रवीरप्रकरः श्येनमकरव्यूहसंहतः ॥ १०२ ॥
कालक्रीडावने युद्धे व्यत्ययाद्वीरशास्त्रिषु ।
यशःकुसुमशुभ्रेषु तदा पेतुः शिलीमुखाः ॥ १०३ ॥
बाणभिन्नेभकुम्भासृग्धाराभारैर्बभूव भूः ।
प्रेतप्रीतिकरी प्रेतपतिपुण्यप्रपेव सा ॥ १०४ ॥
न दन्तिघातजं रक्तं रुग्णरक्तं रवेरिति ।
भ्रातरः कातरा धीरैर्वीरयांचक्रिरे क्षताः ॥ १०५ ॥
भिन्नभूपमुखाम्भोजैः कर्णान्तोत्थशिलीमुखैः ।
इभवद्वीमभीष्माद्यैर्जगाहे वाहिनीद्वयम् ॥ १०६ ॥
ध्वनद्गन्ध नदद्वाणं सत्वालंकारभासुरम् ।
सात्यकिः सुरनारीभ्यो रथिनामयुतं ददौ ॥ १०७ ॥
नीरन्ध्रयन् शरैः शत्रुपलायनपरान् दिशः ॥ १०८ ॥

१-मिव इति पा० ।

२ ज्ञातज्ञेय इति पा० ।

३ दृशः इति पा० ।

तमरुद्ध ततो युद्धसूरिभूरिश्रवा जवात् ॥ १०८ ॥
युद्धाय धावतस्तत्र दश सात्यकिनन्दनान् ।
भूरिश्रवाः शरैश्चक्रे दिक्पालेभ्यो बलीनिव ॥ १०९ ॥
ततः प्रवृद्धवेगो तो वीरो तरलितकुथो ।
मिथः क्रियाभिर्विरथौ धुतासी समधावताम् ॥ ११० ॥
भुग्नाशकरिकूर्माहिवराहगिरितद्रात् ।
तत्सत्यसत्त्वावष्टब्धं नामज्जुद्धतलं यदि ॥ १११ ॥
भीमदुर्योधनाभ्यां तो स्वरथाभ्यामथान्यतः ।
द्राङ्नीतो तो तु मेनाते जीवनं निधनाधिकम् ॥ ११२ ॥
तदा तु सात्यकिसुतध्वंसक्रोधी धनंजयः ।
धनंजयोऽभवद्भान्ना क्रूरः कौरवकानने ॥ ११३ ॥
अब्दादिव महाशब्दाच्चण्डकोदण्डतोऽर्जुनात् ।
भूमृन्मैलिषु संपातं व्यधुः शम्पा इवेषवः ॥ ११४ ॥
तद्वाणपातव्यथिता पिण्डीभूय भवच्चमूः ।
इतश्चेतश्च ललितैर्मृत्योः कवलतां ययौ ॥ ११५ ॥
इति निर्दम्भसंरम्भात् तदा जम्भारिजन्मना ।
अहन्यन्त सहस्राणि नृपाणां पञ्चविंशतिः ॥ ११६ ॥
द्यूतैः पल्लवितं रक्तैः पुष्पितं हारमौक्तिकैः ।
मैलिभिः फलितं राज्ञां तदा दुर्मन्त्रितं तव ॥ ११७ ॥
एवमाखण्डलो चण्डशूरमण्डलखण्डनि ।
दुर्गमं दुर्गममोर्धं बिम्बोऽम्बरमणेरगात् ॥ ११८ ॥
युद्धादप्यधिकं कष्टं कलयन् रक्तकर्दमे ।
उत्सुकोऽप्यगमद्भूमि वीरवारः शनैः शनैः ॥ ११९ ॥
पञ्चममहः ।

पुनः प्रभाते संनद्धाः क्रुद्धाः कौरवपाण्डवाः ।
ते क्रौञ्चमकरव्यूहभाजो युयुधिरेऽधिकम् ॥ १२० ॥
विपक्षादागतेभ्योऽपि तीक्ष्णेभ्योऽपि भृशं मुखे ।
ते मार्गणेभ्यस्तृणवट्टातारो वपुरप्यदुः ॥ १२१ ॥
समरेऽस्मिन् यमक्रीडातडाग इव खेलताम् ।
नाकर्षन् क्षतजं केषां जलौकस इवेषवः ॥ १२२ ॥
कोपाटोपाखण्डरुची पेततुर्भीमपार्श्वतो ।
कुरुषु स्फुरदिष्वासभुवो यमदृशाविव ॥ १२३ ॥
पीड्यमाना दृढं ताभ्यां प्रियदोर्भ्यामिव प्रिया ।
सिस्वेद च चकम्पे च संमुमोह च सा चमूः ॥ १२४ ॥

बाहिनीशेषोदयं गजानीकेः सुयोधनः ।
 भीममाच्छादयद्भानुं प्रावृट्काल इवाम्बुदेः ॥ १२५ ॥
 नागेः सङ्गोऽस्तु नागानामितीव गदया गजान् ।
 दृढमाहृत्य कुम्भेषु भीमः क्षमायाममज्जयत् ॥ १२६ ॥
 तेनोत्तिष्ठेषु नागेषु चस्तमस्तकुतूहलेः ।
 विमानभङ्गभीत्या तु दिवि देवैरितस्ततः ॥ १२७ ॥
 द्वातुं दिव्यदन्तिविश्रान्त्ये दिक्पालेभ्य इवामुना ।
 धृत्वा करेण जीवन्तो दिक्षु चित्तिपिरे द्विपाः ॥ १२८ ॥
 हत्युदस्तद्विपस्तोमं नृपस्तोमरशृष्टिभिः ।
 भीममभ्यकिरत् कोपकृशानुः सोऽनुजानुगः ॥ १२९ ॥
 भीमस्तद्व्याणसंजातसर्वाङ्गीणव्रणो रणे ।
 गोपतिः कोपसंरक्तटक्चहस्र इवेत्यत ॥ १३० ॥
 ततोऽशुप्रकरेणार्कः कोरवप्रकरानिव ।
 कोरवान् मोहयामास मोहनास्त्रेण पार्श्वतः ॥ १३१ ॥
 मिथः पेषकपेष्यत्वं भेजिरे कोरवास्ततः ।
 तीव्रात्मानः प्ररोहन्तो डिम्भस्य दशना इव ॥ १३२ ॥
 प्रोद्धप्रज्ञास्त्रपातेन कोरवप्रकरं गुरुः ।
 तदाशु बोधयामास मोहविद्रोहकारकः ॥ १३३ ॥
 ततोऽमुञ्चत जीवन्तमेनमद्येति सारुतिः ।
 विरथ्य कुरुपृथ्वीशं मूर्च्छयामास मार्गणेः ॥ १३४ ॥
 नृपे कृपेण रथिना कृष्टे हृष्टेऽथ पाण्डवे ।
 ह्वेडाभिः खगदयत्यर्द्रांश्चकम्पे चकितेवभूः ॥ १३५ ॥
 हव्यते कुरुशृङ्गेऽथ पाण्डवप्रेयसी चमूः ।
 शिरोनिखातिर्विशिखेर्नीगं गामिव निर्ममे ॥ १३६ ॥
 भीष्मो भुवनसंक्षोभी भूरीणामथ भूभुजाम् ।
 संकीर्णोक्तकीनाशसदनं कदनं व्यधात् ॥ १३७ ॥
 स कोऽपि द्रौपदेयानां कोरवेरभवद्रणः ।
 येनाशु जगृहे चक्षुर्भीष्मादिभ्योऽपि नाकिनाम् ॥ १३८ ॥
 तदा तत्कदनाधिस्यमशक्त इव धीक्षितुम् ।
 गिरिगुप्ते रवो चक्रुरवहारं महारथाः ॥ १३९ ॥
 षष्ठमहः ।
 भीमाभिभूतमाश्वस्य निशान्ते शान्तनिर्नृपम् ।
 उवाह मगडलव्यूहं वज्रव्यूहं च धर्मजः ॥ १४० ॥

१-सानु-इति पा० ।

ततश्चिन्नेव भानोर्भा वीरक्षिप्रेर्महेषुभिः ।
 क्षमायामितस्ततोऽभ्राम्यद्विधुरा रुधिरच्छलात् ॥ १४१ ॥
 गाङ्गेयकृष्णमहसोर्महान् गाङ्गेयकृष्णयोः ।
 संघर्षोऽभूत् सहस्रांशुसिंहिकासुतयोरिव ॥ १४२ ॥
 बभूवस्तद्विशिखा हेमाः खात् पतन्तः क्षमातले ।
 तत्प्रतापोधमूर्च्छालाः करमाला रवेरिव ॥ १४३ ॥
 निर्भग्नबाह्वो द्रोणबाणश्रेणीरणार्णवे ।
 विराटः शिष्ये शङ्खं जीवनाशाविमूढधीः ॥ १४४ ॥
 विराटशङ्खो ताविकरथस्यो पितृनन्दनो ।
 अयोधयद्रुसोमैधकर्मैधाविव शिष्यगो ॥ १४५ ॥
 घनसारोक्त्वलेनाथ यशसा च शरेण च ।
 द्रोणः शङ्खमसतायां मज्जयामास हेलया ॥ १४६ ॥
 द्रोणिखण्डितपषेण उत्पत्येष शिखण्डिना ।
 अस्त्रविद्यालतागुल्मविटपी सात्यकिः श्रितः ॥ १४७ ॥
 सात्यकिः क्रुद्धमायान्तं मायाताण्डविताचलम् ।
 शेन्द्रेणास्त्रेण जितघानलम्बुसनिशाचरम् ॥ १४८ ॥
 बिन्दानुबिन्दावाधन्त्यो पन्नगीसूनुरार्जुनिः ।
 हराघानजयत् पुण्यपापोधाविव योगमुग् ॥ १४९ ॥
 भयोघचस्तमरणं रणं कृत्वा क्षणं महत् ।
 द्विद्वाहिनीमगाह्वेतां भगदतघटोत्कचो ॥ १५० ॥
 नकुलं विरथीकृत्य व्यद्रवन्मद्रपोऽभितः ।
 विरथ्य सहदेवेन मातुर्भातेति नो हतः ॥ १५१ ॥
 क्रुद्धः शतायुषं भूषं जित्वा धार्मिः स्वयं क्रुधम् ।
 संजहार जगद्गीतिहेलां वेलामिषार्णवः ॥ १५२ ॥
 कृतेर्भीष्मास्त्रपातेन भुजेर्गात्रेश्च भूभृताम् ।
 यमभोजनशालायां दर्वीभाण्डादितं युधि ॥ १५३ ॥
 आकृष्टं लोहघातेन पक्षवातेन वीजितम् ।
 यमस्य पेयतां निन्ये राज्ञां रक्तं नरेषुभिः ॥ १५४ ॥
 तदा तयोस्तद्विस्तेजोभिरिव तापिते ।
 गतेऽर्णवं रवो चक्रुरवहारं महीभुजः ॥ १५५ ॥
 सप्तममहः ।
 सुते सागरगामिन्याः सागरव्यूहकारिणि ।
 प्रगे शङ्काटकव्यूहं तेने द्रुपदनन्दनः ॥ १५६ ॥

: अङ्गत्विट्पूर्णेमध्यानि चापचक्राणि दोष्मताम् ।
 भोजनाहृतकीनाशसेन्यभाजनतां ययुः ॥ १५० ॥
 रिपुबायोच्छलद्रक्तधारासिक्तपुरोभुवः ।
 अनुत्थितरत्नः पूराः सुखं शूराः प्रतस्थिरे ॥ १५८ ॥
 क्षिपद्भिः क्षमाभृतां मोलीन् नारिकेलीफलोपमान् ।
 परा लङ्घितुमारमे बाहिनीं भीष्मसायकेः ॥ १५९ ॥
 तेन दीर्घोदरेच्छिन्ने रुण्डेर्मुण्डेश्च भूभुजाम् ।
 कपर्दकन्दुकाकारे रैमिरे यमकिंकराः ॥ १६० ॥
 दधतः प्रधनाधिक्यं कुण्डलीकृतधन्वनः ।
 अहो वृद्धस्य तस्याभूत् पार्थसेना पराङ्मुखी ॥ १६१ ॥
 यस्तासु तासु सेनासु भीष्मः खेलन् यशोऽर्जवे ।
 भीममेकं पुरोऽपश्यत् प्रतिबिम्बमिवात्मनः ॥ १६२ ॥
 अस्तृग्धाराबभूवभीमहृदि भीष्मशराहते ।
 रिपुदाहक्रियानिर्यत्प्रकोपाग्निशिखा इव ॥ १६३ ॥
 अथ भीमशरायस्तैसारथिः शान्तनो रथः ।
 बाहोराहवतोऽकर्षि ददद्विद्विषतां यशः ॥ १६४ ॥
 बहुशिनं कुण्डधारं विशालाक्षापरजितौ ।
 महोदरं पण्डितकं सुनाभं चेति ते सुतान् ॥ १६५ ॥
 निघ्नतः सप्र भीमस्य प्रतापदहनस्तदा ।
 समुच्छलद्भिः कीलालैः सप्रकील इवाञ्जलत् ॥ १६६ ॥
 युष्मम् ।
 अथ बन्धुवधक्रुद्धो युद्धोयस्तनयस्तथ ।
 आदित्यकेतुरादित्यवर्त्यकारि बकारिणा ॥ १६७ ॥
 विषास्य द्विट्चभूभीमो भीमोऽथ क्षयभीमवत् ।
 उन्ननादोच्चकेर्भालप्रकूठज्वलदीक्षयः ॥ १६८ ॥
 उलूपीपन्नगीसूनुर्दिवि पिषाचुर्नेन यः ।
 प्रार्थितो युद्धसाहाय्यं स इरावानथोत्थितः ॥ १६९ ॥
 चूडामणिप्रभापिङ्गेः स पातालतुरंगिभिः ।
 आवृतः प्राविशद्वैरिसेनां दावो घनीमिव ॥ १७० ॥
 स गान्धारबलाम्भोधिं तरङ्गाभतुरंगमम् ।
 कालानल इवोद्रीप्रो हेतिपातेरशेषयत् ॥ १७१ ॥
 स हत्वा शकुनेः पुत्रान् सप्र दृष्टो न केनैदन् ।

१—ओच्छिन्नः इति पा० ।

२—रोदुस्त—इति पा०

अष्टमूर्तिरिवोच्चैस्तद्रक्तनिर्भरबिम्बितः ॥ १७२ ॥
 दुर्योधनप्रणुज्ञोऽथ तमभ्यायादलम्बुसः ।
 मायामयहयाकूठरक्षोभटघटावृतः ॥ १७३ ॥
 मुखोच्छलच्छिखिज्वालाविषोत्काविषमायुधैः ।
 रत्नः फणिभरैर्जज्ञे युध्यमानैः क्षयो मिथः ॥ १७४ ॥
 मण्डलायेण कोदण्डं खण्डयित्वाधिरक्षसः ।
 चक्रे विरावान् दीप्रोऽसाविरावान् भीतिदस्तदा ॥ १७५ ॥
 उत्प्लुत्यालम्बुसस्तासात् खं गतः खगवत् ततः ।
 अनूत्पपात तं चासिचञ्चुः श्येन इवार्जुनिः ॥ १७६ ॥
 इरावत्खड्गवल्ल्या खे सवितेवाब्दलेखया ।
 द्विधाकृतोऽप्ययं क्रव्यात् पूर्णोङ्गे मुहुरैक्ष्यत ॥ १७७ ॥
 अथ मायिन्यजेयेऽस्मिन् युद्धवल्गिनि फाल्गुनिः ।
 कीनाशदासदोर्दण्डचण्डान् फणभृतोऽदिशत् ॥ १७८ ॥
 चूडामणितडिताराः क्षयधाराधरा इव ।
 ते तस्मिन् भस्मनि कृते ववृषुर्विषमं विषम् ॥ १७९ ॥
 तार्क्ष्यीभूयामुना भुज्यमानानां फणिनां मणीन् ।
 पततः कार्ष्णिरेक्षिष्ट दिवा नक्षत्रवृष्टिवत् ॥ १८० ॥
 भुक्ताय भोगिनो भूरीन् कृतभीमनिजाकृतिः ।
 पलादः प्रोन्ननाद द्राक्लोकचयभयंकरः ॥ १८१ ॥
 परो मायामयीं मूर्तिं कृत्वा योद्धुं निशाचरः ।
 खड्गेनापातयत् पश्चात् कार्ष्णैरुत्कुण्डलं शिरः ॥ १८२ ॥
 दृष्ट्वा हतमिरावन्तं नेतुमन्तं द्विषच्चमूम् ।
 क्रुद्धोऽस्तदिक्रिरिक्रीडां खेडां चक्रे घटोत्कचः ॥ १८३ ॥
 स राज्ञां षड्रसास्वादसंभूतरससंकरैः ।
 स्वभटान् प्रीणयन् मासैर्ममन्यारिवरुथिनीम् ॥ १८४ ॥
 गर्जद्गुहगजानीको मानी कोपारुणेक्षयः ।
 तमभ्यधावद्वाचीशो मृत्युं यम इवोद्धतः ॥ १८५ ॥
 घटोत्कचस्य चतुरश्वकर्तुं सुभटानयम् ।
 शौर्यश्रीमन्दिरस्तम्भानिव जम्भारिविक्रमः ॥ १८६ ॥
 शक्तिर्घटोत्कचेनाथ क्षिप्रा क्षमापतये रयात् ।
 नागं वङ्गाधिपेनान्तर्नीतं विघ्नरुषापिषत् ॥ १८७ ॥
 रङ्गदुवतरङ्गेऽथ घटोत्कचबलेऽचले ।
 उद्वेलार्णवतुल्याभूद् बाहिनीयं पराङ्मुखी ॥ १८८ ॥

नमदूभि भमद्वार्धि षुटदद्रि षसज्जगत् ।
 तदाभूत् कोऽपि संमर्दः पलादभगदतयोः ॥ १८६ ॥
 श्रुत्वा सुतवधं क्षिण्णनिर्मन्त्रितवमः क्रुधा
 चक्रे महीं महीन्द्राणां शीर्षमौदकशालिनीम् ॥ १८७ ॥
 अनावृष्टिं कुण्डलिनं व्यूढोरोदीर्घलोचनो
 कुण्डभेदं दीर्घबाहुं सुबाहुं कनकध्वजम् ॥ १८८ ॥
 विरजं चेति राजेन्द्र हत्वा नव सुतांस्तव
 भ्रातृपुत्रवधक्रोधी भीमोऽमृताद्रुषक्षमूम् ॥ १८९ ॥

मुग्धम् ।

पाण्डवेः खण्डमानानामिति भूप भवदुषाम् ।
 कृपयेव पयोराशिं गतेऽर्केऽवहृतं नृपेः ॥ १९३ ॥
 अष्टममहः ।

आनाय्य कर्णो राज्ञाथ पृष्ठः पार्थपराभवम् ।
 जचेऽहं संहारम्येकः शून् भीष्मोऽस्त्रमुऽभक्तु ॥ १९४ ॥
 सारालंकारभाग्दीपैर्सेहीपैरिव भासुरः ।
 गतोऽथ पार्श्वे भीष्मस्य तेन राजेति पूजितः ॥ १९५ ॥
 भीष्मं भूयोऽभ्यधात् तात भगस्त्वद्बाहुनामुना ।
 क्षान्तकारो कृष्णस्यावतारो भृगुनन्दनः ॥ १९६ ॥
 इति शक्तोऽपि यद्येतान् क्षत्रियान् कृष्णरक्षितान् ।
 न हंसि कृपया तत् तान् हन्तु कर्णस्त्वदाक्षया ॥ १९७ ॥
 इत्युक्ते भूभुजा भीष्मः कोषोदूर्ध्वं जयन् जगो ।
 केन जेयोऽर्जुनः किं दृश्या मन्मार्गणाः प्रगे ॥ १९८ ॥
 इति प्रीते गते राक्षि प्रातः शान्तनवो व्यधात् ।
 द्वाभ्यूहं सर्वतोभद्रं प्रतिभ्यूहं च सौकृतिः ॥ १९९ ॥
 सेनासंपातखाताया रणोत्थरुधिरच्छलात् ।
 रेजिरे रत्नगर्भाया गर्भरत्नद्युतिस्तदा ॥ २०० ॥
 सोमद्राम्बुदनाराचधाराचक्रप्रपञ्चतः ।
 ययो दिशि दिशि चस्तं धार्तराष्ट्रबलं ततः ॥ २०१ ॥
 तमभ्यधावत् क्रोधेन धुर्यो दुर्योधनेरितः ।
 द्ध्वेडयेव क्षिपन् प्रणमन् भूपालानामलम्बुसः ॥ २०२ ॥
 द्रोपदेयेर्मदाटोषज्वलितैः स्थलितः क्षणम् ।
 सोऽभिमन्युरथ निन्ये शल्यैः शल्यकतुल्यताम् ॥ २०३ ॥
 प्रहूठशरशेलायशङ्कतां कार्ष्णिमार्गणैः ।
 नीयमानो भयात् तेने सोऽथ मायां तमोमयीम् ॥ २०४ ॥

कवलीकृतमार्तण्डं तदोद्येः प्रसृतं तमः ।
 रघोमुखाग्रिकीलाभिः स्फारोद्गारमिवावभो ॥ २०५ ॥
 तमोबलज्वलन्नेरघोभिः घोभिते बले ।
 आर्जुनिर्व्यतनोदस्त्रं तापनं स्वप्रतापवत् ॥ २०६ ॥
 क्व यास्यतीदमित्यर्थैः सर्वतोऽभ्युदितैस्तदा ।
 क्षमायां क्षायामयमपि ध्यान्तमग्रासिहासिभिः ॥ २०७ ॥
 तमसि यस्यमानेऽर्केस्तमः श्यामं निजं वपुः ।
 निभाल्येव भयार्तेन पश्यदेन पलायितम् ॥ २०८ ॥
 प्रहारचण्डेर्नोचालि वाचालेर्धटितोऽप्यथ ।
 भीष्मादिभिः परिणतैः सोमद्रोऽद्रिरिव द्विपैः ॥ २०९ ॥
 अथेदृक्सुतसंघदृक्पुलितः कयिकेतनः ।
 चस्त्रं सचर्ज वायव्यं क्षायव्ययुक्ते द्विषाम् ॥ २१० ॥
 लोटितानां भटेन्द्राणां यशांसीव समीरवाः ।
 कृत्वात्युत्क्षिप्य मलिनीचक्रिरे धूतधूलयः ॥ २११ ॥
 क्षिप्राः शेलास्त्रतः शेला द्वेष्टेन स्थलितानिलाः ।
 अधावन्नधरीकर्णैर्मिन्द्रवेरादिवेन्द्रजम् ॥ २१२ ॥
 अथ पार्थेन नाराचसार्थेन कुलिशस्त्रिणा ।
 विकीर्य जालं शेलान्ममालम्ब्यत धलं द्विषाम् ॥ २१३ ॥
 वातपुत्रगदाधातवस्तमातङ्गजातजाः ।
 तत्रास्तृक्सरितः समुः प्रेतहायोधकेनिलाः ॥ २१४ ॥
 शिरःकलिङ्गके रुण्डकूप्माण्डेभुजचिपेटैः ।
 क्षिप्रे राज्ञां व्यधाद्वीष्मः कालशाकवनं मृधम् ॥ २१५ ॥
 भीष्मबाणच्युते राज्ञां हृषेस्वामरसंयुतैः ।
 कीर्णो तद्यशसां शीर्षैर्मुक्तकेशैरिवावनिः ॥ २१६ ॥
 भीष्मो भालागन्धिवान्तभ्रमत्कुण्डलपाणिभिः ।
 वृद्धवेतालनारीभिर्दत्ताक्षीः प्राहरक्षुम् ॥ २१७ ॥
 इत्यस्य निष्ठापयतो भट्टान् भीष्मस्य सत्वरः ।
 प्रतिज्ञां स्मारयन् विष्णुर्जिष्णुमभ्यामयात् पुरः ॥ २१८ ॥
 गाङ्गेयमार्गणैः सर्वाङ्गप्रचरिष्णुभिः ।
 सर्पिसर्पस्य बीभत्सुश्चन्द्रनस्य निभो बभौ ॥ २१९ ॥
 प्रभुं वधाय धावन्तं क्रुधावन्तं विलोक्य तम् ।
 वपुः सपुलकं विभ्रद्वीप्सो धुन्वन् धनुर्वर्गी ॥ २२० ॥
 एह्योहि नाथ गोविन्द मां प्रतेडेन तावय ।
 उच्चाणमिव संसारारण्योल्लङ्घनमन्यरम् ॥ २२१ ॥

इत्युक्तिभाजि भीष्मे द्रागनूत्पत्य धनंजयः ।
 मुकुन्दं स्यन्दनं निन्ये नत्वा युद्धप्रतिष्ठया ॥ २२२ ॥
 अथाजुनशरोत्थिप्रराजराजिमुखच्छलात् ।
 प्रनृत्यत्सु कबन्धेषु पद्मवृष्टिरिवामवत् ॥ २२३ ॥
 प्रेक्ष्य भीष्मसुरप्रायोत्थिपान् क्षमापशिरोभरान् ।
 राहुध्वजमियेवाब्धिं गतेर्केऽबाहरन् नृपाः ॥ २२४ ॥
 नवममहः ।
 अथ ध्यायन् बहुथिन्या मयनं पर्यपाथिवः ।
 निशायामवदद् दीनमना दानवसूदनम् ॥ २२५ ॥
 अर्द्धं विजयतीक्ष्णत्वमेक्रीभूयापि युध्यते ।
 तस्यपि नापमेयस्य कामं रोमापि कम्पते ॥ २२६ ॥
 गङ्गायजेयतामुद्रिस्तन्मूढमनसामियम् ।
 अन्तायेव पतङ्गानां दीपे रत्नसूत्रेव नः ॥ २२७ ॥
 अथ चष्टु हरिः कष्टमिदं भवसि भूय किम् ।
 आपगेयं प्रमे हन्मि को भेदः कृष्णकृष्णयोः ॥ २२८ ॥
 नृप नाहमसत्यत्वं सत्यसंधं तनोमि ते ।
 अनपायं जयोपायं प्रष्टव्यस्तु पितामहः ॥ २२९ ॥
 इति निश्चित्या कृष्णेन सोदरेष्व समं नृपः ।
 गुप्ता गत्वा जयोपायं ततः पप्रच्छ भीष्मतः ॥ २३० ॥
 गाङ्गायेऽथ जगौ युद्धाटोपे कोऽपि न मां जयेत् ।
 तज्जयेऽहमवध्येन स्त्रीपियडेन शिखण्डिना ॥ २३१ ॥
 अन्वेति ह्रीमतो राज्ञ तं नत्वा शिबिरं ययौ ।
 प्रातर्जातमश्वायूहेर्वीर्यहरेरशोत्थितम् ॥ २३२ ॥
 प्रवीरमुक्तेः शस्त्रार्थोर्द्वि संघट्टिभिर्मिथः ।
 पूर्वैता इव चण्डांशुकरा वह्निकणा बभूवुः ॥ २३३ ॥
 वीरेषुपरा वीरेषु ययुर्व्योम्ना भुवा पुनः ।
 तच्छायच्छट्पन्ना कालकिंकराणां कराः समम् ॥ २३४ ॥
 ततश्चलन्मूत्खातवितिसृष्टाः फणीशितुः ।
 रत्नभास इवेत्यन्त युद्धेऽत्थाः क्षतजोर्मेवः ॥ २३५ ॥
 आसन्नवीरल्योऽपि द्विड्बाणे स्वाङ्गवज्रिनि ।
 रक्तबालातप्रेक्षामसन् वीराः क्षतभ्रमात् ॥ २३६ ॥
 वीरेः शिखण्डिगाण्डीविप्रमुखैर्विमुखीकृतम् ।
 गोरयन् कोरवं चक्रं विचक्राम पितामहः ॥ २३७ ॥
 ममज्जुर्वीरगात्रेषु तन्मुक्ता बाणपङ्क्तयः ।

यथा मरुस्थले नीरधारा धाराधरोष्मिताः ॥ २३८ ॥
 भीष्मः शिरोभिर्मूपाणां सुरप्रोत्क्षेपपातितैः ।
 ममर्दं द्विट्चमूं यन्त्रोपलगोलकुलेरिव ॥ २३९ ॥
 गोचक्रतप्रविचस्तविश्वस्य ज्वलनोऽजनि ।
 कृकलास इवार्कस्य शिखण्डी तस्य संमुखः ॥ २४० ॥
 अथाभ्यधत्त तं भीष्मः कामं प्रहर हन्त माम् ।
 कृतिनोऽर्था इवापात्रे न यान्ति त्वयि मे शराः ॥ २४१ ॥
 भीष्म प्रहर मा जीवन् जीवन् यास्यसि नाद्य मत् ।
 इत्युक्त्वा पार्श्वतः काण्डेस्तं विभेदार्जुनेरितः ॥ २४२ ॥
 रोमाशखण्डितोऽट्टशङ्खं शिखण्डिविशिखेषु सः ।
 रोपैरापूरयन् कृष्णो संजहार महारथान् ॥ २४३ ॥
 नमद्रुस्फुटनोद्गान्तस्वधध्वान्तभरैरिव ।
 रजोभिर्व्याघ्रदिग् जज्ञे संमर्दो विद्विषां मिथः ॥ २४४ ॥
 उत्पातजातसंभ्रान्तद्रोणाश्चात्वरितास्ततः ।
 कुरुवीरा धुनीसूनोः प्राकाराकारतां ययुः ॥ २४५ ॥
 भीष्मस्यास्त्रैर्मणीभूषा बभूवुः कूटीकृता नृपाः ।
 मेरुणैव तमाह्वतुं प्रहिताः शिखरम्रियः ॥ २४६ ॥
 दूरादेत्याथ घृणया भीष्मोऽभाषत धर्मजम् ।
 खिन्नेऽस्मि कदनादस्मात् पुत्र पातय मामिति ॥ २४७ ॥
 इत्युक्त्वा शिथिलास्तोऽपि स बहूनां जयोऽभवत् ।
 क्रीडन्नपि करी मूलोन्मूलनं हि महीरुहाम् ॥ २४८ ॥
 रक्ताब्धिबूडदन्द्नीन्द्रतुङ्गमातङ्गपुंगवः ।
 भीमो बभूव बीभत्सोः शरव्यतिकरः परः ॥ २४९ ॥
 भीष्मो दिव्यास्त्रवान् धावन् मध्यमेत्य शिखण्डिना ।
 निवारितोऽर्जुनध्वसे सीधुनेवामृताहुतो ॥ २५० ॥
 तं जयोऽस्मिन् रणो स्मैरमभ्येत्य वसवोऽभ्यधुः ।
 कालोऽयं धन्य संन्यासहेतुस्तेऽस्माकमोहितः ॥ २५१ ॥
 अथ भीष्मः श्लथारम्भः शिखण्डिविशिखण्डेः ।
 व्यतोत्थकुसुमस्तोमेरारामिक इवार्चितः ॥ २५२ ॥
 पतच्छीर्षाच्छलद्रुतच्छलनृत्यत्पराक्रमः ।
 चक्रेऽरिचक्रं सक्त्रन्दं सक्त्रन्दनिरिषुव्रजेः ॥ २५३ ॥
 भीष्मेकास्तं घृतं यदात् तत् तदेन्द्रस्तदाच्छिदत् ।
 स्वीकृतं वादिना पक्षवितानमिव संमतिः ॥ २५४ ॥

छिन्दन्तो भीष्मशस्त्राणि भिन्दन्तो वैरिभूपतीन् ।
 निन्दन्तोऽथ पविं देवैरसूयन्त नरेष्ववः ॥ २५५ ॥
 भीष्मे शिखण्डिकाण्डोद्यगुग्राः पार्थिवोऽपतन् ।
 वियोगिनि विधूयोत्तलीनाः स्मरशरा इव ॥ २५६ ॥
 द्रोणादीन् निघ्नतो गुग्राः पेतुर्भीष्मेऽस्य सायकाः ।
 पश्यन्त्याः पतिमेषात्त्याः कटाक्षा इव वल्लभे ॥ २५७ ॥
 वज्राङ्कुरैरिव गिरिर्भेद्यमानोऽथ तच्छरैः ।
 दुःशासनं संनिधिस्यं भीष्मः सस्मितमभ्यधात् ॥ २५८ ॥
 भुजंगमा बिलानीव जालानीव रवेः कराः ।
 मन्मर्माणि विशन्त्येते विशिखा न शिखण्डिनः ॥ २५९ ॥
 पुचप्रेम्णा सुरेन्द्रेण वज्रधारा इवापिताः ।
 पार्थस्यामी पृषत्कास्ते किरातरणसाक्षिणः ॥ २६० ॥
 अथो कथान्ते शिथिलः काण्डपात इव क्रुधा ।
 शिखार्थमिव पौचाय गाङ्गेयः शक्तिमक्षिपत् ॥ २६१ ॥
 तां छित्वाथ पिधा भीष्मं रोम्णि रोम्णि व्यपूरयत् ।
 मुहुर्मुहुर्मुकुन्देन तर्ज्यमानोऽर्जुनः शरैः ॥ २६२ ॥
 यमाधिष्ठेष्विष स्वाङ्गमजानत्सु क्षताकुलम् ।
 मिथस्तदा मदान्धेषु युद्धोद्गर्जिषु राजसु ॥ २६३ ॥
 रणोद्रेकमृतानेकधीरद्वारमिवात्मनि ।
 देवे दर्शयति छिद्रमपराह्वविषर्तने ॥ २६४ ॥
 छिन्नः पार्थशरैर्भिन्नतनुः श्रीशन्तनोः सुतः ।
 क्षितौ पपात घसान्ते लघ्वंशुरिव घर्मरुक् ॥ २६५ ॥
 विशेषकम् ।
 पृष्ठनिःसृतकाण्डोद्यसुखपर्यङ्कशायिनि ।
 वीरेऽस्मिन् वीरहृत्कर्ता हाहाकारो जगत्स्वभूत् ॥ २६६ ॥
 दुःखशोकभयार्तेषु गलदश्रुदृगम्बुषु ।
 महामोहप्रविष्टेषु कम्पमानेषु राजसु ॥ २६७ ॥
 अलप्रात्मनि गाङ्गेये दीप्यमाने द्युवागभूत् ।
 उत्तरायणकालाय प्राणान् योगीन्द्र धारय ॥ २६८ ॥
 युग्मम् ।
 नियुक्तेर्गङ्गाया हंसरूपैर्मुनिवरैरपि ।
 इत्येवं कथिते योगी स्थितोऽस्मीति जगाद सः ॥ २६९ ॥
 शान्तनिः सान्त्वयित्वाथ चकितान् कुरुपाण्डवान् ।
 शिरो मे लम्बते कष्टं धार्यतामित्यभाषत ॥ २७० ॥

उपधानाय धावत्सु धार्मीशेषु धनंजयः ।
 शरैस्त्रिभिरथ प्राञ्चस्तन्मूर्धानमधारयत् ॥ २७१ ॥
 स्तुवंस्तमथ गां वीरानभ्यधत् धुनीसुतः ।
 मदन्तमस्तु वो वीरं पत्यन्तं योषितामिव ॥ २७२ ॥
 निशि याचन् जलं हेमकुम्भहस्तेषु राजसु ।
 दिव्यैर्जलेर्जलास्त्रस्य तर्पितः स किरीटिना ॥ २७३ ॥
 तेनाथ पूजिते पार्थे पार्थिवेषु गतेषु च ।
 इत्थं प्रसादयामास कर्णेस्तं प्रसृताञ्जलिः ॥ २७४ ॥
 पातङ्गिमूचे गाङ्गेयः पृथायाः सूनुषु त्वया ।
 सहोदरेषु संरब्धो मुच्यतां वत्स मत्सरः ॥ २७५ ॥
 कर्णोऽभ्यधात् प्रभो वीरं न मे बन्धुषु किंतु माम् ।
 अनुजानीहि मित्रैकसौहार्दवशं युधि ॥ २७६ ॥
 गङ्गासुतेनानुमतः पतङ्गस्तनयस्ततः ।
 ययो मन्दितवातेन स्यन्दनेन बहूथिनीम् ॥ २७७ ॥
 तदनु दिनपतिश्रीभाजि भीष्मेऽस्तभासि ।
 प्रतिनृपति महास्त्रध्वान्तभीकम्पितानाम् ।
 कुरुपतिपृतनानां कर्णवीरेन्दुतेजः-
 प्रसरसरभसत्वव्याकुलं क्षितमासीत् ॥ २७८ ॥
 भेजे श्रीजिनदत्तसूरिसुगुरोरर्हन्मताहस्थितेः ।
 पादाब्जभरोपमानममरो नाम व्रतीन्द्रः कृती ।
 षष्ठं पर्व गतं सुपर्वतटिनीसूनोरिदं तन्मति-
 व्यक्तादर्शनबालभारतमहाकाव्ये रसम्रोतसि ॥ २७९ ॥
 सर्गाभ्यामभवद् द्वाभ्याममुष्मिन् भीष्मपर्वणि ।
 अनुष्टुभां चतुःशती षड्विंशतिसमन्विता ॥ २८० ॥
 इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते बा-
 लभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्गे भीष्मपर्वणि दशदिवस-
 सङ्ग्रामवर्णनं तदनु भीष्मवधो नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

॥ अथ बालभारतस्य द्रोणपर्वारम्भः ॥

॥ तत्र प्रथमः सर्गः ॥

क्षमां दधानः स गिरि प्रधानः
 सिद्धे सतां व्यासमुनिर्मेहोद्यः ।
 यः पुण्यकृत् पर्वशतावबद्ध-
 भास्वन्महाभारतवंशहेतुः ॥ १ ॥

इत्थं पितुः पातक्या निशम्य
 मूर्च्छा गतं धीनयनं प्रबोध्य ।
 गत्वा पुनर्दृष्टरयोऽभ्युपेत्य
 गावलाणिस्तं चित्तिपं जगद ॥ २ ॥
 राजन् सुतास्ते पतितेऽथ भीष्म-
 भानो महामोहतमः सु मग्नाः ।
 प्रीताः पुरः प्रेङ्खति कर्णदीपे
 व्यधुर्विधेयेषु पुनः प्रयत्नम् ॥ ३ ॥
 कर्णानुमत्या पृतनाधिपत्ये
 द्रोणः प्रसन्नो विधिनाभिषिक्तः ।
 वरप्रदः प्रार्थि सुयोधनेन
 धृत्वा श्वसन्तं नृपमर्पयेति ॥ ४ ॥
 नरो न रक्षां सविधे विधाता
 यदा तदा धर्मसुतं गृहीष्ये ।
 इत्युल्लसद्वाचि गुरो कुरुणां
 बले बभूव प्रबलप्रणादः ॥ ५ ॥
 इत्थं विदित्वार्जुनरक्षितात्मा
 क्रोधाह्वयं व्यूहमथत धार्मिः ।
 बभूव सज्जः शकटाभिधेन
 व्यूहेन युद्धाय सुयोधनोऽपि ॥ ६ ॥
 द्रोणस्ततः शोणहयो हिरण्य-
 कमण्डलुस्थण्डिलचापकेतुः ।
 आकर्ण्यभास्वत्बलितोऽसितग्रीः
 सुवर्णसंनाहरथः पुरोऽभूत् ॥ ७ ॥
 उरः प्रविष्टस्य महाभटानां
 दृग्धर्मेनेव त्वरितं निरीय ।
 कोपानलस्य ज्वलतो महोल्का
 इव प्रपेतुर्द्विषतः पृथक्काः ॥ ८ ॥
 कलम्बंजालं यरवाहिनीषु
 विस्तीर्णमल्पान्तरगुम्फसान्द्रम् ।
 द्रोणप्रमुक्तं परितोऽभिपत्य
 प्रभूतजीवज्यहेतु जज्ञे ॥ ९ ॥
 प्रतापमिषस्य रवेस्तनूजं
 कालं करस्थं करबालमूर्त्या ।

* कलम्बो बाणः ।

अग्रीणयत् पौरवभूमिपाल-
 कपालरक्ताश्वतोऽभिमन्युः ॥ १० ॥
 तस्याथ मद्रेशजयद्रथाश्व-
 सूतच्छिदासच्छुरितासिलेखा ।
 तेजोऽग्निकीलेव रराज राज-
 वंशप्रतापोच्छलितस्फुलिङ्गा ॥ ११ ॥
 भीमो ततो मदनरेन्द्रभीमौ
 भ्राम्यद्गदाभीतरवीन्दुतारौ ।
 अधावतां भारनमद्गुरिची-
 विचस्तशेषाहिवराहकूर्मौ ॥ १२ ॥
 दक्षाणि वामान्यथ मण्डलानि
 प्रदर्शयन्तो मिलितौ रसेन ।
 तौ पेततुर्जातमिथः प्रहारौ
 वायुद्वयोत्यो जलधेरिवोर्मौ ॥ १३ ॥
 रथेन कृष्टे कृतधर्मणाथ
 शल्ये समुत्थाय रथेन भीमः ।
 जघान शर्षाबलमुद्यदस्त्र-
 सिन्दूरसीमन्तितदिग्बधूकः ॥ १४ ॥
 कर्णस्य सूनुर्धृषसेनवीरः
 शरप्रपातेः परिपीडितायाः ।
 पञ्चेन्द्रियाणीव परध्वजिन्या
 द्राग् द्रोपदेयान् विधुरीचकार ॥ १५ ॥
 ततः प्रतिक्षारभसेन सिंह-
 युगंधरव्याघ्रनृपान् कृपीशः ।
 युधिष्ठिरेप्सुर्निजघान मान-
 लोभप्रमादानिव धर्मलिप्सुः ॥ १६ ॥
 तद्वाणभिन्ने प्रबले नृपाल-
 मोलिप्रसूनम्रगनूपवासम् ।
 नालीकनालेरिव हस्तिहस्ते-
 रूर्ध्वं पिशाचाः पपुरम्रपूरम् ॥ १७ ॥
 कृतानुपादाय करीन्द्रकर्णाम्
 प्राणेश्वरीभिः परिबीज्यमानः ।
 मांसास्रतृणाः सुखिनः पिशाचाः
 किरीटिकोदयडरवानश्श्ववन् ॥ १८ ॥

सत्त्वधर्मैकपराः पुरस्ता-
 त्त्रिरूपयन्तो युधि विश्वरूपम् ।
 स्वयं नरेण प्रहताः सुसत्त्वा-
 स्तत्त्वस्पृशां लोकमपि व्यतीयुः ॥ १६ ॥
 इत्थं कृपीशेन किरीटिना च
 निहन्यमानस्य बलद्वयस्य ।
 पूर्णाम्बरेण ध्वनिनेव नुत्ने
 गतेऽस्तमर्के रथिनोऽवजहुः ॥ २० ॥
 प्रथममहः ।
 शक्यो गृहीतुं न महीन्दुरेन्द्रि-
 गुप्तो गुरो नक्तमिति ब्रुवाणे ।
 तमाहूयिष्ये जयिनं युधीति
 चिगर्तभर्ता कुरुराजमूचे ॥ २१ ॥
 पृथक् प्रभातेऽथ कृतार्धचन्द्र-
 व्यूहः सुशर्मा चिरयायुतीभाक् ।
 सुतं हरे राहूयताशु योद्धुं
 स्पृधोदुरं क्रूरचमूमुखेन ॥ २२ ॥
 ततोऽभिमन्त्र्य क्षितिपं तदये
 वीराग्रिमं सत्यजितं नियोज्य ।
 धनुर्मिषव्यातमुखस्त्रिगर्त-
 बलोद्यकालः प्रचचाल पार्थः ॥ २३ ॥
 तेऽप्येककालं बलिनो बलोद्याः
 प्रहस्य बाणेः परिघप्रमाणैः ।
 आच्छादयन्नर्जुनमुच्छलद्भि-
 र्भरैस्तृणानामिव दीपमग्निम् ॥ २४ ॥
 व्यावृत्तसिन्धुर्मभरः प्ररुदु-
 द्योमानिलः प्रोच्छलितोऽुचक्रः ।
 नतक्षितिर्निःश्रुतिकचिलोक-
 स्तदेन्द्रिणावाद्यत देवदत्तः ॥ २५ ॥
 तच्छब्दसंरम्भसुलम्भदेह-
 स्तम्भानुभावेषु रिपून्नेषु ।
 समुल्लिखेव निजप्रताप-
 प्रशस्तिमैन्द्रिः शरसारटङ्कैः ॥ २६ ॥
 वज्राङ्कुरक्रूरमुखेन नून-
 मन्योन्यसंघट्टजपावकेन ।

तद्वाणपूरेण निरन्तरेण
 हताश्च दग्धाश्च न के विपद्याः ॥ २७ ॥
 नीरन्ध्रसंसप्रकबाणवृष्टि-
 विखण्डितानां द्युमणिद्युतीनाम् ।
 गर्भात् तमिमेव सटोपभुक्ता
 तदापतत् सान्द्रतमश्चलेन ॥ २८ ॥
 अस्त्रं ततस्त्वाष्ट्रमुदस्य घलान्
 पृथक् पृथग वीरकुलेर्व्यलोकितं ।
 स्वस्वोपरिचिप्रकराणहेति-
 मंथ्याह्रमार्तण्ड इवैव चण्डः ॥ २९ ॥
 रक्तोद्यसिते रथचक्रभिन्ने
 क्षेपे सुधन्वक्षितिपालमौलिम् ।
 अपातयदूषणभासुराभं
 निजप्रतापद्रुमबीजमैन्द्रिः ॥ ३० ॥
 इन्द्रात्मभूचारितमारुतास्त्र-
 निवारितास्त्रप्रसरैस्त्रिगर्ताः ।
 इतस्ततः संपतितैर्मिथोऽपि
 शरैर्निजानेव निजघुरेते ॥ ३१ ॥
 प्रहासशुभ्रैर्वदनेर्नृपाणां
 कृषेः पताकावसनेश्च पते ।
 पार्थेषुकृतेः फलगुच्छपक्षे-
 रिव चिगर्ताधिपकीर्तिवल्लेः ॥ ३२ ॥
 इतश्च ते व्यूहितमण्डलार्ध-
 क्रोशैर्बलेः पार्थकुरुप्रवीराः ।
 चेर्लुर्मथः सायकपातनिर्य-
 द्रक्तच्छलायेसरयुद्वारागाः ॥ ३३ ॥
 उन्मूलयन् भूपतिभूरुहोऽथ
 प्रोड्ढाययन् सैन्यतृणानि धावन् ।
 द्रोणो महाशत इवाचलेन
 सत्योजसा सत्यजिताभिरुद्धः ॥ ३४ ॥
 पाञ्चाल्यवीरस्य सुरेन्द्रशक्तेः
 सहस्रशः सत्यजितः पृषत्काः ।
 द्रोणेऽपतन् दुःसहपातसङ्गा-
 स्तडितरङ्गा इव वज्रशैले ॥ ३५ ॥

दृग्वाजिभृत्कुण्डलचक्रधार
 सङ्ग्रामदीवातिलकोत्पताकम् ।
 अपातयत् सत्यजितस्तदास्यं
 शौर्यश्रियः पुण्यरथं^१ कृपीशः ॥ ३६ ॥
 क्रुद्धः शतानीकनृपं विराटा-
 नुजं ससेनं दृढसेनवीरम् ।
 श्रीक्षपदेवं प्रधानैकदेवं
 तेजोनिधानं वसुदानभूषम् ॥ ३७ ॥
 पलायिते धर्मसुतेऽथ तस्य
 चतुर्दिगुर्वीजयकुञ्जराणाम् ।
 स्तम्भानिवैताश्चतुरश्वकर्ते
 गुरुः कुरुक्ष्मापमुदां निदानम् ॥ ३८ ॥
 युष्मम् ।
 तेनातिनिर्नाथ इषातिदीन-
 श्वमूसमूहस्तरलत्वरेण ।
 नदीरयेणेव निरस्यमानो
 भीमं महाद्वीपमिवाससाद ॥ ३९ ॥
 ततः स्वतेजोभिरिव प्रवीरै-
 र्वृतोऽभितोऽसौ प्रसरच्छरोल्कः ।
 गुरोः परीवारबलानि बाढं
 गिरेर्वनानीव दधौ ददाह ॥ ४० ॥
 युयुत्सुरच्छिन्नरूपदामस्य
 बाहुं सुबाहुं कृतबाहुकं च ।
 भीमस्तु धम्मिल्लमिवोरुवं
 सवङ्गराजं युधि नागराजम् ॥ ४१ ॥
 इत्युच्छलत्सप्रचमूसमुद्रो
 रजस्तमःकल्पितकालराशिः ।
 संहृत्य सर्वं रभसेन भीमो
 जगद्गुरो ब्रह्मणि घातमेच्छत् ॥ ४२ ॥
 अथावनीभाररुषेव दष्टो
 नखच्छलादङ्घ्रिषु शेषपुत्रेः ।
 मुखेन बिभ्रत् खलु तदुषेव
 फूत्कारिणं हस्तमिषेण शेषम् ॥ ४३ ॥

दिग्दन्तिनो निर्मदयन् मदोद्यं
 गन्धेः स्फुरत्कर्णमरुत्प्रणुत्तेः ।
 पुण्ड्रच्छलात् क्रौर्यजितेन काल-
 दण्डेन नित्यानुगतेन सेव्यः ॥ ४४ ॥
 गर्भान्तरालस्थितभूतभावि-
 कल्पद्वयीवासरदीप्रिदण्डो
 वहन् मुखद्वारि मणिप्रणद्ध-
 दन्तच्छलेन प्रलयो नु मूर्तः ॥ ४५ ॥
 कृतान्तकान्ताकुचकर्कशत्व-
 विरोधसक्रोधमिवातिरक्तम् ।
 कुम्भद्वयं द्विट्कुलजीवकृष्टि-
 ध्यानाभसिन्दूरभरं दधानः ॥ ४६ ॥
 मृत्योः कृतान्तस्य च जीविताभ्यां
 कनीनिकाभ्यामतिरोदररूपे ।
 कः संप्रहारोऽयमितीव किञ्चि-
 दुन्मील्य नेत्रे किमपीक्षमाणः ॥ ४७ ॥
 स्फुरत्पदाङ्गुष्ठयुगाङ्गुशाय-
 हक्काननेः संयति सप्रतीकः ।
 भीमाय भीमध्वनितो नियुक्तः
 प्राग्ज्योतिषक्षोणिभुजा गजेन्द्रः ॥ ४८ ॥
 केषांचिदुत्कर्षकरः परेषा-
 मापत्करो दोलितविश्वविश्वः ।
 चतुर्युगीचारुपदप्रचारः
 स्वैरी शरीरीव चचाल कालः ॥ ४९ ॥
 सप्रभिः कुलकम् ।
 अक्षोहिणीरेष कराङ्घ्रिदन्ते-
 रेकोऽपि सप्रापि निहन्तुमीशः ।
 इति द्विषद्विः परिशङ्क्यमानो
 निघ्नन् बलान्यापदिभः स भीमम् ॥ ५० ॥
 स कुञ्जरः कुण्डलितोरुशुण्डो
 दोर्दण्डमेवैकमुदस्य भीमः ।
 अधावतामुद्धतयुद्धतप्तो
 सपाशदण्डाविष लोकपालो ॥ ५१ ॥
 क्रमोच्छलद्गुलिमयेऽन्धकारे
 दुर्लक्ष्यविक्रान्तिकलाविशेषो ।

मिथोऽपि गर्जोरवसिंहवादा-
 नुमेययुद्धावभिजघ्नस्तो ॥ ५२ ॥
 युधिष्ठिरादेषु महारथेषु
 क्रुधाभिधावात्सु विमुक्तभीमः ।
 द्विपोऽयमुच्चैस्तनुवातघात-
 पतत्तलारद्वयबलोऽभ्यगच्छत् ॥ ५३ ॥
 दासार्हभूमे भगदत्तभल्ल-
 भुजंगमयस्तसमस्तवायो ।
 शिनेस्तनूजेऽपि च सुप्रतीक-
 द्विपेन्द्रकोपापनललीकपत्रे ॥ ५४ ॥
 भृशं पिशाचा भगदत्तभल्ल-
 विदारितानां जगतीपतीनाम् ।
 रक्तं शरीरात् पतदेव सौख्य-
 निमीलिताद्याः पपुरुषामुष्णम् ॥ ५५ ॥
 शुभम् ।
 प्रदीप्रकोपाग्रिकृताश्वहस्ति-
 नृमेधमालामहनीयहस्तः ।
 प्रभूतभूतप्रमदाय नास्तृक्-
 पूर्तानि चक्रे कति सुप्रतीकः ॥ ५६ ॥
 चस्तेरथाश्वैरथ सुप्रतीक-
 सीत्कारचीत्कारभयादपि द्राक् ।
 वृकोदराद्येष्वतिदूरगेषु
 कश्चित् तदाभूत् तुमुलो बलानाम् ॥ ५७ ॥
 श्रुत्वा तथाक्रन्दमधेन्द्रजन्मा
 निर्जित्य बद्धास्त्रवशात् चिगर्तान् ।
 समीरवेगी शरभो मृगेन्द्र-
 मिष प्रमत्तो भगदत्तमागात् ॥ ५८ ॥
 स आपतन् काण्डहतप्रवीर-
 कीलालपङ्कोच्चयमूकचक्रः ।
 ज्याघोषमूकीकृतसुप्रतीकः
 खिन्नेरखिन्नेश्च नरेर्नरेच्च ॥ ५९ ॥
 प्राग्ज्योतिषेन्द्रेण तदा मदन्धं
 द्विपेन्द्रमद्रीन्द्रमिष प्रयुक्तम् ।
 देवोऽपसव्येन रथेन विष्णु-
 वृथोद्यमीकृत्य पुनः पुरोऽभूत् ॥ ६० ॥

विष्वाथ नारायणतानि पार्थ
 नारायणास्त्रं स मुमोच वीरः ।
 तद्वत्सदत्त सुपर्णकेतुः
 सुवर्णसूचयितमेव देवः ॥ ६१ ॥
 युद्धेऽप्ययोग्योऽस्मि धृतं यदस्त्रं
 त्वयेति खिन्नोक्तिपरेऽथ पार्थ ।
 कुक्षिस्थितक्षीरसमुद्रसान्द्र-
 सुधार्द्रमूचे वचनं मुरारिः ॥ ६२ ॥
 दैत्याय दत्तं नरकाय भूमि-
 सुताय भूपार्थनया मयास्त्रम् ।
 तेनेदमस्मे स्वसुताय तच्च
 स्वमित्यगृह्णं जय संप्रतीमम् ॥ ६३ ॥
 इत्युक्तिमाकर्ण्य हरेर्नरेण
 विप्रेः क्षणादूर्ध्वमुखेः पृष्ठकेः ।
 विध्वा द्विपं तं च नृपं चरद्वि-
 रभ्रान्तरभ्राम्यत नाकिलोकः ॥ ६४ ॥
 कृता शरेस्तस्य गजस्य घट्टा
 च्युतानि खात् तत्त्वणमस्रपङ्के ।
 प्यधत्त मार्कण्डपुराणविद्या-
 बीजानि चत्वारि खगाण्डकानि ॥ ६५ ॥
 तदा नदन्तो नरबाणपात-
 विद्धो बलाब्धौ भगदत्तनागो
 विलोडयामासतुरस्रधारा-
 स्छलोच्छलद्विद्रुमवल्लिजालम् ॥ ६६ ॥
 ततः किरीटिप्रदरेण मौलि-
 प्रवेशिना बुध्रविनिर्गतेन ।
 विभिन्नकायः स पपात कुम्भी
 महाद्रिपादस्तडितेव तूर्णम् ॥ ६७ ॥
 अथार्धचन्द्रेण वितन्द्रचन्द्र-
 सहस्रसान्द्रोज्ज्वलकीर्तिजालः ।
 प्राग्ज्योतिषदोशिपतेः सकोप-
 वितानसूनाशु नरो निरास ॥ ६८ ॥

* प्रदरो बाणः ।

श्रीकामरूपचित्तिपे हतेऽथ
 पार्थेषुपङ्क्त्या परिपीड्यमाना ।
 न कंचिदापारिचमूः शरण्य-
 मरौ पशुश्रेणिरिवाञ्चवृष्ट्या ॥ ६६ ॥
 गान्धारवीरौ वृषकाचलाख्यौ
 सुसंहताबुद्धतयुद्धसिद्धौ ।
 अपातयच्छाचवशौर्यदन्ति-
 दन्ताविवैकेन शरेण पार्थः ॥ ६७ ॥
 जिग्येऽथ मायामयदुष्टसन्ध-
 शस्त्रान्धकारादिविकारयुद्धः ।
 गान्धारभूपोऽनुजलोपकोपी
 किरीटिना सौरमहास्त्रयोगात् ॥ ६८ ॥
 द्रोणस्तु धार्मियहणप्रपञ्ची
 पाञ्चालभूपालचमूं प्रविश्य
 क्षिप्रः सरोजेरिव वीरवक्त्रे-
 दिशः स्वतेजोविधुराः प्यधत्त ॥ ६९ ॥
 नीलाम्बरस्यन्दनसूतसप्ति-
 नीलस्तडित्वानिव पाषकास्त्रैः ।
 माहिष्मतीशः शरवारिवर्षी
 द्राग् द्रोणसेनां विधुरीचकार ॥ ७० ॥
 क्षिप्तातपश्चज्जकार्मुकोऽथ
 द्रोणात्मजेनाभिपतन् धृतासिः ।
 नीलद्युतिर्दण्डधरो नु नीलः
 श्रीनीलकण्ठावतरेण जघ्ने ॥ ७१ ॥
 क्षिप्तेऽथ तन्मूर्धनि पाण्डुसेना-
 मोलीन्द्रनीले कुरुषून्नदत्सु ।
 पार्थः पुनर्निर्दलितचिगर्त-
 स्तत्राशु निर्घात इवापपात ॥ ७२ ॥
 शकोऽपि तुल्योऽखिलदेवदेत्येः
 पार्थः परं बभ्रुसखो बलाब्धिम-
 विलोडयामास तथा यथाभूद्
 व्योम स्फुरत्सोमभरं भटास्यैः ॥ ७३ ॥
 ततान भनोस्तनयस्तदास्त्र-
 मान्येयमग्निप्रबलप्रतापः ।

अतर्कि वीरैः प्रथमप्रदत्तो
 यद्वीपितैः स्वस्य रविप्रवेशः ॥ ७४ ॥
 हत्वा तमग्निं हरिनन्दनोऽब्धेः
 कथं शरैर्वैष्णवं विधाय ।
 न क्षोणिभृङ्गः कति रक्तसिन्धु-
 र्युद्धाम्बुराशेर्दयितास्ततान ॥ ७५ ॥
 ततो जघानावरजं विपाटं
 शशुञ्जयं वीरमयं प्रवीरः ।
 कथोनुजान् वेरिनरेन्द्रराज्य-
 श्रियः पुमर्थानिव तत्र पार्थः ॥ ७६ ॥
 शौर्यातिरेकशुभयोर्भयोः
 कथोर्जुनप्रबलयोर्बलयोः ।
 आसीत् ततोऽतिनिधनं प्रथमं
 हृष्यन्निशाचरपिशाचरवम् ॥ ७७ ॥
 विद्विष्टशस्त्रफणिदष्टतनो-
 र्मूर्च्छाभृतो भटभरस्य तदा ।
 कीलालपूरपरिपूर्णनदी-
 वाहेः प्रवाहनमभूदुचितम् ॥ ७८ ॥
 उच्छिन्दन् सुभटभुजासरोजनाला-
 न्युद्विन्दन् हरिलहरीः समीरसूनुः ।
 उद्वर्जन् गज इव विस्फुरन् मदोष्मा
 तां दोष्मानसहनवाहिनीं जगाहे ॥ ७९ ॥
 कोऽप्यासीन्नरशरपातताडिताना-
 माक्रन्दः स युधि विरोधिवाहिनीनाम् ।
 सस्मार स्वदहनदह्यमानलङ्का-
 लोकानां कपिरपि येन स ध्वजस्थः ॥ ८० ॥
 पार्थोद्यमात् पसति शशुबले
 व्याकम्पिभूमितलभूमिधरे ।
 अस्ताचलादपतदुष्णरुचि-
 वीराः प्रतेनुरवहारमतः ॥ ८१ ॥

द्वितीयमङ्कः ।

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते बा-
 लभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के द्रोणपर्वणि दिनद्वयसङ्का-
 मवर्णनो नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ :: :: ॥

॥ अथ खण्डप्रशस्तौ

रामचरितवर्चनम् ॥

(६५) भान्त्वा भूवलयं दशास्यदमन त्वत्कीर्तिहंसी गता
व्योम ब्रह्ममरालसंगमवशात् सा तत्र गुर्विण्यभूत् ।

पश्य स्वर्गतरङ्गिणीपरिसरे कुन्दावदातं यया
मुक्तं भाति नवीनमण्डकमिदं शीतद्युतेर्मण्डलम् ॥

हेदशास्यदमन दशमुखनाशन त्वत्कीर्तिहंसी तव कीर्ति-
रेव हंसीरूपा भूवलयं पृथ्वीमण्डलं भान्त्वाऽटित्वा व्योमा-
काशं गता सती तत्र व्याधि सा कीर्तिहंसी ब्रह्ममरालसंग-
मवशाद् ब्रह्मणो विधेमरालो हंसस्तस्य यः संगमः संयोगस्त-
द्वशाद्वर्णयभूत्, तदनन्तरं स्वर्गतरङ्गिणीपरिसरे त्रिपथगातीरे
यया हंस्या मुक्तं कुन्दावदातं कुन्दबहुज्ज्वलं नवीनमण्डक-
मेवेदं शीतद्युतेश्चन्द्रस्य मण्डलं भाति शोभते, एतेन राम-
कीर्तिस्त्रिपथगामिनीति सूचितम् ॥ ६५ ॥

(६६) संयामाङ्गणमात्मनेन भवता चापे समारोपिते
रामाकर्ण्य येनयेन सहसा यद्यत् समासादितम् ।

कोदण्डेन शराः शरैरिशिरस्तेनापि भूमण्डलं
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥

हेराम संयामाङ्गणं रणभूमिमागतेन भवता चापे धनुषि
समारोपिते सति येनयेन यद्यत् सहसा भटिति समासादितं
तत्तदाकर्ण्य, कोदण्डेन धनुषा शराः प्राप्ताः, शरैश्चारिशि-
रो वैरिमस्तकं, तेन च भूमण्डलं पृथिवी, तेन भूमण्डलेन त्वं
स्वामित्वेन प्राप्ता, भवता चातुलाऽनुपमा कीर्तिलब्धा, तथा
लोकत्रयं व्याप्तमिति ॥ ६६ ॥

(६७) पूर्णेन्दुः करकन्दुको हिमगिरिः क्रीडाविहारस्थली
सीराब्धिर्दृष्टदीर्घिका प्रियसखी वाचां पतिर्देवता ।

शय्या दिगाजराजदन्तवलभी त्वत्कीर्तिकन्याकृते
सञ्जालीमिथुनं व्यधायि सिधिका गौरीगिरीवापि ॥

हेराम त्वत्कीर्तिकन्याकृते त्वत्कीर्तिरेव कन्या तदर्थं
‘तत्क्रीडार्थमिति भावः’ विधिना ब्रह्मणा व्यधायि निर्मि-
तम्, किं तदित्याह, पूर्णेन्दुः करकन्दुकः पूर्णचन्द्रः करस्यो
गेन्दुको गोलत्वात्, तथा क्रीडाविहारार्थं स्थली अङ्गत्रिमभू-
मिर्हिमगिरिर्हिमालयः, तथा दृष्टदीर्घिका दृष्टवापी सीराब्धिः
सीरसमुद्रः, प्रियसखी सहेली वाचां गिरां पतिः सरस्वतीदे-
वता, शय्या दिगाजराजदन्तवलभी दिगाजराजानां दन्तवलभी
दशनायभूमिः, पाञ्चालीमिथुनं पुत्रिकायुगलं गौरीगिरीशखु-
मामहेश्वरावपि निर्मितौ, एतेन रामे सर्वतः श्रेष्ठत्वमस्तीति सू-
चितम् ॥ ६७ ॥

(६८) संयामो दिवसायते तव भुजः पूर्वाचलेन्द्रायते
त्वत्क्रोधोऽप्यरुणायते तव लसच्छौभं प्रकाशायते ।
त्वद्वैरी तिमिरायते तदबलाद्भूत् सूर्यकान्तायते
त्वत्कीर्तिः कमलायते रघुपते त्वत्खड्गचण्डायते ॥

हेरघुपते तव खड्गश्च चण्डायतिः सूर्यस्तिमांशुत्वात् तस्य
सर्वथा सूर्योपमत्वमस्तीति शेषः । तदेव कथयति । संयामो
दिवसायते दिवसरवाचरति यथा दिवसे सूर्यः प्रभाप्रगल्भ-
तामुपैति तथा त्वत्खड्गभानुरपि संयामे स्वस्पष्टतां प्रकटय-
तीत्यर्थः, तथा तव भुजे बाहुः पूर्वाचलेन्द्रायते पूर्वाचलेन्द्र
उदयगिरिः स रवाचरति यथा भानुद्वयाचले भासते तथा
चासौ त्वदुन्ने भासत इत्यर्थः, तथा त्वत्क्रोधास्तव क्रोपोऽप्यरु-
णायते अरुणः सारथिः स रवाचरति यथाऽरुणे रक्तवर्णा-
ऽये प्रादुर्भवति तथा क्रोधोऽपि रक्तमुखनेत्रादिना प्रादुर्भवती-
त्यर्थः, तथा तव लसच्छौभं देदीप्यमानं शूरत्वं प्रकाशायते
प्रकाश रवाचरति यथा सूर्यस्योदये सर्वत्र प्रकाशः प्रसरति
तथा त्वत्खड्गभानोदये तव शौर्यं स्पष्टमुदेतीत्यर्थः, तथा
त्वद्वैरी तव शत्रुस्तिमिरायते तिमिरवाचरति यथेनादये त-
मांसि नाशमायान्ति तथा त्वत्खड्गभानुदये तव वैरिणो द्रिग-
न्तगामिनो भवन्तीत्यर्थः, तथा तदबलाद्भूत् तेषामरीणां या
अबलाः स्त्रियस्तासां हृदुदयं सूर्यकान्तायते सूर्यकान्त रवाचर-
ति यथा भानोदये सूर्यकान्तमणिषु महान्तापः संजायते तथा
चेतदुदये सति वैरिस्त्रीकृदयेषु महान् पश्चात्तापो भवतीत्यर्थः,
तथा त्वत्कीर्तिः कमलायते कमलमिवाचरति यथा भानोदये
कमलानि विकस्वराणि भवन्ति तथा त्वत्खड्गभानोदये त्व-
त्कीर्तिर्विकाशमुपैतीत्यर्थः, एतेन रामकरखड्गः सहसांस्त्वं
इति सूचितम् ॥ ६८ ॥

(६९) आकृष्टे युधि कार्मुके रघुपते वामोऽब्रवीद्विचित्रं
पुण्ये कर्मणि भोजने च भवतः प्रागल्भ्यमस्मिन्न किम् ।

वामान्यः पुनरब्रवीन्न मम भीः पृच्छाम्यहं स्वामिनं
क्षिन्द्यां रावणवक्रपङ्क्तिमथवेत्येकैकमादिश्वताम् ॥

हेरघुपते त्वया युधि संयामे कार्मुके धनुषि आकृष्टे क-
र्णपर्यन्तं नीते सति वामः करो दक्षिणं करमब्रवीदुवाच, हे-
दक्षिणपाणे पुण्ये कर्मणि भवतस्तव प्रागल्भ्यं च पुनर्भाज-
नेऽपि दृश्यते यतः सर्वत्र सुकरे पुण्ये च कर्मणि सध्यर्दक्षिण
एवावृताऽस्ति, अथ च संयामलक्षणे दुष्करे कृत्ये यत् पश्चाद्या-
सि अहं च त्वत्पुत्रो वैर्यभिमुखं स्थास्यामि तत् किं भवतोऽत्र
प्रागल्भ्यं नास्तीति, ततः पुनर्वामान्यो दक्षिणो वाममब्रवीत्
हेवाम न मम भीः नाहं भीत्या पश्चाद्यास्यामि किंतु पृच्छा-

सह स्वामिनं यतोऽनुवराः स्वामिनं पृष्ट्व कृत्यं कुर्वते नान्य-
थ यतोऽहं स्वामिनं किञ्चित् प्रष्टुं कर्षपर्वन्तं गच्छामि, किं
स्मिन्वाह, हेस्वामिन् अहमेकेनैव बाणेन एकदैव रावण-
कपङ्गिं रावणावनदशकं हिन्द्यां लुनीयामध्वैकैकं प्रत्येकं
हिन्द्यामित्यादिश्यतामिति ॥ ६१ ॥

(७०) अस्माकं परमन्दिरस्य चरितं यद्यप्यवाच्यं भवेत्
स्वामी त्वं कथयामि तेन भक्तः किञ्चित् प्रियादूषणम् ।
श्रीमद्राम नृप त्वया रणमुखे बाणिग्रहः सादरं
यस्याः साऽसिलता परस्य हृदये दृष्टा लुठन्ती मया ॥

हेराम यद्यपि परमन्दिरस्य परस्त्रियाः “तःस्थ्यात् तद्वप-
देव इतिन्यायेन मन्दिरशब्दोऽत्र स्त्रीवाची” चरितं कृत्यम-
वाच्यं वक्तुमनुचितं तथापि त्वमस्माकं स्वामी यतस्तेन हे-
तुना भवतो युष्मान् प्रति किञ्चिदनिर्वाच्यमपि प्रियादूषणं स्त्री-
दुर्लक्षणं कथयामि “यतो भक्ताः स्वस्वामिनः कथमपि हानिं
सोढुमत्तमाः स्त्रीदुर्लक्षणं तु परमपमानकारणमतो ब्रवीमीति
भावः” तदेवाह, श्रीमदिति हे श्रीमद्राम त्वया रणमुखे सं-
शामादौ स्वपरनरसुरसाक्षिकं यस्या असिलतायाः सादरमा-
दरेण पश्चिद्यहः करं बहसं कृतं विवाह इति वाक्यं सा-
ऽसिलता परस्य शब्दोऽहृदये लुठन्ती विलसन्ती मया दृष्टा-
ऽदर्शीति, यथा काचित् पाणिग्रहीती परपुरुषस्य हृदये विला-
सं कुर्यात् तदा तस्या असतीत्वलक्षणं पुंलक्ष्यं ग्रहदूषणं लग्नं
भवेत्, इति च सकलवैरिहन्तृत्वमसिलताया व्यातितमिति
भावः ॥ ७० ॥

(७१) सत्यं सा बहुकृपिणी समभवत् सिद्धिस्वरूपा भव-
त्कीर्तिः श्रीरघुवंशरत्न विमला जागर्ति विश्वोदरे ।
ह्यमापारे रिपुमन्दिरे नृपपुरे रत्नकरे निर्भरे
कान्तारे गिरिशेखरे विषधरागारे तथेवाम्बरे ॥

हे श्रीरघुवंशरत्न सा भवत्कीर्तिस्तवकीर्तिः सिद्धिस्वरूपा-
ऽविमाद्यष्टसिद्धिमती सती बहुकृपाऽनन्तरूपा सत्यं मिथमेव
समभवत्तयाता मानादपत्तेन विश्वव्यापिन्यभूदिति भावः,
तदेव विवृणोति, सा विमला निर्मला सती विश्वोदरे विश्व-
मध्ये जागर्ति, तथा ह्यमापारे भूमेः परे पारि, तथा रिपुमन्दिरे
वैरिहृदे, तथा नृपपुरे सुराज्यमन्दिरे, तथा रत्नकरे समुद्रे,
तथा निर्भरे गिरिशरनिस्सरचौरप्रवाहे, तथा कान्तारेऽरण्ये,
तथा गिरिशेखरे पर्वतशृङ्गे, तथा विषधरागारे वाताले, तथै-
वाम्बरे नभसि जागर्ति, यथा योगिनी सिद्धा विरिद्वीदिषु
लोकप्रचारिणी भवेत् तथा त्वत्कीर्तिरपीति भावः ॥ ७१ ॥

(७२) कीर्तिस्तव स्थितिश्च याति भुजङ्गगेहं
मातङ्गसंगमकरी च दिगन्तकेषु ।
त्यक्त्वाम्बरं भजति नन्दनमप्यगम्यं
किञ्चिं करोति न निरर्गलतां गता स्त्री ॥

हेतिथिप राजन् तव कीर्तिर्भुजङ्गगेहं नागलोकं याति, च
पुनर्दिगन्तकेषु दिक्पर्यन्तेषु मातङ्गसंगमकरी मातङ्गानामैराव-
तादीनामष्टदिगजानां संगमं संयोगं कर्तुं याति, तथाम्बरं
व्याम त्यक्त्वान्लङ्घ्याऽगम्यमपि नन्दनं सुरालयवनं भजति से-
वते, तथा च सर्वत्र त्वत्कीर्तिरस्तीति भावः, तस्याः सर्वत्र
गमने कारणमाह, या हि परायत्ता स्त्री सा कदापि परहं नो
सेवेत या च स्त्री निरर्गलतामुच्छृङ्खलतां गता प्राप्ता सा किं-
किं न करोति सर्वमप्यकृत्यं कुर्यादेव यथोच्छृङ्खला काचन
स्त्री भुजङ्गगेहं गणिकापतिगेहं “भुजङ्गे गणिकापतिः” याति
आरुहं यातीत्यर्थः, तथा दिगन्तकेषु विजयनक्षत्रेषु गत्वा
मातङ्गसंगमकरी चण्डालसंगमकारिणी भवति मातङ्गस्वच्छा-
लः, तथाम्बरं वस्त्रं त्यक्त्वा निलंज्वा भूत्वाऽगम्यमपि गमना-
नहंमपि नन्दनं पुत्रं रिरंसया भजति सेवते तथेयं त्वत्कीर्ति-
मुच्छृङ्खला सती सर्वत्र प्रयातीति भावः ॥ ७२ ॥

(७३) देवे दिग्विजयोद्यते परिपतत्काम्बोजवाहावली-
वीङ्खोल्लेखविसर्पिणि क्षितिरजःपुञ्जे विद्युच्चम्बति ।
भानोर्वाजिभिरङ्गभूषणरसानन्दः समासादितो
लब्धः किञ्च नभःस्थलामरधुनीपङ्केरुहेरन्वयः ॥

श्रीरामे देवे दिग्विजयोद्यते दिग्यात्रां कर्तुं प्रवृत्ते सति
भानोः सूर्यस्य वाजिभिरश्वैरङ्गभूषणरसानन्दोऽङ्गे भूषणमिश्र
भूषणं भूमिविलुण्ठनलक्षणं तस्य यो रसस्तस्यानन्द आह्लादः
समासादितः प्राप्तः, यतो वाजिनां भूमौ विलुण्ठनं परमं
भूषणं सुखावहं चातो रजःसंश्लेषे सूर्याश्वैर्भूविलुण्ठनमुक्तं
लब्धमिति भावः, किंचापरोऽपि विशेषः समन्वयः, नभःस्थ-
लामरधुनीपङ्केरुहेर्नभःस्थले आकाशे याऽमरधुनी गङ्गा
तस्यां पङ्केरुहैः कमलैरन्वयो वशी लब्धः, यतो गङ्गायां र-
जोलेखाभावेन वङ्गाभावात् कथं तस्यां पङ्केरुहस्थितिः कुतश्च
तेषामुत्पत्तिर्भवैत्यानि पट्टानि तच्चासंस्तेषु पङ्केरुहस्थमपि त-
त्सादृशादेष, यदा त्वं दिग्विजयोद्यतस्तदा त्वदश्वैरुत्पत्ति-
भूराजो नभःसरिति गतं ततस्त्रय तद्रजो जलयोगात् पङ्केत्वं प्रा-
प्तात् ततश्च तेषु पङ्केरुहस्थं सत्यमभूदपि पट्टानामुत्पत्तिरपि त-
च्चाभूदिति भावः । कदा चेदमभूदित्याह, क्षितिरजःपुञ्जे भू-
मिर्पशुसमूहे विषदाकाशं चुम्बति सति, कथंभूते क्षितिरजः-
पुञ्जे, परिपतत्काम्बोजवाहावलीवीङ्खोल्लेखविसर्पिणि य-

रिपतन्तो गच्छन्तो ये काम्बोजवाहाः काम्बोजदेशोत्पन्ना
अश्वास्तेषां याऽऽवली श्रेयिस्तस्या या वीह्वा गतिः “गती
वीह्वेति हेमकोषः, गतिविशेषे दानेकार्यं, वीह्वा तु शूक-
शिम्बायां गतिभेदे च नर्तने इति” तस्याउल्लेख उद्गमो वा-
जिनां वृषणादिकरणं तेन विसर्पति कर्ध्वं गच्छति तच्छील-
स्तस्मिन्निति ॥ ७३ ॥

(७४) गर्वावेशविशालरावणभुजप्रोद्यत्प्रतापानल-
ज्वालाजालनवाम्बुदः कथमसौ सीतापतिर्वर्ण्यते ।
यस्यारातिनृपाः कृपाणजलधो मग्नाः पुरो गौरवा-
दत्युच्चैर्गतयो भवन्ति च पुनर्भित्त्वा रवेर्मण्डलम् ॥

असौ सीतापती रामः कथं वर्ण्यते तत्र स्तवनाशक्यत्वे हे-
तुमाह । यस्य रामस्य पुरोऽयेऽरातिनृपा वैरिराजाः कृपा-
णजलधो कृपाण एव कृष्णाभत्वाज्जलधिः समुद्रस्तस्मिन् गौ-
रवाच्छौर्यान्मग्ना बुद्धितास्ते वैरिनृपाः पुनरवेर्मण्डलं सूर्यमण्डलं
भित्त्वाच्चैर्गतयः स्वर्गयायिनो भवन्ति, यदुक्तं वृद्धेः ।

द्वाविमो पुरुषो लोके सूर्यमण्डलभेदको ।

परिव्राज्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥ १ ॥

अन्यो हि यो जलधौ निमग्नो भवति स च नीचैर्गतिरेव
भवतीति प्रसिद्धम्, अत्र यो वैरिणामपि मोक्षदाता स कथं
वर्ण्यः स्यादिति भावः, किंविशिष्टो रामः, गर्वावेशेन दर्पा-
टोपेन विशालो विस्तीर्णो यो रावणभुजो ताभ्यां प्रोद्यन्त्यो
देदीप्यमानाः प्रतापानलज्वालाः प्रतापाग्निशिखास्तासां य-
ज्जालं समूहस्तत्र नवाम्बुद इव नवमेघ इव यः सः, अन्यो-
प्यनलोऽम्बुदेन शाम्यते यथा तथा तत्प्रतापाग्निरपि रामेण
शमित इति भावः ॥ ७४ ॥

(७५) चिन्तागम्भीरकूपादनवरतचलदूरिशोकारघट्ट-
व्याकृष्टं निश्चसन्त्यः पृथुनयनघटीयन्तनिर्मुक्तधारम् ।

नासावंशप्रणालीविषमपथपतद्बाष्पानीयमेता

राम त्वद्वैरिनार्यः कुचकलशयुगेनान्वहं संवहन्ति ॥

हेराम त्वद्वैरिनार्यस्तव शत्रोः स्त्रियः कुचकलशयुगं कुचौ
स्तनौ तावेव कलशयुगं घट्टन्तुं तेन, नासावंश एव प्रणाली
जलमार्गः सैव विषमपथः समोक्षमार्गस्तस्मात् पतज्जलं बा-
ष्पानीयमशुजलं तदन्वहं प्रतिदिनं संवहन्त्युद्वहन्ति, सर्वा
अपि नार्यः कलशयुगेनैव जलं वहन्ति तथैता अपीति भावः,
किंभूतास्ताः, निश्चसन्त्यः निश्वासं मुञ्चन्त्यः, किंविशिष्टं
बाष्पजलं, चिन्ता स्वभर्तृहननान्जातो यः पश्चात्तापः सैव ग-
म्भीरोऽलब्धमध्यो यः कूपस्तस्मादनवरतं निरन्तरं चलन् भू-

रि बहुलो यः शोकः स एवारघट्टस्तेन कलभूतेन व्याकृष्टं
निष्कासितं, यथान्यथापि स्त्रिया पानीयं कूपादरघट्टद्वारा नि-
ष्कास्यते तद्येदमपि, पुनः किंभूतं, पृथुनि विस्तीर्णानि नय-
नान्येव घटीयन्तं तेन निर्मुक्ता धारा जलमवाहो यस्मिन् त-
दिति ॥ ७५ ॥

(७६) महाराज श्रीमन् जगति यशसा ते धवलिते
पयःपारावारं परमपुरुषोऽयं मृगयते ।
कपर्दीकैलासं त्रिभुवनपतिः स्वं करिवरं
कलानाथं राहुः कमलभवनो ङ्समिथुनम् ॥

हेश्रीमन्महाराज रामचन्द्र ते तव यशसा कीर्त्या जग-
ति भुवने धवलिते पाण्डुरतां प्रापिते सति अयं परमपुरुषो
विष्णुः पयःपारावारं क्षीरसमुद्रं मृगयते, तथा कपर्दी शिवः
कैलासं, त्रिभुवनपतिरिन्द्रः स्वं करिवरमैरावतं, राहुश्च क-
लानाथं चन्द्रं, तथा कमलभवनो विधिर्हंसमिथुनं, यतः स-
र्वेषां समुद्राणां पर्वतानां गजानां सर्वभक्ष्याणां पक्षिणां च
त्यक्तेतकीर्त्या श्वेतस्थात् क्षीराब्ध्यादीनामनवगमस्तेषामतस्ते
तान् सर्वत्रावलोकयन्तीति भावः ॥ ७६ ॥

“श्रीकाशीधर्मसभा” प्रकाशितपरीक्षाविषयादि-
व्यवस्थितिप्रतिपादकपत्रसंक्षेपः ।

परीक्षाया आरम्भः श्रीमत्या भगवत्याखिलभुवनवन्दित-
चरणकमलया कमलया भक्तजनोपनीतमाध्यकुसुमाक्षुपहार-
स्वीकारेणानुहृतीतायां माघशुक्लपञ्चम्यां भविता ।

अस्मिन् वर्षे वेदव्याकरणज्योतिषन्यायसाङ्ख्ययोगधर्म-
शास्त्रवेदान्तपूर्वमीमांसासर्वदर्शनद्वैतवादकाव्यालङ्कारपुराणे-
तिहासवैयकसंमीतमन्त्रशास्त्रसूत्रकोषकामशास्त्रेषु शतद्वयप-
रिमितानां छात्राणां परीक्षा भविष्यति ।

तत्र वेदे, परीक्षकः श्रीपण्डितबापूभट्टः श्रीपण्डितजयराम-
भट्टः । माध्यन्दिनशाखाप्रमुखेषु चतुर्षु विषयेषु श्रीपण्डितह-
पाकृष्णप्रभृतयोऽन्येऽपि सप्र परीक्षकाः । प्रथमश्रेण्यां पारितोषि-
कं १०१) द्वितीयश्रेण्यां पारितोषिकं ३१) तृतीयश्रेण्यां पा-
रितोषिकं ११) व्याकरणे परी० श्रीपण्डितसखारामभट्टः श्रीप-
ण्डितचन्द्रशेखरचिपाठी । प्र० पा० ५१) द्वि० पा० ३१) तृ०
पा० ११) ज्योतिषे परी० श्रीपण्डितबापूदेवशास्त्री श्रीपण्डि-
तदेवकृष्णमिश्रः । प्र० पा० ५१) द्वि० पा० ३१) तृ० पा० ११)
न्याये परी० श्रीराधामोहनतर्कभूषणभट्टाचार्यः श्रीताराचर-
तर्करामभट्टाचार्यः । प्र० पा० ५१) द्वि० पा० ३१) तृ० पा०
११) साङ्ख्ययोगयोः परी० श्रीपण्डितबेचनरामचिपाठी श्रीप-

विहतराजारामशास्त्री । प्र० पा० २९) द्वि० पा० ११) तृ० पा० ५) धर्मशास्त्रे परी० श्रीरामदुलारविद्यामणिभट्टाचार्यः श्रीपण्डितबालकृष्णशास्त्री । प्र० पा० ५१) द्वि० पा० २९) तृ० पा० ११) वेदान्ते परी० * — प्र० पा० ५१) द्वि० पा० ३१) तृ० पा० ११) पूर्वमीमांसायां परी० श्रीपण्डितहरि-कृष्णः श्रीपण्डितगणेशशास्त्री श्रीपण्डितनीलदेवः । प्र० पा० ५१) द्वि० पा० ३१) तृ० पा० ११) सर्वदर्शने परी० श्रीजय-नारायणतर्कालङ्कारभट्टाचार्यः श्रीताराचरणतर्कभट्टाचार्यः प्र० पा० ५१) द्वि० पा० ३१) तृ० ५) द्वैतवादे परी० — प्र० पा० ३१) द्वि० पा० २९) तृ० पा० ११) काव्यालङ्कारयोः परी० श्रीपण्डितशीतलप्रसादत्रिपाठी श्रीपण्डितरामचन्द्रशा-स्त्री । प्र० पा० ४१) द्वि० पा० २९) तृ० पा० ११) पुराणेतिहासयोः परी० श्रीपण्डितभाऊशास्त्री श्रीपण्डितपरमेश्वरदत्तः । प्र० पा० ४१) द्वि० पा० ३१) तृ० पा० ११) वैद्यके परी० श्री-पण्डितरामचन्द्रशास्त्री श्रीपण्डितहरिरामः प्र० पा० ३१) द्वि० पा० २९) तृ० पा० ११) सङ्गीते परी० — श्री-हरिरामवाजपेयी स्वरभेदे परी० तर्कः । प्र० पा० ४१) द्वि० पा० २९) तृ० पा० ११) मन्त्रशास्त्रे परी० श्रीपण्डितगौरीश-ङ्करः श्रीमदुदयचन्द्रशिरोमणिभट्टाचार्यः । प्र० पा० ३१) द्वि० पा० २९) तृ० पा० ११) सूत्रे परी० — प्र० पा० ३१) द्वि० पा० २९) तृ० पा० ५) कोषे परी० — प्र० पा० ५१) द्वि० पा० २९) तृ० पा० ११) कामशास्त्रे परी० — प्र० पा० ३१) द्वि० पा० २९) तृ० पा० ११)

अथ परीक्षकसहायकाः ।

श्रीपण्डितदेवदत्तद्विवेदः । श्रीपण्डितवस्तीरामद्विवेदः । श्रीपण्डितविभवरामः । श्रीकालीप्रसादशिरोमणिभट्टाचार्यः । श्रीकैलासचन्द्रशिरोमणिभट्टाचार्यः । श्रीपण्डितानन्तरामभट्टः । श्रीपण्डितलक्ष्मीनृसिंहशास्त्री । श्रीपण्डितदुष्टिराजपन्तधर्मा-धिकारी । श्रीपण्डितवेणीरामशेषः । श्रीपण्डितवामनाचार्यः । सत्यामपेक्षायामिमे विद्वांसः परीक्षकाणां साहाय्यमवल-म्बिष्यन्ते ।

अथ परीक्षानिरीक्षकाः ।

श्रीमान् बाबू ऐश्वर्यनारायणसिंहः । श्रीमान् बाबू शिव-प्रसादः । श्रीमान् मित्रोपनामको बाबू प्रमदादासः । श्रीमान् बाबू हरिश्चन्द्रः । श्रीपण्डितरघुनाथप्रसादः । एते खलु विश्रुतकीर्तियोग-हामतयोरमहाशयाः परीक्षाकर्मणि कृताकृतावेक्षकाः स्यास्यन्ति ।

यथोक्तासु तत्तद्विद्यासु दत्तयथोचितपरीक्षश्चात्रः प्रथम-श्रेण्यां “तद्विद्यापारङ्गता” द्वितीयश्रेण्यां “तद्विद्याप्रवीण” तृ-

* अनिर्दिष्टपरीक्षकाभिष्येकासु विद्यासु परीक्षाकाले केचित् सभ्याः छात्रात् परीतुं प्रार्थिता भविष्यन्ति ।

तीयश्रेण्यां, तद्विद्याप्रविष्ट” इति यथाक्रममुपाधित्रयं लप्स्यते ।

तत्रापि प्रतिश्रेणि प्रश्नोत्तरदाने लब्धशतपरिमितयोग्य-ताबोधकाङ्क्ष “उत्तम” शब्दात्रस्तच्छ्रेणीनियतं पारितोषिकमुपना-मप्रशंसापत्रञ्चेति त्रितयं “मध्यमश्चात्र” उपनाम प्रशंसापत्रञ्चे-ति द्वितयं, सामान्यश्चात्रः केवलं प्रशंसापत्रमधिगमिष्यति ।

परीक्षां दिवसो लोकाः पौर्षो पूर्णिमामारभ्य माघशुक्ल-चतुर्थी यावत्, पूर्वनिर्दिष्टविद्यान्तर्गतस्वेष्टविषयनामनिर्द्देश-गर्भं स्पष्टसन्दर्भमधोनिवेशितनिजसत्त्वं प्रार्थनापत्रं लिखित्वा प्रस्तुतसभाया लेखाध्यक्षाभ्यामन्यतमस्य समीपं प्रेषयितुमनु-ज्ञायन्ते ।

प्रश्नोत्तरलेखनाद्यवकाशश्च प्रतिदिनं मध्याह्नादुत्तरं घण्टा-द्वयवादनमारभ्य घण्टापञ्चकवादनं यावत् ।

ब्राह्मणातिरिक्तौ चत्रियवैश्यावपि परीक्षां दिवसू तां दातु-मनुमन्येते; तौ पुनर्योग्यतानुसारेणोपाधिप्रशंसापत्रे एवाधिग-मिष्यतो नतु पारितोषिकम् ।

अथ पूर्वनिर्दिष्टपारितोषिकातिरिक्तं पारितोषिकम् ।

कौशुमशास्त्रायां पाठे व्याख्याने च समर्थाय छात्राय श्रीमान् सर्वजनमान्यः परमवदान्यो बाबू ऐश्वर्यनारायण-सिंहः १०१) पारितोषिकं प्रदास्यति । श्रीमान् ताराचरणत-र्कभट्टाचार्यः न्यायशास्त्रस्य प्रथमश्रेण्यां २५) माध्यमि-नशास्त्रायां पाठे व्याख्याने च समर्थाय गौडज्ञातीयायान्तेवा-सिने २५) सङ्गीतशास्त्रस्य प्रथमश्रेण्यां १०) पारितोषिकं वि-तरिष्यति । प्रतिश्रुतञ्च श्रीमता विद्वत्कुलकुमुदचन्द्रेण बाबू हरिश्चन्द्रेण काव्यकामशास्त्रान्यतरस्य प्रथमश्रेण्यां ५०) सम-स्य यजुषः पाठे व्याख्याने च समर्थाय महात्मने १००) वेदान्तशास्त्रे रश्मौ भाष्यप्रकाशे च १००) पारितोषिकं प्रदा-तुम् । वेदान्तातिरिक्तायाः कस्याश्चिद्विद्यायाः कस्यामपि श्रे-ण्यां काविद्वनिता सम्यक् परीक्षां दास्यति चेत् तस्यै श्रीमान् बाबू हरिश्चन्द्रः तच्छ्रेणीनियतात् पारितोषिकादष्टगुणा-धिकं पारितोषिकं प्रदास्यति ।

एतस्यां माघकृष्णचतुर्दश्यां प्रधानाध्यक्षसंमत्या सभासद्विः काव्यफलितयोः दृयग्विभागः कृतः तत्र पारितोषिकाद्यापि पार्थक्येन व्यवस्थापितम् ।

संवत् १८२७ माघकृष्णामायाम्

पण्डितशीतलप्रसादत्रिपाठी ।

* लेखाध्यक्षाः श्रीपण्डितबालशास्त्री श्रीपण्डितगणेशदत्तः श्रीताराच-रणतर्कभट्टाचार्यः श्रीमान् बाबू ऐश्वर्यनारायणसिंहः श्रीमान् बाबू शिवप्रसादः श्रीपण्डितरघुनाथप्रसादः श्रीमान् बाबू हरिश्चन्द्रः ।

THE APHORISMS
OF THE
YOGA PHILOSOPHY
OF
PATAÑJALI.

(Continued from page 207.)

¹ He [now] mentions the conquering of the internal organ :

सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाभाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वञ्च ॥ ५० ॥

Aph. 50. Omniscience and Supremacy over all existence arise merely [in the ascetic] who has the discriminative knowledge of the element of purity and soul.

¹ [In the ascetic]. Who has practised asceticism with regard to the clear modification of the pure element [—i.e. with regard to internal organ, antahkaraṇa] arises the knowledge of the difference between the quality of purity [sattwa] and soul [purusha], in the shape of inertness of the notion in regard to the qualities existing as agents, [or in other words, by which [knowledge the conceit that, 'the qualities are agents' is rendered inert]. From the influence of this [knowledge] arises in the ascetic, situated in the selfsame position, meditation—or recognition—viz., "Supremacy over all existence" and "Omniscience."

¹ "Supremacy over all existence" means, overcoming like a master all entities, which are modifications of the qualities [guṇa].

"Omniscience" means, the distinctive knowledge of them [i.e. of entities] as they are in themselves, which exist in the modes as subsided [Śānta] emerged [udita] and not yet named—[avyapadeśya]—viz., the things past, present and future. In the state of perfect consciousness of having overcome [them] the perfection which in this system is [technically] called viśoká, or free from sorrow, takes place.

¹ He [now] states another ground—or position in order :—

¹ अन्तःकरणजयमाह ।

² तस्मिन् शुद्धे सात्त्विके परिणामे कृतसंयमस्य या सत्त्वपुरुषयो कृत्यते विवेकख्यातिर्गुणानाङ्गवृत्त्याभिमानशयिलीभावरूपा तन्माहात्म्यात् तत्रैव स्थितस्य योगिनः सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वञ्च समाधिर्भवति ॥

³ सर्वेषाङ्गपरिणामानाम्भावानां स्वामितयाऽऽक्रमणं सर्वाधिष्ठातृत्वं तेषामेव शान्तेऽदिताव्यपदेश्यधर्मित्वेन स्थितानां यथावद्विवेकज्ञानं सर्वज्ञातृत्वम् । एषां चास्मिन् शास्त्रे परस्यां वशोकारसञ्ज्ञायां विशोकानामसिद्धिरुच्यते ॥

⁴ क्रमेण भूमिकान्तरमाह ।

तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ५१ ॥

Aph. 51. From an indifference even to this [perfection] through the destruction of the germ of perniciousness, results isolation.

¹ When an indifference even to this perfection [which is called] viśoká—or free from sorrow, results in the ascetic; then through that [indifference] on the absolute destruction—eradication of ignorance which is the germ of the evils—or perniciousness—i.e. desire &c. [—desire and aversion &c.]—isolation—absolute cessation of pain—that is, permanence of soul in its own state, takes place in consequence of the conclusion of the supremacy of the qualities [guṇa]. G. D.

(To be continued.)

THE
VAISĒSHIKA APHORISMS
OF
KAṆADA.

SIXTH BOOK, FIRST DAILY LESSON.

(Continued from page 184.)

तदुष्टभोजने न विद्यते ॥ ६ ॥

Aph. 6. That does not exist in the case of the eating of the wicked.

¹ 'That' denotes the fruit of a benediction. When evil Brāhmins, unworthy recipients, are fed at the obsequial rites, no fruit accrues from this to the ancestor; or the meaning is simply that the result of the obsequial rites does not accrue to the ancestor. U.

दुष्टं हिंसायाम् ॥ ७ ॥

Aph. 7. The evil has reference to wrong.

¹ 'Has reference to wrong' implies prohibited actions in general. It should therefore be understood that a man occupied in forbidden action is the wicked. U.

तस्य समभिव्याहारतो दोषः ॥ ८ ॥

Aph. 8. Demerit results from association with him.

¹ तस्यामपि विशोकायां सिद्धौ यदा वैराग्यमुत्पद्यते योगिनस्तदा तस्माद्वोषाणां रागादीनां यद्वोजमविद्यादयस्तस्य ह्ये निर्मूलने कैवल्यमात्यन्तिको दुःखनिवृत्तिः पुरुषस्य गुणानामधिकारपरिसमाप्तेः स्वरूपप्रतिष्ठत्वम् ॥

² तदित्याशौर्दानफलं पराभयति दुष्टब्राह्मणाः पात्रानधिकारिणो यत्र आच्छे भोज्यन्ते तत्रापि पितरि तत्फलं न विद्यते न भवतीत्यर्थः आच्छेदमेव वा न भवति पितरीत्यर्थः ॥

³ हिंसायामिति निषिद्धकर्ममात्रोपलक्षणम् तेन निषिद्धे कर्मणि न वृत्तं दुष्टं विज्ञानीयादित्यर्थः ॥

¹ It is stated that not only is there absence of fruit in the partaking of an unworthy Bráhmaṇ invited to the obsequial rite, but also sin accrues. Demerit or guilt results from association, characterised as eating in the same row, sleeping, reading and the like, together with him, i. e. with a Bráhmaṇ occupied in illicit action. U.

तद्वृष्टे न विद्यते ॥ ९ ॥

Aph. 9. This does not exist in the case of one not unworthy.

² This—guilt—does not exist—does not accrue—in the case of a Bráhmaṇ not unworthy, i. e. one who acts according to sacred precepts, caused to partake in the obsequial rite. U.

पुनर्विशिष्टे प्रवृत्तिः ॥ १० ॥

Aph. 10. Again the procedure should be in relation to that which is excellent.

³ If excellent persons, those who regulate their conduct according to sacred precepts, are procured at obsequial rites or in receiving gifts, a man should avoid those who are censurable though invited. The text 'A man should not reject those who are invited' refers to worthy recipients. But a man should gratify blameable persons, when invited, by giving money, &c. U.

समे हीने वा प्रवृत्तिः ॥ ११ ॥

Aph. 11. Again the procedure should be in relation to an equal or an inferior.

⁴ Where persons more excellent than oneself are not procured at obsequial rites, it is explained that the procedure in obsequial rites, charity &c., should be in relation to an equal, one like oneself, or an inferior, one less in point of merit &c., than oneself. Persons prohibited are by all means to be avoided, but not the unblemished whether they be equals or inferiors. U.

एतेन हीनसमविशिष्टधार्मिकेभ्यः परस्वादानं व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

Aph. 12. By this is explained reception of property from another, from inferior, equal, and superior, virtuous persons.

¹ न केवलं दुष्टब्राह्मणस्य आद्ये निमन्त्रितस्य भोजनेन कलाभावः किन्तु पापमपि भवतीत्याह तस्य निषिद्धे कर्मणि प्रवृत्तस्य ब्राह्मणस्य समभिव्याहारात् एकपङ्क्तिभोजनसहशयनसहाध्ययनादिलक्षणात् दोषः पापमित्यर्थः ॥

² तत् पापमदृष्टे यथाशास्त्रं व्यवहारमात्रे ब्राह्मणे आद्ये भोजिते न विद्यते न भवतीत्यर्थः ॥

³ आद्ये प्रतिपद्ये वा विशिष्टा यथाशास्त्रमनुवर्तमाना यदि लभ्यन्ते तदा निमन्त्रितानपि निन्द्यान् परिहृत्य तानेव भोजयेत् न निमन्त्रितान् प्रत्याक्षीत इति तु सत्पात्रपरम् निन्द्यांस्तु निमन्त्रितान् प्रविशदानादिना सन्तोषयेत् ॥

⁴ समे स्वसदृशे हीने स्वापेक्षया गुणादिना न्यूनं अदृष्टे पात्रे आद्यदानादौ प्रवृत्तिस्तेषामेवाशोर्दानात् पितरि सुखमित्यर्थः निषिद्धानां परं त्यागो नत्वादुष्टानां समहीनानामपीति भावः ॥

¹ Merit—successively an increase of merit—results in the acquisition of land &c., whether from an inferior, or an equal, or one more excellent than oneself, being virtuous. Acquisition is the reception of property or wealth from another. According to the author of the Vṛitti by the reception of property from another the taking of property by theft &c., is explained. In conformity with this is the text 'From a Śúdra on the seventh day, from a Vaiśya on the tenth, from a Kshatriya on the fifteenth, from a Bráhmaṇ in case of danger to life.' To save himself or his family when starving a man may steal the food of a Śúdra when he has been without food for seven days; when he has been without food for ten days, that of a Vaiśya; when he has been fifteen days without food, that of a Kshatriya. When his life is in danger stealing food from a Bráhmaṇ, tends not to demerit. U.

तथा विद्वानां त्यागः ॥ १३ ॥

Aph. 13. Likewise the making away with those who are contrary.

² Not only is the taking of others' property, when in danger of life, not forbidden, but in such circumstances those who do not give anything to take away, should even be put to death. And by all this there is no loss of merit, or manifestation of demerit. In such a case those who are contrary, those who act in the contrary manner, are to be put to death. Therefore it has been said: Let a man save himself when in despair by whatsoever deed fair or foul; when he is able let him practise righteousness. U.

हीने परे त्यागः ॥ १४ ॥

Aph. 14. Making away with another has reference to an inferior.

³ If another who does not give anything to take away is inferior to oneself, he, the Śúdra &c., may be put to death. U.

¹ यद्येकं धर्मात्कर्षः हीनादपि भूम्यादिपतिपद्ये समादपि स्वापेक्षया विशिष्टादपि धार्मिकात् धर्म इत्यर्थः परस्वादानं परस्मात् स्वस्वधनस्यादानं प्रतिपद्यः वृत्तिकारस्तु परस्वादानं धैर्यादिना परस्वयद्वयं व्याख्यातं तथा च श्रुतिः शूद्रात् सप्तमे वैश्याद्विंशमे क्षत्रियात्पञ्चदशे ब्राह्मणात् प्राणसंशये इति लुधापीडितमात्मानं कुटुम्बं रक्षितुं सप्तदिनान्याहारमप्राप्य शूद्रभक्ष्यापहारः कार्यः एवं दशदिनान्याहारमप्राप्य वैश्यात् पञ्चदशदिनान्याहारमप्राप्य क्षत्रियात् प्राणसंशये ब्राह्मणात् भक्ष्यापहरणं न दोषायेत्याहुः ॥

² न केवलं प्राणसंशये परस्वादानं न निषिद्धं किन्तु तस्या दशया-मपहर्तुं येन प्रयच्छन्ति तेषां यद्यपि कार्यो न तावता धर्मेहानिरधर्मेप्रा-दुर्भावो वेत्याह तस्यां दशयां विद्वानां विपरीतमाचरतां त्यागो यथः का-र्य इत्यर्थः तदुक्तम् कर्मणा येन केनापि मदुना दाहणेन वा उद्धरेद्वीन-मात्मानं समया धर्मेमाचरेत् इति ॥

³ यदि स्वस्माद्धीनः परो भवति योऽपहर्तुं न ददाति तस्य शूद्रादेस्त्वा-गो यथः ॥

समे आत्मत्यागः परत्यागो वा ॥ १५ ॥

Aph. 15. In the case of an equal, suicide, or the destruction of the other.

¹ If the opposite party be one's equal—but only if a Brāhman—in such a case suicide—the destruction of oneself by fasting &c.—is to be committed. If there appear no means of preserving oneself or one's family, and the opposite party be an equal, he is to be made away with, or destroyed. U.

विशिष्टे आत्मत्याग इति ॥ १६ ॥

Aph. 16. In the case of a superior suicide [is to be committed.]

¹ In the case of an opposite party superior to oneself, distinguished by study of the Veda &c., suicide alone is lawful; though there be danger to life, a man may design only his own death, but must not slay a Brāhman. U.

SECOND DAILY LESSON.

दृष्टादृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोजनमभ्युदयाय ॥ १ ॥

Aph. 1. Of actions of which the motives are seen and unseen, a motive, where there is none seen, tends to exaltation.

¹ Actions where the motives are seen are agriculture, merchaudise, service of the king, &c. Actions where the motives are unseen are sacrifice, charity, chastity, &c. Among these actions where a visible motive is not observed, an invisible motive is to be supposed, and such a motive conduces to exaltation, or knowledge of the truth. Or the dative case 'to exaltation' may be employed in the sense of the nominative, when the sense will be that exaltation is the result. An unseen result is a remote consequence. If this be produced by asceticism, the exaltation is presentation of soul; if by sa-

¹ यदि स्वसदृशे ब्राह्मण एव विरोधी भवति तदात्मनश्चोपवासदिना त्यागोऽवसादः कर्तव्यः यदि स्वस्य कुटुम्बस्य वा रक्षाप्रकारो न दृश्यते विरोधी च समो भवति तदा तस्यैव त्यागो वध इत्यर्थः ॥

² स्वापेक्षया विशिष्टे वेदाध्ययनादिना उत्कृष्टे विरोधिनि आत्मन एव त्यागो विधेयः प्राणसंशये सत्यप्यात्मानमेवाभिप्रेयात् न तु ब्राह्मणं हन्यादित्यर्थः ॥

³ दृष्टप्रयोजनानि कृषिवाणिज्यराज्यसेवादीनि अदृष्टप्रयोजनानि यागदानब्रह्मचर्यादीनि एतेषां कर्मणां मध्ये यत्र दृष्टं प्रयोजनं नोपलभ्यते तत्रादृष्टं प्रयोजनं कल्पनीयम् तच्चाभ्युदयाय तत्त्वज्ञानाय यद्वा अभ्युदयायेति अतुर्थी प्रथमार्थे तेन फलमभ्युदय इत्यर्थः अदृष्टं फलमपूर्वमेव तद् यदि योगजं तदाभ्युदय आत्मसाक्षात्कारः यदि यागदानादिवं तदाभ्युदयः स्वर्गः तत्रापि यथा देविघ्न पक्षतोत्यादिक्रिया सद्यःफलका वपति कर्षतोत्यादिक्रिया च विलम्बभाविफला तथा यजति ददाति ब्रह्मचर्यं चरतीत्यादिक्रिया तावत् सद्यःफलका न भवति तादृशस्य फलस्यानुपलब्धेः न च धार्मिकतया ज्ञानास्वाभादिकमेव फलम् प्रच्छेदं ब्रह्मचर्यादि चरतात्फलानुपलब्धेः तस्माच्चरभाविवर्गादिकमेव फले तच्चाशुतरविनाशि न्याः क्रियाया न साक्षादित्यान्तरालिकं क्रियाफलयोः समानाधिकरणम् पूर्वं पर्यवस्यति ॥

crifice, almsgiving &c., the exaltation is paradise. In this instance such actions as sacrificing, giving alms, practising chastity &c., do not immediately bear fruit, as such actions as milking, cooking &c., have immediate results, and such actions as sowing, ploughing &c., after a while bear fruit; for there is no such [immediate] result observed. Nor is gain &c., through being known as virtuous, the result. For those who practise secret chastity &c., do not design such results. The result therefore is the remotely future paradise &c., and this does not immediately succeed the action which rapidly ceases to exist. It results therefore that there is an intermediate common substratum of the action and the fruit, a remote consequence. U.

अभिषेचनोपवासब्रह्मचर्यगुरुकुलवासवानप्रस्थयज्ञदानश्रौतण्डिह्नतत्रमन्त्रकालनियमाश्चादृष्टाय ॥ २ ॥

Aph. 2. Inaugurations, fasting, continence, residence in the family of a spiritual guide, life in the forest, sacrifice, almsgiving, oblation, the cardinal points, constellations, sacred texts, seasons, and religious observances, conduce to invisible result.

¹ Of these, some of the actions of which the result is unseen, are pointed out. These actions conduce to, that is produce, unseen results. Among these inauguration is the sprinkling of kings; fasting, the abstinence of the Śiva-rātri; continence, the avoidance of sexual intercourse; residence in the house of a spiritual guide that of religious students for the purpose of studying the Veda; living in the forest, the actions of those who set out at the close of life for the forest; sacrifice, the Rāja-sūya &c.; almsgiving, at the beginning of the month Āshāḍha; oblation, of rice, cattle &c.; the cardinal points, eating towards the east &c.; constellations, the obsequial rites of [the tenth lunar asterism] Maghā &c.; sacred texts, the holy monosyllable [Om,] the Gāyatrī &c.; seasons, the Chāturmāsya rites &c.; religious observances, purifications, contentment, penance, study, and meditation on the Deity. By the word 'and,' are to be understood also those not here enumerated, but which are prescribed by revelation and tradition. V.

चातुराश्रम्यमुपधा अनुपधाश्च ॥ ३ ॥

Aph. 3. The duty of the four periods of religious life [has been declared.] Fidelities and infidelities [are causes of merit and demerit.]

¹ तत्रादृष्टफलकानि कानिचित्कर्मणि प्रदर्शयति यत्तानि कर्माणि अदृष्टाय अदृष्टजनकानि तत्र अभिषेचनमभिषेको राज्ञाम् उपवासः शिवरात्र्युपवासादिः ब्रह्मचर्यमष्टविधमैशुनादिवर्जनम् गुरुकुलवासे ब्रह्मचारिणां वेदाध्ययनादर्थः वानप्रस्थे वयःशेवे जनप्रस्थितानां गुरुषुकादिकर्म यज्ञो राजसूयादिः दानमाषाढादौ श्रौतणं ब्रौहिपश्वादीनाम् दिक्प्राक्तुलभोजनार्थं नक्षत्रं मघाश्राद्धादि मन्त्रः ब्रह्मचर्यायश्चर्यादियः कालः चातुर्मास्यब्रह्मचर्यः नियमः शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायश्चर्यादियः कानि चकारादनुक्तानि शैतस्मार्तान्यपि ॥

¹ The duty of the four periods of religious life is the conduct prescribed in these four stages, viz., those of the religious student, householder, hermit, and mendicant. This has been already declared :—such are the words to be supplied. Infidelities are defects of faith; fidelities non-deficiencies of faith, efficient causes of merit and demerit. V.

भावदोष उपाधोऽदोषोऽनुपधा ॥ ४ ॥

Aph. 4. A deficiency of faith is an infidelity; a non-deficiency a fidelity.

² Deficiencies of faith, lust, anger, covetousness, infatuation, intoxication, envy &c., are expressed by the term infidelity; non-deficiencies of faith, freedom from negligence and sloth, tranquillity of mind &c., are to be understood by the term fidelity. V.

यद्विष्टवसगन्धस्यैव शोक्षितमभ्युक्षितञ्च तच्छुचि ॥ ५ ॥

Aph. 5. That which is of prescribed colour, taste, smell, and touch, the aspersed, and the sprinkled, are pure.

³ That colour &c., which is enjoined by revelation and tradition is prescribed. The substance to which such [colour &c.] belongs is such [is pure.] Of these colour [is prescribed] in such texts as, He buys the soma for a cow, ruddy, one year old, with tawny eyes; He should take a white goat. The aspersed is sprinkled with water during the recitation of a sacred text; the sprinkled, that which is sprinkled with water without a sacred text. The word 'and' implies that which is lawfully acquired. This is such as is denoted by such precepts as that a Brāhman should acquire wealth by performing sacrifices, by teaching, and by receiving presents. U.

अशुचीति शुचिप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

Aph. 6. 'Impure' denotes the negation of the pure.

⁴ The contrary of such substance as is pure is impure. A substance of wrong colour, taste, smell, or touch, one not aspersed or sprinkled, or sprinkled with forbidden water, or unlawfully acquired, as the property of a Brāhman acquired by agriculture or merchandise, is impure. U.

अर्थान्तरञ्च ॥ ७ ॥

Aph. 7. And something else.

¹ अन्नमहारिषद्विधानप्रसङ्गमिदमेतत् कर्तुं चात्रमेव विहितं यत्कर्म तत् चातुराचम्यं पूर्वमुक्तमितिशेधः उपधा भावदोषाः अनुपधा भावदोषाश्च धर्माधर्मसाधनानीत्यर्थः ॥

² कामलोभलोभमोहमदमास्तव्यादयो भावदोषा उपधाशब्दवाच्याः वज्रममादानालस्यमनःप्रसादादयोऽदोषा अनुपधाशब्दवाच्या इत्यर्थः ॥

³ दृष्टं श्रुत्या स्मृत्या च बहूपादिकं विहितं यस्य द्रव्यस्य तत्तथा तत्र इयं अकथया एकद्वयान्या पिबूष्या गवा सेमं क्रीणाति श्वेतं छागलमाल-मेतत्तथादौ शोक्षितं मन्त्रेणोदकसिक्तम् अभ्युक्षितं विनामन्त्रमुदकसिक्तं च काराव्यायतो लब्धं तच्च याजनाध्यापनप्रतिपक्षेर्ब्राह्मणो धनसर्जयेदित्या-दिनियमविधिबोधितम् ॥

⁴ यद्वच्यं शुचि तद्विपरीतमशुचीत्यर्थः अन्नमहारिषद्विधानप्रसङ्गमन्त्र-शोक्षितमभ्युक्षितं निषिद्धजलाभ्युक्षितं वा अन्यायागतम् कविवाशिष्ठा-मत्तं ब्राह्मणस्य द्रव्यमशुचीत्यर्थः ॥

¹ That which is vitiated by speech or by disposition even in that which is of excellent colour, taste, smell, or touch, or in that which is aspersed or sprinkled, or justly acquired, is also impure. U.

अयस्य शुचिभोजनादभ्युदयो न विद्यते नियमाभावात् विद्यते वाऽयान्तरत्वाद्यमस्य ॥ ८ ॥

Aph. 8. To the unrestrained there accrues no exaltation from eating what is pure, inasmuch as there is an absence of religious observance; or it accrues, because restraint is something else.

² 'To the unrestrained' means to one deficient in restraint, or wanting in self-control. The eating of one void of the restraint denoted by such a rule as, A man should eat after washing his hands and feet, and rinsing his mouth, restrained in speech: when food is presented to him, though pure, he should twice rinse his mouth, does not tend to exaltation, but to sin. It may be asked why: the answer accordingly is furnished. 'Inasmuch as there is an absence of religious observance,' in consequence of the non-existence of the religious observance, the secondary cause. That which takes place where the observance is performed is stated. 'Or it accrues,'—exaltation accrues only in the case of eating with the accompaniment of the prescribed restraint. It may be asked why: hence it is stated that it is because restraint is something else, that is, is something other than eating. The sense, therefore, is that without the accessory cause there is no realisation of the result, and that with it there is. U.

असति चाभावात् ॥ ९ ॥

Aph. 9. For there is non-existence [of exaltation] where [the eating of pure food] does not exist.

³ Though there be restraint, where the eating of pure food is not, there is non-existence of exaltation :—such is the completion of the ellipse. Restraint and eating are therefore both causes of merit. The word eating implies other notions. Restraint and religious observance are accessories also of sacrifice, almsgiving, ablutions, oblations and other acts prescribed by revelation and tradition. U. A. E. G.

(To be continued.)

¹ अन्नमहारिषद्विधानप्रसङ्गमन्त्रमपि शोक्षितमभ्युक्षितं व्यायार्जितञ्च बल-चापि वागदुष्टं भावदुष्टञ्च यत्तदप्यशुचीत्यर्थः ॥

² अयस्य यमरहितस्यासंयतस्येति यावत् हस्तो पादौ प्रक्षाल्यान्मन्त्र-व्रम्यतो भुञ्जीत भोक्ष्यमाणः प्रयतोऽपि द्विराचामेत् इत्यादिबोधितय-मरहितस्य भोजनं नाभ्युदयाय किन्तु पापाय कुत एवमित्यत आह । निय-माभावात् नियमस्य सहकारिणोऽभावात् नियमे सति यत्तद्विद्यते वा यथोक्तयमसाहित्येन भोजने भवत्येवाभ्युदयः कुत इत्यत आह । अर्था-न्तरत्वाद्यमस्य भोजनादर्थान्तरं यतो यमः तथा च सहकारिकारणं वि-ना न फलसिद्धिस्तस्मिन् सति फलसिद्धिरित्यर्थः ॥

³ यमे सत्यपि शुचिभोजनेऽसति अभावादभ्युदयस्येतिशेधः तथा च य-मो भोजनञ्च द्वयमेव पुण्यकारणमित्यर्थः भोजनमित्युपलक्षणं यागदान-होमादीनामपि शौचस्नानकर्मणां यमनियमौ सहकारिणौ ॥

TO THE EDITOR OF THE 'PANDIT.'

SIR,

'Bless them that curse thee'—this divine precept is still believed by thousands of educated Christians and even perhaps by some of my own countrymen to have been first taught by Jesus Christ. There may possibly be some even among the readers of your valuable Journal labouring under this delusion, for the removal of which it seems worth while to give prominence to the following verse from Manu :—

न कुप्यन्तं प्रतिकुप्येदाकुटः कुशलं वदेत् । Chap. VI, Śl. 48.

Though the verse is not new to European Sanskritists it has not, I believe, been carefully compared with the above Biblical teaching, nor their striking correspondence noticed. Sir William Jones, for instance, renders the latter clause thus wrongly—'Abused, let him speak mildly.' Now, there are two distinct words of the same orthography—कुशल, the one, an adjective, meaning 'skilful,' and the other, a substantive, signifying 'blessing.' The word, as used here, is doubtlessly not the adjective, but the substantive, which can neither be used adverbially nor rendered 'mildly.' The phrase कुशलं वदेत् is, in fact, equivalent to आशिषं वदेत् or आशीर्वादं कुर्यात् (He shall utter a benediction.) Further I should think that the English word 'curse' is a corrupted, or cognate form, as European philologists would call it, of the Sanskrit root कुश from which the participle आकुट is formed. Hence the clause in question ought to be translated—'When cursed, he shall utter a blessing, or benediction, towards the offender.' So strong is the belief of zealous Missionaries that meekness and forgiveness are exclusively Christian, that one can not persist too much in controverting it, and the following quotation from the Mahābhārata may scarcely be deemed a tautology :—

अतिवादं न प्रवदेत् वादयेत्

ये नाहृतः प्रतिकुप्यान् घातयेत् ।

हन्तुं च ये नेच्छन्ति पापकं वै

तस्मै देवाः सृष्टयन्त्यागताय ॥ (Udyoga parva, Chap. 26, Śl. 11.)

"He who does not speak, nor incites another to speak reproachful words, who, when struck, strikes not in return nor incites another to strike, who wishes not in his mind to strike the evil-doer—the gods long for the advent of such a man."

Professor Max Müller does not venture to give the Brāhmins the credit of a full perception of that fundamental maxim of morality.—'Do ye unto others as ye would that others should do to you.' He says—"The Brāhmins too had a distant perception of the same truth which is expressed, for instance, in the Hitopadeśa in the following words:—'Good people show mercy unto all beings, considering how like they are to themselves.' *Chips from a German Workshop, Vol. I, p. 312.* I should therefore call the Professor's attention to the following from the Mahābhārata.

श्रुयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चाप्यवधार्यताम् ।

आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥

'Hear the sum-total of duties and having heard, bear it in mind—' Thou shalt (lit. he shall) not do to others what is disagreeable to thyself.'

It has the advantage of brevity over the Biblical sentence, expressing at the same time the entire sense though in the negative form.

How cheerfully, it may be remarked *en passant* does this sublime tone of ancient Indian morality harmonize with the equally sublime impartiality and unselfishness of a distinguished Indian of the present day who encourages his dear countrymen to emulate the virtues of the noble races of Europe in the following manner :—(I quote from memory.)

'As long as light will differ from darkness, so long will the European differ from the Native.'

Methinks I hear an echo answering in a sigh—As long as light will differ from darkness, so long will the European differ from the Native—*when such is the patriotism that animates our breasts!*

In the spirit of veneration peculiar to the Hindoos, our ancient Law-givers have represented the king as an incarnation of the *Lokapālas*, but the remarkable stanza which concludes this letter refutes the common notion that the sages meant to enjoin a slavish toleration of his tyranny or adoration of him as a divinity, though he act the devil :

अहं वो रक्षितेत्युक्त्वा यो न रक्षति भूमिपः ।

स संहृत्य निहन्तव्यः श्वेव सोन्माद आतुरः ॥

Mahābhārata, Anuśāsana parva,

Dāna-dharma, chap. 61.

"Having declared 'I am your preserver,' that Monarch who does not preserve his people—let him be conspired against and killed like a dog, diseased and mad."

Loyalty indeed to such a sovereign as Victoria, I can truly say, notwithstanding the shortcomings of British rule in India, is a sacred duty enjoined on us by our very religion.

Yours Obediently,

BENARES :

31st January, 1871. } PRAMADADASA MITTRA

• A similar verse was translated by me in the 'Pandit,' No. 19.

NOW READY.

Vols. I. and II.

THE RAMAYAN OF VALMIKI,
TRANSLATED INTO ENGLISH VERSE

BY

R. T. H. GRIFFITH, M. A.

Price per Vol. Rs. 6. Postage 6 anas.

BENARES : MESSRS. E. J. LAZARUS & Co.,

CALCUTTA : MESSRS. BERIGNY & Co.,

LONDON : MESSRS. TRÜBNER & Co.,

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 58.

Benares, March 1st, 1871.

Vol. V.

॥ भाट्टचिन्तामणैस्तर्कपादः ॥

सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्ष-
मनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् ॥ ४ ॥

इदानीं प्रत्यक्षस्य धर्मप्रामाण्यनिराकरणाय प्रत्यक्षलक्षण-
मुक्तं सूत्रकारेण । न तावदिन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति ल-
क्षणम् । ज्ञानमात्रस्य मनोजन्यत्वात् । अत इन्द्रियार्थसंबन्ध-
जन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति सूत्रकारः । न चेश्वरप्रत्यक्षे ऽध्याप्तिः ।
ईश्वरज्ञानस्यानुमितिविलक्षणत्ववत् प्रत्यक्षविलक्षणत्वादिति
जीर्णः ॥ यद्वा ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । अनुमित्युपमि-
तिशब्दबोधार्थापत्तिस्मृतीनां ज्ञानाकरणकत्वात् । न च स-
विकल्पकप्रत्यक्षे विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षे चाध्याप्तिः, तयोर्निर्वि-
कल्पकादिज्ञानाकरणकत्वादिति वाच्यम् । व्यापारवदसाधार-
णकारणस्य करणतया तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकस्य व्या-
पारतया च निर्विकल्पकादेः कारणत्वे ऽप्यकरणत्वात् । ज-
न्यज्ञानजन्यमात्रवृत्तिजातिशून्यज्ञानत्वं वा । सर्वत्र प्रत्यक्षे इ-
न्द्रियस्य करणत्वात् तत्संबन्धस्य व्यापारत्वाच्च तादृशाना-
मनुमितित्वादीनां प्रत्यक्षे ऽभावाल्लक्षणसंगतिः । सविक-
ल्पकत्वादिकं तु न जातिः । इन्द्रियत्वं च संबद्धार्यविशदा-
वभासकत्वम्, अपरोक्षज्ञानजनकद्रव्यत्वं वा ज्ञानानाश्रयत्वे
सति ज्ञानाकारणमनःसंयोगाश्रयत्वं वा ॥ तच्च ऋद्धिम् ।
प्राणरसनचतुस्त्वक्श्रोत्रमनोभेदात् । तत्राद्यानि चत्वारि ग-
न्धरसरूपस्पर्शमात्राभिव्यञ्जकतया गन्धादिमत्त्वानुमानेन पृ-
थिव्यग्नेर्जोवायुप्रकृतीनि । श्रोत्रमपि शब्दमात्रयाहकतया श-
ब्दवत्त्वानुमानेनाकाशात्मकमित्युक्तपादीयाः ॥ अधिगुणैवान्तर्ग-

तदिशःश्रोत्रमिति लिङ्गाद्विगात्मकत्वं युक्तम् । मनसि च सु-
खीति प्रत्यक्षमिन्द्रियजन्यं, प्रत्यक्षत्वा, दित्यनुमानं प्रमाणम् ॥
अन्ये तु सुखादीनां नित्यद्रव्यविशेषगुणत्वेन द्रव्यान्तरसंयो-
गासमवायिकारणकत्वे सिद्धे तादृशसंयोगाश्रयतया मनःसि-
द्धिरित्याहुः ॥ तच्च । शरीरसंयोगेन सिद्धसाधनादर्थान्तरत्वा-
च्च । तच्चान्तरिन्द्रियं स्वातन्त्र्येणात्मतद्योग्यगुणतद्गतजाति-
मात्रयाहकं, बाह्यविषयेषु तस्य स्वातन्त्र्याभावात् । कुतो
न स्वातन्त्र्यमिति चेत् । तस्याणुपरिमाणस्य देहादुद्दिर्भावा-
भावेन सच्चिकर्षासंभवाद्युपपन्नज्ञानानुत्पत्तिश्च मनसोऽणुत्वे
प्रमाणम् । येषु तस्य विभुत्वमाहुस्तेषामपि देहावच्छिन्नस्ये-
न्द्रियत्वादस्वातन्त्र्याक्षतिः, युगपज्ज्ञानोत्पत्तिरिष्टैव । सच्चि-
कर्षश्च संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायश्चेति ।
द्रव्यं संयोगेन, तद्गतगुणकर्मजातयो द्वितीयेन, गुणकर्मगत-
जातयस्तृतीयेन । केचित्तु समवायरूपप्रत्यासत्त्या द्रव्यगुण-
कर्मसामान्यगता सत्ता गृह्यते । सत्ता च तत्कालसंबन्ध इति
तस्य जातिगतत्वं नानुपपन्नमित्याहुः, तेषां भावं नाकलयामः ।
शब्दस्य च द्रव्यत्वात्तत्रापि संयोग एव संबन्धः । ननु बाह्ये-
न्द्रिययाह्यतया शब्दे गुणत्वमिति चेत् । न । वायौ रूपत्वा-
दिसामान्ये च व्यभिचारात् । प्रत्यक्षद्रव्यगुणत्वाभावविशिष्ट-
प्रत्यक्षेण गुणत्वाभावानुमानाच्च । तत्रापि कर्मवेगवत्त्वेन द्र-
व्यत्वानुमानम् । न च तथापि शब्दे श्रोत्रसंयोगासंभवः, तस्य
सर्वत्रोपलम्भेन विभुतया दिगात्मकश्रोत्रस्यापि विभुतया संयो-
गासमवायिकारणकर्मभावादिति वाच्यम् । न तावत्संयो-
गत्वावच्छिन्नं प्रति कर्मणो जनकता, संयोगजनसंयोगे व्यभि-
चारात् । किं तु विजातीयसंयोगे, तत्र वैजात्यकल्पनमपेक्ष

जन्यसंयोगे कर्मत्वेन कारणता युक्ता । संयोगजसंगोगानङ्गीका-
राच्च न व्यभिचारः । विभुनी मिथः संयुक्ते, निरन्तरद्रव्यत्वाद्,
घटाकाशवदित्यनुमानेन विभुसंयोगसिद्धेश्च ॥

तच्च प्रत्यक्षं निर्विकल्पकं सविकल्पकं चेति द्वेधा । प्रका-
रताविशेष्यताद्विविधयतारहितं ज्ञानं निर्विकल्पकं, तद्विशेष-
णविशेष्यभावानापञ्चघटघटत्वादिविषयकम् । इन्द्रियसंयोगा-
नन्तरमविविक्तसामान्यव्यक्तिभागस्य व्यक्तिमात्रगोचरज्ञानस्य
जायमानत्वात् । तच्च प्रत्यक्षं, किं चिद्वासतइति प्रतीतिः, अ-
श्वाप्ययं न तथा पूर्वं प्रतीत इति प्रतीतिश्चेति के चित् ॥
विशिष्टज्ञानरूपसविकल्पकस्य विशेषणज्ञानं विनोत्यस्यसंभवा-
दनुमानगम्यमित्यन्ये ॥ विशेष्यविशेषणेन्द्रियसच्चिकर्षस्य विशि-
ष्टज्ञानहेतुतया विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञाने न हेतुत्वमिति
के चित् ॥ तत्सिद्धं घटत्वनीलपीतादिनानाधर्मविषयकं निर्वि-
कल्पकम् ॥ सविशेष्यकं सप्रकारकं ससंसर्गकं वा ज्ञानं सवि-
कल्पकम् । तच्च जातिद्रव्यगुणक्रियानामविषयकतया पञ्च-
धा । चातुषादिभेदेन षोढा च । तत्र प्रत्यक्षमात्रे महत्त्वं
हेतुः । तच्च द्रव्यप्रत्यक्षे समवायेन, गुणक्रियाजातिप्रत्यक्षे स-
मवायघटितसामानाधिकरण्येन, गुणक्रियागतजातिप्रत्यक्षे त्वे-
कार्थसमवायसमवायेन । चातुषे चोद्भूतरूपमुद्भूतानभिभूतरूपा-
लोकसंयोगश्च । कालादिचातुषे महत्त्वाद्भूतरूपादीनां न हे-
तुतेति के चित् । स्पर्शने चोद्भूतस्पर्शः । न तु रूपमपि । तेन
वायुरपि त्वाचप्रत्यक्षः । एवं च बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षत्वं
नोद्भूतरूपकार्यतावच्छेदकं, किं तु चातुषत्वाद्विजातिरेवेति ला-
घवम् । मानसेपि महत्त्वं हेतुरिति के चित् । नेत्यन्ये ॥ के-
चित्तु क्रिया न प्रत्यक्षा, किं तु विभागोत्तरसंयोगाभ्यामनुमे-
या । अतस्तत्प्रत्यक्षे महत्त्वस्य न हेतुतेत्याहुः ॥

द्रव्याणि पृथिव्यप्रेक्षोवाय्वाकाशकालदिगात्मनोऽन्यका-
रशब्दरूपाण्येकादश । गुणा रूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणसंयोग-
विभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारादृष्टबुद्धिसुखदुःखे-
च्छाद्वेषयत्ना इति विंशतिः । कर्म चलनात्मकमेकम् । सा-
मान्यं परापररूपं द्वेधा । समवायश्चैकः । शक्तिस्त्रिधा ।
सहजा ऽऽधेया पदशक्तिश्चेति । अभावस्त्रिधा । ध्वंसे
ऽन्यन्ताभावो भेदश्चेति ॥ एवं च द्रव्यगुणकर्मसामान्यसमवाय-
शक्त्यभावाः सप्त पदार्थाः ॥ संख्यापि गुणादिवृत्तित्वात्पदा-
र्थान्तरमित्यन्ये ॥ गुणसमुदाय एव पृथिव्यादिद्रव्यं, नातिरि-
क्तमिति के चित् । तत्र । पृथिव्यादौ पाकादिना पूर्वरूपना-
शस्योत्तररूपोत्पत्तेश्चानुभवसिद्धत्वात् ॥ अन्ये त्ववयवस-
मुदायमेवावयविनमाहुः । तदपि न । उत्पन्नः पटो विनष्टः
पट इत्यादिप्रतीतिः । तेन पटो रूपवान् नीलश्चलति दित्यो
ऽयमिति सविकल्पकं सिद्धम् ॥

ननु नेयं प्रमा । अलीकघटत्वाद्विजातिविषयकत्वात् ।
तथाहि । न तावद्व्यक्तिभिश्चा जातिः प्रत्यक्षत उपलभ्यते । इह
गवि गोत्वमिति प्रतीत्यभावात् । भिच्चापि सा सर्वगता व्य-
क्तिमात्रनिष्ठा वा । अन्तरालेनुपलब्धेनोदाः, द्वितीयेपि नि-
त्याया उत्पत्त्ययोगात् । अमूर्ताया व्यक्त्यन्तरादागमनासंभवा-
द् भविष्यति घटे सा न स्यात् । न चांशत आगमनं, निरव-
यवत्वात् । एवमेकस्यां व्यक्तौ हस्त्यायामंशेन वा न वृत्तिः
संभवतीत्यवगन्तव्यम् । अतो न व्यक्तितो भिच्चा जातिः सं-
भवति । व्यक्त्यात्मकत्वं तु नित्यत्वानित्यत्वाभ्यां विरुद्धधर्मा-
भ्यामपहस्तितं, भेदाभेदश्चात्यन्तविरुद्धः । एवं च स्वलक्षण-
रूपशुद्धविषयकमेव निर्विकल्पकं प्रमेति चार्वाकैकदेशिनः ।
तच्च । काणकूटादसदृशगोव्यक्तिष्वेकाकारप्रत्ययानुपपत्तेः ।
किं च सामान्यस्यालीकत्वं वदता वस्तुत्वव्यापकभेदाभेदा-
संभवेन सामान्ये वस्तुत्वं निराक्रियते । सिद्धं तर्हि वस्तुत्व-
सामान्यम् । भेदाभेदाङ्गीकारेण च पूर्वोक्तप्रत्यक्षापादनादिनिरा-
सः । इयं गौरिति पदयोर्भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकयोः सामाना-
धिकरण्येनानुवृत्तव्यावृत्ताकारबोधकत्वेन भेदाभेदसिद्धिः । किं
च जातिव्यक्तयोः समवायसंबन्धाङ्गीकारेण चाभेदसिद्धिः ।
येन संबन्धेनाधेयमाधारस्य स्वानुरक्तबुद्धिजनकं स संबन्धः
समवायः न त्वयुतसिद्धसंबन्धः सः । युतसिद्धेर्वक्तुमशक्यत्वा-
त् । पृथक्चलनवत्त्वस्य वृत्तशास्त्रयोः सत्त्वेन तयोः समवाय-
संबन्धो न स्यात् । अतो भेदाभेदः । एवमवयवावयविनोर्गु-
णगुणिनोः क्रियाक्रियावतोरपि भेदाभेदानुसंधेयः । तेन सिद्धं
सामान्यं जातिरूपं, तद्वाधके तूपाधिरूपम् । सामान्यं च
नित्यमेकमनेकानुगतम् । तद्वाधकानि च ।

व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोपानवस्थितिः ।

रूपहानिरसंबन्धो ह्यंशिकत्वमपीष्यते ॥

इति । एकव्यक्तिगतं न सामान्यम् । तुल्यव्यक्तिगतं न
सामान्यद्वयम् । यथा घटत्वकलशत्वादि । परस्परान्यन्ताभा-
वसमानाधिकरणमेकव्यक्तिवृत्ति न सामान्यं द्वयम् । यथा
भूतत्वमूर्तत्वे । अनित्यं न सामान्यम् । यथा पृथुबुधोदराका-
रत्वम् । असमवेतं न सामान्यम् । यथा ऽभावत्वादि । चां-
शिकं न सामान्यम् । यथोपेक्षात्वमिति दिक् । तत्राप्यांशिक-
त्वं संकरान्तर्गतम् । स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियो-
गित्वस्य जातिनिष्ठस्वस्वाभावोभयसामानाधिकरण्यकत्वस्य
भेदाभेदगर्भस्य दूषकताबीजस्य तुल्यत्वादित्यस्तु प्रसक्तानु-
सक्तम् । अतः सविकल्पकप्रमा सिद्धा ॥

अत्र निरालम्बनवादिनः । सर्वाणि बाह्यघटादिविषय-
काणि सविकल्पकज्ञानानि मिथ्यार्थविषयकाणि, बाह्यार्थवि-

व्यक्तज्ञानत्वात् । स्वप्नप्रत्ययवत् । स्वप्नज्ञानानां हि बाह्यघ-
टाद्याकारेण परिणतं ज्ञानमेव विषयो न घटादि, तदानी-
मभावात् । मनःप्रत्यासत्त्यभावात् । स्वशिरश्छेदादीनामसंभ-
वाच्च । अतस्तत्र ज्ञानरूपात्मैव विषयः । एवं सर्वज्ञानाना-
मिति दृष्टान्तेन न किं चिदपि ज्ञानं प्रमेत्याहुः ॥ तच्च । स्वप्न-
प्रत्ययानामात्मविषयकत्वासिद्ध्या दृष्टान्तासिद्धेः । किं च
नीलोयमित्यादिसविकल्पकानामात्मविषयकत्वे नीलोद्दि-
ष्टाकारत्वापत्तिः । अत इदं बाह्यविषयकम् । बाधकाभावेन
प्रमेवेति ॥

शून्यवादी तु न ज्ञानातिरिक्तो बाह्यो विषयो ऽस्ति, ज्ञा-
नस्यैवाकारो विषयो ज्ञानस्वरूपात्मक एव, स्वप्नज्ञानवत्, ते-
न सविकल्पकं न प्रमा । तथाहि । नीलादेः किं ज्ञानवि-
षयत्वम् । न तावत्पदार्थत्वं सत्तावत्त्वं वा । नीलज्ञाने पी-
तादेरपि विषयत्वप्रसङ्गात् । न ज्ञानहेतुत्वम्, इन्द्रियादेरपि
तत्त्वप्रसङ्गात् । नापि ज्ञानजनकसच्चिकर्षाश्रयत्वम् । रूपज्ञाने
स्पर्शस्य विषयत्वापत्तेः । नापि सादृश्यविशिष्टहेतुत्वं, विशे-
षज्ञानस्य ज्ञानत्वेन सादृश्याद्वेतुत्वाच्च विशिष्टज्ञाने विष-
यत्वप्रसङ्गात् । न चात्यन्तसादृश्यं विधत्तं, तच्च न ज्ञान-
त्वेन, तस्य साधारणत्वात् । किं त्वेकज्ञानविषयत्वेन । त-
च्च त्रिपुटीप्रत्यक्षाङ्गीकारेण ज्ञाननीलयोरेकज्ञानविषयत्वाद्वेतु-
त्वाच्चापपन्नं विषयत्वमिति वाच्यम् । धारावाहिकज्ञानेषु पू-
र्वज्ञानस्य सादृश्येनोत्तरज्ञाने विषयत्वापत्तेः । ज्ञानस्य स्वस्मि-
न्त्वस्य हेतुत्वासंभवेन विषयत्वानुपपत्तेः । न च ज्ञाने नीला-
द्याकारतासमर्पकत्वे सति हेतुत्वम्, तच्च जपाकुसुमस्येव
सन्निधिनेति वाच्यम् । विषयस्य नीलाद्याकारतासमर्पकत्वे
मानाभावात् । ज्ञानवैचित्र्यं मानमिति चेत् । न । अर्थं वि-
नापि स्वप्नज्ञानवैचित्र्यदर्शनात् । नापि ज्ञानजन्योपादानहा-
नादिव्यवहारवत्त्वम् । घटज्ञाने घटत्रयणुकानां विषयत्वापत्तेः ।
सुखादीनां स्वज्ञानाविषयत्वापत्तेश्च । न च सुखादिषु सुखी-
त्यादिशब्दप्रयोगो व्यवहार इति वाच्यम् । शब्दप्रयोगस्य ज्ञा-
नविषयनिरूपकत्वाभावात् । ज्ञानविषयनिरूपणपूर्वकत्वेन श-
ब्दप्रयोगस्य तेन विषयनिरूपणे इतरैतराश्रयापत्तिः । नापि
ज्ञानजन्यज्ञाततावत्त्वं तत् । भूतभविष्यतोस्तदसंभवात् । तत्र
मानाभावाच्च । अतो ज्ञानात्मकमेव तत् । किं च विषयो
ज्ञानात्मको, ज्ञानेन सहोपलभ्यमानत्वात्, ज्ञानत्ववत् । स-
हानुपलभ्यमानयोर्घटपटयोर्भेददर्शनमनुकूलतर्कः । न च घ-
टोयमिति ज्ञानस्य ज्ञानाविषयत्वेनासिद्धः सहोपलम्भ इति
वाच्यम् । उत्तरकालं ज्ञातो घट इति ज्ञानघटयोः स्मरणद-
र्शनेन पूर्वानुभवस्यावश्यकतया घटोयमिति ज्ञानस्य ज्ञानवि-

षयकत्वकल्पनात् । स्वप्नादिज्ञानानां साकारत्वमिव सर्वेषां
साकारत्वेन ज्ञानातिरिक्तविषयाभाव इति स्वमतं परिष्करो-
ति ॥ तच्चिन्त्यम् । नीलादेर्ज्ञानात्मकत्वे ज्ञानस्य स्वविषयाका-
रत्वे मानाभावात् । उक्तानुमानस्याप्रयोजकत्वात् । समूहाल-
म्बने सहोपलभ्यमानयोर्घटपटयोरभेदाभावेन व्यभिचाराच्च ।
किं च न ज्ञानात्मको विषयः । ज्ञानाभावविषयके ज्ञाने ज्ञा-
नाभावस्य ज्ञानात्मकत्वासंभवात् । तदेवेदमिति स्थायित्व-
विषयके ज्ञाने स्थायित्वस्य क्षणिकज्ञानात्मकत्वासंभवात् ।
इदं नानाकारमिति चित्रबुद्धानेकाकारस्यैकस्मिन्नसंभवाच्च ।
किं च विषयस्य ज्ञानात्मकत्वे ज्ञानस्यापरोक्षत्वनियमेनानुमि-
तिविषयवद्भावेः परोक्षत्वानुपपत्तिः, किं चातीतकालसंबन्धा-
नुमानविषयस्यातीतकालसंबन्धस्य वर्तमानज्ञानात्मकत्वानुप-
पत्तिः । न च तत्रातीतं ज्ञानमेव विषय इति वाच्यम् । अती-
तत्वस्य ज्ञानाकारत्वासंभवात् । अतोवश्यं ज्ञानभिन्नो विष-
यो वाच्यः । तच्चिष्टविषयत्वं ज्ञानजन्यफलभागित्वं नित्यम-
तिरिक्तं वेत्युक्तं प्राक् । न च स्वप्नदृष्टान्तो युज्यते । तस्यापि
बाह्यविषयत्वात् । तथाहि । स्वप्ने दिवसानुभूतदेशकाला-
न्तरगताः शिरश्छेदादयो विषया अदृष्टोद्बोधितसंस्कारवशा-
त्स्मर्यमाणा निद्रारूपदोषवशेनात्मनिष्ठतया भासन्ते । एवं
चान्यसंबन्धित्वेनावगतानामन्यसंबन्धित्वेन भानं शुक्तिरजत-
ज्ञानवत् । इयमेव चान्यथाख्यातिः । न च बाह्यविषयेषु म-
नसस्तदानीमसंबन्धात्कथं भानमिति वाच्यम् । ज्ञानलक्षणा-
याः प्रत्यासत्तेरङ्गीकारात् । प्रमुष्टतत्ताकस्मरणाङ्गीकाराद्वा न
दोषः । अतः स्वप्नज्ञानानां बाह्यविषयत्वं सिद्धम् । तेनानुभू-
यमानानां बाह्यार्थानामपलापासंभवात्तद्विषयकज्ञाने न मि-
थ्यात्वं, किं तु दुष्टकारणजन्यं बाधितमिति ॥

गुरुवस्तु शुक्तिरजतज्ञानादौ न संसर्गयहो मानाभावात् ।
किं तु स्मरणानुभवविषययो रजतत्वशुक्तयोरसंसर्गायहमात्रं,
नान्यथा ख्यातिः । किं त्वसंसर्गायहुरूपेयमख्यातिः । एवं चासं-
सर्गाविषयकतत्प्रकारकज्ञानस्य प्रवृत्तौ व्यवहारे च हेतुत्वादति-
लाघवमित्याहुः ॥ तच्च । असंसर्गाविषयकत्वरजतत्वप्रकारकत्व-
योर्ज्ञानविशेषणयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमकाभावेन का-
र्यकारणभावद्वयकल्पनगौरवात् । एवं सामान्यतः प्रवृत्तौ का-
र्यताज्ञानस्य हेतुत्वे यत्र कार्यताभ्रमात्प्रवृत्तिस्तत्रासंसर्गाविष-
यकत्वकार्यत्वप्रकारकत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनावि-
रहेण हेतुहेतुमद्भावद्वयकल्पनम् । एवमप्रामाण्यज्ञानाभाववि-
शिष्टकार्यत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वेन यत्राप्रामाण्ययहो भ्रम-
रूपस्तत्राप्रमात्वात्संसर्गाविषयकत्वकार्यत्वप्रकारकत्वयोर्विशे-
षणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण हेतुहेतुमद्भावद्वयकल्पने

उत्तिगौरवापत्तिः । अतो ऽज्ञासंसर्गायहस्य प्रवृत्तिव्यवहारादि-
हेतुत्वानुपपत्तेर्नाख्यातिसंभवः । तेनान्यथाख्यातिरुपरजतत्त्व-
विशिष्टज्ञानस्यैव यहे प्रवृत्त्यादिहेतुता युक्तेति । न चैवं चै-
त्रो रजतज्ञानवान् । कार्यताज्ञानवत्त्वादिति ज्ञानान्मैत्रस्य प्र-
वृत्त्यापत्त्याभान्तभान्तिज्ञसंकरापत्तिरिति वाच्यम् । भान्तिज्ञ-
स्य बाधादेव प्रवृत्त्यभावोपपत्तेः । परकीयरजतत्वप्रकारकज्ञा-
नज्ञानवतः क्षणविलम्बेन रजतत्वप्रकारकज्ञानादेव प्रवृत्त्यङ्गी-
कारात् । ज्ञानाविषयकज्ञानत्वेन प्रवृत्त्यङ्गीकाराद्वा न दोषः ।
यद्वा रजतविषयकप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति रजतत्वप्रकारतानि-
रूपितरजतनिष्ठमुख्यविशेष्यताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वाच्च काव्य-
मुपपत्तिरिति । किं च सर्वत्र प्रवृत्तौ नासंसर्गायहे हेतुः ।
सर्वदा प्रवृत्त्यापत्तेः । किं तु प्रमाजन्यप्रवृत्तौ तत्प्रकारकनि-
श्चयो हेतुः । धमजन्य प्रवृत्तौ चासंसर्गायह इति कार्यका-
रणभावद्वयकल्पनागौरवम् । मम तु सर्वत्र प्रवृत्तौ तत्प्रकारक-
निश्चयत्वेनैव हेतुत्वमिति लाघवमिति दिक् ॥

तच्च सविकल्प कं द्विविधम् । लौकिकमलौकिकं च । उक्त-
सन्निकर्षजन्यमाद्यम् । सामान्यलक्षणाज्ञानलक्षणाजन्यं द्वितीय-
म् । सामान्यलक्षणा च सामान्यज्ञानं ज्ञायमानं सामान्यं वा ।
तेन संबन्धेनेन्द्रियसंबन्धानां तत्सामान्याश्रयव्यक्तीनां प्रत्यक्ष-
म् । इदं चावश्यकम् । अन्यथा व्यवहारविषये घटे शक्तियहे
सर्वव्यक्तीनामप्रत्यक्षतया सर्वत्र शक्तियहो न स्यात् ॥

गङ्गेशस्तु महानसीयधूमे व्याप्तिप्रत्यक्षे सति धूमत्वसा-
मान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या सकलधूमप्रत्यक्षानङ्गीकारे धूमो वङ्गि-
व्याप्यो न वेति संशयो न स्यात् । प्रसिद्धधूमे प्रत्यक्षेण व्या-
प्तिनिश्चयात् । अन्यस्य चाज्ञानात्संदेहानुपपत्तिः । किं च
सुखाद्ये कर्मणि प्रवृत्तिर्न स्यात्, सिद्धसुखेच्छाविरहात् । अ-
सिद्धस्य चाज्ञानात् । एवं सुखादाविच्छापि न स्यात् । किं
च कपालेषु घटप्रागभावप्रत्यक्षं न स्यात् । प्राचीनघटानां प्र-
तियोगित्वानुपपत्त्या प्रागभावविशेषणीभूतस्य प्रतियोगिनो
घटस्याज्ञानात् । एवं कपालाधिकरणको वर्तमानप्रागभावप्र-
तियोगी घट इति शाब्दबोधो ऽपि न स्यात् । अतः सामा-
न्यलक्षणा ऽङ्गीकार्येति ॥

अत्र शिरोमणिः । प्रसिद्धधूमे तद्वृत्तत्वेन व्याप्तिनिश्च-
येपि धूमत्वेन तद्विषयाभावाद् उक्तसंशयस्य नानुपपत्तिः ।
समानप्रकारकनिश्चयस्यैव संशयादिविरोधित्वात् । धूमत्वे-
न व्याप्तिनिश्चये संशयाभावस्येष्टत्वात् । एवमिच्छाप्रवृत्त्यो-
रपि तत्प्रकारकनिश्चयहेतुक्तया नानुपपत्तिः । विशिष्टज्ञाने
विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वानङ्गीकारेण विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशे-
षणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य हेतुत्वानङ्गीकारेण च ना-

त्यन्ताभावप्रत्यक्षानुपपत्तिः । किं च प्रागभावसत्त्वेन घटो
भविष्यतीत्यत्र न घटप्रागभावप्रतीतिः किं तूत्पत्तिप्रागभा-
वस्य । तस्याश्च कालसंबन्धरूपाया अप्रत्यक्षत्वात् तत्प्रतियो-
गिकप्रागभावस्य सुतरामप्रत्यक्षत्वात् तत्प्रतियोगिप्रत्यक्षाद्ये
का कथा सामान्यलक्षणायाः । तथाहि । भविष्यति भवितेत्या-
दौ उत्पत्तिर्धात्वर्थः । आख्यातार्थस्तदनुकूलव्यापारः, तेन वर्त-
मानकालोत्तरकालीनकपालाधिकरणकोत्पत्त्यनुकूलव्यापारवान्
वर्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्त्यनुकूलव्यापारवान् वा घट इति
बोधः । उत्पत्त्याश्रय इति वा । एवं नङ्ग्यतीत्यत्र नाशो धा-
त्वर्थः, वर्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वरूपं भविष्यत्वं प्र-
तियोगितासंबन्धेन धात्वर्थे ऽन्वेति । तेन वर्तमानप्रागभाव-
प्रतियोग्युत्पत्तिककपालाधिकरणकनाशप्रतियोगी घट इति बो-
धः । एवं चात्र वर्तमानोत्तरकालीनत्वं न प्रागभावेन तत्प्र-
तियोगिना घटेन वा नाशेन वा ऽन्वेति । तदन्वये परस्वो
भविष्यति परस्वो नङ्ग्यति स्वो नङ्ग्यति स्वो भविष्यतीति
प्रयोगापत्तिः । गृहाङ्गणप्रागमिष्यति द्वेदत्ते श्व उत्पत्त्यति
गृहाङ्गणे भविष्यतीति प्रयोगापत्तिश्च । तेन वर्तमानोत्तरका-
लत्वस्य उत्पत्तावेवान्वय इति न तदर्थं सामान्यलक्षणापेक्षा ।
वस्तुतः प्रागभावे प्रमाणाभावात् सर्वमिदं गर्भसाधनलितमि-
ति । न च प्रागभावानङ्गीकारे उत्पत्त्यस्य पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः ।
शततन्तुकपटे द्वितन्तुकपटोत्पत्तिप्रसङ्गश्चेति वाच्यम् । तद्व-
क्तेरेव प्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारात् । अकृप्तप्रागभावतद्वेतुत्वक-
ल्पने गौरवात् ॥

केचित्तु प्रागभावो नाशश्च नाभावरूपः । किं त्वाद्यक्ष-
णसंबन्धरूपोत्पत्तिपूर्वकालरूप एव प्रागभावः । एवं चरमक्ष-
णसंबन्ध एव नाशः । तस्योत्तरकालमेव नाशादनित्यत्वम् ।
अत एव घटो भविष्यति नष्टो घट इति प्रतीतिः । नहि
नाशोस्ति प्रागभावोस्तीति कश्चित्प्रत्येति । अतो नाशप्राग-
भावौ न स्त इति वदन्ति ॥

वस्तुतः सिद्धसुखविषयकप्रवृत्त्यभावादसिद्धसुखज्ञानार्थमर-
ण्यस्यदण्डादौ प्रवृत्तिजनकघटहेतुतायहार्थं शक्तियहार्थं च
सामान्यलक्षणावश्यकीति युक्तम् ॥

एवं ज्ञानलक्षणानङ्गीकारे ज्ञातस्य सुरभिवन्दनखण्डस्य च-
तुषा सुरभि चन्दनमिति ज्ञानं न स्यात् । सौरभांशे सौरभ-
त्वांशे वा प्रत्यासत्तेरभावात् । अतस्तत्र तज्ज्ञानमेव प्रत्यास-
त्तिः ॥

न्यायविदस्तु योगकथमप्रत्यासत्तिं तृतीयामाहुः ॥ तद्वो-
गिषु मानाभावेनासुन्दरम् । न चेतिहासपुराणादि मानम्, त-
स्यान्यतात्पर्यकत्वादिति दिक् ॥

इति गागाभट्टकृते भाट्टचिन्तामणौ प्रत्यक्षपरिच्छेदः ॥

अनुमानं तु

“ज्ञातसंबन्धस्यैकदेशदर्शनाद्वेशान्तरे ऽसन्निकृष्टे बुद्धिः”

इति सूत्रेणोक्तम् । सामान्यरूपेण ज्ञातव्याप्तिकस्य व्यक्तिविशेषदर्शनजन्यं संदिग्धसाध्यवदधिकरणकमसन्निकृष्टसाध्यविषयकं निश्चयरूपं ज्ञानमनुमितिरित्यर्थः । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयजन्यं ज्ञानमनुमितिरित्यर्थः । न चैवं पदजन्यपदार्थस्मरणश्रुत्याप्यज्ञानेन व्यापकस्मृतिरिति वाच्यम् । व्यापकवत्पक्षस्यानुपेक्षाभावेन व्यापकवत्पक्षस्मृतित्वासंभवात् । न चांशे उपेक्षास्यानुपेक्षात्ववद् आंशिकं स्मृतित्वा-नुभवत्वमिति वाच्यम् । उपेक्षास्यानुपेक्षात्वयोरविरुद्धयोर्धर्मयोरेकानुभववृत्तित्वेपि विरुद्धयोः स्मृतित्वा अनुभवत्वयोरेकज्ञानवृत्तित्वासंभवात् । अत एव चाक्षुषत्वमानसत्वयोर्विरोधेन वज्रं-शे मानसत्वमपास्तम् । बहिर्विषये तस्यास्वातन्त्र्यात् पक्षचा-तुषसाम्याः प्रतिबन्धकत्वाच्च । न च तथापि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयजन्ये तदनव्यवसाये तद्विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यये तत्सदृशज्ञानजन्यानुमितौ विशिष्टशाब्दबोधे तत्स्मरणे चातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वस्य विवक्षणात् । उक्तस्थलेषु अनुव्यवसाये विषयत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यये विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेनोपमितौ सादृश्यज्ञानत्वेन शाब्दबोधे चावान्तरवाक्यार्थज्ञानत्वेन स्मृतावनुभवत्वेन हेतुत्वात् । एवं धर्मसंशयोत्तरप्रत्यये विशेषदर्शनस्य धमादिविरोधित्वेन हेतुत्वादुपसंशयोत्तरैककोटिकप्रत्ययत्वस्यार्थसमाजसिद्धतया विशेषदर्शनजन्यत्वानङ्गीकाराद्वा नातिव्याप्तिः । न चान्वयव्यतिरेकव्याप्योत्तरननुगमेनैकोपादाने ऽपरत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् । व्यभिचारज्ञानविरोधिज्ञानविषयत्वेन व्याप्तिज्ञानस्यानुगमात् । तेन व्यभिचारधीविरोधिधीविषयतावच्छेदकधर्मप्रकारकपक्षधर्मज्ञानजन्य-ज्ञानमनुमितिरिति तु फलितम् ॥ नैयायिकास्तु लाघवाद् व्यभिचारधीविरोधिधीविषयधर्मप्रकारकपक्षधर्मज्ञानजन्यज्ञानमनुमितिरिति वदन्ति । तत्परामर्शवादे निराकरिष्यते । यद्वा अनुमितित्वजातिमती अनुमितिः । अनुमितित्वजातिस्तु अनुमिनेामीत्यनुभवसिद्धा । तत्करणमनुमानं, तच्च भूतभावि-लिङ्गेनानुमित्यनुत्पत्त्यापत्तेर्ज्ञानमेव, न तु ज्ञायमानो हेतुः ॥

अथ केयं व्याप्तिः ॥ अत्र गौडमैथिलसर्वस्वम् । साध्यव-दन्यावृत्तित्वं व्याप्तिः । बहिर्मन्महानसान्यद्वादवृत्तित्वाद् धूमे लक्षणसमन्वयः । धूमवन्महानसान्यायोगोलकवृत्तित्वाद् धू-मवान् बह्नेरित्यसद्वृत्तौ च नातिव्याप्तिः । अत्र साध्यताव-

च्छेदकसंबन्धेन साध्यवान् बोध्यः । तेन समवायेन बहिर्म-द्वयवयवान्यमहानसवृत्तित्वेपि धूमस्य नाव्याप्तिः । साध्य-वदन्यश्च साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवान् बोध्यः । तेन यत्किंचिद्बहिर्मदन्यवृत्तित्वेपि धूमस्य नाव्याप्तिः । वृ-त्तित्वाभावश्च वृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः । तेन धूम-वदन्यजलावृत्तित्वेपि बह्नेर्नातिव्याप्तिः । न चैवमीदृशव्या-प्तिज्ञानस्य केवलान्वयिन्यसंभवात्कथमनुमितिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । केवलान्वयिव्यतिरेकिहेत्वोः एव रूपोपपन्नत्वा-भावेनानुमापकत्वाभावात् । एवं च केवलान्वयिव्यतिरेक्य-नुमानमेव नेति ॥ यद्वा हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रति-योगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः । अत्र प्रसिद्धानुमाने घटाभावमादाय लक्षणसमन्व-यः । व्यभिचारिण्ययोगोलकवृत्तिधूमाभावमादाय नातिव्या-प्तिः । अत एव महानसीयवज्रभावं बहिर्घटोभयाभावं वादाय नाव्याप्तिः । तत्र महानसीयवज्रत्वस्य च प्रतियोगितावच्छेद-कत्वेन बहिर्त्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । दण्डमान् दण्डसंयोगादित्यादौ रूपत्वव्याप्यजातिमद्वा नृपृथिवीत्वादित्यादौ च स्वाश्रयसंयुक्तत्वादिसंबन्धेन दण्डत्वादिकमेव सा-ध्यतावच्छेदकम् । तस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वाच्चाव्याप्तिः । हेत्वधिकरणं च तदवच्छेदकसंबन्धेन हेतुतावच्छेदकविशि-ष्टाधिकरणं च बोध्यम् । तेन बहिर्मान् धूमादित्यादौ सम-वायेन धूमावयववृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि बहिर्त्व-स्य द्रव्यं विशिष्टमत्वादित्यादौ च शुद्धसत्त्वाधिकरणगुणादि-निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि द्रव्यत्वस्य नाव्याप्तिः । अभावश्च हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिव्यधिकरणः प्रति-योगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणश्च बोध्यः । ते-न संयोगी द्रव्यत्वात्कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यादौ नाव्याप्तिः । न वा संयोगी सत्त्वाद्विशिष्टसत्तावाञ्जातेरित्यादावतिव्याप्तिः । प्रतियोग्यनधिकरणत्वं च साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन, तेन ज्ञान-वान्सत्त्वादित्यादौ सत्ताधिकरणघटादेर्विषयतया ज्ञानाधिक-रणत्वेपि न क्षतिः । ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्य चिदनधिकरणत्वं तत्सामान्यस्य यत्किंचित्प्रतियो-गितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं वा विवक्षितम् । आद्ये कपिसंयोगी एतद्वृत्तत्वादित्यत्राव्याप्तिः । कपिसंयोगाभावस्य हि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ने वृत्तावृत्तिरपि कपिसंयोगो भवति तदनधिकरणं च वृत्त इति । द्वितीये प्रतियोगिव्यधि-करणाभावाप्रसिद्धिः । सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वज्ञानवृत्तित्वविशि-ष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् । न च बहि-मान् धूमादित्यादौ घटाभावादेः स्वात्मकप्रतियोग्यधिक-रणत्वं यद्यपि पर्वतादेस्तथापि साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन

तत्प्रतियोग्यनधिकरणत्वमस्त्येवेति कथं प्रतियोगिव्यधिकर-
णाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । घटाभावे यो वज्रभावस्तस्य घ-
टाभावात्मकतया घटाभावस्य वज्रिरपि प्रतियोगी तदधि-
करणं च पर्वतादिरिति क्रमेण प्रतियोगिव्यधिकरणस्याप्रसि-
द्धत्वात् । यदि तु घटाभावादौ वज्रभावादभिन्नं इत्युच्यते
तथापि धूमाभावान् वज्रभावादित्यादावव्याप्तिः । तत्र सा-
ध्यतावच्छेदकसंबन्धः स्वरूपसंबन्धस्तेन संबन्धेन सर्वस्यैवा-
भावस्य पूर्ववर्णवृत्तित्वविशिष्टत्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकर-
णत्वं हेत्वधिकरणस्येति । तृतीये तु कपिसंयोगाभावशाना-
त्मत्वादित्यादौ अव्याप्तिः । आत्मवृत्तिकपिसंयोगाभावाभावः
कपिसंयोगस्तस्य च गुणत्वात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकं गुण-
सामान्याभावत्वं तदवच्छिन्नानधिकरणत्वं च हेत्वधिकरण-
स्यात्मन इति चेत् । मैवम् । यादृशप्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्व-
स्य विवक्षितत्वात् । ननु कालो घटवान् कालपरिमाणादित्य-
त्र प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः । हेत्वधिकरणस्य म-
हाकालस्य जगद्धाधारतया सर्वेषामभावानां साध्यतावच्छेदक-
संबन्धेन कालिकविशेषणत्वेन प्रतियोग्यधिकरणत्वसत्त्वात् ।
अत्र के चित् । महाकालभेदविशिष्टघटाभावस्तत्र प्रतियो-
गिव्यधिकरणः । महाकालस्य घटाधारत्वेपि महाकालभेद-
विशिष्टघटानाधारत्वात् । महाकाले महाकालभेदाभावात् ।
यद्वा प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नानधिकरणहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्ये य-
दुर्मावच्छिन्नत्वस्यत्संबन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन संबन्धेन
तदुर्मावच्छिन्नस्य तदुत्पत्त्यापकत्वं व्यापकसामानाधिकरण्यं च
व्याप्तिः । अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्वृत्तावव्याप्तिवारणायानधि-
करणान्तं हेत्वधिकरणविशेषणम् । यद्वा हेतुसमानाधिकरणा-
न्वीन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्वावच्छिन्नवृत्तित्वं
व्याप्तिः, अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वादत्र न प्रतियोगि-
व्यधिकरणत्वादिनिवेश इति लाघवमिति कीर्त्तः ॥ तस्या-
प्यव्याप्यवृत्तित्वात्तथैव प्रतीतेरस्त्येव तद्विवक्षेति नव्याः ॥ अ-
त्राचार्याः । व्यापकसामानाधिकरण्यं न व्याप्तिः । किं तु
व्यापकसंबन्धमात्रम् । तेनाधश्चायादेरपरि सवितरि कृत्तिको-
दयस्य रोहिण्युदये हेतुत्वापपत्तिरित्याहुः ॥ न चैवं व्यतिरे-
कव्याप्तौ कथं व्याप्तिपदप्रयोग इति वाच्यम् । अनुमितिकार-
णीभूतज्ञानविषयव्याप्तेरस्त्यतया व्यतिरेकव्याप्तौ व्याप्तिपदप्रयो-
गाभावेपि बाधकाभावात् ॥ वस्तुतो व्यभिचारधीविरोधिवि-
षयधर्मविशिष्टहेतुतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतु-
तेति युक्तम् । तेनानुमानत्रैविध्यमुपपन्नम् । पञ्चरूपत्वानिय-
मस्तथाविवक्षित इति ॥

तादृशव्याप्तिवहे व्यभिचारावहः सहचारवहश्च हेतुः ।
भूयोदर्शनं तु न हेतुः । व्यभिचारास्मरणे सकृद्वर्णनेनापि व्या-
प्तिवहात् । भूयोदर्शनं तु क्व चिद् व्यभिचारशङ्कानिवर्तकम् ।
क्व चित्तर्कः । व्याप्यारोपेण व्यापकारोपद्वारानिष्टप्रसञ्जनं
तर्कः । तथा ऽपि वज्रविरहेपि धूमः स्यादित्याशङ्का कार्य-
कारणभावप्रतिसंधानाच्चिर्वर्तते । तत्राप्यहेतुको भवत्वित्याश-
ङ्का तु धूमाद्यं वज्रेर्नियमत उपादाने प्रवृत्तिर्न स्यादिति व्या-
घातेन निरसनीया । यत्र स्वत एव शङ्का नावतरति न तत्र
तर्कापेक्षेति दिक् ॥ व्याप्तिवहश्च सकलधूमे सामान्यलक्षण-
त्वासत्त्या, सा च निरूपिता प्राक् । तदङ्गीकारे तु महानसीय-
धूमे धूमत्वप्रकारकव्याप्तिवहात् पर्वतीयधूमे धूमत्वप्रकारक-
व्याप्तिस्मरणोपपत्तिः । उपाधिज्ञानेन च व्याप्तिवहप्रतिबन्धः ।
स च यदुर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्तदुर्मावच्छिन्नसाधनाव्याप-
कः । भवति धूमवान् वज्रेरित्यत्र धूमत्वावच्छिन्नव्यापकं त-
त्साधनवज्रेरव्यापकमाद्रन्धनम् । स श्यामो मित्रातनयत्वादित्य-
त्र मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकं शाकपाकजत्वं मि-
त्रातनयत्वाव्यापकम् । वायुश्चातुषः प्रत्यक्षस्यर्शाश्रयत्वादि-
त्यत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नचातुषत्वव्यापकमुद्रुतद्रूपवत्त्वं तदवच्छि-
न्नहेतोरव्यापकं च । एवं ध्वंसे विनाशी अन्यत्वादित्यत्र भा-
वत्वं अन्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं साधनाव्यापकं च । एवं
यत्र तादृशो धर्मो नास्ति तत्र साध्याधिकरणतदनधिकरणा-
न्यतरत्वरूपधर्मो बोध्य इति । अयं च स्वव्यभिचारेण साधने
साध्यव्यभिचारज्ञापनेन व्याप्तिवहप्रतिबन्धकः । वज्रिरनुष्णः कृत्त-
कत्वादित्यत्र वज्रीतरत्वमुपाधिः । अयमेव बाधोक्तीत इत्यु-
च्यते । प्रसिद्धानुमाने पर्वतेतरत्वं नोपाधिः । साध्यव्यापकत्वा-
बाहकमानाभावात् । अयं च बाधानुक्तीतः । संदिग्धपक्षेतरत्वं
तु नोपाधिः, संप्रदायादिति के चित् ॥ अन्ये तु उपाधेः स-
त्प्रतिपक्षोत्थापनेन दूषकता । वज्रिना धूमसाधने आद्रन्धना-
भावेन तदभावः साध्यते । इत्थं करका पृथिवी कठिनसंयोग-
वत्त्वादित्यत्र साधनव्यापकमप्यनुष्णाशीतस्यर्शवत्त्वमुपाधिरि-
त्याहुः ॥

पक्षस्थं च असत्यां सिद्धौ सत्यां वा सत्यामनुमित्सायाम्
उभयासत्त्वे वा ऽनुमितेर्दयादनुमित्साधिरहविशिष्टायाः सि-
द्धेरभावः । अनुमित्सा च यादृशयादृशेच्छासत्त्वे ऽनुमितिः
सासा विवक्षिता । तेन प्रत्यक्षमिदं वज्रिज्ञानं जायतामालो-
केन वज्रिज्ञाने जायतामित्यादीच्छासंग्रहः । अत्रायं निष्कर्षः ।
तत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यविशिष्टसत्यसत्तावच्छेदकवि-
शिष्टमिदं विवक्षितं ऽनुमितित्वमिदं विवक्षितं विभाजकधर्मो विव-
क्षिततत्त्वज्ञानावच्छेदकावच्छिन्नतत्त्वज्ञानकत्वाप्रकारकत्वे सति त-

तल्लिङ्गतावच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गकत्वाप्रकारिका तल्लिङ्गता-
वच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गकानुमितित्वावच्छिन्नानुद्देश्यकत्वे सति
तल्लिङ्गतावच्छेदकाविरुद्धधर्मविशिष्टलिङ्गकानुमितित्वाव-
च्छिन्नानुद्देश्यिका तद्विशिष्टलिङ्गकत्वाप्रकारकत्वे सति तद्विरु-
द्धधर्मविशिष्टलिङ्गकत्वाप्रकारिका तल्लिङ्गकालान्यकालाविष-
यिणी या तदनुमित्या तद्विरुद्धविशिष्टसिद्धभाषः पक्षे-
त्यर्थः । अत्र तत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यविशिष्टतत्पक्ष-
तावच्छेदकविशिष्टभिन्नाविषयिकेति करणात् पर्वते वज्रनुमि-
तिर्जायतां, प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतां, पर्वते वज्रप्रत्यक्षं
तद्व्याप्यपरामर्शः विषयान्तरे चानुमितिसामग्र्यभावस्तत्र यत्किं-
चिद् ज्ञानं जायतामिति चेद्वादीनां संवहः । अनुमितित्वभिन्न-
प्रमितिभिन्नकथमाविषयिकेति करणादनुमितौ प्रत्यक्षत्वधम-
दशायां पर्वतो वज्रमानिति प्रत्यक्षं जायतामिति चेद्वाया न
संवहः । तल्लिङ्गतावच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गकत्वाप्रकारकत्वे स-
ति तदन्यलिङ्गतावच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गकत्वाप्रकारिकेति क-
रणाद् धूमत्वावच्छेदेन व्याप्यत्वपरामर्शदशायां द्रव्यत्वावच्छे-
देन द्रव्यत्वावच्छिन्नलिङ्गकानुमिति चेद्वाया न संवहः । तल्लि-
ङ्गतावच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गकानुमितित्वावच्छिन्नानुद्देश्यकत्वे
सति तल्लिङ्गतावच्छेदकाविरुद्धधर्मविशिष्टलिङ्गकानुमिति-
त्वावच्छिन्नानुद्देश्यिकेति करणाद् धूमेनालोकेन च वज्रनुमि-
तिर्जायतामिति चेद्वाया न संवहः । यत्र द्रव्यत्वस्य लिङ्गताव-
च्छेदकत्वानुल्लेखिनी द्रव्येण वज्रमनुमिन्यामिति चेद्वा तस्याः
संवहश्च । तद्विशिष्टलिङ्गकत्वाप्रकारकत्वे सति तद्विरुद्धधर्म-
विशिष्टलिङ्गकत्वाप्रकारिकेति करणाद् यत्र आलोक्तव्यस्याव-
च्छेदकत्वानवगाहिनी आलोकेन वज्रमनुमिन्यामिति चेद्वा त-
स्या न संवहः । तल्लिङ्गकालान्यकालाविषयिणीति करणात्
पूर्वकालीनपर्वतीयधूमेन वज्रनुमितिर्जायतामिति चेद्वाया न
संवहः ॥

गोहप्रलापैः स्वकपोलकल्पितै-

रिच्छासमारब्धमृषार्थकार्यैः ।

सृष्टेय कालक्षपणं विचिन्त्य

चिन्ता मयोपैति क्षपुष्यतुल्या ॥ १ ॥

॥ अथ बालभारतस्य ॥

॥ द्वितीयः सर्गः ॥

धर्मशास्त्रकविमिष्टकवित्वाद्

धत्त चित्तभुवि कृष्णमुनीन्द्रम् ।

तत्कवित्वगुणनप्रतिशब्दा

येन वक्रकुहरे विहरन्ति

॥ १ ॥

धर्मजयहृदकीकृतसंघ-

स्तेर्भट्टैर्युधि किरीटिनि हूते ।

प्रीणयन् कुरुवरानथ चक्र-

व्यूहमहि विमले गुरुराधात् ॥ २ ॥

तत्र भूभृदयुतेन कृतारे

तारनादिनि मणिध्वजतारे ।

भूपतिः परिसृतः पृतनाभि-

र्नामितामधित चक्रसमाभिः ॥ ३ ॥

संहितः कुरुनरेन्द्रकनिष्ठे-

स्तिंशता चिदशवीरवरिष्ठेः ।

तन्मुखे गुरुरसौ बलसिन्धुः

सिन्धुराजसहितो विरराज ॥ ४ ॥

दुर्मिदं भवमिवाथ पुरस्तं

व्यूहमुद्रतसमूहमुदीक्ष्य ।

दृग्भरेण परिरभ्य सुभद्रा-

सूनुमभ्यधित धर्मतनूजः ॥ ५ ॥

विष्णुजिष्णुमदनाश्च भवांश्च

व्यूहमेतमभिभेतुमधीशाः ।

त्वत्पिता स्फुरति संग्रति दूरे

तद्गुरं वहतु दुर्गमहःश्रीः ॥ ६ ॥

पार्थैभूरथ मुदा गिरमूचे

व्यूहमद्य रभसेन भिनद्धि ।

मां निरोक्षयितुमक्षममी तु

स्यन्दनैर्भुजभृतोऽनुपतन्तु ॥ ७ ॥

श्वमस्त्विति तपस्तनयेऽथ

व्यक्तवाचि सहस्राश्रितचापः ।

राजकानि गणयंस्तृणमद्वया

मङ्गु फाल्गुनिरनोदयताश्वान् ॥ ८ ॥

तर्कुटङ्कहतया रविभासा

निर्मितस्त्रिदशवर्धकिनेष ।

भासयन् दश दिशो रिपुशूरे-

दूरतोऽपि दुरवेक्षशरीरः ॥ ९ ॥

रुक्मकङ्कटरथः कपिशस्त्रः

स्वर्गशार्ङ्गपतगोज्ज्वलकोतुः ।

१ पुरस्यं इति पा० ।

सर्वतोमुखसमुन्मिषदन्तः-

पौरुषोष्मशिखिशिख इवोच्चेः ॥ १० ॥

यन्मुदादित बलो बलवत् तत्
कोपतप्रनयनद्युतिदीप्तिम् ।

धारयन् धनुरपक्षपशूनां
होमकुण्डमिव कुण्डलितं सः ॥ ११ ॥

स्पर्धमानमहसं पतिमह्ना-
मप्यहो शरभरेः पिदधानः ।

शिष्यमाणशरणो रणशिष्ये-
स्त्रासवद्विरसुरेश्च सुरेश्च ॥ १२ ॥

उयवेगहतया खलुरेखा-
रूपया तनुरुचाप्यनुयातः ।

मृत्युराक्षसमुखानलकीले-
ष्वाकुलेष्वरिकुलेषु पपात ॥ १३ ॥

पञ्चभिः कुलकम् ।

उन्नदन् परिहसन् धनुरुच्चे-
र्ध्यानयन् प्रविकिरन् विशिखोद्यान् ।

लोष्ठपातचलकाककुलामं
तच्चकार बलमाशु कुमारः ॥ १४ ॥

तच्छरेर्गुरुभिराशु सुदूरा-
दापतद्विरपराधपरेव ।

ताडिता च सहसा विरटन्ती
क्रोडिता च शिशुवद्विपुसेना ॥ १५ ॥

द्रोणसिन्धुनृपती पटुघट्टे-
र्द्रोक् कपाटपटवद्विघटय्य ।

नागराज इव राजकुमार-
स्तद्वलं नगरवद्विजगाहे ॥ १६ ॥

पूर्वशर्ववरदुर्धरसिन्धु-
क्ष्मापनिर्जितधुतेः सबलोधेः ।

पाण्डवेः सहचरे रहितस्य
श्रीश्चुचुम्ब घटनं नरसूनोः ॥ १७ ॥

उद्वटप्रतिभटव्यसंधा-
मुक्तवेणिरिव लोलपताकः ।

घोरघस्मररवोऽभवदस्य
व्यूहवीरभयदो रथ एव ॥ १८ ॥

एत्यसावभिगतेऽयमदीनं

हन्त हन्त्ययमनेन हता हा ।

लात लात हत रे हत रेऽमुं
तं प्रतीत्यजनि राजगणोक्तिः ॥ १९ ॥

राजकस्य तदिषुक्षतधूता
मौलयस्तरलकुण्डलपद्माः ।

रंगरे भटभुजाभुजगाऽये
हेमपद्मिपृथुका इव पेतुः ॥ २० ॥

रुण्डतुण्डमयमेष धरिची-
पीठमस्त्रमयमेव विहायः ।

रक्तबिन्दुमयमेष तदाशा-
चक्रवालमकृतेषु भुजालः ॥ २१ ॥

तस्य पचिषु ततेषु विभिन्ने-
र्व्यक्तमोक्तिकरदे रदिकुम्भेः ।

स्वर्वधूकुक्षतटार्पितहस्तं
स्वं निषादिभटवृन्दमहासि ॥ २२ ॥

तत्तदुरप्रततिकृतनिषिक्तं
वीररुण्डकरिमुण्डकदम्बम् ।

कुञ्जराननकुलक्षयबुद्ध्या-
लोकि नाकिसुभटेरपि भीतेः ॥ २३ ॥

सा स्थली तदिषुपातविकृतेः
पूरिता भटहयाननदेहेः ।

क्षोणिवाहतनुवाहमुखानां
युद्धभूमिरिव किंपुरुषाणाम् ॥ २४ ॥

घ्नन्तमेनमभियुध्य महास्त्रे-
स्ते कृपीतनयकर्णकृपाद्याः ।

वासिनो विजितवायुजघानां
वाजिनां गमनमान्दमनिन्दन् ॥ २५ ॥

अश्मकादिनृपवृन्दमुखाब्जे
रत्नभूषणविभाजललीनेः ।

स व्यधत्त वियदस्त्रविधूतैः
कीर्तिकेलिकमलाकरकल्पम् ॥ २६ ॥

ते पुनः कृपकृपीसुतकर्ण-
द्रोणशल्यशलसौञ्जलमुख्याः ।

शत्य तं कनकमार्गचक्रे-
 श्चकिरे द्विगुणदेहमयूखम् ॥ २७ ॥
 ते तदस्त्रभरभिन्नशरीरा-
 स्त्रासतूर्णगतयः कुरुवीराः ।
 लेभिरे न रुधिरासवलब्धेः
 खेचरैरपि निशाचरडिम्भेः ॥ २८ ॥
 संनिहत्य युधि मदमहीभृ-
 त्कर्णयोरवरजो स वरोजाः ।
 प्रेतराजपृतनासु सुभिचं
 निर्ममे कुरुचमूभिरमूभिः ॥ २९ ॥
 एकमेकमपि कोरववीरान्
 संहतानपि पुनः पुनरेषः ।
 कर्णसौबलसुयोधनमुरव्यान्
 पश्चिमारुततृणानि चकार ॥ ३० ॥
 तच्च मुञ्चति शरान् परितोऽपि
 छिद्रितः प्रपतितैः करिकर्णैः ।
 रक्तसिन्धुसलिलानि कपाले
 गालितानि न पपुः क्व पिशाचाः ॥ ३१ ॥
 पूरिते जगति रेणुतमोभि-
 निस्त्रपं चसति वीरसमूहे ।
 वादनाय वदनेऽधित शङ्खं
 द्विङ्ग्यशःकवलपिण्डमिवेषः ॥ ३२ ॥
 दारयन्निव दिशो दश कम्बुं
 वादयन् सपुलकं स ददर्श ।
 वक्रहं कृतिकृतः स्फुटमभ्यु-
 तिष्ठतो भटकदम्बकबन्धान् ॥ ३३ ॥
 कम्बुनादकुपिताः पुनरीयु-
 स्तं प्रति प्रतिमहीपतिवीराः ।
 सूडरव्ररुचिरुच्यनभोऽयाः
 पक्षिपुंगवमिवोरगपूगाः ॥ ३४ ॥
 रुद्रमुद्रगणस्थितिरोद्रं
 नाम धाम च धनुश्च दधानः ।
 उच्चकर्त स तदा कुरुलक्ष्मी-
 केलिखण्डभटमुण्डफलानि ॥ ३५ ॥

कर्णसूनुवृषसेनभुजाभृ-
 तूलूलपवनो जवनोऽयम् ।
 अक्षिपत् क्षितिधवस्य वसन्ते
 श्रीलताविटपिनो मुखपुष्पम् ॥ ३६ ॥
 उच्चकर्त सच बाणचयेः स-
 त्यश्वोनृपजयी भुजमौली ।
 क्रन्दकारिमणिभूषणनादेः
 शल्यजस्य युधि रुक्मरथस्य ॥ ३७ ॥
 शल्यसूनुसुहृदः सुहृदर्थे
 धावतः शतमिलापतिपुषान् ।
 स व्यधत् मुदितान् युधि गन्ध-
 र्वास्त्रदर्शितसुहृत्पथभाजः ॥ ३८ ॥
 भिद्यमानहृदयानि तदानीं
 तस्य विक्रमगुणेश्च शरेश्च ।
 देवतानि च कुलानि च राज्ञां
 मूर्धकम्पविवशानि बभूवुः ॥ ३९ ॥
 शौर्यदन्तिदशनायितबाहुं
 लक्ष्मणः कुरुनरेश्वरसूनुः ।
 श्रीलताकिशलयः स्मरशोभा-
 पत्वलेककमलं तमियाय ॥ ४० ॥
 कार्ष्णिमार्गगणैः पिहितेऽर्के
 लक्ष्मणः शठ इवाशु भुजंगः ।
 आलिलिङ्ग वसुधां वपुषा च
 द्यां मुखेन च धुतेन चुचुम्ब ॥ ४१ ॥
 अङ्गजव्ययजकोपकृशानु-
 च्चालजालनिभलोचनरोचिः ।
 संहतेः सह महारथचक्रे-
 राद्रवत् तमथ कोरवनाथः ॥ ४२ ॥
 रोमरोमपतितैः प्रतिवीर-
 स्तोमहेमविशिखैर्विरराज ।
 अन्तरुद्घुषितधैर्यमयास्त्र-
 प्रस्फुटत्पुलकदण्ड इवासे ॥ ४३ ॥
 दृग्विषो नु भुजगो भुजदण्ड-
 स्तस्य चण्डचरितस्य तदानीम् ।

चापद्रुक्प्रसृमरेण ददाह
 द्विङ्गणानिषुविषज्वलनेन ॥ ४४ ॥
 लक्ष्मणाय जलमेष ददौ
 तद्वारकक्षितिपतिक्षतजेन ।
 कोशलेश्वरबृहद्वलमूर्ध्ना
 पिण्डमप्यथ पितृव्यसुताय ॥ ४५ ॥
 तत्कराम्बुजशिलीमुखदंश-
 व्याकुले क्षुभितवत्यथ कर्णे ।
 कोरवावनिधवध्वजिनी सा
 संभ्रमेण सकलापि चकम्पे ॥ ४६ ॥
 अङ्गराजपृतना नृपतीनां
 रक्तकुङ्कुमरसेः स्नपिता च ।
 पूजिता च मुखपद्मकदम्बे-
 स्त्र्यम्बकाङ्गमिति तेन तदाभूत् ॥ ४७ ॥
 क्षुण्णभोजनृपकुङ्गलकेतु-
 क्ष्मापतिर्जितसुशासनसूनुः ।
 भग्नमद्रपरथो भृशमस्त्रा-
 देष खिन्न इष कीर्तिपयोधौ ॥ ४८ ॥
 मेघवेगविधुकेतुसुवर्चः-
 शौर्यशुजयभूपतिहन्त्रा ।
 तेन सौबलबलक्षयकर्त्रा
 चासितः शकुनिरस्त्रधुताङ्गः ॥ ४९ ॥
 इत्यमुच शरसंहतिपातैः
 संहरत्यहह मुक्तकचानाम् ।
 हीति हेति ह हहेति च शब्दा-
 स्त्रस्यतामुदभवन् सुभटानाम् ॥ ५० ॥
 इत्यवेक्ष्य स जगत्त्रयशूरः
 शूरसूनुरपि दूरितयुद्धः ।
 द्रोणमेत्य विदधौ गिरमुय-
 श्वाखण्डितपदौघविवेकाम् ॥ ५१ ॥
 विक्रमव्यतिकरैः शतमन्युः
 स्फारमन्युरभिमन्युभटेन्द्रः ।
 तात कातरयति प्रथनाये
 योद्धुमीयुषि यमेऽपि यमोऽस्मान् ॥ ५२ ॥

नेह कुण्डलितधन्वनि बाणाः
 कृष्टिसंधितविमुक्तिषु दृष्टाः ।
 वैरिरक्तरसनव्यसनेन
 प्रोत्थिताः स्वयमिवाशु निषङ्गात् ॥ ५३ ॥
 संगरे स यमदेवनिर्केतं
 कर्तुमारभत किं विदधे यत् ।
 अश्वपीठगजपीठनृपीठ^१-
 श्रीकृतेऽश्वगजनृव्रजपातम् ॥ ५४ ॥
 मृत्युरेष यम एष युगान्ता-
 रम्भ एष इति दूरगतानाम् ।
 स प्रतिवितिभुजां मृधि धाव-
 द्बन्धुपालनकृतां तुमुलोऽभूत् ॥ ५५ ॥
 पूरितं खलु दृढप्रहतीनां
 कौतुकं न करिवीरकुलेस्तेः ।
 तज्जवेन ययुरस्य दिगन्तान्
 पचियो दिगिभदिक्पतिलोलाः ॥ ५६ ॥
 तद् बले समुदितः क्षयरोगो
 युज्यते न तदुपेक्षितुमेषः ।
 स्वैरमेतदुपशान्तिभराय
 प्रथ्यतां सपदि कश्चिदुपायः ॥ ५७ ॥
 इत्युदीतगिरि तत्र गुरुणा-
 मुज्जगार ननु सैष कुमारः ।
 तातमातुलसमः समरान्त-
 स्तक्षति क्षणलवेन बलेन ॥ ५८ ॥
 व्यक्तकङ्कटरथायुधकेतु-
 र्मृत्युहेतुरिह जेतुमशक्यः ।
 सासुरैरपि सुरैः सुरभर्तुः
 पौत्र एष कृतयुद्धविशेषः ॥ ५९ ॥
 तद्रथास्त्रकवचप्रचयोऽस्य
 द्विद्यन्ते यदि कथंचन शक्यम् ।
 इत्युदीर्य गुरुर्द्रुणाचापः
 कार्ष्णिमभ्यचलदर्कसुतेन ॥ ६० ॥

१ रथाङ्क इति पा० ।

उन्महाः सह महारथसार्थै-
 राद्रवन्तममुमेन्द्रितनूजः ।
 कोपपातितकृतान्तकदंष्ट्रा-
 निष्ठुरैर्धुमुख्यद्विशिखोद्येः ॥ ६१ ॥
 कोपिनः फणिशिशोरिव तस्यो-
 न्मुच्य तेऽच पथमेत्य च पार्श्वम् ।
 स्यन्दनं हृदि कभूः कृपवीरः
 सारथिं धनुरथाकिरकृन्तत् ॥ ६२ ॥
 हेमचर्मकरवालकरोऽयं
 घूर्णयन् परबलान्यथ कार्णिः ।
 तिग्मदीधितितमिस्रविराज-
 त्यक्ष्मयुग्म इव मेरुचालीत् ॥ ६३ ॥
 भस्मयन् भटमहीरुहचक्रं
 घूर्णयन् करिगिरिप्रकरं च ।
 उत्पगत च पपात च विद्यु-
 द्दण्डचण्डचरितः परितोऽसौ ॥ ६४ ॥
 उत्पन्नपरि नाकिकुलानां
 न्यक् पतन्नवनिपालबलानाम् ।
 नामयन्नवनिमङ्घ्रिनिपाते-
 भोगिनामपि स भीतिकरोऽभूत् ॥ ६५ ॥
 साहसेषु यदहासि महासि-
 च्छेदनेऽप्युदितमौक्तिकदन्तेः ।
 तद्द्वालासि हृदि दिव्यधूनां
 धूतकालिमभरैरिभकुम्भैः ॥ ६६ ॥
 द्रोणबाणपरिखण्डितखड्ग-
 श्चक्रपाणिरिव चक्रमुदस्य ।
 द्विट्कुलं दनुभुवामवतारं
 दारयन्नयमनूयत देवैः ॥ ६७ ॥
 आकुलेर्नृपकुलेरिह चक्रे
 खण्डितेऽपि तिलशः किल शस्त्रैः ।
 तेर्गदाधर इवातगदोऽयं
 भीप्रणश्यदसुभिर्भृशमेक्षि ॥ ६८ ॥
 स कालसेनं शकुनेः कनिष्ठं
 तदङ्गजान् सप्र च सप्रतिं च ।

१ उन्मदः इति पा० ।

नृपान् दश ब्रह्मवशातिजातीन्
 जघान केकेयरथप्रमाथी ॥ ६९ ॥
 गदाप्रभिन्नद्विपचक्रवाल-
 कीलाललीलास्तरिपुप्रतापम् ।
 तमभ्यधावद्रथभङ्गकोपा-
 द्वेःशासनिर्मङ्गु तदा गदास्त्रः ॥ ७० ॥
 पदोत्थधूलीतिमिराग्निकीटैः
 परिज्वलच्छैर्यशस्त्रिस्फुलिङ्गैः ।
 मिथोगदापातलसत्कृशानु-
 कणेर्नभोवर्त्म विभूषयन्तो ॥ ७१ ॥
 चिरं चरन्तो समराब्धिमध्या-
 वर्तप्रसक्तावित मण्डलानि ।
 मिथोऽभिघातादभिपेतस्तुस्तौ
 नवोढयोर्दृक्प्रसराविवोर्व्याम् ॥ ७२ ॥
 युग्मम् ।
 अथोऽभिमन्युं पतितं जघान
 क्रूराशया कौरवराजसेना ।
 तीव्रास्त्रपातेन सुखप्रसुप्तं
 पतितं विरक्तेषु विलोलनेषा ॥ ७३ ॥
 उत्थाय दैःशासनिना च तस्य
 धिग्धिक् कृतो मूर्ध्नि गदाभिघातः ।
 तेने तदङ्गे न तदास्त्रवृष्टिः
 साकं सुरस्त्रीजनलोचनेन ॥ ७४ ॥
 विरथो रथिभिः क्षययोधी कुक्षयोधिभिः ।
 एकोऽनेकैः शिशुः प्रोढैर्जघ्नेऽभूदिति खे ध्वनिः ॥ ७५ ॥
 पुनरुत्थितिभीत्येनं शङ्कमानैः क्रमात् पृथुः ।
 अतन्यत तदा सिंहनादः कुरुमहारथैः ॥ ७६ ॥
 ततो व्रजद्विः कुरुवीरवृन्दे-
 विद्राव्यमाणेषु पृथासुतेषु ।
 प्रतापमिषे पतितेऽभिमन्यो
 ययो जलायेष पयोधिमर्कः ॥ ७७ ॥
 जातेऽवहारे चलितः कलितारिचयोऽर्जुनः ।
 इष्टनाशं वेमनस्याच्छङ्कमानोऽविशन्नमूम् ॥ ७८ ॥
 शोकातुरान् स चतुरोऽपि निरूप्य बन्धु-

नूचेऽधुनापि न सुतः स्पृशति क्रमो मे ।
 तत् किं क्लेन रिपुभिः स हतोऽद्य चक्र-
 व्यूहं विशन्नकुशलः खलु निर्गमेऽस्य ॥ ७६ ॥
 श्रुतेऽयं सुतवृत्तान्ते मूर्च्छितं तं जगो हरिः ।
 मा वीरं शोच रोचिष्णुचरितं दिव्यतां गतम् ॥ ८० ॥
 उत्थाय लब्धसंज्ञोऽयं पार्थः प्राह क्व पुत्रकः ।
 स्वप्रचिन्तामणिमिव द्रक्ष्यामि त्वन्मुखं पुनः ॥ ८१ ॥
 भीमाद्यरेभिर्हयास्त्रैरपि चातोऽसि नो तदा ।
 क्व वा दन्तिभिरुद्वान्तैर्ध्रियेताद्विशिरः पतत् ॥ ८२ ॥
 मातुलोऽपि तदा वीर त्वया धीरेण न स्मृतः ।
 ईशेन सर्वगेनापि न चातोऽस्यधुनापि यत् ॥ ८३ ॥
 हा पुत्र क्व गतोऽस्येहि दृढं परिरभस्व माम् ।
 इत्युक्त्वा पतितः क्षमायां संज्ञामाप्योत्थितः पुनः ॥ ८४ ॥
 रणैकरोद्रं सौभद्रमनुयान्तो महारथाः ।
 रुद्धा जयद्रथेनेति श्रुत्वा शक्तिरुधाभ्यधात् ॥ ८५ ॥
 भास्वत्यनस्ते यदि सिन्धुराजं
 गुप्तं हरेणापि न संहरेयम् ।
 लिप्ये महापातकिनां च पापै-
 स्ततः कृशानुं च विशामि दीप्तिम् ॥ ८६ ॥
 इति प्रतिज्ञाय ततान वीरः
 कम्बुध्वनिं कम्बुधरेण साकम् ।
 युगान्तहेतोः परिपीय कर्णैः
 संघीयमानं हृदि शूलिनापि ॥ ८७ ॥
 इति प्रतिज्ञया तस्य हिमान्येव जयद्रथः ।
 कम्पी दुर्योधनेनापि चातुं तेजोनिधिर्गुरुः ॥ ८८ ॥
 ततस्तदा तादृशपुत्रशोकात्
 तारप्रलापं रुदती सुभद्रा ।
 रणव्यसूनां दिशता प्रभुत्वं
 प्रबोध्यमाना हरिणा जगाद ॥ ८९ ॥
 दयाशया ब्रह्मविदो वदान्याः
 सत्योक्तयः शीलमया नशाढ्याः ।
 अन्येऽपि ये केचन पुण्यभाज-
 स्तेषां गतिं प्राप्नुहि पुत्रकेति ॥ ९० ॥
 युग्मम् ।

कृष्णाक्षया जयपरः परमस्मयोऽथ
 तल्पे शुचौ सुचरितः सुचिरात् प्रसुप्तः ।
 ऐन्द्रिः सहेव हरिणा हरशेलमोलिं
 स्वप्ने जगाम च ननाम च चन्द्रमोलिम् ॥ ९१ ॥
 तं च तुष्टाव तुष्टात्मा वरदं विहिताञ्जलिः ।
 देवं विश्वचयीहारं हरं हरिसखोऽर्जुनः ॥ ९२ ॥
 नमः शिवाय रुद्राय महेशाय कपालिने ।
 ज्ञानिने पशुनाथाय भवाय भवमायिने ॥ ९३ ॥
 कामदायास्तकामाय धर्मदाय मखच्छिदे ।
 सुधाकरकिरीटाय विषयीवाय ते नमः ॥ ९४ ॥
 एवं देवः स्तुतस्तस्मै महाहिमयविग्रहम् ।
 जयिने धनुरस्त्रं च सस्थानकमदीदृशत् ॥ ९५ ॥
 आशु पाशुपतमद्भुतमस्त्रं
 पूर्वलब्धमधिगम्य महेशात् ।
 मन्त्रमाप्य च जयी जयबन्धुं
 स व्यबुध्यत कृती कृतकृत्यः ॥ ९६ ॥
 ततः प्रातः प्रीतो रिपुनृपतिवीरव्ययमय-
 प्रतिज्ञापाथोधिं किमपि कलयन् गोष्यदतया ।
 प्रमोदप्रागल्भीभरपरवशं वासवसुतः
 प्रतेने पृथ्वीशं सुररिपुमपि स्वप्रकथनात् ॥ ९७ ॥
 इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते बा-
 लभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के द्रोणपर्वणि तृतीयदिव-
 सेऽभिमन्युवधौ नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ :: ::

॥ अथ बालभारतस्य ॥

॥ तृतीयः सर्गः ॥

क्लृप्तनिर्दलितारातिकलङ्कच्छेदधोरिव ।
 पाराशरशरीरेण तपस्यन् पातु वो हरिः ॥ १ ॥
 ततः कृतदिनारम्भकृत्या जम्भारितेजसः ।
 युद्धश्रद्धोद्धसत्काया निरीयुर्दोर्भृतोऽभितः ॥ २ ॥
 नक्तमप्यर्जुनभयादसुप्तेरथ मन्युरैः ।
 सुभटेः शकटव्यूहं विकटं विदधे गुरुः ॥ ३ ॥
 दलालिशालि तन्मध्ये नरेशकुलकेसरम् ।
 चक्रे पट्टं रथाश्वेभकोटिकल्पितकर्षिकम् ॥ ४ ॥

कृतवर्मादिभिः सूचिग्रहं व्यूह्य तदन्तरे ।
 न्यवेशयदृतं वीरैः सूचिपाशे जयद्रथम् ॥ ५ ॥
 विपक्षपक्षमुत्क्षेप्तुं युधि गोप्तुं जयद्रथम् ।
 स्वयं द्रोणोऽदुताङ्गस्य शताङ्गस्य धुरि स्थितः ॥ ६ ॥
 माणिक्यप्रथितरथान्तरप्रतिष्ठ-
 स्तत्कालं भयदवपुः कपीन्द्रकेतुः ।
 सैन्याये जलदहर्चिर्दिनाधिनाथ-
 क्रोडस्थः शमन इव व्यलोकि लोकेः ॥ ७ ॥
 कल्पान्तप्रकुपितकालकण्ठकण्ठ-
 प्रस्पर्धामिव दधतो सुघोरघोषो ।
 कृष्णाभ्यां तनुरुचिमेवको तदानीं
 दध्माते प्रलयकरो परेषु शङ्खे ॥ ८ ॥
 अन्योन्यं द्रुतमथ साहसप्रसक्त्या
 दोष्मन्तः प्रधानभृतोऽभितोऽभिचेलुः ।
 आक्रन्दो गुणरवकेतवेन तेने
 तन्मुष्ट्रियहमसहिष्णुभिर्धनुर्भिः ॥ ९ ॥
 आकृष्टेरथ हवतो ह्यत्वराया
 मानेन स्फुरितुमनीश्वरैर्लुठद्भिः ।
 चीत्कारं रथचरणैः क्षणं सृजद्भि-
 र्द्राग्बेगादतिरथिनोऽमिलन् मदान्धाः ॥ १० ॥
 संरम्भादुचितकृतप्रतिक्रियाणां
 वीराणामजनि तदा स शस्त्रपातः ।
 संबोभे जगति यथा करं न तेषु
 प्रक्षेप्तुं क्षणमशक्यतां यमोऽपि ॥ ११ ॥
 सङ्ग्रामव्यतिकरजातखेदसादि-
 स्वेदाम्भःप्रतिहतवर्णके तदानीम् ।
 आरूढं रुधिरधुनीमहोर्मिवृन्दैः
 सिन्दूरीभवितुमिवेभकुम्भदेशे ॥ १२ ॥
 अथ ज्यामरुदुड्डीननिःसन्वतुषतण्डुलैः ।
 कृतान्तं भोजयन् भूपैर्हेतिसिद्धैर्महोष्मभिः ॥ १३ ॥
 पुरःपातितमातङ्गस्थलस्थपुटितामपि ।
 रसामुल्लङ्घ्य तरसा द्रोणमाद्रवदिन्द्रभूः ॥ १४ ॥
 युग्मम् ।

१ प्रसक्ता इति पा० ।

नत्वानुमान्य प्राङ्मुक्ताशुगमाच्छाद्य चाशुगेः ।
 दक्षिणीकृत्य च द्रोणं स व्यूहं रंहसाविशत् ॥ १५ ॥
 चक्ररक्षो विविशतुर्युधामन्युतमोजसो ।
 सहेव तेन वीरश्रीदृक्कान्तिस्तम्बकाविव ॥ १६ ॥
 लोलध्वजान् गजानद्रितनुजानिव सदुमान् ।
 घञ्जात्पञ्जरिष तदा शरैरेन्द्रिरपातयत् ॥ १७ ॥
 गृह्यतां हन्यतां चेष कोऽमुं गृहीत हन्ति कः ।
 हा हता वयमेवेति शब्दोऽभूत् तत्र भूभुजाम् ॥ १८ ॥
 चक्रदारितभूजन्मा तदीयस्यन्दनस्वनः ।
 व्यदारयत् तदा सिन्धुराजस्य हृदयावनिम् ॥ १९ ॥
 निर्माय कृतवर्मादीन् धावतो धूमलाननान् ।
 चक्रे जवनकाम्बोजवनदाहं धनंजयः ॥ २० ॥
 अन्वेत्य गुरुणा मुक्तं ब्राह्मं ब्राह्मेण फाल्गुनः ।
 अस्त्रमस्त्रेण जित्वाभूद्वेजभूषणमयम् ॥ २१ ॥
 जलेशसूनुर्वर्णाशासिन्धुजन्मा श्रुतायुधः ।
 कृष्णो चक्रे शरैर्कर्करविद्धाम्बुदोपमो ॥ २२ ॥
 स किरीटिशरोत्कृतसर्वास्त्रस्यन्दनो बभौ ।
 क्षपाकर इवोष्णांशुकरक्षतकरक्षपः ॥ २३ ॥
 अयुध्यमाने या मुक्ता मोक्तारं हन्ति सा गदा ।
 वरुणेन पुरा पिषा दत्ता तेनाददे तदा ॥ २४ ॥
 रे रे कातर रे मूढ मुञ्चाध्वानं त्वमथ किम् ।
 इत्यादिवादिनि हरौ स क्षमापस्तां रुषाक्षिपत् ॥ २५ ॥
 गदाणोविन्दमालिङ्ग्य व्यावृत्त्याशु श्रुतायुधम् ।
 जघान स्वं पतिं स्त्रीव पराश्लेषोल्लसद्गदा ॥ २६ ॥
 वातेऽनुवात्यपि ततः पश्चाद्विस्तृतकेतुना ।
 हयानां रंहसा चालीज्जयद्रथरुषा जयः ॥ २७ ॥
 दीपं सुदक्षिणं क्षोणीकान्तं काम्बोजमोजसा ।
 कृतादुतरणं कालशरणं प्राङ्गिणोन्नरः ॥ २८ ॥
 अथेत्य पार्थं पृथ्वीशावच्युतायुःश्रुतायुषो ।
 शूलतोमरनाराचैर्माहयामासतुर्द्रुतम् ॥ २९ ॥
 द्रुतमूर्च्छितमूर्च्छेन ततः शक्रास्त्रमोचिना ।
 तावर्जुनेन गर्जन्तो जघ्नाते सानुजानुगो ॥ ३० ॥
 अङ्गवङ्गकलिङ्गादिध्वजिनी रुधिरैर्व्यधात् ।

१ तूणो इति पा० ।

वीगलङ्काररत्नाढ्याः स रत्नाकरमष्टमम् ॥ ३१ ॥
 तद्गुल्लभिन्नकुम्भीन्द्रघटाकुम्भसमुद्रवेः ।
 ताक्षणीयतान्यासन् रक्तेर्मुक्तालिमालिभिः ॥ ३२ ॥
 प्रीतेः पीतेव रत्नाभिर्विलसन्नहराक्षसैः ।
 तेने तेनेषुभिर्हृच्छवाहिनी रक्तवाहिनी ॥ ३३ ॥
 अम्बुप्राधिपतेर्मौलिं युद्धद्रुमफलं जयी ।
 जयश्रिये प्रियाये स दत्त्वा कृत्याय तत्त्वरे ॥ ३४ ॥
 इतश्च त्वरया गत्वा गुहं कुरुपतिर्जगौ ।
 त्वां विलङ्घ्याविशत् पार्थः प्रियशिष्यतया तव ॥ ३५ ॥
 दत्ताभयेन निश्येव अस्यन्नस्यापि सिन्धुपः ।
 विशन्नपेक्षितश्चेन्द्रिर्विरुद्धं चरितं तव ॥ ३६ ॥
 अथाचष्ट गुरुर्व्यूहमविशद्वासवात्मजः ।
 हरित्वरितवाहेन लङ्घयित्वा रथेन माम् ॥ ३७ ॥
 यद्येनमनुगच्छामि तद्दीमाद्या विशन्त्यमी ।
 त्वं तु युध्यस्व मन्मन्त्रवज्रवर्मवशेन तम् ॥ ३८ ॥
 इत्युक्त्वा वज्रमन्त्रेण धर्मितो गुरुणा नृपः ।
 क्रमागतेन रुद्रेन्द्रपर्शुरामगुरुक्रमात् ॥ ३९ ॥
 अधरोल्लङ्घनानीशमुखश्वासेन रंहसा ।
 पार्थमन्वचलद्वन्द्वचलनोयः समं बलेः ॥ ४० ॥
 युग्मम् ।

प्रीयमाणोऽस्त्रटङ्कारलहरीतारगीतिभिः ।
 धीज्यमानो विलोलासिभापूरव्यजनव्रजेः ॥ ४१ ॥
 तदा व्यूहमुखे युद्धोत्सवे कौरवपाण्डवैः ।
 यथेष्टं भोजयामास नेष्टुर्यस्वजनो यमः ॥ ४२ ॥
 युग्मम् ।

विशिखैः खरयोधचक्रवालं
 दशनेह्यतरं करीन्द्रवृन्दम् ।
 इतरेतरमङ्कुशप्रहारे-
 मृधमाधोरणधोरणिश्चकार ॥ ४३ ॥
 मुखमण्डलमम्बरे भटानां
 विवृतं मारय मारयेति शब्देः ।
 रिपुखड्गहतं पतन्निनाशे-
 रवलोकागतदेवतुष्टयेऽभूत् ॥ ४४ ॥
 अहितासिभिदोत्थितं दधानो

गलरन्ध्रस्थितमेभमास्यमुच्चैः ।
 युधि नृत्तपरः परश्चकाशे
 हरनाट्ये गुहबन्धुवत् कबन्धः ॥ ४५ ॥
 रिपुमौलिरसिप्रहारनुत्रो
 दिवि ताटङ्कयुतोऽभवद्भटेन ।
 सुरभीतिकृदेककाललब्ध-
 द्युमणिश्चेतकरोपराहुरोदः ॥ ४६ ॥
 रणमीमनि वाञ्छितस्य पत्युः
 प्रथमं प्राप्नमरातिखड्गघातान् ।
 द्युगतं घदनं सहासहृद्यं
 द्युवधूं वञ्चितुमुच्चकैरियेष ॥ ४७ ॥
 रिपुमेकमहो जघान कश्चित्
 प्रथमं जाह्निकपुंगवः कृपाण्या ।
 सममुच्चलितं जघेन जित्वा
 शरमुच्चैर्निजपक्षवीरमुत्तम् ॥ ४८ ॥
 मणिमौलिजटायकान्तिसिन्धुः
 प्रधानाम्मोधिभवार्धचन्द्रभालः ।
 असिदण्डशिखोद्धृतारिशोर्धः
 किल खट्वाङ्गकरः परश्चकाशे ॥ ४९ ॥
 शरकृतनिरन्तरान्तरालं
 फलकं काञ्चननिर्मितं परस्य ।
 पतितं मृतवीरभेदपीडा-
 विधुरं भूमितले किलार्कबिम्बम् ॥ ५० ॥
 अवलोक्य पुरः श्वसन्तमन्तः-
 कुपितः कोऽपि कुले कलङ्कभीरुः ।
 असिना प्रथमं जघान बन्धुं
 रिपुमन्वेष्टिणमेव तस्य पश्चात् ॥ ५१ ॥
 सुहृदा धृतमञ्जुलं विकर्षन्
 वपुषि प्रतपदो मृतस्य बन्धोः ।
 दयितारटितान्धमन्यमानः
 परश्चक्रेषु पपात कश्चिदेकः ॥ ५२ ॥
 व्यथितास्त्रभरः परः समीके
 द्रुतमुन्मूल्य रदं रिपुद्विपस्य ।
 प्रसरन् प्रसभं बलेन दृष्ट्वा

मुशलीवाद्युतभीतिभङ्गुरेण ॥ ५३ ॥
 खरशक्तिरपूर्णमण्डलोऽपि
 प्रसभे पूर्णतरेऽपि नाशहेतुः ।
 सकलेन्दुसमा भटास्यकूटा
 द्विषतां चित्तिपिरेऽम्बरेऽर्धचन्द्रेः ॥ ५४ ॥
 युधि युदुर्विधिं व्यधुर्गतास्ताः
 पतितोत्पाठितमुक्तमौलिगोलेः ।
 दृढमुष्टिहते रतेर्नखैश्च
 स्फुटरामायणवीरवद्वटेन्द्राः ॥ ५५ ॥
 इतश्च प्रचलन् पार्थरथो हृदपुरःपथः ।
 न तस्मात्स्खलि खिलद्भिः परैः परिहतेर्यथा ॥ ५६ ॥
 पश्चिमां पार्थमुक्तानां गव्यूत्या पुरतः पतन् ।
 स रथस्त्वरयाश्चर्यं चक्रे केतुकपेरपि ॥ ५७ ॥
 बिन्दानुबिन्दावाघन्त्यो व्यथयन्तो शिलीमुखैः ।
 रयादपातयत् पार्थस्तौ मधुच्छञ्चलीलया ॥ ५८ ॥
 पाययाम्बु हयान् खिन्नान् विशयान् कुरु शल्यितान् ।
 इत्युक्त्वाथ हरिं जिष्णुस्ततार दुतं रथात् ॥ ५९ ॥
 बाणेऽस्मिन्नेष धावन्तीः सचासाः शरमालया ।
 रुरोध योधषटलीर्वेलयाब्धिरिवापगाः ॥ ६० ॥
 निःशङ्ककङ्कपचालिमयं मन्त्रालयं व्यधात् ।
 तदन्तरप्यसौ वारि शरदारितभूमिजम् ॥ ६१ ॥
 तत्राय पाययित्वा च सारयित्वा च वाजिनः ।
 स्पर्शेन निर्गणीकृत्य कृष्णः पुनरयोजयत् ॥ ६२ ॥
 अथाधिरोहिणो कृष्णो द्विगुणोऽग्रया हयाः ।
 ऊहुः कम्बूर्ध्वशिरसः प्रागुत्पातेऽप्यक्रमिनो ॥ ६३ ॥
 शिल्पमल्पावशेषेऽहि पार्थः प्रकटयन् परम् ।
 क्लृप्तान्तवात इव कान् भूभृतो न व्यक्रमयत् ॥ ६४ ॥
 अथेत्य गुरुणा बद्धकवचः कोरवेश्वरः ।
 रुरोध क्रोधनो युदुकिरीटाभं किरीटिनम् ॥ ६५ ॥
 छिन्धि मूलमनर्थानामित्युक्तो हरिणा नरः ।
 क्षयं तेन रणं चक्रे चमत्कृतसुरासुरम् ॥ ६६ ॥
 अमज्जज्जने बाणाः सदो नदो यथाम्बुधौ ।
 नृषे तु पेतुरकृतार्था यथा कृपणेऽर्थिनः ॥ ६७ ॥
 किमेतदिति गोविन्दे घटयूचे धनंजयः ।

ज्ञातं मयास्मिन् गुरुणा वचं धर्मणि मन्त्रितम् ॥ ६८ ॥
 वेदम्यस्यच्छेदमित्युक्त्वा यदस्त्रं फाल्गुनोऽमुचत् ।
 लोभेनेव महत्त्वं तद् द्रोणिनास्त्रेण वारितम् ॥ ६९ ॥
 द्विः क्षेप्यं न खलु रणेऽपि दिव्यमस्त्रं
 ध्यात्वेति चित्तिभुञ्जि विक्षिपन् पृषत्कान् ।
 छित्त्वान्तः प्रगुणगुणं धनुस्तदोजः-
 श्रीकर्णद्वयवदपातयत् किरीटी ॥ ७० ॥
 स्म छिन्ते मणिमिव तज्जयाभिकाङ्क्षी-
 वामाक्षीमुकुटरुचे रथस्य सूतम् ।
 तच्चेतःकलितचतुर्दिगन्तमाज्य-
 श्रीदूतानिष चतुरोऽभिदत् तुरंगात् ॥ ७१ ॥
 चिच्छेद द्विरदरदप्रभानिभं च
 क्वचं प्राक् शिर इव तद्यशोऽङ्गजस्य ।
 ततेजस्तस्करहाटप्रज्ज्वलन्तं
 सौवर्णं कलशमपि ध्वजाच्चकर्त ॥ ७२ ॥
 विशेषकम् ।
 नारायणं स कवचितेषु वज्रमन्त्रे-
 स्तस्येन्द्रिः कररुहसंधिषु न्यथाश्च ।
 तत्रस्तः स नरपतिस्तनूजुषां दिक्-
 पालानामपि विकिरन् महांसि रक्तेः ॥ ७३ ॥
 हेमधर्मोद्ययान् द्रोणिप्रभृतीनामपातयत् ।
 तदा तेजोमयानीव शरीराणि शरैर्नरैः ॥ ७४ ॥
 ते बाणे रक्तसिक्ताङ्गाश्चक्रिरे शक्रसूनुना ।
 स्वजयश्रीगृहस्तम्भा इव सिन्दूरचिचिताः ॥ ७५ ॥
 ततश्च पातुमारेभे बलाम्भोधिं विरोधिनाम् ।
 बाणाङ्गुलिजुषा चापप्रस्तुत्या कलशोद्वयः ॥ ७६ ॥
 हत्वा बलावलीस्तेन पार्थशे विरथीकृते ।
 हतो हतोऽद्य राजेति लेकाः शोकात् प्रचक्रुः ॥ ७७ ॥
 क्षिप्रां शक्तिं नृपेणाथ कटुकाणां सघण्टिकाम् ।
 ब्रह्मास्त्रेणाच्छिदद् द्रोणस्तच्छौर्यरसनामिव ॥ ७८ ॥
 सहदेवरथेनाथ पलाय्य प्रययो नृपः ।
 दर्शितस्वामिभक्त्येव सेनयाप्यन्वगामि सः ॥ ७९ ॥
 अथ पार्थवमूवीरैः समीरैः क्षयजेरिव ।
 शोषिताः परवाहिन्यो रङ्गितासितरङ्गिताः ॥ ८० ॥

करटीव बृहत्त्वचः केकयानीकनायकः ।
 द्रोणानुगं क्षेमधूर्तिं स्तम्भपातमपातयत् ॥ ८९ ॥
 जघानाथ चिगर्तं स धृष्टकेतुं महारथम् ।
 सहदेवोऽरिमिचं च व्याघ्रदत्तं च सात्यकिः ॥ ९० ॥
 त्वाष्ट्रास्त्रहतमायास्त्रं भीमं भीमवधोद्यतम् ।
 अलम्बुसं रथात् कृष्ण निष्पिपेष घटोत्कचः ॥ ९१ ॥
 तदाभूद् द्रोणभेमिभ्यां भज्यमाने बलद्वये ।
 क्षोणिभृत्क्षुभिताम्भोधिक्रोधी कलकलः किल ॥ ९२ ॥
 अर्जुनप्रवेशः ।
 दवीयसस्तदा जिष्णोरश्ववन् शङ्खनिस्वनम् ।
 सात्यकिं कार्ष्णिचरितं परितप्रोऽभ्यधान् नृपः ॥ ९३ ॥
 शूर क्रूरचरिषु प्रविष्टस्ते गुरुः सुहृत् ।
 धर्मज्ञ तव कालोऽयमालोक्य शरण्यताम् ॥ ९४ ॥
 प्रयातेऽपि त्वयि प्राणसदृक्षस्य दिदृक्षया ।
 द्रोणाद् द्रोपदिभीमाभ्यां समेतस्य न मे भयम् ॥ ९५ ॥
 इति श्रुत्वा तथेत्युक्त्वा दत्त्वा हुत्वा च सात्यकिः ।
 स्रग्धी धात्रीशमामन्त्र्य मङ्गलालंकृतः कृती ॥ ९६ ॥
 काण्डखण्डितविद्वेषिरक्तसिक्तेन वर्त्मना ।
 रथेन रंहसा चालीदुद्रुतरजसा सुखम् ॥ ९७ ॥
 युष्मम् ।
 द्रोणसात्यकयोः काण्डमण्डपच्छन्नचण्डरुक् ।
 रणोऽभूदस्त्रसंघट्टस्फुलिङ्गास्ततमास्ततः ॥ ९८ ॥
 गुरो त्वच्छिष्यमन्वेष्टुर्न मे संरोद्धमर्हसि ।
 इत्युक्तिभाजि शैनेये गुरुरुचे न मुच्यसे ॥ ९९ ॥
 इत्युक्तवन्तमुत्काण्डकोदण्डं दुर्जयं गुरुम् ।
 वज्रयन् रथवेगेन सात्यकिर्व्यूहमाविशत् ॥ १०० ॥
 निकृत्य कृतवर्मादीन् प्रमादीव विशन्नसौ ।
 चक्रे क्षितिभुजंगानां क्षयं तार्क्ष्यैरिवाशुगेः ॥ १०१ ॥
 पाण्डवाश्चण्डकोदण्डा व्यूहभेदोद्यतास्तदा ।
 गुणा इव प्रमादेन वारिताः कृतवर्मणा ॥ १०२ ॥
 रथात्प्रविभृतव्योमा संरम्भात् ताम्रदीधितिः ।
 शिनेः सूनुस्तदा वीरनेचाम्भोजनिमीलनः ॥ १०३ ॥
 सिन्धुराज्जलसंधाख्यं मगधेन्द्रमपातयत् ।
 संध्याकाल इव क्षिप्रं चण्डांशुं चरमावलात् ॥ १०४ ॥

युष्मम् ।
 मार्गणान् लब्धदानेन प्रीणयन् स पदे पदे ।
 नरनारायणो द्रष्टुं शैनेयोऽचलदुत्सुकः ॥ १०५ ॥
 गन्धसिन्धुरगन्धर्ववीरेन्द्रध्वजिनीव्रजान् ।
 यमोऽङ्गुलीभिस्तद्वाणैर्लोलं लोलं मुदागिलत् ॥ १०६ ॥
 सुदर्शनादिभूपालमौलीन् पश्चिभिराक्षिपन् ।
 व्योम्नः स चक्रे चण्डोश्मूर्तेर्मुण्डालिमण्डनम् ॥ १०७ ॥
 शैनेयसायकैर्लेनो दूनो दुःशासनस्तदा ।
 द्रोणं प्राप ततस्तापप्रज्ञानाधरपल्लवः ॥ १०८ ॥
 तं जगाद गुरुर्मूढ किमु चस्तेऽसि सात्वतात् ।
 पाञ्चालीचिकुराकृष्टो दृष्टो यः क्व स ते मदः ॥ १०९ ॥
 यो हासः पाशपातेषु रणद्यूतेऽभक्त् तव ।
 पतत्सु यमपाशेषु प्राणद्यूते क्व तेऽद्य सः ॥ ११० ॥
 अधुनापि कुरु त्वं वा संधं युधि भयं यदि ।
 ननु चेत् परलोकाय युध्यध्वं तदशङ्किताः ॥ १११ ॥
 इत्युक्ते न्यदुःखस्त्राणाभिलाषी सैष दीनदृक् ।
 दैत्यावतारः पातालदैत्यान् गन्तुमिवैहत ॥ ११२ ॥
 कृतान्तकिंकरस्वेच्छेस्त्रैस्त्रैर्व्यूढैः समन्ततः ।
 स सात्यकिमगान्मङ्गु चक्षुर्वेगवरत्वरः ॥ ११३ ॥
 मुहूर्तेऽस्मिन् गुरुर्विप्रः प्रज्वलत्कोपपावकः ।
 चिचं नृणां सुरस्त्रीणां व्यधात् पाणिग्रहान् बहून् ॥ ११४ ॥
 धीरकेतुचिचरथचिचकेतुसुधन्वनः ।
 पाञ्चालदिग्वज्रस्तम्भान् जङ्गमान् सोऽभ्यपातयत् ॥ ११५ ॥
 यज्ञयोनस्तदा घोरो मूर्च्छयित्वा शरैर्गुरुम् ।
 कृपाणपाणिस्तं हन्तुं दण्डपाणिरिवादवत् ॥ ११६ ॥
 गुरुस्तं लब्धसंज्ञोऽथ शरैरासन्नपातिभिः ।
 क्षिप्नुप्रमाणैर्वैतस्तेर्वैशङ्कठमपूरयत् ॥ ११७ ॥
 चस्तेऽस्मिन् वाडवः सैष दीप्रहेतिरशोषयत् ।
 अन्तर्धार्मिवलाम्भोधिं भुवनप्रवनक्षमम् ॥ ११८ ॥
 छिन्ने स्नेच्छबले बाणेः क्षीणवर्मायुधं युधि ।
 दुःशासनं न शैनेयोऽवधीद्रीमभिया तदा ॥ ११९ ॥
 प्रविश्य पाण्डवाहिन्यां नृपवक्त्राणि पद्मवत् ।
 तदा लुलाव वीरश्रीपूजार्थीव द्विजो द्विगुः ॥ १२० ॥
 केकयाधिपतिज्येष्ठबृहत्त्वचद्रुमानलः ।

शिशुपालात्मभूधृष्टकेतुदावानलाम्बुदः ॥ ११३ ॥
 चरासंधतनूचन्मसहदेवाम्बुदानिलः ।
 धृष्टद्युम्नसुतवच्यमश्वासानिलोरगः ॥ ११४ ॥
 तेजसा प्रज्वलन् बाणैर्वर्षेन् सर्पन्नरुत्वरः ।
 कोपेन निःश्वसन् द्रोणः पार्थं व्याकुलयद्बलम् ॥ ११५ ॥
 चिर्भविशेषकम् ।
 सत्यकिप्रवेशः ।
 षष्ठेऽस्मिन्नन्तरिचान्तर्भाजि भाम्यति भूपतिः ।
 अभ्यधात समभ्येत्य भीमं भीमग्रमानसः ॥ ११६ ॥
 वत्स त्वत्सत्त्वकालोऽयं द्विट्प्रविष्टं ब्रजानुजम् ।
 कर्ण्यते केशवः कम्बुः क्रोशन् न पुनरार्जुनः ॥ ११७ ॥
 द्विषद्विषमतामग्नं तात यातेऽर्जुनं त्वयि ।
 द्रोणजां द्रोपदिभीतिं हन्ता हन्तायमेव मे ॥ ११८ ॥
 इति श्रुत्वाभ्यधाद्रीमः प्रभो तेभ्योऽर्जुने क्व भीः ।
 दधे मूर्ध्नि तथाप्येष शिष्यवत् तव शासनम् ॥ ११९ ॥
 इत्युदीर्य महावीर्यः स्यन्दनस्वनगर्जनः ।
 मदोद्यशाली कर्णान्तलीनोड्डीनशिलीमुखः ॥ १२० ॥
 पुरोलेकैर्दत्तमार्गः प्रपतद्विरितस्ततः ।
 भीमः शकटभेदाय दन्ती मत इवाद्रवत् ॥ १२१ ॥
 युग्मम् ।
 कौन्तेय केयमिच्छा ते व्यूहं भेतुं मयि स्थिते ।
 इत्युक्तामुं गुरुः क्रूरैर्बाणपूरैरपूरयत् ॥ १२२ ॥
 तत्कायडपतनव्यक्तसान्द्ररक्तो वृकोदरः ।
 कालीकुचायकाश्मीरक्रिन्नः काल इवाबभौ ॥ १२३ ॥
 न शिष्योऽहं गुरुर्न त्वं नार्चामि त्वां यथार्जुनः ।
 त्वां विजित्य विशन्तं मां पश्येत्युक्त्वा निलिगुरुम् ॥ १२४ ॥
 याममुञ्चद्गजबलां घबटाटङ्कारिणीं गदाम् ।
 द्रुतं द्रुम इवाभञ्जि चस्तद्रोणस्तया रथः ॥ १२५ ॥
 युग्मम् ।
 तदा त्वदात्मजो राजन् सानुजो मनुजेश्वरः ।
 सव्यालचन्दनोपम्यं भीमं भीमाशुगेरगात् ॥ १२६ ॥
 वृन्दारकं दीर्घनेत्रं सुषेणं दुर्विमोचनम् ।
 रौद्रकर्माणमभयं चिचकान्तिं सुमर्शनम् ॥ १२७ ॥
 इत्यष्टौ त्वत्सुतान् राखन्नाजघान वृकोदरः ।

तच्छिरोभिः शरोत्क्षिप्रेः कन्दुकैः क्रीडयन् दिशः ॥ १२८ ॥
 युग्मम् ।
 वर्षेन् कीनाशदासेभ्यो हृतेर्दण्डेरिवाशुगेः ।
 स्यन्दनेनाब्धनादेन तदा द्रोणस्तमाद्रवत् ॥ १२९ ॥
 रामरावणसङ्ग्रामगुणयाममलिङ्गुचः ।
 तदोच्छ्वसदवष्टम्भः संरम्भः कोऽप्यभूत् तयोः ॥ १३० ॥
 रथादथावरुह्याशु भीमो हस्तायलीलया ।
 हस्तीवोत्पाट्य चित्रेण दूरे दूरे रथं गुरोः ॥ १३१ ॥
 पृथक्कृताङ्गशततः शताङ्गाद्विद्रुते गुरौ ।
 रथी बहूथिनीं भीमोऽविशद्विशदविक्रमः ॥ १३२ ॥
 अपूर्णचरणशृङ्गान् दूरदेशान्तरागतान् ।
 यमदन्तानिव शरान् प्रीणयन् प्राणिकोटिभिः ॥ १३३ ॥
 कर्णानीकं समीकार्थं घनाकुलमनाकुलः ।
 भीमोऽभजद्गजक्रोडाकान्तारमिव केसरौ ॥ १३४ ॥
 संरब्धशेनेयधनुर्ननादा-
 नादाय भीमोऽद्रुतमुन्ननाद ।
 तत्स्वेडया दध्मत्पराशु कृष्णो
 कम्बू तदा धार्मिमनोविनोदो ॥ १३५ ॥
 पराङ्मुखोद्वर्तितवार्धिबिभ्यद्-
 द्वीपान्तरः कोऽपि स शब्दपूरः ।
 श्लथार्धनारीश्वरसंधिबन्धः
 समीरणस्कन्धसमीरणोऽभूत् ॥ १३६ ॥
 समीरिणा संयति भज्यमानं
 विभज्यमानं यमदासवृन्देः ।
 बलं तदालोक्य नृलोकमस्त्र-
 मयं वितन्धन् प्रचचाल कर्णः ॥ १३७ ॥
 मिथःप्रमाथाकुलयोस्तदाभूत्
 कौन्तेययोः कश्चन कायडपातः ।
 यद्वातजातप्रसरैरिवासीत्
 सुरासुराणामपि मोल्लिङ्गम्यः ॥ १३८ ॥
 भीमेन भग्नप्रसरः शरोद्यैः
 कर्णस्तदा दीर्घरथायुधैः ।
 चस्तोऽपि वेरादिव रंहसेव
 तदीयतातं जयति स्म जातम् ॥ १३९ ॥

स्नानाननः कृपीकान्तं तदागत्य नृपोऽभ्यधात् ।
 प्रियोऽर्जुनस्ते यन्मुक्तो तस्मै सात्यकिमाहूती ॥ १४० ॥
 अहो नु मन्दभाग्यानां सामर्थ्यं किंचिदद्भुतम् ।
 येनापि वज्रदुर्भेदास्त्वत्प्रतिज्ञाः श्लथीकृताः ॥ १४१ ॥
 जचे गुरुर्गुरुतरं किं युध्येयं चमूमिमाम् ।
 किं वा तौ बाणवातौ घचलचलकुलाचलौ ॥ १४२ ॥
 एकोऽपि धारयाम्येष सप्राप्यद्य चमूरमूः ।
 एकादशचमूवीरेस्त्वं निवारय तत्त्रयम् ॥ १४३ ॥
 इत्युक्त्वा गुरुणा गत्वा दुपदोर्वीशनन्दनौ ।
 पार्थिवो विरथीचक्रे शक्रभूचक्ररक्षको ॥ १४४ ॥
 इहान्तरे महाशौर्यः सूर्यसूनु रतापयत् ।
 भीमं हेमैः शरत्रातैः पितुरातैः करैरिव ॥ १४५ ॥
 भीमास्त्रैः कर्कशैर्कसूनुर्लूनरथायुधः ।
 नश्यन्नङ्गिरजोव्याजात् तेनेऽभ्रव्यापि दुर्यशः ॥ १४६ ॥
 भीमे भूषालमालाया मौलिजालानि कुन्तति ।
 सुराणामप्यहो शीर्षैः कम्पितं चकितैरिव ॥ १४७ ॥
 पुनरप्याययौ सज्जस्यन्दनः सूर्यनन्दनः ।
 भीमं हेमशरैः कुर्वन् हेमवज्रविवनोपमम् ॥ १४८ ॥
 छत्रे बाणगणैर्व्याम्नि द्रष्टुं तच्च रणं तयोः ।
 देवा इवाययुः पश्यदनिमेषभटच्छलात् ॥ १४९ ॥
 कौन्तेये कर्णकोदण्डरथप्लोषानले तदा ।
 दुर्जयाख्यस्तव सुतो राजन् भेजे पतङ्गताम् ॥ १५० ॥
 भीमेन भुवनक्षोभशोभमानशरोत्करः ।
 गदया विरथीचक्रे पुनराधिरथी रथी ॥ १५१ ॥
 तदा त्वदङ्गजो राजन् धावन् भीमेन निर्ममे ।
 प्रमथः स्वर्गसुमुखीमुखपद्मशिलीमुखः ॥ १५२ ॥
 आरुह्य प्रमथरथं ततोऽधिरथभूः शरान् ।
 यान् भीमस्य हृदि न्यास तैस्तत्कोपानलोऽज्वलत् ॥ १५३ ॥
 ततो दृष्ट्वा प्रविष्टेषु श्वभ्रं भीमेषुभोगिषु ।
 कर्णो गुप्ये नरेन्द्राणां रथेन जविनाविशत् ॥ १५४ ॥
 तान् दुर्मर्षणदुर्याहजयदुर्धरदुःसहान् ।
 जघान त्वत्सुतान् पञ्चभीमः सत्याभिधस्तथा ॥ १५५ ॥
 रङ्गन्तं पुनरङ्गेशं कृत्वा कृतरथायुधम् ।
 भीमे नदति भक्त्यत्र भियालोऽटि भटेर्भुवि ॥ १५६ ॥

सप्राथ त्वत्सुताश्चिचिचिबाणशरासनाः ।
 चारुचिचकचिचौ चिचधर्मोपचिचको ॥ १५७ ॥
 कर्णबाणधियो भीमबाणपातनिपातिताः ।
 युधि स्वपुत्रं पाहीति वक्तुं शङ्केऽर्कमव्रजन् ॥ १५८ ॥
 युग्मम् ।
 मुहुर्जितोऽपि राधेयस्तान् मृतान् वीक्ष्य बाष्पदृक् ।
 अनिर्वेदः श्रियो मूलमित्येवं पुनरापतत् ॥ १५९ ॥
 भीमः क्षरदस्तुधरो राधेयविशिखेर्बभौ ।
 वीरश्रीस्नानकाश्मीरारुणनिर्भरशेलवत् ॥ १६० ॥
 विमुक्तभीमकरया वामया शरमालया ।
 आलिङ्ग्यमानः सर्वाङ्गं मुमोहाङ्गपतिस्ततः ॥ १६१ ॥
 ते चिचायुधचिचाश्वचिचसेनविकर्णकाः ।
 दृढः शत्रुजयः शत्रुसहस्रेति सुतास्तव ॥ १६२ ॥
 कर्णबाणाय धावन्तो हता भीमेन तद्भुभौ ।
 सप्रगोदावर इव श्रीभीमस्तदस्तुग्रयेः ॥ १६३ ॥
 ततो मूर्च्छान्तविक्रान्तः कर्णः स्वर्णमयैः शरैः ।
 भामं चक्रे दवार्चिष्मत्कीलालोऽदुमोपमम् ॥ १६४ ॥
 पार्थस्य विरथस्यास्य सर्वाण्यस्त्राणि धावतः ।
 कर्णश्चिच्छेद पचाणि तपस्य इव शाखिनः ॥ १६५ ॥
 क्षीणायुधो हरिकरित्रातान् वातात्मजोऽक्षिपत् ।
 वैकर्तनश्चकर्तैषु संतानैर्मद्भु तानपि ॥ १६६ ॥
 स्मरन् कुन्तीगिरं भीममनिघ्नन् भानुभूस्तदा ।
 लीनं मृतेभकूटेषु धनुष्कोट्या स्पृशन् जगौ ॥ १६७ ॥
 महद्भिर्न रणं कार्यमकृतास्त्र पुनस्तव ।
 स्थूलमूर्तेर्बहुभुजः सूदतैव तवोचिता ॥ १६८ ॥
 इत्युक्त्वा शल्ययन् भीमं दर्शितो दनुजद्विषा ।
 अवासि दूरादुदृग्धेः काण्डेः कर्णः किरीटिना ॥ १६९ ॥
 आरुढोऽथ विपत्यक्तः सुतप्रः सात्यके रथम् ।
 भीमः प्रावृड्विमुक्तोऽर्क इव पूर्वगिरैः शिरः ॥ १७० ॥
 भीमसेनप्रवेशः ।
 नरेण नाराचमुदञ्चितं तदा
 पतङ्गभूसंमुखमद्भुतप्रभम्
 अखण्डयन् द्रोणिपतचिपङ्कय-
 स्तदुन्मुखं दावमिवाब्धवृष्टयः ॥ १७१ ॥

ततः पतच्चिप्रकरैः पराङ्मुखं
 विरच्य नाराचरुचा गुरोः सुतम् ।
 असृक्प्रभामन्वितसंध्यविभ्रमान्
 जघान संधानवनीभृतां नरः ॥ १७२ ॥
 हयाङ्घ्रिधूतानपि रक्तवाहिनी-
 प्रवाहबिन्दूनुदितान् पदे पदे ।
 त्वरातिरेकादभिवञ्चयन् ययौ
 जयद्रथेच्छोर्जयिनस्तदा रथः ॥ १७३ ॥
 तदा हरीणामपि कृष्णयोरपि
 द्युतिस्त्वरदीर्घतरैव मिश्रिता ।
 मुदा भटेः संयति जह्नुनन्दिनी-
 कलिन्दजासङ्गनिभा व्यभाव्यत ॥ १७४ ॥
 सव्यसाची रविरिव प्रत्यङ्गाप्रशिलीमुखम् ।
 इतस्ततः कीर्णदलं पद्मव्यूहमथ व्यधात् ॥ १७५ ॥
 विगाह्य वाहिनीं पद्मव्यूहोदलनलालसे ।
 नरे नाग इवोद्धान्ते राजहंसैः पलायितम् ॥ १७६ ॥
 महारथघटागुप्रपाशस्थितजयद्रथम् ।
 सव्यसाची ततः सूचीव्यूहं निचितमाविशत् ॥ १७७ ॥
 उद्यत्कीलालकीलालिमालिनं मारुतिस्तदा ।
 अभ्युज्ज्वलगदाहस्तो ददाह स्तोममस्त्रिणाम् ॥ १७८ ॥
 सात्यर्कोर्निघ्नतः शबून् मुहुर्धन्व नतोन्नतम् ।
 निमेषोन्मेषभृन्मृत्योर्विलोचन इवाबभौ ॥ १७९ ॥
 धन्विना युयुधानेन युधानेन क्रुधार्दितम् ।
 कौरवेन्द्रमहाचक्रं ह हा चक्रन्द तत् तदा ॥ १८० ॥
 अलं वृषनृपस्येव खे चिक्षेप शरैः शिरः ।
 यद्विधुंतुदधद्वीक्ष्य विचस्तं राजमण्डलम् ॥ १८१ ॥
 अपात्यन्त शरैस्तेन वीराः पञ्चशतीमिताः ।
 क्ष्मासंमुखाः पतङ्गस्य करा इव दिवस्तदा ॥ १८२ ॥
 नृपाङ्घ्रिपान् विमृष्टन्तं यूथेशमिव केसरी ।
 भूरिश्रवाः समभ्यायादूषस्तं यूषकेतनः ॥ १८३ ॥
 उद्गर्जितौ विविधरत्नविचित्रचापौ
 चञ्चलडितरलकाञ्चनकाण्डपातौ ।
 चक्राब्धिनीररसनप्रसरद्विरोधौ
 धाराधराविव जवादभिजम्भतुस्तौ ॥ १८४ ॥

दोःशालिनां मृधमिथःशिथिलादराणां
 तेजोमयान्यणुतनूनि मनांसि नूनम् ।
 अस्तौघघट्टजघनाग्निकणच्छलेन
 पेतुस्तयोरुपरि कौतुकतश्चलानि ॥ १८५ ॥
 धिङ्गां विभग्नविभवाङ्कितमद्य धिग्धिक्
 दिक्चक्रवालविदितं मम शायकत्वम् ।
 यच्छायितो न रिपुरित्यविशद्विद्येव
 भूमिं शरव्यसफलोऽपि तयोः शरोघः ॥ १८६ ॥
 अन्योन्यबाणततिपातितसूतसप्रि-
 धन्वध्वजौ कलितकाञ्चनचर्मखड्गौ ।
 क्षेपे प्रचेलतुरथोयनिजप्रताप-
 द्विद्विदुर्यशोविटपिबीजकराविवेतौ ॥ १८७ ॥
 क्ष्वेडाभिः खड्गखाह्वारैः स्फुलिङ्गैर्गतिभङ्गिभिः ।
 स्फुरद्घर्घरघोषैश्च तौ जातौ प्रेक्षणाक्षयो ॥ १८८ ॥
 अथाकृष्य कचेर्हत्वा हृदि पादेन सात्यकिम् ।
 सौमदतिः प्रपात्येच्छच्छिरश्छेतुं महासिना ॥ १८९ ॥
 तदाचष्ट हरिः पार्थ शिष्यस्ते पश्य सात्यकिः ।
 जगज्जेतापि धिग् देवात् सौमदतिवशं गतः ॥ १९० ॥
 श्रुत्वेति पश्चिणा पार्थः सासिं भूरिश्रवोभुजम् ।
 चिच्छेद घाताभिमुखं तादृशेणवाहिरुत्फणौ ॥ १९१ ॥
 स कृणत्कङ्कणो मुक्तामुद्रिकादन्तदीप्तिभिः ।
 हसन् विवेकं पार्थस्य पपात भुवि तदुजः ॥ १९२ ॥
 च्युतेऽथ बाहौ सत्कर्मसहाये सौमदतजः ।
 पार्थ प्रोवाच भग्नेच्छो मुक्तसात्यकिमूर्धजः ॥ १९३ ॥
 दर्शितं कूटयुद्धादि पुंसो मैत्र्यफलं हरेः ।
 त्वयाद्य छिन्दतेवान्यरणसक्तस्य मे भुजाम् ॥ १९४ ॥
 इत्युक्त्वा विरचय्येषशय्यां वामकरेण सः ।
 प्रायोपविष्टो विष्टोऽन्तः समं स्पर्शादिवृत्तिभिः ॥ १९५ ॥
 प्राणान् प्राणानले तस्य जुहुतो मूर्ध्नि निर्ययौ ।
 काचित् कान्तिशिखा धूमस्तोमयन्तीनभस्तलम् ॥ १९६ ॥
 अथोचे निन्दतः क्ष्मापान् पार्थः किं कृत्यमस्त्रिणाम् ।
 रक्षन्ति वैरे वैषम्ये मज्जन्तं स्वजनं न चेत् ॥ १९७ ॥
 प्राणतुल्यसुहृद्द्रवाकारिणं किमु निन्दथ ।
 सन्तो मूर्च्छितसौभद्रमृत्युदत्यचिणोऽपि माम् ॥ १९८ ॥

इदं वदति कौन्तेये लब्धसंज्ञः शिनेः सुतः ।
 अपरिज्ञातवृत्तान्तः कोपोद्धान्तस्त्वरोत्थितः ॥ १६६ ॥
 कृष्णाभ्यां वार्यमाणोऽपि द्युता हसदिवाभितः ।
 अस्मिन् दूरिदतस्य प्रागुक्तान्तात्मनो मुखम् ॥ २०० ॥
 आनिशागममथो जयद्रथं
 रक्षितुं क्षितिभृतः कृतोद्यमाः ।
 अर्जुनेन निहिताः पतिं द्युतां
 तूर्णमस्तनयनाय विव्यधुः ॥ २०१ ॥
 अम्बरे किमु विलम्बते न किं
 तूर्णमस्तमभियात्यसाविति
 रोषरक्तनयनैरिवेक्षितः
 कौरवेरधिरभूत् तदाक्षयः ॥ २०२ ॥
 आदिगन्तपरिपातिभिस्तदा
 रुद्धमार्गमिव फाल्गुनेषुभिः ।
 अम्बरान्तगतमप्यहो क्षणं
 विम्बमम्बरमणेर्यलम्बत ॥ २०३ ॥
 भाति सर्वजगतामपीक्ष्यं
 भूषणं च सुकृतक्षणश्च यः ।
 अस्तमद्भुतरुचोऽपि तस्य हा
 स्वार्थकाङ्क्षिभिरकाङ्क्षि कौरवेः ॥ २०४ ॥
 सिन्धुभर्तारि रवौ च भूभुजां
 मण्डले च मुहुस्तुक् पतत् ।
 जिष्णुनेचनलिनं तदा प्रिया
 वस्तुमेहि वलयातिचञ्चलम् ॥ २०५ ॥
 जिष्णुस्तदा द्युपतिसूनुमुवाच वृद्ध-
 क्षत्रो मुनिर्ननु पितास्ति जयद्रथस्य ।
 प्रीतः स पुत्रममुमाह शिरः क्षितौ ते
 यः पातयिष्यति पतिष्यति तस्य तुल्यम् ॥ २०६ ॥
 ध्यात्वेति पातय शिरोऽस्य जयद्रथस्य
 क्रोडे पितुः सुतपसः कुरुवर्षसीन्नि ।
 तस्मादिदं क्षितिमुपेतु यथा स वृद्ध-
 क्षत्रो न शापमपि यच्छति ते विमौलिः ॥ २०७ ॥
 इति ध्यायन् क्रोधानलवहलकीलालसदृशा
 दृशा पश्यन् प्रपुन्रिव दिवसभङ्गे रिपुषुः ।

नरो धावन् धन्वी नृपकृपकृषीभूषणमुखे-
 द्विषद्विः प्रेङ्खद्विः क्षणमधिकलेरस्त्वलि बली ॥ २०८ ॥
 क्षिप्रं क्षुरप्रप्रकरेण कृत्वा
 तान् सन्नसनाहमहास्त्रबाहान् ।
 क्षिपन् मुखानि क्षितिपन्नजानां
 धनंजयः सैन्यवमभ्यधावत् ॥ २०९ ॥
 ध्यात्वाथ वीरो निधनं मृधेन
 क्रुद्धोद्भुरः सिन्धुधराधिराजः ।
 पौरंदारं रोषपरंपराभि-
 रपूरयन्मुक्तिपुरीपरीप्सुः ॥ २१० ॥
 अथो पृथासुतस्तस्य शिरो दिव्यशरोद्भूतम् ।
 संध्यां ध्यातुरविज्ञातमङ्गे पितुरपातयत् ॥ २११ ॥
 किमेतदिति तन्मङ्गु क्षितौ सुतशिरः क्षिपन् ।
 वृद्धक्षत्रोऽप्यमूर्धाभूत् स्वधरेणैव देवतः ॥ २१२ ॥
 इति समिति निहत्याक्षोहिणीः सप्र सिन्धु-
 क्षितिभृति निहतेऽस्मिन् वलिना फाल्गुनेन ।
 मदपरिमलचारुमोहतिर्यान् निनादा-
 नकृत सुकृतजस्तानयद्दीप्ताद्यवृन्देः ॥ २१३ ॥
 ततो विघटितव्यूहा बभ्राम कुरुवाहिनी ।
 सर्वदिग्दीप्तिदावाग्निवनद्विपद्यतेव सा ॥ २१४ ॥
 ततः किरीटी विकृपः कृपं च
 कृपीसुतं च त्वरया निरस्य ।
 मुखेर्महाभल्लधुतेर्नृपाणा-
 मानर्चं संध्यामिव पङ्कजोद्येः ॥ २१५ ॥
 दासकप्रगुणितं रथं हरेः
 सात्यकिः समधिरुह्य कर्षयित् ।
 कायवृद्धवृद्धतनूपन्नजोत्थितेः
 सांध्यधाम रुधिरैवधयत् ॥ २१६ ॥
 भीमापमानकुपितः पुरतोऽङ्गभर्तुः
 संध्यां विधाय वृषसेनवधाय पार्थः ।
 सर्वैः समं समरनित्यक्षयी जगाम
 प्रीतिप्रणामकृतये सुकृतात्मवस्य ॥ २१७ ॥
 अये नृपस्य पुलकेन रथप्रशंसां
 चक्रुर्मथः पवनसत्यकशक्रपुत्राः ।

कृष्णो तु संमदपरः परिरभ्य वीरो
भूयो नुनाघ हरिमेव जयस्य हेतुम् ॥ २१८ ॥
इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते बा-
लभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के द्रोणपर्वणि चतुर्थदि-
ने जयद्रथवधो नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ :: ::

॥ अथ खण्डप्रशस्ते

रामावतारवर्णनम् ॥

(७८) देवाधिपो वा भुजगाधिपो वा
नराधिपो वा यदि हैहयः स्याम् ।
संदर्शनं ते गुणकीर्तनं ते
सेवाञ्जलिं ते तदहं विदध्याम् ॥

हे राम यद्यहं देवाधिप इन्द्रः स्यां ततदा शक्रवज्रतुःसह-
स्रेण ते तव संदर्शनं सम्यगवलोकनं विदध्यां कुर्यां, प्रतिप्रती-
कं त्वद्वपुषि लावण्यातिशयाच्चयनयुगेन त्वज्ज्ञानस्याशङ्क्यत्वा-
दिति भावः । तथा यदि भुजगाधिपः शेषराजः स्यां तर्हि त-
द्वज्रह्वासहस्रेण तव गुणानां कीर्तनं विदध्यां त्वद्रूपाना-
मानन्त्यादेका रसना त्वद्रुणस्तुतावपर्याप्तेति भावः । तथा य-
द्यहं नराधिपो हैहयः स्यां तदा तद्वत्करसहस्रेण ते तव
सेवार्थमञ्जलिं विदध्यां, भुजद्वयेन प्रणामकरणे मे संतुष्टिः
कथं भवेदिति भावः ॥ ७८ ॥

(७९) पौलस्त्यस्यावमन्ता चिदशपतिसुतश्चक्रवर्ती कपीनां
कर्ता संध्यासमाधेर्जलनिधिषु चतुर्दिङ्गिकुञ्जाश्रितेषु ।
किष्किन्धाराजधानीं भुजपरिघबलात्त्रायमाणस्त्वयाऽसौ
बाली हेमाञ्जमाली गुणनिधिरिषुणा निर्मितो दक्षिणस्याम् ॥

हे राम बाली वानरस्त्वया इषुणा बाणेन साधनेन दक्षि-
णस्यां दिशि निर्मितः दक्षिणाशायिपतेरतिथीकृतः इषुणा मा-
रित इति यावत्, कथंभूतः सः, पौलस्त्यस्य रावणस्यावम-
न्ताऽवगणयिता, पुनःकथंभूतः, चिदशपतेरिन्द्रस्य सुतः,
पुनःकथंभूतः, कपीनां वानराणां चक्रवर्ती सार्वभौमः, पु-
नःकिंविशिष्टः, जलनिधिषु समुद्रेषु संध्यासमाधेः संध्या-
वन्दनस्य कर्ता, कथंभूतेषु तेषु, चत्वारो दिङ्गिकुञ्जास्तेषु ये
आश्रितास्तेषु, तथा किष्किन्धाख्यां राजधानीं भुज एव परि-
घः परिघास्त्रं तद्वलात्त्रायमाणः पालयन्, तथा हेमाञ्जानां
स्वर्णकमलाकराणां माला अस्यास्तीति, हेमाञ्जानि मलते धा-
रयतीति वा सः, पुनःकथंभूतः, गुणानां शौर्यादीनां निधि-
रित्यर्थः ॥

(८०) भीमं यज्जलधिं जवेन हनुमानुल्लङ्घ्य लङ्कां गते।
यच्चाशोकमहावनं दलितवानक्षं च यत्सुण्णवान् ।
सीतोपायनरत्नमौलिसहितः प्राप्रश्च यस्त्वामसौ
तथाप्येष भवत्प्रतापमहिमा निर्यन्त्यः कारणम् ॥

हे राम यद्वनुमान् भीमं रौद्रं जलधिं जवेन वेगेनोल्लङ्घ-
यातिक्रम्य लङ्कां गतः प्राप्रः, तथा यच्चाशोकमहावनं दलि-
तवान्बभञ्ज, तथा स यदक्षं रावणपुत्रं सुण्णवान् मारित-
वान्, तथा यश्चासौ हनुमान् सीताया उपायनत्वेन ठौकनि-
कत्वेन यन्मौलिरत्नं चूडारत्नं तेन सहितस्त्वां रामं प्राप्रः, तत्र
सर्वत्रापि एषोऽयं निर्यन्त्रयोऽस्वलितो भवतः प्रतापस्य की-
र्तमहिमा महत्त्वं कारणं संपादकमिति, यतो हनूमते सीता-
शुद्धौ गच्छते रामेण प्रत्यभिज्ञानाय स्वमुद्रिका समर्पिता ततो-
ऽपि व्यावर्तमानाय हनूमते सीतया स्वापायनचूडारत्नमभि-
ज्ञानाय दत्तमित्येतिष्टमस्तीति भावः ॥ ८० ॥

(८१) धाराधीर धरामहीशगणने कौतूहलीयानसौ
धाता तद्गणने चकार खटिकाखण्डेन रेखां दिवि ।
सेयं स्वर्गतरङ्गिणी समभवत्स्वतुल्यपृथ्वीधवा-
भावातां त्यजतिस्म सोयमवनीपीठे तुषाराचलः ॥

हे धारायामसिधारायां धीर शूर धरायां पृथ्वां ये म-
हीशा राजानस्तेषां गणने संख्याकरणे कौतूहलीयान् कौतूह-
लविशिष्टः असौ धाता ब्रह्मा त्वद्गणने तव रामस्य गणने
दिव्याकाशे खटिकाखण्डेन खटिनीशकलेन रेखां चकार, ततः
सेयं रेखा स्वर्गतरङ्गिणी गङ्गा समभवत्स्वजाता ततस्त्वया तुल्य-
स्यान्यस्य पृथ्वीधवस्याभावेनाये रेखाकर्षणस्याभावातां ख-
टिकां त्यजतिस्म तत्पाज, ततः स खटिकाखण्डोऽयमवनी-
पीठे भूमिपृष्ठे तुषाराचलो हिमाद्रिरभूदिति शेषः, रामचन्द्र-
सदृशं भूपतिमन्यं लोके विधिर्नापश्यदिति भावः ॥ ८१ ॥

(८२) धत्ते नायक राम तावकयशो रामे शशाङ्के मरु-
द्वाहे स्वर्गगजे हरे फणिपते वाययां वृषे मे रुचिम् ।
अन्येषां तु तदम्बरे तदहिते तद्वायुने तन्मदे
तत्कण्ठे च तदीक्षणे तदलके तत्प्राथके तत्पथे ॥

हे नायक स्वामिन् हे राम तावकं त्वदीयं यशः कीर्तिः
रामे बलभद्रे शशाङ्के सुधांशौ, मरुद्वाहे उच्चैः अवसि, स्वर्ग-
गजे ऐरावते, हरे शंभौ, फणिपते शेषे, वाययां सरस्वत्यां
वृषेऽनङ्गुहि, मे नवत्रे, च रुचिं शोभाप्रकर्षं धत्ते धारयति,
सर्वेषां श्वेततया सादृश्यमस्तीति भावः, अन्येषां त्वद्वैरिणां
तु यशः तदम्बरे रामवस्त्रे, तद्वस्त्रस्य नीलत्वादिति भावः,

तदहिते चन्द्राहिते राहौ, तद्व्यञ्जने उच्चैःश्रवसे व्यञ्जने,
तन्मदे हेरावतमदे, तत्कण्ठे ईशकण्ठे, तदीक्षणे शेषचक्षुषोः,
तदलके वाण्याः केशेषु, तत्प्रोथके वृषनासिकायां, तत्पथे न-
चक्रमार्गे आकाशे च स्त्रीयां रुचिं धत्ते, अत्र सर्वत्र कृष्णत्वेन
सादृश्यमस्तीति भावः, अत्र यथा संख्यमन्वयो ज्ञेयः । अनेन
रामयशो धवलितं तदन्ययशः श्यामायितमिति सूचितम् ॥ ८२ ॥

(८३) श्रीमन्नायक रामभद्र भवतः पाणो कृपाणं रणे
दृष्ट्वा यद्यदभूदरिचितिभुजां ततत्समाकर्णय ।
अङ्गे वेपथुरन्धता नयनयोर्वक्त्रे तृणं भूयसी
भीतिश्चेत्तसि वाचि संस्तुतिकथा हस्तद्वयं मस्तके ॥

हे श्रीमन्नायक रामभद्र रणे संयामे भवतस्तव पाणौ हस्ते
कृपाणं अङ्गं दृष्ट्वाऽरिचितिभुजां वैरिराजानां यद्यदभूत्तत्समा-
कर्णय शृणु, अङ्गे वेपथुः कम्पः, नयनयोरन्धता, तथा वक्त्रे
तृणं, येषां मुखे तृणं दृश्यते ते शूरा अपि गोघदवध्या इति भा-
वः, तथाचेतसि भूयसी भीतिः, तथा तेषां वाचि संस्तुति
कथा हे राम त्वं हयालुरतोऽस्मान्वाहीत्येवंविधाऽनेका, तथा
हस्तद्वयं करद्वयं मस्तके शिरसि स्वप्नयामार्थं कृतवन्त इत्य-
र्थः ॥ ८३ ॥

(८४) करकम्पितखड्गयष्टिभीमे
रणसंनाहितरामनाथवीरे ।
अरिभूभृदमर्त्यसुन्दरीणा-
मचलन्दक्षिणवामलोचनानि ॥

रणे संयामे संनाहितः कवचितो यो रामनाथाभिचे वी-
रस्तास्मिन् करेण कम्पिता या खड्गयष्टिस्तया भीमे रौद्रे क्रुद्धे
जाते सति अरिभूभृतो वैरिराजास्तथाऽमर्त्या देवास्तेषां सु-
न्दर्यस्तासां यथाक्रमं दक्षिणवामलोचनान्यचलन्स्फुरन्, स्त्री-
णां वामदक्षिणलोचनपरिस्पन्दस्य यथाक्रमं शुभाशुभसूचक-
त्वेन वैरिस्त्रीणामशुभं देवस्त्रीणां शुभं सिद्धं राघवमरणमिति
सूचितम् ॥ ८४ ॥

(८५) आकृष्टे कवचादहीन्द्ररसनाकल्पे कृपाणे त्वया
श्रीमन्नायक रामचन्द्र भवतः प्रत्यर्थिनां वेश्मसु ।
गाहन्ते सहसा लुलायचमरीशादूर्लशाखाचरी-
यचोरक्षगालकोलशलभृद्भल्लकभिल्लादयः ॥

हे श्रीमन्नायक रामचन्द्र त्वया कवचात्कोशादहीन्द्र-
रसनाकल्पे शेषराजजिह्वासदृशे कृपाणे खड्गविशेषे आकृष्टे नि-
ष्कासिते सति भवतः प्रत्यर्थिनां वैरिणां वेश्मसु गृहेषु सह-
सा कट्यो लुलाया महिषाश्चर्मयो वनगावः, शार्दूला व्याघ्राः,

शःखाचर्यो वानर्यो, यत्तादेवयोनयो, रक्षांसि राक्षसाः, षणा-
लाः क्रोष्टारः, कोलाः शूकराः, शलभृतः शल्यका, भल्लका
चक्षा, भिल्लाः शबराश्च तदादयो हिंसाः पशवो नराश्च
गाहन्ते स्वेच्छया विलोडनं कुर्वते, तन्मन्दिराणां शून्यत्वेन
वनचरतिरक्षां तत्र प्रवेशस्यानिवार्यत्वादिति भावः ॥ ८५ ॥

(८६) गण्डोपाण्डिमसातनूस्तनिमसात्पद्मावलीबाष्पसात्
कीरः पञ्जरसान्मनोऽपि हरसात्कमठोऽपि कैवल्यसात् ।
आसन् राम चमूवरेण्य भवतः प्रत्यर्थिवामभुवां
कोदण्डे परिवेषभाञ्चि विजयश्रीसाधने योधने ॥

हे राम चमूवरेण्य सेनाप्रधान योधने रणे भवतस्तव को-
दण्डे धनुषि परिवेषो मण्डलीकरणं धनुषस्तं भवते सेवते
ऽसौ परिवेषभाक्तस्मिन् जाते सति कर्णान्तमाकर्षणेन कुण्ड-
लनां प्राप्ते सतीत्यर्थः, प्रत्यर्थिवामभुवां वैरिस्त्रीणां गण्डो
पाण्डिमसादास्तां पाण्डोर्भावः पाण्डिमा कृष्णो गण्डो पा-
ण्डिमा संपद्यते इति पाण्डिमसात्, तथा तासां तनूस्तनिम-
सादासीत् तनोर्भावस्तनिमा कृत्वा शरीरतनिमा कृशत्वेन
संपद्यते इति तनिमसात्, तथा पद्मावली पद्माणि नेत्रो-
माणि तेषामावली श्रेणिर्वाष्पसादासीत् कृत्वा पद्मावली बा-
ष्पमश्रु संपद्यत इति बाष्पसात्, तथा तासां कीरः शुक्रेऽपि
पञ्जरसात्पञ्जराधीन आसीत्, तथा मनोऽपि हरसाद्वराधीन-
मासीत्, सर्वदा शंभुध्यानमकार्षीदिति भावः, तथा तासां
कण्ठः कैवल्यसादासीत्, अत्र सर्वत्र साकल्ये सातिः पञ्जर-
हराभ्यां तु तदधीनवचने बोध्यः, एते विशेषास्तासां खड्ग-
रिति भावः, किंभूते योधने, विजयलक्ष्म्याः साधने कारख-
भूते, यद्यप्यमरादौ समरबाधक आहपूर्वक एव योधनश्च-
द्धउपलभ्यते तथापि महाकविप्रयोगात्कैवलोपि साधु-
र्बोध्यः ॥ ८६ ॥

(८७) एक एव महान्दोषो भवतां विमले कुले ।
लुम्पन्ति पूर्वजां कीर्तिं जाता जाता गुणाधिकाः ॥

हे स्वामिन् भवतां निर्मले कुले वंशे एक एव महान्
गुहर्दोषः कलङ्कोस्ति, यत्र जाताः समुत्पन्नाः पुत्रादयः सर्वे
पूर्वपूर्वापेक्षया गुणाधिका गुणैरधिकाः सन्तः पूर्वजां समुत्पन्नां
कीर्तिं लुम्पन्ति परिमृजन्ति, अत्रायं भावः, अत्र वंशे पूर्वापे-
क्षयोत्तरोत्तरः पुत्रो न कोपि न्यूनगुणोऽभूत्किं तु विशिष्टगु-
ण एवाभवदिति भावः ॥ ८७ ॥

(८८) परिहरतपराङ्गनानुषङ्गं वत यदि जीवितमस्ति वल्लभं वः ।
हरहर ह रिणीदृशो निमित्तं दशदशकन्धरमौलयो लुठन्ति ॥

हे जनाः यदि चेद्वो युष्माकं जीवितं प्राणो वल्लभं प्रियम-
स्ति वत इति खेदे तर्हि पराङ्मनानुषङ्गं परस्त्रीष्वनुरागं परि-
हरत परित्यजत, यतः हरिणीदृशो मृगाद्या निमित्तं कारणेन
हरहरेति स्मरणं खेदेन दशकन्धरस्य दशवीर्यस्य रावणस्य मे-
लयः शिरांसि दश दशसंख्याकानि लुटन्ति भूमा विति शेषः,
यद्यसौ रावणः सीतानुषङ्गं नाकरिष्यतदा कथं रामस्तन्मस्त-
कानि वृक्षानीवालविष्यदिति भावः ॥ ८८ ॥

THE APHORISMS
OF THE
YOGA PHILOSOPHY
OF
PATANJALI.

(Continued from page 234.)

[Next] He states an expedient for firmness in this meditation.

स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणम्युनरनिष्टप्रसङ्गात् ॥५२॥

Aph. 52. [The ascetic ought] not to form associa-
tion and exhibit wonderment at the invitation of the
tutelar deities, for evil would again ensue.

There are four [classes of] ascetics viz., (1) he who
has performed the practice and in whom the light [that
consists of the pure element] has just entered; (2) he
who possesses knowledge that holds to the truth; (3)
he who has conquered the elements and senses; (4)
he who has transcended the objects of meditation. This
—the fourth one, in whom has sprung up the seven-fold
perfect knowledge, up to the ground of the limit, and
is realising [or has the immediate cognition of] the last
stage, which is technically called, madhumati or honied,
is invited by tutelary deities [Indra &c.] : that is, they
allure him with celestial nymphs and elixirs or
ambrosia and the like.

He, upon this invitation should neither form associa-
tion nor exhibit amazement. By association he falls
again into the enjoyment of objects; and by wonder-
ment thinking that he has accomplished his objects
does not persevere in meditation. Therefore he should
avoid association and wonderment.

कस्मिन् समाधौ स्थित्युपायमाह ।

सत्त्वतरो योगिनो भवन्ति तत्राभ्यासवान् प्रवृत्तमात्रज्योतिः प्रथमः ।
अतश्चरन्तस्तद्वितीयः । भूतेन्द्रियजयीतृतीयः । अतिक्रान्तभावनीयश्च-
तुर्थः ॥ तस्य चतुर्थस्य समाधिर्भूतसत्त्वविश्रान्तभूमिप्रज्ञस्यान्त्या मधुमती-
सङ्गाम्भुमिकां साक्षात्कुर्यतः स्थानिनो देवाः उपनिमन्त्रयितारो भवन्ति
दिव्यस्त्रीरसायनादिकेनोत्सृष्टयन्तीति तस्मिन्वपनिमन्त्रणे नानेन सङ्गः क-
र्तव्यो नापिस्मयः । सङ्गतिकरणे पुनर्विषयभोगे पतति स्मयकरणे कृतक-
त्वमात्मानं मन्त्रमानो न समाधायुत्सृष्टतः सङ्गस्मययोर्वर्जजननेन क-
र्तव्यम् ॥

He states another expedient in regard to this
resultant discriminative knowledge :

क्षणतत्कमयोः सम्बन्धसंयमाद्विवेकजज्ञानम् ॥ ५३ ॥

Aph. 53. Knowledge springing from discrimination
results from asceticism performed with regard to the re-
lation between moments and to their order.

"By moments" is meant the ultimate division of
time, which cannot be sub-divided into other periods.
'Order' means modification of such moments of time as
prior and posterior. From asceticism [performed] with
regard thereto [i. e. with regard to both—the moments
and their order] the above-discriminative knowledge
results.

The meaning is this, when perception even of an
exceedingly subtile order of moments has taken place
in the ascetic, who has performed asceticism in regard
to the order that this moment is posterior to that, and
that moment is prior to this; then he perceives other
subtile things also, i. e., the great principle, &c.

With the purpose of citing [another] discrimination
of this restraint he states.

जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात् तुल्ययोस्ततः प्रतिप-
त्तिः ॥ ५४ ॥

Aph. 54. Therefrom results discernment of two
similar things, as there is non-discrimination by class,
characteristic and place.

The causes of distinction of things are "class" [Jati]
"characteristic" [lakshana] and "position" [desa].

In some cases the cause of distinction is "class" for
instance, This is an ox, and This is a buffalo.

The cause of discrimination of two things of the same
class, is "characteristic," for example, This [cow] is of
variegated colour, and that is red. And the cause of
discrimination of two things not differentiated by class

अस्यामेव कलभूतायां विवेकख्यातावुपायान्तरमाह ।

क्षणः स चान्यः कालावयो यस्य कालाः प्रविभक्तुं न शक्यन्ते
तथा विधानाङ्गलक्षणां यः पार्थापर्व्येण परिणामस्तत्रसंयमात् प्रागुक्त-
विवेकजज्ञानमुत्पद्यते ॥

अयमर्थः अयङ्गलक्षणाः मुष्मात् कालक्षणादुत्तरोयमस्मात्पूर्वं इत्येवं वि-
धक्रमे कृतसंयमस्यात्यन्तं सूक्ष्मेऽपि क्षणक्रमे यदा भवति साक्षात्कारस्तदा-
न्यदपि सूक्ष्मं महदादि साक्षात्करोति ॥

अस्यैव संयमस्य विवेकोपदेपायाह ।

पदार्थानाम्भेदहेतवो जातिलक्षणादेशा भवन्ति क्वचिदभेदेतुर्जा
तिर्यथा गौरयं महिषोऽयमिति जात्या तुल्ययोर्लक्षणाभेदेतुर्यथा इयङ्गलक्षणा
इयमरुणेति जात्या लक्षणेन चाभिचयोर्भेदेतुर्देशो दृष्टो यथा तुल्यपरि-
माणयोः रामलक्षयोर्भिन्नदेशस्थितयोः ॥

अत्र पुनर्भेदो नावधारयितुं शक्यते यथैकदेशस्थितयोः पार्थिवयोः
परमाणवोः । तथाविधे विषये भेदाय कृतसंयमस्य यदा भेदेन ज्ञानमुप-
जायते तदा तदभ्यासात् सूक्ष्मायर्थापि तत्त्वानि भेदेन प्रतिपद्यन्ते । एतदु-
क्तमवति यत्र न केनाप्युपायेन भेदोऽवधारयितुं शक्यस्तत्र संयमावधारणे-
व भेदप्रतिपत्तिरिति ॥

and possessing similar characteristics is the place seen, as in the case of two emblic myrobalans of equal size, situated in two different places. But distinction cannot be made in such case as of two terrene atoms existing in the same place. When [in the ascetic] who has practiced restraint for a discrimination in regard to such objects, knowledge of distinction arises, then from practice of that subtle principles are distinctively known.

What is meant is this: where it is impossible to know difference by any other means, there, discernment of distinction certainly takes place by asceticism.

¹ In order to explain the signification [sañjāá] object [viśaya] and nature or characteristic [swabhāva] of the above-described knowledge, springing from discrimination he states :

तारकं सर्वविषयं सर्वयाविषयमक्रमञ्चेति विवेकज्ञानम् ॥ ५५ ॥

Aph. 55. The knowledge springing from discrimination is [called] saving [knowledge], has all things and the entire nature of all things for its objects, and is non-successive.

² The knowledge arisen in its final stage, from the efficacy of the asceticism described above [81st, 53.] is by [its] significant name called saving [knowledge] for it delivers ascetics from the unfathomable sea of transmigratory existence. He states its object: It has all things for its object that is, all principles [tattva] i. e. the great principle &c. are its objects. Its "Nature" [swabhāva] is that it has all nature [or all states] of things for its object; that is, all principles existing in any mode, i. e. in all different forms gross, natural and subtle &c., in all states, in all modifications, are its objects. He states another characteristic of it, that it is non-successive, that is, there is no order [priority and posteriority] in perceiving without exception all entities modified in various states or forms: therefore it is called orderless [akrama].

It contemplates simultaneously all nature as if it were an emblic myrobalan-fruit in the hand. G. D.

(To be continued.)

¹ उक्तस्य विवेकज्ञानज्ञानस्य सञ्ज्ञां विषयं स्वभावञ्च व्याख्यातुमाह ।

² उक्तसंयमबलादक्यावाम्भूमिकायामुत्पन्नज्ञानं तारपत्यगाधात्संसारयोधैर्योगिन इत्यान्वार्थिण्यासञ्ज्ञया तारकमित्युच्यते ॥

अस्य विषयमाह । पूर्वमीति । सर्वाणि तत्त्वानि महदादीनि विषयोऽस्येति सर्वविषयम् । स्वभावश्चास्य सर्वयाविषयत्वं सर्वभिरवस्थाभिः स्वस्वरूपादिभेदेन तैस्तेष्वपरिणामैः सर्वेषु प्रकारेष्ववस्थितानि तत्त्वानि विषयोऽस्येति सर्वयाविषयम् । स्वभावान्तरमाह । अक्रमञ्चेति निःशेषानावस्थापरिणतभावपरिणेत्यस्य क्रमो विद्यते इत्यक्रमम् ॥ सर्वदूरतलमतामलकवद् युगपत् पश्यतोत्यर्थः ॥

THE VAISĒSHIKA APHORISMS

OF

KANĀDA.

SIXTH BOOK, SECOND DAILY LESSON.

(Continued from page 237.)

सुखाद्रागः ॥ १० ॥

Aph. 10. From pleasure [arises] desire.

¹ Restraint having been specified as an accessory with regard to merit and demerit, the origin of defects is stated, with the purpose of specifying defects as accessories. Desire or wish arises from pleasure generated by attachment to garlands, sandal-wood, women, and other objects of sense, or in the pleasures of those successive kinds, or in the means of those pleasures. It is also to be considered that aversion arises from pain begotten by snakes, thorns &c., in those pains, or in the means of those pains. Desire, aversion, and infatuation, in virtue of being incentives to activity are called defects. Accordingly the aphorism of Gautama, Defects have for their characteristic incitement to activity. U.

तन्मयत्वाच्च ॥ ११ ॥

Aph. 11. Also through habituation to that.

² The words 'desire and aversion arise' are to be supplied. Habituation is a particular powerful reproduction engendered by use of objects of sense, by the influence of which it is that the unhappy lover, who does not win his mistress, sees his beloved in every object; and he who has been once bitten by a snake in consequence of the forcible reproduction sees snakes everywhere. It has therefore been said: Habituation to an object is its luminous revelation external or internal. U.

अदृष्टाच्च ॥ १२ ॥

Aph. 12. Also through destiny.

¹ एवं धर्माधर्मप्रादुर्भावं प्रति यमसहकारिणमभिधाय दोषं सहकारिणमभिधातुं दोषनिदानमाह सक्चन्दनवनितादिविषयसेवनजन्यमनः सुखादुत्तरोत्तरं तज्ज्ञातीये सुखे तत्साधने वा राग इच्छा संजायते अदृष्टादिकजन्यो दुःखात् तत्र तत्साधने वा द्वेष इत्यपि द्रष्टव्यम् रागद्वेषमोहाः प्रवर्तकत्वेन दोषा इत्यभिधीयन्ते तथा च गौतमीये सूत्रम् प्रवर्तनलक्षणादोषाः इति ॥

² रागद्वेषा भवत इतिशेषः विषयाभ्यासजनितो दृढतरः संस्कारविशेषस्तन्मयत्वं यदृशात् कामातुरस्य कामिनीमलभमानस्य सर्वत्र कामिनोदर्थम् एकता भुजभुजदृष्टस्य तत्र दृढतरसंस्कारतः सर्वत्र भुजभुजार्थम् तदुक्तं तन्मयत्वं तत्प्रकाशो आद्याभ्यन्तरतस्तथा इति ॥

'The words 'desire and aversion [arise]' are to be supplied. Though destiny be a universal cause, yet in relation to these it sometimes assumes the nature also of a special cause. Such cases are to be inferred as the desire of a mistress at the commencement of youth even in one who has not experienced in that birth the pleasures of love; the aversion towards snakes even in those who have not experienced pain from snake-bites, &c. U.

जातिविशेषाच्च ॥ १३ ॥

Aph. 13. Also through particularity of race.

'Another accessory is stated. Thus on the part of the human race there is desire towards rice &c., on that of deer towards grass &c., on that of camels towards briars, &c. In all these cases destiny which determines such and such a race is the cause; but race, or particular birth is only a means. Similarly the desire of pigeons &c., for refuse. So also the aversion of buffaloes towards a horse, of dogs towards a jackal, of ichneumons towards a snake, &c. is to be inferred. U.

इच्छाद्वेषपूर्विका धर्माधर्मप्रवृत्तिः ॥ १४ ॥

Aph. 14. Activity in merit or demerit has for its antecedents desire and aversion.

'Activity in a lawful action has desire for its condition; in an unlawful action, injury &c., activity has aversion for its condition. Activity conditioned by desire in sacrifice &c. begets merit; activity conditioned by aversion in injury &c. begets demerit. These same desire and aversion cause the series of transmigrations. Accordingly the aphorism of Gautama, Activity is energy of word, thought, and body. Verbal activity is energy of voice: it is meritorious so far forth as it is true, kind, and useful; evil so far forth as untrue, unkind, useless. By thought mind, by which we think or know, is intended. Mental activity therefore is compassion towards all creatures, &c. Bodily activity is almsgiving ministration &c., evil in ten ways, and good in ten ways. U.

'रागद्वेषावतिशेषः यद्यप्यदृष्टं साधारणकारणं तथापि स्वचितो प्र-
तिअसाधारणतामप्यनुभजति यया तज्जन्मननुभूतकामिनोत्पत्त्यापि यो-
वनोत्पत्तेर्दे कामिनोरागः अननुभूतभुजङ्गदंशदुःखानामपि भुजङ्गदु द्वेज इत्या-
द्युत्थेयम् ॥

'सङ्क्रान्त्यान्तरमाह । तथाहि मनुजजातोयानामन्नादो रागः मृगजा-
तीयानां सुखादो करभजातोयानां काष्ठकादो तत्रापि ततज्जातिनिव्या-
दकमदृष्टमेव तन्त्रं द्वारमात्रन्तु जातिर्जन्मप्रियेः एवं परावृत्तादोनामु-
त्करे रागः तथा महिजजातोयानां तुरङ्गदंशः सारमेयाणां अगालेन कुशानां
मुक्कहमे इत्याद्युत्थेयम् ॥

'विहिते कर्मणि रागनिबन्धना निबद्धे कर्मणि हिंसादो द्वेषाबन्ध-
नाप्रवृत्तिः रागनिबन्धना यागादो प्रवृत्तिर्धर्मे प्रसूते द्वेषनिबन्धना हिंसादो
प्रवृत्तिर्धर्मे तावन्तो रागद्वेषौ संसारमनुवर्तयतः तथा च गीतमोयं सूत्रम् प्र-
ततिर्वागबुद्धिशरीरारम्भः इति वागारम्भो वाचिको प्रवृत्तिः सत्यं गिर्यं हि-
ममतिपुण्या अस्त्यमप्रियमहितमिति पापा बुद्धिः बुध्यते ज्ञायतेनेनेति-
ननुबुध्यते तेन मानसो प्रवृत्तिर्भूतदयादिः शरीरोप्रवृत्तिर्दानं परिचरणादि-
त्यादिका दशविधा पापा दशविधा पुण्या वेति ॥

तत्संयोगो विभागः ॥ १५ ॥

Aph. 15. By these are conjunction and disjunction.

'Existence in a future state is now declared to be the use of merit and demerit. By these—by merit and demerit—conjunction—birth—is caused. By conjunction is here intended connection with non-previous pains of bodily organs. Disjunction is the disjunction of body and mind characterised as death. The meaning is therefore that this transitory world, a series of births and deaths, otherwise termed existence in a future state, is caused by merit and demerit. U.

आत्मकर्मसु मोक्षो व्याख्यातः ॥ १६ ॥

Aph. 16. Emancipation is declared as dependent on the actions of the soul.

'This it is which is the separation of body and mind. When there exist the actions of the soul, emancipation ensues. The actions of the soul are as follows:—hear-
ing, meditation, the practise of devotion, abstraction, a sitting posture, restraining the vital airs, the acquisition of quietism and self-subjugation, the presentation of one's own and others' souls, knowledge of merit and demerit previously acquired whereof there must be fruition in other bodies and places, the formation of various bodies suitable to the fruition thereof, the destruction of merit and demerit by fruition, and emancipation characterised as removal of pain consequent on the cessation of birth resulting from the cessation of activity in consequence of the non-production of further merit and demerit by overcoming the mist of defects characterised as desire and aversion. Of these the prime act of soul is knowledge of the real nature of the six categories. U.

SEVENTH BOOK. FIRST DAILY LESSON.

उक्ता गुणाः ॥ १ ॥

Aph. 1. The qualities have been stated.

'Desirous of investigating the qualities in the seventh book, the author reminds us of their enunciation and definition. The meaning is that the qualities have been stated, enunciated, and defined. V.

'इदानीं धर्माधर्मयोः प्रयोजनं प्रेत्यभाजनाह । ताभ्यां धर्माधर्मभ्यां
संयोगो जन्म अपूर्व्याभिः शरीरेन्द्रियेभ्यः सम्बन्धः संयोगइहोच्यते
विभागस्तु शरीरेभ्योविभागो मरणवद्वयः तथा चायं जन्ममरणप्रबन्धः
संसारः प्रेत्यभावन्याजरञ्जरोभाव इति वेदको संज्ञा ॥

'अयमेव शरीरविभागः आत्मकर्मसु सत्सु मोक्षो भवतीत्यर्थः तत्रात्म-
कर्मणि तावत् अयं मननं योगाभ्यासेतिदिव्यासनमासनं प्राणायामः श-
मदसम्यग्मतिः आत्मपरात्मसाक्षात्कारो देहदेशान्तरोपभोग्यपूज्यात्ययधर्मा-
धर्मश्रित्तानं तद् भोगानुभवनानादेहनिर्मा ॥ ततोभोगेन प्रत्येयारागद्वेषल-
स्युद्देशवतुशरआर्द्राः मधर्माधर्मयोरनुयादात् प्रवृत्तिरपाये जन्मापायो दुः-
खापायनवयोऽयत्रगंस्तत्र सदृशार्थात्त्वज्ञानमात्रमात्मकर्म ॥

'सप्तमे गुणान् परार्चिविपुस्तदुच्छेदलक्षणे स्मारयति । गुणा ज्ञाना
उच्छिष्टा लक्षिताश्चेत्यर्थः ॥

पृथिव्यादिरूपरसगन्धस्पर्शा द्रव्यानित्यत्वादित्याश्च ॥ २ ॥

Aph. 2. Also the colour, taste, smell, and touch of the earth &c., inasmuch as substances are non-eternal, are non-eternal.

¹ The colour, taste, smell, and touch of earth; the colour, touch, and taste of water; the colour and touch of light [or fire]; and the touch of air;—these, inhering in the non-eternal are non-eternal, inasmuch as they cease to be on the cessation of the existence of their substrata. The particle 'also' implies unity, individual unity, extension, gravity, natural fluidity, and viscosity. These also are, in the non-eternal, non-eternal. V.

एतेन नित्येषु नित्यत्वमुक्तम् ॥ ३ ॥

Aph. 3. By this is declared their eternity in things eternal.

¹ By this—by the affirmation that their non-eternity is caused by the non-eternity of their substrata, the eternity of colour &c. in eternal substrata is declared, that is virtually asserted, being involved. The reading adopted by the author of the Vritti is 'Non-eternity in things eternal.' In his opinion colour &c. are non-eternal in things eternal, that is in atoms, inasmuch as colour and the other qualities [above mentioned] are destructible by conjunction with fire. But it is to be considered that in this reading there is no congruity between the words 'by this' and 'is declared.' V.

आसु तेजसि वायो च नित्या द्रव्यानित्यत्वात् ॥ ४ ॥

Aph. 4. They are eternal in water, light, and air, inasmuch as the substances are eternal.

¹ It may be objected: Why, whereas colour and the other qualities residing in terrene atoms are destructible by conjunction with fire, is it universally stated that they are eternal in things eternal? The things eternal are therefore particularized. The sense is that colour and the other qualities are not eternal when existing in eternal earth, but are stated in the preceding aphorism to be eternal only when residing in eternal water, light, and air. V.

¹ पृथिव्या रूपरसगन्धस्पर्शा, जलस्य रूपरसस्पर्शा, तेजसोरूपस्पर्शा, वायोः स्पर्शः, एतेषामनित्याद्यतानामनित्यत्वम् आश्रयनाशनाशयत्वात्, चकारादेरुक्त्येकपक्षत्वं परिमितिगुणत्वसांख्यिकद्वयत्ववेदानां संप्रहः, तेषां नित्यतां प्रतिपादयति ॥

² एतेन आश्रयानित्यत्वे हेतुः कः नित्यत्वकथनेन नित्येषु आश्रयेषु रूपादीनां नित्यत्वमुक्तमुक्ततायमर्थो वातत्वादित्यर्थः । नित्येष्वनित्यत्वमिति वृत्तिकारसम्मतः पाठः तन्मते नित्येषु पृथिव्यपरमाणुषु रूपादीनामनित्यत्वमग्निसंयोगनाशयत्वादित्यर्थः, किन्तु तादृशपाठे एतेनैव उक्तमिति च सङ्गतं न भवतीति ध्येयम् ॥

³ ननु पृथिव्यपरमाणुगतानां रूपादीनामग्निसंयोगनाशयत्वात् कथं नित्येष्विति सामान्यत उक्तमते नित्यमिति विशेषयति । न खनु द्रव्यपृथिवीगता रूपादयो नित्याः किंतु नित्यजलतेजोवायुगता ते एव नित्याः पूर्वसूत्रे उक्ता इत्यर्थः ॥

अनित्येष्वनित्या द्रव्यानित्यत्वात् ॥ ५ ॥

Aph. 5. In things non-eternal they are non-eternal because the substances are non-eternal.

It may be asked whether qualities other than colour &c. existing in things non-eternal are eternal, in which case conjunction &c. would be eternal. It is therefore stated that all qualities which reside in things non-eternal, are non-eternal, in consequence of the non-eternity of their substratum; and that consequently there are no eternal qualities in things non-eternal.

कारणगुणपूर्वकाः पृथिव्यां पाकजाः ॥ ६ ॥

Aph. 6. [Colour, taste, smell, and touch] produced by burning in earth, have for their antecedents the qualities of their causes.

It is implied that the colour, taste, smell, and touch residing in wholes, have for their antecedents the qualities of their cause, that is that they become manifest from the homogeneous qualities which are attributes of the parts which are the causes of their own substratum. It is thus to be understood that the presentation of colour, taste, smell, and touch residing in the parts which are the non-coincident causes of colour, taste, smell, and touch existing in the wholes, is by the connection of co-inhesion with the co-inherent. In anticipation of the question how in a dark water-pot &c. after powerful conjunction with fire there is production

¹ ननु रूपादिभिर्वा अनित्यगता गुणाः किं नित्यास्तया च संयोगादिकमपि नित्यं स्यादित्यत आह । अनित्येषु ये गुणा वर्तन्ते ते सर्व एवानित्या आश्रयानित्यत्वात् तथैवानित्येषु नित्या गुणा न सन्त्येवेत्यर्थः ॥

² रूपरसगन्धस्पर्शाः, अश्रयविगता इति विवक्षणां, कारणगुणपूर्वकाः स्वाश्रयस्य यानि कारणानि अश्रयवा इति यावत् तेषां ये गुणाः स्वसजातोः यगुणाः तेषां प्रादुर्भवंतीत्यर्थः तथाचावशश्चरित्तरूपरसगन्धस्पर्शानामसमवायिकारणानि अश्रयविगता रूपरसगन्धस्पर्शास्तेषां समवायिकारणत्वासत्त्वन्तु स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेनेति बोध्यम्, ननु श्यामघटादीन्बलवदग्निसंयोगानन्तरं कथं रक्ताद्युत्पत्तिरित्यत उक्तं पृथिव्यां पाकजा इति अप्रतिशेषः तथा च पृथिव्यां रूपरसगन्धस्पर्शाः पाकजा अपि, पाकस्तु रूपादिपरावृत्तिफलकविजातोऽर्थतजःसंयोगः, सोऽपि रूपादेरसमवायिकारणमिति तत्र च परमाणुवायेव पाकद्रव्यादिपरावृत्तिर्नावयविनिति पोलुपाकवादिनः तन्मते विजातोऽग्निर्गन्धे, गादारम्भकसंयोगनाशेन द्रव्यगुणकषयन्तावयविनः सति परमाणौ रक्ताद्युत्पत्तिस्ततोऽविजातोऽग्निर्गन्धे गादारम्भकसंयोगानुगुणक्रियाद्वयत्वात्, अग्निसंयोगादिप्रक्रमेण पुनर्द्रव्यकादिमहावयवगण्यन्तानामुत्पत्तिर्भवतीति । पिठरपाकवादिनस्तु अश्रयविनां सच्छिदतया विजतीयाग्निसंयोगात् तेषामपि रूपादिपरावृत्तिर्भवति न तु तत्रावयविनां नाशः प्रत्यभिज्ञाविरोधादित्याहुः । अत्र च पाकप्रक्रिया संयोगारम्भमया परित्यक्ता न्यत्रानुसन्धेया । ये तु नीलरूपद्रव्यकस्य एकैका एव नित्या इत्याहुस्तन्मते नीलरूपं नष्टं श्यामरूपमुत्पन्नमित्यादिप्रतीतिव्यवहारयोरनुपपत्तिः समवायसम्बन्धस्य नित्यतया तद्विषयतया तयोरुपपत्त्यसम्भवात् अन्यथा घटादीनामपि नित्यत्वमेकत्वञ्चाप्यतः घटस्य रूपमिति भेदप्रत्ययात् गुणगुणिनानां भेदः नीलरीतादिनानातन्त्याद्वारब्धे पटादौ चित्ररूपमेव जायते तादृशपटस्य नीलरूपत्वे तच्चाहुषानुपपत्तेः, नव्यास्तु तत्र पटस्तदवयवावच्छेदेन नानैव रूपाणि भवन्ति । अतएव 'लोहितो यस्तु वर्णो मुखे पुच्छे च पाण्डुरः । श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते' ॥ इत्यादिकं सङ्गच्छते इत्याहुः । रसगन्धयोस्तु न चित्रत्वं नानारसादिमध्ययवारब्धानामवयविनां नीलसत्त्वादिसंस्कारेण चित्तभावात्, चित्रस्पर्शस्तु रूपस्य लोपयुक्त्वा स्वीकरणीय एवेति संक्षेपः ॥

of red colour &c., it is stated that in earth [those qualities] produced by burning also—for the word also is to be supplied—colour, taste, smell, and touch in earth, even when produced by burning, [have for their antecedents the qualities of their causes.] Burning is heterogeneous conjunction with fire resulting in change of colour, &c. This also is a non-co-inherent cause of colour, &c. On this subject those who maintain the combustion of atoms hold that it is in the atom that the change of colour &c. consequent on combustion takes place and not in the whole. According to their doctrine the red colour &c. is produced in the atom after the dissolution of the whole into binary atomic aggregates by destruction of the originative conjunction consequent upon heterogeneous conjunction with fire; and after this ensues again production beginning with binary aggregates and terminating in the whole possessed of magnitude, in the progressive order of originative conjunction &c. caused by the production of action &c., conformable to originative conjunction, in consequence of conjunction with heterogeneous fire. Those who maintain the combustion of [wholes such as] the pot teach that, the wholes being porous, it is in them that the change of colour &c. takes place in consequence of conjunction with heterogeneous fire; and that there is in this case no destruction of the wholes, for this would be contrary to observation. The order of combustion is here omitted to avoid voluminous prolixity, and may be sought elsewhere. According to the doctrine of those who teach that particular blue colours &c. are only individually eternal, the cognition and application that blue colour has ceased to exist and dark colour has been produced is impossible, inasmuch as connection by co-inherence is eternal, and the production of such a cognition and application with connection by co-inherence as its object is impossible. Else [were it possible] the eternity and unity of water-pots &c. would follow. There being a cognition of difference in the notion of the colour of a water-pot, there cannot but be a difference in the attribute and then in that in which the attribute exists. In a piece of cloth &c. originating in various threads &c. of blue, yellow, and other colours, there is produced a composite colour, for were such cloth colourless its ocular perception would be impossible. In conformity with this, they say, is the verse: That is said to be a black ox which is ruddy in colour in the face, yellowish in the tail, and white in the horns and hoofs. Taste and smell are never composite, there being no want of argument if it be but allowed that wholes originated by parts, possessing various tastes &c. are tasteless, &c. A composite touch must be allowed according to the analogy of colour. V.

एकद्रव्यत्वात् ॥ ७ ॥

Aph. 7. Because there is only one substance.

1 In reply to the objection How the qualities of the cause as not existing in the effect can be productive of the qualities of the effect, there being a difference of substratum? it is stated that it is because there exists that whereof there is one substance as the substratum, that is because there is a common substratum. Notwithstanding, therefore, that the qualities of the cause do not exist in the relation of immediate co-inherence in the effect, yet inasmuch as, in the relation of community of substratum characterised as co-inherence with the co-inherent, they do exist in the effect, the production by them of the qualities of the effect is not impossible. V.

अणोर्महतश्चोपलब्ध्यनुपलब्धौ नित्ये व्याख्याने ॥ ८ ॥

Aph. 8. The perception and non-perception of the atomic and of that which has magnitude have been explained to be constant.

2 The word eternal [or constant] refers, as a subject to that which contains it, to the fourth book which treats of eternity. The respective application of the words perception and non-perception is according to the rule: That which is connected with another, is connected with the more remote. Non-perception of the atomic is thus

1 ननु कारणगुणानां कार्यसत्त्वात् कथं कार्यगुणजनकत्वं वैयधिकर-
णवादित्याशङ्क्यामाह । एकं द्रव्यमधिकरणं यस्य तत्त्वात् सामानाधिकर-
णवादित्यर्थः । तथा च कारणगुणानां साक्षात् समवायसम्बन्धेन कार्यं सत्त्वे-
पि स्वसमवायिसमवायरूपसामानाधिकरणयसम्बन्धेन कार्यं सत्त्वात्तदगुण-
जनकत्वं नानुपपन्नमिति भावः ॥

2 नित्ये इति विषयेण विषयिणं नित्यत्वप्रतिपादकं चतुर्थीध्यायमुप-
लक्षयति उपलब्ध्यनुपलब्धौ इति यथाये गमन्ययः “येन यस्याभिसम्बन्धौ
दूरस्थस्यापि तस्य सः” इतिन्यायेन । तथाचाणोरनुपलब्धिरिति लभ्यते तदेवं
स्युना नीलः कलस इति प्रात्यक्षिकप्रत्यये यथा नीलं रूपं विषयस्तथा
परिमाणं मपि तेन च परिमाणेन परमाणुपर्यन्तं परिमाणमुच्यते द्रव्य-
त्वाच्च किञ्च द्रव्यप्रत्यक्षतायां रूपवत् परिमाणमपि कारणं नहि महत्त्व-
मन्तरेण द्रव्यं प्रत्यक्षं भवति तथा च द्रव्यप्रत्यक्षकारणत्वेन स्वयञ्च प्रत्यक्ष-
तया परिमाणं गुणोक्तं निश्चीयते यदि हि घट इत्येकं परिमाणं
स्यात् तदा महदानयेत्युक्तं घटमात्रमानं तु तथाच प्रेयसंप्रतिपत्तिविरुद्धे-
याताम् । एवं घटगदान् परिमाणं प्रतीयते परिमाणपदान् घट इति,
मानव्यवहारासाधारणकारणत्वं द्रव्यसाक्षात्कारकारणविषयनिष्ठसामा-
न्यगुणत्वं वा महत्त्वं मानव्यवहारोक्तवित्तस्याद्रव्यवहारे न तु पल-
सङ्ख्याद्रव्यवहारः तच्च परिमाणञ्चतुर्विधं महत्त्वमणुत्वं दीर्घत्वं ह्रस्व-
त्वञ्च तत्र परममहत्त्वपरमदीर्घत्वे विभुचतुष्टयवर्तिनो परमाणुत्वपरम-
ह्रस्वत्वं परमाणुवर्तिनो अवान्तराणुत्वावान्तरह्रस्वत्वे द्व्यणुवर्तिनो त्रस-
रेणुमारभ्य महाव्यवधिपर्यन्तं महत्त्वदीर्घत्वे, एतच्च सर्वाण्यपि द्रव्याणि
परिमाणद्वयवन्ति, विन्वामलकादात्रणुत्वव्यवहारः समिदित्तुदण्डादिषु च
ह्रस्वत्वव्यवहारोभाक्तः भक्तिश्चान्न प्रकर्षभावाभावाः, आमलके यः प्रकर्ष-
भावस्तस्याभावः कुत्रले, खित्वे यः प्रकर्षभावस्तस्याभाव आमलके, स च
गोणमुख्योभयभागित्याद् भक्तिपदवाच्यः ॥ दीर्घत्वह्रस्वत्वे नित्ये न यतते
इत्येके, परिमाण एव तेन भवत इत्यपरे, महत्सु दीर्घमानीयतामितिवत्
महत्सु वर्तुलं त्रिके शब्धानीयतामिति निर्धारणबलद्वर्तुलत्वादीनामप्या-
पत्तेरिति तेषामाशयात् ॥

obtained. In the perceptive cognition, therefore, determined as a large blue water-pot, the extension is just as much an object as the blue colour; and by means of this extension extension terminating in the atomic [as a minimum], is inferred, as also from substantiality. Moreover of the perceptibility of substance the cause is coloured extension; for without magnitude substance cannot be perceived. Accordingly it is decided that, as being a cause of perceptibility of substance, and as being of itself perceptible, extension is a quality. For were the form of a water-pot &c. its extension, a man would bring a water-pot, when he was told to bring the great; and thus there would be a contradiction in the order and the apprehension of it, and likewise from the term water-pot extension would be cognised, or from the term extension a water-pot. The notion of magnitude is that of a particular cause of the usage of measurement, or that of a universal quality existing in objects and the cause of the presentation of substance. The usage of measurement is the usage of cubits, spans &c., not the usage of weights, numbers, &c. This extension is of four kinds, the great, the small, the long, and the short. Of these infinite greatness and infinite length exist in the four pervading substances, absolute smallness and absolute shortness exist in atoms. Intermediate smallness and intermediate shortness exist in binary atomic aggregates. Greatness and length reside in substances from tertiary atomic aggregates upwards to composite wholes. In this manner all substances whatever possess two extensions [or dimensions.] The notion of smallness in a vilva or amalaka-fruit, and of shortness in fuel, sugar-canes &c. is relative. The relativity in this case is the existence or non-existence of greater size. There is non-existence in a jujube of the greater size, of which there is existence in an emblic myrobalan. There does not exist in an emblic myrobalan the greater size which exists in a vilva-fruit. This as containing as parts both the primary and secondary magnitudes is described by the term relative magnitude. U.

कारणबहुत्वाच्च ॥ ९ ॥

Aph. 9. Also in consequence of a plurality of causes [extension is produced.]

The particle 'also' implies the addition of magni-

१ अकारोमहत्त्वप्रचयो सहज्जनोति. परिमाणमुत्पद्यते इति सूत्रशेषः तत्र कारणबहुत्वं केवलं त्र्यणुके महत्त्वतीर्णत्वे जनयति महत्त्वप्रचययोस्तत्कारणेभावात् तच्च बहुत्वमीश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यं तदुद्धरणेऽविषय-त्वेऽप्यदृष्टविशेषोपपन्नोऽनियामकः. एवं परिमाणद्वयगतं द्वित्वं त्र्यणुके परिमाणोत्पादकं वर्तते द्वाभ्यां तन्तुभ्यामप्रचिताभ्यामारब्धे पटे केवलं महत्त्वमेवासमाधिकारणं बहुत्वप्रचययोस्तत्राभावात् यत्र च द्वाभ्यां तूलक-पिण्डाभ्यां तूलकपिण्डारम्भस्तत्र परिमाणोत्कर्षदर्शनात् प्रचयः कारणं बहुत्वस्याभावात् महत्त्वस्य सत्त्वेऽपि परिमाणोत्कर्षे प्रत्यप्रयोजकत्वात् स-

tude and coalescence. 'Extension is produced' is the ellipse to be supplied in the aphorism. Among these plurality of causes alone produces greatness and length in a tertiary atomic aggregate, since greatness and accretion do not exist in their cause. The plurality is derived from the relative idea of the Deity. The influence of particular destiny determines a plurality of objects in the divine idea. Similarly duality existing in two atoms is productive of extension in a binary atomic aggregate. In a piece of cloth originated by two threads not coalescent it is magnitude alone which is the non-coincident cause, inasmuch as plurality and coalescence do not there exist. But where a ball of cotton is originated by two balls of cotton, in this case coalescence is the cause, for there is here observed an increase of extension, and there is no plurality; and magnitude even though it existed could not be an occasion of increase of extension. Such being the case even were magnitude here a cause, there would be no failure in the argument. Hence it has been said: By two, by one, or by all. Coalescence is an origination conjunction, and is defined as conjunction in an object of some of its constituent parts towards itself, in which object some of the constituent parts are non-conjunct towards itself; for it is said that this conjunction of constituent parts involves a lax conjunction of its own portions, is productive of extension, and is involved in the origination of qualities and actions. U.

A. E. G.

(To be continued.)

वञ्च सति यदि महत्त्वं तत्र कारणं तदा न दोषः तदुक्तं 'द्वाभ्यामेकेन सर्वत्र' इति । प्रचयश्च आरम्भकः संयोगः सच स्वाभिमुखकिञ्चिदवय-
वासंयुक्तत्वे सति स्वाभिमुखकिञ्चिदवयवसंयोगलक्षणः सचावयवसंयोगः
स्वावयवप्रशियितसंयोगापेक्षः परिमाणजनकः गुणकर्मरम्भे सापेक्षवृत्ति-
वच्च । त् ॥

NOW READY.

Vols. I. and II.

THE RAMAYAN OF VALMIKI,

TRANSLATED INTO ENGLISH VERSE

BY

R. T. H. GRIFFITH, M. A.

Price per Vol. Rs. 6. Postage 6 anas.

BENARES: MESSRS. E. J. LAZARUS & Co.,

CALCUTTA: MESSRS. BERIGNY & Co.,

LONDON: MESSRS. TRÜBNER & Co.,

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS
AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाङ्मूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 59.

Benares, April 1st, 1871.

Vol. V.

॥ भाट्टचिन्तामणेस्तर्कपादः ॥

परामर्शश्च यदि पक्षविशेष्यकस्तदा तद्विशेष्यकैवानुमितिः । हेतुविशेष्यके तु साध्यविशेष्यकैवेति मणिकृतम् । उभयविधेनापि पक्षविशेष्यकैवेति नव्याः । अत्र धूमलिङ्गकपर्वतपक्षकवद्विविधेयकानुमितिं प्रति धूमपरामर्शस्य हेतुत्वं, धूमलिङ्गकत्वं स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन धूमज्ञानवत्त्वम्, अव्यवहितोत्तरत्वं च धूमज्ञानाधिकरणत्तत्त्वसाधिकरणत्तत्त्वसाधनधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणत्वरूपम् । तेनापेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शसंबन्धः । एवं तत्परामर्शानां कारणतेति । ननु सर्वेषु परामर्शेष्वनुमितिकारणतावच्छेदकतया परामर्शत्वं जातिः किमिति नाभ्युपेयते । चातुषत्वादिना संकर इति चेत्, तर्हि तस्यां जातौ मानसत्वव्याप्यताङ्गीकार्या, चातुषपरामर्शानन्तरं जायमानायामनुमितौ व्यभिचारवारणस्य मध्ये मानसपरामर्शकल्पनेन संभवात् । न च चातुषसामग्र्या मानसप्रतिबन्धकत्वेन तदानीं मानसोत्पादासंभव इति वा च्यम् । फलबलेन चतुर्यागाभावेन चातुषसामग्र्यभावस्य सत्त्वात् । ननु परामर्शत्वं स्मृतिस्त्वव्याप्यम् । चातुषादिपरामर्शात्तरोत्पद्यमानानुमितिस्थले भवत इव स्मरणरूपपरामर्शकल्पनाच्च ततिः । एवं च स्मरणस्य संशयात्मकत्वाभावेन संशयानन्तरमनुमित्युत्पादनासंभवात् । विशेषतः परामर्शकारणतायां निश्चयत्वस्याप्रवेशेनातिलाघवमिति चेत्, चातुषादिपरामर्शात्तरोत्पद्यमानानुमितिस्थले स्मरणात्मकपरामर्शकल्पने तज्जनकसंस्कारकल्पने चातिगौरवापत्तेः । अनुमितिजनकतावच्छेदकजातेः संशयात्मकमानसव्यावृत्तत्वकल्पनेन संशयात्म-

कपरामर्शादनुमित्यापादनासंभवेन विशेषहेतुतायां निश्चयत्वाप्रवेशस्य तुल्यत्वात् । समूहालम्बनात्मकपरामर्शात्तरमेकानुमितौ तद्व्याप्यवत्तापरामर्शान्तरकल्पनेन समूहालम्बनात्मकपरामर्शे अनुमितिजनकतावच्छेदकजातिर्न कल्प्यते । अतो न तत्र द्वितीयानुमितिः । तस्मात् परामर्शत्वं जातिरिति चेत् । अत्र के चित् । उक्तनयेनेष्टहेतुताज्ञानादौ प्रवृत्तिजनकतावच्छेदकवैजात्यस्यापि मानसत्वव्याप्यत्वेन सिद्धोत्पत्साधनत्वादिरामर्शविशेषे प्रवृत्तिजनकतावच्छेदकवैजात्येन संकरप्रसङ्गात् । न च प्रवृत्तिजनकतावच्छेदकवैजात्यं चातुषत्वव्याप्यमिति वाच्यम् । परामर्शत्वस्य चातुषत्वादिव्याप्यत्वेन विनिगमनाविरहात् । अतो न परामर्शत्वं जातिरित्याहुः ॥

अत्र गौतमीयाः । वज्रव्यानुमितौ वज्रिव्याप्यालोकवान्यवत इत्यादिविशिष्टपरामर्शस्य हेतुत्वं, न त्वालोको वज्रिव्याप्य आलोकवान्यवत इति ज्ञानद्वयस्य, गौरवात् । यत्र च ज्ञानद्वयादनुमितिस्तत्र विशिष्टज्ञानकल्पनाच्च व्यभिचार इत्याहुः ॥

मीमांसकास्तु वज्रिव्याप्यधूमवान् पर्वत इति विशिष्टपरामर्शस्य हेतुत्ववादिनये व्याप्यंशे निश्चयत्वं निवेश्य धूमांशेपि निश्चयत्वं निवेशनीयम् । तथा च निश्चयत्वस्य तदभावाप्रकारकत्वरूपबहुतरपदार्थघटितत्वेन तेषां परस्परं विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावबाहुल्यम् । ज्ञानद्वयवादिनये तु ज्ञानस्य भिन्नतया निश्चयत्वप्रवेशेपि न मिथो विनिगमनाविरहस्तत्र लाघवमिति्याहुः ॥

न च परामर्शवादिनये व्याप्यवच्छिन्ना या हेतुनिष्ठप्रकारता तद्विरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेन

हेतुत्वकल्पनेन व्याप्यंशे निश्चयत्वनिवेशेन नोपदर्शितगौरव-
मिति वाच्यम् । वद्विव्याप्यंशे निश्चयत्वनिवेशे वद्विव्याप्यो धूम
इति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयकाले व्याप्यभावप्रका-
रकं ज्ञानं जायतामितीच्छासत्वे व्याप्यंशे संशयात्मकतयावि-
धविशिष्टवैशिष्ट्यबोधोत्पत्तौ बाधकाभावः । तथा च तादृश-
ज्ञाने व्याप्यंशे निश्चयत्वनिवेशेन गौरवतादवस्थ्यात् । न च
तादृशज्ञानस्याहार्यत्वेन न तस्मादनुमित्यापत्तिः, आहार्य-
परामर्शादनुमित्यापत्तिवारणार्थमनाहार्यत्वनिवेशस्यावश्यक-
त्वादिति वाच्यम् । अनुमितिजनकतावच्छेदककोटावनाहार्यत्व-
स्यानुगतस्याशक्यनिर्वचनत्वेन तद्व्यक्तिविश्रान्ततया तथावि-
धतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूटस्यानुमितिजनकतावच्छेदकको-
टौ निवेशमपेक्ष्य व्याप्यंशे निश्चयत्वस्यैव तर्कसहत्वात् तथा
च गौरवं तदवस्थमिति दिक् ॥

जायमानं लिङ्गमनुमानमिति के चित् । भूतभावि लिङ्गा-
भ्यामनुमित्यजननापत्तिस्तज्ज्ञानमिति युक्तम् । तच्चानुमानं
द्विविधं, स्वार्थे परार्थं च । परामर्शेन स्वस्यैव साध्यज्ञानजनकं
स्वार्थम् । प्रतिज्ञाद्वयव्यपयोगेण परस्य साध्यज्ञानजनकं प-
रार्थम् । अवयवत्वं चानुमानवाक्यैकदेशत्वम् । ते च प्रति-
ज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनरूपाः पञ्च । साध्यविशिष्टपक्ष-
प्रतिपादकवाक्यत्वं प्रतिज्ञात्वं, यथा 'पर्वतो वद्विमानि' इति ।
तृतीयान्तपञ्चम्यन्तान्यतरानुमितिप्रयोजकवाक्यत्वं हेतुत्वं,
यथा 'धूमवत्त्वा' इति । सदृष्टान्तव्याप्तिप्रतिपादकवाक्यत्व-
मुदाहरणत्वं, यथा 'यो धूमवान् सो ऽग्निमान्' 'यथा महा-
नस' इति । व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपक्षप्रतिपादकवा-
क्यत्वमुपनयत्वं, यथा 'तथा चाय' इति । व्याप्तिविशिष्टवै-
शिष्ट्यहेतुकसाध्यविशिष्टपक्षप्रतिपादकवाक्यत्वं निगमनत्वं,
यथा 'वद्विव्याप्यधूमवत्त्वाद् वद्विमानि' इति । उदाहरणं सा-
ध्यमोदाहरणं वैधर्म्योदाहरणं चेति द्विविधम् । हेतुमदुद्देशे-
न साध्यदुपादानमाद्यम् । साध्याभाववदुद्देशेन हेत्वभावव-
दुपादानं द्वितीयम् । तत्रैकेनैव गतार्थत्वाच्च द्वयोरावश्यक-
तेति । एवं चावयववाक्यैरवान्तरवाक्यार्थज्ञाने जनिते धूम-
ज्ञानज्ञाप्यवद्विमदभिन्नः पर्वतो, धूमव्यापकवद्विमन्महानसस-
दृशो वद्विव्याप्यधूमवत्त्वहेतुकवद्विमदभिन्न इति महावा-
क्यार्थज्ञानात्परः साध्यं बुध्यत इत्युत्तरपादीयाः ॥ प्रतिज्ञाहेतु-
दाहरणैरेव धूमज्ञानज्ञाप्यवद्विमदभिन्नः पर्वतो वद्विव्याप्य-
धूमवन्महानससदृश इति वाक्यार्थज्ञानादनुमितिजननादुपन-
यनिगमने व्यर्थं । न च पर्वतो धूमवैशिष्ट्यज्ञानार्थमुपनयः ।
प्रतिज्ञाहेतुभ्यामेव सिद्धेः । निगमनप्रयोगस्तु सर्वथैव व्यर्थः ।
एवं चोपनयनिगमने नावयवाविति ॥ यद्वेदाहरणप्रभृतिभि-
रेव साध्यसिद्धेः प्रतिज्ञाहेत्वान्न किं चित्प्रयोजनमिति दिक् ॥

अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानप्रकारो हेतु-
निष्ठदोषो हेत्वाभासः । भवति चासिद्धत्वा नैकान्तिकत्व-
बाधकत्वादित्ज्ञानाभावः प्रतिबन्धकाभावविधया ऽनुमिति-
कारणीभूतस्तस्य तियोगिप्रमाप्रकारत्वमसिद्धत्वादीनां, तेन हे-
तुनिष्ठो दोषो हेत्वाभासः । यादृशविशिष्टविषयत्वेन यथार्थ-
ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तत्त्वमिति यावत् । यद्वा ता-
दृशप्रमाविषयत्वम् । तेन दुष्टो हेतुहेत्वाभासः । धूमो वद्वि-
व्यभिचारीत्यादिभ्रमवारणाय यथार्थेति । उपाधिवारणाय
कारणेति । उपाधिज्ञानस्य साक्षात्प्रतिबन्धकत्वाभावेन तद-
भावस्यानुमितिप्रयोजकतया हेतुत्वाभावात् । ते त्रयोऽसिद्धा-
नैकान्तिकबाधकाः । तत्रासिद्धिः, स्वरूपासिद्धिः संबन्धासि-
द्धिर्यतिरेकासिद्धिराश्रयासिद्धिर्याप्यत्वासिद्धिश्चेति पञ्चधा ।
हेत्वप्रसिद्धिः स्वरूपासिद्धिः । बुद्ध्या धर्माधर्मवेदी सर्वज्ञत्वा-
दिति । अत्र सर्वज्ञत्वं हेतुरप्रसिद्धः । पक्षे व्याप्यत्वेनाभि-
म-
तस्याभावः स्वरूपासिद्धिरित्युत्तरपादीयमते त्वीश्वरे प्रसिद्धि-
सत्त्वे बुद्धे तदभावादुत्ततिः । पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतु-
तावच्छेदकसंबन्धनाभावः संबन्धासिद्धिः । वद्विरदाहकः
शीतत्वादिति । पक्षेनावच्छेदकहेत्वोरभेदे व्यतिरेकासिद्धिः ।
गोशब्दः साक्षादिमदुच्यते गोशब्दत्वात् । अयमसाधारणानै-
कान्तिक इत्युत्तरपादीयाः । इदमेव पक्षमात्रवृत्तित्वमसाधार-
णस्य । अत्र साध्यवत्साध्याभावसाधकतया ऽनुमितिप्रति-
बन्धो दूषकतावीजम् । पक्षेप्रसिद्धिराश्रयासिद्धिः । आकाशो
नित्यो निरवयवद्रव्यत्व इति । सौत्रान्तिकमाकाशाभावशदि-
नं प्रत्यःश्रयासिद्धिः । पक्षेनावच्छेदकाप्रसिद्धिरपि सा । काञ्च-
नमयपर्वतो वद्विमानि । पक्षेकदेशे हेतोरवृत्तित्वं व्याप्य-
त्वासिद्धिः । यथा वायुराकाशत्वनित्यो मूर्त्तत्वादिति । साञ्चे
साध्यतावच्छेदकस्य, हेतौ हेतुतावच्छेदकस्याप्रसिद्धिर्याप्य-
त्वासिद्धिः । काञ्चनमयवद्विमान् काञ्चनमयधूमादिति । एवं
नीलधूमादित्यादावपि नीलधूमत्वस्य गुरुतया हेतुतानवच्छे-
दकत्वेन सापि व्याप्यत्वासिद्धिरित्युत्तरपादीयाः । साध्यसंदेह-
जनको हेतुरनैकान्तिकः । संदेहजनकत्वं च साध्यतदभाव-
संबन्धित्वज्ञानेन सत्प्रतिपादितत्वेन च । यथा नित्यः शब्दो
ऽमूर्त्तत्वादिति । अत्रामूर्त्तत्वमनित्यक्रियादिसाधारणत्वात्
साध्यसंदेहं जनयति । एवं वायुरप्रत्यक्षो ऽरूपद्रव्यत्वात् ।
वायुः प्रत्यक्षो महत्त्वसत्युद्गु स्पर्शवत्त्वात् । अत्राभयोः सम-
बलत्वात्साध्यसंदेहजनकतेति । अत्र साध्यतदभावव्याप्यता-
ज्ञानात्परस्परानुमितिप्रतिबन्धो न संशयाकारानुमिति रित्युत्तर-
पादीयाः । अत्राहुः । स्थानुत्वपुरुषत्वव्याप्यवत्ताज्ञाने प्रत्यक्षरू-
पसंशयवत्सत्प्रतिपादस्यैव संशयाकारानुमितिरस्तु । यच्चैक-

कोटिव्याप्यदर्शनं प्रबलं तत्राधिकबलतया द्वितीयकोटिभान-
प्रतिबन्धावसंशयः । कलबलेन चाधिकसमबलभावः कल्प्य-
रति ॥ अत्र नव्याः । तदभाववत्ताज्ञानस्यैव तदभावव्याप्यव-
त्ताज्ञानस्यापि लौकिकसत्त्विकर्षाजन्यज्ञानस्वमेव प्रतिबध्यता-
वच्छेदकं तेन न संशयाकारानुमितिरित्याहुः ॥ बाधकस्तु
साध्याभावसाधकः । अयं विरुद्ध इत्युत्पादीयाः । यथा
शब्दो नित्यः कृतकत्वादिति । अत्र कृतकत्वमनित्यत्वव्याप्यं
नित्यत्वं बाधते । अयं साध्यसामान्यविपर्ययसाधक इत्युच्यते
रति दिक् ॥

तद्विदमनुमानं न धर्मप्रमितिजनकं व्याप्याभावेन व्याप्य-
बहादिति ॥

अत्र नैयायिकाः । एतमनुमाननिरूपणस्य जगन्निर्मासृषु-
बधैर्यसिद्धिः प्रयोजनम् । तथाहि । सिद्धसाधनभिया जन्यक-
त्यजन्यं द्वयशुकं पक्षीकृत्य सकर्तृकं कार्यत्वादित्यनुमानेन त-
त्सिद्धिरित्याहुः । तदापातरमणीयम् । धर्मवद्वेदमात्रगम्यत्वेन
तदावेदकानुमानासंभवात् । तथाहि । उक्तानुमानस्याकर्तृकत्व-
साधकेन शरीराजन्यत्वेन सत्प्रतिपत्तत्वात् । यदि चात्र शरी-
रविशेषणस्य स्वरूपासिद्धिराकतया व्यर्थविशेषणत्वेन नित्य-
त्वापाधिकतया व्यभिचारित्वेन सत्प्रतिपत्तासंभव इति विभा-
ज्यते, तदा भवत्युक्तमेव पक्षीकृत्य शरीरमात्रकर्तृकत्वाभावव-
द्वस्तुत्वादिति सत्प्रतिपत्तः । न चात्रापि नित्यत्वमुपाधिः ।
देहापुरादावेवाशरीरमात्रकर्तृकत्वसंदेहेन घटादौ । तदभाव-
स्यासंदिग्धतया साध्यव्यापकत्वाभावात् । कार्यत्वहेतोश्चाश-
रीरमात्रकर्तृकत्वाभावसाधकतया साधारणनैकान्तिकत्वं च
बोध्यम् । अतो वेद एवेश्वरसिद्धौ प्रमाणं नान्यदिति दिक् ॥

इति श्रीगागाभट्टकृतभाट्टचिन्तामणौ ईश्वरवादः ॥

नन्वेवं ब्रह्मदेवानुकूलातीन्द्रियधर्मसमवायी, दाहजनक-
त्वाद्, आत्मवदित्यनुमानस्यानुकूलतर्काभावेनाप्रयोजकत्वादु-
त्तेजकाभावाविशिष्टमण्यादिप्रतिबन्धकाभावस्यैव दाहजनकत-
यामण्यादिसमवधाननश्यतया ऽपि शक्तिकल्पनस्यानुपपत्तेस्त-
द्बोधकवेदाभावाच्च शक्तिरपि न सिध्येदिति चेत् । सृष्टारणि-
मणीनां व्यभिचारेण ब्रह्मत्वावच्छिन्नजनकत्वयहानुपपत्त्या का-
र्यनिष्ठवैजात्यकल्पनापूर्वकहेतुहेतुमद्भावत्रयकल्पनमपेत्य सृष्टा-
दिनिष्ठजनकत्वावच्छेदकसहजशक्त्यङ्गीकारेणैकहेतुहेतुमद्भाव-
कल्पनालाघवतर्कसहकृतसृष्टादिपक्षकब्रह्मजनकत्वहेतुकतादु-
शधर्मानुमानस्य तत्र मानत्वात् । एवं वैकल्पिकग्रीहियवयो-
रपि हेतुतावहे लाघवं, व्यभिचारधारणं च । न च प्रदेयप्र-
कृतिस्त्वेनोभयोर्हेतुत्वाज्जनकतावच्छेदकशक्त्यभावेपि न व्यभि-
चार इति वाच्यम् । ग्रीहिनिष्ठकारणतावहे प्रदेयप्रकृतित्व-

बहस्तदुहे च तदुह इत्यन्योन्याश्रयात् । नाप्याग्नेयत्वव्याप्यवै-
जात्यस्य कार्यतावच्छेदकत्वकल्पनेन व्यभिचारपरिहारः । ता-
दृशजातौ मानाभावात् । ग्रीहिजन्यतावच्छेदकतयैव तत्क-
ल्पने विकल्पा दत्तजलाञ्जलिः स्यात् । शक्तेश्च प्रत्येकं पर्या-
प्ततया न समुच्चयापत्तिः । अन्यथा ऽन्यतराभावविशिष्टान्य-
तरस्योभयाभावविशिष्टग्रीह्यादेर्वा हेतुत्वकल्पने गौरवापत्तिः
व्यभिचारश्च । अतो जनकतावच्छेदकतया सहजशक्तिस्सावदा-
वश्यकी । एवमाधेयशक्तिरपि प्रोक्षणादिजन्या ग्रीहिनिष्ठा ।
अन्यथा प्रोक्षणादिजन्यापूर्वस्यात्मनिष्ठतया ग्रीहीणां प्रोक्षण-
कर्मत्वानुपपत्तिः । अदृष्टवदात्मसंयोगेनादृष्टवत्तया कर्मत्वा-
पपत्तौ घटादीनामपि तत्कर्मत्वापत्तिः । तेन ग्रीहिजन्यापूर्व-
जनिकाधेयशक्तिरप्यावश्यकी । तयोश्चायमेव भेदो यत्सहजश-
क्तिर्जनकतावच्छेदिका, आधेयशक्तिर्जनिका जन्या चेति । न च
प्रोक्षणाजन्यशक्तिमद्वीहित्वेनापूर्वजनकतया हेतुतावच्छेदकत्वं
संभवति । तादृशशक्तिमदवजन्यतदपूर्वं व्यभिचारात् । शक्ति-
ग्रीहित्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण हेतुहेतुम-
द्भावद्वयकल्पने तथा यवत्वे ऽपीति तच्चतुष्ककल्पने ऽतिगौरवा-
पत्तिः । एवं मर्पविषमन्त्राच्चाराजन्यपरशरीरनिष्ठाधेया श-
क्तिर्जीवनजनिका विषवाधापहारजनिका वा, प्रतिष्ठादिजन्या
च पाषाणनिष्ठा पूजाहेतुश्चाण्डालादिस्पर्शनाश्या ऽप्यावश्य-
कीति । पदशक्तिस्तुभयसिद्धौ । तच्छाब्दबोधजनकपदत्वहेतु-
कानुमानगम्या, वृद्धस्तत्र प्रयुज्यमानत्वहेतुकानुमानगम्या वा ।
परं तु सेश्वरेच्छारूपा ऽतिरिक्ता वेत्यावयोर्विवादः । तत्रेश्व-
रेच्छावदीश्वरसंयोगस्य गुणरूपपदे ऽसंभवात्तत्तत्स्वरूपाणां सं-
बन्धत्वकल्पनमपेत्यैकसमवायस्याचितत्वात् पदानामर्थानाम-
नित्यत्वेपि नानुपपत्तिः । वस्तुनस्तु पदानां नित्यत्वाज्जात्या-
दिरूपाणामर्थानां च तथात्वाच्छक्तिरपि नित्येति तत्सबन्धस्य
सुतरां नित्यतेति नानुपपत्तिलेशइति दिक् ॥

इति श्रीगागाभट्टकृतभाट्टचिन्तामणौ शक्तिवादः ॥

नन्वेवं कारणता ऽप्यतिरिक्ता स्यात् । तच्च तावत्कार्या-
भावव्यापकाभावप्रतियोगित्वम् । ईश्वरतन्त्रानेच्छादावव्या-
प्तेः । अत एव न कार्यव्यापकत्वम् । व्याप्तेरनन्तपदार्थगर्भतया
गौरवात् । नापि कार्योत्पत्तिप्रतिबन्धकाभावप्रतियोगित्वम् ।
उत्पत्तिके ऽप्यप्रेरिते चेत् । तस्यानन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्ति-
त्वकूपतया तद्विभक्त्यधर्मान्तरकल्पनेमानाभावात् । अत्र दे-
वादागते हेतुत्वधारणाय नियतेति । तद्वद्वे तद्वासभस्य हेतु-
त्वधारणायानन्यथासिद्धेति ॥ वस्तुनस्तु नियतपदं व्यर्थम् ।
तच्चान्यथासिद्धत्रैविध्यराहित्यम् । गृहीतस्वतन्त्रान्वयव्यतिरे-
काननुविधानावच्छेदकधर्मत्वमाद्यम् । अन्यनिरूपितपूर्ववर्ति-

स्वयहहेतुकार्यपूर्ववर्तित्वयहविषयत्वं द्वितीयम् । कृत्तान्वयव्यतिरेकानुविधानसाहित्यं तृतीयम् । अत्राकृत्तान्वयव्यतिरेकानुविधायिन इति विवक्षणीयम् । तेन न कारणान्तरस्यान्यथासिद्धिः । ईश्वरज्ञानादिसंयहश्च । तस्योपादानप्रत्यक्षतया स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकानुविधानात् । तच्च कारणं द्विविधं, स्वरूपयोग्यं फलोपहितं चेति । सहकार्यन्तराभावावच्छिन्नजनकत्वाभाववैशिष्ट्यमात्रम् । सहकार्यन्तरसाहित्यं द्वितीयम् । अत एव नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यंभावनि-यम इति प्रसिद्धिः । एवं च कृत्तकार्यपूर्वकालदेशसंबन्धस्यैव कारणतया नाकृत्प्रकारणत्वरूपपदार्थान्तरतत्प्रागभावध्वंसादिकल्पनम् । प्रयोजकत्वं चान्वयव्यतिरेकवत्त्वे सति नियतपूर्ववृत्तित्वमात्रमिति दिक् ॥

प्रसङ्गात्सृष्टिप्रलयौ चिन्त्येते ।

अत्र नैयायिकवैशेषिकौ । त्रिविधं वस्तुजातं, संप्रतिपन्नचेतनकर्तृकं यथाघटादि, संप्रतिपन्नचेतनाकर्तृकं व्यामादि, विप्रतिपन्नचेतनकर्तृकं महीरुहाकुरादि । तत्र तृतीयं सावयवत्वेन सिद्धकार्यत्वं पटौक्यत्वं बुद्धिमत्कर्तृकं कार्यत्वात्पटवदिति ईश्वरं कर्त्तारमनुमापयति । तस्य च परमाणवः समवायिकारणं, तत्संयोगश्चासमवायिकारणं, क्षेत्रज्ञपदवाच्या जीवात्मनो धर्माधर्मौ च निमित्तकारणम् । सर्गकाले पुनरीश्वरेच्छामदृष्टं च निमित्तमासाद्य परमाणुषु कर्माण्युत्पद्यन्ते । ततो मिथः संयुक्तैः परमाणुभिर्दृग्गुणादिक्रमेण पृथिव्याद्यवयवितुष्टयमारभ्यते । न च परमाणूनां निरवयवत्वादव्याप्यवृत्तिः परमाणुसंयोगो न संभवतीति वाच्यम् । तत्र व्याप्यवृत्तिसंयोगस्याङ्गीकारात् । तत्तद्देशस्यावच्छेदकत्वसंभवेनाव्याप्तिसंयोगस्यापि परमाणौ नानुपपत्तिः । निमित्तभूतादृष्टवैचित्र्यादीश्वरेच्छाजन्यक्रियावैचित्र्यवशाच्च जरायुजायज्जोद्विज्जस्वेदजभेदं शरीरमारभन्ते, इत्युच्यते ॥

इदमेव युक्तमस्मन्मतं च । परं स्वतावान् विशेषः । इच्छायाः कार्यमात्रजनकत्वे न किं चिन्मानमस्ति । न चात्मनिष्ठप्रयोज्यात्पादनं चिनेच्छायाः कार्यजनकत्वम् । अचेतननिष्ठक्रियादिजनकत्वं च नानुभूतपूर्वम् । अतस्तादृशहेतुहेतुमद्भावकल्पनेनात्यन्तगौरवापत्तिः । आवश्यकादृष्टहेतुकतया जन्यथासिद्धिश्च । अतो धर्माधर्मयोरेव विजातीयक्रियाजनकत्वं, नेश्वरेच्छाप्रयोज्यादीनामिति । तेनेश्वरेच्छायां तस्याः कार्यजनकत्वे च “स ऐतत् बहु स्यां प्रजायेये”ति श्रुतिरेव मानम् । तत्र चा“त्मन आकाशः संभूत” इत्यादाविवेकतिर-दृष्टं लाक्षणिक इत्यलं पल्लवितेन ॥

ननु प्रलये किं मानमिति चेत् । न । कालकपालान्यावृत्ति-प्रागभावः, कार्यद्रव्यानाधारकार्याधिकरणवृत्तिः, अभावत्वाद्, आत्मावृत्त्यन्याभाववद्, इत्यनुमानेन घटः, कार्यद्रव्यानाधिकरणकार्याधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगी, भावकार्यत्वात्, शब्दवद्, इत्यनुमानेन खण्डप्रलयस्य पटः, अदृष्टासमानकालीनध्वंसप्रतियोगी, भावकार्यत्वाद्, मुक्त्यव्यवहितप्राक्कालीनज्ञानवद् बुद्धिः, प्रागभावासमानकालीनध्वंसप्रतियोगिनी, भावकार्यत्वाद्, मुक्त्यव्यवहितप्राक्कालीनादृष्टवत् सुखं, गन्धानाधारसमयवृत्तिध्वंसप्रतियोगि, जन्यगुणत्वात्, संस्काराजनकानुभववद्, आकाशवदिति व्यतिरेकिणा एककालीनाः सर्वे परमाणवः समयोपादेयप्रबन्धशून्याः आरम्भकत्वाद्, नष्टपवनारम्भकपरमाणुवद् दुःखसंततिरत्यन्तमुच्छ्रद्यते, संतति-त्वात्, प्रदीपसंततिवद्, इत्याचार्योपदर्शितानुमानेन च महाप्रलयस्य च सिद्धेः । एवं च नन्दान्तं तत्रियकुलमित्यादिपैरा-ण्यव्यवहारोपपत्तिरित्याहुः ॥

अत्र जैमिनीयाः । उक्तानुमानेन “धाता यथापूर्वमकल्पय”दित्यादिमन्त्रलिङ्गेनावान्तरप्रलयसिद्धावपि महाप्रलये नास्ति प्रमाणम् । उक्तानुमानानामुपाधियस्तत्वात् । तथाहि । अमूर्त्तमात्रवृत्त्यभावत्वस्योपाधित्वात् । उक्तः पक्षः, कार्यद्रव्याधाराधारः, मूर्त्तमात्रवृत्त्यभावत्वात्, तन्तुनिष्ठपटप्रागभाववदिति सत्प्रतिपत्ताच्च । एवं द्वितीयतृतीययोरमूर्त्तमात्रवृत्ति-भावत्वमुपाधिः । एवं महाप्रलयानुमाने, उक्ताः परमाणवः, समयोपादेयप्रबन्धवन्तः, प्रागभाववत्त्वात्, कपालवदिति सत्प्रतिपत्तः । आचार्यानुमानं तु “धाता यथापूर्वमकल्पय”दिति श्रुतिविरोधात्,

“अचन्द्रार्कयहा भूमिः कदा चित्तु भविष्यति ।

अपौरवा तु पृथिवी कदापि न भविष्यति” ॥

इति हरिवंशरूपव्यासस्मृतिविरुद्धत्वाद्, यावत्तैलं तावद्व्याख्यानमिति दृष्टान्तप्रसिद्धतैलाभावादिरूपोपाधिविस्मरणा-च्छानाचार्यानुमानमेव । अन्यथा नरशिरःकपालं, शुचि, प्राण्यङ्गत्वात्, शङ्खवदित्यनुमानस्यापि प्रामाण्यापत्तेः । एवमन्येष्वप्यनुमानेषु दूषणान्यूह्यानीति दिक् ॥

वेदान्तिनस्तु “सर्वं खल्विदं ब्रह्म, नेहनानास्ति किं चने”त्यदृत्ववादश्रुतिभिः “रात्मको जगदादावासी, तस्माद्वा एतस्मादात्मः आकाशः संभूत” इत्यादिब्रह्मोपादानत्वावेदकश्रुते-“रिन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत” इति भेदावगमस्य मायारूपाविद्यानिबन्धनत्वश्रुतेश्च सैव व्यामादिरूपेण परिणतमिति सिद्धेकरसस्य च ब्रह्मणो जडरूपेण परिणामो ऽनेकत्वं च न वास्तवं, किं त्वविद्यापाधिकं, स्वप्नप्रपञ्चवत्प्रत्यक्षविरोधि-श्रुति-

अन्यं ज्ञानं चन्द्रतारकापरिमाणबोधकवाक्यवत् प्रत्यक्षबाधे-
नोपपन्नम् । एवं च 'लोकास्तं परादुरन्यत्रात्मनो लोकान् प-
श्यति, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती'त्या-
दयो भेदज्ञाननिन्दार्थवादा उपपद्यन्ते । तेन प्रपञ्चो ऽधि-
व्यापाधिको ऽपारमार्थिकः । अत एव सदसद्विलक्षण इत्याहुः ॥

तत्र किमिदमपारमार्थिकत्वं, मिथ्यात्वमिति चेत्, कि-
मिदं मिथ्यात्वम् । न तावच्छशङ्कादिवदत्यन्तासत्त्वं तत् ।
अबाधितप्रत्यक्षादिविषयप्रपञ्चे तदभावात् । नापि ज्ञानबा-
धत्वमज्ञानजन्यत्वं वा । घटादेर्ज्ञानबाधत्वाभावाद् अज्ञा-
नस्य जनकत्वे ऽबाधितमानाभावेन ज्ञानजन्यत्वासंभवाच्च ।
न स्वागमेन तद्वोधः । मिथ्याभूतप्रपञ्चान्तर्गततागमेन प्रत्यक्ष-
दृष्टप्रपञ्चे मिथ्यात्वबोधासंभवात् । अन्यथा वेदबोध्ययाग-
स्वर्गसाध्यसाधनभावज्ञाने मिथ्यात्वबोधप्रसङ्गात् । इष्टापत्तौ
स्वर्गसाध्यसाधनभावज्ञानेन ब्रह्मज्ञाने मिथ्यात्वबोधापत्तिः ।
आगमजन्यत्वाविशेषात् । नाप्यनिर्वाच्यत्वं तत् । अनिर्वाच्यप-
दार्थस्य लोके ऽसंभवात् । प्रपञ्चस्यापि निर्वचनीयत्वेनानिर्वच-
नीयत्वाभावाच्च । किं चैवं अनिर्वाच्यप्रपञ्चमिथ्यात्वमपि मि-
थ्यात्वप्रसङ्गः । तदङ्गीकारे सिद्धं प्रपञ्चस्यामिथ्यात्वमिति
दिक् ॥

इदमत्र वेदान्तिनामाकृतम् । चैत्रस्य शुक्त्यज्ञानमित्यदौ
चैत्रनिष्ठशुक्तिज्ञानस्याभाव इति न बोधः, प्रतियोग्यप्रसिद्धेः,
किं तु चैत्रनिष्ठं शुक्तिज्ञानमिति तदर्थः । तेनाज्ञानं भावरूपः
पदार्थः । तस्य च शुक्तिरजते हेतुत्वं लाघवाद् न तु तज्ज्ञाने,
गौरवात् । किं च तत्र रजतं पश्यामीति लौकिकसाक्षात्कारो
ऽनुभवसिद्धः । तत्र लौकिकसंनिकर्षस्य विषयस्य च हेतुतेति
तत्र रजतोत्पत्तिरावश्यकी । एतेन तत्र रजतत्वमेव विषयः,
ज्ञानलक्षणा चालौकिकसंनिकर्ष इत्यपास्तम् । अज्ञानं च जी-
वानां न ब्रह्मणः । एवं चाधिष्ठानाज्ञानस्य शुक्तिरजतादौ
हेतुत्वव्यतिरेकप्रपञ्चब्रह्माज्ञानस्य जीवसंबन्धिनः प्रपञ्चहेतुत्व-
मिति ॥ इदमेव मिथ्यात्वं सदसद्विलक्षणत्वं चेति पूर्वमतो-
पपत्तिरिति, नेदमपि युक्तम् । अधिष्ठानज्ञानेपि शङ्खपीतिमो-
त्यन्तरेधिष्ठानाज्ञानस्योत्पादकत्वायोगात् । न च तत्र दोषस्य
हेतुत्वेन दोषाजन्यरजताद्युत्पादावधिष्ठानाज्ञानस्य हेतुत्वमि-
ति वाच्यम् । तर्हि परमाख्याद्युपादानाजन्यत्वाप्रादिप्रपञ्च-
वाधिष्ठानाज्ञानस्य हेतुत्वमस्तु, न प्रपञ्चमात्रे । किं च चन्द्र-
तारकापरिमाणशङ्खपीतिमादीनामधिष्ठानज्ञाने सत्यपि कथ-
मुत्पत्तिः । भवतां विशेषदर्शने सत्यपि भ्रान्तेरिव दोषवशा-
दिति चेत् । तर्ह्यधिष्ठातिरिक्तस्यापि प्रपञ्चहेतुत्वापत्त्या गत-
मज्ञानकारणत्वनियमेन ॥ यत्तु रजतं पश्यामीति लौकिकसा-

क्षात्कारे विषयस्य लौकिकसन्निकर्षस्य च हेतुत्वसिद्धये रज-
तोत्पत्त्यङ्गीकार इति, तदपि पुरोवर्त्येष्टे लौकिकत्वेन रजत-
त्वांशे ऽलौकिकत्वेन दोषजन्यत्वाङ्गीकारेण परास्तम् । यत्तु
रजतज्ञानत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वमपेक्ष्य रजतत्वस्येव कार्य-
तावच्छेदकत्व लाघवमिति, तदपि अज्ञानस्य कारणत्वकल्पनम-
पेक्ष्य लघुभूतमेव । न चैवमधिष्ठानज्ञानेपि भ्रमापत्तिः । लौ-
किकतदभावसाक्षात्कारस्य तद्वृत्ताज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकत्वात् ।
'मायां तु प्रकृतिं विद्या'दित्यादिश्रुतेरपि स्वाप्नसृष्टिविषयत्वेन
मायापदस्य दोषपरत्वेन वा व्याख्यानादिति संक्षेपः ॥

केचित्तु परमात्मैव स्वेच्छया परमार्थत एव व्योमादि
जनयति । 'सदेव सौम्येदमयमासीत्, तदैच्छत्, बहुस्यां प्र-
जायेय'इति, तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इति,
'पुरुष एवेदं नेह नानास्ति किं चने'त्यादिश्रुतयोर्मुमेवार्थं प्रक-
टयन्ति । अत्र ह्याद्यश्रुतिद्वयेनात्मनस्तद्रूपत्वेन प्रागवस्थितस्य
बीजस्यैव हेतुत्वं व्योमादीनां च वृत्तस्यैव तत्कार्यत्वमुक्तम् ।
अपरश्रुतिद्वयेन धर्मिभेदाभाव उक्तः । नानाशास्त्रस्य वृत्तस्याने-
कत्वेन ज्ञातस्यैकबोधवत् ॥ यानितु 'आत्मैवैकः सत्य, इन्द्रो मा-
याभिः पुरुष इयत' इत्यादिनिष्प्रपञ्चस्य मिथ्यात्ववादास-
त्यत्ववादभ्रान्तिवादमायावादबोधकानि, तान्यस्यानित्यत्वमे-
व प्रतिपादयन्ति । अपश्यो वा अन्ये गो अश्वेभ्य इतिवत् ।
एतेषामपि मुमुक्षुणांमुत्साहजननार्थतया वैराग्यजननार्थतया
च प्रपञ्चासत्यत्वात्मपरमार्थसत्त्वप्रतिपादकतयार्थवादत्वंस्य
तुल्यत्वात् । विस्पष्टं चैत 'द्वुचारम्भणं विकारो नामधेयं मृ-
त्तिकेत्येव सत्यं तथेद'मिति श्रुतौ । मृत्पिण्डभावेन सकलत-
द्विकारशरावघटादिज्ञानमिवात्मज्ञानेन तज्जन्यसकलप्रपञ्च-
ज्ञानमित्यर्थः । यद्यपि व्यासरूपेण न ज्ञानं तथापि समासरूपे-
णेत्युपपत्तिः । तच्च प्रपञ्चस्य सत्यत्वे उपपद्यते । नहि सद्रू-
पज्ञानेनासत्यस्य ज्ञानं, शशविषाणादिज्ञानप्रसङ्गात् । अतः सत्य-
त्वमेव प्रपञ्चस्य युक्तमित्याहुः ॥

निरीश्वरसांख्यास्तु प्रकृतिरचेतना सत्त्वरजस्तमोगुणात्मि-
का प्रधानशब्दशब्दा चेतनात्मनामुपभोगाय महदादिविशेष-
प्रपञ्चरूपेण परिणमतीत्याहुः ॥

सेश्वरसांख्यास्तु प्रकृतिरेवाविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेश-
क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टं सर्वव्यापिनं पुरुषशब्दवाच्यमी-
श्वरमधिष्ठाय महदहंकारपञ्चतन्मात्रादिक्रमेण जगत्सृजति ।
बीजमेव संस्कृतं क्षेत्रमधिष्ठाय आकुरादिक्रमेण वृक्षादि । तस्मा-
त्प्रकृत्युपादाना सृष्टिरीश्वरभिक्षेत्रज्ञपदवाच्यजीवभोग्या ।
प्रकृतेरैक्येपि भोक्तृणां भेदात्प्रपञ्चवैचित्र्योपपत्तिः । औपनिष-
दास्त्वैकात्म्यवादाः सादृश्यपरत्वेन व्याख्यायाः । एवं नानात्व-
निषेधाश्च । इतदभिप्रायेणैव

“विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः” ॥

इति । “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते” इति च । मुक्ता-
त्मनामीश्वरेण सहैकत्ववादास्तेष्वत्यन्तसाम्येन वैलक्षण्य-
भावेन बोधपादनीयाः ॥

“यदा पश्यः पश्यति रुक्मवर्णे

कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।

तदा विद्वान् पुण्यपापे विभूय

निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति”

इति श्रुत्या परमसाम्योक्तेः ।

“इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

स्वर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च”

इति भगवद्वाक्येनापि साम्योक्तेः । न च

“ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः”

इति भगवद्वचनस्य,

“भेदस्य जनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।

आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति”

इति पुराणवचनस्य चानुपपत्तिः । तयोः स्वामिभृत्यभाव-
बोधकत्वेनोपपत्तेः । एवं च

“उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मैत्युदाहृतः”

“उपद्रष्टा ऽनुमन्ता च कर्त्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्ते देहेस्मिन्युष्यः परः”

इति भेददर्शनमुपपद्यते । तस्मात्प्रकृत्युपादानोऽयं प्रपञ्च
इत्याहुः ॥

तदपि न । प्रकृतेरेकरूपतया हेतुवैलक्षण्यभावेन नरप-
श्वादिरूपकार्यवैलक्षण्यानुपपत्तेः । चेत्तज्जादृष्टवशाद्वैलक्षण्य-
मित्यप्यदृष्टस्य कार्यवर्गान्तःपातितया प्रकृतौ विलीनत्वेनाका-
रणत्वादुक्तमशक्यम् । कुतो वा प्रकृत्या महदादिविकारारम्भः ।
ईश्वरेच्छेति चेत्, तस्यापास्तसमस्तकामस्येच्छाभावात् । किं च
प्रलये प्रकृतिमात्रस्यात्मनां च निर्विशेषाणामवस्थितत्वादुर्मा-
धर्मयोश्चान्तःकरणधर्मतया तदानीमभावात् पूर्वजन्मनि कृ-
ताश्वमेधानां कृतमहापातकानां च विशेषो न स्यात् । न चा-
स्तः शशविषाखादेरुत्पत्तिनाशयोरदर्शनाच्चितोत्पत्तिदर्शना-
च्चात्पत्तिनाशयोरविर्भावतिरोभावरूपतया शक्त्यात्मनावस्थि-
तधर्मधर्मवशेन वैचित्र्योपपत्तिरिति वाच्यम् । मृत्युण्डकपा-
लावस्थयोर्घटसत्त्वस्यानुपलब्धिबाधितत्वात् । “नासतो विद्यते
भाव” इति तु “न त्वेवाहं जातु नास” इति नित्यत्वप्रतिपाद-
नोपक्रमादात्ममात्रस्यानुत्पत्तिविनाशधर्मत्वप्रतिपादकं, न स-
र्वस्य कार्यजातस्य । अस्तु वा कारणात्मना ऽवस्थानं तथा मृदा-

त्मना ऽवस्थितघटादिनोदकाहरणासंभववत्प्रकृत्यात्मना ऽव-
तस्थिधर्मधर्माभ्यामपि न वैचित्र्यसंभवः । यदि तु सृष्टिप्रल-
यपरम्परया ऽनादित्वं शब्दानामनादर्थसंबद्धानां वेदानां
नित्यतां चाश्रित्य

“सर्वेषां चैव नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ पृथगर्थोऽव निर्ममे”

इतिवचनानुरोधादेककर्तृका तुल्यनामव्यवहारकवस्तूत्य-
तिरङ्गीक्रियते ।

“अष्टाशीतिसहस्राणि संप्रदायप्रवर्तकाः”

इतिवचनानुरोधेन वा ऽनेककर्तृका तादृशसृष्टिरङ्गीक्रिय-
ते । तत्रापि प्रकृतेरुपादानत्वासंभवाद् अनुपादाननिर्माणासं-
भवात्सापादानत्वसिद्धिरिति संक्षेपः ॥

इति श्रीगागाभट्टकृतभाट्टचिन्तामणौ सृष्टिप्रलयविचारः ॥

ननु सर्वमिदं शरीरेन्द्रियमनतिरिक्तजीवात्मसद्भावे स्या-
त्तत्रैव मानं न पश्यामः । न चाहं जानामीति प्रत्यक्षं तत्र
मानं, तस्याहं गौर इत्यादिवच्छरीरादिविषयकत्वेनाप्युपपत्ते-
रिति चेत् । अत्र जीर्णोः । शरीरान्तर्गतवायोऽर्ध्वाधोगमना-
नुकूलप्रयत्नाश्रयतया सुखाद्याश्रयतया वा तत्सिद्धिः । तेषाम-
यावच्छरीरभावित्वेन तदुर्मत्वासंभवात् । कार्यद्रव्यवृत्तिविशेष-
गुणानां पाकादिना विरोधिगुणान्तरोत्पत्त्या द्रव्यनाशेन वा
नाशत्वमिति नियमः । उक्तयस्य सुखादीनां च मृताव-
स्थायामुक्तनाशकत्रयाभावेन नाशानुपपत्तेर्न शरीरगुणत्वं संभ-
वति । एवं ज्ञानेच्छादीनामप्ययावच्छरीरभावित्वेन न शरीर-
गुणत्वम् । किं चावयवविशेषगुणानामवयवगुणपूर्वकत्वनियमे-
न ज्ञानादीनां शरीरावयवगुणत्वाभावेन न तदुत्पत्तिसंभवः ।
अतः सुखादिगुणितया शरीरादिभिच्चात्मसिद्धिः । न च तेषा-
मिन्द्रियगुणत्वम् । इन्द्रियनाशेन संस्कारनाशे स्मरणानुपपत्तेः ।
नापि मनोगुणत्वम्, तस्याणुतया तद्गुणप्रत्यक्षानुपपत्त्या ज्ञाना-
दीनामप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । मनसा विभुत्वनये तु तद्गुणत्वे
ज्ञानादीनां करणाभावात्प्रत्यक्षानुपपत्तिस्तुल्या । तस्मात्तदा-
श्रयतया ऽऽत्मसिद्धिः । किं च स्वर्गकामादिश्रुत्यापि देहाति-
रिक्तात्मसिद्धिः । तथाहि । स्वर्गकामादिश्रुतयः कर्मजन्यफल-
भोक्तारं शरीरातिरिक्तं कर्त्तारमाप्तिरिति । “अविनाशी वाचरे
ऽयमात्मे”त्यादय उपनिषदोऽपि तमेवार्थं ब्रूयन्ति । अतो ऽहं
प्रत्ययवेद्यः शरीरातिरिक्त आत्मेति । न च तस्याहंप्रत्ययग-
म्यत्वमनुपपन्नं, ज्ञातृत्वज्ञेयत्वयोर्विरोधात्, एकस्यां क्रियाया-
मेकस्य कर्तृत्वकर्मत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । स्वात्मनि क्रिया-
विरोधस्य दूषकताबीजाभावेनादूषकत्वात् । न च परसमवे-
तक्रियाजन्यफलभागित्वस्य कर्मत्वतया कर्मसंज्ञायास्तद्विभक्ते-

श्वासाधुतापत्तिदूषकताबीजमिति वाच्यम् । तादृशकर्मत्वाभावेपि तद्विभक्तेः "रात्मा ज्ञातव्य, आत्मानं वेद, आत्मानमुपासीते" त्यादिलौकिकवैदिकप्रयोगेणैव साधुत्वात् । यथा चलतिगच्छत्येकार्थत्वेपि सकर्मत्वाकर्मत्वे एवं ज्ञातुर्ज्ञानजन्यप्राकट्यरूपफलवत्तया ज्ञानकर्मत्वे बाधकाभावात् । "स मानसीन आत्मा जनाना" मित्यादिश्रुतिवशाच्च मानसाहंप्रत्ययवेद्य आत्मा सिद्ध इत्याहुः ॥

वेदान्तिनस्तु सुखेच्छादीनां मनोगुणत्वस्य श्रुतिसिद्धतया निर्गुणज्ञानस्वरूप एवात्मा, तस्य च निष्कारकमेवोपनिषत्जन्यप्रत्यक्षं मोक्षसाधनमित्याहुः ॥

कः पुनर्मोक्षः ।

अत्र के चित् । संस्काराजनकानुभवध्वंसे मुक्तिः ।

के चित्तु दुःखप्रागभावासहृत्तिदुःखसाधनध्वंसे मुक्तिः ।

दुःखमयसंसारबीजमिच्छाज्ञानध्वंसे मुक्तिरित्यपरे ।

शरीरेन्द्रियबुद्ध्यादितत्त्वज्ञानधर्माधर्मध्वंस इत्यन्ये ।

आत्यन्तिकदुःखप्रागभावा मोक्ष इति गुरवः ।

संस्काराजनकभोगविषयदुःखध्वंस इति के चित् ।

समानाधिकरणदुःखप्रागभावासहृत्तिदुःखध्वंसेमुक्तिरिति मणिकृत् ।

प्रपञ्चसंबन्धविलयो मुक्तिरिति वेदान्तिनः । प्रपञ्चसंबन्धो बन्धः । तस्यात्यन्तिको विलयो मोक्षः । तथाहि । भोगायतनभोगसाधनभोगविषयाणां शरीरेन्द्रियाणां संबन्धादात्मा बद्ध इत्युच्यते । एतत्कारणधर्माधर्मपरित्यागदेतेषामात्यन्तिको विलयः पूर्वनाशपरानुत्पादस्वरूपः । न चैवमपुरुषार्थत्वापत्तिः । सुखबद्धुःखानुत्पादस्यापि पुरुषार्थत्वात् । तत्संबन्धविलयपूर्वकनित्यानन्दरूपात्माभिष्यक्तेर्मुक्तिस्वाङ्गीकाराद्वा । तस्य सुखस्य नित्यतया धर्मजन्यत्वाभावात् । आत्मनश्च सुखात्मकत्वे मुक्तावस्थायां तच्चित्यत्वे चा"नन्दं ब्रह्मणो रूपं, न स पुनरावर्त्तत" इत्यादिश्रुतयो मानम् । यत्त्व"शरीरं वावसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत" इति मुक्तस्य सुखाभाववत्त्ववचनं, तत्प्रपञ्चसुखाभिप्रायम् । ननु मनःशरीराद्यभावात्कथं तत्रानन्दानुभवः । न च तस्यानन्दस्य स्वप्रकाशत्वम् । संसारावस्थायां तादृशस्याननुभवात् । न च तदानीमभिभवाच्च तादृगनुभव इति वाच्यम् । स्वप्रकाशस्याभिभवासंभवादिति चेत् । तस्यानन्दस्या"त्रायं पुरुषः स्वयंज्योति"रिति श्रुतिसिद्धस्वप्रकाशतया ऽऽत्मरूपानन्दानुभवस्य लोकसिद्धकारणान्तरानपेक्षत्वात् । तदुक्तम् ।

नित्यं यच्चात्मचैतन्यमानन्दश्चेष्यते च यः ।

यच्च नित्यविभुत्वादि तेनात्मा नैव मुच्यते ॥

इति । अतो नित्यसुखाभिष्यक्तिर्मुक्तिरित्याहुः ॥

तच्च । "विज्ञातारं केन विजानीयाद्, अस्य सर्वमात्मैवाभूत्केन कं पश्ये" इति च मोक्षकाले ज्ञानाभावप्रतिपादकश्रुतिविशदुत्वात् । आत्मनश्च न विज्ञानसुखादिरूपत्वम् । "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्, स एको ब्रह्मण आनन्द" इति श्रुत्या भेदप्रतीतिः । मम न किमपि सुखं, केवलं दुःखमेवेत्यनुभवात् । "ता एताः प्रजा अहरहर्ब्रह्मलोकं यन्ति अहरहरागच्छन्ती"ति सुषुप्तिमुक्तयोः सादृश्यप्रतिपादकश्रुत्या ऽऽनन्दः आत्मकत्वनिषेधाच्च । सुषुप्त्यवस्थायामानन्दानुभवाभावात् । अतो न नित्यसुखाभिष्यक्तिर्मुक्तिः । तस्मात् प्रपञ्चस्य सर्वथा विलयो मुक्तिः । स च दुःखाभावरूपत्वात् पुरुषार्थः । तेन सुखदुःखोपभोगाभावा मोक्ष इति फलितम् । तथा च श्रुतिः । "प्रियाप्रिये न स्पृशत" इति । न चैवमानन्दश्रुतिविरोधः । "मन आनन्द"मिति श्रुतेर्मनस आनन्दधर्मत्वात्तदानीं "त्वमनस्क"मिति श्रुत्या मनोभावेन "विज्ञातारं केन विजानीया" इति श्रुत्या च तदानीमानन्दानुभवनिषेधात् । "अलं वा अरे इदं विज्ञाना" इति तु शक्तिमात्रपरम् । किं चानन्दप्रियाभाववचनयोर्विरोधे प्रमाणांतरोपपत्तिभ्यामानन्दवचसे दुःखाभावरपरत्वं परिकल्प्य तत्परिहारः । उभयत्रापि सामान्यापादानात् । अत उक्तरीत्यैव विरोधपरिहार इत्यात्यन्तिकदुःखाभाव एव मोक्ष इति । न चैवं सुखस्यापि नानुपादेयत्वमिति पुमर्थत्वम् । मधुविषभोजनदुःखवत्सुखस्यापि बहुतरदुःखानुबद्धत्वेन हेयत्वात् । न चैवमपि वृत्तमानदुःखानां स्वभावेन विरोधिगुणान्तरोत्पत्त्या वा नाशादागन्तूनां प्रतियोग्यभावादतीतानामतीतत्वादेव नाशसंभवाच्च मोक्षः साध्यः स्यादिति वाच्यम् । दुःखहेतुधर्माधर्मोच्छेदस्य पुंव्यापारसाध्यत्वात् । तथाहि । संचितानां प्रारब्धानां चादृष्टानां भोगात्मज्ञाननैमित्तिकप्रायश्चित्तानुष्ठानेन नाशात्काम्यानुष्ठानजन्यानां तदननुष्ठानेनानुत्पादाद्विहितानुष्ठाननिषिद्धाकरणाभ्यां प्रत्यवायापरिहाराच्च । सुखदुःखजनकधर्माधर्मनाशात्पूर्वशरीरनाशे मुक्ते भवति । अत एव ज्ञानकर्मणोः समुच्चयेन जनकता । ज्ञानेन संचितानामुत्पन्नधर्माधर्माणां नाशः । नित्यकर्मभिश्च तदनुत्पत्तिः । अन्यथा नित्याकरणजन्यप्रत्यवायेन शरीरोत्पत्तिप्रज्ञात् । तस्मादुभयोरपि शरीरोत्पत्त्यभावसंपादकतया मोक्षजनकता । प्रारब्धकर्मणां तु न कर्मभिर्न ज्ञानेन नाशः । किं तु भोगेनेति । न च

"ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते ऽर्जुन"

इति ज्ञानस्यैव शरीरोत्पत्त्यभावसंपादकतया मोक्षजनकत्वमस्तु, किं कर्मणेति वाच्यम् । ज्ञानवतोपि विहिताननुष्ठाननिषिद्धाकरणाभ्यां प्रत्यवायोत्पत्तेः । तेन ज्ञानकर्मणोः सम्-

ज्वयेन जनकत्वम् । तत्राप्युपनिषज्जन्यात्मज्ञानं दृष्टोपयोगि-
त्वात् कर्तव्यम् । उपासनात्मकं तु दृष्टोपयोगाभावात् “सर्वान्का-
मानवाप्नोति, न स पुनरावर्त्तते” इत्यादिवाक्यशेषाच्चाभ्युदय-
फलकं निःश्रेयसफलकं चेति विवेकः । अतः सिद्धे ज्ञानकर्मस-
मुच्चय इति संक्षेपः ॥ तदुक्तम्

“सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा

सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मवर्त्येष वेति” ।

“स्वस्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥

तमभ्यर्च्य तं ज्ञात्वेत्यर्थः ।

तस्मात्तत्प्राप्तये यत्नः कर्त्तव्यः पण्डितैर्नरैः ।

तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महामते ॥

उभाभ्यामिव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः ।

तथैव ज्ञानकर्मभ्यां प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतम्” ॥

इति ब्रह्मप्राप्तिर्मुक्तिरिति जीर्णोः ॥

नव्यास्तु “तमेव विदित्वा ऽतिमृत्युमेति, नान्यः पन्था
विद्यते अयनाये”ति श्रुत्या “न कर्मणा न प्रजये”ति श्रुत्या च
मोक्षे ज्ञानातिरिक्तसाधननिषेधात् तीर्थज्ञानमहादानकाशीम-
रणादिकर्मणां ज्ञानद्वारैव मोक्षजनकत्वाच्च ज्ञानमेव साक्षा-
न्मोक्षजनकम् । कर्म तु ज्ञानजनकान्तःकरणशुद्धिजनकम् । न
च तमेवेत्यात्मातिरिक्तविषयकज्ञानस्य मोक्षजनकत्वपरिसं-
ख्येति वाच्यम् । ज्ञानस्य मोक्षजनकत्वेन नियतप्राप्त्यभावात्प-
रिसंख्यानपपत्तेः । वाक्यान्तरप्राप्तिपरिसंख्यायां तत्तद्वाक्यानां
नान्यः पन्थेति निषेधस्य चानुपपत्तिः । एतेनोपनिषज्जन्यज्ञा-
नातिरिक्तभाषाश्रय्यादिजन्यज्ञानपरिसंख्येति परास्तम् । अध्य-
यनविधिनैव तत्सिद्धेः । न चैवमुपनिषदध्ययनजन्यतत्त्वज्ञान-
स्य त्रैवर्णिकेष्वेव संभाषाच्छूद्रादीनां मुक्तिर्न स्यादिति वा-
च्यम् । तेषामपि “आवयेच्छतुरो वर्णानि”ति पुराणश्रवणवि-
धिना तज्जन्यार्थज्ञानसत्त्वान्मुक्तिसिद्धेः । अतो ऽयं ज्ञानस्य मो-
क्षसाधनत्वविधिः । नान्यः पन्थेति तदतिरिक्तकर्मणः साक्षा-
त्साधनत्वनिषेधः । “न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्विंशतिरि-
त्येव ब्रूया”दिति वत् । एतन्निषेधवशादेव कर्मणां मोक्षसाधन-
त्वबोधकश्रुतयः परंपरासाधनत्वपराः । अत एव “अविद्यया
मृत्युं तीत्वा विद्यया ऽमृतमश्नुते” इति श्रुतेरविद्यारूपकर्मणो
मृत्युतरणशब्दलक्षितज्ञाननाशस्यात्मज्ञानद्वारकत्वबोधकश्रुति-
रपि संगच्छते । न कर्मणोत्थादिश्रुतिरपि परंपरया मोक्षसा-
धने संन्याससाहस्यनिषेधनद्वारा संन्यासप्राप्त्यस्यबोधिका क-
र्मणां परंपरया साधनत्वं बोधयति । न साक्षात् । एवं “तमेव
वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यजेन दानेन तपसा

नाशकेने”ति श्रुतिरपि कर्मणां ज्ञानार्थत्वमेव बोधयति । न
साक्षान्मोक्षार्थत्वमिति । न चैवं ज्ञानेन संचितकर्मविनाशेपि
शरीरजनकनित्याकरणजन्यार्थविनाशयोगान्मोक्षो न स्या-
दिति वाच्यम् । तस्य संचितविनाशकत्ववदधर्मानुत्पादकत्व-
स्याप्यङ्गीकारात् । उत्पन्ननाशङ्गीकाराद्वा । न चैवं वेदान्ता-
ध्ययनजन्यतत्त्वज्ञानोत्तरं मुक्तिः स्यादिति वाच्यम् । प्रारब्धस्य
प्रतिबन्धकत्वात् । न चैवं संचितानां प्रायश्चित्तेन प्रारब्धानां
भोगेन नाशाक्षित्यकर्मभित्तानुत्पादासत्त्वज्ञानस्यानुपयोग
इति वाच्यम् । सुखभोगयोग्यदेहजनकधर्मविनाशद्वारा तस्य
मोक्षोपयोगित्वादिति जीर्णोः ॥

अन्यं तु तत्त्वज्ञानस्य संचितनाशकत्ववत् प्रारब्धनाशकत्व-
मपि । तत्त्वज्ञानव्यक्तविशेषस्यैव मोक्षजनकतया तदुत्तरमेव
मुक्तिः । जीवन्मुक्तादिव्यवहारस्तु शरीररूपदुःखसत्त्वेन बाधाद्
भाक्त इत्याहुः ॥

इति मीमांसकश्रीगागाभट्टकृतभाट्टचिन्तामणायनुमाननि-
रूपणम् ॥

॥ अथ बालभारतस्य ॥

॥ चतुर्थः सर्गः ॥

केशान्तर्भूतजीमूतविद्युद्वीथेष पिङ्गुरम् ।
जटाञ्जलं घहनं व्यासः पायादवतरो हरेः ॥ १ ॥
अथो जयद्रथो भेके भवदनाभयः क्षयम् ।
इत्युचे कौरवस्तूर्णमर्णः पूर्णवयो गुरुम् ॥ २ ॥
अथ रुक्मरथः स्माह संनाहं नाहमाहवे ।
अद्य त्यजामि यामिन्यामप्यहत्वा तवाहितान् ॥ ३ ॥
एवमुक्तवति द्रोणे रोषशोयेक्षणाः क्षणात् ।
अस्तेऽपि सूरौ शूरेन्द्रा युद्धायेव दधाविरे ॥ ४ ॥
निशाचराणां तमसां भियेव दिवसस्तदा ।
रक्षोविषसं शिश्राय कायकान्त्या जग्मिध्वजम् ॥ ५ ॥
हता द्रोणदुषा नादैः पलादाः प्रधनोत्सवे ।
किरीटिकेतनकपेर्बृत्कारैर्दूरमपसन् ॥ ६ ॥
हनूमतारबूत्कारप्रतिशब्द इवोद्भूतः ।
भीमास्यकन्दरान्नादस्तदाभूदरिक्मपनः ॥ ७ ॥
ततो युयुधिरे वीरा रुधिरं परिप्लुताः ।
निर्नाथे रुचिनाथस्य रुचिपूरैरिवाग्निताः ॥ ८ ॥
तदोच्छलद्विर्वीराणां बाणैर्विदुमिवाम्बरम् ।
तारकच्छद्गुना छिद्रपूरितं परितोऽप्यभूत् ॥ ९ ॥

तदाच्छादितभूचक्रतमः समुदयच्छलात् ।
 क्रुध्यद्वेन्दुस्वेदामिस्तुटित्वेवापतन्नभः ॥ १० ॥
 चक्षुः श्रोत्रगरोत्कृतेः शिविमुख्यनृपाननेः ।
 क्व गतोऽर्क इति ज्ञातुमञ्जुरिव गतं दिवि ॥ ११ ॥
 सामीरिमुष्टिपिष्टाङ्गकलिङ्गकामाभृदङ्गजात् ।
 शुभाय्यस्थीनि भोक्तव्यपुण्यानीवामितोऽपतन् ॥ १२ ॥
 कालवेतालिककृते व्यञ्जनानीव कुर्वता ।
 चक्रे विराटसूदेन कलिङ्गकुलकर्तनम् ॥ १३ ॥
 जयरातधुवो वीरि तेजस्तारो व्यपातयत् ।
 भीमः कुहूनिशारम्भ इवाकर्कशनीकरो ॥ १४ ॥
 निरन्तरालं पिहिते कर्णे सामीरिसायकेः ।
 जतः कोरववाहिन्यां कोऽप्यभूदद्रुतः स्वनः ॥ १५ ॥
 हसन् बलिद्विषं भीमस्तद्रा दुःकर्णदुर्मदो ।
 त्वत्सुतो सरथो राजन् पदा हत्वाचिपत् चितो ॥ १६ ॥
 सोमदत्तसुतं भूरिगवसः सोदरं शलम् ।
 उपाचकार शेनेयः समरक्रतुदीक्षितः ॥ १७ ॥
 परिपेतुः सपत्नेषु रजनद्धाः सहस्रशः ।
 द्रोहिवाहास्तमस्विन्यां संध्यादीषा इवामितः ॥ १८ ॥
 वक्रज्वालातडिकूरो घोरघोषो घटोत्कचः ।
 जगद्रोहाम्बुद इव द्रोहिं रुद्रमिवादधत् ॥ १९ ॥
 व्यामायमापतद्रुमेच्छित्त्वैकं चक्रमाशुगेः ।
 द्रोहिस्तच्छौर्यसूर्यस्य बभञ्जोज्वागरां गतिम् ॥ २० ॥
 राक्षसाघोहिणीं भीमां भेमेर्मायाविमोहिनीम् ।
 द्रोहिरद्रावयद्गानुस्तमो रौद्रं तमीमिव ॥ २१ ॥
 पीतानि वीरतेजांसि मुखज्वालाभिषाद्वमन् ।
 नदन्नञ्जनपर्वोद्य द्रोहिना तत्सुतो हतः ॥ २२ ॥
 द्रोहिर्दुपदवानष्टो कुन्तिमोक्षसुतान् दध ।
 निहत्याष्टादशदीपदीप्रकीर्तिभरोऽभवत् ॥ २३ ॥
 रक्षांशुधोतास्तद्रजधूता वीरालिमौलयः ।
 तेनुस्तमस्यवस्कन्दं मानुभृत्या इवाम्वरे ॥ २४ ॥
 नद्रानिष्पिष्टाङ्गीकरोहिभृन्मस्तकोत्थितेः ।
 रजरेभाजि भीमस्य प्रतापाम्भो स्फुलिङ्गता ॥ २५ ॥
 प्रमाथी विरजा नागदत्तो दृढरथाङ्गयः ।
 वीरबाहुरयोबाहुः सुहस्तसुदृढावपि ॥ २६ ॥

कर्णेनामः कुयवशायी दधेति तव सूनवः ।
 भीमेन चक्रिरे क्षिप्रं चुरोः क्षिप्रमौलयः ॥ २७ ॥
 युग्मम् ।
 तदा तेषां क्षयं राजन् युगपद्गमनोद्गतेः ।
 शिरोमिः स्मारयांचक्रे सुराणां रामचक्रमः ॥ २८ ॥
 क्षिप्राः खे स्य भीमेन दीपाः खोबलमौलयः ।
 तत्स्वेदाधृष्टप्रक्षिप्तमवडलुनिभा वभुः ॥ २९ ॥
 दिव्यास्तदीप्तिविचस्ततमाः समरदम्बरः ।
 द्रोहधर्मजयोर्वीरैर्दृष्टः स्पृष्टः कुतूहलात् ॥ ३० ॥
 चक्षुः श्रोत्रमुवां कारुण्यकुले सकले बले ।
 दीनबाधि नृपेऽवोचन्मुञ्जुश्चेरिषून् वृषः ॥ ३१ ॥
 मा मेवीरेव विद्वेषिषेभारोऽस्ति भूष मे ।
 चक्षुः ते रोचये राज्यं मोचये नरतां नरात् ॥ ३२ ॥
 इदं कर्णे वदत्युचे कृपः किं नोयहादिषु ।
 न सूनसुत दृष्टोऽसि शक्त्या युध्यस्व गर्व मा ॥ ३३ ॥
 चक्षुः क्रुद्धोऽभ्यधात् कर्णः कृपाचार्यं कृपावधान् ।
 वदस्वदो यदि पुनस्तच्छेद्या रसना पुनः ॥ ३४ ॥
 ततः स्फीतोयदृग् द्रोहिर्मातुलाक्षेपकोपनः ।
 रेरे किं वदसीत्युक्ता कीर्त्तयिषिः कर्णेमादधत् ॥ ३५ ॥
 कर्णोऽप्यभ्युद्ययो सासी दासीकृतयमाविमो ।
 मध्यमेत्य कृपाचार्यनृपाभ्यां क्षमितो द्रुतम् ॥ ३६ ॥
 कालेरिवाद्य निघ्नद्विः कर्णेद्रोहिषुयोधनेः ।
 चासन् परेषु मर्त्यव्यग्रियमावृणोक्तयः ॥ ३७ ॥
 मोर्वी चार्जुनचापस्य सेना च कुरुभूपतेः ।
 प्रवदुमुष्टिर्वेगेन कर्णेमूलमुपाविशत् ॥ ३८ ॥
 रथे मनोरथे बाध भग्नो फाल्गुनमार्गवेः ।
 गन्ता तपस्वितां कर्णः कृपाचार्यमुपाश्रयत् ॥ ३९ ॥
 द्रोहिर्ध्वस्तद्रुपदजगत्सुहृन्निर्करोद्गमेः ।
 तमः क्रुद्धात्कुलं दूरकृष्टजिह्वमिवेक्ष्यत ॥ ४० ॥
 धार्मिस्तु भीमवीभत्सुपारिषाश्वद्वयान्वितः ।
 कोरवेन्द्रबलवासनाटकेकनटोऽभवत् ॥ ४१ ॥
 मदाबलिप्रमालानस्तम्भं संरम्भकुम्भिनः ।
 सात्यकिर्मतदनीव सोमदत्तमपातयत् ॥ ४२ ॥
 संहरन्ती प्रजाः पार्थद्रोहदिव्यास्तदीपिता ।

सा राशिः सुदुस्त्राग्निः कालराशिर्विशोदभूत् ॥ ४३ ॥
 पञ्चदश्याशुगरदेः पञ्चपूगेकपूर्वादिनि ।
 यमस्यास्ये रणे रक्तं ताम्बूलाम्बुतदा बभौ ॥ ४४ ॥
 घोरे तमसि वीरेन्द्रा बभूवैः समीपगेः ।
 कर्वात्थेरन्तराध्यातजोधवद्वयङ्कुरैरिव ॥ ४५ ॥
 तमोऽपि विद्वंशूरवां वायोः शोषितनिर्मेराः ।
 दथो क्षतततीहृद्यद्वीप्रिदीपावलिच्छलात् ॥ ४६ ॥
 रक्षातिरेके वीराणां श्यामाभिर्भस्मिस्ततः ।
 क्षात् तमश्चपेटाभिरिवापात्यन्त दीपकाः ॥ ४७ ॥
 देत्यात्मानं कुरुपतिं देवात्मा धर्मजः स्वयम् ।
 निशाबलिष्ठमपि यज्जिगायाभूत् तददुत्तम् ॥ ४८ ॥
 प्रजाः कवलयन् कर्वा यासस्यं नकुलानुजम् ।
 कृती मातृवचः स्मृत्वा विप्रं तार्क्ष्यं इवामुचत् ॥ ४९ ॥
 रक्षी तटस्थशौर्यशौच्यैः क्रतुजोऽकृत ।
 द्रुमत्सेनादिभूपालकपालैः स्युष्टां भुवम् ॥ ५० ॥
 आच्छादि द्रोणकृषाभ्यां क्षितिः क्षितिभुजां मुखेः ।
 लोकान्तरं व्रजद्विस्तोर्विमुक्ता वारिचैरिव ॥ ५१ ॥
 धृष्टद्युम्नादिवीरेन्द्रविद्रावणभवं ययः ।
 कर्वा चन्द्रयति स्नानमाननाग्नेर्विरोधिनाम् ॥ ५२ ॥
 भ्रातृवैहात् कृतान्तस्य दंष्ट्रास्त्रिव चिनीकृतेः ।
 शरैः सेनां जयाशां च पार्थानां चिच्छिदेऽर्कजः ॥ ५३ ॥
 रक्तचिपमहाचापः सेन्द्रचाप इवाचलः ।
 कृष्णेरितो महाकायस्ततस्तं भेमिराद्रवत् ॥ ५४ ॥
 ज्वालाभिर्जोठरोदयसप्रार्चिर्जातजन्मभिः ।
 दृष्ट्वासाकर्णवक्त्रेभ्यो निर्दन्तीभिर्भयंकरः ॥ ५५ ॥
 स्फारस्फुलिङ्गभृत्पिङ्गुश्मश्रुभूमूर्धजोच्चयः ।
 द्रावानलप्रदीपावयङ्गुः शैल इवोच्चैः ॥ ५६ ॥
 मूर्त्यैव संहरन् भीडन् मूरान् दृष्ट्येव पातयन् ।
 खेडयेव क्षिपन् वीरान् स कर्वा सायकैः व्यधात् ॥ ५७ ॥
 चिभिर्विशेषकम् ।
 ततः प्रतोलीतुल्यास्यस्तुङ्गदीर्घो निशाचरः ।
 कर्वा मन्तर्यामास प्राकारवदलंबलः ॥ ५८ ॥
 ततो घटोत्कचः प्रेक्ष्य जटासुरकुलं पुरः ।
 क्षतुर्हस्तशतीमाचरत्तस्यस्तमयोधयत् ॥ ५९ ॥

स्फूर्जदुजो महाकायो द्वावुयमिषुष्टिमिः ।
 मायिनो तावयुध्येतां प्रेक्ष्यतो नगाविव ॥ ६० ॥
 रथाद्वयमथापत्य भेमिर्दृढमपीडयत् ।
 भुजोरसा रसाद्रीदृग्युद्धबन्धुमलंबलम् ॥ ६१ ॥
 पीडितायास्तदङ्गोर्वाः शोषेभ्यो मारुतेः सह ।
 तेजोऽम्बुखगुह्यैः कीलारक्तशब्दैर्विनिर्गतम् ॥ ६२ ॥
 भेमिस्तन्मोलिमुन्मूल्य गत्वा दुर्योधनं जगो ।
 इत्थं कर्वाशरोऽप्याशु दर्शयाम्येष पश्य माम् ॥ ६३ ॥
 इत्युक्त्वा कर्वाभेत्यातिस्वराकूत्कारभीषवः ।
 अपूरयच्छरस्तम्भेस्तम्भेरिव महारथः ॥ ६४ ॥
 निष्क्रम्यः कम्पयन्नेष्टुं निश्चलश्चालयन् भुवम् ।
 निर्व्यथो व्यचयन् मोर्वोकावहेः कर्वाऽपि तं व्यधात् ॥ ६५ ॥
 भेमेस्वक्तं सहस्रारं सहस्रांशुपद्मासकृत् ।
 ज्वलद्गोक्षि शरैः साधु सहस्रांशुसुतोऽच्छिदत् ॥ ६६ ॥
 अथ द्युपद्यमाविश्य सरथः सेव पार्थभूः ।
 हिंस्रः प्राणिसहस्राणि भूत्वा भूत्वापिषद् द्विषः ॥ ६७ ॥
 जज्वालोर्वी शिखिज्वालैर्द्यौर्भवर्ष शिलोच्चयेः ।
 दिशोऽमुञ्चन् राक्षसोच्चान् द्विदसेन्ये भेमिमायया ॥ ६८ ॥
 दिव्याग्नेबाध तां मायां हत्वाकिं कर्वासेः शरैः ।
 क्षिपन् राक्षसलक्षानि दिद्युते रामविक्रमः ॥ ६९ ॥
 या रुद्रेख स्वयं चक्रे सा चक्रोरष्टभिर्वृता ।
 भेमिर्क्षिप्राशनिः शीर्षरथमाधिरक्षि व्यधात् ॥ ७० ॥
 ततः कर्वाशरक्षुण्णस्यन्दनः पिशिताशनः ।
 खमुत्पपात तरसा पक्षीव क्षीयपञ्चुरः ॥ ७१ ॥
 मायाविनममायेन भूमिष्ठेन रथस्थितम् ।
 प्रयुध्यमानं भीमेन पलादेन्द्रमलायुधम् ॥ ७२ ॥
 वकस्य रक्षसो मिषममिषघ्नो घटोत्कचः ।
 तदा प्रदारिताशभिः खेडाभिः संमुखं व्यधात् ॥ ७३ ॥
 युग्मम् ।
 तादृक्प्रतिभटालाभचरुकरुद्विचरिहोः ।
 तयोर्महाप्रहारोऽभूत् कृतान्तभुजयोरिव ॥ ७४ ॥
 विशीर्षेणि मिथोघातध्वानेर्व्यामस्ययोस्तयोः ।
 गिरिश्काख्यपि तदा भीतानीव भुवं ययुः ॥ ७५ ॥
 भेमिकृतमव द्वेविमुवडमुज्ज्वलकुण्डलम् ।

दिवः पवित्रलम्पसद्वयो गिरिरिवापतत् ॥ ७६ ॥
 इत्थं पार्थिवद्विज्यां मृदन्तमद्य पार्थिवान् ।
 पुनर्विरघ्याधिरासं हेऽहम्बोऽविशदम्बरम् ॥ ७७ ॥
 स दशापि दिवो ह्वादेऽहोदेवोक्तिमयीः सृजन् ।
 ववर्ष राक्षसो वृषविषभृश्रावपावकोः ॥ ७८ ॥
 ततः पदे पदे शुष्यद् दिवो सर्वोसु तद्वलम् ।
 भिन्नपालिस्थलशिरः सरोजलमिषद्वयत् ॥ ७९ ॥
 शिष्यिर्गुह्यदृष्टमूमेव केचित् केचिदहो पुनः ।
 प्राविशश्वाशु हस्त्यश्वशयशेलमहागुहाः ॥ ८० ॥
 विपरोतास्त्वृष्ट्याभेस्ततः शरभरेर्भभः ।
 सूरजः पूरयामास सद्गुह्यदृष्टस्रवत्सर्मभिः ॥ ८१ ॥
 आर्कः शरा दुमा भेमेर्मिषः संघट्टवानलाः ।
 ज्वलन्तः प्रपतन्तोऽद्य प्रकृष्टाये भियेऽभवन् ॥ ८२ ॥
 बलाशनबलाधीशः संरब्धोऽद्य ववर्ष सः ।
 कपाटसंधिघटाभिः सर्वाभिः शस्त्रजातिभिः ॥ ८३ ॥
 प्रच्छिन्नभिन्नदीर्घाङ्गः क्रियासमभिहारतः ।
 हाहेत्येवध्वनिमयस्तदावनि समूचयः ॥ ८४ ॥
 मुहुःकिलकिलारावं चक्रे दिवि सुदारुणम् ।
 मुहुर्नर्त काष्ठासु ज्वलद्रोमावलीमुखः ॥ ८५ ॥
 ससादि सालंकरं हस्त्यश्वमगिलन्मुहुः ।
 यपो तहागतुल्याभ्यां प्रसृतिभ्यामसृङ्मुहुः ॥ ८६ ॥
 इति नक्तंचरो नक्तं चरन् समहरत्सुमः ।
 दर्शनेनेव रौद्रेण मुधा येतेऽस्तजातिभिः ॥ ८७ ॥
 स्वस्तीत्युक्ताश्च यातेषु दिवः सिद्धसुरारिषु ।
 क्षीयमाणासु सेनासु व्याकुलेषु जगत्स्वपि ॥ ८८ ॥
 अहो गजेषु बाह्यानां बाहेषु भुजवाहिनाम् ।
 भुजवाहिषु बाह्यघ्नीणां तलमिच्छत्सु संश्रयम् ॥ ८९ ॥
 कौरवाः करिष्यटाभिहनमाङ्गेकरिष्यः ।
 इत्थं युद्धरसाधीनं दीनास्याः कर्षेमूर्धरे ॥ ९० ॥
 चिमिर्विशेषकम् ।
 अधुनाप्यमुनास्मासु कृतासुषु वृष त्वया ।
 शतया निघात्यः कस्यार्षे पार्थो जम्बवद्वनया ॥ ९१ ॥
 इत्याकर्म्यमुषत् कर्षेस्तदस्त्रं वासवं ज्वलत् ।
 सुसंकटाय कस्मेचित्त्रिभ्रानमिव रचितम् ॥ ९२ ॥

मायास्तस्य पलादस्य मायास्थानं विदार्य कृतम् ।
 घ्नती तमोऽपि तन्मिषं सा शक्तिस्त्रिदिवं ययो ॥ ९३ ॥
 विपन्नोऽपि हितं स्वेषां परेषामहितं सृजन् ।
 संवहार महारक्षोविभुरक्षोद्विषीं पतन् ॥ ९४ ॥
 पतिते तत्र धीरेन्द्रे कौरवा ननृतुर्मुदा ।
 कृष्णोऽपि जगदात्मत्वं ज्ञापयन्नैव नृतवान् ॥ ९५ ॥
 विष्वक्सेन विषादेऽपि कृत्ये नृत्येन भासि किम् ।
 इत्येन्द्रया तदा पृष्ठो नृत्यन्नेवाभ्यधात् प्रभुः ॥ ९६ ॥
 तेजोमयवपुः कर्षः कुङ्कुमां जीवितं परम् ।
 शक्तिर्वासवदत्तयेमभूत् तस्यापि जीवितम् ॥ ९७ ॥
 न त्वत्सूनुरघानीति हसन्तीषांशुभिर्मुदा ।
 सैकपुंघातिनी शक्तिर्भेमिं हत्वा हरिं म्रिता ॥ ९८ ॥
 गतायां चिदिवं तस्यां मृतानेतान् न वेत्सि किम् ।
 योऽत्यायाति मुखेऽमीषां श्वासः कोटरवायुवत् ॥ ९९ ॥
 पार्थः पात्योऽद्य शन्येति कौरवेः शिञ्जितोऽन्वहम् ।
 तद्वत्तद्विषस्मार युधि मन्मोहितो वृषः ॥ १०० ॥
 एकलव्यजरासंधिशिशुपालादयो मया ।
 दुर्जेया अघ्निर्युत्तया मत्वेतत् प्रधानं पुरा ॥ १०१ ॥
 मत्संसाधितदुःसाधमित्येतद्वैरिमण्डलम् ।
 अस्तास्तत्त्वक्पुटस्तोमं नालिकेरमिवाहर ॥ १०२ ॥
 इत्युक्ते शेरिषा सर्वे भूपभीमार्जुनादयः ।
 शोकाग्निं युधि रोषाग्नीकृत्य धीरा दधाविरे ॥ १०३ ॥
 युध्यस्व धर्मान्मा क्रुध्य चतुर्थेऽङ्घ्रि जयस्तव ।
 इत्यादिशत् तदा व्यासः सप्तदृष्टो युधिष्ठिरम् ॥ १०४ ॥
 अथोऽये तमसि स्वेहातुल्यकालं मिथः शराः ।
 पेतुर्वक्रोदरेष्वेव योथानां शङ्खवेधिनाम् ॥ १०५ ॥
 ध्वान्तेष्वेषु सैन्याङ्गं दीप दीपं मक्षित्विषा ।
 द्विष्ट्वावा विव्यधुः कालमस्यायेव दर्शितम् ॥ १०६ ॥
 उत्पपातेव नाराचेर्नर्तनैवासिभिस्तदा ।
 निशीघ्रे योवनोन्मत्तं ननर्देव द्विपैस्तमः ॥ १०७ ॥
 इत्थं चिरप्रहारेण भूभृतस्तेऽपि संश्रमः ।
 स्यान्न येषां शमांशोऽपि साविशेलधराधृतौ ॥ १०८ ॥
 अश्वान्तः कदवाक्कान्तमगाः संक्रन्दनात्मजः ।
 तदा चक्ष्यो कृती वीरान् स्रवं विमय्यतामिति ॥ १०९ ॥

ततः शार्धं प्रशंसन्तस्ते दुःखोच्छेददेवतम् ।
 निद्रो हरिकरिस्कन्धस्थिता एव सिधेचिरे ॥ ११० ॥
 रेवतुर्धुदुसंगद्धे ते सेने स्वापनिश्चले ।
 यमोक्त्वाश्चिचवन्नानारकभूषांशुवर्षके ॥ १११ ॥
 अथोद्यो यशो सुप्रान् करैरमृतवर्षिभिः ।
 स्पृशन्निव प्रहारान् कुलवीरान् सहानुगेः ॥ ११२ ॥
 खड्गमूर्तेर्विधोर्विम्बे रक्तकुल्यासु दिद्युते ।
 कृतेरिव तनूखड्गेः कुलव्यसनसंयति ॥ ११३ ॥
 अथ द्विजेश्वरकरक्रीडाकलितशान्तिके ।
 विद्यद्वाक्त्रि विवेशार्कः कुर्वन् वसुमयीं महीम् ॥ ११४ ॥
 गुरुः कुहनरेन्द्रेण वाक्शल्यैः शल्यितस्ततः ।
 क्रुद्धो विद्याध दिव्यास्त्रैरनस्त्रकुशलानपि ॥ ११५ ॥
 संपरायपरायते यत्ते रिपुचमूचये ।
 अकार कदम्बं प्रातः कृतान्तरदनं गुरुः ॥ ११६ ॥
 किमकालक्षयोतालं भालवक्षुस्त्रिचक्षुषः ।
 द्रोणपण्डितले प्रायः प्राणिनश्चिन्तयेऽभ्ययात् ॥ ११७ ॥
 इत्युत्कामरुडलोचरुडकावडयस्तप्रजाव्रजम् ।
 दीपं निहृप्य तद्वापं खेचराः प्रोचिरे भयात् ॥ ११८ ॥
 युग्मम् ।
 पतत्सु द्रोणबाणेषु चर्मचर्मभभेदिषु ।
 रक्ताब्धिमज्जनैरेव वज्रमं विदधुर्बुधाः ॥ ११९ ॥
 क्षिप्रेर्दुपदपुषाणामिन्दुवृन्दैरिवाननेः ।
 द्रोणश्चकार रक्तोदं तदा कालोदजित्वरम् ॥ १२० ॥
 द्रोणेऽस्मिन्नचले क्रुप्रप्रचण्डप्रहती ततः ।
 विराटदुपदो शौर्यद्विपदन्तो निपेततुः ॥ १२१ ॥
 धार्मिन्तेजोयशःसूर्यशशितुल्ययज्ञसृशो ।
 क्षुरप्रलूनो तन्मोली राहुयुग्मं गुरुर्व्याधात् ॥ १२२ ॥
 आद्रवन्तो गुरुं भीमधृष्टद्युम्नादयस्तदा ।
 गजेरिव गजाः कर्षश्कुन्याद्येर्धुता युधि ॥ १२३ ॥
 रजःकालरचन्ययो मितस्त्वर्बलाम्बुधिः ।
 भूयिष्ठभैरवरवः अयस्तपाद्रुतोऽभवत् ॥ १२४ ॥
 मित्रेभकुम्भनिर्मुक्तमुक्तासिकतिलास्ततः ।
 तप प्रसन्नुरसोद्यमन्त्यः पलपङ्किलाः ॥ १२५ ॥

१ काल-इति पा० ।

सप्रलोकतमांसीव प्रगेऽर्कः प्रलये पुनः ।
 सप्रार्थवानिधोर्वाग्निर्द्रोणः सप्रार्दयन्मूः ॥ १२६ ॥
 लघे कृष्णोऽद्य कौन्तेया न जेजोऽसौ धृतायुधः ।
 अस्त्रं सुतमृतिश्रुत्या त्यजेन्नीत्या क्रियेत सा ॥ १२७ ॥
 इत्याकथ्यार्जुने कथौ पिधायाधोमुखे स्थिते ।
 कथंचिदभ्युपगमान्मूके भीमेन भूपते ॥ १२८ ॥
 आलभ्य मालवपतेरश्वत्थामामिधं द्विपम् ।
 अश्वत्थामा हत इति प्रोच्येकचे वृकोदरः ॥ १२९ ॥
 लज्जामज्जन्मुखाद्रीमाद्रुहः श्रुत्वेदमप्रियम् ।
 जामन्नजेयतां सूनोस्तदश्रुद्धाय युद्धवान् ॥ १३० ॥
 वीरान् वष्टिसहस्रीं स पाञ्चालान् हन्तुमुद्यतान् ।
 जघान कपिलः कोऽपि सगरस्य सुतानिव ॥ १३१ ॥
 प्रयुतानि प्रवीराणां ब्रह्मास्त्रेणाथ निर्देहन् ।
 चतुर्वर्षशतोऽप्येव युवेव व्यचरतराम् ॥ १३२ ॥
 कर्म कुर्वन्नतिक्रूरं निषिद्धोऽद्य सुरार्षेभिः ।
 भीमोक्तिं शङ्कितोऽपृच्छत् सत्यनिष्ठाद्युधिष्ठिरात् ॥ १३३ ॥
 हरिबाभ्यर्थितो बाठं लोकप्रलयशान्तये ।
 भीमोक्तिं धार्मिरप्युक्त्वा स्वैरं हस्तीत्यभाषत ॥ १३४ ॥
 कृष्णकम्बुस्यनेर्हस्तीत्यनिशम्य नृपोदितम् ।
 शङ्कितः सुतशोकेन लब्धं स्तब्धः स्थितो गुरुः ॥ १३५ ॥
 अस्युशन्तो मृशं भूमिं तं भूपं येऽवहन् हयाः ।
 ते भुव्येत्य तदा चेहर्बद्धपदा इवावडजाः ॥ १३६ ॥
 धृष्टद्युम्नं प्रदीप्रास्त्रं कृष्टजिह्वमिवान्तकम् ।
 जित्वा ततो जघानाशु दशवीरायुतीं गुरुः ॥ १३७ ॥
 इति द्विद्विभयदं भीमः समभ्येत्य तमभ्यधात् ।
 सुते मृतेऽपि विप्रोऽपि पलाद इव हंसि धिक् ॥ १३८ ॥
 इत्याकथ्य विमुच्यास्त्रं दत्तविश्वाभयो गुरुः ।
 योगीन्दुर्दशमद्वारनिष्क्रान्ताधिहपाविशत् ॥ १३९ ॥
 प्रागुक्क्रान्तात्मनस्तस्य नभसोऽस्तरवेरिव ।
 पार्थतः प्रविशेत्कामन्धकार इवाधमः ॥ १४० ॥
 क्रुद्धः पार्थनिषिद्धोऽपि धिक्कृतोऽपि नृपैरयम् ।
 कचेराकृष्ण खड्गेन गुरोर्मूर्धानमच्छिनत् ॥ १४१ ॥
 अस्तेऽद्य कौरवबले किमेतदिति पृच्छतः ।
 द्रोणेराख्यत् कृपः कृत्स्नमाशु दुर्योधनेरितः ॥ १४२ ॥

ततः पितृवधक्रोधी रुद्रांशो भालरोद्रदृक् ।
 अश्वत्थामा दधौ रूपं कल्पान्तायेव भेरवम् ॥ १४३ ॥
 पिबन् करं करेणायं पेषोष्मवासितप्रजम् ।
 ऊचे कोपानलोष्माभेः स्खलद्विर्वाग्भरेर्मुहुः ॥ १४४ ॥
 आश्रयद्विः पितुः कर्णौ मृतं मां हन्त तेरपि ।
 मृत एवास्मि किं ध्यातो यत् केशेर्जगृह्णुर्गुहम् ॥ १४५ ॥
 आजन्म धृतसत्योऽथ धर्मजोऽपि गुरुव्यये ।
 दधौ मृषोक्तिं जीवत्सु विश्वासः क्षत्रियेषु कः ॥ १४६ ॥
 अद्य नारायणास्त्रेण पितृदत्तेन विष्टपम् ।
 असौ करोम्यपाञ्चालमपाण्डवमकेशवम् ॥ १४७ ॥
 इत्युक्त्वा शुचिरादाय प्रकम्पितसुरासुरम् ।
 अस्त्रं नारायणं द्रोणिर्जगर्जोद्धतमूर्धजम् ॥ १४८ ॥
 क्षलमाकुलमालोक्य तन्नादेनेन्द्रनन्दनः ।
 अनुतापपरः क्षमापमूचे भूचेष्टयोत्कटः ॥ १४९ ॥
 राजन्नाजन्मसत्योक्तो त्वयि सप्रत्ययो गुरुः ।
 जघ्ने निरस्तो यदि तत् सद्यः केनेष तत्सुतः ॥ १५० ॥
 धिग् भोगस्पृहयालुत्वं यत्कृते दुष्कृताशयः ।
 शिष्यो वृद्धं गुरुं व्याजत्याजितास्त्रमपातयत् ॥ १५१ ॥
 इति प्रलापिनि क्रुद्धे शतक्रतुसुते ततः ।
 जगाद नादयन्नुर्वो कोपनः पवनात्मजः ॥ १५२ ॥
 क्षत्रियो मुनिवज्जल्पन् नैषि फाल्गुन वल्गुताम् ।
 कः क्रूरारिवधोपाये प्रायो न्यायोचितं चरेत् ॥ १५३ ॥
 किं नाम ध्वनिमुद्रामं कुरुते गुरुनन्दनः ।
 मयि त्वयि च कृष्णे च संपरायपरायणे ॥ १५४ ॥
 इत्युक्तिं भीमसेनस्य गमयन् पूर्वैरङ्गताम् ।
 शतयज्ञसुतं यज्ञसुतः कोपोन्मदोऽवदत् ॥ १५५ ॥
 अनस्तज्ञानपि ब्रह्मबन्धुर्ब्रह्मास्त्रतो हरन् ।
 अधर्मसमरः स्वैरी पितृवैरी मया हतः ॥ १५६ ॥
 भीष्मः पितामहो वृद्धो भगदत्तः पितुः सखा ।
 धर्मैकयोधिनो जल्प क्रया युक्त्या त्वया हतो ॥ १५७ ॥
 इति ब्रुवन्तं पार्थेन धिगित्युक्त्वा कटाक्षितम् ।
 क्रोधाग्निसंभ्रमभ्राम्यच्चक्षुस्तं सात्यकोऽभ्यधात् ॥ १५८ ॥
 धिगस्मान् कुशलाचारानारादाराध्य घातिनम् ।
 स्वस्था भवन्तं हन्तव्यमपि ये मृगयामहे ॥ १५९ ॥

अथैनं पार्थतः प्रोचे केन प्रायगतो हतः ।
 यज्ञैकशीलो यूपाङ्गः पार्थकृतभुजः कृती ॥ १६० ॥
 रे नृशंस दुराचार पुनर्यदि वदस्यदः ।
 तत् त्वां हन्मीति जल्पन्तो मिथस्तौ हन्तुमुद्यतो ॥ १६१ ॥
 कृष्णोत्था तौ च भीमेन वारितौ स्फारितायुधौ ।
 जज्वाल दीप्रदिग्जालमस्त्रं च द्रोणिचालितम् ॥ १६२ ॥
 अथ नारायणास्त्रोत्थैर्व्यथितां विविधायुधैः ।
 सेनां प्रेत्य नरं पश्यन् भूधवान् धार्मिरभ्यधात् ॥ १६३ ॥
 सत्यजित्प्रमुखा येन हता हन्त महारथाः ।
 दुग्धमुग्धमुखो येन सौभद्रश्छलतो हतः ॥ १६४ ॥
 दुर्योधनाय दुर्भेदं दिव्यं यः कवचं ददौ ।
 वधे तस्य गुरोः क्रुध्यन् मध्यस्थोऽभून्मृधेऽर्जुनः ॥ १६५ ॥
 युगम् ।
 स्वस्थस्मै भोः पलायध्वं प्रवेक्ष्याम्येष पावकम् ।
 केन शक्योऽधुना जेतुं कालकल्पः कृपीसुतः ॥ १६६ ॥
 अथोद्वाहुश्चतुर्बाहुश्च प्रज्वलितान् नृपान् ।
 नास्त्रेणानेन दह्यन्ते त्यक्तायुधरथा युधि ॥ १६७ ॥
 इति श्रुत्वाभ्यधाद्रीमो भो भो मा भैष्ट भूमिपाः ।
 हन्म्येष पश्यत द्रोणिं निर्दयं गदयानया ॥ १६८ ॥
 इत्युदीर्यतिगर्जन्तं धाविनं पावनिं पुरः ।
 मूकोऽयमित्युण्हसन् द्रोणिर्बाणैरपूरयत् ॥ १६९ ॥
 अथो रथायुधमुचां मुक्त्वा चक्रं महीभुजाम् ।
 यकीभूयास्त्रकीलालिर्द्विभूमिं भीममासदत् ॥ १७० ॥
 अस्त्रकीलाकलापेन वृत्तो भीमस्तदा बभौ ।
 प्रतापभासुरो भानुरिव कल्पान्तवह्निना ॥ १७१ ॥
 वारुणं मरुतिबाणमस्त्रमेन्द्रिस्तदामुचत् ।
 क्षणान्नारायणास्त्रेण तदप्यफलितं बलात् ॥ १७२ ॥
 अस्त्रेण ताप्यमानोऽपि युध्यमानो वृकोदरः ।
 अभूच्चेतश्चमत्कारकारी दिविषदामपि ॥ १७३ ॥
 मुक्त्वाथ मन्यरहयं रथमेत्यातिरंहसा ।
 यानादाकृष्य कृष्णाभ्यां भीमोऽस्त्रं त्याजितो बलात् ॥ १७४ ॥
 सह पाण्डुचमूदुःखैः सह द्रोणिमनारथैः ।
 सह विश्वोपतापैश्च ततोऽस्त्रं तद्ययौ शमम् ॥ १७५ ॥
 अस्त्रं पुनर्विमुञ्चेति द्रोणिर्दुर्योधनेरितः ।

द्विः प्रयोज्यं न दिव्यास्त्रमित्युक्ताधावदुदुतः ॥ १७६ ॥
 वज्रसारैः शरासारैर्जित्वा सात्यकिपार्षते ।
 भूपं सुदर्शनं निन्ये पौरवं यमपौरताम् ॥ १७७ ॥
 अस्यन्ती धर्मजचमूमनुधावन्नय क्रुधा ।
 रुद्धो धनंजयेनास्त्रमाग्नेयं द्रोणिरक्षिपत् ॥ १७८ ॥
 अस्त्रस्य तस्य कीलाभिः श्लिष्यमाणाश्चमूभटाः ।
 कार्लार्ककरजिह्वाभिर्लिह्यमाना इवावभुः ॥ १७९ ॥
 धूमोर्मिमन्दमार्तण्डदृश्यतारकमण्डलम् ।
 प्रदह्याच्चौहिणीं महुं तदस्त्रं कृष्णमाद्रवत् ॥ १८० ॥
 तत्कीलापटलालीढो कृष्णो प्रधानमूर्धनि ।
 तदा गर्भितनीलाश्महेमताटङ्कतां गतो ॥ १८१ ॥
 अथ पार्थो बभौ क्षिप्रब्रह्मास्त्रशमितानलः ।
 तत्कालदहनोतीर्णोऽसुवर्णवदतिद्युतिः ॥ १८२ ॥
 अपाण्डवामकृत्वापि महीं शान्तेऽस्त्रपावके ।
 दिव्यास्त्राणि तदानिन्दन् द्रोणिर्य्यासमलोकत ॥ १८३ ॥
 रथं मुक्त्वा मुनिं नत्वा ततोऽपृच्छत् कृपीसुतः ।
 विफलत्वं किमस्त्राणि कृष्णयोरगमन् मम ॥ १८४ ॥
 अथोवाच मुनिर्वत्स विद्वि ब्रीहत्सुकेश्वो ।
 निमित्तमानवावेतौ नरनारायणावृणी ॥ १८५ ॥
 तपः षष्ठिसहस्राब्दीं तप्त्वा नारायणो मुनिः ।
 लिङ्गार्चनव्रतः शर्षं सेवित्वा तत्समोऽभवत् ॥ १८६ ॥
 मूर्तिसेवापरः शंभोस्त्वं तु यातस्तदंशताम् ।
 विश्वरूपस्वरूपं हि लिङ्गमङ्गं तु तल्लवः ॥ १८७ ॥
 तन्मा कृथाः पृथासूनृकृष्णयोर्धाम्नि विक्रियाम् ।
 रुद्रांशः सततं रुद्ररूपयोरेकरूपयोः ॥ १८८ ॥
 इत्युक्त्वान्तर्हिते व्यासे द्रोणिर्नत्वा हृदा हरम् ।
 देवरूपो स्वयं कृष्णो शान्तमन्युरमन्यत ॥ १८९ ॥
 ततो विरतसंहारेऽवहारे विहिते नृपेः ।
 अभिसर्पन्निवाग्नायव्यासं वासविरक्षत ॥ १९० ॥
 नत्वाथ पप्रच्छ मुनिं पृथाभू-
 र्दृष्टः पुमान् शूलकरो मयाये ।
 कुरुन् हरन् शूलभवेस्त्रिलोक-
 यासचिजिह्वैरिव कस्त्रिशूलेः ॥ १९१ ॥
 अथाददे वाचमयं मुनीन्द्रः

कृष्णप्रसादेन तव प्रसन्नः ।
 स्वामी स कामी गिरिपुष्पाया ।
 जगत्त्रयीकाननकल्पवृक्षः ॥ १९२ ॥
 तमात्मानमनात्मानं तमीश्वरमनीश्वरम् ।
 पार्थ तं ज्ञानमज्ञानं ध्याय तं प्रियमप्रियम् ॥ १९३ ॥
 इत्थं जगत्पतिजपेरनुगृह्य पार्थ
 याते मुनौ निजनिजं शिविरं प्रविश्य ।
 वीराः शरोरुचिकृप्रदिना दिनान्ते
 चक्रुः कथामवितथां सुभटप्रशासु ॥ १९४ ॥
 भेजे श्रीजिनदत्तसूरिसुगुरोर्हन्मताहस्थितेः
 पादाब्जभरोपमानममरो नाम व्रतीन्द्रः कृती ।
 तद्वाक्कर्मणि बालभारतमहाकाव्ये कविप्रीतिदे
 पीयूषद्रवधाम्नि सप्रममिदं द्रोणस्य पर्वद्रवत् ॥ १९५ ॥
 सगैश्चतुर्भिरप्यचानुश्रुभां द्रोणपर्वणि ।
 अशीतिसंनिकृष्टानि निर्दिष्टानि शतानि षट् ॥ १९६ ॥
 इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते बा-
 लभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के द्रोणपर्वणि पञ्चमदिने
 द्रोणवधो नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ :: :: ॥

॥ अथ बालभारतस्य ॥

॥ कर्णपर्वारम्भः ॥

अगोचरं वागधिदेवताया
 वाचामपि स्वं चरितप्रपञ्चम् ।
 वक्तुं जगतारणकारणेन
 व्यासीभवन् पातु भवो मुरारेः ॥ १ ॥
 पुनः कुरुक्षेत्रनिषण्णनेषः
 सङ्ग्राममुद्रामतमं निरूप्य
 गावल्गणिर्द्रोणवधाकुलाय
 न्यवेदयत् कौरवपुंगवाय ॥ २ ॥
 ततः कृपीसूनुमते कुरुणां
 सेनाधिपत्ये मुदितेन राज्ञा
 कर्णोऽभिषिक्तस्तृणवत् चिलोकीं
 मेने दृशा क्रोधशिखित्विषेव ॥ ३ ॥

स्मरानुकारो मकरक्रमेण
 बलं महद् व्यूह्य तदङ्गराजः ।
 राजन् जगज्जेषपतचिपातः
 प्रकम्पयामास न कस्य चेतः ॥ ४ ॥
 विभूष्य भूमिं हरमूर्तिमर्ध-
 चन्द्रानुकारेण बलेन पार्थः ।
 जज्वाल भालाक्षिपदस्त्रजाल-
 ज्वालाकरालो भयदस्तदये ॥ ५ ॥
 अथास्त्रसंघट्टपरंपराभि-
 श्चूर्णीकृतानां तपनद्युतीनाम् ।
 लेशेरिव व्योमतलं स्फुलिङ्गेः
 शङ्कारयन्तः सुभटाः प्रसभुः ॥ ६ ॥
 पद्मद्वयद्वमापपटुप्रताप-
 स्विद्यज्जयश्रीयुगधर्मनीरेः ।
 इतस्ततोऽपि क्षतजच्छलेन
 काश्मीरमिश्रैरिव भूरभूषि ॥ ७ ॥
 रिपुक्षुरप्रोत्पतितप्रवीर-
 ताटङ्गिषक्रोधनिभाद्विभाते ।
 अभ्युद्गमोऽकारि सकोकयुग्मे-
 रिषाम्बुजेरम्बुजकोकबन्धोः ॥ ८ ॥
 गदाप्रपातोत्पतदस्रबिन्दु-
 सिन्दूरिताशापतिकुम्भिकुम्भः ।
 सामीरिणा मतकरिस्थितेन
 कुलूतराजः सगजोऽपि जघ्ने ॥ ९ ॥
 आच्छादिते रेणुभरेण भानौ
 नभःस्पृशा संयति भानुसूनुः ।
 शरक्षतारिक्षतजोघवृष्ट्या
 निविष्टरेणुं धरणां चकार ॥ १० ॥
 निपात्य संस्रक्कमण्डलानि
 द्वाखण्डमाखण्डलसूनुरस्त्रैः ।
 चकार कोपारुणदृष्टिधाम-
 वृष्टिप्रपञ्चेरिव पूर्यमाणम् ॥ ११ ॥
 पार्थप्रतापप्रहृतो प्रभूत-
 प्रतापयाज्ञार्थमिव प्रयातो ।

भूपो सगर्भो युधि दण्डधारे
 दण्डश्च दण्डद्युतिमण्डलाय ॥ १२ ॥
 पाण्डवो नृपः पाण्डुचमूचलाक्षी-
 चूडामणिः कौरवकालरुद्रः ।
 विश्वाधिकं मन्यतयातिदर्पः
 ससर्प सर्पाधिपबन्धुबाहुः ॥ १३ ॥
 कर्णादिजेतुर्युधि तस्य मोलिं
 द्रोणिक्षुरप्रोत्पतितं पतन्तम् ।
 रत्नप्रभादीप्रदिशं निभाल्य
 भिया न भानो नयनं दधौ कः ॥ १४ ॥
 मोलिं महायुद्धसमुद्धतस्य
 द्विन्वोत्सुकैर्हस्तैश्च बलाधिपस्य ।
 भुवि प्रविष्टं बलिसङ्गिगङ्गा-
 स्नानाय नूनं नकुलस्य काण्डेः ॥ १५ ॥
 स्मरन् गिरं मातुरनातुरात्मा
 कृती कृतारातिजयो जघान ।
 अभ्यागतं वध्यदशां दशाशा-
 विकीर्णकीर्तिर्नकुलं न कर्णः ॥ १६ ॥
 इत्थं मिथः संगरसंगतानां
 चमूचराणां खचरेः शरोधेः ।
 विष्वक्चलत्प्राजनशङ्कयेव
 रथ्या रवेराशु ययुर्नभोऽन्तम् ॥ १७ ॥
 प्रथममहः ।
 कृतावहारे निशि वीरवारे
 प्रातः प्रवृत्ते पुनराहवाय ।
 रराज कर्णः कुरुक्षेत्रकर्ण-
 सुधाधुनीपूरगिरिर्गिरैवम् ॥ १८ ॥
 राजन्नराजन् नयनोत्सवा ये
 भवत्प्रसादाः कृतशशुसादाः ।
 अदोष तेषामनृणो भवामि
 दहामि कामं ज्वलितोऽर्जुनस्य ॥ १९ ॥
 शौर्यास्त्रवीर्यैरधिकोऽस्मि पार्थात्
 स सर्वथा सारथिनाधिको मत् ।
 कृष्णाधिकं सारथिमद्य शल्यं
 यच्छाशु यच्छामि जयप्रियं ते ॥ २० ॥

इत्युक्तिभिस्तस्य मुदा नृपेण
 शल्योऽर्थितस्तद्वथसारथित्वम् ।
 क्रुद्धो जगो विश्वजयक्षमस्य
 ददासि धिक् सूतजसूततां मे ॥ २१ ॥
 नृपोऽथ तं प्रश्रयवानवादी-
 न्मा वीरकोटीर कुरुष्व कोपम् ।
 सारोतराः सारथयो रथिभ्यः
 पथि प्रथिन्नः प्रधनस्य धेयाः ॥ २२ ॥
 ततो हुताशस्य यथा समीरः
 पुरां विपक्षस्य यथा विरञ्चिः ।
 पृथातनूजस्य यथा मुकुन्द-
 स्तथास्य सारथ्यमुरीकुरु त्वम् ॥ २३ ॥
 इत्युक्तिपूर्वेनृपतेः सुधौघ-
 समद्रवैर्मद्रपतिः प्रसन्नः ।
 स्वच्छन्दचारी रविनन्दनस्य
 सूतो भवामीति भृशं बभाषे ॥ २४ ॥
 ततः सितोष्णीषधरोऽङ्गभर्ता
 रथं बलदाश्वमकूजनाथ्यम् ।
 महेन्द्रसूतं भृगुसूनुदत्तं
 तं दन्तिकदाध्वजमारोह ॥ २५ ॥
 कुरुद्वहेषु ध्वनिदीर्घदिक्षु
 धुन्वन् धनुः शल्यमथाह कर्णः ।
 अद्यार्जुनं हन्मि यतो मुरारि-
 स्ततो जयः स्यादिति वाङ्मुधास्तु ॥ २६ ॥
 मयेन्द्रपुत्रेऽथ हते रूपेन्द्रः
 शेषागतायास्त्रिदशास्त्रपङ्केः ।
 लज्जाविनम्राप्यपि दृम्भिरङ्घ्रि-
 गताभिरालोकयतां मुखानि ॥ २७ ॥
 अथाह शल्यः प्रहसन् यदृच्छा-
 प्रलापतः कर्ण न लज्जसे किम् ।
 भोः केन न त्वं स च दृष्टसारो
 गन्धर्वयुद्धे च गवां ग्रहे च ॥ २८ ॥
 द्रष्टासि तेजोऽद्य ममेति शल्यं
 संलाप्य कर्णोऽथ जगाद मृत्यान् ।

संप्रेक्षतां क्वापि जितेन्द्रहृदः
 पार्थस्तदर्थं विशिखा ममेत्काः ॥ २९ ॥
 यो दर्शयत्यर्जुनमद्य तस्मै
 ददामि दामानि रणन्मणीनि ।
 रामास्तुरंगान् करिणः पुराणि
 साराणि यद्वा स्वयमीहते सः ॥ ३० ॥
 उवाच शल्योऽथ हसन्नवैमि
 सत्थीभवत् कर्ण वचस्तवैदम् ।
 यदर्जुनो दर्शयिता स्वयं स्व-
 मिष्टान् ग्रहीता भवतस्ततोऽसून् ॥ ३१ ॥
 स्यर्धो मृधे मा कुरु भर्तृपिण्ड-
 पुष्टोऽद्य राज्यांशभुजार्जुनेन ।
 ह्रसेन हेमाङ्गभुजा गृहस्थो-
 च्छिष्टाशर्नः काक इव द्युयाने ॥ ३२ ॥
 तावन्महान्त्यङ्गमहीभुजंग
 कुरङ्गवत् तुङ्गय रङ्गणानि ।
 मृगेन्द्रवद् यावद्रफल्गुपातं
 न फाल्गुनो वृत्ताति वल्गुतेजाः ॥ ३३ ॥
 क्रुद्धोऽथ कर्णो निजगाद वेद्वि
 तमर्जुनं मां च स वेति तत्त्वात् ।
 शल्योपमैः शल्य किमच शच-
 मिषोपधिस्त्रासयसीष वाक्यैः ॥ ३४ ॥
 वदाथवा स्वैरमगम्यगन्तु-
 रपेयपातुर्यदभक्ष्यभोक्तुः ।
 त्वं मद्रदेशेकनिवेशनस्य
 जनस्य नेतासि शुचिः कुतोऽसि ॥ ३५ ॥
 शल्योऽथ तं ग्राह मुहुः किमित्थं
 मामात्थ नाथोऽसि यदङ्गभूमेः ।
 विक्रेयतानीतकलचपुत्रे-
 स्त्याज्या जनन्योऽपि जनैर्न यच ॥ ३६ ॥
 क्रुधं विधत्सेऽभिहिते हितेऽपि
 वेधेय युध्यस्व तदर्जुनेन ।

१-हृतिः इति पा० ।

उक्तेति शल्यस्त्वरयांचकार
 हरीनरीणां जडयन् मनांसि ॥ ३७ ॥
 महारथानामिषवोऽन्तरिक्षे
 तदा मिथः पातविलूनदेहाः ।
 तेजोमयं प्राप्य शरीरमंशु-
 च्छलेन मन्ये तपनं प्रविष्टाः ॥ ३८ ॥
 संनाहदृङ्मार्गगलललाट-
 स्वेदोदबिन्दुर्दलयन्नथारीन् ।
 अस्मिन् नियत्या निहिते नियोगे
 रुदन्निषादार्शि दयालुरैन्द्रिः ॥ ३९ ॥
 अथावदन्मदनृपोऽङ्गभूषं
 कुतूहलं सूतज पश्य पश्य ।
 लीलालवः संयति योऽर्जुनस्य
 प्राणापहारः स महारथानाम् ॥ ४० ॥
 मृत्यो समासीदति पश्य कर्णे
 कुरुश्रियामुत्कटवार्द्धकानाम् ।
 अपाति दन्तैर्नरकाण्डलून-
 नृपालिमौलिच्युतहारमूर्त्या ॥ ४१ ॥
 पश्येन्द्रिबाणा युधि सप्र सप्ता-
 ष्टाष्ट द्विषः कर्णे निपात्य तुष्टाः ।
 ध्वान्ताविले यान्ति बिलेऽभिरन्तुं
 जयश्रियं चारुतरां गृहीत्वा ॥ ४२ ॥
 इतस्ततः शेलततीस्ततान्
 कोदण्डकोट्येव पुरा पृथुर्यत् ।
 तत् कोतुकं शान्तमगुर्दिगन्तान्
 यद् भूभृतोऽस्मिन् घृतचाप यव ॥ ४३ ॥
 शरत्वरामाहतलुप्रखेद-
 संसुप्रसंसप्रकचक्रवालः ।
 वृषः क्षणादेश बलेषु बलान्
 हरेः सुतोऽयं वद केन सह्यः ॥ ४४ ॥
 अथ क्व यास्यत्यधुना मृधेऽसौ
 दृष्टो मयेत्पुल्लसदंशमुक्ता ।
 कर्णेः शराकीर्णनभा नभस्व-
 त्प्रभाततेरप्यदितावकाशम् ॥ ४५ ॥

शरोत्करैर्कसुतस्य दिक्षु
 भिन्नीभवद्भिः स्खलितेऽपि घाते ।
 आव्यथ्यमाना बलिना भयेन
 वनीष पाण्डुध्वजिनी चकम्पे ॥ ४६ ॥
 काण्डेर्महामण्डपमन्तरिक्षे
 कृत्वायजं भोजयितुं कृतान्तम् ।
 शवाज्जकूटान् पतितातपच-
 पाचे रणे सूरसुतस्ततान् ॥ ४७ ॥
 विद्धा मृधेर्वीषु सहस्ररश्मि-
 सुतेन तेनाशुममण्डलेयै ।
 तदाशुगेर्विव्यधुरात्मभिस्ते
 रोषादिव व्योम्नि सहस्ररश्मिम् ॥ ४८ ॥
 मुहुर्विरथ्य क्रतुनन्दनादीन्
 दशायुतो बाहुभृतां निहत्य ।
 नदन् शरैर्धर्मसुतेन हेमे-
 श्वर्केऽशुमानर्के इवार्कजोऽपि ॥ ४९ ॥
 क्षीणायुधः क्षिप्ररथोऽथ कृत-
 धर्मा क्षताङ्गो हतचक्ररथः ।
 वृषक्षुरप्रेर्विधुरो धरिषी-
 धवोऽथ बोधिच्छदवच्चकम्पे ॥ ५० ॥
 तीक्ष्णांशुमण्येव यमं भुवेव
 जित्वाङ्गभर्तुः पितृपूर्वबन्धू ।
 कोपावनिः पाषनिराशुगेर्यत्
 तदाजयत् तं किमु चिचमच ॥ ५१ ॥
 नन्दोपनन्दो कावची सुपर्वा
 पाशी धनुर्याहमहाभुजो च ।
 निर्वृन्ददीर्घात्मकसंनिषङ्गि-
 क्राथा जरासंध इति प्रतीताः ॥ ५२ ॥
 सुतास्तव द्वादश जघिरेऽमी
 राजन्नथाजो पवनात्मजेन ।
 सूर्या इव द्वादश तत्प्रतापा-
 स्ततः कुरुणामदिशन् युगान्तम् ॥ ५३ ॥
 युगम् ।
 तत्कार्मुकद्वादशतूर्ययोष-

नान्द्यन्तदीपः पवनस्य सूनुः ।
 रेजे यशोनाट्यनटो हतेभ-
 कुम्भोत्थमुक्ताततिमुष्टिपुष्पः ॥ ५४ ॥
 मुक्ताफलेर्मासुतिदारितानां
 कुम्भस्यलोत्थः करिणामपाति ।
 दिवं गतानां कषणेन तेषां
 द्युलोकवृक्षेभ्य इव प्रसूनैः ॥ ५५ ॥
 परस्परोत्तालनृपालमाला-
 कलम्बजालैर्बजयोर्द्वयी सा ।
 अक्रम्यतान्योन्यविलेलचक्षुः-
 कटाक्षपातेर्युगलीव यूनोः ॥ ५६ ॥
 जनौघसंहारचिराद्विराग-
 भृता तपस्वीभवता यमेन ।
 ज्येष्ठेन दत्तं स्वमिवाधिकार-
 मादात् तदार्किः परसंप्रहारैः ॥ ५७ ॥
 हत्वा हयानां च विषाणिनां च
 सप्रायुर्तो ततदसृक्पयोधीन् ।
 चन्द्रैरिवाभूषयदेष लूने-
 द्रागव्याघ्रदत्तादिनरेन्द्रवक्त्रैः ॥ ५८ ॥
 दिव्यास्तभृद्द्रोणिजयावदातं
 दिव्यास्तवर्त्मक्षपितचिर्गतम् ।
 किरीटिनं कर्णकलम्बचक्र-
 चमत्कृतः प्राह तदा मुकुन्दः ॥ ५९ ॥
 विदारयन् घोरभुजोर्मिमाला
 दोर्भ्या तरन् संगरसागरेऽस्मिन् ।
 कर्णेऽद्य पश्यार्जुन पश्यति त्वां
 मुहुः परं पारमिवारुणाक्षः ॥ ६० ॥
 उतङ्गमातङ्गतुरङ्गमुख्य-
 प्राणित्रजप्राणनिरासरोद्रः ।
 विना त्वयोच्चैः शरमेन केन
 प्रस्खान्यतां सिंह इवैष धावन् ॥ ६१ ॥
 इत्युक्तिपारे वृषभल्लिभिन्नं
 निशम्य भीमाच्छिविरप्रयातम् ।
 युधिष्ठिरं द्रष्टुमगादगाध-
 बाधः क्रुधान्धः सहारिः किरीटी ॥ ६२ ॥

मदार्तिकोपेन निपात्य कर्ण-
 मिमो समेताधितिजातकुट्टिः ।
 निरीक्ष्य तो क्षोणिपतिः क्षतोद्य-
 क्षीणोऽपि हर्षो शयनादुदस्थात् ॥ ६३ ॥
 नत्वा निषण्णो तदनु क्षतोद्य-
 वीक्षाविषण्णो नृपतिर्मुदा तो ।
 पप्रच्छ दिष्ट्याद्य स पिष्टुसेन्यः
 कथं हतः संयति रामशिष्यः ॥ ६४ ॥
 पार्थस्ततः प्राह विभो कृपीभू-
 जयश्रिया विघ्नितकर्णमृत्युः ।
 भीमे भरं न्यस्य निरीक्षितुं त्वा-
 मेतोऽधुना हन्मि तवाक्षया तम् ॥ ६५ ॥
 क्रुधाय धार्मिस्तमुवाच कुन्त्याः
 क्षबाधम त्वं जठरं किमागाः ।
 धिक्कां त्वयि चासिनि येन दधे
 चयोदशाब्दीमसहृज्जयाशा ॥ ६६ ॥
 एकोऽद्य बन्धून् परिहृत्य कर्णात्
 चस्तोऽसि लुब्धादिष कृष्णसारः ।
 ओजस्विनः कस्यचिदर्पयेदं
 गाण्डीवमस्मानवति द्विषो यः ॥ ६७ ॥
 इत्युक्तिभिः कोपकडारमक्षि
 खड्गे क्षिपन्तं हरिरैन्द्रिमूचे ।
 गाण्डीवमन्यस्य समर्पयेति
 वक्तुर्वधेऽसि प्रथितप्रतिज्ञः ॥ ६८ ॥
 ततः प्रतिज्ञाघटनाय शोणां
 साम्नामनोचित्यविवेचनेन ।
 आकर्षे खड्गाद् दृशमाशु निन्दां
 गुरोरशस्त्रं वधमादिशन्ति ॥ ६९ ॥
 इदं निशम्याह महेन्द्रसूनु-
 र्युधिष्ठिरं धृष्टतरैर्वचोभिः ।
 भयातिपूर्णेः परमप्रमादी
 त्वमेव पृथ्व्या मघवान् प्रतीतः ॥ ७० ॥
 इतीरितोक्तिं द्रुतकृष्टखड्गं

१ हत इति पा० ।

तमाह कृष्णस्थज मूढ शस्त्रम् ।
 त्वं ज्येष्ठनिन्दानुशयान्मुमूर्षुः
 स्तवं कुरु स्वस्य सतां स मृत्युः ॥ ७१ ॥
 इदं विदित्वाह नरश्चरिषे-
 न मादृगस्त्री पुरुषोऽस्ति कश्चित् ।
 कलिप्रकर्षे कलितोदयानां
 शरीरिणां शश्वदहं धुरीणः ॥ ७२ ॥
 अथेष मां निन्दति नोति च स्व-
 मिति क्रुधा रक्तमुखं नरेन्द्रम् ।
 हरिर्जगो भूष विचारयेन्द्र-
 स्तव स्तवं स्वस्य चकार निन्दाम् ॥ ७३ ॥
 इति ब्रुवन् भूषपदाब्रुयुमे
 मधुव्रतामास नरेण कृष्णः ।
 भूषोऽपि तो कर्णवधेऽभ्यषिञ्च-
 दिवाक्षिनीरैः परिरभ्य हृष्टः ॥ ७४ ॥
 रणे धरिचीरमयेन साकं
 पाकद्विषः सूनुरथाभ्युपेत्य ।
 हत्वापि राजप्रकरानकार्षीत्
 तेषां मुखे राजमयीमिवोर्वीम् ॥ ७५ ॥
 गदाबलैर्वैरिबलानि भीम-
 स्तथा बिभेदाच यथा न भेदाः ।
 क्षमायामबुध्यन्त महीभुजंग-
 शताङ्गमातङ्गतुरङ्गमाणाम् ॥ ७६ ॥
 भीतेर्भटेर्मुक्तमुखः करोष
 माद्यन्नथोत्पत्य पुरः स्फुरन्तम् ।
 दुःशासनं ऋप्रथास्त्रपेषः
 स एष जयाह करेण कम्पम् ॥ ७७ ॥
 दोषान् स्मरन्त्या हृदयस्थयाशु
 स कृष्णया नुन्न इवोयकोपः ।
 हत्वेनमङ्गेऽग्निसदृग्भिरुच्चै-
 राचष्ट दृग्भिः प्रदहन्निवाशाः ॥ ७८ ॥
 जहर्ष यः संसदि याज्ञसेनी-
 केशांशुकाकर्षणकौतुकेन ।
 भो भूमिपाः पश्यत पश्यतास्य
 विपाट्य वक्षो रुधिरं पिबामि ॥ ७९ ॥

इदं गदत्रेव तदा त्वदीय-
 सूनोः कपाटोऽरु विपाट्य वक्षः ।
 रक्तं मुहुः सैष पयो जगर्षे
 मुहुर्महीपान् मुहुरालुलोके ॥ ८० ॥
 आस्फालयन् बाहुमसृक्चितेन
 स सृक्किणी चावलयन् करेण ।
 नदंस्तदा रक्तदृगूर्ध्वरोमा
 दृष्टश्च वीरैरभिमूर्च्छितं च ॥ ८१ ॥
 स तेन कोपेन तदाकरिष्य-
 दकर्णदुर्योधनमेव विश्वम् ।
 स्मरस्मयस्मेररसोऽस्मरिष्य-
 न्न द्रोपदीवेणिविमोक्षयं चेत् ॥ ८२ ॥
 ऐन्द्रिं तृणीयन् रणकर्मणीन्द्र-
 स्पर्थैकधीरो वृषसेनवीरः ।
 क्षणेऽच कार्णिः कटकोत्कटानि
 न्यपातयत् क्षोणिभृतां कुलानि ॥ ८३ ॥
 मुहुः स माद्रीसुतसात्यकादी-
 नेको बहून् विश्वविलोपशक्तीन् ।
 विभग्नसंरम्भभरानकार्षी-
 दब्धेस्तरङ्गानिष तीरदेशः ॥ ८४ ॥
 ततः किरीटी प्रहरन् शरोधे-
 र्मुखं च हस्तो च वृषाङ्गजस्य ।
 अपातयत् कौरवराज्यलक्ष्मी-
 वासाम्बुजं च श्रवणाम्बुजे च ॥ ८५ ॥
 ततः शिखिक्रोडितकालकूट-
 चक्रायमाणारुणकृष्णचक्षुः ।
 राधाङ्गभूर्धैर्यधनोऽभ्यधाव-
 द्भुनंजयं पुचवधक्रुधार्तः ॥ ८६ ॥
 तयोरभून्नारदनादङ्कत-
 गीर्वाणगन्धर्वभृतान्तरिक्षम् ।
 अभ्यस्तमाजन्ममनोरथानां
 परंपराभिः समरं पराभिः ॥ ८७ ॥
 सूर्येन्द्रयोः पुचजयोक्तिवादे
 द्विधा स्थितैः पूर्वममर्त्यवृन्दैः ।

१-यत-इति पा० ।

पृष्ठस्तदेशश्च विधिश्च यच्च
 कृष्णो जयस्तच्च सदेत्युवाच ॥ ८८ ॥
 मिलच्चतुर्बार्धिमियोमहोर्मि-
 संघट्टघोषोययुगान्तकल्पः ।
 संरब्धकृष्णार्जुनशल्यकर्ण-
 शङ्खप्रणादः समयः स जज्ञे ॥ ८९ ॥
 ततोऽतिसंरम्भिणि पार्थयुग्मे
 शल्यश्चलत्कृष्णकटाक्षविद्रुः ।
 हनूमतः पुच्छलवायरोम्भा
 सा हस्तिकक्षा च हता चकम्पे ॥ ९० ॥
 इन्द्राय धावा दनुजान् विजेत्-
 मिन्द्रेण रामाय नृपान् विप्रेष्टुम् ।
 रामेण दत्तं विजयाङ्गमस्मे
 यद्यापमार्किस्तदयं चकर्ष ॥ ९१ ॥
 द्वन्द्वेकयुद्धस्यहया सहस्र-
 चक्षुःसहस्रांशुतनूद्वधाभ्याम् ।
 मिथः शरेः पार्श्वचरा नरेन्द्रा
 विजिग्यिरे महु निजघ्निरे च ॥ ९२ ॥
 अथार्कपुषेण वलक्षपदाः
 विप्रा यशोऽङ्गा इव कङ्कपणाः ।
 अपूरयन् पार्थचमूं रयेण
 मरालमाला इव नीलमङ्गुम् ॥ ९३ ॥
 जघादवेरोचनमेव विश्वं
 कर्तुं नरेण प्रहिताः पृषत्काः ।
 भित्त्वा भृशं कर्णेशरीरमुर्व्या
 मूलं बलिं भेतुमिष प्रविष्टाः ॥ ९४ ॥
 मुष्टिस्थितानेव चकर्त कर्णः
 शरानथेन्द्रेः कृतघिश्चविचः ।
 उत्थातुकामान् लघुमूल श्व
 विधेरनर्थीनिव बुद्धिकारः ॥ ९५ ॥
 उक्तोऽर्जुनस्तद्रुणविस्मिताभ्यां
 भीमाच्युताभ्यां ननु दुर्जयोऽसौ ।

१ विद्वेषियोऽर्था-इति पा० ।

धीराधिकं खाण्डवकालिकेय-
 किरातयुद्धादिह संरभस्व ॥ ९६ ॥
 श्रुत्वेति पार्थोऽभ्युदितेऽनुकूपे
 रणे रणत्कङ्कशकेतवेन ।
 दोर्भ्यां हसद्भ्यामिष दूरमुक्तेः
 शरेः शरीरीव नभोऽप्यकार्षीत् ॥ ९७ ॥
 पराक्रमं दर्शयितुं सुरेभ्य
 इवात्मनो मानधनस्तदार्किः ।
 तद् भार्गवास्त्रेण किरीटिकृपं
 ब्रह्माण्डतः काण्डपटं जहार ॥ ९८ ॥
 विद्धाखिलाङ्गानथ कृष्णभीम-
 किरीटिनः काण्डगणेन कर्णः ।
 प्रातः पतङ्गांशुसहस्रलीढ-
 चिकूटकूटप्रतिमानकार्षीत् ॥ ९९ ॥
 तयोर्वनान्तद्विपयोरिषाथ
 गण्डस्थलोड्डीनशिलीमुखेन ।
 रणातिरेकेण न के समीपा
 जम्मुर्महोपास्तरुषद्विनाशम् ॥ १०० ॥
 यः खाण्डवे खण्डितपुच्छदण्डः
 स कृष्णयुग्मयसने प्रतिज्ञाम् ।
 जिह्वायुगेनेष सृजन् वृषेण
 बाणासने बाणपदे कृतोऽहिः ॥ १०१ ॥
 हितोक्तिषु स्वरमकर्ण कर्ण
 संधानतोऽस्माद् भुजगाशुगोऽयम् ।
 द्विषद्गलं नेति पुनस्तदेनं
 संधेहि युद्धेषु जडोऽन्यथा त्वम् ॥ १०२ ॥
 इत्युच्यमानो युधि मद्रूपेन
 तेजोवधार्थं व्यथमानचेताः ।
 द्विः संधे नास्त्रमितीरितोक्ति-
 र्मुमोच कर्णो जयिने भुजंगम् ॥ १०३ ॥
 युग्मम् ।
 हरो गृहीताचलगोरवेऽथ
 हृदा रथाश्वेषु भुवं गतेषु ।

१ बलं इति पा० ।

किरीटिनो मङ्गु किरीटखण्ड-
मेवाहरन्नममुखस्य सर्पः ॥ १०४ ॥
कृष्णो ततो रत्नचिचिचयैः
कर्णस्य बाणैः परितः परीतो ।
अवापतुः पाण्डवराज्यराज-
जयश्रियोः केलिकलापिहेलाम् ॥ १०५ ॥
यान् सूनुवात्सल्यवशंवदोऽन्त-
र्हस्तानिवादत वृषस्य भानुः ।
अखण्डयत् तानपि काण्डपातेः
पार्थस्तुटत्काञ्चनवर्मदम्भात् ॥ १०६ ॥
अर्कात्मजत्वाद् वृषपक्षभाजा
क्षिप्रो यमेनेव भुजो भुवंगः ।
धावन् रवात् खाण्डवदत्तवेर-
श्चिन्नस्तदा व्योम्नि शरैरेण ॥ १०७ ॥
दिव्यास्त्रपातैरपि दुर्जयस्य
जयस्य कर्णेन ततः क्षतज्यः ।
तादृग्गणश्रान्त इवास्त्रदण्डो
विश्रामकामः क्षणमुन्ननाम ॥ १०८ ॥
कोपच्छलेन ज्वलनः स्वचाप-
पराभवेनेव तदातितापः ।
महारिमहाय जह्नीति वक्तु-
मिवाविशन्नेतसि शक्रसूनोः ॥ १०९ ॥
द्राक् सज्जिते धन्वनि रौद्रमेन्द्रि-
स्ततो दधे दिग्दहनायमस्त्रम् ।
नश्यन्निवेतद्भयस्तस्तदोर्षो-
मज्जद्रथाङ्गो रविभूरयोऽभूत् ॥ ११० ॥
धर्मध्वजो गोक्षतिपापपङ्क-
इवावमज्जद्रथचक्रमुर्व्याम् ।
उद्धर्तुमिच्छन्नय भानुसूनु-
रवोचदुष्टेस्तनयं पृथायाः ॥ १११ ॥
मनोरथं भर्तुरिवोद्धरामि
रथस्य चक्रं सुकृतञ्च यावत् ।
तावद्विलम्बस्व महास्त्रमोक्षे
शूरा न शूरा व्यसनस्थितेऽरो ॥ ११२ ॥

हसन्नयामुं हरिराह कर्णे
दिष्टोपदेष्टुं सुकृतानि वेत्सि ।
विषाग्निचारे क्रतुजानिकारे
सौभद्रमारेऽपि न किं स्मृतानि ॥ ११३ ॥
इत्युच्यतोक्त्या कुपितस्तदस्त्रं
ब्रह्मास्त्रपातेन विजित्य कर्णः ।
बिम्बं रवेर्गन्तुमिष प्रतेने
पद्यामयं द्यामनु बाणचक्रैः ॥ ११४ ॥
अथ व्यमुञ्चत् प्रसभात् कुशानु-
मयं महास्त्रं ज्वलिताशमेन्द्रिः ।
जितो यमाङ्गो दिवि धूमतापे-
र्षाता च तातश्च वृषस्य येन ॥ ११५ ॥
अथाक्षिपद्वाह्यमस्त्रमार्कः
शान्ताग्निक्कीलापटलं समन्तात् ।
सन्ताप्य सदो जलमज्जितस्य
रूपस्य रूपं तदगाद् यशोऽस्य ॥ ११६ ॥
इत्यस्त्रमस्त्रेण निहत्य तिष्ठन्
कर्णोऽवनियस्तसमस्तचक्रः ।
प्रज्ञानदुर्योधनवक्रपट्टो
बभावसूर्येन्दुरिव प्रदोषः ॥ ११७ ॥
ततस्तपोभिर्यदि मे प्रसन्ना
रुद्रादयोऽस्त्रे गुरवस्तदेनम् ।
हन्यामनेनेत्यभिमन्त्र्य हेमं
बाणं मुमोचाञ्जलिकं किरीटी ॥ ११८ ॥
सूनोः शुचा दीर्घमिवोरुगन्ध-
मुरश्चिरं दर्शयति द्युरवे ।
कण्ठेऽथ तेनाङ्गुलिभुविभिन्नः
पपात पातालपतिव्यथाकृत् ॥ ११९ ॥
दानेकशोबडः परमार्गणाय
तदाङ्गमप्यङ्गपतिः प्रदाय ।
दिशो दशापि द्युतिभिर्विभिन्द-
न्नङ्गे पितुः केन पतन् न दृष्टः ॥ १२० ॥
उत्कृतकर्णो मदपोरुषाभ्यां
सा कुण्डलाभ्यामिव वर्जिताथ ।

कीर्त्या हसन्त्येन्द्रिभुजाद्वियेष
पराङ्मुखाभूत् कुराजसेना ॥ १२१ ॥

मुक्तात्मने जलमिव स्वसुताय दातुं
यातेऽथ पश्चिमपयोनिधिमुष्णरश्मौ ।
एके स्मिताचिकुमुदा विदधुः प्रवीराः
प्रज्ञानवक्त्रकमलाश्च परेऽवहारम् ॥ १२२ ॥

मूर्ध्निव तस्मिन् पतितेऽपि बन्धो
दुर्योधनो युद्धरसेन धावन् ।
त्वत्सूनुराश्चर्यकरः सुराणां
वीरेषु रेखां विशदां तदाप ॥ १२३ ॥

मेवे श्रीजिनदत्तसूरिसुगुरोर्हन्मताहस्थितेः
पादाब्जभरोपमानममरो नाम व्रतीन्द्रः कृती ।
पर्वदं रविनन्दनस्य जगदानन्दे तदास्यामृत-
ज्योतिर्ज्योतिषि बालभारतमहाकाव्ये जगामाष्टमम् ॥ १२४ ॥

अनेनैकेन सर्गेऽथ कर्णपर्वण्यनुष्ठुभाम् ।
शतमेकमिहोत्पन्नं चिभिर्युक्ता च सप्रतिः ॥ १२५ ॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यपण्डितश्रीमदमरचन्द्रविर-
चिते बालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के कर्णपर्वणि कर्ण-
वधो नाम गन्धारम्भतः सर्गसंकलनया सप्तविंशतमः
सर्गः ॥ ३० ॥ :: :: ॥

॥ अथ खण्डप्रशस्तौ ॥

रामावतारवर्णनम् ॥

(८६) पाताले मञ्जुमूलं फणिपतिरभितः कीर्तिवलेस्तवेषा
स्थूषा केलासशैलो गगनमिह महामण्डपः पाण्डुदण्डाः ।
दन्तीन्द्रस्थूलदन्ता दलततिरतुला शारदाभाणिसारा-
स्ताराः पुष्पाणिचन्द्रःफलमिदममलं राम राजेन्द्र मन्ये ॥

हे राम राजेन्द्र अहमेवं मन्ये यत्तव कीर्तिवलेः कीर्तिक-
पाया व्रततेः पाताले फणिपतिः शेषो मञ्जु मनोहरं मूलं
वर्तते, तथा तस्याः स्थूषा स्तम्भः केलासशैलो ऽस्ति, तथा
तस्या महामण्डपो गगनमाकाशमस्ति, तथा तस्याः पाण्डु-
दण्डाः श्वेतयष्टिका दन्तीन्द्रस्थूलदन्ताः दन्तीन्द्राणां दिग्ग-
जानां स्थूला महान्तो दन्ताः सन्ति, तथा तस्या अतुला
दलततिः अनुपमा पर्वसन्ततिः श्रेष्ठः शारदाभाणि शरत्काले

भवा जनधराः सन्ति तथा तस्याः पुष्पाणि साराः प्रसूता-
स्तारा गगनज्योतीषि सन्ति, तथा तस्याः फलमिदं प्रत्यक्षदृश्य-
ममलं निर्मलं चन्द्र इन्दुरस्तीति ॥ ८६ ॥

(६०) त्वं चेत्कल्पतरुर्वयं सुमनसस्त्वं चेत्सुधात्मा कलाः
संपूर्णो वयमीश्वरो यदि भवान् स्वच्छा विभूतिर्वयम् ।
संपूर्णः कमलाकरो यदि भवान् श्रीराजहंसा वयं
स्वामिंस्त्वं शृणु रामचन्द्र नृपते किंकिं न तेऽङ्गं वयम् ॥

हे स्वामिन् रामचन्द्र नृपते वयं ते तव किंकिं नाङ्गमव-
यवो भवेम किं तु वयं सर्वं तवैवावयवा इति भावः, अथ
तदेवाह, हे राम त्वं चेद्वादि कल्पतरुः कल्पवृक्षस्तर्हि वयं
सुमनसः पुष्पाणि भवेम वृक्षस्यावयवत्वात्पुष्पाणामिति भावः,
एवमपि तत्तदवयवत्वं ज्ञेयम्, तथा हे राम त्वं चेद्वादि सु-
धात्मा चन्द्रस्तर्हि वयं संपूर्णोः कलाः, तथा यदि भवानी-
श्वरः शंभुस्तर्हि वयं स्वच्छा विभूतिर्भस्म तदपीश्वराङ्गमिति
भावः, तथा यदि भवान् कमलाकरः संपूर्णस्तर्हि वयं श्रीरा-
जहंसाः, एवमेवास्माकं सर्वेषां सर्वत्र सर्वदा सर्वथाऽङ्गत्वं
जायत एवेति भावः ॥ ८० ॥

(६१) यतस्मिन्विजनेवनेऽतनुतरुच्छन्नावकाशे सुखं
तिष्ठामीति तव द्विषामधिपतिर्यावद्विधत्ते मतिम् ।
तावत्तत्र निपातितं भुवि भवन्नामाङ्गुसेल्लाहतं
दृष्ट्वा केसरिणः करङ्कमसमचासो मुहुर्मूर्च्छति ॥

हे राम तव द्विषां शत्रूणामधिपतिः स्वामी वैरराजः इ-
तस्मिन् कस्मिंश्चिद्विष्टे विजने जनरहिते वने अतनुभिर्महद्बि-
स्तर्भिर्यस्यैकैकच्छादितोऽवकाशो दिग्बिदिशोरन्तरानं
यस्मिंस्तत्र स्वद्वीप्या सुखं तिष्ठामीति यावन्नमति विधत्ते
तावत्तत्र वने भुवि पृथिव्यां भवन्नामविन्हितेन सेल्लेन शस्त्र-
विशेषेणाहतं व्याहतं केसरिणः सिंहस्य करङ्कमस्थिपञ्जरं
निपातितं दृष्ट्वा असमचासोऽतुलचासो मुहुर्मूर्च्छति मूर्च्छां प्रा-
प्नोतीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

(६२) अयि खलु विषमः पुराकृतानां

विलगति जन्तुषु कर्मणां विपाकः ।

क्व नु कुलमकलङ्कमायताद्याः

क्व च रजनीचरसंगमापवादः ॥

अपीति कोमलामन्त्रणे खलु निश्चितं जन्तुषु जीवेषु पुरा-
कृतानां पूर्वजन्मविहितानां कर्मणामर्थादशुभानां विषमो
विपाकः फलं विलगति भवत्युत्पद्यत इति यावत्, तदेवा-
विष्करोति, नु इति वितर्कं आचरते विस्तीर्णं अक्षिणी नेत्रे

यथास्तस्याः सीतायाः अकलङ्कं कलङ्को दोषस्तद्रहिमं कुलं
॥ ४३ ॥ च पुनरु रजनी चरो रावणस्तस्य यः संगमः संयोगः स
स्वापवादोऽश्लाघ्यो दोषः, अनेन सीताया रावणस्य चात्य-
न्तासंगतिः सूचिता ॥ ८२ ॥

(८३) अयि खलु विषमः पुराकृतानां

विलगतिं जन्तुषु कर्मणां विपाकः ।

हरशिरसि शिरांसि यानि रेख-

हरहर तानि लुठन्ति गृध्रपादैः ॥

अत्र पूर्वार्धे व्याख्यातं यत्, यानि रावणस्य शिरांसि म-
स्तकानि पूजायां निहितानि हरशिरसि शंभुमस्तके रेखः शुशु-
भिरे तानि शिरांसि हरहरति चेदे गृध्रपादैर्गृध्रचरैर्लुठन्ति,
रावणस्य शिरांसि रामबाणच्छिन्नानि भूमौ पतितानि गृध्रचर-
वैरितस्ततो लोठ्यन्त इति भावः ॥ ८३ ॥

(८४) अयि खलु विषमः पुराकृतानां

विलगतिं जन्तुषु कर्मणां विपाकः ।

क्व च ननु जनकाधिराजपुत्री

क्व च दशकन्धरमन्दिरं निवासः ॥

पूर्वार्धस्यार्थः पूर्ववदेव नन्विति वितर्कः, जनकमहाराजस्य
कन्या सीता क्व क्व दशरथरावणस्य गृहे निवासः, असंभा-
वितमपि सर्वं दैवयोगेन जननीति भावः ॥ ८४ ॥

(८५) त्वत्प्रारब्धप्रचण्डप्रधननिधनितारातिवीरातिरेक-
क्रीडत्कीलालकुल्यावलिभिरलभत स्पन्दमाकन्दमुर्वीम् ।

दम्भोलिस्तम्भभास्वदुष भुजगजगद्गुर्तुराभर्तुरेनां

तेनायं मूर्ध्नि रजद्युतिततिमिषतः शोभते शोणभाषः ॥

दम्भोलिर्वचं तस्य यः स्तम्भस्तद्वत्स्वनौ देदीप्यमानौ
भूभौ यस्य तत्संबोधने हे दम्भोलिस्तम्भभास्वदुष येन कार-
णेनार्थं भूमिराकन्दं कन्दं मयादीकृत्य त्वया प्रारब्धं प्रचण्डं
रौद्रं यत्प्रधनं संशामस्तेन निधनितं विनाशं प्राप्ता येऽरा-
तिवीराः वैरिसुभटास्तेभ्योऽतिरेकेणाधिष्ठेन क्रीडन्ती खेलन्ती
या कीलालकुल्या वधिरनदी तस्या या शाय तयः श्रेणयस्ताभिः
स्पन्दं हरणमलभत प्राप, यद्वा त्वया वैरियो हतात्मदा तद्रुधिरं
भूमितले गतमिति भावः, तेन कारणेन भुजगजगत् पातान-
लोकस्तस्य भर्तुः स्वामिनः शेषस्य मूर्ध्नि मस्तके रजद्युतिततः
शेवाद्दिशिरःस्थितकान्तमखिसमूहस्य मिषतः खलेनायं
शोणभाषः शोणत्वं रक्तत्वं शोभते, रामाहतवैरिदधिरसंपर्कज-
नितमेव रक्तत्वं शेषशिरःस्थितमणिषु भासत इति भा-
वः ॥ ८५ ॥

(८६) देव त्वद्विषये सुरङ्गमसुरघातक्षतक्षमातल-
प्रोदूते रजसः परागपटले दिक्चक्रमाक्रामति ।

अक्ष्णां पङ्क्तिगतानि निन्दति निष्ठां हस्तद्वयीं निन्दति
स्वां निन्दत्यनिमेषतां परिपतद्वाष्पाम्बुधारो हरिः ।

हे देव त्वद्विषये तव विजयकाले सुरङ्गमायामश्वानां
सुरघातैः सुरसमूहैः क्षतं क्षणं यत् क्षातलं भूतलं तस्मा-
त्प्रोदूते उच्यते रजसो धूनेः परागपटले सूक्ष्मज्वालसमूहे दिक्-
चक्रं दश दिश आक्रामति सति हरिरिन्द्रः परिपतद्वाष्पाम्बुधारः
सर्वनेत्रेषु रजःकणसंसर्गात्परिपतन्ती निर्गच्छन्ती नेत्रेभ्यो
वाष्पाम्बुधारा अमुजलप्रवाहो यस्य स परिपतद्वाष्पाम्बुधारः
सन् स्वीयानामक्ष्णां नेत्रानां पङ्क्तिगतानि दशशतानि निन्दति,
यतश्चेतावद्रजः समुच्छलितं येन तस्य सहस्रनेत्राणि तिरो-
हितानि कभूबुस्तेन यदि मम नेत्रसहस्रं नाभविष्यत्तदा चे-
तावद्रजो निकरस्तत्र नापतिष्यदतो नेत्रं सहस्रं मम किमर्थ-
मभवदिति, तथा निष्ठां स्वीयां हस्तद्वयीं करद्वयं निन्दति
सत्यपि नेत्रसहस्रे तत्तिरोधानाय यदि हस्तसहस्रमप्यभविष्य-
त्तदा हस्तेः सर्वनेत्राच्छादनं कर्तुमशक्यमतो मम पाण्ड्वयं-
व्यर्थमेवेति, तथा स्वां स्वकीयानिमेषतामक्ष्णां पक्ष्मपा-
ताभावतां निन्दति, यतो मया देवत्वादनिमेषता पक्ष्मपाता-
भावः किमिति प्रापः यस्माच्चक्षुषां रजःपटलाक्रान्तस्वमभू-
त्वादि च मे नयनेष्वनिमेषता नाभविष्यत्तदा रजः पातोपि नाभ-
विष्यदतः स्वामनिमेषतां निन्दतीति भावः ॥ ८६ ॥

(८७) अम्भः कर्दमतामुपैति सहसा पङ्कः पुनः पांसुतां
रेणुर्वारणकर्णतालयुगलैर्दिक्प्रान्तनीहारताम् ।

निम्नत्वं गिरयः समं विषमतां शून्यं जनाकीर्णतां

निर्याते त्वयि रामचन्द्र नृपते त्यक्तस्वरूपं जगत् ॥

हे रामचन्द्र नृपते त्वयि निर्याते यात्रार्थं निष्क्रान्ते सति
जगत् त्यक्तस्वरूपं त्यक्तं स्वं रूपं येन तथाविधं जातम्, त-
त्कथमित्याह, अम्भो खलं सहसा सपदि कर्दमतामुपैति प्रा-
प्नोति यतोऽम्भसो द्रवत्वेपि भवदीयाश्चाद्रुष्यापितरजःसं-
पर्कात्तस्य कर्दमता जातेति, तथा पुनः सच पङ्कः पांसुतां धूलितां
जनसंपर्कात्प्रापः, तथा रेणुर्वारणकर्णतालयुगलैर्वारणानां
हस्तिनां यानि कर्णतालयुगलानि तैर्दिक्प्रान्तनीहारतां दि-
गन्ते या नीहारता ह्रिमता तामुपैति दिगन्ते समुद्राणां स-
त्वात्तत्र च वारणकर्णतालयुगलप्रेरिता रेखयो निपातता हिमा
भवन्तीति भावः, तथा गिरयः घोटकसुरदुषणा निम्नत्वं प्राप्नु-
वन्ति, समं च स्थलं विषमतामुपैत, जनशून्यं स्थलं जना-
कीर्णतां त्वत्सेनया वने प्रवेशादरण्यमपि जनपदवद्ववति,

यत् सर्वमेव जगत्स्वस्वरूपतयागेन त्यक्तस्वरूपं जज्ञे इति भावः ॥ ९७ ॥

(९८) देव त्वदुज्ज्वलदण्डचण्डिमचमत्कारिप्रतापानल-
ज्वालाजालभयादिषाभिविशति क्षीराम्बुधिं माधवः ।

भर्गः स्वर्गधुनीं दधाति शिरसा त्यक्तचिलोकीकृति-
वेधाः किंतु मुहुः कमण्डलुजले रात्मानमासिञ्चति ॥

हे देव त्वदीयो यो भुजदण्डो तयोर्यश्चण्डिमोयत्वं तेन चमत्कारकारी आश्चर्यकारीयः प्रतापः स एवानलज्वालाजालमग्निशिखासमूहस्तद्वयादिव माधवः कृष्णः क्षीराम्बुधिमभिविशति प्रविशति, यथा भर्गः शंभुस्तद्वयादिव स्वर्गधुनीं गङ्गां शिरसा दधाति धारयति, तथा वेधा ब्रह्मा त्यक्ता त्रिलोक्याः कृतिः करणं येन स तथा ऽभूत्, अथ च न केवलं त्यक्ता किंतु मुहुर्वारंवारं कमण्डलुजलेरात्मानमासिञ्चति, यथा जनः प्रोक्तानलदाहसंचस्ता जलं सेवते तथैतेपि त्वत्प्रतापानलसंचस्ता इव जलं सेवन्ते इति भावः ॥ ९८ ॥

(९९) रेफ व्यञ्जनराजता तव तवाकारप्रकर्षः स्वरे-

ष्वन्त्यस्यापि मकार विस्फुरति ते वर्गाक्षरेष्वादिमा ।

येः संभूयनिगद्यते रघुकुलालङ्कारहीराङ्कुरो-

देवः सोऽपि सुतापयोधरतटीशङ्करहारो हरिः ॥

हे रेफ तव व्यञ्जनराजता व्यञ्जनेषु श्रेष्ठत्वं स्फुरति, हे आकार तव स्वरेषु प्रकर्षः स्फुरति, तथा हे मकार तव वर्गाक्षरेषु कक्षादिषु अन्त्यस्यापि सत आदिमा विस्फुरति, विपरीतगणनयेति भावः, तेषां प्राधान्यं प्रपञ्चयति, यैवैर्धैः संभूय मिलित्वा राम इत्यनेन रघुकुले यो लङ्कारस्तदीयो यो हीराङ्कुरः स इव देवो व्योतनशीलो हरी रामचन्द्रः सोऽपि सुतायाः सीतायाः पयोधरतटी स्नततटी तस्याः शङ्करार्थे यो हारः स इव निगद्यते कथ्यत इत्यर्थः ॥ ९९ ॥

(१००) देव ब्रह्माण्डभाण्डे सदसि चिकसितन्यायनान्दीनिनादे-

भूतेश्च प्रीतिहेतोर्भुवनधवलनं नाटकं नाटयन्त्याः ।

त्वत्कीर्तिर्मूर्तयोऽमी कुमुदकुमुदिनीकान्तकर्पूरकुन्द-

क्षीराब्धिक्षीरमुक्तामखिविबुधसरित्तरकाशेषसंघाः ॥

हे देव ब्रह्माण्डभाण्डे सदसि सभायां न्याय एव नान्दीनिनादा द्वादशतूर्यशब्दास्तैर्भूतेशस्य शम्भोः प्रीतिहेतुना भुवनस्य जगत्त्रयस्य धवलनं श्वेतताकरणं नाटकं नाटयन्त्यास्तत्कीर्तिर्मूर्तयोर्या मूर्तयो जाताः, ते के इत्याह, कुमुदं कैरवं, कुमुदिकैश्च त्रिचन्द्रमाः, कर्पूरः, कुन्दः, क्षीराब्धिः क्षीरममुदः, क्षीरं दुग्धं, मुक्ताः, मलयश्चन्द्रकान्ताद्याः, विबुधस-

रिङ्गा, तारकाज्योतीर्षि, जेवः नागः, शङ्खाः इति, यथा ऽन्यापि काचन नटभार्या स्वसदृशरूपवत एव पदार्थान्वकाशयति तथैव त्वत्कीर्तिः स्वसदृशान् श्वेतानेव पदार्थान् नाटकार्यमुत्पादितवतीति भावः ॥ १०० ॥

THE APHORISMS
OF THE
YOGA PHILOSOPHY
OF
PATANJALI.

(Continued from page 262.)

What results from this saving [knowledge's tāraka] ?
To this he replies :—

सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यम् ॥ ५६ ॥

Aph. 56. On equalization of clearness of the pure quality [i. e. understanding] and soul, Isolation takes place.

On the equality of clearness of the pure quality [viz., the understanding—the modifications of the pure quality] and soul, the characteristics of which have been described before, Isolation takes place.

By “clearness” of the pure quality [i. e. thinking principle, buddhi-sattwa] is meant its resolution into its cause, by removal of the conceit [or notion] of being the agent of universe ; and the “clearness” of soul is non-existence of experience [which is] attributed to it.

Thus, when “clearness” of these two [i. e. of the principle of understanding and soul] has equally taken place, then Isolation—perfect emancipation—ensues.

BOOK IV.

Now [the fourth book, which is called] Kaivalya Pāda—book of Isolation is commenced for the purpose of establishing, by consistent reason, the nature of Isolation, by means of expelling mistakes arisen from contrary determination. And there by mentioning various causes as birth &c., of the fore-mentioned perfections, he informs us that the meditation should, therefore be performed ; and he states its subservience to Isolation.

अस्मात् तारकात् विम्बवतीत्याह ।

सत्त्वपुरुषावुक्तलक्षणे तयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यम् । सत्त्वस्य सर्वज्ञत्वाभिमाननिवृत्त्या स्वकारकोऽनुपवेशः शुद्धिः । पुरुषस्य शुद्धिरूपविरतभोगाभावः इति द्वयोः समानायां शुद्धोकैवस्य मुत्पद्यते मोक्षा भवतीत्यर्थः ॥

इति श्रीमद्वाराजधिराज श्रीभोजदेवविरचितायां पातञ्जलयोगशास्त्रस्य विभूतिपादस्य तृतीयः ॥

जन्मौषधिमन्त्रतपः समाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥

Aph. 1. Perfections are produced by birth, herbs [of mysterious virtue], incantations, penances and meditations.

Some "Perfections" [Siddhi, supernatural powers] are caused by birth alone; such as the motion of birds in the air and the like; or the knowledge &c., of Kapila and other saints, [or minuteness &c., of deities that were invested with them their birth].

"Perfections" produced by herbs consist of elixirs and the like, that is, supernatural herbs in Pátála—the regions under the earth, [this perfection is obtained by persons who possess knowledge of these supernatural herbs or medicines].

"Perfections" produced by Incantations are well known [that is this perfection may be obtained by any one, who knows and repeats incantations]. Perfections produced by "Penances" are those obtained by Viswámitra and others, [mendicants and performers of penances]. "Perfections" caused by "meditations" are such as have been described before.

The [real] cause of perfections is meditation alone performed in the other births; Incantations and the rest are merely media or mediate causes [or occasional causes.] But then [it may be asked] how the meditation of other [former] births can be the cause [of perfection, for] in the case of Nandíswara and others the result is seen in this birth alone? To this he replies.

जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् ॥ २ ॥

Aph. 2. The change into another class is from the supply of nature.

The change of class &c. of Nandíswara and others in this present life, was from the "Supply of Natures." That is, the natures of former births alone supply the modifications in this birth—viz, they [the former natures] cause changes of those [modifications] by changing them into different classes, &c.

ज्जदानो विप्रतिपत्तिसमुत्पन्नान्तिनिराकरणेन युक्त्वा कैवल्यस्वरूपवस्थापनाय कैवल्यपादोऽयमारभ्यते । तत्र पूर्वोक्तसिद्धीनां नानाविधकन्मादिकारण प्रतिपादनद्वारेणैवमबोधयति नैः फलं नास्तीति समाधिः कर्तव्य इति कैवल्यार्थत्वञ्चाह ॥

काश्चन जन्मनिमिता एव सिद्धयो यथा पत्न्यानीनामाकाशगमनादयः । यथा वा कपिलादिभक्षणीणाञ्जानादयः । षोडशसिद्धयः पातालादौरसायनादयः । मन्त्रसिद्धयः प्रसिद्धाः । तपः सिद्धयो यथा विश्वामित्रादीनाम् । समाधिसिद्धयः पूर्वमेवाक्ताः ॥

सिद्धीनां समाधिरेव हेतुर्जन्मान्तराभ्यस्तः । मन्त्रादीनां द्वारतैव ॥

ननु नन्दीश्वरादीनां जात्यादिपरिणामोऽस्मिन्नेव दृश्यते तत्कथञ्जन्मान्तरसमाधेः कारणत्वं तत्राह ॥

[The meaning is this that the fact of change of class &c. as is seen in the case of Nandíswara &c., who was born a Bráhmaṇ, and by worship of Śiva was changed into a deity in that very life, can be accounted for by Nature—or modifications of Nature—i. e. in the case of Nandíswara the body and organs of sense belonging to him as a man and a Bráhmaṇ were modified into the body and organs of sense of a deity, by supply of constituent particles of the body and organs of sense belonging to a deity].

But [even] then [it may be objected] merits and demerits are observed to be in process of being realised in this life; how then can it be maintained that the supply of natures is the cause? To this he replies:—

निमित्तमप्रयोजकम्प्रकृतोनां वरणभेदस्तु

ततः चेन्निकवत् ॥ ३ ॥

Aph. 3 The occasional is the non-efficient cause of natures: thereby there is removal of obscurations, as in the case of a husbandman [who removes the impediments to the irrigation of his fields].

"Occasional"—merit &c. is the non-efficient cause of the modifications of natures into other things, for a cause is not set in motion by an effect.

Then where [it may be asked] is operation of the merits &c.? To this he replies:—Thereby is the removal of obscurations "as in the case of a husbandman." "Thereby" from the merits &c. which are realised, takes place "Removal" or destruction of whatever is obscurant—the obstacles—i. e. of works &c. because it is contradictory. On the removal of that obstacle, the natures themselves become efficient of the desired effect. He gives an example, Like a husbandman, i. e. as a farmer or husbandman desiring to conduct water from one field to another merely removes the impediments or obstacles [in the way] of the water which being removed the water itself assumes the modification of profluence, but there is no exertion made by him of advance of water. Similarly is it to be understood of merit and demerit.

G. D.

योऽयमिष्टैरजन्मनि जात्यन्तरादिपरिणामः सप्रकृत्या पूरात् पात्रात्वात् एव हि प्रकृतयोऽस्मिन् जन्मनि विकारानांपूरयन्ति तान् जात्यन्तरादिद्वारेण परिणामयन्ति ॥

ननु च धर्मादयस्तत्रक्रियमाणा उपलभ्यन्ते तत्कथम्प्रकृतोनामापूरणकारणमित्यत्राह ॥

निमित्तं धर्मादि तत्प्रकृतोनामर्थान्तरपरिणामे न प्रयोजकं नहि कार्येण कारणम्भवर्तते । कुत्र तर्हि धर्मादेर्व्यापारस्तत्राह ॥

वरणभेदस्तु ततः चेन्निकवत् । ततस्तस्मादनुष्ठीयमानाधर्मादेर्यद्वरणमावरकङ्कुमादि तस्यैव विरोधित्वात् ह्ययः क्रियते । तस्मिन् प्रतिबन्धके क्षीणे प्रकृतयः स्वयमभिमतकार्याय प्रभवन्ति दृष्टान्तमाह चेन्निकवत् यथा क्षीयलः केदारात् केदारान्तरं जलं निरीयुर्बलप्रतिबन्धकावरणभेदमात्रकुरीति तस्मिन् भिन्ने जले स्वयमेव प्रसरणं परिणामकृत्वा तिनतु जलप्रसारणे तस्य कश्चित् प्रयत्नः एवन्धर्मादेर्बोध्यम् ॥

THE
VAIŚEŚHIKA APHORISMS
OF
KĀNĀDA.

SEVENTH BOOK, FIRST DAILY LESSON.

(Continued from page 266.)

अतो विपरीतमणु ॥ १० ॥

Aph. 10. The contrary of this is the minute.

¹ That which is the contrary of this, that is of great extension established by perception, is minute extension. The contrariety arises from imperceptibility, and contrariety of causes, for the causes of magnitude are magnitude, plurality, and coalescence, and the cause of minuteness is duality derived from the relative idea of the Deity residing in the cause. By this is also to be understood shortness the contrary of length, and in this case also the contrariety is as aforesaid. U.

अणु महदिति तस्मिन् विशेषभावात् विशेषभावाच्च ॥ ११ ॥

Aph. 11. The notions greater and smaller [arise] in this conception [of a relatively great and a relatively small object] from the existence of particularity, and from the non-existence of particularity.

² The word *iti* refers to the usage. There is, then, a conventional notion that a jujube is small in relation to a bel-fruit, an emblic myrobalan great in relation to a jujube, and a bel-fruit great in relation to an emblic myrobalan. Among these the principal notion is that of greatness. The reason of this is stated to be that there exists particularity, that is that there exists particular magnitude because there is a relation of more and less. But among these the notion of smallness is relative. The reason of this is said to be the non-existence of particularity, that is the non-existence therein of particular smallness. For minuteness as a product resides

¹ अतः प्रत्यक्षसिद्धान्महतः परिमाणायद्विपरीतं तदणुपरिमाणमित्यर्थः । विपरीत्यच्चाप्रत्यक्षत्वात् कारणाविपरीत्याच्च, महत्त्वे हि महत्त्वबहुत्वप्रचयानां कारणात्वम्, अणुत्वे च कारणगतस्य द्वित्वस्यैवराषेडाक्षुब्धजन्यस्य कारणात्वम्, एतेन दीर्घत्वविपरीतं दृष्टत्वमित्यपि द्रष्टव्यम्, वैपरीत्यच्चात्रापि पूर्ववत् ॥

² इतिशब्दे व्यवहारपरतां दर्शयति, तेन ब्रह्मापेक्षया कुलमणु कुललापेक्षयामलकं महत् अमलकापेक्षया ब्रह्मं महदिति तावद्व्यवहारात् अस्ति, तत्र महदिति तेषु व्यवहारो मुख्यः, कुत एव मतआह । विशेषभावा-महत्त्वविशेषस्यैव सरतर्मादिभावेन भावात्, अणुव्यवहारस्तु तेषु भाक्तः कुतएव मतआह । विशेषभावात् अणुत्वविशेषस्य तत्राभावात्, अणुत्वं हि कार्यं ऋणुकमात्रवृत्ति, नित्यं परमाणुवृत्ति कुललादौ तदभावात् यद्वा विशेषस्य महत्त्वकारणस्यैवावयवबहुत्वमहत्त्वप्रचयानां कुललावयवेषु भावात् सत्त्वाभावात् विशेषभावात् विशेषस्य अणुत्वकारणस्य महत्त्वाभा-मानाधिकरणद्वित्वस्य कुललावयवेष्वभावादसत्त्वाभावादित्यर्थः ॥

only in binary atomic aggregates, and as eternal abides only in the ultimate particles. But this does not exist in a jujube, &c. In other words it is because there exists in the particles of the jujube &c. plurality, magnitude and coalescence of constituent elements, which are a particular cause of magnitude, and because there does not exist in the jujube &c. duality not having a common substratum with magnitude which duality is the cause of smallness. U.

एककालत्वात् ॥ १२ ॥

Aph. 12. Because the time is one.

¹ The greatness and smallness are both experienced at one time, and these greatness and smallness being contrary to one another cannot exist together in one substratum. Therefore, inasmuch as there exists a cause of greatness, the conception of magnitude is in this instance primary and the notion and usage with regard to smallness are derivative [or relative only.] U.

दृष्टान्ताच्च ॥ १३ ॥

Aph. 13. Also because of the example.

² It is seen likewise that in the natural order of things there must be a practical conception of a great, greater and greatest in the jujube, emblic myrobalan and bel-fruits which possess magnitude, just as in the course of things there is a conventional notion of white, whiter and whitest in a piece of cloth, a conch shell, crystal &c. which are white. U.

अणुत्वमहत्त्वयोरणुत्वमहत्त्वभावः कर्मण्युच्चाख्यातः ॥ १४ ॥

Aph. 14. The non-existence of greatness and smallness in greatness and smallness is explained by greatness and smallness.

³ It may be objected that in virtue of the practical notion of small and great extension it is known that in magnitude as an extension there exists magnitude, and in smallness as an extension there exists smallness. How then can these exist in substance alone, or how does not the contradiction arise of the existence of qua-

¹ महत्त्वमणुत्वञ्च द्वयमप्येकस्मिन् काले अनुभूयते, ते च महत्त्वाणुत्वे परस्परविरोधिनी नैकत्राग्ये सह सम्भवतः, अतो महत्त्वकारणसत्त्वाभावा-महत्त्वप्रत्ययस्तत्र मुख्योऽणुत्वप्रत्ययप्रयोगौ च भाक्तावित्यर्थः ॥

² दृश्यते तथा वस्तुगत्या महत्त्वेव कुलामलकब्रह्मेषु स्थूलसूक्ष्म-रस्यूलतमव्यवहारेण भावितव्यमित्यर्थः यथा वस्तुगत्या शुक्लेष्वेव पटशृङ्गल-स्फाटिकादिषु शुक्लशुक्लतरशुक्लतमव्यवहारः ॥

³ नन्वणु महत्परिमाणांमतिव्यवहारब्रह्मान्महत्त्वेऽपि परिमाणे महत्त्वा मणुत्वेऽणुत्वमस्तीति ज्ञायते तत् कथं द्रव्यमात्रवृत्तित्वमनयोः कथं वा गुणे गुणवृत्तित्वविरोधो नापद्यत इत्यत आह । यथा गुण कर्मणो नाकु-त्वमहत्त्ववती तथा श्रुत्यमहत्त्वेऽपि नाणुत्वमहत्त्ववती इत्यर्थः प्रयोगश्च भाक्तो द्रष्टव्यः ॥

its infinite greatness been enounced? In reply to this it is stated that in consequence of the non-existence of that universal pervasion, mind is absolutely small, is not possessed of infinitely great extension. The proof that the internal organ, as determinant of non-simultaneity of cognitions, is absolutely small, results from the impossibility of evidence cognisant of an object of the formed-inference probative of universal pervasion. V.

गुणैर्दिग् व्याख्याता ॥ २४ ॥

Aph. 24. By its qualities space is explained [to be all-comprehensive.]

By its qualities characterised as priority and posteriority existing in all matter and consisting of the common prior, posterior, and other conceptions of beings existent in all divisions of the universe, space also is explained to be all-comprehensive. If it be asked how the notion and expression of ten spaces [or quarters of the compass] arise, whereas it is to be stated that relative conception, having for its object the more and the less in conjunctions with the conjunct, is the cause of the production of priority and posteriority, and whereas the conception of a plurality of spaces is contravened by the complexity of the conception [or needlessness of the hypothesis]; to this we reply that this is no valid objection, inasmuch as it has been stated that a conception is determined by the particular accidents [of space.] U.

कारणे कालः ॥ २५ ॥

Aph. 25. Time relates to a cause.

The designation time relates to a substance which is the cause of the cognitions of the prior, posterior, reciprocal, simultaneous, non-simultaneous, slow, and fast. Such a cognition, common to persons in all places, would be impossible unless time were universally pervasive. Its universal pervasion is possession of infinite

गुणैः सकलद्वीपवर्तिपुरुषसाधारणपूर्व्यापरादिप्रत्ययरूपैः सकलमूर्त-निष्ठपरत्वापरत्वलक्ष्यैः दिगपि व्यापकत्वेन व्याख्यातेत्यर्थः परत्वापर-त्वाद्योरुत्पत्तौ संयुक्तसंगोगभूयस्त्वाल्ल्यायस्त्वविषयापेक्षाबुद्धेः कारणत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् नानादिककल्पनस्य कल्पनागौरवपतिवृत्तत्वात् कथं तर्हि दृष्टं दिग् इति प्रतीतिव्यपदेशाविति चेन्न तत्तदुपाधिनिबन्धनत्वाद्धित्युक्त-त्वात् ॥

परापरव्यतिकरयैः परागपद्यच्चिराच्चिप्रप्रत्ययकारणे द्वये काल इति समाख्यानं तादृशः प्रत्ययः सर्वदेशपुरुषसाधारणः कालस्य व्यापकतामन्तरेण सम्भवतीति तस्य व्यापकत्वं परमहृत्वयोग इत्यर्थः । यद्वा इदानीं जातइत्यादिप्रतीतिबलात् सर्वात्पत्तिमिदमित्तकारणत्वं कालस्य प्रतीयते तदपिव्यापकत्वाधीनं निमित्तकारणस्य समवाय्यसमवायिकारणप्रत्यासत्त्वनिवृत्त्यात् । यद्वा अतीतानागतवर्तमानव्यवहारः सार्वत्रिक इति सर्वगत एव कालः । यद्वा क्षणवसुधूर्तयामदिनाहोरात्रपक्षमासवर्षयनस-म्यत्सरादिव्यवहारकारणे द्वये कालाख्येति व्यवहारस्य सार्वत्रिकत्वात्कालः सार्वत्रिक इति परममहान् तस्य नानात्वकल्पना च कल्पनागौरवप्र-तिवृत्तित्युक्तम् ॥

magnitude. Or [it may be argued] that in virtue of such cognitions as 'born now' &c. time is the occasional cause of all that is produced, and this is dependent on universal pervasion, for an occasional cause is the condition of the apprehension of the co-inherent and non-coinherent cause. Or [another argument might be that] the notion of past, present, and future is applicable to all objects, and therefore time is existent everywhere. Or [that] the designation time relates to the conventional divisions of moments, *lavas*, hours, watches, days, days and nights, lunar fortnights, seasons, half-years, years &c., and this conventional division being of universal application, time is everywhere existent, and consequently infinitely great. It has been explained that the conception of a plurality of times is contravened by the complexity of the conception. U.

SECOND DAILY LESSON.

रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकादर्थान्तरमेकत्वम् ॥ १ ॥

Aph. 1. Because of the exclusion of colour, taste, smell, and touch, unity is a different object.

The investigation of number, and individuality is commenced after that of extension, because magnitude is the cause of the perceptibility of number, &c. Unity is a different object, different from colour &c., not having colour &c. for its form. The term unity implies number and the four succeeding qualities [viz. extension, individuality, conjunction, and disjunction.] The object of such cognitions as Space is one, Time is one &c., must be allowed to be some quality different from colour &c., because of the exclusion of colour, taste, smell, and touch, that is because of the non-existence of colour &c., in space &c. It cannot be urged: What is the case with such cognitions as one generality, one particularity, one co-inhesion, one non-existence &c.; for we must admit in regard to these independently a notion of unity constituted by their being the object of a modification of the intellect. V.

तथा पृथक्त्वम् ॥ २ ॥

Aph. 2. Likewise individuality.

महत्त्वस्य संख्यादिप्रत्यक्षहेतुत्वात् परिमाणरूपणानन्तरमेव संख्यापृथक्त्वयोर्निरूपणमारभते । एकत्वम् अर्थान्तरं रूपादिभ्यो भिन्नं न तु रूपादिस्वरूपम् एकत्वपदं संख्यादिपञ्चकोपलक्षकं गणनमेकं काल एक इत्यादिप्रतीतिविषयो रूपादिभिर्गुणोऽवश्यमङ्गीकार्यः गगनादिषु रूपर-सगन्धस्पर्शव्यतिरेकात् रूपादीनामभावादित्यर्थः नचैकं सामान्यमेकोविशेषः एकः समवायः एकोभाव इत्यादिप्रतीतिः का गतिरिति दाह्य तत्रानाद्यस्याधीवोशेषविषयत्वरूपस्यैकत्वस्य भानमङ्गीकारादधिकमन्यत्रानुसन्धेयम् ॥

¹ The similarity of the quality individuality to number is stated. Individuality also is like number another quality. In this quality single individuality is like the number unity, and dual individuality &c. is like the numbers duality, &c. Nor is it to be argued that, there being observed a community of object in the cognitions, The water pot is individually apart from the piece of cloth, or other than, or different from it, individuality is only reciprocal non-existence, and not another quality; for did the negative particle signify no difference from the word apart as an adverb, there could be no dissimilarity between the cognitions This is apart, and this is not. V.

एकत्वैकपृथक्त्वयोरैकत्वेकपृथक्त्वाभावां ऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ ३ ॥

Aph. 3. The non-existence of unity, and single individuality in unity and single individuality is explained by smallness and greatness.

¹ It may be objected that in virtue of such cognitions as one unity, there exists unity in unity, and in like manner in virtue of such cognitions as that single individuality is individually apart from dual individuality, single individuality must be admitted to exist in single individuality; and that consequently there is a difficulty involved in their being qualities, inasmuch as they exist in qualities. In answer to this it is stated that as smallness and greatness do not exist in smallness and greatness, so also unity and single individuality do not exist in unity and single individuality, but this cognition is to be shown possible in some other manner. V.

निःसंख्यत्वात् कर्मगुणानां सर्वैकत्वं न विद्यते ॥ ४ ॥

Aph. 4. Unity does not exist in all things, for actions and qualities are void of number.

¹ It may be asked as the notion of unity is common

¹ एवमेकगुणस्य संख्यातुल्यत्वमाह । एवमेकमपि संख्यावद्गुणान्तरमेव तत्रैकपृथक्त्वम् एकत्वसंख्यातुल्यं द्विपृथक्त्वादिकञ्च द्वित्वादिसंख्यातुल्यमिति न च घटः पटात् एवगन्योभिच इत्यादिप्रतीतीनां समानविषयकत्वानुभवादन्त्याभावात् एव एवमेकत्वं न तु गुणान्तरमिति वाच्यं नञ्शब्दस्यैव एवमेकत्वस्याप्यव्ययतयाभेदार्थकतयाच अस्मात् एवमेकत्वं न विद्यते इति प्रतीत्यै वैलक्षण्यानुपपत्तेः ॥

² नन्वेकमेकत्वमित्यादिव्यवहारबलादेकत्वेऽप्येकत्वमेवमेकपृथक्त्वं द्विपृथक्त्वात्पृथगितिव्यवहारबलादेकपृथक्त्वप्येकपृथक्त्वमङ्गीकार्यमिति तयोर्गुणत्वं दुर्धर्तं गुणोऽपि सत्त्वादत आह । यथाऽणुत्वमहत्त्वं नाणुत्वमहत्त्वयोस्तथायकत्वेकपृथक्त्वयोरपि नैकत्वैकपृथक्त्वे व्यवहारस्तु प्रकारान्तरेऽप्यपदानुपपत्तेः ॥

³ ननु गुणेषु कर्मसु च साधारण्येकत्वव्यवहारः किमत्र विनिगमकं सद्रव्यध्वेकत्वं न गुणादिष्वित्यत्राह । सर्वेषामेकत्वं तच्च विद्यते कुत इत्यत आह निःसंख्यत्वात् कर्मगुणानामिति संख्याया निवृत्तान्ताः निःसंख्यास्तेषांभावात् निःसंख्यत्वम् तथाच कर्मणि गुणाश्च निःसंख्यानि संख्याया गुणत्वेन गुणेषु तावत् संख्या न विद्यते नवाकर्मसु गुणानां कर्मसु निषेधात् अन्यथा द्रव्यत्वप्रसङ्गात् साधितञ्च संख्याया गुणत्वमेकत्वस्य च संख्यात्वमितिभावः ॥

to qualities and to actions, what reason there is to conclude that the unity which exists in substances does not exist in qualities, &c. Unity does not exist in all things. If it be asked why, it is replied that it is because actions and qualities are destitute of number. Numberlessness is the state of those things that pass the domain of numbers, that is, that are without number. Accordingly actions and qualities are without number. Inasmuch as number is a quality, number does not exist in qualities. Nor does it exist in actions, for qualities are denied of actions, for otherwise it would follow that actions were substances; and it has been demonstrated that number is quality, and unity a number. U.

भान्तं तत् ॥ ५ ॥

Aph. 5. That [notion] is erroneous.

¹ It may be asked: How then the notion of one colour, one taste &c. ? It is stated in reply that the notion of unity in relation to qualities and actions is erroneous. In the aphorism there is an ellipse of the word notion, this being the subject previously mentioned. The notion thus applied is derivative and derived from essential inseparability; but this is not unity, for it has been stated to be other than unity. U.

एकत्वाभावाद्भक्तिस्तु न विद्यते ॥ ६ ॥

Aph. 6. In consequence of non-existence of unity, secondariness does not exist.

¹ It may be asked: Say that this notion of unity be secondary or derivative in relation to substances also, and the cognition be erroneous in relation to them, then what of unity? To this the reply is as follows. If unity in its primary sense be nowhere to be observed the notion thus applied cannot be secondary, for the secondary has for its antecedent the primary. Nor is the conception erroneous, for error has for its antecedent certain knowledge, it being the certainly known that is [erroneously] attributed, for an erroneous designation is proved to be such by disproving an untrue conception. U.

कार्यकारणयोरैकत्वेकपृथक्त्वाभावादेकत्वेकपृथक्त्वं न विद्यते ॥ ७ ॥

Aph. 7. Of cause and effect there is not unity and single individuality, in consequence of the non-existence of unity and single individuality.

¹ तर्हि कथमेकैकपृथक्त्वमिति इत्यादिज्ञानमित्यत आह । गुणकर्मसु चैकत्वज्ञानं तद् भान्तमित्यर्थः सूत्रे च ज्ञानमिति शेषः अत्रिप्तपूर्वपक्षत्वात् प्रयोगस्तु भान्तः स्वभावेद एवञ्च मतिः न च तदेकैकत्वमुक्तान्तरत्वात् ॥

² ननु द्रव्यैक्यमेकत्वप्रयोगोभातोऽस्तु तत्र भान्तः किमेकत्वेनेत्यत आह । यदि पारमार्थिकमेकत्वं व्यवहारभ्युपगन्तव्यं तदा न प्रयोगोभातः मुख्यपूर्वैकत्वात्भान्तः नवा प्रत्ययोभान्तः प्रमापूर्वैकत्वात्भान्तस्य प्रमिते जातीयते नाप्रमितम् असत्त्वात्तेर्निर्भान्तान्न अन्यथाख्यातेः साधनादितिभावः ॥

' With the purpose of parenthetically rejecting the Sāṅkhya doctrine of the unity, and single individuality and indivisibility of constituent parts and constituted wholes, it is stated that there is neither unity nor single individuality in cause and effect, that is, there resides no unity or single individuality in both the cause and its effect. For this the reason assigned is that there do not exist in the cause and its effect unity and single individuality. Unity is indivisibility, single individuality is non-dissimilarity. Since these do not exist [in the sum of constituent parts and the constituted whole, the parts and the whole are not identical]; for it is allowed on all hands that the thread is conceived as separate from the cloth, and dissimilar to it. V.

एतदनित्ययोर्व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

Aph. 8. This is explained in relation to non-eternal [cause and effect.]

' This—the possession of non-existence of unity and single individuality, by reason of possession of non-existence of indivisibility and non-dissimilarity—is affirmed of non-eternal cause and effect. Accordingly on the hypothesis of the indivisibility of the threads and cloth it would follow that in the case of the production of the threads the cloth would be conceived and stated to be produced; in the case of the production of the cloth the thread to be produced; in the case of the destruction of the threads the cloth to be destroyed; and in the case of; the destruction of the cloth the threads to be destroyed. Nor can it be maintained that production and destruction are non-probative, because it is possible that the conceptions of these are caused merely by appearance and disappearance; for on the hypothesis of an appearance of an appearance there will result a regress to in-

' अवयवावयवोरेकत्वमेकपृथक्त्वञ्च न तु तयोर्भेद इति साङ्ख्यमतं प्रसङ्गाच्चिराकर्तुमाह । कार्यकारणयोर्नैकत्वं नवैकपृथक्त्वं किमप्येकत्वमेकपृथक्त्वं वा कार्यकारणोभयनिष्ठं न भवतीत्यर्थः । अत्र हेतुमाह कार्यकारणयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावात् एकत्वमभेदः एकपृथक्त्वमवैधर्म्यं तयोरभावात् तन्तुः पटोतिभ्रमः पटविधर्मत्वादिति ते सर्वसिद्धत्वादिति भावः ॥

' एतदभेदावैधर्म्याभाववत्त्वेनैकत्वैकपृथक्त्वभाववत्त्वम् अनित्ययोः कार्यकारणयोः कथितमित्यर्थः तथाच तन्तुपटयोरभेदाङ्गीकारे तन्तुत्पाददशायां पट उत्पद्यते पटोत्पत्तिदशायां तन्तु उत्पद्यते तन्तुनाशदशायां पटो नश्यति पटनाशदशायां तन्तुर्नश्यतीत्यादिप्रत्ययप्रयोगयोः प्रसङ्गः न चोत्पत्तिविनाशावेवाप्रामाण्येनैव आविर्भावतिरोभावाभ्यामेव तत्पत्तीत्युपपत्तेरिति साङ्ख्यमाविर्भावान्गीक रेनवस्थाप्रसङ्गात् तदुत्पत्तिस्वीकारे तु किमपराधं पटोत्पत्तिभिः आविर्भावे आविर्भावव्योत्पादस्य चानङ्गीकारे आविर्भावस्य सार्वत्रिकत्वप्रसङ्गः नह्यविर्भावस्य सार्वत्रिकत्वं साङ्ख्येऽपि स्वीक्रियते वस्तुतः पटः उत्पद्यते पटोविनश्यतीत्यादिकः सार्वत्रिकको-
न्भव शब्दोत्पादविनाशसाधकः एकविषयकानुभवस्य विषयान्तरविषयक-
त्वस्वीकारे घटपटादौरूपरसप्राप्तैरित्यसमसदावेद्येन ॥

finiteness. On the hypothesis of their production, therefore, what fallacy is there involved in the production of the cloth &c. ? And if the appearance in appearance be not allowed to be production it follows that appearance is constant, but the constancy of appearance is not admitted even by the Sāṅkhyas. In fact the universal experience that the cloth is produced and destroyed and so forth is proof of production and destruction, for if experience of one object be allowed to have another object for its object, we must deny also the water-pot, cloth, &c. This error has been sufficiently discussed. V.

A. E. G.

(To be continued.)

VEDAVATĪ.

The Rāmāyana, as is well known to students of Indian literature, relates the adventures of Rāma, son of the King of Ayodhyā (Oude), who, in consequence of a domestic intrigue, became an exile from his country, and wandered about the southern regions of India in company with his brother Lakshmana and his wife Sītā. Sītā was carried off by Rāvana, King of the Rākshasas (demons or goblins), to his capital, Lankā, in the island of Ceylon. Ultimately, Rāvana was slain in battle by Rāma, who (according, at least, to the poem in its existing, and perhaps interpolated, form) was an incarnation of the supreme god Vishnu, and Sītā was rescued. Rāma returned to Ayodhyā after his father's death, and succeeded him on the throne. The legend now freely translated is taken from the supplementary book of the Rāmāyana, chapter 17, and relates a passage in the earlier life of Rāvana. Vedavatī, the heroine of the story, agreeably to the Indian theory of the transmigration of souls, was subsequently re-born in the form of Sītā.

WHERE, clothed in everlasting snow,
Himālay's giant peaks arise
Against the ambient azure skies,
And bright as molten silver glow—
While, far beneath, the solitudes
Are green with Devadāru* woods—

It chanced that once the demon lord
Who ruled in Lankā's isle afar,
And, mounted on his airy car,
These northern tracts sublime explored—
Alighted there upon the ground,
And roamed those forests wild around.

* *Pinus densata*, which signifies, the "divine tree;" the Deodar a magnificent tree, both in height and girth.

And, lo, he saw a maiden, fair
 And brilliant as a goddess, clad
 In garb ascetic, rude and sad,
 Deform with squalid matted hair :
 And all at once with passion fired,
 The damsel's secret thus inquired :

"How is it, tell me, lovely maid—
 Whose virgin charms subdue the heart,
 Whose form with every grace of art
 In gold and gems should be arrayed—
 Thou dost this doleful garb assume,
 Which ill beseems thy youthful bloom ?

"Whose daughter art thou ? What hath led
 Thy choice to such a life austere ?
 O blest were he whom, lady dear
 And beauteous, thou should'st deign to wed !"
 Him, duly honoured as a guest,
 The fair ascetic thus addressed :

"My father was a holy sage ;
 From him I sprang as, calm, and dead
 To earthly aims and joys, he read
 Th'eternal Veda's hallowed page :
 The Voice which spoke within the Book
 In me a form corporeal took.

"The gods, enamoured, all aspired
 The honour of my hand to gain ;
 Their ardent pleas were urged in vain ;
 A loftier aim my father fired ;
 For he had vowed, with lawful pride,
 I could be only Vishnu's bride.

"Incensed at his rejection, one
 Among the suitors, proud but base,
 The chieftain of the Daitya race,†
 Avenged the slight the sage had shown :
 By night he nigh my father crept,
 And vilely slew him while he slept.

"That I my sire's high aim may gain,
 And win great Vishnu for my lord,
 I lead this life, by thee abhorred,
 Of hard austerity and pain ;
 And, till the god himself impart,
 I wed his image in my heart.

"I know thee, Rávan, who thou art :
 By virtue of this life austere
 All secret things to me are clear ;
 I bid thee hence ; avaunt, depart."
 But by the maiden's charms subdued,
 The demon still his suit pursued.

"Proud art thou, lady fair, whose soul
 So high aspires ; but such sublime
 Devotion suits not well thy prime,
 Nor stern and painful self-control.
 The old may so their days employ ;
 But thou should'st live for love and joy.

"I am the lord of Lanká's isle ;
 Thy peerless charms my bosom fire ;
 If thou wilt crown my heart's desire,
 And ever on me sweetly smile,
 Then thou, my favoured queen, shalt know
 The bliss that power and wealth bestow.

† The Daityas in character correspond with the Titans of the Greeks.

"And who is Vishnu, pray, declare,
 Whose form thy fancy paints so bright ?
 Can he in prowess, grandeur, might,
 And magic gifts with me compare ?
 A phantom vain no longer chase,
 The offer of my love embrace."

To whom the holy maid replied—
 "Presumptuous fiend, thy boast is loud.
 No voice but thine, profanely proud,
 Hath ever Vishnu's might defied ;
 Heaven, earth, and hell, all own him lord—
 By all their hosts and powers adored."

She spake ; the fiend with rage was fired,
 The damsel's hair he rudely grasped ;
 Thus by his hated fingers clasped,
 She tore her locks, and cried, inspired—
 "This insult I may not survive :
 I enter now this fire, alive.

"Yet though I die, I once again
 Shall live to recompense this wrong.
 And though my vengeance slumber long,
 My pious works their meed shall gain,
 And I shall reappear on earth,
 A virgin fair of royal birth."

She ceased. With fixed resolve to die,
 The fire she entered, calm, elate ;
 When, all at once, to celebrate
 This deed heroic, from the sky
 There fell a shower of fragrant flowers,
 Rained down by gods from heavenly bowers.

Nor was the maid's prediction vain.
 Attaining all her heart's desire,
 As Sítá she was born again,
 The daughter of a royal sire,
 And won great Ráma for her lord,
 Whom men as Vishnu's self adored.

And now the demon-king profane,
 Whose coming doom had been foretold
 By that insulted maid of old,
 By Ráma's hand in fight was slain.
 For how could hellish power withstand
 Incarnate Vishnu's murderous brand ?

January 17, 1871.

J. MUIR.

NOW READY.
Vols. I. and II.
THE RAMAYAN OF VALMIKI,

TRANSLATED INTO ENGLISH VERSE

BY

R. T. H. GRIFFITH, M. A.

Price per Vol. Rs. 6. Postage 6 anas.

BENARES : MESSRS. E. J. LAZARUS & Co.,

CALCUTTA : MESSRS. BERIGNY & Co.,

LONDON : MESSRS. TRÜBNER & Co.,

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS
 AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाङ्मयीपरपञ्चद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 60.

Benares, May 1st, 1871.

Vol. V.

॥ भाह्विन्तामणेस्तर्कपादः ॥

अथोपमानं निरूप्यते ॥

उपमानं पूर्वदृष्टे ऽर्थे स्मर्यमाणे दृश्यमानार्थसादृश्यज्ञानम् ।
दृश्यमानगव्यनिरूपितसादृश्यप्रकारकगोविशेष्यकप्रमोषमि-
तिः । तत्करणं गवयपिण्डदर्शनमित्यर्थः । एवं चारव्यकवा-
क्यार्थज्ञानव्रतो ऽरण्ये गवयदर्शनं तत्करणं, तत्सादृश्यविशि-
ष्टो गौरिति ज्ञानं प्रमा, वाक्यार्थस्मरणमवान्तरव्यापार इति ।
न चेदं सादृश्यप्रत्यक्षम् । अर्थान्तरयोगिभिर्धर्मैरर्थान्तरस्य
सादृश्योपपत्तिसादृश्यस्य व्याख्ययवृत्तितया यावदाश्रयप्रत्य-
क्षाभावेन तदयोगात् । नानुमानम् । उपमिनोमीत्यनुव्यवसाये-
नानुमितिवैतन्यप्रतीतिः । नापि शाब्दम् । पदज्ञानादभा-
वादिति । अत इदं मानान्तरम् । एवं च प्रत्यक्षसौर्यविधिसा-
दृश्यस्याग्नेयविधाद्युपमित्येवस्थिताग्नेयविधिविहितेति कर्तव्य-
ताया अपेक्षितायाः सौर्याङ्गत्वबोधः फलमिति जीर्णाः ॥

नव्यास्तु नैतन्नियतम् । उपमानस्य शक्त्याहकत्वानापत्तेः ।
इतादृशसादृश्यज्ञानस्यातिदेशवाक्यार्थज्ञानान्नन्यत्वाच्च । अ-
तो गोसादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं करणम् । अतिदेशवाक्यार्थ-
स्मरणमवान्तरव्यापारः । अयं गवयपदवाच्यः गवयो गवयपद-
वाच्य इति वा संज्ञासंज्ञिसंबन्धज्ञानं प्रमेत्याहुः ॥

इत्युपमानम् ॥

अथार्थोपपत्तिः ॥

अर्थोपपत्तिः प्रत्यक्षेण शब्देन वा प्रमितस्यार्थस्योपपादका-
न्तर्कत्वनम् । यथा देवदत्तमिष्टं दिने भोजनाभावः पी-

नत्वं च प्रत्यक्षदृष्टं स्वोपपादकं रात्रिभोजनं कल्पयति । तथा
विश्वजिह्वागकरणकभावनविषयकप्रवर्तना विधिप्रमितेष्टो-
द्वेश्यकत्वं विना ऽनुपपद्यमाना स्वर्गाद्युद्देश्यकत्वं कल्पयति ।
अत्र दिनभोजनाभावविशिष्टपीनत्वज्ञानं न करणं, येनानुमा-
नान्तर्भावः शङ्क्येत । किं तु भोजनाभावपीनत्वयोः सामाना-
धिकरण्यरूपसंबन्धानुपपत्तिज्ञानम् । रात्रिभोजनज्ञानं प्रमा ।
उपपादकत्वज्ञानमवान्तरव्यापारः । एवं जीवतो देवदत्तस्य
यद्दे ऽदर्शनेनादृष्टबहिर्भावकल्पना । तेन नानुमानान्तर्गतितरिति
जीर्णाः ॥ वस्तुतस्तु नानुमिनोमि नोपमिनोमि न शाब्दयामि
किं त्वर्थोपयामीत्यनुभवादेव मानान्तरत्वं युक्तम् । इदमेव
सहजशक्तावाधेयशक्तौ च मानम् । तथाहि । बीजत्वावच्छेदे-
नाकुरजनकत्वे दृहीते मूषिकाघ्रातेषु तददर्शनेन कारणत्वसं-
देहे मूषिकाघ्राणनाश्या व्रीहिनिष्ठा कारणशक्तिः कल्प्यते ।
एवं यागजन्यं स्वर्गजनकमपूर्वं कल्प्यतरति जीर्णाः ॥

इत्यर्थोपपत्तिः ॥

एवमनुपलब्धिरभाववाहकं मानान्तरम् । न चाभावस्य केव-
लाधिकरणात्मतया प्रत्यक्षेण दृष्ट इति वाच्यम् । तस्याधि-
करणात्मकत्वे भूतले घटाभाव इत्याधाराधेयभावप्रतीत्यनु-
पपत्तेः । किं च घटो नास्ति नायं पट इत्यादिव्यवहारस्य स-
घटे प्रसङ्गाच्च भूतलमात्रं विषयः । घटविविक्तस्य विषयत्वे
ऽभावातिरिक्तस्य विवेकस्यासंभवात्सिद्धुमभावेन । तद्वाहकं च
योग्यानुपलब्धिर्मनान्तरम् । तथाहि । अभावो नेन्द्रियग्राह्यः ।
सन्निकर्षाभावात् । न च विशेषणत्वादि संनिकर्षः । तस्य प्रत्ये-
कश्रुतियोभयनिष्ठत्वाभावेन संनिकर्षत्वायोगात् । न च त-

त्राभावस्मरणम् । पूर्वं तदनुभवाभावात् । एवं च तस्यानुप-
लब्धिर्न प्रमाणांतरप्रेक्षात्वम् । योग्यानुपलब्धिश्च दर्शनयो-
ग्यस्यादर्शनं दर्शनाभाव इति यावत् । तेन घटाभावादित्ज्ञानं
दर्शनाभावेन प्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिकेन
यदि घटः स्यात्तदा दृश्येतेत्याकारकेण घटाभावो ज्ञायते ।
योग्यता च योग्यप्रतियोगिकत्वयोग्याधिकरणकत्वादिरूपा ।
तत्तदभावसह नानैव । अतः सिद्धमभावशाहकमनुपलब्धिर्न
मानान्तरम् । अत्र प्रतियोगिप्रत्यक्षाभावः करणम् । अनुमि-
तिरवान्तरव्यापारः । अभावज्ञानं फलम् । अर्थापत्तौ तु ज्ञानं
करणमनुपपत्तिज्ञानमवान्तरव्यापारः । उपपादकज्ञानं फलमि-
त्यनयोर्भेदमाहुः । अतः घट प्रमाणानि । वस्तुतस्तथोपपत्त्य-
नुपलब्ध्योरन्योन्यभेदमनुमानाच्च भेदं नाकलयामः । यत्तु स-
दृशसंख्यान्तर्गतशतसंख्याप्रमाकरणं संभवाख्यं प्रमाणं, तदनु-
मानान्तर्गतं, घटे वैश्रवणमिति चैतिह्यं न प्रमितिकरणं, त-
स्ये ऽप्यागमान्तर्गतम् । श्वो मे भ्राता ऽऽगन्तेति प्रतिभा-
स्यमनिश्चायकत्वाच्च मानम् । तेनर्षाणां प्रतिभया धर्माधर्म-
प्रमेति परास्तम् । लोकप्रसिद्धिः प्रत्यक्षान्तर्गतैव । अतः वदेव
प्रमाणानि । राम वदुक्त्यो लोके याभिः सर्वा ऽनुदृश्यत इति
रामायणाच्चेति संक्षेपः ॥

इत्यभाववादः ॥

अथ शब्दः ।

शब्दं शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टे ऽर्थे विज्ञानम् ।

इति सूत्रम् । शब्दज्ञानजन्यमसन्निकृष्टार्थविषयकं यथार्थ-
ज्ञानं शब्दप्रमा, तत्स्फरणीभूतशब्दः प्रमाणमित्यर्थः । शब्दा-
नुव्यवसाये ऽपि व्याप्तिवारणाय द्वितीयम् । अनुमित्यादाव-
तिव्याप्तिवारणाय त्रयम् । एवं वाक्यश्रवणानन्तरं पदोपस्थि-
तपदार्थानां संसर्गविषयिणी प्रमितिः प्रत्यक्षादिविलक्षणा ज्ञा-
यते, तत्स्फरणं शब्दस्तत्ज्ञानं वा प्रमाणांतरम् । जन्यपदधी-
जन्यत्वव्यभिचार्यनुभवत्वाद्यापकजातिशून्यत्वे सति पदविष-
यकत्वाव्यभिचारिजातिशून्यधीः शब्दप्रमा, तत्स्फरणं शब्दः प्रमा-
णमिति ज्ञानकीनाथः । प्रत्यक्षानुमितिस्मृतीनां वारणाय सत्य-
न्तम् । असंभववारणाय अनुभवत्वाद्यापकेति जातिविशेष-
णम् । उपमितिवारणाय शून्यान्तम् । घटादिवारणाय धीपद-
म् । स्वकरणकशब्दधीप्रकारप्रकारकप्रमाण्यः शब्दः प्रमा-
णशब्द इति मणिकृत् । वाक्यं चैकार्थकपदसमूहः । एकार्थत्वं
ज्ञानेऽमुख्यविशेषराहित्यं न त्वेकाख्यातवत्त्वम् । तेना-
ख्यातभेदे ऽपि यत्रेकाख्यातार्थे ऽन्याख्यातार्थः प्रकारो यथा
पश्य मृगो धावतीत्यादौ तत्रैकवाक्यत्वम् । नन्विदं पदोप-
स्थितपदार्थानां संसर्गावगाहि मानसप्रत्यक्षमस्त्विति चेत् ।

न । तत्र मनःसंनिकर्षाभावात् । उपनीतभानेपि ज्ञातस्यैव
विषयतया ऽज्ञातसंबन्धस्योपनीतभानासंभवाच्च । किं च
शब्दसामर्थी चाक्षुषादिप्रतिबन्धिका । मानसे तु चाक्षुषादि-
सामर्थी प्रतिबन्धिकेति सर्वसंमतम् । एवं च शब्दत्वस्य मान-
सत्वव्याप्यताङ्गीकारे भिन्नविषयकचाक्षुषसामर्थीकानि शब्द-
बोधो न स्यात् तत्र चाक्षुषमामर्थीमानसयोः प्रतिबन्धप्रतिब-
न्धकभावेऽप्यनन्तेषु शब्दान्यत्वप्रवेशे गौरवं स्यात् ॥

वैशेषिकास्तु शब्दे ऽनुमानान्तर्गतः । घटमनयेत्यादिप-
दानि तात्पर्यविषयभूतपदार्थनिरूपिततात्पर्यविषयसंसर्गप्रमा-
पूर्वकाणि । परस्परान्वयतात्पर्यकत्वे सति योग्यत्वात् । पदा-
न्तरवत् । आकाङ्क्षासत्प्येस्तु तात्पर्यज्ञानार्थमेवापेक्षा । यद्वा
पदैर्नस्थितेषु घटादिपदार्थेषु । कर्मत्वमाधेयतासंसर्गेषु घट-
वत् । तेन संसर्गेषु घटबाधाभावरूपयोग्यतावत्त्वात् । इति
पदार्थास्तात्पर्यविषयसंसर्गवन्तः । आकाङ्क्षादिमत्प्रवृत्तिरित-
त्वात् । इदं वाक्यं संसृष्टार्थज्ञापकम् । आप्रवाक्यत्वात् ।
इत्याद्यनुमानमुद्रयेव शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वसंभवेन पृथक्प्र-
माण्यकल्पना ऽयुक्ता । न चेतादृशसंसर्गज्ञानात्कथं प्रवृत्तिः, इ-
ष्टतावच्छेदकप्रकारकप्रवृत्तिविषयविशेष्यकज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतु-
त्वादुक्तस्य तथाविधत्वाभावादिति वाच्यम् । इष्टतावच्छेदकप्र-
कारकप्रवृत्तिविषयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वात् ।
इष्टतावच्छेदकसंसर्गप्रकारकस्यापि वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वात् ।
अस्मिन् वृत्ते सुवर्णसर्पसंबन्धोऽस्तीति ज्ञानादपि प्रवृत्तिनिव-
रत्यनुभवाच्चापेक्षकानुमाने दोषाभावाच्चेत्याहुः ॥ अत्र के-
चित् पदपञ्चकानुमानस्य संसर्गप्रकारकत्वनियमाद्रजतत्वप्रकार-
कज्ञानार्थं शब्दप्रामाण्याङ्गीकारं चावश्यकः । नहि रजतवदु-
तलमिति शब्दश्रवणोत्तरं संसर्गप्रकारकमेव ज्ञानं जायत इति
नियमः । रजतादिप्रकारकानुभवस्यापि सत्त्वात् । अर्धपञ्चका-
नुमाने च योग्यताया हेतुतया लिङ्गस्य निश्चितस्यैव निश्चा-
यकतया योग्यतासंशये ऽनुमानानुपपत्त्या प्रवृत्त्याद्रनुपपत्तिः ।
शब्दबोधे तु संशयसाधारणयोग्यताज्ञानस्य हेतुत्वाद् नानु-
पपत्तिरित्याहुः ॥ वस्तुतो वक्तुः प्रतारकत्वादिशङ्कायां शब्द-
बोधवारणाय योग्यतानिश्चयस्यैव शब्दबोधे हेतुतेति नोभ-
योः पक्षयोर्विशेषः । पक्षवरास्तु घटमानय घटः कर्मत्व-
मानयनमित्यादिस्वरूपयोग्यतदयोग्ययोर्विशेषो न स्यात् ।
अनुमानस्योभयत्र संभवात् । अतो व्यःप्यादिज्ञानसापेक्षत्व-
तदनपेक्षत्वज्ञतबोधविलम्बाविलम्बाभ्यां विभक्त्यादिसमभि-
व्याहृतशब्दस्य मानान्तरत्वम् । किं च इक्षुपदार्थप्रकारकाश-
रपदार्थविशेष्यकभानं शब्दादेव नानुमानात् । अयं पदार्थो-
परपदार्थवानित्यनुमानेपि विपरीतक्रियाकर्मभावमादायार्थो-

विशेषाद्यन्यतल्लौकिकप्रत्यक्षनिश्चयान्याहार्यतरतुर्मितावच्छे-
दककतदुर्मावच्छिन्नविशिष्टबुद्धित्वेन प्रतिबध्यतेति रीत्या
अयोम्यतानिश्चयः प्रतिबन्धकस्तदभावाः कारणमित्याहुः ॥
आलंकारिकास्तु । न शाब्दबोधे योग्यताज्ञानं हेतुः नाप्ययो-
ग्यतानिश्चयः प्रतिबन्धकस्तत्सत्त्वेऽपि चन्द्रो मुखमित्यादि
रूपकादिबोधोदयादेव बन्धासुतो याति स्वपुण्यकृतशेखर इ-
त्यादिश्लोकार्थशाब्दबोधेन चमत्कारातिशयानुभवाच्च । न
च तत्र पदार्थस्मरणमात्रं न शाब्दबोध इति वाच्यम् । घट-
मानयेत्यादावपि तथा क्तुं शक्यतया शाब्दबोधमात्रोच्छेदा-
पत्तिः किं तु बाधनिश्चयस्य शाब्दभिन्नमेव प्रतिबध्यम् । न
चैवं प्रवृत्त्याद्यापत्तिः । प्राक्तनबाधेन प्रामाण्यशङ्काया एव
जायमानज्ञाने जननादप्रामाण्यशङ्काशून्यज्ञानस्य प्रवृत्तिं प्रति
हेतुतया तदभावेन प्रवृत्त्यापादमासंभवात् । तदुक्तं सण्डने
'अन्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति ही'त्याहुः ॥ वस्तु-
तस्तु एवं सत्ययोग्यवाक्योच्छेदापत्तेः । चन्द्रो मुखमित्यादि-
वाक्येन वामराणां बोधानुत्पादादालंकारिकाणामेव बोधोद-
याच्च वासनाविशेष एवोत्पत्तिको वाच्यः, एवं चोत्पत्तिबाध-
विशिष्टबाधनिश्चयाभावस्य शाब्दबोधे हेतुत्वं युक्तमित्ययो-
म्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वं युक्तमुपश्यामः ॥

आसत्तिस्तु अव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिः । अव्य-
वधानं च प्रकृतान्वयबोधाननुकूलसंयोगेन । अननुकूलत्वं च
प्रकृताश्रयबोधाननुकूलोपस्थित्यधिकरणत्वं, तेन गिरिभुक्तम-
ग्निमान् देवदत्तेनेत्यादौ नासतिः । अतएवान्तरालिकानुकूलप-
दार्थापस्थितेर्न व्यवधायकत्वम् । श्लोकादौ त्वासत्तिभ्रमेण
शाब्दबोध इति केचित् । अन्ये तु अन्वयप्रतियोग्युपस्थाप-
कपदाव्यवधानमासतिः श्लोकादौ तु योजनावाक्यादेव शा-
ब्दबोध इत्याहुः ॥

तात्पर्यं तु तत्प्रतीतीच्छया वक्तानुसंहितत्वम् । तत्र पदा-
र्थतात्पर्यनिश्चयः संसर्गतात्पर्यनिश्चयश्च तादृशशाब्दबोधे
हेतुः । तत्संदेहे शाब्दबोधानुदयात् । तात्पर्यभ्रमे चाहार्यशा-
ब्दबोधोदयात् । शुक्रवाक्ये वेदवाक्ये चेश्वरतात्पर्यसंदेहेण शा-
ब्दबोधोऽध्यापकतात्पर्यसंदेहेण वा । न च प्रकरणादिकमेव तत्त-
च्छाब्दबोधे हेतुर्न तु तात्पर्यज्ञानमिति वाच्यम् । अननुगत-
प्रकरणादिज्ञानानां हेतुत्वे गौरवात् । केचित्तु तात्पर्यज्ञानं
तादृशिकनानार्थस्यलीयशाब्द हेतुर्न तु शाब्दबोधमात्रे, गौ-
रवात् । एवं च सैन्यपदजन्यनानार्थापस्थितिकालीनतत्पद-
जन्यलवणादिशाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानं कारणम् । न चैवं गौ-
रवं, सर्वशाब्दे तत्तच्छाब्दत्ववच्छिन्ने तत्तात्पर्यज्ञानानाम-
नन्तकार्यकारणभावापेक्षया लघुत्वादित्याहुः ॥ परे तु तात्प-

र्यज्ञानस्य न हेतुत्वं संभवति । तज्ज्ञानासंभवात् । आशय-
कप्रकरणासमभिव्याहारादिना तज्ज्ञानसंभवे तदुत्तोरिति न्याये-
न तस्य वैयर्थ्यात् । अतो वेदवाक्यार्थबोधे लौकिकसाह-
चिकनानार्थस्यलीयशाब्दबोधे च न तात्पर्यज्ञानं हेतुरित्याहुः ॥
अत्रेवं बोध्यम् । पदार्थापस्थितिमात्रं न हेतुः पचतीत्यादौ
प्रत्यक्षदृष्टकलापादेरपि शाब्दबोधापत्तेः । नापि पदजन्यपदा-
र्थापस्थितिः, पदोपस्थितस्वाश्रयाकाशादेरपि शाब्दबोधापत्तेः ।
अतो घृत्त्या पदजन्यपदार्थापस्थितिर्हेतुः । अन्ये तु न पदजन्य-
पदार्थापस्थितिर्हेतुः, किं तु पदार्थापस्थितिमात्रम् । आका-
शादेः शाब्दबोधस्याकाङ्क्षायोग्यत्वाभावेनैव वारणात् । न च
तथापि प्रत्यक्षगम्यकलापादेरपि पचतीत्यादौ शाब्दबोधा-
पत्तिः । तात्पर्याभावात् । तत्सत्त्वे शाब्दबोधस्येष्टत्वात् । न
चैवं घटः कर्मत्वमित्यादिपदजन्यपदार्थापस्थितौ शाब्दबोधा-
पत्तिः । तादृशसमभिव्याहारविशिष्टपदजन्यपदार्थापस्थितेरिव
हेतुत्वाङ्गीकारात् । अत एव वाचकपदानुपस्थितस्यापि क्रमस्य
विधानमुपपद्यतइत्याहुः । नन्वस्तु शाब्दबोधे आकाङ्क्षादि-
ज्ञानानां कारणता तथापि युगपत् तावत्पदज्ञानानां ताव-
त्पदार्थस्मृतीनां चासंभवात् कथं वाक्यार्थबोध इति चे, च ।
क्रमोच्चारितपदजन्यपदार्थक्रमिकोपस्थित्युत्तरं सर्वेषां पदा-
नां समूहालम्बनरूपमानसोपस्थितिः ततः समूहालम्बनरूप-
तत्पदार्थापस्थितौ तदन्वयबोधोत्पत्तिः । न च पदसमूहाल-
म्बनं विनाऽर्थापस्थितिरिव कल्प्यतामिति वाच्यम् । तस्याः
पदजन्यत्वाभावेन कृत्तकार्यकारणभावबाधापत्तेः । अतः पद-
समूहालम्बनमावश्यकम् । तस्तुतस्तु जन्यत्वापेक्षया अनन्य-
थासिद्धत्वस्याप्रवेशेन प्रयोज्यत्वस्य लघुतया पदजन्यपदार्था-
पस्थितेर्न हेतुत्वं किं तु पदप्रयोज्यपदार्थापस्थितेरिव । तस्मा
सति पदसमूहालम्बनं नावश्यकमिति युक्तम् । पदार्थानां च
खलेकपोतन्यायेनान्वयबोधः । तदुक्तम्

वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः

खले यथामी युगपत्पतन्ति ।

तथैव सर्वे युगपत्पदार्थाः

परस्परैरान्वयिनो भवन्ति ॥

कचित्तु राजपुरप्रवेशन्यायेनान्वयबोधः । यत्र खण्डवा-
क्यार्थबोधोत्तरं महावाक्यार्थबोधः । यत्र वा दक्षिणी कुण्डली
कृची चैव इत्यादौ विशिष्टस्य वैशिष्ट्यबोधे तात्पर्यं, तत्र ।
तदुक्तम्

यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते ।

तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यते ॥

इति संप्रदायः । खण्डवाक्यार्थबोधोत्तरं चरमपदस्मृति-
स्तत्पदार्थस्मृतिस्तत्रार्थस्मृतिकाले खण्डवाक्यार्थबोधनाशा-
चरमपदस्मृतिरेव तावत्पदविषयिणी । चरमार्थस्मृतिः ताव-
दर्थविषयिणी ततोऽन्वयबोध इति नव्याः । ननु पदजन्य-
पदार्थापस्थितिः शाब्दबोधहेतुः, अन्यथा पचतीत्यादितः प्र-
त्यक्षदृष्टकनापादेरप्यन्वयबोधापत्तेरित्युक्तम् । एवं सति द्वा-
रमित्यादौ शाब्दबोधो न स्यात् क्रियावाचकपदाभावादिति-
चे, च । अनुषङ्गाध्याहारादिनाम्नयबोधात् । एतेन विश्ववि-
ता यजेतेत्यत्र स्वर्गकाम इति वा स्वर्गार्थमिति वा सौम्यं चहं
निर्वपेदुस्मवर्चसकाम इत्यादौ प्राकृताभ्यन्वाधानादीतिकर्त्त-
व्यतावाचकस्याग्नेयवदितिपदस्य प्रतितिष्ठन्ती ह वा य एता
रात्रीरुपयन्ति सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादौ विधिपदस्य सौ-
र्यादिविज्ञतावातिदेशिकमन्त्रे ऽर्थलोपेन निवृत्ताग्निपदके सूर्या-
दिपदस्य चाध्याहारादिति व्याख्यातम् । स्वस्थानस्थितस्य
पुनरनुसंधानमावृत्तिः । नेदीयस्थानान्तरस्थस्यानुसंधानमनुषङ्गः ।
दवीयस्थानान्तरस्थस्यानुसंधानमनुवृत्तिः । सा च सिंहावल्लो-
कितमण्डूकप्रतिगङ्गास्रोतोवदिति त्रिधा । आवृत्त्यनुषङ्गानुवृ-
त्त्यमाधारणलक्षणं श्रुतपदस्यानुसंधानम् । अश्रुतपदस्यानुसं-
धानमध्याहारः । स च सर्वापेक्षया जघन्य इति । गुरवस्तु
तद्विषयकशब्दे पदजन्यतदुपस्थितेर्न हेतुत्वं किं तु तत्तदन्व-
यबोधे पदजन्यतत्तदन्वयप्रतियोग्युपस्थितित्वेन हेतुत्वम् ।
उक्तस्थले त्वर्थाध्याहारेणैवान्वयबोध इत्याहुः । तेषामयमा-
श्रयः । कार्यवाचकपदासमभिव्याहृतवाक्यानां मूकत्वाच्छा-
ब्दबोधमात्रं कार्यवाचकपदज्ञानमर्थोपस्थितिश्च हेतुः । आ-
काङ्क्षाभावाच्चापस्थितस्याकाशादेर्बोधः । उपस्थितकलापादेरा-
काङ्क्षायां बोधस्तिष्ठ एव । एवं च तत्तच्छाब्दबोधे तत्तत्पदा-
र्थोपस्थितित्वेन हेतुतेति लाघवम् । मतान्तरे तु तत्तत्पद-
ज्ञानस्य तत्तत्पदजन्योपस्थितेश्च हेतुत्वक्रन्वये हेतुहेतुमद्भा-
वकल्पनागौरवमिति । अत्राहुः । असाधुपदेनार्थप्रत्ययाभावा-
त्साधुपदज्ञानमपि शाब्दबोधे हेतुः । साधुत्वं चानादिवृत्ति-
प्रमाप्रयोज्यार्थप्रतिपादकत्वम् । तेन भाषाशब्देष्वनादिशक्त्य-
भावाच्छक्यार्थभावेन लक्षणाया असंभवाच्च साधुत्वम् । ला-
क्षणिकगङ्गापदे च न क्षतिः । आधुनिकसंकेतितद्वित्यादिप-
देषु पाणिनिसंकेतितवृद्धिद्विभुभादिपदेषु च पिता नाम कु-
र्यादिति विधिना पुत्रत्वनामत्वापाधिना व्याकृता वागुद्यत-
इति विधिना व्याकरणोपाधिना चानादिवृत्तिप्रमासंभवात्सा-
धुत्वम् । वृत्तिभ्रमेणार्थप्रत्यायकत्वमसाधुत्वम् । तद्वशा ।
भाषाशब्दानां प्रयोगप्रमयोः करणापाठवशक्तिप्रमाभ्यामुपपत्तेः
शक्त्यभावादेव वृत्त्यन्तरस्य चासंभवाच्च वृत्तिभ्रमेति न साधु-

त्वम् । राखकस्तु पौर्बोयसंकेतविरहविशिष्टत्वं साधुत्वम् ।
व्याकरणसंकेतितानामसाधुत्वमिष्टमेवेत्याह । तच्च । टिप-
दोत्तरं विभक्त्यनुत्पत्तिप्रसङ्गात् । टिघुभादिशब्दानामुभय-
हिर्भूतत्वमिति केचित् । अदृष्टजनकतावच्छेदको व्याकर-
णाभिव्यक्त्यो जातिविशेष एव साधुत्वमित्यापि कश्चित् ।
तदुक्तम् ।

अनवभ्रष्टतानादिर्यद्वाभ्युदययोग्यता ।

व्याक्रिया व्यञ्जनीया सा जातिः कापीह साधुता ॥

यास्त्वेताः स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्ते टिघुभादयः ।

कथं न तासां साधुत्वं नैव ताः साधवो मताः ॥

अनपभ्रंशरूपत्वाच्चाप्यासमपशब्दता ।

हस्तघेष्टा यथा लोके तथा संकेतिता रमाः ॥

ततश्चासां नाभ्युदयः प्रत्यवायो ऽपि वा भवेत् ।

लाघवेनार्थबोधार्थं प्रयुज्यन्ते तु केवलम् ॥

वस्तुतः साधुत्वज्ञानं न कारणं नाप्यसाधुत्वज्ञानं प्रति-
बन्धकं, किं तु तादृशसमभिव्याहारस्य तादृशाकाङ्क्षाया वा
हेतुत्वात्, नोक्तातिप्रसङ्ग इति युक्तम् । पदज्ञानस्य च द्वै-
धीकरता चरमपदस्य सर्वपदस्मृतिहेतुसंस्कारोद्बोधकतया
लाक्षणिकस्य च शक्तपदस्मृतिहेतुसंस्कारोद्बोधकतया स्वार्थो-
पस्थितिद्वारा च । अन्येषां तु स्वार्थोपस्थितिद्वारैवेति, तत्रोद्बो-
धकविधया यत्पदज्ञानजन्यत्वं पदार्थोपस्थितिद्वारा च यत्प-
दज्ञानजन्यत्वं शाब्दबोधनिष्ठं तदन्त्यतरसंबन्धेन पदज्ञानवि-
शिष्टघटोपस्थितित्वादिना घटादिशब्दे हेतुत्वम् । लाक्षणि-
कपदस्यानुभावकत्वाभावात् । तत्स्मृतशक्तपदस्यैव शाब्दबो-
धहेतुत्वादिति केचित् । पदं चानुपूर्वीं विशिष्टतद्वर्णसमुदायः ।
आनुपूर्वीं च शक्तावच्छेदिका । सा च टप्रागभावविशिष्टघ-
त्वरूपा घनाशविशिष्टटत्वरूपा वा । वर्णानां नित्यत्वे तु अ-
व्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन घज्ञानविशिष्टज्ञानविषयटत्वादिरूपा ।
सुप्तिहन्तं पदमिति वैयाकरणाः । शक्तं पदमिति तु युक्तम् ।
इदं तु बोध्यम् । पदज्ञानस्य घटशब्दे केन रूपेण हेतुत्वम् ।
न तावत्पदज्ञानत्वेन, व्यभिचारात् । नापि घटपदज्ञानत्वेन,
कलशपदादि घटशब्दे व्यभिचारात् । किं तु घटशक्तपद-
ज्ञानत्वेन । न तु वृत्तिमत्पदज्ञानत्वेन, वृत्तित्वस्य शक्तिलक्षणा-
न्यतरगर्भतया गौरवात् । तेन लाक्षणिकस्यानुभावकत्वम् ।
अत एव यत्र सर्वाणि लाक्षणिकानि तद्वाक्यं मूकमेव । गङ्गा-
यां घोष इत्यादौ तु यत्किंचिच्छक्तपदमादायान्वयानुभव इति
संप्रदायः । वस्तुतो वृत्तिमत्पदज्ञानत्वेन घटपदज्ञानत्वेन
घटस्मारकपदज्ञानत्वेनान्ततः शाब्दत्वावच्छिन्ने पदज्ञानत्वे-
नैव वा हेतुत्वं, तत्पदजन्यपदार्थोपस्थितिरूपव्यापाराभावेन

न व्यभिचारः । तेन लाक्षणिकस्याप्यनुभावकत्वं युक्तमिति दिक् ॥ ननु शक्तपदज्ञानत्वेन हेतुतेत्युक्तं, तत्र केयं शक्तिरिति चेत् । अव्यवधानेन शब्दजन्यप्रतीत्यनुकूला वृत्तिः शक्तिः । अव्यवहितत्वं चार्थान्तरप्रतित्यद्वारकत्वम् । इदं च लक्षणावस्थाय तादृशचेष्टाधारणाय चावशिष्टम् । सा चास्मात्पश्चादयमर्थो बोद्धव्य इत्याकारिकेश्वरेच्छेति न्ययविदः । पदार्थान्तरमिति मीमांसकाः । अस्या एव संज्ञेय इति व्यवहारः । साताच्छब्दजन्यार्थप्रमितिसहकारिज्ञानविषयत्वं वा । वैयाकरणस्तु बोधकत्वमेव शक्तिः । एवं लाक्षणिकादर्थं ऽपि शक्तिरेव । अत एव सर्वे सर्वार्थवाचका इत्याहुः ॥ शक्तियहस्य व्याकरणादिना । तदुक्तम्

शक्तियहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतत्त्वम् ।

वाक्यस्य शेषाद्वृत्तेर्वदन्ति साक्षिण्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥

अनुमानोपमानशब्दा एव शक्तियहकाः । व्यवहारप्रसिद्धसामानाधिकरण्यविवरणानामनुमानान्तर्भावः । व्याकरणशब्दशेषकोशानां शब्दान्तर्भाव इति नव्याः । व्याकरणात् मृतीयादेः करणत्वकर्तृत्वौ शक्तियहः । उपमानेन उपमितिरूपः शक्तियहः । कोशो वैजयन्त्यादिः । आप्तवाक्यं घटो घटपदवाच्य इत्यदि । अत्र च आप्तवाक्यत्वेन न शक्तियहहेतुता किं तु वाक्यत्वेन, लाघवात् एवं च

यद्य दुःखेन संभिन्नं न च यस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥

इत्यादिवाक्येन शक्तियहः । व्यवहारः प्रयोज्यवृद्धप्रयोजकवृद्धव्यवहारः । तथाहि । प्रयोजकवाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिमुपलभमानो बालः प्रयोज्यवृद्धस्य तज्ज्ञानं ज्ञाने च शब्दस्यैव हेतुता । तदन्यथानुपपत्त्या च शक्तिपरिकल्पयन्नावापोद्वापाभ्यां तत्तत्पदस्य तत्रतत्रार्थं शक्तिमवधारयति । तदनन्तरं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्यविवरणवाक्यशेषप्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यर्थयायोगं शक्तिमवधारयतीति दिक् ॥ लक्षणा गौणी च अपरा पदवृत्तिः । तत्र सादृश्यान्यशक्यसंबन्धेनाशक्योपस्थितिलक्षणा । सादृश्यरूपशक्यसंबन्धेनाशक्योपस्थितिर्गौणीति केचित् । तच्च । वृत्तिरुपस्थितिहेतुत्वेनोपस्थितिरूपत्वानुपपत्तेः । अतः स्वशक्यसंबन्धवत्त्वं लक्षणा । तस्याश्च पदनिष्ठत्वं स्वाश्रयसंबन्धवाचकत्वसंबन्धेन । यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदशक्यप्रवाहसंबन्धो लक्षणा तज्ज्ञानकार्यतावच्छेदकं च गङ्गासंबन्धवत्तीरत्वप्रकारकतीरविशेष्यकशब्दत्वम् । गङ्गासंबन्धस्य संबन्धत्वेन भानं संयोगत्वादिना वा, गङ्गासंबन्धतीरे घोषो गङ्गासंयुक्ततीरे घोष इत्युभयविधानुभवात् । एवं सिद्धे

देवदत्त इत्यत्रापि परंपरासंबन्धेन सिंहसंबन्धो देवदत्त इति बोधो लक्ष्यैव । अभिधेयादिनाभूतइत्यस्याप्यभिधेयसंबन्धत्वेन यत्र प्रकारः, तत्र वृत्तिलक्षणेत्यर्थः । यदा तु सिंहनिष्ठक्रांयसजातीयक्रांयवशेन देवदत्तप्रतीतिस्तदा गौणीति वक्ष्यते । न चैवं तीरत्वमात्रप्रकारको बोधः कथं स्यादिति वाच्यम् । नदीतीरे समुद्रतीरे वेति संज्ञेयापस्या तादृशबोधस्यालीकत्वात् । न चैवं सर्वत्र गङ्गासंबन्धिनीति बोधादजहल्लक्षणापत्तिः । शक्यलक्ष्याभयस्य क्रियान्वयित्वे ऽजहल्लक्षणाङ्गीकारादिति संप्रदायः । वस्तुतो गङ्गापदातीरत्वमात्रप्रकारको बोधः । तीरत्वनिष्ठप्रकारतानिर्दिष्टविशेष्यतासंबन्धेन गङ्गापदजन्यशब्दे समवायेन गङ्गासंयोगवत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनयान संशयाद्वापत्तिरिति युक्तम् । सा च लक्षणा द्वेधा, ऽजहत्स्वर्या, जहत्स्वर्या च । स्वशक्यार्थविशेष्यकान्वयबोधप्रयोजिका, अजहत्स्वर्या यथा यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ । अत्र शक्यार्थस्यापि क्रियान्वयात् । इयमेवोपादानलक्षणेत्यालंकारिकाः । स्वशक्यार्थविशेष्यकान्वयप्रयोजिका जहत्स्वर्या । गङ्गायां घोष इत्यादौ । लक्षितलक्षणाया अप्यत्रैवान्तर्भावः । स्वशक्यपदघटकवर्णद्वयघटितपदवाक्यत्वरूपसंबन्धस्यैव द्विरेफादिपदे लक्षितलक्षणात्वात् । एतेन द्विरेफपदेन भ्रमरपदं लक्ष्यते । तेन शक्या भ्रमरबोध इत्यपास्तम् । द्विरेफपदेतिरविभक्त्यर्थस्यानन्वयापत्तेः । तत्त्वमसीत्यादौ जहदजहल्लक्षणा च मृतीयेति घेदान्तिनः । लक्ष्यतावच्छेदके च न लक्षणेति प्राञ्चः । गोत्वविशिष्टशक्तियहस्य हेतुत्ववत्, तद्विशिष्टशब्दे तद्विशिष्टवृत्तिज्ञानस्य हेतुत्वा, तत्रापि लक्षणा युक्तेति नव्याः । लक्षणाबीजं शक्यार्थान्वयानुपपत्तिर्न तु तात्पर्यानुपपत्तिः । वेदे तदसंभवात् । यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ तु प्रवेशनपदस्य भोजनप्रयोजनकप्रवेशनपरत्वग्रहादन्वयानुपपत्तिरेव । वस्तुतो मुख्यार्थानुपपत्तिज्ञानं मुख्यार्थबोधे प्रतिबन्धकं न लक्ष्यार्थबोधकारणं, लाक्षणिकस्यले गङ्गापदेन तीरपदस्मृतिस्तेन तीरस्मृतिरिति प्राञ्चः । तच्च । गङ्गापदातीरानुपपत्तौ तत्र विभक्त्यर्थान्वयो न स्यात् । अतस्तीरोपस्थापकत्वेपि नानुभावकत्वं, तीरान्वयबोधे तीरान्वयप्रतियोगिशक्तपदज्ञानत्वेन हेतुताङ्गीकरणात् । शक्तपदान्तरादेव तीरान्वयानुभवस्य युक्तत्वात् । सर्वलाक्षणिकस्यले तु न बोध इति दिक् ॥ अथ केयं गौणी नाम । सादृश्यरूपशक्यसंबन्धो गौणीतेनलक्षणान्तर्गतरिति नैयायिकाः । केचित्तु लक्ष्यमाणगुणयोगनिमित्तवृत्तित्वं गौणत्वम् । सिद्धे देवदत्त इत्यत्र सिंहपदलक्षिता सिंहगुणक्रांयादिसंबन्धनिमित्ता अपरात्र वृत्तिरित्याहुः । तच्च । सिंहनिष्ठक्रांयादीनां देवदत्ते असंभवात् । प्रसिद्धार्थत्यागेनाप्रसिद्धगुणवाचित्वं तत्त्वम् । सिंहपदेन

सिद्धार्थसिंहस्वत्यागेन देवदत्तनिष्ठकौर्यादि शक्त्याच्यते ।
 शपानाधिकरणं च मत्स्यैलक्षणयोपपन्नमिति । तदपि न ।
 सिद्धार्थस्यागस्य तात्पर्यसहाधीनतया वेदे तदसंभवात् ।
 स्तेन समुद्रायवाचिन एकदेशे वृत्तिगौणी सिंहशब्देन न
 ज्ञातिमात्रवाचकः किं तु ज्ञातिव्यत्याहतिः कौर्यादिगुणसमु-
 दायवाचकः । अन्यथा शक्तिसिंहादिशब्दे देवदत्तपदसा-
 मानाधिकरणानुपपत्तेः । एवं च समुद्रायवृत्तिन एक-
 देशार्थलक्षणया देवदत्तपदसामानाधिकरण्यमित्यपात्तम् ।
 तात्पर्यसहं विना तज्ज्ञानस्यासंभवात् । आरोपितार्थवृत्तित्वं
 गौणत्वं, सिंहे देवदत्त इति प्रयोक्ता सिंहस्वादि देवदत्ते
 आरोप्य वाक्यं प्रयुक्ते, बोद्धा च तथैव प्रतिपद्यते । आरोप-
 स्वाहार्यो बोध्यः । एवं चालंकारिकाणां चन्द्रो मुखमित्यादा-
 वारोपेण गौणबोधः । परं स्वयमारोप आलंकारिकत्रासना-
 विशेषजन्यत्वात्प्रेक्षित आहार्य इत्युच्यते । अत एव शुक्तिर-
 क्ते न गौणत्वं, तदारोपस्य कारणद्वेषजन्यत्वेन आहार्यत्वा-
 भावादित्यपरे । तच्च । आरोपकपुरुषाभावेन वेदे तदसंभ-
 वात् । किं च अपुष्पं भवत्सिद्धान्त इत्यादावननुत्पूर्वतया
 ऽरोपासंभवात्, गौणत्वानुपपत्तिः । अथ तत्र विशकलितप्रसि-
 द्धभवदाकाशाधिकरणत्वरूपसंमर्गस्यारोपेणाकाश-धिकरणक-
 रत्वादौ वर्तमानं पुष्पं अपुष्पपदार्थमङ्गीकृत्य तत्तादात्म्यारो-
 पेण सिद्धान्ते गौणतेत्युच्यते । तदा आरोपितसंसर्गरूपार्थवृ-
 त्तितया अपुष्पे अपुष्पशब्दस्य गौणत्वार्पितः । अतो गौण-
 त्वनिष्क्रियशक्येति चेत्, न । स्वशक्यसंज्ञागुणसजातीयगु-
 णवद्वृत्तित्वं गौणत्वं, शक्यसंज्ञाश्च एकार्थवृत्तित्वसमवेतत्वा-
 दिः । एवं सिंहे माणवक इत्यादिवाक्यजन्ये सिंहस्वकार्थस-
 मवेतकौर्यादिसजातीयगुणवत्प्रकारके गुणप्रकारके वा माणव-
 कादिविशेष्यके शाब्दे सिंहपदजन्यगुणवदुपस्थितेर्गौणोपस्थि-
 तेर्वा हेतुत्वम् । तत्र च सिंहपदेनैकसंबन्धिनः नादपरतं-
 बन्धिस्मरणमिति रीत्या सिंहगुणतत्सजातीयगुणानां लक्षणा-
 योपस्थितिः । एवं योषावखगैतमाग्निरित्यादावग्निशब्दे यो-
 षायां गौणः, एवं अपुष्पं सिद्धान्त इत्यादौ अपुष्पसमासार्थ-
 स्थालीकत्वस्य सिद्धान्ते संबन्धाद्गौणता । अपुष्पं नास्तीत्यत्र
 तु नास्तिपदमनुवादः । अतः स्वशक्यसंबन्धिगुणसजातीय-
 गुणवदुपस्थितिहेतुवृत्तिगौणीति सिद्धम् । एवं वेधगौणत्वाङ्गी-
 कारे च शक्यार्थत्यागाभावेन न घेदाप्राप्त्यपत्तिलेशो ऽपि ।
 अत एव यजमानः प्रस्तर इत्यादौ यजमानप्रस्तरयोर्थागकारण-
 त्वरूपगुणयोगेन यजमानपदं प्रस्तरं गौणमते । भिन्ना लक्षणातो
 गौणी । उपपादयिष्यते च तन्निमित्तानं तत्सिद्धादीनीति दिक् ॥
 तच्च पदं चतुर्विधम् । कृष्टं, यौगिकं, योगकृष्टं, यौगिककृष्टं,

च । समुद्रायशक्त्या ऽर्थप्रत्यायकत्वं कृष्टत्वम् । अवयवशक्त्या-
 र्थप्रत्यायकत्वं यौगिकत्वम् । समुद्रायशक्त्या अवयवशक्त्या
 चैकार्थप्रत्यायकत्वं योगकृष्टत्वम् । तथैव भिन्नार्थप्रत्यायकत्वं
 यौगिककृष्टत्वम् । यथा घटः, चित्रगुः, पङ्कजं, मण्डप, इत्या-
 दिशब्देषु । पङ्कजपदात् पङ्कजनिकर्तृत्वपद्वत्त्वाभ्यप्रकारकोप-
 स्थितेरानुभविकत्वात् । अन्यथा पङ्कजपदात् भेकादिबोधो
 ऽपि स्यात् । अतो योगकृष्टिरावश्यकी । अत्र के चित् ।
 पङ्कजादिपदानां यौगिकत्वमेव पङ्कजपदादवयवशक्त्या पद्वि-
 शेष्यकपङ्कजनिकर्तृत्वमात्रप्रकारकबोधेन पद्वत्त्वप्रकारकबोधा-
 भावात् । न चेवं पङ्कजपदात् कुमुदभेकादिविशेष्यकपङ्कजनि-
 कर्तृत्वप्रकारकबोधापत्तिरिति वाच्यम् । पूर्वतरप्रयोगत्वप्रकारक-
 जनस्य तत्पदजन्यशाब्दबोधे हेतुत्वाङ्गीकारात् । यद्वा
 पङ्कजनिकर्तृत्वनिष्ठप्रकारतानिकपितविशेष्यतासंबन्धन पङ्कज-
 पदावयवशक्तियहजन्यशाब्दबोधं प्रति समवायसंज्ञान पद्व-
 त्वस्य पद्वमात्रवृत्तिविषयताया वा पद्वमात्रवृत्तिविषयतासं-
 बन्धेन जनस्यैव वा हेतुताङ्गीकाराच्चापत्तिप्रसङ्गो न वा
 भूतभाविपद्वबोधानुपपत्तिरित्याहुः ॥ क्व चित् कुमुदादौ प्र-
 योगस्तु लातणिकः । यद्यपि योगकृष्टाङ्गीकारे ऽपि इयं
 लक्षणा तुल्या तथापि शक्यतावच्छेदकाननुप्रविष्टधर्मेण ल-
 क्षणापेक्षया तदनुप्रविष्टधर्मेण लक्षणा लघीयसी । लाघवं च
 तेन रूपेणान्वयमात्रकल्पनं न तु स्मरणमपीति । एवं यौगि-
 ककृष्टं मण्डपादिपदम् । योगेन कृष्टा च भिन्नार्थप्रत्यायकत्वा-
 त् । योगापेक्षया कृष्टः प्राबल्यमप्येतद्विषयमेव । अत एव रथ-
 कारादिवाक्ये सौधन्वनापरपर्यायकभुक्पञ्चात्यन्तरयहणमेव
 सिद्धान्तयिष्यत इति दिक् ॥ उक्तपदपदानकरणको वाक्यार्थः
 द्विविधः । भेदरूपः, संसर्गरूपश्च । राज्ञः पुरुष इत्यादा-
 वराजसंज्ञान्धिभिन्नः पुरुष इति बोधादिति के चित् । सर्वत्र
 संबन्ध एव वाक्यार्थः, उक्तपदापोहस्य प्राचुर्येण भानाभावात्,
 अपोहस्याप्रसिद्धेश्च । अतः संसर्ग एव वाक्यार्थः । स च घट-
 मानयेत्यादौ घटकर्मकत्वादिरूपविशेषणविशिष्टं विशेष्यमेव
 वाक्यार्थ इत्याचार्याः ॥ तस्य च विशिष्टवैशिष्ट्यरूपवाक्यार्थ-
 स्य भानं चतुर्विधम् ।

भावनैव हि वाक्यार्थः स्वकारकविशेषिता ।

विधित्वं श्रौतमार्थं वा भावनाकारकाश्रयम् ॥

इति वार्तिकेणात् । विशिष्टस्य वैशिष्ट्यरूपमेकं, विशेष्ये
 विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमित्यपरं, यथा नीलदण्डवान्
 पुरुष इति । एकविशिष्टे अपरवैशिष्ट्यमित्यतृतीयम् । दण्डी
 देवदत्तः कुण्डलीति, एकत्र द्वयमिति चतुर्थम् । यथा दण्डी
 कुण्डली देवदत्त इति । चतुर्विधेपि वाक्यार्थे वाक्यस्य श-

क्तिरिति वैयाकरणाः । कार्यान्विताभिधानाङ्गीकारेण कार्य-
ःख्यरूपेण वाक्यार्थं शक्तिरिति गुरवः । इतरान्विताभिधाना-
ङ्गीकारेणान्वयरूपे वाक्यार्थं शक्तिरिति वेदान्तिनः । वैया-
करणानां वाक्यार्था विशेष्य इतरयोस्तु विशेषणभूत इति
भेदः । संसर्गमर्यादया वाक्यार्थभानमिति गौतमीयाः । वाक्या-
र्थं लक्षणेति सिद्धान्तः । तत्र वैयाकरणास्तावत् । भवति भूया-
त् बभूव रामः रामानित्यादौ श्रूयमाणतिकारविसर्गादीनां
वाचकता न तु भूधातुलकारसुबाह्यपस्थापनद्वारा ऽर्थप्रत्या-
यकत्वम् । आदेशिनां वाचकत्वकल्पने आदेशानां तदुपस्था-
पकत्वकल्पने गौरवात् । व्याकरणभेदेनादेशिनामनङ्गमाह ।
अन्यथा च्छभो वृष इत्यादावप्यन्यतरणान्यतरस्मरणेनैकत्रैव
शक्त्यापत्तेः । अतः श्रूयमाणानुपूर्वीविशिष्टा वर्णा वाचका
न तु धात्वाद्युपस्थापका इति वर्णस्फोटः । एवं हरिणा ह-
रये रामात् हरेरित्यादौ पदादेशविभागाभावात्कस्य विदंश-
स्य द्वयवाचकत्वं कस्य चित्करणत्वादिववाचकत्वमिति निय-
न्तुमशक्यत्वात् संपूर्णस्यैव करणत्वादिविशिष्टहरिवचितेति
पदस्फोटः । एवं कृष्णेहि रत्नैमित्यादौ वाक्येशविभागाभा-
वादेकारघटितानुपूर्वीकस्यागमनवाचकस्याच सत्वेमानाभा-
वाद्वाक्यस्यैव विशिष्टार्थं शक्तिरिति वाक्यस्फोटः । स द्वि-
विधः सखण्डवाक्यस्फोटो ऽखण्डवाक्यस्फोटश्च । आद्यो
द्विधा । पदरूपखण्डवाक्यस्फोटो, वर्णरूपखण्डवाक्यस्फोट-
श्च । तथाहि । विष्णोवेत्यादिवाक्येषु आकाङ्क्षादिसहकृतत-
त्त्वपदस्मारितपदार्थानां संसर्गरूपवाक्यार्थावगमेपि तस्य शा-
ब्दत्वसिद्धये वाक्यस्य शक्तिः कल्प्यते । सैव वाक्यस्फोटः ।
सा चाज्ञातैव स्वरूपेण हेतुः, अन्वितशक्तिवादिमते अन्व-
यांशशक्तिवत् । हरिद्रायां नद्यां घोष इति वाक्यद्वान्वया-
व्यवहितपूर्वत्वणे तदवगमो वा कल्प्यते । यद्वा हरे ऽवेत्यादौ
पदविभागनिर्णयादुर्णत्रयात्मकवाक्यस्य संबोध्यहरिकर्तृकर-
त्तये शक्तिरूपः स्फोटः । तदा वर्णरूपः खण्डवाक्यस्फोटः ।
अस्याश्च व्यवहारकाले ग्रहः । न चैवं वाक्यस्य पदवत्स्मा-
रकत्वापत्त्या ऽननुभावकत्वापत्तिः । अनुभवत्वस्य प्रत्यक्षमात्र-
वृत्तितयेष्टत्वात् । यथार्थज्ञानजनकत्वस्यैव वाक्यप्रमाणत्वात् ।
आकाङ्क्षादिसहकृतपदार्थस्मरणजन्यार्थज्ञानजनकत्वस्यैवान-
धिगतायेगमकतया प्रामाण्याविधातः । यद्वा वाक्ये बोधक-
त्वातिरिक्तः संबन्धो न शक्तिः, मानाभावात् । हस्तिपकादौ
तु तस्य मानान्तरगम्यत्वाद्युक्तं तेन तस्मरणम् । अतो न
स्मारकत्वापत्तिलेशोपि । एवं आकाङ्क्षादिज्ञानस्य हेतुत्वाभा-
वात्तात्पर्यज्ञानस्यैव हेतुतया कार्यकारणभावकल्पनालाघवम् ।
यद्वा घटमानयेत्यादिवाक्येषु ध्वनिधर्मैस्सारत्वमन्दत्वादिभि-

रिव घटत्वादिध्वनिधर्मैरेव एकशब्देऽवर्णरूपो ऽभिध्यन्यते । स
एव वाक्यस्फोटः । एवं पदस्फोटोपि द्वैविध्यमुच्येयम् । एवं च एकं
पदमेकं वाक्यं महत्पदं महद्वाक्यं शब्दात् प्रत्येमीत्याद्यनुभवा-
पपत्तिः । वर्णानामनेकत्वेन महत्त्वाभावेन च तदनुपपत्तेरित्या-
हुः ॥ परे तु । यथा बलवता प्रेरित इषुरेकेनैव वेगाख्यव्यापारेण व-
र्मच्छेदमुरोभेदं प्राणहरणं शत्रोः करोत्येवं शब्द एकेनाभिधाव्या-
पारेण पदार्थस्मृतिं वाक्यार्थानुभवं च करोतीति यत्परः शब्दः स
शब्दार्थ इति वाक्यार्थं शक्तिमाहुः । तदयुक्तम् । पूर्वा धाव-
तीत्यत्र परस्य पुत्रस्ते जात इत्यादिषु हर्षादीनां, गच्छसि
चेदित्यादौ मागा इति निषेधस्य वाक्यार्थतापत्तेः । अत एव
तादृशार्थप्रत्ययाय व्यञ्जनैवाङ्गीकृता । तच्च व्यञ्जनानिरूपणे
स्पष्टमिति दिक् ॥ केचित्तु वाक्यार्थं तात्पर्याख्यं वाक्यस्य
वृत्त्यन्तरमाहुः ॥

प्राभाकरास्तु । कार्यान्वितं पदानां शक्तिः । तथाहि । प-
देषु स्मारिका, ऽनुभाविका, चेति शक्तिद्वयम् । तत्र स्मारिका
जातौ । अनुभाविका कार्यान्विते । एवं च घटादिपदानि
घटत्वादिजातिस्मरणद्वारा घटादेः कार्यान्वयानुभवजनकानि ।
तथाहि । सर्वत्र व्यवहारेणैव शक्तियहः, प्रयोज्यवृत्तस्य प्रयो-
जकवाक्यश्रवणानन्तरं गोकर्मकानयनचेष्टया तादृशकृतीच्छा-
नुमानद्वारा स्वप्रवृत्तौ कार्यताज्ञानस्य हेतुत्वदर्शनात्कार्यता-
ज्ञानमनुमाय कार्यताज्ञानहेतुत्वमवधार्य तस्यासति वृत्त्यन्तरे
तदर्थशक्तिं विनानुपपन्नतया कार्यान्वये अनुभाविकां शक्तिम-
वधारयति । कार्यं चापूर्वमेवेति यत्र कार्यवाचकपदाभावस्तत्र
न वाक्यार्थबोधः किं तु पदार्थस्मरणमात्रम् । लिङादियुक्तलौ-
किकवाक्यस्य च लक्षणाया ऽऽनयनादिरूपकार्यान्वितबोधकत्व-
मित्याहुः ॥

वेदान्तिनस्तु इतरान्वित एव शक्तियज्ञो न तु कार्यान्विते ।
तथाहि । प्रयोजकवाक्यस्य आनयनकर्मत्वविशिष्टगोरूपेण
शक्तिमवधार्यावापोद्वापःभ्यां गवादिपदस्य गोत्वादौ शक्तिम-
वधारयन्नाद्युत्पत्तिरुहीतान्वयांशे शक्तिमत्यज्ञानयनान्विते
एव शक्तिमवधारयति । एवं चान्वयेपि शक्तिरित्याहुः ॥

नैयायिकास्तु समभिध्याहारेण वाक्यार्थबोध इति घटान-
नविशिष्टसंसर्गज्ञाने तादृशानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुतामात्रकल्पने
लाघवात् । शाब्दत्वं च न शब्दवृत्तिविषयत्वं किं तु शब्दजन्य-
प्रतीतिविषयत्वम् । तेन वृत्त्यविषयस्याप्यन्वयस्य शाब्दत्वोप-
पत्तिरित्याहुः ॥ सिद्धान्तस्तु वाक्यस्य वाक्यार्थं लक्षणा । न च
शक्याभावात् कथं लक्षणेति वाच्यम् । बोध्यसंबन्धस्यैव लक्ष-
णात्वात् । घटमानयेत्यादिवाक्ये घटानयनसामान्यबोधोपि
तद्विशेषबोधस्य लक्षणां विनानुपपत्तेः । नहि घटावयनसामान-

वाक्यार्थः । ज्ञानेच्छाप्रवृत्तानां समानप्रकारकत्वसमानविशेष्य-
कत्वेन हेतुहेतुमद्वादाद्विशेषविषयकेच्छाप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । अत-
स्तद्विशेषरूपवाक्यार्थस्य लाक्षणिकत्वं युक्तमिति स्फुटीकरिष्यते
चैतत्तद्वृत्ताधिकरणे ।

अस्यलोक्य करन्निबन्धनात्—

प्रणिमन्यानि तद्वीर्यटिप्पणानि ।

अनवाप्य मुद्रं ततो मुद्रं

क्रिस्तिता ऽयं निजकल्पितो विशेषः ॥ १ ॥

॥ अथ बालभारतकाव्यस्य ॥

॥ शल्यपर्व ॥

युष्मान् शमसुधाम्भोधिः पायाद् द्वेपायनो मुनिः ।
प्रापतापं न कः शास्त्रैर्यस्योर्मिभिरिव त्यजेत् ॥ १ ॥
ततो निध्याय निःशेषनिधनं प्रधानं पुनः ।
नृपमेत्य जगो दुःखैः संजयः खञ्जयन् वचः ॥ २ ॥
एको रराज शौर्यं च दाने च प्रभये च यः ।
तस्मिन् कर्णे जगत्कर्णेन्द्रियैकयाह्यतां गते ॥ ३ ॥
उड्डीनजीवितो राजन् पुचस्ते कर्णेजीवितः ।
भूताविष्ट इव स्वेषां भियेऽभूद्विकलश्चलन् ॥ ४ ॥
आढं कृपेण संध्यर्थमर्थितस्त्वत्सुतोऽवदत् ।
कः सुहृद्वन्धुभिर्मेलं कर्ता मेऽलं मृधं विना ॥ ५ ॥
ततो न मे समो कृष्णाविति निष्णातशान्तवाक् ।
राज्ञा द्रोणिमतेऽरातिशयं शल्योऽभ्यषिच्यत् ॥ ६ ॥
अमुं द्रोणाकिंभीष्मेभ्योऽधिकमर्जुनदुर्जयम् ।
स्वयं जहीति कृष्णोत्तया शल्यं वने युधिष्ठिरः ॥ ७ ॥
अथ संभूय भूयोभिर्योऽयं नैकेन केनचित् ।
इत्युक्त्वा सर्वतोभद्रं व्यूहं मद्रपतिर्व्यधात् ॥ ८ ॥
अलं विभिक्षा^१ शेनेयधृष्टद्युम्नशिखण्डिभिः ।
कर्मसाक्षिणि साक्षित्वं गते धार्मिस्ततोऽचलत् ॥ ९ ॥
प्रावर्तत ततः सङ्ग्रामसङ्ग्रामप्रसरच्छरम् ।
क्षतद्विक् क्षतज्ज्वालोऽक्षलव्रवरविच्छवि ॥ १० ॥
वध्यप्राणिगणे तस्मिन् रणे यममहानसे ।
प्रातर्धूलिच्छलाद् धूमस्तोमो व्योमोदरं ययौ ॥ ११ ॥

१ राजन् इति पा० ।

२ विभव्य इति पा० ।

असिदण्डेस्तदा कुट्टयमानानां मुण्डकेतवात् ।
राज्ञां यमस्य धान्यानामिव प्रोच्छलितं कथैः ॥ १२ ॥
ऋप्रेभ्योऽणिभृत्सेतुमुल्लङ्घ्य क्षतजार्णवम् ।
क्षतारयः श्रियं प्राप्य रेमिरे रामवद्भटाः ॥ १३ ॥
पितृव्यमातुलभ्रातृपितृपुत्रसुहृत्क्षयात् ।
निराशा जीवितव्येऽपि धोरं युयुधिरे भटाः ॥ १४ ॥
हासैः शुभ्रोऽसिभिः श्यामो बाहिन्योः कोऽप्यभूत् तयोः ।
संभेदो मज्जतां मुत्थे गङ्गायमुनयोरिव ॥ १५ ॥
सत्यसेनं सुषेणं च चित्रसेनं च कर्णेजान् ।
नकुलो युद्धवेचिच्यचण्डः कुण्डलिनोऽवधीत् ॥ १६ ॥
शत्रुं विपक्षवक्षांसि दारयिष्यामि संगरे ।
इत्याख्यातुमिव स्वर्णसीतां केतो प्रदर्शयन् ॥ १७ ॥
धिक्कां मयेव भीष्माद्या हताः प्रागेव सैव यत् ।
नाभ्यषेचीति तन्वानः पश्चात्तापं कुरुप्रभोः ॥ १८ ॥
संहर्न् रक्तलैल्येन गताभिः काण्डभल्लिताम् ।
कीनाशदाम्नाजिह्वाभिरिवारीन् मद्रपोऽविशत् ॥ १९ ॥
विशेषकम् ।

शल्ये प्रहरति स्वरं पत्न्यश्वरथकुञ्जरम् ।
खं दिशोऽपि द्विषः शल्यमयान्येव व्यलोकयन् ॥ २० ॥
तेन काण्डहतः शैलशृङ्गादिषु रथादथ ।
भीमः सिंह इवाधावत् स्वेडामुखरिताम्बरः ॥ २१ ॥
मेजे भीमो गदाभग्नमहेन्द्रस्यन्दनस्ततः ।
दन्तक्षतादिशृङ्गस्य मतङ्गजपतेस्तुलाम् ॥ २२ ॥
पदधूतासु धूलीषु भीमशल्यावथोद्गदौ ।
भ्रेमतुर्मण्डलावर्तैर्मृत्युवात्याव्रशाविव ॥ २३ ॥
यतो मिथो गदापातेः क्षुण्णयोः खलु तेजसोः ।
कर्णेरिव स्फुलिङ्गेद्यां द्योतयन्तो विनेदतुः ॥ २४ ॥
तो पेततुस्त्वरतारो परिहृत्य परस्परम् ।
वीरावुभयतो यन्त्रनिर्मुक्तो गोलकाविव ॥ २५ ॥
अथेत्य स्वस्वसेनाभिर्नोभितां गमितौ हूतो ।
संज्ञामाप्य रथाङ्गठो गूढो समिति चेरतुः ॥ २६ ॥
चलदस्तदलो दन्तिदन्तालीपुष्पितस्तदा ।
क्षिपेव रणकल्पद्रुः स्वर्गस्त्रीकाङ्क्षिभिर्भटेः ॥ २७ ॥
स्रज्वास्त्रीकृतं ब्रह्मलोहं क्षितिभृतां यताम् ।

दुर्योधनास्त्रैर्योऽभूच्चैकितानो नृपस्तदा ॥ २८ ॥
 तेजोभिरुज्ज्वलेभूँपसहस्रद्वयघातजेः ।
 सहस्ररश्मिद्विगुणप्रभावोऽभूद्युधिष्ठिरः ॥ २९ ॥
 रत्नाम्बुपुङ्खेरापुङ्खं हृन्मग्नैः शल्यहायकैः ।
 आलिङ्ग्यत मृधे धार्मिः कोस्तुभाङ्गुधिया श्रिया ॥ ३० ॥
 उड्वाययति शल्येषुमारुते तृणवद् द्विषः ।
 चकम्पे द्युसदां चक्रैर्विद्यत्कासारवारिजैः ॥ ३१ ॥
 हतसूतस्त्वरारतारहयः कुरुपते रथः ।
 निर्ययो भीमबाणेभ्यः पताकाङ्गुष्ठनर्तकः ॥ ३२ ॥
 पार्थास्त्रविरथो द्रोणिर्निहत्य सुरथं नृपम् ।
 बिलं बिलशयाशीव भोगी तद्रथमास्थितः ॥ ३३ ॥
 क्षितिभृद्भ्यः क्रुधा रक्ते रक्ताब्ज इव मदपः ।
 रक्तरक्तेः शरैर्वर्षन्नकर्षद्रक्तनिम्नगाः ॥ ३४ ॥
 घृतः पाण्डवशेनेयेर्मैलिहस्तक्रमैरिव ।
 युधिष्ठिरवपुः शल्यं मूर्तो मृत्युरिवादवत् ॥ ३५ ॥
 मिथोऽस्तपातविरथो रजतुर्धार्मिमद्रपौ ।
 महीमूलगतो प्रातः सूर्याचन्द्रमसाविव ॥ ३६ ॥
 द्वेषिष्यानुमेयोऽस्याद् गुणं यो दक्षिणे भुजे ।
 तमाकृष्य यमं खड्गमूर्त्याधावत मदपः ॥ ३७ ॥
 मद्रेशचन्द्रहासेन पतता मूर्ध्नि भूभृताम् ।
 निघ्नता सिन्धुरध्वान्तानसृक्सिन्धुरवर्ध्वात् ॥ ३८ ॥
 कुम्भिकुम्भभिदालग्रमुक्ताव्यक्तरदस्तदा ।
 जहास यशसा शल्यकृपाणः पार्थयौरुषम् ॥ ३९ ॥
 दिव्यास्त्रैरर्जुनादीनां महेन्द्रः क्व नु पात्यताम् ।
 अजातरिपुणा कोषाद् दृष्टोऽप्यासीन्न भस्म यत् ॥ ४० ॥
 अथ यां शंभवे त्वष्टा सृष्टवान् दैत्यदारिणीम् ।
 सर्वशक्त्येव शक्तिं तां शल्याय प्राक्षिपन्नृपः ॥ ४१ ॥
 हतस्तया सहस्रघ्न्या सहास्रो हृदि मदपः ।
 शेषशीर्षसहस्रस्य व्यथां भुवि पतन् ददौ ॥ ४२ ॥
 धावन् शल्यानुजः क्रुद्धो विचित्रकवचाभिधः ।
 युधिष्ठिरक्षुरग्रेणाभिमुखोऽप्यमुखीकृतः ॥ ४३ ॥
 धावत्सु मदसेन्येषु ततः कङ्गुकिषु क्रुधा ।
 यचिभिः काञ्चने रौद्रेः सुपर्णतनयायितम् ॥ ४४ ॥
 भीमेनाभ्रंलिहारातिशयालिनगमालिनी ।

निर्मनुष्या महारथ्यभूरिवाकारि युद्धभूः ॥ ४५ ॥
 शेनेयभल्लूनेन शाल्वभूपालमेलिना ।
 दृष्टेन राहुणेवाशु स्नानं कुरुमुखेन्दुभिः ॥ ४६ ॥
 दुर्योधनशरोदस्तेर्भजे द्विट्चक्रमेलिभिः ।
 भुञ्जानदण्डभृत्सेन्योत्तिप्रवायसपिण्डता ॥ ४७ ॥
 स्वीकर्तुमिव निःशेषा तेन द्वेषिचमूः शरैः ।
 आपुङ्खमग्नैः पुङ्खस्थनिजनामभिरङ्किता ॥ ४८ ॥
 सुशर्मकृपहार्दिक्यद्रोणभूसौबलङ्गुलिः ।
 अरातिषु कुरुक्ष्मापो यमपाणिरिवापतत् ॥ ४९ ॥
 कार्योऽद्य समरस्यान्त इत्युद्धान्तपराक्रमैः ।
 ततः कल्पान्तकालेयैः संरब्धं कुरुपाण्डवैः ॥ ५० ॥
 मा गा बलस्य तिष्ठेहि पूर्वं प्रहर हन्मि तत् ।
 इत्यन्तरेऽस्तपातानामभ्ययन्त भटोक्तयः ॥ ५१ ॥
 शस्त्रैरेव भटाः शस्त्रारवैरेव भटारवाः ।
 अहन्यन्त तदा तस्मिन् समरे चस्तखेचरे ॥ ५२ ॥
 लोकान्तध्वान्तदुर्भेदे ततो रजसि विस्तृते ।
 शब्दा एव घ्नतामासन् स्वान्यपक्षोपलक्षणम् ॥ ५३ ॥
 क्व सुशर्मा क्व हार्दिक्यः क्व द्रोणिः क्व सुयोधनः ।
 क्व सौबल इति व्यापुः खं तदा पाण्डवोक्तयः ॥ ५४ ॥
 जयत्सेनो महाबाहुर्जैषो दुर्विषहोऽरिहा ।
 दुर्मण्यो दुःप्रधर्षेः समं सहसुवर्चसौ ॥ ५५ ॥
 सुजातः श्रुतवान् वातवेगो भूरिबलोऽप्यमी ।
 राजन् भीमेन पुष्पास्ते चयोदश तदा हताः ॥ ५६ ॥
 युष्मम् ।
 चयोदशानां रक्तेषु स तेषां बिम्बितो दधौ ।
 चतुर्दशजगत्त्राणे द्राक् चतुर्दशतामिव ॥ ५७ ॥
 सर्वे जयाय धावन्ति मया लब्धोऽद्य संजयः ।
 इति ब्रुवाणः शेनेयो राजन् मामयहीत् तदा ॥ ५८ ॥
 उग्रकर्मा सुशर्माणं सानुजानुगनन्दवम् ।
 स्वर्गमार्गसुशर्माणं ससेन्यं निर्ममेऽर्जुनः ॥ ५९ ॥
 तदा मदाढ्यो भीमेन भवत्सूनुः सुदर्शनः ।
 मरुन्मृगाक्षीवक्षोस्तम्बे स्तम्बेरमीकृतः ॥ ६० ॥
 पृष्ठधातं क्लृप्तात् कुर्वन् सबलः सुबलात्मजः ।
 अदृष्टव्रणवज्रघ्ने सहदेवेन शस्त्रिणा ॥ ६१ ॥

गृहीतां द्रोणतो युद्धविद्यामुद्योतयन्नयम् ।
 उलूकं शकुनेः सूनुं ससेन्योधमपातयत् ॥ ६२ ॥
 धृष्टद्युम्नगिरा हन्तुमुद्यतादथ सात्यकेः ।
 प्रत्यक्षीभूय मां व्यासो विश्वदृश्या व्यमोचयत् ॥ ६३ ॥
 अदर्शं द्रोणिहार्दिक्यकृपशेषान्मया रणात् ।
 एकाकी पद्गतिर्निर्यन्नेकादशचमूपतिः ॥ ६४ ॥
 स मां ह्रीणोऽवदत् कथ्यं मत्पितुर्गत् तवात्मजः ।
 हतबन्धुसहृत्सेन्यो दुःस्थः श्रान्तो हृदेऽविशत् ॥ ६५ ॥
 इत्युक्त्वा मायया सैष दैत्यानामब्धिवासिनाम् ।
 संस्तभ्याम्भो हृदेऽविशत् संध्याविरिवार्यवे ॥ ६६ ॥
 क्व राजेति कृपद्रोणिहार्दिक्ये रथिभिस्त्रिभिः ।
 भ्रमद्भिः कुरुवर्षान्ते मद्गिरासो हृदश्रितः ॥ ६७ ॥
 युधिष्ठिराक्षया राजन् युयुत्सुस्त्वत्सुतस्तदा ।
 दारान् दुर्योधनादीनामादाय प्रस्थितः पुरम् ॥ ६८ ॥
 तदा रथिसहस्राभ्यामयुतेनाङ्घ्रिचारिणाम् ।
 मातङ्गसप्रशत्याश्वसहस्रेः पञ्चभिर्वृतः ॥ ६९ ॥
 युधिष्ठिरश्चरान् दिक्षु प्रेषीच्चिन्ताभरातुरः ।
 युद्धाद् दुर्योधनः क्लागाद्रेरमूलमितीक्षितुम् ॥ ७० ॥
 हार्दिक्याद्याः शनैरुचुस्तदा हृदगतं नृपम् ।
 वीरोतिष्ठ सहास्माभिः शूचन् जयमुखान् जय ॥ ७१ ॥
 तान् प्रशंसन्नथाचष्ट क्षमाकान्तः श्रान्तवानहम् ।
 विश्राम्यन्तु भवन्तोऽपि प्रातर्वध्या विरोधिनः ॥ ७२ ॥
 इत्याकर्ण्यवनीगुप्ता लुब्धका धनलुब्धकाः ।
 द्विषं शशंसुर्भीमाय हृदस्थं सोऽपि भूभुजे ॥ ७३ ॥
 ततः सह महावीरैर्मुदां भूमिः स भूमिपः ।
 ययो हृदं चमूहादह्रीणदिग्दन्तिसंततिः ॥ ७४ ॥
 मा बुध्येऽहं परैरेतेत्याक्षयाथ कुरुप्रभोः ।
 दूरे वटदुमं गत्वा द्रोणिमुख्या विश्रम्युः ॥ ७५ ॥
 अथापत्य पृथापत्यतिलकस्तज्जलान्तिकम् ।
 उच्चैर्द्विषन्तमुद्विश्य मुकुन्दप्रेरितो जगौ ॥ ७६ ॥
 विश्वचयीवशीकारकारणं हृदमध्यगः ।
 प्रक्षालयसि किं राजन् यशश्चन्दनमखण्डनम् ॥ ७७ ॥
 मानेन हृज्जुषाप्यम्भःस्तम्भनं किं न शिञ्चितम् ।
 यत् ते हृदप्रवेशोऽस्मिन् साहचर्यं मुमोच सः ॥ ७८ ॥

उतिष्ठोतिष्ठ युद्धेऽत्ये रेणुभिः कीर्तिदर्पणम् ।
 नीरप्रवेशविच्छायां वीरकोटीर मार्जय ॥ ७९ ॥
 चिन्तामणिः क्षयिणां रणस्तदधिकोऽपि वा ।
 कदाचिद्याचतामूर्ध्वं ददाति दिवमप्यसौ ॥ ८० ॥
 अथोद्यद्दुदुदच्छद्गुनिर्यन्मूर्तिमदक्षरम् ।
 हृदवतीं वचोऽवोचत् तं प्रति प्रतिभूपतिः ॥ ८१ ॥
 युक्तमुक्तं त्वया वीर किंतु पृथग्या किमद्य मे ।
 अथो यदर्थमर्थ्यन्ते ते मृता मिषबन्धवः ॥ ८२ ॥
 स्वर्गं रिपूत्सवस्त्रानप्रमोदं ददते रणाः ।
 तदेनं विश्वबन्धेन प्राप्स्यामि व्रतवर्त्मना ॥ ८३ ॥
 राजन् शमरसेनैव रचिताचमने मयि ।
 मद्भुक्तोच्छिष्टनिर्मुक्तामिदानीं भुङ्क्स्व मेदिनीम् ॥ ८४ ॥
 अथाह पार्थः किं भूय स्वं भूदानेन रक्षसि ।
 भूलवोऽपि न मेने प्राक् कुलमुच्छेत्तुमेव किम् ॥ ८५ ॥
 पार्थेभ्यः सूचिवेध्यापि न देयोर्वीतिसिद्धं वाक् ।
 कृत्स्नां दत्त्वाद्य तां भग्नप्रतिष्ठः किं न लज्जसे ॥ ८६ ॥
 तदुतिष्ठ मृधेनास्तु तव वा मम वा मही ।
 मा भूद्विजयसंदेहो मयि त्वयि च जीवति ॥ ८७ ॥
 अथाह कौरवः क्रुद्धः सर्वानप्येष हन्मि वः ।
 एकेकेन पृथग् युद्धं विधाय गदया रयात् ॥ ८८ ॥
 अथ धार्मिस्तमाचष्ट तुष्टोऽहं तव शौर्यतः ।
 इष्टेनास्त्रेण जित्वेकमप्यस्मासु भुवं भज ॥ ८९ ॥
 अथाभ्यधत् गान्धारीसूनुर्योऽङ्गीकरोति माम् ।
 गदया स मया सार्धं समरेऽस्तु समाहितः ॥ ९० ॥
 इत्युक्त्वाशु गदापाणिर्नैदादुत्थितवानयम् ।
 शोणाक्षः परिभुक्तश्रीर्जनार्दन इवार्णवात् ॥ ९१ ॥
 सौभद्र इव युष्माभिर्नास्माभिस्त्वं निहन्यसे ।
 इत्युक्त्वास्मे शिरस्त्राणं ददौ वरं च धर्मजः ॥ ९२ ॥
 येन ते रोचते युद्धमाह्वयस्व तमित्यथ ।
 सत्याङ्गजे गदत्याह दैत्याहतिबुधः क्रुधा ॥ ९३ ॥
 पुनर्द्युतमिदं मूढ किमारब्धमिह त्वया ।
 अयमाह्वयते चेत् त्वां तन्महाभाग का गतिः ॥ ९४ ॥

१ बुद्धि-इति पा० ।

२ अथाह तपसः सूनुस्तु-इति पा० ।

चयोदश समाः पुंसि गदाभ्यासमयोमये ।
 अयं चक्रे कृती तेन भीमोऽप्येनं जयेन्नवा ॥ ९५ ॥
 अथोत्थायावदद्रीमो मेवं वद गदाधर ।
 हराम्येष द्विषः प्राणान् क्षणेन गदयानया ॥ ९६ ॥
 अथाहूयत तं गर्वी गर्बेन दुर्योधनो युधे ।
 सोऽप्यथावत धीरेण ध्वनिना दारयन् दिशः ॥ ९७ ॥
 तदा सरस्वतीतीरतीर्थचारी हलायुधः ।
 तौ शिष्यो नारदादुद्धा युद्धस्थो द्रष्टुमागमत् ॥ ९८ ॥
 अथाभ्युत्थानमातेनः कृष्णकुन्तीसुतादयः ।
 चकोरा इव चन्द्रस्य रेवतीहृदयेशितुः ॥ ९९ ॥
 स्यमन्तपञ्चके युद्धं सिद्धक्षेत्रे विभाति मे ।
 इति दुर्योधनेनोक्ते सर्वे सत्यसुतादयः ॥ १०० ॥
 दक्षिणेन सरस्वत्यास्तीर्थे शयननामनि ।
 गत्वा क्षीरिणमावृत्य रणं द्रष्टुमुपाविशन् ॥ १०१ ॥
 युगम् ।
 आप्त्य विरद्यावेव भीमदुर्योधनाविह ।
 अतिष्ठतां गदापाणी मिथोगर्जिततर्जितौ ॥ १०२ ॥
 सुरसिद्धर्षिगन्धर्वैः कुतुकाद् द्रष्टुमागतैः ।
 तौ दृश्यमानौ समरे समानौ चेतुस्ततः ॥ १०३ ॥
 उद्गारैरिव पीतारितेजसोर्गदयोर्मथः ।
 तौ महाघातकीलाभिर्भासुरावभिज्जम्भतुः ॥ १०४ ॥
 तर्जने वर्जने स्थाने चलने बलनेऽभ्रमौ ।
 तौ जातौ चिचकारीभिः स्वर्नारीनयनोत्सवौ ॥ १०५ ॥
 वामदक्षिणगोमूचप्रभृती मण्डले क्रमात् ।
 तयोः क्रमोद्धतो रेणुरेषाप्रख्यो दिवोक्तासाम् ॥ १०६ ॥
 दुर्योधनेन गदया भीमः पार्श्वेऽतिताडितः ।
 शक्रेण पश्चिना तार्क्ष्यं इव नैव व्यकम्पत ॥ १०७ ॥
 भ्रामयित्वा गदां वेगाद्वेगदग्निस्तदिष्भ्रमिम् ।
 उच्चैर्धूम्रमुञ्चत् सामीरिस्तत्सुताय दुतोत्पुतः ॥ १०८ ॥
 त्वत्सूनुर्वज्रप्रित्वेनां तं मूर्ध्नि गदयार्दयत् ।
 दन्तिदन्ताहतशिरा नायं गिरिरिवाचलत् ॥ १०९ ॥
 गदा भीमेन मुक्ताय क्षितिप्राथेन प्रक्षिता ।
 पपात कम्पितसोषिभ्राम्यदद्रिकुलाचला ॥ ११० ॥
 अथ वृषसि दक्षेण भीमो भूपेन ताडितः ।

आलिलिङ्ग क्षणं कम्पी मूर्च्छां मीलितलोचनः ॥ १११ ॥
 भीमेनाश्वस्य नृपतिस्ताडितः प्रपतन् भुवि ।
 स्थितोऽसौ जानुहस्तायै रिपुसिंह इवेत्यत ॥ ११२ ॥
 हर्षत्पाञ्चालचक्रेषु स क्रोशत्सु कुधोत्थितः ।
 दिक्कूलकषनिर्घोषः शङ्खे भीममताडयत् ॥ ११३ ॥
 रक्ताक्षः कम्पमानः पवमानसुतः क्षणम् ।
 रेजोऽर्कबिम्बवत् कालकीडासरसि संगरे ॥ ११४ ॥
 आहत्य भुवि भीमेन पातितस्तत्र नन्दनः ।
 अविलम्बितमुत्थाय सोऽपि भीममपातयत् ॥ ११५ ॥
 स्वतोऽप्यधिक एवायं तदा मेने युधि ध्रुवम् ।
 त्वदूर्ध्वेवरपि यतः पूजितः पुष्पवृष्टिभिः ॥ ११६ ॥
 भीमे प्रमृज्य कीलालं पुनर्युद्धार्थमुत्थिते ।
 अधिकः कोऽनयोरित्थं पार्थपृष्ठे हरिर्जगौ ॥ ११७ ॥
 बली भीमः कृती भूपः कृतिना जीयते बली ।
 हलयुद्धेन भङ्गत्वेहं यदि भीमो जयत्यमुम् ॥ ११८ ॥
 इति श्रुत्वोत्तरानृत्यगुरुः स्वामूरुमाश्वहन् ।
 भीमे पश्यति हस्तेन नर्तयिष्यन्निव श्रियम् ॥ ११९ ॥
 आदाय भीमस्तां संज्ञां प्रतिज्ञां स्वामघ स्मरन् ।
 चचार विविधाश्चारीर्द्विषदूरुभिदामतिः ॥ १२० ॥
 तेनाशु मुक्तामुल्लङ्घ्य गदां त्वत्सूनुना हतः ।
 स मूर्च्छितः स्थितः पाणिवत्स्वच्छगदः क्षणम् ॥ १२१ ॥
 तं मत्वा प्रहरिष्यन्तं नापपात पुनर्नृपः ।
 निहन्त्यात् तदवस्थं चेत् तत्र जीवेदृकोदरः ॥ १२२ ॥
 मूर्च्छान्ते तलमालोक्य तेनोर्ध्वं प्रेरिता गदा ।
 मुञ्चतस्तलमुत्पुत्य नृपस्योर्ध्वं बभञ्ज सा ॥ १२३ ॥
 तदोत्पातसहस्रेण विश्वे वैधुर्यधारिणि ।
 पपात विचलत्पादः श्रीलतापादयो नृपः ॥ १२४ ॥
 निकारान् विषदानादीनुन्नादी आशयंस्तदा ।
 पदा भीमोऽसृष्टश्चेन्मेलिमेकादशचमूपतेः ॥ १२५ ॥
 अस्मान् दूतच्छलाज्जित्वा कृष्णां गोरिति ये जगुः ।
 धर्मयुद्धानिहत्याद्य ब्रूमो गोरिति तान् व्रयम् ॥ १२६ ॥
 हत्युद्गमवचा भीमो वार्यमाणोऽपि धार्मिणः ।
 पुनर्नृपतिकेत्युक्त्वा भूपं मूर्ध्नि पदासृजत् ॥ १२७ ॥

* इतदन्तं पश्यद्वयं प्रक्षिप्तम् ।

रुदन्नयाह त्वत्पुत्रं धार्मिकेन्यो विधिर्बली ।
 पितृव्यपुत्रयोरासीद्यद्वैरं नो कुलान्तकृत् ॥ १२८ ॥
 किं रे कृतेन जित्वापि स्पृशसि क्षमापमङ्गुणा ।
 त्वत्पुत्राय बली भीमं हली क्रोधादधावत ॥ १२९ ॥
 कटेरधो न हन्तव्यं गदयेति विदन्नपि ।
 अस्योहं भगवान् भीमः प्रतिष्ठापालने कृती ॥ १३० ॥
 अस्योहमङ्गं मेघेयमुनिशापस्तदाफलत् ।
 हत्वादिभिल्लादा धाम्निः शौरिका बोधितो बलः ॥ १३१ ॥
 पाण्डवाश्चलयोद्धारः क्रौरवा ऋजुयोधिनः ।
 हत्यस्तु ख्यातिरित्युक्ता क्रुद्धोऽथ द्वारिकां ययो ॥ १३२ ॥
 युद्धे धर्मोऽप्यधर्मोऽपि पाण्डवाः काममाप्नुयुः ।
 हत्युचेऽथ वचः कृच्छ्राद्दार्मिकाभ्यर्थितो हरिः ॥ १३३ ॥
 दिष्ट्या दुष्टस्य दत्तोऽङ्घ्रिस्त्वया मूर्ध्नि रिपोरिति ।
 स्तुतोऽथ भीमः पाञ्चालैर्धार्मिलालितपोरुषः ॥ १३४ ॥
 तानयाह हरिः पापेः स्वरेवायं हतः पुरा ।
 भीमेनाद्य हतोऽस्त्वेष धाम्निः किं हन्यतेऽधुना ॥ १३५ ॥
 स्फिङ्गिविष्टो भुञ्जं दोर्भ्यामवष्टभ्येन्नताननः ।
 भूसङ्कटललाटोऽथ क्रुधाह त्वत्सुतो हरिम् ॥ १३६ ॥
 रे कंसदासदायाद स्वरधर्मैर्वयं हताः ।
 त्वद्विष्टेधर्मयोद्धारो नाधर्मैः किं हता मृधेः ॥ १३७ ॥
 भीष्मो भूरिश्वा द्रोणः कर्णोऽहमपि केतवात् ।
 न्यपात्यामहि युष्माभिः पापिभिः शोच्यविक्रमेः ॥ १३८ ॥
 धर्मयुद्धतनूशेबीकृतारिः सर्वकृत्यकृत् ।
 आचन्मसुखितः संख्ये कः परोऽहमिवापतत् ॥ १३९ ॥
 हत्युक्तवति वीरेऽस्मिन् मुक्ताः पुष्पस्रजः सुरैः ।
 त्वं शोचन्तस्ततः पार्था द्विङ्गनिवासान् समासदन् ॥ १४० ॥
 अथोतीर्णसूत्रास्त्रपाशैः स्तर्हितवनरः ।
 साश्वः सरश्मिः सर्वाङ्गं दग्धः कृष्णोष्कितो रथः ॥ १४१ ॥
 द्रोणकर्णोस्त्रलीकोऽग्रेऽधुना मदवधीरितः ।
 दग्धो रथोऽयमित्युचे पार्थेपृष्ठोऽच्युतस्ततः ॥ १४२ ॥
 अथामृत्युर्ज्ञेयो भूतिः सर्वं नस्त्वत्प्रसादतः ।
 इति स्तुवन् हरिं तत्र निवासान्नयहीनृपः ॥ १४३ ॥
 याम शोचवतीं नाम श्रेयसेऽद्य सरस्वतीम् ।
 हत्युक्ता शिविरात् कृष्णोऽकृषत् सात्यकिपाण्डवान् ॥ १४४ ॥

इहान्तरे महातिर्मामूचे भूप भवत्सुतः ।
 कृतं मे मायया पश्य पाण्डवैर्मोनखण्डनम् ॥ १४५ ॥
 शतया संबलितश्चाव्या चार्वाको यदि जीवति ।
 स परित्राट् सुहृद्वैरणं मम गमिष्यति ॥ १४६ ॥
 धन्योऽहं दिवि यास्यामि भविष्यन्ति कथाः पुनः ।
 तौ मातापितरौ वृद्धौ स्वसा मुग्धा च दुःशला ॥ १४७ ॥
 इत्यादिवादिनानेन विषमस्थेन भूभुजा ।
 राजन् वचि किमात्मानं भूरुहेऽपि प्ररोदिताः ॥ १४८ ॥
 अथाकर्ण्य व्यथाकीर्णं कथकेभ्यः कुरुद्वहम् ।
 तीर्थं ते द्रोणिहार्दिक्यकृपाः शयनमाययुः ॥ १४९ ॥
 तत्र निर्लुठिताङ्गस्तेरिलापतिरलोक्तत ।
 स्वर्गं गन्तुमिव शोचिं पृच्छन्नलिङ्गनेर्धनेः ॥ १५० ॥
 अथावदत् कृपीसूनुश्चुधाराललोचनः ।
 पृथ्वीपतेर्नियमयन् विकीर्णान् मूर्धजान् मुहुः ॥ १५१ ॥
 विश्वं विश्वंभरागोलं लोलयित्वा चमूभरेः ।
 धिग् धिगद्यागतो राजन्नवस्थां कथमीदृशीम् ॥ १५२ ॥
 संज्येज्यथा यथाकामं चामरैर्यः पुराद्य सः ।
 त्वं मरुद्भिः स्फुरत्केशः स्थलानां चामरीकृतः ॥ १५३ ॥
 स्पृष्टाङ्घ्रिणापि न प्राग् या दुर्भगेव महीपते ।
 सुभगामिव सर्वाङ्गमालिङ्गस्यद्य तां महीम् ॥ १५४ ॥
 तवार्कस्य च तेजोभिः स्पर्धया तपतोर्मियः ।
 यत् पुरा प्राविशन्मध्यं क्वचं कुच तदद्य ते ॥ १५५ ॥
 अलङ्घ्यत भवान् वाहेयं मरुतरलेः पुरा ।
 साद्य त्वां लङ्घते भूमिर्भूमिनाथ रजःकणेः ॥ १५६ ॥
 कुम्भिकुम्भो स्पृशन् कुम्भस्तनीभिर्वीक्षितो रुषा ।
 यः पुरा स शिवाभिस्त्वक्ष्मागतो वीक्ष्यसे मुदा ॥ १५७ ॥
 क्षणं गीतिविरक्तेन चक्रचीत्कृतिकौतुकात् ।
 पुरावाहि रथो येन स शृणोषि शिवारुतीः ॥ १५८ ॥
 इतस्ततः स्फुरन् वीरैरुक्तो जीवेति यः पुरा ।
 उच्यसे स स्त्रियस्वेति प्रलाटेः स्वस्वभाषया ॥ १५९ ॥
 दिने दानभरान्तो रात्रौ च श्रीकुशेषु यः ।
 स ते हस्तः क्षितौ वेल्लन् न विश्राम्यति संप्रति ॥ १६० ॥
 क्षितौ क्षिपन् मुहुर्बाहू मूर्धानं विधुवन् मुहुः ।

१ क्षताङ्गो इति पा० ।

मृदन् सां मुहुश्चक्षुर्जगादाथ कुरुद्वहः ॥ १६१ ॥
 दिष्ट्या साम्राज्यमासाद्य स्वविनाशमियामवम् ।
 क्वापि प्रत्यर्थिनां नाहमर्थिनां च पराङ्मुखः ॥ १६२ ॥
 दिष्ट्या कलावसुस्थानदानेन सततं मया ।
 चक्रिरे परमप्रीताः सज्जना दुर्जेनाश्च ते ॥ १६३ ॥
 परं प्रति भयोल्लासं बिभ्रद्विरनिशं मया ।
 दिष्ट्या धीरैश्च वीरैश्च सदा गोष्ठीरिसः कृतः ॥ १६४ ॥
 शुभवत् सकलोत्साहा दिष्ट्यानुसमयं मया ।
 भवार्थेष्वमहानावो गावो विप्राश्च पूजिताः ॥ १६५ ॥
 लब्धं भीमस्य सांमुख्यात् कुरुदेशव्यवस्थितम् ।
 दिष्ट्याभूदुज्ज्वलं राज्यकरणं मरणं च मे ॥ १६६ ॥
 दिष्ट्या पुण्यप्रदा ब्रह्मकेशवेशा इव चयः ।
 महाक्षयेऽपि जीवन्तो भवन्तो वीक्षिता मया ॥ १६७ ॥
 तन्मास्म कुरुत क्षोत्साहनिर्वोहशालिनः ।
 शोकं लोकपृणाशेषचरितस्य मृतस्य मे ॥ १६८ ॥
 इत्युक्त्वा मौनिनि क्षोणिपते रोषारुणेक्षयः ।
 पिबन् करं करेणाह द्रोणिः साहसिकायणीः ॥ १६९ ॥
 दुःखाय क्षमाप न तथा वधोऽप्यनुचितः पितुः ।
 यथाद्य त्वदवस्थेयं मम मर्मेणि कृन्तति ॥ १७० ॥
 तदद्य पञ्च पाञ्चालान् पञ्च यज्ञसुतासुतान् ।
 पाण्डवान् पञ्च पञ्चत्वं नयाम्यायान्ति चेत् पुरः ॥ १७१ ॥
 तदादिश दिशः सर्वा नादयन् हर्षनिस्वनेः ।
 यथा यामि पृथासूनुपृतनानाशमानसः ॥ १७२ ॥
 इत्याकर्ण्य नृपः प्रीतः कृपमादिश्य तत्त्वणम् ।
 सरस्वतीजलेनामुं सेनापत्येऽभ्यषेचयत् ॥ १७३ ॥
 क्षमापसिंहमथालिङ्ग्य सिंहनादनदत्तभाः ।
 दक्षिणाभिमुखं द्रोणिः सहार्दिक्यकृपोऽचलत् ॥ १७४ ॥
 तरणो वरुणावासं याते तदुदयेषिणः ।
 शिबिरस्य समीपेऽमी गत्वा तस्युर्विनद्य ते ॥ १७५ ॥
 इति संजयवाचार्तो गान्धारीं च नृपं च तो ।
 प्रतिबोधयितुं व्यासे समासेदुषि तत्त्वणम् ॥ १७६ ॥
 युष्मम् ।
 तयोः शापभयादेत्य पार्थेश्वरेरितो हरिः ।
 गृहीत्वा नृपतेः पादावसुदद्रोदयन् सभां ॥ १७७ ॥

अथोत्थाय कृती कृत्वा शौचमूचे जनार्दनः ।
 गान्धारीं धृतराष्ट्रं च वचोभिर्दुःखगद्गदेः ॥ १७८ ॥
 प्रकृष्टे देवदृष्टेऽस्मिन् हन्त जातेऽन्वयक्षये ।
 अत्यक्तधर्मो युवयोः क्रोधपाचं न पाण्डवाः ॥ १७९ ॥
 युद्धोद्यते सुते तस्मिन् यावमाने जयाशिषम् ।
 युष्माभ्यामेव गदितं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ १८० ॥
 युष्मदाज्ञाकृतः पार्थो द्रष्टव्यः पुषवत् ततः ।
 मुहुर्ब्रुवाण एवेदमुदस्थात् सहसा हरिः ॥ १८१ ॥
 निशायुद्धेऽस्तिधीद्राणिस्तत् चातुं यामि पाण्डवान् ।
 एवं ब्रुवन् सुतान् पाहीत्युक्तो राज्ञा हरिर्ययौ ॥ १८२ ॥
 व्यासेऽप्याश्वासनावाचश्चञ्चयित्वा तिरोहिते ।
 चातुं रजनिपृतान्तं संजयं प्राहिशोचतृपः ॥ १८३ ॥
 तानि स्मरन् कृपकृपीश्वरसिद्धसिन्धु-
 सूनुप्रबोधवचनान्यवधीरितानि ।
 दुर्योधनप्रधनपातविमुह्यमान-
 बुद्धिर्धृतिं न धृतराष्ट्रनृपः प्रपेदे ॥ १८४ ॥
 भेजे श्रीजिनदत्तसूरिसुगुरोरर्हन्मताहस्थितेः
 पादाङ्गुलभरोपमानममरो नाम व्रतीन्द्रः कृती ।
 शोभाशालिनि बालभारतमहाकाव्ये तदेकाक्षर-
 ध्यानाधानमहाफलेऽच नष्टं शल्यस्य पर्वगमत् ॥ १८५ ॥
 इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते बा-
 लभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के सगदायुद्धं शल्यपर्व ॥ ६ ॥

॥ अथ बालभारतकाव्यस्य ॥

॥ वीरपर्व ॥

अथ ते व्योममानेन वर्धमाने वटे स्थिताः ।
 निशि द्रोण्यादयो निद्रामद्रोणी पुनरापतुः ॥ १ ॥
 अनिद्राणः स्वयं द्रोणिर्द्रागरिद्रोहचिन्तया ।
 चिरं बभ्राम कान्तारचक्रे कौम्भिकचक्रवत् ॥ २ ॥
 एष वृक्षशिखासुप्रं धूकेनेकेन केनचित् ।
 निगृह्यमाणं साक्रन्दं काकलोकमलोकत ॥ ३ ॥
 समिति द्विषतो जानन् दुर्जयानेकको बहून् ।
 अथायं तद्वधोपायं तद्वदेव व्यचिन्तयत् ॥ ४ ॥
 रयाज्जगरयित्वाथ सोऽयं हार्दिक्यमातुलो ।

सौप्रिकेन द्विषः सुप्रान् हन्मीत्यथददुन्मदः ॥ ५ ॥
 कृपोऽप्युचे द्विषः सुप्रानगुप्रान् कवचायुधैः ।
 निघ्नन् निर्विघ्नं यथ स्यान्नरकस्यातिघ्निरः ॥ ६ ॥
 तत् क्षत्रधर्ममाश्रित्य कर्मसाक्षिणि साक्षिणि ।
 अरातीन् पातयिष्यामि यास्यामि वैरपारताम् ॥ ७ ॥
 अमविद्राविहो निद्रामिव सेवामहेऽधुना ।
 आपृच्छ धृतराष्ट्रादीन् यामः प्रातररातिषु ॥ ८ ॥
 कृत्येषु हि स्फुरद्दृष्टाङ्गुशः कुशलवान् पुमान् ।
 इह वैधर्म्यं दृष्टान्तः क्षितिकान्तः सुयोधनः ॥ ९ ॥
 अथ क्रोधप्रबोधातिव्यक्तरक्तविलोचनः ।
 विश्वसन् विश्वरोद्रोक्तिरुचे शारद्वतीसुतः ॥ १० ॥
 भीष्मभूरिश्रवस्तातकर्णेभूपानधर्मतः ।
 तेषां हतवतां हन्त हतो को धर्ममीक्षते ॥ ११ ॥
 स्मरतः समरोत्सङ्गे तातघातमधर्मतः ।
 मम अमश्च निद्रा च कुतोऽस्तु भवतोऽरिव ॥ १२ ॥
 भुजाभावां प्रतिक्षेकपालनं धर्मपालनम् ।
 तत् तद्वधे प्रतिष्ठाते किं प्रष्टव्या अरत्नराः ॥ १३ ॥
 अधुनापि ततो हन्मि निशि तान् निशितायुधः ।
 किं मे धर्मैरिति प्रोच्य प्रचक्षाल रथेन सः ॥ १४ ॥
 इति प्रतिज्ञया यान्तं तं तावप्यनुजगमतुः ।
 जन्तोः कर्मपरीषाकमिव बुद्धिक्रियाचयो ॥ १५ ॥
 अथेत्य शिबिरद्वारि महाभूतं प्रभूतदृक् ।
 अद्भुतं महाकायं दोर्निकायस्थितायुधम् ॥ १६ ॥
 दृड्र्यदूरिभीमास्त्रं हरिवक्रोत्थितानलम् ।
 रुष्टोपवीतिं तेऽपश्यंश्चकिताः कृतिचीवरम् ॥ १७ ॥
 युग्मम् ।
 रवदीप्राङ्किंयूरे सूरैन्दुशततेजसि ।
 द्रोणिस्तपाफलीभूतशस्त्रपातो व्यचिन्तयत् ॥ १८ ॥
 उल्लङ्घ्य कृपहार्दिक्यो वृद्धो स्वमद्वया स्फुरन् ।
 एतामापदमाप्नोऽहं महेशानं अयेऽधुना ॥ १९ ॥
 इति ध्यात्वा बुताये स्वं जुहोमीति स्तुतो हरः ।
 तेनाये वीक्षितं चाग्निकुण्डं कल्याणवेदिकम् ॥ २० ॥
 निःशङ्कः शंकरध्यानो निर्यदुमततो ततः ।
 कार्यसिद्धिपरद्वारीवाग्निकुण्डेऽपि कोऽविशत् ॥ २१ ॥

स पुरारिं पुरोऽपश्यत् ततः किमपि नापरम् ।
 अथ प्रीतिभरस्मेरमुखोऽभाषि स्मरद्विषा ॥ २२ ॥
 धर्मसूनुधरिषीश्वरं रक्षितुमक्षताम् ।
 वत्स मया मयेवेयं चक्रे चक्रपरोधतः ॥ २३ ॥
 सत्वेनानेन ते प्रीतश्चमूं संप्रत्यमूं अय ।
 इत्युक्त्वास्मे हरो जेषं दत्त्वा खड्गं तिरोदधे ॥ २४ ॥
 जनो निर्यन् निघात्यो वामित्युक्त्वा भोजमातुलो ।
 सैन्यस्य द्वारि मुक्त्वान्तरद्वारा द्रोणिराविशत् ॥ २५ ॥
 उत्थाप्याङ्गिप्रहारेण सुखसुगं मखात्मजम् ।
 उत्तिष्ठन्तं कचायेषु क्रोधोऽयः सोऽयहीदमुम् ॥ २६ ॥
 शस्त्राञ्जहीति जल्पन्तं मदस्त्राणि गुरुद्वहम् ।
 न स्पृशन्तीत्युदीर्णोक्तिः पशुवत् तं जघान सः ॥ २७ ॥
 हत्वोतमोजसं तद्वदेव द्रोणिर्गतो रथम् ।
 तद्ध्वानैर्धावतो वीरान् रुद्रास्त्रेण न्यपातयत् ॥ २८ ॥
 युधामन्युं युधा मन्युं धृत्वा धावन्तमुद्धतम् ।
 गदोन्मुचमशस्त्रेण रथोत्तीर्णः क्रुधावधीत् ॥ २९ ॥
 बहून्पि मुहूर्तेन सुप्रानेवावधीद्वटान् ।
 गन्धसिन्धुरगन्धर्ववृन्दानीष स खड्गभृत् ॥ ३० ॥
 पञ्चापि द्रोणदीपुषान् धावतो दुर्धरायुधान् ।
 स जघानासिना तो च शिखण्डिजनमेजयो ॥ ३१ ॥
 द्रुपदस्याथ पुत्राणां पौत्राणां सहृदामसो ।
 प्रभद्रकाशां मत्स्यानामपि चक्रे महावयम् ॥ ३२ ॥
 दिग्धये ज्वालयित्वाग्निं तो तु द्वारि स्वयं स्थितो ।
 जघत्तुः कृपहार्दिक्यो भयतो निर्यतो भटान् ॥ ३३ ॥
 बहूना तेन ताभ्यां च दह्यमानाश्चमूचराः ।
 को हन्ति किमिदं हन्तेत्याक्रन्दं चक्रुरुच्चकैः ॥ ३४ ॥
 रक्तमृगलेपनां रक्तवाससं रक्तदृङ्मुखीम् ।
 कालीं पाशकरां नाशकरीं पाशेन देहिनाम् ॥ ३५ ॥
 कालरात्रिमलोकन्त हन्यमानास्तदा भटाः ।
 द्रोणाङ्गजस्य कल्पान्तरद्वस्येव पुरश्चरीम् ॥ ३६ ॥
 युग्मम् ।
 आ युद्धादिदिनात् कृत्यायुक्तं घ्नन्तं कृपीसुतम् ।
 वीराः स्वप्नेषु तेऽपश्यन् स्वप्नेश्च फलितं तदा ॥ ३७ ॥
 प्राप्तिभया हरिपार्श्वानां स्वप्नेऽस्वप्नेऽन्वहं हताः ।

ते वीरा द्रोणिकृत्याभ्यां प्रत्यक्षं तु तदुच्छिताः ॥ ३८ ॥
 कालरात्रिपरीवारविशाचपलभुकचमूः ।
 देहभावस्तदाखादज्जीवतोऽपि मृतानपि ॥ ३९ ॥
 इति निःशेष्य तां सेनां शेषे यामद्वये निशः ।
 ते च योऽप्यमिलन् प्रातः प्रीताः प्रोक्तमिथः कथाः ॥ ४० ॥
 गत्वा च कौरवाधीशं निःसंशं रक्तमुङ्गुलम् ।
 रुद्रदुः परितः स्थित्वा शुशुचुश्चास्य तां दशाम् ॥ ४१ ॥
 ऊचुश्च नृप यदास्ति संज्ञा शत्रु ततः प्रियम् ।
 पाण्डवाद्युतशेनेयशेषाः सर्वे हता द्विषः ॥ ४२ ॥
 तान् प्रियोक्तया नृपोऽप्याप्रसन्नः प्राह बहन्मुदम् ।
 न भीष्मद्रोणकर्मैस्तद्यद्वद्विः कृतं मम ॥ ४३ ॥
 प्राणान् प्रीतोऽधुना मुञ्चे स्वर्गे सङ्कोऽस्तु नः पुनः ।
 इत्युक्त्वाभूद्वसुभूषस्तमथालिङ्ग्य ते ययुः ॥ ४४ ॥
 अथ पार्थभिया भोजः स्वदेशं हास्तिनं कृपः ।
 व्यासाश्रमं कृपीसूनुर्गन्तुमेच्छद्विनेदये ॥ ४५ ॥
 सौप्रिकस्य कथायुक्तिं प्राणमुक्तिं च भूपतेः ।
 आख्यातुं धृतराष्ट्राय संजयोऽप्यचलद् दुःसम् ॥ ४६ ॥
 इत्येवं कृतधर्मास्त्रान्निःसृतो निशि देवतः ।
 आख्यन्मखभवं क्षता सौप्रिकं कर्म धार्मये ॥ ४७ ॥
 तच्छ्रुत्वा मूर्च्छितः कृष्णानुजमोषेर्धृतः पतन् ।
 संज्ञां प्राप्यावददूषो निश्वसन्नश्रुमिश्रदृक् ॥ ४८ ॥
 अस्माकं धिग् ज्ञयोऽप्येष जज्ञे स्वक्षयहेतुकः ।
 शोच्यो लोकेषु वेसर्यामिव पुणभवोत्सवः ॥ ४९ ॥
 अथारिदलनानन्ददुग्धाब्धौ स्नास्यति ध्रुवम् ।
 धिग्भातृपुत्रशोकातिपङ्क्तिं दुषदाङ्गजा ॥ ५० ॥
 इत्युक्त्वा नकुलं कृष्णानयनाय निदिश्य सः ।
 राजा स्वयं मृताशेषयोधमायोधनं ययौ ॥ ५१ ॥
 वीक्ष्य वीरान् हतान् राजा मूर्च्छन्नाश्वासितोऽनुजेः ।
 कृष्णां प्राप्तामुप्रव्याद्वीक्ष्य भेजेऽधिकां शुचम् ॥ ५२ ॥
 तं क्षयं वीक्ष्य मूर्च्छन्ती भीमेनाश्वासिता तदा ।
 कृष्णा स्माह नृप क्षुण्णसुतो भुङ्क्ष्व भुवं मुदा ॥ ५३ ॥
 दर्शयिष्यसि चेद् द्रोणिं हत्वा मे तच्छिरोमणिम् ।
 तदा भुञ्जेऽहमित्युक्त्वा सेयं प्राय उपाविशत् ॥ ५४ ॥
 मोध्यमानाथ भूपेन सा क्रुधा स्माह माहतिम् ।

मानिन् क्षत्रियकोटीर दुःखात् चायस्व मामिति ॥ ५५ ॥
 इत्युक्तः कान्तया भीमस्तूर्ध्वं नकुलसारथिः ।
 हन्तुमुद्रामधामानमश्वत्थामानमन्वगात् ॥ ५६ ॥
 अथोषे पार्थिवं विष्णुः फाल्गुनाय गुरुः पुरा ।
 ददौ ब्रह्मशिरोऽस्त्रं तत् क्रूराय द्रोणये तु न ॥ ५७ ॥
 भवत्सु वनयातेषु द्रोणिना क्रूरचेतसा ।
 पुरीं द्वास्वतीमेत्य ततोऽहं चक्रमर्थितः ॥ ५८ ॥
 गृहाणेति मयोक्तोऽद्य नायं वामेन पाणिना ।
 न दक्षिणेन न द्वाभ्यां चक्रोत्क्षेपे क्षमोऽभवत् ॥ ५९ ॥
 अथोषे मामयं चक्रं गृहीतुं स्यां यदि क्षमः ।
 ततस्त्वामेव युध्येयं बुद्धिरीदृक्कृमाभवत् ॥ ६० ॥
 यच्छ ब्रह्मशिरोऽस्त्रं तच्चक्रोत्क्षेपाक्षमाय मे ।
 इदमुक्तवते तस्मै तदस्त्रं प्रददे मया ॥ ६१ ॥
 स्वभावभीरुः संरम्भी क्रूरात्मास्त्रेण तेन सः ।
 अमेज्येनापि मानव्ये द्रोणिर्भीमं हनिष्यति ॥ ६२ ॥
 तदितो रक्षसीयोऽद्य भीम इत्युक्तिमान् हरिः ।
 भूपार्जुनो समारोप्य रथे सामीरिमन्वगात् ॥ ६३ ॥
 व्यासाश्रमं गताः सर्वे ततो द्रोणिमलोकयन् ।
 घृताक्तवाससं तीराभ्यासस्थं व्याससंनिधौ ॥ ६४ ॥
 तं निरीक्ष्य किरीट्यगजन्माधावत् क्रुधान्धितः ।
 रे क्रूर ब्रह्मबन्धो रे तिष्ठ तिष्ठेति विब्रुवन् ॥ ६५ ॥
 द्रोणिर्भयभ्रमद्रोणिर्वीक्ष्य तं युद्धदीक्षितम् ।
 निरस्तो नीरथोऽगृह्णादिषीकां वामपाणिना ॥ ६६ ॥
 तत्र ब्रह्मशिरोऽस्त्रस्य मन्त्रन्यासं विधाय सः ।
 यनामपाण्डवायेदमुक्तवानाशु मुक्तवान् ॥ ६७ ॥
 अथाभ्यधान्मधुध्वंसी बिभ्यद् बीभत्सुमुत्सुकः ।
 पार्थ पार्थ यतस्वाशु मा स्याद्विश्वमपाण्डवम् ॥ ६८ ॥
 रथादथावतीर्येन्द्रिः कृतदेवमुरुस्मृतिः ।
 स्वस्थस्तु गुरुपुत्राय सहैभिः पाण्डुसूनुभिः ॥ ६९ ॥
 उदयमिदमेवास्त्रमस्त्रेणानेन शाम्यतु ।
 इत्युक्त्वातिशुचिर्भूत्वा परमास्त्रमयोजयत् ॥ ७० ॥
 युष्मत् ।
 खालालिखटिले तत्र ज्वलितेऽस्त्रद्वये दिवि ।
 तदुत्तुङ्गस्फुलिङ्गान्तः पतङ्कोऽपि न लक्षितः ॥ ७१ ॥

तयोऽपि द्वादशेष स्युरकोः किं तेऽद्य कोटिशः ।
 तयोः स्फुलिङ्गानालोक्य हृदादोरित्यचिन्त्यत ॥ ७२ ॥
 रौद्रोर्वाग्निममे शस्त्रे ते विलोक्य चिलोक्यपि ।
 कल्पान्तशङ्खयेवाप कम्पसंघातमद्रुतम् ॥ ७३ ॥
 धीक्ष्यात्ममिषमवाग्निं दूरतः क्रूरतां गतम् ।
 क्रूरतां घायवोऽप्यापुः कर्करीकृतपर्वताः ॥ ७४ ॥
 रौद्रोर्वाग्निमिव खे धीक्ष्य तदस्त्रद्वयजं महः ।
 उच्चैरेव चालाब्धिः क्रोडीकुमिवाशु तत् ॥ ७५ ॥
 सुभ्यदब्धिस्तुटच्छेलः स्फुटद्ब्रह्माण्डखण्डभूः ।
 इहास्त्रप्रसरे क्रूरः कोऽपि कोलाहलोऽभवत् ॥ ७६ ॥
 तद्रौचुर्मुनयो धर्मज्ञो युवां द्रोणिपाण्डवो ।
 स्वं स्वमस्त्रममानुष्यक्षेप्यं संहरतं दुम् ॥ ७७ ॥
 कलिप्रियोऽपि कल्पान्तशङ्खी व्यासानुगो मुनिः ।
 तदा तयोः पपातान्तनिषेर्दुं युद्धमस्त्रयोः ॥ ७८ ॥
 तावन्तर्धीक्ष्य पार्थोऽस्त्रं संजहार महारयात् ।
 मेतयोर्भूत् तपोलेशकेशोऽस्य स्तम्भनादिति ॥ ७९ ॥
 विजित्येष तपस्तेजस्तीव्रताभिर्महाव्रतो ।
 तदस्त्रं तु कृपीसूनोः स्तम्भयामासतुर्दुतम् ॥ ८० ॥
 प्रतिव्रतियति स्माह साहसाब्धिस्ततोऽर्जुनः ।
 सृष्टं मयास्त्रमस्त्रस्य ध्वंसाय न कृपीभुवः ॥ ८१ ॥
 मयास्त्रेऽस्मिन् हृतेऽस्त्रेण सैव नः संहरिष्यति ।
 तदस्मासु च लोकेषु यद्विजितं तद्विधीयताम् ॥ ८२ ॥
 अथोचतुः सुतं कृप्यास्तो मुनी शस्तया गिरा ।
 द्विजोत्तम किमारब्धं त्वया लोकद्वयाहितम् ॥ ८३ ॥
 पार्थेयमानुषक्षेप्यं क्षिप्रं ब्रह्मशिरस्त्वया ।
 तस्येष प्रतिघाताय परमास्त्रं नरोऽसृजत् ॥ ८४ ॥
 स्याच्चेद्ब्रह्मशिरोऽस्त्रस्य परमास्त्रेण च क्षयः ।
 कथं कुटिष्यसि क्रूरकर्मकुट्टादृकोदरात् ॥ ८५ ॥
 अस्त्रं संहर संहर्षसंरम्भाभ्यां समन्ततः ।
 यश्यास्मदृशनादेव हृतमस्त्रं किरीटिना ॥ ८६ ॥
 पार्थेभ्यश्च शिरोरत्नं स्वं जीवितमिवापेय ।
 तत्क्रूरकार्यकर्तापि जीवन्नेभिर्विमुच्यसे ॥ ८७ ॥
 द्रोणाङ्गभूर्जगादाथ तौ मुनी विनयानतः ।
 अयुतयाघाति भीमेन भूप इत्यस्त्रमीरितम् ॥ ८८ ॥

नाधुना साधुनाथो मे विरोधविधुरं मनः ।
 नित्यानामपि वैराणां युष्मदीक्षणमौषधम् ॥ ८९ ॥
 किंतु शूरो गुरो भक्तः सत्यब्रह्मव्रतोऽर्जुनः ।
 नाहं तद्व्रतो नेदमस्त्रं संहर्तुमीश्वरः ॥ ९० ॥
 योऽस्त्रमेतदसद्ब्रह्मचर्यः सृष्टेव संहरेत् ।
 एतेन सानुबन्धस्य मूर्धा तस्याशु लूयते ॥ ९१ ॥
 अमोघमस्रमीदृक्षमीदृक्षक्षयशान्तये ।
 अभिमन्युप्रियायास्तद्गर्भभूणे पतत्वदः ॥ ९२ ॥
 रक्षोदानवदिव्यास्तव्याधिविघ्नादिष्वं भयम् ।
 दलयत्याशु तेनायं स्यान्न देयः शिरोमणिः ॥ ९३ ॥
 यच्छामि पितृशिष्येभ्यस्तथाप्येनं भवद्गिरा ।
 अयं प्रलयसंरम्भः समन्ताच्छाम्यतादिति ॥ ९४ ॥
 युष्मम् ।
 एवमेव विधेहीति मुनिभ्यां गदितस्ततः ।
 तदस्त्रमुत्तरागर्भं प्रत्यमुञ्चत् कृपीसुतः ॥ ९५ ॥
 अथावदद्गदापाणिर्द्रोणिं भूणो न दह्यताम् ।
 क्षेपस्य कुरुवंशस्य कुलतन्तुर्भवत्वयम् ॥ ९६ ॥
 व्रती विप्रः पुरा प्रोचे वैराटीं प्रति यत् तव ।
 परिक्षिणेषु कुरुषु परिक्षिद् भविता सुतः ॥ ९७ ॥
 तद् द्विजेश द्विजस्यास्य तद्वचो मान्यथा कृथाः ।
 त्वत्पितृप्रियशिष्यस्य कुलमेतच्च वर्धताम् ॥ ९८ ॥
 द्रोणिद्वयेऽथ मा पक्षपाताद्वद गदाधर ।
 अमोघेन मदस्त्रेण सैव भूणोऽस्तु भस्मसात् ॥ ९९ ॥
 कृप्योऽप्युचे विमुञ्चास्त्रममोघं भूणभित्तये ।
 अहं तु तपसा स्येन जीवयिष्यामि तं सुतम् ॥ १०० ॥
 भवान् पुनरिति क्रूरकर्मनिर्मितिपातकी ।
 क्षीणि वर्षसहस्राणि चरिष्यत्यजने घने ॥ १०१ ॥
 असहायो मलक्लिन्नः पूतिशोणितगन्धभृत् ।
 न प्राप्स्यसि क्वचित् क्वचित् कस्यचित् संविदं पुनः ॥ १०२ ॥
 ऊचे सत्यवतीसूनुः सत्यमस्तु हरेर्वचः ।
 द्रोणे यतस्त्वया क्रूरं कर्माशूरोक्षितं कृतम् ॥ १०३ ॥
 इति शपो मणिं द्रोणिर्दन्त्वा तेभ्यो घनं ययो ।
 तेऽप्यगुर्द्रोणदीं व्यासनारदाभ्यां युता दुतम् ॥ १०४ ॥
 अथ रत्नं नभोरवसपतनं द्योतयन् पुनः ।

सामीरिराक्षया राक्षः कृष्णामभ्यधित स्मितः ॥ १०५ ॥
 सचगत्या जितोऽस्त्रक्षस्त्याजितोऽस्त्रशिरोमणिम् ।
 गुरोरङ्गज इत्यङ्ग न स्वर्गं गमितोऽद्य सः ॥ १०६ ॥
 अथ मुदमुदयन्तो द्रौपदी स्माह मान्यो
 गुरुरिष गुरुमूनुर्युक्तमत्याजि जीवन् ।
 मणिममुममराणां लोभक शोभिताशं
 निजशिरसि रसायश्चितनयो निधताम् ॥ १०७ ॥
 कुनयकुरुकुम्बच्छेदनात् खेदनाशः
 समजनि मम यस्ते द्रौणिमर्षात् सुहर्षः ।
 अहमिति हरिमेच्यात् त्वत्प्रियत्वात् कृतार्था
 जगति सुगतिभाजो नैव शोचामि बन्धून् ॥ १०८ ॥
 ते पुष्पास्तव बन्धवस्तव च ये न द्रौणिना जघ्निरे
 तत्पुत्रेन हता हरेण महतामेषां न शोच्यं महः ।
 इत्युक्तेऽसुरवैरिणा सुकृतभूषणैः हृष्टिं परां
 भेजेऽसौ निजवर्गवीरचरितज्ञानेन यज्ञाङ्गजा ॥ १०९ ॥
 भेजे श्रीजिनदत्तसूरिसुगुरोर्हन्मताहस्थितेः
 पादाङ्गभ्रमरोपमानममरो नाम व्रतीन्द्रः कृती ।
 वाणिवेश्मनि बालभारतमहाकाव्ये तदन्तर्दृगु-
 न्मेषप्रेङ्गणभासि पर्व दशमं शान्तिं ययौ सौप्रिकम् ॥ ११० ॥
 अनयोरेकसर्गेण शन्यसौप्रिकपर्वणोः ।
 एकेन कलितान्यासन् शतानि शोण्यनुष्ठुभाम् ॥ १११ ॥
 इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यपण्डितश्रीमदमरचन्द्रविर-
 चिते बालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्गे सैषीकसौप्रिकप-
 र्वकीर्तनो नामाष्टाविंशतमः सर्गः ॥ १० ॥ :: :: ॥

॥ अथ खण्डप्रशस्तौ

रामावतारवर्णनम् ॥

(१०१) देवत्वं मलयाचलोऽसि भवतः श्रीखण्डशास्त्री भुज-
 स्तस्मिन्कालभुजङ्गमो निवसति स्फूर्जत्कृपाणच्छलात् ।
 एष स्वाङ्गमनर्गनं रिपुतस्स्कन्धेषु संघट्टयन्
 दीर्घव्योमविसारि निर्मलयशो निर्मोकमुन्मुञ्चति ॥

हे देव त्वं मलयाचलो मलयाद्विरसि वर्तसे, तत्र भवत-
 स्तव भुजो बाहुः श्रीखण्डशास्त्री चन्दनवृक्षोऽस्ति, तस्मिन्

१-वर्तमानेन इति पा० ।

त्वद्भुजचन्दनतरौ स्फूर्जत्कृपाणच्छलात् स्फूर्जतः खङ्गस्य व्या-
 जेन कालभुजङ्गमः कालसर्पो निवसति, तत्र स एषः कालभु-
 जङ्गमः स्वाङ्गं स्वशरीरं रिपव एव तरवस्तेषां स्कन्धेषु प्रका-
 षडेषु रिपुमस्तकेष्विति यावत्, अनर्गलं यथेच्छं यथा स्यात्तथा
 संघट्टयन् संश्लेषयन् दीर्घव्योमविसारि महत्याकाशे विस्तर-
 णशीलं निर्मलं यश एव निर्मोकः कञ्चुकस्तमुन्मुञ्चति प्राव-
 ल्येन त्यजति, यथा कश्चन सर्पस्तस्स्कन्धे संघट्टनं कुर्वन् स्वं
 कञ्चुकं परित्यजति तथा त्वत्कृपाणाहिः शत्रुतस्स्कन्धेषु सं-
 श्लिष्य यशःकञ्चुकं मुञ्चतीति भावः ॥ १०१ ॥

(१०२) आलानं जयकुञ्जरस्य दृषदां सेतुर्विपद्धारिधेः
 पूर्वादिः करवालखण्डमहसो लीलोपधानं श्रियः ।

संयामामृतसागरप्रमथनक्रीडाविधौ मन्दरो

राजन् राजति वैरिराजवनितावैधव्यदस्ते भुजः ॥

हे राजन् ते तव भुजो बाहु राजति शोभते, किञ्चिद्विष्टो
 भुजः, जय एव कुञ्जरस्तस्यालानं बन्धनस्तम्भः, तथा विपद
 एव वारिधिः समुद्रस्तस्य दृषदां पाषाणानां सेतुः पारगमन-
 मार्गः, दृषदामित्यनेनाविनश्वरत्वमस्य सेतोः सूचितम्, तथा
 करवालः खङ्गः स एव चण्डमह उग्रतेजाः सूर्यस्तस्य पूर्वाद्वि-
 दवाचलः, तथा श्रियो लक्ष्या लीलार्थकमुपधानमुच्छीर्षकं,
 यतः सा जयश्रीस्त्वद्भुज एव सर्वदास्त इति भावः, तथा सं-
 याम एवामृतसागरः क्षीराब्धिस्तस्य या प्रमथनक्रीडा विलोड-
 नलीला तस्या विधौ विधाने मन्दरो मेरुगिरिः, यथा क्षीरा-
 ब्धिमन्यने मन्दराचलस्तथा संयामामृतसागरविलोडने त्व-
 द्भुजः यथा च तत्रामृतमुत्पन्नं तथाच यश इति भावः, तथा
 वैरिराजवनितायां शत्रुनृपस्त्रीणां वैधव्यं ददातीति सः, यत-
 स्त्वद्भुजेन सर्वेऽपि वैरिनृपाहता निर्मलं यशश्च संपादितमिति
 भावः ॥ १०२ ॥

(१०३) खेदाम्भः कणमण्डलानि खुरलीखेलोद्धान्यन्वहं
 त्वद्बाहु रसयन्महाबल इति ख्यातिं गतो मारुतः ।

तं चास्वाद्य मुहुः सहस्रफणताशाली बलीयानहि-
 र्धते कोमलकोमलेरपि फणोः श्रीरामचन्द्र स्थिराम् ॥

हे श्रीरामचन्द्र त्वद्बाहुस्त्वद्भुजयोः खुरली अमस्तत्संबन्धि-
 नी या खेला तस्या उद्भवन्ति यानि स्वेदस्य प्रस्वेदस्याम्भः-
 कणानां जलबिन्दूनां मण्डलानि समूहान्यन्वहं निरन्तरं र-
 सयन् आस्वादयन्महदेव मारुतो वायुर्महाबल इति ख्यातिं
 प्रसिद्धिं गतः प्राप्तः, यदास्वया वैरिणोहतास्तदा त्वद्भुजयोः
 परिश्रमजः स्वेद उत्पन्नश्च्छेषणाद्वायुर्महाबलोऽभूदिति
 भावः, तं च महाबलं वायुं मुहुर्वारंवारमास्वाद्य सहस्रसंख्या-

कण्वतया शालते शोभते असौ तथाविधो हि शेषराजो बली-
यान् भूत्वा कोमलेभ्योऽपि कोमलैरतिकोमलैरिति यावत्,
इवं भूतेः फलैः स्थिरां पृथ्वीं धत्ते धारयति, सर्पाणां महा-
बलवायुभक्षणादेव बलिष्ठत्वमस्तीति ध्येयम् ॥ १०३ ॥

(१०४) देव त्वद्गजवाजिपटलप्रोदूतधूलीभरै-
राकाशं वसुधायते खरकरः सोमायते निष्पन्नः ।
किंचाधोभरकुञ्चितः फणवतां नाथः स कूर्मायते
कूर्मो भोगपतीयते किमपरं राचीयते वासरः ॥

हे देव त्वदीयानां गजानां वाजिनां पत्राणां वाहनानां पट-
लेन प्रोदूताः समुदूता ये धूनीभरस्तैराकाशं वसुधायते वसु-
धेवाचरन्ति, रामचन्द्रवाहिन्येतावतीविपुलाऽऽसीद्वत्तत्समर्द्धा-
दाकाशमपि रजोमयं बभूवेति भावः, अत एव निष्पन्नो नि-
स्तेजः खरकरश्चण्डांशुः सोमायते सोमइवाचरति, तथा किं च
फणवतां सर्पाणां नाथः स्वामी शेषराजः अधोभरकुञ्चितः
सन् भारेणाधः संकोचं प्राप्तः सन् स कूर्मायते कूर्म इवाच-
रति यथा कूर्मः संकोचयति स्वं शरीरं तथा शेषोऽपि त्वद्वा-
हिनी भारेण संकुचितशरीरोऽभूदिति, तथा कूर्मो भोगिपती,
यते भोगिपतिः शेषः स इवाचरति संकुचितशरीरोपि प्रल-
म्बकायोऽभूदिति, तथाऽपरमपि किं चिदभूदित्याह, वामरो
दिनं रात्रीयते रात्रिरिवाचरति यतस्तादृक् त्वद्वाहिन्या
धूलीपटलं समुच्छालितं येन दिनमप्यन्धकारवशाद्वात्रिरेवा-
भवदिति भावः ॥ १०४ ॥

(१०५) लावण्योक्तसि सप्रतापगरिमण्ययेसरे त्यागिनां
देव त्वय्यवनीभरक्षमभुजे निष्पादिते वेधसा ।

इन्दुः किं घटितः, किमेष विहितः पूषा, किमुत्पादितं
चिन्तारत्नमहोमुधेव किममी सृष्टाः कुलत्पामृतः ॥

हे देव त्वयि रामे वेधसा ब्रह्मणा लावण्योक्तसि लाव-
ण्यं सौन्दर्यं तस्योक्तो रहं यः तस्मिन्निष्पादिते उत्पादिते
सति पुनरिन्दुः किमर्थं घटितो निर्मितः यतस्त्वमेव त्रिमल-
सकललावण्यरहमतस्त्वत्पूरः सकलङ्गस्य चन्द्रस्य लावण्यम-
यत्वेन घटनं अर्थमेवेति, तथा त्वयि प्रतापविशिष्टो गरिमा
यस्मिंस्तथाभूते उत्पादिते सत्येष पूषा किंविहितः यतः पूषा
स्वत्प्रतापगरिमाललांशमपि नाप्नोतीति, तथा त्यागिनां वा-
तृणामयेसरे प्रधाने त्वयि निष्पादिते सति चिन्तारत्नं किमु-
त्पादितं यतश्चिन्तारत्नस्यायं प्रभाशे यदाचकयाचितार्थानां
सदा इव पूरणं भवति तच्च त्वत्त इव भवतीति अतश्चि-
न्तामण्युत्पत्तिर्व्येति, अहो इत्याश्चर्यं, तथा त्वयि अवनर्भा-
रस्य समो वहनसमर्थो भुक्तो यस्य स तथाविधे उत्पादिते

सति अमी कुलत्पामृतः कुलाचलाः पर्वता मुधेव मुधेव सृ-
ष्टा निर्मिताः यत पृथ्वीभारस्त्वया भुजाभ्यामेव धारिता-
स्तदुत्पत्तिर्व्येति भावः ॥ १०५ ॥

(१०६) श्रीरामे मृगयां गतेऽपि धनुषा बाणे समारोपिते-
प्याकर्णान्तगतेऽथ मुष्टिगलितेऽप्येणाङ्घ्रिलग्न्येऽपि च ।
न वस्तं न पलायितं न चकितं नोत्कम्पितं न द्रुतं
मृग्या मदृशं करोति दयितं कामोऽयमित्याशया ॥

श्रीरामे मृगयार्थमाखेटाद्यै वनं गते सति मृग्या हरिण्या
न वस्तं त्रासो न कृतः अथ धनुषि बाणे समारोपिते संन्य-
स्ते सति वा तथा भीत्या न पलायितं, तत आकर्णान्तं बाणे
प्राप्ते सत्यपि न चकितं विस्मितं, अथ च तस्मिन्मुष्टिगलिते
हस्तान्मुक्तेऽपि नोत्कम्पितं न कम्पः प्राप्तः, अद्यापि च एव-
चरणलग्नं तथा न द्रुतं स्थानान्तरगमनं न कृतं, यतो रामे रूप-
लावण्यातिशयाद् भान्त्या कामोऽयं मम दयितं भर्तारं रत्यद्यै
मदृशं करोतीत्याशया, अयं कामो मया सह रन्तुं स्ववाण-
प्रक्षेपेण दयितं मामभिमुखीकरोतीति सा जानाति स्म व्या-
धशङ्कैव तस्या नोदेति यतो रामदर्शनादेव सा वृषस्यन्ती
संपद्येति भावः । एतेन रामस्यातीव रूपलावण्यं प्रदर्शि-
तम् ॥ १०६ ॥

(१०७) मनोभूर्मुग्धासु क्षिपति यदि बाणावलिमसौ
कथं ताभिः क्षिप्रास्त्वयि नयनविक्षेपविशिखाः ।

अथ ज्ञातं ब्रूमः शृणु सुभग शङ्करनलिनी-
वनक्रीडाहंसं स्मरमिव विदुस्त्वां मृगदृशः ॥

हे श्रीराम असौ मनोभूः कामो मुग्धासु स्त्रीषु यदि बा-
णावलिं मोहनादिशस्त्रेण क्षिपति तर्हि ताभिः स्त्रीभिस्त्व-
यि रामे नयनानां ये विक्षेपास्त एव विशिखा बाणाः कथं
क्षिप्ता मुक्ताः यतोलोके हन्ता हन्यते नान्यः परमत्र विपर्यो-
सो दृश्यते यत् स्वहन्तारमपि कामं त्यक्त्वाऽन्य एव त्वं स्व-
चक्षुःकटाक्षबाणैस्ताभिर्हन्यसे इति कथमन्यायाचरणं ताभिः
कृतमिति विस्मितस्तदौचित्यं निरूपयति, हे सुभग अथ ज्ञात
मधुनावगतमस्माभिस्तदुपस्थं शृणु, यन्मृगदृशः स्थिरस्त्वांरामं
स्मरमिव काममिव विदुरवगच्छन्ति त्वां काममेव जानन्तीति
भावः, अतो नङ्गं काममनुपलभ्य त्वामेव साङ्गं काममुपलभ्य
त्वयि स्वहन्तरि ताः स्वनेत्रबाणान्विचक्षिपुः अतस्ताभि-
रन्यायो न कृतः, किं भूतं त्वां, शङ्कार एव नलिनीवनं पद्मि-
नीवनं तस्मिन् क्रीडाहंसः केलिहंस इव यस्त्वामिति ॥ १०७ ॥

(१०८) नागविशेषे शेषे

शेषेऽशेषेषि संहृते जगति ।

हंस्यसिकालं कालं

का लङ्कालङ्घने स्तुतिर्भवतः ॥

हे राम त्वया अशेषे समस्तेऽपि जगति संहृते संहृतवति त्वं नागविशेषे शेषनागे शेषे स्वपिषि, तथा असिधत् खड्गवत् कालं कृष्णं अथवा असिधत् कलनाकर्तारं कालं मृत्युं हंसि मारयसि यतः समृत्युं जगदुपसंहृत्य दुग्धौ शेषे शेषे इत्यादीनि बहूनि महदाश्चर्यजनकानि तव कृत्यानि दृष्टान्यतो भवतस्तव लङ्काया लङ्घने पारगमने कास्तुतिः स्तवनं न किमपीति भावः ॥ १८ ॥

(१०६) योऽद्वा योद्धावधीनान् सपदि पलभुजः संपराये पराये येनायेनाश्रितानां स्तुतिरवनमितेशानचापेन चापे ।

लङ्का लंकारहतां ककुभिककुभि यः कान्तया सीतयासी-
दूनो दूनोऽथ हृष्टः सविभुरवतु वः स्वः सभाऽर्यः सभार्यः ॥

यः श्रीरामः सपदि शीघ्रं तान्यनभुजो राक्षसानवधीज्ज-
घान, तान्कानित्याह, ये संपराये संयामे परा दर्पिष्ठाः, किं भूतो रामः, योऽद्वा निश्चितं योद्वा युद्धकर्ता, तथा अवनमितं नम्रीकृतमीशानस्य शभोश्चापं धनुर्धनं तथाविधिन येन रामे-
णायेन स्वभागेन “अयं भाग्यमिति दुर्गः” आश्रितानां ज-
नानां स्तुतिः प्रशंसावच्चर्यापे प्राप्ता, तथा लङ्कानगर्या कलं-
कारो भूषणं यो रावणस्तस्य हतां विघातकः, तथा यः सी-
तया कान्तयोने विरहितः सन्ककुभिककुभि दिशिदिशि दूनो
दुस्स्थितमना भ्रमन्वासीत्, अथ च यदा सभार्यः सीतया सहितो
जातस्तदा हृष्टः, स स्वः सभा देवसभा तस्या अर्यः स्वामी
विभुः प्रभुर्वा युष्मा नवल्लु, इति त्वित्यर्थः ॥ १०६ ॥

(११०) यो रामो न जघान वक्षसिरणे तं रावणं सायकै-
र्हृदयस्य प्रतिवासरं वसति सा तस्या ह्यहं राघवः ।

मय्यास्ते भुवनावली परिवृता द्वीपैः समं सप्रभिः

स श्रेयो विदधातु नस्त्रिभुवनशायैरुचिन्तापरः ॥

यः श्रीरामस्तं सीतापहारकं रावणं सायकैर्वाणीर्वक्षसि न
जघान, हि यतोऽस्य रावणस्य हृदि हृदये प्रतिवासरं सततं
सा सीता वसति सीताध्यानपरत्वाद्वावणः सीताभक्त इति
सूचितम्, तस्या हृदये चाहं राघवो वसामि साधमद्वक्तेति
भावः, मयि च सप्तभिर्द्वीपैः समं परिवृता भुवनावली जगतः
अधिर्वसति सर्वं जगद्रामाधारमेव वर्तते इति भावः, यद्यहं
वक्षसि रावणं हनिष्यामि तर्हि तद्वत्तसो विदारणे सीतावि-
नाशो भवेत्तद्विनाशे तद्वदयस्यत्वात्तन्मविनाशो भवेन्मवाशे
च मदेकशरणस्य जगत्त्रयस्य नूनं विनाशो भवेत्तर्हि कथं कर्तव्य-
मिति त्रिभुवनत्राणविषयिण्येकैव चिन्ता पराश्रेष्ठा यस्य स

रावणशिरास्येवाच्छिन्नास रामो मोक्षार्कक्षेयः कस्याहं विद-
धातु करोत्वित्यर्थः ॥ ११० ॥

(१११) संयामे रिपुभूभुजां मुखहृषिजीवश्च देवाङ्गना-
चक्षुः प्रोल्लसदप्रमः सनिवहेस्तम्भेदिनीमण्डलम् ।

त्वच्चापोद्गतबाणसंहतिरभूच्छीराम भूमीपते

जम्बूवज्जलबिन्दुवज्जलजवज्जम्बालवज्जालवज्जालवत् ॥

हे श्रीराम भूमीपते चक्रवर्तिन् त्वया संयामे प्रारब्धे सति
रिपुभूभुजां वैरिराजानां मुखस्य हृषिः कान्तिर्जम्बूवत् तदु-
च्छामाऽभूत् तथा तेषां जीवः प्राणो जलबिन्दुवत्त्वजनश्च,
रोऽभूत्, तथा देवाङ्गनानामप्सरसां चक्षुर्जलजवत्पद्मजवद्भूत्,
यथा जलजं कमलं विकस्यरं सूर्यादये जायते तथा संयामा-
रम्भे सुरप्रतिपत्त्यद्वैत्यविनाशसंभावनया संयामं पश्यन्तीना-
मप्सरसां नेत्रजातमज्जवद्विकस्यरं ववृते, तथा तन्मदिनी
मण्डलं संयामभूमिः प्रोल्लसन्त्युच्छलन्ति यानि रामाहतवैरि,
शरीरेभ्योऽस्त्राणि हथिराणि मांसमनि च तेषां निवहेर्जम्बाल-
वत्कर्तृमवद्भूत्, तथा त्वदीयाच्चापादुद्गतानां बाणानां संह-
तिः संग्रतो जालवद्भूत् यथा जालगता मत्स्या बहिर्निष्का-
न्तुं न समर्थास्तथा त्वदीयबाणान्मुक्तः कोपि वैरी नावशिष्ट
इति भावः ॥ १११ ॥

(११२) राज्यं येन पटान्तलग्नतृणकं त्यक्तं गुरोराश्रया
पाथेयं परिगृह्य कार्मुकवरं घोरं वनं प्रस्थितः ।

स्वाधीनः शशिमैलिचापविषये प्राप्नो न वै विक्रियां

पाय द्वः स बिभीषणायजनिहा रामाभिधानो हरिः ॥

येन रामेण गुरोर्देशरथस्य ज्ञया राज्यं पटान्ते वस्त्रान्ते
लग्नं तृणं यथा भवति तथामत्स्या त्यक्तमुत्सृष्टं ततः पाथेयं
पथो योग्यं कार्मुकवरं सुन्दरं धनुः परिगृह्य गृहीत्वा घे-रमुषं
वनमारण्यं प्रस्थितो गन्तुं प्रवृत्तः, अतएव स्वाधीनः स्वतन्त्रः,
यश्च शशिमैलेः शंभोश्चापस्य धनुषः समारोपणविषये
विक्रियां विकारं न वै प्राप्तः, यश्च बिभीषणस्यायजनिरसज्जन्मा
रावणस्तं हन्तीति स रामाभिधानो रामनामा हरिर्वैः पाया-
द्वत्तित्वित्यर्थः ॥ ११२ ॥

(११३) यस्तीर्थानामुपास्त्या गलितमलभरं मन्यते स्म स्वमेवं
नाच्चासीज्जज्ञिरे यन्मम चरणरजःपातपूतान्यमूनि ।

पादस्पर्शेन कुर्वन् भटिति विघटितपावभावा महत्यां
कोशल्यासूनुकूनं व्यपनयतुषः श्रेयसा च श्रिया च ।

यो रामस्तीर्थानामुपास्त्या सेवनया स्वमात्मानं गलितः
स्मरितो मलभरः पापसमूहो यस्य तमिन्न तीर्थक्षानेन पवित्रः

मात्मानं मन्यतेस्म चमसोत् परं स्वपादस्यर्शनं बहुल्यां वि-
चटितशवभावां विघटितो दूरीकृतो शवभावः पाषाणत्वं य-
स्याः सा तां पुनः प्राचिदृषां कुर्वन्पि एवं नाज्ञासीच्छातव-
न्यन्मम चरणयो रजसः पातेन पूतान्यमूनितीर्थानि क्षत्रिरे
ज्ञातानीति एवं भूतः स कौशल्यासूनु रामो वो युष्माकं मे
यसा यशसा श्रिया लभ्या यदून मूनत्वं तदुपनयतु दूरीक-
रोतु, अत्रान मिति भावप्रधानो निर्देशो बोध्यः ॥ ११३ ॥

॥ शेष उत्तराहु ॥

THE APHORISMS

OF THE

YOGA PHILOSOPHY

OF

PATANJALI.

(Continued from page 291.)

1 When an ascetic assumes numerous bodies simul-
taneously, then from whence are so many minds [which
are necessary for so many bodies] produced? To this he
replies.

निर्मलाचितान्यस्मितामात्रात् ॥ ४ ॥

Aph. 4. The minds in the productions [ensue] from
mere egotism.

2 The minds in the productions [that is, in the bodies
which he produces for himself] of an ascetic created
by himself, ensue, as sparks arise simultaneously as
modifications from fire, at his will from egotism alone,
which is the general and original cause [of mind].

3 But [it may be objected] as there may be different
purposes of so many, [different] minds, how can they
produce one effect? To this he replies.

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकचित्तमेकमनेकेषाम् ॥ ५ ॥

Aph. 5. In different activities of [those] numerous
[minds] one mind [of the ascetic] is the moving cause.

4 The "Moving cause"—i. e. that which actuates the
different activities—various operations of those [differ-
ent] minds, as a ruler, is the one mind of the ascetic
and not a different element.

1 यदाऽनेकशरीराणि युगपदेव यच्छाति योगी तदा कुतस्तानि चित्ता
नि प्रभवन्तोत्याहु ॥

2 योगिनः स्वयं निर्मितेषु कार्येषु यानि चित्तानि तानि मूलकार-
णादस्मितामात्रादेव तदिक्रिया प्रसरन्ति । अन्नेर्विस्फुलिङ्गादिव युगपत् प-
रिणमन्ति ॥

3 ननु बहुनाचित्तानामिहोपप्रायत्वाच्चैककार्यकर्तृत्वं स्यादित्य-
त्राहु ॥

4 तेषां चेतसाम्प्रवृत्तिभेदे व्यापारनानात्वे एकं योगिनचित्तमप्योज-
कमप्येकचित्तादृशेन न भिन्नं तत्त्वम् ॥

1 The meaning is that as the mind like a ruler directs
at will the sight, the hand &c. [i. e. other organs of
sense and action] in his [the ascetic's] own body, so in
like manner it does in regard to other bodies [i. e. with
regard to the internal and external organs of sense be-
longing to other bodies].

2 He [now] states the distinction of the mind pro-
duced by meditation from the minds produced by birth
&c. [birth, medicine, incantations and penances].

तत्र ध्यानजननाशयम् ॥ ६ ॥

Aph. 6. Among these [minds produced by birth
&c.], that which springs from meditation is without
substratum.

3 Among those five kinds of minds springing from
birth &c. [i. e. birth, medicines, incantations, penances
and meditation] that which springs from meditation or
reflection is without substratum—i. e. destitute of the
basis of mental deposits of works.

4 He [now] states that as the mind of the ascetic is
free from afflictions and actions and is distinct, so his
work also is likewise distinct [from that of others].

कर्मोशुक्लकृष्णं योगिन स्त्रिविधमितरेषाम् ॥ ७ ॥

Aph. 7. The work of an ascetic is neither pure nor
dark, and that of others is of three kinds.

5 [There are four kinds of works (1) pure, [śukla] (2)
dark, [krishṇa]; (3) pure and dark [śukla-krishṇa];
(4) neither pure nor dark [asukla-krishṇa]. Work such
as sacrifice &c. which produces a good result, is pure ;
that which produces an evil or a bad result, such as
the murder of a Brahman &c. is dark ; that which is
the commixture of both is [called] pure-dark.

Of these the pure [work] is of those persons who give
alms and perform penances and study the Veda; dark
work is that which belongs to infernal beings ; the pure
dark work is of men. The works of ascetics is neither
pure nor dark, for it does not produce any result, in
consequence of the renunciation of results, their practice.

6 He [now] states the result of this work :

1 अयमर्थो यथाऽस्मीय शरीरे मनश्चक्षुः पारायदीनि यथेष्टमप्य-
स्वधिष्ठादृशेन तथा कायान्तराययतीति ॥

2 जन्मादिप्रभवजित्वात्स्वप्रधिप्रत्यक्षेनैवैतद्विषयमाहु ॥

3 ध्यानजं समाधिजं यच्चित्तन्तत्पञ्चसु जन्मादिप्रभवचित्तेषु मध्ये-
ज्जाश्रयकर्मवासनारहितमित्यर्थः ॥

4 यथेतरचित्तेषु योगिनचित्तकृद्देशकर्मोदिरहितं विलक्षणं तथा क-
र्मोपि विलक्षणमित्याहु ॥

5 शुभफलदं यागादि शुक्लम् । अशुभफलदं ब्रह्महत्यादि कृष्णम्
उभयसङ्कीर्णं शुक्लकृष्णम् । तत्र शुक्लकृष्णं दानतपः स्वाध्यायादिमत्ताम्यै-
व वाच्यम् । कृष्णकृष्णं नारकायाम् । शुक्लकृष्णं मनुष्यायाम् । योगिनाम्क-
ल्याणेनानुष्ठानेन न किञ्चित्फलमारभते कर्म ॥

6 अस्यैव कर्मणः फलमाहु ।

ततस्तद्विधानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ॥ ८ ॥

Aph. 8. Therefrom [results] manifestation of those mental deposits alone which are conformable to its fructification.

There are two kinds of mental deposits of works, (1) those which have their fruit in memory alone; (2) those which have for their fruit rank [in the scale of being] longevity and enjoyment.

Of these, [two kinds] those that have for their fruit rank, longevity and enjoyment, have been described before.

But of those that have for their fruit memory, manifestation merely of those mental deposits takes place, which are adequate and agreeable to the fructification of the work—that is those mental deposits of work become manifest, which are adequate and agreeable to this or that body [whether of man, deity or animal &c. originating in this or that work].

The meaning is this, that by whatever work any body such as [of a deity &c.] had previously originated [in work] after an interval of hundreds of years in commencing the same kind of body again, the mental deposits [of works] having for their fruit memory alone, re-appear in regard to new things alone. The others which are not agreeable thereto remain in subsidence. In this case the mental deposits [impressions produced by experience of hell &c.] become manifest.

G. D.

THE VAISĒSHĪKA APHORISMS OF KANĀDA.

SEVENTH BOOK, SECOND DAILY LESSON.

(Continued from page 297.)

Conjunction. **अन्यतरकर्मज उभयकर्मजः संयोगश्च संयोगः ॥ ८ ॥**

Aph. 9. Conjunction is produced by extraneous action, by reciprocal action and by conjunction.

इह द्विविधाः कर्मदायनाः स्मृतिमात्रफलाः; कात्यायुर्भोगफलाश्च तत्र कात्यायुर्भोगफलाः पूर्वकृतनिर्णयाः । यास्तु स्मृतिमात्रफलास्ततः कर्मयोगादुक्तशरीरमारब्धं देवतित्यगादिभेदेन तस्य विपाकस्य याज्ञानगुणा-कनुपावासानासासामेव तस्मादभिव्यक्तिर्वासनानाम्भवति । अयमर्थः । येन कर्मणापूर्वदेवतादि शरीरमारब्धं कात्यायनरश्मयवधाने पुनस्तायावि-धत्वेव शरीरस्यारम्भे तदनुकूपा एव स्मृतिफला वासनाः प्रकटीभवन्ति लोकोत्तरेष्वेवास्तेषु तस्यस्मृत्यादयो जायन्त इतरास्तु सत्योऽपि न्यभूतास्ति ण्ति तस्यां दृश्यं नारकादिशरीरोपभोगभवावासानां व्यक्तमायान्ति ॥

Undeniable cognition of the conjunct, and products are proof of [the existence of] conjunction. [As products] may be inferred substance in relation to conjunction of atoms, colour &c. produced by burning in relation to conjunction with fire, particular extension in relation to accretion, sound in relation to the conjunction of a kettle-drum and ether, and so forth. Conjunction is not mere contiguous production; as excluding momentary interruption and modification, conjunction is acquisition having non-acquisition as its antecedent. This is produced by extraneous action, as the conjunction of a hawk in motion with a motionless post, or the conjunction of one in motion with one not in motion towards him, as conjunction of a runner with the back of another person running. [Conjunction is also] produced by reciprocal action as that of two rams [butting one

संयोगे संयुक्तप्रतीतिरन्विता प्रमाणं कार्याणि च अवयवसंयोगेषु द्रव्यमनिसंयोगे पाकजकृपादयः प्रत्ये परिमाणविशेषः भेदाकाशसंयोगे शब्द इत्याद्याहम् । नन्वाविरतोत्पत्तिरेव संयोगः क्षणभङ्गपरिणामयोर्नि-रासात् अप्रतिपत्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोगः सन्नान्यतरकर्मजः क्रियावता ज्ये-नेन निष्कृत्य स्वार्थोत्पत्तिर्भूयस्क्रियारहितस्य सक्रियस्यापि धावतः यथा धावता पुरुषान्तरेण पृष्ठदेशसंयोगः उभयकर्मजः मेवयोर्मन्वयोर्वा प्रत्येकं यद्दीप्तसामर्थ्याभ्यामुभाभ्यामेव तज्जननात् समीयस्त्वक्षुत्तितसंयोगादस्त-तसंसंयोगः स चैकस्मादपि भवति यथा तन्तुवीर्यसंयोगात् पटवीर्यसं-योगः क्ष्वचिद्विद्वाभ्यां संयोगाभ्यामेकः संयोगः यथाद्विद्वाभ्यां तन्तुभ्यामाकाशस्य द्वौ संयोगौ ताभ्यामेक एव द्वितन्तुकपटस्याकाशेन संयोगः क्ष्वचिच्च बहु-भिरपि संयोगैरेकः संयोग आरभ्यते यथा दशभिस्तन्तुभिर्भाकाशस्य दशसं-योगा एकमेव दशतन्तुकपटाकाशसंयोगमारभन्ते क्वचित् पुनरेकस्मादपि संयोगादसमवायिकारणात् संयोगद्वयमुत्पद्यते यथा पार्थिववाय्वयोः परमा-श्वयोः प्रथममनारम्भके संयोगे ज्ञाते पार्थिवे परमाणोः पार्थिवपरमाण्वन्त-रेण वाय्वे च परमाण्वावाय्वपरमाण्वन्तरेण च परमाण्वावाय्वपरमाण्वन्त-रेण द्व्यणुकद्वयपरम्भके संयोगद्वयमुत्पद्यते ताभ्यां संयोग भ्यां सजातीयनि-ष्ठाभ्यां द्व्यणुकद्वयं युगपदारभ्यते तत्र यः पार्थिववाय्वपरमाण्वे रनारम्भक-संयोगोत्पत्तिरनेकैरेव पार्थिवपरमाणुना द्व्यणुकैरेकः संयोगः आवाय्वपर-माणुना पार्थिवद्व्यणुकैरेकः संयोगः द्व्यणुकयोर्कृपाद्व्युत्पत्तिरसकालमेव जायते कारणाका-शसंयोगेन कार्यकार्यसंयोगयोरेवश्यं जननात् सूक्ष्मविभू-नामन्यतरकर्मज एव विभुनेस्तु न संयोगः कारणाभावात् कर्म तावत्तत्र नास्ति नच तेनकारणाकारणसंयोगात् कार्यकार्यसंयोगोऽपि नास्ति नित्य-स्तु संयोगो न सम्भवति अप्रतिपत्तिर्कायाः प्राप्तिः संयोगत्वात् नित्यत्वे तादृशतात् एवञ्च सति विभागोपपन्नस्य व्यात् नष्टोपपत्तिः संयोगवि-भागयोर्विरोधिनोरविनश्यदवश्योरेकत्रानुपपत्तेः किञ्च संयोगे प्रति प्रयोजिका युतसिद्धिः नच विभुनेस्तत्सम्भूतः साहि द्वयोरन्यतरस्य वा पृथगतिमात्रं युताशयाशयत्वं वा विनाशस्तु संयोगस्य समानाधिकरखा-द्विभागादाशयनाशादपि क्वचित् यथा तन्तुद्वयसंयोगानन्तरमेकस्य तन्तोर-वयवेऽशौ कर्म जायते तेनाश्वन्तराद्विभागः क्रियते विभागादारम्भकसंयोग-नाशस्ततस्तुविनाशस्तन्तुविनाशात् संयोगनाशो यत्र तन्तुद्वयं चिरं संयुक्तं सदनुत्पत्तिक्रियं भवति किञ्चित् तत्त्ववयवकर्माणां यदा तन्तुवारम्भकसंयोग-नाशः क्रियते तदा तन्तुवन्तरे कर्मचिन्तनात् आशयनाशाविभागाभ्यां युगप-दस्य ताभ्यां संयोगेन जयतीत्याहुः । तज्जानुपपत्तेः समवायिकारणनाशश्च विभागानुत्पत्तेः समवायिकारणस्य कार्यसमकालस्यापित्वनियमात् सन्नान्य संयोगोद्वारम्भे निरपेक्षो गुणकर्मरम्भे सापेक्षः स्वसमानाधिकरखात्सन्ता-भावप्रतीयोगी तथैवानुभवात् शास्त्रामात्रावच्छेदेनापि महति न्ययोधत-रोवर्तमानः कपिसंयोगः न्ययोधतरो कपिसंयोग इत्यनुभवात् अवच्छेदमा-त्रेणान्यथासिद्धौ परमाणुवृत्तिराप्येत तथाच त्रैपलभ्यत विभुनामणुपा-धिभेद एव प्रदेशस्तदवच्छेदेन वर्तमानस्य संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वं परमाणु-निष्ठस्यापि संयोगस्य दिगादयोऽवच्छेदकाश्चिन्तनीयाः ॥

another] or of two wrestlers, this being produced by both, both individually acquiring the power. The third [kind of conjunction or conjunction produced by conjunction is such as] conjunction of the hand with a tree resulting from conjunction of a finger with the tree. This moreover results from one conjunction, as the conjunction of a piece of cloth with the grass may result from the conjunction of a thread and the grass. In some cases one conjunction is produced by two conjunctions, as two conjunctions with ether may be produced by two threads and by these two conjunctions a single conjunction of a piece of cloth made of two threads with the ether. In other cases a single conjunction is originated by a plurality of conjunctions, as when ten conjunctions with ether originated by ten threads originate a single conjunction between a piece of cloth made of ten threads and the ether. Sometimes, on the other hand, two conjunctions are produced from one single conjunction as their non-co-inherent cause, as when there having first taken place a non-originate conjunction between two atoms terrene and aqueous, subsequently two conjunctions originate of binary atomic aggregates are produced, a conjunction in the terrene atom with another terrene atom, and in the aqueous atom with another aqueous atom. By these two conjunctions existing in homogeneous objects two binary atomic aggregates are simultaneously produced. In these by the one non-originate conjunction produced in the terrene and aqueous atoms a single conjunction of the terrene atom with the aqueous binary atomic aggregate, and another conjunction of the aqueous atom with the terrene atomic aggregate, are produced simultaneously with the production of colour &c. in the two binary aggregates, for the conjunction of a cause and non-cause must necessarily produce a conjunction of an effect and non-effect. The conjunction of all-pervading substances with material substances is produced by reciprocal action only. Of two all-pervading substances there is no conjunction, for there is no cause [of conjunction.] There exists in them no action, therefore there results in them no conjunction of effect and non-effect from conjunction of cause and non-cause. An eternal conjunction is impossible, for conjunction is acquisition having non-acquisition as its antecedent, and this is repugnant to the notion of the eternal. Also in this case [were eternal conjunction possible] no disjunction could be therein produced. Nor can it be allowed [as involving no objection, that no disjunction is therein produced] for conjunction and disjunction reciprocally repugnant and of indestructible condition, are impossible. Moreover the effecting of a junction is a necessary condition of conjunction, and this consists in the individual movement of one or other of two ob-

jects, or inhesion in the substratum of the object joined. Destruction results from disjunction having a common substratum with conjunction, or from destruction of a substratum in some instances, as when after the conjunction of two threads, action is produced in that portion of a thread which constitutes its extremity; by this action there is effected disjunction from what now becomes the extremity; from this disjunction results destruction of the originate conjunction; from this results destruction of the thread; from destruction of the thread results destruction of the conjunction, where two threads having been long conjoined action is not produced in them. Some have maintained that when by action in the portions of the thread there is effected destruction of the conjunction originate of the thread, the conjunction is destroyed by destruction of the substratum and disjunction simultaneously produced, inasmuch as action is conceived to exist in another thread. This is impossible: for disjunction is impossible at the moment of the destruction of the co-inherent [or material] cause, it being a law that the co-inherent cause is of equal duration with the effect. This conjunction is absolute in the origination of substances, and relative in the origination of qualities and actions, non-existent in the case of the absolute non-existence of its proper substratum; for it is observed to be so. The conjunction existing between an ape and a great sacred fig-tree limited to [conjunction] with the branches only, exists inasmuch as it is observed that there exists in the sacred fig-tree conjunction with the ape. For were it to be accounted for otherwise than by such mere limitation conjunction might possibly reside in an ultimate particle, and consequently be not cognisable. Position is an accidental difference of all-pervading substances; and these cannot exist subject to conjunction limited to position. Of conjunction residing in an ultimate particle space &c., may be regarded as determinant U.

एतेन विभागो व्याख्यातः ॥ १० ॥

Aph. 10. By this disjunction is explained.

1 The analogy of conjunction to disjunction is stated.

1 विभागे संयोगतुल्यतामाह । विभागेऽपि त्रिविधः एककर्मजोभय-
कर्मजः । भागजमेवात् तत्राद्यः प्रवेनशैल्योः द्वितायोमेवयोः सृतोयस्तु त्रिवि-
धः कारणाकारविभागजन्यः कारणाकारविभागजन्यश्चेति तत्राद्योयथा
प्रथमं कपाले कर्म ततः कपालद्वयविभागः ततो घटारम्भसंयोगनाशस्त-
तो घटनाशस्तस्तेन कपालद्वयविभागेन कपालस्याकाशादिना विभागो
जन्यते ततः कपालाकाशादिसंयोगनाशः तत उत्तरदेशसंयोगस्ततः कर्मनाश
इति न च प्राथमिकेन कपालकर्मणा कथं कपालाकाशविभागो न जन्यते
इति वाच्यम् एकस्य कर्मण आरम्भसंयोगप्रतिद्वन्द्वविभागजनकस्यानार-
म्भसंयोगप्रतिद्वन्द्वविभागजनकत्वविरोधात् अन्यथा विकसत्कमलकुड्म-
लादिभङ्गप्रसङ्गात् तस्माद्वनारम्भकाकाशकपालसंयोगप्रतिद्वन्द्वविभागो न
कपालकर्म जनयेत् तस्य घटारम्भसंयोगप्रतिद्वन्द्वविभागजनकत्वात् न च

Disjunction also is of three kinds, as divided into that produced by the action of a single agent, that produced by reciprocal action, and that produced by disjunction. Of these the first [is instanced in the disjunction] of a hawk from a mountain; the second [in that] of two rams [when they cease to butt each other]; the third is of two kinds, being either produced by the disjunction of causes only, or by the disjunction of causes and non-causes. Of these [disjunctions produced by disjunction] the former class [is exemplified] where firstly action is produced in one of the two halves of a water-pot, thence disjunction of the two halves of the vessel, thence destruction of the conjunction originant of the water-pot, thence destruction of the water-pot, then by disjunction of the two halves of the water-pot disjunction of the halves from [the circumjacent] ether &c., thence destruction of the conjunction of the halves with ether &c., thence conjunction with another place, thence destruction of the action. Nor is it to be urged in objection, How is it that disjunction of the halves of the water-pot from the ether [in which they were situated while component parts of the vessel], is not produced by the primary action in the halves of the water-pot? For one action productive of disjunction repugnant to the originative conjunction is contradictory to producing of disjunction repugnant to non-originative conjunction [such as that of the halves of the vessel with the ether circumjacent]; since otherwise there would follow [the possibility of] the breaking of the buds of a full-blown lotus. The action, then, in the halves of the vessel cannot produce disjunction repugnant to the non-originative conjunction of the halves of the water-pot and the ether, inasmuch as such action produces disjunction repugnant to the conjunction originative of the water-pot. Nor can it be objected, Whence is it that disjunction of the halves of the vessel and the ether is not produced by the mere disjunction of the two halves previously to the destruction of the water-pot? For disjunction from another place is impossible in an existing substance in any portion possessed of disjunction repugnant to the originative conjunction. Disjunction produced by disjunction of causes and non-causes [is exemplified] where by action of the hand disjunction of the hand from a tree is produced, and by this [mediately]

कपालविभागेनैव घटनायात् पूर्वं कुतः कपालाकाशविभागो न जन्यते इति वाच्यम् आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वविभागवतोऽवयवस्य सति द्वये दे-
शान्तरविभागारम्भेनात् । कारणकारणविभागजन्यविभागो यथा यत्र ह-
स्तक्रियया हस्ततद्विभागस्तेन शरीरतद्विभागो जायते तत्र च हस्तक्रिया
न कारणं व्यधिकरणात्वात् शरीरे तु तदा क्रिया नास्ति अवयविक्रियाया
यावदवयवक्रियानियतत्वात् अतस्तत्रकारणाकारणविभागेन कार्याकार्य-
विभागो जन्यते इति अयमस्माद्विभज्यते इति प्रत्यक्षसिद्धोऽयं विभागगुणः
संयोगनाशेन नान्यथासिद्ध इति संक्षेपः ॥

disjunction of the body from the tree. In this [disjunction] the action of the hand is not the cause, for there is a difference of substratum. But there is not at that time action in the body for the action of a composite whole is determined as the action of the sum of the constituent parts. In this case, therefore, there is produced by disjunction of cause and non-cause a disjunction of effect and non-effect. This same quality disjunction is proved to exist by the perceptive cognition that one object is disjoined from another, and is not therefore otherwise accounted for [or unnecessarily assumed.] V.

संयोगविभागयोः संयोगविभागाभावो ऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां
व्याख्यातः ॥ ११ ॥

Aph. 11. The non-existence of conjunction and disjunction in conjunction and disjunction is explained by by smallness and greatness.

Conjunction and disjunction are not possessed of conjunction and disjunction, as smallness and greatness are not possessed of smallness and greatness, for qualities have no qualities. V.

कर्मभिः कर्मणि गुणैर्गुणा ऽणुत्वमहत्त्वमिति ॥ १२

Aph. 12. Action [are explained to be void] of actions, and qualities by smallness and greatness.

The aphorism 'Actions &c.' is repeated for clearness or to aid the memory. Its meaning has been already expounded [VII. 1. 15.] V.

युतसिद्धभावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागो न
विद्यते ॥ १३ ॥

Aph. 13. Inasmuch as there is non-existence of effecting of a junction, there exist not conjunction and disjunction in an effect and its cause.

A solution of the difficulty why there should not be conjunction and disjunction in constituent parts and constituted wholes, is stated. Effecture of a junction is a modification of two objects void of mutual connection. Conjunction and disjunction do not exist in a cause and its effect, that is in the constituent parts and the constituted whole, inasmuch as there is non-existence of effecture of a junction. For a constituent whole, a water-pot and the like, does not remain in existence out of connection with its constituent parts, the two halves of the

संयोगविभागो न संयोगविभागवन्तो यथाऽणुत्वमहत्त्वे नाणुत्वम-
हत्त्ववन्तो गुणानां निर्गुणत्वादित्यर्थः ॥

कर्मभिरिति सूत्रं स्पष्टार्थं स्मरार्थं वा पुनरुक्तम् अस्यार्थः प्राप्तेः
भिहितः ॥

ननु अवयवावयविनोः कथं न संयोगविभागादित्याशङ्क्यामाह ।
युतसिद्धिः परस्परसम्बन्धशून्ययोरवस्थानं कार्यकारणयोरवयवावयविनोर्न
संयोगविभागो वर्तते युतसिद्धभावात् नहि घटाद्यवयवां कपालाद्यवयवा-
सम्बन्धः सन् तिष्ठति येन तयोः संयोगविभागो सम्भव्यतामिति ॥

vessel &c., that conjunction and disjunction should be possible in them [that is, in the simple elements and the complex totality.] V.

गुणत्वात् ॥ १४ ॥

Aph. 14. Inasmuch as it is a quality [a word has not conjunction with the object which it denotes.]

¹ An introductory proposition is here stated with the purpose of establishing that there exists between a term and its designates a connection of power, in obviation of the difficulty:—How can there be a conjunction between a word and its meaning; for a word [or sound] being a quality cannot possess any quality; nor is it to be replied that there exists not between them any conjunction, for were that the case there might result from such a vocable as water-pot the verbal apprehension of a piece of cloth, there being no speciality of connection. The term denotative being a quality, there can exist therein no conjunction with the object designated, that is, with the water-pot, &c. V.

गुणो ऽपि विभाव्यते ॥ १५ ॥

Aph. 15. A quality also is implied.

² Moreover the object is sometimes characterised as as a colour, taste, &c., and with this conjunction is not possible, no quality being allowed to exist in a quality. Hence it is said that a quality also is an object—these words having to be supplied—; a quality, as colour &c. may be the object of a word, but with this there can be no conjunction or connection. Or the sense may be that a quality also is implied or denoted by a word, and that the word can have no conjunction or connection with this quality. U.

निष्क्रियत्वात् ॥ १६ ॥

Aph. 16. Inasmuch as there is no action [in the term and the object denoted by it, there exists no conjunction between them.]

³ Similarly connection by conjunction cannot exist in

¹ ननु शब्दार्थयोः कथं संयोगः सम्भवति शब्दस्य गुणत्वेन गुणवत्त्वा-
सम्भवात् नच नास्त्येव तयोः संयोग इति वाच्यं सम्बन्धत्वाविशेषेण घटा-
दिशब्दात् घटादिशब्दबोधापत्तेरित्यतः पदपदार्थयोः शक्तिसम्बन्धः व्यव-
स्थापयिष्यन् पूर्वपक्षयति । प्रतिपादकस्य शब्दस्य गुणत्वात् तत्र प्रति-
पादकस्य घटादः संयोगो न सम्भवतीत्यर्थः ॥

² किञ्च विषयोऽपि कर्वाचतूपरसादिलक्षणास्तेन संयोगो न सम्भवति गुणो
गुणानङ्गीकारादित्याह । गुणोऽपि विषय इति शेषः गुणोऽपि रूपादिः श-
ब्दस्य विषयो ननु तेन समं संयोगः सम्बन्ध इत्यर्थः यद्वा गुणोऽपि शब्देन
विभाव्यते प्रतिपाद्यते तेन च शब्दस्य न संयोगः सम्बन्ध इत्यर्थः ॥

³ एवं गगनादिशब्दप्रतिपाद्ये आकाशादिद्वयोऽपि संयोगस्य सम्बन्ध-
ता न सम्भवति प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः कर्मभूतत्वेन क्रियाजनकस्य संयो-
गस्यासम्भवादित्यर्थः । गगनादिशब्दस्य गगनादेव निष्क्रियत्वात् संयोगो
न सम्भवतीत्यर्थः ॥

substances such as ether denoted by such words as *sky* ; for conjunction which is produced by action is impos-
sible in the term designating and the object designated,
these being void of action. V.

असति नास्तीति च प्रयोगात् ॥ १७ ॥

Aph. 17. Inasmuch also as the expression *is not* is used of the non-existent.

¹ Conjunction is impossible inasmuch as the object designated may not exist. It is therefore said Inas-
much also as it is observed that the expression *is not*—
and in virtue of the particle *also* is to be understood *will be*—is used of the non-existence, of that which is
not known to be. Thus by reason of the expressions,
The past water-pot does not now exist, Tomorrow the
water-pot will exist, there results a cognition of a past
and a future water-pot, and there can be no conjunction
&c. between them and words. V.

शब्दार्थवसम्बन्धो ॥ १८ ॥

Aph. 18. The word and its meaning are without connection.

² If there be conjunction between the word and its meaning, it follows that the word and its meaning are without connection. U.

संयोगिनो दण्डात् समवायिनो विशेषाच्च ॥ १९ ॥

Aph. 19. [The cognition] of that which possesses conjunction [results from knowledge of the conjunct as] from a staff; and [the cognition] of that which possesses co-inhesion [results] from the particular.

³ It is stated that there is no cognition conversant about conjunction and other connections between a word and its meaning. From a staff—being conversant about a staff—results a cognition (for these words are to be supplied) of that which possesses conjunction—of a man possessing conjunction with the staff; and from the particular—being conversant about a particu-

¹ प्रतिपाद्यस्यावर्तमानत्वादपि संयोगो न सम्भवतीत्याह । असति
अविद्यमाने नास्तीति चकारात्मविषयतीति च प्रयोगदर्शनात् तथाचाती
तद्यत इदानीं नास्ति परदिने घटोभविष्यतीत्यादिप्रयोगेण अतीतानागत
घटयोर्बोधो भवति नच ताभ्यां शब्दस्य संयोगादिः सम्भवतीत्यर्थः ॥

² शब्दार्थयोः संयोगश्चेज्जास्ति तदेतदायातं शब्दार्थवसम्बन्धावि-
त्यर्थः ॥

³ शब्दार्थयोः संयोगादिसंसर्गावगाही प्रत्ययोऽपि नास्तीत्याह । दण्डात्
दण्डमवगाह्य संयोगिनः दण्डसंयोगिनः पुरुषस्य विशेषादवयवविशेषमव-
गाह्य समवायिनोऽवयविनः प्रतीतिर्भवतीतिशेषः तथाच यथा संयोगस-
म्बन्धावगाही दण्डो पुरुष इति प्रत्ययः समवायसम्बन्धावगाहो करो कुञ्जर-
इति प्रत्ययश्च स्वारसिको लोकानां तथा घटवान् घटशब्दः घटशब्दवा-
न घटइत्यादिप्रत्ययो नास्तीति पदपदार्थयोर्न संयोगो नवा समवायः स-
म्बन्ध इत्यर्थः । करो कुञ्जर इत्यादौ तु स्वानुयोगिकसमवायः संसर्गतव
भासते कपालं घटवदित्यादौतु समवाय एवेत्यादिकसूक्ष्मनीयम् ॥

lar constituent element—results a cognition of that which possesses co-inhesion—of a constituted whole. There is, then, no cognition of the term water-pot as possessing a water-pot, or of a water-pot as possessing the word water-pot, as there is a cognition, conversant about connection by conjunction, of a man with a staff, and a cognition conversant about connection by co-inhesion, of an elephant with a trunk, current among men. Therefore there is no connection of conjunction or of co-inhesion between the term and the objected denoted by it. V.

सामयिकः शब्दादर्थप्रत्ययः ॥ २० ॥

Aph. 20. The recognition of a meaning from a word is conventional.

⁵ It may be asked, If there be neither conjunction nor co-inhesion between a word and its meaning, by what connection does a term convey a determinate sense? To this the reply is furnished. It is conventional. Convention is the arbitrement of the Deity, in the form that by such and such a word such and such a sense is to be understood. Whatever word was arbitrarily assigned by the Supreme Being to any meaning, conveys that meaning: it is the will of God that is the connection between the term and its signification. This connection is a convention, that is, it is dependent upon convention, [or arbitrement], as whatever plant the ichneumon touches with his teeth is an antidote to poison. This convention is sometimes derived from common usage, as for instance when any one gives the order

⁵ ननु यदि न संयोगो नवा समवायः शब्दार्थयोस्तर्हि केन सम्बन्धेन शब्दानियतमर्थं प्रतिपादयतीत्यतश्चाहः । सामयिक इति समय ईश्वरसङ्केतः अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्याकारः यः शब्दोऽयस्मिन्नर्थे भगवता सङ्केतितः स तमर्थं प्रतिपादयति तथाच शब्दार्थयोरीश्वरेणैव सम्बन्धः स एव समयस्तदधीन इत्यर्थः यथा नकुलदंष्ट्रापसृष्टा याः काचिदोषधिः सा सर्वाहं सर्पविषं हन्ति सच समयः क्वचिद्गुणहारादुद्घाते यथा प्रयोजकेन घटमानयत्युक्ते प्रयोज्यस्य कम्बुपीवावन्तमर्थमानयतीतिज्ञानं तावदनुमिनोति तदस्थोबालः इयमस्य प्रवृत्तिज्ञानजन्या प्रवृत्तित्वात् मत्प्रवृत्तिवत् तच्च ज्ञानमेतद्वाक्यजन्यमेतदनन्तरभावित्वात् एतज्ज्ञानविषयो ज्यं कम्बुपीवावानर्थो घटपदवाच्यइत्यावापोद्वापप्रक्रियया बालस्य घटपटादावर्थं व्युत्पत्तिः क्वचिच्च साक्षादाप्तवाक्यादेव यथायं कम्बुपीवावानर्थो घटपदवाच्य इति क्वचिदुपमानात् यथा गोसदृशोगवयः यथा मुद्रस्तथा मुद्रपर्णी यथा माषस्तथामाषपर्णीत्यादि साधर्म्योपमानात् क्वचिन्वाकारादपि वाक्यात् यथा भिक्षुं करभमतिलम्बीष्टं दीर्घपीत्रं कटोरकण्टकाशिनमपसदं पशूनामिति निन्दावाक्यश्रवणानन्तरं तादृशपिण्डमुपलभ्यायमसौ करभ इति व्युत्पत्तिः क्वचित् प्रसिद्ध पदसामानाधिकरण्यात् यथा प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबतीति वाक्यश्रवणानन्तरं भवत्ययमसौ मधुकरपदवाच्यः प्रभिन्नकमलोदरे मधुपानकर्तृत्वात् यथा वा सहकारतरो मधुरं पिबो रीतीति । तदेतदनुमानं वा शब्द एव वा प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यसामर्थ्याद्भुत्वादकः उपमानविशेष एव वा मधुपानकर्तृत्वस्य भ्रमरादिव्यत्यन्तरसाधर्म्यस्योपनयात् । समयश्च जातिमात्रे व्यक्तराक्षेपत एवोपस्थितइति तैतातिकाः । जातौ व्यक्तौ दोषभयशक्तिः किन्तु जगत्तु ज्ञाता व्यक्तं च स्वरूपसती प्रयोजिकेति प्राभाकराः । समयः प्रक्रियेय व्यत्याकृतिजातयः पदार्था इति वृद्धाः । गवादिपदानामिदं गतः गुणकर्मदिवाचकपदानान्तु जातिव्यक्तौ एवार्थ इति मधुखे विपश्चितम् ॥

Bring the water-pot, and a child standing by infers the cognition of another that receives the order and brings an object possessing a tubular neck; the child inferring that this activity of the bringer is produced by knowledge, inasmuch as it is an activity like his own [the child's] activity, and that this knowledge is produced by the words [of the person who gives the order] because it is brought into being subsequently to those words. The child's knowledge of the meaning of water-pot, piece of cloth, is by means of the process of consequence and non-consequence, in that the object of this knowledge [in the mind of the bringer], is an object possessing a tubular neck denoted by the word water-pot. At other times [this convention results] from direct testimony, as that this tubular-necked object is designated by the term water-pot. At other times it results from comparison [or recognition of similarity], as through the judgment of similarity that a *gayal* is like a cow, *mudga-parṇī* [a kind of bean] is like *mudga*, *māsha-parṇī* [a leguminous plant] is like a bean. At other times it results from opprobrious language, as when after hearing, O the camel with pendulous upper lip and long neck, the eater of hard thorns, the vilest of animals,—on seeing such an object there ensues the verbal knowledge that it is a camel. At other times it results from community of substratum with terms of known import, as when after hearing the proposition, The bee is sipping sweets in the cloven lotus blossom, it is inferred that this must be that which is denoted by the word bee, inasmuch as this is the agent in the drinking of nectar in the cleft hollow of the lotus, or as [in the common example], The cuckoo sings sweetly in the mango-tree. This is, therefore, an inference or even a mere word producing verbal knowledge through the power of community of substratum with words well known. Or it is a kind of knowledge by comparison through the application of similarity to other individual bees &c., viz. agency in the drinking of nectar. The convention, according to the followers of *Tutāta* has reference only to the universal, being applied to the individual only as a predicate. According to the *Prābhākaras* the [denotative] capacity is common to the class and to the individual, but in relation to the class it is the knowing subject, and in relation to the individual, that which is by its own nature, that is determinant. The ancients teach that the convention is the [verbal] power, and that objects are universals the form whereof is the individuals. This is the case with terms like cow &c., but the object [or meaning] of words expressive of qualities, actions &c., is both the universal and the particular, as is detailed in the *Mayūkha*. U.

'The connection between words and objects conditioned by verbal knowledge is now pointed out. The knowledge or the meaning of words is conventional, or determined by the connection of convention. It is, therefore, a connection of convention between the term and the object, that regulates verbal knowledge. Convention is arbitrement. This is of two kinds, eternal and modern. Eternal arbitrement is [verbal] power; modern arbitrement, terminology. The arbitrement has for its form, This sense is to be understood by this

इदानीं शब्दबोधोपपत्तिकं पदपदार्थयोः सम्बन्धं प्रदर्शयति । शब्द-
दर्शप्रत्ययः सामयिकः समयरूपसम्बन्धप्रयोज्यस्तथाच पदपदार्थयोः समय-
रूपः सम्बन्ध एव शब्दबोधनिर्णायकः समयश्च संज्ञेतः सच द्विविधो नित्य
आधुनिकश्च तत्र नित्यसंज्ञेतः शक्तिः आधुनिकसंज्ञेतः परिभ. वा संज्ञेतश्चा-
स्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्याकारकः अर्थ शब्द इममर्थं बोधयित्वाका-
रकोवा तदुक्तम् । आजातिकाश्चाधुनिकः संज्ञेतोद्विविधः स्मृतः । नित्य आ-
जातिकास्तत्र या शक्तिरिति गीयते । कादाचित्कस्त्वाधुनिकः शास्त्रकारा-
दिभिः कृतः ॥ इति शक्तिपदस्य व्यवहारादितो भवति तदुक्तम् शक्तिपदं
व्याकरणोपमानात् कोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च । साक्षिभ्यतः सिद्धपदस्य
सुद्धा वाक्यस्य शेषाद्विवृतेष्वदन्ति इति । धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिपदो
व्याकरणात्मक इति कर्मणि द्वितीया कर्तरि परस्मैपदम् इत्याद्यनुशा-
सनात् कर्मत्वादेव द्वितीयादेः उपमानाद् गवादिसादृश्यज्ञानात् गवयस्त्वा-
दिजात्यवच्छिन्नं गव्यादिपदानां शक्तिपदः कोषात् गुणे शुक्रादयः पुंसि
गुणिलिङ्गास्तु तद्वति । शीते गुणे तद्वदर्थः सुशोभः शिशिरादयः ॥ कूर्णे
छादः समुत्तिष्ठपिञ्जलो भृशमाकुलः । इत्यादिकान् श्रवतादेव शुक्रादि-
शब्दानां शक्तिः हः कोकिनः पिकपदवाच्य इत्याद्याप्रत्ययात् कोकिनादेव
पिकादिपदानां शक्तिपदः प्रयोज्यप्रयोजकव्यवहारात् गोत्वादिविशिष्टे ग-
वादिपदानां शक्तिपदः तथाहि यत्र प्रयोजकवृत्तेन गामानयेत्युक्तम् तच्छ्रु-
त्वा प्रयोज्यवृत्तेन गीरानीतः तदवधार्य पार्श्वस्थोवालो गवानयनं गामा-
नयेति शब्दप्रयोजकमवधारयति ततश्च गां बधान अश्वमानयेत्यावापो-
द्व्यापाभ्यां गवादिपदानां साक्षाद्विशिष्टगवादी शक्तिं यज्ज्ञाति प्रसिद्धार्थ-
कपदसामानाधिकरण्यात् नीळः स्यश्वान वायुः सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां
ददानः कूकुदः स्मृतः इत्यादेव रूपशून्यस्पर्शवदादेव व्यादिशब्दस्य क-
न्यादात्र.देव कूकुदादिशब्दस्य च शक्तिपदः एवं वाक्यशेषादपि यथा यव-
पदस्य कहुप्रभृती स्मेल्लानां दीर्घश्रुके च शिष्टानां व्यवहारात् व्यवहारा-
देकमात्रशक्तः परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् नानार्थत्वस्य धान्याव्यत्वात् यवमय-
श्चसर्ववति इति श्रुते यवपदस्यार्थसन्देहे वसन्ते सर्वशस्यानां जायते पत्र-
श्चातनम् । मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कण्ठशालिनः ॥ इति विध्य-
र्थाकाङ्क्षा प्रवर्तमानाद्व्याक्यशेषाद्वीर्यश्रुक् एव यवपदस्य शक्तिपदः यथा वा
स्वाराज्यकामोऽपिष्टोमेन यजेत इत्यादिविशिष्टोभीभूतेभ्यः । यत्र दुःखेन
सम्भिन्नं न च यस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनोतश्च तत् सुखं स्वःपदास्य-
दम् । इत्यादिव्याक्येभ्यः स्वरादिपदस्य विजातीयमुखादेव शक्तिपदः ।
क्वचिद्विवरणादपि यथा पचति पाकं करोतीति तुल्यार्थकवाक्यात् कत्या-
देव तिङादेः शक्तिपद इति । तत्र जातावेव शक्तिर्न तु व्यक्ता अभिवारा-
दानन्त्याच्चेति मीमांसकाः तत्रापि प्राभाकरमते व्यक्तं विना जातिभान-
स्यासम्भवानुल्लवित्वेवैवात्मादेव गामानयेत्यादेव व्यक्तेर्भानम् भट्टमते च
सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन कर्मत्वादेव गोत्वादेः प्रथममन्वयबोधः पश्चा-
त् कर्मतायां गोवृत्तित्वस्यानुमानं भवतीति । मयङनाचार्यमते व्यक्तेर्लक्ष-
णया भाषनं भवतीति । तदेतज्जातिशक्तिमत्तं न समीचीनं गामानयेत्या-
देव व्यक्तेः शब्दबोधविषयत्वस्यानुभवसिद्धस्य विना शक्तिमनुपपत्तेः न च
लक्षणया व्यक्तेर्भानम् मुख्यप्रयोगस्यासत्त्वे लाक्षणिकप्रयोगस्यम्भवात् न च
तुल्यवित्तित्वेवैतयापि व्यक्तेर्भानं सम्भवति कार्यभूतशब्दबोधविषयता-
याः कारणप्रयोज्यत्वस्यावश्यकत्वेन नियमरूपस्य तुल्यवित्तित्वेवैतस्य त-
त्राप्रयोजकत्वादिति तस्माज्जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तावेव गवादिपदानां
शक्तिरिति मतमेवादरणीयम् तदुक्तं गौतमीये जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थः
इति ॥

word, or Let this term convey this signification. It has
therefore been said: 'Arbitrement' [in the application of
terms] has been declared twofold, original and modern.
The original is eternal, herein is that which is called
power; but the modern is occasional, imposed by scienti-
fic writers and others. The apprehension of power is
from common usage, &c. It has, therefore, been said :
'The ancients have declared the apprehension of power
to be from grammatical analysis, from knowledge of
comparison, from lexicography, from testimony, and
from usage, from contiguity to a term of known
import, from the context, and from explication. The
apprehension of the power of roots, crude forms
and affixes, results from grammatical analysis, as the
knowledge from such rules as, The second case is used
of the object, The transitive verb is of the agent, that
the accusative case &c. is used of the object, &c. From
knowledge of comparison there results from knowledge
of similarity to a cow &c. the apprehension of the pow-
er of the terms gayal &c. in restriction to the classes
gayal, &c. According to such lexicographical informa-
tion as White &c. implying qualities, in the masculine
denote the subject of the attribute, Cold is a quality,
The words chill, cool, and benumbed imply possession
of that quality, and Powder is that which is tritured,
Routed and panic-stricken imply extreme confusion,—ac-
cording to such information there results apprehension
of the power of the words white &c. in reference to the
white, &c. Apprehension of the power of the terms
piku &c. in reference to a cuckoo &c. results from testi-
mony such as, A cuckoo is signified by the word *piku*.
From the practical relation of one who gives and one
who receives an order results apprehension of the power
of the terms cow &c. in reference to objects possessing
the essential attributes of a cow, &c. For instance when
an adult giving an order says Bring the cow, and an-
other adult receiving the order brings the cow, a child
standing by, observing this, reflects that the bringing of
a cow is implied by the words Bring the cow; and after-
wards by the consequence and non-consequence in the
orders Tie up the cow, Bring the horse, he apprehends
the power of the terms cow &c. in reference to cows
characterised by a dewlap &c. From community of
substratum with words of known import, in such pro-
positions as Air is colourless and tactile, He who gives a
girl in marriage with due ceremony and fittingly adorn-
ed is called *kukuda*, there results apprehension of the
power of the terms air &c. in reference to objects co-
lourless, tangible &c., and of the term *kukuda* &c. in
relation to those who give girls in marriage, &c. Simi-
larly also [apprehension of verbal power results] from
the context of words, thus since the term barley is em-

ployed in the common usage of barbarians to denote panic seed, and in that of civilized men to denote the long-awned cereal, a doubt arising in regard to the word barley in such sacred texts as *Charu* (a kind of oblation) is made of barley, inasmuch as it is impossible to restrict it to one meaning, and it is illogical to understand it ambiguously, apprehension of the power of the term barley to denote the long-awned cereal only arises from the context proceeding by the requisition of the meaning of the predication, In spring the leaves of all kinds of grain wither away, and the pleasant, bearded barley still remains. Or for example apprehension of the power of the terms heaven &c. to designate a particular kind of bliss, results from such words as That bliss which is not interrupted by pain, which is not forthwith destroyed, and which is obtained by desire, is the object of term heaven, as the context of the sentence let him that desires the lordship of heaven sacrifice an agni-shtoma. Apprehension of the power of terms sometimes also results from explication, as that of the personal terminations of the verb to designate action, as from He performs culinary operations as a proposition identical with He cooks. According to the Mīmāṃsakas verbal power has reference to the universal only, and not to the individual, for did it apply to the individual it would be either too narrow or too wide, and would be infinite. According to the doctrine of the Prābhākaras on this point, in such sentences as Bring the cow, there is a knowledge of the individual, a knowledge of the universal apart from the particular being impossible, the act and object of cognition being equal. According to the doctrine of Bhaṭṭa there is first a knowledge of connection of the notion cow &c. with the notion of the object of the action of the verb, by means of the connection in a common substratum, and afterwards an inference of the existence of a cow as the notion of the object. According to the doctrine of Maṇḍanāchārya the knowledge of the individual arises by implication. These doctrines of these authorities on the power of the universal is not correct, for unless in such instances as Bring the cow, the power had reference to the individual, it would be impossible that the fact that the individual is the object of verbal knowledge should be established by experience. Nor does the knowledge of the individual arise from implication, for in the absence of the primary expression an expression by implication is impossible. Nor is a knowledge of the individual possible by equality of the act and the object of knowledge, for inasmuch as the being an object of verbal knowledge produced as an effect must be occasioned by cause, the equality of the act and object of cognition

which is a condition cannot be the occasion. We must therefore respect the doctrine that the power of the terms cow &c. has reference to an individual characterised by the form of the universal. It has therefore been laid down in the aphorism of Gautama that particulars characterised by the form of the universal are the object of the term. V.

Cf. Siddhānta-Muktāvalī on Bhāṣhā-parichchheda. v. 80. "Knowledge of words is the instrument, the understanding of the meaning of words is the process, whereof verbal knowledge is the result. The understanding of the power of words is accessory hereto." The knowledge of words, but not the word known, is the instrument, for there is verbal knowledge without words, in verses mentally recited. The process is recollection, produced by the term, of the meaning of the term. Otherwise verbal knowledge would be possible to one that knows the meaning of words by perception &c., in the presence of the object. In verbal knowledge that which is effected by the term is to be understood by means of its function; otherwise, from a term such as water-pot there might be produced a recollection of ether, by means of the connection of co-inherence [between ether and the sound or word, for ether also might be an object of verbal knowledge.] The function is one of the two conjunctions power and implication.

The knowledge of a term awakens memory by way of knowledge of an object of connection. The power of a term is the connection between the term and the object of the term. This power is dependent on the will of God that such and such a sense shall be conveyed by such and such a term. In a modern name there does exist power, for there exists in relation to it the will of God [revealed in the text] 'On the eleventh day let the father name the child.' The doctrine of the ancients is that in modern convention there is no power, while the moderns maintain that it is not the will of God, but will in general, that is the power, and that consequently there is power in modern convention. A. E. G.

(To be continued)

शब्दबोधप्रकारं दर्शयति । पदज्ञानमिति । न तु ज्ञायमानं पदं करणं । पदाभावेऽपि मैत्रिश्लोकादौ शब्दबोधात् । पदार्थधीरिति । पदज्ञानपदार्थस्मरणं व्यापारः । अन्यथा पदज्ञानवतः प्रत्यक्षादिना पदार्थापत्तितादृषि शब्दबोधापत्तेः । तत्रापि वृत्त्या पदज्ञानत्वं बोध्यं । अन्यथा च टादिपदात् समवायसम्बन्धेन आकाशस्मरणं जायते । आकाशस्यापि शब्दबोधापत्तेः । वृत्तिः शक्तिनवसान्यतरः सम्बन्धः । पदज्ञानस्य सम्बन्धि ज्ञानविधयार्थस्मारकत्वं । शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य सम्बन्धः । सा चास्माच्छब्दादयमर्थो बोधव्य इतीश्वरेच्छारूपा । आधुनिके नास्ति शक्तिरस्येव । एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्याद् इतीश्वरेच्छायाः । सत्त्वात् । आधुनिके तु सङ्कीर्ते न शक्तिरिति सम्प्रदायः । नव्यास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः किमिवञ्चैव । तेन आधुनिकसङ्कीर्तेऽपि शक्तिरस्तीति वदन्ति ॥

ASITA AND BUDDHA, OR THE INDIAN SIMEON.

IN the *Lalita Vistara*—a legendary history in prose and verse of the life of Buddha, the great Indian Saint, and founder of the religion which bears his name—it is related that a Rishi, or inspired sage, named Asita, who dwelt on the skirts of the Himálaya mountains, became informed, by the occurrence of a variety of portents, of the birth of the future lawgiver, as the son of King Suddhōdana in the city of Kapilavastu, in Northern India, and went to pay his homage to the infant. I have tried to reproduce the legend in the following verses. The similarity of some of the incidents to portions of the narrative in the second chapter of St. Luke's Gospel, verses 25, ff., will strike the reader.

I may mention that the Buddhist books speak also of earlier Buddhas, that the word means "the enlightened," or "the intelligent," and that Buddha also bore the appellations of Gautama, and of Sákyaśinha, and Sákya-muni—i.e., the lion, and the devotee, of the tribe of the Sákya, to which he belonged.

That I have not at all exaggerated the expressions in the text which speak of Buddha as a deliverer or redeemer, or assimilated his character more than was justifiable to the Christian conception of a saviour, will be clear to any one who can examine the original for himself. Kumārila Bhatta, a renowned Brahmanical opponent of the Buddhists, while charging Buddha with presumption and transgression of the rules of his caste in assuming the functions of a religious teacher, with which, as belonging to the Kshatriya, and not to the Brahmanical class, he had no right to interfere, ascribes to him these words—"Let all the evils (or sins) flowing from the corruption of the Kali age" (the fourth, or most degenerate, age of the world) "fall upon me; but let the world be redeemed!" If we might judge from this passage, it would seem that the character of a vicarious redeemer was claimed by, or at least ascribed to, Buddha. But a correspondent who is well acquainted with Buddhism informs me that in his opinion the idea of vicarious atonement is foreign to it.

ON Himalaya's lonely steep
There lived of old a holy sage,
Of shrivelled form, and bent with age,
Inured to meditation deep.

He—when great Buddha had been born,
The glory of the Sákya race,
Endowed with every holy grace,
To save the suffering world forlorn—

Beheld strange portents, signs which taught
The wise that that auspicious time
Had witnessed some event sublime,
With universal blessing fraught.

The sky with joyful gods was thronged :
He heard their voice with glad acclaim
Resounding loudly Buddha's name,
While echoes clear their shouts prolonged.

The cause exploring, far and wide
The sage's vision ranged ; with awe
Within a cradle laid he saw
Far off the babe, the Sákya's pride.

With longing seized this child to view
At hand, and clasp, and homage pay,
Athwart the sky he took his way
By magic art, and swan-like flew ;

And came to King Suddhōdan's gates,
And entrance craved—"Go, royal page,
And tell thy lord an ancient sage,
To see the the King permission waits."

The page obeyed, and joined his hands
Before the prince, and said—"A sage,
Of shrivelled form, and bowed with age,
Before the gate, my sovereign, stands,

"And humbly asks to see the King."
To whom Suddhōdan cried—"We greet
All such with joy ; with honour meet
The holy man before us bring."

The saint beside the monarch stood,
And spake his blessing—"Thine be health,
With length of life, and might, and wealth ;
And ever seek thy people's good."

With all due forms, and meet respect,
The King received the holy man,
And made him sit ; and then began—
"Great sage, I do not recollect

"That I thy venerable face
Have ever seen before ; allow
Me then to ask what brings thee now
From thy far-distant dwelling-place."

"To see thy babe," the saint replies,
"I come from Himalaya's steeps."
The King rejoined—"My infant sleeps ;
A moment wait until he rise."

"Such great ones ne'er," the Rishi spake,
"In torpor long their senses steep,
Nor softly love luxurious sleep ;
The infant Prince will soon awake."

The wondrous child, alert to rise,
At will his slumbers light dispelled,
His father's arms the infant held
Before the sage's longing eyes.

The babe beholding, passing bright,
More glorious than the race divine,
And marked with every noble sign,*
The saint was whelmed with deep delight ;

* Certain corporeal marks are supposed by Indian writers to indicate the future greatness of those children in whom they appear. Of these, thirty-two primary, and eighty secondary marks are referred to in the original as being visible on Buddha's person.

And crying—"Lo! an infant graced
With every charm of form I greet!"
He fell before the Buddha's feet,
With fingers joined, and round him paced.†

Next round the babe his arms he wound,
And "One," he said, "of two careers
Of fame awaits in coming years
The child in whom these signs are found.

"If such an one at home abide,
He shall become a King, whose sway
Supreme a mighty arm'd array
On earth shall stablish far and wide.

"If, spurning worldly pomp as vain,
He choose to lead a joyless life,
And wander forth from home and wife,
He then a Buddha's rank shall gain."

He spoke, and on the infant gazed,
When tears suffused his aged eyes:
His bosom heaved with heavy sighs;
Then King Suddhōdan asked, amazed—

"Say, holy man, what makes thee weep,
And deeply sigh? Does any fate
Malign the royal child await?
May heavenly powers nay infant keep!"

"For thy fair infant's weal no fears
Disturb me, King" the Rishi cried;
"No ill can such a child betide;
My own sad lot commands my tears.

"In every grace complete, thy son
Of truth shall perfect insight‡ gain,
And far sublimer fame attain
Than ever lawgiver has won.

"He such a Wheel § of sacred lore
Shall speed on earth to roll, as yet
Hath never been in motion set
By priest, or sage, or god before.

"The world of men and gods to bless,
The way of rest and peace to teach,
A holy law thy son shall preach—
A law of stainless righteousness.

"By him shall suffering men be freed
From weakness, sickness, pain, and grief,
From all the ills shall find relief
Which hatred, love, illusion, breed.

"His hand shall loose the chains of all
Who groan in fleshly bonds confined;
With healing touch the wounds shall bind
Of those whom pain's sharp arrows gall.

"His potent words shall put to flight
The dull array of leaden clouds
Which helpless mortals' vision shrouds,
And clear their intellectual sight.

† The word here, imperfectly translated, means, according to Professor H. H. Wilson's Dictionary, "reverential salutation, by circumambulating a person or object, keeping the right side towards them."

‡ The term here translated "insight" is derived from the same root as the word "Buddha," and means "intelligence," or "enlightenment."

§ The term thus rendered, "dharmachakra," expresses a somewhat singular figure. It denotes the "wheel of the law," or the "wheel of righteousness," or the "wheel of religion."

"By him shall men who, now untaught,
In devious paths of error stray,
Be led to find a perfect way—
To final calm || at last be brought.

"But once, O King, in many years,
The figtree¶ somewhere flowers perhaps;
So after countless ages' lapse,
A Buddha once on earth appears.

"And now, at length, this blessed time
Has come; for he who cradled lies
An infant there before thine eyes
Shall be a Buddha in his prime.

"Full, perfect insight gaining, he
Shall rescue endless myriads tost
On life's rough ocean waves, and lost,
And grant them immortality.

"But I am old, and frail, and worn;
I shall not live the day to see
When this thy wondrous child shall free
From woe the suffering world forlorn.

"Tis this mine own unhappy fate
Which bids me mourn, and weep, and sigh:
The Buddha's triumph now is nigh,
But ah! for me it comes too late!"

When thus the aged saint, inspired,
Had all the infant's greatness told,
The King his wondrous son extolled,
And sang, with pious ardour fired—

"Thee, child, th' immortals worship all,
The great Physician, born to cure
All ills that hapless men endure;
I, too, before thee prostrate fall."

And now—his errand done—the sage,
Dismissed with gifts, and honour due,
Athwart the æther swan-like flew,
And reached again his hermitage.

J. MUIR.

January 21, 1870.

|| The word in the original is "nirvāna," a term of which the sense is disputed—some scholars esteeming it to mean absolute annihilation; others explaining it as the extinction of passion, the attainment of perfect dispassion.

¶ The tree referred to in the original is the Udumbara, the *Ficus glomerata*.

NOW READY.

Vols. I. and II.

THE RAMAYAN OF VALMIKI,

TRANSLATED INTO ENGLISH VERSE

BY

R. T. H. GRIFFITH, M. A.

Price per Vol. Rs. 6. Postage 6 annas.

BENARES: MESSRS. E. J. LAZARUS & Co.

CALCUTTA: MESSRS. BERIGNY & Co.

LONDON: MESSRS. TRÜBNER & Co.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

॥ इतिहासग्रन्थसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	प्रकरणविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकाः	लिपिविधः	ग्रन्थकर्तृनामादिबर्णनम्
२४ वेष्टनम् १ शङ्करदिग्विजयः	सं	१३८	०	२	माधवकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
२५ वेष्टनम् १ मोक्षधर्मः	सं	५००	०	२	चतुर्थरोपाङ्गनीलकण्ठकृतव्याख्यासहितो व्यासकृतो महाभारतीयः प्राचीनः शुद्धश्च
२६ वेष्टनम् १ शङ्करदिग्विजयः २ आपद्धर्मः	सं सं	६४ ५४	० ०	२ २	माधवकृतो नवीनोऽशुद्धश्च चतुर्थरोपनामकनीलकण्ठकृतव्याख्यासहितो व्यासकृतो महाभारतीयः प्राचीनोऽशु- द्धश्च
२७ वेष्टनम् १ विराटपर्व २ गदापर्व ३ ऐषीकपर्व	खं सं सं	६४ ५० १३	० १६०५ ०	२ २ २	व्यासकृतं महाभारतीयं जीर्णमशुद्धं च व्यासकृतं महाभारतीयं जीर्णमशुद्धं च व्यासकृतं महाभारतीयं जीर्णमशुद्धं च
२८ वेष्टनम् १ आश्वमेधपर्व २ विशोकपर्व ३ शल्यपर्व	सं सं सं	१०० ८ ५०	१०४५ १६५५ १६४०	२ २ २	व्यासकृतं महाभारतीयं जीर्णमशुद्धं च व्यासकृतं महाभारतीयं जीर्णमशुद्धं च व्यासकृतं महाभारतीयं जीर्णमशुद्धं च
२९ वेष्टनम् १ कर्षपर्व २ मुशलपर्व ३ स्त्रीपर्व	सं सं सं	८२ १६ २०	१०६२ ० ०	२ २ २	व्यासकृतं महाभारतीयं जीर्णमशुद्धं च व्यासकृतं महाभारतीयं जीर्णमशुद्धं च व्यासकृतं महाभारतीयं जीर्णमशुद्धं च
३० वेष्टनम् १ हरिवंशः २ हरिवंशः	सं खं	६०६ १३०	१८३६ १८३६	२ २	चतुर्द्धरोपाख्यनीलकण्ठकृतव्याख्यासहितो व्यासकृतः प्राचीनः किञ्चिदशुद्धश्च व्यासकृतः प्राचीनोऽशुद्धश्च
३१ वेष्टनम् १ वनपर्व २ सभापर्व ३ उद्योगपर्व	खं सं खं	३१० ०६ ६८	० १६४५ १०५५	२ २ २	व्यासकृतं महाभारतीयं प्राचीनमशुद्धं च व्यासकृतं महाभारतीयं प्राचीनमशुद्धं च व्यासकृतं महाभारतीयं जीर्णमशुद्धं च
३२ वेष्टनम् १ भीष्मपर्व	खं	१२६	०	२	व्यासकृतं महाभारतीयं जीर्णमशुद्धं च

॥ इतिहासग्रन्थसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्वोक्तविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
२ आदिपर्व	खं	१५१	०	दे	व्यासकृतं महाभारतीयं प्राचीनमशुद्धं च
३ द्रोणपर्व	सं	२०३	१८२०	दे	व्यासकृतं महाभारतीयं प्राचीनमशुद्धं च
३३ वेष्टनम्					
१ कोशलखण्डम्	सं	१८४	१८६५	दे	व्यासकृतं नवीनमशुद्धं च
३४ वेष्टनम्					
१ भगवद्गीता	सं	१६०	१८४०	दे	शङ्करभाष्यसहिता प्राचीनाऽशुद्धा च
२ गीताभाष्यम्	सं	१४६	०	दे	आनन्दगिरिकृतव्याख्यासहितं प्राचीनं शुद्धं च
३ गीताभाष्यम्	सं	१२५	०	दे	रामानुजकृतं प्राचीनं शुद्धं च
४ भगवद्गीता	खं	६१	०	दे	गुर्जरभाषाटीकासहिता जीर्णाऽशुद्धा च
३५ वेष्टनम्					
१ वासिष्ठरामायणम्	सं	२२६	१५६४	दे	वाल्मीकिकृतं जीर्णं शुद्धं च
३६ वेष्टनम्					
१ पुरुषोत्तमसहस्रनाम	सं	१३८	१८०८	दे	नामचन्द्रिकानामकव्याख्यासहितं नवीनं शुद्धं च
३७ वेष्टनम्					
१ वृहत्कथा	खं	४१	०	दे	भट्टसोमदेवकृता जीर्णतराऽशुद्धा च
३८ वेष्टनम्					
१ अध्यात्मरामायणम्	खं	१३०		दे	व्यासकृतं जीर्णमशुद्धं च
३९ वेष्टनम्					
१ भगवद्गीताटीका	सं	१८२	०	दे	मधुसूदनसरस्वतीकृता नवीना शुद्धा च
२ भगवद्गीताटीका	सं	१५४	०	दे	मूढार्थदीपिकाऽपरनामधेया जीर्णाऽशुद्धा च
४० वेष्टनम्					
१ कर्षपर्व	खं	१४१	०	दे	व्यासकृतं महाभारतीयं जीर्णमशुद्धं च
४१ वेष्टनम्					
१ भक्तिरसायनम्	सं	३४	०	दे	मधुसूदनसरस्वतीकृतं प्राचीनमशुद्धं च
४२ वेष्टनम्					
१ वृहत्कथा	खं	५६	०	दे	भट्टसोमदेवकृता प्राचीनाऽशुद्धा च
४३ वेष्टनम्					
१ वृहत्कथा	खं	३६५	०	दे	भट्टसोमदेवकृता प्राचीना किञ्चिच्छुद्धा च
४४ वेष्टनम्					
१ भारतम्	सं	१०६	१०६०	दे	जैमिनिकृतमश्वमेधपर्वोत्तमकं प्राचीनं किञ्चिच्छुद्धं च

॥ इतिहासग्रन्थसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	प्रमाणविवेकः	ग्रन्थसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
४५ वेष्टनम् १ राजतरङ्गिणी	सं	१०२	१८६३	दे	कल्हणकविकृता नवीनाऽशुद्धा च
४६ वेष्टनम् १ भारतम्	खं	१६६	०	ने	जैमिनिकृतमश्वमेधपर्वोत्पन्नं प्राचीनं शुद्धं च
४७ वेष्टनम् १ सभापर्व	सं	१४१	०	ने	व्यासकृतं महाभारतीयं प्राचीनं शुद्धं च
४८ वेष्टनम् १ भारतटीका	खं	३५	०	दे	विमलबोधापरनामधेया प्राचीनाऽशुद्धा च
४९ वेष्टनम् १ हरिवंशः	सं	३२०	०	ने	व्यासकृतः प्राचीनः शुद्धश्च
५० वेष्टनम् १ आदिपर्व	सं	३५	०	ने	व्यासकृतं महाभारतीयमशुद्धं प्राचीनं च
२ सभापर्व	खं	१०	०	दे	व्यासकृतं महाभारतीयमशुद्धं नवीनम्
५१ वेष्टनम् १ अद्भुतरामायणम्	सं	४५	०	दे	प्राचीनमशुद्धं च
२ अग्निवेशरामायणम्	सं	१०	०	दे	अग्निवेशकृतं नवीनमशुद्धं च

॥ अथ वैद्यकग्रन्थसूचीपत्रम् ॥

१ वेष्टनम् १ माधवनिदानम्	सं	१४४	०	दे	माधवकृतं मधुकोशनामकटीकासहितं जीर्ण- मशुद्धं च
२ वेष्टनम् १ शार्ङ्गधरः	खं	६७	०	दे	शार्ङ्गधरकृतः प्राचीनः शुद्धश्च शार्ङ्गधरसं- हितेत्यपिनामान्तरमस्य
३ वेष्टनम् १ वेद्यजीवनम्	सं	६	०	दे	लोलिम्बराजकृतं प्राचीनं शुद्धं च
२ अजीर्णमञ्जरी	सं	३	०	दे	काशिराजकृताऽशुद्धा च
३ शतश्लोकी	सं	३३	१७८०	दे	वोपदेवकृता चन्द्रकलाटीकासहिता प्राचीना- ऽशुद्धा च
४ वेद्यारहस्यम्	खं	८१	०	दे	विद्यापतिकृतं प्राचीनं शुद्धं च
५ सिद्धमन्त्रप्रकाशः	सं	५६	०	दे	वोपदेवकृतो नवीनाऽशुद्धश्च
६ योगचन्द्रिका	खं	५०	०	दे	लक्ष्मणकृता जीर्णतरा शुद्धा च

॥ वैद्यकग्रन्थसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	प्रयोगपूर्वखंडिकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभिदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
४ वेष्टनम्					
१ बालचिकित्सा	खं	३०	१५०२	दे	पृथ्वीमल्लकृता प्राचीनाऽशुद्धा च शिशुरचारव्र- मपि नामान्तरमस्या एव
२ गजचिकित्सा	खं	१८६	०	दे	प्राचीनाऽशुद्धा च अस्याएवपालकाव्यं गूढप्र- काशिकेति च नामान्तरम्
३ शालिहोषम्	खं	८	०	दे	नवीनमशुद्धं च
५ वेष्टनम्					
१ रसरत्नसमुच्चयः	खं	१२१	०	दे	सिंहगुप्तसूनुकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
६ वेष्टनम्					
१ बङ्गसेनः	खं	४२१	०	दे	जीर्णोऽशुद्धश्च
७ वेष्टनम्					
१ आयुर्वेदप्रकाशः	खं	३१०	०	दे	सुश्रुतकृतः प्राचीनोऽशुद्धश्च सुश्रुतेत्यपि ना- मान्तरमस्य
८ वेष्टनम्					
१ अष्टाङ्गहृदयसंहिताग्रन्थः	खं	१५८	०	दे	वाग्भटकृतो नवीनोऽशुद्धश्च वाग्भटेत्यपि नामान्तरमस्य
९ वेष्टनम्					
१ रसमञ्जरी	खं	३०	०	दे	शालिनाथकृता नवीना शोधरहिता च
२ धातुमञ्जरी	खं	६०	०	दे	श्रीसदाशिवकृता नवीनाऽशुद्धा च
३ अर्कप्रकाशः	खं	४८	०	दे	रावणकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
४ रसकोतुकग्रन्थः	खं	२१	०	दे	नवीनोऽशुद्धश्च
१० वेष्टनम्					
१ धन्वन्तरिनिघण्टुः	खं	४८	०	दे	धन्वन्तरिकृतः प्राचीनोऽशुद्धश्च
२ एकाक्षरनिघण्टुः	खं	४	०	दे	वररुचिकृतः प्राचीनोऽशुद्धश्च
३ शतश्लोकी	खं	११	०	दे	चिमलभट्टकृता प्राचीना शुद्धा च द्रव्यगुण- शतश्लोकीत्यपि नामान्तरमस्य
४ एकाक्षरनिघण्टुः	खं	७	०	दे	वररुचिकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
११ वेष्टनम्					
१ चक्रग्रन्थः	खं	१००	०	गो	नवीनोऽशुद्धश्च
१२ वेष्टनम्					
१ चक्रदत्तः	खं	२०२	०	गो	जीर्णोऽशुद्धश्च [त्यपि नामान्तरमस्य
२ शार्ङ्गधरः	खं	६	०	गो	शार्ङ्गधरकृतो जीर्णोऽशुद्धश्च शार्ङ्गधरसंहिते-

॥ इतिहासग्रन्थद्वितीयः ॥

ग्रन्थनामानि	पुष्पोपेक्षितः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभिः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
३ माधवनिदानम् १३ वेष्टनम्	खं	४०	०	गो	माधवकृतं जीर्णमशुद्धं च
१ नाडीपरीक्षा	खं	२	०	गो	प्राचीनाऽशुद्धा च
२ पथ्यापथ्यविनिश्चयः	खं	६०	०	गो	नवीनाऽशुद्धश्च
३ हृदयदीपकनिघण्टुः	खं	०	०	गो	नूतनाऽशुद्धश्च
४ आयुर्वेदप्रकाशः	खं	८	०	दे	सुश्रुतकृतो नवीनाऽशुद्धश्च सुश्रुतेत्यपि नामान्तरमस्य
१४ वेष्टनम्					
१ चिकित्साकलिका	खं	१०	०	गो	अतिजीर्णाऽशुद्धा च
२ हृदयदीपकनिघण्टुः	खं	१५	०	दे	नवीनाऽशुद्धश्च
१५ वेष्टनम्					
१ शार्ङ्गधरः	खं	१५	०	गो	शार्ङ्गधरकृतो नवीनाऽशुद्धश्च शार्ङ्गधरसंहितेत्यपि नामान्तरमस्य
२ हृदयदीपकनिघण्टुः	खं	४	०	गो	वोपदेवकृतो नवीनाऽशुद्धश्च
१६ वेष्टनम्					
१ रत्नमाला	खं	५०	०	गो	जीर्णा शुद्धा च
२ वेद्यजीवनम्	खं	५	०	दे	लोलिम्बराजकृतं नवीनमशुद्धं च
३ गन्धकरसायनम्	खं	१	०	गो	नवीनमशुद्धं च
४ तेलोपवेशनप्रधिः	खं	२	०	गो	प्राचीनाऽशुद्धश्च
५ पथ्यापथ्यविनिश्चयः	खं	२	०	गो	नवीनाऽशुद्धश्च
१७ वेष्टनम्					
१ हृदयदीपकनिघण्टुः	खं	१६	०	दे	नवीनाऽशुद्धश्च

॥ अथ साङ्ख्यग्रन्थद्वितीयः ॥

१ वेष्टनम्					
१ कपिलसूत्रवृत्तिः	खं	४६	१८४३	२	अनिरुद्धकृता नवीनाऽशुद्धा च
२ साङ्ख्यकारिकाभाष्यम्	खं	३०	१८३०	२	गोडपादकृतमशुद्धं च
३ साङ्ख्यचन्द्रिका	खं	१५	०	२	नारायणतीर्थकृता नवीनाऽशुद्धा च
४ साङ्ख्यचन्द्रिका	खं	५	०	२	नारायणतीर्थकृता नवीनाऽशुद्धा च
५ साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	खं	३२	१८६६	२	वाचस्पतिमिश्रकृताऽशुद्धा च
२ वेष्टनम्					

॥ साङ्ख्यग्रन्थसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पुष्पोपयोगविशेषः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
१ साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	खं	२०	०	दे	प्राचीनाऽशुद्धा च
२ साङ्ख्यसूचवृत्तिः	सं	८०	१८८१	दे	नवीनाऽशुद्धा च
३ साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	खं	२८	०	दे	नवीनाऽशुद्धा च
३ वेष्टनम्					
१ साङ्ख्यसूचवृत्तिः	सं	८६	०	दे	वेदान्तिमहादेवकृता नवीनाऽशुद्धा च
२ साङ्ख्यकौमुदीटीका	सं	३०	१८२६	दे	राघवानन्दसरस्वतीकृता तत्त्वार्थवनामधेया नवीनाऽशुद्धा च
४ वेष्टनम्					
१ साङ्ख्यसूचभाष्यम्	सं	१२८	१८०६	दे	विज्ञानभिषुक्तमशुद्धं नवीनं च
५ वेष्टनम्					
१ साङ्ख्यतत्त्वप्रदीपग्रन्थः	सं	२६	०	दे	नवीनाऽशुद्धश्च
२ साङ्ख्यार्थतत्त्वप्रदीपिका	सं	८	०	दे	केशवकृता नवीनाऽशुद्धा च

॥ अथ पातञ्जलग्रन्थसूचीपत्रम् ॥

१ वेष्टनम्					
१ तत्त्वत्रिन्दुः	सं	१८	१८११	दे	रामचन्द्रपरमहंसकृतः प्राचीनाऽशुद्धश्च
२ याज्ञवल्क्यगीता	सं	२६	१८८८	दे	याज्ञवल्क्यप्रोक्ता नवीनाऽशुद्धा च
३ षट्चन्द्रिका	खं	२६	०	दे	अनन्तकृता समूला प्राचीना शुद्धा च
४ पातञ्जलसूत्राभिनवभाष्यम्	सं	५०	०	दे	भवदेवकृतं नवीनमशुद्धं च
५ पातञ्जलसूचवृत्तिः	सं	३२	१६५३	दे	भोजकृता प्राचीनाऽशुद्धा च अस्या एव राज- मार्तण्ड इति नामान्तरम्
२ वेष्टनम्					
१ योगसूचवृत्तिः	सं	३८	१८३६	दे	भावागणेशकृता प्राचीनाऽशुद्धा च
२ पातञ्जलरहस्यम्	सं	६४	१७७८	दे	राघवानन्दयतिकृतं प्राचीनमशुद्धं च
३ पातञ्जलसूचवृत्तिः	खं	५१	१७७४	दे	खिमानन्दकृता प्राचीनाऽशुद्धा च
३ वेष्टनम्					
१ हठप्रदीपिका	सं	२२	१७८४	दे	स्वात्मारामकृता प्राचीना शुद्धा च
२ ज्ञानप्रकाशशतकम्	सं	८	१६६६	दे	गोरक्षकृतं प्राचीनमशुद्धं च
३ योगमहिमा	सं	६	१८७०	दे	प्राचीनाऽशुद्धश्च
४ वेष्टनम्					
१ हठप्रदीपिका	सं	१७	०	दे	स्वात्मारामकृता जीर्णाऽशुद्धा च
२ पातञ्जलसूत्रभाष्यम्	खं	४०	०	दे	व्यासकृतं प्राचीनमशुद्धं च

॥ पातञ्जलग्रन्थसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	प्रयोगपूर्वविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिविधः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
५ वेष्टनम्					
१ योगचिन्तामणिः	सं	१३५	१७१७	दे	शिवानन्दसरस्वतीकृतो जीर्णतरः शुद्धश्च
२ योगसारसङ्ग्रहः	सं	६७	०	दे	विज्ञानभिषुक्तो नवीनोऽशुद्धश्च
६ वेष्टनम्					
१ गोरक्षशतकम्	सं	१५	०	दे	प्राचीनं शुद्धं च अस्यैव ज्ञानप्रकाशशतक इति- नामान्तरम्
२ योगभाष्यव्याख्या	खं	८७	०	दे	वाचस्पतिमिश्रकृता शुद्धा प्राचीना च
३ गोरक्षशतकम्	खं	३५	०	दे	नवीनमशुद्धं च अस्यैव ज्ञानप्रकाशशतक इति नामान्तरम्

॥ अथ वेदान्तग्रन्थसूचीपत्रम् ॥

१ वेष्टनम्					
१ शारीरकभाष्यम्	खं	३०	१६०२	दे	गोविन्दानन्दकृतरत्नप्रभाष्याख्यासहितं नवी- नमशुद्धं च
२ आत्मपुराणम्	खं	१००	०	दे	शङ्करानन्दकृतं प्रायशः शुद्धं प्राचीनं च
२ वेष्टनम्					
१ आत्मपुराणम्	खं	७३	०	दे	शङ्करानन्दकृतं प्रायशः शुद्धं प्राचीनं च
२ दक्षिणामूर्तिस्तोत्रव्याख्या	खं	१६	०	दे	अशुद्धा प्राचीना च
३ सिद्धान्तलेशटीका	खं	५५	१८२७	दे	कृष्णानन्दतीर्थकृता श्रीकृष्णालङ्काराख्या प्रा- चीनाऽशुद्धा च
३ वेष्टनम्					
१ वेदान्तमुक्तावलीटीपिका	खं	१४	०	दे	नवीनाऽशुद्धा च
२ वेदान्तपरिभाषाटीका	खं	२३	०	दे	रामकृष्णकृता मूलनाऽशुद्धा च
३ तत्त्वविवेकटीका	खं	२०	०	दे	प्राचीनाऽशुद्धा च
४ वाक्यसुधाटीका	खं	२०	०	दे	नवीनाऽशुद्धा च
४ वेष्टनम्					
१ पञ्चपादिका	खं	१४	०	गो	शङ्कराचार्यकृता नवीनाऽशुद्धा च
२ महोपनिषद्दीपिका	सं	६	०	दे	शङ्कराचार्यकृता जीर्णा शुद्धा च
३ नारायणोपनिषद्दीपिका	खं	४	०	दे	प्राचीना शुद्धा च
४ ब्रह्मोपनिषद्दीपिका	सं	६	०	दे	शङ्करानन्दकृता प्राचीनाऽशुद्धा च
५ केनोपनिषद्दीपिका	सं	११	०	दे	शङ्करानन्दकृता जीर्णाऽशुद्धा च
६ ईशावास्योपनिषद्दीपिका	सं	५	०	दे	शङ्करानन्दकृता जीर्णाऽशुद्धा च

॥ वेदान्तग्रन्थसूचीपञ्चमम् ॥

ग्रन्थनामानि	पर्यायपूर्वविवेकः	पत्रसंख्या	लिपिकाः	लिपिमिदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
४ वेष्टनम्					
१ ब्रह्मोपनिषद्दीपिका	खं	२	०	दे	नवीनाऽशुद्धा च
२ कैवल्योपनिषद्दीपिका	सं	६	०	दे	शङ्करानन्दकृता जीर्णोऽशुद्धा च
३ नारायणोपनिषद्भाष्यम्	सं	६०	०	दे	सायनाचार्यकृतं जीर्णतरमशुद्धं च
४ ईशावास्योपनिषद्दीपिका	सं	५	०	दे	शङ्करानन्दकृता नवीनाऽशुद्धा च
५ नारायणोपनिषद्दीपिका	सं	४	०	दे	शङ्करानन्दकृता जीर्णोऽशुद्धा च
६ ऐतरेयोपनिषद्दीपिका	सं	२३	१६८०	दे	जीर्णोऽशुद्धा च
६ वेष्टनम्					
१ श्वेताश्वतरोपनिषद्विपर्ययम्	खं	५८	१६८०	दे	विज्ञानात्मभगवत्कृतं जीर्णमशुद्धं च
२ नृसिंहतापनीयोपनिषद्दीपिका	सं	५०	१६८०	दे	शङ्करानन्दकृता जीर्णोऽशुद्धा च
३ अथर्वशिखोपनिषद्दीपिका	सं	०	०	दे	शङ्करानन्दकृता जीर्णोऽशुद्धा च
४ अथर्वशिखोपनिषद्दीपिका	खं	०	०	दे	शङ्करानन्दकृता जीर्णोऽशुद्धा च
७ वेष्टनम्					
१ गर्भोपनिषद्दीपिका	सं	११	०	दे	शङ्करानन्दकृता जीर्णोऽशुद्धा च
२ परमहंसोपनिषद्दीपिका	सं	१३	०	दे	जीर्णोऽशुद्धा च
३ अमृतबिन्दुपनिषद्दीपिका	सं	०	०	दे	शङ्करानन्दकृता जीर्णोऽशुद्धा च
४ आरुण्योपनिषद्दीपिका	सं	६	०	दे	शङ्करानन्दकृता जीर्णोऽशुद्धा च
८ वेष्टनम्					
१ हंसोपनिषद्दीपिका	सं	९	०	दे	शङ्करानन्दकृता जीर्णोऽशुद्धा च
२ आबालोपनिषद्दीपिका	सं	१२	०	दे	शङ्करानन्दकृता जीर्णोऽशुद्धा च
३ अमृतनादोपनिषद्दीपिका	सं	६	०	दे	जीर्णतराऽशुद्धा च
४ प्रश्नोपनिषद्दीपिका	सं	२	०	दे	जीर्णतराऽशुद्धा च
५ इतरगीता	खं	२१	०	दे	गोडपादाचार्यकृता जीर्णोऽशुद्धा च
९ वेष्टनम्					
१ शारीरकभाष्यटीका	खं	२२६	०	दे	आनन्दगिरिकृता नवीनाऽशुद्धा च
१० वेष्टनम्					
१ वेदान्तसूत्रभाष्यम्	खं	२४८	०	दे	रामानुजाचार्यकृतं नवीनमशुद्धं च
११ वेष्टनम्					
१ अद्वैतदीपिका	खं	७०	०	दे	नवीनाऽशुद्धा च
२ शारीरकभाष्यटीका	खं	८०	०	दे	भगवदानन्दकृता नवीनाऽशुद्धा च
१२ वेष्टनम्					
१ अष्टावक्रम्	सं	५०	१५०३	दे	विश्वेश्वरकृतं दीपिकाव्याख्यासहितं जीर्ण- [मशुद्धं च

॥ वेदान्तग्रन्थसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	प्रमाणविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकां:	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
२ वेदान्तसूचवृत्तिः	खं.	५०	०	दे	ब्रह्मानन्दसरस्वतीकृताऽशुद्धा नूतना जीर्णा च
३ वेदान्तसूचवृत्तिटीका	खं.	१४	०	दे	शारीरकसूचार्थचन्द्रिकानामिका नवीनाऽशुद्धा च
४ सूचसाराथचन्द्रिका	खं.	१२०	०	दे	शारीरकसूचवृत्तिरूपा नवीनाऽशुद्धा च
१३ वेष्टनम्					
१ अद्वैतदीपिका	खं.	१५	०	दे	अद्वैतसिद्धिविवरणरूपा नवीनाऽशुद्धतरा च
२ सिद्धान्तलेशटीका	खं.	३९	०	दे	नवीनाऽशुद्धा च
३ बृहदारण्यभाष्यम्	खं.	१२२	१०२८	दे	शङ्कराचार्यकृतं प्राचीनमशुद्धं च
१४ वेष्टनम्					
१ बृहदारण्यभाष्यटीका	खं.	३६६	०	दे	आनन्दब्रह्मकृता प्राचीनाऽशुद्धा च
१५ वेष्टनम्					
१ ब्रह्मगीता	खं.	६२	०	दे	माधवाचार्यकृतटीकया सहिता प्राचीनाऽशुद्धा च
२ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम्	सं.	३३	०	दे	शङ्कराचार्यकृतं जीर्णमशुद्धं च
१६ वेष्टनम्					
१ कठोपनिषद्भाष्यम्	सं.	२०	०	दे	शङ्करभगवत्कृतं प्राचीनमशुद्धं च
२ माण्डूकीयनिषद्भाष्यटीका	सं.	१३६	१८२८	दे	आनन्दब्रह्मकृता प्राचीनाऽशुद्धा च
३ तैत्तिरीयभाष्यटीका	खं.	१४	०	दे	सुरेश्वरकृता नूतनाऽशुद्धा च
४ तैत्तिरीयोपनिषद्टीका	सं.	५०	०	दे	शङ्करानन्दकृता प्राचीनाऽशुद्धा च
१७ वेष्टनम्					
१ आत्मबोधटीका	सं.	१५	०	दे	शङ्कराचार्यकृता नवीनाऽशुद्धा च
२ ईश्वरगीता	सं.	४९	०	दे	शिवकृता नवीनाऽशुद्धा च
३ अद्वैतमकरन्दटीका	सं.	२९	०	दे	स्वयंप्रकाशकृता रसाभिव्यञ्जिकाख्या शुद्धा प्राचीना च
४ अद्वैतामृतम्	खं.	२५	०	दे	जगन्नाथसरस्वतीरचितं नवीनमशुद्धं च
५ अद्वैतामृतम्	सं.	४३	१८६६	दे	जगन्नाथसरस्वतीकृतं नवीनमशुद्धं च
६ अद्वैतसिद्धिव्याख्या	सं.	३३	०	दे	ब्रह्मानन्दसरस्वतीरचिता न्यायरत्नावलीनामिका नवीनाऽशुद्धा च
७ अष्टावक्रटीका	सं.	७५	०	दे	विश्वेश्वरकृता नवीनाऽशुद्धा च
१८ वेष्टनम्					
१ कल्पतरुः	खं.	२६०	१८५०	दे	अमलानन्दकृतो नवीनाऽशुद्धश्च
१९ वेष्टनम्					

। वेदान्तग्रन्थसूचीपत्रम् ।

ग्रन्थनामानि	पर्यायविवेकः	पत्रसंख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
१ परिमलः २० वेष्टनम्	खं	४८०	०	दे	अप्ययदीक्षितकृतो नूतनोऽशुद्धश्च
१ अध्यात्मचिन्तामणिः	खं	३६	०	दे	सौम्यजामातृकृतः प्राचीनोऽशुद्धश्च
२ आत्मबोधः	खं	१४	०	दे	शङ्कराचार्यकृतस्सटीकः प्राचीनः शुद्धश्च
३ आत्मबोधः	खं	१२	०	दे	शङ्कराचार्यकृतः प्राचीनः शुद्धश्च
४ वेदान्तसारः	खं	६	१७४१	दे	सदानन्दपरमहंसकृतः परिशुद्धो जीर्णश्च
२१ वेष्टनम्					
१ अद्वैतसिद्धिः	खं	१६६	१८३७	दे	मधुसूदनसरस्वतीकृता प्राचीनाऽशुद्धा च
२२ वेष्टनम्					
१ तैत्तिरीयविद्याप्रकाशवार्तिकम्	सं	७४	१६८७	दे	जीर्णतरमशुद्धं च
२ तैत्तिरीयोपनिषद्	सं		०	दे	प्राचीनाऽशुद्धा च
३ ईशावास्योपनिषद्	सं	२	०	दे	जीर्णाऽशुद्धा च
४ जाबालोपनिषद्	सं	३	०	दे	प्राचीना शुद्धा च
५ केनोपनिषद्	सं	३	०	दे	प्राचीना शुद्धा च
६ ब्रह्मोपनिषद्	सं	२	०	दे	प्राचीना शुद्धा च
७ कठोपनिषद्	सं	८	०	दे	जीर्णाऽशुद्धा च
८ माण्डूकोपनिषद्	सं	४	०	दे	जीर्णाऽशुद्धा च
९ अथर्वशिरोपनिषद्	सं	६	०	दे	जीर्णतराऽशुद्धा च
१० अथर्वशिखोपनिषद्	सं	२	०	दे	जीर्णाऽशुद्धा च
११ गर्भोपनिषद्	सं	३	०	दे	जीर्णाऽशुद्धा च
१२ परमहंसोपनिषद्	सं	२	०	दे	जीर्णाऽशुद्धा च
१३ अमृतनादोपनिषद्	सं	३	०	दे	शङ्करानन्दकृता जीर्णा शुद्धा च
१४ प्रश्नोपनिषद्	सं	६	०	दे	जीर्णा शुद्धा च
२३ वेष्टनम्					
१ माध्वभाष्यम्	सं	१४६	०	दे	आनन्दतीर्थभगवत्पाठकृतं प्राचीनमशुद्धं च
२४ वेष्टनम्					
१ भगवद्गीता	खं	६७६	१८६६	दे	जयरामकृतसाराथ्यसङ्ग्रहाख्यव्याख्यासहिता प्राचीनाऽशुद्धा च अस्या एव व्याख्याया गोताबद्धार्थसङ्ग्रहेत्यपि नामान्तरम्
२५ वेष्टनम्					
१ महावाक्यार्थबोधः	खं	१६१	०	दे	नवीनोऽशुद्धश्च
२ योगवासिष्ठसारः	सं	१८	०	दे	महीधरकृतटीकासहितः प्राचीनः शुद्धश्च

॥ वेदान्तग्रन्थसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्वोक्तपूर्वविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
३ वेदान्तसारदीपिका २६ वेष्टनम्	सं	४८	०	दे	आपदेवकृता नवीना शुद्धा च
१ वार्तिकसारः २ शारीरकभाष्यम् २७ वेष्टनम्	खं	१०४	०	दे	सुरेश्वरकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
१ सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहः	खं	६०	०	दे	शङ्कराचार्यकृतं प्राचीनमशुद्धं च
२ गोपालतापनीटीका २८ वेष्टनम्	सं	११०	१८१६	दे	अण्ण्यदीक्षितकृतो नवीनोऽशुद्धश्च अस्यैव शास्त्रसिद्धान्तलेशसङ्ग्रहेति नामान्तरम्
१ अनुभूतिप्रकाशः २९ वेष्टनम्	सं	२२	१८२३	दे	विश्वेश्वरकृता प्राचीनाऽशुद्धा च
१ नारदपरिब्राजकोपनिषद् ३० वेष्टनम्	सं	२४४	५६७३	दे	नवीनोऽशुद्धश्च
२ पञ्चदशी	सं	३६	०	दे	नवीनाऽशुद्धा च
१ वेदान्तसूत्रम् २ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यविवरणम् ३१ वेष्टनम्	खं	२४६	०	दे	श्रीमद्भारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरकृता राम- कृष्णाख्यविद्वद्विरचितटीकया सहिता प्रा- चीनाऽशुद्धा च
१ पञ्चीकरणविवरणम् २ ब्रह्मतर्कस्तवविवरणम् ३ तत्त्वानुसंधानम् ४ तैत्तिरीयवार्तिकम् ३२ वेष्टनम्	सं	११	०	दे	व्यासकृतं नवीनमशुद्धं च
१ बृहदारण्यभाष्यम् २ वेदान्तकल्पलतिका ३ सङ्क्षेपशारीरकम् ४ शारीरकभाष्यम् ३३ वेष्टनम्	सं	३६	०	दे	शङ्कराचार्यकृतं प्राचीनमशुद्धं च
१ पञ्चीकरणतात्पर्यचन्द्रिका २ सुबोधिनी ३४ वेष्टनम्	खं	८	०	दे	आनन्दज्ञानभगवत्पादकृतं प्राचीनं शुद्धं च
	खं	३४	०	दे	अण्ण्यदीक्षितकृतं जीर्णमशुद्धं च
	खं	४५	१७४५	दे	महादेवसरस्वतीकृतं नवीनमशुद्धं च
	खं	३८	०	दे	प्राचीनं शुद्धं च
	खं	५	०	दे	शङ्कराचार्यकृतं नवीनमशुद्धं च
	सं	३७	१७४५	दे	मधुसूदनसरस्वतीकृता नवीनाऽशुद्धा च
	खं	७	०	दे	सर्वज्ञानात्ममहामुनिरचितं नवीनमशुद्धं च
	खं	६४	०	दे	शङ्कराचार्यकृतं प्राचीनं शुद्धं च
	सं	८६	०	दे	रामानन्दसरस्वतीकृता जीर्णा शुद्धा च
	खं	२०७	०	दे	सङ्क्षेपशारीरकव्याख्यारूपं जीर्णाऽशुद्धा च

॥ वेदान्तग्रन्थसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पर्यायपूर्वविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
१ अवतारवादावली	सं.	१२८	१७७२	२	पुरुषोत्तमकृता प्राचीना शुद्धा च
२ जीवन्मुक्तिविवेकः	सं.	१२३	१७३६	२	विद्यातीर्थकृतो नवीनः शुद्धश्च
३५ वेष्टनम्					
१ अद्वैतचन्द्रिका	खं.	३७०	१७४०	२	ब्रह्मानन्दयतिकृता जीर्णाऽशुद्धा च
३६ वेष्टनम्					
१ लघुवाक्यवृत्तिप्रकाशिका	सं.	१००	१८६७	२	रामानन्दसरस्वतीविरचिता नवीना शुद्धा च
२ महावाक्यार्थः	सं.	३२	०	२	शुद्धः प्राचीनश्च
३७ वेष्टनम्					
१ आत्मषट्कदीपिका	सं.	३४	१८४१	२	प्राचीनाऽशुद्धा च
२ विद्वन्मनोरञ्जिनी	खं.	४३	१७४६	२	रामतीर्थकृता वेदान्तसारव्याख्यारूपा प्राची- नाऽशुद्धा च
३ तैत्तिरीयवार्तिकटीका	खं.	६०	०	२	आनन्दज्ञानकृता प्राचीना किञ्चिच्छुद्धा च
३८ वेष्टनम्					
१ भगवद्गीता	सं.	१०३	०	२	श्रीधरस्वामिकृतसुबोधिनीटीकया सहिता म- हाभारतान्तर्गता जीर्णाऽशुद्धा च
२ रामोत्तरतापनीयोपनिषद्	सं.	१८	०	२	आनन्दधनविरचिता आनन्दनिधिटीकया स- हिता नवीनाऽशुद्धा च
३९ वेष्टनम्					
१ प्रत्यक्षतत्त्वचिन्तामणिः	खं.	८०	०	२	सदानन्दकृतस्वप्रभाष्यटीकया सहितो नवी- नोऽशुद्धश्च
२ रामोत्तरतापनीयोपनिषद्	सं.	६६	०	२	सुरेश्वराश्रमकृतश्रीरामचन्द्रज्योत्स्नाटीकया सहिता नवीनाऽशुद्धा च
४० वेष्टनम्					
१ बृहदारण्योपनिषद्भाष्यम्	खं.	२३५	०	२	शङ्कराचार्यकृतं जीर्णं शुद्धं च
४१ वेष्टनम्					
१ बृहदारण्योपनिषद्भाष्यटीका	खं.	३०४	०	२	आनन्दगिरिकृता प्राचीनाऽशुद्धा च
४२ वेष्टनम्					
१ वेदान्तसूचवृत्तिः	खं.	४६	०	२	रङ्गनाथकृता विद्वज्जनमनोहरानामिका प्राची- नाऽशुद्धा च
२ वेदान्तभूषणम्	खं.	५०	०	२	नवीनमशुद्धं च
३ वेदान्तसूचम्	खं.	७	०	२	व्यासकृतं प्राचीनं शुद्धं च
४ मुक्ताफलम्	खं.	१५०	०	२	कैवल्यदीपिकाटीकासहितं जीर्णमशुद्धं च

॥ वेदान्तग्रन्थसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्वोपयोगिविवेकः	प्रज्ञसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
४३ वेष्टनम्					
१ उत्तरनृसंहतापनीयोपनिषद्	सं	२२	०	२	अशुद्धा जीर्णा च
२ भेदधिकारटीका	खं	१०६	०	२	अशुद्धा प्राचीना च
३ प्रश्नोपनिषद्भाष्यम्	सं	१८	०	२	प्राचीनमशुद्धं च
४४ वेष्टनम्					
१ पञ्चदशी	खं	१५	०	२	श्रीमद्भारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वराचार्यकृता रामकृष्णाख्यविद्वद्विरचितटीकया सहिता नवीनाऽशुद्धा च
२ कठोपनिषद्	खं	३	०	२	नवीनाऽशुद्धा च
३ ईशावास्योपनिषद्	खं	२	०	२	नवीनाऽशुद्धा च
४ केनोपनिषद्	सं	६	०	२	नवीनाऽशुद्धा च
५ कठोपनिषद्	सं	८	०	२	नवीना शुद्धा च
६ जाबालोपनिषद्	सं	६	०	२	नवीना शुद्धा च
७ ब्रह्मोपनिषद्	सं	२	०	२	नवीना शुद्धा च
८ माण्डूकीयनिषद्	सं	४	०	२	नवीना शुद्धा च
९ अथर्वशिखोपनिषद्	सं	४	०	२	नवीना शुद्धा च
१० गर्भोपनिषद्	सं	६	०	२	नवीना शुद्धा च
११ परमहंसोपनिषद्	सं	४	०	२	नवीना शुद्धा च
१२ हस्तामलकटीका	खं	२	०	२	नवीना शुद्धा च
१३ वेदान्तसारः	खं	१०	०	२	सदानन्दकृतो नवीनाऽशुद्धश्च
१४ ब्रह्मोपनिषद्	सं	२	०	२	नवीनाऽशुद्धा च
१५ कठोपनिषद्	सं	३	०	२	नवीना शुद्धा च
१६ ईशावास्योपनिषद्	सं	६	०	२	नवीना शुद्धा च
१७ अथर्वशिरोपनिषद्	खं	४	०	२	नवीनाऽशुद्धा च
१८ माण्डूकीयनिषद्	खं	२	०	२	नवीनाऽशुद्धा च
१९ गर्भोपनिषद्	खं	३	०	२	नवीनाऽशुद्धा च
२० ईशावास्योपनिषद्	सं	२	०	२	नवीना शुद्धतरा च
२१ केनोपनिषद्	सं	१०	०	२	नवीना शुद्धतरा च
२२ कठोपनिषद्	सं	८	०	२	नवीना शुद्धतरा च
४५ वेष्टनम्					
१ वेदान्तकल्पलतिका	खं	६	०	२	मधुसूदनसरस्वतीकृता प्राचीना शुद्धा च
२ वेदान्तसूत्रम्	खं	६	०	२	व्यासकृतं नवीनमशुद्धं च

॥ वेदान्तग्रन्थसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	प्रयोगविशेषः	पत्रसंख्या	लिपिकालः	लिपिविधः	ग्रन्थकर्तृनामादिबर्णनम्
३ प्रश्नोपनिषद्	खं.	५	०	वे	नवीनाऽशुद्धा च
४ सङ्क्षेपशारीरकम्	खं.	५०	०	वे	सर्वज्ञानात्ममहामुनिरचितं जीर्णमशुद्धं च
४६ वेष्टनम्					
१ तैत्तिरीयवार्तिकम्	खं.	१०	०	वे	प्राचीनं शुद्धं च
२ केनोपनिषद्	सं.	३	०	वे	नवीनाऽशुद्धा च
३ ईशावास्योपनिषद्	सं.	८	०	वे	नवीनाऽशुद्धा च
४ कठोपनिषद्	सं.	६	०	वे	नवीना शुद्धा च
५ प्रश्नोपनिषद्	सं.	१८	०	वे	नवीना शुद्धतरा च
६ गर्भोपनिषद्	सं.	५	०	वे	नवीना शुद्धतरा च
७ वेदान्तसारः	खं.	४	०	वे	सदानन्दकृतो नवीनाऽशुद्धश्च
८ वेदान्तकल्पलतिका	खं.	१०	०	वे	मधुसूदनसरस्वतीकृता नवीनाऽशुद्धा च
९ पञ्चदशी	खं.	१०	०	वे	श्रीमद्भारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरकृता राम- कृष्णख्यविद्वद्विरचितटीकया सहिता न- वीनाऽशुद्धा च
१० वेदान्तसूचवृत्तिः	खं.	५	०	वे	रङ्गनाथकृता विद्वज्जनमनोहरानामिका न- वीनाऽशुद्धा च
११ बृहदारण्यभाष्यम्	खं.	२५	०	वे	शङ्कराचार्यकृतं नवीनमशुद्धं च
१२ बृहदारण्योपनिषद्	खं.	१०	०	वे	नवीनाऽशुद्धा च
१३ छान्दोग्योपनिषद्	खं.	१५	०	वे	प्राचीनाऽशुद्धा च
१४ नृसिंहतापनीयोपनिषद्	खं.	५	०	वे	नवीनाऽशुद्धा च
४७ वेष्टनम्					
१ ईशावास्योपनिषद्भाष्यम्	सं.	७	०	वे	परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीशङ्कराचार्यकृतं प्रा- चीनं शुद्धं च
२ ईशावास्योपनिषद्	सं.	३	१६१०	वे	नवीना शुद्धा च
३ केनोपनिषद्	खं.	३	०	वे	नवीना शुद्धतरा च
४ कठोपनिषद्	सं.	३	१६१४	वे	नवीना शुद्धतरा च
५ प्रश्नोपनिषद्	खं.	४	०	वे	अशुद्धा नूतना च
६ मुण्डकोपनिषद्	सं.	३	०	वे	प्राचीना शुद्धतरा च
७ वेदान्तसारः	खं.	८	०	वे	सदानन्दपरमहंसकृतो नृसिंहसरस्वतीकृतसु- बोधिनीनामकटीकया सहितो नवीनाऽशु- द्धश्च
८ प्रत्यक्तत्त्वविवेकः	खं.	१५	०	वे	श्रीमद्भारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरकृतः

। वेदान्तग्रन्थसूचीपञ्चमः ।

ग्रन्थनामानि	पर्यापूर्णाविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकाः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
					रामकृष्णाख्यविद्वद्विरचितटीकया सहितो नवीनोऽशुद्धश्च
४८ वेष्टनम्					
१ ऐतरेयोपनिषद्	खं	५	०	दे	परिशुद्धा नूतना च
२ छान्दोग्योपनिषद्	खं	२५	०	दे	अशुद्धा नूतना च
३ केनोपनिषद्	सं	६	१६०१	दे	नूतना शुद्धा च
४ पञ्चदशी	खं	२२	०	दे	श्रीमद्भारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरकृता राम- कृष्णाख्यविद्वद्विरचितटीकया सहिता प्रा- चीनाऽशुद्धा च
५ ईशावास्योपनिषद्	सं	३	१६०४	दे	शुद्धा नवीना च
६ बृहज्जाबालोपनिषद्	सं	२३	०	दे	नवीना शुद्धा च
७ भामतीनिबन्धः	खं	६०	०	दे	वाचस्पतिमिश्रकृतो नूतनोऽशुद्धश्च
४९ वेष्टनम्					
१ बृहदारण्यकोपनिषद्वार्तिकम्	खं	१५६	०	दे	सुरेश्वराचार्यकृतं नवीनमशुद्धं च
२ ईशावास्योपनिषद्	सं	४	१६०१	दे	परिशुद्धा नूतना च
३ केनोपनिषद्	सं	६	१६१०	दे	परिशुद्धा नूतना च
४ माण्डूकीयनिषद्	सं	८	१६१०	दे	नूतना परिशुद्धा च
५० वेष्टनम्					
१ ईशावास्योपनिषद्वीपिका	खं	६	०	दे	परमहंसपरिव्राजकाचार्यशङ्कराचार्यकृता नूतना शुद्धा च
२ तारायणोपनिषद्वीपिका	सं	७	०	दे	परमहंसपरिव्राजकाचार्यशङ्कराचार्यकृता नूतना शुद्धा च
३ प्रत्यक्तन्त्रविवेकः	खं	१०	०	दे	श्रीमद्भारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरकृतो राम- कृष्णाख्यविद्वद्विरचितटीकया सहितो न- वीनोऽशुद्धश्च
४ पञ्जीकरणवार्तिकम्	सं	८	०	दे	सुरेश्वराचार्यकृतं नूतनमशुद्धं च
५ ईशावास्यभाष्यटिप्पणम्	खं	६	०	दे	आनन्दज्ञानकृतमशुद्धं प्राचीनं च
६ श्वेताश्वतरोपनिषद्विवरणम्	खं	८०	०	दे	विज्ञानात्मभगवत्कृतं जीर्णमशुद्धं च
७ ईशावास्योपनिषद्	सं	४	०	दे	अशुद्धा नवीना च
५१ वेष्टनम्					
१ शास्त्रसिद्धान्तलेशसङ्ग्रहः	खं	६८	०	दे	अप्ययद्विरचितकृतो नवीनोऽशुद्धश्च अस्यैव शास्त्रसिद्धान्तसारसङ्ग्रहेति नामान्तरम्

। वेदान्तग्रन्थसूचीपत्रम् ।

ग्रन्थनामानि	पुष्पोपयोगविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिमिश्रितः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
२ रामोत्तरतापनी	सं	२४	०	२५	अशुद्धा नवीना च
३ आत्मबोधः	खं	११	०	२५	परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीशङ्कराचार्य्यकृतो नवीनः शुद्धश्च
४ अद्वैतामृतम्	खं	३८	०	२५	परमहंसजगन्नाथसरस्वतीरचितं प्राचीनमशु- द्धं च
५ ब्रह्मोपनिषद्दीपिका	खं	६	०	२५	परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीशङ्कराचार्य्यकृता जीर्णोऽशुद्धा च
५२ वेष्टनम्					
१ शास्त्रसिद्धान्तलेशसङ्ग्रहः	सं	६४	०	२५	अप्ययदीक्षितकृतो नूतनोऽशुद्धश्च अस्यैव शास्त्रसिद्धान्तसारसङ्ग्रहेति नामान्तरम्
२ श्रुतिसारसमुद्गराख्यप्रकरणम्	सं	२१	०	२५	शुद्धं प्राचीनं च
३ स्वात्मनिरूपणप्रकरणम्	सं	३४	०	२५	परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीशङ्कराचार्य्यकृतं सच्चिदानन्दसरस्वतीकृतव्याख्यासहितं नवीनमशुद्धं च
४ अथर्वशिरोपनिषद्	सं	४	०	२५	अशुद्धा नूतना च
५३ वेष्टनम्					
१ शरीरकभाष्यविवरणम्	खं	४०	०	२५	ब्रह्मविद्याभरणनामकं प्राचीनमशुद्धं च
२ ऐतरेयभाष्यम्	खं	७८	०	२५	परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीशङ्कराचार्य्यकृतं जीर्णमशुद्धं च
३ अथर्वशिखोपनिषद्	सं	३	०	२५	नवीनाऽशुद्धा च
४ ईशावास्योपनिषद्	सं	२	०	२५	अशुद्धा नवीना च
५४ वेष्टनम्					
१ रामतापनीयोपनिषद्	खं	४	०	२५	नवीनाऽशुद्धा च
२ गोपालतापनीयोपनिषद्	खं	८	०	२५	अशुद्धा नवीना च
३ नृसिंहतापनीयोपनिषद्	खं	५	०	२५	नवीनाऽशुद्धा च
४ गर्भोपनिषद्	सं	३	०	२५	नवीनाऽशुद्धा च
५ भामतीनिबन्धः	खं	११५	०	२५	वाचस्पतिमिश्रकृतो जीर्णोऽशुद्धश्च
५५ वेष्टनम्					
१ परमहंसोपनिषद्	सं	३	०	२५	अशुद्धा नवीना च
२ अमृतनादोपनिषद्	सं	३	०	२५	अशुद्धा नवीना च
३ प्रश्नोपनिषद्	सं	४	०	२५	अशुद्धा नवीना च

॥ वेदान्तग्रन्थसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पर्यापूर्णविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिविधः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
४ पञ्चदशी	खं	१४	०	दे	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविद्यारण्यकृता रामकृष्णपण्डितकृतटीकयासहिता नवी- नाऽशुद्धा च
५ बृहदारण्यवार्तिकटीका	खं	११४	०	दे	अशुद्धा प्राचीना च
५६ वेष्टनम्					
१ परमहंसोपनिषद्	सं	५	०	दे	अशुद्धा नूतना च
२ बृहदारण्यवार्तिकटीका	खं	१४६	०	दे	अशुद्धा प्राचीना च
५७ वेष्टनम्					
१ ब्रह्मविद्योपनिषद्	सं	२	०	दे	नवीनाऽशुद्धा च
२ तुरिकोपनिषद्	सं	१	०	दे	नवीनाऽशुद्धा च
३ महोपनिषद्	सं	२	०	दे	नवीनाऽशुद्धा च
४ नारायणोपनिषद्	सं	३	०	गौ	जीर्णाऽशुद्धा च
५ परमहंसोपनिषद्टीपिका	सं	१३	०	दे	जीर्णाऽशुद्धा च
६ ईशावास्योपनिषद्	सं	२	०	दे	नवीना शुद्धतरा च
७ बृहदारण्यकवार्तिकम्	खं	१०५	०	दे	सुरेश्वराचार्यकृतं प्राचीनमशुद्धं च
५८ वेष्टनम्					
१ उपदेशसहस्री	खं	३६	०	दे	परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशङ्कराचार्यकृता प्राचीनाशुद्धा च
२ स्वात्मनिरूपणप्रकरणम्	सं	५१	०	दे	परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशङ्कराचार्यकृत- मार्यारूपं परमहंससच्चिदानन्दसरस्वती- विरचितव्याख्यासहितं प्राचीनं शुद्धं च
३ तत्त्वबिन्दुः	सं	२८	०	दे	वाचस्पतिमिश्ररचितो नवीनाऽशुद्धश्च
४ त्रूलिकोपनिषद्	सं	३	०	दे	शुद्धा नवीना च
५९ वेष्टनम्					
१ मिताक्षरा	खं	१५०	०	दे	बृहदारण्यकोपनिषद्व्याख्यारूपा जीर्णाऽशु- महादेवसरस्वतीकृतं नवीनमशुद्धं च
२ तत्त्वानुसंधान	खं	२७	०	दे	
३ कैवल्योपनिषद्टीपिका	खं	७	०	गौ	परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशङ्कराचार्यकृता जीर्णा शुद्धा च
४ महोपनिषद्	सं	४	०	दे	नवीना शुद्धतरा च
६० वेष्टनम्					
१ सुरेश्वरवार्तिकम्	खं	१६	०	दे	सुरेश्वराचार्यप्रणीतं सारसङ्ग्रहनामकविवरण- सहितं नवीनमशुद्धं च

॥ वेदान्तग्रन्थसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	प्रयोगपूर्वविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकांशः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
२ योगवासिष्ठसारः	सं	३८	०	दे	महीधरकृतटीकया सहितो नवीनोऽशुद्धश्च
३ यतिधर्मसमुच्चयः	खं	२०	०	दे	नवीनोऽशुद्धश्च
४ भगवद्गीता	खं	१५	०	दे	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकश्रीधरस्वामिकृतसु- बोधिनीटीकया सहिता भारतान्तर्गता नवीनाऽशुद्धा च
६१ वेष्टनम्					
१ लघुचन्द्रिका	खं	१२१	०	दे	ब्रह्मानन्दकृताऽशुद्धा प्राचीना च
२ वेदान्तमुक्तावली	खं	२४	०	दे	अशुद्धा प्राचीना च
३ रामतापनीयोपनिषद्	खं	४	०	दे	अशुद्धा नवीना च
६२ वेष्टनम्					
१ यतिधर्मसमुच्चयः	सं	६३	०	दे	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकविश्वेश्वरसरस्वती- विरचितोऽशुद्धः प्राचीनश्च
२ कैवल्योपनिषद्	सं	३	०	दे	प्राचीना शुद्धा च
३ आत्मबोधः	खं	४	०	दे	अशुद्धो नूतनश्च
६३ वेष्टनम्					
१ वेदान्तसारः	खं	१०	०	गो	परमहंसपरिव्राजकश्रीसदानन्दविरचितोऽशु- द्धः प्राचीनश्च
२ वेदान्तकृतकः	खं	५	०	दे	अशुद्धः प्राचीनश्च
३ वेदान्तकल्पतरुपरिमलः	खं	६०	०	दे	अण्णय्यदीक्षितकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
४ ईशावास्योपनिषद्	सं	२	०	दे	शुद्धतरा नूतना च
६४ वेष्टनम्					
१ तैत्तिरीयकवार्तिकटीका	खं	८४	१८५०	दे	परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दज्ञानकृ- ता शुद्धा प्राचीना च
२ ब्रह्मबिन्दूपनिषद्	सं	१	०	दे	अशुद्धा प्राचीना च
६५ वेष्टनम्					
१ नैष्कर्म्यसिद्धिः	खं	३०	०	दे	शुद्धा प्राचीना च
२ रामतापनीयोपनिषद्	खं	८	०	दे	अशुद्धा नवीना च
३ शारीरकमीमांसाभाष्यम्	सं	४६	०	दे	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करा- चार्यकृतं चतुर्थाध्यायरूपं जीर्णतरं शुद्धं च
६६ वेष्टनम्					
१ वेदान्तसारटीका	खं	५०	०	गो	परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्कृष्णानन्दशि-

॥ वेदान्तग्रन्थसूचीपञ्चमः ॥

ग्रन्थनामानि	पर्यापूर्णविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
					घनृसिंहसरस्वतीकृता नवीना परिशुद्धि- विहीना च
२ सिद्धान्तलेशः	खं	२२	०	दे	नवीनोऽशुद्धश्च
३ ब्रह्मविन्दूपनिषद्	सं	३	०	दे	नवीना परिशुद्धा च
६० नेष्टनम्					
१ विवरणोपन्यासः	खं	२५	०	दे	परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविद्यारण्यरचितो जीर्णोऽशुद्धश्च
२ तत्त्वविवेकः	खं	३०	०	दे	नवीनोऽशुद्धश्च
३ तत्त्वविवेकटीका	खं	१५	०	दे	नवीनाऽशुद्धा च
४ वाक्यसुधा	सं	४	०	दे	प्राचीना संशुद्धा च
६८ वेष्टनम्					
१ शरीरकभाष्यम्	सं	८४	०	दे	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करा- चार्यकृतं तृतीयाध्यायरूपं जीर्णं शुद्धं च
२ ब्रह्मोपनिषद्	सं	२	०	दे	प्राचीना शुद्धा च
३ मिताक्षरा	खं	५	०	दे	नित्यानन्दाश्रमपरमहंसरचिता छान्दोग्योप- निषद्वाक्यारूपा नवीनाऽशुद्धा च
६६ वेष्टनम्					
१ भेदधिकारः	सं	१६	०	दे	श्रीमत्परमहंसनृसिंहाश्रमविरचितः प्राचीनः शुद्धतरश्च
२ मिताक्षरा	खं	१००	०	दे	श्रीमत्परमहंसनित्यानन्दाश्रमकृता बृहदार- ण्यकोपनिषद्वाक्यारूपा शुद्धा जीर्णा च
७० वेष्टनम्					
१ सुबोधिनी	सं	५०	०	दे	श्रीमत्परमहंसनृसिंहसरस्वतीकृता वेदान्तसा- ख्यारूपा जीर्णाऽशुद्धा च
२ प्रश्नोपनिषद्	सं	६	०	दे	जीर्णतरा संशुद्धा च
७१ वेष्टनम्					
१ वेदान्तकल्पतरुः	खं	४०	०	दे	श्रीमत्परमहंसश्रीमदमलानन्दकृतो नवीनोऽ- शुद्धश्च
२ शरीरकभाष्यम्	सं	६६	०	दे	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करा- चार्यकृतं द्वितीयाध्यायरूपं जीर्णं शुद्धं च
७२ वेष्टनम्					
१ वेदान्तपरिभाषाटीका	खं	१२	०	दे	अशुद्धा प्राचीना च

। वेदान्तग्रन्थसूचीपत्रम् ।

ग्रन्थनामानि	प्रयोगविशेषः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकां:	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
२ प्राणाग्निहोषोपनिषद्	सं.	५	०	५	जीर्णां संशुद्धा च
३ जीवन्मुक्तिस्तोत्रम्	सं.	१	०	५	श्रीदत्तात्रेयकृतमशुद्धं प्राचीनं च
४ अनुभूतिप्रकाशः	सं.	६१	०	५	प्राचीनः संशोधितश्च
५ कैवल्योपनिषद्	सं.	८	०	५	नवीनः संशोधितश्च
६ हस्तामलकस्तोत्रम्	सं.	२	०	५	नवीनं संशोधितं च
७३ वेष्टनम्					
१ प्रश्नोपनिषद्प्राच्यविवरणम्	खं.	३४	०	५	श्रीमत्परमहंसनारायणेन्द्रसरस्वतीविरचितं शुद्धं प्राचीनं च
२ विद्यानन्दः	सं.	१२	०	५	श्रीमद्भारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरकृतो राम-कृष्णाख्यविद्वद्विरचितटीकया सहितो नवीनोऽशुद्धश्च
३ प्रश्नोपनिषद्	सं.	१८	०	५	नवीना संशोधिता च
४ दत्तात्रेयगीता	खं.	२६	०	५	प्राचीनाऽशुद्धा च
७४ वेष्टनम्					
१ तत्त्वालोकः	खं.	१०	०	५	जनार्दनकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
२ तत्त्वविवेकः	खं.	२६	०	५	अशुद्धो नवीनश्च
३ तत्त्वचन्द्रिका	सं.	२२	०	५	प्राचीना शुद्धा च अस्या एव पञ्जीकरणविवरणव्याख्येति नामान्तरम्
४ भामतीनिबन्धः	खं.	५०	०	५	वाचस्पतिमिश्रकृतो जीर्णोऽशुद्धश्च
७५ वेष्टनम्					
१ आत्मसाम्राज्यसिद्धिव्याख्या	खं.	२५	०	५	श्रीमत्परमहंसगङ्गाधरसरस्वत्याख्यभित्तिरचिता कैवल्यकल्पद्रुमाख्या नवीनाऽशुद्धा च
२ विषयानन्दः	सं.	१३	०	५	श्रीमद्भारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरकृतो राम-कृष्णाख्यविद्वद्विरचितटीकया सहितो नवीनोऽशुद्धश्च
३ विचारमाला	सं.	१८	०	५	अशुद्धा नवीना च, तत्त्वविचारमालेत्यपि नामान्तरमस्य
४ ज्ञानप्रबोधमञ्जरी	सं.	१२	०	५	अशुद्धा प्राचीना च
७६ वेष्टनम्					
१ स्वात्मनिरूपणप्रकरणम्	सं.	६	०	५	नवीनमशुद्धं च
२ गृहदारण्यकवार्तिकम्	खं.	५०	०	५	नवीनमशुद्धं च
३ कैवल्योपनिषद्	सं.	३	०	५	शुद्धा प्राचीना च

॥ वेदान्तग्रन्थसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्वोपयोगिविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकाङ्कः	लिपिविवेकः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
४ ईशावास्योपनिषद्	सं.	२	०	८	शुद्धा प्राचीना च
७० वेष्टनम्					
१ आध्यात्मविद्योपदेशः	खं.	१३	०	८	अशुद्धः प्राचीनश्च
२ वज्रसूची उपनिषद्	सं.	८	०	८	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करा- चार्यकृताऽशुद्धा प्राचीना च
३ ब्रह्मसंहिता	सं.	२६	०	८	शुद्धा प्राचीना च
४ संन्यासपद्धतिः	खं.	२१	०	८	अशुद्धा नवीना च
५ हरिमीडे स्तोत्रम्	सं.	११	०	८	शुद्धं नवीनं च
६ छान्दोग्योपनिषद्	खं.	४०	०	८	जीर्णाऽशुद्धा च
७ बृहदारण्यकोपनिषद्	खं.	२०	०	८	नवीनाऽशुद्धा च
७८ वेष्टनम्					
१ बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यम्	खं.	६०	०	८	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करा- चार्यकृतं प्राचीनं शुद्धं च
२ महावाक्यविवेकः	सं.	४	०	८	श्रीमद्भारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरकृतो राम- कृष्णख्यविद्वद्विरचितटीकया सहितो न- वीनाऽशुद्धश्च
३ बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीका	खं.	१०	०	८	श्रीमद्भारतीतीर्थश्रीमदानन्दगिरिविरचिता न- वीनाऽशुद्धा च
७९ वेष्टनम्					
१ स्वात्मनिष्कृपणप्रकरणम्	खं.	४०	०	८	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करा- चार्यकृतं सच्चिदानन्दसरस्वतीकृतव्या- ख्यासहितं नवीनमशुद्धं च
२ भाष्योत्तनिका	खं.	४५	०	८	श्रीमत्परमहंससुखप्रकाशमुनिकृता नवीनाऽशु- द्धा च
३ पञ्चपादिका	खं.	५८	०	८	शुद्धा जीर्णा च
४ लघुचन्द्रिका	खं.	१०	०	८	नवीनाऽशुद्धा च
५ अद्वैतसिद्धिः	खं.	१५	०	८	नवीनाऽशुद्धा च
८० वेष्टनम्					
१ शारीरकभाष्यटीका	खं.	५४	०	८	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्द- गिरिकृता नवीनाऽशुद्धा च
२ शारीरकभाष्यम्	खं.	१०	०	८	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करा- चार्यकृतं नवीनमशुद्धं च

॥ वेदान्तग्रन्थसूचीपञ्चमः ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्वोपयोगिविवेकः	पञ्चसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
८१ वेष्टनम्					
१ पञ्चपादिकाविषयणटीका	खं	५०	०	दे	जीर्णो शुद्धा च
२ पञ्चपादिकाविषयणम्	खं	१०	०	दे	प्राचीनमशुद्धं च
३ हस्तामलकस्तोत्रम्	सं	२	०	दे	शुद्धं नवीनं च
४ सुन्दरीतापनीयोपनिषद्	खं	१५	०	दे	नवीनाऽशुद्धा च
५ गोपालतापनीयोपनिषद्	खं	१०	०	दे	नवीनाऽशुद्धा च
६ सिद्धान्तलेशग्रन्थः	खं	५	०	दे	नवीनाऽशुद्धश्च
७ छान्दोग्योपनिषद्	खं	३०	०	दे	प्राचीनाऽशुद्धा च
८२ वेष्टनम्					
१ अद्वैतानन्दः	खं	१३	०	दे	श्रीमद्भारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरकृतो राम- कृष्णाख्यविद्वद्विरचितटीकया सहितो नवीनाऽशुद्धश्च
२ वाक्यसुधा	सं	३	०	दे	नवीनाऽशुद्धा च
३ वेदान्तसारः	खं	८	०	दे	परमहंसपरिव्राजकश्रीसदानन्दविरचितो नवी- नोऽशुद्धश्च
४ छान्दोग्योपनिषद्	सं	११	०	दे	दशमप्रपाठकरूपा प्राचीना शुद्धा च
५ विषयवस्तुःसूची	सं	११	०	दे	द्वितीयवर्णकरूपा प्राचीना शुद्धा च
६ प्रमाणनिर्णयप्रकरणम्	सं	६	०	दे	नवीनमशुद्धं च
८३ वेष्टनम्					
१ लघुवाक्यवृत्तिप्रकरणम्	सं	४	०	दे	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करा- चार्यकृतं शुद्धं जीर्णं च
२ सर्वेश्वरतत्त्वनिर्णयः	सं	७	०	दे	अशुद्धो नवीनश्च
३ तत्त्वदीपनम्	खं	१५	०	दे	नवीनमशुद्धं च
४ कालतत्त्वनिरूपणम्	सं	२	०	दे	नवीनमशुद्धं च
५ ध्यानदीपप्रकरणम्	सं	१५	०	दे	श्रीमद्भारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरकृतं राम- कृष्णाख्यविद्वद्विरचितटीकया सहितं नवी- नमशुद्धं च
८४ वेष्टनम्					
१ छान्दोग्योपनिषद्	खं	८	०	दे	शुद्धा प्राचीना च
२ प्रकृतितत्त्ववर्णनप्रकरणम्	सं	४	०	दे	नवीनमशुद्धं च
३ वेदान्तचिन्तामणिः	खं	८०	०	गो	जीर्णोऽशुद्धश्च
८५ वेष्टनम्					

॥ वेदान्तग्रन्थसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पुण्यपूर्वविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
१ कालतत्त्वनिर्णयप्रकरणम्	सं	४	०	गो	नवीनमशुद्धं च
२ तत्त्वविवेकप्रकरणम्	सं	१५	०	दे	श्रीमद्भारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरकृतं राम- कृष्णाख्यविद्वद्विरचितटीकया सहितं प्रा- चीनमशुद्धं च
३ लघुनारायणोपनिषद्	खं	६	०	दे	नवीनाऽशुद्धा च
४ विवरणचतुःसूची	सं	१०	०	दे	तृतीयवर्णकरूपा प्राचीना शुद्धा च
५ लघुवाक्यवृत्तिप्रकरणम्	सं	८	०	गो	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करा- चार्यकृतं नवीनमशुद्धं च
६ छान्दोग्योपनिषद्	खं	७	०	दे	अशुद्धा जीर्णा च
७ तत्त्वविवेकव्याख्या	खं	२५	०	दे	अशुद्धा नवीना च
८६ वेष्टनम्					
१ ब्रह्मभावस्तोत्रम्	सं	१	०	दे	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करा- चार्यकृतं जीर्णमशुद्धं च
२ कालतत्त्वनिर्णयप्रकरणम्	सं	३	०	ते	नवीनमशुद्धं च
३ शास्त्रदर्पणग्रन्थः	खं	१६०	०	गो	जीर्णोऽशुद्धश्च
८७ वेष्टनम्					
१ पञ्चभूतविवेकप्रकरणम्	सं	१५	०	दे	श्रीमद्भारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरकृतं राम- कृष्णाख्यविद्वद्विरचितटीकया सहितं प्रा- चीनं शुद्धं च
२ विवरणचतुःसूची	सं	१	०	दे	सप्रमवर्णकरूपा शुद्धा जीर्णा च
३ जीवतत्त्वनिरूपणप्रकरणम्	सं	४	०	दे	नवीनमशुद्धं च
४ आत्मज्ञानोपदेशप्रकरणम्	खं	४	०	दे	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करा- चार्यकृतं जीर्णमशुद्धं च
५ विवरणोपन्यासग्रन्थः	खं	८	०	दे	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्द- रस्वतीकृतः प्राचीनोऽशुद्धश्च
६ पञ्चपादिका	खं	६	०	दे	जीर्णा शुद्धा च
८८ वेष्टनम्					
१ पञ्चपादिका	खं	१२	०	दे	नवमवर्णकरूपा जीर्णा शुद्धा च
२ तत्त्वविवेकदीपनम्	खं	७८	०	दे	नृसिंहाश्रमकृतं प्राचीनमशुद्धं च
३ ईशावास्योपनिषद्	सं	२	०	दे	प्राचीना शुद्धा च
४ केनोपनिषद्	सं	३	०	दे	प्राचीना शुद्धा च
८९ वेष्टनम्					

॥ वेदान्तग्रन्थसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्वोक्तविशेषः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
१ विवरणचतुःसूची	सं	४	०	गो	सप्रमवर्णककृपा नवीनाऽशुद्धा च
२ कर्मतत्त्वनिरूपणप्रकरणम्	सं	१	०	दे	नवीनमशुद्धं च
३ बृहदारण्यकोपनिषद्	खं	६	०	दे	प्राचीना शुद्धा च
४ छान्दोग्योपनिषद्	खं	८	०	दे	शुद्धा प्राचीना च
५ पञ्चकोशविवेकः	खं	८	०	दे	श्रीमद्भारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरकृतो राम- कृष्णाख्यविद्वद्विरचितटीकया सहितो न- वीनाऽशुद्धश्च
६ ब्रह्मविद्याभरणम्	खं	८८	०	दे	प्राचीनमशुद्धं च
६० वेष्टनम्					
१ तैत्तिरीयकभाष्यटिप्पणम्	सं	३०	०	दे	ज्ञानामृतपरमहंसकृतं प्राचीनमशुद्धं च
२ ब्रह्मानन्दः	सं	१६	०	दे	श्रीमद्भारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरकृतो राम- कृष्णाख्यविद्वद्विरचितटीकया सहितः प्रा- चीनाऽशुद्धश्च
३ प्रमाणनिरणयप्रकरणम्	खं	४	०	गो	नवीनमशुद्धं च
४ सुबोधिनी	खं	१०	०	दे	जीर्णाऽशुद्धा च
५ नाटकदीपयन्त्रः	सं	३	०	दे	श्रीमद्भारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरकृतो राम- कृष्णाख्यविद्वद्विरचितटीकया सहितः प्रा- चीनाऽशुद्धश्च
६ बृहदारण्यकोपनिषद्	खं	३	०	दे	शुद्धतरा प्राचीना च
६१ वेष्टनम्					
१ विवरणप्रमेयसंग्रहः	सं	२१	०	दे	द्वितीयसूत्रव्याख्यारूपः प्राचीनाऽशुद्धश्च
२ आत्मानन्दः	सं	१४	०	दे	श्रीमद्भारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरकृतो नवी- नाऽशुद्धश्च
३ मध्यविध्वंसनम्	खं	१२	०	दे	नवीनमशुद्धं च
४ लघुवाक्यवृत्तिः	खं	१२	०	दे	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करा - र्यकृता टिप्पणीसहिता प्राचीनाऽशुद्धा च
६२ वेष्टनम्					
१ सुबोधिनी	खं	२६	०	दे	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यनृसिंहसरस्व - तीकृताऽशुद्धा प्राचीना च
२ विद्वन्मण्डनविवरणम्	खं	६०	०	दे	पुरुषोत्तमकृतं नवीनमशुद्धं च
३ पञ्चपादिका	खं	१०	०	दे	जीर्णा शुद्धा च
६३ वेष्टनम्					

॥ वेदान्तग्रन्थसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्वार्थविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकांतः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
१ कूटस्थदीपः	सं	२२	०	दे	श्रीमद्भारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरकृतो राम- कृष्णाख्यविद्वद्विरचितटीकया सहितो न- वीनोऽशुद्धश्च
२ काठकोपनिषद्भाष्यटीका	सं	१२	०	दे	नवीनाऽशुद्धा च
३ अध्यारोपप्रकरणम्	खं	११	०	दे	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्रामच - न्द्रसरस्वतीशिष्यगङ्गाधरसरस्वतीकृतके- वल्यकल्पद्रुमनामिकया व्याख्यया सहितं नवीनमशुद्धं च
४ परमहंसोपनिषद्टीपिका	सं	१३	०	दे	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानन्दात्मपूज्य - पादशिष्यशङ्करानन्दकृता प्राचीनाऽशुद्धा च
५ सङ्क्षेपशारीरकम्	खं	२१	०	गौ	सर्वज्ञात्ममहामुनिकृतं जीर्णमशुद्धं च
६ ऐतरेयभाष्यटीका	खं	१६	०	दे	नवीनाऽशुद्धा च
६४ वेष्टनम्					
१ ब्रह्मसंहिता	खं	२४	०	दे	विषमटिप्पणीसंहिता जीर्णा शुद्धा च
२ महावाक्यविवेकः	सं	२	०	दे	श्रीमद्भारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरकृतो राम- कृष्णाख्यविद्वद्विरचितटीकया सहितो न- वीनोऽशुद्धश्च
३ क्षुरिकोपनिषद्	सं	३	०	दे	अशुद्धा नवीना च
४ चिषदीपः	खं	१६	०	दे	श्रीमद्भारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरकृतो राम- कृष्णाख्यविद्वद्विरचितटीकया सहितो न- वीनोऽशुद्धश्च
५ विद्यानन्दः	खं	४	०	दे	श्रीमद्भारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरकृतो नवी- नोऽशुद्धश्च
६ घूलिकोपनिषद्	खं	२	०	दे	नवीनाऽशुद्धा च
७ नाटकदीपः	सं	६	०	दे	श्रीमद्भारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरकृतो राम- कृष्णाख्यविद्वद्विरचितटीकया सहितो न- वीनोऽशुद्धश्च [नोऽशुद्धश्च
८ कूटस्थदीपः	सं	११	०	दे	श्रीमद्भारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरकृतो नवी-
६५ वेष्टनम्					
१ तृप्तिदीपः	खं	१४	०	दे	श्रीमद्भारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरकृतो राम- कृष्णाख्यविद्वद्विरचितटीकया सहितो न- वीनोऽशुद्धश्च

॥ वेदान्तग्रन्थसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामनि	पर्यायविशेषः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकावः	लिपिविधः	ग्रन्थकर्तृनामविशेषनम्
२ पञ्चपादिकाविवरणम्	खं	१०५	०	दे	जीर्णमशुद्धं च
३ विद्वन्मनोसञ्जिनी	खं	४०	०	गो	रामतीर्थकृता नवीनाऽशुद्धा च
४ वेदान्तसारः	खं	१०	०	गो	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकश्रीसदानन्दविरचितो नवीनाऽशुद्धश्च
५ अथर्वशिर उपनिषद्	सं	३	०	दे	नवीनाऽशुद्धा च
६ वेष्टनम्					
७ व्यानदीपः	सं	७	१८६७	दे	श्रीमद्भारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरकृतो राम- कृष्णाख्यविद्वद्विरचितटीकया सहितो न- वीनाऽशुद्धश्च
८ नेष्कर्म्यसिद्धिः	खं	२२	०	गो	अशुद्धा जीर्णा च
९ कालाग्रिसूत्रोपनिषद्	खं	१	१८१६	दे	नवीनाऽशुद्धा च
४ भगवद्गीताटीका	खं	२४	०	दे	समकृष्णकृताऽशुद्धा जीर्णा च
५ नाटकदीपः	सं	२	०	दे	श्रीमद्भारतीतीर्थविद्यारण्यकृतो नवीनाऽशुद्धश्च
६ मुण्डकोपनिषद्	सं	२	०	दे	नवीना शुद्धा च
७ मुण्डकोपनिषद्	सं	२	०	गो	नवीनाऽशुद्धा च
८ काठकोपनिषद्	खं	३	०	ते	नवीनाऽशुद्धा च
९ आत्मबोधः	खं	२	०	गो	नवीनाऽशुद्धश्च
१० वाक्यसूत्रः	खं	४	०	द्रा	नवीनाऽशुद्धा च

॥ अथ मीमांसाशास्त्रसूचीपत्रम् ॥

१ वेष्टनम्					
१ मीमांसाकुतूहलवृत्तिः	खं	२१५	१६१०	दे	वासुदेवदीक्षितकृता परिशुद्धिरहिता नवीना च
२ वेष्टनम्					
१ मीमांसासूत्रदीधितिः	खं	२१५	१६०५	दे	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्वाचान- न्दसरस्वतीकृता शुद्धा नवीना च
३ वेष्टनम्					
१ मासाग्रिहोषवाक्यः	सं	१५	०	दे	प्राचीनाऽशुद्धश्च
२ शाबरभाष्यम्	सं	३३	०	दे	शाबरस्वामिकृतं चतुर्धाध्यायरूपं प्राचीनमशु- द्धं च
३ हिंसार्थवाक्यः	खं	१८	०	दे	प्राचीनाऽशुद्धश्च [चीना शुद्धा च
४ शास्त्रदीपिका	खं	१०	०	दे	पार्थसारथिमिश्राविरचिता प्रथमाध्यायरूपा प्रा-

। मीमांसाशास्त्रसूचीपत्रम् ।

ग्रन्थनामानि	पूर्वोक्तविशेषः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकाः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
५ मीमांसासूत्रव्याख्या	खं	६०	०	दे	अशुद्धा प्राचीना च
४ वेष्टनम्					
१ शास्त्रदीपिका	खं	२०	०	दे	पार्थसारथिमिश्रकृताऽशुद्धा प्राचीना च
२ शाबरभाष्यम्	खं	४०	०	दे	शबरस्वामिकृतं प्राचीनमशुद्धं च
३ गुणगुण्येकशक्तिवादः	सं	१०	०	दे	प्राचीनोऽशुद्धश्च
४ वेष्टनम्					
१ न्यायसुधा	खं	११०	०	दे	सोमेश्वरकृता शुद्धा जीर्णा च
२ शास्त्रदीपिका	सं	६६	१६८०	दे	पार्थसारथिमिश्रकृता प्रथमाध्यायरूपं प्राची- ना शुद्धा च
३ शाबरभाष्यम्	खं	१०	०	दे	शबरस्वामिकृतं प्रथमाध्यायरूपं नूतनमशुद्धं च
६ वेष्टनम्					
१ तन्त्ररत्नम्	सं	७६	०	दे	पार्थसारथिमिश्रकृतं नवमाध्यायरूपं जीर्णम- शुद्धं च
२ वार्तिकयोजना	खं	६०	०	दे	अशुद्धा जीर्णा च
३ गुणगुण्येकशक्तिवादः	सं	०	०	दे	प्राचीनोऽशुद्धश्च
७ वेष्टनम्					
१ न्यायावलीदीर्घमतिः	खं	२५	०	दे	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्राघवान- न्दसरस्वतीकृता नवीना शुद्धा च
२ तन्त्ररत्नम्	सं	४३	०	दे	छाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृतं सप्तमाध्यायरूपं जीर्णं शुद्धं च
३ मीमांसाविधिभूषणम्	खं	१२६	०	दे	भट्टगोपालकृतं नवीनमशुद्धं च
४ भाट्टदीपिका	सं	२६	०	दे	खण्डदेवकृता प्रथमाध्यायरूपं प्राचीनाऽशुद्धा च
८ वेष्टनम्					
१ भाट्टरहस्यम्	खं	१२१	०	दे	खण्डदेवकृतमशुद्धं नवीनं च
२ एकशक्तिपक्षश्रेयस्त्ववादः	सं	११	०	दे	प्राचीनोऽशुद्धश्च
९ वेष्टनम्					
१ अधिकरणचन्द्रिका	खं	१८	०	दे	रुद्रभट्टाचार्यकृताऽशुद्धा जीर्णा च
२ तन्त्ररत्नम्	खं	६६	०	दे	पार्थसारथिमिश्रकृतं जीर्णमशुद्धं च
१० वेष्टनम्					
१ मीमांसानोस्तुभा	खं	७६	०	दे	खण्डदेवकृता नवीनोऽशुद्धश्च
२ भाट्टदीपिका	सं	३४	०	दे	खण्डदेवकृता द्वितीयाध्यायरूपं प्राचीनाऽशु- द्धा च

॥ मीमांसाशास्त्रद्वितीयः ॥

ग्रन्थनामानि	प्रयोगविशेषः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
११ वेष्टनम्					
१ भाट्टचिन्तामणिः	खं	१०६	०	दे	गागाभट्टरचितोऽशुद्धो नूतनश्च
२ तन्त्ररत्नम्	सं	४४	०	दे	पार्थसारथिमिश्रकृतमेकादशाध्यायरूपं जीर्ण- मशुद्धं च
१२ वेष्टनम्					
१ मयूखमालिका	खं	१३४	१८५५	दे	सोमनाथकृता प्रथमाध्यायरूपा नवीना परि- शुद्धिसहिता च
२ शास्त्रदीपिका	सं	१०	०	दे	पार्थसारथिमिश्रकृता सप्तमाध्यायरूपा प्राची- नाऽशुद्धा च
३ पारार्थ्यनिर्णयः	खं	१७	०	दे	अशुद्धो नूतनश्च
४ नयविशेषः	खं	७०	०	दे	अशुद्धो जीर्णश्च
१३ वेष्टनम्					
१ भाट्टदीपिका	सं	५७	०	दे	खण्डदेवकृता परिशुद्धिसहिता चतुर्थाध्याय- रूपा प्राचीनाऽशुद्धा च
२ तन्त्ररत्नम्	सं	२६	०	दे	पार्थसारथिमिश्रकृतं द्वादशाध्यायरूपं जीर्ण- मशुद्धं च
३ तन्त्रवार्तिकम्	खं	२१	०	दे	कुमारिलभट्टकृतमशुद्धं च
४ शबरभाष्यम्	खं	१५५	०	दे	शबरस्वामिकृतमशुद्धं च
५ न्यायसुधा	खं	८५	०	दे	सोमेश्वरकृता प्राचीनाऽशुद्धा च
१४ वेष्टनम्					
१ जैमिनिसूत्रम्	खं	१०	०	दे	जैमिनिकृतं शुद्धतरं च
२ अधिकरणमाला	खं	११	०	दे	अशुद्धा नवीना च
३ शास्त्रदीपिका	खं	७०	१६६१	दे	पार्थसारथिमिश्रकृता नवीनाऽशुद्धा च
१५ वेष्टनम्					
१ शास्त्रदीपिका	खं	३१५	१७५५	दे	पार्थसारथिमिश्रकृता नवीनाऽशुद्धा च
२ भाट्टदिनकरः	खं	३३	०	दे	दिनकरभट्टरचितो नवीनाऽशुद्धश्च
३ भाट्टदिनकरः	खं	१६	०	दे	दिनकरभट्टकृतो नवीनाऽशुद्धश्च
१६ वेष्टनम्					
१ न्यायसुधा	खं	४०	०	दे	सोमेश्वरकृता जीर्णा शुद्धा च
२ मयूखमालिका	खं	३४	०	दे	सोमनाथकृता नवीनाऽशुद्धा च
३ प्रभावली	खं	५०	०	दे	शम्भुभट्टकृता प्राचीना शुद्धा च
४ भाट्टदिनकरः	खं	६८	०	दे	दिनकरकृतो नवीनाऽशुद्धश्च

। मीमांसाशास्त्रचौपचम् ।

ग्रन्थनामानि	पूर्वोपयोगिविवेकः	प्रवृत्तसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिमिदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
५ प्रभा	खं.	११	०	८	वेद्यानाथकृता नूतनाऽशुद्धा च
१७ वेष्टनम्					
१ तन्त्रवार्तिकम्	खं.	४१	०	८	भट्टकुमारिलकृतं प्राचीनमशुद्धं च
२ मीमांसाकुतूहलवृत्तिः	खं.	८२	०	८	वासुदेवदीक्षितकृता द्वितीयाध्यायरूपा नवी- नाऽशुद्धा च
३ अधिकरणमाला	खं.	२६	०	८	माधवकृता नवीनाऽशुद्धा च
४ तन्त्ररत्नम्	खं.	५८	०	८	पार्थसारथिकृतं प्राचीनमशुद्धं च
५ मीमांसाकोस्तुभः	खं.	३१	०	८	खण्डदेवकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
६ न्यायसुधा	खं.	५०	१६१४	८	सोमेश्वरकृता प्राचीना शुद्धा च
१८ वेष्टनम्					
१ भाट्टदिनकरः	खं.	२८	०	८	दिनकरभट्टकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
२ न्यायनिबन्धप्रकाशः	खं.	१०	०	८	नवीनोऽशुद्धश्च
३ शास्त्रदीपिकाटीका	खं.	२०	०	८	सोमनाथकृता नवीनाऽशुद्धा च
१६ वेष्टनम्					
१ शास्त्रमालावृत्तिः	खं.	२५०	१८७६	८	अनन्तभट्टकृता नवीनाऽशुद्धा च
२ शाबरभाष्यम्	खं.	७८	०	८	शाबरस्वामिकृतं जीर्णमशुद्धं च
३ भाट्टदिनकरः	खं.	८४	०	८	दिनकरभट्टकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
४ भाट्टदिनकरः	खं.	१०	०	८	दिनकरभट्टकृतोऽशुद्धतरश्च
२० वेष्टनम्					
१ चार्तिकभरणः	खं.	१६४८	०	८	व्यङ्कटेश्वररचितो जीर्णोऽशुद्धश्च
२ मयूखमालिका	खं.	५२	०	८	सोमनाथकृता नवीनाऽशुद्धा च
३ प्रभा	खं.	१६	०	८	वेद्यानाथकृताऽशुद्धा नवीना च
४ प्रभावली	खं.	७७	०	८	शम्भुभट्टविरचिताऽशुद्धानवीना च
२१ वेष्टनम्					
१ शास्त्रदीपिका	खं.	१६	१६१८	८	पार्थसारथिकृता नवीनाऽशुद्धा च
२ मीमांसाकोस्तुभः	खं.	१०५	०	८	खण्डदेवकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
३ भाट्टदिनकरः	खं.	२५	०	८	दिनकरभट्टकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
२२ वेष्टनम्					
१ अधिकरणमाला	खं.	१०	०	८	माधवकृता नवीना परिशुद्धा च
२ न्यायरत्नमाला	खं.	८	०	८	नवीना परिशुद्धा च
३ तन्त्रवार्तिकम्	खं.	५०	०	८	भट्टकुमारिलकृतं प्राचीनमशुद्धं च [द्धं च
४ तन्त्रवार्तिकम्	खं.	३०	०	८	भट्टकुमारिलकृतं प्रथमाध्यायरूपं नवीनमशु-

॥ मीमांसाशास्त्रदीपिका ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्वोपयोगिविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिचरणम्
५ न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका २३ वेष्टनम्	खं.	५	०	दे	अशुद्धाजीर्णा च
१ नयस्कमालाटीका २ न्यायसुधा २४ वेष्टनम्	खं. खं.	८० २१३	० १५५६	दे दे	जीर्णाऽशुद्धा च सोमेश्वरकृता प्राचीनाऽशुद्धा च
१ मयूखमालिका २ न्यायप्रकाशः ३ शाबरभाष्यम् २५ वेष्टनम्	खं. खं. खं.	१५ १० ३२	० ० ०	दे दे दे	शास्त्रदीपिकाव्याख्यारूपा प्राचीनाऽशुद्धा च आपदेवकृतो नवीनाऽशुद्धश्च शबरस्वामिकृतं प्राचीनमशुद्धं च
१ टुपटीका २ तन्त्रवार्तिकम् ३ न्यायसुधा २६ वेष्टनम्	खं. खं. खं.	३० २० १४०	० ० ०	दे दे दे	प्राचीनाऽशुद्धा च कुमारिलभट्टकृतं प्राचीनमशुद्धं च सोमेश्वरकृता प्राचीनाऽशुद्धा च
१ शास्त्रमालावृत्तिः २ जेमिनीयन्यायमालाविस्तारः ३ शाबरभाष्यम् २७ वेष्टनम्	खं. खं. खं.	१६ १२ ५०	० ० ०	दे दे दे	अनन्तभट्टकृता नवीनाऽशुद्धा च सोमेश्वरकृतो जीर्णतरः प्राचीनश्च शबरस्वामिकृतं नवीनमशुद्धं च
१ न्यायसुधा २ जेमिनिसूचम् २८ वेष्टनम्	सं. सं.	२३८ ८	१६१४ ०	दे दे	स्मृतिचरणरूपा जीर्णा शुद्धतरा च प्रथमाध्यायस्यप्रथमपादरूपं शुद्धं नवीनं च
१ न्यायसुधा २ जेमिनिसूचम् ३ न्यायप्रकाशटीका २९ वेष्टनम्	सं. खं. खं.	५८ ४ ४०	० १६१४ ०	दे दे दे	रथन्तरचरणरूपा शुद्धा जीर्णा च तृतीयाध्यायस्यप्रथमपादरूपं नवीनमशुद्धं च जीर्णाशुद्धा च
१ रथन्तरचरणम् २ तन्त्रवार्तिकम् ३० वेष्टनम्	खं. खं.	४ ३०	० ०	दे दे	मीमांसासूचस्थं नवीनमशुद्धं च नवीनमशुद्धं च
१ शाबरभाष्यम् २ शाबरभाष्यम् ३१ वेष्टनम्	सं. सं.	३२ ११०	० ०	दे दे	तृतीयाध्यायरूपं प्राचीनमशुद्धं च दशमाध्यायरूपं प्राचीनमशुद्धं च
१ स्मृतिचरणम् २ शाबरभाष्यम्	खं. सं.	२ २६	० ०	नो दे	जेमिनिकृतं नवीनमशुद्धं च [हं च शबरस्वामिकृतं चतुर्थाध्यायरूपं प्राचीनमशु-

॥ मीमांसाशास्त्रदीपिका ॥

ग्रन्थनामानि	पर्यायपूर्वविकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिचर्चनम्
३ शाबरभाष्यम्	खं	१६	०	दे	शबरस्वामिकृतं पञ्चमाध्यायरूपं प्राचीनमशुद्धं च [द्वितरं च
४ शाबरभाष्यम्	खं	३०	०	दे	शबरस्वामिकृतं एकादशाध्यायरूपं जीर्णं शु-
३६ वेष्टनम्					
१ लिङ्गचरणम्	खं	०१	०	दे	सोमेश्वरकृतं प्राचीनमशुद्धं च
२ शाबरभाष्यम्	खं	४३	०	दे	शबरस्वामिकृतं षष्ठाध्यायरूपं प्राचीनमशुद्धं च
३३ वेष्टनम्					
१ श्रुतिचरणम्	खं	६५	०	दे	सोमेश्वरकृतं प्राचीनं शुद्धं च
२ न्यायसुधा	खं	२३	०	दे	तृतीयाध्यायरूपा प्राचीनाऽशुद्धा च
३ श्रुतिचरणम्	खं	२	१६१०	दे	जैमिनिकृतं नवीनमशुद्धं च
३४ वेष्टनम्					
१ शाबरभाष्यम्	खं	१४	०	दे	शबरस्वामिकृतमष्टमाध्यायरूपं जीर्णमशुद्धं च
२ शाबरभाष्यम्	खं	३०	०	दे	शबरस्वामिकृतं नवमाध्यायरूपं जीर्णमशुद्धं च
३ तन्त्रवार्तिकम्	खं	४३	०	दे	भट्टकुमारिलकृतं प्रथमाध्यायस्यप्रथमपादरूपं प्राचीनमशुद्धं च
३५ वेष्टनम्					
१ तन्त्रवार्तिकम्	खं	३०	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं प्रथमाध्यायस्यप्रथमपादरूपं जीर्णतरमशुद्धं च
२ स्मृतिचरणं पूर्वार्द्धम्	खं	६६	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं प्रथमाध्यायस्यतृतीयपादरूपं जीर्णतरमशुद्धं च
३ शाबरभाष्यम्	खं	४५	०	दे	शबरस्वामिकृतं तृतीयाध्यायरूपं नवीनमशुद्धं च
३६ वेष्टनम्					
१ मीमांसवार्तिकम्	खं	४१	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं तृतीयाध्यायस्यतृतीयचरणरूपं शुद्धं जीर्णं च
२ शाबरभाष्यम्	खं	२६	०	दे	शबरस्वामिकृतं पञ्चमाध्यायरूपं नवीनमशुद्धं च
३ स्मृतिचरणम्	खं	१०८	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं प्रथमाध्यायस्यतृतीयपादरूपं प्राचीनमशुद्धं च
३७ वेष्टनम्					
१ मीमांसवार्तिकम्	खं	१०	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं नवीनमशुद्धं च
२ तन्त्रवार्तिकम्	खं	३६	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं प्रथमाध्यायरूपं नवीनमशुद्धं च

॥ मीमांसाशास्त्रसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पर्यापूर्णविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिमिदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
३ शाबरभाष्यम्	खं	५६	०	दे	भट्टशबरस्वामिकृतं तृतीयाध्यायरूपं जीर्णम- शुद्धं च
३८ वेष्टनम्					
१ तन्त्रवार्तिकम्	खं	२०	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं प्रथमाध्यायस्यतृ- तीयचरणरूपमशुद्धं जीर्णं च
२ मीमांसावार्तिकम्	खं	२०	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं तृतीयाध्यायस्यद्वि- तीयपादरूपं जीर्णमशुद्धं च
३ जेमिनिसूत्रम्	खं	३	०	दे	जेमिनिकृतं नवीनमशुद्धं च
४ लिङ्गचरणम्	खं	१०	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं मीमांसाभाष्यवार्ति- कस्थं जीर्णं शुद्धतरं च
५ शाबरभाष्यम्	खं	६१	०	दे	भट्टशबरस्वामिकृतं चतुर्थाध्यायरूपं जीर्णम- शुद्धं च
३९ वेष्टनम्					
१ तन्त्रवार्तिकम्	खं	२१	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं प्रथमाध्यायस्यचतु- र्थपादरूपं जीर्णमशुद्धं च
२ तन्त्रवार्तिकम्	खं	५३	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं तृतीयाध्यायस्यच- तुर्थपादरूपं जीर्णमशुद्धं च
३ अधिकरणमाला	खं	११	०	दे	प्रथमाध्यायस्यप्रथमपादरूपा नवीनाऽशुद्धा च
४ मीमांसावार्तिकम्	खं	१४	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं प्रथमाध्यायस्यचतु- र्थचरणरूपं जीर्णमशुद्धं च [च
५ जेमिनिन्यायमालाटीका	खं	२	१६०१	दे	प्रथमाध्यायस्यद्वितीयपादरूपा नवीनाऽशुद्धा
६ तन्त्रवार्तिकम्	खं	१८	०	दे	भट्टकुमारिलस्वामिकृतं द्वितीयाध्यायस्यद्वि- तीयपादरूपं जीर्णमशुद्धं च
७ न्यायमालाटीका	खं	५	०	दे	माधवविरचिता प्रथमाध्यायस्यतृतीयपादरू- पा नवीनाऽशुद्धा च
८ शाबरभाष्यम्	खं	१०	०	दे	श्रीभट्टशबरस्वामिकृतं जीर्णमशुद्धं च
४० वेष्टनम्					
१ अधिकरणमाला	खं	४०	०	दे	प्रथमाध्यायस्यप्रथमपादरूपा नवीनाऽशुद्धा च
२ मीमांसावार्तिकम्	खं	४६	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं द्वितीयाध्यायस्यप्र- थमचरणरूपं जीर्णं शुद्धं च
३ शाबरभाष्यम्	खं	२३	१८६०	दे	श्रीशबरस्वामिकृतं प्रथमाध्यायस्यप्रथमपादरू- पं नवीनमशुद्धं च

॥ मीमांसाशास्त्रचौपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	प्रयोगविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिविधः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
४ तन्त्रवार्तिकम्	खं	८	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादरूपं जीर्णं शुद्धं च
५ न्यायमालाटीका	खं	८	०	दे	प्रथमाध्यायस्यचतुर्थपादरूपा नवीनाऽशुद्धा च
४९ वेष्टनम् १ शाबरभाष्यम्	सं	१४	०	दे	भट्टशबरस्वामिकृतं प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादरूपं नवीनमशुद्धं च
२ तन्त्रवार्तिकम्	खं	६८	०	दे	उपाध्यायपार्थसारथिमिश्रविरचितं चतुर्थाध्यायस्य जीर्णमशुद्धं च
४२ वेष्टनम् १ जेमिनिन्यायमालाटीका	खं	६	०	दे	माधवीयाप्रथमाध्यायस्य प्रथमपादरूपा नवीनाऽशुद्धा च
२ शाबरभाष्यम्	खं	१७	०	दे	श्रीभट्टशबरस्वामिकृतं प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादरूपं नवीनमशुद्धं च
३ तन्त्रवार्तिकम्	खं	१६	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं जीर्णमशुद्धं च
४३ वेष्टनम् १ मीमांसातन्त्रवार्तिकम्	सं	३१	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादरूपं जीर्णमशुद्धं च
२ शास्त्रदीपिका	सं	११६	०	दे	उपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता दशमाध्यायरूपा प्राचीनाऽशुद्धा च
४४ वेष्टनम् १ शाबरभाष्यम्	खं	२४	०	दे	शबरस्वामिकृतं प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादरूपं नवीनमशुद्धं च
२ न्यायमालाटीका	खं	६	०	दे	तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादरूपा नवीनाऽशुद्धा च
३ शाबरभाष्यम्	खं	३०	०	दे	श्रीभट्टशबरस्वामिकृतमष्टमाध्यायरूपं जीर्णमशुद्धं च
४ मीमांसाकुतूहलवृत्तिः	खं	१०१	०	दे	वासुदेवदीक्षितविरचिता द्वितीयाध्यायरूपा प्राचीनाऽशुद्धा च
४५ वेष्टनम् १ शास्त्रदीपिका	सं	५८	०	दे	उपाध्यायपार्थसारथिकृता षष्ठाध्यायरूपा प्राचीनाऽशुद्धा च
२ अधिकरणमाला	खं	६	०	दे	माधवीया तृतीयाध्यायस्याष्टमपादरूपा नवीनाऽशुद्धा च

॥ मीमांसाशास्त्रदीपनम् ॥

ग्रन्थनामानि	प्रबोधपूर्वविशेषः	पृष्ठसङ्ख्या	लिपिकाः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिप्रवर्णनम्
३ श्रुतिचरणम्	खं	२०	०	दे	भट्टशबरस्वामिविरचितमीमांसाभाष्यतृतीयाध्यायस्य जीर्णमशुद्धं च
४६ वेष्टनम्					
१ शाबरभाष्यम्	खं	३०	०	दे	श्रीभट्टशबरस्वामिकृतं सप्रमाध्यायरूपं प्राचीनमशुद्धं च
२ शास्त्रदीपिका	खं	३१	०	दे	उपाध्यायपार्थसारथिमिश्रविरचिताऽष्टमाध्यायरूपा प्राचीनाऽशुद्धा च
३ जैमिनिन्यायमालाटीका	खं	६	०	दे	तृतीयाध्यायस्य सप्रमपादरूपा नवीनाऽशुद्धा च
४७ वेष्टनम्					
१ शाबरभाष्यम्	खं	२०	०	दे	श्रीभट्टशबरस्वामिकृतमष्टमाध्यायरूपं जीर्णमशुद्धं च
२ न्यायमालाटीका	खं	६	०	दे	माधवीया प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादरूपा नवीनाऽशुद्धा च
३ शास्त्रदीपिकाटिप्पणिका	खं	३०	०	दे	चम्पकनाथकृता द्वितीयाध्यायरूपा जीर्णाऽशुद्धा च
४८ वेष्टनम्					
१ मीमांसाभाष्यम्	खं	२२	०	दे	श्रीभट्टशबरस्वामिकृतं तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादरूपं जीर्णं शुद्धं च
२ शास्त्रदीपिका	खं	५६	०	दे	उपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता नवमाध्यायरूपा प्राचीनाऽशुद्धा च
३ शाबरभाष्यम्	खं	२१	०	दे	श्रीभट्टशबरस्वामिकृतं तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादरूपं प्राचीनमशुद्धं च
४९ वेष्टनम्					
१ शास्त्रदीपिका	खं	३०	०	दे	उपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता द्वादशाध्यायरूपा प्राचीनाऽशुद्धा च
२ मीमांसावार्तिकम्	खं	४०	०	दे	श्लोकरूपं प्राचीनं शुद्धं च
५० वेष्टनम्					
१ मीमांसाभाष्यम्	खं	२५	०	दे	श्रीभट्टशबरस्वामिकृतं तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादरूपं जीर्णं शुद्धं च
२ शास्त्रदीपिका	खं	६	०	दे	उपाध्यायपार्थसारथिमिश्रविरचिता प्रथमाध्यायरूपा प्राचीनाऽशुद्धा च
५१ वेष्टनम्					

॥ भीमांसाभाष्यद्वयोपचम ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्णविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
१ अधिकरणमालाव्याख्यां	खं	०	०	दे	माधवीया नवीनाऽशुद्धा च
२ शाबरभाष्यम्	खं	१८	०	दे	श्रीभट्टशबरस्वामिकृतं तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादरूपं प्राचीनमशुद्धं च
३ भाट्टभास्करः	सं	५०	०	दे	जीवदेवविरचितोऽशुद्धो नूतनश्च
५२ वेष्टनम्					
१ चैमिनिन्यायमालाटीका	खं	०	०	दे	तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादरूपा नवीनाऽशुद्धा च
२ भाषार्थचरणम्	खं	१०	०	दे	श्रीभट्टशबरस्वामिकृतं भीमांसाभाष्यस्य जीर्णमशुद्धं च [नवीनाऽशुद्धा च
३ अधिकरणमालाटीका	खं	५	०	दे	माधवकृता तृतीयाध्यायस्य षष्ठपादरूपा
४ भट्टदिनकरः	खं	६४	०	दे	दिनकरभट्टकृतः प्राचीनः शुद्धश्च
५३ वेष्टनम्					
१ शाबरभाष्यम्	सं	२४	०	दे	शबरस्वामिकृतं तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादरूपं जीर्णमशुद्धं च
२ तन्त्रवार्तिकम्	खं	७३	१६४१	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादरूपं जीर्णं शुद्धं च
३ अधिकरणमालाटीका	खं	१८	०	गो	माधवकृता नवीनाऽशुद्धा च
५४ वेष्टनम्					
१ शास्त्रदीपिका	सं	२२	०	गो	महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता एकादशाध्यायरूपा प्राचीना शुद्धा च
२ शास्त्रमालावृत्तिः	खं	१००	०	दे	अनन्तभट्टकृता जीर्णा शुद्धा च
३ शास्त्रदीपिका	खं	२७	०	गो	महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता षष्ठाध्यायरूपा प्राचीना शुद्धा च
५५ वेष्टनम्					
१ भाट्टदिनकरः	खं	६४	०	दे	दिनकरभट्टकृतः प्रथमाध्यायरूपोजीर्णः शुद्धश्च
२ शाबरभाष्यम्	खं	४८	०	दे	श्रीशबरस्वामिकृतं षष्ठाध्यायरूपं जीर्णमशुद्धं च
३ शास्त्रमालावृत्तिः	खं	६६	०	दे	अनन्तभट्टकृता जीर्णाऽशुद्धा च
४ स्मृतिचरणम्	खं	११	०	गो	माधवकृतं नवीनमशुद्धं च
५ वाक्यचरणम्	खं	१२	०	गो	माधवकृतं नवीनमशुद्धं च
५६ वेष्टनम्					
१ शाबरभाष्यम्	खं	२२	०	दे	श्रीभट्टशबरस्वामिकृतं तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादरूपं प्राचीनमशुद्धं च

॥ मीमांसाशास्त्रसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्णपूर्णेविवेकः	पत्रसंख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
२ न्यायप्रकाशः	खं.	३१	०	दे	आपदेवकृतो जीर्णोऽशुद्धश्च
३ रथन्तरचरणम्	खं.	२१	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादरूपं जीर्णमशुद्धं च
४ तन्त्रवार्तिकम्	खं.	२६	०	गौ	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं प्रथमाध्यायरूपं जीर्णमशुद्धं च
५ लिङ्गचरणम्	खं.	१५	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादरूपं जीर्णमशुद्धं च
६ शाबरभाष्यम्	खं.	४४	०	दे	श्रीभट्टशबरस्वामिकृतं द्वितीयाध्यायरूपं नवीनमशुद्धं च
७ भाट्टदिनकरः ५७ वेष्टनम्	खं.	२४	०	दे	दिनकरकृतः षष्ठाध्यायरूपो जीर्णोऽशुद्धश्च
१ देवताविचारः	खं.	३०	०	दे	अनन्तदेवकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
२ श्रवणविधिविचारः	खं.	५५	०	दे	धर्मय्यदीक्षितकृतः प्राचीनोऽशुद्धश्च लेशासंग्रहेति नामान्तरमस्यैव
३ भाट्टदीपिका	खं.	२६	०	दे	खण्डदेवकृता तृतीयाध्यायरूपा नवीनाऽशुद्धा च
४ शाबरभाष्यम् ५८ वेष्टनम्	खं.	३६	०	दे	भट्टशबरस्वामिकृतं दशमाध्यायरूपं प्राचीनमशुद्धं च
१ लिङ्गचरणम्	खं.	२२	०	दे	श्रीभट्टशबरस्वामिकृतं जीर्णमशुद्धं च
२ शाबरभाष्यम्	खं.	३०	०	दे	श्रीभट्टशबरस्वामिकृतं तृतीयाध्यायरूपं जीर्णमशुद्धं च
३ स्मृतिचरणम् ५९ वेष्टनम्	खं.	८०	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलकृतं जीर्णमशुद्धं च
१ शास्त्रदीपिका	खं.	३१	०	गौ	महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता चतुर्थाध्ययरूपा नवीनाऽशुद्धा च
२ अधिकरणमाला	खं.	१७	०	गौ	माधवकृतव्याख्यासहिता द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादरूपा नवीनाऽशुद्धा च
३ शास्त्रदीपिका	खं.	८४	०	गौ	महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता दशमाध्यायरूपा नवीनाऽशुद्धा च
४ अधिकरणमालाटीका	खं.	२४	०	गौ	माधवकृता तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादरूपा नवीनाऽशुद्धा च

॥ मीमांसाशास्त्ररूपचिपचम् ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्णपूर्णाविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिविधः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
६० वेष्टनम्					
१ मयूखमालिका	खं	३०	०	दे	सोमनाथकृता जीर्णोऽशुद्धा च
२ सिद्धान्तचन्द्रिकाव्याख्या	खं	६०	१८६२	दे	रामकृष्णभट्टकृता नवीनाऽशुद्धा च
३ शास्त्रदीपिका	खं	८६	०	दे	महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता दशमाध्यायरूपा नवीनाऽशुद्धा च
६१ वेष्टनम्					
१ शाबरभाष्यम्	सं	१८	०	दे	श्रीभट्टशबरस्वामिकृतं तृतीयाध्यायस्य चतुर्थचरणरूपं जीर्णमशुद्धं च
२ अर्थचरणम्	सं	३६	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादरूपं प्राचीनं शुद्धतरं च
३ श्रुतिचरणम्	सं	२६	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं पूर्वार्द्धरूपं जीर्ण- मशुद्धं च
४ शाबरभाष्यम्	खं	४०	०	दे	श्रीभट्टशबरस्वामिकृतं प्रथमाध्यायरूपं जीर्ण शुद्धं च
५ तन्त्रवार्तिकम्	खं	४२	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं तृतीयाध्यायरूपं जीर्णं शुद्धं च
६२ वेष्टनम्					
१ भाट्टभास्करः	खं	१२५	०	दे	जीवदेवकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
२ शाबरभाष्यम्	खं	१८	०	दे	श्रीभट्टशबरस्वामिकृतं द्वितीयाध्यायरूपं जीर्णमशुद्धं च
३ भाषार्थचरणम्	खं	३०	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादरूपं जीर्णमशुद्धं च
६३ वेष्टनम्					
१ शास्त्रदीपिका	खं	४५	०	गो	महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता षष्ठाध्यायरूपा नवीनाऽशुद्धा च
२ अधिकरणमालाटीका	खं	११	०	गो	माधवकृता तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादरूपा नवीनाऽशुद्धा च
३ भाट्टदीनकरः	खं	३४	१५६५	दे	दिनकरभट्टकृतश्चतुर्थाध्यायरूपो जीर्णः शुद्धतरश्च
६४ वेष्टनम्					
१ शास्त्रदीपिका	खं	५२	०	गो	महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृतानवमा- ध्यायरूपा नवीनाऽशुद्धा च

॥ मीमांसाशास्त्रटीपयम् ॥

ग्रन्थनामानि	प्रमाणविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिचरणनम्
२ भाट्टदिनकरः	खं	२४	०	दे	दिनकरभट्टकृतश्चतुर्थाध्यायरूपो जीर्णः शुद्धतरश्च
३ स्मृतिचरणम्	खं	११	०	गो	माधवकृतप्रथमाध्यायस्य तृतीयपादरूपं नवीनमशुद्धं च
४ भाट्टदिनकरः	खं	८	०	दे	दिनकरभट्टकृतो जीर्णः शुद्धतरश्च
६५ वेष्टनम्					
१ मीमांसावार्तिकम्	खं	७६	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादरूपं जीर्णं शुद्धं च
२ नामचरणम्	खं	३५		दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं जीर्णं शुद्धं च
३ शाबरभाष्यम्	खं	१२	०	दे	श्रीभट्टशाबरस्वामिकृतं पञ्चमाध्यायरूपं जीर्णमशुद्धं च
४ शास्त्रदीपिका	खं	१४	०	गो	महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता ऋषमाध्यायरूपा प्राचीना शुद्धा च
५ अधिकरणमालाव्याख्या	खं	१२	०	गो	माधवकृता द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादरूपा नवीनाऽशुद्धा च
६६ वेष्टनम्					
१ शास्त्रदीपिका	खं	६४	०	दे	महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता सोमनाथविरचितमयूखमालिकानामव्याख्यासहिता नवीना शुद्धा च
२ तन्त्रवार्तिकम्	खं	१४	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं द्वितीयाध्यायरूपं जीर्णं शुद्धं च
३ शाबरभाष्यम्	खं	३७	०	दे	श्रीभट्टशाबरस्वामिकृतं सप्तमाध्यायरूपं जीर्णं शुद्धतरं च
४ मीमांसावार्तिकम्	खं	७२	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादरूपं जीर्णं शुद्धं च
६७ वेष्टनम्					
१ शास्त्रदीपिका	खं	२७	०	गो	महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता पञ्चमास्त्यारूपा नवीनाऽशुद्धा च
२ अधिकरणमालाटीका	खं	१५	१	गो	माधवकृता द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादरूपा नवीनाऽशुद्धा च
३ जैमिनिन्यायमालाविस्तरः	खं	४६	०	दे	माधवकृतो नवीनोऽशुद्धश्च [दृश्य
४ भाट्टदिनकरः	खं	८	०	दे	दिनकरभट्टकृतोऽष्टमाध्यायरूपो नवीनोऽशु-

॥ मीमांसाशास्त्रसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्वोक्तविवेकः	पत्रसंख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
५ जेमिनिन्यायमालाविस्तरः	खं	१२	०	दे	माधवकृतो द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादरूपो नवीनोऽशुद्धश्च
६८ वेष्टनम्					
१ तर्कचरणम्	सं	६०	१८६१	दे	महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृतं शास्त्रदीपिकान्तर्गतं नवीनमशुद्धं च
२ न्यायप्रकाशः	खं	४४	०	दे	आपदेवकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
३ शाबरभाष्यम्	सं	३०	०	दे	श्रीभट्टशबरस्वामिकृतमष्टमाध्यायरूपं जीर्णमशुद्धं च
४ तन्त्रवार्तिकम्	खं	२२	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं प्रथमाध्यायस्य चतुर्थचरणरूपं प्राचीनमशुद्धं च
६९ वेष्टनम्					
१ अधिकरणमालाटीका	खं	१२	०	गो	माधवकृता पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादरूपा नवीनाऽशुद्धा च
२ शास्त्रदीपिका	खं	१३	०	गो	महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता सप्रमाध्यायरूपा नवीनाऽशुद्धा च
३ जेमिनिन्यायमालाविस्तरः	सं	२१	०	दे	माधवकृतश्चतुर्थाध्यायरूपो नूतनोऽशुद्धश्च
४ अधिकरणमालाटीका	खं	१३	०	गो	माधवकृता नवमाध्यायस्य प्रथमपादरूपा नवीनाऽशुद्धा च
७० वेष्टनम्					
१ शाबरभाष्यम्	सं	२५	०	दे	श्रीभट्टशबरस्वामिकृतं तृतीयाध्यायरूपं जीर्णं शुद्धं च
२ तन्त्रवार्तिकम्	खं	५१	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादरूपं जीर्णं शुद्धं च
७१ वेष्टनम्					
१ बालप्रकाशः	खं	६०	०	दे	शङ्करभट्टकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
२ अर्थचरणम्	खं	२	०	दे	जेमिनिकृतं नवीनं शुद्धतरं च
३ तर्कचरणम्	खं	४	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं नवीनं शुद्धं च
७२ वेष्टनम्					
१ शाबरभाष्यम्	सं	३७	०	दे	श्रीभट्टशबरस्वामिकृतं प्रथमाध्यायरूपं नवीनमशुद्धं च
२ मीमांसावार्तिकम्	सं	६०	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादरूपं जीर्णं शुद्धं च

। मीमांसाशास्त्रसूचीपत्रम् ।

ग्रन्थनामानि	पूर्वोपयोगिविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
३ नामचरणम्	खं.	४	०	८	चेमिनिकृतं नवीनं शुद्धतरं च
४ स्मृतिचरणम्	खं.	४	०	८	महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृतं नवीन- मशुद्धं च
०३ वेष्टनम्					
१ तन्त्रवार्तिकम्	सं.	२३	०	८	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं तृतीयाध्यायस्य प्र- थमपादरूपं जीर्णं शुद्धं च
२ श्रुतिचरणम्	खं.	४	०	८	महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रविरचितं न- वीनमशुद्धं च
३ वाक्यचरणम्	खं.	८	०	८	महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रविरचितं न- वीनं शुद्धतरं च
४ लिङ्गचरणम्	खं.	६	०	८	महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृतं शुद्धं नवीनं च
०४ वेष्टनम्					
१ प्रभावली	खं.	६०	०	८	शम्भुभट्टकृता नवीनाऽशुद्धा च
२ शास्त्रदीपिका	खं.	१०	०	८	महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता नवी- नाऽशुद्धा च
०५ वेष्टनम्					
१ मयूखमालिका	खं.	४०	०	८	सोमेश्वरकृता नवीनाऽशुद्धा च
२ शाबरभाष्यम्	खं.	१११	०	गौ	श्रीभट्टशबरस्वामिकृतं जीर्णतरं शुद्धं च
०६ वेष्टनम्					
१ स्मृतिचरणम्	खं.	४	०	८	सोमेश्वरभट्टकृतमशुद्धं नवीनं च
२ भाट्टभाषाप्रकाशिका	खं.	३	०	८	अशुद्धा नवीना च
३ तन्त्रवार्तिकम्	सं.	६०	०	८	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादरूपं जीर्णं शुद्धं च
४ अर्थचरणम्	खं.	५	०	८	सोमेश्वरभट्टकृतमशुद्धं नवीनं च
५ तर्कचरणम्	खं.	०	०	८	सोमेश्वरभट्टकृतं शुद्धं नवीनं च
०७ वेष्टनम्					
१ शाबरभाष्यम्	खं.	१२	०	८	श्रीभट्टशबरस्वामिकृतं षष्ठाध्यायरूपं नवीन- मशुद्धं च
२ मीमांसावार्तिकम्	सं.	१८	०	८	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादरूपं जीर्णं शुद्धं च
१ मीमांसास्तवकः	खं.	६०	०	गौ	जीर्णाऽशुद्धश्च

॥ मीमांसाशास्त्रदीपनम् ॥

ग्रन्थनामानि	पुष्पोपखण्डिकाः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
४ मीमांसान्यायप्रकाशटीका ७८ वेष्टनम्	खं.	२५	०	८५	अशुद्धा जीर्णतरा च
१ शास्त्रदीपिकाटीका	खं.	१६	०	८५	प्राचीनाऽशुद्धा च
२ श्रुतिचरणम्	खं.	३०	०	८५	खण्डदेवकृतं प्राचीनमशुद्धं च
३ लिङ्गचरणम्	खं.	४	०	८५	खण्डदेवकृतं नवीनं शुद्धं च
४ वाक्यचरणम्	खं.	६	०	८५	सोमेश्वरकृतं नवीनं शुद्धं च
५ भट्टभाषाप्रकाशिका	खं.	४४	०	८५	श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीनारायणसी- र्थमुनिकृताऽशुद्धा प्राचीना च
७९ वेष्टनम्					
१ मीमांसाकोस्तुभः	खं.	३६	०	८५	खण्डदेवकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
२ विधिविचारः	खं.	३६	०	८५	अशुद्धः प्राचीनश्च
३ तन्त्रवार्तिकम्	खं.	३०	०	८५	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं तृतीयाऽध्यायस्य प्रथमपादरूपं जीर्णमशुद्धं च
८० वेष्टनम्					
१ तर्कचरणम्	खं.	५	०	८५	श्रीशबरस्वामिप्रणीतं नवीनमशुद्धं च
२ मीमांसान्यायप्रकाशप्रकरणम्	खं.	४६	०	८५	महामहोपाध्यायानन्तदेवसूत्रापदेवकृतं न- वीनमशुद्धं च
३ रथन्तरचरणम्	खं.	५	०	८५	जैमिनिकृतं नवीनमशुद्धं च
४ श्रुतिचरणम्	खं.	४	०	८५	श्रीभट्टशबरस्वामिकृतं नवीनमशुद्धं च
५ भावार्थचरणम्	खं.	६	०	८५	भट्टशबरस्वामिविरचितं द्वितीयाऽध्यायस्य प्र- थमपादरूपं जीर्णमशुद्धं च
६ लिङ्गचरणम्	खं.	२	०	८५	जैमिनिकृतं तृतीयाऽध्यायस्य द्वितीयपादरूपं नवीनमशुद्धं च
७ शास्त्रदीपिका	खं.	८	०	८५	महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृताद्वितीया- ऽध्यायस्य द्वितीयपादरूपानवीनाऽशुद्धा च
८ न्यायसुधा	खं.	१३	०	८५	सोमयाजिभट्टमाधवात्मजभट्टसोमेश्वरकृता तन्त्रवार्तिकटीकाकृता प्राचीना शुद्धा च
९ तन्त्रवार्तिकम्	खं.	२८	०	८५	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं भावार्थचरणरूपं नवीनमशुद्धं च
१० तन्त्रवार्तिकम्	खं.	७६	०	८५	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं प्रथमाऽध्यायरूपं प्राचीनमशुद्धं च
८१ वेष्टनम्					

। मीमांसाशास्त्रदीपनम् ।

ग्रन्थनामानि	पूर्वोक्तविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकाङ्कः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
१ न्यायसुधा	सं	१४६	१६२८	दे	सोमयाजिभट्टमाधवात्मजभट्टसोमेश्वरकृता द्वितीयाऽध्यायस्य प्रथमपादरूपा जीर्णा शुद्धा च
२ लिङ्गचरणम्	खं	२	०	गो	जैमिनिप्रणीतं नवीनमशुद्धं च
८२ वेष्टनम्					
१ न्यायसुधा	खं	१०१	०	दे	सोमयाजिभट्टमाधवात्मजभट्टसोमेश्वरविर- चिता स्मृतिचरणरूपाऽशुद्धा जीर्णतरा च
३ न्यायसुधा	खं	८०	०	दे	सोमयाजिभट्टमाधवात्मजभट्टसोमेश्वरविर- चिता अर्थवादचरणरूपा शुद्धा जीर्ण- तरा च
३ तर्कचरणम्	सं	१	०	दे	जैमिनिप्रणीतं नवीनमशुद्धं च
८३ वेष्टनम्					
१ अर्थवादचरणम्	सं	२	०	दे	जैमिनिप्रणीतं नवीनं शुद्धतरं च
२ न्यायसुधा	खं	८	०	दे	भट्टसोमेश्वरकृता जीर्णाऽशुद्धा च
३ जैमिनिसूत्रम्	सं	२	०	दे	जैमिनिकृतं नामचरणरूपं नवीनमशुद्धं च
४ तर्कचरणम्	सं	२	०	गो	जैमिनिकृतं नवीनमशुद्धं च
५ तन्त्रवार्तिकम्	खं	१४	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं द्वितीयाऽध्यायस्य चतुर्थपादरूपं प्राचीनमशुद्धं च
६ मीमांसा वार्तिकम्	खं	५	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं द्वितीयाऽध्यायस्य द्वितीयपादरूपं नवीनमशुद्धं च
७ जैमिनिसूत्रम्	सं	३	०	मे	जैमिनिकृतं प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादरूपं न- वीनमशुद्धं च
८ अधिकरणमाला	सं	२०	०	दे	माधवविरचिता प्रथमाऽध्यायरूपा नवीना- ऽशुद्धा च
९ भाट्टदीपिका	सं	३४	०	दे	महोमहोपाध्यायखण्डदेवकृता षष्ठ्याऽध्या- यरूपा प्राचीना शुद्धा च
८४ वेष्टनम्					
१ शास्त्रदीपिका	खं	१६	०	दे	महोमहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता जीर्णा- ऽशुद्धा च
२ शास्त्रदीपिकाटीका	खं	६५	०	दे	सोमनाथकृता प्राचीनाऽशुद्धा च
३ भाट्टदीपिका	सं	५५	०	दे	महोमहोपाध्यायखण्डदेवकृता षष्ठाऽध्याय- रूपा प्राचीनाऽशुद्धा च

॥ मीमांसाशास्त्रदीपनम् ॥

ग्रन्थनामानि	पुण्यपूर्णेविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकायः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
४ शास्त्रदीपिका	खं.	३६	०	दे	महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता एका- दशाध्यायरूपा प्राचीनाऽशुद्धा च
५ लिङ्गपादः	खं.	८	०	दे	दिनकरभट्टकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
६ शास्त्रदीपिका	खं.	८६	०	दे	महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता दशमा- ध्यायरूपा प्राचीनाऽशुद्धा च
७ भाट्टालङ्कारः	खं.	१६	०	दे	जीर्णोऽशुद्धश्च
८ मीमांसावार्तिकम्	खं.	५	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादरूपं नवीनमशुद्धं च
८५ वेष्टनम्					
१ शास्त्रदीपिका	खं.	६६	०	गौ	श्रीमहामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता नवी- ना शुद्धा च
२ रथन्तरचरखम्	खं.	२८	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतं द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादरूपं शुद्धं प्राचीनं च
३ मीमांसाबौस्तुभः	खं.	३६	०	दे	महामहोपाध्यायखण्डदेवकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
४ भाट्टदिनकरः	खं.	५	०	दे	महामहोपाध्यायदिनकरभट्टकृतो नवीनोऽशु- द्धतरश्च
५ प्रभा	खं.	१२	०	दे	महामहोपाध्यायवेदानाथकृता चतुर्थाध्या- यरूपा प्राचीनाऽशुद्धा च
६ तन्त्रवार्तिकम्	खं.	३५	०	दे	श्रीभट्टकुमारिलस्वामिविरचितं तृतीयाध्या- यस्य प्रथमचरणरूपं प्राचीनमशुद्धं च
८६ वेष्टनम्					
१ जेमिनिन्यायमालाविस्तरः	खं.	५	०	दे	माधवकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
२ प्रभा	खं.	६	०	दे	महामहोपाध्यायवेदानाथकृता शास्त्रदीपिका- टीकारूपा नवीनाऽशुद्धा च
३ प्रभाषली	खं.	५२	०	दे	महामहोपाध्यायशम्भुभट्टविरचिता नवीना- ऽशुद्धा च [द्धा च
४ भाट्टदीपिका	खं.	८६	०	दे	खण्डदेवकृता तृतीयाध्यायरूपा प्राचीनाऽशु-
५ प्रयोजकाध्यायः	खं.	६	०	दे	माधवकृतो नवीनोऽशुद्धो जेमिनीयन्यायमा- लाविस्तरान्तर्गतश्च
८७ वेष्टनम्					
१ प्रयोजकाध्यायः	खं.	१८	०	दे	माधवीयजेमिनिन्यायमालाविस्तरग्रन्थान्तर्ग- तो नवीनोऽशुद्धश्च

॥ मीमांसाशास्त्रचौपचम् ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्वोक्तविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिवर्णनम्
२ जेमिनिन्यायमालाविस्तरः	खं.	४४	०	दे	माधवविरचितो नवीनोऽशुद्धश्च
३ भाट्टदीपिका	खं.	३८	०	दे	महामहोपाध्यायखण्डदेवकृता चतुर्थाध्याय- रूपा शुद्धा प्राचीना च
४ भाट्टदीपिका	खं.	६	०	दे	खण्डदेवकृता तृतीयाऽध्यायरूपा नवीना- ऽशुद्धा च
५ प्रयोक्तृकाध्यायः	खं.	६	०	दे	जेमिनिकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
८८ वेष्टनम्					
१ प्रयोक्तृकाध्यायः	खं.	८	०	दे	माधवीयजेमिनिन्यायमालाविस्तरग्रन्थान्तर्ग- तो नवीनोऽशुद्धश्च
२ जेमिनिन्यायमालाविस्तरः	खं.	४४	०	दे	माधवविरचितो नवीनोऽशुद्धश्च जेमिनीय न्यायमालाविस्तरइत्यपि नामान्तरमस्य
३ भाट्टदीपिका	खं.	३८	०	दे	महामहोपाध्यायखण्डदेवकृताऽशुद्धा नवी- ना च
८९ वेष्टनम्					
१ शास्त्रदीपिका	खं.	२३	०	दे	महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रकृता द्वाद- शाऽध्यायरूपा नवीनाऽशुद्धा च
२ मीमांसासारः	खं.	६४	०	दे	विश्वकर्म्मविरचितः प्राचीनोऽशुद्धश्च
९० वेष्टनम्					
१ मीमांसान्यायप्रकाशः	खं.	८५	०	गो	श्रीमहामहोपाध्यायाऽनन्तदेवसूत्रापदेवकृतो नवीनोऽशुद्धश्च
२ तर्कचरणम्	खं.	२	०	दे	दिनकरभट्टकृतं नवीनमशुद्धं च
९१ वेष्टनम्					
१ भाट्टदिनकरः	खं.	१२	०	दे	महामहोपाध्यायोमारामकृष्णसुतदिनकरभट्ट- कृतः सप्रमाध्यायरूपः प्राचीनः शुद्धतरश्च
२ मीमांसासारः	खं.	४२	१८७५	दे	नवीनोऽशुद्धश्च
३ भाट्टदिनकरः	खं.	१८	०	दे	महामहोपाध्यायोमारामकृष्णसुतदिनकरभट्ट- कृतः प्रथमाध्यायरूपो जीर्णः शुद्धतरश्च
४ रथन्तरचरणम्	खं.	३	०	दे	जेमिनिकृतं नवीनं शुद्धतरं च
५ तर्कचरणम्	खं.	४	०	दे	शबरस्वामिकृतं नवीनमशुद्धं च
६ प्रयोक्तृकाध्यायः	खं.	१२	०	दे	जगद्गुरुमीमांसकरामकृष्णभट्टसूरिसूनुकमला- करभट्टात्मजानन्तभट्टकृतः प्राचीनः शु- द्धतरश्च

